

Autorii au încercat,
în măsura în care este omenește
posibil, să fie obiectivi,
dincolo de orice teorie istorică.
Nu au vrut să ofere legitimări ale
trecutului pentru actele și realitățile
prezentului, ci doar să facă o descriere
(reconstituire) și o analiză a factorilor
generali și specifici care au afectat
și influențat cursul istoriei
românilor. Ei au intenționat
totuși să cultive convingerea
că trecutul, cunoscut și asumat, oferă
o cheie a înțelegerii prezentului.

Un alt principiu
a fost acela al relevării faptelor
exclusiv în funcție de surse,
de izvoare, pentru evitarea,
pe cât posibil, a erorilor. Aceasta
nu înseamnă că au și reușit, pentru
că orice întreprindere omenească
este supusă greșelii
și subiectivismului.
Iar trecutul este complicat, el
nu este nici numai imaculat și pur,
nici exclusiv întunecat și sumbru
sau amenințător. Oricum, urmașii
de azi nu au nici o vină pentru ceea
ce au făcut înaintașii odinioară și
nu pot fi făcuți responsabili. Este încă
un motiv pentru a ne asuma ferm atât
împlinirile, cât și ororile,
de la înfrângeri lamentabile
pe câmpurile de luptă
până la xenofobie și rasism.

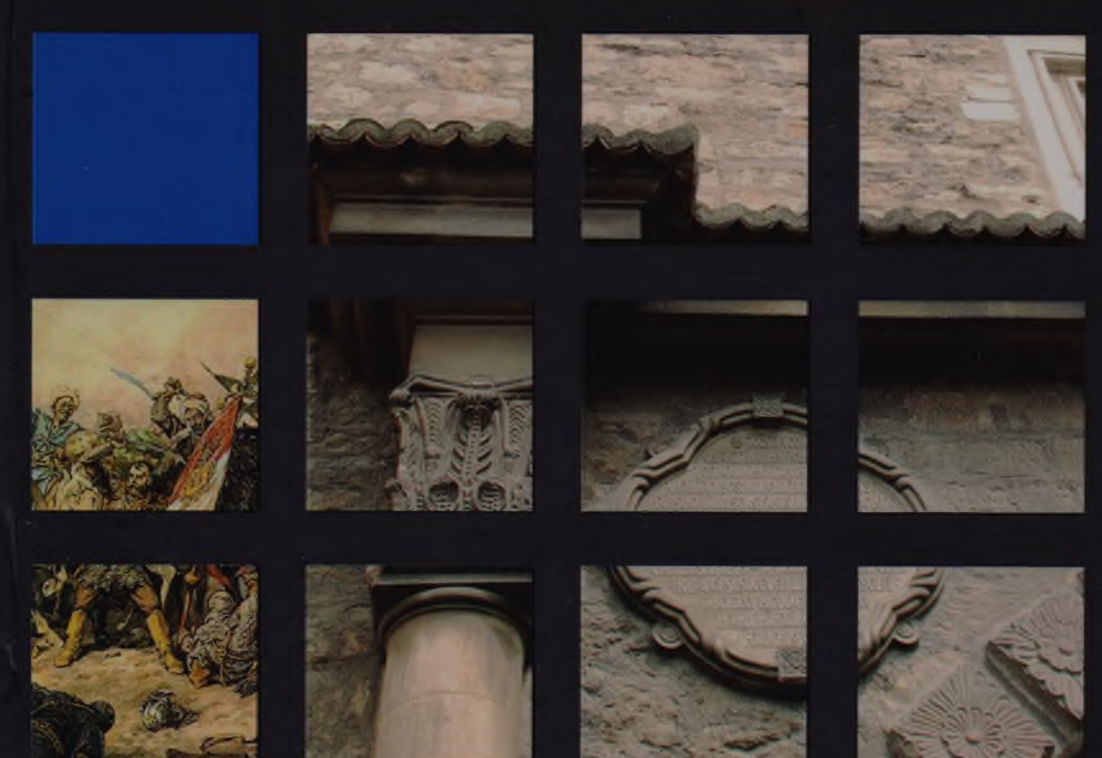
**Românii, ca orice popor, nu
au fost nici îngeri, nici demoni,**
ci oameni. Istoria lor are
o inconfundabilă amprentă
umană, de viețuire
și conviețuire, de luptă
și de creație,
de ură și iubire,
de abandon
și de ideal,
care merită cunoscută.

Ioan-Aurel Pop
Ioan Bolovan

ISTORIA

ILUSTRATĂ A ROMÂNIEI

Istoria
ilustrată
a României

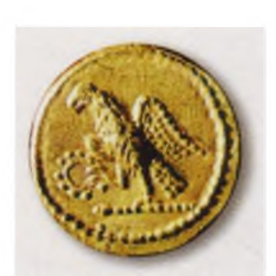
Coordonatori

IOAN-AUREL POP

IOAN BOLOVAN

ISTORIA ILUSTRATĂ A ROMÂNIEI

RIA

LITERA
INTERNAŢIONAL

Coordonatori

Ioan-Aurel Pop
Ioan Bolovan

Autori

Susana Andea
Cercetător ştiinţific principal dr.,
Institutul de Istorie „George Bariţ"
din Cluj-Napoca

Ioan Bolovan
Conferenţiar universitar dr.,
Universitatea „Babeş-Bolyai" din Cluj-Napoca, cercetător ştiinţific principal
la Centrul de Studii Transilvane

Ionuţ Costea
Lector universitar dr.,
Universitatea „Babeş-Bolyai"
din Cluj-Napoca

Gheorghe Iacob
Profesor universitar dr.,
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza"
din Iaşi

Coriolan Horaţiu Opreanu
Cercetător ştiinţific principal dr.,
Institutul de Arheologie şi Istoria Artei
din Cluj-Napoca

Ioan-Aurel Pop
Profesor universitar dr.,
Universitatea „Babeş-Bolyai"
din Cluj-Napoca, membru corespondent
al Academiei Române

Cosmin Popa
Cercetător ştiinţific principal
Institutul de Istorie „Nicolae Iorga"
din Bucureşti

Mihai Rotea
Cercetător ştiinţific principal dr.,
Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei,
Cluj-Napoca

Aurel Rustoiu
Cercetător ştiinţific principal dr.,
Institutul de Arheologie şi Istoria Artei
din Cluj-Napoca

Marcela Sălăgean
Conferenţiar universitar dr.,
Universitatea „Babeş-Bolyai"
din Cluj-Napoca

Tudor Sălăgean
Cercetător ştiinţific principal dr.,
Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei,
Cluj-Napoca

Secretar de redacţie

Tudor Sălăgean

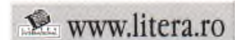
Litera Internaţional

O. P. 53;C.P. 212, sector 4,
Bucureşti, România
tel./fax (021)3196390;
e-mail: comenzi@litera.ro

str. B.P. Hasdeu nr. 2, Chişinău,
MD-2005
tel./fax (37322) 292 932, 294 110,
e-mail: litera@litera.ro

Proiect editorial: Anatol Vidraşcu

Ne puteţi vizita pe

Editor: Vidraşcu şi fiii

Design, machetare, selecţie imagini,
concepţia grafică şi procesare
computerizată: Vitaliu Pogolşa

Coperta: Vladimir Zmeev,
operator Vladimir Kravcenko

Redactor artistic: Vladimir Zmeev

Lector: Sergiu Ababi

Tipărit la *Combinatul Poligrafic din Chişinău*
Comanda Nr. 91211

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României

Istoria ilustrată a României /
coord.: Ioan-Aurel Pop,
Ioan Bolovan.- 608 pag.

Bucureşti-Chişinău-Cluj:
Litera Internaţional, 2009

ISBN 978-973-675-584-2
ISBN 973-9975-904-92-6

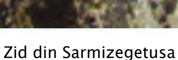
I. Pop, Ioan-Aurel (coord.)
II. Bolovan, Ioan (coord.)

94(498)

Cuprins

Lista hărților

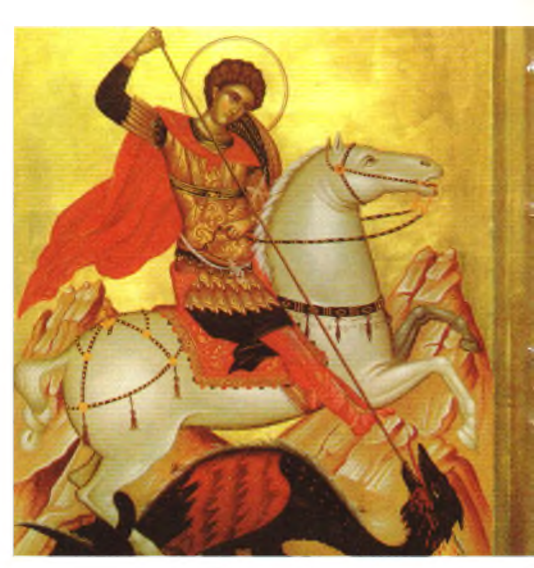

Zid din Sarmizegetusa

Urme ale colonizării romane

Sf. Gheorghe, protector al Moldovei

Cruce din Callatis, cu inscripţie pentru pomenire

Cuvânt către cititor

În România, regimul comunist a avut caracteristici distincte, contradictorii şi a condus spre finalul său la o formă sui-generis de „naţionalism comunist", odios pentru majoritatea românilor şi condamnat de comunitatea democratică internaţională. Fireşte că, în acest cadru, şi istoriografia oficială a fost aservită, ea marcând grave distorsiuni ale trecutului. Distorsiunile de tip naţionalist au venit însă după cele de tip „internaţionalist", în cadrul cărora mai toate valorile naţionale fuseseră abolite în favoarea celor sovietice şi ruseşti. Toate aceste volute şi excese au produs timp de decenii o gravă dezorientare şi o nocivă deformare a conştiinţei publice. Prezenta lucrare, elaborată după circa 15 ani de la căderea comunismului în România, este rezultatul sintetizării unor cercetări recente, care aduc noi interpretări în legătură cu multe dintre episoadele trecutului românilor. Nu este o carte „revoluţionară" şi niciuna „demitizatoare" cu orice preţ, ci una care urmăreşte reconstituirea istoriei în acord cu criteriul adevărului, atât cât îi este dat omului să-l cunoască. Eliberaţi de unele canoane ideologice şi chiar metodologice, autorii au putut cerceta şi reflecta liber, dând la iveală ceea ce au considerat că reprezintă esenţa istoriei românilor. In ultimii ani, în România şi în străinătate, s-au publicat mai multe sinteze de istorie naţională (inclusiv un tratat al Academiei Române), unele cu scopul declarat de a „corecta" scrisul istoric şi chiar trecutul. Între acestea din urmă se află şi scrieri care repudiază criteriul adevărului, al cercetării şi reconstituirii faptelor de odinioară, sub pretext că ceea ce a fost nu mai poate fi cunoscut. Autorii prezentului volum nu cred în acest relativism extrem, continuând să susţină că esenţa istoriei ca disciplină şi menirea istoricului sunt cercetarea şi relevarea trecutului, după criterii şi metode precise, cu scopul descoperirii adevărului relativ. Fireşte, adevărul acesta este mereu parţial, se îmbogăţeşte şi se schimbă mereu, în conformitate cu noile cercetări, cu sensibilitatea fiecărei generaţii, cu noile concepţii despre lume. De aceea, istoria se scrie şi se rescrie mereu...

Cum fiecare istoric are o viziune proprie asupra trecutului, am considerat că sunt îndreptăţiţi să încerce să reconstituie istoria României şi exponenţii tinerei generaţii (majoritatea autorilor au vârste cuprinse între 40 şi 50 de ani). Autorii sunt, în cea mai mare parte, profesori universitari sau cercetători ştiinţifici la prestigioase universităţi şi institute de cercetare din Bucureşti, Cluj şi Iaşi, cu ample şi numeroase lucrări de specialitate publicate în ţară şi în străinătate. Fireşte, acest

Biserica mănăstirii Putna

Biserica Sf. Mihail din Cluj-Napoca

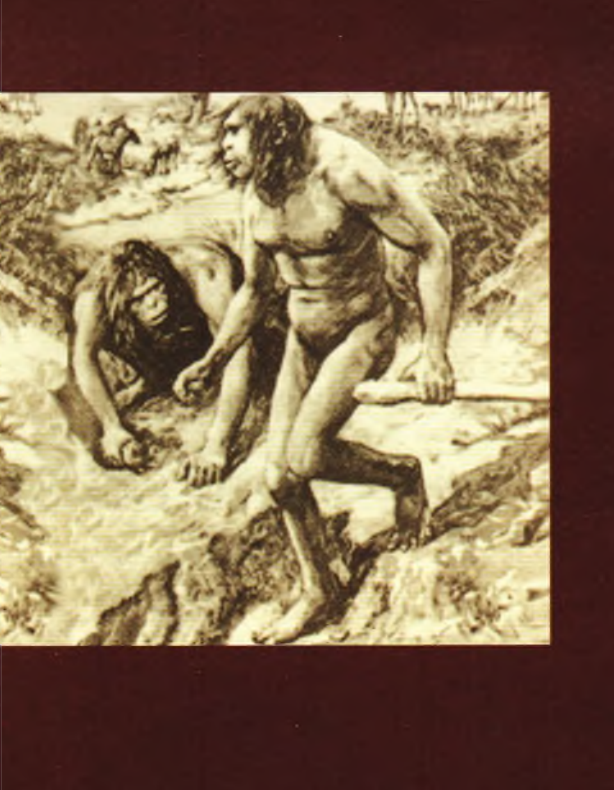

Interiorul unei case ţărăneşti, 1906

lucru în sine nu garantează valoarea cărţii, dar vorbeşte măcar despre efortul depus de autori în speranţa asigurării unui rezultat cât mai bun. Nu este vorba aici despre o sinteză propriu-zisă, exhaustivă, ci mai degrabă despre o lucrare unitară asupra istoriei românilor, cu capitole relativ bine armonizate. Autorii nu s-au încumetat la o sinteză, fiindcă asemenea alcătuire este excesiv de pretenţioasă, necesită timp îndelungat şi o sincronizare perfectă. Cu cât cunoşti mai bine trecutul unei naţiuni, cu atât realizezi mai clar dificultatea sintezei. Pe de altă parte, o astfel de carte era necesară, deoarece memoria colectivă trebuie cultivată cu grijă şi asumată. Cunoaşterea trecutului nu este facultativă, ci obligatorie şi necesară. Marguerite Yourcenar spunea odinioară că trecutul este singura dimensiune care contează şi pe care o putem cunoaşte, in condiţiile în care prezentul este doar un moment prea scurt şi în care viitorul rămâne mereu incert. Şi adăuga înţelept că trecutul înseamnă viaţă, că dragostea pentru trecut înseamnă dragoste de viaţă. Or, viaţa are aceeaşi valoare, supremă, fie că e trecută, fie că e prezentă.

Panaghiarul de la mănăstirea Bistrița-Vâlcea, 1521

Autorii au încercat, in măsura în care este omeneşte posibil, să fie obiectivi, dincolo de orice teorie istorică. Nu au vrut să ofere legitimări ale trecutului pentru actele şi realităţile prezentului, ci doar să facă o descriere (reconstituire) şi o analiză a factorilor generali şi specifici care au afectat şi influenţat cursul istoriei românilor. Ei au intenţionat totuşi să cultive convingerea că trecutul, cunoscut şi asumat, oferă o cheie a înţelegerii prezentului. Un alt principiu a fost acela al relevării faptelor exclusiv în funcţie de surse, de izvoare, pentru evitarea, pe cât posibil, a erorilor. Aceasta nu înseamnă că au şi reuşit, pentru că orice întreprindere omenească este supusă greşelii şi subiectivismului. Iar trecutul este complicat, el nu este nici numai imaculat şi pur, nici exclusiv întunecat şi sumbru sau ameninţător. Oricum, urmaşii de azi nu au nicio vină pentru ceea ce au făcut înaintaşii odinioară şi nu pot fi făcuţi responsabili. Este încă un motiv pentru a ne asuma ferm atât împlinirile, cât şi ororile, de la înfrângeri lamentabile pe câmpurile de luptă până la xenofobie şi rasism. Românii, ca orice popor, nu au fost nici îngeri, nici demoni, ci oameni. Istoria lor are o inconfundabilă amprentă umană, de vieţuire şi convieţuire, de luptă şi de creaţie, de ură şi iubire, de abandon şi de ideal, care merită cunoscută.

IOAN-AUREL POP
IOAN BOLOVAN

MIHAI ROTEA

Preistoria

1 Paleoliticul

Epoca paleolitică, cea mai veche şi cea mai lungă perioadă din istoria omenirii, este divizată de specialişti în trei perioade de dezvoltare: paleoliticul inferior, cel mijlociu şi cel superior. Cadrul cronologic al paleoliticului coincide cu cel al pleistocenului (prima perioadă a cuaternarului), fiind marcat de patru mari glaciaţiuni stabilite în Alpii Elveţiei (Günz, Mindel, Riss, Würm).

Dacă pentru evoluţia climatului, a faunei şi a vegetaţiei de pe teritoriul României dispunem de date numeroase, nu acelaşi lucru îl putem spune despre aspectul fizic al omului paleolitic. Pentru paleoliticul inferior nu dispunem, de exemplu, de nicio descoperire de schelet uman, iar în ceea ce priveşte paleoliticul mijlociu putem reţine doar cele câteva falange descoperite în peştera Bordu Mare de la Ohaba-Ponor (jud. Hunedoara). Capsula craniană din peştera Cioclovina, care prezintă trăsături atribuite lui *Homo sapiens sapiens,* a fost datată în paleoliticul superior, ea fiind însoţită de trei piese de silex specifice aurignacianului. În peştera Ciurului Mare din munţii Pădurea Craiului (Transilvania), speologii au descoperit amprentele picioarelor unui bărbat, ale unei femei şi ale unui copil, studiul antropologic al acestora indicând caractere Cro-Magnon, eventual chiar neandertaloide.

Cro-Magnon (*reconstituire*)

Economia comunităţilor paleolitice era bazată pe exploatarea naturală a resurselor, culesul, pescuitul şi mai ales vânătoarea fiind ocupaţiile fundamentale ale diferitelor grupuri umane, încă din paleoliticul inferior oamenii îşi vânau prada fie direct, fie prin intermediul capcanelor. În condiţiile în care datarea picturii de pe tavanul peşterii de la Cuciulat (jud. Sălaj) este corectă, putem presupune că în Transilvania calul a constituit, alături de mamut şi de cerb, una dintre resursele importante de hrană.

În vestul Munteniei, în spaţiul dintre râurile Olt şi Argeş, paleoliticul inferior este marcat prin cele peste 1.000 de unelte din piatră (în marea lor majoritate din silex), ce aparţin aşa-numitei *Pebble culture.* În ceea ce priveşte Transilvania, această perioadă rămâne, în mare parte, o necunoscută. Descoperirea piesei litice acheuleene de la Căpuşu Mic (jud. Cluj) şi a pieselor litice premusteriene de la Tălmaciu (jud. Sibiu) este o certitudine; din nefericire, nu se cunoaşte situaţia lor stratigrafică precisă. Nu acelaşi lucru poate fi spus despre descoperirile din Bazinul Ciucului, de la Sândominic (jud. Harghita), care au oferit mai multe unelte şi o faună bogată aflate în poziţii stratigrafice certe, aparţinând din punct de vedere geocronologic intervalului cuprins între sfârşitul Mindel-ului şi prima parte a Riss-ului.

Paleoliticul mijlociu

(musterianul) ocupă un interval de timp mult mai scurt în comparaţie cu etapa anterioară (cca 100.000-33.000/30.000 bp). Este perioada situată, în linii generale, la începutul pleistocenului superior, corespunzând, în cadrul cronologiei glaciare alpine, intervalului cuprins între sfârşitul interglaciarului Riss-Würm (dacă nu odată cu Würm-ul inferior). Continuarea sa până în Würm-ul mijlociu este indicată de datările locuirilor musteriene târzii din peştera Gura Cheii - Râşnov (jud. Braşov) şi Peştera Spurcată - Nandru (jud. Hunedoara). În peşterile din Carpaţii Occidentali - Nandru şi Ohaba-Ponor - au fost cercetate unele dintre cele mai bogate aşezări musteriene din România, cu depuneri ce ating doi metri, dovedind că musterianul din peşteră a durat o lungă perioadă de timp. Inventarul lor litic, bogat în racloare, constă în mare parte din unelte de

Lame de silex

cuarţit caracterizate printr-o tehnică de cioplire a galetelor analoagă celei numite pontiniene. Acestora li se adaugă câteva piese de os cu urme de prelucrare, folosite ca străpungătoare sau racloare. În ceea ce priveşte sursele de materie primă pentru confecţionarea uneltelor, s-a

Unelte de silex

constatat că acestea se aflau, de regulă, în apropierea aşezărilor. Excepţie face obsidianul, care era adus de la distanţe mai mari: din zona Tokaj (Ungaria) sau din nord-vestul României. Deosebit de importantă pentru acest orizont cronologic este vatra de foc dublă de la Ohaba-Ponor, clădită din lespezi de piatră dispuse circular. În interiorul şi în jurul acesteia s-au găsit cărbuni, cenuşă, unelte şi oase arse, fapt care demonstrează că hrana, cel puţin în parte, era tratată termic. În aceste peşteri a fost descoperit, de asemenea, un mare număr de specii de mamifere carnivore (ursul de peşteră, hiena, leul, pantera), dar şi ierbivore (calul, cerbul etc.). Cel puţin în parte, acestea au putut constitui hrana comunităţilor musteriene. Musterianul din peşterile amintite se apropie mai ales de paleoliticul alpin, caracterizat prin prezenţa numeroaselor aşchii şi spărturi de cuarţit şi printr-o proporţie mai mare a oaselor de animale vânate în comparaţie cu uneltele. Ca urmare, specialiştii consideră acest musterian drept un „charentian oriental".

Şi în nord-vestul şi nordul Transilvaniei, în aşezările de la Boineşti (jud. Satu Mare) şi Remetea (jud. Maramureş), au fost găsite unelte tipic musteriene (racloare cu vârfuri unifaciale şi bifaciale, piese denticulare, vârfuri tipice etc.). Parţial, acestea pot fi incluse într-o etapă târzie a musterianului sau chiar într-o etapă de tranziţie spre paleoliticul superior, contemporană pe alocuri cu debutul culturii aurignaciene din paleoliticul superior. În Moldova, pe cursul mijlociu al Prutului, au fost cercetate mai multe aşezări musteriene, cele mai cunoscute fiind acelea de la Mitoc şi Ripiceni. Stratul de cultură din aşezarea de la Ripiceni are grosimea de 12 m; format din şase niveluri de locuire, acesta conţine o cantitate impresionantă de materiale arheologice (complexe de locuit, vetre de foc, bogat material liric).

Procesul de diferenţiere regională a culturilor s-a accentuat în *paleoliticul superior,* perioadă care corespunde Würm-ului mijlociu şi superior. Începutul paleoliticului superior este datat pe teritoriul României între cca 32.000/30.000 şi 13.000 bp, corespunzând din punct de vedere paleoclimatic cu începuturile oscilaţiei Arcy. Această perioadă este dominată de evoluţia a două mari culturi: cea aurignaciană şi cea gravettiană, ambele evoluând de-a lungul mai multor etape de dezvoltare determinate stratigrafie.

Figură din piatră

Începuturile culturii *aurignaciene* par să se fi desfăşurat în paralel cu faciesurile musteriene tardive din peşterile carpatine, dacă luăm ca verosimilă datarea cu C14 a nivelului II-b din peştera Gura Cheii — Râşnov. În nord-vestul Transilvaniei au fost identificate straturi de cultură aparţinând aurignacianului mijlociu, semnalate prin prezenţa gratoarelor pe capăt de lamă, a gratoarelor carenate înalte şi a nucleelor prismatice şi piramidale. În Banat, în aşezările de la Tincova, Coşova şi Româneşti-Dumbrăviţa, au fost descoperite unelte de silex, care demonstrează că aurignacianul din această zonă a evoluat în strânsă legătură cu acela din centrul Europei (grupa Krems-Dufour). Piese aurignaciene au fost descoperite şi în peşterile din Carpaţii Occidentali, cele mai cunoscute fiind cele de la Cioclovina (jud. Hunedoara), unde s-au făcut, la începutul secolului trecut, primele descoperiri paleolitice din Transilvania. În Moldova au fost identificate două faciesuri diferite ale culturii aurignaciene. Cel situat pe terasele Bistriţei, caracterizat printr-un utilaj sărăcăcios, reprezintă limita răsăriteană a aceluia din Europa Centrală.

Gravettianul oriental a avut o lungă evoluţie, cunoscând mai multe etape de dezvoltare, documentate mai cu seamă prin aşezările din Moldova (Mitoc, Crasnaleuca, Ceahlău etc.). Urmele sale se regăsesc şi în Ţara Oaşului şi în Maramureş, unde au fost descoperite microlite confecţionate mai ales din obsidian, indicând posibile legături cu gravettianul din regiunile vecine (Moldova, Ucraina sud-carpatică, estul Slovaciei şi nord-estul Ungariei).

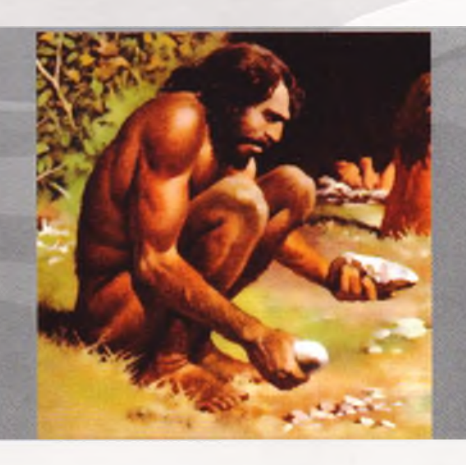

Grotă în zona Porţilor de Fier ale Dunării

Gravettianul final acoperă şi Banatul, cu precădere zona Porţilor de Fier ale Dunării, unde vârfuri identice cu cele de tip Laugerie-Basse au fost descoperite în grote şi în aşezări în aer liber.

Tot în Banat a fost identificată o cultură cu mai multe etape de evoluţie, numită de descoperitorul ei „paleoliticul superior cuarţitic"; sincron cu aurignacianul şi apoi cu gravettianul local, acesta este considerat o supravieţuire a etapelor finale ale musterianului cu utilaj de cuarţ şi cuarţit (charentianul oriental).

2 Epipaleoliticul

Epipaleoliticului i-au fost atribuite, de regulă, populaţiile ce au evoluat o dată cu începuturile oscilaţiei Bolling (aproximativ 12.000 bp) şi care au continuat să supravieţuiască până spre sfârşitul preborealului; prin urmare, acestei perioade istorice îi poate fi atribuit intervalul 13.000-9.500 / 9.000 bp. Aceste comunităţi au continuat, în esenţă, modul de viaţă din paleoliticul superior.

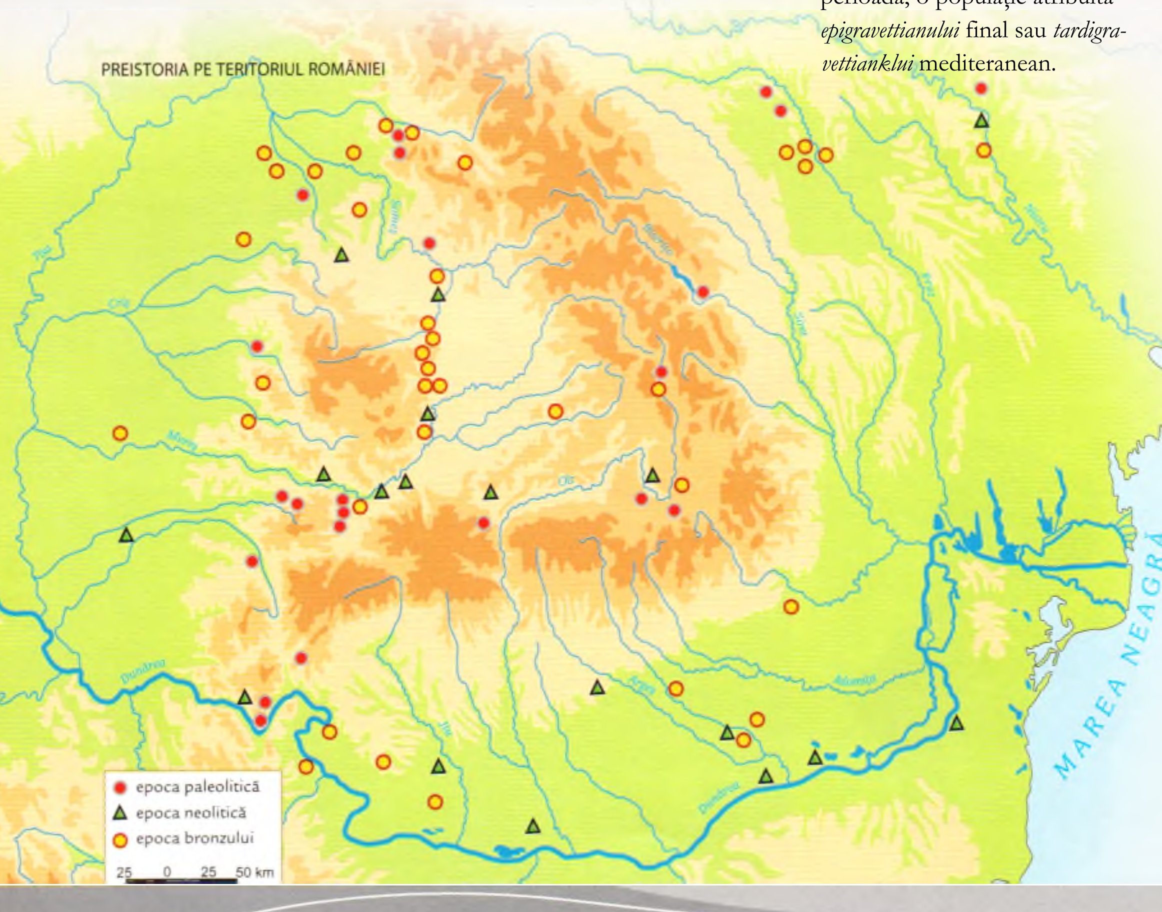
Taur, peştera Altamira

Datorită unei multitudini de factori, între care şi schimbările climatice, micile grupe de vânători-pescari-culegători au adoptat, în paralel cu uneltele tradiţionale, noi tipuri de unelte şi arme, cum ar fi microlitele geometrice (trapeze).

Moldova şi Dobrogea erau locuite de populaţii aparţinând epigravettianului final. Uneltele utilizate de acestea sunt caracterizate printr-o microlitizare accentuată. în zona Porţilor de Fier s-a instalat, în această perioadă, o populaţie atribuită *epigravettianului* final sau *tardigravettianklui* mediteranean.

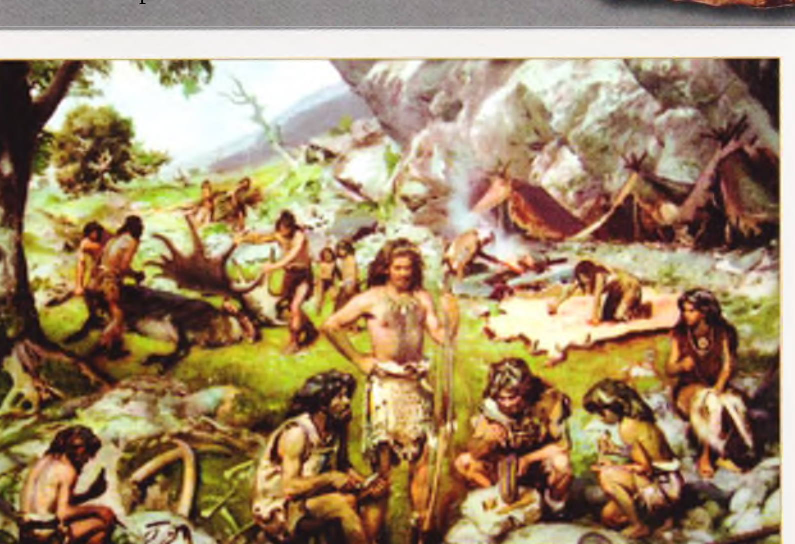
Prima etapă a acestei perioade este cunoscută prin descoperirile din peştera Climente II - Dubova (jud. Mehedinţi); celei de a doua îi sunt caracteristice vestigiile din adăpostul de sub stâncă de la Cuina Turcului - Dubova, situat în acelaşi masiv calcaros Ciucaru Mare. În cele două niveluri de locuire de la Cuina Turcului au fost descoperite numeroase unelte şi arme din silex, mai rar din obsidian, os şi corn, dar şi obiecte de podoabă (cochilii şi dinţi perforaţi, pandantive din os etc.). Obiectele de podoabă sunt uneori decorate cu motive geometrice incizate. Demnă de reţinut este o falangă de cal perforată, ornamentată în întregime, reprezentând cel mai probabil o figurină feminină.

Pe lângă rămăşiţele de castor, mistreţ, capră-neagră, ţap de munte etc., păsări şi peşti, au fost identificate şi resturi de schelete umane. Din peştera Climente II cunoaştem un schelet uman depus în poziţie chircită, acoperit cu un bogat strat de ocru roşu, atribuit unei locuiri tardigravettdene care, cronologic, precedă nivelul I de la Cuina Turcului. Descoperirile din zona Clisurii prezintă similitudini evidente cu industriile din Peninsula Italică, fiind o expresie a migraţiei din zona amintită a purtătorilor epigravettianului final.

Mezoliticul 3

Mezoliticul debutează, cel mai probabil, la sfârşitul preborealului şi se dezvoltă în plin boreal, atingând chiar începuturile atlanticului.

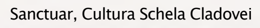

Aşezare mezolitică (*reconstituire*)

Cronologic, el se situează, în aceste condiţii, între 9.500/9.000 şi 7.500 bp. În această perioadă de timp, pe teritoriul României sunt documentate două culturi, cea tardenoisiană şi cea de tip Schela Cladovei. Tardenoisianul este răspândit în mai multe regiuni ale ţării (Moldova, Muntenia, Dobrogea), inclusiv în zona montană din sud-estul Transilvaniei (Cremenea-Sita Buzăului, Costanda-Lădăuţi) şi în nord-vestul acestei provincii (Ciumeşti-Păşune). În aşezarea de la Ciumeşti (jud. Satu Mare), pe lângă uneltele microlitice lucrate din silex şi obsidian, tipice *tardenoisianului* central-est-european, s-au găsit ca armături, în afară de trapeze, un segment de cerc şi două triunghiuri scalene. Resturile faunistice indică prezenţa mistreţului şi căprioarei. Nu este exclus ca descoperirile viitoare să ducă la identificarea unor comunităţi tardenoisiene târzii de tip nord-vest-pontic sau central-est-european care să se afle într-un stadiu de neolitizare fie şi incomplet, înţelegând prin acesta un început de economie productivă bazată pe debutul domesticirii animalelor şi al cultivării plantelor.

Cultura *Schela Cladovei* este cunoscută prin nouă aşezări în aer liber situate în preajma Dunării. Utilajul liric conţine numeroase piese atipice lucrate din cuarţit şi gresii silicioase, cărora li se adaugă un număr mic de piese de silex. Uneltele de corn (săpăligi, scormonitoare, brăzdare cu una sau două găuri pentru prins în coadă) par să indice un început de cultivare a plantelor. Unele pietre mari de râu cu o albiere pe una din feţe ori plăci mari, groase au putut fi utilizate ca râşniţe. Studiul faunistic indică o economie bazată îndeosebi pe vânătoare: cerbul, căpriorul, bourul, mistreţul, iepurele, măgarul sălbatic, vulpea etc. Este posibil, totodată, ca purtătorii acestei culturi să fi domesticit câinele.

Datele antropologice sunt destul de numeroase. Tipul fizic a fost apreciat ca fiind un Cro-Magnon oriental. Scheletele defuncţilor erau depuse în gropi dreptunghiulare săpate uneori chiar în cuprinsul locuinţei. Acestea erau aşezate fie în poziţie chircită, fie pe spate, împreună cu puţine obiecte personale. Mortalitatea infantilă era ridicată, iar media de viaţă a adulţilor atingea 36,2 ani. Descoperirea unor schelete având în ele vârfuri de săgeată ne oferă dovezile unor morţi violente. Cercetările de până acum demonstrează că această cultură nu îşi are originea în tardigravettianul de aspect mediteranean, ea fiind produsul unei noi migraţii în zona Porţilor de Fier. Se poate spune, de asemenea, că la sosirea primilor purtători ai civilizaţiei neolitice (cultura Precriş), cultura Schela Cladovei îşi încheiase existenţa.

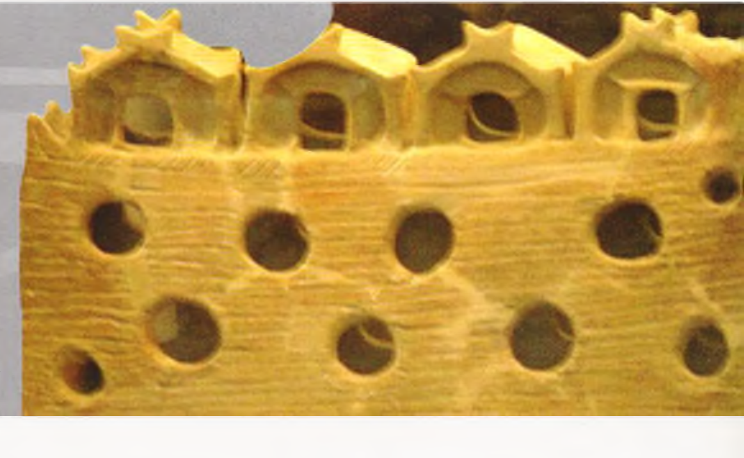

Sanctuar, Cultura Schela Cladovei

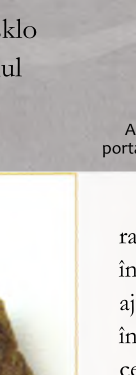

4 Neoliticul

Geneza neoliticului s-a produs prin migraţia lentă a unor comunităţi din sudul Peninsulei Balcanice, purtătoare ale culturii Protosesklo din zona tesalo-macedoneană, care au adus în spaţiul nostru cuceriri capitale de ordin economic.

Altar portabil

Vârfuri de săgeţi din silex, Slatina, Crişan

Unealtă din piatră, Slatina, Crişan

Procesul de neolitizare, a cărui esenţă constă în trecerea la cultivarea plantelor şi creşterea animalelor, nu a fost rezultatul inventivităţii populaţiei locale mezolitice, ci rezultatul pătrunderii în actualul spaţiu românesc a unor comunităţi purtătoare ale civilizaţiei neolitice. De regulă, epoca neolitică este împărţită în trei perioade: neoliticul timpuriu, neoliticul dezvoltat şi eneoliticul. Începuturile epocii neolitice pe teritoriul României, datate pe baza unor date C14 calibrate, se situează în jur de 6.600 a.Chr., iar sfârşitul acesteia în jur de 3.800/3.700 a.Chr., oricum nu mai târziu de 3.500 a.Chr.

Neoliticul timpuriu

(cca 6.600-5.500 a.Chr.) cunoaşte două orizonturi culturale succesive, legate genetic intre ele şi având fizionomii apropiate. Cel dintâi (orizontul *Gura Baciului-Cârcea/ Precriş)* se datorează exclusiv migraţiei unei populaţii neolitice din zona sud-balcanică. Cel de al doilea (cultura Starcevo-Criş) reflectă procesul de adaptare a unor noi comunităţi sud-balcanice la condiţiile acestui spaţiu, fiind rezultat şi din sinteza cu grupurile tardenoisiene locale.

Orizontul *Gura Baciului-Cârcea,* numit şi cultura Precriş, este rezultatul desprinderii din cultura Protosesklo a unui grup care înaintează spre nord şi care, ajuns în zona nord-dunăreană, întemeiază prima cultură cu ceramică pictată din România. Numărul mic de situri care pot fi atribuite acestui prim orizont cultural neolitic nu permite stabilirea cu certitudine a căii de pătrundere a acestui grup în spaţiul intracarpatic, Valea Oltului fiind însă cea mai probabilă cale. Pe baza stratigrafiei din staţiunile de la Gura Baciului (jud. Cluj) şi Ocna Sibiului (jud. Sibiu), evoluţia acestei culturi este împărţită în trei faze majore. Aşezările sunt situate pe terase înalte situate de-a lungul unor văi secundare. Locuinţele sunt cel mai adesea de tip bordeie şi semibordeie, dar apar şi locuinţe de suprafaţă, de obicei pe platforme realizate din pietre de râu. Ceramica (boluri, cupe, vase cu picioruşe) este fină, pictată cu buline ori motive geometrice albe pe un fond de culoare roşie sau brun-roşcată. Odată cu ceramica, cultivarea plantelor şi creşterea animalelor, noua cultură introduce uneltele din piatră şlefuită şi primele statuete din lut. Morţii erau îngropaţi în cuprinsul aşezării, uneori chiar sub locuinţe. La Gura Baciului a fost atestată, pentru prima dată pe teritoriul României, incineraţia ca practică funerară.

Plastica antropomorfă şi cea zoomorfă ne dezvăluie un sistem de credinţe bipolar: Marea Mamă, reprezentând principiul feminin, şi Taurul, reprezentând principiul masculin. Prezenţa în cadrul descoperirilor de la Gura Baciului a unor capete de piatră antropomorfe, asemănătoare cu celebrele capete de piatră de la Lepenski Vir, ne semnalează posibile contacte între

Cap de piatră de la Gura Baciului, Transilvania, Neoliticul timpuriu

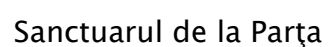
autohtonii culturilor mezolitice şi nou-veniţi. În acelaşi timp, adoptarea acestor zeităţi străine, fie şi sub forma exclusivă a expresiei lor plastice, relevă un proces remarcabil de asimilare specific orizontului amintit. La Ocna Sibiului, în nivelul Precriş II, au fost aflate o mică statuetă din piatră, de formă conică,

înfăţişând un cuplu îmbrăţişat, şi un piedestal din aceeaşi rocă, asociat cu figurina. Pe statuetă şi pe soclu se pot distinge mai multe semne, interpretate de descoperitor ca ideograme.

Cultura *Starcevo-Criş,* care marchează generalizarea neoliticului timpuriu în spaţiul intracarpatic, este socotită uneori o prelungire a orizontului/culturii Gura Baciului-Cârcea/Precriş, trecându-se cu vederea că ea este rezultatul unei noi migraţii sud-balcanice (cultura Presesklo), ajunsă în Transilvania şi Moldova prin Banat. Cultura Starcevo-Criş are o lungă evoluţie, desfăşurată pe parcursul mai multor faze. Locuirile sunt instalate pe lunci, terase, dealuri şi chiar în peşteri, acolo unde condiţiile de mediu erau favorabile. Locuinţele erau adâncite în fazele mai vechi şi de suprafaţă şi cu forma unor colibe în fazele mai recente. Vase asimetrice, străchini şi cupe sferice, altăraşe cu picioruşe, toate lucrate din lut, mobilează spaţiile interioare ale culturii. Utilajul litic include microlite din silex şi obsidian, dar şi topoare mari de piatră şlefuită de tip *Walzenbeile.* Tot acum apar, sporadic, şi primele obiecte mici din aramă. Pintaderele decorate cu motive geometrice, precum şi scoicile *Spondylus* şi *Tridacna* atestă legăturile cu regiunile Mediteranei Orientale. Înmormântările se făceau atât în interiorul locuinţelor, cât şi printre acestea. Analizele antropologice au relevat o componentă majoritară de factură mediteraneană, care pledează şi ea pentru originea sudică a acestei populaţii.

Neoliticul dezvoltat

(cca 5.500-4.000 a.Chr.) acoperă intervalul cuprins între ultima fază a culturii Starcevo-Criş şi începutul culturii Petreşti, perioadă care include ceea ce multă vreme a fost cunoscut sub denumirile de neoliticul mijlociu şi târziu. Neoliticul dezvoltat este marcat de migraţia unor noi grupe de populaţii pornite din sudul Peninsulei Balcanice, aparţinând grupului de culturi cu ceramică neagră lustruită. Aceste grupe au creat cultura Vinca (împărţită de regulă în patru faze principale: A, B, C şi D), al cărei început este sincron cu faza finală a culturii Sesklo (Grecia) şi care ocupă Banatul şi mare parte din Transilvania. Cam în aceeaşi perioadă, în nord-estul Transilvaniei au pătruns din Moldova şi Muntenia numeroase grupuri de purtători ai culturii *ceramicii liniare cu note muzicale.*

Gânditorul şi perechea sa de la Cernavodă
Cultura Hamangia

Cultura Vinca îmbracă pe teritoriul României forme diferite, în funcţie de fondul local pe care se dezvoltă (reprezentat de cultura Starcevo-Criş şi de cea a ceramicii liniare) şi de intensitatea pulsaţiilor sudice. Sinteza elementelor amintite a dat naştere la numeroase aspecte regionale înrudite, astfel încât pe teritoriul Transilvaniei specialiştii vorbesc nu de o cultură Vinca propriu-zisă, ci de cultura Banatului, grupul Bucovăţ, grupul Pişcolt, cultura Turdaş, complexul Cluj-Cheile Turzii-Lumea Nouă-Iclod, grupul Iclod. Aceste grupe sunt caracterizate, de regulă, printr-o ceramică neagră lustruită (cupe, străchini, amfore bitronconice, capace etc.). Decorul este variat incizat-imprimat, în special cu benzi umplute cu liniuţe, cărora li se adaugă caneluri fine. Statuetele au capul rombic (care ar putea indica o mască) şi corpul cruciform, fiind adeseori decorate cu motive spiralo-meandrice.

La sfârşitul etapei Vinca A2 a luat naştere cultura *Banatului,* în cadrul căreia au fost sesizate anumite particularităţi zonale (grupele Bucovăţ şi Parţa). Aşezarea de la Parţa (jud. Timiş), intens cercetată, demonstrează că această cultură a atins un grad de civilizaţie marcat de existenta construcţiilor cu etaj şi de o viaţă spirituală complexă, descifrabilă în parte prin componentele marelui sanctuar cercetat aici. Edificiul de cult (cu dimensiunile maxime de 12,6 x 7 m), prezentând două faze de construcţie, avea două încăperi — una la răsărit, alta la apus - despărţite de masa-altar, apoi de un perete. încăperea dinspre apus servea la depunerea ofrandelor curente. În fundaţia stâlpului de la intrarea dinspre sud a acestei încăperi s-au aflat un idol zoomorf şi un văscior. încăperea dinspre răsărit servea ceremoniilor de iniţiere. Centre religioase de acest fel polarizau cu certitudine, prin prestigiul şi măreţia lor, populaţia unei zone mai largi.

Aşezarea de la Parţa

Sanctuarul de la Parţa

Tăbliţele de lut ars de la Tărtăria

Seminţele carbonizate descoperite în aşezarea de la Liubcova ne indică cultivarea mai multor specii de cereale. Cea mai mare pondere o are grâul, reprezentat mai ales prin specia *Triticum dicoccum,* fiind însă prezente, în proporţie de cca 10%, şi speciile *Triticum monococcum* şi *Triticum aestivus.* Trebuie semnalată, de asemenea, apariţia pentru prima dată pe teritoriul României a orzului din specia *Hordeum vulgare.* Nu lipsesc nici leguminoasele, ca lintea şi măzărichea. Interesant de semnalat este şi modul de recoltare a grâului, cunoscut dintr-o aşezare de la sud de Carpaţi (Teiu, cultura Gumelniţa), probabil utilizat cel puţin în parte şi în alte spaţii. Grâul se recolta prin smulgere, snopii astfel făcuţi fiind legaţi cu tulpini de curpen, iederă sau viţă de vie. După aducerea în aşezare, grâul era bătut de pe spice.

Comunităţile vinciene pătrunse pe cursul mijlociu al Mureşului, influenţate de tradiţiile Starcevo-Criş şi de elementele ceramicii liniare, au creat o nouă sinteză culturală, denumită cultura *Turdaş*. Frecvenţa unor semne incizate pe fundul unor vase, descoperite mai cu seamă la Turdaş (jud. Hunedoara), interpretate adesea ca mărci de olar, este considerată în ultima vreme ca fiind o dovadă a începutului consemnării grafice a datelor. Că lucrurile stau aşa o demonstrează, se pare, şi tăbliţele de lut ars acoperite cu motive pictografice incizate de la Tărtăria (jud. Alba), descoperite, conform lui N. Vlassa, într-o groapă rituală alături de idoli de lut şi alabastru şi de un fragment de ancoră. Stratigrafia şi cronologia acestei aşezări au suscitat vii şi îndelungate dezbateri.

Conservarea de către unele comunităţi Starcevo-Criş a ceramicii pictate, la care se adaugă elementele vinciene, a creat în zona arcului estic al Carpaţilor Occidentali complexul cultural *Cluj-Cheile Turzii-Lumea* Nouă-Iclod. Acest complex constituie substratul pe care va lua naştere cultura Petreşti. Cercetările de lungă durată de la Iclod au demonstrat că această staţiune dispunea de un sistem complex de fortificaţii, construit în vremea fazei Iclod I, utilizat şi în faza Iclod II, când este abandonat odată cu extinderea locuirii. Tot aici au fost cercetate şi două necropole de inhumaţie în care defuncţii au fost depuşi în poziţie culcat pe spate, cu mâinile pe piept, pe abdomen sau pe lângă corp; orientarea este est-vest, cu privirea spre est. Inventarul funerar constă din vase (cilindrice, cupe cu picior înalt, străchini pictate, vase cu profilul în S), ocru, unelte din piatră, podoabe şi ofrande animaliere.

Alt grup meridional, mai puţin numeros faţă de cel care a creat cultura Vinca, s-a stabilit la nord de Dunăre, în Oltenia şi Muntenia, unde a dat naştere culturii Dudeşti. Decorul incizat al acestei culturi evoluează treptat în decor excizat, fiind transmis şi culturilor ce o succed în acest spaţiu: *Vădastra* şi *Boian.*

Dobrogea este ocupată de purtătorii culturii Hamangia, cultură cu ceramică decorată cu şiruri de împunsături fine ce desenează motive unghiulare şi meandrice. Plastica antropomorfă a acestei culturi este cu adevărat excepţională. Formele sunt modelate realist, cu totul fabuloase fiind cunoscutul *Gânditor* (autorul descoperirii s-a gândit la cunoscuta lucrare a lui Rodin) şi replica lui feminină, ambele descoperite în aşezarea de la Cernavodă. Aceste statuete au fost puse, pe bună dreptate, în legătură cu plastica de la Hacilar, din Anatolia.

Topoare de aramă

Eneoliticul

(cca 4.600 / 4.500-3.800 / 3.700 a.Chr.) se caracterizează prin prezenţa, alături de uneltele din piatră, os, corn şi lut ars, a unui număr tot mai mare de piese din cupru. Pentru prima dată se produc, în tipare simple sau bivalve, unelte grele de aramă (topoare-dălţi şi topoare cu braţele în cruce), puse în legătură cu exploatarea zăcămintelor de cupru din Transilvania. Aurul este folosit pentru podoabe şi la confecţionarea unor idoli, precum cei de la Moigrad, din cadrul culturii Bodrogkeresztúr / Gorneşti. La rândul său, meşteşugul olăritului atinge o mare dezvoltare, dovadă fiind numărul mare de vase superb decorate descoperite în siturile eneolitice. Culturile tipice pentru această perioadă sunt: Cucuteni-Ariuşd, Petreşti, Gumelniţa, Sălcuţa, Tiszapolgár/Româneşti şi Bodrogkeresztúr/Gorneşti; primele două culturi fac parte din marea grupă a culturilor eneolitice cu ceramică pictată cu motive bicrome şi tricrome.

În spaţiul estic al Transilvaniei, la Ariuşd (jud. Covasna), au fost executate cele dintâi săpături sistematice privind epoca neoeneolitică din România. Materialele descoperite au fost

integrate în marele complex cu ceramică pictată *Cucuteni-Ariușd-Tripolje,* a cărui evoluţie este jalonată de-a lungul a trei faze (A, AB şi B). Ceramica cucuteniană, admirabil pictată, ce poate sta alături de orice creaţie similară a lumii preistorice, cunoaşte, pe lângă formele comune, şi tipuri elegante: cratere, suporturi cilindrice, amfore şi vase-binoclu. Prin intermediul picturii bicrome sau tricrome sunt executate motive spiralice ori meandrice complexe, combinate după regulile simetriei, care dau pereţilor

Statuetă antropomorfă

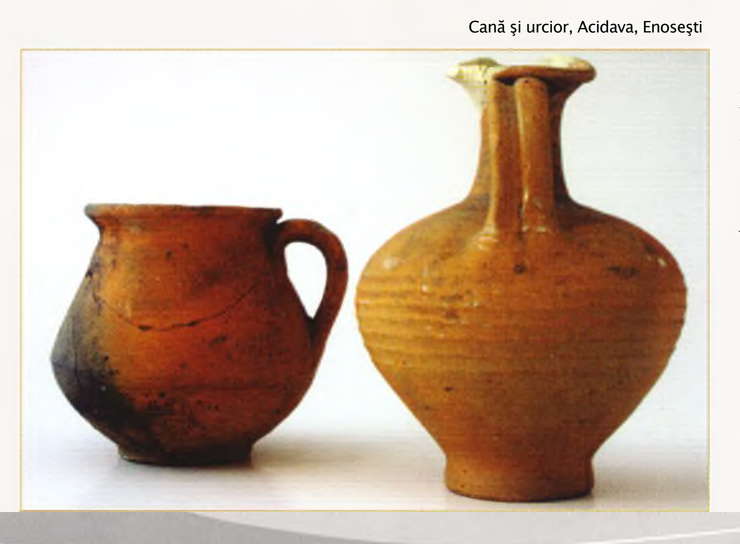
recipientelor un efect cromatic desăvârşit. Remarcabile sunt şi motivele zoomorfe înfăţişând feline. Plastica antropomorfă ţine seama de proporţiile reale ale corpului omenesc. Decorul acoperă ambele feţe ale corpului, de la gât până la vârful picioarelor. Acest decor fin şi precis este reprezentarea tatuajului, a podoabelor şi a costumaţiei.

Cultura *Petreşti,* a cărei evoluţie a fost stabilită pe parcursul a trei faze (A, A-B şi B), răspândită pe aproape tot teritoriul Transilvaniei, este socotită de unii specialişti ca fiind de origine locală, în timp ce alţii o privesc ca rezultat al unei migraţii din zonele sudice ale Balcanilor. Este cunoscută în primul rând prin decorul pictat - motive pictate cu roşu, roşu-brun şi, mai târziu, brun pe fond cărămiziu - care face dovada nivelului înalt de civilizaţie atins de purtătorii acestei culturi. Motivele ornamentale constau din benzi, romburi, pătrate, spirale şi meandre. Formele tipice sunt străchinile, castroanele, suporturile înalte. Plastica este mai rară, la fel şi piesele din aramă. Sfârşitul acestei culturi a fost pus în legătură cu pătrunderea în centrul Transilvaniei a purtătorilor culturii / orizontului Decea Mureşului şi ai culturii Bodrogkeresztúr / Gorneşti.

Mormintele de la *Decea Mureşului* au fost uneori considerate o continuare a ritualurilor de la Iclod, alte opinii privindu-le ca pe o dovadă clară a pătrunderii în centrul Transilvaniei a unei populaţii nord-pontice. Prezenţa ocrului roşu, presărat pe schelete sau aşezat la picioare sub formă de bulgăraşi, precum şi alte elemente de ritual îşi găsesc totuşi cele mai bune analogii în necropola de la Mariopol din sudul Ucrainei. Cultura *Bodrogkeresztúr/ Gorneşti,* caracterizată prin prezenţa aşa-ziselor vase de lapte, cu gât înalt şi două proeminenţe mici trase din buză şi perforate vertical, este continuatoarea culturii *Tiszapolgár/Româneşti* (definită prin recipiente cu proeminenţe în formă de cioc de pasăre, decorate cu incizii dispuse în reţea sau în trepte), urmaşă, la rândul ei, a culturii Tisa din perioada neoliticului dezvoltat.

La sud de Carpaţi, cultura *Gumelniţa,* remarcabilă prin ceramica excizată şi prin cea pictată, evoluează de-a lungul a două faze (Al şi A2; Bl şi B2). În aşezarea de la Căscioarele a fost descoperit un extraordinar model de lut ars al unui sanctuar eneolitic, constând dintr-un soclu lung de 51 cm şi înalt de 22,5 cm, deasupra căruia au fost ridicate patru modele de locuinţe. Tot acolo, dar într-un strat de cultură mai vechi, ce aparţine culturii Boian, au fost semnalate şi resturile unei construcţii rectangulare de cult care avea pereţii interiori pictaţi

Cană şi urcior, Acidava, Enoseşti

Vas de lut eneolitic
Cultura Cucuteni–Tripolje

cu alb şi roşu. Înrudită cu cultura Gumelniţa este cultura *Sălcuţa,* din Oltenia, care face parte din marele complex cultural Sălcuţa-Krivodol-Bubanj. Numeroase elemente comune cu cultura Gumelniţa (aşezările de tip *tell,* ceramica pictată cu grafit, topoarele de silex şi statuetele de os) arată legăturile multiple, inclusiv genetice, dintre cele două culturi.

Aşezările culturilor neoeneolitice sunt situate pe terasele joase ori înalte ale apelor, pe boturi ori pinteni de dealuri. Uneori, locuinţele erau dispuse după anumite reguli. Cercetările recente pun tot mai des în evidenţă existenţa unor sisteme de apărare (şanţuri şi valuri) ale acestor situri. Straturile de cultură sunt groase şi suprapuse, formând uneori adevărate *tell-* uri.

Locuinţele perioadei sunt de mai multe tipuri. Bordeiele aveau cel mai adesea o groapă de formă ovală, cu diametrul variind între 3 şi 5-6 m. Pe una dintre margini era amenajată o vatră simplă, dintr-un strat de lut netezit. Acoperişul din trestie era de formă conică sau alungită, fiind sprijinit pe un schelet de căpriori. De la înce-

putul neoliticului sunt documentate şi locuinţele de suprafaţă de formă rectangulară, cu o singură încăpere. Acestea aveau pereţii din împletitură de nuiele şi lipitură de lut amestecat de regulă cu paie. Acoperişul era în două ape, podeaua din lut bătătorit. Locuinţele cucuteniene din sud-estul Transilvaniei sunt spaţioase (40-100 m^2 sau chiar mai mult), au adesea platformă şi sunt împărţite în două sau mai multe încăperi.

Sculptura neoeneolitică este reprezentată prin figurine cultice, idoli, amulete realizate din os, piatră ori lut. Sunt reprezentări umane sau animaliere, extrem de interesante prin trăsăturile redate, prin stilizarea corpurilor ori prin exacerbarea anumitor zone ale corpului. Dintre miile de statui antropomorfe descoperite, cele feminine, simboluri ale fertilităţii şi fecundităţii, formează o majoritate covârşitoare. De asemenea, câteva vase antropomorfe pot fi socotite ca având valoare excepţională, ele impresionând prin plasticitate şi simbolistică. Remarcabile sunt cele numite „Zeiţa de la Vidra" (cultura Gumelniţa) şi „Hora de la Frumuşica" (cultura Cucuteni). Primul este un vas de mari dimensiuni, modelat fără cap şi decorat cu diverse motive ce acoperă întregul corp; cel de al doilea este un suport de vas format din şase statuete feminine văzute din spate, înlănţuite în cercul horei.

Cuprul a fost folosit la început pentru obţinerea unor unelte ori podoabe mărunte (ace, sule, cârlige de pescuit, pandantive etc.), iar aurul a fost utilizat numai în scopuri decorativ-estetice. Mult timp piesele metalice au fost obţinute prin ciocănire, la tehnica turnării metalului în tipare (monovalve, bivalve) şi la cea cu „ceară pierdută" ajungându-se mult mai târziu. Deşi nu dispunem de certitudini în legătură cu provenienţa primelor piese de metal, se poate admite că este vorba de produse locale, şi nu de importuri. Aceasta nu înseamnă în mod obligatoriu că metalurgia a fost o născocire a populaţiei locale, nefiind exclus ca ea să fi fost introdusă în urma legăturilor cu regiuni în care prelucrarea metalelor începuse mai devreme (Orient ori Caucaz). Eneoliticul constituie un notabil salt calitativ în dezvoltarea metalurgiei. În această perioadă artefactele din cupru sunt prezente în aşezări, în inventarul mormintelor şi chiar în depozite (ansamblu de obiecte întregi sau fragmente concentrate într-un singur loc, de obicei izolat). Frecvent apar în această perioadă topoare plate, dălţi, ace cu capul rulat, brăţări simple sau plurispirale şi coliere. Cea mai complexă realizare a metalurgiei eneolitice este toporul cu gaură de înmănuşare transversală şi cu braţele dispuse în cruce. Aceste unelte-arme sunt legate de fazele târzii ale culturilor Cucuteni, Decea Mureşului şi Bodrogkeresztúr/Gorneşti. Piesele eneolitice din aur, mult mai reduse numeric decât cele din cupru, constituie în fapt începuturile orfevrăriei în ţinuturile transilvane. Nu putem trece peste acest capitol fără a aminti marele pandantiv de aur din tezaurul de la Moigrad (jud. Sălaj), care are 30 cm înălţime şi cântăreşte 750 g.

Zeiţa de la Vidra

Hora de la Frumuşica

Statuetă antropomorfă. Olt

Cunoaştem relativ puţine lucruri despre tipurile rasiale ale populaţiei neoliticului transilvănean. În aria unor culturi, spre exemplu Cucuteni, lipsesc descoperirile funerare, aceasta fiind expresia unor practici rituale ce nu pot fi identificate prin metode arheologice. Puţinele date antropologice de care dispunem (Gura Baciului, Iclod) vorbesc de trăsături mediteranoide.

Rolul invaziei triburilor de păstori venite din stepele nord-pontice (presupuse neamuri indo-europene) în sfârşitul civilizaţiei de agricultori sedentari eneolitici reprezintă una din problemele viu dezbătute de specialiştii în preistoria Europei de Sud-Est. Ceea ce părea ieri a fi exclusiv o migraţie de triburi de păstori poate fi înţeleasă astăzi ca o transformare economico-socială a populaţiei locale, ca o adaptare a acesteia la noi condiţii de mediu, la modificări în evoluţia societăţii (creşterea rolului crescătorilor de animale şi al păstorilor, dezvoltarea metalurgiei, o mobilitate mai accentuată, creşterea rolului militar al elitelor, modificări în planul credinţelor etc.).

În concluzie, datele arheologice de care dispunem ne înfăţişează neoeneoliticul ca o perioadă de stabilitate, în care populaţii sedentare au creat câteva dintre cele mai spectaculoase civilizaţii din spaţiul european.

Arutelă eneolitică de aur

5 Epoca bronzului

Epoca bronzului a fost împărţită multă vreme în patru perioade, în ultimele decenii, realităţile arheologice au impus însă adoptarea unui sistem tripartit: bronzul timpuriu, cel mijlociu şi cel târziu. Din punct de vedere al cronologiei absolute, se poate admite că această perioadă istorică acoperă cea mai mare parte a mileniilor III şi II a.Chr.

Vestigii de bronz

Bronzul timpuriu

Prima etapă a bronzului timpuriu este un veritabil mozaic cultural, în care se juxtapun civilizaţiile de tip tranzitoriu cu cele caracteristice epocii bronzului. Pentru primul caz este tipic blocul cultural *Baden-Coţofeni,* care perpetuează sub multe aspecte un mod de viaţă tranzitoriu (specific manifestărilor culturale de tip *Cernavodă III-Bolleraz*, *Folteşti, Horodiştea* etc.), dar care evoluează în paralel cu civilizaţiile pre-Schneckenberg şi Schneckenberg, care au preluat mai dinamic produsele bronzului timpuriu egeo-anatolian. Nu credem că se mai poate vorbi de culturi eneolitice sau neoeneolitice în sensul definiţiei acestei perioade istorice, căci modificările produse în structura societăţii sunt tranşante. Amintim aici doar poziţia socială mai importantă a căpeteniilor, marcată prin ridicarea unor monumente funerare tumulare; practicarea unui alt tip de metalurgie; apariţia unui alt tip de economie, bazat pe o mobilitate accentuată, semnalată de numărul impresionant de aşezări ce aparţin culturii Coţofeni. În Muntenia şi Oltenia, principala cultură a perioadei timpurii a epocii bronzului este cultura *Glina.* În cea de a doua etapă a bronzului timpuriu, în centrul Transilvaniei se dezvoltă un grup cultural ce poartă numele localităţii Copăceni (jud. Cluj) şi care prefera pentru amplasarea aşezărilor locuri dominante din arcul de est, probabil şi de vest, al Carpaţilor Occidentali şi din bazinul superior al Someşurilor. Ocupaţiile de bază sunt agricultura, creşterea animalelor şi extracţia minereurilor. Locuinţele sunt de suprafaţă, cu plan rectangular şi de dimensiuni medii (3 x 4 m), ceramica este dominată de oale cu gâtul înalt, partea inferioară scurtă şi decorată adesea cu barbotină. Marginea vaselor este frecvent manşetată, fiind uneori decorată cu impresiuni de şnur. Morţii sunt înhumaţi în tumuli precum cei din Cheile Aiudului, Cheile Turzii şi Cheile Turului. Grupul *Copăceni* evoluează în paralel cu grupurile *Şoimuş* şi *Jigodin,* primul din sud-vestul, iar cel de-al doilea din sud-estul Transilvaniei. În fine, cea de a treia etapă a bronzului timpuriu este cel mai puţin cunoscută, fiind caracterizată de utilizarea ceramicii decorate cu măturicea şi cu impresiuni textile.

Vârf de lance

Metalurgia neferoaselor în perioada timpurie a epocii bronzului, pe fondul unei reduceri considerabile a producţiei comparativ cu eneoliticul, trebuie privită mai degrabă ca traversând o perioadă de repliere, de aşezare pe noi baze, decât una de profundă decădere. Cauzele acestui fenomen sunt multiple şi de natură diversă (epuizarea surselor minerale uzuale, modificări tehnologice majore, mişcări etnice perturbatoare etc.). Esenţial este faptul că acum apar primele piese din bronz (aliajul aramei cu arsenul şi apoi cositorul). Monumentele arheologice ale acestui interval de timp ne oferă tipuri mai variate de podoabe (inele de buclă, brăţări, coliere, pandantive lucrate din cupru, bronz sau aur), pumnale cu nituri de prindere la mâner şi cu nervură mediană pe lamă, topoare plate, dar şi topoare cu marginile ridicate. Însă cea mai importantă înfăptuire a epocii rămâne toporul cu gaură de înmănuşare transversală şi tăiş vertical. În mod evident, marea majoritate a acestor produse erau realizate în ateliere locale. O dovedesc numeroasele tipare pentru turnat topoare descoperite la Leliceni (jud. Harghita), aparţinând grupului Jigodin. Nu trebuie trecută cu vederea nici adeseori invocata groapă rituală de la Fântânele, aparţinând grupului Copăceni, în care au fost aflate, printre altele, mai multe fragmente de tipare pentru turnat piese din metal (dălţiţe, pumnale, topoare masive), demonstrând faptul că acum se atinge cert nivelul topoarelor de tip Banabic/Vâlcele (jud. Cluj).

Podoabe din epoca bronzului

Perioadele mijlocie și târzie ale epocii bronzului

Populația epocii bronzului din spațiul carpato-danubiano-pontic a fost delimitată arheologic în mai multe grupe culturale, presupuse uneori - fără o argumentație satisfăcătoare - ca fiind pretracice, prototracice ori chiar tracice. Pe cursul inferior al Mureșului întâlnim cultura *Periam-Pecica/Mureș,* mărginită la sud de cultura *Vatina* și la nord (inclusiv pe teritorii din Ungaria și Slovacia) de cultura *Otomani*; Podișul Transilvaniei este ocupat de cultura *Wietenberg.* În Oltenia se localizează cultura Verbicioara; mai târziu pătrunde în același spațiu cultura *Gârla Mare,* venind din bazinul Dunării mijlocii. În Muntenia se formează cultura Tei. Cultura *Monteoru* ocupă sud-estul Munteniei și sudul Moldovei, iar cultura Costișa jumătatea nordică a Moldovei. Toate aceste culturi au evoluții în general sincrone, cu un cert avans cronologic pentru culturile Monteoru și Mureș. Dintre cele opt grupe culturale regionale prezentate, un loc deosebit revine culturilor Monteoru, Wietenberg și Otomani.

Vas de bronz, Cultura Monteoru

Periodizarea acestora, bazată pe stratigrafia monumentelor arheologice de la Sărata-Monteoru (jud. Buzău), Derșida (jud. Sălaj) și Otomani (jud. Bihor), formează și stâlpii cronologiei bronzului românesc.

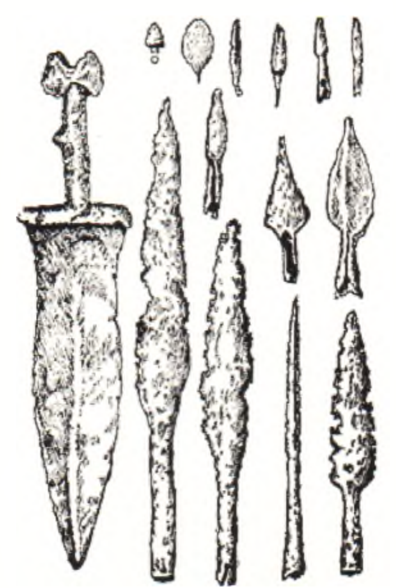
Perioada târzie a epocii bronzului aduce în spațiul românesc un puternic proces de uniformizare culturală, a cărui principală manifestare este complexul cultural *Noua-Sabatinovka-Coslogeni.* Tot acum, în nordul Transilvaniei, din cultura Suciu de Sus se detașează grupul Lăpuș. Spațiul vestic este acoperit de grupele *Cruceni-Belegis, Cehăluț* și *Igrița,* iar din cel sudic sunt cunoscute fazele IV și V ale culturilor Tei și Verbicioara. Nu putem uita nici cultura *Gârla Mare-Cârna,* din zona Dunării, în primul rând datorită realizărilor sale ceramice excepționale.

Atelier din epoca bronzului

Ceramica este artefactul preistoric care ne-a parvenit în cantitatea și varietatea cea mai mare, ea stând la baza definirii entităților culturale amintite. Acest document ne vorbește adeseori atât despre tehnica preistorică, cât și despre imaginația și arta purtătorilor acestor culturi, dezvăluind, pentru populațiile preistorice, orizonturi spirituale greu de bănuit. Repertoriul motivistic al tuturor culturilor este abstract, geometric, fiind dominat - începând, de regulă, cu fazele de dezvoltare - de simboluri solare concepute dinamic (spirale continue, cruci cu croșete la extremități etc.) pentru culturile ariei transilvănene (Wietenberg, Otomani și Suciu de Sus), în timp ce în Muntenia și Oltenia (Tei, Monteoru, Verbicioara) predomină aceleași simboluri realizate de regulă sub formă statică (cruci, roți cu spițe, raze etc.). Elementele naturiste sunt foarte rare, fiind regăsite mai cu seamă în domeniul artei figurative. Remarcabile în acest sens sunt torțile supraînălțate, modelate în formă de capete de berbec, ale unui recipient de mari dimensiuni descoperit la Sărata-Monteoru; motiv reluat într-o formă pronunțat stilizată, simbolică (s-a ajuns la exemplificarea unui animal printr-un singur element tipic, definitoriu, spre exemplu coarnele berbecului) pe multe dintre toartele vaselor culturii Wietenberg. Aceleiași culturi îi aparțin două realizări rarisime: un fragment de car de cult, superb decorat, având capetele terminate într-o protomă în formă de cap de ovicaprină, descoperit la Lechința de Mureș (jud. Mureș), și un topor din aur pe care apar, fin gravate, o siluetă umană alături de una de bovină, provenind din tezaurul de la Țufalău (jud. Covasna).

Observații atente asupra tehnicii de realizare în special a vaselor, perfecțiunea duetului unor motive decorative complexe îndreptățesc convingerea că ceramica era realizată de membri specializați ai comunității, ceea ce nu exclude folosirea și a muncii altor grupe sociale. Transportul recipientelor de dimensiuni mari la distanțe apreciabile, în absența

Arme de bronz

unor drumuri bune, trebuie să fi fost o operațiune dificilă, care impunea prezența unor meșteri ambulanți sau existența unor ateliere specializate în apropierea unor centre mai importante. Reprezentările parțiale, schematizarea fizionomiilor și, uneori, tratarea foarte fidelă a temelor vorbesc și ele de un nou limbaj simbolic ce domină arta statuetelor. Modelarea statuetelor zoomorfe și antropomorfe nu mai atinge bogăția, realismul epocii anterioare,

Mormânt din epoca bronzului

situație explicabilă prin modificările intervenite în structura religioasă, cultică a societății. Cu toate acestea, o parte a statuetelor antropomorfe aflate în necropola de la Cârna sunt opere de o incontestabilă valoare artistică și documentară. Capul modelat schematic, mâinile pe pântec, părul purtat împletit, talia subțire strânsă de o centură, rochia-clopot constituie caracteristici definitorii ale acestor statuete. Decorul incizat și incrustat precizează mai cu seamă detaliile costumului și ale podoabelor purtate (inele de buclă, diademe, pandantive sub formă de ochelari, alte tipuri de pandantive, coliere etc.).

Importanța așezărilor, ca spațiu uman creat și limitat, pentru populațiile preistorice ne este sugerată plastic de M. Eliade prin asocierea acestora cu simbolistica „centrului lumii". Simple grupări de locuințe evoluează până la amenajări edilitare complexe, care țin seama de calitatea vieții colective, de protejarea vieții și bunurilor, de nevoile sociale, economice, de apărare și cultice. Sincronismul ființării în spații restrânse a unor așezări diferite prin amplasament, dimensiuni, conținut și funcții ne sugerează existența unor ansambluri de situri având sisteme de funcționare în termeni de dependență și complementaritate. Există, așadar, situri centrale, cu evoluții îndelungate, epicentre economice, politice și religioase ale unui teritoriu mai larg (Derșida, Otomani etc.), dar și situri secundare ce evoluează la nivelul unor cătune sau locuiri sezoniere (Suatu, Cluj-Napoca etc.). Civilizația Otomani, în special, este caracterizată printr-un înalt grad de ierarhizare a așezărilor, prin dispunerea ordonată a ansamblurilor de locuit, toate acestea sugerând un caracter pe care l-am putea denumi preurban. Spre exemplu, la Otomani-Cetățuie a fost investigată o așezare circulară situată pe un bot de deal, înconjurată cu șanț și val de apărare, ale cărei locuințe erau dispuse în două cercuri concentrice în jurul unui spațiu liber central. Același sistem de organizare este atestat și la Sălacea, unde a fost cercetat și un sanctuar de tip megaron.

Până în această epocă, spațiul carpato-danubiano-pontic a fost, preponderent, un ținut de agricultori, dar și de meșteșugari și crescători de animale. În așezările perioadei clasice a epocii bronzului au fost aflate semințe carbonizate, numeroase unelte agricole, râșnițe de diferite tipuri, atestând cultivarea intensă a cerealelor. Utilizarea pe scară largă a unui tip de plug primitiv tras de boi este semnalată printr-un mare număr de brăzdate din corn de cerb. În afară de grâu, mei, orz și secară, cunoscute din mai multe descoperiri ale epocii bronzului, dintr-un complex ritual Wietenberg recent cercetat la Cluj-Napoca provin semințe carbonizate de hrișcă, năut și susan; de asemenea, din complexele rituale de la Oarța de Sus (jud. Maramureș) cunoaștem și utilizarea lobodei și a măcrișului.

Economia animalieră a epocii bronzului, cu cunoscutele variații locale, se caracterizează prin creșterea importanței porcinelor și ovicaprinelor, în detrimentul cornutelor mari. Astfel, locuitorii așezărilor culturilor Vatina și Otomani par axați pe creșterea suinelor și ovicaprinelor, practicând intens și vânătoarea. În cadrul comunităților Wietenberg și Noua, o frecvență mai mare par să aibă vitele mari, utilizate atât pentru hrană, cât și pentru tracțiune, urmate de ovicaprine, suine și cabaline. Era constantă prezența cailor; folosirea lor pentru tracțiune a avut consecințe importante asupra revoluționării mijloacelor de transport și comunicație. Demne de semnalat sunt apariția și răspândirea carului cu roți masive (mai târziu cu spițe), utilizat ca mijloc de transport al poverilor, ca vehicul de luptă și vânătoare, ca semn al distincției sociale în cadrul unor procesiuni festive ori cultice. Ponderea vânătorii și a pescuitului în ansamblul economiei este și ea diferită în cadrul comunităților epocii bronzului; spre exemplu, la Sărata-Monteoru (cultura Monteoru) este de 8,11%, iar la Pecica, în cadrul culturii Mureș, de 17,95%, în opoziție cu arealul culturii Noua, unde procentul vânătorii este, de regulă, mult mai mic (1-3%). Cerbul continuă să fie animalul

Ceramică, Cultura Wietenberg

cel mai vânat, fiind urmat de mistreț și căprior. Un debit mai mare și mai constant al râurilor, determinat de un climat mai umed, este dovedit și de oasele mari de pește descoperite în așezările epocii.

Pe baza dezvoltării păstoritului, a agriculturii cu ajutorul forței de tracțiune a animalelor, precum și a metalurgiei, a crescut rolul economic al bărbatului, acesta ocupând poziția dominantă în familie și societate.

Ceea ce i-a atras în munţi pe purtătorii culturilor epocii bronzului, în afara vânatului, lemnului, fructelor etc., erau zăcămintele de cupru şi metale preţioase. Cuprul, argintul şi aurul s-au numărat întotdeauna printre cele mai importante bogăţii ale subsolului spaţiului intracarpatic (ne referim cu precădere la Munţii Apuseni, dar şi la zăcămintele din Munţii Maramureşului şi la cele de cupru din Munţii Giurgeului şi de la Baia de Aramă). Spălând nisipurile, săpând gropi şi puţuri în căutarea pepitelor, căutătorii de minereuri au acoperit cererea elitei locale şi a Europei preistorice, chiar şi a celei miceniene. Exploa-

Coif, Budeşti, sec. IV–III a.Chr., bronz, confecţionat din bucăţi prin batere

tarea preistorică a metalelor neferoase din Transilvania este direct dovedită de descoperirea unui topor de piatră în galeria de la Căraci (jud. Hunedoara). Nu trebuie trecute cu vederea impresionantele statui antropomorfe de la Baia de Criş (jud. Hunedoara) şi Ciceu-Mihăieşti (jud. Bistriţa-Năsăud), care, atât prin ustensile (târnăcop, coş), cât şi prin analogiile cu totul remarcabile cu costumaţia minerilor din secolul al XIX-lea, confirmă faptul că exploatarea neferoaselor se făcea şi în subteran. Totodată, la Naturalhistorisches Museum din Viena sunt păstrate patru inele de buclă care provin de la Roşia Montană (dealul Vulcoi), iar în muzeul din Lupşa pot fi văzute un topor de miner şi o măciucă, ambele piese fiind descoperite pe valea Lupşei. Toate aceste descoperiri demonstrează prezenţa unor grupuri importante de mineri preistorici în zonele bogate în minereuri din Munţii Apuseni.

Urmele carierelor şi atelierelor sunt încă firave, în primul caz datorită exploatărilor ce au urmat, în cel de al doilea datorită numărului prea mic de investigaţii arheologice exhaustive. Sunt mai bine cunoscute micul atelier de turnat piese din bronz din cadrul aşezării de la Sărata-Monteoru şi cel din situl Wietenberg de la Derşida. Cele mai complete şi mai spectaculoase date privitoare la atelierele de prelucrare a metalului obţinute până acum, deşi parţiale, provin de la Palatca (jud. Cluj), din perioada târzie a epocii bronzului. Atelierul de aici era plasat la mică distanţă de zona locuită. Cercetările au scos la lumină numeroase tipare pentru turnat piese din metal, din nefericire extrem de fragmentare, un fragment dintr-o turtă din bronz de format rectangular cu laturile curbate, o nicovală din bronz, zgură, numeroase fragmente de râşniţe, vetre puternic arse şi diverse roci. Spaţiul atelierului era organizat complex, în funcţie de activitatea desfăşurată (selectarea şi zdrobirea rocilor, tăierea şi topirea turtelor, turnarea şi retuşarea pieselor). Prezenţa la Palatca a turtelor din bronz de tip semicalotă şi, pentru prima dată în spaţiul românesc, a celor de tip egeean, precum şi absenţa foarte probabilă a cuptoarelor de reducere a minereurilor demonstrează că această operaţiune se făcea în zonele de extracţie.

Vas cu torţi zoomorfe de la Sărata-Monteoru

Transformarea minereului în metal cu ajutorul focului era un proces însoţit de ritualuri, descântece, cântece pentru a provoca „naşterea metalului”. La temelia unui cuptor de la Palatca, format dintr-o vatră de lut puternic ars şi mai multe plăci de gresie clădite unele peste altele, probabil în formă circulară, a fost depus un vas de lut. De asemenea, în imediata apropiere a atelierului a fost cercetată parţial o mare arie rituală. Extrem de interesante sunt multiplele ipostaze în care apar depuse, alături de alte piese (râşniţe, piese din bronz, cenuşă, cărbune etc.), vasele de ofrandă: sub sau peste plăcile de gresie, cu gura în jos sau în sus. Multitudinea de date etnografice care asimilează pământul cu pântecul, mina cu uterul şi minereul cu embrionii atestă „sexualizarea” regnului mineral, a obiectelor şi uneltelor făurarilor. Producerea pieselor echivalează cu naşterea, dobândind o valoare obstetrică. Uneltele făurarului au şi ele o valoare sexuală. Nicovalele, spre exemplu, sunt identificate cu principiul feminin. În aceste condiţii, apropierea dintre forma orificiului de fixare a nicovalei aflate la Palatca şi organul generator feminin nu este întâmplătoare.

Dezvoltarea prelucrării bronzului accentuează specializarea în producţie prin apariţia prospectorilor, orfevrierilor şi comercianţilor care exportă plusprodusul. Prin schimb, topoarele cu disc şi spin de tip transilvănean şi est-ungar s-au răspândit departe spre est, până la Bug, iar spre nord până în regiunea Oderului şi a Elbei, inclusiv în Pomerania, fenomen pus în legătură cu marele drum al chihlimbarului şi cu exploatarea zăcămintelor de aramă şi cositor din regiunea Elbei. Artizanii metalului nu deţineau puterea, ci lucrau sub controlul unei elite care a înţeles contingenţele metalului cu bogăţia, cu tehnologia, cu războiul şi chiar cu structura socială ori cu cea cultică.

Un număr relativ mic de piese din bronz au fost descoperite în aşezări şi cimitire. Marea lor majoritate au apărut fortuit, în ceea ce denumim depozite. Arheologia românească a interpretat depunerea acestora ca o dovadă a unor vremi tulburi, dar astăzi câştigă tot mai mult teren interpretarea lor ca depuneri cultice, având funcţia de ofrandă sau uneori putând să fie şi rezultatul unor licitaţii de prestigiu intercomunitar, de tip „potlatch". Argumentele în acest sens sunt indubitabile: perioade lungi de evoluţie paşnică, poziţia locurilor de depunere (confluenţă de ape, lacuri, izvoare, poieni, pante line cu expunere estică etc.), numărul pieselor, maniera în care au fost aranjate acestea, manipulările pe care le-au suferit (trecere prin foc, îndoire, fragmentare prin îndoire etc.). Totodată, este greu de înţeles de ce, în faţa unui pericol militar iminent, localnicii şi-ar fi fragmentat şi îngropat armamentul.

Primele orizonturi de depozite de daruri constau din două teme principale, sabia şi toporul, evidenţiind importanţa celor două arme pentru războinicul intracarpatic. Lancea trebuie să fi fost o altă armă deosebit de importantă, dar ea apare în descoperiri ceva mai rar. Caracteristice acestei perioade sunt depozitele de bronzuri de la Apa, jud. Satu Mare (două săbii, trei topoare de luptă şi o brăţară-apărătoare), Ighiel, jud. Alba (două topoare cu disc şi spin şi patru brăţări-apărători), şi de la Săpânţa, jud. Maramureş (un topor cu disc şi spin de tip A2, minunat decorat, mai vechi decât celelalte piese: brăţări spiralice, apărătoare de braţ şi pandantive cordiforme). În cursul etapei următoare au fost produse şi depuse mai ales piese de bronz nedecorate (topoare cu gaură de înmănuşare transversală, topoare cu disc şi spin), însă în cantitate tot mai mare. Multe dintre acestea le continuă pe cele create anterior, dar apar şi tipuri, forme noi. Nu trebuie uitate din rândul creaţiilor de vârf ale metalurgiei epocii bronzului nici rapierele de tip micenian, a căror datare suscită încă discuţii.

Car miniatural de bronz

Bronzul târziu este caracterizat printr-o evidentă creştere a producţiei metalurgice, bazată pe descoperirea unor noi surse de minereuri neferoase şi pe adoptarea unor noi tehnologii. Experienţa estică, adusă de purtătorii culturii Noua, şi cea sudică, introdusă printr-o filieră central-europeană, ambele grefate pe incontestabila experienţă locală, fac din Transilvania, potrivit datelor de care dispunem până în prezent, cel mai productiv centru metalurgic al Europei preistorice. Nu există niciun alt spaţiu preistoric limitat în care să fi fost descoperite două depozite de mari dimensiuni datate într-o perioadă scurtă de timp (Hallstatt A1). Depozitul de la Uioara de Sus, descoperit întâmplător în 1909, este constituit din aproape 6.000 de piese în greutate de circa 1.100 kg, iar cel de la Şpălnaca II, aflat la circa 1.000 de paşi de primul, descoperit în anul 1887, în greutate totală de 1.000—1.200 kg, este format, ca şi primul, din câteva mii de piese. La acestea se adaugă depozitul Şpălnaca I (Hallstatt B1), descoperit în anul 1881, constituit din 120 de obiecte de bronz.

Diferenţele ce se constată între depozitele acestei perioade ne vorbesc nu de serii unitare, ci de tipuri de depozite cu o răspândire geografică limitată. Un asemenea tip, caracterizat prin prezenţa aproape exclusivă a unor topoare, celturi, brăţări şi verigi de picior, desemnează aria de răspândire a culturii Suciu de Sus. Depozitele din aria grupelor post-Otomani (Igriţa şi Cehăluţ) au în compoziţie aproape exclusiv obiecte de podoabă, în primul rând pandantive şi ace. În fine, în centrul şi estul Transilvaniei, în aria culturii Noua, regăsim al treilea tip de depozite, dominate de prezenţa celtului de tip transilvănean şi a secerilor cu cârlig.

Multiplicarea echipamentului de luptă ofensiv (săbiile de tip Boiu-Sauerbrönn, topoarele de luptă cu disc şi spin, pumnale, vârfuri de lance, apărătoarele de braţ, toate din bronz) reunit în depozite sau făcând parte din descoperiri izolate, comparativ cu cel defensiv, dezvoltarea aşezărilor apărate artificial, existenţa unor morminte de luptători lasă impresia că lumea epocii bronzului era una războinică. Totuşi, deţinem argumente care ne arată că este mai degrabă o dorinţă de a etala forţa decât de a o folosi.

Zăcămintele de cupru nativ se găsesc adeseori împreună cu cele aurifere şi argintifere. Aurul trebuie să fi fost obţinut atât prin metoda spălării nisipurilor din văile bogate în astfel de zăcăminte, cât şi prin metoda exploatării zăcămintelor aurifere sau a filoanelor de suprafaţă ori de mică adâncime. Uneltele şi procedeele de spălare a nisipurilor aurifere nu se deosebeau prea mult de cele folosite de-a lungul veacurilor, până la începutul secolului al XX-lea. O lopată de lemn, o covată (o astfel de piesă din lut a fost descoperită într-un tumul de la Lăpuş), un ciur, o pânză de lână sau chiar o lână de oaie erau suficiente. Randamentul era de câteva grame pe zi pentru fiecare lucrător în parte.

Transilvania a fost unul dintre cele mai importante centre europene de extragere şi pre-

lucrare a aurului şi argintului. Cel puţin două tezaure, de o importanţă remarcabilă, al căror conţinut şi datare au fost adesea discutate, atestă limpede bogăţia şi rafinamentul elitei sociale. Primul a fost descoperit la Perşinari (jud. Dâmboviţa), în aria culturii Tei, fiind compus din mai multe piese de aur şi argint, neprelucrate sau prelucrate parţial (o spadă, 12 pumnale / halebarde şi câteva topoare de argint întregi sau fragmentare). Cel de al doilea a fost descoperit în anul 1840 la Ţufalău (jud. Covasna), în aria culturii Wietenberg. Păstrat într-un vas de lut, tezaurul cuprindea, printre altele, mai multe topoare masive din aur, falere ornamentate cu motive spiralice, inele de buclă, o brăţară şi o bucată mare din aur. Numeroase piese de aur şi argint (brăţări, inele de buclă etc.) au fost descoperite la Oarţa de Sus, în condiţii stratigrafice precise, într-un spaţiu ritual aparţinând culturii Wietenberg. Tezaurele ce conţin sute de piese, în greutate de câteva kilograme, cum sunt cele de la Sarasău (jud. Maramureş) şi Hinova (jud. Mehedinţi), sunt puţine şi constituie, cel mai probabil, avuţia unor întregi comunităţi. Mult mai numeroase sunt cele cu piese mai puţine, reprezentând probabil proprietatea unor conducători.

Meşterii făurari au dat măsura talentului lor atât în privinţa formelor ceramice, a armelor şi podoabelor, cât şi în privinţa ornamentării acestora, care atinge de multe ori perfecţiunea. Era imposibil ca fiecare membru al unei comunităţi să-şi confecţioneze singur toate ustensilele necesare, pentru că acestea, în anumite cazuri, impuneau un mare grad de perfecţionare, ceea ce dovedeşte că în cadrul comunităţii meşteşugarii acţionau separat. Prelucrarea metalului, cea a osului, a pietrei şi a lutului erau, cu siguranţă, activităţi realizate de specialişti, care îşi desfăşurau activitatea în ateliere mai mici sau mai mari, precum cele descoperite la Derşida şi Palatca.

Existau, cu siguranţă, numeroase unelte şi vase din lemn, însă acestea nu s-au păstrat. Foarte răspândit trebuie să fi fost şi meşteşugul prelucrării pieilor, din care se confecţionau articole vestimentare, scuturi, coifuri, piese de harnaşament etc.

Vas de aur de la Bija

Rezultatele investigaţiilor arheologice din necropolele epocii bronzului reflectă în mod direct practicile funerare specifice fiecărei comunităţi. Cu variaţiile specifice diferitelor entităţi culturale, mormintele dovedesc, atât prin felul în care sunt concepute, cât şi prin conţinutul lor, o cultură spirituală complexă şi diversificată. Incineraţia (cultura Wietenberg) şi inhumaţia (cultura Noua), acompanierea decedatului de un număr mai mare sau mai mic de obiecte-ofrande implică, toate, o gândire abstractă, cu diferite forme de a concepe viaţa de apoi.

Oferite exclusiv de investigaţiile arheologice, informaţiile sunt încă prea puţine şi disparate pentru a ne permite o reconstrucţie completă şi detaliată a religiei, cel puţin dualiste, a populaţiei epocii bronzului. Simbolurile solare de formă dinamică ori statică (spirale continue, cruci simple sau cruci cu croşete la extremităţi, roţi cu spiţe, raze etc.) sunt atât de numeroase, încât nu ar putea fi ilustrate decât într-un volum special. Ele exprimă cu claritate rolul precumpănitor al acestui cult.

Practicile cultice erau săvârşite în diferite locuri naturale (munţi, arbori, izvoare, râuri, poieni) sau chiar, după cum am constatat, în locuri special amenajate din aşezări. La Sălacea (jud. Bihor), în zona sudică a unei aşezări aparţinând culturii Otomani, s-a aflat o construcţie cu caracter cultic, un sanctuar de tip megaron cu dimensiunile de 5,20 x 8,80 m, având un pridvor cu două coloane *in antis*, pronaos cu un altar suspendat şi un naos cu

Statuetă de bronz de la Văleni

două altare fixe. Crusta solidă a suprafeţelor altarului dovedeşte că aici aveau loc ritualuri care implicau focul, pereţii din apropiere fiind prevăzuţi cu orificii circulare (sistem de aerisire şi probabil iluminare alternativă a altarelor, în funcţie de răsăritul şi apusul soarelui). Pe unul dintre altare au fost descoperite 9 greutăţi de lut, 3 cuţite curbe de piatră, un suport cilindric de lut; pe celălalt: 9 greutăţi de lut de dimensiuni miniaturale, 3 cuţite curbe de piatră şi un suport cilindric. Valoarea simbolică a pieselor şi a numărului acestora este evidentă. Pereţii au fost decoraţi cu stucaturi acoperite de motive geometrice (spirale, val alergător), pe alocuri pictate cu alb. În imediata apropiere a intrării, a fost identificat un mormânt de copil, depus probabil parţial şi având, se pare, un rol de ofrandă. Tot un ritual de fondare întâlnim în bronzul timpuriu la Copăceni, unde sub podeaua unei locuinţe au fost găsite cinci schelete umane (o adultă şi patru fetuşi). Având în vedere poziţia acestora (adulta

în poziţie obstetrică, iar fetuşii dispuşi în zona bazinului, unul chiar între membrele inferioare ale acesteia), ar putea fi vorba de o mamă şi de copiii ei.

Toate aceste practici erau cu siguranţă însoţite de ofrande, libaţii, cântece şi dansuri cultice. În afara unor sărbători periodice (semănat, cules, seceriş, plecarea ori întoarcerea oilor etc.), trebuie să fi existat, fireşte, o sărbătoare anuală sau multianuală a întregii comunităţi. Cercetările de la Oarţa de Sus - Ghiile Boţii au demonstrat că divinităţile tutelare ale acestui grup acceptau fără discriminare atât oferte de arme sau podoabe, de obiecte din ceramică ori din os, din aur, argint sau bronz, de daruri cu caracter social sau personal (cereale, plante, mâncare), cât şi sacrificii de animale sau chiar umane. Aceste ofrande extrem de diverse, depuse în cadrul unor ceremonii religioase impresionante, ne dezvăluie fie o zeitate atotcuprinzătoare, fie mai multe zeităţi diferite, venerate toate în acelaşi spaţiu. În aceeaşi arie a culturii Wietenberg, la Cluj-Napoca, depunerea subterană a ofrandelor într-o groapă rituală şi conţinutul acestora (numeroase recipiente pline cu seminţe carbonizate) atestă un ritual agricol, htonic, dedicat unei zeităţi stăpânitoare a fertilităţii şi dătătoare a bogăţiei recoltelor. Pe bună dreptate putem discuta, în acest caz, de ritualuri agrare sacre, a căror tradiţie o regăsim şi în epocile istorice, ritualuri care aveau menirea de a inaugura şi de a ritma calendarul agrar, dar şi pe aceea de a realiza, prin ceremonialul agrar, reunirea soarelui cu pământul. Prezenţa repetată a motivelor solare ce acoperă pereţii recipientelor depuse, tipic masculine, ar putea semnifica o îngemănare a celor două sfere: pământ - astrul solar, feminin - masculin, imobil - mobil, demonstrând, în acest caz, dualismul credinţelor epocii bronzului.

Gânditorul şi perechea sa de la Cernavodă
Cultura Hamangia

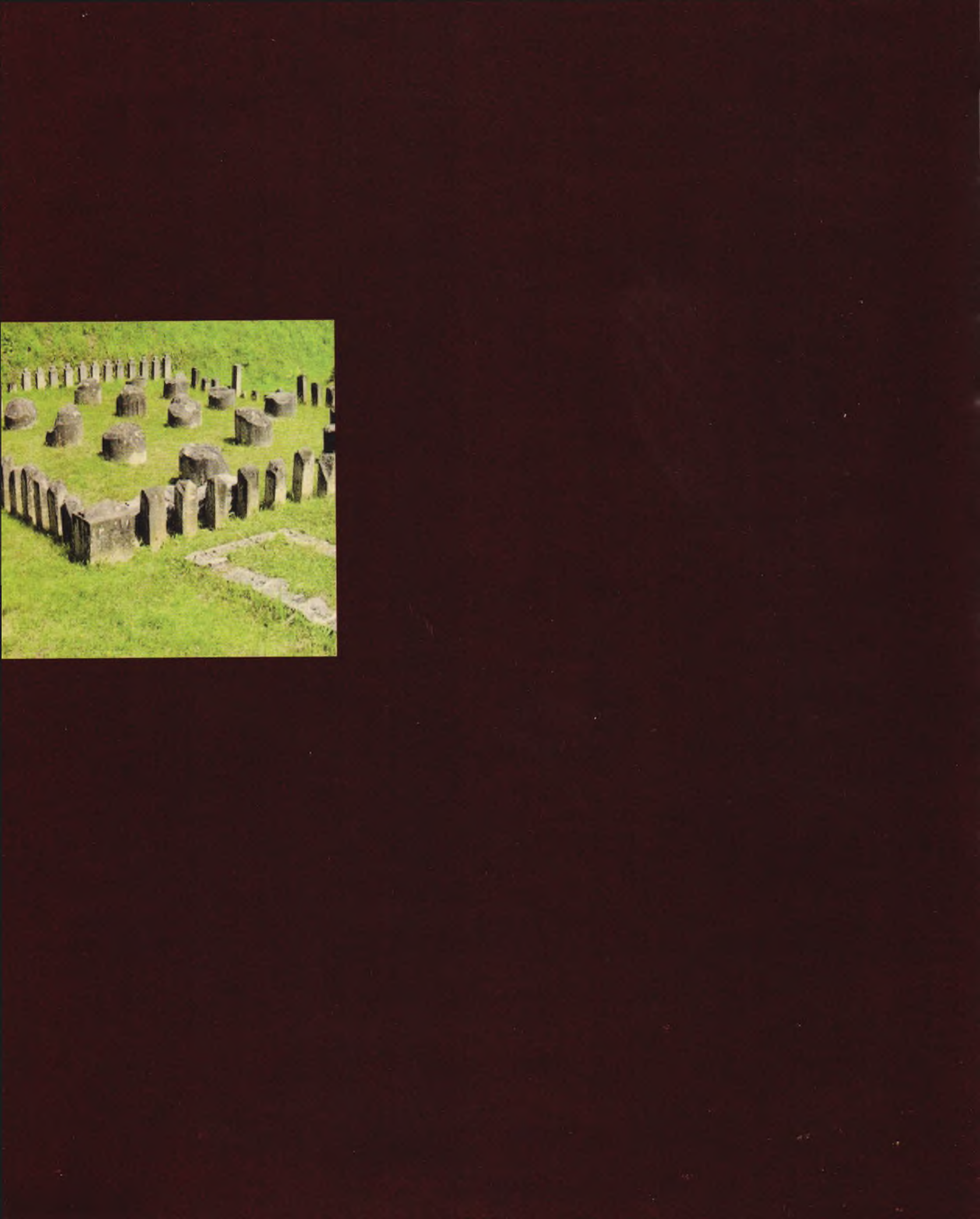
Legăturile spaţiului carpatic cu civilizaţiile mediteraneene au fost adesea discutate, formulându-se opinii divergente cu privire la datarea, direcţia şi ponderea acestora. Rapierele din bronz descoperite pe teritoriul României constituie unul dintre principalele argumente care pledează pentru existenţa acestor legături. Aceste săbii lungi de împuns - simbol al demnităţii şi al puterii, dar, in acelaşi timp, şi o redutabilă armă de luptă — sunt, evident, produse locale executate după modele sudice. Motivele decorative bazate pe spirală şi meandru, executate cu fineţe pe arme din bronz sau din aur, pe diferite piese din os sau din corn, atingând desăvârşirea cu deosebire în aria culturilor Wietenberg şi Otomani, chiar dacă ar fi create independent de modelele egeene, nu pot fi îndepărtate în timp de acestea. Sticla din mormintele Noua de la Cluj-Napoca, mărgelele de Dentalium descoperite la Derşida, într-un mediu Wietenberg, au, de asemenea, o certă origine mediteraneană. Pe umărul unui recipient de cult de la Oarţa de Sus sunt înşiruite simboluri cu siguranţă epigrafice. Imagini similare, indicând, de asemenea, legături cu civilizaţiile sudice, sunt semnalate şi prin descoperirile aparţinând culturii Otomani de la Barca (Slovacia). De asemenea, una din turtele de bronz de la Palatca imită un foarte cunoscut model egeean. Mai dificil de explicat sunt, deocamdată, asemănările frapante dintre ceramica Wietenberg şi cea a culturii appenninice, din nordul Italiei. Ipoteza unui centru comun de pulsaţii, propusă cu mai mult timp în urmă, trebuie luată în considerare până când noi cercetări vor fi în măsură să ofere o lămurire definitivă.

Metalele ce se exploatau pe pantele arcului de est al Carpaţilor Occidentali au ajuns sub diferite chipuri, aşa cum am văzut, la mari distanţe în sudul, vestul, nordul şi estul Europei; la fel şi sarea, în care Transilvania este atât de bogată. În acelaşi timp, obsidianul, exploatat cel mai probabil în munţii Bükk (Ungaria), este regăsit în complexul cultic Wietenberg de la Cluj-Napoca. Piesele de chihlimbar din depozitul descoperit în peştera Cioclovina au ca loc de provenienţă Marea Baltică, iar toporul descoperit la Larga (jud. Maramureş) demonstrează certe influenţe caucaziene.

Coif de aur de la Poiana Coţofeneşti

Expansiunea accelerată a schimburilor pe distanţă scurtă, medie sau lungă (paneuropene) în perioadele mijlocie şi târzie ale epocii bronzului a creat o interdependenţă mereu mai accentuată a diferitelor grupe culturale, a dinamizat, dar a şi uniformizat valorile şi bunurile culturale. Toate acestea au grăbit, la rândul lor, dezvoltarea generală a societăţii şi intrarea ei într-o nouă fază de evoluţie istorică.

Aurel Rustoiu

Dacia înainte de romani

1 Tracii

Atacul cavaleriei tracice lânqâ Callinic, *(reconstituire)*

Potrivit menţiunilor autorilor antici, teritoriul ocupat de triburile trace se întindea în partea de răsărit a Peninsulei Balcanice, de pe ţărmul nordic al Mării Egee până în Carpaţii Nordici. Spre vest se învecinau cu neamurile ilire. O serie de grupuri trace sunt documentate şi în Asia Mică. Este vorba de bitini, mysi şi frigieni*.

Limba tracilor, după cum au reuşit să observe o seamă de filologi, pe baza unor elemente, din păcate, sărace şi disparate, făcea parte din marea familie a graiurilor indo-europene, fiind inclusă în grupa satem. Ea era înrudită cu limbile balto-slave şi cu cele iraniene. Printre cele mai vechi atestări ale tracilor se numără cele din epopeile homerice (mai ales din *Iliada),* care datează din sec. al VIII-lea a.Chr. Frigienii din Asia Mică apar însă în scrierile asiriene din vremea lui Tiglatpileser I (1112-1072), ceea ce înseamnă că migraţia lor în zona respectivă s-a produs încă din sec. al XII-lea a.Chr. De altfel, unii cercetători consideră că aceştia au avut o anumită contribuţie la distrugerea Regatului Hitit. De asemenea, o serie de vase ceramice specifice zonei est-balcanice au fost descoperite în nivelul VII B2 de la Troia, datând din aceeaşi perioadă, ceea ce constituie o confirmare în plus a momentului migraţiei unor grupuri umane din această parte a Europei spre Orient. Dar faptul cel mai important, ilustrat de toate aceste surse, este acela că în sec. al XII-lea a.Chr. se produsese deja împărţirea neamurilor trace în grupe etnice şi tribale distincte.

La sfârşitul epocii bronzului au pătruns în spaţiul viitoarei Dacii populaţii din stepele nord-pontice, purtătoare ale culturilor Noua (răspândită în Moldova şi Transilvania) şi Coslogeni (cunoscută în Dobrogea şi Muntenia), cu economie bazată pe creşterea bovinelor. Cele două culturi, desprinse din marele bloc Sabatinovka (din nordul Mării Negre), au evoluat până la începutul epocii fierului. În etapa finală a epocii bronzului şi la începutul epocii fierului comunităţile tracice erau deja structurate, iar o serie de grupuri etnolingvistice se conturaseră cu claritate. Aşa cum am văzut, frigienii migraseră deja în Asia Mică, fapt care demonstrează că şi alte grupuri - deşi nu sunt menţionate în izvoarele literare - erau bine individualizate. Va mai trece mai bine de o jumătate de mileniu până când triburile tracice din Balcani vor intra în „istorie”.

Comunităţile trace nord-balcanice în prima vârstă a fierului.

Prima epocă (vârstă) a fierului (numită şi Hallstatt) debutează după 1200 a.Chr. Unii cercetători consideră că până în jur de 800 a.Chr. este vorba de o perioadă de tranziţie la prima vârstă a fierului sau chiar de o continuare a manifestărilor epocii bronzului, obiectele realizate din fier fiind puţine. Cu toate acestea, evoluţia culturilor specifice acestei perioade ilustrează modificări însemnate care au survenit în organizarea şi dispersarea comunităţilor umane. De aceea, între 1200/1150 şi 800 a.Chr. se poate vorbi de perioada timpurie a primei vârste a fierului.

Sabazius, zeu trac sau frigian al vegetaţiei, identificat la greci cu Dionysos. Adorat în cadrul unor ceremonii orgiastice

La sfârşitul mileniului al II-lea a.Chr. şi la începutul celui următor asistăm la cea mai mare înflorire a atelierelor metalurgice transilvănene în care se prelucra bronzul. Numărul obiectelor din bronz este impresionant. Unele

* La sfârşitul sec, I p.Chr. şi la începutul veacului următor, sub domniile lui Domiţian şi Traian, Roma imperială a purtat războaie grele pentru supunerea Regatului Dac al regelui Decebal. Confruntările au fost dramatice, iar eforturile romanilor deosebit de mari. Dio Cassius (LXVIII, 14,1) avea să consemneze mai târziu că „Traian... a purtat război mai mult cu chibzuială decât cu înfocare, biruindu-i pe daci după îndelungi şi grele strădanii". Confruntările au fost imortalizate apoi şi în monumente oficiale, cea mai cunoscută fiind, fără îndoială, Columna ridicată la Roma, la comanda iui Traian, de Apollodor din Damasc. Războaiele au scos în evidenţă virtuţile războinice ale aristocraţiei dacice, care fuseseră cunoscute la Roma încă şi mai devreme. Desele incursiuni ale dacilor la sud de Dunăre făcuseră o puternică impresie în capitala imperiului cu mai bine de un secol înainte. Horaţiu *(Sermones,* II, 6,51-53) scria că „Oricine îmi iese în cale mă întreabă: Hei! bunule, / (tu trebuie să ştii, pentru că eşti în relaţii mai bune cu zeii) / ce-ai mai auzit despre daci?" Aceste consemnări, ca, de altfel, multe altele, contemporane Regatului Dac sau mai târzii, ilustrează faptul că spiritul războinic al aristocraţiei dacice s-a impus şi s-a menţinut în conştiinţa lumii clasice vreme îndelungată.

Dar cine erau aceşti daci? Care au fost originea lor, istoria şi modul lor de viaţă? Cum au evoluat şi ce a mai rămas de la ei în timpurile noastre? Iată doar câteva întrebări care au animat cercetarea istorică timp de mai multe decenii. Evident, nu vom putea soluţiona în acest spaţiu restrâns toate aspectele ridicate de problemele pe care le-am amintit. Sursele arheologice şi istorice de care dispunem permit însă conturarea unei imagini de ansamblu asupra vieţii şi istoriei comunităţilor care au locuit pe teritoriul de astăzi al României în vremurile străvechi.

Referindu-se la geţi şi la daci, Strabon (VII, 3,12-13) consemna faptul că „geţii sunt cei care se întind spre Pont şi spre răsărit [pe ambele maluri ale Dunării n.n„ A. RJ, iar dacii cei care locuiesc în partea opusă, spre Germania şi spre izvoarele Istrului" (în amonte de cataractele fluviului). Geograful grec mai preciza că „dacii au aceeaşi limbă ca şi geţii", fapt care i-a determinat pe cei mai mulţi istorici să utilizeze denumirea generală de daco-geţi sau geto-daci. Aşa cum se va vedea în alt capitol, culturile materiale ale celor două spaţii (zona intracarpatică şi cea de la Dunărea de Jos) au fost, în linii generale, asemănătoare. Toţi autorii antici care s-au referit la populaţiile situate în nordul Peninsulei Balcanice au sesizat faptul că geţii şi dacii au fost neamuri tracice. încă din sec. al V-lea a.Chr., Herodot (IV, 93) era foarte clar în această privinţă: „Geţii sunt cei mai viteji şi mai drepţi dintre traci".

depozite, cum sunt cele de la Uioara (astăzi Ocna-Mureş) şi Guşteriţa (lângă Sibiu), conţineau mii de piese de bronz, cântărind mai multe tone. Nu este întâmplător nici faptul că astfel de depozite şi ateliere se aflau în apropierea unor mari zăcăminte de sare, mineral indispensabil în viaţa oamenilor şi a animalelor, care lipsea din zona panonică şi dintr-o mare parte a Peninsulei Balcanice. Comerţul cu sare a determinat probabil acumularea unor mari bogăţii reprezentate de piese de bronz, care jucau probabil — printre altele — rolul monedelor de mai târziu.

În aceeaşi perioadă au apărut şi primele obiecte de fier: topoare, pumnale, cuţite, mai rar obiecte de podoabă. Ele se concentrează mai ales în Transilvania şi în Banat, dar nu lipsesc nici din alte zone, cum ar fi Dobrogea. Primele artefacte au ajuns în spaţiul carpato-danubian fie din nordul Greciei, pe importanta arteră de circulaţie de pe Vardar şi Morava (de altfel, cele mai timpurii piese se concentrează în Banat şi nord-vestul Transilvaniei), fie din Egeea, pe cale maritimă, de-a lungul coastei Mării Negre. De o metalurgie înfloritoare a flerului nu se poate însă vorbi decât spre mijlocul şi finalul primei vârste a fierului, dar, mai ales, în cea de a doua epocă a fierului.

Din punct de vedere cultural, două sunt fenomenele specifice perioadei de început a epocii fierului. Primul, manifestat în aria nordică, se caracterizează prin vasele canelate de culoare neagră-lustruită, iar al doilea, mai la sud, cu ceramică ornamentată prin imprimare. Complexul cultural cu ceramică neagră canelată (cultura *Gáva-Holihrady)* a apărut în bazinul superior al Tisei, la geneza sa contribuind o serie de culturi ale bronzului târziu din Bazinul Carpatic (un impuls important a venit, se pare, din aria culturii mormintelor tumulare şi apoi a culturii câmpurilor cu urne). Din aria de origine, purtătorii acestei culturi s-au răspândit apoi spre est, sud-est şi sud, în Transilvania, în Banat şi la răsărit de Carpaţi, în jumătatea nordică a Moldovei şi în Ucraina precarpatică. Cultura Gáva-Holihrady nu a fost extrem de unitară, pe aria vastă pe care s-a manifestat fiind sesizate fenomene de regionalizare. Unele manifestări regionale s-au constatat şi la sud de Carpaţi. în Transilvania, purtătorii culturii Gáva-Holihrady au ridicat aşezări fortificate cu valuri de pământ şi palisade, având suprafeţe de zeci de hectare. Ele adăposteau, în caz de pericol, comunităţi întregi împreună cu avutul lor, însă nu erau locuite permanent decât pe o suprafaţă restrânsă. Aceste centre tribale constituiau şi sediul şefilor comunităţilor.

Culturile complexului cu ceramică incizată şi imprimată (cultura *Babadag,* grupurile culturale *Insula Banului* şi *Cozia-Brad)* s-au manifestat în zona nord-dunăreană (la sud şi răsărit de Carpaţi), precum şi în regiunile aflate la sud de fluviu, în Dobrogea şi pe teritoriul de astăzi al Bulgariei. O serie de vase ceramice specifice din această arie au ajuns până în Asia Mică, la Troia.

Din punct de vedere etnic, o serie de cercetători au remarcat faptul că ambele fenomene pot fi atribuite neamurilor trace. Uniformitatea materialelor şi a formelor de manifestare a condus chiar spre ideea că purtătorii culturilor cu ceramică canelată din aria nordică au fost strămoşii dacilor de mai târziu, iar culturile cu ceramică imprimată au aparţinut geţilor şi moesilor. Având în vedere aria de răspândire a celor două complexe culturale (care suprapun, în general, realităţile etnice documentate mai târziu), această ipoteză este posibilă.

Medalion zoomorf

Culturile specifice celor două complexe pe care le-am amintit au evoluat, în anumite zone, şi pe parcursul etapei mijlocii a primei vârste a fierului (cca 800-600 a.Chr.). Însă fenomenul cel mai caracteristic al acestei perioade l-a constituit răspândirea culturii *Basarabi,* în Voivodina şi Banat, Muntenia, sudul Moldovei, bazinul Mureşului, dar şi în regiuni de la sud de Dunăre. Primele manifestări ale noii culturi (caracterizată mai ales printr-o ceramică îmbinând decorul canelat cu cel incizat şi incrustat cu o materie albă, formând motive spiralice şi geometrice) au apărut încă din prima jumătate a sec. al VIII-lea a.Chr. Ea a evoluat până la sfârşitul sec. al VII-lea a.Chr. La geneza culturii Basarabi au contribuit probabil şi elemente ilire, după cum par să sugereze unele descoperiri funerare din zona Dunării oltene.

Cultura Basarabi s-a impus pe o zonă vastă, ceea ce a determinat o anumită uniformitate a culturii materiale şi o circulaţie intensă între comunităţile din această arie. Acest fapt a condus probabil şi la apariţia unei limbi comune, geto-dacice, aşa cum este ea atestată mai târziu în izvoarele scrise.

Aşezările comunităţilor culturii Basarabi se găseau de-a lungul cursurilor de apă, majoritatea având un caracter rural. Sunt documentate şi o serie de aşezări fortificate, cum sunt cele de la Popeşti (în Muntenia), Poiana (în Moldova) şi Teleac (pe valea Mureşului, în Transilvania). În ultima aşezare menţionată, locuirea Basarabi a suprapus niveluri de locuire anterioare, specifice orizontului

Coif tracic

cu ceramică canelată. De altfel, în Transilvania s-a constatat o simbioză între elementele mai vechi şi cele caracteristice culturii Basarabi.

În ceea ce priveşte metalurgia, în etapa mijlocie a primei vârste a flerului, armele şi uneltele de bronz au fost înlocuite deja de cele realizate din fier. Bronzul a mai fost utilizat pentru confecţionarea podoabelor şi a unor piese de echipament militar sau de uz casnic, situaţie ce se va menţine apoi în secolele următoare.

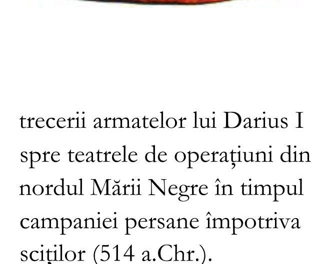
În etapa finală a primei vârste a fierului (cca 600-450/400 a.Chr.) asistăm la fenomene de regionalizare, determinate - în parte - de pătrunderea unor grupuri de populaţie noi. În acelaşi timp, pe la jumătatea sec. al VII-lea a.Chr., iar apoi pe parcursul veacului următor, s-au înfiinţat coloniile greceşti de pe ţărmurile nordic şi vestic ale Mării Negre, în frunte cu Histria, Olbia şi Apollonia.

Podoabe tracice

Acest fapt a determinat legături şi influenţe economice, politice şi de civilizaţie cu spaţiul tracic carpato-danubian, care se vor menţine apoi timp de secole.

În zona de la sud de Carpaţi şi în regiunea Carpaţilor de Curbură, pe fondul culturii Basarabi, a luat naştere grupul *Ferigile-Bârseşti*. Purtătorilor acestui grup le erau caracteristice mormintele de incineraţie sub tumuli. Inventarul funerar, compus din vase ceramice, podoabe, arme etc., ilustrează o serie de influenţe din aria scitică, dar şi din mediul ilir şi sud-tracic. Cei care au creat grupul în discuţie pot fi identificaţi cu geţii istorici, care, în aceeaşi perioadă, erau amintiţi de Herodot în zona sud-dunăreană, ca opunându-se

Statuete feminine de lut, Cultura Gârla Mare, Cârna, jud. Dolj

Războinic trac

Cană în stil grecesc cu imaginea unui războinic trac. Urcior pictat, Muzeul de Arheologie din Sozopol

trecerii armatelor lui Darius I spre teatrele de operaţiuni din nordul Mării Negre în timpul campaniei persane împotriva sciţilor (514 a.Chr.).

În Transilvania, „părintele istoriei" îi menţionează pe sciţii agatârşi care locuiau pe valea Mureşului (IV, 48). Cercetările arheologice au identificat vestigiile acestui grup pătruns in zona intracarpatică la începutul sec. al VI-lea a.Chr. Este vorba de mai multe necropole şi descoperiri izolate (cum sunt cele de la Ciumbrud, Teiuş, Blaj, Aiud etc.) cu morminte de inhumaţie având în inventare artefacte specifice sciţilor, în special piese de armament şi de harnaşament, dar şi unele podoabe şi vase ceramice. Alte piese de inventar (unele forme ceramice şi podoabe) au origine locală, fiind preluate de nou-veniţi din fondul autohton. Trebuie să ne închipuim că grupul scitic din Transilvania a fost reprezentat de războinici care şi-au impus autoritatea asupra comunităţilor locale. O serie de împrumuturi şi influenţe s-au manifestat de ambele părţi. De aici impresia pe care o avea Herodot (IV, 104) atunci când îi descria pe agatârşi: „Ei poartă, cei mai mulţi, podoabe de aur. Au în devălmăşie nevestele... Cât priveşte celelalte obiceiuri, se apropie de traci". Agatârşii vor dispărea treptat pe parcursul sec. al V-lea a.Chr. În necropola de la Băiţa (jud. Mureş), datată spre jumătatea veacului menţionat, majoritatea mormintelor sunt de incineraţie, deşi inventarele funerare sunt specifice sciţilor agatârşi. Aceasta reflectă faptul că la acea dată procesul de asimilare a sciţilor era foarte avansat. Între cca 450 şi 350 a.Chr. nu mai avem informaţii literare sau arheologice despre comunităţile din Transilvania. Acest lucru se datorează lipsei cercetărilor, şi nu unui hiatus de populaţie. Este însă de presupus existenţa unor grupe locale la nivelul cărora s-au manifestat unele influenţe sau pătrunderi ilire, după cum o sugerează descoperirea unui coif de bronz de tip greco-ilir

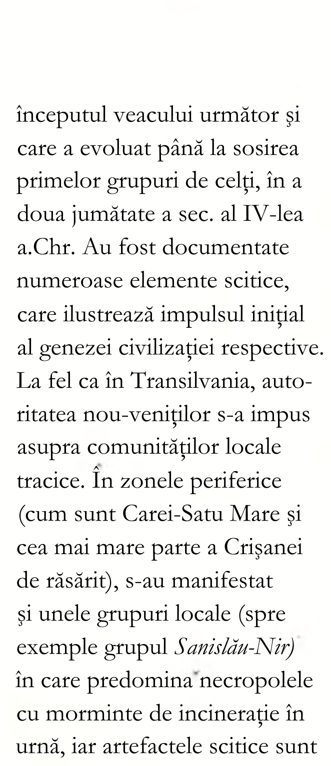
Tezaurul de la Hinova

Vas de aur din tezaurul de la Rădeni

la Ocna-Mureş. La sfârşitul sec. al IV-lea a.Chr., când celţii au pătruns în regiune, au întâlnit aceste comunităţi locale (foarte probabil dacice), de la care au preluat apoi unele forme ceramice specifice a căror origine se află în formele din perioadele anterioare ale primei vârste a fierului.

În afară de agatârşi, Herodot îi mai menţionează la nord de Dunăre pe sigini. „Ei se folosesc de haine ca şi ale mezilor. Caii lor - zice-se - au pe tot corpul un păr des şi lung de cinci degete. Aceştia sunt mici şi cu bot scurt, nefiind în stare să poarte oameni, înhămaţi însă la car, aleargă cât se poate de repede. De aceea, băştinaşii locuiesc în care" (V, 9). Siginii au fost identificaţi arheologic cu purtătorii culturii *Szentes- Vekerzug*, situată în Câmpia Tisei. Este vorba de o cultură apărută la sfârşitul sec. al VII-lea a.Chr. ori la începutul veacului următor şi care a evoluat până la sosirea primelor grupuri de celţi, în a doua jumătate a sec. al IV-lea a.Chr. Au fost documentate numeroase elemente scitice, care ilustrează impulsul iniţial al genezei civilizaţiei respective. La fel ca în Transilvania, autoritatea nou-veniţilor s-a impus asupra comunităţilor locale tracice. În zonele periferice (cum sunt Carei-Satu Mare şi cea mai mare parte a Crişanei de răsărit), s-au manifestat şi unele grupuri locale (spre exemple grupul *Sanislău-Nir)* în care predomina necropolele cu morminte de incineraţie în urnă, iar artefactele scitice sunt absente. Aşezările contemporane culturii Szentes-Vekerzug au avut un caracter rural. În inventarele lor s-au descoperit, în afara vaselor tradiţionale lucrate cu mâna, şi vase lucrate la roată. Aproximativ 20—30% din totalul ceramicii din aşezări a fost realizată conform noii tehnologii. Acest lucru s-a datorat, foarte probabil, apariţiei unor grupuri de meşteri veniţi din nordul Mării Negre şi care au deprins noile procedee din mediul grecesc. Aceştia au creat o serie de forme noi şi - mai ales - au transpus la roată vasele tradiţionale utilizate în „serviciul de masă". Aceste inovaţii, precum şi intensificarea utilizării artefactelor de fier anunţau trecerea la civilizaţia celei de a doua vârste a fierului. Totodată, din aceeaşi perioadă, aşa cum am văzut când am amintit relatările lui Herodot referitoare la populaţiile din zona Dunării de Jos, geţii şi apoi dacii vor participa mai activ la istoria nord-balcanică şi est-mediteraneană, consemnările autorilor antici devenind mai frecvente.

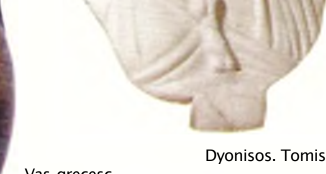
La sfârşitul primei vârste a fierului, comunităţile tracice, individualizate deja de mai multe secole, aveau să intre în conştiinţa lumii clasice ca grupuri distincte care au creat forme politice şi de guvernare închegate. În partea de nord a Peninsulei Balcanice s-au afirmat odrisii, tribalii şi geţii. Odrisii erau aşezaţi la sud de munţii Balcani, în bazinul mijlociu şi inferior al râului Hebros (astăzi Mariţa). Teritoriul tribalilor se întindea de-a lungul Dunării, între râurile Iskăr (la est) şi Morava sârbească (la vest). În sfârşit, izvoarele antice îi plasează pe geţi la nord de munţii Balcani şi pe ambele maluri ale Dunării, învecinându-se la vest cu tribalii şi la sud cu odrisii. Relaţiile dintre aceste grupuri au influenţat evoluţia istorică a comunităţilor tracice din Balcani.

Vase de argint (Agighiol, jud. Tulcea)

Vas grecesc de tip *pelike*, Histria

Dyonisos. Tomis

1 Istoria şi civilizaţia geţilor în secolele V—III a.Chr.

Aşa cum am mai afirmat anterior, geţii au fost amintiţi pentru prima dată în izvoarele antice cu ocazia expediţiei lui Darius I împotriva sciţilor în anul 514 a.Chr. Geţii au fost supuşi de regele persan şi au rămas în această situaţie şi în primele decenii ale secolului al V-lea a. Chr.

Vas de argint antropomorf

Înflorirea Regatului Odris

Geţii au fost supuşi de regele persan şi au rămas în această situaţie şi în primele decenii ale sec. al V-lea a.Chr. După retragerea perşilor în Asia, în urma tentativei nereuşite de cucerire a Greciei în primul sfert al sec. al V-lea a. Chr., geţii sud-dunăreni au intrat sub autoritatea regilor odrisi.

Regatul Odris s-a constituit în al doilea sfert sau spre jumătatea sec. al V-lea a. Chr., primul conducător fiind Teres I, căruia i-a urmat - după scurtă vreme - Sitalkes (mort în anul 424 a.Chr.). Sub aceşti regi, statul odris a ajuns la o mare întindere şi autoritate politică, Sitalkes fiind implicat şi în Războiul Peloponesiac, ca aliat al atenienilor. Istoricul grec Tucidide nota că „Teres, tatăl lui Sitalkes, este primul care le-a alcătuit odrisilor un regat cu mult mai mare decât restul Traciei" (II, 29, 2). Regatul Odris se întindea de pe ţărmurile Mării Egee până la Dunăre, spre vest învecinându-se cu tribalii şi macedonenii, iar spre est limita se afla pe ţărmul pontic. Geţii sud-dunăreni, „peste care dai dacă treci munţii Haemus" (Tucidide, II, 96, 1), se aflau într-o situaţie de subordonare faţă de dinaştii odrisi, fiind obligaţi să presteze tribut şi să furnizeze contingente militare. Potrivit lui Tucidide, geţii „se învecinează cu sciţii, au aceleaşi arme şi sunt toţi arcaşi călări".

După moartea lui Sitalkes, survenită în urma unui conflict cu tribalii, Regatul Odris a cunoscut, pe rând, perioade de fărâmiţare şi de unificare, însă pe vremea lui Kotys I (383/382—359) a ajuns, din nou, la o mare înflorire şi autoritate. După moartea lui Kotys I, în urma unui asasinat „politic", Regatul Odris s-a divizat, cucerirea sa în anul 341 a.Chr. de către Filip al II-lea, regele Macedoniei, nefiind decât o formalitate.

Macedonenii la Dunărea de Jos

După căderea Regatului Odris, geţii de la Dunărea de Jos au intrat sub controlul regilor Macedoniei. În calitatea sa de cuceritor şi succesor al dinaştilor odrisi, Filip al II-lea s-a preocupat de restabilirea autorităţii asupra frontierelor nordice ale moştenirii odrise, pe linia Dunării. În acest scop a întreprins în 339 a.Chr. o expediţie în nord-estul Traciei, învingându-l pe Atheas, rege al sciţilor, care invadase regiunea. La întoarcerea din campanie, macedonenii au fost atacaţi de tribali (buni războinici, care nu se supuseseră anterior nici odrisilor), însuşi Filip al II-lea fiind rănit grav.

Situaţia avea să fie rezolvată de urmaşul lui Filip, Alexandru cel Mare. Pregătind campania din Orient, Alexandru s-a văzut nevoit să asigure mai întâi stabilitatea şi liniştea posesiunilor nordice ale regatului. Astfel, în 335 a.Chr. a iniţiat o expediţie împotriva tribalilor, pe care i-a urmărit până la Dunăre, undeva în amonte de Porţile de Fier, la gura Moravei. Tribalii, conduşi de regele Syrmos, s-au baricadat pe o insulă a fluviului, fiind sprijiniţi şi de geţii de pe malul stâng al Dunării. Acest fapt l-a determinat pe Alexandru cel Mare să întreprindă o incursiune de represalii, care a durat o zi, la nord de Dunăre. Deşi regele macedonean nu a obţinut o victorie decisivă, geţii retrăgându-se spre nord, iar „oraşul" lor fiind incendiat de atacatori,

Coif de argint aurit sec. IV a.Chr., Agighiol, jud. Tulcea

Coif şi opaiţ, Tezaurul de la Olăneşti, sec. IV a.Chr.

incursiunea a avut un efect psihologic puternic asupra comunităţilor din zonă, care in cele din urmă au recunoscut autoritatea Regatului Macedonean. Arian (pe baza relatărilor lui Ptolemaios, fiul lui Lagos, participant direct la evenimente) consemna faptul că la Alexandru au venit „soli atât din partea triburilor libere care locuiesc pe malurile Istrului, cât şi de la Syrmos, regele tribalilor; veniră soli chiar şi de la celţii care locuiesc în Golful Ionic... (Alexandru) legă cu toţi prietenie, luând şi dând chezăşii" (I, 6—7). Pacificarea zonei dunărene şi impunerea autorităţii macedonene asupra malului drept al fluviului i-au permis apoi lui Alexandru cel Mare să îşi îndrepte atenţia asupra campaniei din Orient.

Comunităţile locale de la Dunărea de Jos, printre care se numărau şi cele getice, vasale ale regilor macedoneni, s-au bucurat de autonomie, fapt care a permis unor dinaşti locali să se afirme, în scurtă vreme, pe scena politică nord-balcanică. Aşa a fost cazul lui Dromichaites.

După moartea lui Alexandru cel Mare, uriaşul imperiu a fost împărţit de diadohi. „Tracia şi neamurile care se învecinează cu Marea Pontică" (Diodor din Sicilia, XVIII, 3, 2) au revenit lui Lysimach, care ulterior s-a proclamat rege. Noul stăpânitor al regiunii a fost nevoit să facă faţă unei revolte a odrisilor, conduşi de Seuthes al III-lea, pe care nu a reuşit să-i înfrângă decisiv. În jurul anului 300 a.Chr., iar apoi în 292 a.Chr., Lysimach avea să se confrunte cu regele geţilor, Dromichaites. Acesta l-a înfrânt pe macedo-

Diademă getică de la Buneşti

nean in ambele campanii, însuşi Lysimach fiind luat prizonier. Nu se ştie care au fost motivele conflictului. Autoritatea regelui get se întindea probabil pe ambele maluri ale Dunării, iar Lysimach dorea - aşa cum se observă din toate acţiunile purtate în nord-estul Peninsulei Balcanice şi pe litoralul pontic - să-şi asigure stăpânirea până pe linia Dunării. De altfel, pacea încheiată între cei doi conducători îl obliga pe Lysimach să părăsească teritoriile getice cucerite anterior şi aflate, foarte probabil, la sud de Dunăre. Regatul lui Dromichaites se afla situat, după toate probabilităţile, în Muntenia şi în nord-estul Bulgariei, constituind prima afirmare coerentă a puterii geţilor de la Dunărea de Jos.

Nu se cunoaşte care a fost destinul ulterior al acestui regat. Descoperirile arheologice - aşa cum se va vedea ceva mai jos - atestă o civilizaţie înfloritoare pe parcursul sec. al III-lea a.Chr. (mai ales în prima jumătate a veacului respectiv) în întreaga regiune cuprinsă între Dunăre şi Carpaţi. Din păcate, izvoarele literare nu ne mai oferă informaţii asupra realităţilor politice din regiune. Unele ştiri provin însă din mediul grecesc şi se referă la relaţiile geţilor cu coloniile de pe litoralul vest-pontic.

Geţii şi oraşele greceşti de la Marea Neagră

Coloniştii greci stabiliţi pe malul vestic al Mării Negre încă din sec. al VII-lea a.Chr. au avut de înfruntat uneori ostilitatea unor populaţii locale. În sec. III—II a.Chr. teritoriile rurale ale unora dintre oraşe erau periodic ameninţate de incursiunile de pradă ale „barbarilor". Această situaţie de criză a fost rezolvată prin apelul la „protecţia" oferită de unii dinaşti locali. Un decret descoperit la Histria, datat în sec. al III-lea a.Chr., îl menţionează pe Zalmodegikos, un şef get din nordul Dobrogei (stăpânitor poate şi pe malul stâng al Dunării), care a impus un protectorat apăsător asupra oraşului. Pacea şi protecţia erau cumpărate de greci prin plata regulată a unor sume de bani către dinaştii din regiune. Sistemul a fost aplicat, în aceeaşi perioadă, de celţii de la Tylis (localitate neidentificată pe teren, aflată undeva în sud-estul Bulgariei actuale), care îşi exercitau autoritatea asupra grecilor din Byzantion.

În jurul anului 200 a.Chr., un alt decret histrian îl menţionează pe regele geţilor, Rhemaxos. Acesta stăpânea fie în Muntenia, fie în sudul Moldovei, fiind - după unii istorici - un „moştenitor" al regatului lui Dromichaites. Ca şi Dromichaites, Rhemaxos este desemnat în inscripţie drept basileus, el fiind, aşadar, un personaj important. Autoritatea şi forţa militară de care dispunea i-au determinat pe histrieni să-i solicite protecţia în faţa raidurilor periodice ale unor grupuri de traci conduşi de un anume Zoltes.

Acest sistem al „protectoratului" oferit de dinaştii locali se va menţine şi în secolele următoare, după cum o indică decretul în cinstea lui Acornion din Dionysopolis, din sec. I a.Chr.

Monede getice

Civilizaţia şi societatea getică în contextul lumii tracice (sec. V—III a.Chr.)

Impulsurile venite din mediul grecesc, fie direct din coloniile pontice, fie filtrate de tracii sudici (în special de odrisi), au determinat transformări de esenţă la nivelul vieţii şi societăţii geţilor de la Dunărea de Jos. Din a doua jumătate a sec. al V-lea a.Chr. aceste comunităţi au evoluat într-o nouă direcţie, considerată a fi - în accepţiunea arheologilor - a doua vârstă a fierului. Însă nu toate regiunile la care ne referim au făcut acest pas în acelaşi moment. Zonele extracarpatice, mai apropiate şi cu legături mai strânse cu civilizaţia clasică, au cunoscut mai devreme impulsurile sudice. Zona intracarpatică a fost influenţată în această direcţie de abia odată cu sosirea celţilor (în a doua jumătate a sec. al IV-lea a.Chr.), aceştia din urmă impunând un model de civilizaţie similar celui central- şi vest-european, cunoscut sub numele de La Tène (după un important sit arheologic din Elveţia). Cea de a doua vârstă a fierului a fost caracterizată - printre altele - de o înfloritoare metalurgie a fierului şi de utilizarea pe scară largă a roţii olarului în confecţionarea ceramicii.

Podoabe getice de argint Tezaurul Agighiol

Descoperirile arheologice şi-au adus contribuţia la cunoaşterea mai nuanţată a unor aspecte privind societatea getică din zona extracarpatică. Transformările survenite în societatea tracică pot fi sesizate prin analiza unor monumente arheologice reprezentative pentru această perioadă. Este vorba de aşezările fortificate, de mormintele cu camere funerare aparţinând aristocraţiei şi de reprezentările figurate care ilustrează o anumită ideologie a dinaştilor din Balcani.

Aşezările fortificate, având suprafeţe care măsoară de la câteva zeci de hectare (la fel ca în prima vârstă a fierului) la doar câteva hectare, au fost documentate în Tracia sud-dunăreană, în zona dintre Dunăre şi Carpaţi şi de la răsărit de munţi până în regiunile nord-pontice. În zona intracarpatică ele au apărut deocamdată numai în Depresiunea Maramureşului, zonă care nu a fost ocupată de celţi, iar comunităţile dacice au evoluat într-o direcţie asemănătoare cu cea a rudelor lor din zona Dunării de Jos. Aspectul aşezărilor fortificate diferă în funcţie de apropierea sau depărtarea faţă de centrele greceşti sudice. Dacă la Seuthopolis (în Bulgaria) se poate vorbi (datorită planului şi construcţiilor ridicate din piatră) de un „oraş grecesc", marile fortificaţii de la nord de Dunăre (Stânceşti, Cotnari, Moşna etc.) îşi păstrează aspectul tradiţional: incinte delimitate de valuri de pământ şi palisade, foarte rar ziduri din piatră cu armături de lemn. Totuşi, chiar şi la nord de Dunăre au fost construite o serie de fortificaţii inspirate din lumea greacă şi probabil cu participarea unor arhitecţi greci. Aşa este cazul zidurilor din cărămidă de la Coţofenii din Dos şi Bâzdâna, în Oltenia.

Mormintele aristocratice cu camere funerare sunt prezente atât la sud de Haemus, în teritoriul odrisilor, cât şi în spaţiul getic (pe ambele maluri ale Dunării) şi în cel al tribalilor. Defuncţii erau înhumaţi împreună cu un inventar bogat (constituind însemne ale statutului lor): vase din metale preţioase, piese de armament şi de harnaşament (în multe cazuri sunt depuşi şi caii) etc. Aspectul camerelor funerare diferă, la fel ca în cazul aşezărilor fortificate, în funcţie de distanţa faţă de centrele artistice sudice. În zonele sud-balcanice şi chiar în cele sud-dunărene, ele au fost realizate din blocuri de piatră fasonată şi au fost pictate în interior cu scene care indică o puternică influenţă grecească. Într-o cameră funerară de la Sveštari (în nord-estul Bulgariei, pe teritoriul geţilor) au fost realizate chiar şi cariatide care susţineau bolta. La nord de Dunăre, camerele funerare prezintă un aspect mai primitiv (cum s-a observat la Cotnari, în Moldova), însă intenţia era aceeaşi: realizarea unui monument funerar destinat unui aristocrat important al comunităţii.

Arta tracică din sec. al V-lea, dar mai ales aceea din sec. IV—III a.Chr. au cunoscut un repertoriu iconografic bogat. Reprezentările figurate au apărut în special pe artefacte metalice, de obicei din aur sau argint (vase, echipament militar fastuos, aplici, piese de harnaşament etc.), dar şi pictate pe pereţii unor camere funerare. Cele mai caracteristice teme iconografice sunt constituite de personaje masculine călare, de obicei în scene de vânătoare, personaje masculine şi feminine în care de luptă, scene de sacrificiu, divinităţi feminine înaripate, hierogamii, lupte între animale, procesiuni de animale, animale fantastice, eroi mitici (cum este cazul lui Herakles) etc. Deşi pentru o zonă mai largă, ce se întinde din centrul Moldovei, Muntenia şi Oltenia până la Marea Egee, pare a fi vorba de o anumită unitate a reprezentărilor, există şi unele regiuni în care au fost identificate o serie de elemente specifice. Aşa este cazul artei geţilor şi a tribalilor, aceştia creând un număr de piese şi reprezentări caracteristice întâlnite numai la nord de munţii Balcani (cum sunt cupele şi coifurile de argint de la Agighiol, Peretu, Cucuteni-Băiceni etc.).

Apariţia artei figurative tracice se leagă de constituirea Regatului Odris la mijlocul sec. al V-lea, pentru ca în secolele următoare - mai ales după dezintegrarea puterii odrisilor - ea să se generalizeze pe o arie vastă. Modificările structurale la nivelul comunităţilor tracice şi-au găsit expresia în aceste reprezentări. Mitologia comună a triburilor s-a transformat foarte curând într-o doctrină ideologică menită să legitimeze puterea regală. Cristalizarea sistemului ideologic al dinaştilor şi paradinaştilor din Tracia demonstrează fără dubiu un sistem trifuncţional asemănător altor comunităţi indo-europene. Pe de altă parte, imaginile de călăreţi, probabil cele mai numeroase, indică existenţa unor rituri de iniţiere şi învestitură ale dinaştilor din Tracia. În alte cazuri este vorba de scene de heroizare ecvestră. Cum venerarea eroilor se leagă de mormântul lor, numărul mare de tumuli cu camere funerare nu este întâmplător.

Toate aceste monumente au sfârşit spre jumătatea sec. al III-lea a.Chr. şi în a doua parte a veacului respectiv. Fenomenul indică o disoluţie a aristocraţiei tracice nord-balcanice, determinată atât de transformări interne ale societăţii, cât şi de pătrunderea, în unele zone, a unor populaţii străine. Printre acestea s-au numărat celţii şi bastarnii.

Riton de aur de la Panaghiurski

Celții şi bastarnii

3

Din păcate, nu există izvoare literare care să consemneze istoria celţilor din zona intracarpatică. Sursele arheologice sunt singurele care oferă informaţii privind civilizaţia celţilor de pe teritoriul României, pe baza lor fiind formulate şi o serie de observaţii privind relaţiile cu autohtonii.

Ornamente de tip celtic

Celţii din Transilvania în sec. IV—II a.Chr.

Datele furnizate de arheologie indică faptul că migraţia celţilor spre răsărit a afectat Câmpia Tisei şi Podişul Transilvaniei încă din ultima treime a sec. al IV-lea a.Chr. În această perioadă au fost datate o serie de artefacte celtice găsite în special în complexe funerare, dar şi izolat. Este vorba de descoperirile de la Turdaş, Mediaş, Haţeg (în Transilvania) şi de cele de la Pecica, din zona Aradului şi de la Oradea (în Crişana). Dar cea mai importantă staţiune cercetată este necropola de la Pişcolt (jud. Satu Mare). Aceasta cuprindea un număr mare de morminte, eşalonate cronologic pe toată durata ocupaţiei celtice a zonei.

S-a putut observa faptul că primele grupuri celtice pătrunse în zona de răsărit a Bazinului Carpatic au întâlnit aici comunităţile locale care au creat grupele culturale ale Hallstatt-ului târziu (cultura Szentes-Vekerzug). O serie de artefacte (în special vase ceramice) specifice acestora au fost preluate de celţi, fiind descoperite în aşezări şi necropole împreună cu materiale tipice La Tène. Simbioza dintre cele două grupuri etnice a dus la preluarea, în repertoriul artefactelor celtice, a unor tipuri de obiecte locale (cănile cu o toartă, spre exemplu).

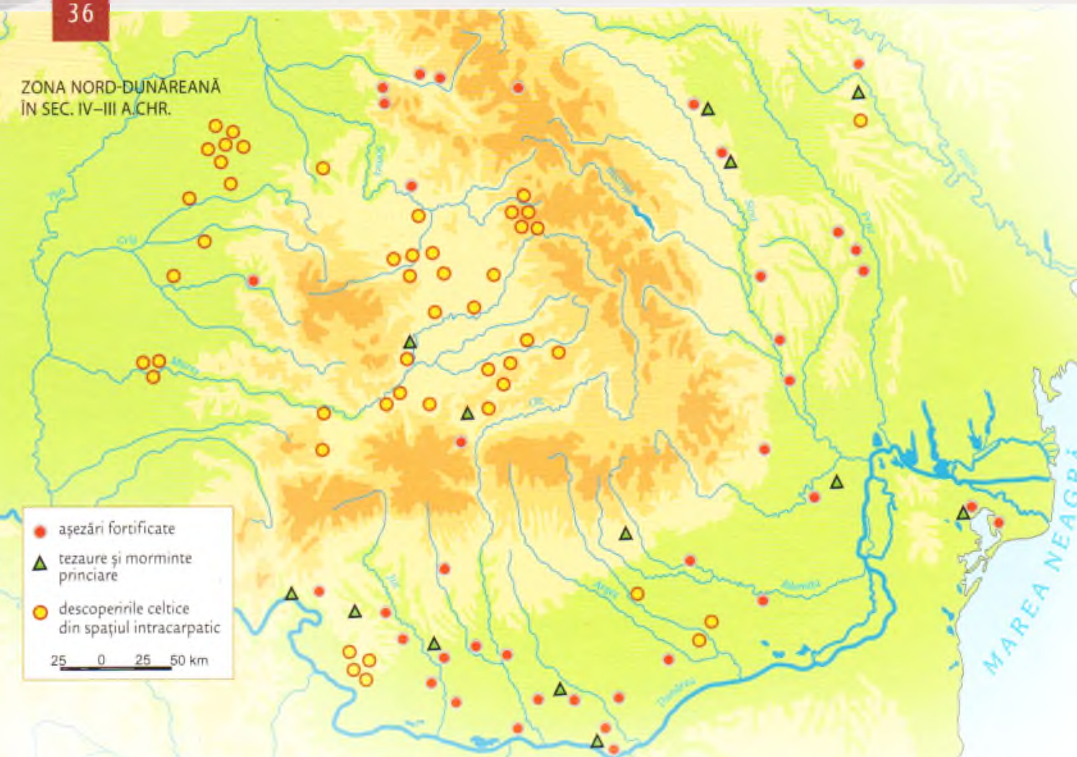

Coif de bronz de tip celtic Ciumeşti, jud. Satu Mare

Momentul pătrunderii primelor grupuri celtice se situează în jurul anului 335 a.Chr. Cu ocazia expediţiei lui Alexandru cel Mare la Dunăre (pe care am amintit-o anterior), printre ambasadele venite în faţa regelui macedonean s-a numărat şi cea a „celţilor de la Golful Ionic". Prezenţa lor în regiunea Tisei, în apropierea teatrului de operaţiuni al războiului tribalo-macedonean, indică faptul că grupuri din tribul celţilor senoni, aşezaţi la începutul sec. al IV-lea în Peninsula Italică, în zona Anconei (la acea dată, singurii celţi de la Golful Ionic), migraseră deja spre răsărit. Unele descoperiri arheologice, cum este coiful celto-italic descoperit la Haţeg (având analogii exacte în necropolele italice), par să confirme acest fapt. Alte artefacte din Transilvania sugerează că în această migraţie au fost antrenate şi comunităţi din zona alpină.

Colonizarea masivă a Câmpiei Tisei şi a Podişului Transilvaniei s-a produs însă la începutul celui de al doilea sfert al sec. al III-lea a.Chr., în contextul invaziilor celtice din Balcani. La un an după moartea lui Lysimach (survenită în 281 a.Chr.), trei armate celtice, recrutate în mare parte din Bazinul Carpatic, s-au pus în mişcare: prima, condusă de Keretrios, a atacat Tracia, a doua, sub conducerea lui Brennos şi Acichorios, s-a îndreptat spre Dardania şi Peonia, iar apoi spre Delphi, iar a treia, condusă de Bolgios, a atacat Macedonia. Aceasta din urmă a pus mai întâi pe fugă trupele geţilor şi ale tribalilor (undeva în zona Porţilor de Fier), după cum relatează Trogus Pompeius - Iustinus (XXV, 1, 1). În anii următori, după respingerea invaziei, o parte dintre celţi au trecut în Asia Mică, unii s-au stabilit undeva în sud-estul Traciei, fondând „Regatul de la Tylis", alţii s-au aşezat la confluenţa Savei cu Dunărea şi „le-a plăcut să fie numiţi scordisci" (Trogus Pompeius - Iustinus XXXIII, 3, 8), iar ultimii, „pe aceleaşi drumuri pe care veniseră, s-au îndreptat, din nou, spre vechea lor patrie" (Trogus Pompeius — Iustinus XXXIII, 3, 7). Agitaţia provocată de aceste dislocări de populaţie, precum şi revenirea unora dintre combatanţi în zona Bazinului Carpatic au determinat o extindere a locuirilor celtice pe o arie mai vastă. Acest fapt a fost observat şi arheologic. În perioada respectivă, atât în Câmpia Tisei, cât şi în Transilvania, au apărut o serie de necropole şi aşezări noi. Pe de altă parte, în unele necropole mai vechi, ca aceea de la Pişcolt, au fost sesizate grupuri noi care practicau inhumaţia, spre deosebire de mormintele mai vechi, care erau de incineraţie.

Nu toate zonele intracarpatice au fost însă ocupate de celţi. În Depresiunea Maramureşului, unde săpăturile recente au scos la iveală fortificaţii dacice din sec. IV-III a.Chr., celţii nu au pătruns. Este posibil ca această situaţie să se fi repetat şi într-o serie de depresiuni din zona de răsărit a Transilvaniei, însă ipoteza trebuie verificată prin cercetări viitoare.

Model de aşezare celtică (*reconstituire*)

Aşezările celţilor din aria intracarpatică aveau un caracter rural. Au fost investigate parţial câteva dintre aceste situri (Ciumeşti, Mediaş, Moreşti, Şeuşa etc.), fiind descoperite o serie de locuinţe excavate parţial în pământ, precum şi gropi de provizii şi amenajări gospodăreşti. Inventarul aşezărilor cuprinde atât ceramică specific celtică, cât şi vase lucrate cu mâna, de tradiţie locală. Acest fapt ilustrează coabitarea celţilor cu băştinaşii. Din punctul de vedere al relaţiilor comunitare, băştinaşii se aflau într-un raport de subordonare faţă de noii stăpânitori, aşa cum se întâmpla şi în alte zone ale ariei celtice.

Necropolele sunt ceva mai bine studiate. În afara celei de la Pişcolt, pe care am mai amintit-o, astfel de complexe au mai fost cercetate la Ciumeşti, Tărian, Apahida, Fântânele, Orosfaia etc. S-a constatat existenţa biritualismului, fiind practicate incineraţia şi inhumaţia. În mormintele de incineraţie, resturile cremaţiei erau depuse în gropi, mai rar în urne (în acest ultim caz ar putea fi vorba de autohtoni). Aproximativ 10% dintre morminte au aparţinut unor războinici. Mormântul unui conducător celt de la Ciumeşti, având un inventar fastuos (coif cu o pasăre de pradă pe calotă, cămaşă de zale, cnemide de tip grecesc, arme etc.), constituie un monument reprezentativ pentru această clasă, care asigura dinamica şi mobilitatea comunităţilor.

La sfârşitul perioadei La Tène C1 (în jurul anului 175 a.Chr. sau curând după aceea) se constată dispariţia bruscă a aşezărilor şi necropolelor celtice din Transilvania. Aceasta s-a datorat unor fapte istorice care au influenţat evoluţia ulterioară a spaţiului locuit de daci şi de geţi.

Bastarnii la răsărit de Carpaţi

Primele grupuri de bastarni s-au aşezat în zonele de la răsărit de Carpaţi (în partea centrală a Moldovei, la est de râul Siret şi mai ales în bazinele Prutului şi Nistrului) în jurul anului 200 a. Chr. Curând după ocuparea acestei regiuni, bastarnii au fost chemaţi în solda lui Filip al V-lea al Macedoniei, astfel că în 179 a.Chr. „neamul bastarnilor... trecu Istrul cu un mare corp de infanterie şi cavalerie” (Titus Livius XL, 57, 2). Bastarnii au fost prezenţi apoi în Balcani mai bine de un deceniu. Calităţile lor militare aveau să-i facă temuţi şi cunoscuţi în conştiinţa contemporanilor.

Atât unii autori antici (Strabon, Plinius cel Bătrân, Tacitus), cât şi datele arheologice indică faptul că bastarnii erau de neam germanic. Arheologii au denumit manifestările specifice acestora drept cultura *Poieneşti-Lukašovka*. Artefactele provenind din mediul bastarnic au permis înţelegerea mecanismului de „colonizare” a regiunii est-carpatice, precum şi identificarea zonelor de origine ale nou-veniţilor. S-a putut constata astfel că noua cultură apărută pe teritoriul est-carpatic a fost rezultatul unor migraţii succesive, pe parcursul a două veacuri, având originea în centrul Germaniei, între Elba şi Oder. În această mişcare au fost antrenate şi comunităţi din Iutlanda şi insulele daneze şi de pe teritoriul actual al Poloniei.

Aşezările bastarnice aveau un caracter rural. în afara materialelor ceramice specifice culturii Poieneşti-Lukašovka, din inventarul locuinţelor săpate într-o serie de situri (Boroseşti, Botoşana, Băiceni, Cucorăni, Lozna, Lunca Ciurei etc.), au fost descoperite şi fragmente ceramice getice şi, mai rar, celtice, ceea ce documentează legături între aceste etnii. Cultura Poieneşti-Lukašovka se încheie în ultima treime a sec. I a.Chr. Acest fapt s-ar putea datora tentativei nereuşite de migrare a bastarnilor la sud de Dunăre, sub conducerea regelui Deldo, în anii 29-28 a.Chr., când au fost înfrânţi de M. Licinius Crassus (Cassius Dio LI, 23-24). Informaţiile din secolele următoare privitoare la bastarni s-ar putea să se refere la alte neamuri germanice pătrunse la răsărit de Carpaţi în primele veacuri ale erei noi.

Războinic bastarn (*reconstituire*)

Renaşterea aristocraţiei nord-balcanice

4

În această epocă elitele aristocratice din regiune s-au regrupat, afirmându-se pe scena istoriei. Noua aristocraţie a fost însă diferită de cea anterioară, din punct de vedere atât al componentelor etnice, cât şi al modului de manifestare.

Monede dacice de imitaţie greacă

Aşa cum s-a văzut anterior, declinul aristocraţiei tracice se manifestă de la jumătatea sec. al III-lea a.Chr. până spre sfârşitul veacului respectiv. Expresia acestui recul o constituie dispariţia într-un interval scurt (de câteva decenii) a fortificaţiilor, a astuoaselor morminte tumulare şi a tezaurelor de obiecte de aur şi argint. Probabil că invazia celţilor în Peninsula Balcanică în prima jumătate a sec. al III-lea (cu toate urmările acestor atacuri, cum ar fi constituirea Regatului de la Tylis şi stabilirea scordiscilor în Serbia de astăzi) şi a bastarnilor în Moldova a afectat, în parte, puterea geţilor extracarpatici şi a altor comunităţi tracice din nordul Balcanilor. Însă dispariţia în totalitate a aşezărilor fortificate nu se putea produce fără dispariţia aristocraţiei care a „creat" fenomenul. Izvoarele istorice scrise nu descriu aceste transformări rapide petrecute la nivel social, comparabile cu evenimentele cunoscute în lumea clasică. Astfel, oraşele greceşti au trecut în doar câteva decenii, pe parcursul sec. al V-lea a.Chr., de la regimurile oligarhice la cele democratice. Fenomenele din spaţiul tracic sunt asemănătoare în ceea ce priveşte aria vastă de desfăşurare şi rapiditatea lor.

După marea înflorire a civilizaţiei tracice, a urmat o perioadă mai „întunecată", despre care autorii antici nu ne oferă informaţii prea detaliate. Este perioada cuprinsă, în linii generale, între jumătatea sec. al III-lea a.Chr. şi sfârşitul sec. al II-lea a.Chr. Totuşi, în această epocă elitele aristocratice din regiune s-au regrupat, afirmându-se pe scena istoriei. Noua aristocraţie a fost însă diferită de cea anterioară, din punct de vedere atât al componentelor etnice, cât şi al modului de manifestare. La sfârşitul sec. al III-lea a.Chr., dar mai ales pe parcursul sec. al II-lea a.Chr., într-o arie care cuprinde zona de la sud de munţii Balcani (bazinul superior al Mariţei), podişul sofiot, dar mai ales nordul şi nord-vestul Bulgariei, au apărut o serie de morminte tumulare de incineraţie (arderea se făcea probabil pe loc, iar uneori oasele calcinate se depuneau în urne), având în inventar piese de armament şi harnaşament. Acestea erau reprezentate de artefacte locale şi celtice. Este vorba de pumnale curbe de tip local (aşa-numitele sica), vârfuri de lănci, elemente de scut (de obicei umbo) şi, foarte rar, coifuri şi cămăşi de zale. De asemenea, sunt frecvente săbiile lungi cu două tăişuri, specifice celţilor şi prezentând uneori ornamente tipice „cercului" artistic La Tène. Harnaşamentul este reprezentat în special de zăbale locale, de tip tracic, datate în sec. III-I a.Chr., ceea ce denotă că este vorba de cavaleri. Inventare asemănătoare au fost descoperite şi pe malul drept al Dunării, în zona Porţilor de Fier, precum şi la nord de fluviu, mai ales în Oltenia. Însă aceste complexe funerare au fost plane, de incineraţie, cu resturile depuse în gropi simple, mai rar în urne. Elementele de rit, ritual şi inventarul ceramic indică faptul că cei îngropaţi pe malul drept al Dunării erau scordisci, iar cei de pe teritoriul actual al României erau daci. Din punct de vedere arheologic, întregul fenomen a fost denumit grupul *Padea-Panaghiurski Kolonii*.

Aceste atribuiri etnice sunt confirmate şi de dispunerea în zonă a diferitelor comunităţi, aşa cum sunt ele consemnate de o serie de autori antici (Strabon VII, 5, 12). Tot pe baza relatărilor respective se poate intui geneza noii aristocraţii războinice din zona nord-balcanică.

Riton de argint aurit
de la Poroina

Ceramică dacică

La sfârşitul sec. al II-lea a.Chr. şi pe parcursul veacului următor, în Dacia nord-dunăreană se constată existenţa unor morminte tumulare având în inventar acelaşi armament compozit. Aria acestor complexe este mai extinsă decât a celor plane, cuprinzând sud-vestul Transilvaniei, Oltenia, Muntenia şi sudul Moldovei. Este vorba de morminte atribuite de cercetători aristocraţiei dacice, majoritatea fiind contemporane Regatului Dac din vremea lui Burebista.

Prin urmare, de la sfârşitul sec. al III-lea a.Chr, dar mai ales pe parcursul sec. II—I a.Chr., constatăm naşterea şi evoluţia unei noi aristocraţii, compozită din punct de vedere etnic, dar relativ unitară în ceea ce priveşte modul de manifestare: războinici de temut, maeştri în mânuirea armelor, a căror „ocupaţie" era războiul. Dovadă sunt numeroasele campanii militare, în scop de jaf, întreprinse în Tracia şi Macedonia. Astfel, în a doua jumătate a sec. al II-lea a.Chr. şi la începutul sec. I a.Chr., romanii au fost nevoiţi, în mai multe rânduri, să respingă atacurile acestor războinici şi să-i urmărească pe agresori până la Dunăre. Izvoarele relatează că după anul 114 trupele lui C. Porcius Cato au fost spulberate de către aliaţi. Situaţia a fost restabilită de M. Livius Drusus, în anii 111—110, care i-a împins până pe malul stâng al Dunării.

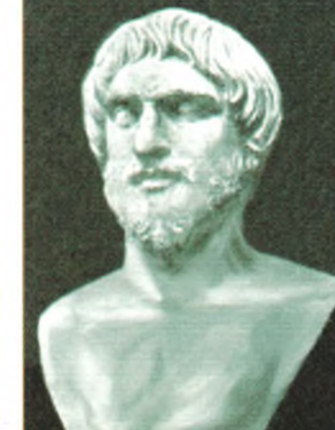
M. Minucius Rufus a fost nevoit să reia luptele, între 109 şi 106, în urma unor noi atacuri în Tracia şi la frontierele Macedoniei. Apoi, în 101 sau 100, Titus Didius i-a respins din nou, „surprinzându-i pe când rătăceau, răspândiţi în voie după jafuri" (Florus I, 39, 5). Aceste conflicte au continuat şi in primul sfert al veacului următor. Astfel, în anul 74, C. Scribonius Curio, guvernatorul Macedoniei, a ajuns din nou până la Dunăre, urmărindu-i pe atacatori, dar nu a trecut fluviul, „înspăimântat de bezna pădurilor de acolo" (Florus I, 39, 6).

Statuetă feminină
de la Callatis (sec. IV a.Chr.)

Aceasta a apărut în urma unor alianţe militare între tribali, scordisci şi, mai apoi, daci, fapt demonstrat şi de amalgamul de elemente locale şi celtice sesizabil în inventarele funerare, dar mai ales în componenţa armamentului. Această aristocraţie, care ar putea fi numită nord-balcanică, şi-a făcut apariţia la sfârşitul sec. al III-lea şi la începutul sec. al II-lea a.Chr. în regiunile de la sud de Dunăre, fenomenul extinzându-se apoi spre nord, în Oltenia, o parte a Munteniei şi în sud-vestul Transilvaniei.

Nobil dac

Dac „comatus"

Faptul esenţial însă, în ceea ce priveşte geneza Regatului Dac din perioada „clasică", îl constituie migraţia acestei aristocraţii războinice în Transilvania. O serie de complexe funerare tipice grupului Padea-Panaghiurski Kolonii au fost descoperite pe valea Mureşului, la Blandiana, Teleac, Tărtăria. Ele indică faptul că migraţia războinicilor din Oltenia a determinat sfârşitul dominaţiei celtice în zona intracarpatică. Acest fapt s-a produs în al doilea sfert sau spre jumătatea sec. al II-lea a.Chr. Evoluţiile ulterioare au condus spre naşterea Regatului Dac din vremea lui Burebista.

Ascensiunea Regatului Dac

5

Pătrunderea grupurilor de războinici din sud s-a produs din raţiuni strategice şi economice. Ocuparea văii Mureşului mijlociu asigura controlul asupra exploatărilor de sare (ca şi a altor resurse importante din sud-vestul Transilvaniei) şi asupra distribuţiei sale în regiunile aflate la vest şi în cele balcanice.

Dacia în vremea lui Burebista

Migraţia noii aristocraţii războinice în Transilvania a fost însoţită şi de un aport demografic. Astfel, numărul aşezărilor rurale din valea Mureşului s-a dublat tocmai în această perioadă. De asemenea, tot atunci şi apoi în deceniile următoare au apărut primele aşezări fortificate aflate pe înălţimi, situri caracteristice perioadei de înflorire a civilizaţiei dacice. Din rândul acestor războinici avea să se ridice, câteva generaţii mai târziu, regele Burebista, primul mare conducător al Regatului Dac.

Nu se ştie exact data la care Burebista a preluat conducerea neamului său. S-a presupus, pe baza relatărilor lui Iordanes, că acest lucru s-a produs în jurul anului 82 a.Chr., însă informaţia nu este sigură. Dar toţi istoricii care s-au ocupat de acest subiect sunt de acord că Burebista a fost contemporanul lui C. Iulius Caesar.

Faptele organizatorice şi militare ale regelui dac au fost sintetizate de Strabon (VII, 3, 11) în felul următor: „Ajungând în fruntea neamului său, care era istovit de războaie dese, getul Burebista l-a înălţat atât de mult prin exerciţii, abţinere de la vin şi ascultare faţă de porunci, încât, în câţiva ani, a făurit o mare stăpânire şi a supus geţilor cea mai mare parte a populaţiilor vecine. Ba încă a ajuns să fie temut şi de romani. Căci trecând plin de îndrăzneală Dunărea şi jefuind Tracia, până în Macedonia şi Iliria, a pustiit pe celţii care erau amestecaţi cu tracii şi cu ilirii şi a nimicit pe de-a întregul pe boiii aflaţi sub conducerea lui Critasiros şi pe taurisci...”

Dezastrul suferit de boiii şi tauriscii de la Dunărea mijlocie a avut loc probabil în anul 60 a.Chr., pentru că - potrivit lui Caesar (*De bello gallico,* I, 5; I, 25; I, 28; I, 29) - înainte de anul 58, boiii (aceia dintre ei care scăpaseră din faţa dacilor şi o porniseră spre vest) erau deja aliaţi cu helveţii şi hotărâţi să emigreze în Gallia. Unii istorici consideră că luptele dintre daci şi celţii din vestul Daciei au avut loc spre sfârşitul domniei lui Burebista. Însă analiza textului lui Caesar indică faptul că forţa militară a boiilor ajunşi în Gallia se diminuase drastic, ceea ce nu le-ar mai fi permis să întreprindă o acţiune militară ulterioară de natură să periclitеze securitatea altor regiuni.

Statuia lui Burebista Orăştie

Teritoriul în care a avut loc ciocnirea dintre daci şi celţi, care a devenit apoi un „pustiu” folosit ca loc de păşunat de neamurile vecine, trebuie căutat, potrivit lui Strabon (VII, 5, 2) şi Plinius (*Nat. Hist.,* III, (27) 146), undeva între Tisa şi lacul Balaton.

Ceramică geto-dacică

După izgonirea boiilor şi tauriscilor, Burebista a întreprins la scurtă vreme o serie de acţiuni de jaf în Tracia, înaintând până în Macedonia şi Illyria. Aceste acţiuni se înscriau pe linia tradiţională a atacurilor din zona balcanică ale dacilor aliaţi cu scordiscii, frecvente în deceniile anterioare. De data aceasta însă, scordiscii au fost supuşi şi ei. Numeroasele materiale arheologice dacice, mai ales vasele ceramice tipice dintr-o serie de aşezări scordisce, cum este importantul centru de la Gomolava, par să sprijine ideea controlului dacilor asupra regiunilor locuite de scordisci.

După asigurarea liniştii la frontierele vestice ale regatului, Burebista şi-a îndreptat atenţia spre răsărit, profitând de dispariţia lui Mithridates al VI-lea Eupator şi de eşecul expansiunii romane în regiune (C. Antonius

Zona Munţilor Orăştiei, numiţi şi Munţii Şureanu, a reprezentat centrul economic, politic si spiritual al Daciei

Hybrida, guvernatorul Macedoniei, fusese înfrânt sub zidurile Histriei, în 62-61 a.Chr., de o coaliţie formată din greci şi „barbari"). O informaţie păstrată la Dion Chrysostomos şi decretul în cinstea lui Acornion din Dionysopolis indică faptul că între anii 55 şi 48 a.Chr. regele dac a supus oraşele greceşti de pe litoralul vestic al Mării Negre, de la Olbia până la Apollonia. În unele cazuri aceste acţiuni au fost violente, la Histria - spre exemplu - fiind sesizate şi arheologic urmele incendiului provocat în urma asediului dacilor. Alte oraşe, cum a fost Dionysopolis, s-au supus de bunăvoie şi s-au bucurat de protecţia lui Burebista. În aceste împrejurări, Acornion din Dionysopolis a ajuns consilierul şi ambasadorul regelui dac. În decretul care îl onora pe Acornion se preciza faptul că Burebista, „ajungând cel dintâi şi cel mai mare rege din Tracia" (un fel de „rege al regilor"), stăpânea tot teritoriul „de dincoace şi de dincolo" de Dunăre. Dar efectul cel mai important al controlului oraşelor de la Marea Neagră l-a constituit apariţia în zona capitalei Regatului Dac, aflată în Munţii Orăştiei, a unor construcţii militare, civile şi de cult ridicate din piatră fasonată, în tehnică grecească şi de către meşteri greci. Începând din acel moment, în capitala Regatului Dac aveau să activeze permanent meşteri greci. Aşa se explică şi descoperirea de către arheologi a unor blocuri de piatră şi vase ceramice având inscripţii sau litere greceşti.

În urma acestor acţiuni, în anul 48 a.Chr., regatul lui Burebista se întindea de la Dunărea mijlocie (în vest) până pe litoralul apusean al Mării Negre, de la Olbia la Apollonia (în est) şi din Carpaţii Nordici până la munţii Balcani. Potrivit lui Strabon (VII, 3, 13), regele dacilor putea să trimită la luptă o armată de 200.000 de oameni. Dispunând de o asemenea forţă, Burebista s-a implicat în războiul civil dintre Iulius Caesar şi Cn. Pompeius, regele dac aliindu-se cu acesta din urmă. Acornion din Dionysopolis a fost însărcinat cu purtarea tratativelor, acesta întâlnindu-se cu Pompeius la Heraclea Lyncestis. Însă, la scurt timp, în lupta de la Pharsalus, Pompeius a fost înfrânt, iar Caesar a devenit un duşman puternic pentru Burebista şi a plănuit o mare expediţie împotriva Daciei. Conflictul avea să fie amânat în urma asasinării lui Caesar în anul 44 a.Chr.

Nu se cunoaşte exact anul dispariţiei lui Burebista. Strabon (VII, 3, 11) precizează laconic: „Cât despre Burebista, acesta a pierit din pricina unei răscoale, mai înainte ca romanii să apuce a trimite o armată împotriva lui..." Unii istorici au presupus că răsturnarea lui Burebista s-a produs în anul 44, la scurtă vreme după asasinarea lui Caesar. Alţii au considerat că regele dac a fost înlăturat mai târziu, dar înainte de războiul panonic al lui Octavianus (anii 35-33 a.Chr.). Ca urmare a dispariţiei lui Burebista, Regatul Dac s-a fărâmiţat mai întâi în patru părţi, iar apoi - în vremea lui Augustus - în cinci părţi (Strabon VII, 3, 11). Nu se poate stabili cu certitudine care au fost aceste părţi menţionate de geograful grec. Una dintre regiunile desprinse din Regatul Dac a fost, foarte probabil, valea Siretului. În aşezările din zona respectivă (Brad, Răcătău) s-a constatat că în a doua jumătate a sec. I a.Chr. fortificaţiile ridicate în vremea lui Burebista au fost dezafectate. Alte părţi desprinse din Regatul Dac trebuie să fi fost cele din Dobrogea (unde sunt atestaţi dinaşti locali: Rholes, Dapyx şi Zyraxes), cele dintre Dunăre şi munţii Balcani, precum şi regiunile de la Dunărea mijlocie. În linii generale însă, dinaştii care au urmat pe tronul de la Sarmizegetusa Regia au conservat între limitele stăpânirii lor regiunile din Banat, Crişana, Maramureş, Transilvania, Oltenia, zona subcarpatică a Munteniei şi unele capete de pod în vestul Moldovei. În toate aceste regiuni au fost descoperite aşezări fortificate şi cetăţi cu niveluri de locuire datate în sec. I a.Chr.-I p.Chr. Mai mult decât atât, fortificaţiile respective formează - în unele zone - un adevărat *limes dacicus*. Aşa este cazul zonei Porţilor de Fier, unde cetăţile de la Liubcova, Pescari, Divici şi Socol alcătuiesc o adevărată salbă înşirată pe malul stâng al Dunării.

Regatul lui Burebista a constituit prima afirmare a dacilor în conştiinţa lumii mediteraneene. Din acel moment Dacia a intrat tot mai frecvent în atenţia politicii romane în zona Dunării de Jos.

Reforma sacerdotal-religioasă a lui Deceneu

Informaţiile furnizate de autorii antici cu privire la religia geţilor şi dacilor sunt puţine. Ele au ajuns până la noi filtrate printr-o *interpretatio graeca* sau *romana* şi de aceea trebuie utilizate cu precauţie. Herodot îi pomeneşte pe Zalmoxis, considerat zeu htonian (deşi autorul grec îl desemnează doar ca *daimones*), şi pe Gebeleizis, interpretat ca o divinitate celestă. În alte scrieri antice sunt pomeniţi Mars, zeu al războiului şi ocrotitor al ogoarelor geţilor, şi Hestia, zeiţă a vetrei. Unii istorici moderni au inclus printre divinităţile nord-danubiene pe Bendis (cunoscută în Thracia) şi pe Dionysos (numit la thraci Sabazius). Toate aceste date sunt însă insuficiente pentru a contura un panteon specific pe

care geţii şi dacii cu siguranţă l-au cunoscut. Putem să presupunem că structura acestui panteon trebuie să fi fost asemănătoare cu cea întâlnită la alte comunităţi indo-europene. Datele istorice de care dispunem ne permit însă să sesizăm anumite modificări survenite în domeniul sacerdotal din vremea Regatului Dac.

Înfăptuirile politice interne şi externe ale lui Burebista au fost realizate şi cu ajutorul marelui-preot Deceneu. Potrivit lui Strabon (VII, 3, 11), Burebista şi-a disciplinat supuşii „prin exerciţii, abţinere de la vin şi ascultare faţă de porunci... Spre a ţine în ascultare poporul, el [Burebista] şi-a luat ajutor pe Deceneu, un vrăjitor care rătăcise multă vreme prin Egipt, învăţând acolo unele semne de prorocire, mulţumită cărora susţinea că tălmăceşte voinţa zeilor. Ba încă de la un timp fusese socotit şi zeu... Ca o dovadă pentru ascultarea ce i-o dădeau (geţii) este şi faptul că ei s-au lăsat înduplecaţi să taie viţa de vie şi să trăiască fără vin..."

Deceneu este amintit şi în izvoare mai târzii. Potrivit unei informaţii transmise de Iordanes (*Getica*, 71) şi preluată probabil de la Dion Chrysostomos, „... Deceneu a devenit în ochii lor (ai geţilor) o fiinţă demnă de admiraţie (miraculoasă?), încât a condus nu numai pe oamenii de rând, dar chiar şi pe regi. Căci atunci a ales dintre ei pe bărbaţii cei mai de seamă şi mai înţelepţi, pe care i-a învăţat teologia, i-a sfătuit să cinstească anumite divinităţi şi sanctuare, făcându-i preoţi şi le-a dat numele de pileaţi..." Aceşti pileaţi (numiţi şi *tarabostes*) constituiau „casta" superioară a societăţii, din rândul lor fiind aleşi - potrivit lui Iordanes (Getica, 40) - regii şi preoţii. „Casta" inferioară era constituită din ceea ce autorii antici au denumit drept *capillati* sau *comati*.

Pasajele amintite anterior sugerează faptul că Deceneu a reformat sistemul religios şi sacerdotal al dacilor. Este vorba, foarte probabil, de întărirea „autorităţii" divinităţii (sau divinităţilor) răspunzătoare de funcţia suveranităţii magice şi juridice, ce se afla pe primul loc în cadrul ideologiilor religioase ale indo-europenilor. O astfel de reformă ar fi în concordanţă cu cei care au iniţiat-o: casta preoţilor, care era răspunzătoare de conservarea unor dogme şi tradiţii. În acelaşi timp, religia devenea un instrument al ideologiei oficiale a regalităţii dacice, menită „să ţină în ascultare poporul".

Această idee este sprijinită şi de episodul tăierii viţei de vie. În primul rând, este de remarcat că Strabon se simţea nevoit să precizeze (probabil ca un fapt ieşit din comun faţă de alte situaţii din societăţile barbare) că succesele lui Burebista s-au datorat unui efort de „educare" a supuşilor săi, constând în „exerciţii, abţinere de la vin şi ascultare faţă de porunci". În al doilea rând, din textul citat răzbate cât se poate de clar autoritatea religioasă pe care o avea Deceneu. În ceea ce priveşte decizia stârpirii viilor, care astăzi pare radicală şi ieşită din comun (şi probabil la fel de surprinzătoare îi părea şi lui Strabon, din moment ce a ţinut să precizeze de două ori acest lucru), a constituit o reacţie împotriva cultului orgiastic al lui Dionysos, care se baza pe consumul excesiv de vin, poate amestecat cu fructe şi frunze de iederă (cu proprietăţi psihotrope), şi care îi aducea pe participanţi (bărbaţi şi femei, aristocraţi şi plebei) într-o stare de extaz, de *furor religiosus*. Astfel de măsuri radicale împotriva cultului dionisiac mai sunt atestate în momente diferite în aria mediteraneană. În contextul reformelor religioase ale lui Deceneu, care erau de natură elitistă şi ţinteau instaurarea disciplinei şi „ascultarea faţă de porunci", „decapitarea" cultului lui Dionysos pare firească.

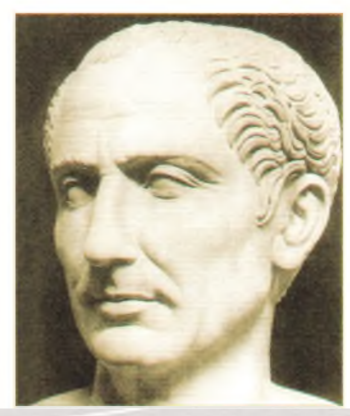
În sfârşit, ideea reformei lui Deceneu este sprijinită şi de o serie de observaţii arheologice. Astfel, sanctuarele dacice de formă circulară sau patrulateră, descoperite in incinta sacră de la Sarmizegetusa Regia şi în alte cetăţi, se pare că nu sunt anterioare domniei lui Burebista, ceea ce ar putea însemna că acestea sunt acele construcţii de cult în care erau adorate „anumite divinităţi" la care face referire Iordanes.

O urmare importantă a activităţii reformatoare a lui Deceneu a constituit-o concentrarea puterii politice, juridice şi religioase în mâinile regelui. Iordanes (Getica, 73) consemnează că „după moartea lui Deceneu, ei (geţii) au avut aproape în aceeaşi veneraţie pe Comosicus, fiindcă era tot aşa de iscusit. Acesta era considerat la ei şi ca rege, şi ca preot suprem, şi ca judecător, datorită priceperii sale, şi împărţea dreptate poporului ca ultimă instanţă". În legătură cu succesorii lui Comosicus, Iordanes nu mai specifică această concentrare a prerogativelor puterii, ceea ce ar putea conduce la părerea că situaţia a revenit la cea din vremea lui Burebista, când puterea era împărţită cu marele-preot. Însă o informaţie din vremea lui Decebal, ultimul rege al Daciei, atestă faptul că monarhul cumula încă puterea religioasă. Este vorba de un fragment din Getica lui Criton (medicul personal al împăratului Traian), păstrat în lexiconul Suidas: „prin înşelăciune şi magie, regii geţilor impun supuşilor lor teama de zei şi buna înţelegere şi dobândesc lucruri mari". Prin împletirea autorităţii politico-militare cu cea religioasă şi juridică, regii daci au putut beneficia de o mare autoritate în faţa supuşilor şi şi-au impus probabil propriul „program ideologic".

Pompeius

Cezar

6 Dacia de la Burebista la Decebal.
Relaţiile dintre daci şi romani

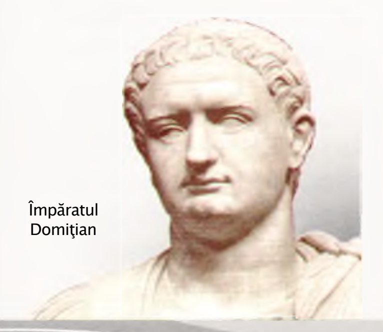
Dinaştii de pe tronul de la Sarmizegetusa, până la războaiele dacice ale lui Traian, au fost cunoscuţi de contemporanii lor mai ales datorită conflictelor violente avute cu romanii. Au existat însă şi perioade de acalmie, în care tensiunile nu au fost atât de evidente, iar economia Daciei a cunoscut o mare înflorire şi datorită schimburilor comerciale cu Imperiul Roman.

Dinaştii daci

După răsturnarea lui Burebista de la conducerea regatului, se pare că pentru scurtă vreme puterea a fost preluată de către Deceneu. Acestuia i-a urmat — aşa cum s-a văzut din relatarea lui Iordanes — Comosicus, având o autoritate puternică, la fel ca predecesorul său. Acelaşi istoric menţionează faptul că „după ce el (Comosicus) a lăsat cele omeneşti, a venit la domnie Coryllus, regele goţilor (geţilor), şi timp de patruzeci de ani a stăpânit peste neamurile din Dacia".

Numele acestui din urmă rege nu este destul de sigur. Este posibil ca Iordanes să fi făcut o confuzie cu regele Scorilo, amintit mai târziu în izvoare şi care a fost contemporanul lui Nero. Pe de altă parte, nu ar fi exclus ca după Comosicus pe tronul de la Sarmizegetusa să se fi aflat un rege având, într-adevăr, o domnie îndelungată. Alte surse îl menţionează pe un anume Cotiso, rege în Dacia în ultima treime a sec. I a.Chr. şi la începutul veacului următor. Astfel, într-una din odele lui Horaţiu (III, 8, 18), scrisă în anul 29 a.Chr., se aminteşte faptul că „armata dacului Cotiso a pierit". Suetonius, la rândul său, îl menţionează pe Cotiso în contextul conflictului izbucnit între Octavianus şi Marcus Antonius. Cele mai vechi manuscrise ale operei lui Suetonius păstrează însă grafia *Cosoni (Cosini) Getarum regi*. În zona capitalei Regatului Dac au fost descoperite în mai multe rânduri tezaure de monede de aur având inscripţionate cu litere greceşti legenda Coson. De aceea, nu ar fi exclus ca regele Coson să fie de fapt acel Cotiso consemnat în alte izvoare. Mai mult decât atât, Cotiso este menţionat din nou ca duşman al Romei în contextul unor evenimente din anii 11-12 p.Chr. Stăpânirea sa era localizată în zona montană a Daciei, ceea ce ar corespunde cu munţii în care se afla capitala Sarmizegetusa (Florus II, 28, 18-19). Iată deci că acest Coson-Cotiso a avut o domnie îndelungată (cca patru decenii), ceea ce ar fi în concordanţă cu informaţia păstrată la Iordanes, acesta din urmă confundând însă numele regelui dacilor cu al altui dinast atestat mai târziu.

Împăratul Domiţian

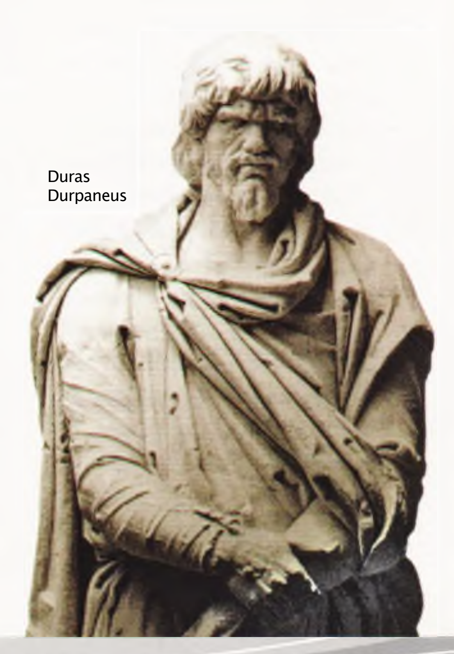
După epoca augusteică, autorii antici nu mai menţionează alţi regi ai dacilor, cea mai mare parte a primei jumătăţi a sec. I p.Chr. şi primele decenii din cea de a doua jumătate a veacului constituind o perioadă calmă, fără conflicte majore între daci şi romani. În aceste condiţii, trebuie avută în vedere succesiunea câtorva dinaşti al căror nume nu a ajuns până la noi.

În vremea lui Nero este atestat regele Scorilo. Nu se ştie până când a trăit, însă se pare că la domnie i-a urmat fratele său Duras. Acesta a iniţiat atacul asupra Moesiei din iarna anilor 85-86. Curând după aceea, potrivit lui Cassius Dio (LXVII, 6, 1), „Duras, care domnise înainte, lăsase lui Decebal de bunăvoie domnia pentru că era foarte priceput la planurile de război..."

Relaţiile dintre daci şi romani

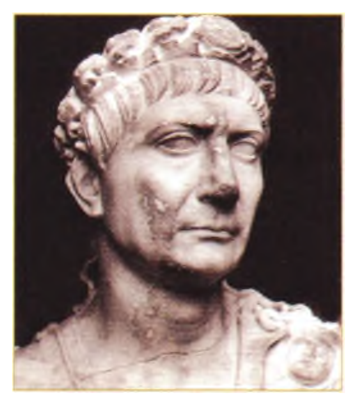
Aşa cum s-a văzut mai sus, în urma alianţei dintre Burebista şi Pompeius, Caesar a devenit duşmanul dacilor şi a plănuit o mare campanie împotriva lor. Asasinarea lui a amânat războiul. Octavianus a reluat însă acest plan, astfel că după conflictul panonic din anii 35-33 a.Chr., oraşul Segeste devenise o bază de atac în campania proiectată împotriva dacilor (Appian, *Illyrica*, 22, 65-66). Dar conflictul decisiv cu dacii a fost amânat din nou datorită războiului civil.

În anul 29 a.Chr., dacii (conduşi de Coson-Cotiso) şi bastarnii au atacat zonele sud-dunărene. Ca urmare, M. Licinius Crassus, proconsulul Macedoniei, a întreprins două campanii de pedepsire în anii 29-28. Dacii şi bastarnii au fost înfrânţi, iar apoi romanii s-au îndreptat spre Dobrogea. Sprijinit de regele get Rholes, a cărui stăpânire a fost localizată în sudul Dobrogei, Crassus i-a învins pe rând pe Dapyx, stăpânind în centrul Dobrogei, şi pe Zyraxes, al cărui regat se afla în

Duras Durpaneus

Decebal

Împăratul Traian

nordul regiunii. După această dată, zonele estice ale Dunării de Jos au fost pacificate pentru o vreme.

Spre sfârşitul sec. I a.Chr. şi la începutul veacului următor, teatrul de operaţiuni al conflictelor daco-romane s-a mutat în partea de vest şi de sud-vest a Daciei. În contextul războiului purtat de romani împotriva panonilor în anii 13-11 a.Chr., dacii au atacat părţile vestice. M. Vinicius i-a respins pe atacatori, urmărindu-i apoi până pe Mureş. Datorită incursiunilor frecvente ale dacilor, în special pe „frontul” vestic, la începutul sec. I p.Chr., Sextus Aelius Catus a întreprins o acţiune la nord de Dunăre (probabil în Banat), de unde a strămutat la sud de fluviu un număr de 50.000 de daci. În aceeaşi perioadă, dacii lui Coson-Cotiso au suferit o nouă înfrângere în anii 11—12 p.Chr. O relatare a lui Florus (II, 28, 18-19), care rezumă faptele amintite, descrie modul cum aveau loc aceste incursiuni de jaf: „Dacii trăiesc nedezlipiţi de munţi. De acolo, sub conducerea regelui Cotiso, obişnuiau să coboare şi să pustiască ţinuturile vecine, ori de câte ori Dunărea, îngheţată de ger, îşi unea malurile. Împăratul August a hotărât să îndepărteze această populaţie, de care era foarte greu să te apropii. Astfel a trimis pe Lentulus şi i-a alungat pe malul de dincolo; dincoace au fost aşezate garnizoane. Astfel, atunci [în anii 11-12 - n.n., A. R.] dacii n-au fost înfrânţi, ci doar respinşi şi împrăştiaţi”. Urmările acestor conflicte au fost sesizate şi arheologic. Fortificaţiile dacice de pe malul stâng al Dunării, în zona Porţilor de Fier (Liubcova, Pescari, Divid), au fost incendiate la începutul sec. I p. Chr. Unele dintre acestea au fost refăcute, pentru a fi apoi distruse definitiv în urma războaielor daco-romane de la sfârşitul sec. I p.Chr. şi de la începutul sec. al II-lea p.Chr.

Desele conflicte daco-romane din vremea lui Augustus au produs o impresie puternică în conştiinţa contemporanilor. Ecoul acestor războaie se regăseşte frecvent în operele istoricilor şi poeţilor vremii. Nu este întâmplător faptul că Vergiliu (*Georgica*, II, 497) scrie despre „dacii care coboară de la Istrul ce conspiră împotriva noastră”, iar Horaţiu despre „dacii cei aspri”, care „se pricep mai bine decât toţi la aruncarea săgeţilor”.

După constituirea provinciei Moesia şi organizarea limesului roman pe malul drept al Dunării (probabil la începutul domniei lui Tiberius), romanii au putut asigura o apărare mai eficientă a posesiunilor de la sud de fluviu. De aceea, incursiunile dacilor s-au redus drastic. Până la războaiele din vremea lui Domiţian şi Traian, relaţiile dintre daci şi romani nu au cunoscut, cu mici excepţii, conflicte majore.

În anul 66 sau 67, guvernatorul Moesiei, T. Plautius Silvanus Aelianus, a strămutat la sud de Dunăre peste 100.000 de „transdanubieni”, după cum aflăm din elogiul său funebru descoperit la Tibur. Această nouă „colonizare” a malului drept (la fel cum procedase şi Aelius Catus) s-a realizat pentru ca deportaţii să muncească pământul şi să presteze tribut. Zona în care s-a desfăşurat întreaga acţiune trebuie să se fi situat undeva la nord de gurile Dunării şi în sudul Moldovei, populaţia deportată fiind amestecată: geţi, bastarni, sarmaţi. Curând după aceste evenimente, profitând de frământările de la Roma survenite în urma morţii lui Nero şi de faptul că limesul dunărean rămăsese neapărat, dacii au atacat Moesia în primele luni ale anului 69 p.Chr. Potrivit lui Tacitus (*Hist*, III, 46, 2), „s-au mişcat şi dacii, un neam care nu era niciodată de bună-credinţă, iar atunci şi fără frică, deoarece fusese luată armata din Moesia. Ei observară liniştiţi primele evenimente; dar când aflară că Italia arde în focul războiului şi că toţi se duşmănesc intre ei, luară cu asalt taberele de iarnă ale cohortelor şi cavaleriei auxiliare şi se făcură stăpâni pe ambele maluri ale Dunării”. Situaţia a fost salvată de Mucianus, guvernatorul Syriei, care mărşăluia cu trupele din Orient spre Italia şi care aflând de invazia dacilor s-a grăbit să restabilească situaţia de pe linia Dunării. Această acţiune a dacilor anunţa conflictele din timpul lui Domiţian. Invazia dacilor în Moesia, din vremea lui Duras (în iarna anilor 85-86 p.Chr.), avea să fie şi mai violentă. Ea a constituit preludiul evenimentelor care aveau să conducă în cele din urmă la cucerirea Daciei.

În ciuda situaţiilor conflictuale, se pare că în cea mai mare parte a perioadei relaţiile economice dintre daci şi romani s-au manifestat ascendent. În vremea lui Burebista, în Dacia au pătruns primele produse ale atelierelor romane. Dintre acestea, vasele republicane târzii provenind din atelierele italice, realizate din bronz (căni bitronconice, situle etc.), sunt printre cele mai cunoscute. În ultimul sfert al sec. I a.Chr., într-o serie de aşezări au apărut şi primele podoabe şi accesorii vestimentare de tip roman. Dar cele

Coif dacic

Ostaşi romani în marş, scenă de pe Columna lui Traian

Scenă de luptă de pe Columna lui Traian

mai numeroase importuri (vase din bronz sau ceramice, piese de sticlă, obiecte de podoabă realizate în special din bronz, obiecte de fier etc.) provenite din imperiu au pătruns în Dacia pe parcursul sec. I p.Chr. Acest fapt s-a datorat situaţiei de calm survenite în perioada postaugusteică, precum şi organizării provinciilor limitrofe Daciei: Pannonia şi Moesia.

Importurile romane s-au răspândit în întreaga Dacie. Se remarcă însă concentrarea lor într-o serie de centre de producţie şi comerciale (cum sunt marile aşezări de pe valea Siretului în zona est-carpatică, cea de la Ocniţa în Oltenia şi cea de la Piatra Craivii din Transilvania), dar mai ales în cetăţile şi aşezările din zona capitalei Regatului Dac. În sec I p.Chr., în Dacia au activat şi primii artizani romani. O serie de ateliere de prelucrare a metalelor indică, prin tehnologiile folosite şi prin artefactele produse, originea artizanilor respectivi. În sfârşit, ca urmare a integrării Daciei în sfera economică mediteraneană, regii daci au copiat fidel monede romane, renunţând la emisiunile tradiţionale anterioare constituirii regatului lui Burebista. Două ateliere monetare (unul descoperit în cetatea de la Tilişca, iar altul chiar la Sarmizegetusa Regia), precum şi o serie de ştanţe provenind din alte aşezări atestă faptul că regii daci imitau perfect denarii republicani romani din argint. Aceste monede au fost emise până la cucerirea Daciei. De aceea, nu este întâmplător faptul că în Dacia au fost descoperite cca 30.000 de astfel de monede, mult mai numeroase decât în alte zone „barbare" aflate în vecinătatea Imperiului Roman.

AŞEZĂRI FORTIFICATE ŞI CETĂŢI DIN SEC. II A.CHR.–I P.CHR.

MAREA NEAGRĂ

1 – Sarmizegetusa Regia

25 0 25 50 km

Civilizația dacică în secolele II a.Chr.-I p.Chr.

7

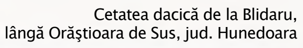
De la jumătatea sec. al II-lea a.Chr. (perioadă premergătoare ascensiunii regatului lui Burebista) şi până la începutul sec. al II-lea p.Chr. (când Dacia a fost cucerită de romani), civilizaţia dacica a atins un nivel ridicat de dezvoltare. Surselor literare care permit reconstituirea unor elemente de civilizaţie li se pot adăuga astăzi, într-o măsură mai mare, datele furnizate de cercetările arheologice desfăşurate în ultima jumătate de veac pe cuprinsul întregii Dacii.

Aşezări şi cetăţi

Pe teritoriul Daciei au fost semnalate numeroase aşezări rurale, însă numărul celor cercetate prin săpături sistematice este relativ scăzut. Ele au aspectul celor din secolele anterioare. Este vorba de cătune mici, având câteva locuinţe şi anexe gospodăreşti. Aceste aşezări rurale, cu funcţii agricole, erau dispuse de-a lungul cursurilor de apă, pe terase naturale şi în locuri neinundabile. Locuinţele sunt, de obicei, adâncite în pământ, iar in jurul lor au fost descoperite gropi de provizii.

Cercetările arheologice s-au concentrat mai ales asupra aşezărilor fortificate şi cetăţilor. Aşezările fortificate şi cetăţile se aflau dispuse pe forme de relief dominante (boturi de deal, terase înalte, culmi montane etc.), care controlau căile de acces din anumite zone. Fortificaţiile erau constituite, de obicei, din elemente tradiționale (valuri de pământ şi palisade de lemn), dar după consolidarea puterii Regatului Dac în vremea lui Burebista au apărut ziduri de incintă şi bastioane patrulatere din piatră fasonată, ridicate în tehnică grecească şi de către meşteri proveniţi din oraşele vest-pontice. Astfel de fortificaţii au fost descoperite doar în zona capitalei regatului. În zonele periferice (la Bâtca Doamnei în Moldova, Cetăţeni în Muntenia, Divid în Banat) au fost ridicate ziduri din piatră nefasonată, însă este clară tentativa de a imita construcţiile fastuoase din zona capitalei.

Cetatea dacică de la Blidaru, lângă Orăştioara de Sus, jud. Hunedoara

Locuirea din aşezările fortificate s-a concentrat în interiorul incintelor, dar ea s-a extins, de cele mai multe ori, şi în exterior. Aspectul locuinţelor este asemănător celor din aşezările rurale, însă au apărut şi construcţii mai mari ori având o destinaţie specifică (ateliere meşteşugăreşti, sanctuare etc.). Aşezările fortificate (desemnate cu termenul de *dava*) au avut funcţii economice, administrative, militare şi religioase, fiind asemănătoare din acest punct de vedere cu oppida din lumea celtică. Dar aspectul lor era diferit. Cetăţile au avut în primul rând rosturi militare (aveau suprafeţe mici şi adăposteau garnizoane permanente), dar şi religioase (în unele dintre ele au fost descoperite sanctuare). Ambele categorii de situri fortificate se deosebeau de cele din spaţiul celtic. A existat, foarte probabil, o puternică dependenţă a acestor fortificaţii faţă de regalitate. O dovadă în acest sens o constituie situaţia că după cucerirea Daciei şi dispariţia lui Decebal, ultimul rege dac, aceste fortificaţii şi-au încetat existenţa în întregime, chiar dacă provincia romană nu a cuprins între hotarele ei toate zonele în care au fost constatate astfel de situri. Aşa este cazul aşezărilor fortificate din Maramureş, aflate pe malul drept al Tisei. Dispariţia aristocraţiei dacice a dus la prăbuşirea structurilor care asigurau funcţionarea fortificaţiilor din vremea regatului.

Cele mai impresionante construcţii au fost descoperite în zona capitalei regatului. Ele au fost ridicate începând din vremea lui Burebista, ulterior fiind adăugate numeroase elemente noi. Centrul religios al dacilor, probabil muntele sacru Kogaionon amintit de Strabon şi care ulterior, poate în vremea lui Deceneu, a devenit Sarmizegetusa Regia, se afla pe o culme montană la 1.000 m altitudine. Toate căile de acces spre acest centru au fost barate prin cetăţi cu fortificaţii din piatră (Costeşti-Cetăţuie, Costeşti-Blidaru, Piatra Roşie, Vârful lui Hulpe etc.). În apropierea zonei sacre a luat naştere o mare aşezare cu construcţii ridicate pe terase antropogene susţinute de ziduri de piatră, cu conducte de aducţiune a apei etc. Aspectul Sarmizegetusei Regia era acela al unui oraş mediteranean. Unii istorici l-au comparat chiar cu Pergamonul. Tot în apropierea zonei sacre se afla o mică

Tyras. Ruinele cetății antice

fortificație, ridicată în ajunul războaielor daco-romane din vremea lui Domițian. Aspectul ei actual indică faptul că a fost refăcută de romani, în vremea lui Traian, după ce aceștia lăsaseră o garnizoană pentru a supraveghea regiunea.

În numeroase așezări fortificate au fost depistate ateliere meșteșugărești - de olărie și metalurgice. Amploarea producției este dovedită de numeroasele artefacte descoperite în așezări. Este vorba în primul rând de piese ceramice. Vasele dacice caracteristice au fost borcanele ornamentate cu butoni și brâuri alveolare (utilizate pentru gătit), așa-numitele „fructiere" (de fapt străchini cu picior înalt) și opaițele realizate in formă de ceașcă. Dacii au realizat și ceramică pictată, diferită din punct de vedere al formelor și decorului de produsele similare din spațiul celtic. În zona Sarmizegetusa au fost create și vase pictate cu motive zoomorfe, vegetale și geometrice, constituind așa-numita „ceramică de curte".

Metalurgii au realizat o gamă foarte largă de unelte agricole, obiecte de uz casnic, arme etc. din fier, iar orfevrierii au produs podoabe și accesorii vestimentare din argint și bronz. Aurul, menționat de autorii antici ca aflându-se în cantități mari în Dacia, constituia un „monopol" regal și era probabil tezaurizat. De aceea, numărul pieselor de aur descoperite este foarte redus.

S-a constatat existența unui sistem de schimb între diverse comunități. Astfel, atelierele metalurgice din zona montană a Sarmizegetusei furnizau produse de fier (în special unelte agricole) comunităților rurale din valea Mureșului. Acestea, la rândul lor, asigurau aprovizionarea cu produse agricole, care nu puteau fi obținute în zona montană. Unele așezări au constituit mari centre comerciale. Așa este cazul celor de pe valea Siretului (Brad, Răcătău, Poiana) și al celei de la Ocnița. Materialele descoperite indică existența unui schimb la distanțe mari, importurile provenind atât din lumea romană, cât și din mediul oriental. Dar cele mai multe importuri (artefacte metalice sau ceramice) au fost găsite, așa cum s-a văzut, în zona capitalei Sarmizegetusa.

Sanctuare și locuri de cult

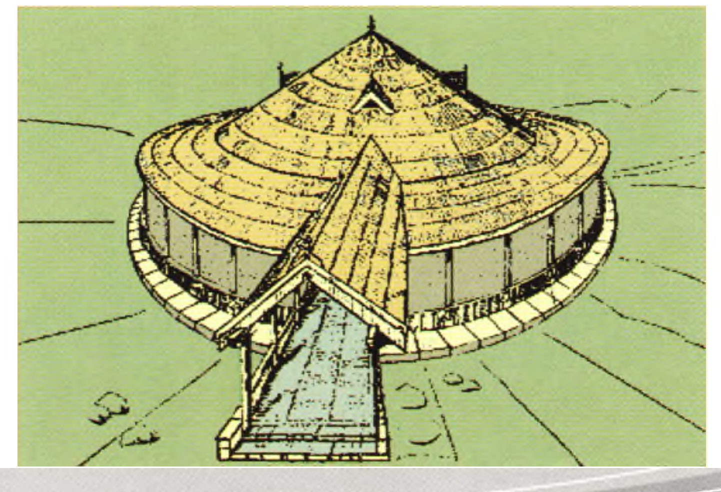
Se pare că cele mai vechi sanctuare au fost reprezentate de construcții rectangulare din lemn (având dimensiuni mult mai mari decât clădirile civile obișnuite), prevăzute cu o cameră de formă absidală orientată spre nord-vest. Reforma înfăptuită de Deceneu a impus o religie „oficială", care a avut ca rezultat apariția unor sanctuare noi. Atât în zona sacră a Sarmizegetusei, cât și într-o serie de așezări și cetăți, au fost descoperite sanctuare circulare și patrulatere. Sanctuarele circulare erau înconjurate cu un „ring" din piatră sau lemn în interiorul căruia se aflau o încăpere patrulateră și una absidală orientată spre nord-vest. Construcțiile patrulatere erau prevăzute cu coloane, uneori susținute de tamburi de calcar sau andezit, și aveau aspectul templelor din lumea mediteraneană.

În spațiul dacic au fost descoperite și o serie de locuri sacre, atestând manifestări religioase ale comunităților ori credințe și practici „populare". Astfel, la Conțești (jud. Argeș), pe malul unui lac, probabil într-o dumbravă sacră, a fost cercetată o suprafață pe care au fost incinerate numeroase animale domestice. Majoritatea oaselor descoperite provin de la membre, ceea ce sugerează caracterul deosebit al sacrificiului.

Într-o serie de puțuri și fântâni au fost descoperite depuneri rituale de vase, destinate probabil unor spirite ale apelor. Deosebit de numeroase sunt și tezaurele de obiecte de argint. De obicei, este vorba de depunerea unor garnituri de costum individuale (fibule, brățări, coliere etc.), în afara așezărilor, în gropi amenajate în acest scop. Există cazuri în care s-a observat distrugerea intenționată a pieselor, înainte de depunerea lor. Este cât se poate de clar că, în majoritatea cazurilor, nu este vorba de simpla ascundere a unor obiecte de valoare.

În sfârșit, în multe așezări, aflate in special în aria extracarpatică, a fost dovedită existența unor practici magice. Au fost descoperite numeroase reprezentări antropomorfe din lut, prezentând uneori împunsături sau distrugeri intenționate. În unele cazuri au fost găsite adevărate „truse" vrăjitorești. Este vorba, evident, de practici

Sanctuar dacic (*reconstituire*)

„populare”, similare celor constatate de etnologi la numeroase populaţii arhaice.

Sanctuarele şi locurile de cult indică existenţa religiei „oficiale” atestate de izvoarele literare, precum şi manifestarea unor credinţe şi practici tradiţionale.

Mormânt dacic

re. Iordanes (*Getica*, 41), spre exemplu, afirmă că „pe acest Marte, goţii (geţii) totdeauna l-au înduplecat printr-un cult sălbatic (căci victimele lui au fost prizonierii ucişi), socotind că şeful războaielor trebuie împăcat prin vărsare de sânge omenesc”. Astfel de sacrificii au fost documentate şi la alte comunităţi din Europa, cum a fost cazul celţilor.

Practici funerare şi sacrificii umane

Informaţiile scrise privind fenomenele funerare la geţi şi daci sunt puţine (Herodot V, 8; Pomponius Mela II, 2, 18—20; Solinus 10, 1), analiza datelor arheologice constituind principala modalitate de cunoaştere a problemelor în discuţie. În sec. V—III a.Chr. incineraţia constituia ritul funerar aplicat aproape cu exclusivitate, fapt demonstrat de cele cca 2.000 de complexe funerare de acest fel cunoscute până în prezent. Unii membri ai aristocraţiei au practicat însă inhumaţia.

În prima jumătate a sec. al II-lea a.Chr. practicile funerare au cunoscut o modificare fundamentală. Necropolele obişnuite au dispărut, au devenit „invizibile”, numărul mormintelor izolate fiind aproape nul. Foarte probabil că au intervenit o serie de modificări privind credinţele în „viaţa de apoi”, defuncţii fiind trataţi într-un mod care nu poate fi identificat arheologic. Este posibil ca ei să fi fost incineraţi, iar resturile cremaţiei să fi fost depuse în ape ori în alte locuri care nu pot fi cercetate prin mijloacele arheologiei.

Cu toate acestea, se cunosc o serie de morminte, descoperite izolat sau în necropole mici, care, potrivit inventarului, au aparţinut aristocraţiei războinice. Aşa este cazul mormintelor de incineraţie în groapă descoperite pe teritoriul Olteniei şi în sud-vestul Transilvaniei, care aveau în inventar arme şi piese de harnaşament. Aceste complexe au fost datate între cca 150 şi 50 a.Chr.

În sec. I a.Chr., mai ales în perioada domniei lui Burebista, pe teritoriul Daciei, în preajma unor mari aşezări fortificate, existau necropole tumulare, răspândite în sud-vestul Transilvaniei, Oltenia, Muntenia şi sudul Moldovei. Defuncţii au fost incineraţi, iar inventarul este compus din aceleaşi piese de armament şi harnaşament, aparţinând foarte probabil aristocraţiei războinice din vremea Regatului Dac. Cele mai târzii monumente funerare de acest fel datează din a doua jumătate sau de la sfârşitul sec. I a.Chr.

Pe parcursul veacului următor, singurele morminte tumulare, aparţinând de asemenea aristocraţiei, mai sunt constatate doar în prejma aşezărilor est-carpatice din valea Siretului. O serie de elemente de ritual funerar şi unele piese de inventar (care este însă mai sărac decât inventarul mormintelor din secolul anterior) dovedesc existenţa unor influenţe sarmatice nord-pontice.

Prin urmare, pe parcursul celor două veacuri anterioare cuceririi romane se poate observa tendinţa evoluţiei obiceiurilor funerare ale aristocraţiei spre aceleaşi practici „invizibile” din punct de vedere arheologic.

Într-o serie de aşezări sau în imediata lor apropiere, izolat sau în „câmpuri de gropi”, au fost descoperite depuneri de schelete umane. În majoritatea cazurilor ele nu se află în poziţie anatomică ori sunt ciopârţite şi depuse doar părţi de schelete. Este vorba, aşa cum au presupus numeroşi cercetători în ultimii ani, de îngroparea victimelor unor sacrificii umane. Practicarea sacrificiilor umane în această perioadă este clar atestată şi de izvoarele literare.

***

Civilizaţia dacică din sec. II a.Chr.-I p.Chr. s-a manifestat într-o manieră originală, imprimând o notă distinctivă comunităţilor din regiunea nord-balcanică. Ea s-a deosebit de civilizaţia celtică, de cea germanică şi de civilizaţiile populaţiilor din stepele nord-pontice. La fel ca în epocile anterioare, Dacia a constituit o zonă de contact între comunităţile Europei continentale şi cele stepice ori din spaţiul est-mediteranean.

Cucerirea Daciei de către romani a provocat sfârşitul civilizaţiei dacice şi dispariţia elitelor aparţinând acestei etnii. Romanii au impus un nou tip de civilizaţie, radical diferit faţă de modelul anterior.

Munţii Bucegi – zona sacră a vechilor daci – sau Kogaionul, după cum mai era cunoscut, adăpostea sanctuarul marelui zeu Zamolxis

Coriolan Horaţiu Opreanu

Regiunile nord-dunărene

de la provincia Dacia la apariţia limbii române

(sec. II—VIII)

1 *Bellum Dacicum* al împăratului Traian

Primele contacte între daco-geţii nord-dunăreni şi Roma au fost de natură comercială şi datează din secolele II—I a.Chr., când politica romană la Dunărea de jos nu era încă definitiv conturată.

Regatul Dacic şi Imperiul Roman în epoca flaviană

În anul 11 a.Chr. Augustus a întemeiat provincia Pannonia. încă din această perioadă dacii constituiau un serios motiv de îngrijorare pentru securitatea posesiunilor romane. Dificultatea de a stabili relaţii paşnice de tip *amicitia* cu dacii va determina Imperiul Roman să adopte soluţia creării unui „tampon” între Pannonia şi daci. În acest context a fost explicată aducerea sarmaţilor iazigi în câmpia dintre Dunăre şi Tisa. Pericolul incursiunii dacilor era la fel de îngrijorător şi pentru sectorul moesic al Dunării, chiar înainte de constituirea provinciei Moesia. Aşa s-a născut ideea politicii „spaţiului de siguranţă”, dezvoltată de romani la nordul Dunării de Jos în secolul I p.Chr. Prima măsură importantă a fost aplicată de Aelius Catus, care a mutat la sud de Dunăre 50.000 de geţi. În vremea lui Tiberius, când s-a organizat provincia Moesia, o singură legiune era plasată pe malul Dunării.

Sub Nero, „spaţiul de siguranţă” nord-dunărean a fost consolidat şi, probabil, lărgit de către Plautius Silvanus Aelianus, în urma mutării altor 100.000 de „transdanubieni” în Moesia. Acţiunea sa a fost urmată de aşezarea altor garnizoane pe Dunăre, la est de Novae.

Politica „spaţiului de siguranţă” şi a transferului de populaţie la sud de Dunăre a fost combinată, încă din vremea lui Augustus, cu înţelegeri diplomatice încheiate cu diverşi dinaşti geto-daci. Asemenea relaţii s-au derulat pe fondul situaţiei politice existente în Dacia, după dezmembrarea regatului lui Burebista. În epoca lui Augustus, la Buridava (Ocniţa) rezida, foarte probabil, un rege indigen, atestat epigrafic cu titlul de basileus. Prezenţa importurilor romane şi mai ales cea a armelor şi a pieselor de echipament militar romane databile în secolul I p.Chr. justifică ipoteza existenţei unei relaţii de *amicitia* între imperiu şi centrul politic de la Buridava. Tot sub Augustus mai avem atestată o relaţie de *amicitia* cu regele get Rholes.

Împăratul Augustus

Succesul acestei politici a durat până în anul „celor 4 împăraţi”, în acel moment, în Moesia, golită de trupele plecate în războiul civil din Italia, au năvălit roxolanii. De această situaţie au profitat rapid şi geto-dacii, atacând castrele şi punând stăpânire pe ambele maluri ale Dunării. Sistemul creat de Augustus se dovedea depăşit.

Evenimentele de la Dunăre din anii 68-69 p.Chr. îi vor determina pe împăraţii flavieni, începând cu Vespasianus, să iniţieze o nouă politică la frontiera Dunării, soldată cu modificarea echilibrului dispunerii legiunilor. Treptat, s-au pus bazele unei noi concepţii strategice. Armata de ocupaţie din provincie a fost împinsă spre frontieră. Tot acum a fost constituită şi Classis Flavia Moesica, flota dunăreană.

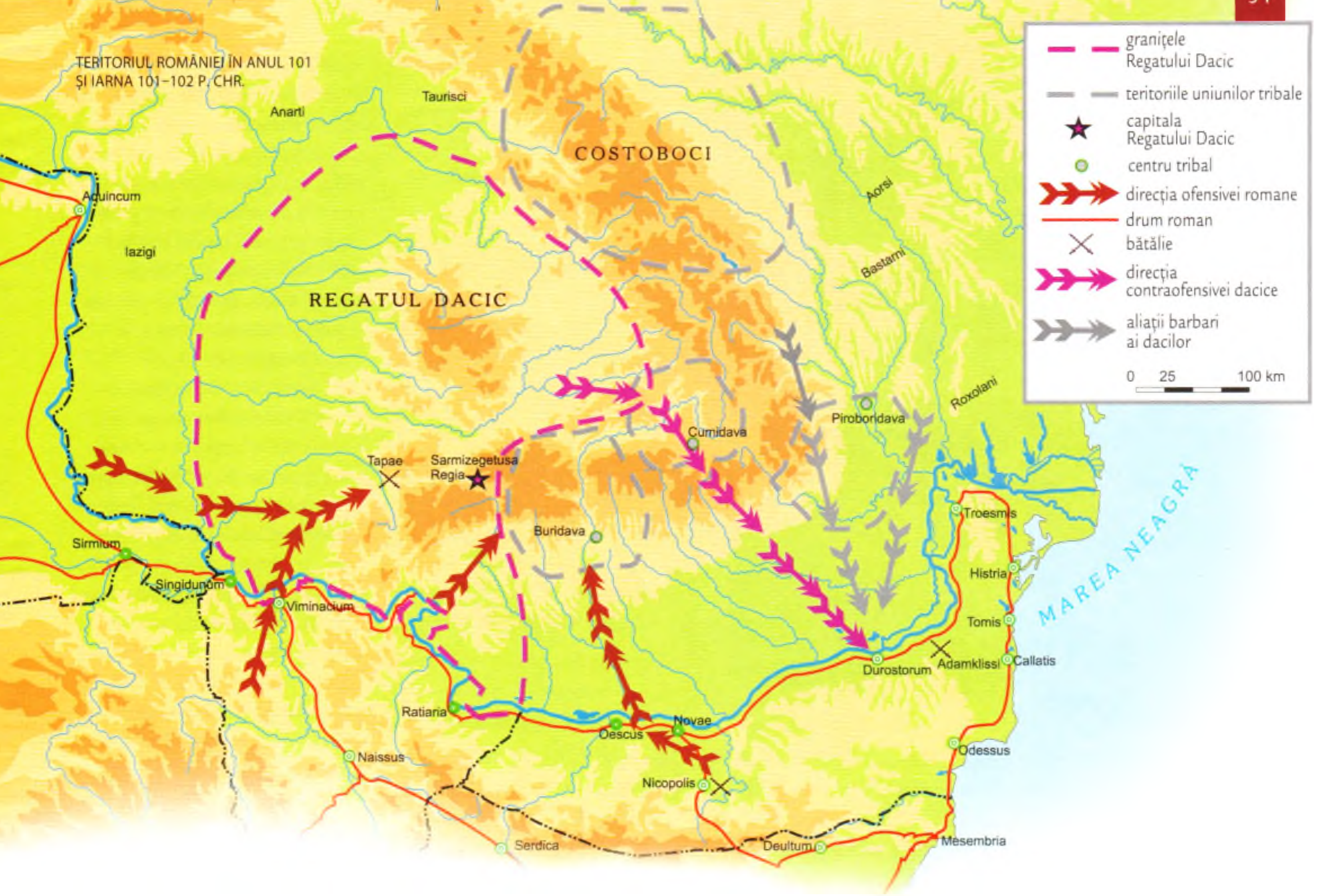
În pofida acestei evoluţii, ce a însemnat fixarea unei linii de demarcaţie mai clare pe Dunăre între Moesia şi *barbaricum*, nu sunt indicii că s-ar fi renunţat la politica „spaţiului de siguranţă” de la nordul fluviului. Nu este sigur dacă romanii au avut în această perioadă un *foedus* cu Regatul Dacic intracarpatic.

Împăratul Traian

Este sigur însă că relaţiile de *amicitia* au continuat cu dinaştii indigeni din zona extracarpatică. Cea mai importantă formaţiune politică din nordul Dunării era însă cea din sud-vestul Transilvaniei, ce şi-a consolidat puterea în a doua jumătate a secolului I p.Chr. Eşecul diplomaţiei romane faţă de statul dac intracarpatic s-a văzut în anul 85 p.Chr., când dacii au atacat violent Moesia. Catastrofa produsă de acest atac a dovedit ineficienţa politicii „spaţiului de siguranţă”.

O modificare radicală a acestei situaţii se va produce începând cu domnia lui Domiţian. Prima sa măsură a fost divizarea frontului moesic în două sectoare, Moesia Superior şi Moesia Inferior. Anii următori

au fost marcaţi de expediţiile lui Cornelius Fuscus şi Tettius Iulianus, ambele îndreptate împotriva Regatului Dacic al lui Decebal din Transilvania. În ciuda amplorii diferite, a caracterului şi rezultatelor deosebite, ambele expediţii au demonstrat dificultatea cuceririi şi eventual a transformării Regatului Dacic în provincie romană. În contextul situaţiei generale politice şi militare de la Dunărea mijlocie, cea mai economică şi mai rapidă soluţie pentru imperiu era transformarea lui Decebal înfrânt într-un *rex amicus*. Această opţiune era cu atât mai firească dacă avem în vedere faptul că imperiul nu avea ca adversar la nordul Dunării o confederaţie tribală, ci un stat comparabil cu fostele regate ale Macedoniei şi Pontului, iar Decebal se dovedise un conducător militar cu nimic mai prejos ca Filip sau chiar ca Mithridates. Tratatul încheiat în anul 89 p.Chr. între imperiu şi Regatul Dacic îl transforma pe Decebal în *rex amicus populi Romani*, situaţie comparabilă, de exemplu, cu cea a lui Tiridates[1] al Armeniei, din vremea lui Nero. Din relatările lui Cassius Dio[2] deducem că întreg ceremonialul oficial, încheiat prin appelatio, a avut loc în cazul regelui dac.

Din acest moment, prezenţa unor baze militare romane la nordul Dunării este cât se poate de firească. Din păcate, cunoaşterea arheologică a războiului lui Domiţian cu dacii şi a perioadei ce a urmat este foarte deficitară. Există câteva fortificaţii romane la nordul Dunării ale căror prime faze de construcţie ar putea aparţine acestei epoci: Drobeta, Pojejena, Banatska Palanka, Berzobis, poate şi cele din Subcarpaţii Munteniei. *Regnum Decibali* trebuia supravegheat pentru a nu se ajunge la situaţia anterioară.

■ *Expeditio I. „Traianus de Dacis triumphavit"*

Cauzele care au dus la declanşarea conflictului dintre Regatul Dacic clientelar şi Traian nu sunt prea bine reflectate în sursele literare. Ele amintesc vag despre sporirea puterii dacilor şi de tratatul „ruşinos" încheiat de Domiţian[3]. Istoricii moderni au presupus numeroase cauze posibile, cum ar fi bogăţiile subsolului dacic şi criza economică din Italia sau dorinţa lui Traian de a atinge gloria lui Alexandru cel Mare. Mai recent, accentul principal s-a pus pe cauzele politice şi militare, cum ar fi pericolul ca Decebal să organizeze o vastă coaliţie barbară antiromană şi mai ales constatarea făcută de Traian că Regatul Dacic, beneficiind de sprijinul roman acordat amicilor politici, depăşise puterea acceptabilă pentru un stat clientelar. Regatul Dacic putea avea, eventual, un rol chiar în balanţa de putere dintre Imperiul Roman şi Parthia.

1. Suetonius, Nero, 13
2. Cassius Dio, LXVII, 7, 2
3. Cassius Dio, LXVIII, 7, 2–4

În general, se vorbește despre cele două războaie ale lui Traian cu dacii. Izvoarele istorice principale pentru reconstituirea acestora sunt Columna lui Traian de la Roma și fragmentele operei lui Cassius Dio. În reliefurile Columnei, cele două războaie sunt reprezentate în mod deosebit. În cazul primului conflict, scenele încep direct cu războiul, primele 10 referindu-se deja la prima campanie militară. Cel de-al doilea război este redat diferit, primele 9 scene descriind călătoria pe mare din Italia, ceea ce constituie o „introducere în război". Acestei constatări i se adaugă și relatarea lui Ammianus Marcellinus[4] despre cele două jurăminte ale lui Traian: „*sic in provinciarum speriem redactam videam Daciam*" și „*sic pontibus Histrum superem*", cele două obiective majore ale împăratului, încadrabile în timp în perioada dintre cele două războaie. Dovezilor continuității dintre cele două războaie li se adaugă scena LXXVIII de pe Columnă în care sunt redate două trofee și Victoria. Toate acestea l-au determinat pe marele istoric italian Santo Mazzarino să aprecieze că trebuie vorbit despre un singur *bellum Dacicum*, divizat în *expeditio Dacica prima*, atestată epigrafic în inscripția lui L. Minucius Natalis[5], și *secunda expeditione*, atestată de inscripția de la Corint a lui C. Caecilius Martialis[6].

Prima expediție a început, probabil, în mai-iunie 101 p.Chr., având în vedere că Traian a părăsit Roma în 25 martie[7]. Armata romană, condusă de însuși Traian, a trecut Dunărea din Moesia Superior, avansând prin Banat, probabil, pe același traseu urmat de Tettius Iulianus în anul 88 p.Chr. spre reședința regală dacică din sud-vestul Transilvaniei. Simultan, Laberius Maximus, guvernatorul Moesiei Inferior, a urcat spre nord cu armata provinciei sale pe valea râului Alutus (Olt). Ținta sa principală pare să fi fost centrul politic getic de la Buridava, așa cum demonstrează țiglele cu ștampilele legiunilor I Italica și V Macedonica descoperite acolo[8]. Așa a început prima campanie militară a expediției.

Ajuns în sud-vestul Transilvaniei, după câștigarea bătăliei de la Tapae, împăratul a pătruns în Depresiunea Hațegului, continuându-și drumul spre reședința regală din Munții Sebeșului. Este greu de crezut că Traian se pregătea să înceapă cea mai dificilă parte a campaniei, asediile cetăților dacice din munți, tocmai când anotimpul ploios și rece era aproape. Este mai probabil ca el să-și fi pregătit taberele de iarnă și să fi adunat provizii, efortul final fiind amânat până în primăvara viitoare. Faptul că Sarmizegetusa regală nu era în pericol în acel moment este singura explicație pentru riscul ce și l-a asumat Decebal, părăsindu-și reședința din munți, pentru a ataca peste Carpați și peste Dunăre provincia Moesia Inferior. Această diversiune marchează începutul celei de-a doua campanii a expediției. Traian a fost obligat să părăsească munții din sud-vestul Transilvaniei, grăbindu-se să vină cu armata în sprijinul castrelor și orașelor din Moesia Inferior. Atacul dacilor a fost corelat cu cel al aliaților barbari din est, din Moldova, o coaliție barbară amestecată, printre care cei mai redutabili par să fi fost călăreții roxolani îmbrăcați în zale. După sacrificii mari, Traian a zdrobit coaliția barbară, mai ales în urma bătăliilor decisive de la Nicopolis ad Istrum și Tropaeum Traiani (Adamklissi). În ultima localitate, s-au ridicat în anul 109 p.Chr. un monument al victoriei și un altar în amintirea celor 3.000 de soldați romani căzuți în luptă.

În primăvara anului 102 p.Chr. a început cea de-a treia campanie. În timp ce Traian se întorcea pe frontul din sud-vestul Transilvaniei pentru a pregăti asaltul final asupra centrului politic dacic, armata Moesiei Inferior a înaintat în *barbaricum*, urmărindu-i pe aliații estici ai lui Decebal. Cassius Dio[9] amintește un episod interesant al acestui moment: Laberius Maximus a luat-o

4. Ammianus Marcellinus, 24, 3, 9.
5. ILS 1029.
6. Annép, 1934, 2 (= IDRE II 367).
7. CIL VI 2074 = IDRE 14.
8. IDR II 559.
9. Cassius Dio, LXVIII, 9, 4.

prizonieră pe sora lui Decebal şi, în acelaşi timp, a ocupat o puternică cetate. Disperarea lui Decebal la auzul veştii proaste, cum spune Cassius Dio, nu se poate explica decât prin pierderea unui important aliat din est (Moldova) a cărui prietenie fusese confirmată, probabil, prin căsătoria politică cu sora regelui de la Sarmizegetusa. Această ipoteză este bazată pe atestarea unei căsătorii între o nobilă dacă, Ziais, cu regele costobocilor, Pieporus[10]. Inscripţia provine din Italia, unde „regina" costobocilor şi doi nepoţi erau, probabil, *obsides* (ostatici politici). Cum costobocii locuiau în nordul Moldovei, nu poate fi exclusă ipoteza ca acest episod să se refere chiar la cucerirea centrului lor de putere.

Continuându-şi operaţiunile, armata Moesiei Inferior a ocupat Câmpia Munteniei şi a trecut munţii în sud-estul Transilvaniei. Scopul acestei acţiuni era controlul principalelor drumuri ce veneau din Transilvania, peste munţi, spre linia Dunării. În cele mai importante puncte de trecere au fost construite castre puternice de piatră, ca acelea de la Hoghiz şi Breţcu pe Valea Oltului în Transilvania şi Drajna de Sus, Rucăr şi Târgşor la sud de Carpaţi, în Muntenia, aşa cum atestă ţiglele cu ştampila legiunilor Moesiei Inferior descoperite în interior. Partea de est a Olteniei, Muntenia, sudul Moldovei şi colţul sud-estic al Transilvaniei devin teritorii situate intra provinciam (= Moesia Inferior) în anul 102 p.Chr., cum rezultă din pridianum-ul Hunt, ce menţionează garnizoane romane la Buridava şi Piroboridava, precizând că sunt în provincie (*intra provinciam*).

Între timp, pe frontul principal din sud-vestul Transilvaniei, armata romană condusă de Traian a cucerit înălţimile fortificate, apropiindu-se de Sarmizegetusa regală. Cassius Dio relatează că, după ce Decebal şi-a pierdut orice speranţă de a-l opri pe Traian, a acceptat condiţiile romanilor pentru a-şi salva tronul şi a început negocieri de pace. La sfârşit a venit în faţa lui Traian, s-a închinat aruncându-şi armele şi, prin gesturi ceremoniale, s-a recunoscut învins. Rezultă că Traian putea să-l ia prizonier sau să-l înlăture pe Decebal, dacă ar fi vrut să desfiinţeze Regatul Dacic în anul 102 p.Chr. Pe Columnă, locul unde s-a petrecut ceremonia de supunere este situat în apropierea unui castru roman, unde se afla, probabil, cartierul general al lui Traian. Locul nu putea fi prea departe de Sarmizegetusa. Printre punctele din jurul acesteia, de unde provin urme arheologice romane, cel mai semnificativ este cel numit „Sub Cunune". Aici au fost descoperite fortuit, de-a lungul vremii, un tezaur de 500 de monede romane de argint, ultimele datând de la Traian fără titlul de Dacicus (înainte de anul 102), ziduri de piatră cu mortar, ţigle şi cărămizi romane. De mare interes sunt şi două inscripţii. Una este dedicată Victoriei Augusta de către M. Statius Priscus, guvernator al Daciei Superior, în anii 156—157 p.Chr.[11], iar cealaltă a fost ridicată de către guvernatorul consular al celor trei Dacii, L. Aemilius Carus, în 175 p.Chr., pentru Apollo Augustus[12]. În epoca în care trăiau cei doi, Sarmizegetusa regală şi ultimul rege dac dispăruseră de multă vreme. Singura explicaţie a prezenţei urmelor romane şi a inscripţiilor amintite acolo este existenţa unui sanctuar sau a unui altar ridicat de Traian după înfrângerea şi capitularea lui Decebal, în anul 102 p.Chr. Această ipoteză ne obligă să amintim că sursele scrise menţionează faptul că Traian a înălţat în timpul primului război un altar unde a ordonat să se facă sacrificii anuale[13]. Istoriografia română a localizat, ipotetic, acest altar la Tapae, localitate identificată ipotetic pe teren cu trecătoarea din Banat în Transilvania, „Poarta de Fier", lângă Caransebeş. În acel loc însă nu sunt cunoscute urme de locuire din epoca romană. Un altar şi un sanctuar dedicate Victoriei din anul 102 este mai plauzibil de a fi căutate mai aproape de Sarmizegetusa regală, cum este locul „Sub Cunune", situat doar la câţiva kilometri distanţă. Oricum, acesta nu este în mod obligatoriu acelaşi cu cel amintit de Cassius Dio.

Atacul cavaleriei romane *(reconstituire)*

Scenă de pe Columna lui Traian

10. CIL VI 1801 = ILS 854
11. IDR 111/3 276
12. IDR 111/3 275
13. Cassius Dio, LXVIII, 8

Atacul infanteriei romane *(reconstituire)*

Victoria contra dacilor este consemnată de Fasti Ostienses, ce menţionează că Traian „*de Dacis triumphavit*". El şi-a serbat la Roma triumful şi a primit titlul de Dacicus, la sfârşitul anului 102, după 10 decembrie.

Regatul Dacic şi ocupaţia romană la nordul Dunării în anii 102-105 p.Chr.

Teritoriile Regatului Dacic cucerite de romani la 102 p.Chr. erau Banatul, sud-vestul Transilvaniei, inclusiv regiunea muntoasă fortificată din jurul Sarmizegetusei regale, şi vestul Olteniei. În timp ce estul Olteniei, Muntenia, sudul Moldovei şi colţul sud-estic al Transilvaniei, ce nu făcuseră parte din Regatul Dacic, erau anexate Moesiei Inferior, fiind sub autoritatea guvernatorului acesteia, teritoriile cucerite de însuşi împăratul, situate între Dunăre şi Mureşul mijlociu, au rămas şi ele sub ocupaţie militară romană. Nu se cunoaşte exact ce formă de organizare li s-a dat între 102 şi 105 p.Chr. (district militar, provincie în curs de organizare, extinderea teritoriului Moesiei Superior). Singurul lucru cunoscut despre această problemă este că Traian a pus la comanda trupelor de ocupaţie un *vir consularis* (ce fusese consul la Roma), Longinus (menţionat de Cassius Dio), identificat în prosopografia imperiului cu Cn. Pinarius Aemilius Cicatricula Pompeius Longinus, fost guvernator al provinciilor Moesia Superior şi Pannonia. Statutul său arată că avea sub comandă cel puţin două legiuni, adică o armată provincială obişnuită. Era, probabil, o provincie în curs de organizare, cum presupunea cu mulţi ani în urmă N. Gostar. Această regiune, incluzând cea mai mare parte a Carpaţilor Meridionali, era delimitată spre nord de o frontieră naturală, râul Mureş şi sectorul transilvan al Oltului. Aceste hotare naturale erau, în acelaşi timp, limitele sudice ale noului regat al lui Decebal. Astfel, Traian îşi atinsese principalul scop al expediţiei din 101-102 p.Chr. Centrul de putere de la Sarmizegetusa şi fortificaţiile de piatră din munţii din sud-vestul Transilvaniei, adică nucleul ce constituise forţa statului dac, fuseseră distruse şi se aflau sub controlul trupelor romane. El avea de acum înainte la discreţia sa regatul clientelar dacic, cu un teritoriu drastic redus.

Noul regat clientelar dacic cuprindea Transilvania centrală şi nord-vestică. El nu mai reprezenta o mare putere militară. Noua situaţie strategică de la nordul Dunării şi poziţiile deţinute de armata romană nu-i mai permiteau lui Decebal să aspire la polarizarea lumii barbare nord-dunărene în jurul regatului său şi să ameninţe astfel ordinea romană de la sud de Dunăre, cum se întâmplase în trecut. Cea mai importantă caracteristică a politicii romane faţă de barbari a fost întotdeauna, în epoca principatului, menţinerea stabilităţii politice şi militare a lumii barbare şi crearea unor structuri de putere pe care să le poată folosi, la nevoie, împotriva altor barbari care ar ameninţa imperiul. Aceasta este şi explicaţia menţinerii lui Decebal ca rege. El era un comandant militar experimentat şi avea un mare prestigiu în lumea barbară, calităţi care-l puteau face extrem de util intereselor romane.

Noul statut al Regatului Dacic era fixat printr-o înţelegere, ce poate fi numită în acelaşi timp pace, dar şi armistiţiu. Prevederile ambelor erau aceleaşi: Decebal să predea armele, maşinile de război şi inginerii militari, dezertorii romani, să demoleze zidurile cetăţilor, să părăsească teritoriile cucerite de romani şi să considere prieteni şi duşmani pe aceiaşi pe care şi romanii îi consideră ca atare, adică să renunţe la orice politică externă proprie[14]. În termenii dreptului roman, capitularea lui Decebal a fost o *deditio in fidem,* el devenind un socius Imperii. Forma concretă prin care s-a materializat aceasta a fost un foedus, prin care Decebal devenea *rex amicus et socius Imperii* (rege prieten şi aliat al imperiului).

Extrem de interesantă este prevederea păcii ca Decebal şi curtea sa să părăsească teritoriile cucerite. Acest lucru însemna că regele dac nu mai putea rămâne în fosta sa reşedinţă de la Sarmizegetusa. Era nu doar imposibil, ci şi ilogic: regatul pe care îl conducea era situat, din acest moment, departe de fosta reşedinţă regală. În acelaşi pasaj citat, Cassius Dio spune că în 102 p.Chr. Traian a lăsat la Sarmizegetusa un „*stratopedon*". Această informaţie literară a primit recent o strălucită confirmare epigrafică: în zidurile de incintă ale aşa-zisei „cetăţi" de pe dealul Grădişte, de la Grădiştea Muncelului (punct identificat ipotetic cu Sarmizegetusa regilor daci), s-au găsit blocuri cu inscripţii de

Scenă de pe Columna lui Traian

14. Cassius Dio, LXVIII, 9-10

construcţie menţionând numele legiunilor care le-au construit, IIII Flavia Felix, II Adiutrix şi VI Ferrata. Este evident un castru roman, şi nu o cetate dacică. Zidurile sunt construite în tehnica utilizată de legiuni, *opus quadratum*. Acesta este acel *„stratopedon"*, termen folosit de Cassius Dio cu sensul de castru de mai multe ori în opera sa. Sarmizegetusa din imediata apropiere era situată, din acest moment, în teritoriul roman. Rostul castrului răspundea tradiţiei romane a ocupării militare a centrelor de putere ale populaţiilor învinse. Astfel, Decebal era nevoit să-şi găsească o altă reşedinţă, în teritoriile libere din centrul Transilvaniei. La nord de Mureş, singura cetate cu ziduri de piatră şi cu o excepţională poziţie strategică, precum şi un important centru de producţie şi comercial, era la Piatra Craivii, un pisc stâncos, înalt de 1.083 m, argumente care l-ar fi putut determina pe Decebal să şi-o aleagă drept nouă reşedinţă.

Expeditio II. „Universa Dacia devicta est."

Un rege având personalitatea şi calităţile lui Decebal nu putea accepta cu uşurinţă noua sa poziţie. El a fost acuzat de romani că nu respectă prevederile păcii, fără să ştim dacă acuzaţiile au fost reale sau nu. Aceasta este, probabil, una din principalele cauze ale încetării stării de pace atât de repede. Nu este exclus ca şi Traian să fi văzut pacea mai mult ca armistiţiu, urmărind în final transformarea Regatului Dacic în totalitate în provincie romană. Senatul l-a declarat pentru a doua oară pe Decebal duşman al poporului roman. Traian a părăsit Italia, îmbarcându-se pentru Moesia la 4 iunie 105 p.Chr., cum au înregistrat Fasti Ostienses[15]. Expediţia a început în vara lui 105. Decebal a încercat să negocieze cu Traian[16]. El l-a atras pe Longinus, comandantul armatei romane de la nordul Dunării, într-o cursă şi l-a luat prizonier. Din această postură i-a cerut lui Traian să revină la *statu-quo*-ul de dinainte de prima expediţie: să-i cedeze ţara până la Dunăre şi să-i plătească despăgubiri de război, promiţând eliberarea lui Longinus. Traian respinge propunerile, cerându-i să se predea şi să depună armele. Între timp Longinus s-a sinucis şi expediţia a continuat. Scopul principal al expediţiei din 105 era capturarea lui Decebal şi a reşedinţei sale, desfiinţarea totală a Regatului Dacic şi înlocuirea sa cu o provincie romană. În anii 105-106, toate operaţiile militare ale armatei romane s-au concentrat în Transilvania, la nord de Mureş. Ştiri despre un succes al împăratului au ajuns la Cyrene după 30 iulie 106. Acest succes ar putea însemna cucerirea reşedinţei regale. Aşa cum arătam, ea nu mai putea fi Sarmizegetusa. Pe Columnă, ultimul mare asediu din a doua expediţie a fost considerat al Sarmizegetusei. Faimosul comentator al Columnei, C. Cichorius, observa însă că în această scenă apare o cetate situată pe un platou stâncos, greu accesibil. El nu corespunde cu topografia Sarmizegetusei. De aceea, Cichorius avansa ideea unei a doua capitale regale. Zidurile acestei cetăţi sunt redate diferit faţă de altele, pe Columnă. Ele sunt mai apropiate ca aspect de cele descoperite la cetatea de la

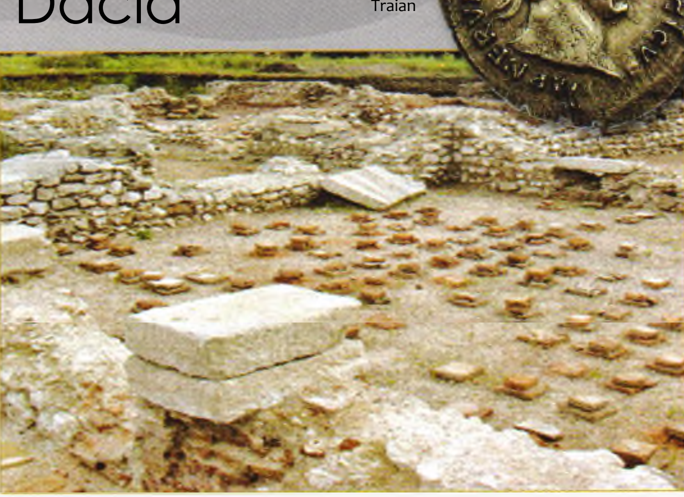
Sanctuar dacic din Munţii Şureanu

Piatra Craivii decât de cele de la Sarmizegetusa, ca să nu mai vorbim despre similitudinea topografică. La 11 august 106 p.Chr. provincia Dacia este deja atestată. Teritoriul situat între Piatra Craivii şi nordul Regatului Dacic este posibil să fi fost cucerit în circa o lună, încă un argument pentru localizarea reşedinţei regale mai spre nord de fosta Sarmizegetusa. Inscripţia de la Corint amintită precizează finalul cuceririi Regatului Dacic în a doua expediţie: *„secunda expeditione qua universa Dacia devicta est"*. În acest final, Decebal încercase să scape cu fuga, urmărit de cavaleria auxiliară romană. O faimoasă inscripţie de la Philippi (Grecia) îl menţionează pe T. Claudius Maximus, cel care a condus detaşamentul roman şi a fost martor la sinuciderea lui Decebal. Tot el i-a dus lui Traian capul regelui dac. Inscripţia atestă şi o localitate, în text: *„Ranisstoro"*. A fost tradus prin „la Ranisstorum", considerat locul unde se afla cartierul general al lui Traian în ultima etapă a războiului. Datorită regulilor gramaticale latine, ar putea fi tradus, mai degrabă, „de la Ranisstorum", ceea ce ar echivala cu locul sinuciderii lui Decebal. Oricum, locul a fost identificat ipotetic la nord de Mureş, fie la Apulum (M. P. Speidel), fie la Piatra Craivii (J. Bennett). Din păcate, nu se poate stabili cu uşurinţă momentul sinuciderii lui Decebal, înainte sau după constituirea provinciei Dacia. Unii istorici au presupus că acest lucru s-a întâmplat între 2 septembrie şi 20 decembrie 106 (F. Lepper şi S. S. Frere). Oricum, se ştie că Traian a rămas în Dacia până în anul 107.

15. IDREI95
16. Cassius Dio, LXVIII, 11-12

2 Organizarea provinciei Dacia

Dacia traiană şi teritoriile nord-dunărene ale Moesiei Inferior aveau rolul strategic de a separa masele barbare de pe malul stâng al Dunării, de la Aquincum până la gurile fluviului, împiedicând astfel pericolul unui vast front antiroman în regiunile dunărene.

Împăratul Traian

Ruinele oraşului Noviodunum

Dacia traiană

Diploma militară descoperită la Porolissum, datând din 11 august 106 (dar eliberată abia în anul 110), menţionează pentru prima oară provincia Dacia[17]. Pe legenda unei monede din anul 110 p.Chr. se citeşte: *Dacia Augusti Provincia*[18]. Teritoriul provinciei Dacia cuprindea cea mai mare parte a fostului Regat Dacic, adică Banatul, majoritatea Transilvaniei şi vestul Olteniei. Acest lucru este util pentru a şti cât de întins fusese regatul lui Decebal. Când romanii au transformat un regat barbar în provincie romană, indiferent de maniera de anexare, au trasat graniţele provinciei acolo unde fuseseră şi cele ale regatului. Un exemplu este regatul lui Amyntas, din Asia Mică. El a fost transformat în provincia Galatia, prin *kleronomia*, dar în aceleaşi graniţe[19]. Regatul Dacic a fost anexat prin război, ceea ce nu modifică însă principiul. Dacia traiană era o provincie unitară, având staţionate pe teritoriul său trei legiuni. De aceea, guvernatorul său era un *legatus Augusti pro praetore* de rang consular, care îşi avea reşedinţa, probabil, la Apulum. Primul guvernator a fost *Iulius Sabinus,* atestat în cea mai veche diplomă militară a provinciei, datând din 14 octombrie 109, descoperită la Ranovac (Serbia)[20]. El i-a urmat la comandă lui Longinus la începutul celui de-al doilea război dacic, devenind apoi guvernatorul noii provincii, unde trebuie să fi rămas cel puţin până în anul 107, când împăratul a plecat din Dacia. Alţi istorici apreciază că el ar fi rămas în funcţie până în 109 p.Chr. După plecarea lui Iulius Sabinus, în fruntea Daciei a fost numit *Decimus Terentius Scaurianus*[21], considerat multă vreme primul ei guvernator. Noua diplomă militară arată însă că el a guvernat Dacia mai târziu, prin 108/109-111/112 p.Chr. El a fost urmat de *C. Avidius Nigrinus*[22] şi *C. Iulius Quadratus Bassus*[23]. Recent, a fost atestat în anul 114 p.Chr. un alt guvernator, *Q. Baebius Macer.* El a administrat Dacia înainte sau, poate, după C. Avidius Nigrinus. Funcţia de guvernator consular al Daciei în epoca lui Traian, la fel ca şi cea de guvernator al Syriei sau Britanniei, reprezenta încoronarea supremă a carierei militare a unui consular.

Iulius Sabinus Monedă

Daciae tres

Primul „test" la care a fost supusă Dacia întemeiată de Traian s-a produs la sfârşitul domniei acestuia. Contextul general, militar şi politic, din Imperiul Roman a determinat declanşarea unei adevărate crize, care a periclitat dominaţia romană pe un front larg, de la Dunărea mijlocie până la nordul Mării Negre.

În anii 116-117 p.Chr., pe când un corp expediţionar din armata Daciei era plecat în războiul parthic, provincia Dacia a fost atacată de vecinii barbari din Câmpia Tisei, iazigii, ce revendicau teritorii din vestul Daciei. În vara lui 117, Traian a trimis din Orient în fruntea Daciei un *vir militaris,* pe *C. Iulius Quadratus Bassus.* La 9 august 117, Traian a murit însă în Cilicia, când Bassus continua luptele cu iazigii. Noul împărat, Hadrian, după ce a iernat la Nicomedia, în primăvara lui 118 s-a îndreptat spre Roma, îngrijorat de complotul „celor 4 consulari". Moartea lui Bassus în luptele din Dacia prefigura însă o catastrofă pentru Dacia şi pentru stabilitatea întregii zone dunărene. Această situaţie i-a încurajat, probabil, pe roxolanii situaţi la nordul gurilor Dunării să încerce să profite. Nu este clar dacă ei au atacat sau nu Moesia Inferior. Ceea ce ştim sigur este că ei s-au plâns de reducerea stipendiilor pe care le primiseră până atunci de la Traian[24]. Acesta pare să fi fost motivul pentru care Hadrian s-a îndreptat mai întâi spre Dunăre, sosind în Moesia Inferior. Aici el a dus tratative cu regele roxolanilor, probabil *P. Aelius Rasparaganus*[25], transformându-l în *rex amicus.* Pentru pacificarea Daciei, Hadrian l-a numit pe omul său de încredere, cavalerul *Q. Marcius Turbo,* guvernator provizoriu (ad tempus) al Daciei[26] şi Pannoniei Inferior, în vreme ce Hadrian ajungea la Roma (9 iulie 118), Turbo încheia victorios războiul cu iazigii. De la Roma, împăratul

17. IDR I/1 (dipl. D1)
18. RIC II 288, nr. 261
19. Strabo, 12,5, 5, 567:12,6, 5, 559
20. Annép 1990,860
21. CIL III 1443 (= IDR III/2 1); IDR I 1 –3
22. CIL III 7904 (= ILS 2417; IDR III/2 205)
23. IDRE II 381
24. SHA, Vita Hadr., 6, 6–8
25. CIL V 32 = ILS 852
26. SHA, Vita Hadr., 6, 7

l-a numit guvernator al Daciei, acordându-i şi titlul suplimentar de *praefectus Aegypti*[21], necesar pentru a asigura autoritatea legală a unui cavaler asupra unei provincii cu trei legiuni.

Urmele acestor evenimente au fost constatate şi arheologic. În castrele de pământ şi lemn din nord-vestul Daciei (Gilău, Bologa, Buciumi, Ilişua etc.) s-a constatat distrugerea lor violentă. La fel, castrele din zona subcarpatică a Munteniei, aparţinând de Moesia Inferior, ce vegheau drumurile spre Dacia, au fost arse, ultimele monede din interior nedepăşind anul 117 p.Chr. Autorii atacului din Câmpia Munteniei par să fi fost roxolanii, în vara sau toamna anului 118 p.Chr., probabil, după ce vor fi încălcat înţelegerea de *amicitia* încheiată cu puţin timp înainte cu Hadrian. Se pare că principalul efort de a-i respinge pe aceşti atacatori, ce urmăreau să pătrundă în Dacia, a revenit tot trupelor din Dacia conduse de Turbo. Această posibilitate s-ar putea deduce din faptul că la Hoghiz, situat într-un punct de trecere obligatoriu peste Olt, pentru cei care veneau de peste munţi îndreptându-se spre Dacia, castrul de piatră nu prezintă urme de distrugere ca şi cele de la sud de Carpaţi.

Criza profundă prin care trecuse Dacia şi intenţiile de politică defensivă ale lui Hadrian l-au determinat, printre altele, să ordone distrugerea părţii superioare, de lemn, a podului de peste Dunăre de la Drobeta, capodopera de arhitectură a lui Apollodor din Damasc[28], construit începând cu 103 p.Chr.

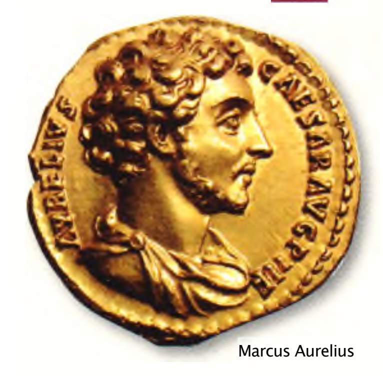
Salvarea şi menţinerea în imperiu a cuceririlor nord-dunărene ale lui Traian au avut ca preţ un considerabil efort militar al trupelor din Pannonia Inferior, Dacia şi Moesia Inferior, unele abandonări de teritorii şi mai ales o restructurare administrativă şi militară a posesiunilor romane de la nordul fluviului. Planul reorganizării a fost elaborat, foarte probabil, la Roma şi transmis prin *mandatum* în Dacia lui Q. Marcius Turbo şi guvernatorului Moesiei Inferior. Războiul din 117-118 p.Chr. demonstrase că rolul Daciei lui Traian - separarea maselor barbare de la nordul Dunării - se dovedise, în realitate, lipsit de eficienţă.

Noua concepţie a lui Hadrian presupunea abandonarea unor teritorii de câmpie, dificil de apărat, ca Muntenia şi sudul Moldovei. De asemenea, anumite teritorii de la graniţa vestică a Daciei traiane, revendicate insistent de iazigi, trebuie să fi fost cedate de către romani, cum indică faptul că din acest moment conflictul cu iazigii pare să se fi stins definitiv. Teritoriile rămase sub control efectiv roman au fost reorganizate: din cea mai mare parte a fostei provincii Dacia traiană, Hadrian a creat provincia Dacia Superior, cuprinzând Banatul şi cea mai mare parte din Transilvania centrală şi de sud, precum şi vestul Olteniei. Nord-vestul Transilvaniei, fost în Dacia traiană, a devenit Dacia Porolissensis. Din unele teritorii păstrate din Moesia Inferior nord-dunăreană (o fâşie din vestul Munteniei situată de-a lungul malului stâng al Oltului şi colţul sud-estic al Transilvaniei) şi din estul Olteniei a format provincia Dacia Inferior. Ştim doar că, în total, Daciile aveau un perimetru de 1.000 de mile romane sau 1 milion de paşi (1.478 km)[29].

Prima atestare documentară a noului sistem o avem într-o diplomă militară din 13 decembrie 119 (pentru Dacia Superior), apoi în cele trei diplome militare din 29 iunie 120 p.Chr. (Porolissum, Căşei, Românaşi)[30]. Dacia Superior avea, din acest moment, o singură legiune şi va fi condusă de un legatus *Augusti pro praetore* de rang pretorian, iar celelalte două provincii (Dacia Porolissensis şi Dacia Inferior), rămase fără legiuni, aveau la comandă câte un procurator Augusti de rang ecvestru.

Soluţia lui Hadrian, replierea şi consolidarea teritoriilor romane, se va dovedi viabilă în următoarele decenii. Esenţa măsurilor luate de Hadrian a fost de natură strategică şi politică. Dacia Porolissensis proteja flancul nord-vestic al Daciei Superior şi, prin urmare, a fost dotată cu numeroase trupe auxiliare şi lucrări de fortificaţie, blocând sau asigurând controlul principalelor căi de acces dinspre câmpia vestică şi nord-vestică spre interiorul Transilvaniei. Dacia Inferior, aparent un pandant al Daciei Porolissensis, a fost adaptată unor condiţii diferite. Rolul ei principal era asigurarea drumului intre Dacia Superior şi Dunăre (circa 250 km), vital din punct de vedere strategic şi comercial pentru zonele intracarpatice, după demontarea podului de la Drobeta.

Viziunea lui Hadrian va suferi o modificare în epoca războaielor marcomanice din vremea

Marcus Aurelius

lui Marcus Aurelius, care au afectat şi teritoriile dacice, necesitând o serie de modificări militare. În anul 168 p.Chr., la Potaissa, în Dacia Porolissensis, a fost adusă şi aşezată definitiv Legiunea a V-a Macedonica de la Troesmis din Moesia Inferior. Acum apar denumiri noi pentru cele trei provincii: Dacia Porolissensis (îşi menţine numele), Dacia Apulensis (aparent în locul Daciei Superior) şi Dacia Malvensis (aparent în locul Daciei Inferior). Cea mai importantă noutate este faptul că cele trei Dacii vor fi puse sub o comandă militară unică, a unui *legatus Augusti pro praetore trium Daciarum* de rang consular, cu reşedinţa la Apulum, în Dacia Apulensis, primul dintre ei fiind *M. Claudius Fronto*[31] în 169 p.Chr., care a murit în luptele pentru apărarea Daciei. Noile provincii erau mai degrabă nişte districte financiare, iar organizarea trupelor auxiliare respecta, se pare, vechile unităţi administrative, cum rezultă din diploma de la Drobeta din 1 aprilie 179, ce menţionează, aparent anacronic, numele provinciei Dacia Superior, şi nu cel al Daciei Apulensis, ca pe inscripţiile de piatră.

27. SHA, Vita Hadr., 7, 3
28. SHA, Vita Hadr., 6, 6
29. Eutropius, VIII, 2, 2; Rufius Festus, VIII, 2
30. IDRI4, 5, 6
31. CIL III 1457 (=IDR III/2 90); CIL VI 1377 (= ILS 1098, IDRE I 10)

3 Populație şi societate

Imediat după cucerire, în Dacia au sosit colonişti din toate colţurile imperiului. Ei au reprezentat majoritatea covârşitoare a populaţiei noii provincii, cum rezultă din documentele epigrafice şi din cercetarea arheologică a reţelei de aşezări a provinciei Dacia.

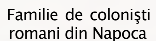

Lupoaica cu Remus şi Romulus - emblema a romanității

Coloniştii

Coloniştilor şi militarilor romani li se datorează transplantarea civilizaţiei romane pe teritoriul fostului Regat Dacic, care a devenit, în scurtă vreme de la cucerire, dominantă în cea mai mare parte a provinciei Dacia.

Studiul onomasticii, al religiei şi culturii materiale a nouveniţilor ne arată că sosiseră colonişti din Italia, Illyricum, Thracia, Noricum, Pannonia, Germania, Moesia, Asia Mică, dar şi din Africa, Syria sau Egipt. Majoritatea, provenind din provinciile europene occidentale de limbă latină, erau într-un grad avansat de romanizare, chiar dacă originea lor etnică iliră, tracică, celtică sau germanică transpare încă uneori în unele antroponime, etniconuri, adorarea prin *interpretatio Romana* a unor divinităţi tradiţionale ale acestor neamuri sau în aspecte ale vieţii cotidiene. Studiile de onomastică şi cercetările arheologice mai recente demonstrează că în Dacia Superior şi Porolissensis de mai târziu, elementul colonizator de bază sosit în epoca lui Traian provenea din provinciile Pannonia şi Noricum. Populaţia din estul Pannoniei se întâlneşte mai ales în vestul Daciei, iar noricii în special în estul Daciei, în zona neurbanizată. Predominanţa vorbitorilor de limbă latină rezultă din analiza celor peste 4.000 de inscripţii descoperite în Dacia. Doar 40 sunt scrise în limba greacă, iar 7 în palmirenă. Restul sunt în limba latină. Din cele 3.000 de antroponime din inscripţii, 74% sunt italice romane, 14% sunt greco-orientale, 4% sunt ilire, circa 4% sunt celto-germanice, 2% traco-moesice, 2% sunt semitice (siro-palmirene), iar restul sunt de alte origini (iranice, africane, egiptene). La Ulpia Traiana Sarmizegetusa procentul de *cognomina* latine este de 76%, iar la Apulum de 72%, ceea ce dovedește caracterul profund roman al oraşelor provinciei.

Familie de colonişti romani din Napoca

Alături de colonişti, veniţi pentru a primi pământ, un rol important în rândul populaţiei ce vorbea limba latină l-au jucat veteranii şi familiile lor. Prima mare comunitate de veterani s-a constituit din veteranii legiunilor care au cucerit Dacia, fiind aşezaţi de Traian în Ţara Haţegului, unde a întemeiat singura *colonia deducta, Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*. Conform obiceiului, iniţial colonia trebuie să fi avut circa 2.000 de locuitori. Veteranii erau foşti legionari recrutaţi în epoca flaviană din Italia şi din provinciile romanizate, Hispania sau Gallia Narbonensis. Cum arătam, la Sarmizegetusa procentul de *cognomina* romane este de 76% (superior altor oraşe şi chiar Romei), 20,5% sunt *cognomina* de origine greacă, 1,5% siro-palmirene, 0,4% tracice, 0,2% ilire. Din cele aproape 800 de inscripţii descoperite la Sarmizegetusa, doar 5 sunt în limba greacă, restul sunt în limba latină. Pe parcurs, alţi veterani din legiunile armatei Daciei şi din trupele auxiliare vor rămâne în provincie. Un indiciu pentru ultima categorie sunt cele circa 40 de diplome militare emise pentru armata Daciei şi găsite în Dacia, din totalul de peste 50 de diplome ale provinciei cunoscute în acest moment.

Se consideră, în general, că sosirea coloniştilor a continuat şi în epoca lui Hadrian şi Marcus Aurelius şi chiar mai târziu. Dacă în perioada ce a urmat crizei din 117—118 p.Chr. şi reorganizării Daciei au avut loc însemnate mişcări de populaţie, începând cu plecări şi sosiri de trupe, pentru perioadele ulterioare dovezile directe sunt mai puţine. În zona auriferă din Carpaţii Occidentali sunt inscripţii care dovedesc o continuare a afluxului de populaţie din alte provincii, atât după războaiele marcomanice, cât şi în prima jumătate a secolului al III-lea p.Chr., evident în strânsă legătură cu funcţionarea minelor de aur.

Vas sarmatic de lut în formă de berbec Tudora, Ştefan Vodă

Militarii

Fiind o provincie imperială de frontieră, având un important rol strategic, Dacia a fost un teritoriu roman cu o puternică amprentă militară. Unele monede din vremea lui Hadrian au legenda *Exercitus Dacicus,* adică o armată unitară, chiar dacă pe ţigle există şi ştampila EXDP, interpretată drept *E(xercitus) D(aciae) P(orolissensis).*

În epoca lui Traian (106—117), armata Daciei avea trei legiuni: *XIII Gemina*, cu garnizoana la Apulum-„Cetate", *I Adiutrix,* cu garnizoana, probabil, la Apulum-„Partoş", şi *IIII Flavia Felix,* cu garnizoana la Berzobis. Alături de ele fuseseră aduse numeroase trupe auxiliare, majoritatea din Moesia Superior şi Pannonia.

Sistemul defensiv al Daciei traiane nu era constituit dintr-un limes propriu-zis, ca şi în cazurile Pannoniei, Raetiei şi Germaniilor. El era alcătuit din castre de pământ şi din drumuri între ele, încercând să supravegheze principalele căi de pătrundere dinspre *barbaricum.* De aceea, castrele erau dispuse şi în interiorul provinciei, nu doar în preajma liniei de demarcaţie.

După rezolvarea crizei din 117-118 şi măsurile de reorganizare a Daciei şi a celorlalte teritorii romane de la nordul Dunării, Legiunea I Adiutrix a fost retrasă în Pannonia Superior, la Brigetio, iar Legiunea III Flavia Felix, în Moesia Superior, la Singidunum. Singura legiune rămasă în armata Daciei a fost XIII Gemina, la Apulum.

Modificări se vor produce şi în amplasarea trupelor auxiliare. Unităţi auxiliare din armata Moesiei Inferior vor fi destinate alcătuirii noii armate a Daciei Inferior. Numeroase schimbări se vor produce şi în dispunerea teritorială a unităţilor auxiliare din Dacia Porolissensis. Câteva alae au înlocuit cohortele din vremea lui Traian: ala *I Tungrorum Frontoniana* a fost adusă de la Vršac (Moesia Superior) în nordul Daciei Porolissensis, la Ilişua, înlocuind *cohors II Britannorum milliaria,* care a fost mutată la Căşei. La Gilău a fost adusă ala Siliana din Pannonia Inferior, înlocuind, probabil, pe *cohors I Pannoniorum.* Acelaşi fenomen este probabil reflectat de descoperirea ştampilelor mai multor trupe auxiliare în aceleaşi castre, fără a putea fi ordonate într-o cronologie sigură. Exemplul cel mai cunoscut este castrul de la Porolissum-„Pomăt". Evident că, de multe ori, deplasările de trupe au determinat şi construirea altor castre, mai mari, ridicate iniţial tot din pământ şi lemn. Armata auxiliară a Daciei Porolissensis a fost, aşadar, întărită, începând cu epoca lui Hadrian, cu mai multe unităţi mobile, de cavalerie, lipsă resimţită, probabil, în timpul crizei din 117 p.Chr.

În deceniile următoare, fără a putea face precizări exacte în timp pentru cele mai multe situaţii, castrele Daciei au fost dotate cu incinte de zid de piatră. Unul dintre sectoarele cărora li s-a dat atenţie deosebită datorită importanţei lor strategice a fost zona de pe frontiera nord-vestică a Daciei Porolissensis, având ca punct militar central castrul de la Porolissum-„Pomăt".

O nouă modificare în cadrul armatei Daciei se va petrece la începutul războaielor marcomanice, după 168 p.Chr., când Legiunea *V Macedonica* a fost transferată de la Troesmis (Moesia Inferior) la Potaissa, în Dacia Porolissensis. Din acest moment, cele trei Dacii - Porolissensis, Apulensis şi Malvensis - vor fi sub un comandament militar centralizat, unic, similar oarecum Daciei traiane. Deosebirea consta în dispunerea trupelor în teritoriu, zona nord-vestică (devenită Dacia Porolissensis) fiind a doua oară întărită prin aşezarea unei legiuni la Potaissa (Turda). Oricum, nici Traian, nici Hadrian, nici Marcus Aurelius şi nici împăraţii secolului al III-lea n-au aşezat legiunile Daciei pe linia de demarcaţie dintre imperiu şi *barbaricum,* ca şi în cazul provinciilor de frontieră de la Dunărea de mijloc, de exemplu. Concepţia strategică defensivă a secolelor II—III era diferită de cea a secolului I p.Chr.

Ultima modificare notabilă în armata Daciei s-a petrecut în vremea lui Gallienus, când imperiul s-a divizat între acesta şi diverşi uzurpatori. Fidelitatea armatei Daciei faţă de Gallienus l-a determinat pe împărat să transfere în 264 p.Chr. vexilaţii din legiunile *XIII Gemina* şi *V Macedonica* la Poetovio, în Pannonia Superior, pentru a-şi crea o armată mobilă, de intervenţie, pentru apărarea Italiei, mai ales după trecerea armatei Raetiei de partea „Imperiului Galic". Nu există dovezi că aceste trupe s-au mai întors în Dacia, mai ales dacă ţinem seama că numeroşi militari din cele două legiuni au lăsat inscripţii în nordul Italiei, unde nu par să fi stat doar pentru scurt timp, fiind însoţiţi de familii. După moartea lui Gallienus, spre mijlocul şi sfârşitul anului 269 p.Chr. pe *aurei* pentru legiuni bătuţi la Trier sunt atestate prima oară numele legiunilor dacice de partea uzurpatorului galic Victorinus. Ar putea fi vorba despre vexilaţiile de la Poetovio şi din nordul Italiei, despre care nu ştim dacă s-au mai întors în Dacia până în anul 271 p.Chr., când Dacia nord-dunăreană a încetat în mod oficial să mai fie provincie romană.

Legionari romani (*reconstituire*)

În total, în Dacia sunt cunoscute 104 castre de trupe auxiliare şi de legiune. Numărul militarilor din Dacia a fost estimat în medie la circa 35.000-40.000. Sunt atestate 79 de unităţi auxiliare şi legiunile la care ne-am referit. Temporar, au mai avut diverse misiuni în Dacia şi vexilaţii din armatele altor provincii. Armata - atât legiunile, cât şi trupele auxiliare - era însoţită, încă din momentul sosirii în Dacia, de familii, dar şi de alte categorii de populaţie care o urmau în general din interese economice, ca *lixae, negotiatores.*

Indigenii

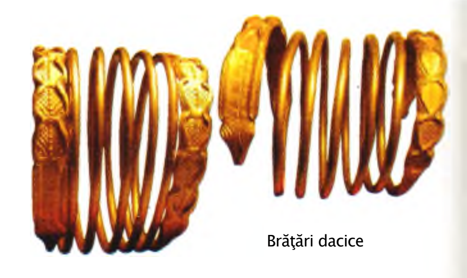
Dovezile privind prezenţa în Dacia romană a indigenilor daci sunt mult mai puţine decât în cazul ilirilor şi tracilor sau al celţilor şi germanilor din provinciile romane mai demult constituite. Teonimele dacice sunt total inexistente în inscripţiile din Dacia, iar antroponimele sunt rare. Dacii, ca persoane individuale, sunt, în schimb, bine reprezentaţi în inscripţiile altor provincii şi chiar în cele din Italia şi de la Roma. În Syria, Cappadocia, Britannia, Pannonia sunt atestate trupe auxiliare purtând etnonimul „*Dacorum*", recrutate de către Traian, Hadrian şi Marcus Aurelius. Cele înfiinţate de Traian au provenit, foarte probabil, din indigeni daci din fostul regat recent cucerit, deşi numărul lor mic ar putea fi semnul unei epuizări umane a Daciei, datorată celor două expediţii ale lui Traian. Mai târziu însă, sub numele de „*Dacorum*" s-ar putea regăsi şi daci rămaşi în afara provinciei. Unii dintre militarii ajunşi în afara Daciei, chiar printre pretorienii de la Roma, precizează în inscripţii că sunt *natione Dacus*. Ei ar putea fi daci de origine, complet romanizaţi sau doar proveniţi din provincia Dacia, ceea ce nu le conferă automat şi origine indigenă dacică. Recent, a fost valorificată o bogată documentaţie epigrafică referitoare la dacii recrutaţi imediat după cucerire în armata romană. Este vorba despre numeroase ostraca unde apar numele unor militari de origine dacică, descoperite în castrele de la Mons Claudianus, Krokodilo, Maximianon şi Didymoi, ce protejau drumul roman din deşertul oriental al Egiptului. Noi nume dacice au fost identificate printre soldaţii din *ala Apriana, cohors I Flavia Cilicum equitata, ala Vocontiorum, cohors II Ituraeorum equitata* şi *cohors I Augusta Praetoria Lusitanorum equitata: Bastiza, Komakiza, Dablosa, Dadazi, Dardanos, Dardiolai, Dezibalos, Diengi, Dieri, Dotouzi, Petipor, Rolouzis, Thiais, Thiaper, Tiatitis, Zoutoula.* Sunt, de asemenea, atestaţi la Roma sau în alte oraşe din Italia locuitori cu nume ca: *Silvinius Decebalus, S. Rufius Decebalus, T. Vibatius Decibalus, Diuppaneus qui Euprepes Sterissae f. Dacus, Q. Decimius Dacus, Vibia Dacia, Iulia Dacia, P. Aquilius Dacus, L. Avilins Dacus, Nonia Dacia, Ziais Daca*, majoritatea complet romanizaţi, dar sigur de origine etnică dacică. Doi veterani de origine dacică sunt cunoscuţi în diplomele militare din Britannia: *Itaxa Stamillae f(ilius) Dacus*[32] şi *Thiodus Rolae f(ilius) Dacus*[33] Semnificaţia ultimelor două exemple este dată de faptul că sunt printre puţinele nume dacice comune. Primul dintre ele apare într-o diplomă din 20 august 127 p.Chr. şi există şanse considerabile să fie un dac recrutat imediat după cucerire, interesant, în *cohors II Lingonum*.

Femei dace pe o metopă de la Adamclisi

În provincia Dacia există până în acest moment o singură atestare epigrafică sigură, *Decebalus Luci(i) (filio)*, pe o plăcuţă votivă de aur dedicată nimfelor descoperită într-un bazin de la Germisara (Geoagiu-Băi). Este vorba, foarte probabil, despre un indigen dac romanizat.

În ceea ce priveşte aşezările şi necropolele populaţiei indigene de dinainte de cucerirea romană, nu se cunoaşte niciun caz în care vreuna să-şi fi continuat existenţa şi în epoca romană. Toate aşezările, fortificate sau nu, precum şi cetăţile dacice cercetate arheologic îşi încetează existenţa prin distrugere violentă la cucerirea romană. Nu se cunoaşte niciun exemplu în care o nouă aşezare romană să suprapună o veche locuire dacică indigenă, cum există în Gallia, de exemplu. Majoritatea numelor principalelor oraşe romane sunt însă de origine locală dacică. În cazul coloniei Dacica Sarmizegetusa, aceasta a preluat numele fostei reşedinţe regale dacice, *Sarmizegetusa regia (to basileion)*, deşi între cele două distanţa este de circa 100 km. *Sarmizegetusa regia* este singura localitate preromană cu nume cunoscut din izvoare scrise care a fost identificată prin săpături. Despre altele se fac doar presupuneri. În celelalte situaţii, Napoca, Potaissa, Drobeta, Porolissum şi altele mai mărunte, aşezări dacice în apropiere nu se cunosc. Prin urmare, numele indigene sunt mai degrabă toponime locale. Aceeaşi situaţie există

Brăţări dacice

şi în Pannonia şi Noricum, unde Celeia, Poetovio, Salla, Savaria, Solva, importante oraşe romane, şi-au luat numele de la nişte toponime locale celtice, nu de la nişte mari *oppida*. Este inutil de spus că acest fenomen confirmă prezenţa iniţială a indigenilor în aceste zone, fără să putem însă face aprecieri statistice. Aceeaşi situaţie avem şi în cazul numelor principalelor râuri ale Daciei: Maris, Samus, Crisia, Tibiscus, Alutus, preluate de romani de la localnici, o situaţie cunoscută şi în alte provincii.

În Dacia romană nu sunt atestate comunităţile indigene, *civitates*, ceea ce ne duce la concluzia că acestea nici n-au existat. Cum se explică această particularitate a provinciei Dacia, în comparaţie cu celelalte provincii, unde *civitates* indigene sunt bine cunoscute? În opinia noastră, principalul motiv al acestei situaţii constă în faptul că societatea dacică de dinainte de cucerirea romană depăşise stadiul societăţii tribale, ajungând la etapa statului, pe care nici celţii, nici germanii nu o atinseseră în antichitate. Intrarea în etapa statului a avut ca urmare lichidarea, probabil prin forţă, a organizării tribale şi a elitelor tribale. Această uniformizare socială şi lichidarea particularismului local rezultă şi din menţionarea în toate ates-

32. IDRE II 471
33. IDRE II 474

ţările literare şi epigrafice latine a numelui generic de „daci” pentru locuitorii indigeni, fără a mai fi pomenite numele triburilor menţionate de Ptolemeu[34] pentru o perioadă anterioară statului dac. Un argument suplimentar în sprijinul acestei interpretări este dispariţia din izvoarele scrise a marii majorităţi a triburilor dacice preromane menţionate de Ptolemeu. Singurele care continuă să fie atestate şi după cucerirea Daciei, în alte izvoare scrise, sunt anarţii, tauriscii (ambele neamuri celtice) şi costobocii, de origine traco-geto-dacă. Toate trei populaţii au rămas în secolele II—III p.Chr. în afara Imperiului Roman. Deducem că ele nu făcuseră parte nici din Regatul Dacic al lui Decebal, locuind spre nord şi spre est de el. Acesta este motivul pentru care şi-au păstrat identitatea tribală nealterată, spre deosebire de alte triburi dacice cuprinse în statul dac. Prin aceste trăsături specifice, structura societăţii indigene din Dacia se deosebeşte net de cea a Galliei, Britanniei, Noricum-ului sau Pannoniei, unde numele diferitelor triburi apar frecvent în inscripţiile latine. La graniţa dinspre Pannonia şi Noricum, de exemplu, o regiune locuită de celţi, sunt pomenite în inscripţii numele etnice ale unor *civitates,* adică triburi celtice, ca *Taurisci, Boii, Serretes, Iasi,* La*tobici.* Pentru romani acest lucru a însemnat inexistenţa în Dacia, devenită provincie, a principalului interlocutor social, elita indigenă, bine cunoscut din experienţa celorlalte provincii şi din contactul cu nişte comunităţi indigene locale lipsite de o pătură aristocratică şi care nu beneficiaseră, probabil, de proprietate asupra pământului (aflat, probabil, în proprietate regală). Un indiciu suplimentar ce dovedeşte inexistenţa aristocraţiei indigene este faptul că după cucerirea romană nu mai continuă producerea monedelor locale, cum s-a întâmplat în Gallia, de exemplu, unde poziţiile de putere ale aristocraţiei celtice locale nu se schimbaseră substanţial. Aşadar, chiar dacă nu au fost strămutaţi forţat şi reaşezaţi în reţeaua nou-constituită a aşezărilor romane, cum consideră unii istorici români (fără a se baza pe vreun izvor istoric), indigenii au fost cu uşurinţă împinşi de noile comunităţi stabilite în *ager publicus* spre zonele periferice şi spre cele mai puţin fertile ale provinciei, mai puţin vizate de colonizare. În acest fel, indigenii daci nu au fost cuprinşi în număr mare nici în noile comunităţi urbane sau din mediul rural întemeiate de colonişti. Totuşi, în spatele noilor cetăţeni, Ulpii sau Aelii, putem admite că existau şi indigeni daci recompensaţi (poate membri ai aristocraţiei statale dacice, care în timpul războaielor au preferat să colaboreze cu romanii, cum se pot interpreta unele scene ale Columnei lui Traian), nu doar peregrini din rândurile coloniştilor. Unul dintre puţinele exemple în care un membru al elitei municipale pare a fi de origine indigenă este *P. Aelius Dacianus,* decurion la Napoca[35]. La Ulpia Traiana Sarmizegetusa, oraş de veterani încă de la întemeiere şi lipsit de orice indicii arheologice privind prezenţa indigenilor daci, M. Ulpii reprezintă 10% din locuitori, ceea ce arată că nici în alte părţi ale provinciei nu avem motive să-i considerăm pe cei cu acest nume ca fiind de origine dacică, doar pe acest criteriu. Aceeaşi situaţie se întâlneşte şi la Apulum, unde P. Aelii reprezintă 23%, iar urmele arheologice sau de altă natură ale indigenilor nu există. Numeroşi M. Ulpii şi P. Aelii sunt atestaţi şi la Alburnus Maior, într-un mediu de colonişti peregrini, fără urme ale unei prezenţe indigene substanţiale. Am încercat să găsim câteva explicaţii credibile, bazate pe sursele istorice, pentru cvasiinexistenţa indigenilor în inscripţii şi absenţa divinităţilor locale din atât de primitorul panteon roman.

Scenă de pe Columna lui Traian

Familie de daco-romani Monument funerar Aiud, jud. Alba, sec.II

Datele arheologice de care dispunem în acest moment permit completarea imaginii pe care o sugerează informaţiile istorice şi epigrafice. Comunităţi rurale indigene au fost identificate arheologic în sudul Transilvaniei la Slimnic, Şura Mică, Boarta, Ocna Sibiului, Ruşi (toate în jud. Sibiu), la Cernat şi Simioneşti (jud. Harghita). Acestea îşi menţin tipul de habitat de la sfârşitul epocii fierului, utilizând însă şi mărfuri de producţie romană, alături de cele tradiţionale. În rest însă, aici civilizaţia romană este reprezentată mai degrabă sporadic, construcţiile de piatră, instalaţiile de încălzire şi inscripţiile în limba latină fiind puţine, iar circulaţia monetară firavă. O situaţie similară poate fi presupusă şi pentru alte zone periferice din estul Transilvaniei. În regiunile din sudul şi sud-estul Transilvaniei prezenţa romană s-a limitat întotdeauna la castre, oraşele sau vilele rurale fiind inexistente. Astfel, în Ţara Făgăraşului singura locuire romană este castrul de la Hoghiz, zona fiind, probabil, acoperită de păduri. Structura socială a acestor comunităţi pare să fi fost una obştească.

Nu se cunosc necropole ale populaţiei indigene, nici din perioada de dinainte de cuce-

34. Ptolemeu, Geogr., III, 8
35. CIL III 867

rirea romană și nici din epoca provinciei, cu atât mai puțin unele care să continue a fi folosite după anul 106 p.Chr., ceea ce ar putea constitui doar o carență de moment a cercetărilor arheologice din România.

Așa cum arătam, marile unități tribale din epoca anterioară Regatului Dacic, pe care le enumera Ptolemeu, dispăruseră, foarte probabil, înainte de cucerirea romană. Acest proces a modificat radical bazele societății dacice din teritoriul regatului și a afectat și regiunile limitrofe. Aici s-au refăcut unități sociale noi, care s-au teritorializat, probabil, având în centru câte o așezare. Ceea ce cunoaștem despre această problemă se datorează înregistrărilor din izvoarele și inscripțiile latine, în urma contactului cu romanii. Unele dintre triburile limitrofe Regatului Dacic, dar nesupuse acestuia, au fost cucerite de către romani înainte de ocuparea regatului, aplicându-li-se ca principiu de organizare, probabil, sistemul obișnuit de *civitates*. În Gallia, prin acest termen Caesar definea triburile, dar fiecare dintre acestea avea subunități, care în terminologia latină se numeau *pagi*. Astfel, știm că în urma ofensivei din primăvara anului 102 p.Chr. contra aliaților lui Decebal, armata Moesiei Inferior a ocupat, undeva în sudul Moldovei, centrul indigen de la Piroboridava (Poiana? Bărboși?). O altă așezare indigenă ocupată de aceleași trupe a fost Buridava (Stolniceni), pe Valea Oltului, chiar dacă aici prezența romană ar fi putut fi chiar mai timpurie (armele romane descoperite în așezarea preromană se datează în secolul I p.Chr., în vremea lui Augustus, când între basileul local de la Buridava și imperiu a putut exista o relație de tip clientelar-amiciția). În ambele centre au fost instalate detașamente militare romane pentru supraveghere, cum rezultă din *pridianum*-ul Hunt. Aceeași soartă pare să fi avut o altă așezare indigenă din sud-estul Transilvaniei, Cumidava (Râșnov), unde a fost, de asemenea, așezat un castru. Un alt castru roman de pământ, situat în afara provinciei Dacia (și a Regatului Dacic), în apropierea unui centru politic și militar barbar important, este cel de la Bâtca Doamnei (Moldova). Atestarea în izvoare latine a celor două populații, *Buridavenses* și *Cumidavenses*, demonstrează că ambelor li s-a aplicat sistemul roman de organizare a indigenilor de tip civitas, numele așezărilor fiind derivate de la populații, *Buri*, *Cumi* (?) și eventual *Pirobori* (?). Cum ele nu apar în lista lui Ptolemeu (cu excepția acelor Buridavenses), nu sunt identice cu triburile preromane, ci mai degrabă reprezintă acele subunități socioculturale pe care romanii le numeau pagi. De altfel, și în Gallia, în regiunea graniței nordice, a supraviețuit puțin din structura preromană a *pagi*-lor în epoca romană, când s-au creat noi grupuri amestecate. *Pagi* preromani din Gallia aveau armată și „regișori" proprii, ritualuri și zei proprii. Aceleași caracteristici le aveau și burii, cum rezultă din izvoare.

Revenind la cele trei localități din Dacia, ele se aflau sub administrație militară, inițial în regiuni ale Moesiei Inferior, ce nu fuseseră colonizate, ajunse ulterior, după reorganizarea lui Hadrian, în teritoriul Daciei Inferior. Tot în Dacia Inferior, aceeași situație ar putea fi bănuită și pentru Sucidava și alte nume de așezări cu aceeași rezonanță, mai puțin sigur localizate, ca Ramidava, Rusidava, Acidava. În aceeași situație ar putea fi și alte așezări din sud-estul Transilvaniei, ca aceea de la Merești (Sangidava?). Rezultă, încă o dată, că atitudinea romană a fost diferită față de comunitățile indigene aflate în afara Regatului Dacic, mai ales datorită stadiului lor diferit de evoluție socială. Este greu de spus dacă indigenii din aceste unități erau de neam dacic. Mai probabil, ei ar putea fi de origine getică. Merită, de asemenea, reținut faptul că toponimele având terminația în „dava" lipsesc din zona puternic colonizată și urbanizată a Daciei (cu excepția localității Arcidava din Banat, unde am putea avea o comunitate indigenă ocupată militar de romani încă din anul 101 p.Chr.). Prin urmare, absența „capitalelor" de civitates în provincia Dacia traiană este certă; în mod firesc, ele ar fi trebuit să poarte nume terminate cu sufixul „dava".

În concluzie, rezultă că în provincia Dacia indigenii daci sunt slab documentați in teritoriile orașelor romane. Este posibil ca mici grupuri să fi lucrat pe proprietățile funciare romane, fie ca forță de muncă liberă, fie ca sclavi casnici, cum rezultă din ceramica tradițională lucrată cu mâna. Mai bine reprezentate par a fi însă comunitățile indigene în mediul rural de la marginile provinciei și în zonele unde nu s-a făcut colonizare și nu s-au născut orașe romane. Prin urmare, indigenii, al căror procent în cadrul populației provinciei este greu de estimat, n-au jucat un rol social important în viața acesteia. Cauzele acestei situații sunt numeroase. Pe lângă cele amintite, o parte a indigenilor au părăsit teritoriul provinciei în momentul cuceririi, îndreptându-se spre nord, unde sunt atestați în secolele II—III, „daci liberi", foarte mulți bărbați și-au pierdut viața în războaie, mulți au fost duși în sclavie. Alții au ajuns, cum arătam, în armata romană, iar unii își vor fi pierdut total identitatea în masa societății romane

Ruinele Piroboridavei

din Dacia. Rezultatele examinării izvoarelor demonstrează, dincolo de orice discuţie, că indigenii daci şi geţi au continuat să trăiască în provincie şi în ţinuturile limitrofe, istoricii care au susţinut teza absurdă a exterminării indigenilor fiind conduşi de interese din afara cercetării ştiinţifice. Cum ei au invocat ca argument izvoarele literare din secolul al IV-lea (Eutropius, de exemplu) pentru a susţine exterminarea dacilor, este suficientă citarea lui Cassius Dio, ce era cu siguranţă mai bine informat, fiind contemporan, care afirmă că în perioada premergătoare celei de-a doua expediţii a lui Traian „mulţi daci trecuseră de partea lui Traian"[36]. Or, nu putem crede că Optimus Princeps i-a răsplătit pentru aceasta executându-i! Este însă la fel de condamnabilă şi replica dată acestei interpretări tendenţioase de unii istorici români, care au exagerat, fără baze documentare suficiente, numărul şi rolul indigenilor în provincia Dacia. Extrem de nociv a fost în epoca de final a dictaturii comuniste un alt curent istoriografie apărut la comandă ideologică, „traco-dacismul", care a susţinut până la absurd originile traco-dacice pure ale românilor şi chiar ale civilizaţiei europene. Din nefericire, ultimele manifestări ale acestei inepţii propagandistice îşi fac încă din când în când simţită prezenţa în România, chiar dacă în afara grupului de specialişti în istorie.

Barbari aduşi în provincie în secolele II-III

S-a făcut multă vreme confuzie între indigenii daci şi alte grupe de barbari aduşi în mod deliberat de către romani de peste frontieră şi aşezaţi în Dacia. Între cele două categorii există asemănări, în special în tipul de habitat, dar şi suficiente deosebiri pentru a putea fi separaţi.

Momentele în care s-a produs mutarea unor grupuri de barbari pe pământ roman au fost în general cele în care romanii s-au confruntat cu coaliţii barbare ostile imperiului. În cazul Daciei romane, în secolul al II-lea p.Chr. cele mai dificile perioade au fost marcate de criza din 117-118 şi de războaiele marcomanice. Aducerea unor comunităţi barbare din afara imperiului în teritoriul roman (*receptio*) avea la bază actul de supunere (*deditio*), care presupunea depunerea armelor şi aşezarea în locuri fixate de către împărat. Dediticii erau plasaţi, de obicei, sub administraţie militară.

În sudul Daciei Inferior, la Locusteni şi Daneţi, au fost cercetate arheologic două necropole rurale, aflate în teritoriul celor mai importante centre militare din provincie, Romula şi Slăveni. Riturile funerare şi inventarul (fibulele, cerceii de argint filigranat şi o parte din ceramică) sunt de certă factură estică, originea şi aria lor de difuzare fiind lumea barbară de la est de Dacia romană (Moldova). Cronologia necropolei se bazează pe cele 27 de fibule descoperite. Dintre acestea, 24 sunt de factură barbară estică şi se datează între sfârşitul secolului I p.Chr. şi prima jumătate a secolului al II-lea p.Chr. Cele 3 fibule romane se datează şi ele în prima jumătate a secolului al II-lea p.Chr. Cea mai târzie monedă descoperită într-un mormânt este din anii 176—177 p.Chr. Datarea necropolei poate fi făcută între începutul secolului al II-lea p.Chr. şi până în ultimul sfert al acestuia. Numeroasele categorii de materiale arheologice de factură barbară concentrate în cantităţi mari în acelaşi loc exclud posibilitatea unor simple contacte culturale peste frontieră. Este evident un grup barbar de origine daco-sarmatică din zona de sud a Moldovei adus de romani în teritoriul provincial. Un moment prielnic unei asemenea acţiuni, ce corespunde şi din punct de vedere geografic şi cronologic, a fost retragerea garnizoanelor romane din sudul Moldovei şi reorganizarea teritoriilor romane de la sud de Carpaţi din vremea lui Hadrian, evenimente ce au culminat cu crearea provinciei Dacia Inferior.

În Transilvania centrală, la Soporul de Câmpie şi Obreja au fost săpate alte două necropole, asemănătoare prin ritul funerar şi prin unele elemente de inventar celor amintite mai sus. Deosebirea constă în faptul că fibulele de tip barbar lipsesc, toate fiind exclusiv romane. Cronologia lor le plasează între ultimul sfert al secolului al II-lea p.Chr. şi în secolul al III-lea p.Chr. De asemenea, podoabele de argint

Grivnă scitică de aur (Pohrebea, r. Dubăsari, R. M.)

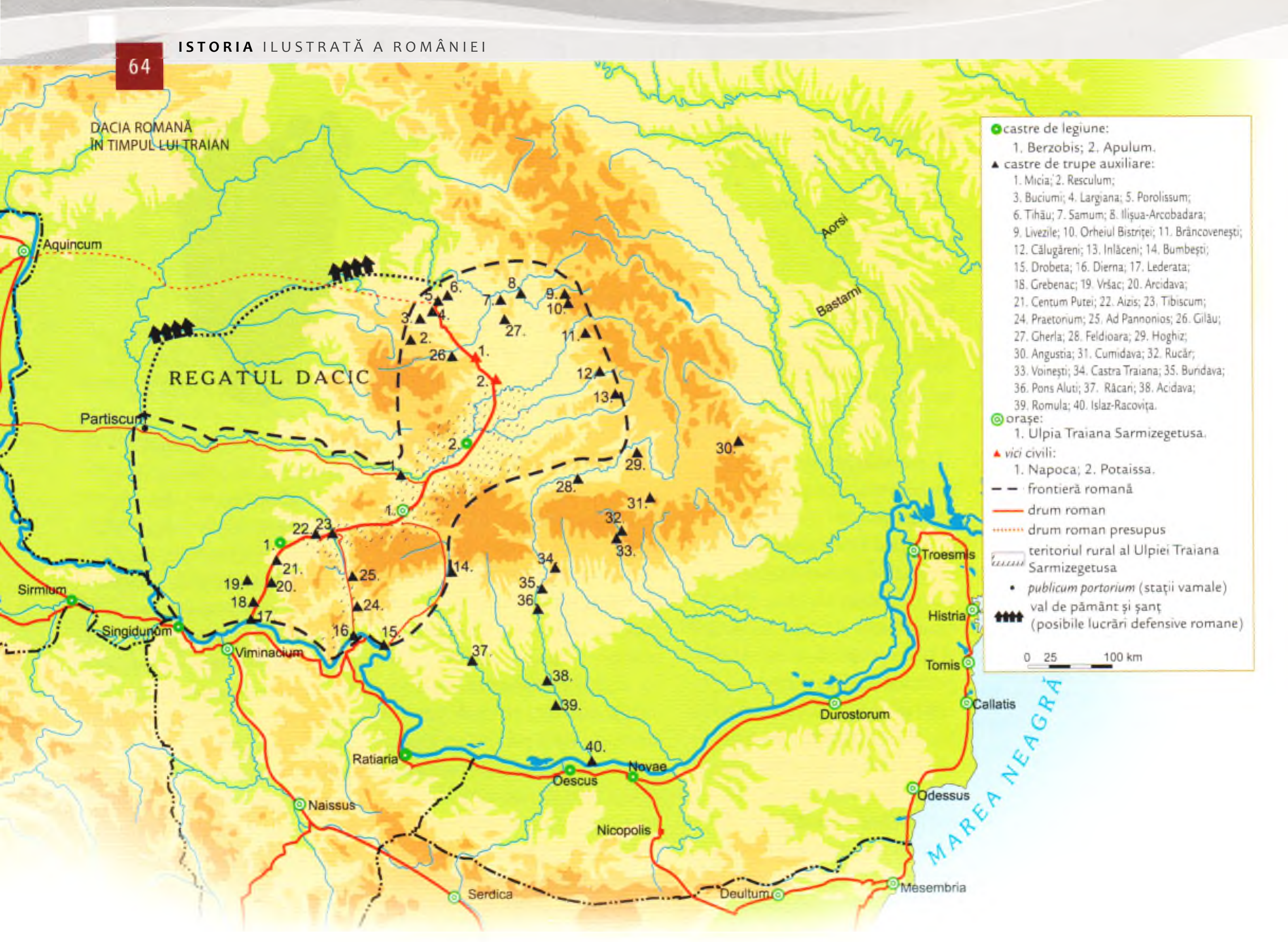

Cazan hunic Şestaci, Şoldăneşti

filigranat, atât de numeroase la Locusteni, sunt prezente în număr mic în necropolele din Dacia Porolissensis şi din Dacia Apulensis. În concluzie, necropolele de la Soporul de Câmpie şi Obreja nu sunt contemporane cu cele din Dacia Inferior, începându-şi existenţa, probabil, abia după războaiele marcomanice, tocmai când cimitirul de la Locusteni se apropia de finalul utilizării sale. Marea asemănare între riturile funerare ale celor două necropole şi cele din lumea barbară estică (Moldova) duce însă la concluzia că avem de-a face tot cu două comunităţi barbare din est aduse de romani în provincie după războaiele marcomanice şi aşezate în teritoriul militar al celor două legiuni de la Potaissa şi Apulum. De altfel, descriind acest moment, Cassius Dio pomeneşte explicit, printre provinciile unde au fost aşezate grupuri de barbari, şi Dacia[37].

În opinia autorilor cercetărilor din necropolele citate, ele documentează populaţia indigenă dacică din provincia Dacia. În stadiul actual al cunoaşterii, aceste opinii nu mai pot fi susţinute, ipoteza fiind invalidată de absenţa oricărei verigi reale de legătură cu lumea dacică

36. Cassius Dio, LXVIII, 11
37. Cassius Dio, Hist. Rom., LXXI, 11

preromană din aceste teritorii şi lipsind analogiile pentru o mare parte dintre obiectele de inventar în restul aşezărilor din epoca provinciei. În schimb, acestea se potrivesc perfect cu cele din lumea barbară din afara provinciei. Se opun vechii interpretări şi probleme legate de statutul juridic al comunităţilor indigene şi de raporturile de proprietate asupra pământului, ignorate de susţinătorii „autohtonismului" acestor necropole. În virtutea informaţiei actuale, numărul barbarilor aduşi în Dacia pe parcursul secolului al II-lea p.Chr. nu pare prea important în ansamblul populaţiei provinciei. Nu avem însă date pentru secolul al III-lea, când echilibrul lumii barbare s-a modificat şi politica romană a utilizat, in ansamblu, masiv implantarea de barbari în provinciile dunărene.

■ Structura socială

Diversitatea etnică a coloniştilor a determinat şi o structură socială complexă. În rândurile coloniştilor exista un nucleu substanţial de cetăţeni romani. Izvoarele vorbesc la începutul domniei lui Hadrian în Dacia despre „... *multi cives Romani*.. ,"[38]. Aceştia s-au aşezat în diferite zone ale Daciei în comunităţi de *cives Romani*, conduse de câte doi *magistri*, ca de exemplu la Potaissa. Comunităţi de *veterani et cives Romani* sunt atestate şi la Micia şi Apulum. Aceeaşi poziţie socială o aveau şi veteranii care au fondat Colonia Dacica Sarmizegetusa. Din aceste grupuri se vor constitui aristocraţia municipală în oraşele Daciei şi pătura conducătoare a celorlalte categorii de aşezări.

La fel de numeroşi erau şi coloniştii de condiţie peregrină, al căror grad de romanizare era diferit. Astfel, de exemplu, în zona rurală din sudul şi din estul Transilvaniei au fost colonizate comunităţi celtice peregrine din Noricum, la Caşolţ, Calbor, Sighişoara, iar celţi din estul Pannoniei, tot de condiţie peregrină, au ajuns în vestul Daciei, ca de exemplu cei de la Napoca. La fel, printre comunităţile de mineri iliri aduşi din Dalmatia la Alburnus Maior şi Ampelum pentru exploatarea aurului există numeroşi peregrini. Mulţi peregrini vor dobândi cetăţenia romană în Dacia, fie prin căsătorii cu cetăţeni, fie prin încetăţeniri individuale sau colective, ultima fiind cunoscuta *Constitutio Antoniniana*, justificându-se astfel frecvenţa unor *nomina* imperiale ca Ulpius, Aelius şi mai ales Aurelius.

Sclavii şi liberţii erau două categorii cu o structură complexă în care statutul social inferior

38. Eutropius, VIII, 6,2 (*Idem de Dacia facere conatum, amici deterruerunt, ne multi cives Romani barbaris traderentur*)

dobândit prin naştere contrasta adesea cu starea materială înfloritoare. În privinţa sclavilor informaţiile din Dacia sunt puţine, ceea ce i-a determinat pe istoricii români să aprecieze că ei nu jucau un rol important în societatea provinciei. Câteva informaţii privind categoria sclavilor provin din tăbliţele cerate de la Alburnus Maior. Ele reprezintă trei contracte de vânzare-cumpărare a unor sclavi, încheiate între mineri şi negustorii din zona auriferă şi militari din Legiunea XIII Gemina de la Apulum. O tăbliţă cerată datând din anul 139 p.Chr.[39] prevede vânzarea unei fetiţe sclave, Passia, pentru 205 denari. Alta[40], din anul 142, se referă la cumpărarea unui copil de 10-15 ani, pe nume Apalaustus, de către peregrinul ilir Dasius Beucus, cu suma de 600 de denari. Cea de-a treia tăbliţă[41], datată în 160 p.Chr., pomeneşte pe sclava de origine cretană Theudote, vândută pentru 420 de denari unui soldat din *canabae*-le Legiunii XIII Gemina de la Apulum. Aceste exemple nu par a dovedi folosirea muncii sclavilor in mineritul aurifer; ei sunt mai degrabă sclavi casnici. Nici în alte zone ale Daciei munca sclavilor nu pare a fi mai prezentă. Lipsa marilor latifundii din Dacia susţine această părere. Nu trebuie totuşi să excludem posibilitatea ca şi în mediul urban şi în zona castrelor să fi existat sclavi casnici destul de numeroşi. Unii puteau proveni chiar din rândurile indigenilor daci, în special în primii ani ai provinciei. Deţinătorii de sclavi erau cetăţeni, dar şi peregrini sau simpli soldaţi şi chiar sclavi ori liberţi, cum rezultă din exemplele de mai sus.

O situaţie privilegiată între sclavi o aveau sclavii şi liberţii imperiali. La Alburnus Maior ei apar în anii 165—166 p.Chr., sub denumirea de *liberii et familia et leguli aurariarum*[42], ocupând posturi în administraţia minelor. Cel mai înalt post la care puteau aspira era cel de *procurator aurariarum*[43]. Sclavii şi liberţii imperiali aveau o situaţie privilegiată şi o situaţie economică bună. Liberţii imperiali mai îndeplineau şi calitatea de vilici în cadrul minelor imperiale şi în alte funcţii din cadrul sistemului financiar, vamal şi administrativ. Liberţii îşi încercau şansele de emancipare socială în diferite moduri. Unii ajungeau în *ordo Augustalium,* atestaţi la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum, Drobeta, Potaissa şi Napoca, alţii în conducerea unor colegii meşteşugăreşti şi religioase, cum era *collegium fabrum* de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

În fine, indigenii daci de rând care trăiau în mediul rural trebuie să fi intrat în categoria *dediticii,* fiind lipsiţi de dreptul de proprietate asupra pământului. Uneori s-a afirmat, ipotetic, că ei ar fi trăit în *ager stipendiarius,* fără a exista dovezi concrete. Acest sistem a putut fi utilizat în regiunile periferice ale Daciei sau în zonele ocupate militar înainte de Regatul Dacic, unde organizarea de tip civitas a putut exista. Tot *dediticii* trebuie să fi fost şi statutul micilor comunităţi de barbari aşezate în teritoriul militar în vremea lui Hadrian, Marcus Aurelius şi Commodus, ca acelea de la Locusteni, Soporul de Câmpie şi Obreja.

După *Constitutio Antoniniana* sistemul social roman s-a mai simplificat, apărând două pături sociale largi şi eterogene bazate mai mult pe starea materială, *honestiores* şi *humiliores.*

Ierarhia socială în provincia Dacia avea în vârf ordinul senatorial, reprezentat de guvernator, comandanţi de legiune şi tribuni laticlavi. Urma apoi ordinul cavalerilor, din care făceau parte procuratorii provinciali, financiari, vamali şi *ordo decurionum.* Elitele urbane sunt autoarele actelor de evergetism. Pentru Ulpia Traiana Sarmizegetusa, cel mai cunoscut oraş roman din Dacia, aceste gesturi au caracter modic, reflectând bogăţia mai mică a notabililor decât în alte provincii. Într-un singur caz, împăratul construieşte un apeduct, la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. În această metropolă a Daciei, M. Procilius Niceta, *duumvir* şi *flamen,* a construit şi decorat *aedes Augustalium,* situat în forul coloniei, iar P. Aelius Theimes, fost duumvir, ridică templul zeilor palmireni. La Apulum se construiesc temple pentru Sol Invictus, Iupiter şi Iuno, Iupiter Dolichenus, Fortuna, Nemesis, iar la Potaissa se termină prin 255—258 p.Chr., cu ajutorul legiunii, templul lui Deus Azizos Bonus Puer. La Micia, libertul P. Aelius Euphorus ridică un templu lui Mithras, iar un libert imperial un templu al zeilor medicinii la Ampelum. Mai rar atestate sunt donaţiile pentru consumul populaţiei de rând, cum face, de exemplu, la Apulum Lucia Iulia, care, drept recunoştinţă pentru monumentul ridicat soţului ei, a donat poporului uleiul necesar pentru îmbăierea în termele publice. În anul 142 p.Chr., Q. Aurelius Tertius, decurion al Ulpiei Traiana Sarmizegetusa, pentru onoarea de a fi devenit *flamen* al coloniei, a donat 80.000- de sesterţi şi ridicarea unei statui sau a unui altar pentru împăratul Antoninus Pius. Asemenea

Dinar cu profilul lui Antoninus Pius

sume sunt importante, prin comparaţie cu valoarea tezaurelor monetare găsite în Dacia. Un singur tezaur, cel de la Castranova (jud. Dolj) este cu adevărat mare, având 8.000 de monede (echivalau cu 32.000 de sesterţi). În rest, în Dacia sunt 21 de tezaure cu sume între 1.000 şi 5.000 de monede de argint (16% din tezaure). Alte 40 de tezaure, reprezentând 29% din totalul lor, au în jur de 100 de monede, iar 48 de tezaure, adică 35%, conţin între 100 şi 500 de piese. Există şi tezaure cu foarte puţine monede, cum este şi singurul tezaur cu 5 monede de aur de la Drobeta, valorând doar 125 de sesterţi. Prin urmare, se pare că în Dacia nu existau elite extrem de bogate, baza socială fiind asigurată de o clasă mijlocie, predominantă fiind proprietatea mijlocie şi mică. O *societas danistaria,* atestată în anul 167 p.Chr. la Alburnus Maior, era alcătuită din doi asociaţi, dădea bani împrumut cu dobândă de 12% pe an şi avea un capital de 767 de denari[44]. Cel mai mare împrumut atestat se ridică doar la 140 de denari[45]. Rezultă că diferenţele de avere din societatea daco-romană erau mai puţin pronunţate decât în alte provincii.

39. IDR I TabCerD VI
40. IDR I TabCerD VII
41. IDR I TabCerD VIII
42. IDR III/3 283
43. IDR III/3 294,366, 367
44. IDR I TabCerD XIV
45. IDR I TabCerD III

4 Producția şi schimbul

Taler şi vas oenochoe
Tezaurul de aur de la Pietroasa

Munţii Daciei erau extrem de bogaţi în minereuri de fier, cupru, aur, argint, plumb, toate cunoscute şi exploatate în epoca romană. Existau mine de fier în munţii Poiana Rusca şi în Munţii Banatului. Aflate în proprietate imperială, ele erau arendate unor *conductores ferrariarum*. Dar cea mai căutată şi mai faimoasă dintre bogăţiile Daciei era aurul.

Resursele naturale ale Daciei

Pentru organizarea exploatării aurului din Carpaţii Occidentali ai Transilvaniei, romanii au colonizat comunităţi întregi de mineri din Dalmatia (*Pirustae, Baridustae, Sardeates* etc.). Aurul era exploatat, atât la suprafaţă, cât şi prin galerii, care puteau ajunge până la circa 300 m adâncime. Minele de aur erau proprietate imperială, fiind administrate prin intermediul unui *procurator aurariarum* cu sediul la Ampelum (Zlatna). Zona cu cele mai numeroase urme ale exploatării aurului este cea din jurul localităţii Alburnus Maior (Roșia Montană). Aici se păstrează încă galerii, uneori suprapuse, bazine şi canale pentru spălarea minereurilor aurifere.

Subsolul Daciei conţinea, de asemenea, mari cantităţi de sare. Numeroase saline romane sunt cunoscute la Ocna-Mureş (Salinae), Domneşti, Sânpaul, Homorod, Ocna-Dej, Sic, Cojocna, Turda, Ocnele Mari. Ele se aflau în proprietate imperială, fiind arendate, împreună cu păşunile, unor *conductores pascui et salinarum*.

În numeroase locuri din Dacia se extrăgea şi piatră, mai importante fiind carierele de marmură de la Bucova şi Ruşchiţa.

O însemnată parte a teritoriului provinciei trebuie să fi fost acoperită de păduri, asigurând pieţei suficiente cantităţi de lemn de construcţie. Pe baza studiului solurilor, vegetaţiei şi indicelui de ariditate, s-a presupus că actualul teritoriu al României era acoperit de păduri în antichitate şi în evul mediu în proporţie de 60—70%. Dacă luăm în considerare doar teritoriul Daciei, din restul neacoperit de păduri, un procent important deţineau păşunile alpine.

Pământul pentru agricultură, transformat în *ager publicus,* nu era, aşadar, extrem de întins, ceea ce rezultă şi din absenţa marilor latifundii şi din predominanţa proprietăţii funciare mici (*villae).* Absenţa aproape totală a acestora din unele zone, ca estul Transilvaniei, presupune existenţa unor păduri compacte, a unui sol sărac şi a unei clime aspre. Nu este exclus ca epoca romană să fi fost o perioadă când s-au făcut desţeleniri, extinzându-se terenurile cultivabile, în special în zona de vest a Transilvaniei.

Unelte ale dacilor

Creşterea animalelor trebuie să fi fost destul de dezvoltată, datorită existenţei păşunilor în zonele de deal şi montane.

Centrele de producţie şi drumurile

Deşi în stadiul actual al cercetărilor arheologice mediul rural al provinciei Dacia este aproape necunoscut, iar oraşele sunt şi ele puţin cercetate, există totuşi o serie de date, care nu pot oferi însă o imagine sigură şi suficient de bine conturată cu privire la centrele de producţie şi la reţeaua de distribuţie a produselor.

Oraşele constituiau centre meşteşugăreşti, fiind atestate ateliere de arme la Apulum, un atelier de fibule la Napoca, ateliere de turnat bronzuri la Dierna, Romula, Porolissum, atelierele unor meşteri în plumb. La Tibiscum şi Ulpia Traiana s-au descoperit ateliere de sticlărie. Ceramica era produsă, probabil, în toate oraşele, mai bine cunoscute fiind atelierele de la Romula (16 cuptoare).

Activităţi meşteşugăreşti sunt semnalate şi în zona castrelor şi a *villae*-*lo*r. În mediul rural al Daciei sunt mai bine cunoscute în acest moment câteva aşezări cu un anumit specific meşteşugăresc, în special în domeniul ceramicii: Cristeşti şi mai ales Micăsasa (26 de cuptoare şi sute de fragmente de tipare pentru producerea de *terra sigillata* locală).

Drumurile au fost iniţial construite în scopuri strategice, fiind apoi intens folosite şi pentru transportul mărfurilor. În Tabula Peutingeriana apar trei drumuri ce pleacă toate de pe linia Dunării, de la Lederata, Dierna şi Drobeta. Ele au fost în mare măsură construite în perioada războaielor dacice şi în perioada organizării provinciei. Un miliar descoperit la Aiton (jud. Cluj), datând din anii 107—108 p.Chr., marchează distanţa dintre doi vici, Potaissa şi Napoca. Acest drum venea de la Ulpia Traiana şi, trecând prin Apulum, ajungea cu ultimul tronson (Napoca-Porolissum) până în extremitatea nord-vestică a Daciei, punctul cel mai nordic al imperiului în Europa continentală. Un alt miliar marchează cea mai târzie reparaţie a drumului între Apulum şi Micia, în anii 251—253 p.Chr.[46]

Drumuri secundare uneau oraşele, *vici* şi castrele din Dacia. Trei drumuri importante uneau Dacia cu Pannonia Inferior, străbătând teritoriul iazigilor, Câmpia Tisei: unul pleca de la Porolissum spre Aquincum,

46. CIL III 8061 = IDR III/3 3, 50

altul ieşea din Dacia pe valea Crişului Repede şi mergea spre Intercissa, iar cel de-al treilea, poate cel mai important, pleca de la Micia pe valea Mureşului mijlociu spre Partiscum (Szeged) şi ajungea la Lugio.

Râurile erau şi ele utilizate pentru transporturi, mai ales Dunărea, Mureşul (un *collegium nautarum* a existat la Apulum[47]), Oltul, Someşul, pe care se putea naviga cu ambarcaţiuni mici sau, pe râurile din zona montană, cu plute. Existenţa unui *collegium utriclariorum* a fost considerată multă vreme o dovadă a acestei activităţi, datorită descoperirii unei inscripţii la Călugăreni, în estul extrem al Daciei. Mai recent, se consideră că *utriclarii* erau legaţi iniţial de comerţul cu vin pe limesul renan, iar mai târziu se ocupau cu transporturile şi comerţul în general. Ei sunt atestaţi doar în sudul Galliei şi în Dacia.

Taxele pe mărfuri erau percepute prin *conductores,* iar mai târziu prin procuratores. Dacia aparţinea circumscripţiei vamale Illyricum (*Publicum portorium Illyrici).* După anul 168 p.Chr., cele trei Dacii şi Moesia Inferior au fost incluse într-un singur district vamal, în cadrul aceleiaşi mari unităţi. Numeroase *stationes portorii* sunt cunoscute din inscripţii la Dierna, Micia, Drobeta, Sucidava, Partiscum, Porolissum.

Meşteşugarii şi negustorii erau organizaţi în collegia, atestate epigrafic fiind: *nautae, lapidarii, lecticarii* de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, *dendrophori* de la Apulum şi mai ales *fabri* de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa şi Apulum.

Circulaţia monetară şi comerţul

Însemnătatea comerţului practicat în Dacia poate fi stabilită în special prin cercetarea circulaţiei monetare. Încă înainte de cucerirea romană, în Regatul Dacic circulau doar denarii republicani imitaţi de către daci şi primele emisiuni de denari imperiali. Se cunosc astăzi trei ateliere monetare dacice care băteau denari romani, în trei aşezări importante din regat: Sarmizegetusa Regia, Tilişca, Şimleul Silvaniei. Din anul 106 p.Chr. până spre mijlocul secolului al III-lea p.Chr. frecvenţa descoperirilor monetare din Dacia o depăşeşte pe cea din provinciile învecinate, Pannoniile şi Moesiile. Dacia pare să fi fost aprovizionată cu monede din monetăriile centrale. Prezenţa considerabilă a monedelor romane din secolul I p.Chr. în cadrul circulaţiei monetare din secolele II-III se datorează aducerii lor de către colonişti. În epoca războaielor dacice şi pe parcursul organizării provinciei, prezenţa monedei de aur emise de împăraţii din secolul I p.Chr. şi de către Traian este bine reprezentată, demonstrând prezenţa militarilor şi prosperitatea economică a regiunii. În privinţa tezaurelor monetare, în Dacia s-a tezaurizat mai ales moneda cu valoare mai mare, cea de argint, mai ales denarul imperial, iar după 238 p.Chr. şi antoninianul. În secolul al III-lea denarul era cotat drept mai valoros decât antoninianul, cum rezultă din analiza tezaurelor „civile". Cele „militare" au un conţinut diferit, reflectând modul în care se efectuau diferite plăţi către soldaţi. Cea mai mare parte a descoperirilor izolate provin din oraşe şi castre. Moneda se utiliza şi în mediul rural cu aceeaşi frecvenţă ca şi în alte provincii, ca Pannoniile, de exemplu.

Monede de aur dacice

Până la mijlocul secolului al III-lea circulaţia monetară a fost mai intensă în părţile centrală şi nordică ale provinciei. După această dată situaţia se modifică în favoarea sudului Daciei.

Sesterţi romani

Cauza principală a acestei situaţii este, probabil, o mai slabă aprovizionare cu monedă a regiunilor intracarpatice în această perioadă de criză politică şi militară a imperiului.

În anul 246 p.Chr. s-a deschis monetăria locală a Daciei, probabil la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, pentru a aproviziona provincia cu monedă de bronz. După Philippus Arabs, ea îşi pierde însemnătatea în faţa concurenţei monetăriei de la Viminacium, din Moesia Superior, monetăria Daciei încetându-şi activitatea în anul 256 p.Chr.

În Dacia se cunosc circa 135 de tezaure. În teritoriile barbare din preajma provinciei există, de asemenea, numeroase tezaure de monede romane de argint, multe provenind din Dacia, ca rezultat al stipendiilor plătite barbarilor.

Condiţiile favorabile schimburilor comerciale au determinat existenţa unei pături active de negustori. Inscripţiile atestă mulţi negustori de origine orientală, ca *Suri negotiatores* (mai ales din Palmyra), dar şi de alte origini (din Augusta Treverorum, de exemplu). Tot negustori ar putea fi şi acei *Galatae, Asiani* şi *Ponto-Bithyni* de la Napoca. Existau în alte provincii negustori specializaţi în comerţul cu Dacia, ca acel *negotiator Daciscus* din Colonia, atestat la Aquileia.

Vase octogonale
Tezaurul de aur de la Pietroasa

47. CIL III 1209 = ILS 7147.

5 Urbanizarea şi civilizaţia urbană în Dacia

Aşezările epocii târzii a fierului din Regatul Dacic, numite de tip „*oppidum*" sau „protourbane", erau de fapt aşezări nucleate, aflate într-un stadiu preurban. În cazul tuturor aşezărilor de acest tip cercetate arheologic s-a constatat o încetare bruscă a locuirii, prin distrugere.

Clădire cu portic din oraşul roman Napoca –„Piaţa Unirii", Cluj-Napoca

Caracteristicile habitatului

Distrugerea aşezărilor dacice a fost întotdeauna pusă pe seama războaielor dacice ale lui Traian, chiar dacă nimic nu ne opreşte să presupunem că în unele situaţii ar putea fi vorba şi de evenimente anterioare. Cert este că locuirea în aceste aşezări n-a mai fost reluată după întemeierea provinciei Dacia. O astfel de situaţie nu-şi găseşte analogii în alte provincii romane, fiind specifică doar Daciei. Ideea unei mutări forţate a populaţiei indigene în zonele deschise, de câmpie, este lipsită de coerenţă, lipsind deocamdată atestarea documentară arheologică a unor noi aşezări indigene datând de la începuturile epocii romane. De altfel, mutarea forţată a populaţiilor indigene nu este atestată nici în practica romană din alte provincii.

Niciuna dintre aşezările nou-create în Dacia romană nu suprapune vreo aşezare indigenă dacică de la sfârşitul epocii târzii a fierului, nici măcar în mod accidental. Este o altă caracteristică a Daciei. Aşadar, nu există nici un fel de relaţie între aşezările preurbane ale epocii târzii a fierului şi oraşele şi aşezările nou-create de către romani în Dacia. Rezultă că epoca romană a adus o schimbare radicală a tipului de habitat în Dacia. Singurele zone în care habitatul specific epocii târzii a fierului se menţine sunt cele aflate la periferia provinciei, în părţile de sud şi de răsărit ale Transilvaniei, unde colonizarea romană a fost mai redusă şi unde comunităţile indigene şi-au putut menţine stilul ancestral de viaţă, probabil în schimbul unor obligaţii faţă de armata romană din apropiere, singurul element concret al noii stăpâniri.

Aşa cum am subliniat deja într-un alt capitol, o altă caracteristică a habitatului din Dacia romană este absenţa unor *civitates* ale comunităţilor indigene, cu excepţia zonelor de margine ale provinciei, unde ele au putut exista. Numele preromane ale marii majorităţi a oraşelor şi aşezărilor romane cunoscute din inscripţii nu semnifică o origine preromană a localităţilor, concluzie confirmată de cercetările arheologice, care nu au identificat niciunde urme preromane, nici măcar în apropierea aşezărilor romane. Prin urmare, majoritatea acestor nume nu provin de la aşezările dacice ale epocii târzii a fierului, ci sunt mai degrabă nişte toponime indigene, preluate de către romani atunci când au fixat în teren amplasamentele noilor aşezări.

Oraşele şi civilizaţia urbană

Primele localităţi atestate într-o inscripţie latină din Dacia, din anul 108 p.Chr., sunt doi *vici,* Napoca şi Potaissa. Peste 15 ani, prima va fi atestată cu statutul oficial de oraş. S-a presupus despre ambele localităţi că ar fi putut fi două aşezări autohtone. Cercetările recente, ca de exemplu săpăturile de la Napoca, au infirmat acest lucru, prima aşezare, cu caracter preurban, aparţinând unor colonişti norico-panonici. Din aceasta s-a dezvoltat apoi viitorul oraş. Şi la Potaissa urmele dacice concrete sunt inexistente. În schimb, se ştie din inscripţii că aici a staţionat temporar, probabil, *cohors I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria c. R. equitata,* cea care a construit şi drumul. Inscripţiile atestă şi o comunitate de cetăţeni romani, condusă de doi magistri, ceea ce arată că era un vicus. Atât la Napoca, cât şi la Potaissa, coloniştii şi-au amplasat aşezările în apropierea drumului, în locuri de trecere, cu bune perspective de evoluţie economică şi comercială.

Cam în aceeaşi vreme s-a fondat primul oraş, o *colonia deducta.* Locul ales a fost Depresiunea Haţegului, în sud-vestul Transilvaniei. Există o inscripţie[48], cunoscută de multă vreme şi considerată inscripţia de întemeiere a oraşului, care spune că el a fost fundat

Potaissa

48. CIL III 1443 = IDR III/2 1

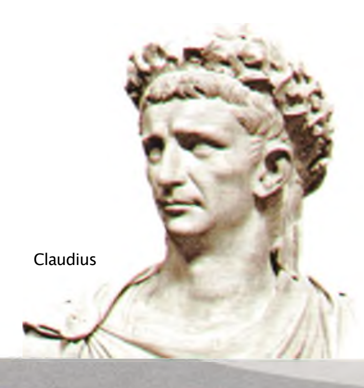

Apulum

(condita Colonia) de către D. Terentius Scaurianus, guvernatorul Daciei, în numele împăratului. În acest caz, acţiunea a avut loc în anii 109—110 p.Chr.

După unele opinii, teritoriul *coloniei Dacica* se întindea la început din sudul Banatului până în valea mijlocie a Mureşului, cuprinzând o mare parte din Banat şi din vestul Transilvaniei. Cu alte cuvinte, el ar fi coincis, în linii generale, cu teritoriul distribuit de Traian coloniştilor în proprietate ex *iure Quiritium*. În acest vast teritoriu existau însă, încă de la început, şi multe enclave, ce aparţineau armatei sau erau domenii ale fiscului.

În Dacia romană sunt cunoscute 11 oraşe. În afară de *colonia Dacica,* avem Drobeta, Napoca, Dierna, Apulum I („Partoş"), Apulum II, Potaissa, Ampelum, Porolissum, Tibiscum, Romula-Malva. Dintre acestea, Drobeta a devenit *colonia Septimia,* Apulum I a ajuns *colonia Aurelia,* iar colonia nova atestată tot la Apulum în vremea lui Decius ar putea fi oraşul Apulum II sau doar o refacere a celui dintâi. Tot *colonia* este atestată şi Potaissa pe vremea lui Septimius Severus, iar Napoca a devenit *colonia Aurelia* în timpul lui Marcus Aurelius. Celelalte au rămas doar municipii. Colonia Dacica Sarmizegetusa, Napoca, Apulum I şi Potaissa au beneficiat de *ius Italicum*[49]. Dacă teritoriul iniţial al coloniei Dacica ar fi fost atât de întins cum s-a presupus, este puţin probabil ca Traian să-i fi acordat şi *ius Italicum,* reducând astfel la minimum veniturile statului. În timp, crearea de noi oraşe, care a diminuat gradat teritoriile oraşelor mai timpurii, a generat, pe vremea lui Septimius Severus, ca măsură reparatorie, acordarea, pe teritorii mai mici, a dreptului italic. Teritoriul provinciei a fost urbanizat neuniform. Zona de vest şi sud-vest a Transilvaniei şi Banatul erau regiunea puternic urbanizată, iar estul şi sud-estul Transilvaniei erau complet lipsite de oraşe.

Principalii factori de urbanizare au fost armata şi coloniştii. Dacă în epoca lui Traian veteranii au jucat rolul primordial în constituirea primei *colonia,* în epoca lui Hadrian au fost

Claudius

ridicate la rang de municipiu Napoca, Drobeta şi Romula, primul evoluând dintr-o aglomerare de colonişti romani civili, cel de-al doilea dezvoltându-se în jurul unui castru auxiliar, iar cel de-al treilea tot în apropierea unor castre. Noi oraşe apar pe vremea lui Marcus Aurelius, ca Apulum I, tot dintr-un nucleu de colonişti. Celelalte au devenit municipii sub Septimius Severus:

Hadrian

Apulum II şi Potaissa în jurul *canabae*-lor celor două legiuni, iar Porolissum şi Tibiscum s-au dezvoltat şi ele în două centre militare importante. Pe de altă parte, colonia Dacica Sarmizegetusa şi Apulum I au utilizat ca amplasament, foarte probabil, fostele castre ale unor legiuni care au fost transferate în altă parte, o practică frecventă în toate provinciile imperiului. Rolul armatei în urbanizarea Daciei este evident, cum demonstrează statistica situaţiilor de mai sus. În ceea ce priveşte ritmul urbanizării, acesta a depins de diverşi factori geografici, economici şi sociali. Astfel, de exemplu, două aşezări amplasate în poziţii comerciale favorabile, Napoca şi Apulum I, au evoluat diferit. Napoca a devenit rapid *municipium Aelium* sub Hadrian, câtă vreme Apulum a trebuit să aştepte epoca lui Marcus Aurelius pentru a fi *municipium Aurelium.* Acest decalaj, la prima vedere inexplicabil, s-ar putea datora faptului că aşezarea Apulum I din „Partoş" a apărut mai târziu, abia după ce Legiunea I Adiutrix a părăsit castrul său. Atunci, prin 114 sau 118, pe fostul castru s-a înfiripat o aşezare civilă. Deceniul acesta de întârziere şi faptul că se afla în teritoriul coloniei Dacica Sarmizegetusa au putut fi motive ale încetinelii cu care *vicus*-ul din „Partoş" a devenit oraş, în pofida condiţiilor economice extrem de favorabile de care a beneficiat.

Viteza urbanizării în Dacia a fost totuşi ridicată, în ansamblu. În Pannonia vecină, unde existau *civitates* indigene, acestea şi-au început existenţa romană sub

Marcus Aurelius

Claudius, ajungând municipii abia pe vremea lui Hadrian. Calea de la *vicus* la municipiu a fost mai scurtă cu o jumătate de secol în unele cazuri în Dacia, unde evoluţia a început de la aşezări ale coloniştilor romani, şi nu de la *civitates,* care n-au existat.

49. Ulpian, Digestae, L 15, 1 8–9

Topografia orașelor din Dacia este puțin cunoscută. Singurul oraș roman care este doar parțial suprapus de o localitate actuală este Colonia Dacica Sarmizegetusa. Aici a fost cercetat arheologic recent unicul for cunoscut în Dacia. Acesta a fost ridicat în vremea lui Traian. Intrarea în for se făcea de pe *cardo maximus* și consta dintr-un tetrapylon susținut de patru baze mari. În fața scărilor tetrapylonului se găsea o bază, identificată cu *groma*, locul de unde a fost întemeiat orașul. Acest spațiu era acoperit de o construcție, sala gromei, susținută în partea nordică de 4 coloane și în partea sudică de structurile forului. Sala gromei are asemănări cu cea din *principia* Legiunii III Augusta de la Lambaesis din Africa. Asemănările forului cu *principia* legionare nu sunt surprinzătoare. Acest lucru se datorează nu doar posibilității ca structura de lemn care a precedat forul de piatră și care avea același plan să fi fost *principia* unui castru de legiune, ci și faptului că ridicarea forului de piatră a fost opera militarilor. Zona centrală a pieței forului este flancată pe trei laturi de portice. Pe axa nord-sud se află o bază de monument de 5,60 x 5,60 m, ce fusese dedicat întemeietorului (*conditori suo*). Nu s-a păstrat monumentul în sine. Pe parcurs, în curte s-au ridicat circa 25 de statui, majoritatea imperiale, din care s-au păstrat bazele, inscripții fragmentare și fragmente mici de bronz aurit. Prin intermediul unui *podium* se trecea din curte în *basilica iudiciaria*. Din bazilică se deschideau sediile instituțiilor municipale celor mai importante, ca de exemplu curia, ce avea la subsol două aeraria. Mai târziu, sub Marcus Aurelius și Commodus, a fost construit și un *aedes Augustalium,* inscripție care a determinat o confuzie, forul fiind cunoscut în literatura românească sub numele de „palatul augustalilor" mai bine de 50 de ani. Un al doilea for a fost construit ulterior spre sud, din care se cunoaște momentan *basilica forensis.* Tot în interiorul orașului au fost cercetate arheologic *praetorium-ul* procuratorului financiar al Daciei Apulensis și, parțial, un mare *horreum.* Țiglele cu ștampila PR COS (=pr[aedia] co[n]s[ularis]) găsite în acest complex datează din vremea lui Traian și, prin urmare, sugerează că aici trebuie să fi fost amplasat sediul guvernatorului Daciei în epoca lui Traian. Cele două depozite (horrea) amplasate de o parte și de alta a *praetorium*-ului au fost cu siguranță construite de Legiunea IIII Flavia Felix, deci în timpul lui Traian, fapt atestat de țiglele cu ștampila legiunii găsite în săpături. Al doilea monument important al coloniei, după for, este amfiteatrul. El este situat în afara zidurilor de incintă. Cele două axe ale monumentului măsoară 88 m, respectiv 68 m. Amfiteatrul a fost unul dintre primele edificii, construit în epoca lui Traian, inițial cu o structură din lemn pentru tribune, doar zidul ce înconjura arena fiind de piatră. Planul bine trasat al elipsei pledează pentru ridicarea sa de către militari din legiuni, cele mai bune analogii fiind cele ale unor amfiteatre legionare, ca de exemplu cel de la Deva (Chesters), din Britannia. La un moment dat, a fost realizată o *cavea* din zid, care putea adăposti între 4.000 și 5.000 de spectatori. Arena este străbătută de un canal subteran adânc, ce se deschide într-o încăpere centrală subterană cu ziduri de piatră. Aceasta adăpostea *pegma*, după cum atestă o inscripție găsită în interior, ce menționează un *pegmarius* (unica atestare în întreg imperiul), mânuitorul acestei instalații pentru producerea efectelor de scenă. Tot în afara zidurilor orașului se afla și o zonă sacră, unde au fost cercetate templul lui Aesculap și Hygia, templul lui Liber Pater și un atelier de sticlărie.

Forul roman de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa

Alte monumente urbane, din alte orașe ale Daciei, sunt cunoscute, în general, indirect, prin inscripții.

Construcții de tip urban există și în mediul rural. În afara *villae*-lor, centre ale proprietăților funciare, de multe ori deținute de orășeni, care își construiau locuințe urbane în mediul rural (ca de exemplu *villa* de la Ciumăfaia, ce aparținea unui decurion de la Napoca), sunt cunoscute câteva localități al căror statut administrativ este necunoscut, dar care pot fi numite, în termenii actuali, „orășele". Un caz tipic este așezarea romană de la Micăsasa. Ea se află la limita zonei urbanizate a Daciei. A fost un centru de coloniști norico-panonici, cu un important profil meșteșugăresc. Primii veniți aveau locuințe de lemn, cum rezultă din urmele de cărbune ars din primul nivel de locuire. Cel de-al doilea nivel este ilustrat prin locuințe mai solide, pe baze de piatră și acoperite cu țigle. În cel de-al treilea nivel al așezării au fost descoperite edificii cu ziduri de piatră de dimensiuni mari, cu mai multe încăperi, pavate cu cărămizi și cu *opus signinum*, precum și două baze de coloane și un capitel de piatră, rezultate de la un portic. Alte clădiri erau dotate cu instalații de *hypocaustum* și s-au descoperit și fragmentele unui apeduct. Între clădiri existau

Commodus

străzi pavate. Acoperişul lor era din ţigle şi pereţii interiori erau pictaţi în diferite culori. O evoluţie asemănătoare, de la colibe simple de lemn ale primilor colonişti la edificii de piatră cu dotări de tip urban, a fost demonstrată şi de recentele cercetări arheologice de la Napoca. În aceeaşi categorie de aşezări cu statut juridic inferior, dar cu aspect urban, pot fi încadrate şi altele, ca de exemplu *pagus Miciensis* (Veţel), cu un amfiteatru din lemn şi piatră, terme şi alte numeroase edificii cu ziduri de piatră, şi Germisara, staţiune termală cu bazine săpate în stâncă, construcţii cu ziduri de piatră, inscripţii votive, monumente sculpturale, între care o statuie de marmură a Dianei. Prin urmare, dihotomia între mediul urban şi cel rural în epoca romană, frecvent accentuată de către istorici, este în mare măsură artificială, cel puţin din acest punct de vedere.

Rezultă că urbanizarea a constituit cea mai spectaculoasă dintre transformările petrecute la nordul Dunării după ce aici s-a instaurat dominaţia politică a Imperiului Roman. Urbanizarea reprezintă o componentă centrală a schimbărilor denumite în mod convenţional prin termenul de „romanizare".

Integrarea Daciei în civilizaţia romană

Până nu demult, termenul de „romanizare" a fost utilizat în istoriografie ca o „umbrelă" protectoare pentru a ascunde o multitudine de procese istorice separate. Studiul culturilor provinciale trebuie să ia în considerare diversitatea culturală, în acelaşi timp cu unitatea ei în Imperiul Roman. „Romanizare" este un termen convenţional folosit pentru a marca o serie de schimbări culturale ce au creat civilizaţia imperială romană în care atât similitudinile, cât şi diferenţele au generat un sistem coerent. Prin urmare, a deveni roman nu era o problemă ce se putea rezolva prin simpla achiziţionare a unui pachet cultural gata pregătit. În cazul Daciei romane, studiul integrării în civilizaţia romană este deocamdată la început, iar documentaţia arheologică încă puţin consistentă, în comparaţie cu provinciile occidentale. Aşa înţeleasă ca un fenomen în primul rând de aculturaţie, prin care o masă de indigeni daci, necunoscută ca număr şi ca pondere socială, îşi modifică identitatea etnică sub influenţa civilizaţiei romane aduse de coloniştii cu care convieţuia. Nu au fost puse în evidenţă mecanismele sociale ale unui asemenea proces, care în Dacia nu au funcţionat ca în Gallia, Britannia sau Pannonia. În stadiul actual al cunoştinţelor, absenţa acelor *civitates* autohtone în zona puternic urbanizată a provinciei şi dispunerea

Amfiteatrul Sarmizegetusei romane

cum am subliniat, Dacia are o serie de caracteristici în privinţa structurii populaţiei, a comunităţilor indigene, a proprietăţii asupra pământului şi a evoluţiei reţelei de aşezări. Multe dintre acestea sunt legate de moşteniri ale epocii preromane, diferite de cele întâlnite de romani în alte provincii europene occidentale.

Cei care au abordat problema romanizării Daciei au elaborat în general scheme teoretice ideale, abstracte şi simplificatoare, fără a ţine seama de aceste realităţi. De aceea, romanizarea, tratată ca un fenomen spiritual de însuşire a limbii latine şi de transformare a mentalităţii într-una de tip roman, a fost comunităţilor indigene dacice în regiunile limitrofe, slab colonizate şi neurbanizate, nu permit identificarea unui proces de integrare rapidă a acestor comunităţi în civilizaţia romană. Elementele indigene integrate în mediul urban sunt atestate, aşa cum arătam, într-o proporţie extrem de redusă. Nici perioada de 165 de ani de stăpânire romană nu pare suficientă pentru finalizarea unui astfel de proces presupus. De aici s-a născut ideea unei romanizări forţate, urmărită de romani ca politică de stat, fără ca documentaţia istorică să ofere însă indicii în acest sens. Cele mai recente studii privind romanizarea din restul provinciilor demonstrează convingător că, peste tot în imperiu, peregrinii au acceptat de bunăvoie legile şi taxele romane. Pe de altă parte, autorităţile romane nici nu aveau mijloace eficiente cotidiene pentru a-i forţa pe aceştia, iar toleranţa era, pe de altă parte, un element important al filosofiei pe care se baza dominaţia romană. Aceste constatări nu înseamnă însă că în Dacia n-a avut loc un fenomen de romanizare.

Prin urmare, rezultă că procesul de romanizare sau de integrare a Daciei în civilizaţia romană trebuie abordat într-o altă manieră pentru a putea fi înţeles şi explicat convingător, ţinând seama de realităţile sociale ale Daciei.

Accentul noii viziuni trebuie pus în primul rând pe coloniştii romani. În acest context merită comentată cunoscuta frază a lui Eutropius, care spune că Traian a adus în Dacia „... *infinitas copias hominum ex toto orbe Romano...*". Nu suntem în faţa unei exagerări întâmplătoare a istoricului antic. El subliniază faptul că în Dacia, după cucerire, a existat o situaţie deosebită, colonizarea a fost masivă şi a reprezentat o acţiune cu urmări mult mai tranşante şi mai rapide decât în cazurile altor provincii, situaţie bine cunoscută, probabil, autorilor antici. Prin urmare, colonizarea masivă a fost o altă particularitate a Daciei în raport cu celelalte teritorii intrate mai timpuriu în Imperiul Roman. Aceasta este esenţa romanizării Daciei şi astfel se explică succesul rapid al integrării Daciei în lumea romană.

Romanizarea Daciei s-a făcut deci prin colonizare masivă, în primul rând. În linii generale,

fenomenul era deja extrem de avansat la sfârşitul domniei lui Traian. Totuşi, unele dintre grupurile colonizate aveau grade diferite de romanizare. Existau colonişti care se aflau în plin proces de aculturaţie, început în alte provincii, atunci când au fost aduşi în Dacia. Pentru ei procesul de romanizare a continuat, chiar dacă urmărirea acestuia în sursele arheologice şi epigrafice este încă la început. Astfel, în sudul şi estul Transilvaniei au fost colonizate comunităţi peregrine aduse din Noricum. Ele practicau o economie semipastorală şi se înmormântau în tumuli. Printre cele mai bine cunoscute sunt necropolele de la Caşolţ şi Calbor. Noricii din aceste aşezări utilizau ceramica tradiţională, alături de ceramică romană, practicau ritul funerar celtic de acasă, incineraţia în tumuli. Sondajele din aşezarea de la Caşolţ au arătat că locuinţele lor erau colibe de suprafaţă, cu pereţii de lemn lipiţi cu lut. Prin urmare, aceste comunităţi îşi păstrau modul de viaţă tradiţional celtic şi obiceiurile funerare proprii, în momentul sosirii în Dacia. Chiar dacă veneau dintr-o provincie romană, gradul lor de romanizare era destul de puţin evoluat. Procesul de integrare a unor asemenea comunităţi a continuat în Dacia, fără ca în stadiul actual al documentaţiei arheologice să poată fi urmărit. Acelaşi lucru se poate spune şi despre barbarii aduşi de romani în provincie în diferite momente. Comunităţile indigenilor daci din mediul rural şi militar de la marginile provinciei sunt prea puţin cercetate arheologic pentru a putea evalua gradul lor de romanizare în diferite perioade. Aşezările lor sunt situate în vecinătatea coloniştilor din Noricum, mai puţin romanizaţi, pe care i-am amintit. Singura constatare ce poate fi făcută despre gradul lor de romanizare este că ei utilizau şi produse ale atelierelor romane, alături de cele tradiţionale, fără ca stilul de viaţă să pară prea mult modificat.

Sosirea, pe parcursul secolului al II-lea p.Chr., a altor grupuri de colonişti a accelerat procesul de romanizare, destul de avansat chiar din primele decenii de existenţă datorită primului val masiv de colonizare din vremea lui Traian. În acest mod, în Dacia s-a răspândit şi impus rapid civilizaţia urbană, procesul de integrare fiind lipsit de obstacole şi încheiat, în linii generale, în primul secol de existenţă a provinciei. Dacia a fost, datorită particularităţilor sale, cea mai romană dintre provinciile de frontieră, chiar dacă a fost ultima adăugată pe lista imperiului. Aici, limba latină n-a întâmpinat concurenţa serioasă a niciunei alte limbi, devenind în scurtă vreme nu doar *lingua franca*, ci limba maternă a marii majorităţi a populaţiei Daciei.

Gradul de romanizare a Daciei rezultă extrem de clar şi din analiza monumentelor şi riturilor funerare ale diferitelor grupuri. Colonişti norico-panonici, de exemplu, s-au manifestat extrem de diferit. Dacă cei din sudul şi estul Transilvaniei utilizau incineraţia în tumuli tradiţională, cei ajunşi în Dacia Porolissensis au ridicat monumente funerare romane de piatră de origine norico-panonică. Aceştia utilizau îmbrăcămintea şi accesoriile vestimentare specifice (fibulele de tip norico-panonic) norico-panonicilor romanizaţi. Ilirii foloseau incineraţia în groapă simplă, uneori cu pereţii arşi (fie de la arderea pe loc, fie de la purificare). Unele morminte aveau groapa marcată de un ring de piatră sau de o incintă de piatră de formă rectangulară. Inventarul, constând din ceramică romană, *lacrimaria* şi *unguentaria* de sticlă, oglinzi şi alte obiecte romane de bronz, precum şi monede, dovedeşte că ritul funerar era puternic influenţat nu doar de cultura materială, ci şi de obiceiurile sepulcrale romane. La aceasta se adaugă inscripţiile funerare romane descoperite în unele necropole ilire. Chiar dacă gradul lor de romanizare este mult mai avansat decât al norico-panonicilor din sudul Transilvaniei, se menţin încă elemente ale ritului funerar tradiţional, care îi particularizează. Necropole ilire sunt cunoscute în special în regiunile montane ale Transilvaniei, la Ruda-Brad, Alburnus Maior „Hop” şi „Tăul Cornii”, Ighiu, Cinciş, dar şi la Apulum, Sighişoara şi chiar Romula. O altă grupă de colonişti, legaţi în special de mediul militar al trupelor auxiliare, sunt tracii. Necropolele unde pot fi identificaţi şi traci, la Brad-Muncelul sau la Romula, arată că ritul lor funerar era incineraţia pe loc în groapă simplă, săpată în trepte. Dacă la Romula ei par a fi dardani, la Brad-Muncelul ar putea fi vorba despre iliri amestecaţi cu traci. Oricum, tracii par mult mai romanizaţi decât alte grupuri etnice. Barbarii daco-sarmaţi aduşi de către romani din *barbaricum*-ul estic (Moldova) au necropole mixte. Predomină incineraţia în urne şi inhumaţia în cazul copiilor. Ritul funerar nu este modificat faţă de cel practicat în *barbaricum*. Monedele romane sunt accesorii vestimentare, medalioane, nu sunt folosite ca obol al lui Charon. Portul celor din necropola de la Locusteni este tradiţional, cu fibule barbare şi cercei de argint filigranaţi, pentru femei. Stadiul lor de romanizare este scăzut. Celelalte două necropole, cele

Pietre funerare romane

din Transilvania, Soporul de Câmpie şi Obreja, îşi menţin acelaşi rit funerar, dar accesoriile vestimentare arată o adoptare a îmbrăcămintei romane, gradul lor de integrare fiind superior celorlalţi din Dacia Inferior, chiar dacă îşi menţin ritul funerar tradiţional. De altfel, şi în alte provincii, ideologia funerară a indigenilor nu s-a modificat vreme îndelungată. În Britannia, de exemplu, în primele două secole de dominaţie romană a avut loc doar o integrare de natură materială, şi nu spirituală a indigenilor, aşa cum re2ultă din studiul necropolelor.

Necropole ale indigenilor care să-şi continue existenţa şi riturile funerare tradiţionale dinainte de cucerirea romană nu se cunosc în Dacia, aşa cum există în Gallia sau Britannia, spre exemplu, ceea ce ar putea fi doar un ecou al stadiului incipient al cercetărilor în mediul rural.

Un indicator la fel de semnificativ pentru romanitatea şi romanizarea provinciei Dacia este religia. O statistică relativ recentă arată că din totalul de monumente epigrafice şi figurate religioase, 73% (= 2.100) aparţin panteonului greco-roman. Procentul coincide cu cel de 74% al numelor romano-italice din analiza onomasticii. Restul se împart astfel: Mithras 10%, zeii siro-palmireni 5%, zeii microasiatici 3,8%, divinităţi thraco-moesice 3,6%, egiptene 3%, 2% celto-germanice şi nord-vest africane.

În privinţa religiei indigenilor daci, inscripţiile, monumentele figurative şi descoperirile arheologice nu ne oferă niciun indiciu cu privire la supravieţuirea acesteia în epoca romană.

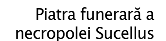
S-a sugerat de către unii istorici că religia statului dac ar fi fost fundamentul politic în epoca preromană, ea constituind elementul ideologic ce a asigurat rezistenţa antiromană, având capacitatea de a-i transforma pe războinicii daci în fanatici. Asemenea caracteristici i-ar fi determinat pe romani să distrugă templele, clasa sacerdotală şi să interzică sever, într-un fel, orice manifestări cu caracter religios tradiţionale ale indigenilor. Aceasta ar fi, în viziunea unor specialişti români, explicaţia situaţiei deosebite din epoca romană, în contrast cu prezenţa teonimelor locale in inscripţiile romane ale altor provincii, cum ar fi cele celtice din Noricum sau Pannonia. Această imagine teoretică, lipsită de o bază documentară serioasă, este contrazisă de comparaţia între comportamentul roman faţă de evrei şi cel faţă de daci, aşa cum transpare el din izvoarele literare latine. Atitudinea scriitorilor şi istoricilor latini faţă de cele două popoare este total diferită: ură faţă de evrei şi înţelegere, uneori chiar simpatie, faţă de daci. Traian a fost *Dacicus,* dar Titus n-a devenit *Judaicus,* pentru a nu se face asocieri politice sau chiar genetice cu evreii. Evreilor li s-a impus *fiscus Judaicus,* dacilor nu. Prin urmare, rezultă că dacii aveau un comportament religios diferit faţă de evrei, pentru că nu făceau prozelitism şi nu aveau diaspora. Prin aceasta ei nu periclitau religia, obiceiurile şi modul de viaţă (mores) romane. De aceea, romanii nu par să fi avut motive pentru a se comporta faţă de daci şi religia lor într-o manieră asemănătoare cu felul în care i-au tratat pe evrei, a căror religie fusese

Ceramică, găsită în necropola Porolissum

factorul esenţial ce determinase atitudinea antiromană. Dacă ar fi făcut-o, n-ar fi dat numele de Sarmizegetusa (considerat centrul religios sfânt pandacic) primului oraş roman, o *colonia deducta* de veterani, aşa cum n-au făcut cu Ierusalimul.

Explicaţia inexistenţei divinităţilor dacice în inscripţiile şi pe monumentele romane trebuie căutată, mai degrabă, în structura religiei dacilor, despre care ştim prea puţin, şi în evoluţia socială şi politică a lumii dacice preromane. Spargerea cadrelor organizării tribale odată cu impunerea autorităţii statale trebuie să fi adus schimbări esenţiale şi în religie. În stadiul actual al cunoaşterii acestor probleme, lipsa oricărei manifestări religioase indigene în epoca romană pare mai degrabă legată de existenţa unei religii cu caracter „popular” a indigenilor. Această posibilitate este susţinută şi de inexistenţa oricăror manifestări de cult spectaculoase (temple, sanctuare) în lumea barbară din apropierea Daciei romane, unde locuiau daci liberi şi alte neamuri înrudite şi unde romanii nu puteau impune şi mai ales controla interdicţii religioase. Religia dacică „aristocratică” şi divinităţile „oficiale” dacice dispăruseră odată cu clasa sacerdotală, legată strâns de existenţa regelui şi a statului. Aşa se explică lipsa oricărei situaţii în care să poată fi identificat fenomenul de *interpretatio antiqua,* în speţă *interpretatio Dacica,* prin care indigenii să vadă în unele divinităţi romane propriile divinităţi.

În schimb, cultele indigene din alte provincii, preluate acolo în panteonul roman prin *interpretatio antiqua* (fie Romana, fie de altă natură), sunt numeroase în Dacia. Cele mai bune exemple pot fi date din lumea provinciilor celtice şi germanice: Apollo Grannus şi Sirona, Sucellus

Piatra funerară a necropolei Sucellus

Cavaler trac, descoperit la cetatea Polovragi, jud. Olt

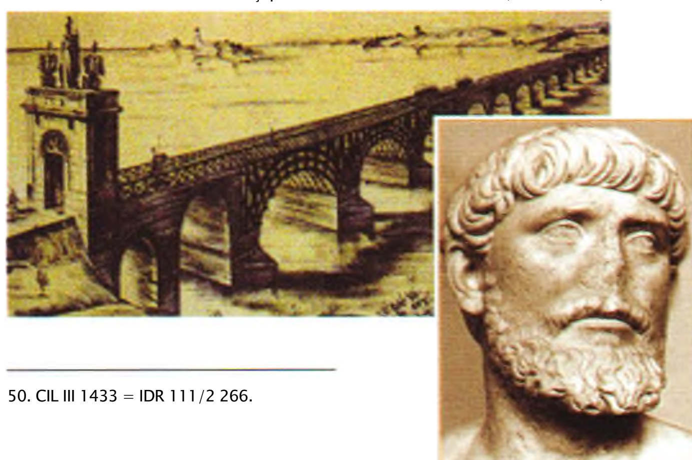
şi Nantosuelta, Cernunos, Epona, Mars Camulus, Obila, Hercules Magusanus, Iupiter Sol Bussurigius, Iupiter Bussumarus, Iupiter Tavianus şi divinităţile colective Quadriviae, Matronae, Dominae, Gesahenae, Suleviae, Campestres. Dintre cele de origine thraco-moesică, bine cunoscuţi sunt zeii sincretişti, aşa-numiţii „cavaleri danubieni", reprezentaţi în peste 60 de reliefuri, Cavalerul trac, uneori în sincretism cu Apollo. Câte o singură atestare au zeiţa Dardanica şi Zbelthiurdus, zeul fulgerelor. De acelaşi succes ca şi în alte provincii s-au bucurat şi în Dacia zeii orientali, în frunte cu Mithras (peste 280 de monumente). Urmează cultele siro-palmirene - Iupiter Dolichenus (50 de monumente), Syria (Atargatis), Iupiter Heliopolitanus, Iupiter Balmarcodes, Azizos, Sol Invictus, Turmasgades, Baltis, Deus Aetemus, Theos Hypsistos, Belus, Iarhibolus, Malagbel, Bebellahamon, Benefal, Manavat - şi microasiatice: Cybele, Sabazius, Cimistenus, Men, Eruzenos, Saromandus, Adrastia, Sarden-denos, Zeus Narinos, Zeus Sittacomi-.cos. Nu lipsesc nici divinităţile egiptene şi nord-vest-africane: Serapis, Isis, Harpocrates, Ammon, Apis, Caelestis (Tanit), Saturnus, Dii Mauri.

Rezultă că în religia şi mentalitatea populaţiei Daciei romane exista o diversitate ce reflecta diversitatea coloniştilor, chiar dacă nu în mod proporţional. Putem afirma că exista un cosmopolitism religios. Sunt clar ilustrate fenomenele de *interpretatio Romana* şi de sincretism, în mare, produse în afara Daciei, înainte de sosirea coloniştilor. La toate acestea trebuie adăugate numeroasele practici oculte, magice, care constituiau un mozaic la fel de divers din categoria credinţelor „populare", mai puţin documentate de către izvoarele scrise şi artistice. Rezultă că existau grade diferite de înţelegere şi de practicare a religiei în rândul populaţiei Daciei romane. Religia greco-romană, ce domina comunităţile urbane, a avut un rol la fel de important ca şi limba latină în procesul de integrare în lumea romană. Religia juca însă un rol mai militant decât limba latină. Existau şi divinităţi cu caracter „politic" care îndemnau la loialitate faţă de imperiu şi împărat: Victoria, Virtus Romana, Genius Imperatoris şi mai ales divinităţi legate direct de casa imperială, a căror frecventare sau ignorare putea însemna avansarea în ierarhia socială sau dizgraţia şi marginalizarea: Domus Divina, precum şi cultul Romei şi al lui Augustus. Cultul imperial era celebrat la Ulpia Traiana Sarmizegetusa de către un *concilium Daciarum trium,* care avea în frunte un *sacerdos arae Augusti (coronatus Daciarum trium)*[50], apărut în vremea lui Severus Alexander (când este sigur atestat) sau chiar mai înainte. Sarcina principală a acestei instituţii era celebrarea cultului imperial în numele tuturor comunităţilor provinciei. Prin acest act se exprima loialitatea faţă de imperiu şi împărat a provinciei şi a locuitorilor ei. El reprezenta un element de coeziune religioasă şi politică în ansamblul spiritualităţii provinciei. În mod evident, a fost una dintre pârghiile cele mai importante, alături de limba latină, pentru uniformizarea unei societăţi cu tradiţii diverse şi cu grade diferite de romanizare, contribuind la procesul integrării comunităţilor insuficient romanizate în momentul sosirii lor în Dacia.

Civilizaţia urbană romană a impus în Dacia limba latină, religia greco-romană şi mentalitatea romană. Nu înseamnă că n-au existat şi numeroase particularităţi sau că Dacia era un teritoriu cu un nivel uniform de receptare a civilizaţiei romane. Din contră, în Dacia s-au întâlnit tradiţii din provinciile occidentale, dar şi din Orient, asigurându-i o diversitate culturală remarcabilă. Caracterul puternic latin şi filiaţia latină occidentală a civilizaţiei provinciale a Daciei nu au fost în niciun fel concurate de aporturile culturale orientale în arhitectură sau în artă, sigur identificate prin studiile de arheologie şi istoria artei. A fost menirea geografică a Daciei de punte între Occident şi Orient. Civilizaţia provincială a Daciei n-a atins un nivel deosebit, caracterul de provincie de frontieră spunându-şi cuvântul. Realizările culturale, artistice şi tehnice au fost modeste şi nu se remarcă prin originalitate deosebită. Singurul monument de excepţie al Daciei, ce poate fi înscris între cele mai importante din imperiu, a fost podul peste Dunăre, de la Drobeta, realizat de Apollodor din Damasc în epoca lui Traian.

Provincia Dacia avea o identitate aparte, care o deosebea de celelalte provincii de limbă latină din Occident. Formele de aculturaţie fiind mai reduse ca intensitate faţă de alte provincii, rezultă o unitate lingvistică mai puternică, generalizarea limbii latine fiind un fenomen mai rapid, ce n-a întâmpinat obstacole sau rezistenţe.

Apollodor din Damasc
şi podul construit de el la Drobeta (*reconstituire*)

50. CIL III 1433 = IDR 111/2 266.

Dacia şi lumea barbară vecină 6

Dacia lui Traian şi teritoriile extracarpatice ce depindeau de Moesia Inferior aveau rolul strategic de a separa masele barbare de pe malul stâng al Dunării, de la Aquincum până la gurile fluviului. Rolul special al Daciei era supravegherea iazigilor şi stoparea încercărilor acestora de a se extinde spre platoul transilvan. Iazigii erau, în acea perioadă, cei mai ostili vecini ai Daciei.

Rolul Daciei faţă de lumea barbară

În timpul crizei din 117-118 p.Chr., rolul Daciei se dovedise lipsit de eficacitate. Pentru a putea asigura securitatea zonei intracarpatice, Imperiul Roman a trebuit să accepte o serie de sacrificii, concretizate prin cedarea unor teritorii şi reorganizarea celor rămase sub stăpânire romană.

Cele trei Dacii create de Hadrian erau „centrate" pe axa est-vest, în raport cu vecinii barbari cei mai periculoşi, iazigii şi roxolanii. Ele nu se învecinau direct cu niciunul dintre aceste două neamuri sarmatice. În noua concepţie strategică a epocii hadrianice, în faţa celor două fronturi de luptă potenţiale se întindeau două zone de câmpie, nelocuite intens şi sistematic în acea perioadă, cum rezultă din cronologia descoperirilor arheologice. Astfel, cele trei Dacii continuau să-şi îndeplinească rolul de „ic" despărţitor în mijlocul lumii barbare.

După războaiele marcomanice, regiunile translimitane au fost mai intens populate, cu acceptul administraţiei romane din Dacia. Acest lucru a contribuit la naşterea unor „zone de contact" şi la o dinamizare a schimburilor şi a circulaţiei mărfurilor peste linia de demarcaţie. Spre nord-vest de Dacia Porolissensis şi în Câmpia Munteniei din faţa Daciei Malvensis circulaţia monedei romane şi a mărfurilor romane de uz cotidian a transformat aceste regiuni în „zone de tranziţie" între sistemul roman, bazat pe producţia de mărfuri şi pe economia monetară, şi sistemul social tribal din *barbaricum*.

După anii 230-240 p.Chr., schimbarea echilibrului lumii barbare, în special spre nord-est şi spre est de Dacia, a adus modificări în relaţiile cu vecinii barbari. Rolul strategic al Daciei se apropia de sfârşit. Vechea concepţie strategică a secolului al II-lea p.Chr. era depăşită.

Neamurile barbare din apropierea Daciei şi instrumentarul diplomatic al politicii romane

Aşa cum arătam, în epoca lui Traian, principalii vecini barbari ai Daciei erau iazigii şi roxolanii. Cu ambele neamuri, romanii au avut în anumite momente relaţii de *amicitia*. În timpul războiului dacic al lui Traian, iazigii au fost singurii barbari din regiunea Dunării care nu au fost aliaţi cu Decebal. Se ştie din izvoarele scrise că o relaţie similară a existat şi cu roxolanii, probabil după ce au fost înfrânţi în anul 102 p.Chr. Hadrian va continua relaţiile de *amicitia* cu cele două neamuri, atitudine ce va contribui, în parte, la depăşirea crizei din 117-118 p.Chr.

După dispariţia Regatului Dacic, vidul de putere şi timorarea populaţiilor din *barbaricum* au asigurat o perioadă liniştea la frontierele nordice şi estice ale Daciei. Regiunile mai populate erau cele din depresiunile Carpaţilor Orientali şi cele din nordul Moldovei şi Bucovina. Pe Nistrul superior, până la Prut şi în nordul Moldovei locuiau costobocii, de neam traco-geto-dac. Lor li s-a atribuit aşa-numita „cultură Lipiţa", deşi cronologia acesteia nu este încă definitiv stabilită. Începând cu secolul I p.Chr., la est de Regatul Dacic, în Moldova, pătrunseseră deja şi grupuri sarmatice, cum sunt, spre exemplu, aorşii. Ei au convieţuit, se pare, cu locuitorii mai vechi ai zonei, daco-geţii şi bastarnii.

Spre nord de Dacia trăiau şi unele triburi celtice, ca anarţii şi tauriscii[51]. Tot spre nord, pe Tisa superioară, locuiau compact comunităţi dacice.

În timpul războaielor marcomanice, în regiunea Dunării mijlocii şi a Tisei superioare s-au produs mişcări de populaţie[52]. Printre populaţiile amintite de izvoare erau: marcomanii, quazii, nariştii, hermundurii, suevii, sarmaţii, lacringii, burii, vandalii, victoalii, sosibii, sicobaţii, peucinii, roxolanii şi costobocii[53]. Dintre aceştia, primii care au ameninţat Dacia nordică au fost burii. Ei locuiau iniţial în sud-estul Slovaciei şi în nordul Ungariei. În anul 180 p. Chr.[54] au fost învinşi de guvernatorul Daciei, Sabinianus. În faţa sectorului de limes de la Porolissum, la circa 5-15 km în faţa liniei de turnuri de pază, sunt cunoscute aşezări barbare. Cultura lor materială este mixtă, daco-germanică. Acest amestec, cunoscut în estul Slovaciei

Amfiteatrul de la Porolissum

51. Menţionaţi de Ptolemeu, III, 8, 3, în acelaşi timp şi la aceeaşi latitudine cu costobocii
52. SHA, Vita Marci, 14
53. SHA, Vita Marci, 22,1
54. Cassius Dio, LXXII, 3,1

Vandali atacând o garnizoană (*reconstituire*)

încă din secolul I p.Chr. (la Zemplin, de exemplu), ar putea constitui populaţia numită de izvoare buri.

O altă populaţie extrem de războinică au fost vandalii. Cum în izvoarele scrise apar mai multe nume de populaţii, s-a propus identitatea asdingi — victoali şi lacringi - taifali, dar şi invers. Indiferent de variantă, ceea ce se ştie este că aceste populaţii germanice erau strâns înrudite şi erau cele care au dezvoltat cultura Przeworsk. Aceste elemente au fost identificate arheologic în nord-vestul extrem al României, în necropola de la Medieşu Aurit, la Apa, Boineşti, Cehăluţ, Lazuri şi Crasna. Contactul lor cu limesul Daciei Porolissensis este ilustrat prin descoperirea în interiorul unor castre romane a unor obiecte specifice, accesorii de îmbrăcăminte, ceramică şi chiar arme, specifice populaţiilor culturii Przeworsk.

Pentru ca romanii să aplice unei populaţii din afara imperiului sistemul de relaţii de *amicitia*, aceasta trebuia să fie suficient de importantă şi de puternică, iar aristocraţia războinică să fie dominată de un rex. Spre nord-est de Dacia este amintită de izvoare „ţara" costobocilor[55], iar o inscripţie de la Roma atestă un oarecare *Pieporus rex Coisstobocensis*[56]. Acestea sunt indicii ce ar putea atesta existenţa unei legături de tip *amicitia* între romani şi costoboci. Atestarea unui rex barbar în preajma Daciei este unică. În vremea guvernatorului Sextus Cornelius Clemens, acesta i-a îndemnat pe asdingi să-i atace pe costoboci şi să le ia teritoriile. Asdingii şi lacringii s-au aflat şi ei, probabil, în aceleaşi relaţii de *amicitia* cu romanii, chiar dacă uneori acestea se întrerupeau temporar, lăsând loc conflictelor militare. Aşa rezultă din relaţiile lor cu romanii în vremea lui Caracalla şi apoi a lui Macrinus[57].

O altă înţelegere încheiată de imperiu prin intermediul Daciei a fost cea din 180 p.Chr. cu burii. Principala prevedere era ca ei să nu mai locuiască şi să nu-şi mai pască vitele, pentru totdeauna, pe o fâşie de teren lată de 40 de stadii de la graniţa Daciei[58]. Totuşi, ei erau toleraţi în apropierea Daciei. Tot în timpul guvernatorului Sabinianus, ne spune Cassius Dio[59], au fost supuşi şi li s-a promis pământ în Dacia celor 12.000 de daci „mărginaşi", ce fuseseră alungaţi din ţara lor de baştină, probabil de pe Tisa superioară. Cum în provincie urmele lor nu au fost depistate, romanii au putut aplica o altă metodă, atribuirea de teritorii în vecinătatea imediată a provinciei. În acest caz, considerăm că a fost aleasă regiunea de la vest de Dacia, Crişana. Aici sunt atestate arheologic comunităţi dacice, dar nu există continuitate de locuire din secolul I p.Chr. şi nici elemente de datare prea numeroase pentru prima jumătate a secolului al II-lea p.Chr. Aceeaşi metodă, aşezarea unui grup barbar în preajma frontierei, au aplicat romanii şi în Muntenia, în faţa limesului transalutan. În ambele regiuni lipsesc mormintele bogate (princiare) şi depozitele de vase de bronz sau din metale preţioase, indicatorii existenţei unei aristocraţii barbare. În acelaşi timp, sunt prezente mărfuri romane de uz cotidian. Faţă de aceste populaţii romanii n-au utilizat sistemul relaţiilor de *amicitia* (similare cu cele faţă de quazi, marcomani sau costoboci), ci le-au atribuit zone de locuit în faţa frontierei romane. Prezenţa pieselor de echipament militar romane şi a unor arme romane dovedeşte exercitarea unui control militar roman şi a unei autorităţi romane, cel puţin nominale, asupra grupurilor barbare, practică bine cunoscută şi la alte frontiere.

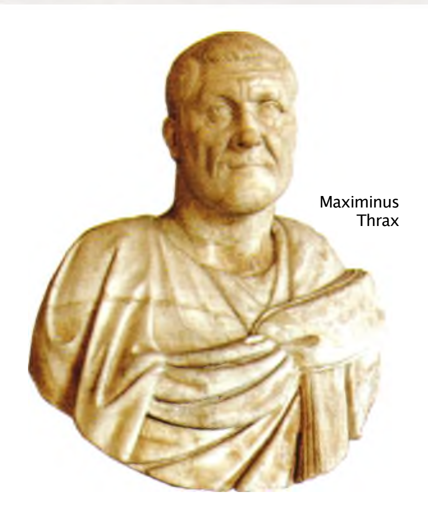
Colonişti romani

Alte triburi cereau bani şi romanii le acordau stipendii pentru a le determina să rămână paşnice. Astfel, de exemplu, un *dynasten* germanic (şeful unui trib), pe nume Tarbos, ameninţa Dacia cu război, dacă nu ar fi primit bani. El a fost alungat de un altul, Battarios, tot în schimbul unei sume de bani[60]. Studiul circulaţiei monetare în regiunile de la vest de Dacia a constatat o creştere a numărului de monede emise de Marcus Aurelius, în afara provinciei, în Dacia fenomenul fiind invers, ceea ce ar putea fi explicat prin creşterea stipendiilor pentru barbari.

În Moldova, numărul de monede romane şi al tezaurelor este mult mai mare ca şi în Crişana şi Muntenia. Multe tezaure trebuie să fi reprezentat stipendii, cum ar fi cele trei descoperite la Muncelul de Sus, cărora li se adaugă şi un tezaur de şapte vase romane de argint. Este indiciul unei reşedinţe princiare barbare. Un alt astfel de centru este marcat de mormintele de incineraţie cu inventar foarte bogat de la Dămieneşti, o adevărată excepţie în mediul cultural al lumii daco-geto-sarmatice de la est de Dacia, în secolul al II-lea p.Chr.

55. Cassius Dio, LXXI, 12,1
56. CIL VI 1801 = ILS 854 = IDRE I 69
57. Cassius Dio, LXXVIII, 12,2; LXXVIII, 27,5
58. Cassius Dio, LXXI, 3,1
59. Cassius Dio, LXXI, 3, 3
60. Cassius Dio, LXXI, 11,1

Maximinus Thrax

După 230 p.Chr., când semnele crizei imperiului încep să se simtă şi în Dacia, ecourile luptelor pentru apărarea Daciei sunt date de titlurile imperiale ale unor împăraţi. Maximinus Thrax a dus un război cu „dacii liberi” de la nord de Dacia, primind titlul de *Dacicus Maximus*, pe care nu şi-l mai luase niciun alt împărat după Traian. Curând, se impun atenţiei izvoarelor literare alte populaţii, carpii şi goţii, situaţi la nord de gurile Dunării. Un mare conflict cu carpii, care a afectat şi Dacia, a avut loc în vremea lui Philippus Arabs, care a devenit primul împărat cu titlul de *Carpicus Maximus*. Atitudinea antiromană a carpilor a determinat aplicarea faţă de ei doar a politicii de stipendiere, combinată cu măsuri de forţă ce urmăreau nimicirea lor. În final, resturile acestui neam au fost aşezate în imperiu în vremea tetrarhiei şi sub Constantin cel Mare.

Goţii se impun în fruntea inamicilor imperiului abia începând cu Claudius al II-lea, primul împărat cu titlul de *Gothicus Maximus*, cu puţin înainte de abandonarea provinciei Dacia. Interesul lor s-a îndreptat în acea perioadă spre Asia Mică şi Grecia, Dacia fiind mai puţin vizată.

Interacţiunea economică peste frontierele Daciei şi impactul influenţelor romane în lumea barbară

Definirea zonelor de interacţiune economică între Dacia şi *barbaricum* are ca element principal comerţul. Ele s-au constituit mai ales după modificările aduse în lumea barbară de războaiele marcomanice. O pondere mai importantă a avut sectorul nord-vestic al frontierei Daciei Porolissensis. În zona din faţa sa, unde aminteam existenţa unui grup de aşezări barbare, mărfurile romane circulau intens. Aceeaşi situaţie este cunoscută şi în Germania, în valea Lahntal, dincolo de Wetteraulimes. Circulaţia monetară pledează şi ea pentru extinderea relaţiilor comerciale în aceste „zone de contact”. În Muntenia, de exemplu, circulaţia monetară, datorată în special schimbului, este comparabilă cu cea dintr-o provincie periferică. Barbarii utilizau moneda romană, existând o economie monetară limitată, poate pieţe şi chiar negustori. Un excelent exemplu este aşezarea rurală de la Mirşid (jud. Sălaj). Ea era amplasată la doar 750-800 m distanţă, în faţa zidului ce marca teritoriul provinciei. Prin ea trecea drumul roman ce pleca de la Porolissum spre Pannonia Inferior. Unele locuinţe, databile în secolul al III-lea p.Chr., erau construite pe temelii de piatră şi aveau dimensiuni de până la 10 x 7 m. Materialul ceramic descoperit era 95% de factură romană, restul fiind ceramică lucrată cu mâna, de factură dacică. S-a presupus că aşezarea era locuită de comercianţi barbari daci, fiind un fel de *emporion*.

Comerţul de frontieră se desfăşura, ca şi în alte situaţii similare, în preajma castrelor, locurile de târg şi datele fiind riguros fixate de autorităţile romane. În cazul Pannoniei, s-a constatat că el avea un caracter militar, datorită faptului că, în mediul iazig, compoziţia cantitativă şi calitativă a importurilor romane reflectă trăsăturile castrelor şi aşezărilor de pe limes, şi nu ale celor din interiorul provinciei. În cazul Daciei, cunoaşterea produselor ei ajunse în lumea barbară este încă extrem de deficitară, pentru a putea trage concluzii ferme.

Ca zone „periferice”, în care economia romană se prelungea, aceste regiuni s-au bucurat de un fel de „integrare economică”, dacă nu în provincie, măcar în mediul militar de pe frontieră.

Goţi trecând munţii *(reconstituire)*

Philippus Arabs

Prezenţa mărfurilor romane de uz cotidian în *barbaricum* a determinat, la scurtă vreme, apariţia unor ateliere „barbare”, care au început să copieze produsele romane. Cea mai evidentă influenţă romană este în domeniul producţiei ceramice. În aşezări din nord-vestul României, ceramica romană lucrată la roată, din pastă zgrunţuroasă, începe să fie produsă în cantităţi apreciabile spre sfârşitul secolului al II-lea p.Chr. Cea mai spectaculoasă concretizare a acestui fenomen este apariţia în *barbaricum* a unor adevărate aşezări de olari, după modelul celor din provincie. Aşa sunt cele din zona Someşului inferior, de la Medieşu Aurit, cu 13 cuptoare, Lazuri, cu 10 cuptoare, Satu Mare, cu 5 cuptoare. Este un mare salt, de la economia naturală la cea bazată pe producţia de mărfuri şi piaţă.

Ateliere ce fabricau în afara provinciei şi ceramică romană de lux s-au descoperit chiar în faţa castrului de la Porolissum. La Panic, Zalău-Valea Mâţii şi Zalău (bd. Mihai Viteazu) sunt dovezi arheologice ale producţiei de ceramică ştampilată.

7 *Dacia Amissa* şi problema continuităţii

Gallienus

Criza politică şi militară a Imperiului Roman din a doua jumătate a secolului al III-lea p.Chr. a atins apogeul în timpul împăratului Gallienus. Provinciile de la frontiera Dunării au ajuns într-o stare economică dificilă, fiind ţinta incursiunilor de pradă ale neamurilor de peste limes şi depinzând de atitudinea trupelor romane, ce participau activ la lupta pentru putere din imperiu şi îşi impuneau prin abuz şi intimidare, probabil, autoritatea şi în provincii.

Dacia Amissa

Tot mai mult, interesul împăraţilor pentru aceste teritorii se reducea la a-şi asigura loialitatea armatelor provinciale. Comunităţile urbane şi rurale s-au ruinat sub povara sarcinilor crescute şi a dezinteresului autorităţilor publice. Climatul de insecuritate devenise o constantă a vieţii de la frontieră.

Dacia şi alte teritorii romane de dincolo de frontierele naturale ale principatului timpuriu, Rinul şi Dunărea, ca nordul Raetiei şi agri decumates din Germania Superior, vor avea o istorie asemănătoare, mai ales din punctul de vedere al atitudinii imperiale faţă de ele. Astfel, Panegiricul lui Constantius Chlorus din 297 p.Chr.[61] spune că *„sub principe Gallieno... amissa Raetia"*. Despre Dacia, unii autori din secolul al IV-lea afirmă acelaşi lucru: *„Dacia... amissa est"*[62], *„… sed sub Gallieno imperatore amissa est"*[63]. Cele două expresii, atât în cazul Raetiei, cât şi al Daciei, fiind identice şi referindu-se la acelaşi împărat, ar trebui să aibă şi acelaşi înţeles, atât pentru Raetia, cât şi pentru Dacia. Pe parcursul vremii, pe baza documentaţiei arheologice şi epigrafice, despre ambele „pierderi" ale lui Gallienus s-au emis ipoteze diferite. Recent, descoperirea unei inscripţii la Augsburg a demonstrat că, cel puţin în cazul Raetiei, *amissa* a însemnat cu siguranţă „pierderea" provinciei de către Gallienus, în favoarea lui Postumus, uzurpatorul ce conducea „Imperiul Galic". Administraţia romană continua să existe, dar autoritatea lui Gallienus nu mai era recunoscută în Raetia. Prin urmare, devastările şi atacurile peste limes n-au însemnat totuşi dezorganizarea apărării frontierei şi abandonarea ei şi a provinciei, cum se credea în istoriografia modernă. Devastările din Pannonia Inferior, urmate de instalarea uzurpatorilor, Ingenuus şi apoi Regalianus, n-au dus nici ele la pierderea provinciei. În cazul Daciei, „pierderea" ei de sub autoritatea lui Gallienus, deşi posibilă logic, este dificil de plasat în timp. Nu există, de asemenea, niciun argument arheologic sau de altă natură pentru ideea susţinută de unii istorici cu privire la abandonarea de către Gallienus a unei părţi a Daciei. Din contră, pe frontiera nordică a Daciei Porolissensis, în această vreme se fac lucrări de reparaţie a fortificaţiilor castrelor, datate în jurul anului 260 p.Chr. În ceea ce priveşte circulaţia monetară, s-a constatat că după anul 253 p.Chr. aceasta scade în Dacia, ca şi în cele două Pannonii, ajungând la o cădere dramatică spre 260 p.Chr. Parţial diferită se prezintă situaţia tezaurelor monetare. Se cunosc 5 tezaure ce se termină cu monedele lui Gallienus, majoritatea provenind din principalul centru militar, Apulum. Acumularea de monede de la Valerianus şi Gallienus trebuie să fi avut loc însă în afara Daciei. Potenţialii posesori trebuie să fi fost militarii. Vexilaţii dacice fuseseră plecate în Orient cu Valerianus. După capturarea şi uciderea acestuia de către părţi, unii dintre militarii legiunii de la Apulum au reuşit, probabil, să se întoarcă acasă. Ultima inscripţie datată din castrul celeilalte legiuni, V Macedonica de la Potaissa, se datează în anii 257-258 p.Chr. Din anul 260 p.Chr. provine o inscripţie ridicată de comandantul Legiunii XIII Gemina, la Mehadia, probabil noul ei sediu, sau a unor vexilaţii din armata Daciei. După 264 p.Chr., vexilaţii din cele două legiuni dacice sunt atestate la Poetovio, în Pannonia Superior, iar alte inscripţii atestă militari din cele două legiuni în nordul Italiei. Rezultă că după 258-260 p.Chr. nu mai sunt dovezi epigrafice ale prezenţei celor două legiuni în castrele lor de la Apulum şi Potaissa, în schimb părţi din ele sunt atestate la Mehadia, Poetovio şi în nordul Italiei. Pe de altă parte, ele au fost duse în alte centre de către Gallienus, pentru a asigura armata mobilă necesară apărării Italiei, ceea ce înseamnă că au continuat să-i fie loiale lui Gallienus. Aşadar, nu există nicio perioadă în care Gallienus să fi putut pierde controlul asupra Daciei (= *amissa)*. Din contră, el s-a bazat permanent pe armata ei. Primele vexilaţii dacice care trec de partea unui uzurpator, Victorinus, urmaşul lui Postumus la conducerea „Imperiului Galic", o fac abia la sfârşitul anului 269 p.Chr. (după moartea lui Gallienus), cum rezultă din aurei emişi la Trier. Dacia a rămas o provincie romană în timpul lui Gallienus. Ideea despre „pierde-

Marcus Cassianus Latinius Postumus

61. Pan. Lat. 4 (8), Paris, 1952 (ed. Galletier)
62. Eutropius, 9, 8, 2
63. Festus, 8, 2

rea" Daciei s-a născut, probabil, datorită faptului că o parte a armatei Daciei era risipită în urma expediţiei orientale a lui Valerianus, iar alta a fost transferată de Gallienus în alte zone strategice, mai importante. La această situaţie se adaugă starea financiară dezastruoasă şi dezinteresul împăratului pentru soarta comunităţilor urbane şi rurale din Dacia, numeroasele uzurpări şi atacurile populaţiilor de dincolo de frontieră. Această atmosferă de nesiguranţă, în care zvonurile alarmiste se dezvoltau cu repeziciune, a determinat în final o imagine confuză despre Dacia, transmisă peste un secol de istoriografia latină târzie prin expresia, la fel de ambiguă, *amissa.*

Chiar fără o intenţie precisă de a retrage frontiera imperiului pe linia Dunării, Gallienus a declanşat acest proces, devenit ireversibil în deceniul următor, datorită evoluţiei politice din imperiu. În vremea lui Claudius al II-lea, Italia a continuat să fie ameninţată de alamani. În Dacia se constată o nouă scădere dramatică a circulaţiei monetare, în comparaţie cu Moesia de la sudul Dunării. Situaţia provinciei se agravase. Nu există nicio dovadă a prezenţei celor două legiuni în castrele de la Apulum şi Potaissa. Sfârşitul existenţei oficiale a provinciei Dacia s-a produs în timpul lui Aurelianus. Ultima atestare a provinciei apare pe *aurei* emişi la Mediolanum în primăvara lui 271 p.Chr., cu legenda *Dacia Felix*. Deschiderea unei noi monetarii în 271/272 p.Chr. la Serdica, capitala Daciei Mediterranea create de Aurelianus la sud de Dunăre, ar putea marca finalul acestui proces. Din izvoarele literare se ştie că imediat după începutul anului 271, Aurelianus a plecat cu armata spre Aquileia în campania împotriva „sciţilor" (vandalii din Pannonia). În legătură cu acţiunile sale referitoare la Dacia se spune: *„provinciam Daciam... intermisit vastato omni Illyrico et Moesia desperans eam posse retinere abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae in Media Moesia collocavit apellavitque eam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit et est dextra Danubio in mare fluenti, cum antea fuerit in laeva"*[64], *„... per Aurelianum, translatis exinde Romanis, duae Daciae in regionibus Moesiae ac Dardaniae factae sunt"*[65] sau *„Cum vastatum Illyricum ac Moesiam deperditam videret, provinciam Transdanuvianam Daciam a Traiano constitutam sublato exercitu et provincialibus reliquit, desperans earn posse retineri, abdustoque ex ea populos in Moesia conlocavit apellavitque suam Daciam, que nunc duas Moesias dividit"*[66] şi *„Daces autem, post haec, iam sub imperio suo Traianus, Decebalo eorum rege devicto, in terras ultra Danubium, quae habent mille milia spatia, in provincia redegit. Sed Gallienus eos dum regnaret amisit Aurelianusque imperator evocatis exinde legionibus in Mysia conlocavit ibique aliquam partem Daciam mediterraneam Daciamque ripensem constituit.. ,"*[67]. Filologii şi istoricii au disecat aceste texte de multe ori, încercând să descopere mai multe informaţii decât oferă ele în realitate, să explice unele

Dinar de pe vremea lui Aurelianus

Aurelianus

contradicţii aparente sau reale ale textelor şi uitând adesea că ele se adresau în antichitate unor cititori care cunoşteau bine evenimentele la care se referă scriitorii antici. În acest fel s-au născut false polemici privind informaţiile istorice pe care ni le pot transmite sursele literare despre aceste evenimente. Cauzele acestei situaţii şi ale supraestimării valorii documentare a izvoarelor literare au o istorie lungă.

Polemica pe tema continuităţii sau discontinuităţii daco-romanilor în fosta Dacie

În evul mediu, cea mai mare parte din fosta provincie Dacia (Transilvania şi Banatul) a ajuns să facă parte din Regatul Maghiar feudal. După dispariţia acestuia şi după o scurtă autonomie, Principatul Transilvaniei a devenit provincie a Imperiului Habsburgic, transformat în secolul al XIX-lea în Imperiul Austro-Ungar. În toate aceste secole, populaţia majoritară a Transilvaniei au constituit-o românii, cum rezultă din documentele medievale. În timp însă, drepturile politice şi religioase ale acestui grup majoritar au fost desfiinţate, egalitatea iniţială cu celelalte grupuri etnice fiind transformată într-o discriminare, care a făcut din români un grup tolerat şi nerecunoscut de sistemul juridic al vremii. Transformările religioase şi culturale ale secolului al XVIII-lea au deschis calea şcolilor europene primilor români din Transilvania. Cunoaşterea trecutului roman al Daciei şi conştiinţa latinităţii limbii române au determinat naşterea unei mişcări intelectuale militante a românilor din Transilvania, ce a culminat cu un memoriu-manifest oficial, în numele naţiunii române, *Supplex Libellus Valachorum* (1791). Drepturile românilor erau cerute pe baza concepţiei epocii Luminilor, fiind utilizate ideile dreptului natural, dar şi ale dreptului istoric. Istoria a devenit o armă a luptei de emancipare naţională a românilor. Pentru prima oară, erau invocate vechimea poporului român în Transilvania din epoca romană a Daciei şi nobleţea oferită de latinitatea sa. În concluzie, cea mai veche populaţie a Transilvaniei nu era corect să fie lipsită de drepturi egale cu cele ajunse aici mai recent, adică nobilii maghiari, saşii şi secuii, cele trei „naţiuni" medievale privilegiate.

Această mişcare politică a declanşat o reacţie a unor istorici austrieci, care au

Ruine urbane în localitatea Cioroiu Nou. Dolj

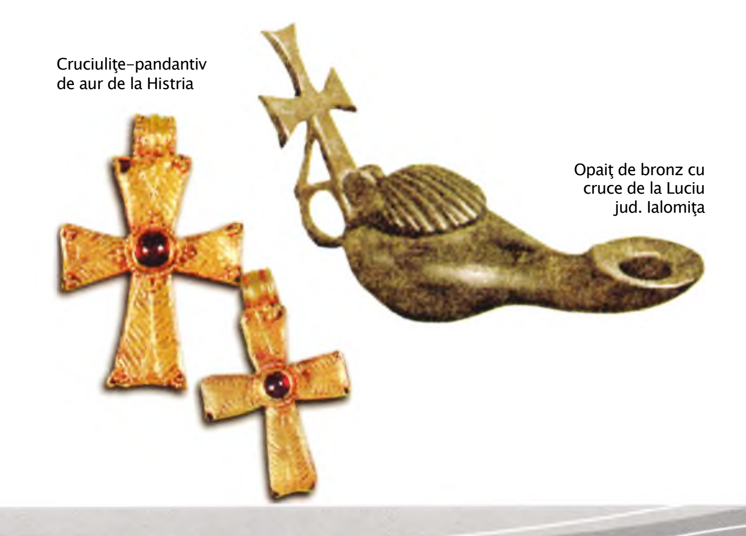
64. Eutropius, 9,15
65. Festus, 8,2
66. SHA, Vita Aurel., 39, 2
67. Iordanes, Rom., 217

contestat argumentele istorice privind vechimea şi autohtonia românilor în Transilvania. În acest fel s-a născut o polemică cu substrat politic, dusă pe tărâmul istoriei şi filologiei. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când situaţia politică a românilor s-a agravat, replica istoriografiei oficiale a statului austro-ungar s-a radicalizat, fiind publicată o lucrare a lui R. Roesler, care încerca să demonstreze sistematic imposibilitatea ca între locuitorii daco-români ai Daciei antice şi românii din Transilvania să existe o continuitate. Aceştia, spunea teoria lui Roesler, sunt emigraţi târziu, în evul mediu, din sudul Dunării, când deja Transilvania era locuită de maghiari şi saşi. Prin urmare, argumentele istorice invocate de români pentru a cere egalitate politică nu sunt reale. Crearea statului naţional România, obţinerea independenţei şi a recunoaşterii sale internaţionale vor duce această polemică mai departe, lupta de emancipare naţională transformându-se în lupta de unire a Transilvaniei şi Banatului cu România. Din acest moment se naşte „problema continuităţii", replica dată teoriei lui Roesler asumându-şi-o istoricii din România. Disputa, având aceleaşi coordonate politice, a continuat pe tot parcursul secolului al XX-lea, fiind purtată între istoriografia română şi cea maghiară, cu perioade de răbufniri în anumite momente politice acute, cum a fost mai ales Al Doilea Război Mondial. Cauza principală a perpetuării acestei polemici a fost faptul că în Ungaria nu au fost acceptate niciodată (nici în anii comunismului) unificarea statului naţional român, prin intrarea Transilvaniei şi Banatului în graniţele României în 1918, şi Tratatul de pace de la Trianon din 1920, care oferea actului legitimitate internaţională. În perioada dictaturii comuniste situaţia s-a agravat, mai ales in anii comunismului naţionalist al lui Ceauşescu în România, când susţinerea continuităţii a dobândit accente ideologice duse dincolo de orice limită. Polemica istorică veche cu substrat politic a devenit politică naţionalistă cu substrat istoric. Urmările acelor ani se resimt încă puternic şi astăzi mai ales la nivelul conştiinţei şi mentalităţii colective. Problema continuităţii există şi astăzi. Vechile idei au încă adepţi în ambele tabere. Totuşi în România există şi o tendinţă istoriografică critică, care respinge amestecul ideologiei în cercetarea istoriei, nu acceptă exagerările sau miturile în istorie şi ia atitudine faţă de imaginile create fără baza documentară solidă necesară, în spiritul adevărului istoric. Din păcate, în istoriografia maghiară această viziune nu şi-a găsit încă locul, cel puţin în privinţa problemei continuităţii românilor.

În istoriografia românească din ultimul secol, problema continuităţii a fost abordată rigid, încercându-se demonstrarea continuităţii văzute liniar din antichitate şi până astăzi. Concret, arheologia a încercat permanent să găsească argumente în cultura materială şi a fost continuu bântuită de obsesia statistică a amplificării numărului dovezilor, care niciodată nu erau suficiente. De fapt, cauza acestei situaţii consta în faptul că argumentele pe care le-a adus arheologia au fost acceptate convenţional ca indicatori siguri ai continuităţii, chiar dacă unele n-au fost niciodată destul de clare. De aceea, doar cantitatea lor cât mai mare era văzută ca un factor al credibilităţii. În momentul actual, continuarea acestei viziuni istoriografice, bazate pe o polemică alterată prea mult de ideologie şi politică, nu poate fi eficientă şi nu poate asigura istoriografiei româneşti actuale progresul şi locul firesc între istoriografiile europene. Soluţia alternativă este uitarea istoricului problemei şi reluarea cercetării pe baza izvoarelor istorice, indiferent de estimarea prealabilă a rezultatelor investigaţiei ştiinţifice. Răspunsurile la problemele istoriei vechi a României trebuie date de către istoricii români, în primul rând. Credibilitatea acestora va fi asigurată de seriozitatea şi obiectivitatea cercetărilor pe care le vor prezenta opiniei publice. În acest fel, contestările obiective vor deveni mai dificile, iar cele subiective, bazate pe umbrele trecutului, vor fi marginalizate.

Revenind la izvoarele literare ale epocii de sfârşit a stăpânirii romane în Dacia, ele au fost absolutizate şi utilizate de adversarii continuităţii drept argumente decisive care demonstrau, în opinia lor, evacuarea totală a populaţiei daco-romane latinofone a Daciei în sudul Dunării. Astfel, fosta Dacie ar fi devenit o *terra deserta* până la începuturile evului mediu, viziune susţinută şi de tăcerea în toată această vreme a izvoarelor scrise, care nu fac referire la acest teritoriu sau la populaţia lui. Prin urmare, patria veche a românilor n-ar fi fost în fosta Dacie, ci la sudul Dunării.

În replică, filologii români s-au străduit să interpreteze aceleaşi izvoare scrise în mod restrictiv, amendând litera textului, uneori prin traduceri inexacte. Astfel, textul lui Iordanes pe care l-am amintit a fost considerat, pe baza expresiei *„evocatis exinde legionibus"*, că ar fi dovada retragerii doar a armatei, fără populaţia civilă. Concluzia este artificială, deoarece se bazează pe o traducere eronată a întregului pasaj. Aşa s-a născut ideea că în izvoarele literare în discuţie ar putea fi separate două tradiţii istoriografice referitoare la retragerea din Dacia: una „greşită", a lui Eutropius, Rufius Festus şi Flavius Vopiscus, şi una „corectă", a lui Iordanes. Prima susţinea retragerea totală a armatei şi a populaţiei civile şi era datorată „patriotismului" tendenţios al lui Eutropius, iar cea de-a doua s-ar explica prin

Cruciuliţe-pandantiv de aur de la Histria

Opaiţ de bronz cu cruce de la Luciu jud. Ialomiţa

competenţa lui Iordanes, care ar fi corectat „greşeala” despre evacuarea totală a populaţiei, amintind doar armata. În realitate, traducerea corectă a textului lui Iordanes duce la concluzia că el aminteşte atât retragerea armatei (*evocatis exinde legionibus),* cât şi a populaţiei civile (*Dacos*, pe care Traian i-a organizat in provincie, Gallienus i-a „pierdut”, iar Aurelianus i-a aşezat în Moesia, cum rezultă din traducerea corectă). Aşadar, nu au fost două tradiţii istoriografice antice. Prin urmare, toţi autorii scriu acelaşi lucru general, referindu-se la retragerea armatei şi a populaţiei civile numite diferit (*Romani, Daci, provinciales, populus).* Aceste informaţii nu sunt însă relevante şi nici suficiente pentru a susţine evacuarea totală a populaţiei Daciei nord-dunărene. Recent, istorici străini, neimplicaţi în polemica pe tema continuitate-discontinuitate, ca L. Okamura şi A. Watson, abordând epoca lui Aurelianus, consideră puţin probabilă şi impracticabilă soluţia evacuării în masă a întregii populaţii. Au fost retraşi, în opinia lor, doar administraţia, negustorii bogaţi, proprietarii de pământ, adică *honestiores*, provincialii care contau. Cea mai mare parte dintre *humiliores*, ce aveau deja mai multe în comun cu barbarii decât cu propriii *honestiores,* au rămas pe loc.

Problemele istorice mai importante sunt legate de motivele retragerii şi de maniera în care s-a desfăşurat această operaţiune de anvergură. În anul 271, în afară de supunerea vandalilor, Aurelianus a administrat goţilor din zona Dunării o înfrângere memorabilă, având astfel ocazia să regândească şi să refacă strategia defensivă a întregii regiuni. Pe de altă parte, Aurelianus avea nevoie de numeroase forţe pentru a pleca în campania contra Palmyrei, iar o frontieră dunăreană mai scurtă putea fi apărată cu forţe mai puţine. Rolul strategic al Daciei se încheiase oricum de multă vreme, dinamica lumii barbare fiind modificată esenţial în a doua jumătate a secolului al III-lea p.Chr., faţă de momentul când a fost creată provincia nord-dunăreană. Prin urmare, decizia lui Aurelianus a fost una strategică. El a putut avea şi motive subiective, ca protejarea Serdicei, unde îşi avea origo, aflată într-o regiune pustiită şi depopulată, greu de apărat de invaziile de la nordul Dunării. Faptul că desfăşurarea practică a operaţiunii de evacuare nu a lăsat ecouri în istoriografia antică ar putea fi semnul eficienţei cu care s-a desfăşurat. Zona noii Dacii de la sud de Dunăre era mică, încă un argument împotriva evacuării totale. De altfel, crearea Daciei sud-dunărene nu avea scopul adăpostirii întregii populaţii nord-dunărene, ci menţinerea numelui acestei provincii în lista unităţilor administrative ale imperiului (un fel de muşamalizare a retragerii, în ochii opiniei publice romane), fidelitatea celor două legiuni ale Daciei şi creşterea prestigiului Serdicei, ce devenea astfel capitală provincială. Părăsirea Daciei a fost răspunsul unei minţi de militar la o problemă militară fundamentală şi ea a fost îndeplinită într-o manieră militară. Aurelianus a încheiat conştient şi cu intenţie procesul de „pierdere” a Daciei început involuntar sub Gallienus, asumându-şi responsabilitatea în alegerea răului celui mai mic pentru Imperiul Roman.

Rezultă că este un efort lipsit de suficientă motivaţie ştiinţifică adunarea diferitelor categorii de argumente arheologice care să dovedească prezenţa în Dacia a unei părţi a populaţiei fostei provincii, după retragerea administraţiei şi armatei romane, aşa cum a făcut istoriografia românească în mod constant. Ele n-au reuşit să convingă de-a lungul vremii pe cei cărora le erau în primul rând adresate. O situaţie istorică din antichitate, contestată absurd într-un anumit moment al trecutului, trebuie tratată astăzi ca un fapt istoric firesc. Arheologia şi mai ales epigrafia şi numismatica pot confirma cu uşurinţă, prin evidenţă negativă, izvoarele scrise ce afirmă clar retragerea sub Aurelianus, chiar dacă nu este necesar acest lucru. Arheologia nu poate însă documenta la fel de uşor continuitatea aşezărilor, a producţiei materiale şi mai ales a celei etnice. Această situaţie este însă comună şi altor teritorii, după ce ele au încetat să mai fie provincii romane, cum a fost, de exemplu, cazul Britanniei la începutul secolului al V-lea p.Chr. Acest lucru se datorează situaţiei obiective că faptele istorice nu au în mod obligatoriu corespondenţe sau consecinţe la nivelul culturii materiale. Niciunde însă n-a ajuns nimeni la sfidarea raţiunii, explicând că un popor latin, de două ori mai numeros decât vecinii săi de alte origini etnolingvistice, se află doar printr-o coincidenţă, printr-o întâmplare pe teritoriul unei foste provincii romane ce avusese o populaţie numeroasă şi puternic romanizată, cu care acesta n-ar avea nicio legătură directă. Cei care vor să demonstreze ştiinţific absurdul sunt liberi să încerce să o facă. Nu este însă datoria noastră, a oamenilor de ştiinţă români, să demonstrăm, în replică, absurditatea absurdului.

Legionar de pe vremea lui Aurelianus (*reconstituire)*

Dacia în perioada imediat următoare retragerii romane

Descoperirile arheologice demonstrează cu siguranţă două lucruri importante: 1. după anul 271 p.Chr., viaţa continuă în multe din centrele provinciei şi în aşezări noi, chiar dacă în forme mai modeste şi 2. circa 100 de ani, în zona vestică romanizată a Daciei nu pătrund masiv şi sistematic populaţii străine neromanizate, din afara fostei frontiere romane. Concluzia simplă ce rezultă este că o parte a populaţiei fostei provincii Dacia rămăsese după anul 271 p.Chr. în Transilvania. Pledează pentru aceasta, în primul rând, continuarea unei

circulaţii monetare în intervalul 271—306 p.Chr., firavă, dar firească în noul context politic şi social. Indicele monetar al aşezărilor din zona sudică din apropierea Dunării are o valoare mai mare decât indicele din aşezările din Transilvania. Această situaţie se datorează schimbului direct între centru şi periferia imperiului, Transilvania fiind în postură de hinterland.

Fosta provincie Dacia devenea o zonă economică „tampon" în care exista o economie monetară limitată în regiunile sudice din apropierea Dunării, în timp ce în Transilvania monedele erau încă în uz, dar nu mai funcţiona o adevărată economie monetară. Aici moneda devine obiect de valoare, şi nu de tranzacţie. Aceeaşi evoluţie economică s-a petrecut şi în *agri decumates,* teritoriul abandonat de romani în Germania Superior.

Dispariţia producţiei organizate pentru piaţă şi a comerţului legat de acest mecanism economic a însemnat dispariţia pieţei. În asemenea condiţii, familiile rămase în Dacia au fost obligate să cultive pământul, să crească animale pe cont propriu, chiar dacă trăiau încă printre clădirile fostelor oraşe romane, pentru a-şi asigura subzistenţa. În noua societate nu mai era loc decât pentru agricultori. Dezintegrarea societăţii romane provinciale a dus la dispariţia complexităţii sociale şi culturale din epoca romană, ceea ce trebuie să fi determinat un regres, cel puţin de natură cantitativă, perceptibil în primul rând la nivelul culturii materiale. Pentru Britannia din perioada ce a urmat disoluţiei puterii romane şi apariţiei primilor anglo-saxoni, de unde avem mai multe informaţii, s-a presupus că nivelul de continuitate în economia rurală trebuie să fi fost ridicat. De asemenea, o serie de specializări ale muncii s-au putut transmite din epoca romană.

Reconstituirea uneia dintre porţile castrului roman de la Porolissum-„Pomăt", jud. Sălaj

Pentru societatea din fosta provincie Dacia, putem spune că ea cunoaşte la sfârşitul secolului al III-lea şi în prima jumătate a secolului al IV-lea p.Chr. o anume stare de anomie (o stare de dezorganizare a societăţii în care formele stabile sociale şi culturale se întrerup). Această societate trebuie să fi fost o lume rurală şi ruralizată compusă din comunităţi sărace şi reduse numeric, pentru care distanţele crescuseră imens, contribuind la izolarea lor. Factorii geografici au sporit în însemnătate, ei asigurând legăturile sau constituind barierele dintre oameni. Este posibil ca în mediul rural, ca şi în Britannia, să fi existat şi în Dacia un anumit nivel de continuitate al economiei rurale. Din păcate însă, deocamdată, mediul rural al Daciei este insuficient cunoscut arheologic.

În privinţa posibilităţilor arheologiei de a documenta transformările petrecute în această perioadă, trebuie să avem în vedere că între evenimentele politice (cum a fost retragerea din anul 271 p.Chr.) şi cultura materială nu se poate stabili o relaţie de tip cauză-efect. Cultura materială provincial-romană din Dacia, restrânsă după anul 271 p.Chr. la forme de manifestare mai modeste ca urmare a dispariţiei marilor centre de producţie şi a pieţei, şi-a menţinut aspectele generale din perioada provinciei. De aceea, este extrem de dificil de separat pe baze formale ce anume din cultura materială provincial-romană aparţine epocii provinciei sau deceniilor ce au urmat după 271 p.Chr. Acelaşi lucru se poate spune şi despre arheologia aşezărilor rurale. În cazul arheologiei aşezărilor rurale din epoca provinciei, cărora li s-au suprapus aşezări din perioadele ulterioare, fenomenul continuităţii de viaţă poate fi mai bine surprins. Există situaţii numeroase, ca în aşezările de la Obreja, Suceag, Strei, Archiud, Grădinari, Moldova Veche, pentru a le aminti doar pe cele unde s-au făcut cercetări mai de amploare, unde locuinţelor şi anexelor gospodăreşti din epoca romană li s-au suprapus altele, ce conţin artefacte databile în secolul al IV-lea. Tipul de habitat este întotdeauna acelaşi. Arheologic, nu a fost identificat un hiatus al locuirii, putându-se susţine continuitatea aşezărilor. Rămâne dificilă cronologia obiectelor, mai ales a ceramicii, pentru perioada de la sfârşitul secolului al III-lea şi până spre mijlocul secolului al IV-lea p.Chr., din motivele deja explicate. Mult mai uşor de identificat şi de datat sunt elementele culturii materiale pătrunse din arii culturale străine în mediul provincial-roman din Dacia.

Din secolul al IV-lea p.Chr. există pe teritoriul fostei Dacii numeroase alte obiecte arheologice, cum sunt, de exemplu, fibulele cu capete de ceapă sau brăţările de tip roman târziu, obiecte produse şi utilizate în Imperiul Roman târziu. Se apreciază că ele erau folosite, la fel ca şi monedele romane târzii de bronz, de către populaţia daco-română locală. De multe ori însă, valoarea lor documentară este diminuată de faptul că ele nu provin, cu unele excepţii, din contexte arheologice cunoscute, adică din săpături sistematice.

8

Nordul provinciei Moesia Inferior (Dobrogea) în secolele II-VI p.Chr.

Începând cu secolul I a.Chr., politica romană a devenit activă în zona litoralului de vest al Mării Negre, unde existau cetăţile greceşti Histria, Tomis, Callatis, Apollonia.

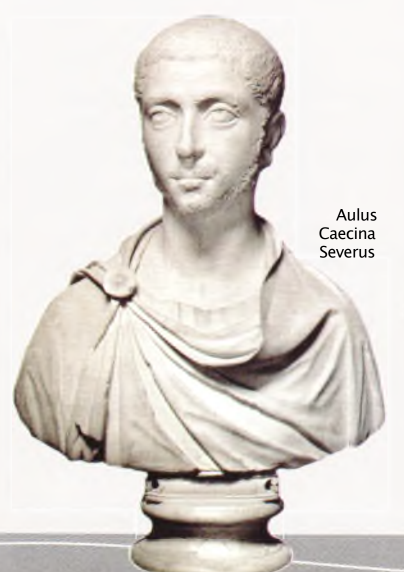

Ruinele cetăţii Callatis

Constituirea şi organizarea provinciei Moesia Inferior

Impunerea influenţei romane s-a petrecut gradat, de la acţiunile lui Marcus Terentius Varro Lucullus din anii 72—71 a.Chr., C. Antonius Hybrida din anii 62-61 a.Chr. până la cea a lui M. Licinius Crassus din 29-28 a.Chr. Toate aceste expediţii au pornit din provincia Macedonia. La începutul secolului I p.Chr., romanii au creat o nouă provincie, situată mai aproape de zona de interes, Moesia.

Primul guvernator al Moesiei a fost Aulus Caecina Severus, atestat în anul 6 p.Chr.[68] Noua provincie cuprindea văile Moravei şi Timocului. Zona Dunării era pusă sub comanda unui *praefectus (civitatium Moesiae et Triballiae),* pentru ca ulterior să fie ocupată de armata romană.

Aulus Caecina Severus

Dobrogea, teritoriul dintre Dunăre şi Marea Neagră, a fost iniţial dominată de romani prin intermediul regelui clientelar Rholes, apoi prin Regatul Odris. La moartea ultimului rege odris, Roemetalces al III-lea, în anul 46 p.Chr., se întemeiază provincia Thracia. În vremea lui Nero, guvernatorul Moesiei, T. Plautius Silvanus Aelianus[69], mută de la nordul Dunării, probabil în Dobrogea, 100.000 de oameni. Anexarea propriu-zisă a Dobrogei la Moesia se va produce abia în vremea lui Vespasianus[70]. Lungimea excesivă a frontierei Dunării şi pericolul incursiunilor dacilor ce o ameninţau permanent dinspre nord au dus în anul 86 p.Chr. la separarea provinciei în Moesia Superior şi Moesia Inferior. Ultima se întindea de la râul Tibriţa la Marea Neagră şi de la Dunăre la munţii Balcani. Moesia Inferior avea în frunte un guvernator de rang consular şi o garnizoană compusă din legiunile V Macedonica la Oescus şi I Italica la Novae. În vremea lui Traian a fost transferată şi Legiunea XI Claudia la Durostorum.

În perioada domniei lui Diocletianus se produc mari transformări în organizarea administrativă, militară şi economică a imperiului. Moesia Inferior a fost împărţită în Moesia Secunda şi Scythia Minor. Ultima era situată între Marea Neagră şi Dunăre, cu puţin mai extinsă spre sud decât actuala Dobroge. În vremea lui Constantin cel Mare, Scythia Minor a fost inclusă în dioceza Thracia din prefectura Oriens. Ea avea capitala la Tomis. A rămas în cadrul Imperiului Bizantin până la începutul secolului al VII-lea p.Chr., când limesul dunărean a fost abandonat sub presiunea slavilor şi avarilor.

Populaţia, oraşele şi societatea

Populaţia indigenă a Dobrogei o alcătuiau geţii[71]. Alte populaţii înrudite, traco-getice atestate sunt crobizii, sacii, corallii, troglodiţii, oinensii, obulensii. Lor li s-au adăugat sciţii[72], bastarnii[73] şi sarmaţii[74]. În epoca romană au fost aduse alte neamuri traci-ce, ca odrisii[75], besii[76] şi laii, ausdecensii. Organizarea lor socială şi statutul lor juridic sunt puţin cunoscute. Se presupune că trăiau în obşti teritoriale, devenind ulterior un fel de coloni.

Printre locuitorii preromani ai Dobrogei trebuie consideraţi şi cei ai cetăţilor greceşti de pe litoral. Ele erau considerate de romani *civitates peregrinae.* Callatis (Mangalia) a reuşit încheierea unui *foedus,* devenind *civitas foederata*, cu garantarea vechilor instituţii şi lipsită de prezenţa armatei romane. Oraşul avea

68. Cassius Dio, LI, 29
69. ILS986
70. Suetonius, Vespasianus, VIII, 4
71. Strabon, VII, 3, 2,12–13; Cassius Dio, LI, 23–26; Plinius, Nat Hist., IV, 11 (18)
72. Strabon, VII, 3, 3,13; 14, 5; Plinius, Nat Hist, III, 26,149
73. Strabon, VII, 3, 3,13,15,17; Ovidius, Tristia, II, 198; Ptolemeu, III, 10,4, 7
74. Strabon, VII, 3, 3,13; Plinius, Nat Hist., IV, 11,41; Ptolemeu, 10, 7
75. Ovidius, Ex Ponto, I, 8,11 –20; IV, 7, 1–55; 9, 75–80
76. Ovidius, Tristia, III, 10, 5; IV, 1,67

Hadrianus

Ruinele cetății Halmyris

circa 10.000-15.000 de locuitori, între care erau și nou-veniți, romani. Unii locuitori erau cetățeni romani, cum arată atestarea asociației *conventus civium Romanorum*[77]. Tomis (Constanța) a regresat în secolul I p.Chr. de la o *civitas peregrina libera* la o *civitas peregrina stipendiaria* și a primit o garnizoană romană[78]. Hadrianus i-a redat statutul de *civitas libera* (= *foederata).* Orașul a ajuns la o populație de circa 25.000-30.000 de locuitori, prezența romanilor fiind mai bine reprezentată decât la Callatis. În teritoriul cetății Tomis locuiau cetățeni romani (*cives Romani consistentes)* în vicus Turris Muca[79]..., vicus Clementianensis sau Narcissiani[80]. Sunt cunoscute și așezări grecești, Stratonis și Parthenopolis[81]. Cel de-al treilea oraș grecesc important al Dobrogei a fost Histria. Se pare că ea a fost o *civitas peregrina stipendiaria* în epoca romană. La începutul secolului al II-lea p.Chr., M. Laberius Maximus, guvernatorul Moesiei Inferior, a fixat întinderea teritoriului rural al cetății (*hora)*[82]. Populația sa era de circa 10.000-15.000 de locuitori, greci, dar și numeroși romani. În teritoriul propriu-zis existau câteva așezări rurale grecești (*komai*). În regio Histriae, o unitate administrativă mai întinsă, se aflau comunități rurale diferite. Vicus Quintionis adăpostea veterani, cetățeni romani și bessi rezidenți[83], un altul, cu nume necunoscut, era locuit de veterani și cetățeni rezidenți[84], iar vicus Secundini de către cetățeni romani și lai rezidenți[85]. În fine, alte așezări au nume geto-dacice, ca Arcidava și Buteridava[86].

Pe lângă evoluția acestor vechi orașe grecești în epoca romană, au existat și orașe romane, mai recent constituite. Unele localități sunt menționate de Ptolemeu[87] cu numele de *poleis*: Sucidava, Axiopolis, Carsium, Troesmis, Dinogetia, Noviodunum, Aegyssus. Multe, chiar centre indigene inițial, au evoluat datorită prezenței armatei romane. Astfel, pe lângă cele de mai sus, amintim Halmyris, Salsovia, Capidava și Arrubium.

Traian a ridicat la rangul de *municipium* așezarea de la Tropaeum Traiani[88]. Importantul centru militar de la Troesmis, garnizoana Legiunii V Macedonica de la începutul secolului al II-lea, până la Marcus Aurelius, devine sub acest împărat *municipium.* Este foarte probabil ca aici să se fi ținut, anual, *concilium provinciae*, cum lasă să se presupună două inscripții ce menționează pe *sacerdos provinciae*[89]. Alte localități, ca Sucidava (Izvoarele), Flaviana, Altinum, Cimbrianae, Sacidava, unii *vici* militari, altele civitates indigene, n-au beneficiat de aceeași dezvoltare și de aceleași șanse. Populația acestor vici era alcătuită din romani, indigeni și greci, ca de exemplu la Ulmetum[90], în teritoriul Capidavei. Al treilea *municipium* a fost, se pare, Noviodunum.

în comparație cu Dacia, nivelul urbanizării Dobrogei este diferit: există trei mari orașe grecești și trei municipii romane; niciunul nu a devenit *colonia.* Cantitativ și calitativ, urbanizarea romană din Dobrogea este inferioară celei din Dacia. Acest lucru nu înseamnă că integrarea în lumea romană nu s-a produs. Structura populației este, de asemenea, mult mai diversă. Comunitățile de cives *Romani consistentes* conviețuiesc cu elemente indigene, vorbitorii de latină cu cei de greacă și de traco-geto-dacică, elemente care în Dacia lipsesc sau nu sunt atestate. Rezultă, încă o

Ruinele cetății Sucidava

77. ISM III, 83
78. ISM III, 176, 177
79. ISM II, 141
80. ISM II, 134, 136; V, 191, respectiv 133
81. Tab. Peut., VIII, 6; Plinius, Not. Hist., IV, 11,44; Eutropius, VI, 10
82. ISM I, 67-68
83. ISM I, 324, 326-328, 330, 332
84. CIL III 14 442
85. ISM I, 343-347, 349
86. ISM I, 358, respectiv 359-360
83. ISM I, 324, 326-328, 330, 332
84. CIL III 14 442
85. ISM I, 343-347, 349
86. ISM I, 358, respectiv 359-360
87. Ptolemeu III, 10, 6
88. CIL III 14 437,2
89. ISM V, 151,194
90. ISM V, 62-64

dată, unitatea lingvistică latină a Daciei, în comparaţie cu Moesia Inferior, unde, chiar dacă latina s-a impus, ea a fost intens concurată de limba greacă.

Structura socială este aceeaşi cu cea din alte părţi ale lumii romane, fiind extrem de complexă, conform structurii organizării administrative şi diversităţii etnoculturale. Câteva dintre categoriile sociale, cum sunt peregrinii sau *dediticii,* sunt bine atestate. Majoritatea locuitorilor cetăţilor greceşti erau peregrini, ca şi locuitorii aşezărilor indigene. *Dediticii* erau folosiţi ca mână de lucru pe posesiunile din teritoriile rurale ale oraşelor. Tot acolo existau şi coloni, folosiţi tot ca forţă de muncă agricolă.

În oraşele şi aşezările romane de pe Dunăre cetăţenii romani erau mai numeroşi. O inscripţie ce menţionează în mediul rural o *civitas Ausdecensium*[91] atestă peregrini ausdecensi şi daci aduşi de la nordul Dunării, probabil dediticii.

În secolul al IV-lea p.Chr. s-au produs transformări sociale notabile. În sistemul social al imperiului, se delimitaseră cele două mari categorii, *honestiores* şi *humiliores.* Acum se conturează grupul social *curiales*, ce forma stratul superior al populaţiei urbane libere. A crescut ponderea socială a *limitanei*-lor, soldaţi-agricultori, adică s-a accentuat importanţa proprietăţii mici asupra pământului. Tot acum, scade importanţa economică a sclavilor, munca în sistemul colonatului fiind tot mai mult utilizată.

În Dobrogea, una dintre caracteristicile societăţii în epoca romană a fost existenţa a numeroşi *vici* şi a unei prezenţe romane substanţiale în mediul rural. Aici s-a exercitat un proces real de aculturaţie asupra grupurilor indigene şi traco-dacice aduse de romani, cu care cetăţenii şi peregrinii romani convieţuiau.

Monedă cu imaginea lui Antoninus Pius

■ Producţia şi schimbul

Diversitatea de statut juridic a aşezărilor din Dobrogea şi specificul condiţiilor naturale ale acestora au determinat o complexă viaţă economică. Dintre teritoriile rurale ale cetăţilor greceşti, cel mai fertil era cel de la Callatis. El a fost parcelat prin *centuriatio,* iar forţa de muncă agricolă consta din indigeni, în timp ce unele proprietăţi erau de tip *villa.* Pe lângă acest avantaj, Callatis avea şi un port mai important decât alte cetăţi vecine, comerţul fiind extrem de favorizat. Între domnia lui Antoninus Pius şi Philippus Arabs, Callatis a emis şi monedă proprie. Aceste elemente şi mărfurile străine identificate arheologic sunt dovezile unui comerţ intens.

Tomis, chiar dacă n-a beneficiat de aceleaşi condiţii naturale ca şi Callatis, a avut o agricultură importantă. Existau în teritoriul său chiar şi loturi ale veteranilor împroprietăriţi. Mâna de lucru liberă indigenă era utilizată alături de munca sclavilor. Principala activitate care a asigurat prosperitatea Tomisului a fost comerţul. Pe lângă port şi legătura cu reţeaua rutieră, şi Tomisul emitea monedă proprie.

Cel de-al treilea oraş grecesc, Histria, nu beneficia de un sol fertil. Totuşi, în teritoriul propriu-zis întâlnim o gamă foarte variată de tipuri de proprietate asupra solului şi de categorii de mână de lucru. Este posibil ca bessii din vicus Quintionis să se fi ocupat şi cu extragerea şi prelucrarea zăcămintelor metalifere de la Sinoe. Portul Histriei controla comerţul cu peşte. Monedele proprii şi numeroasele mărfuri străine găsite în săpături completează imaginea comercială a acestui oraş.

Ruinele cetăţii Histria

Ruinele fortificaţiei Troesmis

91. CIL III 14 437,2

Viaţa economică a aşezărilor romane de pe linia Dunării era diferită. Aici regimul proprietăţii solului era deosebit. Existau *agri stipendiarii* aparţinând unor *civitates* indigene, *prata* militare şi teritorii dependente de *canabae* şi *vici* militari.

În oraşul Noviodunum funcţionau cărămidăriile flotei dunărene, iar în teritoriul său rural, în villae-le de la Izvorul Maicilor şi Teliţa, existau ateliere pentru prelucrarea metalelor şi ceramice. Portul militar oferea şi oportunităţi comerciale.

La Troesmis, sunt cunoscute în teritoriul său câteva *villae,* într-una, la Horia, fiind descoperit un cuptor ceramic. Dar activitatea comercială pare să fi fost mai importantă.

Rezultă că în Dobrogea cultivarea pământului era limitată la unele teritorii ce beneficiau de condiţii naturale favorabile. Regiunea excela în păşuni, viticultură şi pescuit. Centrele de producţie nu se concentrau doar în oraşe, ci şi în mediul rural. Comerţul fluvial şi maritim domina schimburile Dobrogei cu celelalte regiuni din imperiu şi din afară. Dobrogea era dotată cu o foarte bună reţea de drumuri, aşa cum reiese din Itinerarium Antonini şi din Notitia Dignitatum. Principalele drumuri terestre erau cel al litoralului maritim şi cel al limesului Dunării.

Caracteristicile civilizaţiei greco-romano-bizantine

Elementele definitorii ale civilizaţiei greceşti ajunseseră în Dobrogea cu multe secole înainte de Christos, o dată cu întemeierea cetăţilor greceşti de pe litoralul Mării Negre. Ele s-au răspândit dincolo de zidurile acestora, influenţând modul de viaţă al indigenilor. Prin urmare, instalarea stăpânirii romane în Dobrogea a găsit o societate pentru care civilizaţia urbană nu era necunoscută. Romanii au avut însă meritul de a generaliza acest tip de civilizaţie. În oraşele greceşti s-au ridicat în secolele II—III p.Chr. noi edificii, ca termele de la Histria şi dotările-anexe ale portului Tomis. Nici aşezările de pe limes nu au rămas în afara civilizaţiei de tip urban.

Basorelief votiv de la Histria

Emblema stăpânirii romane asupra Dobrogei este însă cunoscutul monument triumfal ridicat de Traian la Adamklissi (Tropaeum Traiani). Inscripţia dedicatorie arată că monumentul a fost ridicat lui Mars Ultor, în anul 109 p.Chr., pentru comemorarea înfrângerii dacilor şi sarmaţilor în bătălia din anul 102 p.Chr., când coaliţia barbară condusă de Decebal a invadat Moesia Inferior. Cele 54 de metope constituie surse importante de informare cu privire la populaţiile barbare care au luat parte la eveniment. În apropierea monumentului se mai aflau un cenotaf-altar şi un mausoleu. Cenotaful avea o inscripţie în amintirea celor 3.800 de soldaţi romani morţi în luptă. Mausoleul era alcătuit din ziduri circulare, concentrice, reprezentând, probabil, mormântul acelui *praefectus castrorum* căzut în bătălie.

Începând cu epoca tetrarhiei şi mai ales în secolul al IV-lea p.Chr., creştinismul face progrese însemnate în Dobrogea. Pe lângă martirii amintiţi în izvoarele scrise, se remarcă cripta martirială descoperită la Niculiţel, unde pe peretele interior sunt scrise cu vopsea roşie, în limba greacă, numele martirilor Zotikos, Attalos, Kamasis, Philippos. Din epoca lui Constantin cel Mare, creştinismul îşi pune amprenta pe civilizaţia romană târzie şi apoi pe cea bizantină timpurie. Din Dobrogea se cunosc peste 30 de bazilici de piatră, cu elemente de marmură sau de calcar lucrate după modelele care circulau în imperiu. La Tomis, reşedinţa provinciei, se cunosc 6 bazilici paleocreştine; la Histria existau 4 bazilici, iar la Callatis era o bazilică de tip „sirian"; la Tropaeum Traiani, oraş reîntemeiat de Constantin şi Licinius, sunt cunoscute 4 bazilici, una cu baptisteriu.

Secolul al IV-lea p.Chr. este încă o perioadă de înflorire a civilizaţiei urbane în Dobrogea. Eforturile acestui moment vor asigura încă două secole de continuitate lumii romane şi bizantine timpurii, intr-o perioadă când în Dacia viaţa urbană apusese de multă vreme.

Ruinele oraşului Noviodunum

Sfârşitul Antichităţii şi tranziţia spre Evul Mediu timpuriu la nordul Dunării

Aurelianus a creat la sudul Dunării două noi provincii, Dacia Ripensis, cu capitala la Ratiaria, şi Dacia Mediterranea, cu capitala la Serdica. Aşa cum arătam, ele trebuiau să menţină numele de Dacia în listele provinciilor, întregii acţiuni dându-i-se, pe plan oficial, probabil, tenta unei „reorganizări" teritoriale.

Aurelianus

Recucerirea constantiniană la nordul Dunării

Legiunile dacice au fost amplasate pe Dunăre, la Ratiaria (XIII Gemina) şi la Oescus (V Macedonica). De altfel, se ştie că Aurelianus a menţinut capete de pod strategice la nordul fluviului, cum ar fi Drobeta şi Sucidava, dar şi alte mici castella, păzite de trupe din armata Daciilor sud-dunărene. Această viziune defensivă a fost continuată de împăraţii tetrarhiei. Acum sunt atestate garnizoane romane în fortificaţiile nord-dunărene de tip *quadriburgium* de la Gornea, Pojejena, Dierna, Transdiana, Puţinei, Hinova, Batoţi, Izvoru Frumos, Ostrovu Mare, Izvoarele, Desa, Bistreţ. Această fâşie de-a lungul malului stâng al Dunării poate fi considerată parte a teritoriului imperiului. Prin intermediul ei, contactul dintre teritoriile fostei Dacii şi imperiu n-a fost niciodată întrerupt definitiv.

Epoca lui Constantin cel Mare a adus însă o dinamizare a politicii romane la frontiera dunăreană. Cele două capitale balcanice iniţiale ale lui Constantin, Sirmium şi Serdica (pe care, se spune, o considera „Roma sa"), dovedeau importanţa regiunii şi deplasarea centrului de greutate geopolitic al Imperiului Roman spre sud-estul Europei. Dacă la început a continuat politica predecesorilor, luând măsuri de consolidare a frontierei Dunării, în perspectiva mutării capitalei la Constantinopol, după 328 p.Chr. Constantin cel Mare a adoptat o nouă politică, ofensivă, în regiunea Dunării de Jos. În planurile sale, recucerirea Daciei nord-dunărene a jucat cu siguranţă rolul cel mai important. Nu este exclus ca acest plan să fi avut şi o motivaţie subiectivă, încercarea de a-l egala sau chiar depăşi pe Traian, unul dintre modelele militare şi politice cele mai admirate în secolul al IV-lea p.Chr. Acest imbold ar putea justifica construirea podului de piatră peste Dunăre, între Oescus şi Sucidava[92]. Informaţiile arheologice despre picioarele podului lui Constantin au dus la concluzia că acesta fusese construit în aceeaşi manieră şi tehnică ca şi cel de la Drobeta. Capetele şi cele trei picioare din Dunăre erau din zidărie, iar tablierul, balustradele şi bolţile ce uneau picioarele între ele erau din lemn. Lucrările au durat probabil între 324 şi 328 p.Chr. Inaugurarea a fost marcată printr-un medalion comemorativ, ce-l înfăţişează pe împărat în costum militar trecând podul călăuzit de zeiţa Victoria. Constantin cel Mare a reparat şi fortificaţiile de la nordul Dunării - mai importante fiind castrele de la Drobeta şi Sucidava - şi a construit o nouă cetate, Constantiniana Dafne[93], în dreptul cetăţii Transmarisca de la sudul Dunării. Drumul roman ce pleca spre nord către Romula, pe Valea Oltului, a fost refăcut, cum demonstrează miliarul ce marca prima mie de paşi de la pod, având inscripţionate numele lui Constantin şi ale fiilor săi, caesarii Constantinus şi Constantius[94]. Toate aceste acţiuni justifică nu doar părerea despre intenţiile lui Constantin de recucerire a Daciei nord-dunărene, ci, parţial, şi pretenţia sa de a fi realizat acest lucru[95].

Ruinele oraşului Ratiaria

După inaugurarea Constantinopolului, Constantin şi-a îndreptat din nou atenţia spre nordul Dunării, unde, în anul 332 p.Chr., a înfrânt

Ruinele oraşului Serdica

triburile vizigoţilor şi taifalilor din Câmpia Munteniei, care îi atacaseră pe aliaţii romanilor, sarmaţii (*Argaragantes*) din vestul Banatului. Ca urmare, Constantin a încheiat un *foedus* cu vizigoţii şi taifalii, prin care ei deveneau federaţi în Muntenia. Constantin a devenit

92. Aurelius Victor, Epitome, 17; 41,18
93. Ammianus Marcellinus, XXVII, 5,2
94. IGLR, 278
95. Iulian, Caesares, 24

Constantin cel Mare

Gothicus Maximus, liniştea regiunii Dunării fiind asigurată în următorii 30 de ani.

Revenirea autorităţii romane într-o porţiune din sudul Daciei nord-dunărene a însemnat readucerea acelor elemente care folosesc pe scară largă moneda, armata şi comerţul. Această perioadă este caracterizată de creşterea numărului monedei mărunte de bronz, utilizată în tranzacţiile zilnice. Toţi aceşti factori au determinat o creştere a indicelui monetar la nordul Dunării. Cantitatea de monedă a fost mai numeroasă, în chip firesc, în sudul Olteniei şi în Banat, unde există şi numeroase tezaure. De aici, au ajuns şi peste munţi, în Transilvania, la comunităţile daco-romane rămase pe loc după retragerea autorităţii romane din Dacia. Există câteva tezaure descoperite în Transilvania, ca acelea de la Hunedoara, pasul Vâlcan, Nireş, care au drept conţinut principal monede din secolele I—III şi chiar republicane, cărora, după o întrerupere, li se adaugă câteva piese de bronz din prima jumătate a secolului al IV-lea p.Chr. Este foarte probabil ca deţinătorii succesivi ai acestor tezaure să fi fost localnici daco-romani, acumularea începută în vremea provinciei Dacia fiind continuată în secolul al IV-lea p.Chr. Pentru societatea daco-romană nord-dunăreană, revenirea imperiului la nordul Dunării a însemnat o intensificare a relaţiilor comerciale şi o revigorare a economiei monetare. Nu trebuie neglijat nici aportul psiho-emoţional şi cultural, care a contribuit la menţinerea identităţii latine a comunităţilor de la nord de Dunăre şi a conştiinţei apartenenţei la lumea romană.

Blazonul oraşului Serdica

Începutul epocii migraţiilor*

Goţii înfrânţi de Constantin cel Mare ajunseseră în regiunea de la nordul Mării Negre pe la mijlocul secolului al III-lea p.Chr. Atacurile lor împotriva provinciilor dunărene au fost devastatoare în vremea lui Decius. A urmat apoi o perioadă de atacuri peste Marea Neagră asupra Asiei Mici şi Greciei, încheiate prin victoriile romane ale lui Claudius al II-lea şi Aurelianus.

La începutul secolului al IV-lea p.Chr. se constată o creştere spectaculoasă a densităţii demografice în regiunile de câmpie din afara Carpaţilor, ceea ce semnifică un nou aport de populaţie în zonă. Este evident, o consecinţă a prezenţei la gurile Dunării a confederaţiei gotice. Remodelarea societăţii extracarpatice a determinat transformări economice şi etnoculturale de mare amploare. Regiunile de câmpie au devenit zone agricole. Aşezarea vizigoţilor în aceste regiuni şi organizarea lor în comunităţi rurale sedentare, agricole, combinate cu creşterea animalelor şi cu meşteşugurile, au determinat o nouă dinamică socială. Populaţiile mai vechi, sarmaţii, geto-dacii şi carpii, au participat la noua sinteză socială coagulată de vizigoţii dominanţi politic.
Pe un spaţiu întins, arheologia a constatat o uniformizare culturală, pe care a denumit-o *cultura Sântana de Mureş-Cerneahov*. Relaţiile cu lumea romană au imprimat acestei noi societăţi din lumea barbară un nivel tehnic destul de ridicat, împrumutat din Imperiul Roman. Perioada de linişte de după încheierea foedus-ului cu imperiul din 332 p.Chr. coincide cu perioada maximei înfloriri a culturii Sântana de Mureş-Cerneahov.

Tot acum se constată şi o influenţă spirituală asupra comunităţilor vizigote, prin apariţia primilor creştini în rândul acestor comunităţi. În anul 341 p.Chr., Ulfila a fost trimis din imperiu pentru a fi episcopul goţilor creştini. El va fi alungat de grupurile tradiţionaliste barbare în 348, stabilindu-se la sud de Dunăre, împreună cu adepţii săi.

Schimbarea stabilităţii sociale şi politice din regiunea Dunării de Jos s-a produs în ultimul sfert al secolului al IV-lea p.Chr. Dincolo de Nistru domina cealaltă ramură a goţilor, ostrogoţii, conduşi de regele Ermanaric. În anul 376 p.Chr. au apărut prin surprindere, dinspre stepele Asiei Centrale, hunii şi alanii. Reacţia în lanţ a acestui şoc este descrisă în izvoarele literare: „ *Chuni in Halanos, Halani in Gothos, Gothi in Taifalos et Sarmatas insurrexerunt*"[96]. Ermanaric este ucis şi ostrogoţii sunt „preluaţi" în confederaţia hunică. Athanaric, regele vizigoţilor, a încercat oprirea pe Nistru a atacatorilor[97]. Deşi n-a avut succese militare, totuşi hunii şi-au încetinit pentru o vreme înaintarea şi nu i-au urmărit spre sud pe vizigoţi. În pofida acestui răgaz, contradicţiile din sânul societăţii vizigote între grupurile proromane şi cele tradiţionaliste vor accelera disoluţia acestei confederaţii. Bucurându-se de

Urcior

Vas-calendar

Cultura Cerneahov
Dănceni, Ialoveni

* Următoarele două subcapitole au fost redactate împreună cu dr. Ioan Stanciu.

96. Ambrosius, Expositio evangelii secundum Lucam, 10
97. Ammianus Marcellinus, XXXI, 3, 4–7

sprijinul împăratului Valens şi pentru că erau creştini arieni ca şi el, grupurile vizigote conduse de Fritigernus şi Alavivus au trecut în imperiu în toamna anului 376 p.Chr. Se pare că au profitat de conjunctură şi alţi barbari, ca grupul ostrogoto-alan condus de Alatheus, Safrax şi Farnobius. Athanaric, rămas la nordul Dunării, avea de ales între a-i înfrunta decisiv pe huni sau a încerca unicul refugiu posibil, în Imperiul Roman. În cele din urmă, şi grupul condus de Athanaric a trecut Dunărea, refugiindu-se în imperiu.

Arheologic, aceste evenimente par a fi marcate de sfârşitul culturii Sântana de Mureş-Cerneahov. Indiciile utilizate pentru această ipoteză sunt necropolele din sud-estul Transilvaniei, ce datează din a doua jumătate a secolului al IV-

Gratianus

lea p.Chr., şi câteva tezaure, ca acela de la Valea Strâmbă, care conţine podoabe specifice acestei culturi şi monede de argint şi de aur bătute de împăratul Gratianus (367—383). Alţi cercetători argumentează că pe tot vastul areal al culturii Sântana de Mureş-Cerneahov aşezările îşi continuă existenţa până în primele decenii ale secolului al V-lea p.Chr. Această posibilitate a fost susţinută şi pentru Transilvania. K. Horedt a demonstrat că în Transilvania cimitirele culturii Sântana de Mureş-Cerneahov datează din ultima ei fază de existenţă, adică din intervalul 376-425 p.Chr.

Pe parcursul primelor două decenii ale secolului al V-lea p.Chr., confederaţia hunică şi-a mutat centrul puterii în Câmpia Tisei. Contactul cu frontiera romană a Dunării a fost sporadic în această vreme, întrucât traseul spre Pannonia n-a urmat valea Dunării, ci s-a făcut prin trecătorile Carpaţilor Nordici, de unde hunii au coborât pe valea Tisei. Utilizarea acestei rute rezultă şi din descoperirea unui mormânt princiar hunic din primele decenii ale secolului al V-lea p.Chr. la Conceşti, pe Prut, în nordul Moldovei. Mormântul consta într-un cavou de piatră unde era înmormântat cu cal cu tot un războinic cu armament hunic şi podoabe lucrate în stil „cloisonné", după „moda" barbară, şi vase de argint romane târzii cu scene mitologice greco-romane. Abia după instalarea în Pannonia şi înglobarea altor populaţii, ca gepizii, confederaţia hunică va începe atacurile sistematice şi masive asupra Imperiului Roman. Pe teritoriul fostei provincii Dacia nu există urme arheologice care să poată fi puse în legătură cu hunii. Descoperiri constând în diademe de aur şi mai ales cazane de bronz rituale se cunosc în nordul Moldovei, în Muntenia şi mai ales pe Dunăre, provenind de la mercenari huni în armata romană sau reprezentând urme ale atacului în Balcani efectuat în 447 p.Chr. de către hunii instalaţi în Câmpia Tisei. Aşadar, nu putem vorbi despre o stăpânire

Attila, regele hunilor

efectivă, directă a hunilor asupra Transilvaniei şi Banatului, regiunile ce se învecinau cu centrul lor de putere. Resursele naturale vitale ale Transilvaniei, cum era sarea, atât de necesară populaţiilor crescătoare de animale, nu puteau fi însă ignorate de puterea hunică. Una dintre populaţiile incluse în confederaţia hunică, aflată în relaţii de subordonare faţă de aceştia, erau gepizii. Teritoriul acestora era situat spre nord-vest de Transilvania. Prin urmare, rolul de intermediari între huni şi comunităţile locale din Transilvania şi l-au asumat, foarte probabil, gepizii.

Datele furnizate de cercetările arheologice demonstrează că în jurul anului 400 p.Chr. marile „culturi" ale Europei Centrale şi Orientale, cultura Przeworsk, cultura suebă, cultura Sântana de Mureş-Cerneahov, sunt într-o criză evidentă, ceea ce marchează ultima lor etapă de existenţă. Acum se produc mişcări de populaţii, vechile aşezări sunt abandonate şi aspectul arheologic al aşezărilor şi necropolelor devine unul mixt, eterogen, corespunzător şi diversităţii etnice. Este o perioadă de tranziţie, mutaţiile sesizate arheologic marcând trecerea spre epoca migraţiilor.

În nord-vestul României acest orizont arheologic începe să se contureze. Sunt cunoscute o serie de aşezări pe valea Barcăului, la Mişca şi Suplacul de Barcău (jud. Bihor), la Oradea-Salca (jud. Bihor) şi în interiorul arcului carpatic, la Suceag (jud. Cluj). Cronologia lor este cuprinsă în linii generale în intervalul 380-440 p.Chr., cuprinzând deci epoca de tranziţie de care vorbeam şi epoca „hunică" propriu-zisă. Pe lângă populaţia locală, apariţia acestor aşezări ar putea fi legată de grupuri gepide timpurii.

Încercarea de a preciza data la care gepizii au început să pătrundă în Transilvania întâmpină dificultăţi. Este necesar să avem în vedere că o parte a teritoriului nord-vestic al României (în mare, zona Someşului inferior) a început să fie locuită de gepizi mult mai devreme, mai probabil de la sfârşitul secolului al III-lea şi sigur din secolul al IV-lea p.Chr., însă determinarea arheologică a mediului cultural gepid timpuriu este încă la început, aşa cum arătam. Abia după plecarea ostrogoţilor în Peninsula Balcanică (471), apoi

Arcaş hunic
(*reconstituire*)

spre vest, gepizii au preluat efectiv fostul teritoriu hunic de la est de Dunăre, colonizând şi zonele mai joase din vestul României, situate la nord de râul Mureş. În virtutea datelor arheologice, se pare că tocmai la această dată populaţia gepidă din nord-estul Ungariei (zona Szabolcs-Szatmár-Bereg) s-a retras la sud de linia Tiszaföred-Hajdúböszörmény-Debrecen/Derecske, mişcare care ar fi putut să afecteze şi zona de câmpie din vestul şi nord-vestul României actuale, constituindu-se aici noi aşezări. O astfel de explicaţie pare a fi confirmată şi de descoperirile funerare din zona joasă din nord-vestul României, cazul unor morminte de inhumaţie găsite la Dindeşti şi Ghenci şi mai ales cel al unui războinic, descoperit la Valea lui Mihai, acesta mai precis databil în ultima treime a sec. al V-lea p.Chr.

Totuşi, bine cunoscutele tezaure de la Şimleul Silvaniei şi Tăuteni conturează un centru germanic de putere în Depresiunea Şimleului şi în imediata sa vecinătate, existent în prima jumătate a secolului al V-lea şi care ar putea fi pus pe seama gepizilor, avansaţi ulterior spre Transilvania.

În teritoriul nord-vestic al României par să existe precedente locale pentru orizontul „merovingian", care pot fi atribuite gepizilor. Data la care încep să se constituie aici aşa-numitele „cimitire cu morminte în şiruri" o indică deja menţionatul mormânt de la Valea lui Mihai (jud. Bihor), aparţinând unui reprezentant al elitei gepide, şi descoperirile funerare de la Oradea (probabil că este vorba chiar despre un cimitir mai mare), databile în a doua jumătate a secolului al V-lea p.Chr. sau spre finalul său. Dacă într-adevăr mormintele fastuoase de pe valea Someşului Mic (Apahida, Someşeni), datate spre ultima treime a secolului al V-lea p.Chr., se leagă de gepizi, atunci aceste descoperiri pot indica în termeni sugestivi avansul acestei populaţii în direcţia bazinului transilvănean, poate chiar începând cu o dată anterioară, adică din perioada imediat următoare destrămării Regatului Hunic. De asemenea, am putea presupune că extinderea locuirii gepide în acest teritoriu s-a produs din două direcţii, pe de o parte dinspre zona nord-vestică (unde gepizii locuiau de mai multă vreme), pe de alta, dinspre vest (din direcţia interfluviului Tisa-Mureş-Crişuri, aria centrală a locuirii gepide), pe culoarul întotdeauna circulat al văii Mureşului.

Războinici avari (*reconstituire*)

În sens arheologic, stăpânirea gepidă asupra Transilvaniei este cel mai bine indicată de bine cunoscutul complex de la Moreşti (jud. Mureş), unde cu mai multă vreme în urmă au fost cercetate o aşezare şi cimitirul corespunzător. Punctul de greutate al celor două obiective se află în prima jumătate a secolului al VI-lea p.Chr., deşi s-a încercat determinarea începuturilor locuirii de aici încă pe parcursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al V-lea p.Chr., iar unii dintre cercetători au încercat să stabilească, pe baza unor categorii de artefacte, coabitarea cu populaţia locală romanică. Chiar relativ numeroasele descoperiri din partea nord-estică a Transilvaniei (în jud. Bistriţa-Năsăud) şi cele din aşezările de la Bratei (jud. Sibiu) par să indice aceeaşi perioadă (sec. al V-lea târziu - prima jumătate şi mijlocul sec. al VI-lea).

În termeni destul de siguri poate fi indicată astăzi şi graniţa nord-estică a Regatului Gepid, care în nord-vestul României nu depăşea linia actualului oraş Cărei (marginea sudică a fostei mlaştini Ecedea), coborând apoi spre sud-est, până (aproximativ) pe linia fostului limes roman din nordul Transilvaniei. Această delimitare a fost însuşită mai târziu şi de avari.

Mai ales în ultimele două-trei decenii o temă importantă a discuţiilor din mediul ştiinţific de specialitate a fost aceea referitoare la posibilitatea supravieţuirii unei părţi a populaţiei gepide în interiorul Chaganatului Avar şi la determinarea arheologică a acesteia. Rezultatele cercetărilor din marile cimitire de la Környe, Kölked-Feketekapu A şi B, Zamárdi şi Budapest-Budakallász (Ungaria) indică în termeni destul de siguri persistenţa unei populaţii germanice (gepizi, eventual şi resturi ale altor grupuri) în epoca avară timpurie, despre care se presupune că a fost complet asimilată abia pe parcursul sec. al VIII-lea. Printre altele, o astfel de situaţie o indică şi prezenţa în acest mediu a pieselor de metal ornamentate într-o variantă evoluată a stilului animalier germanic II (apărută după plecarea longobarzilor în Italia), mai ales componente ale centurii, inclusiv din metal preţios, ceea ce înseamnă că această populaţie a fost aliată cu avarii şi a avut partea ei din prăzile obţinute în urma numeroaselor expediţii organizate de aceştia în Peninsula Balcanică.

Acestui orizont cultural-cronologic îi aparţin în Transilvania cimitirele de felul celor cunoscute la Band, Bratei 3, Noşlac, Târgu-Mureş, Unirea-Vereşmort sau Valea Largă, al căror punct de greutate se află în secolul al VII-lea p.Chr. şi a căror legătură directă cu orizontul anterior al locuirii gepide ar putea fi presupusă, însă nu este deloc sigură. Sunt

morminte de inhumaţie, dispuse în şiruri paralele, cu defuncţii orientaţi vest-est. Acolo unde cercetările au fost mai insistente reiese că avem de-a face cu cimitire de mare întindere (la Bratei 3 au fost săpate aproape 300 de morminte). De aceea, K. Horedt, în urma comparaţiei cu imaginea locuirii gepide de dinaintea epocii avare, a presupus o creştere demografică şi intensificarea habitatului. Aceste cimitire par să existe doar în zona Mureşului mijlociu, cu tendinţa de avansare spre cursul său superior, aşadar într-un teritoriu din care sunt cunoscute şi descoperiri avare. De altfel, cu precădere la periferia acestor cimitire (Bratei 3, Noşlac), au apărut şi mormintele unor războinici avari. Este de presupus că răspândirea acestor descoperiri tocmai într-o zonă bogată în sare a Transilvaniei nu este întâmplătoare şi că cei care s-au îngropat aici au avut un anumit rol în exploatarea sau controlul comerţului cu sare.

Din păcate, nu cunoaştem aproape deloc mediul aşezărilor în care trăia această populaţie, lacună care este de aşteptat să fie completată în urma cercetărilor viitoare. Unii dintre arheologii români au presupus structura polietnică a acestor comunităţi (în context, au fost identificate şi elementele avare ori nomad-răsăritene), avându-se în vedere mai ales prezenţa populaţiei romanice locale. Diferitele categorii de vestigii propriu-zise sunt puţin apte pentru a susţine convingător această interpretare; explicaţia a fost susţinută mai curând pe argumente indirecte, avându-se în vedere continuitatea şi existenţa populaţiei indigene daco-romane/romanice în perioada anterioară acestui orizont. Totuşi, excluderea *ab initio* din discuţie a acestei probleme ar însemna o greşeală metodologică, deoarece situaţiile analoage nu lipsesc, gândindu-ne la zona sud-vestică a Ungariei (cultura Keszthely) sau la regiunea Alpilor Răsăriteni, deşi contextele geografice şi istorice de acolo sunt sensibil diferite. De asemenea, mai ales pe cale indirectă, ar putea fi presupus şi creştinismul, cel puţin pentru o parte a acestei populaţii. Soluţiile la întreaga serie de probleme se lasă încă aşteptate, în această etapă unele dintre descoperiri fiind încă incomplet publicate (necropolele Bratei 3 şi Noşlac).

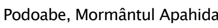

Aplici în formă de vultur. Mormântul Apahida

Pe baza mormintelor princiare de la Apahida, Turda (în fostul castru de legiune) şi a descoperirilor de la Alba-Iulia (din fostul castru de legiune), se poate vorbi de centre de putere gepide la sfârşitul secolului al V-lea - secolul al VI-lea p.Chr. în Transilvania. Ele dominau teritorii nu foarte întinse, dar sunt comparabile cu regatele barbare din Occidentul european. Provenienţa bizantină a inventarelor de prestigiu ale mormintelor demonstrează existenţa unor relaţii diplomatice cu imperiul.

Continuitate şi schimbare la nordul Dunării

Pe parcursul epocii timpurii a migraţiilor (dar şi în continuare), în ciuda aparenţelor, situaţia pe teritoriul României nu a fost uniformă. Ar fi suficient să spunem că teritoriile vestice şi nord-vestice ale ţării, apoi Transilvania au fost integrate stăpânirii gepide, iar mai târziu acelaşi spaţiu a făcut parte efectivă din Chaganatul Avar. Pe de altă parte, Dobrogea a rămas provincie romano-bizantină până spre începutul secolului al VII-lea, iar de-a lungul Dunării inferioare, pe malul nordic, au existat până spre aceeaşi dată mai multe fortificaţii bizantine. Această imagine rămâne diversificată chiar în perioadele mai târzii (secolele VII/VIII—IX/X), când, până la Carpaţii Meridionali, cu o extensie în partea sudică a Transilvaniei, precum şi în părţile sudică şi centrală ale Moldovei, apare aşa-numita cultură *Dridu* sau *balcano-danubiană,* caracterizând şi mediul cultural al primului Ţarat Bulgar, unde, foarte probabil, îşi are originea.

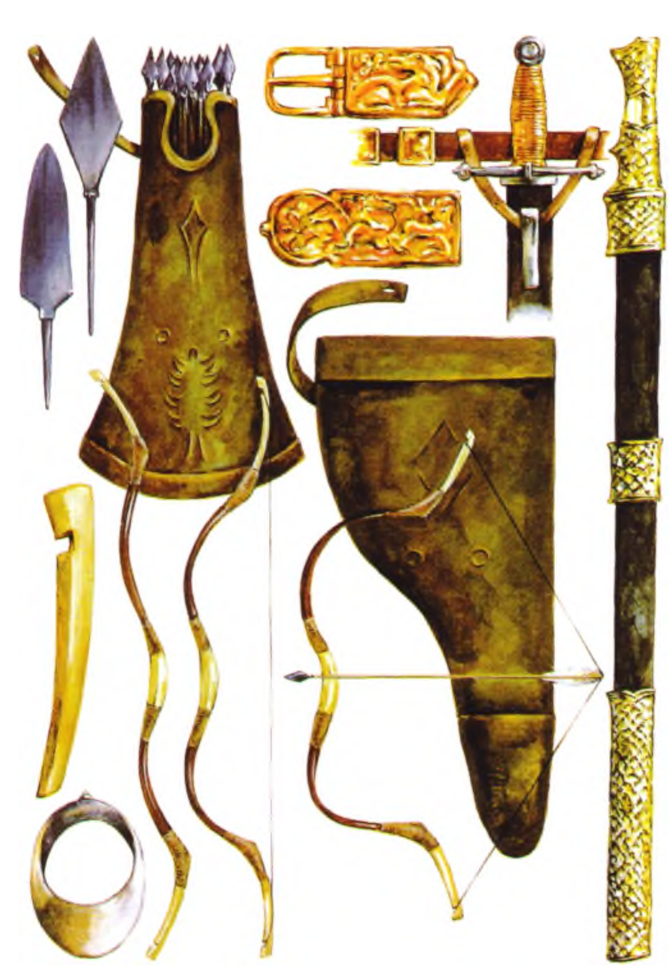
Podoabe, Mormântul Apahida

Din punct de vedere arheologic, se constată o evoluţie variată în Transilvania, unde pot fi separate serii de vestigii („grupe" sau „orizonturi" culturale), cu atribuiri etnice distincte, aşa cum indică mai ales particularităţile ritului şi ritualului funerar: cimitirele de tip *Band-Noşlac* (gepizi târzii sau gepido-romanici, după părerea unor cercetători români); grupele *Mediaş* şi *Nusfalău-Someşeni* (slavi, uneori sub o puternică influenţă a mediului avar), grupa *Gâmbaş* (avari), grupa *Ciumbrud* (poate slavi moravieni), grupa *Blandiana A* (sinonim transilvănean al culturii Dridu), grupa *Cluj* (după K. Horedt, legată deja de apariţia maghiarilor timpurii).

Un moment de turnură pentru istoria întregului Bazin Carpatic l-a reprezentat intervenţia avarilor, aşezaţi în aceste teritorii în anii 567—568 p.Chr. S-a pus astfel capăt controlului politic exercitat în zonă de longobarzi şi gepizi, creatorii unor structuri politice relativ fragile, adeseori manipulate de „politica fără arme" a Imperiului Bizantin. La peste un secol după huni, acest întins teritoriu revine sub dominaţia unei populaţii răsăritene, care a impus propriul model al organizării. Aşa cum accentuează interpretările mai noi, susţinute de informaţiile arheologice, Chaganatul Avar a avut o structură polietnică, înglobând resturi ale populaţiilor germanice (gepizi mai ales), grupuri de romanici şi, într-o măsură din ce în ce mai însemnată, slavi. De altfel, cum se crede în

general, avarii au jucat un rol important chiar în stimularea migraţiei slavilor. Timp de peste două decenii, avarii au susţinut o întreagă suită de expediţii împotriva Imperiului Bizantin (atingând adeseori chiar interiorul Peninsulei Balcanice), atacuri care au provocat slăbirea graniţei dunărene, deschizând totodată calea pentru incursiunile slavilor.

Arme şi echipament militar avar

O bună parte din actualul teritoriu al României a ajuns sub controlul Chaganatului Avar: Transilvania propriu-zisă, Câmpia Vestică (la nord şi sud de Mureş), mai spre nord Câmpia Erului. Este de presupus că, cel puţin până la începutul decăderii puterii militare a chaganatului (eşecul asediului din 626 p.Chr. asupra Constantinopolului), avarii au exercitat un control indirect şi asupra regiunii româneşti sud-carpatice, mai ales ştiind că spre sfârşitul secolului al VI-lea p.Chr. a fost organizată o expediţie împotriva slavilor deja aşezaţi acolo. Dacă a fost aşa, atunci această dominaţie formală, uneori exprimată în expediţii comune, a fost sensibil diminuată după 626 p.Chr., dispărând cu totul odată cu apariţia protobulgarilor în nord-estul Peninsulei Balcanice.

Regiunile joase şi umede din vestul şi nord-vestul României, potrivite modului de viaţă al unor crescători de animale, au fost integrate efectiv teritoriului pe care avarii l-au colonizat, probabil, imediat după 568 p.Chr. Spre exemplu, un inventar funerar de la Sânpetru German, jud. Arad (scăriţe de fier pentru şa, zăbală, vârf de lance), face parte dintre cele mai vechi descoperiri avare din Bazinul Carpatic. Totuşi, chiar dinamica descoperirilor întâmplătoare, alături de mormintele sistematic cercetate până acum, indică în mod mai sigur structurarea unui centru transilvănean al puterii avare cel mai devreme în prima jumătate a secolului al VII-lea p.Chr. şi într-un spaţiu restrâns la regiunea Mureşului mijlociu (aşa-numita „grupă Mureş" sau „grupa Gâmbaş"), între confluenţa cu Arieşul, la nord, şi Târnava, la sud. Apar aici mai multe cimitire de mici dimensiuni (până la câteva zeci de complexe funerare) ale căror morminte conţin inventare caracteristice, însă etapa de început nu poate fi coborâtă la o dată anterioară primei jumătăţi a secolului al VII-lea p.Chr.; mai mult, punctul lor de greutate aparţine celei de-a doua jumătăţi a secolului şi părţii de început a veacului al VIII-lea p.Chr. (Teiuş, Cicău, Câmpia Turzii, Gâmbaş, Aiud ş.a.). Este de presupus existenţa unor precedente pentru centrul de putere avar de pe Mureşul intracarpatic, însă acesta se va consolida mai târziu, după criza internă a chaganatului, declanşată în deceniul trei al secolului al VII-lea, când puteau să pătrundă aici chiar noi grupuri de populaţie avară.

Un fapt interesant şi semnificativ pentru poziţia adoptată de avari în raport cu Transilvania este acela că ei nu s-au instalat efectiv niciodată în partea nordică a acestui teritoriu, deşi era obligatoriu să asigure controlul căilor de acces dinspre nord-vest. Explicaţia nu poate fi decât aceea a lipsei de interes faţă de o zonă nepotrivită modului lor de viaţă, rezolvând problema controlului militar cu ajutorul slavilor, la început acceptaţi în faţa fostei graniţe romane de pe Meseş, apoi amplasaţi chiar mai spre sud, cu sarcini militare precise. Grupuri importante de slavi au pătruns în a doua jumătate a secolului al VI-lea p.Chr. în partea sud-estică a Transilvaniei, aşa cum indică aşezările identificate acolo.

În nord-vest, teritoriul locuit de avarii timpurii nu a depăşit spre nord şi nord-est bazinul mijlociu al râului Eriu. Probabil că această zonă depindea de o grupare regională care-şi avea centrul militar şi administrativ-politic în zona actualului oraş maghiar Nyíregyháza.

Morminte avare timpurii mai bogate sunt cunoscute în Câmpia Vestică, punctul de greutate al inventarelor aparţinând primei jumătăţi a secolului al VII-lea p.Chr. (Felnac, Sânpetru German, Peregu Mare, Şimand, toate în jud. Arad). Ca şi în interiorul Transilvaniei, majoritatea complexelor funerare avare din această vreme par să se concentreze pe valea Mureşului, indicând prin răspândirea lor şi culoarul pe care avarii au înaintat spre est. Este neclară încă situaţia din teritoriul aflat la sud de Mureş (Banat), unde cele câteva descoperiri avare sigure aparţin epocii târzii.

Luptă avaro-bizantină (*reconstituire*)

Ştim însă din sursele literare că vestul Banatului a fost afectat de confruntările avaro-bizantine din anii 596, 599-601 p.Chr., când generalul bizantin Priskos a devastat şi trei sate gepide aflate acolo.

În concluzie, rezultă că Transilvania, zonele de câmpie din vestul şi nord-vestul României au fost integrate Chaganatului Avar şi controlului politic al acestuia. În ce priveşte Transilvania propriu-zisă, aşa cum se ştia mai demult, se pare că locuirea avară propriu-zisă era concentrată în zona Mureşului mijlociu, probabil că nu întâmplător în zona zăcămintelor de sare ale Transilvaniei. În general, se pare că Transilvania nu a avut o poziţie deosebită în interiorul sferei de interes a chaganatului. În epoca avară timpurie, grupuri de populaţie slavă au fost colonizate în regiunea sud-estică, altele au fost tolerate la graniţa nord-estică, în nord-vestul României. Exista din partea avarilor un interes economic, dar şi unul strategic. Treptat, cu acordul şi sub controlul avar, teritoriul locuit de această populaţie s-a extins, atât din direcţie sud-estică, cât şi dinspre nord-vest. În punctele strategice din nordul Transilvaniei (valea Someşului Mic) şi chiar dincolo de Munţii Meseşului (Depresiunea Şimleului), mai probabil deja din a doua jumătate a secolului al VII-lea p.Chr. sau cel târziu la începutul secolului următor, au fost colonizate alte grupuri de slavi nord-estici (cei care s-au înmormântat în tumulii de la Someşeni şi Nuşfalău), fiind de presupus că îndeplineau cu prioritate un rol militar, anume acela de a păzi graniţa nord-estică a chaganatului. Această situaţie o arată şi prezenţa unei elite slave, puternic influenţată de moda avară a vremii, aşa cum indică o centură luxoasă (semnifica un anume rang social sau militar) găsită într-unul dintre tumulii de la Someşeni.

Ostaşi bizantini

Este de presupus că în timp ponderea slavilor din Transilvania (la care s-au adăugat, probabil, încă din secolul al VIII-lea p.Chr., alte grupuri sosite dinspre sud) a sporit şi că avarii au fost supuşi unui proces de slavizare.

De la începutul secolului al VI-lea p.Chr., grupuri de slavi ajung şi la est de Carpaţi şi chiar în estul Munteniei. Izvoarele bizantine amintesc pe sclavini şi anţi[98]. Din a doua jumătate a secolului al VI-lea p.Chr., atacurile slavilor asupra frontierei bizantine a Dunării au devenit mai frecvente. În această vreme, în Câmpia Munteniei sunt cunoscuţi din izvoarele literare mai mulţi conducători militari ai triburilor slave, ca Dauritas, Ardagast şi Musokios, Piragast. La mijlocul secolului al VI-lea, Procopius spune că „sclavinii îşi au sălaşurile dincolo de fluviu, nu departe de ţărm"[99]. Evenimentele din anul 602 p.Chr., când s-a produs revolta armatei bizantine de la Dunăre, care a părăsit frontiera, şi atacurile slavo-avare înspre Constantinopol din anii 614-626 p.Chr. au dus la disoluţia frontierei bizantine a Dunării şi au creat posibilitatea trecerii şi aşezării în masă a slavilor în Peninsula Balcanică. Un alt moment de o mare importanţă în istoria Dunării de Jos a fost sosirea şi instalarea la sud de fluviu a protobulgarilor în anii 680-681 p.Chr.[100]

Călăreţ slav (*reconstituire*)

Acest moment a fost favorabil pătrunderii unor noi grupuri de slavi.

Contribuţiile sistematice ale arheologiei în privinţa slavilor pe teritoriul României sunt de dată relativ recentă, adică din ultima jumătate de secol. Din păcate, mediul românesc de specialitate a fost marcat de contradicţii, carenţe în teoria şi

98. Procopius, Războiul cu goţii, I, 14, 25, 29; Iordanes, V, 33–34
99. Procopius, Războiul cu goţii, 1,27,1.
100. Theophanes, I, 359

metodologia atribuirilor etnice, lipsa racordărilor la informaţiile din exterior şi, nu în ultimul rând, a fost influenţat de anumite paradigme ideologice.

O chestiune importantă a fost (şi a rămas) aceea a datei la care cei mai vechi slavi se aşază în anumite zone ale României de astăzi. Cu rare excepţii, a fost urmată opinia formulată de I. Nestor, conform căreia datarea corectă trebuie plasată în a doua jumătate sau în ultima treime a secolului al VI-lea p.Chr. Pe teritoriul României nu ar exista, în opinia autorului, obiective care, în termeni arheologici, să poată fi numite „pur slave", fiind sesizabil de la bun început un mediu cultural slav timpuriu puternic contaminat de influenţe locale.

Urme ale penetrării slavilor pe teritoriul populaţiei daco-romane Hansca, Ialoveni; Echimăuţi, Rezina; Şaptebani, r. Râşcani

Totuşi, menţiunile literare, atâtea câte există, ar putea susţine o datare mai timpurie (primele 2-3 decenii ale secolului al VI-lea), chiar dacă atacurile repetate din prima jumătate a veacului nu puteau fi organizate de la baze situate la o mare distanţă de linia Dunării inferioare. Este mai firesc să acceptăm că, în diferitele regiuni ale vechii Dacii, slavii nu au pătruns concomitent şi că în zonele periferice, aflate spre nord şi nord-est, ei şi-au făcut apariţia mai devreme. De aceea, este mai probabil ca teritoriile aflate la est de Carpaţi să fi fost atinse de un prim val slav (sclavinii, purtători ai culturii Praga-Korceak) cândva pe parcursul primei jumătăţi a secolului al VI-lea şi că înaintea mijlocului veacului au atins deja linia Dunării inferioare. Este sigur că în perioada imediat următoare locuirea slavă s-a extins spre vest şi nord-vest, atingând chiar zonele submontane ale Munteniei, probabil chiar şi Oltenia. O astfel de situaţie o indică aşezările identificate şi, mai ales, marele cimitir de la Sărata-Monteoru (jud. Buzău).

Imediat după 568 p.Chr., grupuri de slavi au trecut Carpaţii Orientali, stabilindu-se în bazinul superior al Oltului, adică în colţul sud-estic al Transilvaniei, aşa cum indică aşezările cercetate acolo (spre exemplu cele de la Poian, Bezid, Filiaşi). Deşi aflate ceva mai spre vest, situaţia din aşezările Bratei 1 şi 2 (jud. Sibiu) pare să ilustreze tocmai întreruperea locuirii anterioare, cândva spre mijlocul secolului al VI-lea, noului orizont fiindu-i caracteristic un aspect arheologic diferit (locuinţe adâncite, cu cuptoare de piatră, ceramică lucrată cu mâna). De asemenea, a fost relevată în ultimii anii existenţa unui orizont slav timpuriu (datat în a doua jumătate a secolului al VI-lea - începutul secolului al VII-lea) în zona Someşului inferior („orizontul Lazuri-Pişcolt"). Interesant, poate fi urmărită tendinţa acestor slavi de a avansa în direcţia Transilvaniei intracarpatice, mai multe aşezări şi chiar un mic cimitir jalonând valea râului Crasna (culoar important, circulat şi în alte perioade) şi mai ales cursul superior al văii Zalăului. În stadiul actual al cunoştinţelor, se poate presupune că avarii (eventual gepizii, în cazul unor datări mai timpurii) au blocat temporar înaintarea acestor grupuri în faţa „Porţilor Meseşene", principala cale de acces dinspre nord-vest în Transilvania. Totuşi, descoperirea unor morminte databile în prima jumătate a secolului al VII-lea la Dorolţu, aşadar la sud de Meseş, pare să indice că de la un moment dat aceşti slavi au început să pătrundă în Transilvania şi din această direcţie.

Faptul că slavii se aşază în Transilvania, teritoriu aflat sub controlul direct al avarilor, nu poate fi explicat decât prin acordul noilor stăpânitori ai Bazinului Carpatic, existând raţiuni economice, dar şi strategice (apărători ai graniţei nord-estice a chaganatului). Nu se cunosc vestigii slave timpurii certe în Câmpia Vestică, însă nu este exclus ca o parte dintre slavii care au trecut Carpaţii Nordici, ajungând în zona Tisei superioare, să fi atins segmentul bănăţean al Dunării coborând de-a lungul Tisei, caz în care ar fi avut acordul avarilor, însă fără posibilitatea de a se aşeza în aceste zone.

Pentru ansamblul perioadei corespunzătoare secolelor V-VII şi la nivelul teritoriului de astăzi al României şi Basarabiei chiar, datarea celei mai vechi prezenţe slave a vizat primele elemente materiale slave timpurii depistabile în mediul cultural *Ipoteşti-Ciurelu-Cândeşti* (la sud de Carpaţi) sau *Costişa-Botoşana-Hanska* (la est de Carpaţi). Specialiştii români consideră că cele două grupe culturale sunt strâns înrudite între ele şi cu vestigiile „de tip Bratei-Ţaga-Biharea" din Transilvania. Acestea au în evoluţia lor o *etapă anterioară contactului cu slavii* (orizonturile arheologice Ipoteşti-Ciurelu-Cândeşti I/Cireşanu-Ipoteşti-Cândeşti, respectiv Costişa-Botoşana I-Hanska), datată în a doua jumătate a secolului al V-lea şi în prima jumătate a secolului al VI-lea. Cu un conţinut cvasiidentic (ceramică lucrată la roata rapidă, ceramică lucrată cu mâna „de tradiţie dacică" sau locală oricum, alte artefacte legate de mediul romano-bizantin), aceste grupe culturale ar putea reprezenta fondul autohton al populaţiei (romanice), în care vor fi asimilaţi slavii. S-a emis şi ipoteza

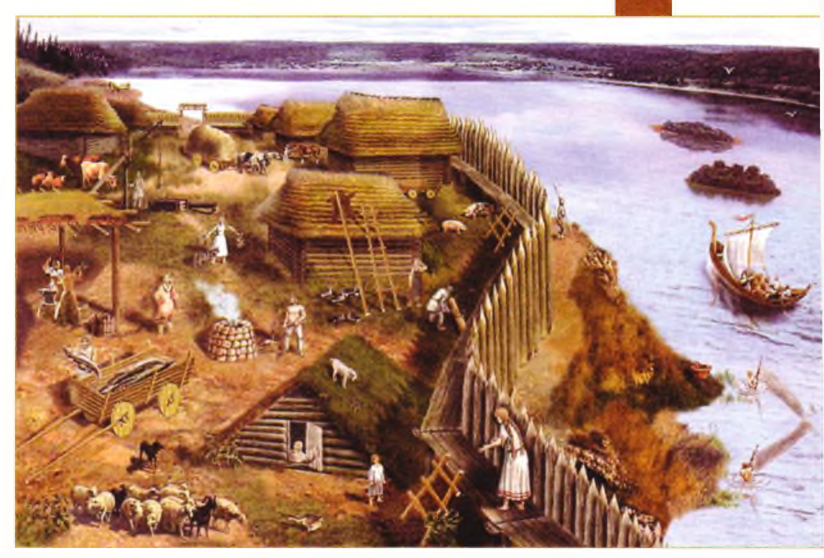
că după deplasarea unei părţi a slavilor în sudul Dunării acest orizont şi-a continuat evoluţia, generând spre începutul secolului al VIII-lea cultura Dridu în Muntenia şi spre sfârşitul secolului al VII-lea aşa-numita „cultură Hlincea I" în Moldova. Totuşi, indiferent de data la care pe parcursul secolului al VII-lea aşezările culturii Ipoteşti-Ciurelu-Cândeşti încetează la sud de Carpaţi, nu este posibilă determinarea unei legături directe între mediul cultural specific acestora şi cel al culturii Dridu.

Legătura dintre descoperirile din secolul al IV-lea târziu şi prima jumătate a secolului al V-lea (vestigii ca acelea de la Costişa-Mănoaia în Moldova sau Cireşanu în Muntenia), pe de o parte, şi cele aparţinând veacurilor V/VI—VII, pe de alta, a rămas ambiguă, insuficient argumentată. În context, este încă discutată prelungirea culturii Sântana de Mureş-Cerneahov până în prima jumătate a secolului al V-lea (uneori până la mijlocul secolului), cum s-a presupus, în legătură directă cu supravieţuirea populaţiei daco-romane în teritoriul extracarpatic al României.

În ultimă instanţă, ar putea fi acceptată existenţa unui mare complex cultural, care acoperă în secolul al VI-lea întreg teritoriul României, deşi diferenţele zonale nu au fost încă suficient analizate. Totuşi, la o examinare atentă a situaţiei, aspectul de unitate îl dau tocmai elementele (apărute în secolul al VI-lea) care pot fi legate de modelul civilizaţiei slave timpurii (locuinţe adâncite, de formă aproape pătrată, cuptoare de piatră sau lut, ceramica lucrată cu mâna de tip Praga-Korceak sau Penkovka, morminte plane de incineraţie). Afirmaţia că nicăieri pe teritoriul României nu există aşezări slave timpurii „pure" trebuie revizuită. În sens arheologic (lipsa ceramicii lucrată la roată), în acest fel pot fi caracterizate cel puţin aşezările din nord-vestul României (spre exemplu Lazuri).

Un argument constant invocat în sprijinul romanităţii purtătorilor culturii Ipoteşti-Ciurelu-Cândeşti-Botoşana l-au constituit importurile sau materialele de factură romano-bizantină, fiind atestată şi producţia locală a unor astfel de artefacte (chiar cruciuliţe-pandantiv, aşadar aparţinând unor creştini). Nu lipsesc însă şi alte posibilităţi de a explica prezenţa acestor artefacte, mai ales în teritoriile imediat învecinate graniţei dunărene a imperiului. Cu siguranţă ele se puteau datora şi legăturilor dintre slavi şi mediul romano-bizantin (inclusiv prizonieri); altfel, spre exemplu, cum am putea explica numeroasele materiale bizantine din mormintele avare?

Evenimentele secolului al VII-lea p.Chr. au determinat schimbări profunde în viaţa comunităţilor umane de la nordul Dunării. Slavii au depăşit numeric populaţiile germanice orientale care stăpâniseră acest spaţiu în secolele anterioare. Aşezarea lor în masă la sudul Dunării a avut ca principală urmare întreruperea legăturilor cu Imperiul Bizantin. De aceea, acest moment poate fi considerat unul ce marchează o schimbare profundă sau chiar o discontinuitate în istoria Dunării de Jos. Elementul care a marcat însă continuitatea

Model de aşezare slavă (*reconstituire*)

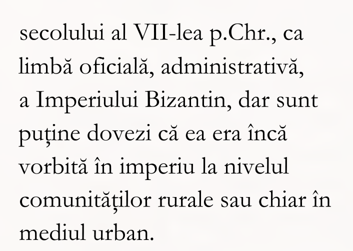
în această zonă a fost reprezentat de populaţia romanică. Contactul său cu slavii la nordul şi la sudul Dunării va accentua transformările social-politice şi etno-culturale ce începuseră în secolele anterioare.

După o perioadă de discontinuitate culturală ce a urmat dispariţiei culturii Ipoteşti-Ciurelu-Cândeşti, se naşte o nouă sinteză culturală, numită cultura Dridu (orizontul cultural „Blandiana A"). Această cultură îşi are începuturile în secolul al VIII-lea, când este reprezentată de o serie de necropole de la sudul Dunării şi din Muntenia şi Dobrogea, cum ar fi, de exemplu, Izvoru, Satu Nou, Obârşia, Sultana, Castelu etc. Cultura Dridu a continuat să evolueze şi în secolele următoare, extinzându-se teritorial până în sudul Transilvaniei. Considerată iniţial drept cultura materială „veche românească", ea nu defineşte un etnic aparte, ci un nivel de civilizaţie, superior celui din secolul al VII-lea. Este o cultură materială supraetnică a secolelor VIII-X, numită, datorită extinderii ei în spaţiu şi influenţelor bizantine, şi cultură balcano-carpatică.

Din punct de vedere politic, în secolele VIII-IX, primul Ţarat Bulgar îşi extinsese stăpânirea şi asupra unor părţi din nordul Dunării, în Muntenia. Acest teritoriu ar putea fi „Bulgaria de dincolo de Dunăre", în exprimarea cronicarilor bizantini. Unul dintre principalele obiective ale dominaţiei bulgare la nordul Dunării era controlul „drumului sării", ce venea din zona Prahovei şi Buzăului. Fortificaţia de la Slon (jud. Prahova), datată în secolele VIII—X, pare a fi destinată apărării trecătorii Tabla Butii, în apropierea ocnelor de sare de la Slănic. Semnele runice găsite pe unele cărămizi, cu analogii foarte bune în Bulgaria (Pliska, Preslav), fac legătura cu protobulgarii. Descoperirile arheologice atestă o extindere a dominaţiei bulgare şi în zone restrânse din sudul Transilvaniei, unde s-a menţinut până în primele decenii ale secolului al X-lea.

10 Romanitatea orientală şi limba română
în contextul european al apariției limbilor romanice

Instalarea slavilor la nordul Dunării şi în Peninsula Balcanică a fost un eveniment care a provocat importante mutaţii în cadrul societăţilor locale, contribuind la imprimarea unei amprente specifice asupra transformărilor culturale şi lingvistice care se derulau lent în sud-estul Europei încă din secolele anterioare.

Medalion slav

Supravieţuirea romanităţii orientale

Zona în discuţie (puţin extinsă spre vest), cuprindea provincii romane sau foste provincii romane, începând cu Dacia nord-dunăreană, apoi cele două Dacii sud-dunărene, Dacia Ripensis şi Dacia Mediterranea, Scythia Minor, Moesia II, Moesia I, Dalmatia, Pannonia II, Pannonia Savia, Pannonia Valeria, Pannonia I, Noricum Ripense, Noricum Mediterraneum. Aceste regiuni au fost intens romanizate, aici civilizaţia romană şi limba latină jucând rolul predominant. Regiunea nord-balcanică romanizată a fost delimitată de cea sudică de cultură greacă, de către C. Jirecek, pe baza răspândirii inscripţiilor, deşi există numeroase abateri de la această regulă. Marea majoritate a acestor teritorii au continuat să facă parte din Imperiul Roman de Apus, până în ultimele decenii ale secolului al V-lea p.Chr., când acesta a dispărut ca structură politică. Populaţia latinofonă a continuat să trăiască în regiune, în ciuda numeroaselor năvăliri, războaie şi distrugeri, care au determinat reducerea ei numerică, dislocări şi refugieri în locuri mai ferite.

Menţinerea romanităţii orientale poate fi cel mai corect înţeleasă urmărind evoluţia limbii latine. În acelaşi timp, trebuie utilizată comparaţia cu istoria limbilor romanice occidentale. Pe parcursul existenţei provinciilor enumerate, latina a fost nu doar limba oficială şi *lingua franca,* ci a devenit şi limba maternă, cea vorbită în familie, a majorităţii locuitorilor. Această generalizare presupune acţiunea fenomenului de romanizare sau de integrare atât a indigenilor de diverse origini, cât şi a unor nou-veniţi, care nu erau romani şi nu vorbeau toţi la acelaşi nivel latina. Limba vorbită în provinciile dunărene de oamenii de rând era o limbă vie, latina populară (vulgară). Este greu de precizat când latina a ajuns o limbă moartă şi când s-au născut din ea limbile romanice. Transformările lingvistice se fac încet, pe nesimţite. Limbile s-au transmis şi s-au transformat, fără a exista întreruperi între aceste etape. De aceea, opiniile specialiştilor sunt extrem de diverse în stabilirea momentului când latina a devenit deja o altă limbă.

Stelă funerară
din Dacia Romană

Pentru regiunea balcano-dunăreană, lingviştii au ajuns la concluzia că în secolul al VI-lea p.Chr. latina se transformase suficient de mult pentru a putea vorbi de o limbă ce poate fi numită „romanica balcanică" sau „romanica răsăriteană". Este vorba despre un stadiu de limbă precedent limbilor romanice din zona orientală a romanităţii. Alţi autori au numit această etapă „latina dunăreană". Unul dintre argumentele lingvistice ale acestei concluzii este expresia *„torna, torna fratre",* dintr-un episod transmis de Theophylactus Simocatta[101], iar mai târziu de cronicarul bizantin Theophanes Confessor[102]. *„Epihorios glossa"* şi *„patrios fone",* adică *„limba locului", „limba părintească",* cum caracterizează autorii greci expresia *„torna, torna fratre"* (ce nu este evident în greacă), era limba vorbită de populaţia romanică din Balcani la sfârşitul secolului al VI-lea p.Chr. Latina se menţine încă, până la începutul secolului al VII-lea p.Chr., ca limbă oficială, administrativă, a Imperiului Bizantin, dar sunt puţine dovezi că ea era încă vorbită în imperiu la nivelul comunităţilor rurale sau chiar în mediul urban.

Aşezarea maselor de slavi în Peninsula Balcanică începând cu secolul al VII-lea şi avansarea lor spre sud-vestul acesteia au avut urmări importante asupra evoluţiei romanităţii orientale, care a fost definitiv izolată de Italia şi de Occidentul latin (mai ales începând cu secolul al VIII-lea, când slavii s-au instalat în Dalmaţia). Din acest moment, romanitatea orientală a fost „închisă" în limitele Peninsulei Balcanice, devenind romanitate balcanică.
O altă consecinţă a sosirii slavilor la sudul Dunării va fi separarea trunchiului daco-moeso-roman comun în două arii, prin împingerea spre sudul Peninsulei Balcanice a unor grupuri romanice dunărene, din care vor evolua în secolele VII—X dialectele aromâne.

101. Theophylactus Simocatta, Hist., II, 15,6–9
102. Theophanis, *Chronographia*, I, Anno 6079 (587), 14–19

Limba română, moştenitoarea romanităţii orientale

Trei probleme esenţiale au preocupat pe istorici şi lingvişti: teritoriul de formare al limbii române, perioada istorică când procesul se definitivase şi mecanismele care au dus la individualitatea limbii române în raport cu celelalte limbi romanice. Reconstituirile acestor procese propuse de istorici s-au bazat, în mare măsură, pe „teoria continuităţii", văzută ca un proces liniar, un lanţ etnocultural şi lingvistic ale cărui verigi continuă din antichitatea latină a Daciei traiane până la naşterea limbii române şi a poporului român. Izvoarele principale utilizate erau cele arheologice şi numismatice. Această viziune se baza însă şi pe numeroase supoziţii şi ipoteze, care completau unele verigi lipsite de bază documentară. Lingviştii au folosit ca principală sursă documentară limba română şi studiul

Medalion de aur cu imaginea împăratului Constantin cel Mare

altor dialecte şi limbi cu care ea a avut contacte. Ultimele rezultate la care a ajuns această cale de investigare a istoriei limbii române (mai apropiată ca domeniu de problema transformării latinei în română decât sunt istoria şi arheologia) constau într-un nou concept, cel de „continuitate mobilă" (Al. Niculescu). Prin urmare, este o nuanţare necesară adusă conglomeratului ce se numea simplu „continuitate" şi care prin ideea uniliniarităţii părea destinat pietrificării şi stagnării. Ideea „continuităţii mobile" a limbii se bazează pe deosebirea, în perioade diferite, a două

Catedrala Hagia Sofia din Constantinopol

tipuri de romanitate: „Romania antiqua" şi „Romania nova". Prima dintre acestea a fost plasată în special în Transilvania, centrul fostei Dacii traiane, şi definită prin comparaţia cu „pielea de leopard"; cu alte cuvinte, ea consta dintr-o serie de „leagăne" diferite, neuniforme şi discontinue, unde s-au perpetuat moşteniri lingvistice latine din epoca provinciei Dacia. Pe lângă această romanitate veche, mai există însă şi zone secundare, dar mai extinse teritorial, care constituie „Romania nova". Comunităţile acestei romanităţi noi erau compuse din daco-romani şi din alogeni, ce vorbeau o limbă în curs de a deveni română. Ele s-au extins pe teritorii vaste, fără nicio legătură cu cele care au aparţinut Imperiului Roman sau provinciei Dacia. Cercetările lingvistice au demonstrat că între „Romania antiqua" şi „Romania nova" au existat o circulaţie şi o comunicare directă şi neîntreruptă. Concluzia ce se poate desprinde este că limba română nu are o singură „patrie primitivă", ci mai multe. Continuitatea „Romaniei antiqua" nu trebuie înţeleasă, aşadar, ca o rămânere în nemişcare în aceleaşi locuri, vreme de secole. Ea însemna conservarea şi rezistenţa unei limbi şi transmiterea ei în timp şi spaţiu, în „Romania nova". Nici Carpaţii, nici Dunărea n-au separat niciodată comunităţile româneşti, favorizând contactul dintre zone aparţinând „Romaniei antiqua" şi „Romaniei nova". În regiunile carpato-dunărene şi dunăreano-balcanice românii au reuşit să creeze, prin concentrări şi dispersări succesive şi frecvente ale comunităţilor lor, o continuitate mobilă, într-un spaţiu compus din „Romania antiqua" şi „Romania nova". Această imagine generală oferă, printre altele, măsura dificultăţii identificării acestor procese pe cale arheologică.

În privinţa momentului în care se poate vorbi despre o limbă română deja individualizată, lipsa documentelor scrise din perioada medievală timpurie face extrem de dificilă precizarea acestuia. Metoda cea mai

Împăratul Iustinian I sau Anastasiu I triumfând asupra barbarilor

frecvent utilizată este comparaţia cu perioada apariţiei celorlalte limbi romanice din Occident. Câteva documente scrise aduc precizări importante. Astfel, în anul 813 p.Chr., un edict al Conciliului de la Tours vorbea despre necesitatea de a traduce predicile din latină, *„in rusticani Romanam linguam"*. Din anul 842 p.Chr. datează celebrele jurăminte de la Strasbourg, ale fiilor lui Carol cel Mare, cel mai vechi text scris în „franceză veche".

În aceeaşi perioadă, creşterea deosebirilor dintre vorbitorii de romanică şi vorbitorii de germanică în Occidentul european a făcut ca Haimo de Auxerre să ateste şi el o *„lingua Romana"*. Pentru regiunea romanităţii orientale, un izvor din secolul al XII-lea, letopiseţul anonim de la Dioklea, atestă o realitate similară, în secolele IX—X, în această regiune: *„Bulgari ... ceperunt... totam provinciam Latinorum, qui illo tempore Romani vocabantur, modo vero Morovlachi, hoc est nigri Ratini vocantur"*. Constantin Porfirogenetul aminteşte în secolul al X-lea, pentru zona balcanică, pe *„romanoi"*, adică romanofonii, în contrast cu *„romaioi"*, cei care vorbeau greaca în Imperiul Bizantin. Aceste similitudini justifică presupunerea unei evoluţii paralele a limbilor romanice din Occident cu limba română şi cu dialectele balcanice.

Prin urmare, în secolele IX—X, în Occident, limbile romanice sunt bine atestate. În regiunea dunăreană, latina a devenit română după ce romanitatea balcanică s-a separat de Italia şi de Occidentul latin, rămânând o insulă romanofonă izolată. Dacă în Occident a existat o *„Romania continua"* româna s-a dezvoltat într-un mediu cultural nelatin. Putem admite că nu se poate vorbi despre o nouă limbă romanică, limba română, în regiunile carpato-dunărene, decât începând cu secolele VIII—IX, adică după sosirea slavilor. Tocmai de aceea sunt importante mecanismele acestui proces, atât cât pot fi ele înţelese astăzi.

Între primele valuri slave sosite în Dacia nord-dunăreană şi la sud de fluviu în secolele VI-VII-VIII şi localnicii romanofoni trebuie să fi existat o primă etapă de bilingvism. Prezenţa statornică a slavilor la nordul Dunării este demonstrată nu doar de arheologie, ci şi de toponimia românească, în mare majoritate slavă. Contactul dintre cele două comunităţi a fost favorizat şi de un nivel al organizării sociale oarecum asemănător. Jupele slave erau asemănătoare cu obştile romanicilor, grupate în „romanii". Slavii au început să înveţe limba localnicilor, iar aceştia slava de tip meridional. Motivele pentru

EUROPA ŞI IMPERIUL BIZANTIN PE LA 1000

care s-a impus una sau alta dintre cele două limbi sunt de natură demografică şi culturală. La nordul Dunării, datorită raportului numeric, slavii au învăţat romanica, iar la sudul Dunării procesul a fost invers. Între culturile materiale ale celor două comunităţi, deosebirile s-au estompat repede, de unde rezultă dificultatea extremă a arheologiei de a identifica etnicul comunităţilor rurale pe care le află în această epocă. Acolo unde s-a impus romanica, „slavii au învăţat limba romanică, transformând-o în limbă română", cum spunea Al. Niculescu, într-o formulare inspirată. Conform aceluiaşi autor, aici trebuie căutată esenţa „individualităţii limbii române între limbile romanice". Aportul slav se documentează în numărul mare de cuvinte de origine slavă din lexicul românei şi de unele influenţe în morfologie şi în fonetism, în toponimie şi o parte a hidronimiei, precum şi în antroponimie. În comparaţie cu ponderea elementelor vechi germanice în cadrul limbilor romanice occidentale, elementele slave din limba română sunt cu mult mai numeroase, chiar dacă unele au pătruns abia în evul mediu pe calea cultural-religioasă a slavonismului ortodox medio-bulgar.

O ipoteză care încerca să explice acelaşi proces istoric şi care are tangenţe apropiate cu ideile exprimate mai sus a fost formulată cu mulţi ani în urmă şi din rândurile istoricilor. Este vorba despre teoria „pânzelor de populaţie" concepută de P. P. Panaitescu. Conform acestei teorii, populaţia romanică se întindea, ca o „pânză", din nordul Dunării până în Munţii Pindului şi Salonic, fiind într-o simbioză cu o altă „pânză de populaţie", cea slavă. Populaţia romanică nord-dunăreană a reuşit să-i asimileze pe slavi, câtă vreme cea din sudul Dunării nu a reuşit să se impună şi să reziste celei slave, mai numeroase.

Aşa cum arătam, vorbitorii de *„lingua Romana"* în zona balcanică erau numiţi *„Romani"*. Este posibil ca acest nume să se fi extins, la un moment dat, în toată zona „României", fie că era vorba despre „cea veche", fie că era „cea nouă".

Inscripţie pe o placă de lut în slavona veche

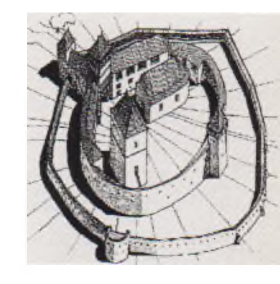
Ostrogoţi, negociind cu un vlah (*reconstituire)*

„Romanus", devenit „român", a ajuns să fie apelativul etnic unic al comunităţilor romanice din Carpaţi şi de pe ambele maluri ale Dunării. Momentul trebuie să fi fost acelaşi, secolele VIII—IX, atunci când s-au produs şi modificările lingvistice care au dus la transformarea limbii „romane" (= romanice) în limbă română. Populaţiile străine din jurul românilor au folosit pentru aceştia o altă denumire, cea de „vlah" (cu variante ca „voloh", „blac"). Este un termen utilizat iniţial de germanici, apoi de slavi, pentru a denumi popoarele romanice. Cu acest nume sunt atestaţi romanicii din Balcani de către istoricii bizantini, începând cu secolele X—XI.

Tudor Sălăgean

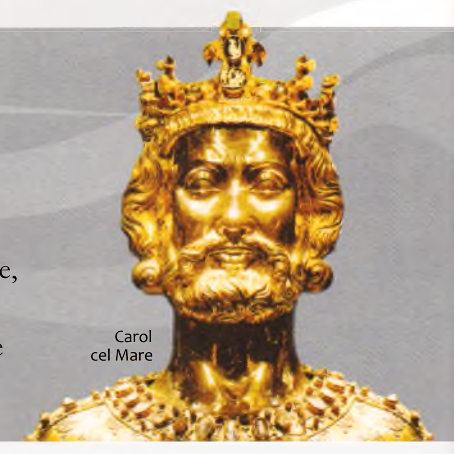
Societatea românească

la începuturile Evului Mediu

(sec. IX-XIV)

1 Români şi slavi în secolele IX-X

Carol cel Mare

După încheierea perioadei de perturbaţii demografice a secolelor IV-VII - ale cărei consecinţe au continuat să fie resimţite, în Transilvania şi în Părţile Vestice, şi pe parcursul veacului al VIII-lea - secolele IX-X au reprezentat pentru teritoriile dintre Tisa, Nistru, Dunărea inferioară şi Carpaţii Nordici o epocă de stabilitate politică, de relativ progres economic, de evidentă şi constantă creştere demografică.

Această schimbare a rezultat, în primul rând, dintr-o simplificare a peisajului politic: epoca tensionată, marcată de frecvente confruntări, a coexistenţei celor trei chaganate (avar, bulgar şi chazar) a luat sfârşit odată cu prăbuşirea puterii avare sub loviturile francilor lui Carol cel Mare (791-796). Traversând o perioadă de consolidare în vecinătatea răsăriteană a spaţiului românesc, Chaganatul Chazar a filtrat, timp de aproape două secole, pătrunderile generatoare de instabilitate din direcţia stepelor euroasiatice, atenuându-le forţa de impact. Imperiu de negustori, chazarii au reactivat, de asemenea, traseele nord-pontice ale comerţului euroasiatic, aducându-şi astfel propria contribuţie la dezvoltarea economică a localităţilor de la Dunărea de Jos. Noua conjunctură politică creată la Dunărea mijlocie în preajma anului 800, îmbinată cu absenţa, vreme de aproape un secol, a oricărei ameninţări semnificative venite din direcţia stepei, a creat condiţiile unei viguroase afirmări politice a statului bulgar, care şi-a instaurat hegemonia asupra unei mari părţi a arealului balcano-carpatic.

Hanul Krum

Cadrul general al epocii: hegemonia bulgară şi influenţa Moraviei Mari

Victoriile repurtate de franci asupra avarilor au constituit pentru bulgari momentul îndelung aşteptat pentru eliminarea de pe scena politică central-est-europeană a unor adversari care le împiedicaseră, până în acel moment, expansiunea către apus. Campaniile războinicului han Krum (circa 803-814) au administrat rămăşiţelor puterii avare, în curs de regrupare în regiunea Tisei inferioare, o lovitură decisivă. Ele au avut drept consecinţă extinderea relativ durabilă a influenţei bulgare asupra sudului şi răsăritului Câmpiei Pannonice şi, în acelaşi timp, asupra exploatărilor de sare din sudul şi centrul Transilvaniei. încercând să reacţioneze faţă de această excesivă consolidare a foştilor săi federaţi. Bizanţul s-a văzut nevoit să bată în retragere în faţa furtunoasei riposte militare a acestora: cuceritor al importantei cetăţi bizantine Serdica (809), Krum l-a învins şi ucis, în anul 811, pe Nikephoros I, cel dintâi împărat căzut pe câmpul de luptă din istoria imperiului răsăritean. Doi ani mai târziu, asediind Adrianopolul (813), Krum a ridicat din împrejurimile acestui oraş un important număr de locuitori (între 10.000 şi 40.000, după aprecierile izvoarelor), pe care i-a deportat în *„Bulgaria de dincolo de Dunăre"*. Exilul la nord de Dunăre al locuitorilor din regiunea Adrianopolului a durat până în timpul împăratului bizantin Teofil (829-842), care, la rugămintea celor surghiuniţi, a trimis o flotă pentru a-i recupera. Omurtag (814-831), fiul şi succesorul lui Krum, a fost acela care a reuşit, prin cucerirea cetăţii Singidunum (azi Belgrad), eliminarea celei mai redutabile baze a dominaţiei bizantine din nord-vestul Peninsulei Balcanice. în timpul domniei acestuia, în anul 818, triburile timocenilor au încercat să scuture dominaţia bulgară printr-un apel la protecţia Imperiului Carolingian. O tentativă similară a venit, în 824, din partea abodriţilor (numiţi şi *praedenecenti)*, care locuiau „în vecinătatea bulgarilor, în Dacia de lângă Dunăre" (*contermini Bulgaris Daciam Danubio adiacentem incolunt)*, ai căror soli s-au prezentat la curtea de la Aachen pentru a solicita protecţia lui Carol cel Mare. Într-adevăr, cel de-al treilea deceniu al secolului al IX-lea a înregistrat, în Pannonia, desfăşurarea unor confruntări franco-bulgare, în cursul uneia dintre acestea pierzându-şi viaţa, în Tisa, conducătorul de oaste (tarkanul) bulgar Oneganov (829). Consecinţa acestor confruntări a fost extinderea hegemoniei bulgare asupra Banatului, până la linia Mureşului, importantă cale de acces către exploatările de sare din Transilvania. În timpul aceleiaşi domnii a lui Omurtag, a fost respinsă o primă tentativă

Luptă franco-bulgară (*reconstituire*)

a maghiarilor de infiltrare în interiorul zonei de dominaţie bulgară. Împotriva lor a fost trimisă o oaste care i-a urmărit până la Nipru, unde şi-a pierdut viaţa comandantul protobulgar Ocorses. Implicat, în a doua jumătate a veacului al IX-lea, în confruntările franco-moraviene din regiunea Dunării mijlocii, ţarul Boris (852-889) l-a sprijinit, în 853, pe cneazul morav Rostislav împotriva francilor răsăriteni, pentru ca, un deceniu mai târziu, să reapară ca aliat al acestora din urmă împotriva Moraviei Mari. La începutul ultimului deceniu al secolului al IX-lea, bulgarii continuau să deţină poziţii solide la limitele apusene ale zonei lor de dominaţie. În 892, regele german Arnulf se adresa ţarului Vladimir, cerându-i să împiedice exportul către Moravia al sării extrase, fără îndoială, din Transilvania[1]. Cu o zonă de acţiune militară şi o influenţă politică care se extindeau de la Dunărea mijlocie până în stepele nord-pontice, statul bulgar îşi trăia, în acea perioadă, una dintre perioadele sale de maximă glorie.

Realizarea unei coeziuni în vastul conglomerat de populaţii intrate sub dominaţia bulgară, cu diversele lor structuri sociale şi forme de organizare internă, nu a fost un proces lipsit de asperităţi. Insuficienta dezvoltare a unui aparat administrativ controlat cu stricteţe de o autoritate centrală puternică şi caracterul natural al economiei au făcut ca primul Ţarat Bulgar să rămână, de-a lungul întregii sale existenţe, o confederaţie lipsită de omogenitate, alcătuită din entităţi dispunând de un grad larg de autonomie, ale căror elite erau, de multe ori, mai curând slavofone decât propriu-zis slave. Relativ mari ca întindere şi dezvoltate, în

Ostaşi din cavaleria bulgară (reconstituire)

general, în jurul unor centre fortificate, *jupanatele* (< sud-sl. ыupa) dezvoltate în epoca primului ţarat puteau fi regăsite de la ţărmurile Mării Negre până în îndepărtata Pannonie. Ispáán, termenul prin care maghiarii îi vor desemna mai târziu pe funcţionarii regali însărcinaţi cu administrarea comitatelor *(comites),* reprezintă, fără îndoială, o consecinţă a asimilării acestei demnităţi. Gradul de autonomie al acestor formaţiuni faţă de suveranii bulgari creştea, în general, proporţional cu distanţa la care erau ele situate faţă de centrele politice ale primului ţarat, cu ponderea componentei etnice nonslave a populaţiei lor şi cu forţa de atracţie exercitată de diferitele puteri concurente: Bizanţul, Moravia Mare, Imperiul Carolingian (sau Regatul Franc răsăritean), cnezatele ruseşti. Odată cu dispariţia nucleului politic al primului ţarat în urma campaniilor lui Ioan Tzimiskes (968—971), aceste membre autonome ale fostului imperiu au continuat să evolueze pe cont propriu, perpetuând existenţa instituţiilor slave pe care le asimilaseră în secolele anterioare. Slavizarea accelerată a elitei conducătoare protobulgare (finalizată deja la sfârşitul secolului al IX-lea), caracterul necentralizat şi, în consecinţă, puţin constrângător al sistemului de guvernare şi, fără îndoială, adoptarea creştinismului de către ţarul Boris-Mihail (864-865) şi-au adus partea lor de contribuţie la realizarea unei coeziuni culturale care şi-a găsit reflectarea în domeniul civilizaţiei materiale. În teritoriile balcano-dunărene s-a dezvoltat, de-a lungul secolelor VIII-X, o cultură materială comună, cu trăsături unitare, denumită *Dridu* de către arheologii români, după numele unuia dintre cele mai semnificative complexe arheologice investigate în regiunea Dunării de Jos. Aria de iradiere a acestei civilizaţii materiale cuprindea nordul Bulgariei, Dobrogea, teritoriile dintre Carpaţi şi Dunăre, sudul şi centrul Moldovei. În ceea ce priveşte Transilvania, elemente ale culturii Dridu au putut fi identificate doar în sud-estul acestei provincii şi în apropiere de Alba-Iulia. Dezvoltată de o populaţie sedentară, preponderent agricolă, diferită atât de lumea mişcătoare a stepei, cât şi de teritoriile subordonate administraţiei birocratizate a Imperiului Bizantin, cultura Dridu poate fi considerată un rezultat al îmbinării tradiţiilor populaţiilor romanice şi slave prezente în acest areal.

Cea mai mare parte a teritoriului Transilvaniei a rămas în afara zonei de dominaţie a ţaratului sud-dunărean. Regiunile centrale şi nordice ale teritoriului intracarpatic au fost, în schimb, supuse influenţei Moraviei Mari. Dominaţia moraviană se extindea, cu certitudine, în regiunea bazinului superior al Tisei. Ea pare să fi coborât, în anumite perioade, până în apropierea cursului inferior al Mureşului, incluzând, aşadar, teritoriul în care va fi atestată, la sfârşitul secolului al IX-lea, stăpânirea lui Menumorout. Statul moravian avea, de asemenea, interese legate de controlul exploatărilor de sare din Transilvania

Ţarul Boris-Mihail

1. *Annales Fuldenses*, în MGH, SS, I, p. 403

propriu-zisă. Războaiele purtate împotriva Bulgariei pe parcursul veacului al IX-lea au fost provocate, fără îndoială, şi de existenţa unei competiţii pentru controlul acestora. Dovezile arheologice ale prezenţei vest-slave, relativ bine atestate pentru bazinul Someşului (sec. VIII—IX), sunt completate, în orizontul cronologic al secolelor IX-X, de descoperirile efectuate în necropolele de la Ciumbrud şi Orăştie, care mărturisesc apariţia unor nuclee moraviene izolate în zona de evidentă importanţă strategică a Mureşului mijlociu.

Convieţuirea româno-slavă

O importantă caracteristică a acestei perioade a fost adâncirea convieţuirii româno-slave, sinteza culturală astfel realizată făcând posibilă, până la sfârşitul secolului al XI-lea, asimilarea slavilor nord-dunăreni în masa populaţiei româneşti. Căile de apropiere dintre cele două „pânze" de populaţie au cunoscut, de-a lungul acestei perioade, o semnificativă diversificare. Adoptarea creştinismului de către slavi şi constituirea unei suprastructuri religioase subordonate bisericii bulgare au contribuit la intensificarea legăturilor dintre aceste comunităţi. Într-adevăr, contactele lingvistice româno-slave au atins amploarea lor maximă în secolele IX—XI, când s-a produs asimilarea în limba română a unui număr semnificativ de termeni de origine slavă. Scrierea chirilică slavonă, apărută în mediile culturale de pe lângă marele centru ecleziastic al Ohridei, a cunoscut o amplă şi durabilă răspândire în întreg spaţiul românesc, cele mai timpurii exemple ale utilizării acesteia fiind grafitele de pe pereţii bisericilor rupestre din complexul de la Basarabi-Murfatlar şi inscripţia de la Mircea-Vodă (sec. al X-lea). Omogenizarea culturală realizată în urma creştinării a constituit un pas important în direcţia înlăturării clivajului dintre pătura hegemonică slavă (sau slavofonă) şi masa populaţiei româneşti. Cu toate acestea, reminiscenţe ale raporturilor stabilite în această perioadă s-au păstrat, mai ales în regiunile extracarpatice, de-a lungul întregului ev mediu, ele fiind reflectate, de exemplu, prin antiteza semantică dintre *boieri* (termen de origine bulgară), care alcătuiau clasa feudală, şi *rumâni,* nume sub care era cunoscută ţărănimea dependentă. Exercitată într-o perioadă de definire a structurilor vieţii medievale din spaţiul carpato-dunărean, influenţa slavă a lăsat urme adânci în evoluţia instituţională, religioasă şi culturală a românilor de-a lungul întregii lor istorii medievale. Suprastructura politică şi religioasă, justiţia, liturghia slavă, slavona ca limbă de cult şi de cancelarie, orientarea consecventă către preluarea diferitelor producţii literare prin mediere bulgară, în locul apelului la originalul bizantin, sunt tot atâtea dovezi ale unor legături pe care nu am putea decât să greşim privindu-le ca rezultat al unei influenţe exterioare. Bazele acestei puternice amprente culturale au fost puse într-o epocă de convieţuire, de împărtăşire a unor valori şi idealuri comune, de constituire a structurilor unei noi societăţi, la care românii şi slavii nord-dunăreni şi-au adus împreună contribuţia.

Pisanie gravată în slavona veche

Structuri teritoriale. Transformări sociale şi economice

Prăbuşirea dominaţiei avare a adus, şi în Transilvania, o creştere a stabilităţii demografice, rezultat al limitării deplasărilor de populaţie, şi, foarte probabil, o accelerare a procesului de asimilare a diverselor grupuri de populaţie aşezate, în cursul secolului al VIII-lea, în nordul şi centrul teritoriului intracarpatic. Mai puţin afectate de schimbări politice şi demografice, teritoriile de la est şi sud de Carpaţi cunoscuseră deja, începând din secolul al VIII-lea, o lungă perioadă de relativă linişte şi prosperitate, prelungită până în a doua jumătate a veacului al X-lea. Înmulţirea considerabilă a aşezărilor, demonstrată de cercetările arheologice efectuate în ultimele decenii, reprezintă o evidentă şi semnificativă caracteristică a acestui interval cronologic. Tentativele de cartare a numeroaselor aşezări datând din această epocă sugerează existenţa unor complexe teritoriale de diferite întinderi, reflectând transformările structurale ale societăţii locale din perspectiva duratei lungi[2].

Trei asemenea grupări teritoriale au fost identificate în spaţiul est-carpatic, în regiunea deluroasă delimitată de râurile Siret şi Prut. Cea mai interesantă dintre acestea, situată în nordul Moldovei, este alcătuită dintr-un număr de peste 15 aşezări fortificate cu şanţ şi val de pământ, a căror datare relativă, realizată pe baza materialului arheologic, se situează în orizontul cronologic al secolelor VIII-XI. Una dintre aceste aşezări, cea de la Fundu Herţii (jud. Botoşani), a fost fortificată, în trei etape succesive, cu trei valuri şi şanţuri de apărare

Model de aşezare slavă (*reconstituire*)

2. Şt. Olteanu, *Societatea românească la cumpănă de milenii (secolele VIII–XI)*, Bucureşti, 1983; idem, *Societatea carpato-danubiano-pontică în secolele VI–XI. Structuri demo-economice şi social-politice*, Bucureşti, 1997

corespunzătoare, fapt care evidenţiază, o perioadă de funcţionare îndelungată. A doua grupare teritorială, cuprinzând un număr de peste 30 de aşezări, în general nefortificate, a putut fi identificată în zona delimitată de râul Prut şi de cursurile inferioare ale Jijiei şi Bahluiului. Ea se prelungea către nord-vest până la linia Siretului, incluzând o grupare secundară, mai redusă ca întindere, din care au fost identificate un număr de 10 aşezări. Cel de-al treilea complex teritorial semnificativ, cu peste 40 de aşezări identificate, era situat în sudul Podişului Central Moldovenesc, între râurile Prut şi Bârlad. În ceea ce priveşte teritoriul dintre Prut şi Nistru, sporul demografic caracteristic acestei perioade este ilustrat de concentrările de populaţie din sudul acestui spaţiu (cu peste 160 de aşezări descoperite) şi de pe cursul inferior al Răutului (zona Orheiul Vechi). Teritoriilor dintre Carpaţi şi Dunăre le este caracteristică o densitate sporită a aşezărilor în regiunile de câmpie. Un număr de grupări teritoriale, inegale ca dimensiuni, au fost identificate de-a lungul Dunării, în regiunile cursurilor inferioare ale Buzăului şi Călmăţuiului, Ialomiţei, Argeşului, Vedei şi Teleormanului. O importantă concentrare de populaţie era situată în plină câmpie munteană, în zona Bucureştiului şi a împrejurimilor sale, fiind delimitată de cursurile Colentinei şi Dâmboviţei. Sudul Olteniei este acoperit, aproape uniform, de un număr semnificativ de aşezări identificate. Densitatea acestora este mai mare în apropierea Dunării; o concentrare teritorială pare să fi existat, de asemenea, în zona actualului oraş Craiova. Regiunile subcarpatice ale Moldovei, Munteniei şi Olteniei par să fi fost, în schimb, ceva mai slab populate, aşezările descoperite aici, relativ dispersate, fiind situate pe văile principalelor râuri. În Dobrogea, zonele intens populate erau situate de-a lungul Dunării şi pe litoralul pontic; în ceea ce priveşte platoul dobrogean, cu excepţia aglomerării de aşezări situate de-a lungul văii Carasu, între Cernavodă şi Constanţa, aşezările aveau aici o distribuţie mai rarefiată.

Pe teritoriul Transilvaniei, o densitate sporită a aşezărilor exista, cu certitudine, în regiunea Alba-Iulia, pe cursul mijlociu al Mureşului. Spre nord, în bazinele celor două Someşuri, numărul aşezărilor pare să fi fost ceva mai scăzut, densitatea acestora crescând pe măsura apropierii de Câmpia de Vest. În estul şi sud-estul Transilvaniei, un număr de nuclee teritoriale au putut fi identificate pe cursurile superioare ale Târnavelor, Mureşului şi Oltului şi, de asemenea, în zona Braşovului şi a împrejurimilor sale. În ceea ce priveşte Banatul, mai importante sub aspect demografic erau regiunile situate de-a lungul Dunării, între Orşova şi Moldova Nouă; au fost identificate însă câteva nuclee teritoriale pe cursurile râurilor Bega şi Timiş şi în regiunea minieră a Ocnei de Fier. În sfârşit, concentrări semnificative de populaţie au fost şi în regiunile nord-vestice, între Crişul Repede, Someş şi Porţile Meseşului, şi în zona Aradului, între Crişul Alb şi Mureş.

Procesul de diferenţiere a acestor structuri teritoriale a început să capete o anumită consistenţă cu începere din secolele VIII—IX. Apariţia lor a fost impulsionată de evoluţiile specifice unei economii de transformare, caracterizate printr-un început de specializare a activităţilor economice, prin diversificarea schimburilor comerciale şi prin prefigurarea unor structuri de tip urban. Un rol important l-au avut, în acest context, fortificaţiile apărute, pe parcursul veacurilor VIII-X, pe întreaga suprafaţă a teritoriului României, cea mai mare parte a acestora fiind realizate din pământ şi lemn: Biharea, Dăbâca, Moreşti, Şirioara, Moigrad, Zalău-Ortelec - în nordul şi centrul Transilvaniei; Fundu Herţii, Dersca, Tudora, Orofteana - în nordul Moldovei; Alcedar şi Calfa - în Basarabia; Mircea-Vodă - în Dobrogea; Orşova, Pescari - în Banat. Nu au lipsit cetăţile sau cetăţuile din piatră, categorie din care făceau parte cetăţile de la Slon şi Breaza - în Muntenia; Pescari - în Banat; Capidava, Păcuiul lui Soare, Dinogetia - pe linia Dunării de Jos.

Fortificaţiile cu şanţ şi val de pământ cu palisadă aveau caracterul unor aşezări întărite. În interiorul acestora erau situate locuinţe (bordeie sau locuinţe de suprafaţă), anexe, ateliere meşteşugăreşti, obiective cu caracter economic (cuptoare de pâine, cuptoare de redus minereul, ateliere de ceramică, gropi-depozite de cereale). Centre de polarizare a activităţii economice, aceste aşezări concentrau elementele cele mai dinamice din domeniile comerţului şi activităţilor meşteşugăreşti. În pofida unei restrângeri a circulaţiei monedei bizantine, datorată crizei generale a epocii iconoclaste, spaţiul nord-dunărean a continuat să fie antrenat în marile trasee ale schimbului de mărfuri. Pătrunderea monedelor emise de califii abbasizi în centrul Moldovei (sec.VIII-IX) mărturiseşte prelungirea, până în această regiune, a marelui drum de caravane care străbătea stepele nord-pontice, în vreme ce exporturile de sare ale Transilvaniei ajungeau până în regiunile Moraviei Mari. Zona cu cea mai intensă activitate comercială a continuat să rămână, fireşte, aceea a Dunării maritime: potrivit mărturiei oferite, în anii 968—969, de principele kievean Sviatoslav, în cele peste 80 de „goroduri” (oraşe) existente aici erau aduse aur, ţesături, vin şi felurite fructe de la bizantini; argint şi cai de la cehi şi unguri; blănuri, ceară, miere şi robi de la ruşi. În secolele X—XI, ca reflex al intensificării schimburilor cu Imperiul Bizantin, moneda bizantină a dominat cu autoritate piaţa economică locală. Către sfârşitul secolului al XI-lea ea a început să fie însă concurată, în regiunile din vestul Transilvaniei, de emisiunile de dinari ungureşti, bătuţi din argint, după sistemul monetar occidental.

Inscripţie cu litere chirilice de la Orheiul Vechi

2 Primele cristalizări statale

Reconstituirea ipotetică a structurilor politice din spaţiul carpato-danubian, realizată prin sintetizarea datelor arheologice referitoare la amplasamentele aşezărilor şi la gruparea acestora, este completată de informaţiile oferite de izvoarele scrise.

Gesta Hungarorum

Una dintre cele mai vechi atestări ale românilor nord-dunăreni o datorăm aşa-numitei *Cronici a lui Nestor* (P*ovest' vremennykh let),* care se referă, sumar, la „volohii" din Câmpia Pannonică şi la luptele purtate de aceştia, împreună cu slavii, împotriva ungurilor invadatori. Informaţii mult mai complete asupra realităţilor politice întâlnite de unguri în Bazinul Dunărean la sfârşitul secolului al IX-lea şi la începutul celui următor ne sunt însă oferite de opera, excepţională ca valoare istorică şi literară, a lui Anonymus (*P. dictus magister), Gesta Hungarorum.* Anonymus a studiat, se pare, la *schola* episcopală din Vercelli (Lombardia), care pregătea funcţionari pentru cancelaria imperială germană, şi a devenit ulterior notar al unuia dintre regii Ungariei pe care, prin analiza operei sale şi a contextului istoric în care aceasta a fost realizată, îl putem identifica cu Belal (1060-1063)[3]. El şi-a redactat, aşadar, opera în ultimele decenii ale secolului al XI-lea, perioadă în care este posibil să se fi aflat din nou în exil, ca urmare a încetării din viaţă a protectorului său şi a preluării tronului ungar de către Solomon, conducătorul partidei adverse (1063-1074). Relatările lui Anonymus, coroborate cu informaţiile cuprinse în alte izvoare scrise şi cu datele oferite de cercetările arheologice, oferă un tablou veridic asupra realităţilor politice din teritoriile de la răsărit de Tisa din ultimul deceniu al veacului al IX-lea şi de la începutul celui următor.

Un organism statal cu o organizare complexă, având-l drept conducător *(dux)* pe *Menu Morout,* care îşi moştenea stăpânirea de la bunicul său *Morut*, era delimitat de râurile Tisa, Mureş şi Someş, hotarul său răsăritean fiind pădurea *Igfon,* care îl despărţea de „ţara ultrasilvană". Reşedinţa lui Menumorout se afla în cetatea Biharea (*castrum Byhor),* a cărei existenţă în această epocă a fost confirmată fără echivoc de cercetările arheologice. În afara acesteia, Anonymus menţionează şi alte asemenea cetăţi (*castrum Zotmar, castrum Zyloc*), care, alături de aşezările şi fortificaţiile identificate pe teren, completează tabloul unei statalităţi aflate într-un neîndoielnic proces de maturizare. Situată în plină câmpie a Tisei, ţara lui Menumorout era locuită de diferite populaţii, fapt pentru care Anonymus arată că armata acestuia era alcătuită din „soldaţi adunaţi din diferite neamuri"[4]. Alături de români şi de slavi, acest teritoriu era populat, în epocă, de chazari, de secui şi, probabil, de rămăşiţe ale avarilor. Determinarea apartenenţei etnice a lui Menumorout devine, în aceste condiţii, o aventură inutilă şi riscantă: purtând un nume derivat dintr-un termen (*marót*) care în maghiara veche îi desemna pe moravi, „ducele" se adresa solilor lui Arpád „cu inimă bulgară, cu trufie" (*Bulgarico corde, superbe)*[5]. În plus, deşi supus declarat al împăratului de la Constantinopol - şi deci probabil creştin - Menumorout pare să fi rămas totuşi, potrivit afirmaţiei oarecum neclare a lui Anonymus, un poligam. Afilierea politică a acestei formaţiuni statale pare să fi fost iniţial una promoraviană. Situat în zona de contact dintre ariile de influenţă ale Bulgariei şi Moraviei Mari, avantajat de redutabila forţă militară de care dispunea şi de controlul exercitat asupra unui important segment al comerţului cu sare, Menumorout îşi cucerise însă, către sfârşitul secolului al IX-lea, o poziţie care nu trădează existenţa niciunui raport de subordonare faţă de cele două puteri slave care îşi disputau controlul Câmpiei Pannonice. În acest fel pot fi explicate referirile legitimizatoare făcute de acesta la onorabila, îndepărtata şi, în consecinţă, foarte puţin angajanta suzeranitate a împăratului din Constantinopol.

Cronicarul rus Nestor, sculptură de M. O. Mikeşin

La sud de ducatul bihorean, în teritoriul delimitat de Mureş, Tisa, Dunăre şi Carpaţi, Anonymus consemnează existenţa unei entităţi statale aflate sub conducerea lui Glad, *dux illius patrie* („ducele acelei patrii"). Numărul relativ mare de aşezări fortificate menţionate în acest spaţiu - *Urbs Morisena* (Cenad), *castrum Keuee/Kewe* (Cuvin), *Horom* (probabil Palanca sau Pescari), *castrum Vrscia* (Orşova sau, după alte opinii, Vârşeţ) - nu îngăduie formularea unei soluţii certe în privinţa identificării reşedinţei

3. T. Sălăgean, *Beiträge zur Datierungsfrage der Gesta des Anonymen Notars von König Bela I, in Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, Band 50,2007, p. 7-30
4. Anonymus, cap. LI
5. Ibidem, cap. XX

sale. Cea mai mare parte a acestor aşezări sunt situate in apropierea Dunării, regiune asupra căreia se exercitase, timp de mai multe secole după abandonarea Daciei de către Aurelian, un control militar roman şi romano-bizantin. Pe de altă parte, cercetările arheologice de la Vladimirescu (Glogovăţ)-Arad au permis identificarea, pe lângă aşezarea civilă din secolele VIII—IX, a unei mari fortificaţii de pământ şi lemn, de formă trapezoidală, a cărei primă fază de evoluţie este datată cu certitudine în secolele IX-X şi care a fost distrusă de un puternic incendiu într-un context care poate fi pus în legătură cu invazia ungară. Această aşezare fortificată, fără îndoială importantă, a fost pusă şi ea în legătură cu stăpânirea lui Glad, cu atât mai mult cu cât numele acestui „duce" a fost păstrat de o serie de toponime de la nord de cursul Mureşului. Nu mai puţin amestecată decât aceea a ţării lui Menumorout, compoziţia etnică a populaţiei ducatului lui Glad este reflectată de alcătuirea numeroasei sale armate, din rândurile căreia făceau parte bulgari şi români, alături de o populaţie turcică (probabil pecenegi, cabari sau avari târzii) desemnată de Anonymus prin etnonimul, mai mult sau mai puţin anacronic, de „cumani". În ceea ce priveşte poziţia statului bănăţean în contextul politic regional, informaţiile oferite de Anonymus sunt destul de sugestive: „ieşit (*egressus*) din cetatea Vidin (*Bundyn*), cu ajutorul cumanilor", sprijinit de cnejii bulgari în confruntările sale cu ungurii, Glad era, foarte probabil, în epoca lui Simeon, afiliat sistemului politic al puternicului ţarat sud-dunărean.

La răsărit de ducatul bihorean, dincolo de pădurea Igfon, se afla, potrivit mărturiei lui Anonymus, o *terra Ultrasilvana* „în care ţinea domnia Gelou, un anume român" (*ubi Gelou, quidam Blacus, dominium tenebat*). Locuitorii acestei ţări erau românii şi slavii (*Blasii et Sclavi*), consideraţi de notarul regelui Béla ca fiind cei mai neînsemnaţi (*viliores*) oameni din toată lumea. Înarmaţi doar cu arcuri şi săgeţi, ei sufereau multe neajunsuri din partea „cumanilor şi pecenegilor". Ducele lor, Gelou, era puţin puternic (*minus tenax*) şi nu dispunea de oşteni buni. Cu toate acestea, pământul ţării lui Gelou era udat de cele mai bune râuri, iar aurul din acea ţară era cel mai curat; de acolo se extrăgeau, de asemenea, sare şi materii sărate. Spre deosebire de entităţile statale conduse de Menumorout şi Glad, limitele teritoriale ale „ţării ultrasilvane" rămân, în ansamblul lor, neprecizate, cu excepţia hotarului ei apusean, reprezentat de pădurea Igfon şi de Porţile Meseşului. Faţă de ipotezele mai vechi — unele excesiv de generoase - reluarea datelor problemei face evident faptul că această „ţară" avea o întindere relativ redusă, ea cuprinzând doar bazinul Someşului Mic, împreună cu văile Almaşului şi Agrijului. În aceeaşi regiune trebuie localizată, fără îndoială, şi cetatea sa de reşedinţă (*castrum suum iuxta fluvium Zomus positum*)[6], pe care Anonymus o aminteşte, fără a-i preciza însă numele. În cadrul aşezărilor fortificate de la Cluj-Mănăştur şi Dăbâca - aşezări care au fost, în deceniile anterioare, principalele candidate la deţinerea acestui statut - nu a putut fi identificată cu destulă claritate, pe cale arheologică, existenţa unei faze timpurii care să sugereze exercitarea unui asemenea rol pe parcursul secolului al IX-lea. Reşedinţa lui Gelou trebuie căutată, cel mai probabil, undeva în zona localităţii Gilău, care pare să îşi derive numele de la acela al „ducelui" menţionat în *Gesta* şi care constituia în orice caz, în epocă, un punct nodal al drumurilor care legau exploatările salifere şi aurifere de pe valea Arieşului şi

Familie de ţărani
din secolele VIII—IX

din zona Cojocna - Sic de centrul ducatului lui Menumorout. Faptul că întinderea ţării lui Gelou era una modestă este, de altfel, sugerat şi de desfăşurarea conflictului său cu ungurii, potrivit relatării lui Anonymus: Gelou este singurul dintre numeroşii „duci" menţionaţi în Gesta care îi întâmpină personal pe invadatori, imediat după încălcarea hotarelor sale, indiciu al faptului că stăpânirea sa nu depăşise încă un nivel de organizare rudimentar. În plus, ţara lui Gelou va fi singura cucerire ungară timpurie realizată de un singur şef din cadrul confederaţiei tribale conduse de Árpád, şi aceasta dintr-o singură lovitură.

Aceste realităţi, coroborate cu indiciile obţinute din analiza îndelungatului proces al cuceririi de către maghiari a spaţiului intracarpatic, fac inevitabilă ipoteza existenţei, în celelalte regiuni ale Transilvaniei, a unui număr încă nedeterminat de formaţiuni statale asemănătoare aceleia din bazinul Someşului. O parte a acestora - Ţara Haţegului, Ţara Oltului (Făgăraşului), Ţara Maramureşului - au supravieţuit, de altminteri, în regiunile limitrofe, reuşind să îşi păstreze autonomia instituţională de-a lungul unei mari părţi a evului mediu. Altele, situate în regiuni mai atractive şi mai expuse, au fost cucerite de către maghiari şi absorbite, pe parcursul secolelor XI—XIV, în cadrul structurilor administrative instituite de aceştia. Cea mai importantă dintre aceste entităţi politice a fost, cu certitudine, aşa-numitul „voievodat al Bălgradului", situat în centrul Transilvaniei, în regiunea Mureşului mijlociu. Reşedinţa acestuia - situată la Bălgrad (Alba-Iulia), în vechea incintă fortificată a oraşului roman Apulum — constituia, în secolul al IX-lea, centrul unui nucleu teritorial caracterizat prin prezenţa unor elemente specifice culturii materiale vest-slave (moraviene) şi a celor de tip Dridu, acestea din urmă fiind o prezenţă insolită în spaţiul intracarpatic. Subliniind importanţa economică a zonei, legată de existenţa exploatărilor de sare şi de activităţile legate

6. Ibidem, cap. XXVII

de extragerea aurului, aceste trăsături par să ateste prezența succesivă în această regiune a moravienilor și bulgarilor, în împrejurările confruntărilor înregistrate între cele două puteri slave pe parcursul veacului al IX-lea.

În spațiul extracarpatic, cele aproximativ 12 fortificații datate în secolele VIII-X (așezările fortificate de la Fundu Herții și Dersca, cetățuile de la Tudora, Orofteana, Baranga, Alba-Hudești, Horodiștea, Ibănești, Cobâla ș.a.), situate în regiunea nord-estică a Moldovei românești și în interfluviul Prut-Nistru de pe teritoriul Ucrainei, conturează existența unei formațiuni statale al cărei centru politic era, probabil, așezarea fortificată de la Fundu Herții. Situată într-un cadru natural-geografic cunoscut sub numele de Codrii Herții, această entitate politică avea o populație creștină, fapt dovedit de crucile-pandantiv și de obiectele având incizat semnul crucii descoperite în acest areal. Denumirea de „codri", care se regăsește și în vecinătatea nordică a acestei formațiuni (Codrii Cosminului), pare să fie, în aceste cazuri, o expresie de conținut istoric, desemnând o arie de locuire cu un anumit tip de organizare politică. O structură teritorial-politică bine organizată a putut fi, de asemenea, identificată la sud de Carpați, în regiunea Prahovei. Nucleul acesteia era cetatea de piatră de la Slon, prezență singulară în întreg spațiul situat între Carpații Meridionali și Dunăre. O primă fază, din cărămidă, a acestei fortificații, databilă în secolul al IX-lea, a fost succedată, la sfârșitul aceluiași secol, de o puternică fortificație de piatră, dispunând de întărituri complementare și completată printr-un zid care controla accesul pe firul văii. Funcția inițială a acestei cetăți era, neîndoielnic, una legată de protecția drumului comercial care traversa Carpații prin pasul Boncuța, a cărui principală menire, după cum o arată și numele așezării, era legată de transportul către regiunile dunărene a sării extrase din Transilvania. Edificiile descoperite pe platoul pe care au fost ridicate fortificațiile pot fi considerate reședințe ale unor potentați locali subordonați, foarte probabil, până la mijlocul secolului al X-lea, structurilor politice și militare ale Țaratului Bulgar. În perioada care a urmat dispariției acestui stat sud-dunărean, fortificația de la Slon a continuat să funcționeze pe parcursul veacului al XI-lea, ea putând juca rolul de reședință a unui cnez sau voievod local aflat, neîndoielnic, în legături cu Bizanțul.

Inscripția descoperită pe valea Carasu

Monedă cu chipul Teodorei II, mama lui Mihail III și adevărata guvernatoare a imperiului

În ceea ce privește teritoriul Dobrogei, o inscripție descoperită pe valea Carasu, la Mircea-Vodă (jud. Constanța), datată în anul *„6451"* (AD 943), menționează existența unui *„jupan Dimitrie"*, personaj a cărui stăpânire s-a afirmat în contextul confruntărilor bulgaro-bizantine și al crizei pe care o traversa țaratul sud-dunărean. Inscripția, realizată pe un bloc de calcar, provine dintr-un context constructiv, cu probabilitate o fortăreață în care se afla centrul politic și militar al unei formațiuni politice care își avea nucleul în zona de mijloc a spațiului dintre Dunăre și Marea Neagră. Din același interval cronologic datează o altă inscripție chirilică identificată în apropiere de Mircea-Vodă, în complexul monastic rupestru de la Basarabi-Murfatlar, ce pare să conțină - dacă această variantă de descifrare se va dovedi cea corectă - numele unui „jupan Gheorghe". Noi formațiuni politice cu caracter local s-au afirmat la Dunărea de Jos în epoca de criză a dominației bizantine din ultimele decenii ale secolului al XI-lea. Răscoala populației paristriene din 1072-1074, provocată de instituirea unui monopol asupra grâului de către Nikiphoritzes, consilierul împăratului Mihail al VII-lea Ducas, și de suspendarea subvențiilor acordate pentru apărarea frontierei, a dus la ridicarea din mijlocul localnicilor a unui comandant pe nume Tatrys (Tatous). Supunându-se din proprie inițiativă noului împărat Nicephor al III-lea Botaniates, acest Tatous, numit și Chalis, va reapărea în anul 1086, în calitatea de căpetenie a Dristrei, de această dată în asociere cu alte două căpetenii locale, Sesthlav și Satzas, care stăpâneau Vicina și alte localități din Dobrogea și din nord-estul Bulgariei. Acești stăpânitori locali, despre a căror origine etnică nu se pot face decât supoziții, se alăturaseră pecenegilor și se aflau, potrivit mărturiei Annei Comnena[7], în stare de rebeliune față de împăratul Alexios I Comnenul.

Împăratul Nicefor al III-lea

Împăratul Alexios I Comnenul

7. Anna Comnena, VI, 14,1, p. 81-82; FHDR, III, p. 89

3

Secolele X-XI: invaziile răsăritene şi consecinţele lor

Coborând dinspre Volga mijlocie, ungurii şi-au făcut apariţia, pe parcursul secolului al VIII-lea, în stepele de la nordul Mării Negre.

Aşezarea ungurilor în Pannonia. Primele expediţii în teritoriile româneşti

Integraţi iniţial în sistemul politic al Chaganatului Chazar, ungurii au stabilit contacte statornice şi îndelungate cu chazarii, bulgarii şi alte comunităţi turanice din această regiune, resimţind o puternică influenţă din partea acestora. Limba maghiară a preluat în această epocă numeroşi termeni referitori la creşterea animalelor, lucrările agricole şi alte ocupaţii, iar înrâuririle marcante resimţite în sfera antroponimici au condus la formularea ipotezei încorporării, de către pătura conducătoare a societăţii ungare, a unei însemnate componente turcice. Odată cu stabilirea lor în zonele de stepă, ungurii şi-au abandonat vechiul mod de viaţă, bazat prioritar pe cules şi vânătoare, şi au trecut la practicarea extensivă a păşunatului nomad. Sub influenţa diferitelor popoare cu care au intrat în contact (chazari, bulgari, alani etc.), ei par să fi adoptat, în cele din urmă, şi unele îndeletniciri agricole. Dominaţia chazară şi rolul mereu mai important al nomadismului ecvestru în cadrul economiei au obligat societatea tribală ungară să se militarizeze. Expediţiile armate ale ungurilor, organizate cu precădere împotriva ţinuturilor slave, au devenit mereu mai numeroase, sclavii capturaţi cu aceste ocazii ajungând să fie o importantă sursă de venit. Potrivit izvoarelor orientale, în perioada staţionării lor în arealul meridional al Europei Răsăritene ungurii dispuneau de efective alcătuite din 20.000 de războinici. Ei se aflau sub comanda a doi regi, în cadrul unui sistem al dublei hegemonii preluat, probabil, de la chazari: unul dintre aceştia, purtând titlul de *jula (gyula)*, avea atribuţii preponderent militare; celălalt, purtător al titlului de *kündü (kende)*, pare să fi exercitat cu precădere prerogative de ordin confesional.

Către mijlocul secolului al IX-lea, ungurii au intrat în conflict cu pecenegii, care, venind dinspre răsărit, exercitau o presiune din ce in ce mai mare asupra lor. Ca urmare a înfrângerii suferite, ei s-au desprins de sub dominaţia Chaganatului Chazar şi s-au divizat în două grupuri, doar unul dintre acestea continuându-şi, sub conducerea lui Levedias, migraţia către vest. Ei s-au stabilit în regiunea cunoscută sub numele de *Atelkuzu/Etelkuzu*, încă neidentificată cu precizie, dar situată, în orice caz, undeva în arealul cuprins între fluviile Don şi Nistru. Manifestându-se activ în spaţiul nord-pontic, potenţialul lor militar a început să fie remarcat de către suveranii din Europa Centrală şi Sud-Orientală. În 837, prezenţa lor a fost pentru prima oară atestată în regiunea Dunării de Jos, unde, cointeresaţi de către bulgari, ungurii au acţionat împotriva bizantinilor. În 862 ei au întreprins, probabil la solicitarea moravienilor, cea dintâi incursiune în spaţiul Europei Centrale, împotriva teritoriilor aflate sub controlul lui Ludovic al II-lea Germanicul. Asemenea intervenţii au devenit mereu mai frecvente în deceniile care

Unguri, devastând o localitate (*reconstituire*)

Nomazi chazari şi unguri confruntându-se cu slavii (*reconstituire*)

Cneazul moravian Svatopluk primind soli unguri (*reconstituire*)

au urmat. În 881, la cererea cneazului moravian Svatopluk, detaşamentele lor au devastat regiunile din apropierea Vienei. În 892, în calitate de aliaţi ai regelui german Arnulf, ungurii au acţionat împotriva moravienilor, pentru ca doi ani mai târziu, de această dată la cererea acestora din urmă, să atace teritoriile din Pannonia stăpânite de germani. Aşadar, în momentul stabilirii lor definitive în Pannonia, în 896, ungurii cunoşteau deja potenţialul acestei regiuni şi forţa militară a viitorilor lor adversari.

Traversarea Carpaţilor de către unguri, împreună cu aliaţii lor cabari, a fost o consecinţă a antrenării lor în conflictul bizantino-bulgar din 895—896, ca urmare a manevrelor împăratului Leon al VI-lea cel Înţelept (886-912). Convinşi de către Niketas Skleros, comandantul flotei bizantine de pe Dunăre, să întreprindă o expediţie împotriva capitalei bulgare Preslav, ungurii s-au achitat de această misiune cu un succes care i-a îngrijorat până şi pe aliaţii lor de moment. Bizantinii au acceptat, în consecinţă, să încheie un armistiţiu cu ţarul Simeon, oferindu-i acestuia posibilitatea de a-şi întoarce furia răzbunătoare împotriva ungurilor. Aliaţi cu pecenegii, mai vechii duşmani ai acestora, bulgarii i-au înfrânt pe unguri şi le-au distrus sălaşele. În faţa acestei presiuni conjugate, ungurilor nu le-a mai rămas altă soluţie decât abandonarea stepelor nord-pontice şi stabilirea lor în Câmpia Pannonică, eveniment produs în cursul anului 896.

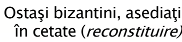
Deplasarea ungurilor către noul lor spaţiu de aşezare s-a realizat prin traversarea pasului Verecke, cea mai importantă dintre trecătorile Carpaţilor Nordici, fapt confirmat atât de tradiţia istorică ungară, consemnată în cronicile secolelor XII—XIV, cât şi de izvoarele externe. Acest itinerar le era foarte bine cunoscut ungurilor încă din deceniile anterioare; în plus, era singurul care se afla, cu certitudine, în afara razei de acţiune a trupelor ţarului Simeon. O eventuală pătrundere a unor grupuri ungare prin trecătorile Carpaţilor Orientali este puţin probabilă. Nebuloasa informaţie oferită de *Cronica pictată de la Viena (Chronicon pictum Vindobonense),* potrivit căreia Álmos, tatăl lui Árpád, ar fi fost omorât în *Erdelw,* regiune în care ungurii s-ar fi oprit, o vreme, înainte de a intra în Pannonia, nu este confirmată de niciunul dintre izvoarele apropiate acestei epoci sau de rezultatele cercetărilor arheologice.

Instalaţi iniţial în nord-estul Bazinului Carpatic, într-o zonă situată la periferia ariilor de influenţă ale Bulgariei şi Moraviei Mari, ungurii au reuşit să speculeze disputele dintre acestea pentru a-şi consolida prezenţa în regiune. Ei şi-au impus destul de rapid autoritatea asupra slavilor, bulgarilor şi românilor *(Sclavi, Bulgarii et Blachii),* care, potrivit informaţiilor oferite de Anonymus, populau Câmpia Pannonică, după care au început să îşi subordoneze, pe rând, formaţiunile statale mai mult sau mai puţin puternice din regiunile învecinate. Cronologia celor dintâi etape ale acestei extinderi nu este uşor de reconstituit.

Ţarul Simeon al bulgarilor

Potrivit informaţiilor oferite de Anonymus, una dintre primele preocupări ale ungurilor, după obţinerea spaţiilor de păşunat necesare turmelor lor, a fost legată de obţinerea controlului asupra resurselor de sare ale Transilvaniei. În acest context par să fi avut loc expediţiile, limitate ca amploare, care au dus la cucerirea părţii nordice a ţării lui Menumorout şi la achiziţionarea de către Tuhutum, pentru sine şi urmaşii săi, a „ţării ultrasilvane” de sub conducerea lui Gelou. Regiunile centrale ale ţării lui Menumorout au fost invadate şi, în cele din urmă, subordonate confederaţiei tribale din Câmpia Pannonică în perioada care a urmat prăbuşirii statului morav sub loviturile ungurilor. Potrivit datelor oferite de Notarul Anonim, subordonarea de către unguri a acestor teritorii a fost realizată ca rezultat al unei înţelegeri încheiate între Árpád şi Menumorout, acesta din urmă consimţind la căsătoria fiicei sale cu Zulta, fiul conducătorului ungurilor. Informaţiile oferite de *Gesta* sunt confirmate de existenţa în această regiune, până în secolul

Ostaşi bizantini, asediaţi în cetate (*reconstituire*)

al XII-lea, a unei structuri teritoriale autonome (ducatul Bihorului) al cărei conducător nominal era moștenitorul coroanei regale a Ungariei. În ceea ce privește „ducatul" lui Glad, expedițiile împotriva acestuia au fost realizate, fără îndoială, în anii care au urmat morții țarului Simeon (927), perioadă în care Țaratul Bulgar și-a văzut considerabil diminuată autoritatea asupra teritoriilor de la nord de Dunăre. În aceeași perioadă s-a produs, de altfel, și extinderea autorității nucleului maghiar din nordul Transilvaniei asupra așa-numitului „voievodat al Bălgradului", care și-a încetat, după această dată, existența.

Ritmul expedițiilor organizate de unguri la răsărit de Tisa nu a fost unul foarte susținut, dovadă a interesului lor scăzut pentru aceste regiuni. Principala direcție de acțiune a ungurilor a fost, până la mijlocul secolului al X-lea, Europa Centrală și Occidentală, unde ei au organizat o lungă serie de expediții devastatoare. Cea dintâi expediție ungară de amploare îndreptată spre Europa Sud-Estică s-a desfășurat abia în anul 934, într-o perioadă în care în campaniile lor apusene începuseră să-și facă apariția primele sincope. Încurajată de criza pe care o traversa Țaratul Bulgar în anii care au urmat dispariției lui Simeon, chiar producerea acțiunii din 934 poate fi considerată o consecință a înfrângerii suferite de unguri în Germania, la Merseburg, în fața împăratului Henric I Păsărarul (933). Către mijlocul secolului al X-lea, odată cu progresele sedentarizării, cu uzarea elementelor războinice din cadrul confederației tribale din Câmpia Pannonică și cu diminuarea constantă a profiturilor rezultate de pe urma incursiunilor de jaf, avântul expedițiilor maghiare către Europa Centrală a început să scadă. În plus, înfrângerile din Saxonia (938) și Bavaria (948) au fost urmate, în 950, de cea dintâi expediție de represalii a germanilor în Pannonia, încheiată cu devastarea teritoriului până la Tisa și cu luarea unui mare număr de prizonieri. Precedată de asemenea semne prevestitoare, victoria obținută de Otto I cel Mare la Lechfeld, în apropiere de Augsburg (955), asupra trupelor conduse de Bulcsu și Lel a fost evenimentul care a pus capăt incursiunilor maghiare către Occident. Sfârșitul catastrofal al raidului din 955 a dat semnalul unui proces de reorganizare a societății maghiare, care se va încheia, către sfârșitul secolului al X-lea, prin consolidarea autorității regale în detrimentul elementelor tribale celor mai anarhice și turbulente, prin accelerarea procesului de sedentarizare și prin adoptarea creștinismului. Această evoluție a fost însă una graduală, primele sale etape fiind caracterizate printr-o evidentă criză de autoritate a urmașilor lui Árpád, care a permis entităților politice din teritoriile de la răsărit de Tisa să se desprindă din legăturile, mai mult sau mai puțin fragile, care le uneau cu confederația tribală din Pannonia.

Scenă de luptă între germani și unguri (*reconstituire*)

Împăratul Henric I

În 953, un *Gylas* din Ungaria s-a creștinat la Constantinopol și l-a adus în țara lui pe Hierotheos, devenit, cu această ocazie, episcop al *Tourkiei* (Ungariei). Stăpânirea acestui *gyula* era situată, după cum au dovedit recentele cercetări ale lui A. Madgearu[8], în teritoriile din zona confluenței Mureșului cu Tisa, în care s-a descoperit o concentrare impresionantă de monede de aur emise în timpul domniei împăratului bizantin Constantin al VII-lea Porfirogenetul. Centrul probabil al acestei formațiuni, care cuprindea nord-vestul Banatului, Câmpia Aradului și actualele comitate Csongrád și Békés din Ungaria, se afla, probabil, în localitatea Gyula (Giula). În apropierea acesteia, la Fővényes, s-a descoperit o biserică ce ar putea data din secolul al X-lea; alte biserici care ar putea fi puse în legătură cu misiunea lui Hierotheos - sub rezerva clarificărilor suplimentare aduse de cercetările arheologice - sunt cele de la Cenad și Kis-Zombor. Intrând în legături cu Bizanțul, adoptând creștinismul într-un moment în care celelalte triburi ungare rămăseseră încă păgâne și instalând, în localitatea sa de reședință, un scaun episcopal care își propunea să își extindă autoritatea spirituală și activitatea misionară asupra întregii Ungarii, acest conducător tribal din regiunea Mureșului inferior dădea curs unor aspirații politice aflate, fără îndoială, în contradicție cu acelea ale urmașilor lui Árpád. Dispariția sa trebuie pusă, probabil, în legătură cu intensificarea eforturilor de centralizare statală desfășurate, în Ungaria, de către ducele Géza.

8. A. Madgearu, *Misiunea episcopului Hierotheos. Contribuții la istoria Transilvaniei și Ungariei în secolul al X-lea*, în RI, serie nouă, V, 1994,1-2, p.147-154

Formaţiuni politice în Banat şi Transilvania în preajma anului 1000. Ducatele lui Ahtum (Ohtum) şi Geula

În vecinătatea teritoriului stăpânit de acest Gyula creştin şi-a continuat existenţa de-a lungul întregului secol al X-lea statul bănăţean, care, aflat sub conducerea urmaşilor lui Glad, îşi reluase legăturile cu cele două puteri sud-dunărene: Imperiul Bizantin şi Ţaratul Bulgar. Incursiunile maghiare din al doilea sfert al veacului al X-lea nu puseseră capăt existenţei entităţii statale dintre Mureş, Tisa, Dunăre şi munţii Carpaţi. *Gesta Hungarorum* nu menţionează prinderea sau uciderea lui Glad de către unguri, nici instalarea în fruntea acestei ţări a unui alt conducător. Dimpotrivă, Notarul Anonim îl desemnează în mod consecvent pe *Ohtum (Ahtum)*, conducătorul acestei formaţiuni în preajma anului 1000, ca fiind descendentul lui Glad şi urmaşul acestuia la conducerea ducatului, afirmaţiile sale fiind susţinute şi de alte izvoare scrise. *Legenda Sf. Gerard (Vita Sancti Gerardi)* ne arată că Ahtum, care fusese botezat după ritul grec în cetatea Vidinului, îşi avea reşedinţa în *urbs Morisena* şi avea şapte soţii. El se baza pe credinţa unui mare număr de oşteni şi nobili, avea un mare număr de cai neîmblânziţi, cărora li se adăugau caii ţinuţi în grajdurile sale, avea turme fără număr, numeroase moşii şi curţi *(allodia et curias)*. Vameşii şi străjerii instalaţi de el în porturile Mureşului vămuiau sarea transportată pe acest râu din Transilvania până la Tisa, aducându-i venituri însemnate. În cetatea sa de reşedinţă, Ahtum ridicase o mănăstire de rit grec, având hramul Sf. Ioan Botezătorul. Teritoriul stăpânit de Ahtum se întindea de la râul Criş, în nord, până la Dunăre, în sud, şi de la râul Tisa până în părţile Transilvaniei *(ad partes Transilvanas)*. Numărul mare de oşteni şi bogăţiile sale îi ofereau lui Ahtum forţa necesară pentru a se opune tentativelor regelui ungar Ştefan I (997-1038) de a-şi impune autoritatea asupra ţării pe care o conducea. Politicii de centralizare statală promovate cu consecvenţă de către Ştefan i se adăugau, în urmărirea acestui scop, nevoile economice stringente care îl făceau să urmărească insistent preluarea controlului asupra cursului inferior al Mureşului, importantă arteră de transport al sării extrase din Transilvania. Nu trebuie pierdute, de asemenea, din vedere motivele de ordin confesional: cel dintâi

SPAŢIUL ROMÂNESC ÎN SEC. IX–XI

Voievodul Gelu (Geula), făcut prizonier de regele maghiar Ştefan

rege creştin al Ungariei - încoronat cu o coroană trimisă de papa Silvestru al II-lea, în ziua de 25 decembrie a anului 1000 - era un susţinător al creştinismului de rit occidental, interesat în eliminarea concurenţei aceluia de rit grecesc care predomina în regiunile răsăritene şi meridionale ale regatului. Dificultăţile ridicate de o expediţie armată împotriva ducelui de pe Mureş trebuie să îi fi fost însă evidente lui Ştefan, din moment ce acesta a considerat necesar ca, înainte de declanşarea ei, să îşi asigure colaborarea lui Chanadinus, conducătorul armatei lui Ahtum. Fugind în taină la curtea lui Ştefan, acest Chanadinus a fost, se pare, rebotezat în ritul apusean, după care i s-a încredinţat comanda armatei pregătite de rege împotriva fostului său stăpân. Confruntarea cu Ahtum s-a dovedit însă dificilă chiar şi pentru un bun cunoscător al puterii acestuia: înfrânt şi pus pe fugă în prima dintre bătăliile purtate după trecerea Tisei, Chanadinus a izbutit totuşi, în cele din urmă, să întoarcă soarta războiului, luându-l pe Ahtum prin surprindere şi ucigându-l pe câmpul de luptă.

Contribuţia sa esenţială la înfrângerea lui Ahtum l-a făcut pe regele Ştefan să îi acorde lui Chanadinus, odată cu titlul de comite, şi stăpânirea efectivă asupra unei importante părţi a fostei ţări a stăpânului său. Devenită cetatea de reşedinţă a lui Chanadinus, *urbs Morisena* a luat numele acestuia (Chanad, astăzi Cenad). Urmaşii acestui personaj, nobilii din neamul Chanad, au continuat să stăpânească, în secolele următoare, imensele proprietăţi dobândite de strămoşul lor în regiunea Mureşului inferior. În anul 1030, Ştefan I a înfiinţat, la Cenad, o episcopie de rit catolic, în fruntea căreia a fost instalat italianul Gerard (canonizat ulterior, ca urmare a martiriului suferit în timpul rebeliunii păgâne din 1046). Începută prin alungarea călugărilor ortodocşi din mănăstirea Sf. Ioan Botezătorul şi prin confiscarea proprietăţilor acestora, activitatea Sf. Gerard a continuat cu rebotezarea populaţiei locale după ritul latin şi impunerea ei la plata decimei ecleziastice. În pofida consecventelor eforturi de catolicizare, în regiunea Mureşului inferior au continuat să supravieţuiască, până la mijlocul secolului al XIII-lea, un număr de cel puţin 13 mănăstiri de rit oriental. Acestora li se adăugau aşezămintele ortodoxe din centrul şi sudul Banatului, regiune în care diplomele din 1019-1020 ale împăratului bizantin Vasile al II-lea Macedoneanul atestă existenţa, la Dibiscos (Tibiscos), a unui centru religios aflat în subordinea episcopiei de Branicevo, care depindea, la rândul ei, de arhiepiscopia Ohridei.

În ceea ce priveşte *terra ultrasilvana*, cucerită în primii ani ai secolului al X-lea de către conducătorul tribal Tuhutum şi transformată într-un *dominium* rezervat sieşi şi urmaşilor săi, aceasta s-a înscris, cel târziu de la mijlocul veacului al X-lea, pe o traiectorie politică diferită de aceea a confederaţiei tribale aflate sub conducerea urmaşilor lui Árpád. Timp de câteva decenii, cuceritorii ţării lui Gelou şi-au păstrat legăturile cu triburile din Câmpia Pannonică, legături explicabile atât prin specificul modului de viaţă nomad (pendulările ritmice pentru păşunatul turmelor şi hergheliilor), cât şi prin atracţia exercitată de incursiunile de pradă în direcţia Europei Occidentale. Criza pe care a traversat-o societatea ungară către mijlocul secolului al X-lea şi accentuarea tendinţelor de sedentarizare au contribuit însă la detaşarea completă a grupului transilvănean, ai cărui conducători au extins teritoriul stăpânirii lor şi i-au consolidat caracterul de sine stătător. În acelaşi timp, potrivit tradiţiei consemnate de *Gesta* Notarului Anonim, numărul redus al cuceritorilor le-a impus acestora, din capul locului, adoptarea unei formule de guvernare specifice, întemeiată pe colaborarea cu pătura conducătoare româno-slavă locală. Obligaţi să apeleze la formula alegerii lor de către localnici şi la consacrarea acestei alegeri printr-un *iuramentum* - însăşi utilizarea de către Anonymus a acestui termen, specific relaţiilor vasalice, constituind un argument al existenţei unei clase locale de stăpânitori de pământuri — Tuhutum şi urmaşii săi au sfârşit prin a adopta titulatura autohtonă, specifică

Împăratul bizantin Vasile al II-lea

formaţiunilor politice româno-slave, de *voievod,* pe care forţa tradiţiei o va permanentiza în Transilvania de-a lungul întregii epoci medievale.

Restrânsă iniţial la o arie teritorială nu foarte importantă din nordul Transilvaniei, stăpânirea urmaşilor lui Tuhutum a prosperat către mijlocul secolului al X-lea, după moartea ţarului Simeon. Cel de-al treilea şi cel mai important dintre conducătorii acestui *regnum* transilvănean, Geula „cel Bătrân", fiul lui Horea, a fost autorul cuceririi, după 930, a aşa-numitului „voievodat al Bălgradului", care îşi păstrase, până în perioada respectivă, legăturile politice cu Ţaratul Bulgar. Bălgradul, centrul acestei formaţiuni statale, a luat, după această dată, numele

La curtea țaratului Bulgar (*reconstituire*)

maghiar de (Gyula) fehérvár sau pe acela latin de Alba Julae, denumiri care nu făceau decât să transpună în aceste limbi vechea denumire de origine slavă pe care românii vor continua să o folosească până în epoca modernă. Descoperirile arheologice vechi maghiare, datând din secolul al X-lea, de la Cluj-Napoca, Lopadea Nouă și Stremț (jud. Alba), Deva (jud. Hunedoara), indică extinderea autorității statului lui Geula de-a lungul Mureșului mijlociu, până la hotarele statului bănățean aflat sub conducerea urmașilor lui Glad. În preajma anului 970, Saroltu, una dintre fiicele lui Geula, a devenit soția ducelui ungar Geza, - și, prin aceasta, mama viitorului rege Ștefan I –, indiciu al faptului că dinastiei conducătorilor Transilvaniei îi era recunoscut, în această perioadă, un statut similar aceluia al familiei descendenților lui Árpád. Nu este, de asemenea, mai puțin curios faptul că Geula le-a dat ambelor sale fete, Caroldu și Saroltu, nume de origine turcică (*sar-oldu*, 'nevăstuica albă', *qar-oldu,* 'nevăstuica neagră'), fapt care ar putea sugera fie originea turcică a acestei familii, fie stabilirea unor relații matrimoniale cu familiile conducătorilor pecenegi din estul și sudul Transilvaniei sau din spațiul extracarpatic. Lipsa de moștenitori de sex bărbătesc a lui Geula cel Bătrân a făcut ca, în momentul dispariției acestuia, stăpânirea „țării ultrasilvane" să îi revină lui Geula „cel Mic" *(Minor Geula),* fiul fratelui său Zubor. Diferendele apărute între descendenții lui Geula cel Bătrân și aceia ai lui Zubor oferă, probabil, cea mai bună explicație pentru adversitatea existentă, potrivit lui Anonymus, între Geula Minor și regele Ștefan I și, în același timp, pentru clarificarea împrejurărilor în care s-a produs expediția victorioasă a acestuia din urmă în Transilvania. Desfășurată în preajma anului 1002, campania regelui Ștefan a avut drept consecință capturarea lui Geula și a celor doi fii ai acestuia, Bua și Bucna, și integrarea nominală a acestui *regnum Erdewel* în sistemul politic al monarhiei ungare. Transilvania a continuat să își păstreze însă, și după această dată, statutul autonom, stăpânirea ei fiind atribuită de Ștefan rudei sale Zoltán *(proavum suum nomine Zoltan),* probabil unul dintre descendenții lui Geula cel Bătrân.

Prăbușirea primului Țarat Bulgar. Revenirea Bizanțului la Dunărea de Jos

Fără să fi renunțat niciodată în totalitate la influența sa politică în regiunile nord-dunărene, prezent în repetate rânduri, prin flota sa, la gurile Dunării, Bizanțul a recuperat integral vechiul său patrimoniu balcanic la sfârșitul secolului al X-lea și la începutul celui următor, ca rezultat al eforturilor consecvente desfășurate în această direcție de către marii împărați ai dinastiei macedonene (Nicephor Phokas, Ioan Tzimiskes, Vasile al II-lea). Decăderea Imperiului Bulgar în deceniile care au urmat dispariției lui Simeon l-a determinat pe împăratul Nicephor Phokas să sisteze, în 967, plata subsidiilor pe care basileii le acordaseră până atunci țarilor de la Preslav. Războiul care a debutat cu acest prilej a avut o evoluție complexă, desfășurată de-a lungul mai multor decenii. În prima fază a acestuia, în încercarea de a-și cruța propriile forțe, Nicephor Phokas a făcut apel la cneazul kievean Sviatoslav, care, atras de oferta bizantină, și-a început în anul 968 campania împotriva Bulgariei, în fruntea unei armate ruso-varege coborâte pe Nipru într-o impresionantă flotă de monoxile. Intervenția în conflict a pecenegilor, care au atacat stăpânirile lui Sviatoslav, nu a reușit decât să întârzie cu un an victoria acestuia. După respingerea lor, principele kievean a reapărut la Dunăre în 969, animat de această dată de intenția de a-și stabili reședința la Dunărea de Jos, a-și asigura subordonarea Țaratului Bulgar și, în cele din urmă, de a porni asupra Constantinopolului. Noul împărat Ioan Tzimiskes a fost nevoit să reacționeze împotriva amenințării ruse prin mobilizarea forțelor de elită ale provinciilor asiatice și prin declanșarea unei ofensive de anvergură împotriva lui Sviatoslav. Flota imperială a pătruns pe Dunăre sub conducerea protovestiarului Leon, distrugând flota de monoxile a

Încoronarea împăratului bizantin Ioan Tzimiskes

lui Sviatoslav cu faimosul „foc grecesc" și tăindu-i calea de retragere. Învingător la Arcadiopolis, Tzimiskes a traversat Balcanii și, la 14 aprilie 971, a cucerit Preslavul, luându-l în captivitate pe țarul Boris al II-lea, care, în cadrul unei ceremonii solemne, a fost deposedat de însemnele puterii sale și redus la rangul onorific de simplu funcționar imperial. Sviatoslav nu a reușit să facă față acestei formidabile presiuni. Părăsit de populația locală, el s-a închis în cetatea Dorostolon (Silistra, Bulgaria),

Cneazul Sviatoslav cu ostaşi din garda sa (*reconstituire*)

pe care armata şi flota bizantină au supus-o unui asediu necruţător. După trei luni de rezistenţă şi şase tentative disperate de a străpunge încercuirea, Sviatoslav a capitulat în iulie, obligându-se să se întoarcă la Kiev şi să nu mai întreprindă nicio acţiune ostilă împotriva posesiunilor imperiale. Destinul şi, probabil, manevrele diplomaţiei bizantine l-au obligat să îşi respecte, întradevăr, acest angajament: pe drumul de întoarcere, în stepele nord-pontice, el a fost capturat şi ucis de către pecenegi, noii aliaţi ai Bizanţului şi mai vechii săi adversari (972).

O dată recucerită vechea provincie Moesia, lui Tzimiskes i s-au înfăţişat solii „din Constantia şi din alte fortăreţe ridicate dincolo de Istru”[9], care i-au închinat stăpânirile lor. Primindu-i cu blândeţe, împăratul a trimis trupe să ocupe acele fortăreţe. În acelaşi timp, a luat măsuri de consolidare a frontierei danubiene, reconstruind vechile cetăţi romano-bizantine de la Capidava, Axiopolis, Noviodunum şi iniţiind construcţia acelora de la Păcuiul lui Soare şi Nufăru. În Dobrogea a fost organizată o nouă themă bizantină, a „Mesopotamiei occidentale”. Preslavul, a cărui denumire a fost schimbată în Ioannopolis, de la numele împăratului cuceritor, a devenit reşedinţa unei alte theme, care cuprindea teritorii dintre Dunăre şi munţii Balcani. La rândul său, oraşul Dorostolon a primit numele Theodoropolis, în cinstea Sfântului Teodor Stratilat, căruia i s-a atribuit meritul victoriei obţinute asupra ruşilor lui Sviatoslav.

Această spectaculoasă cucerire şi-a dovedit fragilitatea peste doar câţiva ani, când, odată cu moartea lui Ioan Tzimiskes (976), marea răscoală a „comitopolilor” a demonstrat că „Bulgaria” nu îşi încheiase existenţa odată cu căderea capitalei. Declanşată sub conducerea celor patru aşa-numiţi comitopoli - David, Aron, Moise şi Samuel, unul dintre aceştia pierzându-şi însă viaţa lângă Prespa, într-o ciocnire cu „vlahii călători” — răscoala a avut drept consecinţă constituirea, în Macedonia centrală, a unui nou stat „bulgar”, sub conducerea lui Samuel. Extinzându-şi autoritatea, în faza sa de maximă expansiune, asupra celei mai mari părţi a Peninsulei Balcanice, de la Marea Adriatică până la Marea Neagră, statul lui Samuel avea o compoziţie etnică pestriţă, care îi includea, pe lângă bulgari, sârbi, albanezi, croaţi, slavi din Macedonia şi greci, pe vlahii balcanici şi pe o parte a aşa-numiţilor români apuseni. Distrugerea acestui stat a fost principala preocupare a împăratului Vasile al II-lea Macedoneanul, reclamând antrenarea resurselor militare ale imperiului pe parcursul a mai mult de două decenii. Regiunile dunărene au fost, în cadrul acestui îndelungat război, un important teatru de operaţiuni. Samuel şi-a extins autoritatea şi în spaţiul de la nord de Haemus, până la Dunăre în zona Vidinului, iar înspre răsărit a înglobat o parte a litoralului pontic, precum şi Preslavul, vechea capitală a ţarilor Simeon şi Petru. Partea de nord a Dobrogei, apărată de „valul de piatră” care se întindea de la Axiopolis la Tomis, şi Dorostolon, principala aşezare fortificată de pe malul Dunării de Jos, au rămas însă sub autoritate bizantină, fapt care a asigurat controlul flotei bizantine asupra întregii porţiuni finale a fluviului. Cu toate acestea, operaţiunile militare desfăşurate în zonă au avut drept consecinţă distrugerea bazei navale bizantine de la Păcuiul lui Soare, făcând necesară refacerea sa. După 996, în cadrul ofensivei sale, Vasile al II-lea a desfăşurat acţiuni militare de-a lungul întregului spaţiu al Dunării de Jos, de la Pliska până la Vidin, înainte de a-şi îndrepta eforturile asupra nucleului macedonean al statului lui Samuel. Întregul spaţiu balcanic se afla din nou sub control bizantin la 1018, trecându-se imediat la reorganizarea sa administrativă şi militară şi la impunerea unei noi organizări ecleziastice.

Cucerirea de către Vasile al II-lea a statului lui Samuel a fost urmată de o amplă reorganizare administrativă a spaţiului nord-balcanic. A fost constituită thema Paristrion, cu centrul la Dorostolon, care se extindea către vest până în regiunea Vidinului. În acest context au fost refăcute cetăţile de la Axiopolis, Capidava, Carsium, Troesmis, Arrubium, Dinogetia, Noviodunum, Aegyssus, iar în jurul bazei navale de la Păcuiul lui Soare s-a dezvoltat o aşezare civilă înfloritoare. Arhiepiscopia bulgară cu sediul la Dorostolon, degradată iniţial la rangul de episcopie şi trecută în subordinea patriarhiei Ohridei, a fost reînălţată la

Blagoslovirea lui Alexios I Comnenul

rangul de mitropolie de către Alexios I Comnenul şi trecută în subordinea patriarhiei din Constantinopol. În cadrul aceleiaşi reorganizări generale a vieţii bisericeşti, Vasile al II-lea a înfiinţat o episcopie pentru românii sud-dunăreni, pe care i-a sustras autorităţii canonice a ierarhilor teritoriali. Implicaţi, în 976, într-o acţiune împotriva comitopolilor, vlahii balcanici îşi constituiseră de asemenea, în 980, şi o organizaţie militară autonomă în thema Eladei, având-ul în frunte pe românul Niculiţă. Aceşti români, urmaşi

9. Skylitzes, *Synopsis*, p. 301; cf. şi *Zonaras*, *XVII*, 2, 33 (FHDR, III, p. 217)

ai romanităţii sud-est-europene, formau în jurul anului 1000 o pânză demografică aproape continuă, acoperind o bună parte a spaţiului balcanic. Implicaţi activ în frământările interne din aceste regiuni, ei vor declanşa, în secolele următoare, o serie de răscoale împotriva exploatării imperiale şi a încălcării privilegiilor lor.

Pecenegii în spaţiul românesc

În pofida declinului înregistrat în deceniile care au urmat morţii lui Simeon, primul Ţarat Bulgar continuase să reprezinte, până la prăbuşirea sa sub loviturile lui Ioan Tzimiskes, un obstacol redutabil împotriva stabilirii în masă a pecenegilor în Câmpia Dunării. Aliaţi împotriva ungurilor, pe care i-au alungat împreună din Atelkuzu în ultimul deceniu al secolului al IX-lea, pecenegii şi bulgarii au devenit vecini, iar manevrele diplomaţiei bizantine nu au întârziat să îi transforme în inamici. O primă tentativă de trecere a Dunării, în calitate de aliaţi ai bizantinilor aflaţi în conflict cu bulgarii, a eşuat în anul 917, datorită neîncrederii pecenegilor în comandanţii flotei bizantine. În deceniile următoare, apariţiile lor la Dunăre, în calitate de aliaţi ai bizantinilor sau kievenilor împotriva bulgarilor, sunt din ce în ce mai frecvent atestate, în paralel, s-a înregistrat o extindere progresivă a teritoriului aflat sub controlul lor, avanposturile apusene ale acestuia deplasându-se din bazinul Niprului până în Atelkuzu, — atins, după cum am văzut, la sfârşitul secolului al IX-lea -, iar de aici către regiunea de stepă dintre Nistru, Dunăre şi Siret, pe care pecenegii au ocupat-o către mijlocul secolului al X-lea, odată cu dispariţia lui Simeon şi cu apariţia primelor simptome ale destrămării Ţaratului Bulgar. Siretul a constituit limita vestică a teritoriului aflat sub controlul pecenegilor până în ultima treime a veacului al X-lea, în restul câmpiei nord-dunărene, de la vărsarea Siretului în Dunăre până la Porţile de Fier, aşezările populaţiei locale continuând să fiinţeze de-a lungul acestui interval.

Prăbuşirea primului Ţarat Bulgar şi evoluţiile politice complexe înregistrate la Dunărea de Jos în intervalul 968-972 i-au transformat pe pecenegi în cel mai important factor politic din regiunile nord-dunărene, deschizându-le larg calea către teritoriile româneşti. Aliaţi ai Bizanţului în conflictul cu kievenii (971), pecenegii au fost aceia care, în anul următor, l-au înfrânt şi l-au ucis pe principele rus Sviatoslav, ajutându-l pe basileu să se debaraseze de unul dintre cei mai periculoşi adversari ai săi. Absorbit de proiectele sale orientale şi interesat, în consecinţă, în menţinerea unei păci cât mai îndelungate la limesul danubian abia reconstituit, Tzimiskes a încheiat cu pecenegii un tratat de alianţă pe care ambele părţi l-au respectat cu stricteţe până la moartea împăratului Vasile al II-lea Bulgaroctonul (1025). Interpunându-se, în acest fel, între Paradunavonul bizantin, teritoriile intrate în aria de dominaţie a maghiarilor şi principatele ruseşti, Patzinakia s-a afirmat pe parcursul secolului al XI-lea, în pofida lipsei sale de unitate internă, ca un factor important pe scena politică a Europei Central-Orientale.

Pecenegi (*reconstituire*)

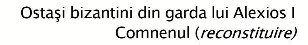
Iniţiate în anii 1027—1028, imediat după sfârşitul domniei lui Vasile al II-lea, atacurile pecenege asupra Imperiului Bizantin au câştigat mereu în amploare pe parcursul secolului al XI-lea, ajungând să însemne o serioasă ameninţare la adresa dominaţiei bizantine în Balcani. În prima jumătate a acestui secol, incursiunile pecenege au fost încă localizate în regiunile de la frontiera dunăreană, o amploare ceva mai mare având-o aceea din 1036, asupra Dobrogei, încheiată prin devastarea aşezărilor de la Dinogetia (Garvăn), Dervent şi Capidava. Începând de la mijlocul secolului al XI-lea, presiunea exercitată asupra pecenegilor de către uzi şi cumani a produs o excesivă aglomerare a acestora şi a altor populaţii înrudite în câmpiile din apropierea Dunării şi, ca urmare, o radicală creştere a agresivităţii acestora faţă de principalele două puteri vecine, Bizanţul şi Ungaria. Asaltul efectuat asupra Bizanţului în 1046 a avut, astfel, caracterul unei invazii în masă, efectuată de pecenegi „cu tot neamul lor". Devenite extrem de frecvente, invaziile pecenegilor erau adeseori însoțite de stabilirea lor la sud de Dunăre. Amestecul diverselor populaţii turanice în spaţiul de la nordul gurilor Dunării şi-a dovedit, în mai multe rânduri, potenţialul exploziv: în 1064—1065, împinşi din urmă de către cumani, dar găsindu-şi căile de înaintare închise de către pecenegi, uzii - aparţinând, la rândul lor, grupului popoarelor turcice - s-au văzut nevoiţi să pătrundă în masă pe teritoriul Imperiului Bizantin, în căutarea unor zone de aşezare. A fost o invazie disperată, efectuată de un întreg popor al stepei care a devastat Dobrogea, a înfrânt oastea arhonţilor Paristrionului şi a pustiit o mare parte a Traciei şi Macedoniei, înainte de a fi decimat de o virulentă epidemie şi obligat să se retragă la nord de Dunăre. Situaţia confuză şi tensionată rezultată în urma apariţiei uzilor a fost, probabil, responsabilă pentru declanşarea noii serii de invazii pecenege asupra Ungariei, cărora nu a reuşit să le pună

capăt nici măcar victoria obţinută de regele Salamon la Chiraleş, în nord-estul Transilvaniei, în anul 1068.

Odată cu apariţia cumanilor în regiunile de la apus de Nistru, atestată de izvoare în penultimul deceniu al secolului al XI-lea, invaziile asupra Bizanţului şi Ungariei au luat o şi mai mare amploare. Invaziile, devastările şi revoltele populaţiei locale au provocat numeroase perioade de eclipsă a autorităţii bizantine asupra Paradunavonului, ameninţarea pecenegilor extinzându-se acum şi asupra localităţilor din apropierea Constantinopolului. Momentul culminant al acestor confruntări s-a consumat în intervalul 1087-1091, când Alexios I Comnenul, după o succesiune de confruntări cu succes schimbător, a reuşit să obţină, la 29 aprilie 1091, pe câmpia de la Lebunion, o victorie deplină. Masacrului care a urmat i-au căzut victime cele câteva zeci de mii de pecenegi luaţi prizonieri, în timp ce femeile şi copiii acestora au fost duşi în robie.

Raporturile pecenegilor cu populaţia locală

După evenimentele din 968-972, înaintarea pecenegilor către teritoriul dintre Carpaţi şi Dunăre s-a transformat într-o invazie de amploare. Cercetările arheologice oferă dovezi incontestabile ale extinderii dominaţiei pecenege asupra celei mai mari părţi a câmpiei danubiene, care a fost transformată în preajma anului 1000, ca urmare a masivelor implantări turanice, într-o prelungire a stepei nord-pontice. Numeroase complexe funerare ale turanicilor sunt atestate, cu începere din această perioadă, în spaţiul dintre Nistru şi Olt. Confruntate cu o presiune căreia nu au mai reuşit să îi facă faţă, aşezările sedentarilor din aceste regiuni şi-au redus cu rapiditate numărul, până la dispariţia lor aproape completă. A fost pus astfel capăt perioadei de prosperitate şi creştere demografică a importantului nucleu românesc de la nordul gurilor Dunării, centru de iradiere a unei romanităţi danubiene care avusese, fără îndoială, un rol important în obscura, dar temeinica şi durabila expansiune a romanităţii orientale către est şi nord-est. Deplasările de populaţie din regiune au avut drept consecinţă o regrupare a populaţiei româneşti în regiunile subcarpatice, împădurite şi deluroase, sau replierea ei către sud, la adăpostul limesului dunărean reconstituit de bizantini. Vechea suprastructură politică din veacul al X-lea a cunoscut, la rândul ei, un proces de transformare, reflectat prin încetarea funcţionării cetăţii de la Slon şi prin dispariţia oricărui alt centru fortificat de oarecare anvergură din regiunile extracarpatice. Dispariţia formulelor de organizare dezvoltate în epoca hegemoniei bulgare a favorizat, în acelaşi timp, procesul de reafirmare a vechilor structuri comunitare arhaice, specifice populaţiei româneşti locale, la a căror permanentizare în regiunile extracarpatice vor contribui noile valuri de migratori înregistrate pe parcursul secolelor XII-XIII.

Ostaşi bizantini din garda lui Alexios I Comnenul (*reconstituire*)

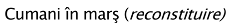
Deosebirile tranşante existente între români şi pecenegi au constituit, timp îndelungat, o barieră în calea apropierii lor. De asemenea, faptul că nomazii au locuit multă vreme separat de români, în ţinuturi învecinate, distincte, şi că se deplasau în permanenţă a limitat influenţa autohtonilor asupra lor. Această influenţă a devenit mai pregnantă atunci când în interiorul societăţii tribale pecenege s-a conturat tendinţa de abandonare a vieţii nomade. Cercetările recente converg în a atribui pecenegilor un rol de primă importanţă în realizarea acelei simbioze româno-turanice

Aşezare nomadă (*reconstituire*)

căreia Nicolae Iorga încerca, în urmă cu mai multe decenii, să îi ofere o primă definiţie. Aşezarea pecenegilor în mijlocul populaţiei româneşti din „ţările" Transilvaniei, cu mult înaintea instalării în regiune a unei stăpâniri maghiare efective, a avut drept consecinţă indubitabilă apariţia unei elite pecenege care a contribuit, foarte probabil, la rezistenţa îndelungată a acestor formaţiuni politice împotriva Regatului Arpadian. Convieţuirea româno-pecenegă, limpede dovedită în Ţara Oltului (Făgăraşului), unde o *silva Blacorum* et *Bissenorum* precedă instalarea saşilor şi maghiarilor în regiune, a avut drept efect absorbirea elementului peceneg de către populaţia românească locală. Numele vechi turcice existente în onomastica românească din această zonă constituie o dovadă a integrării unor elemente pecenege, probabil creştinate, în pătura dominantă autohtonă, o origine similară putând fi atribuită şi elementelor turanice atestate în onomastica elitei feudale româneşti din zona subcarpatică a Munteniei.

Invazia cumanilor. Dominaţia cumană asupra spaţiului românesc extracarpatic

Apăruţi în regiunile nord-dunărene către sfârşitul secolului al XI-lea, cumanii nu controlau iniţial decât regiunea meridională a Moldovei. În primii ani ai veacului al XII-lea, ei s-au instalat şi în partea răsăriteană a câmpiei dunărene şi, pornind de la această bază, şi-au extins dominaţia asupra celei mai mari părţi a teritoriilor româneşti extracarpatice. Controlul politic şi militar al cumanilor asupra regiunilor de la răsărit şi sud de Carpaţi este indisolubil legat de realitatea prezenţei românilor în aceste părţi. Stabiliţi în aceste regiuni în calitate de cuceritori, cumanii au subordonat comunităţile româneşti propriei lor dominaţii, formele în care s-a exercitat aceasta rămânând însă dificil de reconstituit. Natura acestui complex şi, deocamdată, obscur fenomen al „colaborării” româno-cumane nu poate fi explicată doar din perspectiva impulsului exterior. Uniunile de obşti din teritoriile extracarpatice parcurgeau, în această perioadă, un proces de reorganizare internă din care au rezultat apariţia şi consolidarea noilor structuri sociale de esenţă feudală. În cadrul acestui proces, cumanii s-au putut infiltra - pornind, fără îndoială, de la formulele deja experimentate în epoca dominaţiei pecenege — în rândurile păturii sociale conducătoare, avantajaţi fiind de preponderenţa rolului lor militar. Existenţa colaborării militare româno-cumane se află, în orice caz, în afara oricărei discuţii, prezenţa românilor în oştile cumane fiind bine atestată de izvoare. În 1094, vlahii sud-dunăreni i-au condus pe cumani prin trecătorile Balcanilor, colaborarea dintre aceştia atingând, după cum se va vedea, un nivel impresionant în deceniile care au urmat Răscoalei Asăneştilor. În ceea ce priveşte regiunile nord-dunărene, date despre colaborarea militară româno-cumană ne sunt oferite de împrejurările războiului bizantino-cuman din 1148, când unităţile locale de colaboratori militari ai cumanilor (denumiţi „sciţi” de către bizantini) au fost obligate de aceştia să acţioneze în calitate de avangărzi. Unul dintre conducătorii acestor „sciţi”, căzut prizonier în mâinile bizantinilor, purta numele creştin Lazar, el fiind, foarte probabil, o căpetenie a românilor de la nordul Dunării. Câteva decenii mai târziu, participarea vlahilor nord-dunăreni, alături de cumani, la campania antibizantină din 1199 este evocată de Nicetas Choniates[10]. în 1210, pornit într-o expediţie împotriva Vidinului, comitele Ioachim de Sibiu a avut de înfruntat opoziţia a „trei căpetenii din Cumania”, care i-au ieşit în întâmpinare „la râul Obozt”. Doi dintre aceştia au fost ucişi în luptă, iar cel de-al treilea, cu numele de Karaz, luat prizonier, a fost dus în faţa regelui Andrei al II-lea[11]. Grupuri de cumani s-au aşezat, pe parcursul secolelor XII-XIII, pe teritoriile Bulgariei, Imperiului Bizantin şi Regatului Ungariei. Colonizările cumane în Regatul Arpadian, iniţiate încă din timpul domniei lui Ştefan al II-lea (1116—1131)[12], au atins o amploare deosebită către mijlocul veacului al XIII-lea, când grupuri masive ale acestora au fost instalate la confluenţa Mureşului cu Tisa.

Cumani în marş (*reconstituire*)

Datele oferite de cercetările arheologice nefiind încă în măsură să ne ofere un tablou complet al coabitării româno-cumane, analiza toponimelor de origine pecenego-cumană din teritoriile carpato-dunărene continuă să rămână un important mijloc de reconstituire a realităţilor istorice ale epocii. Astfel de toponime pot fi regăsite în cea mai mare parte a teritoriilor extracarpatice, atât la răsărit de Olt (*Teleorman, Ciupag, Tocsăbeni* etc.), cât şi la apus de acest râu (*Caracal, Caraiman* etc.). Numele Bărăganului a fost, de asemenea, derivat din fondul pecenego-cuman

Călăreţ peceneg (*reconstituire*)

al toponimiei româneşti. De origine pecenego-cumană sunt şi relativ numeroasele toponime şi hidronime terminate în *-ui* de pe teritoriul României (*Desnăţui, Călmăţui, Teslui* - în Oltenia; *Călmăţui, Cătălui, Mislui* — în Muntenia; *Bahlui, Covurlui, Vaslui, Călui* - în Moldova). Prin intermediul cumanilor au pătruns în limba română termeni legaţi de creşterea vitelor, cum ar fi, de exemplu, *cioban* - termen generalizat pe întreg teritoriul ţării noastre.

***

Invaziile din secolele IX-XI au avut drept rezultat izolarea românilor nord-dunăreni de slavii de vest şi de sud. Aceasta a dus la accelerarea procesului de asimilare a daco-slavilor, încheiat în orice caz, în liniile sale generale, până la sfârşitul secolului al XI-lea. În acelaşi timp, ele au avut un impact negativ asupra populaţiei romanice din Pannonia, grăbindu-i dispariţia, şi au accentuat izolarea comunităţilor vlahe din Peninsula Balcanică. În teritoriile româneşti din spaţiul extracarpatic, pătrunderea nomazilor de stepă a frânat evoluţia structurilor demografice, economice, sociale şi politice locale, influenţate în mod negativ prin contactul cu formele de organizare tribale ale noilor migratori.

10. FHDR, III, p. 290–291
11. DRH, D, I, p. 28–29
12. SRH, I, p. 444–445

Cucerirea Transilvaniei de către Regatul Ungar

4

Raporturile dintre Ungaria și Transilvania au intrat într-o nouă etapă de evoluție în perioada confruntărilor ungaro-pecenege din ultima treime a secolului al XI-lea.

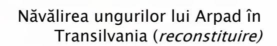

Pătrunderea ungurilor în Carpați, după *Cronica pictată de la Viena*

Absența oricăror informații referitoare la evoluția fostului voievodat al lui Gyula în jumătatea de secol care a urmat expediției victorioase a regelui Ștefan I accentuează dificultățile reconstituirii tranziției de la acel *regnum Erdewel* din preajma anului 1000, rămas în stăpânirea unei rude - foarte probabil, dinspre mamă - a regelui cuceritor, la transformarea Transilvaniei într-un *regnum* dispunând de autonomie instituțională în cadrul monarhiei ungare. Elemente importante ale acestei tranziții pot fi identificate în numeroasele reacții păgâne înregistrate în regiunile răsăritene ale Regatului Ungariei pe parcursul secolului al XI-lea, la una dintre acestea - cea din 1046 - participând și cei doi frați Bua și Bucna, fiii lui Geula Minor, ultimul conducător al statului transilvănean de sine stătător. Ele se regăsesc însă, cu certitudine, în confruntările ungaro-pecenege desfășurate pe teritoriul Transilvaniei și în regiunile răsăritene ale Regatului Ungar în ultima treime a aceluiași veac.

Invaziile pecenegilor asupra Ungariei au atins punctul culminant în anul 1068, când aceștia, „distrugând întăriturile din partea de sus a Porții Meseșului, au pătruns în Ungaria”[13], provocând reacția energică a regelui Salamon (1063-1074). Traversând personal Porțile Meseșului, însoțit de principii Geza și Ladislau, acesta a obținut asupra pecenegilor importanta victorie de la Chiraleș, care a avut drept rezultat consolidarea pozițiilor regalității ungare în bazinul Someșului. Victoria de la Chiraleș nu a înlăturat însă în mod definitiv amenințarea pecenegă asupra Ungariei și nu a afectat în mod semnificativ pozițiile deținute de pecenegi în sudul și răsăritul Transilvaniei. O intervenție a unui lider peceneg, pe nume Zoltan, în competiția pentru coroană dintre principele Geza și regele Salamon este atestată în anul 1074. În 1083, principele cuman Kutesk i-a oferit adăpost și sprijin regelui detronat Salamon, împotriva lui Ladislau I, reclamând, în schimbul serviciilor sale, stăpânirea Transilvaniei. O ultimă invazie cumano-pecenegă, condusă de șefii Copulei și Akus, a fost înregistrată în 1091-1092, ea afectând regiuni relativ întinse din nord-estul Ungariei. Diminuarea presiunilor dinspre răsărit s-a produs, și în cazul Transilvaniei, ca rezultat al marii victorii bizantine de la Lebunion; abia după această dată, atacurile pecenego-cumane și-au diminuat în mod considerabil amploarea. Modificarea generală a raportului de forțe din regiunea Dunării de Jos, defavorabilă popoarelor stepei, a pus capăt unei lungi perioade de insecuritate pe parcursul căreia, în împrejurări încă insuficient clarificate, regalitatea maghiară a reușit să își impună suveranitatea asupra unei *terra ultrasilvana* care își păstrase, până în acea perioadă, caracteristicile unei statalități distincte.

Această modificare de statut a fost însoțită de transformări interne semnificative. Cetățile distruse sau avariate cu ocazia luptelor cu pecenegii din primele două decenii din a doua jumătate a secolului al XI-lea - Dăbâca, Moldovenești, Șirioara ș.a. — au fost refăcute și prevăzute cu fortificații suplimentare. Un exemplu elocvent este oferit de cetatea Dăbâca, consolidată prin ridicarea unor valuri de pământ cu o înălțime de până

Năvălirea ungurilor lui Arpad în Transilvania (*reconstituire*)

13. *Chronicon pictum Vindobonense*, în SRH, I, p. 366

Regele Salamon negociind cu Henric IV

la 5 metri, îmblănite pe ambele feţe cu bârne de lemn dispuse orizontal, legate cu şiruri de bârne transversale, completate cu şanţuri de apărare cu o lăţime de până la 30 de metri. Poarta de intrare în cetate a fost, de asemenea, consolidată prin ridicarea a două turnuri de lemn. Din perioada confruntărilor cu pecenegii datează şi cel dintâi document medieval cunoscut referitor la teritoriul Transilvaniei. Este un act emis de cancelaria regelui Geza I, în anul 1075, în care este menţionată cetatea Turda *(castrum Turda)*, cu vama salinelor care era percepută aici; jumătate din veniturile acestei vămi erau dăruite mănăstirii Sf. Benedict (Slovacia). Acelaşi document menţionează, de asemenea, „oraşul" Biharea (Bichor civitas) şi satele aservite din jurul acestuia, ai căror locuitori erau impuşi la anumite obligaţii faţă de mănăstirea menţionată.

Jumătatea de secol care a urmat înlăturării ameninţării pecenege oferă indiciile unui proces de extindere şi consolidare a stăpânirii ungare în interiorul provinciei intracarpatice, dincolo de restrânsă arie fortificată din vestul acesteia, creată pentru protecţia exploatărilor de sare, singura despre a cărei supravieţuire avem dovezi din ultima parte a veacului al XI-lea. Acest fenomen a coincis cu o primă tentativă de reorganizare a teritoriului transilvan aflat, până în acel moment, în stăpânirea Regatului Ungar, de implantare aici a unor instituţii specifice feudalismului occidental. Astfel, în anii 1111—1113 este atestată existenţa unui *Mercurius princeps Ultrasylvanus,* însăşi această titulatură fiind în măsură să pună în lumină statutul de largă autonomie al „ţării de dincolo de pădure". Acelaşi an 1111 aduce cea dintâi menţiune a unui episcop al Transilvaniei *(Simon episcopus Ultrasilvanus)* şi, odată cu aceasta, o nouă probă a statutului special al acestei provincii: Transilvania va rămâne într-adevăr, până în secolul al XIII-lea, singura dieceză episcopală din cele 10 ale Regatului Ungar care a primit numele ţării ca atare, şi nu pe acela al oraşului în care era situată reşedinţa episcopală. Aceste eforturi de reorganizare au fost completate prin aşezarea secuilor în regiunea Târnavelor, realizată la sfârşitul secolului al XI-lea sau la începutul celui următor, desigur ca rezultat al unei extinderi în această direcţie a limitelor răsăritene ale stăpânirii ungare. Primele decenii ale veacului al XII-lea marchează, de asemenea, iniţierea fazei celei mai timpurii a colonizării germane, consumată în localităţile Ighiu şi Cricău din apropiere de Alba-Iulia - ai căror locuitori vor fi caracterizaţi de o diplomă a regelui Andrei al II-lea, la începutul secolului al XIII-lea, ca fiind *primis hospites regni /Transsilvani-* şi în regiunea Orăştiei. De asemenea, în această perioadă sunt atestate primele tentative de introducere, în teritoriile de la răsărit de Tisa, a organizării comitatense. Cea mai veche menţiune documentară este aceea a comitatului Bihor (1111: Saul, comite de Bihor), cuprinzând partea centrală a fostului „ducat" din secolul al X-lea. Centrul comitatului a fost, la început, cetatea Biharea; ulterior, acesta a fost transferat la Oradea.

Atribute statale ale regilor unguri

Consecinţele acestor eforturi de reorganizare au continuat să rămână modeste. În cele şase decenii care au urmat menţionării episodice a principelui Mercurius, niciun izvor istoric nu mai face vreo referire la existenţa în fruntea Transilvaniei a vreunui demnitar regal. În pofida limitatelor progrese teritoriale înregistrate în zona Mureşului mijlociu, întinsele teritorii din sudul şi răsăritul provinciei intracarpatice continuau să rămână, în mod practic, în afara controlului maghiar. *Magister P.,* notarul regelui Béla al II-lea, în a sa *Gesta Hungarorum,* redactată către mijlocul secolului al XII-lea, prezintă *terra ultrasilvana* ca pe un teritoriu situat în afara pretinsului patrimoniu al lui Attila şi, ca atare, în afara dreptului de moştenire al lui Árpád şi al urmaşilor săi. Descriind cu precizie hotarele nordice, vestice şi meridionale ale Regatului Ungar din perioada respectivă, el evită să facă orice fel de referire la problematicele limite răsăritene ale acestuia. Surprinzătoarea lipsă de cunoştinţe de care eruditul conducător al cancelariei regale dă dovadă cu privire la Transilvania nu reprezenta, nici pe departe, o incapacitate personală, ci reflexia exactă a nivelului de cunoaştere şi preocupare al societăţii ungare din prima jumătate a veacului al XII-lea, pentru care cea mai mare parte a „ţării de dincolo de pădure" continua să rămână un spaţiu impenetrabil şi ostil, pentru a cărui luare efectivă în stăpânire era necesară punerea în mişcare a unui potenţial uman de care regalitatea ungară nu dispunea încă în acel moment. A fost nevoie de o nouă cucerire, de un aport masiv de populaţie, care să facă posibilă extinderea reală a stăpânirii ungare asupra celei mai mari părţi a teritoriului intracarpatic. Sugestii asupra împrejură-

rilor în care s-a produs aceasta ne sunt oferite de tezaurele de la Streza-Cârţişoara şi Făgăraş, alcătuite, în principal, din monede bizantine a căror dată de emisie se opreşte, în ambele cazuri, la anul 1143. Îngropate, la mijlocul secolului al XII-lea, în împrejurări fără îndoială neliniştitoare pentru posesorii lor, aceste tezaure aparţineau, foarte probabil, reprezentanţilor unei pături conducătoare locale aflate în legături (cel puţin economice) cu Bizanţul.

Aşezarea secuilor

Rezultat al unui amestec de elemente etnice diferite, turcice orientale şi ungare, secuii erau deja, în perioada aşezării lor în Transilvania, o populaţie de limbă maghiară. Preluarea în scrierea runică secuiască a unor semne din alfabetele grecesc şi glagolitic care lipsesc din toate limbile turcice, dar care existau în protomaghiară, constituie, între altele, o dovadă grăitoare în această privinţă. Mărturiile oferite de izvoare — *Gesta Hungarorum* a lui Anonymus şi cronica lui Simon de Kéza - afirmă că întâlnirea dintre unguri şi secui, urmată de supunerea acestora din urmă de către cei dintâi, ar fi avut loc în Câmpia Tisei, în primele decenii ale secolului al X-lea. Există însă interpretări credibile care pledează pentru o datare mai timpurie a acestei asocieri, care este posibil să se fi realizat încă din epoca anterioară pătrunderii ambelor populaţii în bazinul Dunării mijlocii. Potrivit acestor interpretări, secuii ar fi fost descendenţii celor trei triburi cabare asociate ungurilor în preajma anului 830, în împrejurările desprinderii acestora de sub dominaţia Chaganatului Chazar. În orice caz, legătura organică existentă între scrierea runică secuiască şi sistemele de scriere turcice din secolele VI—VII, cunoscute din monumentele epigrafice descoperite în bazinul fluviului Enisei, caracteristicile orientale păstrate în tradiţiile populare şi în folclorul muzical al secuilor (pentatonia de tip oriental) şi procentajul mongoloizilor în tipul antropologic secuiesc, superior în comparaţie cu celelalte grupuri maghiare din Transilvania, constituie tot atâtea indicii asupra originii central-asiatice a acestei populaţii.

Călăreţ secui (*reconstituire*)

Însărcinaţi, încă din secolul al X-lea, cu misiunea de apărători ai frontierelor şi de deschizători ai drumului oştilor regale în timpul expediţiilor acestora, secuii s-au aşezat în Transilvania în decursul unei perioade îndelungate, în mai multe etape. Prezenţa lor în Ţara Crişurilor, confirmată de toponimia locală şi de existenţa, până la începutul secolului al XIII-lea, a unui centurionat al secuilor subordonat cetăţii

Regele Géza al II-lea şi curtenii săi (*reconstituire*)

Oradea, este legată de misiunea lor de apărători ai fortificaţiilor de graniţă (prisăci). În paralel, grupuri de secui însărcinate cu misiuni similare erau prezente în regiunea munţilor Matra din Slovacia şi, de asemenea, la frontierele vestice ale Ungariei. În această ultimă regiune, prezenţa secuilor este atestată în 1116, în împrejurările războiului purtat de regele Ştefan al II-lea împotriva Boemiei, şi în 1146, în confruntările dintre regele Geza al II-lea şi germani. Către sfârşitul secolului al XI-lea sau în prima jumătate a secolului al XII-lea, cea mai mare parte a secuilor au fost instalaţi în centrul Transilvaniei, pe aliniamentul din acea epocă al frontierelor Regatului Ungar. La mijlocul veacului al XII-lea, colonizarea saşilor în sudul Transilvaniei a fost urmată de deplasarea principalului nucleu al secuilor în depresiunea Sfântu Gheorghe, în regiunea în care vor fi atestate, mai târziu, scaunele Kézdi, Orbai şi Sepsi. Celelalte grupuri de secui, din viitoarele scaune Odorhei şi Mureş, au fost aduse în depresiunile Carpaţilor Răsăriteni direct din părţile bihorene, în care erau aşezaţi în acel moment. Popularea mai densă a bazinelor Gurghiului şi Ciucului s-a produs pe parcursul veacului al XIII-lea, prin deplasarea către răsărit a grupurilor de secui deja instalate şi prin sosirea în regiune a altora noi.

Structura socială gentilică a secuilor a cedat, treptat, locul unei organizări teritoriale în scaune, a cărei origine nu a putut fi încă determinată cu certitudine. Organizarea secuilor a continuat, de-a lungul întregului ev mediu, să poarte amprenta rostului militar-grăniceresc pentru care aceştia fuseseră aşezaţi în părţile răsăritene ale Transilvaniei. Teritoriul secuiesc din Transilvania apare menţionat în izvoarele scrise în prima jumătate a secolului al XIII-lea. El era organizat, în acea perioadă, în unităţi numite *terra* sau *districtus*, formulă de organizare care poate fi regăsită, tot atunci, şi în cazul românilor. Termenul „scaun" (*sedes*) şi organizarea corespunzătoare apar la secui numai în secolul al XIV-lea.

Colonizarea saşilor

Informaţiile scrise cu privire la plecarea din locurile de origine şi aşezarea coloniştilor în Transilvania, coroborate cu datele arheologice şi cu rezultatele cercetărilor lingvistice,

converg spre concluzia că saşii au venit din teritorii întinse ale Germaniei, dar şi din afara ei, dintr-o zonă cuprinsă între limitele apusene ale continentului şi cursul mijlociu al Elbei. Emigrările germane spre Ungaria s-au desfăşurat cu începere din secolul al XI-lea, pentru ca în veacul următor acestea să crească în amploare. Una dintre primele informaţii documentare care a fost asociată cu o colonizare efectuată pe teritoriul Transilvaniei datează din anul 1103. La această dată, un anume Anselm de Braz restituia mănăstirii din Stavelot (Malmédy) cetatea şi domeniul Logne, în schimbul sumei de 12 mărci de argint, plecând împreună cu fiii săi spre „Ungaria". S-a emis ipoteza că acest Anselm de Braz ar fi fost colonizatorul saşilor la Orăştie (localitate care purta denumirea germană *Broos*), fără a putea fi însă obţinută, până în acest moment, o certitudine în această privinţă. În anul 1148, analele mănăstirii din Rode consemnează faptul că Hezelo din Merkstein de lângă Aachen a vândut acestei mănăstiri întreaga sa avere, plecând „în Ungaria", de unde nu s-a mai întors[14]. Un secol şi jumătate mai târziu, în 1313, locuitorii din Oppoldishusen (Oppelshausen din Wetterau/ Hessa) vindeau, pentru 8 mărci, 8 iugăre şi jumătate de pământ din averea locuitorilor din sat, care „odinioară au fugit în Ungaria" (*qui quondam Vngariam fugerunt*)[15]. Este probabilă aşezarea acestor locuitori la Apold de lângă Sighişoara, colonizat, într-adevăr, în preajma anului 1300. Niciuna dintre aceste informaţii documentare nu indică o colonizare absolut sigură în Transilvania; ele ne oferă unele indicii asupra locurilor de unde se emigra, în perioadele respective, „în Ungaria".

Începând cu sfârşitul secolului al XII-lea, coloniştii „saşi" din Transilvania apar în izvoare sub numele de *Flandrensi, Teutoni* sau *Saxoni*[16]. Pe lângă coloniştii germani, sunt menţionaţi şi unii latini, cum erau *Johannes Latinus* din *villa Riuetel*[17] şi urmaşii săi, valoni din zona de interferenţă dintre Germania şi Franţa. Tot valon era şi greavul Gaan din Ocna Sibiului[18], iar lângă Bistriţa au fost întemeiate două sate numite *villa Latina* (astăzi încorporate în oraşul amintit)[19]. Cultura materială ne oferă, la rândul ei, informaţii semnificative pentru cunoaşterea originii saşilor. În hotarul comunei Şelimbăr (jud. Sibiu) a fost descoperit un depozit compus din 57 de obiecte de fier, aparţinând unui atelier de fierărie care a funcţionat la începutul secolului al XIII-lea, şi dintr-un vas în forma unui cap masculin turnat din bronz, un urceolus folosit în ritualul catolic. Vasul de la Şelimbăr, aproape identic cu acela descoperit la Rietnordhausen (Thuringia), a fost confecţionat într-un atelier din Germania centrală (eventual la Hildesheim), fiind adus în Transilvania de un colonist venit la începutul secolului al XIII-lea. Colonizarea saşilor s-a desfăşurat în mai multe etape, în grupuri conduse de greavi, selectaţi atât din rândurile micii nobilimi, cât şi din acelea ale meşteşugarilor şi ţăranilor mai înstăriţi. Având funcţia de locatori, aceştia purtau tratative cu reprezentanţii regalităţii, stabilind condiţiile de colonizare pe domeniile regale din Transilvania. Dacă primele grupuri de colonişti germani s-au aşezat, în primele decenii ale secolului al XII-lea, în localităţile Cricău, Ighiu şi Romos din apropiere de Alba-Iulia, cel mai mare val de colonizare a fost îndreptat, începând de la mijlocul acestui veac, către regiunea Sibiului. Din textul privilegiului acordat saşilor transilvăneni de către regele Andrei al II-lea (cunoscut sub numele de *Andreanum,* 1224) reiese că ei au fost chemaţi în această regiune de regele Géza al II-lea (1141-1162). Teritoriul iniţial de colonizare era limitat la capitlurile Sibiu, Nocrich şi Cincu, din care s-a format, între 1188 şi 1191, prepozitura liberă a Sibiului. Imigrările ulterioare au contribuit la continua lărgire a acestui teritoriu care, în 1224, se întindea deja de la Orăştie la Baraolt (*incipiens a Waras usque in Boralt*)[20]. Coloniştii instalaţi în acest teritoriu erau obligaţi, potrivit privilegiului lui Andrei al II-lea, să plătească anual 500 de mărci de argint şi să trimită 50 de luptători în oastea regală, pentru campaniile efectuate în interiorul hotarelor ţării. Pentru expediţiile organizate în afara graniţelor regatului, ei erau obligaţi să participe cu 100 de oameni, dacă în fruntea oastei se afla regele însuşi, sau cu 50 dacă întreprinderea era pusă sub comanda unui dregător regal. Oaspeţii aveau dreptul de a-şi alege singuri preoţii şi dregătorii locali, regelui revenindu-i însă dreptul de a-l numi pe comitele întregului comitat al Sibiului. Ei puteau circula liber, cu mărfurile lor, prin întregul regat, regele asumându-şi, de asemenea, obligaţia de a nu acorda nobilimii domenii din teritoriul lor de colonizare.

Biserica săsească din Drăuşeni

Blazon al familiei săseşti Armbruster

14. *Annales Rodenses*, în MGH, SS, XVI, p. 720
15. Cf. Th. Nägler, în *Istoria românilor*, III, Bucureşti, 2003, p. 420
16. ZW, I, passim
17. Ibidem, I, p. 7–8; DIR, C, I, p. 28
18. DIR, C, II, p. 187, 190–191, 193–194, 309–310
19. Ibidem, V, p. 134,137
20. ZW, I, p. 32; DIR, C, I, p. 208

Béla al IV-lea

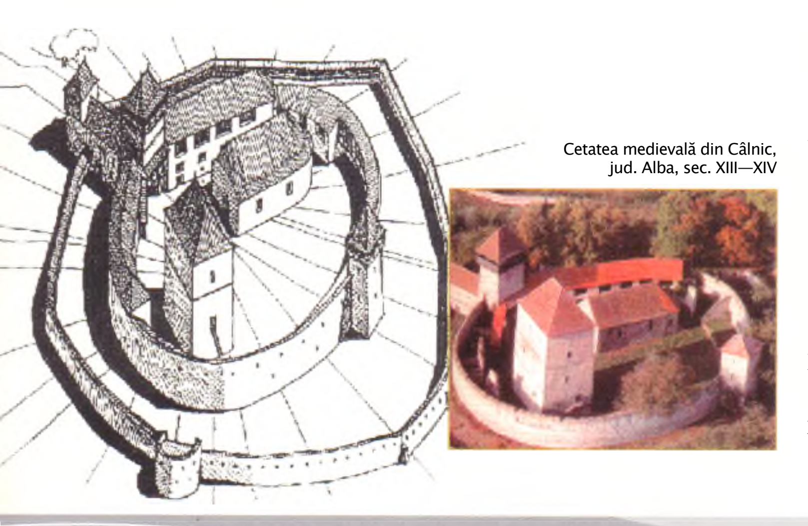
În acelaşi timp, suveranul le acorda dreptul de a folosi „pădurea românilor şi pecenegilor", împreună cu aceşti români şi pecenegi. Invazia mongolă din 1241-1242 a fost urmată, din iniţiativa regelui Béla al IV-lea, de un nou val de colonizări, care a cuprins regiunea Târnavelor, unde s-au înfiinţat scaunele Sighişoara, Mediaş şi Şeica. În ultimele decenii ale veacului al XIII-lea, greavii din Câlnic au aşezat colonişti pe domeniile lor din Podişul Secaşelor. Alte sate, puţine la număr, au fost colonizate de greavii din alte localităţi. Mineri de origine parţial germană au fost colonizaţi la Cojocna, Sic, Turda, Rimetea şi în alte locuri; de asemenea, colonişti germani au fost instalaţi pe diverse domenii regale, nobiliare sau bisericeşti. Colonizarea saşilor s-a încheiat către anul 1300, când aceştia s-au stabilit şi în aproximativ 40 de localităţi situate între cele două Târnave.

Ca urmare a deplasării grupurilor de colonişti germani către sudul Transilvaniei, secuii aşezaţi în aceste regiuni au fost transferaţi în sud-estul Transilvaniei, fapt demonstrat atât de echivalentele toponimice ale unor localităţi (Orby- Orbai/ Gârbova; Kézd - Szászkézd/ Kézdi - Saschiz), cât şi de descoperirea sub bisericile romanice săseşti de la Gârbova, Mediaş şi din alte locuri a unor morminte care, în stadiul actual al cercetărilor, pot fi atribuite unor necropole secuieşti anterioare. Cu prilejul acordării Ţării Bârsei cavalerilor teutoni (1211), pe Olt sunt menţionate câteva cetăţi regale care par să fi fost ridicate de secui. Aceste teritorii părăsite de secui apar, în unele diplome acordate saşilor la sfârşitul secolului al XII-lea şi la începutul secolului al XIII-lea, cu calificativul de *terrae desertae*. Prin această formulă, puterea regală le garanta coloniştilor că teritoriile respective erau libere şi negrevate de alte drepturi de posesiune acordate de către oficialitate. Străvechile drepturi ale românilor nu intrau şi nu aveau cum să intre în această categorie. În consecinţă, ele au fost, în general, trecute cu vederea, cu excepţia regiunilor situate în imediata apropiere a frontierei, în care serviciul militar al românilor continua să rămână, pentru regalitate, unul indispensabil.

Fortificaţie săsească din Apold

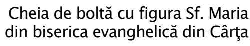
Colonizarea saşilor a încheiat, în linii generale, procesul pătrunderii directe în Transilvania a elementelor purtătoare ale civilizaţiei evului mediu occidental. După această perioadă, componentele acestei civilizaţii au continuat să pătrundă prin intermediul instituţiilor introduse de regii din dinastia angevină. Saşii au fost cea de a treia şi ultima populaţie mai importantă din punct de vedere numeric, după maghiari şi secui, care s-a aşezat în evul mediu în Transilvania alături de români, în general, colonizarea săsească a însemnat un factor de progres, ea contribuind în mod semnificativ la consolidarea militară a provinciei intracarpatice, la evoluţia raporturilor sociale şi la intrarea economiei într-o nouă fază de dezvoltare.

Cetatea medievală din Câlnic, jud. Alba, sec. XIII—XIV

Cristalizarea structurilor societăţii feudale

Ca şi în lumea feudală apuseană, societatea transilvăneană se încadra în cele trei ordine consacrate ale societăţii medievale: *bellatores, oratores, laboratores*. Cu excepţia unor arii teritoriale relativ restrânse, situate în bazinul Someşului Mic, intrate, pe parcursul secolelor X-XI, în stăpânirea unora dintre „neamurile" ungureşti cuceritoare sau rămase în posesia vechii pături conducătoare locale, cea mai mare parte a teritoriului Transilvaniei a devenit, în virtutea dreptului de cucerire, o proprietate a puterii regale. În secolul al XII-lea, proprietatea regală era mai întinsă decât aceea nobiliară şi decât cea bisericească. Atât cetăţile vechi, existente înainte de cucerire, cât şi cele ulterioare acesteia aveau în jurul lor întinse domenii, care

Cheia de boltă cu figura Sf. Maria din biserica evanghelică din Cârţa

Biserica romano-catolică Sf. Mihail din Alba-Iulia

constituiau proprietatea regelui. Acolo unde lipseau cetăţile, administraţia domeniilor regale era organizată în jurul unor „curţi" *(curiae)*, în care rezidau reprezentanţii suveranului. În cadrul comitatului regal, mai ales pe domeniile regale, existau numeroase categorii intermediare, cu o situaţie social-juridică diversă şi cu un statut aflat într-o continuă schimbare. În această categorie se găseau: iobagii liberi, naturali sau ai „sfântului rege", iobagii cetăţilor, oamenii cetăţilor *(castrenses)*, slujitorii regelui *(servientes regis)* şi cavalerii *(milites)* - ultimele două categorii asimilate micii nobilimi. Iobagii liberi, naturali sau ai „sfântului rege" aveau o situaţie socială şi juridică superioară iobagilor cetăţii, ei derivându-şi privilegiile de la regele Ştefan I. Ca rezultat al donaţiilor de pământuri regale către laici şi clerici, din ce în ce mai numeroase după începutul secolului al XIII-lea, proprietatea regală a înregistrat o semnificativă diminuare. Consolidarea puterii marii nobilimi în defavoarea nobilimii mici şi a slujitorilor (servientes) a avut drept consecinţă organizarea unei mişcări în direcţia refacerii domeniilor regale. Prin *Bula de aur din* 1222, regele Andrei al II-lea a acordat nobilimii mici şi mijlocii privilegii asemănătoare acelora ale „adevăraţilor" nobili.

În ceea ce priveşte elita societăţii româneşti din diferite regiuni ale Transilvaniei, dar şi din exteriorul acesteia, reprezentanţii ei sunt consemnaţi sub diferite nume: duci/voievozi, juzi/cnezi, jupani, sânzi etc. Denumirile cele mai răspândite sunt cea de juzi - provenită din termenul latin *indices* - şi cea de cnezi (*kenezii*), vechi cuvânt german, preluat prin filieră slavă. Cnezimea este, fără îndoială, tipul cel mai vechi al feudalităţii româneşti şi cel mai răspândit în această epocă. Termenul de origine latină „jude" (cu varianta sud-carpatică „judec") a cedat, pe parcursul timpului, teren în faţa termenului „cnez"; cu toate acestea, identitatea jude/cnez, judecie/cnezat este evidentă. Voievozii, aleşi în general dintre cnezi, - după cum o dovedesc *Diploma ioaniţilor* (1247) şi exemplul Maramureşului -, aveau în primul rând atribuţii militare. În Transilvania, o parte a cnezilor care au ctitorit biserici ortodoxe s-au numit pe sine „jupani", iar pe soţiile lor „jupaniţe" în tablourile votive din secolele XIV—XV. Deveniţi, în epoca aflată acum în discuţie, stăpâni ereditari ai satelor, cnezii percepeau cote patrimoniale de la supuşii lor, exercitau atribuţii judecătoreşti, ctitoreau biserici ortodoxe şi, uneori, construiau cetăţi. Folosite, cu deosebiri regionale încă insuficient clarificate, atât în teritoriile româneşti intracarpatice, cât şi pe teritoriile viitoarelor state medievale ale Ţării Româneşti şi Moldovei, normele „dreptului românesc" *(jus valachicum)* au avut, în Transilvania, drept efect lărgirea cercului de beneficiari ai unor privilegii regale. Privilegiile de tip nobiliar acordate unor cnezi români şi descendenţilor direcţi ai acestora s-au răsfrânt, cu timpul, şi asupra rudelor colaterale, aşadar asupra fraţilor şi verilor acestora, potrivit obiceiului românesc. S-a ajuns astfel ca în sate confirmate unui cnez român, cu titlu cnezial sau chiar cu drept nobiliar, să întâlnim, după două-trei generaţii, o stăpânire feudală colectivă, exercitată de un întreg grup de familii desemnate, toate, ca fiind cneziale.

Regele Andrei al II-lea Bathory

În această perioadă de transformări în baza economică a societăţii, de constituire a noii societăţi feudale, păturile ţărănimii nu sunt încă pe deplin cristalizate, ele suprapunându-se adeseori în terminologia izvoarelor. Situaţia juridică a ţărănimii era una diversă, tendinţa generală a perioadei fiind accentuarea gradului de dependenţă faţă de seniorii feudali şi a modalităţilor de manifestare a acesteia. La polul inferior al structurii sociale din secolele XI-XIII se aflau robii, duşnicii, slugile şi jelerii (*inquilini*), categorii sociale destul de importante numeric, cuprinzând familii lipsite total sau parţial de libertate, de pământ

Biserica evanghelică din Herina, jud. Bistriţa-Năsăud

şi de mijloacele necesare lucrării lui şi, de asemenea, lipsite de sprijinul care decurgea din apartenenţa la o colectivitate de tipul obştii săteşti. Din asemenea elemente s-au constituit satele iobăgeşti aflate pe domeniile bisericeşti, nobiliare sau regale, al căror număr a sporit ca urmare a disoluţiei obştilor săteşti şi a accentuării procesului de aservire a acestora.

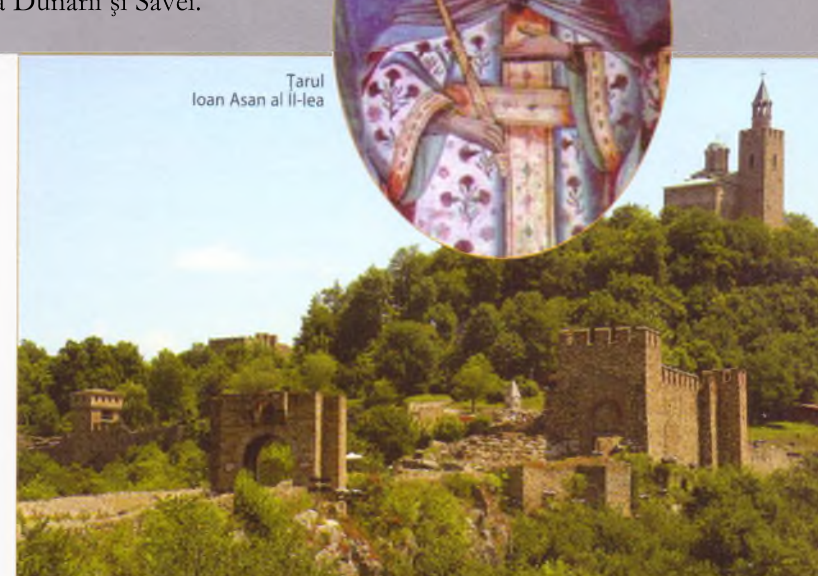
Românii de la sudul Dunării. Statul Asăneştilor

5

În secolele XI-XIII, o situaţie particulară au avut-o regiunile din Peninsula Balcanică locuite de români. Dacă românii din munţii Balcani erau urmaşii populaţiei romanizate din aceste ţinuturi, cei din Munţii Pindului par să fi ajuns, în schimb, acolo - potrivit datelor oferite de *Strategikon*-ul lui Kekaumenos[21], redactat în a doua jumătate a secolului al XI-lea - venind din regiunea Dunării şi Savei.

Românii de la sudul Dunării

Data sosirii românilor în ţinutul Pindului se plasează, probabil, înainte de mijlocul veacului al X-lea. În 976, când „vlahii călători" l-au ucis, între Prespa şi Castoria, pe David, unul dintre comitopoli, — aceasta fiind prima menţiune despre românii de la sudul Dunării în izvoarele narative bizantine, ei se aflau deja în regiune de câtăva vreme. Prezenţa românească în Peninsula Balcanică în veacurile XI-XIII este ilustrată de toponimia românească din Bulgaria, Grecia, Albania şi Serbia. Nume de munţi ca *Văcărel, Păsărel, Durmitor, Visitor, Curlai, Pârlitor* sunt de origine românească, la fel ca denumirile unor localităţi precum *Poiana, Bou, Rupţi, Vlahoclisura, Cătun, Livezi* etc. Organizaţi în grupe conduse de celnici, aceşti români au participat la răscoala antibizantină din Vlahia Mare, declanşată în anul 1185, când, împreună cu bulgarii, au reuşit, la capătul unor sângeroase confruntări, să pună bazele statului cu capitala la Târnovo. În cadrul economiei agro-pastorale, proprie românilor din Peninsula Balcanică, creşterea unor importante turme de vite a fost determinată de condiţiile geografice din zonele pe care le ocupau. Văratul turmelor la distanţe mari implica existenţa unor aşezări săteşti stabile, deoarece turmele erau însoţite doar de o mică parte a bărbaţilor din colectivităţile respective. În jurul acestor aşezări, atestate, de altfel, şi de izvoarele scrise, se cultivau cerealele. O asemenea situaţie se desprinde din informaţiile lui Kekaumenos. Nu puţini dintre ei se îndeletniceau cu diferite meşteşuguri sau cu negoţul. Un anume Niculiţă Delphinas, protospătar şi fruntaş thesaliot, s-a aflat în 1066 în fruntea unei răscoale a românilor, bulgarilor şi a locuitorilor din Larissa[22]. Referindu-se la invazia cumanilor din 1094, Anna Comnena îl menţionează pe un anume Poudilas (Bădilă), căpetenie a unei comunităţi vlahe, care l-a înştiinţat pe împăratul Alexios Comnenul de traversarea Dunării de către năvălitori. Şi tot Anna Comnena relatează că, după ce cumanii au trecut fluviul, ei au fost călăuziţi de români prin trecătorile munţilor Balcani. Aceştia preced, ca poziţie socială, pe feudalii români din familia Asăneştilor şi pe colaboratorii acestora, care, un veac mai târziu, au pus bazele statului româno-bulgar.

Ţarul Ioan Asan al II-lea

Ruinele cetăţii Veliko Târnovo

Răscoala şi statul Asăneştilor

Urmaşi ai populaţiei romanice din fosta provincie Moesia, cărora li s-au adăugat, în secolele X-XI, o parte a locuitorilor câmpiei nord-dunărene refugiaţi la adăpostul limesului danubian, românii erau în secolul al XII-lea, alături de slavi, o componentă importantă a populaţiei de pe platforma prebalcanică şi, îndeosebi, din regiunile înalte ale munţilor Haemus. Îndeletnicirile lor preponderent pastorale şi relativa izolare a aşezărilor lor le asigurau acestor vlahi o anumită libertate faţă de autorităţile bizantine, superioară aceleia a populaţiei agricole slavizate din câmpie, supusă unei severe exploatări din partea fiscului imperial. Virtuţile militare ale românilor balcanici erau, cu siguranţă, apreciate de către bizantini, care cunoşteau fortăreţele acestora, „foarte numeroase şi ridicate pe stânci abrupte", şi răscoalele acestora împotriva „romeilor". Sumarele date de care dispunem asupra românilor din Haemus ne oferă indicii asupra deţinerii de către aceştia a anumitor privilegii economice şi politice. Ele atestă, de asemenea, existenţa unei pături feudale româneşti, cu privilegii şi obligaţii militare legate de apărarea hotarelor septentrionale ale Imperiului Bizantin, confruntate, de-a lungul secolului al XII-lea, cu frecventele invazii ale cumanilor din regiunile nord-dunărene.

21. FHDR, III, p. 31
22. Ibidem, III, p. 27 sqq

Consecinţelor devastatoare ale acestor invazii li s-au adăugat, pe parcursul secolului al XII-lea, impozitele din ce în ce mai mari prelevate din regiune de fiscul imperial, rechiziţiile forţate şi adeseori abuzive efectuate de administraţia locală, care au contribuit la consolidarea, în regiunile nord-balcanice, a unei stări de spirit ostile dominaţiei bizantine. Cauza imediată a răscoalei a fost oferită, în anul 1185, de împăratul Isaac al II-lea Anghelos, care,

Isaac al II-lea Anghelos

intenţionând să-şi serbeze căsătoria cu fiica regelui Bela al III-lea al Ungariei, a hotărât să asigure cheltuielile de nuntă prin jefuirea bunurilor şi „prădarea turmelor" locuitorilor din munţii Balcani. Aceştia, „care mai înainte se numeau misieni, iar acum îşi zic vlahi"[23], au hotărât să se împotrivească acestor măsuri, în fruntea nemulţumiţilor aflându-se fraţii Petru şi Asan, reprezentanţi ai unei puternice şi influente familii româneşti. Înfăţişându-se în faţa împăratului la Kypsela (Ipsela) pentru a-i prezenta cererile lor, cei doi fraţi au fost umiliţi de Isaac Anghelos şi de consilierii săi. Drept rezultat, întorşi în mijlocul semenilor lor, Petru şi Asan au declanşat răscoala generală a românilor, cărora li s-au alăturat, fără întârziere, bulgarii din regiunile nord-balcanice.

În fruntea răsculaţilor aparţinând „celor două popoare", Petru şi Asan au devastat regiunile de la sud şi răsărit de munţii Balcani, fără a putea fi opriţi de numeroşii comandanţi care s-au succedat la conducerea armatelor bizantine expediate de basileu împotriva lor. În toamna anului 1185, după cele dintâi succese înregistrate, Petru s-a încoronat cu o coroană de aur, însemn al puterii imperiale, gest care marchează data întemeierii celui de al doilea Ţarat Bulgar. Confruntat cu rebeliunea lui Alexios Vranas, unul dintre propriii săi generali, Isaac Anghelos a fost nevoit să întârzie organizarea unei mari campanii împotriva răsculaţilor până în vara anului 1186. Dar, în momentul în care aceasta a fost declanşată, sub conducerea personală a împăratului, Petru şi Asan au înţeles că nu-i vor putea face faţă şi s-au refugiat la nord de Dunăre pentru a solicita sprijinul cumanilor. Nemaiîntâmpinând nicio rezistenţă organizată, Isaac Anghelos a instalat garnizoane imperiale în „cetăţile numeroase" ale răsculaţilor, a distrus proviziile acestora, iar apoi a săvârşit eroarea de a reveni în capitală, considerându-se învingător. Iluziile sale au fost spulberate după puţină vreme. În toamna aceluiaşi an, Petru şi Asan au revenit în Moesia cu sprijinul cumanilor şi au redobândit cu uşurinţă controlul unei provincii pe care garnizoanele bizantine au abandonat-o fără întârziere. Mai mult decât atât, după cum notează Nicetas Choniates, răsculaţii „nu s-au mai mulţumit să poată păstra ceea ce era al lor şi să dobândească doar toparhia Moesiei, ci nu mai îndurau să nu aducă daune împărăţiei romeilor şi să nu unească domnia misienilor şi a bulgarilor într-una singură, aşa cum fusese odinioară"[24].

Cumani în luptă *(reconstituire)*

Tentativa împăratului Isaac al II-lea de a-şi repara, în 1187, eroarea săvârşită în anul precedent nu a avut drept rezultat obţinerea unei victorii decisive împotriva răsculaţilor. Hărţuite în permanenţă de româno-bulgari şi de aliaţii cumani ai acestora, trupele imperiale au reuşit să obţină totuşi o victorie parţială la Beroe (Stara Zagora), care nu a putut fi însă exploatată datorită ezitărilor lui Isaac al II-lea de a-i urmări pe învinşi. Ofensiva imperială din primăvara anului 1188, consumată în tentativele zadarnice de cucerire a cetăţii Lovitzon (Loveč), nu a avut alte rezultate pozitive decât capturarea soţiei lui Asan şi capturarea lui Ioan, fratele mai mic al acestuia. În 1189, Petru a intrat în legătură cu împăratul Frederic I Barbarossa, aflat în fruntea trupelor cruciate care traversau Peninsula Balcanică, căruia i-a oferit un ajutor de 40.000 de vlahi şi cumani în schimbul asocierii sale la un asalt asupra Constantinopolului. Chiar dacă nu a dus la niciun rezultat concret, această tentativă nu putea decât să mărească dorinţa basileului de a pune capăt existenţei acestui stat nord-balcanic care se dovedea un concurent din ce în ce mai ameninţător. Noile expediţii bizantine de după 1190 nu au dus însă, nici ele, la rezultate mai bune decât cele care le precedaseră, datorită atât lipsei de combativitate a soldaţilor imperiali, cărora Isaac al II-lea, aflat în permanentă criză de resurse, nu le mai putea asigura plata soldelor, cât şi evidentei consolidări a forţei militare şi a sistemelor defensive ale statului vlaho-bulgar. Rezistenţa încununată de succes împotriva campaniilor imperiale a permis noii formaţiuni

23. Choniates, p. 482; FHDR, III, p. 255
24. Choniates, p. 489; FHDR, III, p. 259–261

Biserica Sf. Dumitru din Târnovo (1259), unde au fost încoronaţi regii Petru şi Asan

politice să se consolideze şi să îşi creeze necesar ele structuri ale organizării statale. Petru şi Asan şi-au stabilit capitala la Târnovo, o localitate aşezată pe stâncile abrupte de pe malul râului Iantra, într-o regiune ferită de ameninţarea bizantină şi în care elementul vlah era probabil, în epocă, unul predominant. Repetatele insuccese ale armatelor imperiale au avut drept consecinţă o intensificare a atacurilor vlaho-bulgare asupra oraşelor Philippopolis, Serdica şi chiar Adrianopol. În 1195, Isaac al II-lea a făcut o nouă tentativă de restabilire a autorităţii sale în nordul Peninsulei Balcanice, de această dată în asociere cu socrul său, regele Béla al III-lea al Ungariei, care ar fi urmat să organizeze o acţiune ofensivă asupra Vidinului. Campania a fost însă întreruptă de tulburările din Constantinopol, încheiate prin detronarea lui Isaac al II-lea de către fratele său Alexios al III-lea. După încoronarea sa, noul împărat a rechemat trupele bizantine care acţionau împotriva statului Asăneştilor, punând astfel capăt unui întreg deceniu de eforturi infructuoase de anulare a consecinţelor răscoalei din 1185.

Luptă pentru o fortificaţie bizantină (*reconstituire*)

Deşi încununată de succes, rezistenţa împotriva presiunii militare imperiale a fost urmată de o perioadă de grave tulburări interne, care au pus sub semnul întrebării stabilitatea politică a noului stat. Criza provocată de asasinarea succesivă a lui Asan (1196) şi Petru (1197) a fost depăşită de Ioniţă cel Frumos (1197-1207), fratele mai mic al acestora, printr-o energică politică de centralizare internă şi printr-o intensă activitate militară şi diplomatică desfăşurată pe plan extern. O serie de campanii militare încununate de succes au avut drept rezultat extinderea graniţelor statului său de la Dunăre până pe cursul mijlociu al Mariţei şi de la Marea Neagră până la albia Vardarului, în Macedonia. Ioniţă a stabilit raporturi diplomatice cu papa Inocenţiu al III-lea, din partea căruia a obţinut doar recunoaşterea titlului de rege, în locul aceluia imperial (*Imperator omnium Bulgarorum et Blachorum*) pe care îl pretindea. La rândul său, arhiepiscopul Vasile de Târnovo a fost uns de către trimisul papei, cardinalul Leo, ca „primat al bulgarilor şi vlahilor", în schimbul recunoaşterii de către biserica bulgaro-vlahă a supremaţiei confesionale a Scaunului apostolic. Prăbuşirea Imperiului

Alexios al III-lea

Bizantin ca urmare a Cruciadei a IV-a (1204) a avut drept consecinţă consolidarea autorităţii statului bulgaro-vlah în Peninsula Balcanică. Intenţiile lui Balduin de Flandra, primul suveran al nou-creatului Imperiu Latin de Răsărit, de a recupera teritoriile bizantine ajunse sub controlul Asăneştilor au dus la declanşarea unui conflict armat ale cărui rezultate au fost dezastruoase pentru cuceritorii Constantinopolului. în 1205, sub zidurile Adrianopolului, oastea bulgaro-vlahă a lui Ioniţă, sprijinită de 14.000 de cumani, i-a zdrobit pe „cruciaţi" şi l-a capturat pe Balduin de Flandra, care a fost închis şi, mai târziu, executat la Târnovo. Presiunea militară exercitată de Ioniţă asupra Constantinopolului, ameninţătoare pentru „cruciaţi" şi intolerabilă pentru greci, a determinat încheierea unui surprinzător armistiţiu între Imperiul Latin şi cel de la Niceea, care a îngăduit noului împărat Henric de Flandra să înlăture efectele crizei provocate de dezastrul de la Adrianopol. Confruntat în interior cu manifestările anarhice ale unei aristocraţii turbulente, Ioniţă cel Frumos a fost asasinat în 1207, în propria sa tabără, în timpul unei încercări de cucerire a Thessalonikului.

În timpul suveranilor aparţinând următoarelor două generaţii ale dinastiei Asăneştilor, rolul jucat de elementul românesc în organizarea şi conducerea statului a cunoscut o considerabilă diminuare. Cel mai important dintre suveranii celui de-al doilea ţarat, Ioan Asan al II-lea (1218—1241), abandonase deja titlul de *Imperator Bulgarorum et Blacorum* în favoarea aceluia de „ţar al bulgarilor" sau „ţar al bulgarilor şi grecilor". El a renunţat, de asemenea, la subordonarea bisericii bulgare faţă de Scaunul pontifical, devenind promotorul unor energice măsuri de restaurare a ortodoxiei. Dinastia Asăneştilor s-a stins, în linie masculină, odată cu efemera domnie a lui Căliman al II-lea (1256-1257). Tradiţia de stat creată de ei s-a menţinut însă, iar la cârma statului bulgar s-au ridicat alţi suverani capabili să îl menţină încă mult timp, până în 1393, în constelaţia politică europeană.

6 Cruciadă şi misionarism catolic
în prima jumătate a secolului al XIII-lea

În secolul al XIII-lea, după epuizarea marelui elan al expediţiilor pentru eliberarea Ţarii Sfinte, fenomenul cruciat s-a reorientat către vastele teritorii din răsăritul continentului european, dominate de Bizanţ şi de popoarele din aria sa de civilizaţie sau de popoarele nomade ale stepei.

Cucerirea Constantinopolului

Cruciada a IV-a, încheiată prin cucerirea Constantinopolului de către cavalerii apuseni (1204), a dat semnalul începerii unui durabil efort de anihilare a „schismei” bisericii răsăritene, cuceririle teritoriale realizate ulterior acestei date fiind însoţite de masive eforturi de asimilare confesională a popoarelor din această parte a Europei. Încă din 1205, la doar un an după cucerirea Constantinopolului, papa Inocenţiu al III-lea solicita arhiepiscopului de Kalocsa să aducă sub ascultarea Scaunului apostolic episcopia situată în „ţara fiilor cnezului Bele [Bâlea]” *(„quidam episcopatus in terra filiorum Belekenese)*. Dispariţia acestei episcopii ortodoxe a constituit începutul unui îndelungat proces la capătul căruia biserica răsăriteană a pierdut însemnate poziţii în Regatul Ungariei, statutul ei a fost progresiv alterat, iar aderenţii ei au fost eliminaţi din cadrele vieţii politice. Ameninţarea exercitată asupra nou-înfiinţatului Imperiu Latin de Răsărit de către blocul bulgaro-vlaho-cuman (1205-1212) a avut drept urmare, din iniţiativa papei Inocenţiu al III-lea, crearea, prin antrenarea Regatului Ungariei, a unei diversiuni nordice în apărarea statului cruciat de pe malurile Bosforului. Reluarea expansiunii ungare către Sud-Estul european a fost îmbinată, în acest context, cu iniţierea unor vaste proiecte de creştinare a cumanilor şi de subordonare a lor de către Ungaria catolică. Presiunea Regatului Ungar asupra formaţiunilor politice româneşti din interiorul şi din afara arcului carpatic va urmări, după această dată, nu numai integrarea lor în sistemul politic al acestuia, ci şi atragerea populaţiei româneşti ortodoxe către unirea cu biserica catolică. În aceste condiţii, spaţiul românesc a fost transformat, în prima jumătate a secolului al XIII-lea, într-o nouă frontieră a cruciadei.

Cavaleri teutoni cucerind Bosforul

Cavalerii teutoni în Ţara Bârsei

Una dintre cele mai importante acţiuni de consolidare, în spiritul cruciadei, a acestei noi frontiere a civilizaţiei occidentale a fost instalarea în Ţara Bârsei, în anul 1211, a cavalerilor ordinului teutonic. Intenţiile care îl determinaseră pe regele Andrei al II-lea să recurgă la această măsură erau legate, probabil, nu atât de stăvilirea unei ameninţări efective a cumanilor la adresa Ungariei, cât de perspectiva deschiderii unei căi directe de acces către gurile Dunării, regiune a cărei importanţă economică şi strategică putea fi cu mai multă uşurinţă sesizată în anii care au urmat apariţiei Imperiului Latin. Nu mai puţin atractive erau însă perspectivele legate de creştinarea cumanilor şi de extinderea influenţei ungare asupra acestora. Expresie a noii orientări politice a regalităţii ungare, care făcea eforturi pentru a recupera terenul pierdut în Răsărit ca urmare a neimplicării ei în expediţia victorioasă asupra Constantinopolului, instalarea teutonilor în Ţara Bârsei servea însă şi intereselor generale ale cruciadei, fapt care explică atenţia cu care au fost privite succesele lor de către Scaunul pontifical.

Primele etape ale conflictului dintre teutoni şi cumani, dificil de reconstituit, au fost caracterizate printr-o succesiune de acţiuni ofensive, urmate de viguroase replici cumane. Consolidarea poziţiilor cavalerilor a fost datorată, în mare măsură, cetăţilor de pământ şi, ulterior, de piatră ridicate de aceştia în sud-estul Transilvaniei. În 1222, la unsprezece ani de la instalarea lor, teutonii îşi stabiliseră deja baze de acţiune la răsărit de Carpaţi, deschizându-şi drumul

către Dunăre și către „hotarele brodnicilor"[25]. Destrămarea Imperiului Cuman a fost precipitată, în aceeași perioadă, ca urmare a marii înfrângeri suferite de coaliția ruso-cumană la Kalka (1223), în fața mongolilor care își făcuseră apariția, pentru prima oară, în spațiul Europei Răsăritene. Încercarea papei Honorius al III-lea de a specula, în interesul exclusiv al Scaunului apostolic, perspectivele oferite de criza generală în care intrase lumea cumană s-a materializat, în 1224, în luarea posesiunilor teutone din Țara Bârsei și a teritoriilor cucerite „dincolo de munții înzăpeziți" *(ultra montes nivium)* în proprietatea bisericii apostolice *(in ius etproprietatem beati Petri)*[26]. Tentativa de sustragere a acestor teritorii de sub autoritatea - fie ea și nominală - a regelui Ungariei a provocat reacția neîntârziată a lui Andrei al II-lea: în 1225, cavalerii teutoni au fost alungați din Transilvania, în cetățile ridicate de aceștia fiind instalate garnizoane regale.

Episcopia cumanilor. Expansiunea ungară la sud și răsărit de Carpați

Solidă din punct de vedere militar, moștenirea teutonă era una complicată din punct de vedere juridic. Recuperarea de către rege a Țării Bârsei, obiectul donației sale inițiale către teutoni, era una justificată din perspectiva normelor juridice ale epocii - chiar dacă, pentru a da o satisfacție parțială papalității, regele Béla al IV-lea a donat, în 1240, fostele „biserici" ale teutonilor ordinului cistercian. Cu totul altfel stăteau lucrurile în ceea ce privește cuceririle teutone de dincolo de munți, care deveniseră, în virtutea actului din 1224, proprietate pontificală și asupra cărora regalitatea ungară nu mai putea emite niciun fel de pretenții. La numai doi ani după alungarea teutonilor, papa Grigore al IX-lea a înființat, aici, episcopia cumanilor, subordonată direct Scaunului apostolic, în fruntea căreia a fost instalat *frater* Theodoric, aparținând recent înființatului ordin al fraților predicatori. Această episcopie dominicană - una dintre primele din Europa - a desfășurat o vastă și susținută activitate misionară, nu numai printre cumani, în rândurile cărora au fost operate convertiri masive, ci și printre românii din exteriorul arcului carpatic. „Pseudoepiscopii" de rit răsăritean din zona de acțiune a episcopiei cumanilor au fost îndepărtați, la cererea papei Grigore al IX-lea, pentru a lăsa locul unui vicar al episcopului Theodoric. Cu toate că beneficia de protecția militară a principelui Béla, ducele Transilvaniei, acest teritoriu extracarpatic continua să fie considerat o proprietate pontificală, el nefiind integrat în structurile administrative ale Regatului Ungariei. Abia în 1238, după implicarea regalității ungare în organizarea tranzitului forțelor cruciate către Imperiul Latin de Răsărit, regele Béla al IV-lea a primit, în sfârșit, permisiunea de a adăuga titlurilor sale și pe acela de „rege al Cumaniei". Această titulatură acoperea însă mai degrabă o pretenție decât o realitate efectivă. În 1241, Rogerius desemnează acest teritoriu cu numele de „țara episcopului cumanilor" (*terram episcopi Comanorunm)*[27], iar cronicarul persan Rashid od-Din arată că armata care a înfruntat forțele de invazie mongole în aceste regiuni era alcătuită din români (*ulagh*).

Mănăstirea cisterciană de la Cârța

Cu totul altele au fost trăsăturile expansiunii ungare la sud de Carpați. Victoriile înregistrate de principele Béla, ducele Transilvaniei (1225-1235), împotriva țarului bulgar loan Asan al II-lea în războiul din 1230—1232 au avut drept rezultat anexarea de către Ungaria a Țării Severinului (Oltenia). Regalitatea ungară a subordonat acest teritoriu de o deosebită importanță strategică unui ban de Severin, demnitar cu largi atribuții militare și administrative, care își avea reședința în cetatea Severinului. În contextul politic creat odată cu instaurarea dominației ungare, în Țara Severinului s-a desfășurat și o intensă activitate misionară efectuată, cu precădere, de către dominicani. Pentru a nu repeta experiența „Cumaniei", regele Béla al IV-lea a solicitat și a obținut din partea papei Grigore al IX-lea subordonarea acestor regiuni față de ierarhia ecleziastică a Regatului Ungariei.

Marea invazie mongolă (1241 -1242)

Marea invazie mongolă din primăvara anului 1241 a pus capăt, pentru un întreg secol, acestei cruciade răsăritene sprijinite pe forța militară a Regatului Arpadian și pe misionarismul dominican, cu consecințe atât de importante în rândurile românilor și cumanilor. Constanta orientare spre stepă a politicii regelui Béla al IV-lea fusese percepută, de la bun început, de către mongoli ca o amenințare pentru realizarea principalului obiectiv al marii lor campanii europene, inițiate în anul 1236: cucerirea stepei cumane. Prezența misionarilor dominicani în Ungaria Mare de pe Volga, creșterea influenței ungaro-dominicane asupra cumanilor, mereu mai puternică pe măsura dezagregării confederației cumane sub loviturile mongole, legăturile Ungariei cu cnejii ruși constituiau tot atâtea motive serioase de îngrijorare pentru noii stăpâ-

25. ZW, I, p. 19
26. Ibidem, I, p. 24–25
27. Rogerius, *Carmen miserabile*, în SRH, II, p. 564

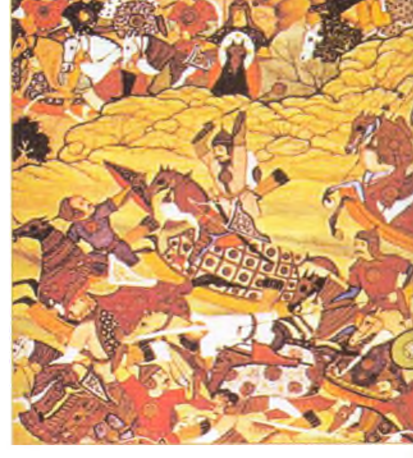

Hanul Ögödai

nitori ai stepei. În 1239, hanul cuman Kuthen, până atunci un ireductibil adversar al Ungariei, s-a văzut nevoit să solicite sprijinul regelui Béla şi, după mai multe înfrângeri suferite în faţa mongolilor, să se refugieze, în fruntea a 40.000 de cumani, în regatul acestuia. Tot acolo s-au refugiat cnejii Haliciului, Vladimirului şi Kievului. În acelaşi an 1239, un *comes ultrasilvanus* - de identificat, probabil, cu Ladislau Aba, veteran al confruntărilor ungaro-haliciene din cel de-al treilea deceniu al secolului al XIII-lea - a efectuat o expediţie în stepa nord-pontică, în sprijinul cumanilor lui Kuthen. În pofida eşecului ei final, înregistrat, potrivit relatării lui Albericus Trius-Fontium, într-o bătălie purtată în apropierea mării Azov[28], campania transilvăneană i-a avertizat, o dată în plus, pe mongoli asupra implicării active a Ungariei în competiţia pentru dominaţia stepei cumane. Unul dintre principalele scopuri ale marii campanii mongole împotriva Europei Centrale a fost, fără îndoială, neutralizarea forţei militare a Ungariei şi eliminarea oricăror posibilităţi de implicare a acesteia în evoluţiile din Răsărit. În mod firesc, o atenţie specială a fost acordată, în acest context, Transilvaniei, principalul bastion al expansiunii ungare către răsăritul şi sud-estul Europei.

Într-adevăr, dintre cele şapte armate mongole care au declanşat, în februarie-martie 1241, asaltul asupra Europei Centrale, trei au acţionat împotriva Transilvaniei, episcopatului cuman şi Ţării Severinului. Efectivele acestora însumau 1/4 din totalul general al forţelor de invazie, respectiv 3/8 din totalul acelora care au fost aruncate asupra Ungariei. Transilvania şi teritoriile extracarpatice au constituit teatrul unei rezistenţe îndârjite, cu mult mai eficiente decât cea întâmpinată de mongoli la hotarele Poloniei şi ale Ungariei propriu-zise. În pofida acestei impresionante concentrări de forţe şi a faptului că pe flancul sudic al dispozitivului ofensiv mongol au acţionat trei dintre cei mai experimentaţi comandanţi militari ai Hoardei - Kadan, fiul marelui-han Ögödai, Büri şi Böcek, fii ai lui Chagatai, respectiv Tului, membri ai familiei gingishanide - trupele de invazie au reuşit să traverseze lanţul carpatic şi să pătrundă în Transilvania abia la 31 martie, la două săptămâni după prima semnalare a avangărzilor lui Batu în apropierea Pestei şi la trei zile după cucerirea Cracoviei de către Baydar. Explicaţia acestei întârzieri este oferită, în primul rând, de rezistenţa înverşunată întâmpinată de invadatori în afara arcului carpatic, unde cronica lui Rashid od-Din semnalează desfăşurarea a două mari confruntări cu românii, şi la hotarele Transilvaniei, unde au avut loc nu mai puţin de trei bătălii cu apărătorii frontierelor, într-una dintre acestea, desfăşurată probabil în Ţara Bârsei, şi-a pierdut viaţa voievodul Pousa Csák, înfrânt în confruntarea cu trupele lui Böri, care şi-au continuat apoi înaintarea către Sibiu, Cetatea de Baltă şi Alba-Iulia, coborând apoi pe valea Mureşului către Câmpia Tisei. Intenţionând, probabil, să îşi deschidă un drum mai scurt către centrul Ungariei, Kadan a realizat o manevră de învăluire, prin nordul Transilvaniei, cucerind Rodna şi Bistriţa, apoi Dăbâca şi Clujul, pentru a ajunge în cele din urmă, în a doua jumătate a lunii aprilie, la oraşul episcopal Oradea. Înaintarea detaşamentelor mongole prin Transilvania a fost una cu mult mai lentă decât aceea a corpurilor de invazie care acţionau pe fronturile nordic şi central, datorită rezistenţei

Atac al cavaleriei grele tătaro-mongole (reconstituire)

Atac tătăresc, miniatură medievală

opuse de către trupele provinciale. În pofida faptului că, în graba de a înainta către teatrul de operaţiuni din centrul Ungariei, invadatorii au lăsat în urma lor numeroase cetăţi necucerite, niciunul dintre comandanţii mongoli nu a reuşit să ajungă la timp pentru a participa la bătălia decisivă de la Mohi (11 aprilie 1241). La această dată, corpurile care acţionau în Transilvania atinseseră abia Clujul şi Sibiul. Astfel, regelui Béla al IV-lea i s-a oferit marea şansă de a aborda confruntarea cu Batu în condiţiile unui relativ echilibru de forţe, şansă de care comandanţii armatei ungare nu au ştiut însă să profite.

Incapabili să păstreze Transilvania sub controlul lor, mongolii nu au lăsat aici o forţă de ocupaţie permanentă. În primăvara anului 1242, când ei au străbătut din nou această provincie în retragerea lor către Asia Centrală, localnicii aveau încă forţa de a li se opune cu forţa armelor. În pofida faptului că Transilvania a suferit o nouă devastare, o parte a fortificaţiilor acesteia au rămas, şi de această dată, necucerite.

28. Gombos, *Catalogus*, I, p. 33

Afirmarea regimului congregaţional în Transilvania

7

Dezastruoasele urmări ale invaziei mongole din 1241-1242 au continuat să fie resimţite în Transilvania timp de aproape două decenii.

Relief de pe portalul sudic al Catedralei romano-catolice din Alba-Iulia

Consecinţele invaziei mongole

Dezastruoasele urmări ale invaziei mongole din 1241—1242 au continuat să fie resimţite în Transilvania timp de aproape două decenii. Principalele cetăţi ale provinciei fuseseră cucerite şi distruse de către mongoli, printre acestea numărându-se atât oraşul episcopal Alba-Iulia, - în cazul căruia dimensiunile suprafeţei locuite din perioada anterioară invaziei vor fi egalate abia în secolul al XV-lea, cât şi cetăţile de reşedinţă ale comitatelor regale din interiorul provinciei intracarpatice (Cluj, Dăbâca, Turda, Cetatea de Baltă, Hunedoara) şi din vecinătatea acesteia. Amploarea deosebită a distrugerilor a constituit, fără îndoială, cea mai importantă dintre cauzele abandonării acestor cetăţi de către regalitate, a decadenţei lor inexorabile sau a schimbărilor radicale intervenite în statutul lor. Confruntat cu o acută lipsă de resurse, cu foametea teribilă care a afectat întregul regat în anul 1242, cu severa depopulare a regiunilor de câmpie şi cu revoltele repetate ale unei populaţii disperate, regele Béla al IV-lea nu a reuşit să înlăture acest vid de autoritate în anul care a urmat retragerii armatelor lui Batu. Abia după revenirea oficială a regelui la Buda, cu prilejul sărbătorii Învierii a anului 1243, au putut fi iniţiate primele măsuri în direcţia reinstalării efective a autorităţii regale în teritoriile de la răsărit de Tisa. Desfăşurate cu metode brutale şi expeditive, de către Paul Geregye, instalat în funcţia de comite de Solnoc (1243—1248), şi de către voievodul Laurenţiu Aba (1242—circa 1252), operaţiunile de restabilire a ordinii în Transilvania au început să îşi facă simţite efectele pozitive în anul 1246. Vacanţa prelungită a scaunului episcopal din Alba-Iulia a luat sfârşit, la această dată, prin instalarea episcopului Gallus (1246-1270), iar exploatarea şi transportul sării, principala resursă economică a Transilvaniei, au putut fi regularizate. În acelaşi an, demnitarii transilvăneni au fost mobilizaţi pentru campania împotriva Austriei, indiciu al faptului că ameninţarea mongolă încetase să mai fie percepută ca fiind una iminentă.

Campanie tătărească în Europa, miniatură orientală

Această redresare a fost una de scurtă durată. În anul 1247, perspectiva izbucnirii unui război civil în Imperiul Mongol, între Batu şi marele-han Göyök, a readus în actualitate ameninţarea unei invazii asupra Ungariei. În aceste condiţii, regele Béla al IV-lea a adoptat o nouă strategie defensivă, inspirată din experienţa anului 1241, care urmărea concentrarea principalelor resurse militare ale regatului în vederea apărării liniei Dunării. În scrisoarea pe care a adresat-o, la 11 noiembrie /1247/, papei Inocenţiu al IV-lea, regele Béla al IV-lea descria Dunărea ca pe o *„aqua contradictionis*, arătând că „la aceasta s-a oprit planul nostru de nenumărate ori cumpănit, că va fi mai folositor pentru noi şi pentru întreaga Europă ca Dunărea să fie întărită cu cetăţi”[29]. Protagonist al eroicei apărări a liniei Dunării în timpul invaziei din 1241, Paul Geregye a fost retras din funcţia de comite de Solnoc şi instalat în aceea de jude al curţii regale, iar Laurenţiu Aba, voievodul Transilvaniei, a fost însărcinat cu misiunea de a reorganiza defensiva dunăreană în zona comitatului Valkó. Cavalerii

29. Hurmuzaki, I/1, p. 259-262

ospitalieri (ioaniţi), care, potrivit contractului încheiat cu regele Béla la 2 iulie 1247, ar fi urmat să preia responsabilitatea apărării Severinului, au fost integraţi, la rândul lor, în sistemul defensiv în curs de constituire de-a lungul liniei Dunării. Această opţiune strategică, care implica abandonarea de către rege a apărării Transilvaniei şi a comitatelor răsăritene, a întârziat, într-o măsură considerabilă, eforturile de normalizare a situaţiei din aceste regiuni. În consecinţă, deceniul care a urmat alarmei din 1247—1248 a fost martorul unei puternice frânări a procesului de redresare economică şi administrativă a Transilvaniei.

Blazon aristocratic din Sebeş

Ducatul Transilvaniei (1257-1270)

Întârzierea înregistrată în reconstrucţia Transilvaniei l-a determinat pe regele Béla să revitalizeze, în 1257, „ducatul" Transilvaniei, în fruntea căruia l-a instalat pe principele Ştefan, moştenitorul coroanei Ungariei, pe atunci în vârstă de 18 ani. Îndepărtarea provizorie a acestuia - învestit, între 1258 şi 1260, cu demnitatea de duce al Styriei - a dus la preluarea atribuţiilor sale de către Erney Ákos, numit de regele Béla, după o formulă inspirată din organizarea Slavoniei, în funcţia de „ban" *(banns)* al Transilvaniei. Cea mai importantă inovaţie efectuată în această perioadă a fost ataşarea comitatului Solnoc — care constituise, în prima jumătate a secolului al XIII-lea, un apanaj al înalţilor demnitari ai curţii regale — la structura administrativă a provinciei intracarpatice. Indiferent dacă regele Béla avusese sau nu această intenţie, integrarea Solnocului în sistemul politic subordonat ducelui (banului) Transilvaniei s-a transformat, după 1260, într-o subordonare permanentă a acestui comitat faţă de voievozii Transilvaniei. Unul dintre marile merite ale banului Erney Ákos a fost respingerea atacului mongol care a afectat în 1260 sudul provinciei intracarpatice. Realizată, foarte probabil, ca urmare a revitalizării sistemului militar de acoperire a frontierelor estice şi meridionale ale Transilvaniei, ale cărui componente principale erau comunităţile autonome ale românilor, secuilor şi saşilor, respingerea atacului mongol din 1260 a avut efecte importante asupra moralului transilvănenilor. În cursul aceluiaşi an 1260, secuii şi românii din Transilvania au luat parte, alături de contingente recrutate din rândurile a numeroase alte populaţii din interiorul şi din afara Regatului Ungariei, la marea bătălie de la Kreussenbrünn, purtată de Béla al IV-lea împotriva regelui Boemiei, Ottokar al II-lea Přemysl. înfrângerea suferită de regele Béla cu această ocazie a

Interiorul catedralei romano-catolice din Alba-Iulia

avut drept consecinţă pierderea Styriei, oficializată prin Tratatul de pace de la Pressburg (Bratislava) din aprilie 1261. Ca urmare a pierderii stăpânirilor sale occidentale, principele Ştefan a revenit în fruntea Ducatului Transilvaniei, inaugurând una dintre cele mai faste perioade din istoria acestei provincii în cea de a doua jumătate a secolului al XIII-lea.

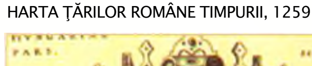
Epoca ducatului lui Ştefan a fost marcată printr-o serie de reforme politice, militare şi administrative care au pus, în sfârşit, capăt îndelungatei

Béla al IV-lea

perioade de criză pe care provincia o traversase în deceniile care au urmat marii invazii din 1241-1242. Adept al renunţării la vechile structuri administrative şi militare ale comitatelor regale, devenite anacronice, Ştefan a încurajat afirmarea nobilimii mijlocii, în favoarea căreia a renunţat la o semnificativă parte a domeniilor regale. Donaţiile lui Ştefan au fost cu deosebire masive în comitatul Alba, în care domeniul regal avusese o amploare deosebită; extrem de semnificative au fost donaţiile făcute în comitatele Dăbâca şi Turda, donaţii care au avut ca obiect cetăţile de reşedinţă, cu cea mai mare parte a domeniilor lor. Constituind un stimulent în direcţia creşterii monetarizării economiei şi a explorării de noi soluţii pentru mărirea rentabilităţii domeniilor, fie ele regale, ecleziastice sau nobiliare, această politică a contribuit la accelerarea dezvoltării economice a Transilvaniei. Sistemul administrativ din teritoriile subordonate lui a înregistrat, în acest fel, o remarcabilă simplificare, fără ca prin aceasta veniturile încasate de vistieria regală să fi avut de suferit.

Din această perioadă datează, în Transilvania, cele din urmă semnalări ale existenţei udvornicilor regali (1263) şi ale rolului deţinut de către iobagii de cetate în confirmarea tranzacţiilor de proprietăţi (1266, 1274). Desfiinţarea de către Ştefan a funcţiei de ban al Transilvaniei, ca urmare a trecerii lui Erney Ákos în tabăra adversarilor săi, a avut drept urmare redobândirea importanţei demnităţii voievodale, ai cărei titulari au devenit, succesiv, trei dintre reprezentanţii de marcă ai înaltei aristocraţii: Ladislau Kán (1261—1264), Nicolae Gutkeled (1265-1270) şi Matei Csák (1270—1272). În această perioadă este atestată cu certitudine apariţia demnităţii de vicevoievod al Transilvaniei, dezvoltată din aceea de vicejudecător al voievodului (*viceiudex wayuode),* dar cu atribuţii mult mai largi. Consecinţă a reformelor operate de Ştefan, centralizarea administraţiei provinciale a contribuit la consolidarea identităţii specifice a Transilvaniei, accentuând o serie de particularisme locale care se manifestaseră, cu grade variabile de intensitate, încă din perioada cuceririi arpadiene. Alt efect al politicii reformatoare a ducelui Ştefan a fost începerea etapei de vârf a incastelării intracarpatice, favorizată şi de succesiunea aproape neîntreruptă de conflicte interne şi externe din această epocă. Cele mai semnificative au fost războaiele civile purtate de Ştefan împotriva tatălui său, regele Béla al IV-lea, care au contribuit, într-o măsură semnificativă, la accentuarea autonomiei Transilvaniei.

Provocat de conduita politică a lui Béla al IV-lea, care, ajuns după 1261 sub influenţa lui Ottokar al II-lea al Boemiei, şi-a manifestat intenţia de a-l înlătura pe Ştefan de la succesiune în favoarea principelui Béla, cel de-al doilea său născut, primul război civil, desfăşurat în toamna anului 1262, a avut ca principal eveniment militar confruntarea de la Filakovo (Slovacia), încheiată în avantajul lui Ştefan. Tratatul de pace de la Bratislava, prin care Ştefan dobândea titlurile de „rege tânăr al Ungariei, duce al Transilvaniei şi domn al cumanilor" şi, odată cu acestea, controlul tuturor teritoriilor de la răsărit de Dunăre, nu a însemnat însă din punctul de vedere al regelui Béla decât o soluţie de moment. În 1264, după doi ani de pregătire politică a unui nou conflict, el a declanşat o ofensivă de amploare împotriva lui Ştefan şi a susţinătorilor acestuia. În pofida victoriei obţinute de Petru Csák, la Deva (vara 1264), împotriva trupelor regelui-tată, ofensiva palatinului Laurenţiu l-a obligat pe Ştefan să se retragă în cetatea de frontieră Codlea, pe care adversarii săi au supus-o, în toamna aceluiaşi an, unui asediu prelungit. Ajutorul primit din partea susţinătorilor săi i-a permis lui Ştefan să obţină, în cele din urmă, o victorie completă asupra lui Laurenţiu, care a devenit prizonierul său. O dată depăşit acest moment critic, Ştefan şi-a recuperat, încetul cu încetul, poziţiile pierdute, obţinând o serie de noi victorii împotriva armatelor tatălui său. Bătălia decisivă a acestui război civil - o vijelioasă confruntare a cavaleriei grele - s-a desfăşurat la Isaszeg, în apropierea Budei, încheindu-se cu o răsunătoare victorie a „tânărului rege". Tratatul de pace de pe Insula Iepurilor (23 martie 1266) i-a confirmat, în consecinţă, lui Ştefan statutul de rege asociat, el reglementând, în acelaşi timp, raporturile dintre *regnum Belae* şi *regimen Stephani,* cele două *dominia* existente, în acel moment, pe teritoriul Regatului Ungariei.

HARTA ŢĂRILOR ROMÂNE TIMPURII, 1259

Asemănătoare, din acest punct de vedere, epocii ducatului lui Béla, guvernarea Transilvaniei de către Ştefan a consemnat o semnificativă revitalizare a politicii răsăritene a Regatului Arpadian. Orientarea expansiunii maghiare, condiţionată de dominaţia exercitată de Imperiul Mongol asupra Europei Răsăritene, a fost însă, de această dată, restrânsă la direcţia nord-balcanică. Repetatele campanii ale lui Ştefan în Bulgaria, desfăşurate cu o consistentă participare transilvăneană, au avut drept efect extinderea hegemoniei ungare asupra părţilor vestice ale ţaratului sud-dunărean, regiuni în care a fost creat un „ţarat" concurent aceluia de la Târnovo, cu reşedinţa la Vidin. În împrejurările expansiunii răsăritene a Ungariei au fost redefinite raporturile acesteia cu voievozii români de la sud de Carpaţi, cel puţin ţara lui Litovoi, din Oltenia, revenind sub autoritatea regatului. A fost accentuată, de

Béla al IV–lea, medalion

Biserica Sf. Mihail din Gurasada, jud. Hunedoara

asemenea, presiunea administrativă asupra ţărilor româneşti intracarpatice. Ţara Haţegului a cunoscut începuturile fenomenului penetraţiei nobiliare, fiind desprinsă, probabil în perioada războiului civil din 1264—1266, din mai vechile sale legături cu voievodatul românesc de pe valea Jiului oltean.

Criza politică din primii ani ai domniei lui Ladislau Cumanul (1272-1282)

În primii ani ai domniei lui Ladislau Cumanul, deţinerea de către diferitele facţiuni nobiliare a controlului asupra Transilvaniei a jucat un rol adesea decisiv în stabilirea raporturilor de forţe dintre grupările nobiliare care se confruntau în cadrul conflictului intern reizbucnit în 1272. O întreagă serie de indicii identificabile în această perioadă ne arată, de asemenea, că modelul ducatului nu a rămas, din perspectiva Transilvaniei, unul episodic şi exterior, revitalizarea sa fiind încercată, în mai multe rânduri, de către facţiunea nobiliară alcătuită din foştii partizani ai „tânărului rege" Ştefan din anii războiului civil, cu participarea unor forţe interne care au favorizat această evoluţie. Efemera restauraţie aristocratică din anii care au urmat morţii lui Ştefan al V-lea, al cărei exponent transilvănean a fost voievodul Nicolae Geregye (1272—1274), a fost, astfel, urmată de preluarea controlului asupra Voievodatului Transilvaniei, provinciei Sibiului şi Banatului de Severin de către partida nobiliară care îl avea în frunte pe Matei Csák (1274-1277). O dată reconstituit sistemul politic al ducatului, Matei Csák a făcut, în 1276, o tentativă de revitalizare a instituţiei înseşi, de această dată însă în propriul său avantaj. Dominaţia Csákilor asupra Transilvaniei a fost înlăturată prin rebeliunea coloniştilor germani din această provincie (februarie 1277), susţinători ai facţiunii adverse conduse de nobilii din neamul Heder. La capătul unor conflicte sângeroase, prelungite vreme de doi ani, rebeliunea săsească a fost înfrântă, în 1279, de către forţele armate ale neamului Aba, care, o dată preluat controlul asupra Transilvaniei, a reuşit să îşi impună pentru câţiva ani dominaţia asupra scenei politice a Regatului Ungariei.

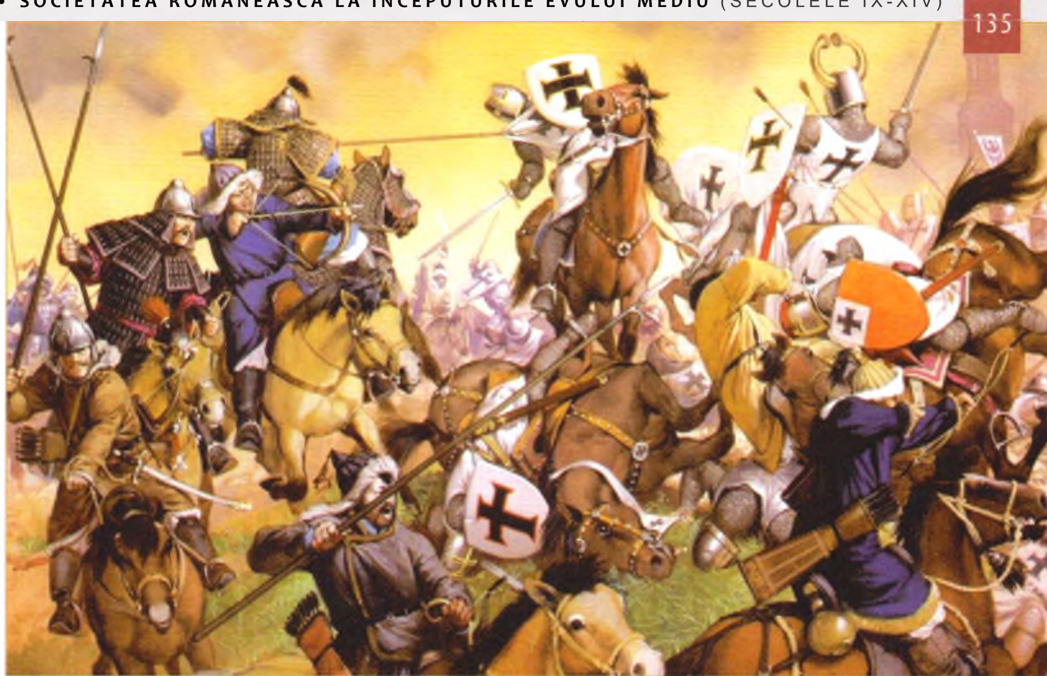
Ascensiunea lui Roland Borşa. Invazia mongolă din 1285

Înlăturarea neamului Aba, realizată prin coalizarea celei mai mari părţi a forţelor politice din regat sub patronajul regelui Ladislau al IV-lea, a fost urmată de instalarea în funcţia de voievod al Transilvaniei a nobilului bihorean Roland Borşa (1282, 1284-1294). Adevăraţi stăpânitori ai comitatelor dintre Tisa, Mureş şi Carpaţii Occidentali, ca urmare a cuceririi cetăţilor şi posesiunilor din regiune ale familiei Geregye (1278), nobilii din familia Borşa constituiau o ramură a unui vechi neam nobiliar din nordul Transilvaniei, cu o posibilă origine slavo-română. Afiliat politic al arhiepiscopului Lodomerius de Esztergom, susţinător al politicii de centralizare a regelui Ladislau al IV-lea, Roland Borşa a contribuit în mod decisiv la înlăturarea supremaţiei politice a neamului Aba şi la înfrângerea marii rebeliuni cumane din 1282. În 1284, el şi-a văzut confirmat titlul de voievod al Transilvaniei în cadrul unei formule de guvernare care urmărea stabilirea unui echilibru între facţiunile aristocratice.

Nohai hărţuiţi de teutoni (*reconstituire*)

Aceste succese incipiente ale politicii de centralizare desfăşurate de regele Ladislau al IV-lea au fost parţial compromise de efectele invaziei mongole din 1285. Iniţiată, pentru a amplifica efectul-surpriză, la mijlocul lunii ianuarie, invazia condusă de hanii Nogai şi Tula Buga a refolosit, parţial, vechile trasee ale invaziei din 1241. Principalul corp de invazie mongol, întărit cu trupe ruseşti şi lituaniene, a pătruns în Ungaria prin pasul Verecke, devastând nord-estul şi centrul regatului. Un alt corp al invadatorilor a traversat Carpaţii prin Pasul Bârgăului, devastând nordul Transilvaniei, regiune în care au fost semnalate cele mai mari distrugeri (Bistriţa, Ocna-Dej, Cluj-Mănăştur, Turda şi Ocnele Turzii, Rimetea Trascăului). O pătrundere mongolă a fost înregistrată, de asemenea, în sudul Transilvaniei. Neangajarea de către regele Ladislau a unei confruntări directe cu invadatorii a fost suplinită cu succes de operaţiunile de hărţuire efectuate de detaşamentele armate aflate în serviciul facţiunilor senioriale, care au administrat o serie de lovituri necruţătoare. Anarhia şi războaiele civile aproape neîntrerupte din regat avuseseră ca rezultat apariţia unor redutabile oştiri nobiliare locale, cu o remarcabilă capacitate de mobilizare şi cu

o consistentă şi îndelungată experienţă în arta războiului. În acelaşi timp, noile tipuri de fortificaţii apărute în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, care făcuseră proba rezistenţei lor în focul războaielor interne, şi-au dovedit eficienţa şi în faţa mongolilor. în sudul şi răsăritul Transilvaniei, secuii, românii şi saşii au blocat cu succes, în faza iniţială a invaziei, căile de pătrundere ale invadatorilor. În cursul retragerii acestora, grăbită de mobilizarea oştii regale pe malul apusean al Dunării, ei au organizat o serie de ambuscade care au provocat adeseori panică în rândurile mongolilor.

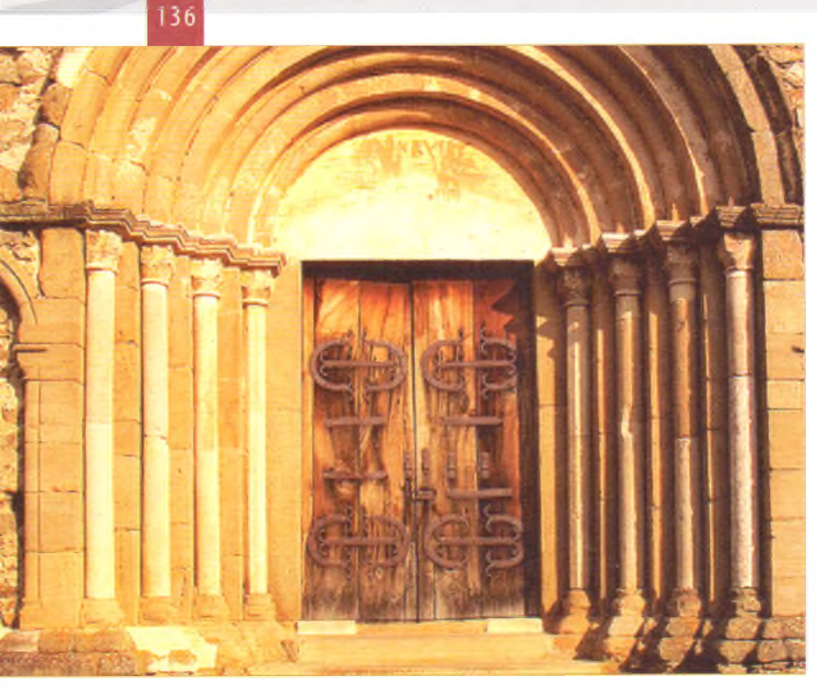

Luptă între teutoni şi invadatori răsăriteni (reconstituire)

Deşi semnificative, devastările pricinuite de invadatori nu au fost totuşi catastrofale, ele neputând fi comparate, din niciun punct de vedere, cu acelea ale invaziei din 1241 — 1242. Chiar dacă, prin efectul său de intimidare, ea le-a îngăduit mongolilor să îşi consolideze dominaţia în Balcani şi în teritoriile extracarpatice, invazia din 1285 a fost ultima ofensivă de mare anvergură efectuată de mongoli asupra Regatului Ungariei. Respingerea invaziei din 1285 poate fi considerată un succes al forţelor politice locale şi al promotorilor particularismului regional. Făcând dovada concretă a eficienţei şi robusteţii lor militare, a unei capacităţi sporite de a asigura securitatea locuitorilor din aria lor de influenţă, diferiţii potentaţi locali şi-au extins reţeaua de susţinători şi şi-au impus controlul asupra unor întinse regiuni ale regatului. Evenimentele din iarna-primăvara anului 1285 au însemnat, astfel, un semnificativ imbold în direcţia consolidării „principatelor" aristocratice, stimulând acumularea puterii politice regionale în mâinile acelora care dispuneau de forţa militară efectivă.

Ladislau Cumanul şi Transilvania (1285-1290)

Această consolidare a prestigiului aristocraţiei s-a realizat, evident, în detrimentul autorităţii regale. Lipsit de resurse militare semnificative ca urmare a rebeliunii cumane din 1282, regele Ladislau s-a orientat către colaborarea cu categoriile inferioare ale nobilimii şi, în acelaşi timp, către identificarea unei baze teritoriale în măsură să îi ofere o soluţie alternativă la eterna pendulare între diferitele facţiuni aristocratice pe care nu le mai putea controla. În aceste condiţii, singura opţiune viabilă a lui Ladislau în domeniul politicii interne rămăsese apelul la sprijinul nobilimii de la răsărit de Tisa, din rândurile căreia nu se ridicase, până către 1280, nicio familie suficient de puternică pentru a se alătura „oligarhiei" aristocratice din centrul şi vestul regatului. Relativa omogenitate a acestei nobilimi, în rândurile căreia inegalităţile sociale şi economice erau încă departe de a fi frapante, precum şi fireasca reacţie de respingere faţă de penetraţia în regiune a unor potentaţi originari din alte regiuni îi puteau oferi regelui garanţia constituirii unei baze de susţinere alcătuite din păstrători fideli ai vechilor tradiţii monarho-centriste ale Regatului Arpadian. Rolul deţinut de Transilvania în politica regală a crescut, astfel, proporţional cu amplificarea dificultăţilor întâmpinate de suveran în controlarea scenei politice interne. Vizita regelui în Transilvania, efectuată în luna mai 1285, la nu mai mult de două luni după încheierea invaziei lui Nogai şi Tula Buga, nu făcea decât să sublinieze noul rol deţinut de această provincie în sistemul politic al statului. Un rol a cărui importanţă va creşte considerabil în anii următori, în care, ca urmare a eşecului congregaţiei generale de la Rákos (iunie 1286), echilibrul intern din regat nu a mai putut fi restabilit. Intrat în conflict cu clanul Heder, părăsit de nobilii din neamul Borşa şi de arhiepiscopul Lodomerius, care a pronunţat chiar o excomunicare împotriva sa (1287), regele a fost nevoit să îşi petreacă cei din urmă ani ai domniei într-o continuă deplasare între diferite reşedinţe provizorii din răsăritul regatului. Eforturile sale de captare a simpatiei saşilor din Sibiu şi din Bistriţa şi a secuilor de pe Arieş, generozitatea dovedită faţă de nobilimea din Transilvania - care a ajuns să deţină, în expediţiile interne din anii 1289-1290, o pondere însemnată în cadrul forţei militare a regelui - au fost completate printr-o politică de încurajare a afirmării politice a elementului românesc şi prin extinderea în provincia intracarpatică, în această perioadă, a regimului congregaţional.

Mănăstirea Cisnădioara. Portal vestic

Afirmarea regimului congregaţional (1288-1291)

Redefinirea funcţiilor adunărilor nobiliare şi transformarea lor într-o instituţie fundamentală a sistemului de guvernare au avut loc în timpul domniei regelui Ladislau al IV-lea, când acest proces a dobândit caracterul unei adevărate reforme congregaţionale. Noua ideologie monarhică - care îşi găseşte, între altele, reflectarea în opera istorică a lui Simon de Kéza şi în cunoscutul tratat de doctrină politică al abatelui Engelbert de Agmont, *De regimine principum*— urmărea restabilirea raporturilor directe ale regalităţii cu categoriile inferioare ale nobilimii şi, în acest fel, eliminarea monopolului instituit de aristocraţie asupra vieţii politice a statului. Oferind regalităţii suportul necesar impunerii unui sistem de guvernare centralizat, nobilimea mijlocie a obţinut, în schimb, recunoaşterea revendicărilor legate de reprezentarea ei la nivelul structurilor administrative locale şi provinciale. Atribuţiile judiciare ale adunărilor comitatense au fost astfel extinse în direcţii în care acestea ajungeau să dobândească o certă finalitate politică. A fost instituit, de asemenea, un sistem al congregaţiilor provinciale, a cărui menire era aceea de a atenua efectele disproporţiei de reprezentare existente între nobilime şi baroni la nivelul congregaţiilor generale ale regatului. Provinciile congregaţionale constituite cu această ocazie, reunind un număr variabil de comitate, aveau la bază, în numeroase situaţii, vechile structuri teritoriale ale entităţilor politice care funcţionaseră, în nordul şi răsăritul Bazinului Carpatic, în perioada premergătoare cuceririi maghiare. Supravieţuind, sub diferite forme până în secolele XI—XII, amintirea acestora continua să fie prezentă în tradiţia istorică a epocii. Astfel, în teritoriile de la est de Tisa, provincia congregaţională instituită între Someş, Tisa şi Munţii Apuseni, atestată în 1279, reînvia vechea structură a ţării lui Menumorout. La rândul ei, gruparea de comitate de pe cursul Mureşului inferior trebuie pusă în legătură cu nucleul vechii structuri teritoriale a ţării lui Ahtum (Ohtum), aceasta cu atât mai mult cu cât neamul aristocratic Chanad, care stăpânea practic cea mai mare parte a regiunii, descindea dintr-unul dintre protagoniştii evenimentelor consumate în preajma anului 1000.

În ceea ce priveşte Transilvania, congregaţia nobiliară, a cărei primă menţiune datează din 8 iunie 1288, îi reunea pe reprezentanţii comitatelor subordonate autorităţii voievodale, locul obişnuit de desfăşurare a acestor adunări fiind situat în localitatea Oprişani (Cristiş, *villa Cruciferorum)* din apropierea Turzii. Dreptul de participare la congregaţiile nobiliare ale Transilvaniei era, fără îndoială, condiţionat de deţinerea de proprietăţi funciare în interiorul provinciei. Această formulă de manifestare a tendinţelor autonomiste ale stării nobiliare transilvănene a dus la situaţia paradoxală în care voievodul Roland Borşa, care nu dispunea de proprietăţi în provincie, nu pare să fi participat la adunările desfăşurate în teritoriul supus administrării sale. Prezidarea congregaţiilor şi administrarea procedurilor juridice desfăşurate în intervalele dintre acestea au devenit, in aceste condiţii, o atribuţie a vicevoievodului - care până în epoca angevină va fi, fără nicio excepţie, un reprezentant al nobilimii transilvănene - asistat de patru judecători nobiliari care erau aleşi, la rândul lor, exclusiv din rândurile nobilimii locale. Complexitatea peisajului administrativ al provinciei intracarpatice a impus, în acelaşi timp, constituirea unei structuri congregaţionale mai cuprinzătoare, care îi reunea atât pe reprezentanţii celor şapte comitate subordonate autorităţii voievodului, cât şi pe aceia ai comunităţilor privilegiate ale saşilor, secuilor şi românilor. Convocarea acestei structuri reprezentative, prefigurare a viitoarei Diete, constituia, în mod evident, o prerogativă regală, regele fiind singurul care exercita o autoritate directă şi recunoscută asupra tuturor acestor organisme privilegiate. Primele indicii referitoare la existenţa unor asemenea adunări, al căror caracter pare să fi fost iniţial unul preponderent consultativ, datează din ultimii ani ai domniei lui

Blazon de pe capela castelului Hunedoara

Ladislau al IV-lea (1288-1289). Congregaţia generală convocată de noul rege Andrei al III-lea (Alba-Iulia, martie 1291) a avut însă, spre deosebire de cele care o precedaseră, un caracter „constituţional", ea având rolul de a impune recunoaşterea, pe teritoriul Transilvaniei, a măsurilor reformatoare adoptate în cadrul unei congregaţii generale a Ungariei care se desfăşurase

la Buda, în septembrie 1290. Necesitatea organizării în Transilvania a unei *alte* congregaţii generale „reformatoare" şi „constituţionale", diferită de aceea a Ungariei, ne oferă dovada incontestabilă a faptului că, în această perioadă, Regatul Arpadian devenise doar cu puţin mai mult decât o simplă uniune personală între două entităţi statale *(regnum Hungariae* şi *regnum Transilvanum)* aproape cu totul distincte. Prezenţa regelui la Alba-Iulia, în martie 1291, s-a caracterizat printr-o activitate politică deosebit de intensă. Andrei al III-lea a purtat negocieri separate cu reprezentanţii tuturor categoriilor privilegiate existente în Transilvania, reuşind să îşi atragă sprijinul acestora. La încheierea acestei intense activităţi pregătitoare, în duminica *Invocavit* (11 martie 1291), suveranul a prezidat congregaţia generală a tuturor privilegiaţilor Transilvaniei - nobili, saşi, secui şi români - care au confirmat prevederile „constituţionale" propuse de rege în scopul „reformării statutului" lor.

Consolidarea temporară a autorităţii regale în perioada care a urmat congregaţiilor „constituţionale" din 1290-1291 a însemnat şi deteriorarea raporturilor dintre regele Andrei al III-lea şi voievodul Roland Borşa. Conflictul armat izbucnit în primăvara anului 1294 l-a opus, la început, pe Roland Borşa episcopului de Oradea, Benedict, un susţinător al politicii regale. Stările Transilvaniei au profitat de această şansă pentru a se debarasa de un voievod care nu se bucura de popularitate în rândurile lor. Nevoit să se retragă pe proprietăţile sale bihorene, Roland a fost asediat timp de trei luni (august-octombrie 1294) în cetatea Adrian, de o armată comandată de regele însuşi. Odată cu capitularea sa, el a obţinut iertarea regală, dar a fost destituit din demnitatea de voievod şi şi-a pierdut influenţa politică în Transilvania. Succesul politicii de centralizare a regelui Andrei al III-lea şi-a găsit, de asemenea, expresia în participarea saşilor şi secuilor din Transilvania, probabil împreună cu nobilimea provincială, la congregaţia generală a ţării, desfăşurată la Pesta, în anul 1298. Suspendarea activităţii congregaţiei lărgite a Transilvaniei nu a fost însă decât temporară. În perioada crizei generale declanşate odată cu moartea regelui Andrei al III-lea (14 ianuarie 1301), ultimul reprezentant al dinastiei arpadiene, Transilvania şi-a reafirmat autonomia faţă de Regatul Ungariei, iar structurile sale instituţionale (inclusiv cele congregaţionale) au cunoscut o nouă perioadă de consolidare.

Regnum Transilvanum

Menţiunile documentare din ultimele două decenii ale secolului al XIII-lea referitoare la existenţa unui *regnum Transilvanum* (*Transilvaniae*) apar în contexte legate de *atribuţiile judiciare ale nobililor* în cadrul congregaţiilor (1288, 1291) sau de drepturile şi obligaţiile asociate *statutului de nobil* (1291). În acelaşi timp, toate aceste documente sunt legate de funcţionarea sistemului congregaţional: dacă actele vicevoievodului Ladislau (1288) şi ale locţiitorului său Benedict (1291) au fost emise chiar cu prilejul desfăşurării unor congregaţii, diploma regelui Andrei al III-lea cuprindea prevederile care urmau să fie supuse dezbaterii congregaţiei generale de la Alba-Iulia, din martie 1291. Niciunul dintre aceste documente nu se referă la autoritatea teritorială a voievodului Roland Borşa, orice legătură dintre persoana acestuia şi folosirea noţiunii de *regnum Transilvanum* devenind astfel imposibil de demonstrat. Aşadar, în semnificaţia sa reală, aşa cum rezultă ea din documentele invocate, termenul *regnum* era chemat să desemneze

HARTA TRANSILVANIEI DIN SEC. XIII

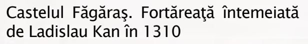

Blazon de pe portalul castelului Hunedoara

comunitatea legală a nobililor din Transilvania, reprezentaţi în *congregatio nobilium.* Această comunitate a privilegiaţilor nu putea constitui însă un regnum în absenţa unei „ţări" propriu-zise, caracterizate printr-un teritoriu bine definit, dispunând de un statut juridic şi de un sistem instituţional în măsură să justifice această denumire. Comunităţi legale similare aceleia a privilegiaţilor din Transilvania existau şi în alte „provincii congregaţionale" de pe teritoriul Regatului Ungariei; cu toate acestea, niciuna dintre ele nu a fost desemnată vreodată prin termenul de regnum. Provincia intracarpatică constituia o realitate puternic individualizată în geografia politică a Regatului Arpadian. O mărturie categorică în această privinţă ne este oferită de către *Descriptio Europae Orientalis,* operă a unui anonim dominican realizată, în 1308, la cererea lui Carol de Valois, care arată: „Ungaria se împarte în două părţi, şi anume în partea transilvană şi în partea dunăreană" (*Dividitur enim Vngaria in duas partes, videlicet in partem transilvanam et in partem danubialem).* Locuitorii săi, denumiţi *homines fideles Transsilvanos, homines regionis Transsilvane, nobiles partis Transsilvaniae,* se diferenţiau în mod clar, prin identitatea lor specifică, de ceilalţi locuitori ai Regatului Ungariei. *Regnum Transilvanum* era, aşadar, o „ţară" distinctă, dispunând de propriile sale instituţii, de propriul său sistem legislativ şi de propria sa comunitate legală. În baza ficţiunii *regia in persona,* voievodul Transilvaniei îndeplinea atribuţii de *locumtenens* regal, exercitând, în calitate de reprezentant al suveranului, controlul asupra funcţiilor militare, administrative şi judiciare ale statalităţii pe teritoriul acesteia. Dispunând, în esenţă, de cea mai mare parte a caracteristicilor medievale ale statalităţii, Transilvania se distingea de *regnum Hungariae* şi printr-o tradiţie istorică proprie, păstrătoare a amintirii trecutei sale suveranităţi, pierdute ca urmare a confruntărilor şi înţelegerilor încheiate cu suveranii maghiari.

Ladislau Kán (1294-1315). Regimul politic al voievodatului nobiliar

Instalarea lui Ladislau Kán în demnitatea voievodală s-a produs în cursul anului 1294, în împrejurările conflictului dintre regele Andrei al III-lea şi Roland Borşa. Caracteristicile cele mai frapante ale acestei translaţii de putere sunt cvasianonimatul în care ea s-a consumat şi absenţa desăvârşită a oricăror legături prealabile dintre noul voievod şi puterea regală, care să poată oferi o justificare pentru învestitura sa. Ladislau Kán este, într-adevăr, primul dintre voievozii atestaţi în cea de a doua jumătate a secolului al XIII-lea care nu s-a făcut remarcat prin servicii politice sau militare aduse regalităţii şi, de asemenea, cel dintâi a cărui familie era perfect integrată în „starea" nobiliară a Transilvaniei, fiind prezentă în această provincie de cel puţin trei generaţii. Statutul său de exponent al nobilimii congregaţionale a fost determinat, în acelaşi timp, de absenţa unei poziţii dominante asupra teritoriului subordonat administraţiei sale, de tipul aceleia exercitate de Matei Csák, Amadé Aba şi Henric Köszegi în alte regiuni ale regatului. În aceste condiţii, Ladislau Kán a fost nevoit să îşi fundamenteze ascensiunea pe revendicarea tradiţiilor politice şi a programului ideologic ale *regnum*-ului transilvan, cu atât mai mult cu cât el şi-a exercitat iniţial autoritatea în condiţiile existenţei unei competiţii cu episcopul Petru Monoszly (1270—1307), care încercase, în repetate rânduri (1274, 1294, 1304), să transforme Transilvania într-un fief politic al familiei sale.

Asumarea şi exercitarea nemijlocită a unor prerogative regale diferenţiază net regimul instaurat de Ladislau Kán în Transilvania, după moartea regelui Andrei al III-lea, de acelea ale predecesorilor săi. Preluând în administrarea sa directă proprietăţile şi veniturile regale din raza sa de acţiune, el şi-a instaurat, de asemenea, autoritatea asupra „comitatelor" regale ale secuilor şi saşilor; a convocat şi prezidat congregaţii cu caracter general, care depăşeau, prin participare, cadrul limitat al celor şapte comitate ale Transilvaniei „voievodale". Mai mult decât atât, el şi-a asumat dreptul regal de a lua în stăpânire proprietăţile funciare lipsite de stăpâni îndreptăţiţi şi de a dispune liber de acestea (*ius regiuni),* drept pe care a continuat să îl exercite, în virtutea compromisului încheiat în 1310, chiar şi după prestarea jurământului faţă de regele Carol Robert. Sprijinindu-se, în politica sa internă, pe nobilimea mijlocie transilvăneană, Ladislau Kán a încadrat întregul aparat administrativ şi militar aflat în subordinea sa cu reprezentanţi ai acesteia. Congregaţia nobiliară a Transilvaniei a funcţionat în permanenţă, de-a lungul întregii sale domnii. După 1301, în condiţiile create de asumarea de către voievod a unor prerogative suverane, s-au desfăşurat şi congregaţii lărgite, la care participau secuii, saşii şi, uneori, nobili din alte provincii ale regatului. Autoritatea teritorială a lui Ladislau Kán se extindea asupra întregii Transilvanii, ea fiind recunoscută, formal, şi de comitatul

Castelul Făgăraş. Fortăreaţă întemeiată de Ladislau Kan în 1310

Sibiului şi de scaunele secuieşti. Ladislau controla de asemenea, încă din preajma anului 1300, comitatul Aradului. După anul 1311, autoritatea sa s-a extins şi asupra celei mai mari părţi a Banatului. Curtea voievodală de la Deva era inspirată, fără îndoială, de modelul aceleia regale, acest fapt explicând, de altfel, modalitatea în care s-a realizat trecerea în serviciul voievodului, în anii de după 1301, a funcţionarilor locali aflaţi în subordinea principalilor demnitari ai regatului. Ladislau Kán a avut, de asemenea, un rol decisiv în organizarea Camerei Transilvaniei, a cărei primă menţionare este făcută în textul acordului de la Szeged (1310). Acest organism fiscal, a cărui principală activitate consta în schimbarea anuală a banilor şi perceperea taxei aferente acesteia *(lucrum camerae)*, pare să-şi fi extins competenţele asupra întregului teritoriu al Transilvaniei, incluzând, aşadar, comitatul Sibiului şi scaunele secuieşti. Ladislau Kán a reorganizat, de asemenea, cancelaria voievodală, inspirată din modelul aceleia a episcopului de Alba-Iulia. Titularul acesteia din anii 1303-1306, arhidiaconul Ioan de Târnava, era deţinătorul unor atribuţii juridice importante, el participând la autentificarea şi aducerea la îndeplinire a deciziilor voievodale. Devenit, în vara anului 1307, locţiitor al episcopului Transilvaniei, Ioan de Târnava părea personajul cel mai indicat pentru preluarea succesiunii vârstnicului episcop Petru Monoszly, el beneficiind, la început, şi de susţinerea voievodului Ladislau. Instalarea sa în funcţia episcopală a fost însă compromisă de ambiţiile excesive ale voievodului, care în ziua morţii episcopului Petru (27 noiembrie 1307) a descins în forţă la Alba-Iulia şi i-a arestat pe cei mai mulţi dintre canonicii capitlului catedralei episcopale, cărora le-a impus, la 7 ianuarie 1308, „alegerea" în calitatea de episcop a unuia dintre fiii săi. Această excesivă forţare a notei a adus, într-adevăr, sub controlul voievodului importantele domenii ale episcopiei, dar, în acelaşi timp, a şubrezit în mod considerabil poziţia sa internă şi a provocat numeroase adversităţi.

Abaţia cisterciană de la Cârţa *(reconstituire)*

Politica externă a Transilvaniei a înregistrat, în această perioadă, o disociere radicală de direcţiile promovate, până în ultimii ani ai secolului al XIII-lea, de către regii arpadieni. Începând cu anii 1301—1303, răspunzând propriilor raţiuni de securitate ale ţării pe care o conducea, voievodul şi-a ancorat cu fermitate poziţiile în lumea Sud-Estului european. Excelentele sale relaţii cu sârbii, bulgarii, rutenii şi românii au constituit premisa indispensabilă a angajării sale în competiţia pentru coroana Ungariei şi au transformat, până în anul 1315, poziţia sa externă într-una inatacabilă. Angajat în disputele pentru succesiunea la coroana Ungariei, Ladislau Kán s-a manifestat ca un adversar ireconciliabil al lui Carol Robert de Anjou, spre deosebire de episcopul Petru Monoszly, care a îmbrăţişat de la bun început cauza candidatului angevin. Numărându-se, până în anul 1305, printre susţinătorii regelui ceh Venceslas al II-lea Premysl, Ladislau a devenit, după asasinarea acestuia, un adevărat protector al candidatului bavarez Otto de Wittelsbach, care, împins de situaţia dificilă în care se găsea, s-a refugiat în Transilvania, unde a contractat o căsătorie cu fiica voievodului. În vara anului 1307, ca urmare a unei oferte primite din partea regelui Germaniei Albert de Habsburg, concurent al casei de Wittelsbach la obţinerea coroanei imperiale a Germaniei, voievodul l-a arestat pe Otto, confiscându-i coroana şi celelalte însemne ale regalităţii ungare. Deţinerea „Sfintei Coroane" l-a transformat pe Ladislau Kán într-un factor de primă mărime al competiţiei pentru tronul Ungariei. El a încheiat o trainică alianţă cu regele Serbiei, Ştefan Milutin, al cărui fiu, viitorul rege Ştefan Decanski, a devenit ginerele său. Prin intermediul regelui sârb, Ladislau s-a implicat, de asemenea, în proiectele politice ale lui Carol de Valois - fratele regelui Franţei, Filip al IV-lea cel Frumos - care încerca să obţină coroana Ungariei pentru propriul său fiu. Nereuşita proiectelor sale europene l-a determinat, în cele din urmă, pe voievodul Transilvaniei să iniţieze negocieri cu regele Carol Robert, căruia i-a cedat „Sfânta Coroană" în august 1310, în schimbul recunoaşterii stăpânirii sale asupra Transilvaniei şi celei mai mari părţi a Banatului.

Românii în sistemul politic al voievodatului

Integrarea românilor în sistemul politic transilvan şi începuturile afirmării lor ca stare distinctă în cadrul acestuia au fost rezultatul unui îndelungat proces de adaptare a societăţii autohtone la sistemul de valori al feudalismului occidental şi de constituire a unei elite sociale care aspira la dobândirea statutului nobiliar. Reprezentanţilor acestei cnezimi româneşti stăpânitoare de pământuri le adresase regele Andrei al III-lea chemarea de a participa la congregaţia generală de la Alba-Iulia, din martie 1291; tot ei primiseră în 1288, din partea arhiepiscopului Lodomerius de Esztergom, solicitarea de a-i retrage regelui Ladislau Cumanul sprijinul pe care, împreună cu alţi repre-

zentanţi ai stărilor privilegiate din Transilvania, i-l acordaseră până în acel moment. În împrejurările agitate ale celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIII-lea, românii au ajuns să deţină un rol militar din ce în ce mai important, depăşindu-şi statutul anterior de apărători ai frontierelor. Antrenarea lor în diferite întreprinderi războinice de la frontierele occidentale ale Ungariei - campania împotriva Boemiei (1260), expediţia împotriva Austriei (1291) - constituie un argument indubitabil în acest sens. Rolul economic al românilor a ajuns şi el să fie, în această perioadă, unul mult mai bine apreciat, specializarea lor pastorală fiind legată de dezvoltarea producţiei postavului în centrele economice săseşti. Nevoia de sporire a rentabilităţii domeniilor nobiliare a făcut să crească, în acelaşi timp, interesul proprietarilor funciari faţă de români, în calitatea lor de cultivatori ai pământului.

Două dintre „ţările" româneşti integrate în sistemul politic al Transilvaniei voievodale, Ţara Haţegului şi Ţara Făgăraşului, au cunoscut la sfârşitul secolului al XIII-lea o nouă perioadă de consolidare a autonomiei lor. Cnezimea românească din Ţara Haţegului, care ctitorise, în a doua jumătate a veacului al XIII-lea, mănăstiri şi biserici de zid cum ar fi cele de la Densuş şi Peşteana, s-a bucurat, cu certitudine, de o poziţie privilegiată în timpul voievodatului lui Ladislau Kán. Cel mai vechi strat de pictură murală al bisericii din Streisângeorgiu, care îi menţionează pe cnezul Balea, preotul Naneş şi zugravul Teofil, datează chiar din această epocă (1313—1314) şi oferă, de asemenea, şi mărturii legate de instalarea unor cnezi în stăpânirea unor posesiuni nobiliare. În ceea ce-i priveşte pe românii din Ţara Făgăraşului, aceştia au continuat să deţină un rol important în sistemul de apărare a graniţelor Transilvaniei. Implicaţi în constituirea, pe versantul sudic al Carpaţilor, a unui district militar de frontieră cu reşedinţa la Câmpulung, boierii făgărăşeni au avut, potrivit unei tradiţii consemnate de numeroase izvoare medievale, un rol important în întemeierea statului medieval Ţara Românească. În ceea ce-i priveşte pe voievozii români din Ţara Maramureşului, aceştia reuşiseră, potrivit tradiţiei, să obţină statutul nobiliar încă din epoca lui Ladislau Cumanul, în perioada interregnului, Maramureşul se desprinsese, practic, din sistemul politic al Regatului Ungar, profitând şi de o conjunctură regională favorabilă. La începutul verii anului 1308, când Ladislau Kán l-a expediat în această direcţie pe prizonierul său Otto de Wittelsbach, „ducele" *(Herzog)* acestei „ţări româneşti" *(Walachenland)* nu era, potrivit datelor oferite de cronica lui Ottokar de Styria, mai mult decât un aliat al acestuia.

Biserica ortodoxă din Densuş

Remarcabila afirmare a românilor în a doua jumătate a veacului al XIII-lea a fost favorizată de prăbuşirea, din iniţiativa unei puteri regale avide de noi resurse umane şi materiale, a barierelor interne dintre societatea restrânsă a cuceritorilor şi masa celor cuceriţi. Procesul de adaptare a românilor la valorile promovate de sistemul politic congregaţional nu ne oferă niciun prilej pentru a constata vreun semn de retardare. Instituţiile lor tradiţionale s-au aflat, în această epocă, într-o continuă evoluţie, adaptându-se din mers noilor realităţi; dacă ele îşi vor încetini, în cele din urmă, ritmul de dezvoltare, acest fapt s-a datorat excluderii românilor dintr-un sistem politic care nu le putea recunoaşte un statut privilegiat fără a-şi pune în pericol propria existenţă.

Cucerirea Transilvaniei de către Carol Robert (1315-1324). Regimul dominaţiei angevine

Invazia trupelor regale în Transilvania a avut loc abia după moartea lui Ladislau Kán (1315), ea fiind începutul unui război de durată. Sprijiniţi de Serbia, Bulgaria, Cnezatul Haliciului şi Ţara Românească, nobilii transilvăneni s-au împotrivit cu înverşunare instaurării dominaţiei angevine, susţinând succesiunea fiilor lui Ladislau Kán la conducerea voievodatului. După o lungă serie de confruntări cu rezultate schimbătoare - Debreţin (1316), Ciceu (1317), Topa (1318), Bonţida (1320), Deva (1321) ş.a. - regele a reuşit să îşi impună, în cele din urmă, autoritatea asupra celei mai mari părţi a Transilvaniei, chiar dacă unii dintre reprezentanţii nobilimii rebele - aşa cum a fost, de exemplu, comitele Solomon de Braşov, care a păstrat cetatea Codlea, împotriva regelui, până în anul 1331 - şi-au continuat rezistenţa timp de mulţi ani după încheierea oficială a războiului. După obţinerea victoriei, Carol Robert a instituit în Transilvania un regim de ocupaţie militară, patronat de brutalul şi venalul voievod Toma Szécsényi (1321—1342). Excluşi de la deţinerea oricăror demnităţi importante, nobilii transilvăneni au fost înlocuiţi cu credincioşi ai regelui din regiunile de la răsărit de Tisa şi supuşi, împreună cu ceilalţi locuitori ai provinciei, unei exploatări abuzive din partea oamenilor acestuia. Această stare de lucruri s-a prelungit până la începutul domniei lui Ludovic de Anjou (1342—1382), care, motivat de aspiraţii de dominare a teritoriilor extracarpatice, a iniţiat o politică de apropiere faţă de stările Transilvaniei.

Carol Robert de Anjou

Întemeierea Țării Româneşti

8

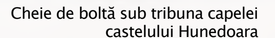
Constituirea statelor feudale româneşti este rezultatul unui lung proces de dezvoltare a formaţiunilor politice din secolele precedente.

Voievodatele, cnezatele, „ţările" româneşti au traversat, în împrejurările relativei stabilităţi politice din ultimele decenii ale secolului al XIII-lea şi din primele decenii ale celui următor, o perioadă de consolidare, întemeiată pe o evidentă creştere demografică şi pe maturizarea structurilor economice şi sociale. Dezvoltarea economică şi reintegrarea teritoriilor româneşti în marile trasee ale comerţului internaţional, evidenţiate de izvoarele istorice şi arheologice din prima jumătate a secolului al XIV-lea, au oferit păturii conducătoare a societăţii româneşti resursele economice necesare pentru iniţierea unei noi etape a procesului de organizare politică din teritoriile de la sud şi răsărit de Carpaţi. Maturizarea politică a formaţiunilor statale româneşti s-a aflat, de asemenea, în strânsă legătură cu evoluţia anumitor factori externi, printre aceştia numărându-se criza Regatului Ungariei şi accentuarea autonomiei Transilvaniei, care şi-a reafirmat, în această epocă, statutul de *regnum.*

Diploma ioaniţilor (1247) şi situaţia social-politică dintre Carpaţi şi Dunăre

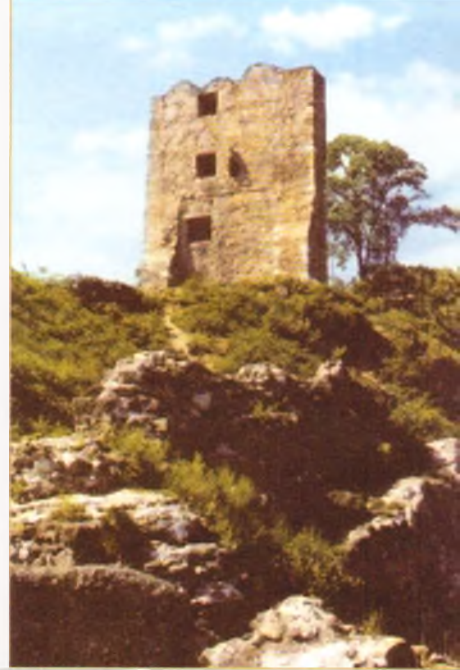
Invazia mongolă din 1241—'42 găsise entităţile politice româneşti de la sud de Carpaţi în plin proces de consolidare, datorită angrenării lor în sistemul militar creat de regalitatea arpadiană în scopul protecţiei frontierelor răsăritene. Cronica persanului Rashid od-Din descrie confruntările înregistrate în această regiune între prinţul mongol Böcek şi un stăpânitor local pe nume Mišelav, care îi aşteptase pe invadatori, gata de luptă, în munţii Yaprak Tak. Stăpânirea acestuia ar putea fi localizată, după toate probabilităţile, în regiunea subcarpatică a Munteniei, acolo unde, în 1247, *Diploma ioaniţilor* va menţiona existenţa unui voievodat românesc condus de un anume Szeneslaus (Seneslau). Mišelav dispunea, în orice caz, de o forţă armată îndeajuns de puternică pentru a-i da îndrăzneala să înfrunte, fie şi în condiţiile unui teren accidentat, forţa de asalt a unui tömen mongol - unitate militară care dispunea, în mod obişnuit, de un efectiv de cca 10.000 de oameni.

Contractul încheiat între regele Béla al IV-lea şi cavalerii ioaniţi, la 2 iunie 1247, având ca obiect instalarea acestora în mai multe regiuni ale regatului, între acestea numărându-se şi Ţara Severinului, are marele merit de a dezvălui realităţi existente în spaţiul medieval românesc pe care alte izvoare istorice nu se grăbesc să le ofere. Ioaniţii primeau de la regele Ungariei „întreaga ţară a Severinului *(terram de Zeurino),* împreună cu cnezatele lui Ioan şi Farcaş până la râul Olt (*cum kenazatibus Joannis et Farcasii usque ad fluuium Olth),* cu excepţia ţării cnezatului voievodului Litovoi" (terra kenazatus Lytuoy woiauode). Numită şi terra Lytua, această ultimă formaţiune politică rămânea, mai departe, pe seama românilor, „aşa cum au stăpânit-o aceştia şi până acum" *(excepta terra ... quam Olatis relinquimus prout iidem hactenus tenuerunt).* Principalele condiţii ale contractului încheiat între cavaleri şi rege erau stabilite în felul următor: suveranul urma să primească jumătate din foloasele, veniturile şi slujbele *(utilitatum, redditum ac seruitiorum)* din Ţara Severinului şi din cele două cnezate menţionate, ale lui Ioan şi Farcaş, cealaltă jumătate

Cheie de boltă sub tribuna capelei castelului Hunedoara

Cetatea Deva

Cetatea medievală a Severinului (Castrul Zeurini menţionat în *Diploma ioaniţilor*)

urmând să revină cavalerilor; regele nu avea niciun fel de pretenţii asupra veniturilor bisericilor clădite sau care urmau să fie clădite acolo, în vreme ce ioaniţii urmau să lase neatinse „cinstea şi drepturile" înaltului cler, ale arhiepiscopilor şi episcopilor, „pe care se ştia că le au"; veniturile morilor în funcţiune sau care urmau a fi clădite, cu excepţia acelora din „terra Lytua", precum şi

Blazon teutonic hunedorean

diversele clădiri, semănături, fâneţe şi păşuni *(fenetis, pascuis)* pentru vite şi oi, făcute pe cheltuiala cavalerilor, rămâneau în posesia acestora; veniturile de la pescării şi iazuri urmau însă să fie împărţite în mod egal între cavaleri şi rege; cavalerii aveau, în plus, permisiunea de a strânge, pentru ei înşişi, jumătate din veniturile şi foloasele regale percepute de la românii din „ţara Lytua", exceptându-se „Ţara Haţegului cu cele ce ţin de dânsa" *(excepta terra Harszoc cum pertinentibus suis).* Voievodului din „ţara Lytua" îi erau impuse obligaţii militare în folosul cavalerilor, *cum apparatu suo bellico*; reciproc, aceştia din urmă se îndatorau, pe cât le va fi stat în putinţă, să îi ajute pe români. O menţiune specială - printre cele mai discutate în istoriografie - se referă la dreptul de judecată: în caz de sentinţă pentru vărsare de sânge, „mai-marii ţării" (*maiores terrae*), aşadar nobilimea, fără distincţie etnică, aveau posibilitatea de a apela la judecata curţii regale, în cazurile în care sentinţa locală li s-ar fi părut neîndreptăţită.

În condiţii similare celor stabilite pentru „Ţara Severinului" şi „ţara Lytua", cavalerilor ioaniţi le era concedată „toată Cumania, de la râul Olt şi munţii Transilvaniei..., în afară de ţara lui Seneslau, voievodul românilor, pe care am lăsat-o acelora, aşa cum au stăpânit-o şi până acum" *(a fluuio Olth et alpibus Ultrasiluanis totam Cumaniam...,excepta terra Szeneslai, woiavode Olahorum, quam eisdem relinquimus, prout iidem hactenus tenuerunt).* Ioaniţii urmau să beneficieze exclusiv de veniturile şi foloasele „Cumaniei" timp de 25 de ani; după expirarea acestui termen, slujbaşii regali urmau să vină din cinci în cinci ani în acest teritoriu spre a-i strânge foloasele, lăsând însă jumătate dintre ele pentru cavaleri.

O serie de concluzii de ordin general istoric se pot desprinde din analiza acestui document de la mijlocul secolului al XIII-lea. Teritoriul dintre Carpaţi şi Dunăre era împânzit de „ţări" cu statute politico-juridice diferite: „voievodate" - dispunând de autonomie politică faţă de regalitatea ungară - şi „cnezate" - dependente faţă de Ţara Severinului, dăruită de rege cavalerilor ioaniţi. Stăpânirea lui Litovoi din Oltenia se afla într-o legătură teritorială organică cu Ţara Haţegului, situată în interiorul arcului carpatic, acest din urmă teritoriu nefăcând obiectul tranzacţiei din 1247. Rămâne incertă localizarea cnezatelor lui Ioan şi Farcaş, opiniile specialiştilor pledând pentru situarea acestora în regiunea subcarpatică a Olteniei, în ceea ce priveşte voievodatul lui Seneslau, de la răsărit de Olt, acesta era localizat, foarte probabil, în regiunea subcarpatică a Munteniei, pe teritoriul viitoarelor judeţe medievale Argeş şi Muscel. Ipoteza prelungirii teritoriale a stăpânirii lui Seneslau la nord de crestele Carpaţilor Meridionali, în regiunea ţării intracarpatice a Făgăraşului, vehiculată cu insistenţă de istoriografia română, nu este susţinută, până în prezent, de argumente databile în acest interval cronologic.

Cetatea medievală a Severinului

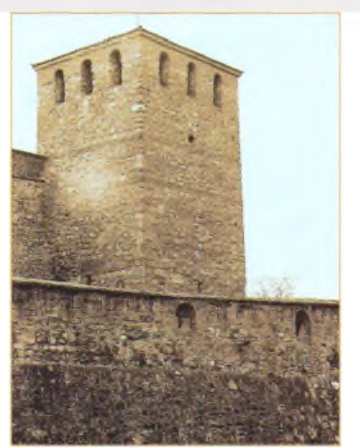

Voievodatul lui Litovoi. Confruntările cu Ungaria

Cele două principale nuclee statale atestate la sud de Carpaţi în anul 1247 au avut, de-a lungul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIII-lea, o evoluţie istorică paralelă şi nu întru totul convergentă. În timp ce voievodatul de la Argeş, a cărui situare în imediata vecinătate a ariei de dominaţie a Hoardei de Aur l-a ferit de tentaţiile expansioniste ale Regatului Ungariei, a putut cunoaşte, până către sfârşitul secolului, o îndelungată perioadă de relativă linişte, formaţiunile statale de la apus de Olt au fost purtate în vâltoarea numeroaselor conflicte armate desfăşurate pentru stăpânirea acestui teritoriu de importanţă strategică, care reprezenta, pentru Ungaria, o adevărată „poartă a Balcanilor". Nu este nici până astăzi clar dacă ospitalierii şi-au asumat vreodată, efectiv, rolul de apărători ai Severinului, intrând în posesia teritoriilor care le fuseseră donate în 1247. În orice caz, anii de după 1255 au fost martorii reafirmării prezenţei militare ungare în acest spaţiu, fapt care a provocat atacul bulgar asupra Severinului din anul 1260, desfăşurat în paralel cu o invazie mongolă eşuată asupra Transilvaniei. Recuperarea Severinului de către Laurenţiu, fiul lui Kemyn (1261), a coincis cu revenirea principelui Ştefan în demnitatea de duce al Transilvaniei şi cu începutul unei lungi serii de războaie ungaro-bulgare (1261—1267), care au avut drept rezultat constituirea unui „ţarat" sub protectorat maghiar în regiunile apusene ale Bulgariei, cu reşedinţa la Vidin.

în această perioadă (probabil în 1265), voievodatul de pe Jiu a pierdut controlul asupra Ţării Haţegului, intrată, prin donaţie regală, în posesia lui Ioachim Gutkeled, fratele voievodului Nicolae al Transilvaniei (1265—1270). Presiunea regală asupra românilor, exercitată acum din două direcţii, a accentuat ostilitatea acestora faţă de o dominaţie din ce în ce mai împovărătoare. Ridicarea de către Ioachim Gutkeled, în intervalul 1265-1270, a celor două fortificaţii cu donjoane hexagonale de la Haţeg şi Mehadia mărturiseşte, în orice caz, existenţa unei ameninţări asupra sud-vestului Transilvaniei şi asupra Banatului montan, ameninţare care nu putea să vină decât din partea voievodatului românesc de pe teritoriul Olteniei.

În 1272, odată cu moartea regelui Ştefan al V-lea şi declanşarea crizei politice din Ungaria, voievodul Litovoi - probabil un fiu sau nepot al celui menţionat în 1247 - şi-a extins stăpânirea asupra celorlalte formaţiuni statale de pe teritoriul Olteniei şi a sistat achitarea obligaţiilor financiare care îi fuseseră impuse de către regalitatea ungară. Este posibil ca tentativele sale recuperatoare să se fi extins şi asupra Ţării Haţegului, unde tulburările şi confruntările armate desfăşurate în preajma anului 1276 au făcut necesară crearea unui comitat al Haţegului, avându-l ca titular pe Petru Aba. Simptomatic pentru amploarea crizei înregistrate de dominaţia ungară asupra acestor regiuni este faptul că măsurile de represalii împotriva voievodului de pe Jiu au putut fi luate abia la câţiva ani după consumarea rebeliunii acestuia. Protagonistul expediţiei împotriva lui Litovoi a fost magistrul Gheorghe (Georgius) Baksa-un familiar al lui Laurenţiu Aba, care fusese instalat, la sfârşitul anului 1278, în demnitatea de ban al Severinului. Campania împotriva lui Litovoi, plecată din cetatea Severinului, s-a desfăşurat în primele luni ale anului 1279, în paralel cu războiul purtat de ceilalţi membri ai clanului Aba împotriva saşilor din „provincia” Sibiului. Surprinzătoare şi rapidă, această expediţie s-a încheiat printr-o victorie completă a trupelor regale: voievodul Litovoi şi-a pierdut viaţa în luptă, iar fratele său Bărbat, căzut în captivitate, a fost dus de către victoriosul magistru Gheorghe în faţa regelui Ladislau al IV-lea, care l-a eliberat în schimbul unei răscumpărări însemnate. Este demn de a fi remarcat faptul că, în pofida acestei victorii complete, nu a fost pusă niciun moment în discuţie recuperarea de către regalitate a teritoriilor extracarpatice asupra cărora Litovoi îşi extinsese stăpânirea, în schimbul achitării de către români a unor obligaţii financiare şi, fără îndoială, al prestării formale de către Bărbat a omagiului vasalic, regele Ladislau al IV-lea s-a înclinat în faţa unui fapt împlinit, recunoscând rezultatele acestei prime etape a unificării formaţiunilor politice de la sud de Carpaţi.

Cetatea Vidinului

Haliciul medieval. Parte din vechea cetate

Restabilirea suzeranităţii ungare asupra voievodatului românesc extracarpatic nu a fost decât una episodică. Ofensiva lui Nogai asupra Ungariei, desfăşurată câţiva ani mai târziu (1285), a avut drept consecinţă accentuarea dominaţiei mongole asupra teritoriilor extracarpatice şi abandonarea temporară de către Ungaria a cetăţii strategice a Severinului. Tentativele regelui Andrei al III-lea de recâştigare a poziţiilor ungare în regiune şi de reluare a unei politici sud-est-europene, în colaborare cu ţarul Gheorghi I Terter, au provocat riposta promptă a lui Nogai şi a principalilor săi aliaţi nord-balcanici, Şişmanizii de la Vidin (1292). Ungaria a pierdut, cu această ocazie, Severinul pentru aproape patru decenii. Influenţa Ţaratului de Vidin asupra formaţiunilor politice din Oltenia a fost, în această perioadă, una în curs de consolidare, forţele sale rămânând active în regiune până în primele decenii ale secolului al XIV-lea, în confruntările din zona Porţilor de Fier.

Voievodatul de la Argeş. Unificarea formaţiunilor politice dintre Carpaţi şi Dunăre

Slăbirea dominaţiei Hoardei de Aur în răsăritul teritoriilor dintre Carpaţi şi Dunăre, la sfârşitul secolului al XIII, şi criza politică a Regatului Ungar după stingerea dinastiei arpadiene au facilitat tendinţele de autonomie ale entităţilor statale din regiunile subcarpatice şi progresiva extindere a autorităţii lor asupra câmpiei dunărene. În aceste împrejurări a avut loc, la sfârşitul veacului al XIII-lea, afirmarea vertiginoasă a voievodatului românesc din zona Argeşului, care, preluând iniţiativa unificării formaţiunilor româneşti dintre Carpaţi şi Dunăre, a contribuit la grăbirea procesului de constituire a „domniei a toată Ţara Românească”.

O contribuţie semnificativă la acest proces au avut-o „descălecările” româneşti de dincolo de Carpaţi, din regiunea Ţării Făgăraşului, puse de tradiţia istorică a „întemeierii” Ţării Româneşti pe seama unui voievod numit, în general, Radu Negru. Aceste tradiţii legendare reflectă, cu certitudine, evenimente reale care s-au consumat, probabil, în ultimul deceniu al secolului al XIII-lea, ele fiind legate de constituirea de către regalitatea ungară a

Radu Negru

unei „mărci” transcarpatice de frontieră cu reşedinţa la Câmpulung. O piatră de mormânt aparţinând unuia dintre conducătorii acestei formaţiuni, *comes Laurencius de Longo Campo*, datată în anul *„1300”*, are marele merit de a ne oferi un reper cronologic destul de solid. Nu este încă pe deplin clarificată conjunctura în care s-a produs extinderea autorităţii „comiţilor” din Câmpulung asupra voievodatului de la Argeş şi, de asemenea, rămân la fel de nebuloase împrejurările care au dus la supunerea stăpânitorilor de la apus de Olt faţă de nucleul politic din Muntenia subcarpatică. Insistenţa cu care tradiţia întemeierii pledează pentru prioritatea Câmpulungului nu permite, în orice caz, niciun fel de speculaţie în această direcţie. Etapa finală a acestui proces a avut loc, foarte probabil, în primele două decenii ale secolului al XIV-lea, un anumit rol în această direcţie, din perspectiva politicii externe, avându-l relaţiile stabilite între românii nord-dunăreni şi ţaratul Şişmanizilor de la Vidin. Afirmarea voievodului muntean Basarab - fiu al unui potentat local pe nume Thocomerius, căruia nu i se poate preciza cu certitudine statutul - pare să se fi produs, potrivit informaţiilor aflate la dispoziţia noastră, în împrejurările războiului purtat împotriva Ungariei de statele ortodoxe din nordul Peninsulei Balcanice (1316-1324), sprijinitoare ale rebeliunii nobilimii de la răsărit de Tisa împotriva noului rege Carol Robert de Anjou.

Cucerirea independenţei Ţării Româneşti faţă de Ungaria angevină

Menţiunile documentare referitoare la angajarea voievodului Basarab în operaţiunile militare din zona Mehadiei, în cadrul etapei finale a acestui război (1322-1324), sunt o dovadă certă a faptului că, în această perioadă, unificarea formaţiunilor politice din regiunile subcarpatice ale Munteniei şi Olteniei fusese deja realizată. Negocierile diplomatice purtate cu voievodul român, în numele regelui Carol Robert, de către Martin, comitele Sălajului, au avut drept efect încheierea păcii între Ungaria şi Ţara Românească (1324). Devenit, din punct de vedere formal, ca rezultat al încheierii acestei păci, un vasal al regelui Ungariei, care îl numeşte, la 26 iulie 1324, *Basarab, woyuodam nostrum Transalpinum,* voievodul Ţării Româneşti nu făcuse totuşi niciun fel de concesie teritorială vecinului său dinspre nord, el continuând să rămână, şi după această dată, în posesia cetăţii strategice a Severinului. Această vasalitate pare să fi fost, în orice caz, doar una de circumstanţă, voievodul român neasumându-şi niciun fel de obligaţii faţă de regele Ungariei, cu singura excepţie a achitării unor obligaţii financiare cărora nu le putem preciza amploarea. Cu toate acestea, faptul că papa Ioan al XXII-lea i se adresa lui Basarab, în 1327, numindu-l *princeps devotus catholicus* şi lăudându-i acţiunile (opera) întreprinse pentru stârpirea neamurilor necredincioase *(ad exterminationem infidelium nationum)* pare să mărturisească existenţa anumitor forme de colaborare între voievodul român şi lumea catolică, cărora nu le putem preciza însă conţinutul.

Neîncrederea existentă între Ungaria şi Ţara Românească în anii de după 1324, determinată de insatisfacţia lui Carol Robert faţă de condiţiile în care fusese încheiată această pace, s-a transformat, pe măsura trecerii timpului, într-o tensiune din ce în ce mai evidentă. Departe de a se manifesta în planul relaţiilor externe ca un vasal al regelui Ungariei, Basarab a rămas, dimpotrivă, integrat într-un sistem politic care gravita în jurul Ţaratului Bulgar, reunificat la începutul anului 1323 sub conducerea despotului de Vidin, Mihail Şişman (1323-1330). Participarea masivă a trupelor „ungrovlahe” la expediţiile efectuate de bulgari împotriva Bizanţului este atestată încă din anul 1323. În 1330, Basarab a luat, de asemenea, parte la campania ţarului Mihail Şişman împotriva Serbiei, încheiată, la 18 iulie, prin marea victorie sârbă de la Velbujd. Această înfrângere bulgară, urmată de moartea ţarului Mihail Şişman şi de episodica instalare pe tronul din Târnovo a ţarului minor Ivan Ştefan, aflat sub controlul regelui sârb Ştefan Decanski, a declanşat o gravă criză de echilibru în Balcani, care i-a oferit lui Carol Robert nesperata ocazie de a încerca o nouă reglementare pe calea armelor a raporturilor sale cu voievodul Ţării Româneşti. Campania din septembrie-noiembrie 1330, întreprinsă cu o oaste înjghebată în grabă, a reprezentat, fără îndoială, o tentativă a regelui de a profita de degringolada în care intrase sistemul politic patronat de Mihail Şişman ca urmare a dezastrului de la Velbujd. După cucerirea Severinului, realizată cu destulă uşurinţă, regele Carol Robert, prea sigur pe superioritatea

Carol Robert de Anjou

sa militară, a refuzat ofertele de pace ale lui Basarab şi, în pofida anotimpului nefavorabil, şi-a continuat înaintarea către Argeş, capitala Ţării Româneşti, înaintând într-un teritoriu pustiit de localnici, înfometată şi lipsită de aprovizionare, oastea regală era deja extenuată în momentul în care a ajuns în apropierea obiectivului pe care şi-l stabilise. În aceste condiţii, asediul cetăţii de reşedinţă a voievodului s-a dovedit a fi un insucces, cu toate că fortificaţiile acesteia erau de o calitate cu mult inferioară acelora ale

Severinului. Pentru a salva aparenţele, regele a încheiat cu Basarab un armistiţiu, a ridicat asediul şi şi-a început retragerea spre Transilvania, încercând să îşi deschidă drum, cu greutate, prin defileele Carpaţilor Meridionali. Românii şi-au dat seama fără întârziere că nu vor mai avea poate niciodată o şansă atât de favorabilă. Ceea ce a urmat a fost, pentru oastea regală, un adevărat dezastru: surprinse într-o ambuscadă şi izolate într-una dintre văile înguste ale munţilor, trupele lui Carol Robert au fost aproape decimate de către oştenii voievodului într-un măcel care s-a prelungit de vineri, 9 noiembrie, până luni, 12 noiembrie 1330. Regele însuşi şi-a salvat viaţa cu mare dificultate, travestindu-se în hainele unuia dintre credincioşii săi.

Afirmarea internaţională a Ţării Româneşti, întemeierea mitropoliei Ungrovlahiei

Consfinţind independenţa Ţării Româneşti faţă de coroana Ungariei, victoria din anul 1330 a transformat, de asemenea, în mod fundamental poziţia sa internaţională. Respingând cu succes, într-un moment extrem de critic şi fără niciun sprijin din partea aliaţilor săi, o invazie condusă de însuşi regele Ungariei, Basarab I şi-a cucerit o poziţie de prestigiu pe scena politică a Europei Sud-Estice, poziţie la care este puţin probabil ca înaintaşii săi să fi îndrăznit vreodată să aspire. În februarie 1331, la doar câteva luni după marea sa victorie, voievodul român a contribuit, probabil în mod decisiv, la instalarea ginerelui său Ivan Alexandru pe tronul ţarilor din Târnovo. în 1331-1332, trupele muntene au participat din nou, în sprijinul bulgarilor, la războiul victorios purtat de aceştia împotriva Bizanţului; în aceeaşi perioadă Basarab a recuperat, se pare, cetatea Severinului. Reluat în 1335, războiul cu Ungaria s-a desfăşurat de această dată pe un front mult mai larg, izvoarele înregistrând confruntări armate atât în Ţara Bârsei, cât şi la Severin, această ultimă cetate rămânând însă, în cele din urmă, în stăpânirea Ţării Româneşti. O nouă fază a presiunii ungare s-a consumat în anii 1343-1345, după moartea lui Carol Robert şi încoronarea fiului său Ludovic cel Mare. Basarab a pierdut de această dată Severinul, iar fiul său Nicolae Alexandru, probabil asociat la tron, a acceptat, în cele din urmă, să depună omagiul de vasalitate faţă de regele Ungariei. Restabilită prin acest act formal, pacea cu Ungaria nu a mai fost tulburată până la încetarea din viaţă a voievodului întemeietor, survenită - potrivit unei însemnări datând din timpul domniei nepotului său Vladislav I Vlaicu - la Câmpulung, în anul bizantin 6860 (AD 1351-1352).

Bătălia de la Posada din 1330, după *Cronica pictată de la Viena*

În timpul domniei fiului şi succesorului lui Basarab, Nicolae Alexandru (1352-1364), politica externă a Ţării Româneşti a înregistrat o reorientare semnificativă, consecinţă a modificării raportului de forţe din Europa Central-Orientală. Desprinzându-se, în preajma anului 1355, din tradiţionalele sale legături cu ţaratul din Târnovo, Nicolae Alexandru a stabilit relaţii de alianţă cu Bizanţul, cu Serbia lui Ştefan Dušan şi cu ginerele său Ivan Straţimir, ţarul Vidinului, al cărui protector a devenit. Aliniindu-se politicii Bizanţului şi patriarhiei ecumenice de izolare a statului bulgar şi a bisericii sale autocefale cu aspiraţii universaliste, Nicolae Alexandru a trecut biserica munteană sub ascultarea Marii Biserici din Constantinopol, care avea să ofere o altă legitimitate, mai înaltă, domniei „a toată Ţara Românească". Această remarcabilă schimbare s-a realizat la iniţiativa voievodului muntean, care l-a transferat la Argeş pe mitropolitul Iachint al Vicinei, oraş care fusese puternic afectat, în ultimele decenii, de atacurile tătăreşti. Oficializat în mai 1359, prin hotărârea patriarhului Callistos şi a Marelui Sinod, acest transfer a avut drept urmare numirea lui Iachint ca „legiuit arhiereu a toată Ungrovlahia" şi revenirea Ţării Româneşti la ascultarea faţă de „Preasfânta Mare Biserică a lui Dumnezeu". Acceptarea oficială a Ţării Româneşti în marele „Commonwealth" bizantin, realizată prin actul din 1359, a însemnat o înaltă confirmare a legitimităţii domniei muntene, venită după o jumătate de secol de continuă ascensiune. Ea a asigurat integrarea deplină şi fără rezerve a voievozilor de la Argeş în marea familie a suveranilor lumii ortodoxe, conferindu-le o poziţie internaţională comparabilă cu aceea a vecinilor lor sud-est-europeni.

9 Întemeierea Moldovei

În pofida caracterului lor lacunar, izvoarele istorice ne oferă indicii care permit reconstituirea jaloanelor esențiale ale evoluției organizării politice a spațiului est-carpatic în cea de a doua jumătate a secolului al XIII-lea și în primele decenii ale secolului următor.

Stema Moldovei

Organizarea politică a spațiului est-carpatic

În anii care au urmat invaziei mongole, un duce numit Olaha - posibil etnonim al poporului român, în cazul în care nu este vorba totuși despre o transcriere deformată a numelui rusesc Oleg — a fost întâlnit de misionarul franciscan Giovanni de Plano Carpini, in 1247, în drumul său de întoarcere de la curtea marelui-han. Câțiva ani mai târziu, franciscanul Wilhelm de Rubruck, emisar al regelui Franței la curtea marelui-han, îi amintește pe români (B*laci, Blati)* printre emisarii diferitelor popoare aflați în drum către reședințele stăpânitorilor mongoli. Peste câteva decenii, în 1276-1277, românii *(Blaci)* se aflau, potrivit cronicii lui Thomas Tuscus, în război cu rutenii (*Bruteni*), împiedicându-i pe aceștia din urmă să intervină în sprijinul aliatului lor, regele Ottokar al II-lea al Boemiei, împotriva lui Rudolf de Habsburg. Această informație sugerează, implicit, faptul că românii de pe teritoriul Moldovei dispuneau deja, la acea dată, de resurse militare suficient de importante pentru a crea probleme unui stat de o oarecare anvergură, așa cum era Rusia haliciană. Câteva semnalări sumare ale românilor din spațiul est-carpatic își fac apariția în două acte papale datând din ultimul sfert al secolului al XIII-lea, emise în împrejurările încercărilor de reactivare a misionarismului catolic în Europa Răsăriteană. La 7 octombrie 1279, papa Nicolae al III-lea îi cerea legatului său din Ungaria, Filip de Fermo, să cerceteze situația episcopiei Milcoviei — este vorba, fără îndoială, de fosta episcopie a cumanilor - așezată la hotarele tătarilor, unde de 40 de ani nu mai păstorise niciun episcop[30]. În 1288, papa Nicolae al IV-lea trimitea misionari aparținând ordinului fraților predicatori în mai multe țări din Răsărit, printre acestea numărându-se și „țara vlahilor"[31]. În sfârșit, câteva decenii mai târziu, în anul 1326, românii sunt amintiți, alături de ruteni și lituanieni, printre participanții la expediția organizată pe Oder de regele Poloniei, Vladislav Lokietek (1306-1333), împotriva marcgrafului de Brandenburg, realitate care ne oferă triplul indiciu al capacității lor de acțiune într-o regiune îndepărtată, al asocierii lor cu forțe militare ale unor popoare care își câștigaseră o anumită faimă datorită spiritului lor războinic și, nu în ultimul rând, al discretei lor migrări către un sistem politic diferit de acela al Hoardei de Aur. Bogăția depozitelor de arme și piese de harnașament datate în secolele XIII-XIV, descoperite la Vatra Moldoviței, Coșna și Cozănești (jud. Suceava), fac logică presupunerea apartenenței posesorilor acestora la organisme militare bine structurate, aflate probabil în legătură cu acei *potentes illarum partium,* menționați în actele Curiei pontificale din 1332 și 1337. În același timp, rămâne semnificativă constatarea că organismelor politice existente la răsărit de arcul carpatic înainte de mijlocul secolului al XIV-lea nu le corespund așezări fortificate, fapt care își află, fără îndoială, explicația în natura relațiilor acestora cu Hoarda de Aur, puterea care își exercita hegemonia asupra regiunii.

Cercetările arheologice efectuate în ultimele decenii fac posibilă formularea unor sugestii în legătură cu localizarea formațiunilor prestatale din aceste regiuni. Complexele funerare ale turanicilor nomazi erau grupate cu precădere în stepa dintre Prut și Nistru, zonă în care așezările autohtonilor dispăruseră încă din secolul al XI-lea. Marile căi de peregrinare sezonieră ale păstorilor nomazi urmau cursurile Nistrului, Prutului, Bârladului și ale principalilor afluenți ai acestora, infiltrându-se în ținuturi cu o populație românească compactă. După invazia din 1241-1242, arealul de locuire al triburilor turanice a fost ocupat de către mongoli, care și-au extins propriul sistem administrativ și în zonele de podiș din vecinătatea acestuia. Populația acestor regiuni, completată prin aportul unor grupuri etnice de origine orientală, era una eterogenă, anumite componente ale acesteia începând să manifeste predilecția pentru stabilirea în centre

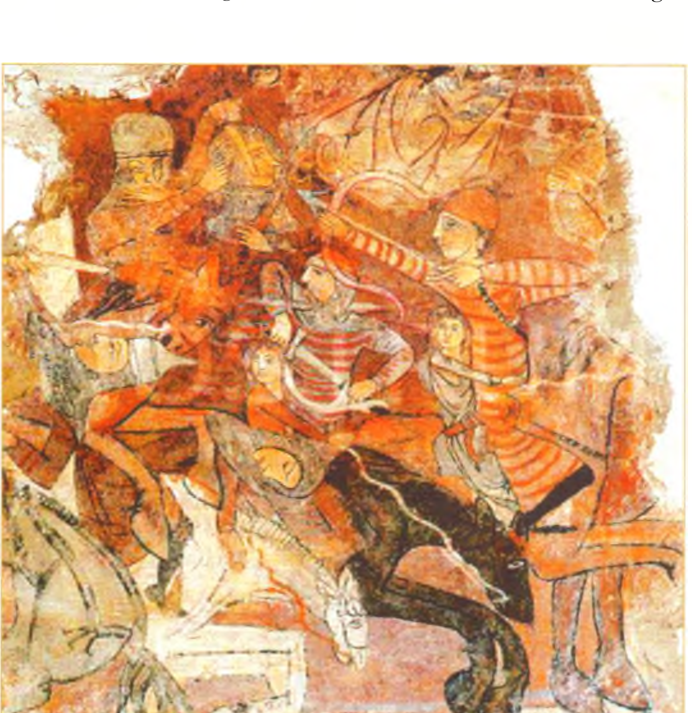
Rudolf de Habsburg

30. DIR, C, XIII/II, p. 220–223.
31. Ibidem, p. 302.

urbane. Probabile reşedinţe ale unor conducători locali ai Hoardei, oraşele Costeşti şi Orheiul Vechi, erau caracterizate printr-o mare diversitate a populaţiei, prin dezvoltarea meşteşugurilor şi comerţului, printr-o prezenţă semnificativă a religiei musulmane şi a limbii arabe. Diferite populaţii integrate în sistemul politico-militar al Hoardei — cumani, alani, mordvini etc. - erau localizate în ţinuturile centrale şi meridionale ale viitorului stat moldovenesc, fiind instalate aici de către mongoli datorită caracterului războinic al acestora. O prezenţă consolidată în această epocă a fost aceea a alanilor caucazieni, a căror „ţară”, localizată de portulanele italiene şi de izvoarele arabe în regiunea de la nordul gurilor Dunării, includea probabil şi o parte a văii Prutului, desemnat în câteva hărţi nautice sub numele de *Alanus fluvius.* Dintre toponimele legate de prezenţa alanilor în regiunile centrale ale Moldovei - semnificativă, din punct de vedere numeric, până către anul 1302, când s-a produs migraţia în masă a acestora în Imperiul Bizantin - cel mai cunoscut este numele oraşului Iaşi. Poziţiile Hoardei în aceste regiuni s-au menţinut până în preajma anului 1370, deci după ce Bogdan pusese bazele statului de sine stătător. Se poate, aşadar, aprecia că circumstanţele politice au împiedicat apariţia formaţiunilor prestatale româneşti în sud-estul spaţiului carpato-nistrean. În schimb, au existat condiţii pentru constituirea lor în regiunile de vest, nord şi centrale ale Moldovei. Nu întâmplător, nucleul iniţial al statului moldovenesc s-a aflat în partea de nord-vest a teritoriului dintre Carpaţi şi Nistru, probabil în bazinul râului Moldova, al cărui nume - aşa cum au relevat deja cronicarii medievali - s-a extins ulterior asupra întregului voievodat.

Regiunile nord-vestice ale Moldovei, avantajate de situarea lor la o distanţă relativ sigură faţă de bazele stăpânirii tătăreşti, erau integrate, în schimb, într-un sistem de relaţii economice şi politice cu totul diferit. Raporturile economice cu Transilvania şi cu Rusia haliciană au favorizat stabilirea în aceste zone a unor colonişti saşi, a căror contribuţie la dezvoltarea mineritului, meşteşugurilor şi comerţului a fost una semnificativă. Această populaţie germană se adăuga aşezărilor maghiare şi secuieşti apărute în regiunile apusene ale Moldovei încă pe parcursul secolului al XIII-lea. Însuşi numele oraşului Baia - important centru economic, devenit, câteva decenii mai târziu, cea dintâi capitală a statului moldovenesc - îşi derivă numele de la cuvântul maghiar *bánya,* cu înţelesul de „mină”. Un locuitor german al acestui oraş, *Allexandro Moldaowicz,* este menţionat în anul 1334, într-un act încheiat la Lemberg (Lvov), pe teritoriul statului halician. Aceloraşi regiuni le este caracteristică, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, circulaţia monedelor maghiare şi central-europene, într-o perioadă în care în ţinuturile răsăritene şi meridionale ale spaţiului carpato-nistrean era încă predominantă circulaţia monedelor mongole şi bizantine. Dezvoltarea urbană, încă incipientă în această epocă, - pe lângă Baia, deja menţionată, centre economice în curs de afirmare erau, în zonă, Siretul şi Suceava -, este legată de creşterea importanţei drumului care străbătea Moldova de la nord la sud, legând oraşul Lvov de Marea Neagră şi de gurile Dunării, şi, de asemenea, de rolul important al derivaţiei acestui drum care se îndrepta către oraşele transilvănene Bistriţa şi Rodna şi, mai departe, către Europa Centrală.

Scenă de luptă împotriva cumanilor
Biserica reformată din Mugeni, jud. Harghita, cca 1350

Formaţiunea politică de pe valea râului Moldova îşi consolidase, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, o poziţie puternic individualizată faţă de Cnezatul Haliciului, deşi organizarea sa ecleziastică continua să se afle în legătură cu acesta. Relaţiile acesteia cu Maramureşul oferă, fără îndoială, unul dintre cele mai clare exemple de strânsă colaborare între două formaţiuni statale situate de o parte şi de alta a Carpaţilor. Preponderenţa politică şi militară deţinută în aceste regiuni de voievozii şi cnezii maramureşeni, evidentă de-a lungul întregului secol al XIV-lea, trebuie pusă în legătură cu puternica afirmare a voievodatului românesc din bazinul Tisei superioare, cu sporirea prestigiului militar şi a rolului politic al nobilimii sale. În acest Maramureş românesc trebuie localizat, cu o foarte mare probabilitate, acel voievod al „ţării românilor” (*Walachenland)* care l-a adăpostit, în vara anului 1308, pe pretendentul regal Otto de Wittelsbach, ducele Bavariei Superioare, după eliberarea sa din prizonieratul lui Ladislau Kán. Calificat de Ottokar de Styria ca fiind un „domn” *(Herr)* „peste ceilalţi”, acest voievod român îşi extindea, probabil, autoritatea şi asupra unora dintre formaţi-

unile politice existente, în acea epocă, în nord-vestul Moldovei. Participarea, în 1325—1326, a românilor (*Walachi*) din aceste ţinuturi, alături de polonezi, ruteni şi lituanieni, la expediţiile regelui Vladislav Lokietek împotriva Brandenburgului exprimă, în orice caz, un statut politic distinct al acestor români.

Cavalerie ungaro-polonă (*reconstituire*)

Ofensiva răsăriteană a Ungariei şi Poloniei

Cadrul extern în care s-au desăvârşit emanciparea politică a românilor de la răsărit de Carpaţi la mijlocul secolului al XIV-lea şi constituirea statului moldovenesc de sine stătător a fost creat de ofensiva Poloniei şi Ungariei împotriva Hoardei de Aur şi de tendinţa celor două regate creştine asociate de a-şi impune dominaţia asupra teritoriilor smulse hegemoniei mongole. Principalele evenimente rezultate din această înfruntare s-au desfăşurat în două mari etape. Prima dintre acestea, desfăşurată între anii 1340 şi 1349, s-a încheiat prin anexarea Haliciului şi a celei mai mari părţi a Volhiniei de către Polonia şi prin impunerea autorităţii ungare asupra unei mari părţi a teritoriului est-carpatic. Cea de a doua etapă, delimitată cronologic de anii 1350 şi 1355, s-a încheiat, după noi contraofensive tătare şi lituaniene, cu statornicirea situaţiei anterior create şi cu înfrângerea definitivă a puterii tătare din aria apuseană a dominaţiei ei.

Succesele campaniilor poloneze împotriva Haliciului din anii 1340-1341 i-au oferit regelui Ungariei, Ludovic de Anjou, şansa de a declanşa o serie de acţiuni ofensive în teritoriile de la răsărit de Carpaţi. Anunţate, în regiunile din nord-vestul Moldovei, prin martirizarea la Siret, în 1340, a doi călugări franciscani, campaniile militare ungare în teritoriile est-carpatice au fost iniţiate în anul 1343, cele dintâi confruntări cu tătarii şi cu aliaţii acestora fiind defavorabile trupelor regale. Reluate în anii 1345—1346, expediţiile ungare la răsărit de Carpaţi au înregistrat, de această dată, succese importante, în urma cărora tătarii au fost respinşi către ţărmurile Mării Negre. Pe teritoriile recent recucerite din exteriorul Curburii Carpaţilor, ungurii au reînfiinţat, în 1347, episcopia catolică a Milcoviei. În aceeaşi perioadă (1347—1349), Regatul Ungar şi-a extins dominaţia asupra voievodatului situat pe valea râului Moldova. În 1349, la data anexării de către polonezi a Cnezatului Haliciului, Ludovic de Anjou crease deja, pe valea Moldovei, o „marcă" de apărare, în ale cărei structuri militare vasalii maramureşeni ai regelui deţineau un rol de importanţă majoră.

Constituirea statului moldovenesc. Cucerirea independenţei faţă de Ungaria

În cursul aceluiaşi deceniu au fost semnalate puternice tulburări în voievodatul vecin al Maramureşului, provocate de afirmarea agresivă a politicii regale în detrimentul formelor tradiţionale în care se exercitase, până în acel moment, autonomia acestei ţări româneşti. Presiunea regală asupra autonomiei maramureşene, iniţiată încă din ultimii ani ai domniei lui Carol Robert, s-a intensificat simţitor la începutul domniei lui Ludovic de Anjou, în legătură directă cu evoluţiile politicii sale răsăritene. Adversarii politicii angevine, reuniţi sub conducerea voievodului Bogdan de Cuhea, membru al unei familii cu tendinţe de transformare în dinastie voievodală, au declanşat o rebeliune împotriva susţinătorilor politicii regale, în fruntea cărora se afla neamul lui Dragoş din Giuleşti. În 1349, Bogdan, numit de către rege „infidel notoriu", confiscase domeniile maramureşene ale Drăgoşeştilor, fapt care l-a făcut pe Ludovic de Anjou să dispună luarea tuturor măsurilor necesare

Dragoş. Pictură din sec.XIX

pentru repunerea în drepturi a acestora. Beneficiind de întregul sprijin al regalităţii, Drăgoşeştii au preluat, în anii care au urmat, controlul asupra Maramureşului, angajându-se în susţinerea întreprinderilor militare extracarpatice ale suveranului. În 1359, intervenind la răsărit de Carpaţi, Dragoş din Giuleşti a înfrânt, în numele regelui, o răscoală a populaţiei locale din *„terra moldavana"*[32], readucând formaţiunea politică de pe valea râului Moldova în dependenţă faţă de regalitatea ungară. În aceeaşi perioadă a avut loc şi o tentativă a regelui polon Cazimir al III-lea de a aduce teritoriile est-carpatice sub suzeranitatea sa. Intervenţia trupelor polone a fost însă respinsă de voievodul Petru, conducătorul uneia dintre formaţiunile statale din această regiune, cu sprijinul maramureşenilor aflaţi în serviciul regelui Ungariei. În răstimp de câţiva ani, sub conducerea lui Dragoş din Giuleşti şi a nobililor maramureşeni, această marcă de apărare a început să se dezvolte pe cont propriu, absorbind formaţiunile politice româneşti desprinse din zona de influenţă a Haliciului şi de sub stăpânirea Hoardei de Aur. Vag şi mitic, tradiţia cronicărească moldovenească a legat acest

32. DRH, D, I, p. 75-78

„descălecat” al lui Dragoş de întemeierea statului medieval Moldova. Unul dintre interpolatorii cronicii lui Grigore Ureche, Misail Călugărul, subliniază însă caracterul acestei formaţiuni care a constituit nucleul statului moldovenesc: „şi într-acea începătură a fost domnia ca o căpitănie”[33].

Destinul acestei mărci de graniţă a fost decis în Maramureş, acolo unde, câţiva ani mai târziu, voievodul Bogdan din Cuhea s-a ridicat din nou împotriva regalităţii ungare şi a susţinătorilor interni ai acesteia. Eşuând în încercarea de a scutura jugul hegemoniei ungare, Bogdan a părăsit Maramureşul împreună cu susţinătorii săi şi a trecut munţii în Moldova, unde a declanşat, în 1365, o amplă rebeliune împotriva Regatului Ungar. Susţinut de localnici, „infidelul notoriu” al regelui Ludovic a reuşit să îl înlăture pe Balc, fiul lui Sas, succesorul lui Dragoş, de la conducerea „căpităniei” moldoveneşti şi să transforme această marcă militară într-un stat de sine stătător. Independenţa Moldovei a fost obţinută, prin urmare, la finele unor confruntări care constituiau o prelungire extracarpatică a tulburărilor izbucnite în interiorul voievodatului maramureşean cu aproape două decenii în urmă. Încercările lui Ludovic de Anjou de a readuce Moldova sub controlul său au eşuat, în pofida repetatelor acţiuni militare de recuperare întreprinse de oştile regatului. Evenimentele din 1365 au declanşat etapa finală a „întemeierii” Moldovei, proces la capătul căruia ţara - potrivit cronicii lui Ioan de Târnava - „s-a transformat în stat” *(in regnum est dilatata)*.

Bogdan I întemeietorul
Pictură de Pierre Bellet

Urmaşii lui Bogdan. Unificarea teritorială a Moldovei

Politica lui Bogdan a fost continuată de succesorul său Laţcu (cca 1367 - cca 1375), a cărui domnie s-a remarcat, pe planul afirmării statale, prin două realizări însemnate: reglementarea raporturilor cu Polonia, care i-a oferit sprijinul necesar împotriva presiunii constante a regelui angevin, şi stabilirea unei legături directe cu papalitatea - această ultimă acţiune fiind realizată, de asemenea, prin mijlocirea bisericii poloneze. Ca urmare a acestor iniţiative, Laţcu a obţinut din partea Curiei papale, în schimbul acceptării confesiunii catolice, un scaun episcopal la Siret, desprins din dieceza Haliciului şi aşezat în subordinea directă a papalităţii. „Ducele” Moldovei - titlu pe care il acordă papa lui Laţcu *(nobilis vir Laczko, dux Moldaviensis, partium seu nationis Wlachie...)* - consolida, prin legătura stabilită cu papalitatea, statutul internaţional al „ţării” sau „ducatului” său, Moldova. În această perioadă, în regiunile meridionale ale Moldovei continua încă să supravieţuiască un stat tătăresc târziu, izolat de nucleul central al stăpânirilor Hoardei ca rezultat al marii victorii lituaniene de la Sinnie Vodî (1362). În 1368, Ludovic cel Mare îi scutea de la plata vămilor din Regatul Ungariei pe „negustorii lui Demetrius, principe al tătarilor”, în schimbul unui tratament similar rezervat negustorilor braşoveni „în ţara domnului Demetrius”[34]. Această rămăşiţă a puterii tătare a dispărut probabil în deceniul următor, ea fiind absorbită de către „ţara valahă” constituită în regiunile meridionale ale Moldovei.

Evoluţia Moldovei către statul de sine stătător a fost oprită, pentru scurt timp, de instaurarea dominaţiei ungare asupra Haliciului (1377-1378), eveniment care a readus Moldova sub suzeranitatea Regatului Angevin. Dispariţia regelui Ludovic de Anjou (1382) şi criza puterii centrale în Ungaria în anii următori au provocat rapida dezagregare a sistemului său de dominaţie. În aceste condiţii, Moldova s-a reorientat cu hotărâre către Regatul Polon, care, unit cu Lituania din 1385, a recuperat, printr-o acţiune militară încununată de succes, teritoriile ruse apusene. În 1387, după restabilirea dominaţiei polone la Halici, Petru Muşat a rupt relaţiile cu Ungaria şi a inaugurat formal, prin omagiul de la Lvov, legătura de vasalitate faţă de Polonia, care, timp de un secol, avea să rămână direcţia politică dominantă a politicii externe a Moldovei. În acelaşi timp, el a iniţiat negocieri cu patriarhia din Constantinopol, care a oferit Moldovei un scaun metropolitan, iar domnului ei titlul de „autocrator”/ „samodârjeţ” (de sine stătător), expresie a noului statut internaţional al ţării. Mai mult decât atât, Petru Muşat a mijlocit, în anii următori, apropierea dintre Polonia şi Ţara Românească, act care marca transformarea convergenţelor istorice înregistrate în evoluţia celor două ţări româneşti extracarpatice într-o cooperare politică deliberată. La sfârşitul domniei lui Petru Muşat sau la începutul aceleia a succesorului său, Roman I, Moldova şi-a realizat unitatea teritorială prin absorbţia „ţării valahe” din regiunile meridionale, aflată încă, în 1386, sub conducerea voievodului Costea. Structura teritorială a acestei entităţi politice a fost însă păstrată în organizarea administrativă a Moldovei medievale, ea fiind reflectată de existenţa unei „vornicii” distincte a „Ţării de Jos”. În donaţia făcută lui Ionaş Viteazul, la 30 martie 1392, Roman I Muşat se putea astfel intitula: *„Noi, Roman, voievod al Moldovei şi moştenitor al întregii Ţări valahe* (= româneşti), *de la munţi până la ţărmul mării”.*

Roman I Muşat

33. G. Ureche, Letopiseţul Ţării Moldovei, Bucureşti, 1978, p. 72
34. ZW, II, p. 315

10 Dobrogea

Cea mai mare parte a teritoriului dintre Dunăre şi Marea Neagră a fost integrată, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, în zona de dominaţie a Imperiului Mongol, fapt care a inhibat evoluţia entităţilor politice locale.

Călăreţi mongoli escortând un prizonier sas (*reconstituire*)

Revenirea temporară a autorităţii bizantine în această regiune a contribuit la stimularea dezvoltării, către mijlocul secolului al XIV-lea, a unui organism statal dependent de Bizanţ, care îşi avea nucleul în teritoriul dintre Vama şi Caliacra, cunoscut sub numele de „ţara Cavarnei". Cel dintâi conducător cunoscut al acestui stat, arhontele Balica, a fost urmat la domnie de către fiul său Dobrotici, care a obţinut succesiv, din partea împăraţilor din Constantinopol, titlurile de *strateg* şi, mai târziu, de *despot* (1357). Extinderea teritorială a acestui „despotat" a atins apogeul în anii de după 1370, când Dobrotici a ajuns să controleze regiuni din sudul actualei Dobroge şi, de asemenea, părţile centrale şi nordice ale ţărmului bulgar al Mării Negre. După moartea lui Dobrotici (1386) şi scurta domnie a fiului său Ivanco (1386-1388), teritoriile acestui despotat au fost împărţite între Emiratul Otoman, Ţaratul Bulgar şi Ţara Românească, aceasta din urmă extinzându-şi temporar controlul până la ţărmurile Mării Negre.

Rămăşiţele cetăţii Capidava Dobrogea

Importanţa constituirii statelor medievale româneşti

Formarea statelor medievale româneşti a constituit un moment important nu numai pentru istoria românească, ci şi pentru aceea a Europei de Sud-Est. Dovadă a maturizării societăţii feudale, apariţia statelor româneşti extracarpatice a fost puternic impulsionată de aportul demografic şi politic oferit de Transilvania, aport care va continua să reprezinte o realitate de-a lungul întregului ev mediu.

Dezvoltarea generală a societăţii româneşti, impulsionată de apariţia statelor de sine stătătoare, a fost urmată de o consolidare politică şi militară care le-a îngăduit domnilor români să se integreze în lumea europeană a epocii lor. Organizându-şi treptat instituţiile politice şi administrative necesare şi oastea proprie, Ţările Române s-au dovedit în măsură să joace, încă de la sfârşitul secolului al XIV-lea, un rol de primă mărime în frânarea celor dintâi etape ale ofensivei otomane în direcţia Europei Centrale.

Monede ale lui Ioan al V-lea Paleolog

Cultura

11

Civilizaţia românilor în primele secole ale evului mediu aparţine mai cu seamă unui spaţiu rural, exprimându-se cu predilecţie prin categorii considerate în general „minore": locuinţe simple, ceramică, unelte, podoabe şi obiecte de cult. Caracterul său romanic oferă o serie de argumente majore pentru demonstrarea continuităţii nord-dunărene.

Tezaur monetar roman de argint de la Cluj-Napoca

Civilizaţia comunităţilor locale din Dacia postaureliană este constant atestată de documente arheologice aparţinând culturilor *Bratei-Ipotești-Costișa* (secolele IV-VI), *Ipotești-Cândești-Botoșana-Hanska-Filiaș* (secolele VI—VII), *Dridu* (secolele VIII-X) şi *Răducăneni* (secolele XI-XII).

Revenirea Bizanţului la Dunărea de Jos, la sfârşitul veacului al X-lea, a numărat printre consecinţele sale renaşterea vieţii urbane, revirimentul meşteşugurilor artistice, dezvoltarea arhitecturii ecleziastice şi militare, aceasta din urmă ilustrată prin ridicarea cetăţilor de la Dinogetia-Garvăn, Capidava şi Păcuiul lui Soare. Afirmarea, în secolele X—XIII, a centrului episcopal de la Dristra a dat un semnificativ impuls dezvoltării vieţii ecleziastice din Dobrogea. înălţarea, în acest context cultural, a unor edificii de cult cum a fost biserica de la Dinogetia-Garvăn (sec. XI-XII) înseamnă o reînnodare a unor vechi tradiţii romano-bizantine. În acelaşi domeniu al arhitecturii de cult, o menţiune specială merită expresivele monumente rupestre de la Basarabi-Murfatlar, datând din veacurile X-XI şi legate de o comunitate monastică ce utiliza capele săpate în cretă, cu bolţi semicilindrice, stâlpi şi încăperi specifice monumentelor Orientului creştin, cu un decor primitiv, frust, plin de pitoresc şi de spontaneitate. Prezenţa culturală bizantină s-a afirmat în secolele X—XI şi în vestul teritoriului românesc, în Banat şi în regiunile din apropierea confluenţei Mureşului cu Tisa, acolo unde, la chemarea conducătorului maghiar Gyula, trecut la creştinismul de rit oriental, s-a desfăşurat misiunea lui Hierotheos, episcopul Tourkiei. La Cenad *(urbs Morisena),* centrul politic al „ducelui" Ahtum, — cel botezat la Vidin, *secundum ritum Graecorum* -, fiinţa o importantă şi bine înzestrată comunitate monastică ortodoxă. Mănăstirea Sf. Ioan Botezătorul, cea mai importantă dintre ctitoriile lui Ahtum, a devenit, după 1030, sediul unei comunităţi benedictine aflate sub ocrotirea celui dintâi episcop catolic al Cenadului, veneţianul Gerardus de Sagredo, care a înfiinţat aici şi o şcoală condusă de un *magister Waltherius.* În ceea ce priveşte Transilvania, rotonda de la Alba-Iulia — a cărei datare rămâne încă incertă, dar care precedă, în orice caz, prima catedrală catolică ridicată aici - şi cele două biserici-sală descoperite la Dăbâca - una dintre acestea, cea din punctul „Boldâgă", dispunând de un sanctuar tipic bizantin - dovedesc existenţa unei vieţi religioase a cărei adevărată amploare va putea fi sesizată doar odată cu extinderea cercetărilor arheologice.

Nuanţarea şi îmbogăţirea elementelor de viaţă spirituală, rezultat al intensificării contactelor cu civilizaţiile occidentală şi bizantină, constituie o trăsătură marcantă a perioadei cuprinse între sfârşitul secolului al XI-lea şi mijlocul celui de-al XIII-lea. Mitropoliei de Dristra, dependentă de patriarhia din Constantinopol, îi erau subordonate, la mijlocul secolului al XII-lea, un număr de cinci episcopii încă neidentificate, dar printre care pare să se fi numărat, în spaţiul dobrogean, cel puţin importantul centru ecleziastic de la Dinogetia-

Inventar de la Orheiul Vechi: veselă variată, tuburi de ceramică pentru încălzirea locuinţelor etc.

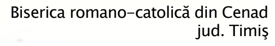
Murfatlar, Biserica principală, interior

Cană de lut smălţuită de la Garvăn–Dinogetia sec. X–XI

Garvăn. Din anii 1249—1250 datează, în aceeaşi regiune, cea dintâi menţiune a episcopiei Vicinei, care va deţine un rol important în viaţa religioasă a teritoriilor româneşti până la mijlocul secolului al XIV-lea. Structurile ecleziastice ortodoxe din Transilvania au fost, în schimb, supuse unei puternice presiuni din partea bisericii catolice oficiale; în aceste condiţii şi-a încetat existenţa, după 1205, episcopia ortodoxă din ţara fiilor cnezului Bâlea. Şi-au sporit, în schimb, autoritatea şi averile cele trei episcopate catolice înfiinţate, în secolele XI—XII, la Cenad, Oradea şi Alba-Iulia. Mănăstirilor benedictine înfiinţate încă din veacul al XI-lea, cum a fost aceea de la Cluj-Mănăştur, li s-a adăugat, cu începere din a doua jumătate a veacului următor, mănăstirea cisterciană de la Igriş (Egres) (1179), loc de îngropăciune al regelui cruciat Andrei al II-lea şi al soţiei sale, Iolanda de Courtenay. Cistercienii de la Igriş au întemeiat la rândul lor, în primul deceniu al secolului al XIII-lea, mănăstirea filială de la Cârţa (Kerch), pe malul Oltului ardelean, în teritoriul de puternică viaţă românească şi ortodoxă care a fost, de-a lungul evului mediu, Ţara Făgăraşului. În contextul ofensivei politice, confesionale şi ideologice a Occidentului catolic din prima jumătate a secolului al XIII-lea s-au consumat, în teritoriile extracarpatice ajunse sub controlul regalităţii ungare, evenimentele legate de crearea şi tentativele de consolidare a episcopatelor Cumaniei (1228) şi Severinului (1237—1238), împreună cu preocupările misionarilor dominicani de atragere la catolicism a locuitorilor acestor ţinuturi.

Dezvoltarea structurilor sociale şi politice feudale a stimulat, concomitent, geneza unor aspiraţii artistice specifice, cele mai concrete şi mai sugestive mărturii în acest sens fiind cele arhitectonice. Arhitectura militară s-a caracterizat, în această epocă, prin extinderea şi consolidarea mai vechilor cetăţi de pământ (Dăbâca, Moreşti,

Biserica romano-catolică din Cenad
jud. Timiş

Catedrala barocă romano-catolică din Oradea

Cluj-Mănăştur, Vladimirescu-Arad ş.a.) şi prin începutul înlocuirii acestora cu cetăţile din piatră (Feldioara - ante 1222). O biserică-sală de mici dimensiuni care ar putea data de la sfârşitul secolului al XI-lea a fost cercetată la Sânnicolaul de Beiuş (jud. Bihor); acesteia i s-a adăugat, cu ocazia unei refaceri din secolul al XIII-lea, un turn-clopotniţă păstrat astăzi în stare de ruină. Cea dintâi catedrală catolică de la Alba-Iulia - o bazilică cu trei nave, cu o singură absidă semicirculară, navele laterale terminându-se, spre est, cu pereţi drepţi - a fost ridicată la începutul veacului al XII-lea. Alte bazilici au fost ridicate, în această epocă, de ordinele monahale catolice, aspectele concrete ale acestor ansambluri fiind însă puţin şi fragmentar cunoscute. În ceea ce priveşte arhitectura ecleziastică a coloniştilor saşi, cele mai timpurii edificii aparţinând acesteia par să dateze abia din primele decenii ale secolului al XIII-lea (Cisnădioara, Vurpăr, Cricău, Sebeş). O ctitorie cnezială românească este biserica de la Streisângeorgiu; ridicată, potrivit concluziilor investigaţiilor arheologice, către mijlocul veacului al XII-lea, aceasta a fost precedată de o biserică din lemn având exact acelaşi plan şi care a fost datată în ultimele decenii ale secolului al XI-lea. Sculptura acestei perioade este ilustrată de relieful „Maiestas Domini” din timpanul portalului primei catedrale din Alba-Iulia şi de consola cu „Sufletele drepţilor din sânul lui Avraam”, aparţinând aceluiaşi edificiu, ambele databile în secolul al XII-lea; alte elemente decorative caracteristice pentru sculptura acestei perioade romanice sunt păstrate de bisericile din Ocna Sibiului, Vurpăr şi Cluj-Mănăştur.

În tumultul evenimentelor ce au marcat istoria românească în veacul scurs între invazia mongolă şi constituirea statelor medievale româneşti extracarpatice, datele de istorie ecleziastică devin mai numeroase şi mai expresive decât în epoca anterioară. Românii, ca şi cumanii şi slavii balcanici, au redevenit, după o întrerupere de câteva decenii, obiectivul propagandei misionare a bisericii occidentale, desfăşurată în paralel cu revitalizarea ofensivei politice a Ungariei şi Poloniei. Tentativele de revigorare a episcopatului cuman, - transformat, între timp, într-o episcopie a „Milcoviei” -, atestate cu începere din anul 1332 şi legate, de această dată, de activitatea franciscanilor, nu par să mai fi dat naştere unei activităţi misionare de o amploare similară aceleia desfăşurate de dominicani, cu un secol mai devreme. Apariţia, în nordul Moldovei, a episcopatului catolic de Siret (1371) nu a fost, în schimb, decât rezultatul unei opţiuni politice de moment a voievodului Laţcu. Prezenţa misionarilor minoriţi

Obiecte de argint aurit din sec. XIII – XIV: 1. Brăţară 2. Pandantive, Voineşti, jud. Iaşi 3. Diademă de la Cotnari

la Vicina, Licostomo şi Cetatea Albă, în primele decenii ale secolului al XIV-lea, şi activitatea depusă de aceştia în direcţia convertirii tătarilor nu au înregistrat succese notabile, reprezentanţii acestui ordin suferind, în repetate rânduri, martirajul în mijlocul unui mediu confesional lipsit de toleranţă. În aceleaşi ţinuturi ale Dunării maritime, a căror importanţă politică şi economică sporise considerabil, îşi continua activitatea episcopia ortodoxă a Vicinei şi îşi făcea apariţia aceea a Cetăţii Albe, ambele subordonate patriarhiei constantinopolitane. Criza în care au intrat aceste structuri ecleziastice către mijlocul secolului al XIV-lea este legată atât de decăderea generală a puterii bizantine, cât şi de climatul de intoleranţă caracteristic ultimelor decenii ale stăpânirii tătare asupra acestor regiuni. Întemeierea statelor medievale ale Ţării Româneşti şi Moldovei, al cărei corolar în plan spiritual a fost întemeierea mitropoliilor de la Argeş (1359) şi Suceava (cca 1385), a reînviat, în schimb, în spaţiul românesc extracarpatic, bogatele tradiţii ortodoxe ale secolelor anterioare. Civilizaţia românească a acestei epoci este ilustrată, pe lângă circulaţia orală sau manuscrisă a unor texte apocrife, şi de existenţa unor vechi manuscrise slavo-române, din rândurile cărora pot fi citate un *Triod Penticostar,* un *Evangheliar,* un *Apostol* şi aşa-numitul *Octoih de la Caransebeş* (sec. al XIII-lea). În ceea ce priveşte Transilvania, datele de care dispunem ne permit să constatăm o creştere a nivelului educaţiei, un spor de cultură, manifestate mai ales în rândul clericilor, dintre care unii îşi desăvârşiseră studiile la universităţi franceze sau italiene, în şcolile capitulare ale secolului al XIV-lea din Transilvania, alături de clerici au început să îşi facă apariţia şi laici; şcolile orăşeneşti, menţionate pentru aceeaşi epocă, vor fi în curând completate prin apariţia primelor şcoli săteşti de nivel

Biserica romano-catolică Calvaria de la Cluj-Mănăştur. Fecioara Maria cu Pruncul Isus

elementar, amintite în cel de-al patrulea deceniu al veacului al XIV-lea la Jucu, în părţile Clujului, şi în regiunea Orăştiei.

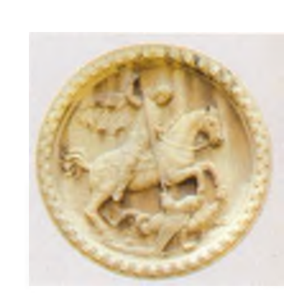
Manifestările artistice ale acestei perioade mărturisesc, iniţial, şocul resimţit ca urmare a invaziei mongole din 1241-1242. Amploarea înregistrată, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, de ridicarea cetăţilor din piatră, - regale, nobiliare sau comunitare -, împreună cu completa abandonare a anacronicelor fortificaţii de pământ şi lemn, constituie dovada clară a unei adevărate revoluţii în domeniul arhitecturii militare din aceste regiuni, asemenea incinte fortificate făcându-şi apariţia şi în ţinuturile extracarpatice. Mult mai numeroase şi mai bine păstrate decât vestigiile arhitecturii militare sunt monumentele aparţinând domeniului ecleziastic, care dispun, de obicei, şi de elementele stilistice distinctive. În legătură cu pătrunderea, în această perioadă, a unui val de influenţe eclectice trebuie pusă apariţia capelelor de tip central (Pelişor, Geoagiu de Jos, Ilidia, Cluj-Mănăştur), care prezintă înrudiri cu monumente similare din spaţiul Europei Centrale. Monumente reprezentative ale acestei epoci sunt, în Transilvania, „catedrala II" de la Alba-Iulia, ridicată după invazia tătară şi refăcută ca urmare a noii devastări suferite în 1277, în cursul conflictului dintre episcopia catolică şi saşii din sudul Transilvaniei, şi mănăstirea cisterciană de la Cârţa, reconstruită după invazia mongolă şi finalizată pe la începutul secolului al XIV-lea. Afirmarea feudalităţii româneşti din Transilvania, în ultimele decenii ale veacului al XIII-lea şi la începutul celui următor, este marcată de ridicarea, în această epocă, a bisericilor din Densuş (caracterizată prin îmbinarea unui model din ambianta cultural-ecleziastică balcanică cu elemente constructive şi decorative romanice), Gurasada sau Râu de Mori-Suseni, în Ţara Haţegului, ori Cuhea, în Maramureş, în satul de reşedinţă al lui Bogdan, viitorul voievod al Moldovei. Dintre

1. Cruce-relicvar de la Dinogetia-Garvăn (sec. IX). 2. Cercei de tâmplă (sec. XIII, Voineşti, jud. Iaşi)

clădirile ecleziastice de zid din teritoriile de la sud de Carpaţi, din perioada premergătoare închegării Ţării Româneşti, pot fi menţionate bisericile de la Vodiţa şi Turnu-Severin şi biserica voievodală Sân Nicoară de la Curtea de Argeş, datând de la sfârşitul secolului al XIII-lea şi de la începutul celui următor.

Ioan-Aurel Pop

Românii în secolele XIV-XVI:

de la „republica creştină“ la „restaurarea Daciei“

1 Cadrul internațional în secolele XIV-XVI

Până în secolul al XIV-lea, măruntele state ale românilor (sau cele în care românii au jucat un rol politic important, alături de alte etnii) - cu excepţia statului Asăneştilor - nu au reprezentat puncte de reper remarcabile pe arena internaţională.

Cel de-al XIV-lea secol, prin afirmarea statelor româneşti unitare de la sud şi est de Carpaţi - Ţara Românească şi Moldova — marchează intrarea pe arena politică central- şi sud-est-europeană a românilor ca subiect internaţional de sine stătător, cu un cadru politic propriu recunoscut.

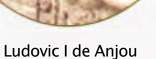
Dacă intervalul 1200—1300 a stat sub semnul confruntării dintre forţele catolice occidentale şi cele tătaro-mongole venite dinspre stepele nord-pontice, după 1300 reculul lumii „păgâne" răsăritene este evident în faţa asalturilor creştine europene. Totuşi, în a doua parte a secolului al XIII-lea, urmările vechilor invazii pecenego-cumane şi mai ales dominaţia Hoardei de Aur erau teribile pentru popoarele şi statele creştine din regiune, care erau nevoite uneori să oscileze între cooperare cu „păgânii" şi răzvrătire faţă de aceştia. Polonia era fărâmiţată şi slăbită de atacurile tătare şi de tendinţele expansioniste ale statului confesional-militar al ordinului teutonic, iar Ungaria era sfâşiată de lupte interne între membrii familiei regale, între partidele nobiliare şi se afla în pragul destrămării. De câteva ori, mai ales sub regele Ladislau al IV-lea Cumanul (1272—1290), ţara a fost pusă sub interdict, datorită încălcărilor rânduielilor creştine şi alunecării spre practici „păgâne" şi spre alianţe cu „păgânii". Regiuni întregi din regat scăpaseră de sub controlul puterii centrale.

Criza de la finele secolului al XIII-lea din regatele Boemiei, Poloniei şi Ungariei se prelungeşte şi în primul deceniu al secolului al XIV- lea. În Boemia şi Ungaria, se sting vechile dinastii ale

Cazimir al III-lea

Przemyslizilor (1306) şi, respectiv, Arpadienilor (1301). Criza din Boemia a devenit evidentă după 1278, când Rudolf I de Habsburg a obţinut o victorie militară contra cehilor, care pierd teritorii întinse, devenite parte a domeniilor ereditare ale Casei de Habsburg. Stabilizarea situaţiei s-a realizat abia în 1310, prin venirea la tron a dinastiei de Luxemburg. Ungaria s-a refăcut treptat după 1308, în timpul domniei primului rege angevin, Carol Robert (1308-1342), pentru ca să atingă apogeul puterii sale în acest veac sub regele Ludovic I (1342-1382). Polonia ajunge şi ea un stat centralizat (după ce fusese, de fapt, un grup de state) abia sub conducerea capabilului principe din dinastia Piasti, numit Vladislav Łokietek (cel Scurt) şi încoronat la 1320. Urmaşul său, Cazimir al III-lea (1333-1370), avea să facă din Polonia o mare putere a Europei Centrale. La moartea acestuia însă, s-a stins vechea dinastie a Piastilor, fapt care l-a adus temporar pe Ludovic I de Anjou al Ungariei şi pe tronul Poloniei (1370-1382). Dacă uniunea dinastică ungaro-polonă s-a dovedit a fi meteorică, legătura dintre Polonia şi Lituania a fost de durată şi de importanţă istorică. Această orientare estică a Poloniei s-a realizat prin căsătoria reginei Hedwiga cu marele-duce al Lituaniei, Vladislav Jagiełło, creştinat în formă apuseană (1386) împreună cu poporul său şi devenit şi rege la Cracovia. În fruntea noii dioceze lituaniene a fost numit Andrei Vassilo, până atunci episcop de Siret, în Moldova. În timpul acestor evoluţii din Boemia, Ungaria şi Polonia, s-au afirmat statele româneşti, Ţara Românească şi Moldova, pe măsura refluxului Hoardei de Aur.

Ludovic I de Anjou

Ameninţarea islamică dinspre est, slăbită, dar nu anihilată, este urmată şi însoţită de o alta, de acelaşi tip, dar mult mai primejdioasă. Este vorba despre asalturile otomanilor în Balcani şi Europa Centrală. În timp ce extremitatea de sud-vest a continentului (Peninsula Iberică) s-a confruntat cu agresiunea arabă (711—1492), oprită totuşi de timpuriu la sud de Pirinei, pandantul de sud-est al Europei, ameninţat de islamici încă de la începutul mileniului al II-lea al erei creştine, a fost dominat de aceştia din secolul al XIV-lea până în secolul al XX-lea.

Regina Poloniei Hedwiga

Vladislav Jagiello

Turcii otomani, ajunşi stăpâni peste un cap de pod european în 1354, au supus pe rând imense regiuni ale Imperiului Bizantin (cu oraşul Adrianopol, în 1361), au desfiinţat ţaratele bulgare, i-au învins pe sârbi la Kossovopolje (1389) şi şi-au fixat hotarul pe Dunărea de Jos. În acest moment, are loc o primă concentrare de forţe creştine occidentale şi central-europene, sub conducerea regelui Ungariei, Sigismund de Luxemburg, sub forma Cruciadei Târzii (Defensive), pentru oprirea înaintării Semilunii. Este vorba despre bătălia de la Nicopole, din 1396, care, deşi soldată cu eşec pentru creştini, i-a oprit totuşi pe otomani la sud de Dunăre.

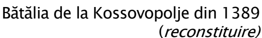
În ciuda crizei de la începutul secolului al XV-lea, când mongolii lui Timur Lenk au zdrobit la Ankara oştile otomane (1402) şi când creştinii din sud-estul Europei păreau revigoraţi prin politica principelui român Mircea cel Bătrân, statul sultanilor s-a refăcut repede. Ţara Românească s-a văzut silită să accepte plata unui tribut către otomani, ca simbol al răscumpărării păcii, şi să suporte unele pierderi teritoriale (1417). În secolul al XV-lea, secolul de aur al rezistenţei antiotomane, Ţările Române, Ungaria, Polonia, forţe sârbeşti, albaneze şi occidentale, individual sau în alianţe, au reuşit să obţină importante succese în oprirea înaintării turcilor spre centrul Europei. Între liderii care au reuşit să coaguleze forţele diferitelor popoare din regiune şi din vecinătate şi au obţinut succese antiotomane s-au aflat Iancu de Hunedoara, Gheorghe

Iancu de Hunedoara

Kastrioti Skanderbeg, Vlad al III-lea Ţepeş, Ştefan cel Mare, Matia Corvinul, Pavel Chinezul. Deşi cucerirea Constantinopolului de către sultanul Mehmed al II-lea, în 1453, a constituit o grea lovitură pentru creştinătate, marea înfrângere a otomanilor la Belgrad (1456) a oprit pentru mai bine de trei sferturi de veac înaintarea acestora spre Buda şi Viena. Totuşi, în a doua parte a secolului al XV-lea, Ungaria şi Polonia se plasează pe o poziţie predominant defensivă faţă de Imperiul Otoman, iar Moldova şi Ţara Românească încearcă să îmbine politica de rezistenţă cu aceea de conciliere, alternând răzvrătirile cu supunerea.

Bătălia de la Nicopole din 1396

Secolul al XVI-lea stă sub semnul influenţei crescute, al dominaţiei şi suzeranităţii otomane în regiune. În fruntea turcilor ajunge unul dintre cei mai capabili sultani din toate timpurile - Süleiman Kannunî, numit în Occident Magnificul (1521-1566) - care, spre a contracara Imperiul Romano-German, face alianţă cu Franţa şi înaintează până în centrul Europei. La 1521, turcii ocupă Belgradul - apărat cu eroism de Iancu de Hunedoara în 1456 - şi insula Rhodos, zdrobesc oastea ungară în 1526 (la Mohács) şi apoi transformă Ungaria centrală în provincie otomană (1541), pentru circa 150 de ani. La 1529, oştile sultanului asediază pentru prima oară, fără succes, tocmai Viena. Pe la jumătatea secolului al XVI-lea, Ungaria dispare de pe harta Europei ca subiect de drept internaţional (până în 1918—1920), iar Polonia este tot mai slab angajată în politica sud-estică. Între Imperiul Otoman şi Imperiul Habsburgic au loc mai multe războaie,

Bătălia de la Kossovopolje din 1389 (*reconstituire*)

Sigiliul lui Mircea cel Bătrân

cu scopul stăpânirii Ungariei şi al dominaţiei în Europa Centrală. Deopotrivă împăratul habsburg şi sultanul otoman se considerau moştenitori de drept ai coroanei ungare, deşi de fapt ţara a rămas împărţită în trei: Ungaria superioară, cucerită de austrieci; Ungaria centrală, ocupată prin luptă de otomani; Ungaria de Est sau Transilvania, dominată tot de imperiul sultanilor, dar rămasă principat autonom (cvasiindependent).

A doua jumătate a secolului al XVI-lea găseşte Europa Central-Orientală fără unul dintre stâlpii creştinătăţii, anume Ungaria, şi fără implicarea în politica antiotomană a Poloniei. Se accentuează dezinteresul oficial al statului polon faţă de rezistenţa activă antiotomană, în paralel cu tendinţele de expansiune ale nobilimii polone asupra teritoriilor ucrainene şi belaruse şi asupra zonei răsăritene a Mării Baltice. Vechea uniune dinastică polono-lituaniană (din 1386) devine acum o uniune statală deplină, perfectată la Lublin, în 1569. Politica estică a acestui stat bipolar este contracarată de statul Moscovei, care a purtat un lung război cu Polonia pentru ţărmurile baltice, numit Războiul Livonic (1558-1583). După stingerea dinastiei Jagiello (1572), tronul ţării a fost disputat deopotrivă de Habsburgi, de francezi şi de forţe politice sud-est-europene. Până la urmă, în 1575 ajunge rege al Poloniei Ştefan Báthory, principele Transilvaniei, vasal al sultanului de la Constantinopol. Concepţia de guvernare a acestui principe, care şi-a constituit la Cracovia o cancelarie specială de conducere a Transilvaniei, viza deopotrivă oprirea expansiunii răsăritene a Habsburgilor şi tratarea Imperiului Otoman drept un factor politic european, demn de coexistenţă. Era o viziune modernă, pragmatică, opusă vechii idei de cruciadă, bazată pe opoziţia ireductibilă dintre creştinism şi păgânătate.

În jurul anului 1590 se înregistrează o criză prelungită în raporturile Poloniei cu Imperiul Otoman, slăbit după victoria creştină de la Lepanto (1571) şi după eforturile unui greu război cu Persia, care dura din 1578. Nemulţumirile interne cauzate de depresiunea financiară din statul sultanilor se puteau canaliza spre un război de amploare cu vreun inamic extern. Acesta putea fi şi Polonia, dinspre care veneau raiduri căzăceşti în Moldova şi care iniţiase negocieri cu Imperiul Habsburgic. Până la urmă, celălalt protagonist al conflictului armat aflat în pregătire avea să fie Liga Creştină, care începea să se închege din forţele Habsburgilor, Spania, Sfântul Scaun, ducatele italiene Mantova, Toscana şi Ferrara. Poarta avea să ducă împotriva acestei alianţe un conflict istovitor (între 1593 şi 1606), numit „Războiul cel Lung" sau „Războiul de 15 Ani". Un factor nou pe scena Sud-Estului european era acum Anglia, pătrunsă în Levant pe calea companiilor comerciale, dăruite cu privilegii de către Imperiul Otoman. Anglia viza şi o apropiere politică de Poartă (cum făcuse anterior şi Franţa), pentru a lovi în inamicul său tradiţional care era Spania. În acest scop, diplomaţia engleză l-a încurajat pe sultan spre război, până în 1592, pentru ca după această dată să insiste pentru menţinerea situaţiei existente şi să îndemne la evitarea conflictului. Schimbarea viza o apropiere a englezilor de blocul creştin (hispano-habsburgic), fapt care a dat un nou impuls alianţei — destul de indecise - antiotomane. Pe acest fond, principii Ţărilor Române se vor înscrie în efortul european de rezistenţă, sub egida politică a Habsburgilor şi prin acţiunea militară a lui Mihai Viteazul.

ŢĂRILE ROMÂNE LA SFÂRŞITUL SECOLULUI AL XVI-LEA

Economie şi societate 2

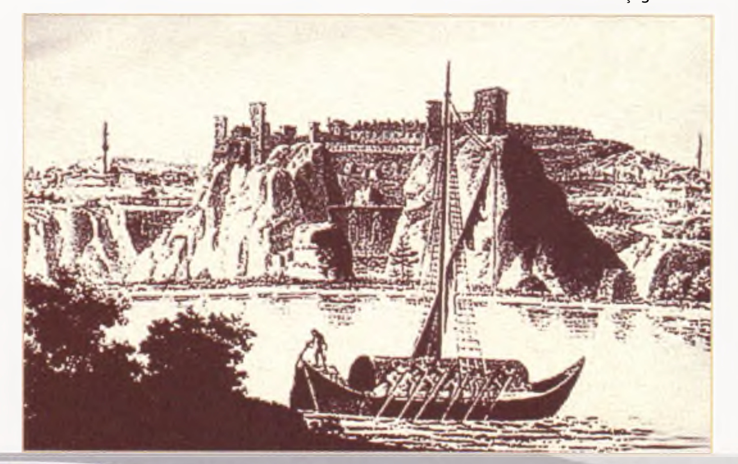

Zona central-sud-est-europeană a fost serios afectată în evoluţia sa de gravele conflicte armate din secolul al XIII-lea, mai ales de invaziile repetate ale mongolilor, începute cu cea mai pustiitoare dintre ele, derulată în 1241-1242.

Chiar şi în prima jumătate a secolului al XIV-lea se resimţeau clar urmările acestor evenimente, mai ales că raziile de jaf ale tătarilor au continuat, ca şi dominaţia indirectă a acestora în spaţiile extracarpatice. După oprirea relativă a asalturilor mongole, se înregistrează un nou factor perturbator, anume marea ciumă de la 1347-1349, care a redus cu circa o treime populaţia Europei Occidentale. Urmează un lent proces de refacere demografică şi economico-socială.

În a doua jumătate a secolului al XIV-lea îşi fac apariţia numeroase aşezări noi ori sunt refăcute cele vechi. Unele dintre ele îşi datorează intrarea în istorie doar documentelor care au ajuns să le consemneze (ca urmare a principiilor dreptului feudal), dar altele, cu siguranţă, s-au născut acum, ca urmare a creşterii populaţiei. În Transilvania (cu Banatul şi Părţile Vestice) au fost consemnate documentar până la jumătatea secolului al XIV-lea circa 2.500 de aşezări, iar populaţia totală a ţării este apreciată la 550.000-600.000 de locuitori. Ţara Românească putea să aibă pe la 1400 aproape 500.000 de locuitori, iar Moldova ceva mai puţini (probabil 400.000). În acel timp, densitatea populaţiei era redusă în întreaga Europă, iar unele regiuni situate în calea invaziilor, spre tătari, erau considerate „pustii" *(desertae)*. Termenul respectiv (*desertus*) nu trebuie luat în sens literal, deoarece el nu indică întotdeauna o densitate scăzută, ci o zonă neorganizată politic sub aspect occidental sau necuprinsă în vreunul dintre regatele catolice - ungar sau polon.

Cetatea Hârşova, loc important pentru schimburi de mărfuri dintre români şi genovezi

În a doua jumătate a secolului al XIV-lea, se semnalează un larg proces de roire (colonizare internă, din aproape în aproape) a populaţiei din zona colinară şi submontană, intens locuită, spre regiunile joase, de şes, precum şi dinspre apus spre răsărit, mai ales între Prut şi Nistru, de unde fusese eliminată stăpânirea tătară. Arheologia medievală a demonstrat că nu mai existau în epocă zone mari complet nelocuite, cum par a sugera metaforic unele surse narative. „Descălecatul", situat undeva între legendă şi realitate, nu a fost nici el un proces preponderent demografic, ci unul politic şi s-a desfăşurat în interiorul aceluiaşi spaţiu de civilizaţie românească. Prin descălecatul voievodului Bogdan, izvoarele ne permit să estimăm că au trecut din Maramureş în Moldova circa 100-200 de familii (de cnezi în mare parte), ceea ce nu a putut produce modificări notabile în tabloul demografic de la est de Carpaţi.

Sporul natural al populaţiei, contracarat de o mortalitate infantilă ridicată, nu putea ţine pasul cu nevoia de braţe de muncă. Vlad Dragul (Dracul) (1436-1442; 1443-1447) a colonizat în Ţara Românească circa 10.000 de bulgari retraşi de la sudul Dunării, de sub stăpânirea otomană. Prizonierii de război, mai ales tătari, erau aşezaţi ca robi pe domeniile boierilor şi ale mănăstirilor. În cursul unei expediţii în Ţara Românească, Ştefan cel Mare (1457—1504) a mutat forţat mii de robi ţigani în Moldova. Pe de altă parte, campaniile otomane la nord de Dunăre din anii 1418, 1420, 1438, 1462, 1476 etc. au fost devastatoare, încetinind creşterea demografică. Totuşi, în ciuda impedimentelor de tot felul, populaţia Ţărilor Române creşte treptat în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, ceea ce dă un impuls dezvoltării economice.

Dintre cele două ocupaţii de bază, cultivarea pământului şi creşterea animalelor (adesea complementare), prima capătă o amploare cu totul deosebită. Se vede acest lucru din ştirile numeroase despre defrişări, desţeleniri, lăzuiri *(terrae extirpatae, prata extirpata)*, răspândirea brăzdarului de fier la plug, folosirea intensă a tracţiunii animale la arat, îngrăşarea solului etc. În Moldova, sunt mărturii care arată că în secolul al XVI-lea se înjugau şi câte 12 boi la plug, probabil la desţeleniri. Se cultivau grâu, orz, ovăz, secară, mei, mazăre, bob, in, cânepă, viţă de vie. Din Câmpia Română, mari cantităţi de grâne erau destinate schimbului, mai ales spre Constantinopol şi spre alte cen-

Sigismund de Luxemburg, regele Ungariei

tre din zona Mediteranei, dar și spre Apus. Comerțul cu grâne la gurile Dunării ajunge un obiect de dispută între Genova și Veneția. În chip tradițional, animalele rămân principala marfă de export a Țărilor Române. Se creșteau vite mari și mici, mai ales oi. Importanța oieritului reiese și din numele unei dări de bază către stat, *oieritul* în Țara Românească și Moldova și *quinquagesima ovium* (cincizecimea oilor, datul oilor) sau *quinquagesima Valachorum* (cincizecimea românilor) în Transilvania. Oieritul era pendulatoriu, cu locuri speciale pentru vărat în zone cu hrană bogată și cu revenirea la vechile așezări stabile pentru iernat. Oieritul s-a identificat în asemenea măsură cu viața românilor încât unii străini au ajuns să considere etnonimul *vlah* (român) drept sinonim cu păstor. Păstorii își mânau turmele în locuri potrivite, peste granițele politice ale vremii. Astfel, la 1404, regele Ungariei, Sigismund de Luxemburg, încerca să oprească trecerea oilor din Transilvania la sud și est de Carpați, în timp ce, peste puțin timp (la 1418), Mihail I, domnul Țării Românești, îngăduia locuitorilor din satul transilvan Cisnădie - „românii și alții" - să-și pască nestingheriți turmele în munții țării sale. Se creșteau și porci, tot mai mulți pe măsura accentuării obligațiilor față de Poartă, fiindcă aceste animale nu erau pretinse de otomani. Sporesc, de asemenea, cirezile de vite, boii, caii. Albinăritul, prin produsele sale de bază (mierea și ceara), a ajuns foarte important pentru exportul pe mare, în Levant, dar și pe uscat, spre Polonia. Peștii din bălțile Dunării luau, în parte, aceleași căi externe (Constantinopol, Polonia, Ungaria).

Uric al lui Roman (Mușat), prin care dăruiește unui slujitor credincios trei sate pe Siret

Port maritim din Veneția

Unii oameni, mult mai puțini, se ocupau cu extracția unor substanțe din sol și subsol și cu meșteșugurile. Tradiția era mult mai veche în Transilvania, unde metalele prețioase și fierul se exploatau încă din antichitate. Minele mai importante erau situate într-un nucleu bine definit din Carpații Apuseni, dar și la Rodna, la Rimetea (Trascău) și în zona Hunedoarei. Aurul se scotea și din nisipul râurilor, în Țara Românească și, mai ales, în Transilvania. Faptul este semnalat încă de Notarul Anonim al regelui Béla, pentru cumpăna secolelor IX și X. Cuprul se extrăgea, conform unor mărturii din preajma anului 1400, în Țara Românească, la Baia de Aramă, iar sulful și chihlimbarul din regiunea Buzăului. Toate cele trei țări erau extrem de bogate în sare, care se exploata la Sic, Turda, Ocna-Dej, Ocna-Mureș, Ocna Sibiului, Ocna-Șugatag, Ocnele Mari, Slănic-Moldova, Slănic-Prahova etc. Sarea de aici lua drumurile Europei Centrale și ale Balcanilor. În mine și ocne lucrau deopotrivă robi, țărani dependenți, dar și oameni liberi (plătiți) localnici sau coloniști veniți din statele germane și Slovacia.

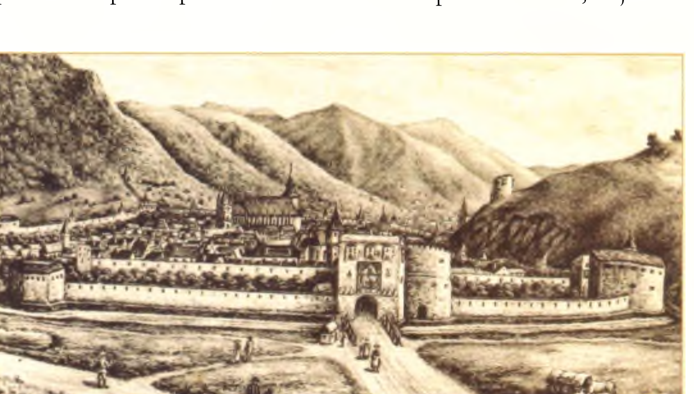
Deși meșteșugurile sunt prezente și la sate, în târguri și în curțile domeniale, - fierărit, armărit, prelucrarea lemnului, pădurărit, plutărit, obținerea și prelucrarea lânii, pielărit etc. -, formele lor clasice se dezvoltă în orașe. Procesul de urbanizare a fost destul de lent și a urmat mult timp calea sud-est-europeană, de tip bizantino-slav. Orașul, în înțeles de burg medieval occidental, s-a dezvoltat treptat, mai ales în Transilvania, în urma procesului de colonizare a germanilor. Modelul a venit prin filieră germană, fiind apoi preluat cu adaptări și de unguri, români, slavi. Cele mai importante orașe - centre meșteșugărești, comerciale, religioase, administrative - erau în Transilvania, în frunte se situa Brașovul (cu aproximativ 10.000 de locuitori la finele secolului al XV-lea), numit și Corona sau Kronstadt, cel din urmă nume fiind de fapt o traducere în germană a vechiului nume slavo-român (Krane = ienupăr) și apoi o adaptare a acestuia la statutul de „oraș liber regesc" sau „oraș al coroanei" (Krone = coroană). Urmau apoi Sibiul (Hermannstadt, Cibinium, Szeben), Clujul (Clus, Culus,

Timişoara medievală

Klausenburg, Kolozsvár), Bistriţa (Bistritz, Bistricia, Nősen, Beszterce), Turda (Thorenburg, Torda), Alba-Iulia (Alba Giule, Weissenburg, Gyulafehérvár), Dej (Desch, Deés, Dés), Deva (Dimrich, Déva), Hunedoara (Eisenstadt, Vajdahunyad), Sighişoara (Schässburg, Segesvár), Sebeş (Möhlbach, Szászsebes), Mediaş (Mediasch, Medgyes), Orăştie (Brasium, Broos, Szászváros), Timişoara (Temeschwar, Temesvár), Oradea (Grosswardein, Nagyvárad), Sighet (Máramarossziget), cu o populaţie variabilă, de la 1.000 la 7.000 de locuitori. În Ţara Românească, mai însemnate erau Câmpulung, Argeş, Oraşul de Floci, Brăila, Slatina, Piteşti, Râmnicu-Vâlcea, Turnu, Giurgiu, Târgovişte (unele având colonii catolice venite din Transilvania), mai apoi Gherghiţa, Bucureşti, Calafat şi altele. În Moldova evoluaseră ca oraşe Baia *(Civitas Moldaviae),* Siret, Chilia, Cetatea Albă (Maurocastron, Akkerman, cu circa 10.000 de locuitori în secolul al XV-lea), Suceava, Hârlău, Roman, Târgu-Neamţ, Cernăuţi, Iaşi, Bacău, Bârlad, Tighina, Vaslui, Târgu-Lăpuşna, Botoşani, Orhei etc. Şi în unele oraşe moldovene populaţia era eterogenă din punct de vedere etnic şi confesional. În oraşe locuiau cu precădere negustori şi meşteşugari, grupaţi după specialitate sau naţionalitate, dar existau şi locuinţe boiereşti.

Oraşele transilvane au ajuns la o dezvoltare mai mare, din toate punctele de vedere, înconjurate cu ziduri de incintă, oraşele din această regiune au evoluat în mare parte după modelul urbanistic al Europei Centrale şi Occidentale. În fruntea lor se afla un patriciat activ în comerţ, exploatări miniere şi meşteşuguri, în viaţa politică. La polul opus se afla

Cetatea Braşovului

sărăcimea oraşelor, formată din calfe, ucenici, mărunţi cultivatori, cerşetori etc. Meşteşugarii erau organizaţi în bresle (asociaţii ale patronilor) care lucrau în acelaşi domeniu (branşă) sau în domenii înrudite. Breslele au jucat un important rol economic, politic şi militar, în apărarea porţilor, bastioanelor şi turnurilor oraşelor.

Căile comerţului, mai ales drumurile de uscat, legând diferitele părţi ale continentului, au ajuns prospere în secolul al XV-lea. Drumul care unea apusul cu centrul Europei pe linia Dunării avea o ramificaţie terestră foarte circulată dinspre Boemia şi Ungaria, prin Transilvania, pe la Braşov şi apoi prin sudul Carpaţilor de Curbură până la Brăila şi la gurile fluviului. Al doilea drum unea Marea Neagră cu Marea Baltică, de la Cetatea Albă şi Chilia, prin Moldova, spre Lvov, Torun şi Gdansk. El avea şi o ramificaţie spre vest, prin Cracovia (capitala Poloniei) şi Wrocław (Breslau). Oraşele situate pe aceste artere - Braşovul, Sibiul, Clujul, Brăila, Cetatea Albă, Chilia, Suceava — au avut câştiguri deosebite şi au ajuns prospere. Comerţul internaţional, sursă alternativă de venituri pentru domnie, a ajutat mult la consolidarea puterii centrale. Cele două drumuri pomenite se întâlneau la gurile Dunării şi la Marea Neagră, pe litoralul vestic şi nord-vestic al acesteia, acolo unde erau situate Chilia şi Cetatea Albă. Acestea au devenit obiect de concurenţă aprigă între genovezi, Ţara Românească, Moldova, Polonia, Ungaria şi, ulterior, Imperiul Otoman. În secolul al XV-lea - secolul de înflorire maximă a civilizaţiei medievale româneşti - negustorii români au jucat un rol important în derularea schimbului pe cele două mari drumuri care treceau prin Ţările Române.

Producţia de mărfuri şi căile de comunicaţie intens frecventate au stimulat nevoia de monedă. De aceea, domnii români au emis monede proprii: ducaţi, dinari şi bani de argint (cu unitate ponderală marca de argint) în Ţara Românească şi groşi, cu subdiviziuni (cu unitate ponderală *sommo*, moneda genovezilor de la Marea Neagră), în Moldova, în Transilvania, unde circulau monedele din Ungaria, s-au deschis, după reformele monetare ale lui Carol Robert, mai multe ateliere monetare locale.

Societatea medievală a Ţărilor Române avea numeroase caracteristici ale regimului feudal central-european, dar şi multe particularităţi locale. Arheologia medievală, dar şi izvoarele scrise atestă de timpuriu o elită social-politică, cu rădăcini încă din perioada migraţiilor. Numele real al acestei elite este mai greu de descifrat, deoarece izvoarele (elaborate în greacă, latină, slavonă, limbi orientale) dau cel mai adesea variante deformate, multe neutilizate în interiorul societăţii româneşti. Oricum, izvoarele latine vorbesc încă de pe la anii 900, dar mai ales după 1200, despre duci *(duces)*, cnezi (*kenezii),* juzi (*iudices),* voievozi (*vaivodae),* mai-marii pământului (*maiores terrae),* puternicii acelor părţi *(potentes illarum partium)* sau, mai rar, despre jupani. Unele sunt doar denumiri generice, altele aveau corespondent concret în limba vorbită. Prototipul feudalităţii româneşti timpurii au fost cnezii sau juzii, pomeniţi masiv în izvoare în toate provinciile româneşti. Cei doi termeni sunt cvasisinonimi. Denumirea de cnez a fost

Cetatea Albă

preluată de români de la slavi (care au dominat un timp părţi întinse ale vechii Dacii), dar are origine germanică şi însemna la început principe, conducător; numele de jude vine din latinescul *iudex* (judecător, arbitru, şef). Este probabil ca protoromânii să fi folosit întâi numele latinesc, dar, treptat, în timpul convieţuirii cu slavii vor fi preluat şi denumirea de cnez, alături de cea veche, Iuzii (cnezii) erau fruntaşii comunităţilor săteşti, iniţial aleşi şi cu atribuţii prioritar judecătoreşti-administrative. Ulterior, pas cu pas, ei şi-au permanentizat funcţia de conducere, însuşindu-şi şi roluri militare, economice, social-politice. Treptat, delegarea puterilor de către comunitate către aceşti juzi/cnezi s-a transformat în stăpânire ereditară asupra satului (satelor), cu teritoriu şi oameni. Stăpânirea cnezului/judelui se numeşte cnezat/judecie. Cnezatul poate să fie un sat, o parte de sat sau mai multe sate (cel mai adesea 1—2 sate). Unii cnezi au ajuns să domine şi apoi chiar să stăpânească, în secolele XIII—XIV, mai multe cnezate (20-30 de sate sau mai multe), situate de obicei într-o depresiune sau pe cursul unui râu. Ei au fost numiţi cnezi de vale, spre a-i deosebi de cnezii mărunţi sau cnezii de sat. Unii dintre juzi sau cnezi, în situaţii de primejdie, au fost învestiţi şi cu atribuţii militare şi numiţi duci sau voievozi. Oamenii de rând din comunităţi ajung să facă anumite servicii cnezilor, servicii devenite treptat obligaţii: munci pe pământul rezervat cnezilor, cote patrimoniale din venituri. Cnezii/juzii devin o verigă de legătură a satelor cu puterea centrală, după ce anterior jucaseră acelaşi rol în cadrul temporarelor formaţiuni politice ale barbarilor. Ei apărau ordinea internă în comunitate şi organizau rezistenţa armată în faţa agresorilor externi şi cucerirea de noi pământuri. Cnezii români, deşi cuprind în originea numelui lor ideea de „principe”, nu au ajuns niciodată la statutul de suverani ca şi cnejii ruşi, de exemplu. De aceea, pentru a evita confuziile, micii feudali români sunt numiţi cnezi (sg. cnez), iar principii slavi cneji (sg. cneaz). Dubla terminologie, de origine latină şi slavă, în cazul elitei feudale româneşti, indică probabil şi originea mixtă a acesteia, nu doar sub aspect etnic, ci şi instituţional.

Statutul cnezilor români, relativ uniform pe întreg spaţiul carpato-dunărean, se va modifica treptat, mai ales după încadrarea politico-militară a Transilvaniei în Regatul Ungariei (proces derulat din secolul al XI-lea până după 1200) şi după constituirea statelor unitare româneşti sud- şi est-carpatice. Vechea elită feudală tradiţională, de sorginte romano-bizantină şi de influenţă slavă timpurie, precum şi oamenii dependenţi de această elită nu-şi mai aveau locul lor precis în noile structuri. Statele feudale centralizate şi unitare şi-au constituit structuri sociale specifice. În Ungaria medievală, structurile sociale feudale erau de model apusean (preponderent german, la început), cu anumite elemente moştenite din gentilismul vechilor triburi arpadiene (din secolele VIII-X). În această ţară, polii societăţii feudale erau formaţi din nobili şi şerbi (iobagi), plus largi categorii de oameni liberi nenobili. În Ţara Românească şi Moldova, domnii (principii) şi-au format o suită alcătuită din boieri (numiţi sporadic şi jupani, pani sau vlastelini), dăruiţi cu sate (pământuri) şi supuşi. Cnezii au fost asimilaţi un timp nobilimii şi boierimii, fiindcă erau proprietari ereditari de pământuri lucrate de supuşi şi aveau atribuţii militare. Prin aceasta ei aveau caracteristicile de bază ale unui feudal. Dar nu le aveau pe toate. Un feudal autentic al unui stat feudal - fie şi în Europa Centrală şi de Sud-Est - presta „servicii fidele” faţă de suzeranul/suveranul său şi era dăruit cu un feud sau cu mai multe (chiar dacă nu participa la un autentic „contract vasalic”, ca în Occident). Garanţia acestei danii era actul de donaţie emis de suveran. Cnezii (juzii) români, neavând astfel de acte, s-au pus repede, în mare parte, în serviciul suveranilor lor, fireşte, cu arma şi sfatul lor, fiind recompensaţi pentru aceasta. Aceste recompense sau danii constau adesea chiar în ceea ce cnezii aveau din vechime, adică tocmai în cnezatele/judeciile lor, cu satele sau părţile de sate şi cu oamenii lor. Cu alte cuvinte, donaţiile erau formale, iar suveranul le putea face fiindcă se considera proprietarul întregului pământ al ţării. Dar nu acest lucru era important atunci, ci documentul (diploma sau hrisovul), care avea valoare juridică şi garanta stăpânirea titularului. Astfel, cei mai mulţi boieri de la sud şi est de Carpaţi provin din cnezi.

Cetatea ţărănească Câlnic

Aceia dintre cnezi care, din varii motive, nu au reuşit să se facă plăcuţi şi utili puterii centrale au rămas un timp mărunţi proprietari pe baza vechiului drept cnezial, cutumiar. Ei erau, natural, oameni liberi şi stăpâni, dar stăpâni de rang secund acum, neoficializaţi, pasibili oricând de decădere pe scara socială, mai ales dacă alţii obţineau acte scrise pentru pământurile lor.

În Transilvania, procesul a fost similar, dar mult mai complicat, contorsionat şi grav prin urmări, datorită, în primul rând, impunerii unei noi ordini feudale şi unei confesiuni apusene, străine de tradiţia românilor. Românii din Transilvania, Banat, Crişana, Maramureş, Sătmar, Ung, Bereg, Ugocsa etc. făceau parte din Regatul Ungariei, condus de autorităţi neromâneşti, cu alte rânduieli, cu altă limbă, cultură şi alte tradiţii. Este drept că Transilvania era un voievodat distinct, - cuprins totuşi în Ungaria -, dar voievozii săi, după moartea lui Gelou, au fost în general unguri, proveniţi din afara ţării intracarpatice. O chestiune foarte importantă în acele vremuri era religia sau confesiunea, fiindcă oamenii erau profund ataşaţi de credinţă şi de biserică. Or, în Ungaria, mai ales după Cruciada a IV-a (1204), se simte tot mai acut deosebirea dintre credinţa apuseană a elitelor conducătoare şi credinţele şi chiar religiile diferite ale celor mai mulţi dintre supuşi. Începând cu regele Andrei al II-lea (1205—1235), se iau în Ungaria măsuri ferme de discriminare, mai întâi între creştini şi păgâni (mozaici şi islamici) şi apoi chiar între „creştini" (= catolici), pe de o parte, şi „eretici" şi „schismatici", pe de alta. Pentru lumea acelui timp, aceste măsuri erau perfect morale şi fireşti, chiar dacă urmările lor au fost negative.

Veneţia. Gravură de epocă

Venirea dinastiei de Anjou în Ungaria (1308) a agravat lucrurile în acest sens, deoarece statul şi-a luat tot mai mult în serios rolul de regat apostolic, cu misiunea de combatere a „păgânilor, ereticilor şi schismaticilor", din interior şi din vecinătate. Cel mai mare efort de uniformizare confesională, adică de impunere a catolicismului, dus vreodată de către Ungaria medievală s-a înregistrat în timpul regelui Ludovic I de Anjou (1342-1382). În acest cadru, cnezii români, mai ales începând cu secolul al XIV-lea, aveau un triplu handicap în afirmarea lor social-economică şi politică, în viaţa statului. Mai întâi, ei nu erau catolici, ceea ce, treptat şi gradat, ajunge un motiv serios de discriminare. În al doilea rând, ei nu aveau acte de donaţie pentru cnezatele (satele) lor, pe care le stăpâneau în virtutea cutumei. În fine, ei erau de altă etnie şi de altă limbă decât autorităţile ţării, decât naţiunea care dăduse numele regatului. Iniţial, acest din urmă lucru nu era important, dar cu timpul începe să fie. Înclinăm să credem că identitatea naţională a fost treptat augmentată tocmai de deosebirea confesională. Aceste dezavantaje au stârnit reacţii adverse din partea românilor - calificaţi drept „răufăcători" - şi chiar adevărate acte de rebeliune. Ca urmare, în anul 1366, regele Ludovic I a stat şase luni în Transilvania, la marginile estice ale regatului, pentru a rezolva chestiunea spinoasă a „răufăcătorilor" interni şi a „infidelilor" externi, adică a inamicilor săi şi ai autorităţilor ungare. În acel moment, izvoarele îi prezintă concomitent drept inamici ai regelui, ai regatului sau ai nobilimii transilvane atât pe românii transilvani (cuprinşi în regat), cât şi pe cei din Ţara Românească şi Moldova (din afara regatului). Prin urmare, nobilimea Transilvaniei, în bloc, ca stare, se adresa atunci suveranului său cerând nimicirea „răufăcătorilor" de orice naţiune, „mai precis români"[1]. Regele lua măsuri juridice ferme pentru îndeplinirea acestei cereri, pretinzând în schimb ajutorul militar al nobilimii transilvane pentru pedepsirea „rebelilor" de la hotare. Aceşti rebeli nu erau alţii decât voievozii Ţării Româneşti şi Moldovei, adică Vladislav I Vlaicu, respectiv Bogdan I. Cel dintâi era în mod direct acuzat de rege în 1365 că se revoltase „cu învoirea trădătoare şi cu tainica înţelegere a românilor şi locuitorilor acelei ţări"[2]. Mai mult, se ştia că românii cuprinşi în regat, in afara „relelor" produse în interior, îşi extinseseră uneori „rebeliunile" lor (mai ales pe la 1290 şi 1360) şi la sud şi est de Carpaţi, în conivenţă cu românii de acolo, conducând la „descălecaturi" (la fondarea de state româneşti libere, desprinse de Ungaria). În aceste condiţii, incitat de starea nobiliară, regele ia măsuri drastice: niciun stăpân de pământ nu poate fi recunoscut drept nobil dacă nu are act de donaţie regală; adevăraţii nobili ai regatului aveau obligaţia să fie sau să devină catolici. Fireşte, asemenea

Cetăţi medievale transilvane în viziunea lui Conrad von Weiss

1. DRH, C, XIII, p. 159-165, nr. 92
2. DRH, D, I, p. 78-80, nr. 42

măsuri uniformizau structurile atât de eterogene ale ţării, dar, în cazul în speţă, loveau în cnezii români, deoarece ei nu aveau acte de donaţie (îşi stăpâneau cnezatele prin dreptul românesc obişnuielnic, după tradiţie) şi erau de confesiune răsăriteană (ortodoxă). Iar obţinerea actelor de donaţie începe să fie tot mai dificilă, deoarece concurenţa cu nobilii unguri este acerbă.

Ca urmare, recapitulând, cnezii au fost stânjeniţi în Transilvania de mai mulţi factori: impunerea stăpânirii străine; venirea, odată cu armata ungară şi cu autorităţile, a unor noi stăpâni - slujitori regeşti - care pun mâna (mai ales în locurile deschise, de câmpie, pe văile marilor râuri) pe vechile proprietăţi cneziale;

Ludovic I de Anjou

colonizarea unor noi populaţii, aducerea de hospites, pe pământuri stăpânite anterior de localnici; danii făcute episcopiilor şi mănăstirilor catolice; condiţionarea stăpânirii nobiliare de obţinerea diplomei regale şi de apartenenţa la catolicism; impunerea de către Ludovic I a ideii de religio recepta etc. În astfel de condiţii, unii dintre cnezi s-au adaptat şi au îndeplinit exigenţele fixate, iar alţii au ajuns supuşi pe fostele lor pământuri. Totuşi, măsurile drastice preconizate de Ludovic I şi de nobilimea transilvană nu s-au putut aplica întocmai şi nu s-au putut generaliza, din mai multe motive. Unul important a fost necesitatea apărării ţării în faţa atacurilor otomane, venite dinspre sud şi sud-est. Altul a fost politica de întărire a puterii centrale din regat, pentru care suveranii au avut nevoie de suport contra marii nobilimi centrifugale. În asemenea împrejurări, cnezii români, cu mari calităţi militare, erau foarte utili statului, fie că erau sau nu erau posesori de diplome regale şi catolici. Conta doar calitatea lor de luptători înarmaţi, capabili să apere ţara şi pe rege. Unii, pentru a se proteja sau a urca pe scara socială, au trecut la catolicism - iniţial de formă - şi au obţinut acte de donaţie; alţii au rămas până în secolul al XV-lea mărunţi stăpâni locali ortodocşi. Pentru unii s-a găsit temporar o cale de mijloc: cancelaria regală le-a eliberat acte de posesiune pentru pământurile lor, cu drept cnezial, şi nu nobiliar.

În urma acestor evoluţii sinuoase, cnezii români din Transilvania şi Ungaria au ajuns de mai multe categorii:
1) cnezi obişnuiţi, stăpâni neoficiali, fără acte de donaţie, situaţi pe domeniul regal, mai ales pe domeniile cetăţilor regale; ei erau supravieţuitorii vechii cnezimi, de dinaintea impunerii ferme a dominaţiei ungare;
2) cnezi întăriţi în cnezatele lor cu drept cnezial, prin acte de donaţie regală, dar cu obligaţii

Prima atestare documentară a Castelului Bran o reprezintă actul emis la 19 noiembrie 1377 de Ludovic I de Anjou

mari faţă de puterea centrală (ei erau stăpâni semioficiali, căci mai aveau o treaptă până la înnobilare);
3) cnezi înnobilaţi *(nobiles kenezii)*, cu diplomă regală şi drept nobiliar în vechile lor cnezate, numite acum şi *possessiones* (erau stăpâni oficiali, asimilabili teoretic nobilimii regatului);
4) cnezi supuşi pe domeniile feudale nobiliare şi bisericeşti, intraţi de drept în rândul iobagilor şi asimilaţi adesea cu juzii săteşti *(villici)*, un fel de primari ai satelor aservite; aceşti cnezi, aşezaţi mai ales în zonele deschise, de câmpie, pe cursurile inferioare ale râurilor, unde au venit primii stăpâni unguri şi oaspeţi colonizaţi, nu mai puteau pătrunde în rândul elitei feudale oficiale. Deosebirea principală era aceea între cnezii cu diplomă regală pentru cnezatele lor şi cei fără diplomă: la 1366, primii erau asimilaţi în justiţie nobilimii, iar ceilalţi erau consideraţi egalii juzilor săteşti din satele aservite, adică erau dependenţi. După jumătatea secolului al XV-lea, lucrurile erau simplificate de noua ordine a statului ungar în privinţa cnezimii. Aceasta nu mai era decât de două categorii, aşa cum preconizase regele Ludovic I cu aproximativ un secol înainte, anume cnezii supuşi pe domeniile feudale (a căror calitate era tot mai des asimilată cu o funcţie sau o slujbă), cu statut de oameni dependenţi, şi cnezii nobili sau asimilaţi nobililor. Pentru societatea românească însă, cnezii fuseseră de un singur fel şi întruchipaseră ideea de stăpân, anume stăpânii de cnezate, cu rol militar, judecătoresc, cu reşedinţe mari şi ctitori de biserici. În regiunile transilvane în care influenţa Regatului Ungar a venit formal şi târziu s-a păstrat cea mai viguroasă cnezime, stăpână de moşii (pământuri şi oameni), luptătoare, cu veşminte somptuoase, cu turnuri-locuinţă fortificate, cu biserici pictate şi alte atribute certe ale feudalităţii.

Prin urmare, nobilimea românească din Transilvania s-a născut odată cu recunoaşterea ei de către oficialitate, în secolele XIV-XV, şi provine exclusiv din cnezime, aflată în faza sa de disoluţie. Această nobilime este însă doar formal o creaţie a oficialităţii, deoarece ea provine dintr-un fond feudal românesc tipic, prin care s-a deosebit mereu de nobilimea regatului.

Cnezii români recunoscuţi ca nobili prin privilegii individuale sau colective nu aveau atributele deplinei nobilitări decât în persoana lor, în justiţie, ca judecători, ca membri ai comunităţii nobiliare comitatense, ca oşteni, scutiţi de vămi. Altminteri, posesiunile lor rămâneau în general grevate de obligaţii cneziale specifice faţă de cetăţi. Puţini cnezi înnobilaţi au reuşit performanţa de a-şi transforma cnezatele în proprietăţi nobiliare depline şi de a deveni membri recunoscuţi ai stării nobiliare a regatului. Aceştia, de regulă, au devenit catolici şi treptat s-au maghiarizat. Elita românească a ajuns astfel în secolul al XVI-lea o măruntă categorie de fruntaşi ai satelor, în mare parte aserviţi, fapt pentru care termenul de „român" (*Valachus*) devine sinonim cu „iobag".

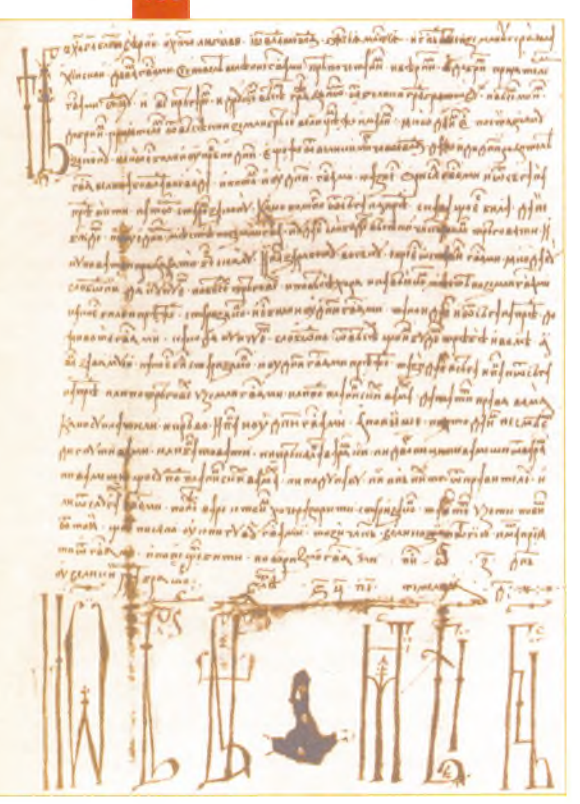
În Ţara Românească şi Moldova, în secolul al XV-lea, cnezii mai erau încă o pătură de rang secund a elitei feudale, mici stăpâni, oameni liberi. Adevăraţii stăpâni oficiali, creaţie a statului, erau acum boierii. Din vechiul înţeles al termenului de „cnez" s-a mai păstrat ideea de libertate. Astfel, „cnez", după secolul al XVI-lea, semnifică de fapt „om liber", iar „cnezirea" este sinonimă cu eliberarea din şerbie.

Adevăraţii stăpâni feudali, acceptaţi oficial de stat, sunt nobilii şi boierii. Ei sunt *bellatores,* fiindcă atribuţiile lor originare erau cele militare, dar sunt şi stăpâni, deoarece au domenii de mărimi variabile, pe care le lucrează cu ţăranii dependenţi. Rolul de stăpân feudal îl joacă şi biserica (mănăstirile, episcopiile), fiindcă deţine domenii - uneori zeci de sate - cu oameni supuşi. Elita feudală este stratificată: în Transilvania, se află în frunte baronii, prelaţii şi comiţii, adică aristocraţii sau marii nobili, după care urmează nobilii comuni (de rând) şi nobilii condiţionări; în Moldova şi Ţara Românească, boierii erau şi ei mari şi mici, existând diferenţe notabile între cei din preajma domnului (numiţi vlastelini, adică „puternici"), cu averi de zeci de sate, şi cei mărunţi, de ţară, cu 1 —2 sate sau părţi de sate. Tot boieri s-au numit şi feudalii români din sudul Transilvaniei (Făgăraş), fiindcă în perioada formării clasei feudale oficiale (statale) acest teritoriu făcea parte din Ţara Românească. La sud şi est de Carpaţi, în secolele XV— XVI, în general, mănăstirile erau mai bogate decât boierimea. Până în secolele al XIV-lea (în Transilvania) şi al XVI-lea (în Ţara Românească şi Moldova), stăpânirea nobililor şi boierilor asupra satelor lor - ca şi aceea a vechilor cnezi - era adesea în indiviziune, fără „alegerea" concretă, pe teren, a părţilor individuale. Era o stăpânire a tuturor rudelor masculine dintr-o familie mare, un neam (genus) sau un clan. În Moldova totuşi, femeile (fetele) stăpâneau şi moşteneau pământul deopotrivă cu bărbaţii (băieţii). Cu timpul, stăpânirea va fi individualizată şi, în Transilvania, se va aplica principiul primogeniturii. Noţiunea de „proprietate", deşi se foloseşte în mod curent, are un alt înţeles în evul mediu faţă de epoca Imperiului Roman. Proprietatea tuturor supuşilor suveranului, ca în orice stat feudal, era condiţionată, nu era absolută. Nu exista *ius utendi* et *abutendi.* Numai suveranul avea dreptul de stăpânire superioară asupra întregului pământ al ţării (*dominium eminens*), dar şi acesta se manifesta, de la un timp şi în unele cazuri, doar teoretic şi simbolic. De aceea, juriştii preferă pentru evul mediu noţiunea de posesiune şi de drept de posesiune. Totuşi, deoarece dreptul de posesiune în epoca modernă este altceva decât cel din evul mediu şi deoarece în multe cazuri posesiunea medievală de averi imobiliare devine în fapt proprietate, a intrat în uz şi este acceptat acest din urmă termen.

Curtean şi arcaş din vremea lui Alexandru cel Bun (*reconstituire*)

Sigila Muşatinilor

Supuşii proveneau din vechile comunităţi rurale (sate), cândva libere, din cadrul cărora s-au ridicat mulţi dintre juzi/cnezi. Ţăranii dependenţi sunt menţionaţi de timpuriu ca *rustici, Olachi popularii,* oameni de rând, oameni comuni etc. În Ţara Românească, după formarea deplină a statului cu instituţiile sale, apar cu numele de „sat" *(selo),* oameni (*liudi*), săraci (*siromahi*), ţărani de la munte (*horane),* dar mai ales vecini (în analogie cu *parecii* bizantini) şi, spre finalul evului mediu şi la începuturile lumii moderne, rumâni. Cel mai frecvent nume dat ţăranilor dependenţi în secolele XV—XVI, când documentele se scriau în slavonă, este cel de vecin. Numele de rumân - provenit evident din etniconul respectiv — nu a însemnat mereu ţăran dependent, iar sensul său a suferit schimbări. Iniţial, toţi românii s-au numit „rumâni", din latinescul *Romanus.* Apoi, s-au desprins dintre ei cnezii, boierii, orăşenii, clericii etc., iar rumâni, cu înţelesul de categorie socială, au rămas doar supuşii. La 1470, populaţia Ţării Româneşti din câteva judeţe din est îi scria lui Ştefan cel Mare, în numele „boierilor, cneziior şi rumânilor"[3]. Aici, „rumânii" trebuie să fi fost ţăranii în ansamblu, supuşi sau nu vreunui boier.

Privilegiu acordat negustorilor braşoveni la 7 octombrie 1476

Sub aspect juridic, cu toţii erau oameni liberi. Când s-a trecut la documente în limba română (masiv după 1600), termenul de vecin (ca şi cel de vlah) este tradus prin „rumân", care în secolul al XVII-lea înseamnă cert ţăran dependent şi legat de pământ. În tot acest timp, numele de rumân s-a aplicat şi ca etnicon, desemnând poporul român în ansamblu şi purtând în sine amintirea latentă a Romei. În Moldova, ţăranii, inclusiv cei supuşi, se numeau „oameni ai pământului" (*zemleni*), *liudi*, dar mai ales susead, adică vecini, ca si la sud de Carpaţi. În ambele ţări s-a păstrat până în epoca modernă o pătură largă de ţărani liberi, proprietari de părţi de sate, mai ales în indiviziune (devălmăşie). Ei populau prioritar părţile dinspre munte, dinspre Transilvania şi se numeau de la un timp *moşneni* sau *megieşi în* Ţara Românească şi *răzeşi* în Moldova. Unii istorici i-au socotit mici boieri, fiindcă erau stăpâni ereditari ai pământurilor lor, cu drepturi depline asupra acestora. Le lipseau însă alte atribute ale feudalităţii. În Moldova existau regiuni întinse locuite de populaţie liberă, numite de Dimitrie Cantemir „republici ţărăneşti": Vrancea, Tigheciu, Câmpulung.

În Transilvania, unde structurilor feudale locale li se suprapun cele de model apusean, ţăranii supuşi pe domenii se vor numi în mod curent în documente, mai ales din secolul al XIV-lea, *iobagiones* (din magh. *jobbágy*). Iniţial, acest nume s-a aplicat celor mai înalţi slujitori, care stăteau în preajma suveranului şi-l sfătuiau, dar treptat, după ce aristocraţia a căpătat alte denumiri, el a fost dat ţăranilor dependenţi, tot un fel de „slujitori", dar ai nobililor. Este o schimbare de sensuri analoagă celor urmate de noţiunile de „cnez" şi de „rumân". Iobagii, ca şi vecinii, au fost oameni liberi juridic până în secolul al XVI-lea. Ei se considerau proprietari peste satul lor, cu hotarele sale vechi, deşi asupra dreptului ţăranilor se suprapusese dreptul superior al nobililor, mănăstirilor, cetăţilor etc. Ca atare, ţăranii aveau doar dreptul de posesiune asupra pământului, împărţit în loturile - sesii, delniţe - pe care le lucrau. În proprietate particulară cvasideplină mai aveau doar casa, curtea şi inventarul agricol. De aceea, ţăranii depindeau economic de stăpâni, în primul rând de nobili. Nobilii erau eterogeni ca origine etnică. Cei mai mulţi erau maghiari, veniţi prin şi după cucerirea Transilvaniei (secolele XI—XIII); aceştia erau aşezaţi în locurile deschise, cucerite de timpuriu, în Banatul şi Crişana de câmpie, pe văile mijlocii şi inferioare ale Someşului şi Mureşului, în Câmpia Transilvaniei etc. În zonele mai ferite, cucerite şi controlate mai dificil, mai superficial şi mai târziu - Haţeg-Hunedoara, Făgăraş, Munţii Apuseni, Banatul colinar şi montan, Maramureş etc. - majoritatea stăpânilor erau români sau de origine română (cnezi ori cnezi înnobilaţi). Ţăranii supuşi erau în majoritate români, dar în comitate şi maghiarii de rând fuseseră aserviţi. Pe pământurile dăruite în bloc saşilor şi secuilor, teoretic, statutul juridic al populaţiei era acela de libertate; nimeni nu era supus nobililor, deoarece acolo raporturile feudale de muncă sau cele feudo-vasalice nu funcţionau. Cei mai mulţi ţărani liberi din Transilvania, nesupuşi nobililor, se găseau pe aceste pământuri date saşilor si secuilor. Românii însă, popor cucerit şi ortodox, încep să fie discriminaţi şi aici, pe motiv că privilegiile regeşti se răsfrângeau doar asupra saşilor şi secuilor, nu şi asupra populaţiei locale. Marile oraşe săseşti, unele aflate pe *Fundus Regius,* altele pe pământ comitatens, - Braşovul, Sibiul, Clujul, Bistriţa etc. -, aveau sate aservite pe domeniile lor rurale (hinterlanduri), ai căror locuitori, mai mult români, erau obligaţi la slujbe şi dări.

Toţi locuitorii Ţărilor Române aveau anumite obligaţii faţă de unele instanţe superioare. Cele mai grele erau obligaţiile ţăranilor supuşi feudalilor: dijma (decima, deseatina) din majoritatea produselor gospodăriei (în produse); munca gratuită pentru senior (robota, claca), la arat, semănat, cules, cosit, strânsul fânului etc.; dări în bani. Mai complexe şi mai bine precizate erau obligaţiile şerbilor din Transilvania şi Ungaria. Faţă de biserică aveau obligaţii speciale toţi locuitorii catolici; este vorba despre dijma ecleziastică. De asemenea, faţă de stat (suveran) erau obligaţi toţi locuitorii ţării, dar greul apăsa asupra oamenilor de rând. În Ţara Românească şi Moldova, obligaţiile faţă de stat erau mai apăsătoare decât cele faţă de stăpâni. Cea mai dificilă situaţie o aveau robii, majoritatea ţigani (unii tătari), ajunşi în zona carpatică şi a Dunării de Jos (ca şi în întreaga Europă) din India, de pe la finele secolului al XIII-lea şi in veacul următor.

Lumea feudală, în care au trăit şi românii, a fost una a particularismelor locale şi a universalismului creştin, fragmentat şi el de la o vreme, lumea ierarhiei, a supunerii şi a privilegiului, foarte diferită de lumea democraţiei, a egalităţii şi a drepturilor, care va urma. Organizarea acestei lumi s-a ghidat după modelul feudal, venit deopotrivă pe filieră răsăriteană (bizantino-slavă) şi apuseană (germano-ungară).

3. I. Bogdan, *Documente privitoare la relaţiile Ţării Românești cu Brașovul și cu Ţara Ungurească* în sec. XIV-XVI, I, Bucureşti, 1905, p. 282-284

Organizarea internă a Ţărilor Române.
Instituţiile şi viaţa de stat

Statul, cea mai importantă instituţie a unei macrocomunităţi, se sprijină, la rândul său, pe alte instituţii. Toate la un loc, cu reţeaua de relaţii în care sunt prinse, dau măsura organizării unui popor (unor popoare).

Poporul român avea o situaţie specială în centrul şi sud-estul Europei, fiind singurul moştenitor de aici al tradiţiei etnolingvistice romane, în timp ce Imperiul Bizantin moştenise doar tradiţia politico-instituţională romană. Instituţiile românilor, inclusiv statul, sunt, prin urmare, de origine romană şi romano-bizantină, puternic influenţate de modelele slave (şi, în mică măsură, chiar de ale unor „imperii" turcice, mai precis pecenego-cumane). Aceste două componente - romano-bizantină şi slavă - dau în linii mari măsura organizării interne a ţărilor locuite de români. Fireşte, în Transilvania, unde statul şi instituţiile sale oficiale au ajuns să fie neromâneşti, se impune treptat modelul ungar de inspiraţie germană, fără ca acesta să copleşească pe deplin vechile structuri locale.

Uşa catoliconului din mănăstirea Pantelimon de la Sf. Munte Athos cu stemele Ţării Româneşti şi a Moldovei

Domnia

La conducerea Ţării Româneşti şi a Moldovei se afla, din secolul al XIV-lea, domnul, care era în acelaşi timp şi mare-voievod. Termenul de domn, însemnând stăpânul suprem al ţării şi al supuşilor, vine din latinescul *dominus*, titlu care, în perioada dominatului, era purtat de şefii statului roman. Numele de mare-voievod provine din limba slavonă şi înseamnă comandant militar. Datorită migraţiei slavilor şi convieţuirii străromânilor cu slavii, începând cu secolul al IX-lea sunt atestaţi mai mulţi conducători români numiţi voievozi. Ei erau şefii unor formaţiuni politice sau state incipiente din regiunea carpato-dunăreană. În secolele XIII—XIV, prin procesul de unificare politică a acestor mici state, s-a impus la sud şi est de Carpaţi câte un „mare-voievod", situat deasupra voievozilor locali, supuşi de-acum acestuia. Marele-voievod începe treptat să poarte şi titlul de domn, mai ales după consolidarea puterii sale şi după consacrarea autorităţii sale pe plan internaţional. În titlul princiar, în afara numelor de „mare-voievod" şi „domn", se mai afla şi particula *Io,* prescurtare de la numele sacru *Ioannes,* însemnând „cel ales de Dumnezeu" (spre a domni), introdusă de biserică, prin ceremonia ungerii suveranului la urcarea pe tron. Domnul era şi „singur stăpânitor" sau „autocrator", ceea ce arăta că el era suveran, iar statul său era independent. Se considera că puterea domnului venea „de la Dumnezeu", fapt marcat în titlul oficial prin formula „din mila lui Dumnezeu" (D*ei gratia).* Însemnele puterii erau coroana, buzduganul şi sceptrul. Atribuţiile domnilor, deşi importante, erau limitate de privilegiile boierimii şi ale clerului înalt, precum şi de „obiceiul ţării" (dreptul tradiţional). Domnul (marele-voievod) conducea întreaga administraţie a statului, numea marii dregători, dăruia moşii şi alte bunuri, era cel mai înalt comandant al oştirii, avea iniţiativa în politica externă, deschidea şi închea conflicte, era judecătorul

Scaun domnesc

suprem al ţării etc. Domnii români se recunoşteau în mod curent în secolele XIV-XVI vasali ai regilor Ungariei şi Poloniei, fără ca aceasta să afecteze, din propria perspectivă, calitatea de independenţă a ţărilor lor. Succesiunea la tron se făcea după principiul mixt ereditar-electiv, în sensul că suveranul era ales dintre membrii celor două familii domnitoare (Basarabii în Ţara Românească şi Muşatinii în Moldova) de către Adunarea Ţării, formată din grupurile privilegiate (stările din Apus): boierii, clerul, curtenii. După instaurarea suzeranităţii otomane directe (efective) la sud şi est de Carpaţi, în secolul al XVI-lea, domnii aleşi de ţară trebuiau confirmaţi de către sultan. Adesea, prin abuz, se proceda invers, adică întâi

Sala tronului din Suceava (*reconstituire*)

avea loc numirea de la Istanbul (tot dintre membrii dinastiilor locale) şi apoi se producea alegerea formală de către Adunare. După aceasta, urma ceremonia încoronării de către mitropolit, de obicei în loc deschis (pe un „câmp"), în prezenţa „ţării" (a reprezentanţilor stărilor sau categoriilor libere). Din a doua parte a secolului al XVI-lea, sursa divină a puterii este, prin urmare, completată cu una pământească (împăratul sau sultanul), deşi domnii se considerau şi se declarau în continuare „unşii lui Dumnezeu" şi dăruiţi cu autoritate „din mila lui Dumnezeu". Din aceeaşi perioadă, atribuţiile externe ale domniei ajung limitate, fiindcă se pliază după interesele Porţii. În interior, domnii continuă să aibă aceleaşi atribuţii supreme. Pentru a evita luptele interne pentru tron - păgubitoare pentru ţară - şi a limita puterea boierilor, cei mai mulţi domni şi-au desemnat urmaşii încă din timpul vieţii, prin asocierea la domnie, aşa cum se întâmpla şi în Apus.

În Transilvania, voievozii ţării, deşi poartă un titlu de aceeaşi origine slavo-română ca şi conducătorii Ţării Româneşti şi Moldovei, nu sunt suverani, prin urmare nu sunt „domni". „Domni" erau numai regii Ungariei, care-i numeau pe voievozii Transilvaniei şi-i considerau între marii lor dregători. Totuşi, Transilvania se bucura de o organizare autonomă în cadrul regatului, autonomie pe care forţele locale încercau s-o consolideze, în timp ce autorităţile centrale voiau s-o limiteze. Astfel, unii voievozi, contrar regulilor, au format adevărate „dinastii voievodale", precum cei din familia Lackfi în secolul al XIV-lea sau cei din familia Csáki în secolul al XV-lea. Voievodul Ladislau Losonci (1376-1392) a participat chiar la o coaliţie balcanică îndreptată împotriva Ungariei. Voievozii Transilvaniei îşi numeau propriii lor vicevoievozi, pe comiţii celor şapte comitate, pe castelani, notari etc. dintre „familiarii" lor (un fel de vasali). De la mijlocul secolului al XV-lea, unii voievozi, care rezidau rar în Transilvania, desemnau, pe lângă vicevoievozii care conduceau efectiv, şi guvernatori (care puteau avea viceguvernatori). Mai apare sporadic în secolul al XIV-lea şi demnitatea de „duce al Transilvaniei" (cunoscută şi în secolul precedent), deţinută de un membru al familiei regale. Adevărata autoritate au avut-o însă constant voievozii, prezenţi în tot evul mediu, fiind uneori numiţi câte doi sau chiar trei concomitent. Voievodul Transilvaniei avea atribuţii administrative, judiciare şi militare în provincia sa. El îşi exercita puterea în comitatele Solnocul Interior, Dăbâca, Cluj, Turda, Alba, Hunedoara şi Târnava. Prin titlurile de comite de Solnoc, comite al secuilor şi chiar comite al Sibiului (al saşilor), ca şi prin dese împuterniciri regale, majoritatea voievozilor transilvani şi-au lărgit mult atribuţiile şi puterea, inclusiv asupra unor zone şi instituţii scoase *de iure* de sub autoritatea voievodală. O parte din teritoriul Transilvaniei (Ţara Făgăraşului, a Amlaşului, feudele Ciceu, Cetatea de Baltă etc.) s-a aflat mult timp, în urma raporturilor vasalice (sub formă de feude), sub autoritatea domnilor Ţării Româneşti şi ai Moldovei. Din secolul al XVI-lea, mai exact după 1541 (când se produce destrămarea Ungariei), conducătorii Transilvaniei se vor numi principi şi vor fi aleşi de adunările ţării (numite apoi şi diete). După alegere, principele trebuia confirmat de sultan, deoarece ţara avea acum acelaşi statut extern ca şi Ţările Române extracarpatice.

Sfatul (Consiliul) Domnesc

Din vechea obligaţie a marilor stăpâni de moşii din suita domnului - *auxilium et consilium* - derivă şi rolul Sfatului Domnesc, acela de a aproba sau a respinge principalele acte ale suveranului. În plus, domnul avea nevoie de dregători şi de întreţinerea fastului curţii sale. În anumite împrejurări, Consiliul (Sfatul) limita drastic puterea domnului şi îi controla strict deciziile. Membrii Sfatului - cei mai mari boieri, mitropolitul, episcopii, egumenii marilor mănăstiri, fiii domnului - erau menţionaţi ca martori sau îşi puneau peceţile în actele (hrisoavele) importante emise de cancelaria domnească. Ei îl asistau pe domn la daniile de moşii, la procese, la încheierea tratatelor cu puterile

Divanul în şedinţă (*reconstituire*)

Biserica din Rădăuţi, necropola primilor domni ai Moldovei

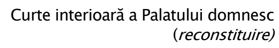
străine. În Sfatul Domnesc al Ţării Româneşti erau, de regulă, între 10 şi 15 boieri, iar în cel al Moldovei erau între 20 şi 30. Rolul Sfatului şi alcătuirea dregătoriilor vădesc o influenţă bizantină venită mai ales prin filieră slavă, deşi sunt similare celor occidentale.

Dregătoriile erau, cu puţine excepţii, comune Moldovei şi Ţării Româneşti şi nu aveau o specializare absolută în atribuţii. Orice dregător putea îndeplini orice poruncă a domnului. Totuşi, unii dintre marii dregători (banul, logofătul, vornicul, vistierul, pârcălabul) aveau mai ales atribuţii de ordin public, iar alţii (postelnicul, paharnicul, stolnicul) mai mult obligaţii personale sau slujbe către domn şi curtea sa. Cei mai importanţi dregători - majoritatea membri ai Sfatului Domnesc — erau: banul (iniţial al Severinului, apoi al Olteniei), conducătorul administraţiei la vest de Olt, cu dreptul de a pronunţa pedepse capitale în Oltenia; după stabilirea centrului la Craiova, marele-ban avea în subordine pe ceilalţi bani (bănişori) de pe teritoriul provinciei; marele-ban mai era numit „domnul cel mic"; vornicul (palatinul, *iudex curiae)* era conducătorul curţii domneşti, ajungând să aibă cele mai importante atribuţii judecătoreşti după domn; logofătul (cancelarul) era şeful cancelariei domneşti şi se ocupa de redactarea deciziilor luate de domn şi de Sfat sub formă de *hrisoave* sau porunci domneşti; vistierul (tezaurarul) ţinea evidenţa veniturilor ţării şi a cheltuielilor; spătarul (*spatarius, armiger)* comanda oastea călare şi purta spada domnului la ceremonii; pârcălabii (*capitanei, castellani)* erau comandanţi ai unor cetăţi cu regiunile din jurul lor, cu rol mai important în ţinuturile moldovene; portarul (uşarul) se ocupa de hotărnicii şi de primirea solilor (în Moldova, în timpul lui Ştefan cel Mare, apare demnitatea de „mare-portar al Sucevei", comandant al oştilor); în secolul al XVI-lea, portarul de Suceava este numit tot mai des hatman (din germ. *Hauptmann)* sau „general" al călăreţilor şi pedestraşilor; postelnicul (şambelanul, *cubicularius)* se ocupa de camera de culcare a domnului şi era sfătuitorul de taină al acestuia; paharnicul (*magister pincernarum)* se ocupa de aprovizionarea cu vin a pivniţelor domneşti; stolnicul (*magister dapiferorum)* avea în grijă masa voievodului; comisul (*magister agasonum*) avea atribuţii militare, legate mai ales de grajdurile domneşti etc. În Sfatul Domnesc intrau în mod obişnuit vornicul, logofătul, vistierul, paharnicul, postelnicul, stolnicul, comisul, banul (în Ţara Românească), pârcălabii (în Moldova), portarul Sucevei (în Moldova), precum şi marii boieri fără dregătorii. În vreme ce aceştia din urmă erau foarte importanţi în Sfat la început, cu timpul (după 1450) vor fi treptat eliminaţi în favoarea dregătorilor domniei (mari boieri cu dregătorii). Accentuarea dependenţei Ţărilor Române faţă de Poartă, după 1550, a produs anumite schimbări şi în Sfatul Domnesc, numit tot mai frecvent Divan. Voievozii Transilvaniei, nefiind suverani, nu aveau un sfat sau consiliu propriu-zis, deşi cei mai puternici dintre ei au încercat să-i imite pe regi şi sub acest aspect.

Adunările de stări (adunările ţării)

Ca şi în Europa Apuseană, adunările de stări erau instituţii de excepţională importanţă, care simbolizau „ţara legală", adică îi reuneau spre a lua decizii, cu ocazii speciale, pe trimişii stărilor (ai grupurilor privilegiate). Stările clasice din Franţa şi din alte ţări din Apus (descinse din acei *bellatores, oratores, laboratores*) aveau analogii şi în Europa Centrală şi de Sud-Est, unde se simte puternic şi influenţa bizantină. Adunările de stări în Ţările Române se dezvoltă mai ales începând cu secolele al XIV-lea (în Transilvania) şi al XV-lea (la sud şi est de Carpaţi).

În Ţara Românească şi Moldova, adunările ţării erau formate din „reprezentanţii" privilegiaţilor, adică din boieri, clerul înalt şi curteni, şi se întruneau atunci când se luau decizii importante pentru ţară: alegerea domnilor, abdicarea acestora, declaraţii de război, încheierea păcii, trimiterea de solii importante, judecarea unor cauze de mare importanţă, a apelurilor, stabilirea obligaţiilor populaţiei faţă de stat etc. Prima menţiune

Curte interioară a Palatului domnesc (*reconstituire)*

Centrul de comitat Oradea şi cetatea sa

cunoscută este din 1421, când Alexandru cel Bun al Moldovei hotăra să acorde fostei sale soţii, lituanianca Rimgailla, târgul Siret şi alte bunuri. La 1456, domnul Petru Aron a convocat adunarea pentru a decide plata primului tribut către Poartă, pretins de otomani ca răscumpărare a păcii. La 1594, Mihai Viteazul „strânse toţi boierii mari şi mici şi toată ţara”, pentru a stabili împreună cum vor mântui „ţara creştină din mâinile păgânilor”. Aceste adunări nu au ajuns să aibă în evul mediu periodicitate şi nici nu au evoluat spre o instituţie parlamentară permanentă.

În Transilvania, adunările generale erau o marcă importantă a autonomiei ţării (funcţionau în paralel cu Dieta Ungariei). De regulă, ele acţionau ca foruri de judecată, dar se ocupau şi de aspecte economice, administrative, reglementarea raporturilor dintre biserică şi nobilime cu privire la dijmele ecleziastice, vămi, verificarea actelor de danie, menţinerea sau restabilirea ordinii, combaterea „răufăcătorilor” etc. La ele participa, de obicei, nobilimea celor şapte comitate (şi, probabil, la început şi alte categorii de oameni liberi) şi se numeau în documentele latine *congregationes* sau *universitates*. Ele erau convocate şi prezidate de voievod sau vicevoievod, în numele voievodului, adesea la Turda, şi se întruneau, după 1320, anual sau chiar bianual. Existau însă şi adunări lărgite, convocate de voievod din porunca regelui, la care participau toate stările din regiunea intracarpatică: nobilimea, saşii, secuii şi românii. Aşa s-a întâmplat în 1291 şi 1355. De la un moment dat, pe fondul unor cauze şi împrejurări speciale, românii nu au mai fost convocaţi în aceste instanţe. Vor fi concurat la aceasta: situaţia românilor de popor cucerit şi supus, adesea „răzvrătit” contra noilor stăpâni; fondarea celor două principate române extracarpatice cu sprijinul românilor transilvăneni, prin revolte pornite în Transilvania şi Maramureş; apartenenţa românilor la credinţa răsăriteană, atunci când autorităţile ungare făceau eforturi masive de impunere a catolicismului; declinul elitei româneşti, concurate de nobilimea ungară, de fruntaşii saşilor şi secuilor etc. Un moment-cheie pe această cale trebuie să fi fost atitudinea nobilimii, care-i reclamă regelui în bloc, în 1366, cum s-a văzut, pe românii din Transilvania, cerând să fie „nimiciţi” sau „stârpiţi”. Acţiunea se va desăvârşi până în 1437, când nobilimea, saşii şi secuii încheie între ei „uniunea frăţească”, fără participarea românilor. Această „uniune”, numită după 1500 „a celor trei naţiuni”, se va îndrepta treptat, mai ales în epoca modernă, chiar împotriva românilor.

Nobilimea comitatelor apusene şi bănăţene se întrunea şi ea în adunări generale, prezidate, de regulă, de palatin, în numele regelui. Uneori, comitele de Timiş ţinea şi el congregaţii ale comitatelor vecine din zonă (Timiş, Caraş, Cenad, Arad, Zarand).

Pe la jumătatea secolului al XV-lea, devin tot mai obişnuite congregaţiile generale ale nobilimii, saşilor şi secuilor, întrunite din iniţiativa proprie a stărilor (mai ales a nobililor), care luau decizii comune privind interesele lor (votarea de subsidii, alcătuirea unor statute, strângerea oştilor etc.). Aceste congregaţii lărgite au stat la baza adunărilor ţării din epoca principatului, numite adunări comiţiale sau diete. Din secolul al XVI-lea, stările Transilvaniei se vor numi tot mai frecvent „naţiuni” şi vor avea o tot mai pronunţată conotaţie etnică.

Organizarea administrativă

Ţara Românească era împărţită în judeţe, iar Moldova în ţinuturi. Ele s-au conturat ca entităţi încă înainte de unificarea statală, prin concentrarea cnezatelor sau judeciilor mai mărunte dintr-o zonă geografică bine conturată. De aici au rezultat voievodate sau „ţări”, multe cu nume de râuri, transmise apoi judeţelor: Jaleş, Motru, Gorjiu (Jiul de Sus), Doljiu (Jiul de Jos), Argeş, Dâmboviţa, Prahova, Buzău etc. Unele nume de judeţe şi ţinuturi au origine slavă şi datează din perioada coabitării străromânilor cu populaţia de această origine: Ilfov (elhov = ariniş), Dâmboviţa (dâmb =

Cetatea Soroca

stejar), Vâlcea (vâlc = lup), Tutova (ţinutul murelor), Lăpuşna (lopuş = scai), Soroca (coţofană). Teleorman este un nume pecenego-cuman (= pădure nebună, mare). De mare importanţă sunt numele de Vlaşca (= Ţara Românilor) şi Romanaţi, date de migratori unor nuclee politice şi de concentrare demografică românească. Judeţele, moştenite dintr-o veche tradiţie, devin în secolul al XV-lea unităţi administrative ale organelor puterii centrale trimise în teritoriu.

Ţinuturile moldovene sunt şi ele vechi teritorii cu sate grupate în jurul câte unei cetăţi, unui târg sau unei curţi domneşti. De la aceste centre şi-au luat şi numele: Bacău, Roman, Botoşani, Neamţ, Iaşi, Soroca, Hotin, Cetatea Albă etc. Împărţirea Moldovei în ţinuturi mai bine delimitate s-a făcut, probabil, abia în secolul al XV-lea. Până atunci, identificarea satelor se făcea mai ales după numele cnezului/judelui („... unde au fost cnez Ciorsac", „... unde au fost jude Bălan" etc.) sau al râului pe care erau aşezate („trei sate pe Şiret"). Pe lângă ţinuturi, s-au păstrat şi forme de organizare arhaice, numite de Cantemir „republici" (comunităţi ţărăneşti egalitare, fără boierime): Câmpulung, în ţinutul Sucevei (cu 50 de sate), Tigheciu, în ţinutul Fălciu, Vrancea. Râul Prut nu era un hotar pentru ţinuturi: Iaşiul trecea peste Prut spre est, Lăpuşna trecea peste Prut spre vest, Fălciu era tăiat în două de Prut. În secolele XVI-XVII, erau 24 de ţinuturi în Moldova şi 16 judeţe în Ţara Românească.

Conducătorii judeţelor şi ţinuturilor erau reprezentanţii domniei, cu atribuţii administrative, judecătoreşti, executive şi fiscale (strângerea dărilor). În fruntea ţinuturilor moldovene cu cetăţi se aflau pârcălabi, iar peste ţinuturile de la marginea de sud (Putna) şi de nord (Cernăuţi) se aflau staroşti. Pârcălabii aveau şi însemnate atribuţii militare. În Ţara Românească, la conducerea judeţelor se aflau sudeţii sau judeţii, cu atribuţii similare pârcălabilor. În Moldova, aparatul local al „slugilor", curtenilor (familiarii pârcălabilor), numiţi ureadnici sau globnici, era mai dezvoltat decât în Ţara Românească, unde se trimiteau în teritoriu „slugile domneşti".

Cetatea Hotin

Castelul Huniazilor

Mai târziu, locul judeţilor, staroştilor şi pârcălabilor avea să fie luat de vătafi (menţionaţi încă din secolul al XVI-lea în Moldova, în ţinuturile fără cetăţi).

Transilvania, Banatul şi Părţile Vestice erau împărţite în mai multe tipuri de unităţi administrative, rezultat al suprapunerii modelului ungaro-german celui tradiţional, precum şi al colonizării şi aşezării unor populaţii străine. În mod oficial, în timpul cuceririi treptate a ţării de către Regatul Ungar (secolele XI—XIII), dinspre vest spre est, s-au organizat comitatele, care pe la mijlocul secolului al XIV-lea păreau pe deplin conturate. Comitatele proveneau din vechile structuri dezvoltate în jurul cetăţilor şi domeniilor regale, dar erau de mult transformate în organizaţii ale nobilimii teritoriale. În fruntea comitatelor transilvane - Solnocul Interior, Dăbâca, Cluj, Turda, Alba, Hunedoara, Târnava - se aflau câte un comite, numit de voievodul ţării, şi câte un vicecomite, numit de comite dintre familiarii săi. Nobilimea îşi desemna pentru fiecare dintre aceste comitate câte doi juzi nobiliari, spre deosebire de Banat şi Părţile Vestice, unde aceştia erau patru, ca în restul regatului. Comitele (vicecomitele), juzii nobililor, cu cei 6 (în Transilvania) sau 12 asesori juraţi (la vest de munţi), aleşi de nobilime, conduceau împreună treburile curente ale comitatului, judecau pricinile şi participau la adunările generale de la Turda (prezidate de voievod) sau din Părţile Vestice (prezidate de palatin). Comitele, vicecomitele, juzii nobililor şi asesorii juraţi formau, prin

Stema Huniazilor de pe zidul Bisericii Negre din Braşov

Cetatea Neamțului

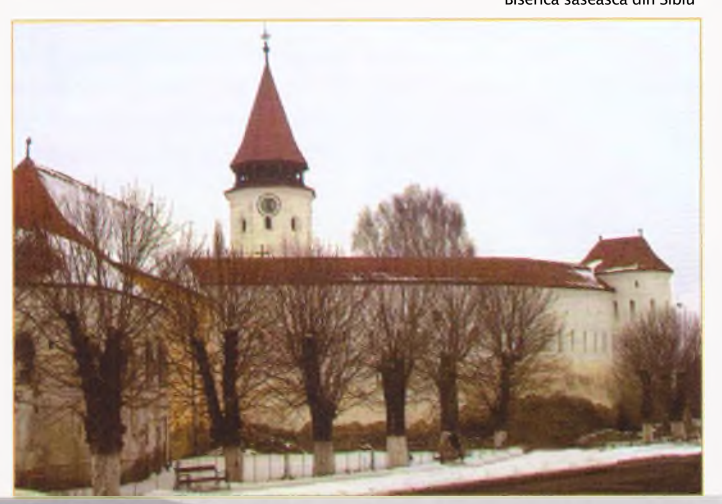
urmare, și scaunul de judecată *(sedes iudiciaria)* al comitatului respectiv. În Banat și Părțile Vestice, în fiecare comitat se întruneau (de la un timp periodic) adunările generale ale nobilimii, care aveau mai ales rol judecătoresc, dar și administrativ. În Transilvania, adunările comitatense au fost subsumate de adunarea generală a „Țării Transilvane" (*Regnum Transilvaniae*) de la Turda. Acestea s-au întrunit totuși, mai ales în formă restrânsă, și ca foruri de judecată.

Populația secuiască și cea săsească, beneficiind de teritorii speciale de locuire, dăruite de rege (la sași chiar numele de *Fundus Regius,* adică „Pământul Regesc", arată clar acest lucru), au avut și o organizare teritorial-administrativă specială. Inițial, și teritoriile compacte ale sașilor și secuilor trebuiau să se cheme comitate (câte unul pentru fiecare etnie), dovadă numele de „comitatul Sibiului", folosit uneori și de instituția comiților aflați în fruntea celor două grupuri. Unitățile administrative ale pământurilor dăruite sașilor și secuilor se chemau, cum s-a văzut, scaune (sedes) și apar sub această denumire abia în secolul al XIV-lea. Tradiția a înregistrat șapte scaune secuiești (Odorhei, - scaunul central -, apoi Mureș, Ciuc, Arieș, Sepsi, Kézdi și Orbai), dar numărul lor a variat cu timpul, mai ales după formarea scaunelor filiale. În fruntea fiecărui scaun era căpitanul și judele scăunal sau pământean. Din secolul al XV-lea, apare și judele regal, reprezentant direct al comitelui secuilor, adică al puterii centrale. Comitele secuilor era cel mai mare dregător, numit de rege dintre marii nobili maghiari (uneori voievozii Transilvaniei dețineau această demnitate). Comitele convoca adunările scăunale (congregațiile generale) pentru toate scaunele, pentru câte unul sau pentru o parte din ele. Organizarea secuilor era încă puternic influențată de puternicele lor legături gentilice, izvorâte dintr-o societate arhaică.

Sașii, veniți dinspre Apus, aveau o organizare socială mai avansată decât a secuilor, fiind puternic implicați în meșteșuguri și comerț. Scaunele sașilor („șapte" și ele, dar, în fapt, mai multe) sunt menționate documentar în prima jumătate a secolului al XIV-lea: scaunul principal Sibiu, apoi Sebeș, Cincu, Rupea, Sighișoara, Orăștie, Nocrich, Miercurea; mai târziu apar Mediaș și Șeica. În fruntea fiecărui scaun erau câte un jude regal și unul scăunal. În plus au existat și două districte (numite sporadic și scaune sau provincii) ale sașilor, Brașovul și Bistrița. Unele teritorii locuite de sași s-au aflat temporar sub autoritatea comitelui secuilor, iar altele nu au fost înglobate în *Fundus Regius*, ci s-au aflat în comitate. Sașii din scaune s-au bucurat de statutul de libertate, pe când cei din afară au urmat calea aservirii sau, dimpotrivă, a înnobilării. Cei situați în scaune aveau propriile adunări scăunale, alături de adunarea tuturor scaunelor, convocată de comite. Sașii au luptat pentru păstrarea și întărirea autonomiei lor, precum și pentru includerea tuturor în aceeași organizație teritorială și politică, numită „Universitatea Sașilor" (*Universitas Saxonum),* consfințită legal de regele Matia Corvinul în 1486. În acest fel, nobilimea, sașii și secuii și-au alcătuit în Transilvania propriile organizații teritoriale (pământul comitatens sau nobiliar, pământul secuiesc și pământul săsesc), care au stat la baza puterii lor politice și a statutului lor de stare (națiune).

Românii au moștenit o organizare teritorială de origine romană, romano-bizantină și de influență slavă, bazată pe țări (din lat. *terra),* „cnezate de vale", voievodate. Acestea nu au reușit, probabil, înainte de cucerirea ungară și de colonizările străine să aibă organizare solidă și nici deplină continuitate teritorială. Erau mai mult nuclee de putere politico-administrativă locală, care nu au mai apucat să fie structurate și protejate de o instituție statală românească. Statul ungar le-a găsit însă în mai multe locuri din Transilvania, Banat și Părțile Vestice - Făgăraș, Hunedoara-Hațeg, Maramureș, Năsăud, Beiuș, Zarand, Sătmar etc. - și le-a înregistrat ca atare, numindu-le fie *terrae, keneziatus, provinciae, sedes* etc., dar cel mai adesea *districtus Valachorum.* Până la urmă, numele de „districte ale românilor" devine curent pentru aceste forme de organizare teritorială. Fiind popor supus și cucerit, de credință răsăriteană, răspândit, cu intermitențe, peste tot și împins de noii stăpâni în anumite zone periferice, montane, românii nu și-au putut constitui (nu au avut permisiunea s-o facă)

Biserica săsească din Sibiu

în Transilvania o unică organizaţie teritorială privilegiată, cum au făcut nobilii, saşii şi secuii. Se pare că au încercat acest lucru în Ţara Făgăraşului (unde locuiau doar o mică parte a lor) în secolul al XIII-lea, dar au fost opriţi de autorităţi. În secolul al XIV-lea, această „ţară", numită şi district, este recunoscută de regii ungari drept feud acordat domnilor Ţării Româneşti, care o priveau însă ca pe „moşia lor dreaptă". Cele mai multe districte româneşti - peste 30 - sunt localizate în Banat, cam tot atâtea câte se cunosc în restul teritoriului transilvan şi în Părţile Vestice. Unele dintre aceste districte s-au constituit mai târziu, în zonele de concentrare românească din jurul cetăţilor regale. Din moment ce teritoriul voievodatului transilvan, ca şi al regatului în general, a fost împărţit în unităţile oficiale numite comitate sau scaune ale saşilor şi secuilor, districtele românilor au funcţionat în interiorul acestor structuri, cele mai multe ca organizaţii neoficiale sau semioficiale. O anumită recunoaştere şi formă legală de funcţionare au primit acele districte, puţine, care au dobândit privilegii din partea puterii centrale. Foarte vechi erau districtele Făgăraş şi Haţeg, situate în sudul Transilvaniei şi desprinse, se pare (în cazul Haţegului este cert), din mari unităţi politice (voievodate) situate în secolul al XIII-lea pe ambele versante ale Carpaţilor. Pentru Haţeg, faptul acesta s-a petrecut cândva înainte de 1247, iar regiunea a fost inclusă în comitatul Hunedoara, fără ca individualitatea sa de „district" să poată fi vreodată ştearsă. În acelaşi comitat mai apar menţionate districtele Hunedoara, Deva, Dobra şi Strei. În 1457, regele Ladislau al V-lea confirma „nobililor şi cnezilor, ca şi celorlalţi români" din opt districte bănăţene (Caransebeş, - iniţial două districte distincte -, Ilidia, Almăj, Caraşova, Bârzava, Lugoj, Mehadia şi Comiat) vechile lor „libertăţi" sub formă de privilegii. O altă veche organizaţie românească a fost în Maramureş, care a evoluat până la forma de voievodat distinct, în paralel cu anumite regiuni din Transilvania propriu-zisă. Menţionat documentar în 1199, Maramureşul, cuprins treptat în Regatul Ungar, este transformat în secolul al XIV-lea din voievodat al românilor in comitat al noului stat. Organizând comitatul, regalitatea ungară şi-a atras o parte a liderilor (cnezilor) români, cum a fost Dragoş din Giuleşti, dar a provocat revolta unei alte părţi a acestei elite, îngrijorate de tendinţa de desfiinţare a voievodatului şi a altor instituţii şi realităţi româneşti. În fruntea rezistenţei, adesea armate, a cnezilor maramureşeni s-a situat timp de circa 20 de ani Bogdan din Cuhea, fostul voievod al ţării (1342—1363). În final, centrul revoltei, împreună cu 100-200 de familii de cnezi maramureşeni, s-a mutat peste Carpaţi, în Moldova, contribuind la fondarea celui de-al doilea stat românesc de sine stătător. Înăbuşirea vieţii politice a românilor din interiorul arcului carpatic a făcut ca anumite forţe politice ale acestor români, situate în Făgăraş, Maramureş, Banat şi Haţeg, să ajute la cristalizarea statelor româneşti extracarpatice. Nu este vorba despre mari mişcări de populaţie, fiindcă masa a rămas în Transilvania, în vechile nuclee politice, numite districte. Acestea au mai păstrat un timp o viaţă proprie, cu o conducere cnezială şi voievodală, cu adunări districtuale (cneziale), cu judecăţi după dreptul românesc, cu stăpâniri ţinute după rânduiala românilor etc. Treptat însă, a prevalat organizarea administrativă oficială, a comitatelor ungare şi a scaunelor săseşti şi secuieşti, districtele românilor rămânând forme vechi locale, copleşite de celelalte structuri şi intrate treptat în disoluţie.

Oraşele şi târgurile erau în stăpânirea domnilor şi se bucurau de o autonomie mult mai redusă decât în Apus. În Ţara Românească si Moldova, denumirea de oraş este relativă, multe dintre aşezările pomenite fiind de fapt doar târguri. Oraşele din aceste locuri erau

Castelul Huniazilor

Curtea interioară a castelului Bran

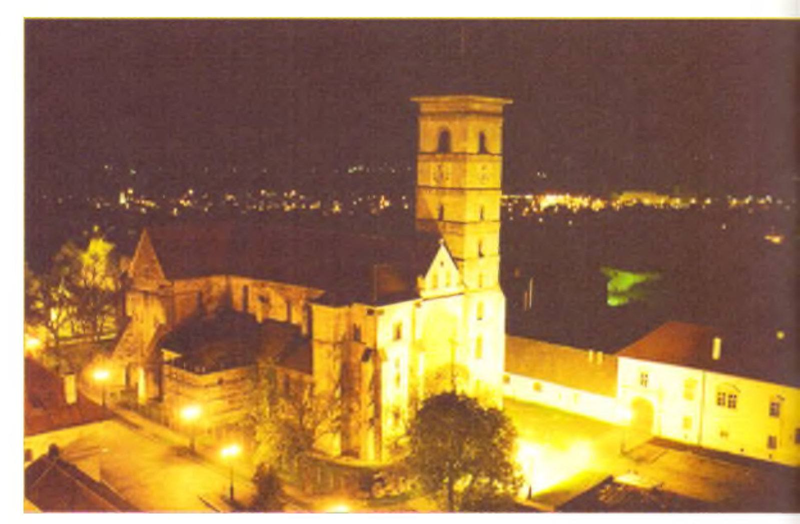

Braşov. Biserica Neagră

sub stăpânirea domniei, ai cărei reprezentanţi rezidau în ele. Totuşi, oraşele de la sud şi est de Carpaţi beneficiau de dreptul de autoconducere, prin consiliul orăşenesc al celor 12 pârgari, prezidaţi de un judeţ (în Ţara Românească) sau de un şoltuz ori voit (în Moldova). Conducerea locală era subordonată comandantului curţii domneşti din oraş (vornic, pârcălab). În plus exista un sfat orăşenesc mai larg, „sfetnicii" târgului. La Suceava, comunitatea armeană avea propriul său consiliu, cu un voit al său. Conducerea oraşelor se îngrijea de dările locale, judeca pricini, distribuia ogoare pentru cultivare anuală, repartiza şi încasa dările pentru domnie etc. Oraşele aveau cancelarie, pecete, catastifuri (cartea oraşului) pentru înscrierea schimbărilor de proprietate şi a judecăţilor. Orăşenii erau obligaţi să participe la oaste cu detaşamente proprii şi se ghidau după norme juridice speciale. După impunerea suzeranităţii otomane efective (la jumătatea secolului al XVI-lea), dezvoltarea oraşelor muntene şi moldovene a fost încetinită, ele neputând juca în societate rolul oraşelor occidentale.

Oraşele transilvane (*urbes, civitates*) erau conduse de un consiliu, numit şi magistrat (12 juraţi), în frunte cu judele local. Acesta şi juraţii erau aleşi anual de către orăşeni. Din secolul al XIV-lea, în unele oraşe existau câte doi juzi, unul regal şi altul ales de orăşeni. Mai târziu, se formează în cele mai mari oraşe - Cluj, Braşov, Sibiu etc. - câte un consiliu mai larg, format din 100 de bărbaţi (*centumviri*). Unele oraşe ardelene se bucurau de privilegii conferite de rege, fapt care le-a întărit autonomia şi autoritatea.

Biserica şi credinţa

Pentru viaţa de fiecare zi şi mai ales pentru momentele de înălţare spirituală, biserica era cea mai importantă instituţie în ochii omului medieval. Ataşamentul neţărmurit al oamenilor de-atunci faţă de biserică şi de credinţă făcea ca viaţa să fie de neconceput în afara acestor cadre bine precizate. În acelaşi timp, biserica legitima toate instituţiile şi drepturile, inclusiv statele medievale şi pe suveranii lor. Şi în istoria românilor acest lucru a fost o realitate evidentă. „Suntem în această parte a Europei" - spunea Constantin C. Giurescu - „cei mai vechi creştini; creştinismul, ca si graiul nostru, este de caracter latin." Afirmaţiile prea entuziaste de mai sus, intrate în conştiinţa multor intelectuali români, se cuvin, fireşte, nuanţate şi chiar corectate. „Creştini vechi" în „această parte a Europei" sunt şi grecii şi albanezii, iar caracterul latin iniţial al creştinismului de pe teritoriul Daciei a fost serios modificat de slavonism, de masiva influenţă bizantino-slavă. Oricum, românii sunt „vechi creştini" nu pentru că toţi strămoşii lor s-ar fi creştinat în secolele III-IV p.Chr., ci fiindcă, spre finalul mileniului I p.Chr., creştinismul popular românesc era un fenomen de masă. Creştinarea românilor, începută prin înaintaşii lor daco-romani, a durat câteva secole, deoarece nu a fost impusă de sus, ca în cazul tuturor vecinilor lor direcţi; ea s-a produs natural, treptat, din om în om, concomitent în pături variate ale societăţii, iniţial prin misionari. Retragerea Imperiului Roman la sud de Dunăre şi apoi restrângerea Imperiului Bizantin în favoarea statelor slave au stânjenit mult organizarea bisericii de pe teritoriul vechii Dacii şi de la Dunărea de Jos. De la episcopia Tomisului, din secolul al IV-lea, s-a ajuns cu greu la mai multe eparhii în spaţiul locuit de români în primele secole ale mileniului al II-lea. Statul medieval nu se poate imagina fără biserică. Adesea el tinde, mai ales în „Commonwealth"-ul bizantin, să aibă biserică proprie autocefală sau autonomă. În provinciile din preajma Dunării, mai ales în cele care au fost şi nuclee politice puternice, - Dobrogea, Oltenia, Banatul -, organizarea bisericii a fost mai timpurie şi mai solidă. În 1264, la Vicina era un arhiepiscopat răsăritean, devenit apoi mitropolie. Ultimul mitropolit din acea regiune dunăreană a fost Iakintos (Iachint), trecut în 1359 in fruntea mitropoliei Ţării Româneşti de la Argeş. La 1370, sub Vladislav I Vlaicu, se constituie a doua mitropolie a ţării, la Severin, într-o zonă de confruntare directă

Catedrala romano-catolică din Alba-Iulia

Biserica Pătrăuţi, Suceava

cu catolicismul. Pe la 1403, se revine la o singură mitropolie a ţării. Mitropolia Moldovei s-a creat pe la 1387, sub Petru I Muşatinul, dar recunoaşterea sa canonică s-a produs mai târziu (1401), datorită unui conflict cu patriarhia ecumenică. Prin aceste acte de întemeiere a mitropoliilor autonome, dependente de Constantinopol, nu numai că s-a oficializat apartenenţa definitivă a românilor la biserica răsăriteană, ci s-a realizat, cum s-a văzut, şi legitimarea internaţională a statelor româneşti. Orientarea românilor - popor de tradiţie occidentală romană şi de limbă neolatină - spre credinţa creştină răsăriteană (ca şi spre limba de cult slavonă) nu a fost o „catastrofă istorică", cum au definit-o unii exegeţi. Este vorba despre o evoluţie firească, într-o lume de la interferenţa Apusului cu Răsăritul, într-o vreme când lumina credinţei şi a culturii venea simbolic deopotrivă de la Bizanţ şi de la Roma.

Această lume de interferenţă se vede în toată evoluţia spiritualităţii medievale la români. Astfel, Alexandru cel Bun (1400-1432) al Moldovei, la sfatul mitropolitului Iosif, a trimis un dregător al său să aducă de la Cetatea Albă la Suceava moaştele Sf. Ioan cel Nou, care murise ca martir prin 1330. Sf. Ioan cel Nou a fost proclamat de domn drept „păzitor" al Moldovei. În acelaşi timp, domnul Alexandru a dat un privilegiu pentru înfiinţarea unei mitropolii armene (1401), tot la Suceava; a sprijinit vechea episcopie catolică de la Siret (creată în 1371), precum şi noua episcopie catolică de la Baia (1405—1413); a oferit adăpost şi protecţie husiţilor veniţi în Moldova etc. În 1381, s-a înfiinţat o episcopie catolică şi la Argeş, în Ţara Românească. Prin aceasta, aşa cum se întâmplase încă de la pronunţarea Marii Schisme (1054), în spaţiul locuit de români (alături de alte etnii) credinţa creştină, în ambele sale rituri principale, dar şi în altele, precum şi unele „erezii" convieţuiau. De aceea, nu se poate vorbi în zonă despre o frontieră spirituală şi de civilizaţie, ci mai degrabă despre o regiune de convergenţe şi interferenţe, nu despre o linie de demarcaţie, ci despre un spaţiu larg de reunire a Apusului cu Răsăritul.

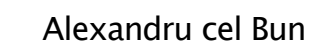
Probabil încă din secolul al XIV-lea, biserica principală şi, de la un timp, oficială - cea ortodoxă - îşi organizează şi episcopii subordonate mitropoliilor. Menţionarea

Petru I Muşat

lor în documente nu coincide întotdeauna cu data creării: episcopia Romanului (1408), care avea jurisdicţie asupra Ţării de Jos; episcopia Rădăuţilor (1471), unde era şi o veche reşedinţă domnească; episcopia Huşilor (1597-1598). Toate trei depindeau de mitropolia Moldovei. În Ţara Românească, biserica a fost reorganizată de Nifon, fostul patriarh ecumenic de la Constantinopol (destituit de otomani), chemat şi adăpostit aici de către domnul Radu cel Mare (1495-1508). Cele două episcopii ortodoxe vechi ale ţării funcţionau la Râmnicu-Vâlcea şi la Buzău.

În Transilvania, unde biserica ortodoxă nu era acceptată oficial şi unde românii erau discriminaţi ca „schismatici", organizarea şi supravieţuirea ierarhiei răsăritene, începând cu secolul al XIII-lea, au avut mult de suferit. De exemplu, la scurt timp după cucerirea de către „latini" a Constantinopolului, prin Cruciada a IV-a (1204), arhiepiscopul catolic ungar de Kalocsa cerea papei să treacă episcopia ortodoxă „din ţara fiilor cnezului Bele [Bâlea]", situată probabil în Crişana, sub jurisdicţia sa. Alte episcopii şi chiar arhiepiscopii ortodoxe româneşti sunt atestate în Transilvania în secolele XIV-XVI, cu o organizare precară, pusă mereu sub semnul întrebării. În secolele XI—XII, se înfiinţaseră şi organizaseră, în această ordine cronologică, episcopiile apusene de la Cenad (pe locul unui aşezământ răsăritean), Oradea şi Alba-Iulia. Saşilor li s-a permis organizarea unei prepozituri, cu

Alexandru cel Bun

Biserica din Cisnădie

sediul la Sibiu, supusă Sfântului Scaun (1191), prin intermediul arhiepiscopiei de Strigoniu (Esztergom, Gran). Pentru răspândirea catolicismului între „păgâni" și „schismatici", s-au înființat episcopii catolice și la granițele Regatului Ungar spre est, cum era episcopatul cumanilor (1227, pe teritoriul căruia funcționau episcopii răsăritene ale românilor), continuat (după 1279) de episcopia Milcoviei. Biserica catolică era puternică în Transilvania nu atât prin numărul mare de credincioși, cât prin întinsele domenii deținute de episcopii și mănăstiri și prin rolul important jucat în societate de locurile de adeverire *(loca credibilia)*. Așa erau capitlurile (mai ales pe lângă episcopii) și conventurile (din cadrul unor mănăstiri), cu rolul notariatelor moderne în autentificarea actelor și tranzacțiilor, punerea în stăpânirea moșiilor, hotărnicirea lor etc.

În secolul al XIV-lea, sub domnia celui de-al doilea rege angevin, Ludovic I (1342—1382), s-a desfășurat în Ungaria cel mai vast și mai intens program de aducere forțată la „unitatea credinței" catolice a popoarelor și populațiilor de alte credințe și confesiuni, mai ales a „schismaticilor". Un ajutor important al regalității în acest sens erau ordinele monahale occidentale (mai ales dominicanii, benedictinii și franciscanii) și chiar ordinele militare, pătrunse în Transilvania începând cu secolele XII-XIII. Mijloacele de împlinire a scopului erau dintre cele mai variate: persuasiunea prin preoți și călugări, construirea multor biserici catolice, unele impresionante, scutirea de dijme a celor convertiți, amenințări, interzicerea serviciilor divine și a construirii bisericilor „schismatice", persecutarea preoților răsăriteni, confiscarea bunurilor și oprirea accesului la nobilitate al feudalilor ortodocși, expulzări, pedepse pentru catolicii care frecventau biserici răsăritene sau își botezau copiii în cadrul acestora, „cruciade" contra „ereticilor și schismaticilor" cu ajutorul „brațului secular" (puterii statale laice) etc. Cam pe la 1370-1380, se raportau importante succese în Ungaria în convertirea forțată a „schismaticilor", se preconiza întărirea regatului la hotare prin eliminarea „credinței străine" a românilor și slavilor, încetarea solidarizării celor convertiți din interior cu cei „de-o limbă și credință cu dânșii" din afară etc. în ciuda acestor știri optimiste, alte izvoare sunt mult mai rezervate: o scrisoare a papei Grigore al XI-lea, din 1374, spune că „mulțimea națiunii românilor", care „trăiau la hotarele Regatului Ungariei, spre tătari", nu accepta catolicismul deoarece nu era de acord cu slujba preoților unguri și cerea oameni ai bisericii care să știe limba națiunii române *(qui linguam dicte nationis scire asseritur)*[4]. Pe bună dreptate s-a apreciat că invocarea limbii ca argument al opoziției românilor față de efortul de convertire era un indiciu al existenței națiunii medievale românești. În plus, tot ca mărturie a rezultatelor modeste ale acțiunii de convertire, stă știrea umanistului italian Antonio Bonfini, care scria că, pe la 1380—1382, în urma uriașei strădanii a regelui Ludovic de Anjou, „după părerea tuturor", mai mult de a treia parte a Regatului Ungar era adepta credinței catolice[5]. Prin urmare, și în Transilvania, chiar dacă aprecierea lui Bonfini se ia *cum grano salis,* proporția ortodocșilor trebuie să fi fost între jumătate și aproape două treimi din populație. De altfel, spre același rezultat conduce și concluzia unor specialiști maghiari care au apreciat că în Ungaria, până la marea invazie tătaro-mongolă, fuseseră atestate circa 600 de mănăstiri și schituri răsăritene.

Prin urmare, în ciuda persecuțiilor, biserica ortodoxă din Transilvania, Banat și Părțile Vestice a supraviețuit și chiar s-a dezvoltat. Nu se cunoaște exact numărul protopopiatelor răsăritene, dar se știe că ele erau răspândite peste tot, din Crișana până în Țara Hațegului și din Banat până în Maramureș. Unul dintre cele mai mari era în Țara Hațegului-Hunedoara, unde funcționa și cea mai densă și mai veche rețea de biserici românești de piatră, unele fondate în secolele XII—XIII: Strei, Densuș, Streisângeorgiu, Ostrov, Gurasada, Sântămărie-Orlea etc. Până la 1600, se cunosc numai în Țara Hațegului circa 50 de biserici și mănăstiri românești ortodoxe. Un alt protopopiat a fost în Șcheii Brașovului, la biserica Sf. Nicolae, mare centru de cultură pentru toți românii. Ierarhia superioară a fost însă stânjenită în evoluția sa de oficialitățile unei țări cu „misiune apostolică", cum era Ungaria. Episcopiile și arhiepiscopiile

4. Hurmuzaki, I/2, p. 217
5. Antonius Bonfinius, *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia, ed. Ioannes Sambucus*, Basilea (Basel), 1568, decadis II, liber X, p. 377 (în continuare: *Rerum*)

Ştefan cel Mare, ctitorul bisericii Dobrovăţ

româneşti din Transilvania compensau o parte dintre aceste dificultăţi prin sprijinul direct primit din partea mitropoliilor din Ţara Românească şi Moldova. Astfel, mitropolia Severinului, creată la 1370, avea sub oblăduire întreg Banatul, iar mitropolitul Antim de la Argeş se intitula la 1401 „exarh a toată Ungaria şi al Plaiurilor" (adică al părţilor răsăritene ale regatului, locuite în mare măsură de români). La 1376 era pomenit în Transilvania, la mănăstirea Râmeţi, arhiepiscopul Ghelasie, iar la 1391 mănăstirea românească din Perii Maramureşului, a familiei Drăgoşeştilor, era ridicată la rangul de stavropighie (depindea direct de patriarhia ecumenică de la Constantinopol), iar stareţul său primea atribuţii episcopale pentru Maramureş, Bereg, Ugocsa, Sătmar, nordul Crişanei şi al Transilvaniei propriu-zise. După Conciliul de la Florenţa (1439), unde se decisese unirea bisericilor, în faţa gravei ameninţări otomane, catolici şi ortodocşi au acţionat împreună în numele „creştinătăţii". Teoretic, timp de câteva decenii, biserica românilor din Transilvania a fost privită de oficialităţi drept „unită" cu Roma.

Pe la mijlocul secolului al XV-lea, în ciuda activităţii prozelite a unor inchizitori, Ioan de Caffa, inamic al unirii de la Florenţa, se considera episcopul tuturor ortodocşilor din Transilvania. În a doua jumătate a veacului al XV-lea, în epoca lui Ştefan cel Mare, funcţiona în nordul Transilvaniei episcopia Feleacului; la începutul secolului al XVI-lea este atestată în aceleaşi regiuni episcopia Vadului. În secolul al XVI-lea, secolul Reformei religioase, sunt menţionaţi în Transilvania mai mulţi episcopi, arhiepiscopi şi chiar mitropoliţi ai românilor. Odată cu trecerea ungurilor şi saşilor la luteranism, Calvinism şi unitarianism, s-au exercitat anumite presiuni şi asupra românilor pentru schimbarea credinţei. La un moment dat, s-a creat chiar o ierarhie calvină de tip episcopal pentru români (superintendenţă), cu episcopi români subordonaţi bisericii calvine (Pavel şi Mihail Tordaşi, Gheorghe de Sângeorz). Prin politica de calvinizare nu s-a reuşit decât smulgerea unei părţi a elitei românilor (cea care se catolicizase în prealabil), precum şi a câtorva comunităţi rurale care au sfârşit prin a se maghiariza. Marea masă a românilor a rămas pe mai departe ortodoxă.

Urcarea pe cruce, frescă din biserica Dobrovăţ

Viaţa monahală de la sud şi est de Carpaţi s-a aflat oficial în atenţia bisericii şi a fost temeinic organizată după înfiinţarea mitropoliilor, deşi eremiţi şi schituri mărunte de călugări au existat din vechime la nord de Dunăre. Statul feudal, domnia, mai târziu boierii au ridicat mănăstiri mari, înzestrate cu bunuri şi privilegii. În Ţara Românească, monahul Nicodim, venit din Serbia, a înălţat sub domnia lui Vladislav I Vlaicu mănăstirea Vodiţa (circa 1372), în Banatul de Severin. După ce Severinul a reintrat sub stăpânirea Ungariei, călugării de la Vodiţa s-au mutat la Tismana, unde au ridicat un nou locaş mănăstiresc la 1378, cu sprijinul lui Radu I. Începând cu domnia lui Mircea cel Bătrân (1386-1418), suveranii încep să construiască ei mănăstiri domneşti, fiind ctitori şi având drept de patronaj şi protecţie asupra acestor mănăstiri şi asupra domeniilor lor. Astfel, pe locul unor mai vechi biserici, Mircea ridică mănăstirile Cozia şi Cotmeana; tot în timpul său, sunt atestate mănăstirile Nucet (Dâmboviţa), Strugalea şi Vişina (Gorj), Brădet (Argeş), Glavacioc, Bolintin, Dealu, ultimele refăcute de Radu cel Mare. Se mai adaugă, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, Bistriţa (Vâlcea), ctitoria boierilor Craioveşti, apoi Comana (Ilfov), Tânganu (Bucureşti), Târgşor (Prahova) etc.

În Moldova, între vechile mănăstiri se situează Neamţul, ctitorită sub Petru I de către episcopul (apoi mitropolitul) Iosif (care, la 1407, o numea „mănăstirea vlădiciei mele"). În 1398 este pomenită documentar mănăstirea Sf. Ioan din Poiană, numită apoi Probota. Din timpul lui Alexandru cel Bun datează mănăstirile Bistriţa (1402), ctitoria sa de

Humor. Biserica „Adormirea Maicii Domnului"

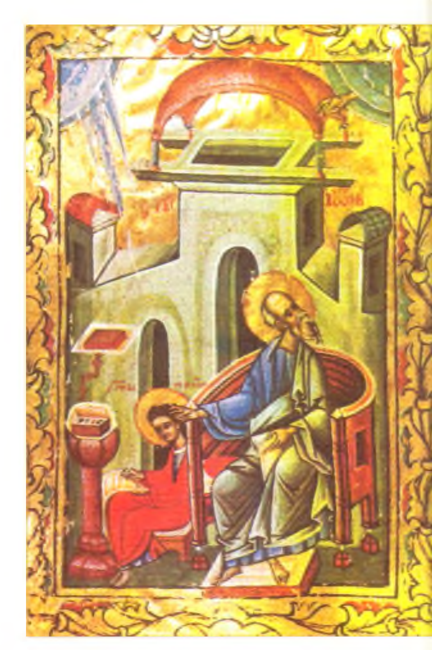
suflet, Humor (ctitorită de vornicul Oană), Bohotin (Iași), Căpriana, Vărzărești (ambele în Basarabia), Horodnic (Rădăuți), Ițcani (Suceava, ctitorită de Iașco) etc. Cel mai mare ctitor de biserici și mănăstiri a fost Ștefan cel Mare (1457-1504): Putna, Voroneț, Sf. Ilie de la Suceava etc. Urmașii lui Ștefan au urmat exemplul marelui lor înaintaș, împânzind Moldova cu biserici și mănăstiri. Marile mănăstiri — Neamț, Cozia, Putna, Tismana - erau și importante centre culturale, cu școli, scriptorii, dascăli, grămătici, copiști, logofeți, ateliere de pictură, sculptură, argintărie, broderie etc.

În esență, mănăstirile erau scutite de dări către domnie, dar unii suverani, la strâmtoare, au impus obligații și asupra așezămintelor monastice. Mihnea Turcitul (1577-1591, cu o întrerupere), domnul Țării Românești, ca să plătească haraciul, a obligat mănăstirile la bir, dar, după redresare, a revenit asupra măsurii. În Moldova, Despot-Vodă (1561 — 1563) și Ioan-Vodă cel Cumplit (1572-1574), din nevoia de bani, au atentat la averile mănăstirilor. Cel din urmă a trecut pe seama domniei o mare parte din veniturile mănăstirești, supunând călugării la grele pedepse și torturi. Acestea sunt însă excepții de la regula care făcea din principi cei mai importanți protectori ai vieții monastice în Țările Române.

Portalul mănăstirii Moldovița

Mănăstirile s-au bucurat de la început de autonomie, alegându-și egumenii fără amestec din partea ierarhiei bisericești sau a domniei. Cu timpul însă, principiile autonomiei au fost încălcate. De aceea, de exemplu, Mihai Viteazul, la 1596, a ținut sfat cu mitropolitul Eftimie, cu episcopii de Râmnic și de Buzău și cu întreg soborul spre a stabili regulile autonomiei mănăstirești, condamnând încălcările vechilor obiceiuri. Domnia și Biserica au lucrat în general în armonie. O excepție s-a petrecut sub Radu cel Mare, când fostul patriarh ecumenic Nifon, devenit mitropolit al Țării Românești, a încercat să lezeze autoritatea domnească. Reacția domnului a fost promptă: „eși den țara noastră, că viața și traiul și învățăturile tale noi nu le putem răbda, că strici obiceiurile noastre". Un alt domn care a voit „stricarea" obiceiurilor a fost Despot-Vodă, scos din scaun „ca să nu primească legea și să nu răsipască țara". A fost acuzat de „erezie" (fiindcă era, se pare, protestant) și de ostilitate față de biserica Moldovei, al cărei cap și protector ar fi trebuit să fie. În general însă, în Țara Românească și Moldova biserica de rit bizantin și-a îndeplinit rolul de principală instituție a statelor românești, patroană a spiritualității (credinței) și culturii. În plus, domnia și biserica din Țara Românească și Moldova au sprijinit biserica românilor cuprinși în Ungaria, precum și comunitățile de creștini ortodocși de la mănăstirilor muntelui Athos, din întreg Orientul (Meteora, muntele Sinai, Alexandria, Cipru, Epir, Ierusalim), de la Kiev etc. O seamă de mănăstiri românești, cu bunurile lor, au fost „închinate" mănăstirilor din Orient, aflate sub asuprirea „păgânilor", ceea ce a ajutat la menținerea comunităților creștine în acele locuri, dar a și secătuit substanța economică a Țărilor Române. Biserica ortodoxă din Transilvania, sprijinită de statele românești de la sud și est de Carpați și ridicată la rang de mitropolie spre finele secolului al XVI-lea, nu numai că a constituit chintesența instituțiilor românești de aici, ci a concentrat și preocupările de viață națională ale comunităților.

Miniatură înfățișându-l pe evanghelistul Matei

Ferecătură de carte

Ea a devenit o modalitate de existenţă în cadrele proprii, un fel tipic de a aborda şi înţelege viaţa; de aceea, ortodoxia a fost numită aici „legea românească". Biserica ortodoxă, supusă în mare parte de către state „păgâne", nu a avut influenţa internaţională, nici forţa de pătrundere şi nici puterea materială a bisericii catolice, dar a fost o instituţie cu valoare de simbol pentru românii medievali şi pentru conservarea identităţii lor.

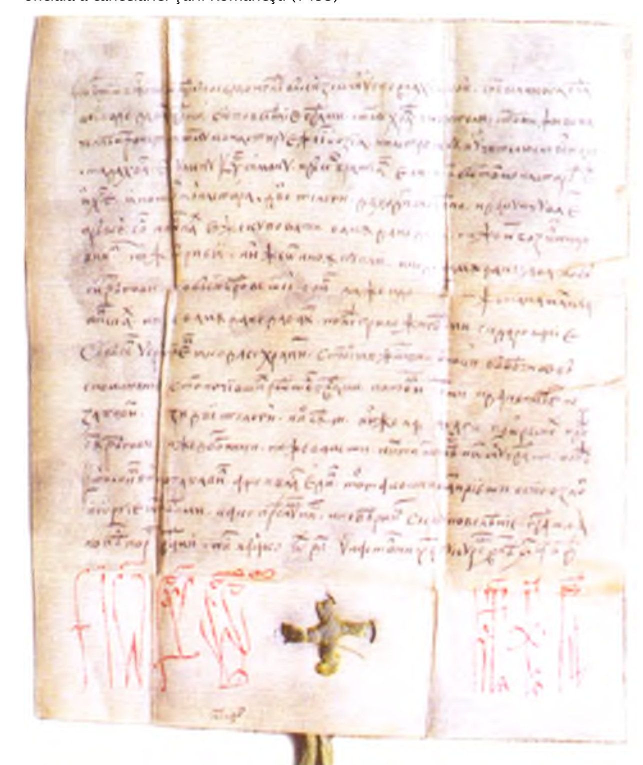
Organizarea judecătorească

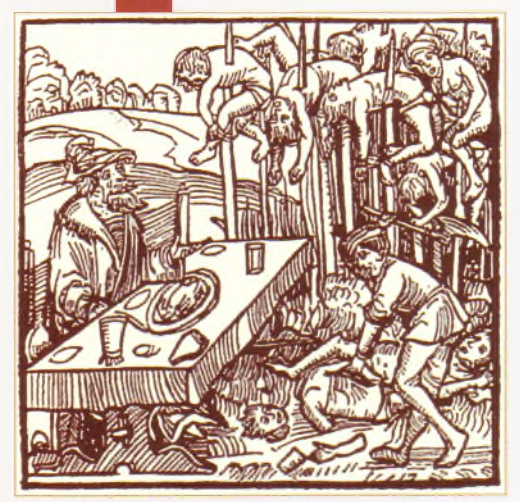
Dreptul de a judeca vine din vechime şi îl aveau, în general, toţi conducătorii. Judecătorul suprem în statele româneşti era domnul, care judeca cel mai adesea în Sfatul Domnesc, unde îşi impunea propria voinţă; singur domnul (şi banul Craiovei în Oltenia) putea să dea pedepse capitale şi să rezolve litigiile grave dintre marii feudali. Boierii aveau şi ei drept de judecată pe domeniile lor şi imunităţi judiciare acordate de domnie (fără justiţie suverană proprie ca în Apus). Ţăranii erau judecaţi mai ales de către „oamenii buni şi bătrâni" sau erau supuşi, ca şi orăşenii (târgoveţii), judecăţii dregătorilor domneşti. Toţi dregătorii aveau atribuţii judiciare, deopotrivă penale şi civile. Biserica judeca mai ales cauze morale şi religioase. Din vechea justiţie a comunităţilor româneşti timpurii, statul medieval a preluat proba cu jurători (cojurători), care erau adeveritori (jurau împreună cu partea care-i aduse-se, adeverindu-i spusele), arbitri (împăcau părţile) şi hotarnici (fixau limitele moşiilor). Aceştia ascultau martorii şi cercetau probele scrise, după care îşi formulau părerea, pe care o trimiteau celui care decidea, inclusiv domnului. Peste această opinie nici domnii nu treceau aproape niciodată. Partea nemulţumită putea face un fel de apel, adică cerea „lege peste lege", aducând un număr dublu de jurători; se cerea uneori şi lege peste a doua lege, cu dublarea iarăşi a numărului jurătorilor. Astfel, de la cei 12 jurători iniţiali se putea ajunge la 24, 48 sau chiar 96.

Cele mai dese pricini judecate, publice şi private, erau legate de ocupări ilegale de moşii, vânzări frauduloase, încălcarea hotarelor şi a dreptului de preempţiune, nerestituirea bunurilor (banilor) împrumutate, dar şi hiclenia (felonia), neascultarea de porunci, tâlhăria şi furtul, moartea de om, răpirea de fete, adulterul, sacrilegiul, mărturia mincinoasă etc. Pedepsele variau de la cea capitală (prin spânzurare, ardere pe rug etc.) şi confiscarea averilor până la privarea de libertate, bătăi, mutilări şi gloabe. La fixarea hotarelor după vechile semne, se făcea apel la mărturiile părţilor şi la jurământul simplu, la cel groaznic, la blestem sau la jurământ cu mâinile pe Evanghelie. În Moldova se practica şi „jurământul cu brazda în cap", similar cu „jurământul cu traistele de pământ". Exemplu: „Aşa cum mă apasă această brazdă de pământ acum, aşa să mă apese în viaţa de dincolo tot pământul pe care aş face să-l piardă cel nedreptăţit prin arătarea mincinoasă a hotarelor". Se mai obişnuiau bătaia şi trasul de păr al copiilor pe locul de hotărnicie, pentru a nu se uita limitele dintre moşii.

Sistemul juridic şi principiile de drept după care se judeca nu erau unitare. Se aplicau deopotrivă obiceiul pământului, dreptul bizantin şi dreptul domnesc. Obiceiul se mai numea „legea ţării", era nescris şi fusese preluat de statul feudal la întemeiere. Unele practici, prin folosinţă îndelungată, deveneau obiceiuri. Dreptul bizantin, codificat de Iustinian şi de urmaşii săi după cel roman, a venit sub forma *nomocanoanelor,* ca mixtură de prevederi laico-ecleziastice, rămase osificate timp de mai multe secole. Treptat, din secolul al XVI-lea, dreptul consuetudinar (oral) cedează locul pravilei scrise. Dreptul domnesc reunea obiceiul şi pravila, conducând la omogenizarea şi aplicarea lor. Dreptul domnesc s-a manifestat în evul mediu românesc prin acte cu caracter individual, ca hrisoave, cărţi, porunci. Între textele de legi cele mai importante utilizate de români au fost *Manualul de legi* şi *Syntagma* lui Matei Vlastares, *Legea de judecată* a împăraţilor Constantin şi Iustinian, *Zaconicul*

Hrisovul acordat de Vlad Ţepeş lui Andrei, Iova şi Drag cu ocazia întăririi obcinelor acestora de la Ponor (Oltenia) şi a scutirii lor de obligaţiile faţă de domnie: vama oilor, a porcilor, albinăritul, găletărit, vinărici, dijme, cositul fânului, posade, podvoade şi cărături. În textul documentului aşternut pe pergament în limba slavă, în redacţie medio-bulgară, limbă oficială a cancelariei Ţării Româneşti (1459)

Tragerea în ţeapă

lui Ştefan Dušan şi altele. Din secolul al XVI-lea, pravilele se şi tipăresc, în limba slavonă şi în cea română. Domnii căutau să-şi protejeze supuşii, să limiteze răzbunarea sângelui prin despăgubiri sau răscumpărări (sistemul compoziţiilor), să impună răspunderea individuală în faţa justiţiei, să aplice pedepsele în chip variat, după gravitatea faptelor. Dregătorii şi boierii aveau obligaţia să procedeze în consecinţă, după „dreptate”, deşi se semnalează şi abuzuri.

În Transilvania, sistemul juridic era şi mai complex, datorită suprapunerii stăpânirii ungare asupra realităţilor vechi româneşti şi româno-slave, precum şi datorită colonizării şi aşezării saşilor şi secuilor. În principiu, comunităţile etnice şi locale din Regatul Ungariei îşi aplicau în interiorul lor vechile rânduieli juridice proprii, mai ales dacă obţinuseră privilegii în acest sens de la suveran. Cu timpul însă, se încearcă impunerea aproape peste tot a legiuirilor scrise ale statului ungar. Românii se ghidau şi ei după legea lor, adică după „dreptul românesc” (*ius Valachicum),* şi după varianta feudală a acestuia, numită „drept cnezial” (*ius keneziale).* În districtele privilegiate, se permitea aplicarea „vechii şi recunoscutei legi a districtelor româneşti” (*iuxta antiquam et approbatam legem districtuum Valachicalium).* Forurile de judecată mai importante erau scaunele districtuale, formate din cnezi (uneori şi din cnezi-preoţi şi români de rând) şi prezidate adesea de castelanii cetăţilor respective, iar uneori de voievodul (vicevoievodul) Transilvaniei, banul Severinului etc.

În comitate predomina justiţia seniorială, a stăpânului feudal faţă de ţăranul dependent, în cauze mai simple. În secolul al XIV-lea, mulţi stăpâni din Transilvania au obţinut de la rege dreptul paloşului *(ius gladii),* ceea ce însemna permisiunea de a condamna la moarte şi de a ridica spânzurători pe domeniile lor. După scaunul de judecată al stăpânului urma scaunul comitatens, ca instanţă de apel şi ca for de judecată a litigiilor dintre nobili. De la comitat se putea face apel la scaunul de judecată al voievodului (care judeca, din secolul al XIV-lea, mai ales în cadrul congregaţiilor de la Turda) sau al vicevoievodului. Ultima instanţă pentru împricinaţii din Transilvania putea să fie curtea regală, unde judeca de regulă *iudex curiae.* După formarea principatului transilvan, la jumătatea secolului al XVI-lea, forul suprem de judecată a ajuns să fie principele, care avea un dregător situat în fruntea justiţiei, numit *palatinus seu iudex curiae.* Instanţa princiară era un fel de tribunal suprem, numit *tabula princeps.* Oraşele privilegiate se bucurau de autonomie şi în domeniul justiţiei. La secui şi la saşi, o instanţă importantă de judecată era adunarea scăunală, în frunte cu judele şi cu cei 12 juraţi. Forul superior era adunarea generală a scaunelor secuieşti sau „Universitatea Saşilor”, din secolul al XV-lea, când aceasta s-a format.

Toate forurile de judecată aveau date fixe de reunire, de la întruniri săptămânale (în anumite zile), cum aveau adunările cneziale din districtele româneşti sau adunările scăunale săseşti, până la unele anuale, cum este cazul tribunalului principelui. Dreptul scris a triumfat şi în Transilvania în secolul al XVI-lea, când István Werbőczy a elaborat faimosul său cod de legi numit *Tripartitum* (1517). Pentru saşi, ca formă de rezistenţă la tendinţele unificatoare din justiţie ale puterii centrale, Johannes Honterus şi Matthias Fronius au alcătuit culegeri de legi specifice. În Transilvania exista o separaţie clară între dreptul laic şi cel canonic, iar organizarea justiţiei avea şi alte particularităţi, care o făceau mai diversă, mai bine structurată şi mai modernă (prin influenţa occidentală) decât cea de la sud şi est de Carpaţi.

Bici de luptă, sec. XV

Organizarea militară; armata şi sistemul de apărare

Oştile nobiliare occidentale şi, în parte, central-europene erau formate din cavaleri îmbrăcaţi în zale, armuri şi înarmaţi cu spade, suliţe, scuturi, arcuri şi săgeţi. Calul (şi el apărat), echipamentul şi armamentul costau o mică avere, de care nu putea dispune oricine, uneori nici măcar nobilii. De aceea, principii feudali de acolo acordau o parte din pământul lor vasalilor, care erau obligaţi în schimb să presteze „servicii fidele”, în esenţă militare. În Ţările Române, dacă se ia ca model Occidentul, lucrurile în acest sens nu aveau rigoarea şi organizarea de acolo, dar principiul era acelaşi.

Pe vechea tradiţie a ridicării la oaste a tuturor ţăranilor liberi, statele feudale incipiente din secolele IX-XIII şi-au construit propriile lor aparate de război. Domnia centralizată din secolul al XIV-lea a făurit şi dezvoltat un aparat permanent care să facă faţă şi situaţiilor de conflicte armate. Astfel, s-au creat oastea domnului, formată, alături de vechii ţărani liberi şi mici boieri (steagurile din ţinuturi şi judeţe), din curteni şi aparatul administrativ militar, pe de o parte, şi cetele boierilor, alcătuite din slugile acestora de pe domenii, pe de alta. Ele alcătuiau, de obicei, „oastea cea mică” a ţării. Uneori, cetele marilor boieri puteau forma o oaste separată, care se ridica chiar şi împotriva domnului.

Cetatea ţărănească Dreuşeni

Ţăranii aveau un rol important în oştile româneşti, mai ales în secolele XIV şi XV, când puteau fi chemaţi la luptă, în caz de mare primejdie, toţi cei capabili să poarte arme. Se reunea astfel „oastea cea mare". Ţăranii au fost prezenţi în lupte memorabile, la apelul domnilor, pe vremea lui Basarab I (1330), Mircea cel Bătrân (1394-1395), Alexandru cel Bun (1410), Vlad al III-lea Drăgulea (Ţepeş), Ştefan cel Mare. Cronicarul polon Jan Długosz spune că Ştefan cel Mare „strângea la oaste nu numai pe oşteni şi pe nobili (boieri), ci şi pe ţărani, învăţând pe fiecare să vegheze la apărarea patriei".

Din secolul al XV-lea, oştii domneşti i se puteau adăuga şi un număr variabil de mercenari, din mai multe motive. Unul era extinderea, din secolul al XVI-lea, a armelor de foc, scumpe şi greu de mânuit. Altul era şi necesitatea asigurării ordinii interne, slujbă pentru care mercenarii se dovediseră foarte buni.

Comandantul cel mare al oştirii era domnul (în vechea lui calitate de mare-voievod sau *belli dux),* dar el putea fi înlocuit de unii mari dregători ca banul, vornicul, spătarul sau hatmanul. Domnul verifica sau „cerceta" în anumite împrejurări starea oştirii. De exemplu, Neagoe Basarab, la 1520, îi informa pe braşoveni că, dacă va fi nevoie, va putea interveni în sprijinul Ungariei şi al „întregii creştinătăţi" cu 40.000 de oşteni, călări şi pedeştri, şi că, folosind prilejul sfinţirii catedralei mitropolitane din Târgovişte, la „închinarea" căreia „va veni toată ţara", „vom putea să cercetăm pe scurt oştile noastre". Între Sf. Gheorghe (23 aprilie) şi Sf. Dumitru (26 octombrie), militarii trebuiau să fie mereu pregătiţi de luptă, fiindcă sezonul de războaie era vara. Uneori, regula nu a fost respectată, ca în 1467, când regele ungar Matia Corvinul a năvălit în Moldova în noiembrie-decembrie, şi ca în 1475, când bătălia cu otomanii s-a dat în ianuarie. Deoarece oştile se aprovizionau pe teritoriul pe care se aflau, iar prada era căutată de luptători ca un câştig normal al lor, domnii Moldovei şi Ţării Româneşti au aplicat o tactică eficace, devenită tradiţională: au pustiit totul în calea invadatorilor foarte numeroşi, lipsindu-i de orice hrană şi provizii.

Marii boieri ai ţării - puţini la număr - erau echipaţi ca şi cavalerii apuseni, cu zale şi armuri, cu sabie, lance şi scut. Pedestrimea avea arcuri cu săgeţi, iar uneori suliţe şi săbii, coase şi topoare. La asediul cetăţilor se proiectau pietre pe ziduri. Pe la 1450 pătrund timid armele de foc, adică bombardele, un fel de tunuri grosiere din fontă sau aramă, cu ghiulele de piatră ori de fier; au apărut şi armele de foc manuale, comandate mai ales în oraşele transilvănene Braşov, Sibiu, Bistriţa. Cavalerul burgund Walerand de Wavrin spune că, în 1445,

Cetatea Enisala

la asediul cetăţii româneşti Giurgiu (ocupate de turci prin 1417), Vlad Dragul (Dracul), domnul Ţării Româneşti, a poruncit să se „tragă cu cele două bombarde foarte mari pe care le adusese" şi care erau destul de ineficiente, de altfel.

De mare importanţă pentru apărare erau şi fortificaţiile, mai ales cetăţile cu şanţ. Populaţia din satele apropiate cetăţilor avea obligaţia să construiască, să repare, să întreţină şi să apere aceste locuri întărite. Un adevărat sistem de fortificaţii a fost realizat de către Ştefan cel Mare în Moldova, mai ales pe baza cetăţilor ridicate de

Cetatea de scaun a Sucevei

Ruinele cetății Poenari

unii predecesori: Țețina, Hotin, Soroca, Orhei, Tighina, Cetatea Albă, Chilia, Crăciuna, precum și cele trei mari cetăți de interior, anume Suceava, Roman și Neamț. Pentru dimensiunile și importanța cetăților, se poate reține că în vara lui 1479, la reclădirea Chiliei, același domn al Moldovei folosea 800 de zidari și 17.000 de ajutoare ale acestora. În Moldova, sunt menționate și cetăți și curți boierești fortificate, cum avea la Rebricea, în 1462, boierul Duma Negru. În Țara Românească, domnii Mircea cel Bătrân și Vlad Drăgulea (Țepeș) au întărit și (re)construit Giurgiu, Turnu, Severin, Poenari, Cetățenii de Vale, Burlănești, Comana, Târgșor, Târgoviște. În plus, mai peste tot, existau și fortificații temporare, de pământ și de lemn, cu palisade, șanțuri și valuri, cunoscute din vechime.

Și în Transilvania, voievodul, deși nu era autocrator, avea atribuții militare importante (după cum indică etimologia numelui respectiv). În oastea regală el comanda oștirile strânse din cele șapte comitate transilvane, alături de banderiul său, format din cetele propriilor familiari (vasali). Nobilii de rând aveau obligații militare personale în războaie de apărare, participând și în exterior, dar numai sub conducerea suveranului și pe cheltuiala acestuia. Un rol important în apărarea Transilvaniei și a întregului regat l-a avut mica feudalitate de la granița sudică, amenințată atât de serios de otomani, din Croația până în Țara Bârsei. Un important segment al acestei redutabile forțe l-au reprezentat cnezii și voievozii români din Transilvania, Banat, Crișana, Maramureș, precum și boierii făgărășeni. Ei participau la război călare și înarmați, pe cheltuiala lor, fiecare împreună cu oamenii săi (unitatea cnezială se chema „lance”), având și alte obligații militate față de cetăți. Ei au apărat cu succes Regatul Ungariei și apoi Principatul Transilvaniei, ceea ce le-a favorizat unora nu numai recunoașterea oficială a calității lor de feudali prin înnobilare, dar și ascensiunea pe scara social-politică. Dintre acești cnezi și voievozi români s-au ridicat câteva zeci de familii importante, trecute la catolicism, care au dat mari demnitari ai regatului, între care Iancu de Hunedoara (voievod al Transilvaniei și guvernator al Ungariei), fiul său Matia Corvinul (rege) și Bartolomeu Drágfi (voievod al Transilvaniei).

Secuii, cu rosturi militare importante, luptau sub comanda comitelui lor, care adesea era chiar voievodul Transilvaniei. Contribuția lor în lupte era notabilă. Sașii de pe *Fundus Regius,* conform privilegiului lor din 1224, trebuiau să trimită la lupte între 50 și 500 de oșteni (plus alții, dați de orașele locuite de coloniști germani și situate în afara zonei privilegiate), ceea ce nu însemna un efort prea mare. Încă din secolul al XIV-lea, s-a instituit obiceiul răscumpărării cu bani a acestor obligații militare ale sașilor, ceea ce le-a scăzut mult rolul de luptători efectivi. Totuși, în secolul al XV-lea mai ales, au luptat cu succes, alături de români, în apărarea sudului Transilvaniei în timpul deselor incursiuni otomane. La oaste, de la finele veacului al XIV-lea, erau chemați și țăranii dependenți, prin reprezentare (câte un arcaș călare din 20—30). Din același secol, au fost angajați și primii mercenari. Armele de foc s-au răspândit mai repede decât la sud și est de Carpați, adică chiar la câteva decenii după lupta de la Crécy (1346), când s-au folosit pentru prima oară în occidentul Europei.

Apărarea prin fortificații a jucat un rol extrem de important, grație cetăților de graniță și de interior: Chioar, Ciceu, Unguraș, Cetatea de Baltă, Bran, Feldioara, Râșnov, Rupea, Codlea, Deva, Hațeg, Hunedoara etc. După ce, sub Sigismund de Luxemburg, s-a luat decizia înconjurării cu ziduri a orașelor, se formează adevărate „cetăți urbane” (1405), cu populație în mare parte germană *intra muros.* Tot germanii (sașii) își construiesc, în sudul Transilvaniei, „biserici-cetăți” și cetăți țărănești, locuri eficiente de refugiu în timpul incursiunilor otomane.

După criza și destrămarea Ungariei și afirmarea rivalității otomano-habsburgice, organizarea militară a Principatului Transilvaniei se adaptează noilor împrejurări. Obligațiile militare ale națiunilor politice (nobilime, secui, sași) cresc și sunt reglementate prin hotărâri dietale. Astfel, spre exemplu, fiecare nobil din zona intracarpatică trebuia să dea un iobag din 16, de pe domeniul său, iar din Partium un iobag din 25, la luptă, prin cheltuiala stăpânului și a principelui. Aceste măsuri tradiționale erau completate uneori cu ridicarea generală la oaste (cum s-a preconizat în 1514), cu paza obligatorie a cetăților și zonelor de graniță, precum și cu sistemul mercenarilor. S-a încercat chiar, spre finalul secolului al XVI-lea, un serviciu militar semipermanent teritorial, cu implicarea marii mase a populației. În cadrul armatei, formate după tradiție din cavalerie mobilă și pedestrași, crește importanța artileriei. Se întărește sistemul de apărare, prin cetățile de la Lipova, Șoimuș, Oradea, Chioar, Satu Mare, adică din vecinătatea imediată a regiunilor supuse de Imperiul Otoman. Toate aceste eforturi au condus la mărirea obligațiilor fiscale ale populației, dar au avut un rol important și în conservarea ființei statale a Transilvaniei, ca de altfel și a statelor românești de la sud și est de Carpați.

4

Statele medievale româneşti
între consolidarea internă şi apărare (secolele XIV-XV)

După moartea lui Basarab I (1352), raporturile româno-ungare erau grevate deopotrivă de desprinderea Ţării Româneşti din sfera de dominaţie a Ungariei şi de colaborarea împotriva ofensivei reluate a Hoardei de Aur.

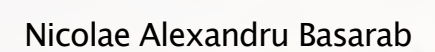

Nomazii stepei atacând un vlah (*reconstituire*)

Urmaşii întemeietorilor

Nicolae Alexandru (1352—1364) a respins pretenţia statului angevin de a controla direct coridorul de legătură între Carpaţi şi gurile Dunării cu Marea Neagră („drumul Brăilei"), eliberat de sub tătari, asumându-şi în 1359 titlul de „domn autocrat" şi obţinând recunoaşterea mitropoliei Ţării Româneşti, subordonate direct Scaunului ecumenic constantinopolitan. Prin urmare, sursa spirituală de legitimare a domniei a ajuns Bizanţul, din moment ce calea spre Roma era blocată de interpuşi cu scopuri de dominare politico-militară (Ungaria). Convins de acest lucru, domnul, care avea o soţie catolică din Ungaria, s-a orientat destul de ferm spre lumea răsăriteană, revoltându-se contra dominaţiei statului vecin dinspre nord. Revolta sa a fost concomitentă cu revolta moldovenilor din anii 1359—1360, când regele Ludovic I (1342—1382) pretindea că a „reaşezat ţara noastră moldovenească".

Fiul şi succesorul lui Nicolae Alexandru a fost marele-voievod şi domn Vladislav I Vlaicu (1364-circa 1377), în vremea căruia relaţiile cu Ungaria au fost tot încordate. Ludovic I a obţinut în aceşti ani două importante succese: ocuparea Vidinului (1365) şi uniunea personală a Ungariei cu Polonia (1370). În aceste condiţii, domnul român a trebuit să îmbine rezistenţa şi concilierea. Sub pretext că nu primise însemnele puterii de la „domnul său natural" şi că ocupase tronul în înţelegere cu românii, locuitorii ţării sale, Vlaicu este ameninţat de oastea regală, care ocupase Vidinul. Sub presiune, în 1366, domnul încheie un armistiţiu, în urma căruia, ca vasal al regelui ungar, îi sunt recunoscute Severinul, Amlaşul şi Făgăraşul drept feude. Domnul păstra şi stăpânirea asupra „drumului Brăilei", dar trebuia să accepte un regim preferenţial pentru negustorii braşoveni (1368). Dar la 1374—1375, regele ungar era din nou în conflict armat cu cele două Ţări Române extracarpatice. Deşi perioadele de pace au alternat cu cele de război, pe fondul unei anumite prosperităţi economice şi sociale, domnul Ţării Româneşti a bătut primele monede, de aur şi argint (ducaţi, dinari, bani). Radu I (circa 1377-circa 1385) şi Dan I (1385-1386) au continuat politica predecesorilor lor, deopotrivă în raporturile cu Ungaria şi cu statele din sud-estul Europei, cu ai căror suverani s-au şi înrudit.

Nicolae Alexandru Basarab

Moldova s-a aflat în sfera de interferenţă ungaro-polonă. Ambele regate catolice, cu misiune apostolică, voiau subordonarea Moldovei. Cronicarul polon Jan Długosz spune că regele polon Cazimir cel Mare (1333-1370) a intervenit în Moldova la 1359 pentru aşezarea pe tron a voievodului Ştefan, împotriva voievodului Petru, protejatul ungurilor.

Genghis-Han

După moartea lui Cazimir, prin preluarea coroanei polone de către regele Ungariei pentru 12 ani (1370-1382), Moldova a trecut printr-o situaţie dificilă. Până pe la 1370, ţara şi-a consolidat statutul intern şi internaţional, fiind numită în izvoare Valachia Minor

Vlaicu (Vladislav I)
Frescă din catedrala de la Curtea de Argeş

(„Ţara Românească cea Mică”). Succesorul lui Bogdan I, Laţcu (circa 1367-1375), prins în cleştele ungaro-polon şi dorind conservarea şi consolidarea statutului internaţional al ţării sale, a intrat în legătură directă cu Sfântul Scaun (Grigore al XI-lea) şi a cerut înfiinţarea unei episcopii catolice, supuse direct papei, în Moldova. Episcopii de Praga, Breslau (azi Wrocław) şi Cracovia primesc însărcinarea să împlinească voinţa voievodului moldav (1370). Papa a acordat atunci lui Laţcu titlul de „duce al părţilor Moldovei sau al naţiunii Ţării Româneşti” *(dux Moldavie partium seu nationis Wlachie)*, ceea ce însemna recunoaşterea de către cel mai înalt for al creştinătăţii apusene a identităţii etnice a celor două ţări extracarpatice. Moldova a fost numită, de altminteri, în mod oficial şi constant în Polonia în evul mediu „Wolosky”, ceea ce înseamnă „Ţara Românească”. Era prima ţară românească pe care au cunoscut-o direct polonezii, de aceea „Valahia” consacrată cu acest nume era numită de către ei „Multany” (probabil coruptelă de la „Muntenia”). Ca urmare a eforturilor conjugate, la 1371, sub Urban al V-lea, o episcopie catolică, subordonată direct papei şi păstorită de pomenitul Andrei de Cracovia, preferatul domnului, şi-a început activitatea în capitala ţării (Siret). Voievodul însuşi a trecut la credinţa romană. Moldova era astfel legitimată pe plan internaţional ca stat de către papalitate şi, nemaifiind „schismatică”, nu mai putea fi vizată de campaniile prozelite ale lui Ludovic I. Totuşi, acesta nu a renunţat la planurile supunerii Moldovei, ceea ce a însemnat o mare dezamăgire pentru Laţcu. Poporul Moldovei n-a mai apucat însă ori n-a voit să-şi urmeze păstorul, pe domn, al cărui mormânt se află la biserica din Rădăuţi, ctitoria părintelui său. Aceste schimbări nu au fost privite fără ostilitate de marea putere catolică ungaro-polonă, din moment ce, la 1374, prin ducele Ladislau de Oppeln, Ludovic I orânduise o oaste contra Moldovei pe teritoriul Haliciului.

Urmaşul lui Laţcu a fost Petru I (circa 1375-circa 1391), care a acceptat şi el iniţial confesiunea catolică. Mama sa, doamna Margareta (în româneşte Muşata) de Siret, era şi ea catolică, din moment ce solicita şi primea de la papă, în 1378, iertarea totală de păcate *in mortis articulo*. Ea este numită de Sfântul părinte „doamna Valahiei Mici”. Între timp, scena politică s-a modificat în regiune. În 1382, murea Ludovic şi se destrăma uniunea polono-ungară; pe urmele ei, după creştinarea în formă apuseană a lituanienilor, se forma în 1386 uniunea polono-lituaniană, în frunte cu regele Vladislav Jagiełło. În 1387, Petru I depunea jurământ de fidelitate (vasalitate) acestuia, inaugurând orientarea principală de politică externă a Moldovei pentru un secol. Acest omagiu depus faţă de regele Poloniei a însemnat o contrapondere în raporturile ţării cu Ungaria (a cărei suzeranitate risca adesea să devină prea apăsătoare) şi i-a adus probabil Moldovei, cu titlul de feud, cetatea-port Moncastro sau Maurocastro (Cetatea Albă), anexată anterior de Lituania. Aici exista o prosperă colonie comercială genoveză. Prin aceasta, o mare arteră comercială a Europei, numită de-acum „drumul moldovenesc”, de la Cetatea Alba în Polonia până la Marea Baltică, îşi vădea binefacerile pentru statul românesc est-carpatic. Din acest moment până în 1484 (ocuparea de către otomani a cetăţilor pontico-danubiene), confruntarea polono-ungară (transpusă uneori în conflicte moldo-muntene) va avea în esenţă ca fundal concurenţa pentru cele două mari artere comerciale care străbăteau Ţara Românească şi Moldova.

Eliberarea de sub tutela Regatului Angevin a culoarului Brăilei şi a gurilor Dunării a adus Moldova şi Ţara Românească în vecinătate directă. Avansul teritorial realizat de Moldova spre sud se constată imediat după 1386, când o solie a genovezilor din Caffa intra în legătură şi cu voievozii Petru I şi Constantin (Costea), ultimul domnind probabil asupra unui teritoriu din sud. Lichidarea nucleului politic sud-moldovenesc - cu moştenire notabilă pentru viitor - se va produce cândva între 1386 şi 1392. În acest din urmă an, Roman I (circa 1391-circa 1394) - fratele şi succesorul lui Petru I - se va intitula oficial „marele singur stăpânitor, din mila lui Dumnezeu domn, Io Roman-Voievod, stăpânind Ţara Moldovei de la munte până la mare”. Formula „de la munte până la mare” (nemaifolosită) arată noua realitate politico-teritorială la care se ajunsese, poate, la finele domniei lui Petru I. Domnul controla acum întreg teritoriul de la nord de Cernăuţi până la Marea Neagră şi de la Carpaţi la Nistru. La 5 ianuarie 1393, în actul de fidelitate faţă de regele Poloniei, domnul Moldovei foloseşte un alt titlu similar: „Noi Roman, voievod moldovenesc şi moştenitor a toată Ţara Românească, de la munţi până la ţărmul mării”. După cum se vede, deopotrivă în exterior şi în interior, ieşea la iveală din când în când convingerea că Moldova devenise o nouă „ţară românească”. După Roman, au urmat ca domni Ştefan I (circa 1394—1399) şi Iuga (1399-1400). Roman I (la 1393) şi Ştefan I (la 1395) au depus şi ei jurământul de credinţă faţă de regele Poloniei.

Cavaler nobil din oastea polonă

Petru I s-a mai remarcat şi prin alte acte, cu semnificative urmări pentru evoluţia ţării. Astfel, la 1388, în urma cererii suzeranului său polon de a-i împrumuta o sumă mare de bani, domnul Moldovei îi trimite acestuia 3.000 de ruble de argint (după unele calcule, 538,38 kg, adică echivalentul a 51,817 kg de aur fin), pentru care i s-au concedat temporar (până la returnarea sumei) oraşul Haliri şi ţinutul din jur (numit Pocuţia). Banii nu au fost restituiţi în timpul fixat (de trei ani), drept pentru care Petru I a luat în stăpânire perpetuă ţinutul zălogit. De aici a decurs un dificil şi îndelungat conflict teritorial între cele două ţări. În jurul anului 1377, domnul a bătut primele monede moldoveneşti (groşi de argint), cu simbolul familiei şi al ţării (cap de bour) pe avers. Copleşit de presiunea politică a regatelor catolice din jur, Petru I a revenit la credinţa răsăriteană, care era şi a locuitorilor ţării sale. Chiar şi omagiul de vasalitate faţă de proaspătul catolic Vladislav Jagiełło, la Lvov, în 1387, a fost depus după tipicul ortodox, „sărutând cu gura proprie crucea din mâinile domnului Chiprian, mitropolit al Kievului". Probabil tot atunci, după discuţii cu mitropolitul, se va fi obţinut acordul de principiu de fondare a unei mitropolii moldovene. Anterior, populaţia ortodoxă a Moldovei - adică majoritatea covârşitoare a locuitorilor - depindea ierarhic de mitropolia de Halici (căreia îi era subordonată şi episcopia Cetăţii Albe). Acordul de la Lvov a lăsat, se pare, nerezolvată problema desemnării titularilor înaltelor scaune ecleziastice în teritoriile ruse apusene şi în Moldova. Contrar voinţei Bizanţului şi patriarhului ecumenic, suveranii Poloniei şi Moldovei au căutat să-şi impună propriii candidaţi pentru eparhiile în cauză. De aici a pornit între Moldova şi patriarhie un îndelungat conflict care se va stinge abia în 1401, sub Alexandru cel Bun, prin acceptarea de către Bizanţ a mitropolitului Iosif, candidat local şi membru al familiei domnitoare a ţării. Dar, dincolo de acest conflict, mitropolia ortodoxă a Moldovei funcţiona cel puţin din 1387. Patriarhia ecumenică a trebuit să accepte situaţia de fapt din mai multe motive: asediul Constantinopolului de către oştile lui Baiazid (1391, 1394-1402), expediţia lui Mircea cel Bătrân în Moldova, capturarea lui Iuga-Voievod şi impunerea lui Alexandru (1399-1400). S-a creat astfel un front creştin ortodox pe linia Dunării, util pentru despresurarea capitalei imperiale şi pentru întărirea „Commonwealth"-ului bizantin. În aceste condiţii, cedarea autorităţilor bizantine în chestiunea mitropoliei Moldovei este firească.

Constantinopolul asediat de oştile lui Baiazid în centru, Cornul de aur, în fundal, Bosforul

Fondarea mitropoliilor româneşti de la Argeş şi Suceava în secolul al XIV-lea reprezintă un mare succes al Bizanţului, în concurenţa sa acerbă cu biserica apuseană. Pentru români, acest fapt a însemnat consacrarea internaţională a independenţei ţărilor lor şi orientarea acestora, pentru multe secole, spre lumea sud-est şi est-europeană. Această orientare s-a impus cu mare dificultate şi numai după ce apropierea Ţărilor Române de Occident şi de lumea catolică a fost compromisă de politica de forţă a statelor catolice vecine, mai ales a Regatului Ungariei. Prin aceasta, catolicismul, confundat de români cu dominaţia politico-militară ungară, a fost repudiat.

Mircea cel Bătrân. Frescă din biserica Sf. Nicolae de la Curtea de Argeş

Mircea cel Bătrân (1386-1418)

În evul mediu, ca şi în epoca modernă, statele nu erau egale între ele în raporturile internaţionale. Existau state puternice, care duceau o politică de forţă şi dominau scena internaţională europeană, şi state mai modeste, care primeau sau cereau „protecţia" celor mari. „Protecţia" aceasta lua multe forme şi putea duce, în ultimă instanţă, la absorbirea unor state mai slabe de către altele mai puternice. Politica de forţă, de cucerire, violenţele, crimele sau necinstea erau şi atunci

Crucea papilor de la Roma

oprite de morala creştină şi de legi, de aceea oficialităţile căutau pretexte pentru justificarea acestor acte. Motivaţia curentă era atunci una religioasă: gloria Crucii, mărirea lui Iisus, extinderea „Regatului lui Iisus", convertirea la „dreapta credinţă a păgânilor, ereticilor şi schismaticilor" etc. Din perspectiva musulmană, explicaţia utilizată pentru actele de violenţă era „războiul sfânt". Natural, cauzele reale ale supunerii şi cuceririi unor state şi popoare nu erau greu de presupus, chiar şi în epocă.

Statele şi formaţiunile politice româneşti sau româno-slave, cu excepţia Transilvaniei, Banatului, Crişanei, Maramureşului, Dobrogei şi a altor regiuni mai restrânse, nu au ajuns să fie anihilate complet ca entităţi politice în evul mediu. Ele au intrat însă în sistemul de relaţii internaţionale curent atunci, acela al vasalităţii. Domnii români au decis ori au fost siliţi, în anumite împrejurări şi momente, să depună jurăminte de fidelitate către unii suverani vecini, mai precis către regii Ungariei şi Poloniei. Din punctul de vedere românesc, această vasalitate nu a fost percepută drept supunere, ci drept protecţie; principul suveranităţii funcţiona în întregime, mai ales în politica internă; principii români guvernau „din mila lui Dumnezeu" şi aveau toate atributele puterii suverane. Mult mai dificilă a ajuns să fie „suzeranitatea" Porţii asupra Ţărilor Române, fiindcă ea venea din afara civilizaţiei creştine şi avea alte principii.

Tânăr ca ani, dar înţelept prin decizii, Mircea a fost cel mai vrednic dintre principii Basarabi, numit „Bătrân" spre a-l deosebi de urmaşii omonimi şi spre a-i marca valoarea şi prestigiul. Domnul a simţit de timpuriu dubla ameninţare externă, cea a Regatului Ungariei şi cea a Imperiului Otoman. De aceea, prin mijlocirea lui Petru I al Moldovei, el a încheiat în 1389-1390 un tratat de alianţă cu regele Poloniei, Vladislav Jagiełło, lituanianul de curând creştinat. În tratat (reînnoit în 1391) se prevedea ajutor reciproc, „cu toată puterea şi cu toată putinţa", contra oricărui atac al regelui ungar. Influenţa crescută a Poloniei în cele două Ţări Române a stârnit reacţia lui Sigismund de Luxemburg al Ungariei. O oaste ungară a pătruns astfel în Moldova, sub Ştefan I, a asediat cetatea Neamţului, dar a fost învinsă la „Hindău" (= Ghindăoani, Neamţ) în februarie 1395 şi silită să se retragă la Braşov. De Polonia se va apropia şi Vlad Uzurpatorul, rivalul lui Mircea, în 1396, după ce ajunsese vremelnic la domnie cu ajutor otoman. Atunci, regele Poloniei, ameninţat şi de teutoni (încurajaţi, la rândul lor, de regele Ungariei), avea interes ca otomanii să lovească dinspre sud Ungaria.

Mircea cel Bătrân a fost o personalitate puternică şi activă, urmărind în politica externă consolidarea poziţiei sale şi a ţării, limitarea şi chiar înlăturarea suzeranităţii ungare şi îndepărtarea pericolului otoman. Alianţa cu Polonia, cât a putut dura, a fost un pas spre împlinirea unora dintre aceste scopuri. Natural, regele Ungariei nu a privit cu simpatie această alianţă şi, profitând de primejdia comună otomană, s-a adresat din nou domnului Ţării Româneşti. Acesta a trebuit să accepte oferta, tot în interesul rezistenţei comune în faţa turcilor şi al menţinerii şi consolidării posesiunilor din Transilvania. Asigurat dinspre nord, domnul român şi-a putut concentra efortul de apărare spre Dunăre, ajutând statele creştine din Balcani şi încercând să ridice contra otomanilor pe unii stăpâni politici din Asia.

Sultanul Baiazid I

Când, în 1388, lovit de o expediţie turcească, dispărea ultimul conducător al statului dobrogean — Ioancu sau Ivanco — Mircea a intervenit cu oaste şi a anexat Ţării Româneşti regiunea dintre Dunăre şi Marea Neagră. El îşi adăuga astfel vechilor titluri, de duce al Amlaşului şi Făgăraşului, de comite al Severinului, şi pe acela de „despot al pământurilor lui Dobrotici şi domn al Dârstorului". Dobrotici era conducătorul statului dobrogean de la jumătatea secolului al XIV-lea, iar Dârstorul era numele românesc (provenit din anticul Durostorum) al oraşului Silistra. Prima oaste otomană mai numeroasă care trecea pe pământul Ţării Româneşti, în 1391, fusese trimisă contra lui Ivan Sraţimir, ţarul bulgar de la Vidin. La nordul Dunării, cetele otomane au devastat o parte din teritoriu şi au luat multe prăzi. La 1393, sultanul Baiazid I a ocupat Ţaratul Bulgar de Târnovo şi a plănuit o expediţie la nord de fluviu, mai ales că între oştile care l-au înfruntat în Bulgaria s-au aflat şi cele ale lui Mircea. În 1394-1395, mai multe expediţii otomane au avut ca ţintă spaţiul Ţării Româneşti. Cea mai importantă pare să fi fost aceea soldată cu bătălia din 10 octombrie 1394, urmată de o alta, la 17 mai 1395. Izvoarele şi tradiţia au contopit aceste lupte sub numele de „lupta de la Rovine". La intervenţii au trebuit să participe şi vasalii creştini ai sultanului (Ştefan Lazareviş, regele Serbiei, Marko Kraljeviş, Constantin Dejanovic). S-a adoptat tactica luptelor de hărţuială şi au fost pierderi mari de ambele părţi, dar izvoarele au consemnat

victoria lui Mircea la o „rovină" (loc mlăştinos, râpos) şi apoi retragerea otomanilor, speriaţi de posibila intervenţie a regelui ungar. Degringolada creată a dat prilej unei facţiuni boiereşti să ridice în scaunul domniei pe pretendentul Vlad, care controla o parte din ţară. Având un tratat cu Sigismund de Luxemburg (încheiat în 1395), Mircea conta pe sprijinul Ungariei, care a venit în vara anului 1396, prin voievodul Transilvaniei. Poziţia lui Mircea cel Bătrân s-a întărit, astfel încât el a putut participa în toamna anului 1396 la marea cruciadă de la Nicopole, pusă la cale de regele Ungariei, deopotrivă cu participanţi apuseni şi răsăriteni. Germanul Johann Schiltberger, membru în oastea cruciată, spune că domnul român cu ai săi ar fi cerut să înceapă ei lupta, ca oameni cu experienţă, ceea ce Sigismund şi comandanţii unguri au aprobat. S-a opus însă Filip cel Îndrăzneţ, conte de Nevers, fiul ducelui Burgundiei. Francezii au atacat primii şi au obţinut unele succese, până când au căzut în cursa întinsă de turci. Victoria otomană de la Nicopole, de mare răsunet, a dat curaj lumii islamice şi a umilit sistemul de luptă occidental în faţa celui practicat de otomani. Tot atunci a fost desfiinţat şi al doilea Ţarat Bulgar, cel de Vidin (cucerit sub Ludovic I de către unguri). Toată Bulgaria era acum ocupată de puterea sultanilor, statul desfiinţat, moşiile boierilor bulgari confiscate şi date spahiilor, credinţa creştină prigonită etc. Din cetăţile de pe malul drept al Dunării, puteau fi atacate de-acum cu mai mare uşurinţă Ţara Românească, Transilvania şi Moldova. În 1397 şi 1400, unităţi otomane au trecut din nou la nord de fluviu, dar au fost respinse.

Succesul strategic nu a putut fi exploatat imediat, fiindcă statul otoman a intrat în criză după înfrângerea de la Ankara (1402) şi capturarea lui Baiazid (de către mongolii lui Timur Lenk). Mircea avea acum şansa de a-şi consolida poziţia internaţională şi de a deveni chiar un arbitru al luptelor pentru tron din imperiu. Pentru aceasta, el a întărit alianţa cu suveranii creştini, mai ales cu regele Ungariei. În 1406, domnul a avut o întrevedere cu acesta la Severin, unde cei doi suverani au stabilit planul luptelor antiotomane şi atragerea la ofensivă a Genovei, Veneţiei şi Imperiului Bizantin. Indecizia celor din urmă forţe creştine a zădărnicit aceste planuri. Între 1411 şi 1413, Mircea l-a sprijinit la tron pe un fiu al lui Baiazid numit Musa, înfrânt până la urmă de fratele său Mahomed (1413). Acesta a trecut Dunărea în 1414, spre a-l pedepsi pe principele Valahiei. Dar Mircea a decis atunci sprijinirea unui alt pretendent, anume Mustafa, învins însă şi el în 1416. Atunci, voievodul român l-a adăpostit la sine pe şeicul Bedr-ed-Din, un reformator al islamului şi propagator al unor îndrăzneţe schimbări în societate. În final, acesta a fost şi el prins de către Mahomed şi spânzurat (1417). În aceste condiţii, după o nouă expediţie turcă în Ţara Românească, Mircea a fost nevoit să ceară o înţelegere, să plătească un tribut anual ca simbol al răscumpărării păcii şi să obţină garantarea independenţei ţării.

Cetatea şi portul Chiliei. Gravură târzie

Mircea cel Bătrân a avut o domnie de peste trei decenii şi a fost un suveran de mare prestigiu în sud-estul Europei. A fost legat prin interese politice şi personale deopotrivă de Apus şi de Răsărit. A avut o soţie din Serbia şi apoi una din Ungaria; a îmbrăcat veşminte cavalereşti şi a participat la turniruri; a stăpânit o ţară întinsă, din Banatul Severinului, Amlaş şi Făgăraş până la Dârstor, Dobrogea şi „părţile tătăreşti" (sudul Moldovei); a deţinut un timp şi cetăţile Bran (lângă Braşov) şi Bologa (lângă Huedin), precum şi alte moşii din Transilvania şi Ungaria. El a desăvârşit organizarea statală şi a asigurat buna funcţionare a instituţiilor, creând modelul de evoluţie a societăţii sud-carpatice pentru încă un secol.

Alexandru cel Bun (1400-1432)

A fost în parte contemporan cu Mircea cel Bătrân, iar supranumele său are aceeaşi semnificaţie de „cel bătrân", „bunelul" (bunicul). A avut în istoria Moldovei un rol similar cu al domnului muntean pomenit.

Alexandru cel Bun a întărit orientarea tradiţională a Moldovei spre Polonia (uniunea polono-lituaniană), recunoscându-se vasal al regelui de la Cracovia. Ca urmare, începând cu 1406, oştile moldave au luptat în multe rânduri, alături de polonezi, contra cavalerilor teutoni: 1410, 1411, 1412, 1414, 1422. Faimoase în acest sens au fost luptele de la Grünwald sau Tannenberg (1410) şi Marienburg (1422), unde şi românii s-au acoperit de gloria victoriei. Prin intermediul Moldovei, Polonia şi-a întărit legăturile sale politice şi economice cu Ţara Românească. Negustorii polono-lituanieni erau tot mai des menţionaţi în statele româneşti, ca şi negustorii români la Lvov şi Cracovia. În 1408, domnul Moldovei acorda un privilegiu

Sigilul lui Alexandru cel Bun

Textul tratatului de la 1411 dintre Moldova și Polonia

comercial negustorilor lioveni, ceea ce avea să facă și Mircea cel Bătrân în 1409.

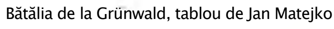
În ciuda unor interese divergente, după Grünwald, Vladislav Jagiełło a trebuit să se apropie de Ungaria, fiindcă regele acesteia devenise și împărat al Germaniei. Regele Poloniei spera astfel să se poată pune la adăpost de teutoni și de tendințele centrifugale ale lituanienilor. Pentru Moldova, această orientare a Poloniei era nefastă, fiindcă țara nu se mai putea apăra de presiunile ungare. Faptul a fost evident la tratativele polono-ungare de la Lublau și Buda, din 1412, unde regele Ungariei, deși recunoștea suzeranitatea polonă asupra Moldovei, impunea și o clauză de împărțire a acestei țări între cei doi suverani catolici, în cazul în care Alexandru cel Bun ar fi refuzat ajutorul armat dat lui Sigismund contra turcilor. Însă în 1426, la o proiectată expediție antiotomană a celor trei țări, s-au prezentat doar regele Poloniei și principele Moldovei, regele Ungariei fiind prea ocupat cu problema husită. Totuși, acesta din urmă a încercat să profite de clauza din 1412: în 1429, reclamând neparticiparea lui Alexandru la unele lupte din Țara Românească împotriva turcilor, el a cerut detronarea domnului Moldovei și împărțirea țării sale. S-a opus însă suzeranul lui Alexandru, regele Poloniei.

Tot sub Alexandru cel Bun, moldovenii au purtat prima bătălie cu turcii, în 1420, când la sud de Carpați domnea Mihail, fiul lui Mircea. Otomanii voiau să ia Cetatea Albă, pe care oștenii Moldovei au apărat-o. Domnul a întărit apoi toate cetățile țării de la Dunăre și mare și a intervenit de câteva ori în Țara Românească, care voia același teritoriu de la gurile fluviului și unde Alexandru spera impunerea unui domn aliat. Așa s-a întâmplat cu Aldea, devenit Alexandru I Aldea (1431-1436), în cinstea patronului său. De-acum, marii domni ai Moldovei s-au străduit să aibă mereu, chiar cu forța armelor, domni devotați și neînchinați turcilor la sud de Carpați.

Profitând de patronajul Poloniei și de rivalitatea polono-ungară și fiind încă la adăpost de pericolul otoman, Alexandru cel Bun a lăsat în urmă-i o țară prosperă și stabilă, bine organizată și apărată. Din păcate, urmașii săi au fost pe punctul să risipească această prețioasă moștenire.

Urmașii lui Alexandru cel Bun și Mircea cel Bătrân

Între 1432 și 1435, s-au dus lupte pentru tron între Iliaș și Ștefan, fiii lui Alexandru cel Bun, fiecare cerând ajutor polon. Între 1435 și 1443, cei doi s-au asociat la domnie și și-au împărțit țara: Iliaș a luat Țara de Sus, iar Ștefan Țara de Jos. Apoi Ștefan l-a orbit pe Iliaș, fiind la rându-i decapitat de Roman al II-lea, fiul lui Iliaș. Acesta din urmă a împărțit domnia cu un alt fiu al lui Alexandru, anume Petru al II-lea (1447-1449, cu o întrerupere). Au urmat Alexăndrel (1449), Bogdan al II-lea (1449-1451), tatăl lui

Bătălia de la Grünwald, tablou de Jan Matejko

Mănăstirea Moldoviţa, ctitorie a lui Alexandru cel Bun

Ştefan cel Mare, şi Petru Aron (1451—1457, cu întreruperi). Cel din urmă, pentru a păstra cu orice preţ puterea, s-a închinat regilor Poloniei, Ungariei şi sultanului, acceptând pentru prima oară un tribut de 2.000 de galbeni, impus de turci drept răscumpărare a păcii.

Instabilitatea a fost la fel de mare şi în Ţara Românească, după moartea lui Mircea, dar daunele au fost mai mari, fiindcă turcii erau mai aproape şi interveneau uşor la nord de fluviu. Ei au găsit, de altminteri, instrumente docile în persoana domnilor Radu al II-lea Prasnaglava (1421-1427, cu întreruperi) şi Alexandru I Aldea. Contra unei asemenea tendinţe s-a ridicat viguros Dan al II-lea (1420-1431, cu întreruperi), care, în 1425, alături de italianul Filippo Scolari (Pippo Spano), comandant al Severinului, organizează o expediţie sud-dunăreană şi obţine o victorie antiotomană lângă Vidin. Dan al II-lea a ajuns personaj de legendă, intrând în folclorul balcanic. Totuşi, părăsit de o parte a boierimii, cu ţara istovită, a acceptat în 1428 pacea cu Poarta, prin care aceasta, în schimbul tributului, garanta autonomia ţării, statutul clasei feudale locale, instituţiile şi obiceiurile ţării. însă pomenitul Alexandru I Aldea (1431-1436) a permis accentuarea presiunilor otomane, ceea ce a determinat reacţia lui Vlad Dragul (1436-1447, cu o întrerupere), fiul lui Mircea, sprijinit de Sigismund de Luxemburg al Ungariei (unde a găsit adăpost un timp). Domnul nu a putut însă susţine ferm lupta antiotomană, astfel că, în anumite momente, ţara apărea martorilor străini ca închinată turcilor.

Situaţia politică a Transilvaniei în secolul al XIV-lea şi la începutul secolului al XV-lea

Transilvania, ca provincie a Regatului Ungariei, a urmat evoluţia generală a acestei ţări, cu anumite particularităţi, legate de poziţia sa geografică şi de structura sa etno-confesională distinctă. Perioada aflată în atenţie poartă sigiliul dinastiei angevine (1308-1382), de origine franco-napolitană, prin Carol Robert şi Ludovic I, precum şi al lui Sigismund de Luxemburg (1387—1437). A fost o perioadă de stabilitate şi de înflorire, după criza gravă de la stingerea dinastiei arpadiene şi cu excepţia unor tulburări ca acelea ale interregnului dintre 1382 şi 1387. Carol Robert (1308—1342) s-a impus destul de greu ca rege, inclusiv în estul regatului, unde Ladislau Kán, voievodul Transilvaniei (1294-1315), a lăsat imaginea unui cvasisuveran răzvrătit. Până la urmă, cu mari sacrificii şi compromisuri, Transilvania a fost reintegrată în regat, iar voievozii au redevenit dregători regali, supuşi suveranului. Cei doi suverani angevini - mai ales Ludovic I (1342-1382) - au fost confruntaţi, în cadrul politicii lor de centralizare, de sporire a autorităţii regale, de creştere a domeniului regal, de exercitare eficientă a puterii şi de apărare sau extindere a ţării, cu o chestiune destul de gravă: lipsa de omogenitate a regatului. Erau ţări distincte, cu tradiţii şi populaţii variate, cu credinţe deosebite, cu obiceiuri juridice locale etc., puse sub conducerea unui rege care cu greu îşi putea exercita autoritatea. Transilvania, Banatul şi Părţile Vestice erau mărturia cea mai evidentă a acestei situaţii generale.

Regalitatea a încercat, fireşte, o colaborare fructuoasă cu stările transilvane, adică nobilimea, fruntaşii saşilor, secuilor şi românilor. Nobilimea era cea mai puternică grupare privilegiată, care controla şi adunările ţării de la Turda. Pentru a-şi atrage nobilimea transilvană, Carol Robert a scutit-o în 1324 de anumite dări. Regii au numit în fruntea ţării voievozi credincioşi coroanei, din afara Transilvaniei, cum au fost Toma Szécsényi (1322—1342), cei şase membri ai familiei Lackfi (1344—1386) şi cei doi membri ai familiei Csáki (1415—1437). Deşi credincioşi puterii centrale, mulţi dintre aceşti voievozi şi-au întărit mereu atribuţiile, consolidând autonomia ţării lor. În cadrul politicii de omogenizare, primele vizate erau diferenţele confesionale, în substratul cărora se remarcă tot mai mult, treptat, cele etnice. Prin actul din 1351, este reconfirmată de rege *Bula de aur* a nobilimii din 1222, iar prin privilegiul regal solemn din 1366, nobilimea Transilvaniei cere şi primeşte dreptul de a aplica o justiţie sumară, cu scopul nimicirii „răufăcătorilor de orice naţiune, mai precis români”. Astfel, „integrarea” cnezimii româneşti în societatea de model feudal apusean se face inclusiv pe calea discriminărilor confesionale şi etnice. Cei mai mulţi cnezi, rămaşi români şi „schismatici”, fără acte de donaţie pentru posesiunile lor, vor decădea treptat în rândul ţăranilor dependenţi. Elita românească, mai ales cea din anumite regiuni, îşi va păstra poziţia dominantă în societatea locală cu condiţia obţinerii actelor de donaţie regală şi a trecerii (fie şi formale) la confesiunea catolică. Ludovic I impune regula ca nobilul din Transilvania să aibă diplomă regală pentru moşia sa

Împăratul Sigismund de Luxemburg

şi să fie sau să devină *Christianus* (= catolic). Faptul acesta a cristalizat treptat, în câteva decenii, sistemul politic al voievodatului, în care puterea o aveau nobilimea, saşii şi secuii, iar religia oficială era cea catolică. Românii, cuceriţi şi supuşi, „schismatici" şi răzvrătiţi contra noilor stăpâni, foşti stăpâni de fapt, dar nu de drept, neadaptaţi la regulile feudale apusene, sunt tot mai rar chemaţi la adunările lărgite ale ţării, până când, la 1437, celelalte trei grupuri privilegiate devin exclusiviste şi întemeiază acea *Fraterna Unio*.

Crearea „uniunii frăţeşti" a fost grăbită de pericolul ţărănesc intern şi de atacurile otomane, devenite tot mai grave şi mai pustiitoare. Pericolul ţărănesc s-a acutizat în 1437, când generalizarea exigenţelor feudale de model apusean a fost concretizată în pretenţia achitării dijmei ecleziastice cumulate pe mai mulţi ani şi în monedă nouă (scumpă şi rară). Episcopul Transilvaniei, neinspirat, dornic de răzbunare, a pronunţat asupra ţărănimii insolvabile interdictul (afurisenia), lipsind-o de asistenţa religioasă, de frecventarea bisericilor. Pentru mentalul medieval, aceasta era una dintre cele mai mari nenorociri. Scoşi practic în afara legii divine şi lumeşti, ţăranii s-au îndreptat spre dealul Bobâlna (Dej), unde au format o tabără după model husit şi s-au autointitulat „adunarea locuitorilor de drept unguri şi români ai acestei părţi a Transilvaniei" (*universitas regnicolarum Hungarorum et Valachorum huius partis Transylvaniae).* Denumirea arată tendinţa ţăranilor de a forma şi ei o stare, o comunitate (un grup privilegiat), după modelul corporatist din epocă. Ţăranii au purtat două bătălii mai importante cu oastea nobilimii, la Bobâlna (unde au biruit) şi lângă Apatiu (unde rezultatul a fost nedecis), şi au încheiat două înţelegeri scrise cu inamicii lor, confirmate legal de către conventul benedictin din Cluj-Mănăştur. Prima înţelegere, vădit favorabilă ţăranilor, desfiinţa nona (darea în produse către nobili), limita zeciuiala bisericească, confirma dreptul de liberă strămutare al iobagilor, micşora censul, stabilea robota la o zi pe an, crea o adunare anuală a ţăranilor care să verifice aplicarea prevederilor convenite etc. Ţăranii menţionează mereu în aceste documente şi cer găsirea şi aplicarea „actelor de libertăţi" date de sfinţii regi pentru strămoşii lor şi pentru ei. Se îmbină în mentalul colectiv al supuşilor epocii credinţa în „bunul suveran" sau „mitul bunului rege" împreună cu ideea „vârstei de aur". Ţăranii unguri şi români trimit cu gândul la un trecut mitic, în care viaţa tuturor era bună, uşoară şi în care principii erau adevăraţi părinţi pentru supuşii lor. Mecanismul mental era uşor de declanşat, din moment ce regele era un simbol îndepărtat, invizibil, pe când stăpânul de pământ era palpabil, se înfăţişa în carne şi oase şi urmărea strict îndeplinirea obligaţiilor ţărăneşti.

Răscoala de la Bobâlna a fost înfrântă, după cum era de aşteptat, mai ales ca urmare a mecanismelor puse în mişcare de pomenita „uniune frăţească", devenită spre 1500 „uniunea celor trei naţiuni" *(Unio Trium Nationum).* Această grupare a privilegiaţilor a plănuit, ca scop imediat, să scape de „îndrăzneala şi răzvrătirile nelegiuiţilor ţărani" şi apoi să poată face faţă deselor incursiuni otomane care tulburau ţara. Criza internă era agravată de această expansiune otomană care viza tot mai insistent frontierele şi teritoriul Transilvaniei şi Banatului. Atacurile islamicilor se succedau de-acum aproape an de an: în 1420, o oaste turcească a prădat Ţara Haţegului şi zona Orăştie, după ce a înfrânt trupele voievodului Nicolae Csáki la Poarta de Fier a Transilvaniei; în 1421 şi 1432, au fost jefuite împrejurimile Braşovului, Ţara Bârsei; în 1438, însuşi sultanul Murad al II-lea a condus o expediţie, în care l-a antrenat şi pe domnul Ţării Româneşti, Vlad Dragul, şi care a vizat tot sudul Transilvaniei (Ţara Haţegului, valea mijlocie a Mureşului, a Târnavei Mari, Sebeşul), fiind însoţită de luarea a zeci de mii de robi; tot în 1438, o altă expediţie a vizat Secuimea şi Braşovul. Atacurile masive otomane din acest ultim an, urmate de grave devastări şi pierderi umane, au fost cu atât mai grave cu cât forţele militare ale Transilvaniei erau preocupate de înăbuşirea răscoalei ţăranilor. Totuşi, pericolul otoman a determinat o regrupare a forţelor interne în vederea apărării, prin corelarea acţiunilor nobilimii, orăşenimii şi ţărănimii. De asemenea, în Transilvania s-a resimţit tot mai acut nevoia

unei colaborări militare cu armatele Ţării Româneşti şi Moldovei, în vederea prevenirii şi respingerii atacurilor turceşti, aşa cum s-a întâmplat în timpul domniei lui Dan al II-lea. Din păcate, impunerea suzeranităţii sultanilor în Ţara Românească

a îngreunat uneori asemenea acţiuni corelate. Oricum, prin poziţia sa geografică, în ciuda presiunilor şi expediţiilor de pradă repetate, Transilvania a fost mai ferită de imixtiunile Imperiului Otoman decât Ţara Românească şi Moldova.

Ostaşi otomani (*reconstituire*)

În apărarea creştinătăţii.
Timpul eroic al rezistenţei antiotomane sau apogeul Cruciadei Târzii

Trecerea de la expediţii de jaf la tendinţa cuceririi statelor creştine de la nord de Dunărea de Jos şi de la Dunărea mijlocie a condus la o politică antiotomană mai bine articulată şi mai fermă.

Miniatură orientală reprezentând atacul cavaleriei otomane

Creştinătatea apuseană şi cea răsăriteană au perceput mai acut pericolul şi au încercat să ia măsuri eficiente. Una dintre acestea a fost unirea celor două biserici, realizată la Florenţa în 1439, care, deşi nu a durat, a creat timp de câteva decenii un cadru favorabil concentrării forţelor interesate în combaterea turcilor. Unirea s-a făcut după voinţa Romei (cu faimoasele „patru puncte florentine"), prin recunoaşterea autorităţii universale a Sfântului Scaun şi eliminarea „schismei". Bizanţul, simbolul unei mari civilizaţii, era acum în pericol de a fi cucerit în întregime de Islam. Unirea de la Florenţa nu a durat, dar pentru un timp oamenii au acţionat cu o fervoare nemaiîntâlnită, împinşi de idealul unităţii şi forţei creştine. Cel puţin teoretic, după Florenţa, grecii, sârbii şi românii nu mai erau „schismatici", ci creştini adevăraţi, fraţi de luptă pentru idealul comun. Victoriile erau obţinute în numele „Bisericii Romei" şi al „Cetăţii lui Constantin" (după mărturia lui Zotikos Paraspondylos)[6]. Popoarele din regiune ştiau că luptă în numele Crucii, pentru apărarea ţărilor creştine, cu ajutoare venite din centrul şi vestul Europei. Pericolul otoman şi speranţa unirii bisericeşti au făcut ca, la finele secolului al XIV-lea şi în prima parte a secolului al XV-lea, deosebirile dintre creştinii apuseni şi cei răsăriteni să se atenueze, au diminuat zelul prozelit catolic şi au eludat multe dintre condiţiile puse sub Ludovic I elitei românilor cuprinşi în Ungaria, aflate pe cale de înnobilare. Nobili şi cnezi, catolici şi ortodocşi au luptat împreună pentru binele ţărilor lor şi al civilizaţiei europene. Ca o mărturie a celor arătate, într-un ordin de luptă al regelui şi împăratului Sigismund de Luxemburg, datat la 1430, figurează *Saxones, Siculi, Nobiles et Valachi partium Transilvanarum cum potentia*[7], chemaţi cu toţii să ridice armele în numele Crucii.

■ Iancu de Hunedoara (1441-1456)

În această atmosferă, s-a ridicat Iancu de Hunedoara, voievod al Transilvaniei (1441-1446), guvernator al Regatului Ungariei (1446—1452) şi căpitan general al regatului pomenit (1453-1456), un adevărat simbol al lumii în care a trăit. Provenit dintr-o familie de origine cnezială românească înnobilată din Ţara Haţegului, cu rude care se numeau Şerbu, Voicu, Mogoş, Radul, Anca, Iancu de Hunedoara, prin efort personal, a urcat până pe cele mai înalte trepte ale dregătoriilor.

Tatăl lui Iancu, numit Voicu, a fost căsătorit cu Elisabeta Marsinai (poate din districtul românesc bănăţean Margina) şi a avut, ca toţi fruntaşii români, importante rosturi militare, ca „oştean al curţii regelui" Sigismund de Luxemburg. Pentru credincioasele sale servicii, Voicu a fost dăruit (alături de rudele sale, inclusiv copilul Iancu), în 1409, cu posesiunea Hunedoara. Iancu şi-a făcut ucenicia de cavaler în jurul curţii regale şi în diferite misiuni în

Iancu de Hunedoara

străinătate (Cehia, Italia), unde a deprins meşteşugul armelor. În tinereţe, mai multe documente latine îl numesc *Iohannes Olah,* adică Ioan Românul. În mod oficial, fiind botezat după ritul roman, a purtat numele de Ioan, dar în mediile ortodoxe (balcanice şi româneşti) şi chiar islamice (otomane) a fost numit aproape invariabil, în epocă, Iancu, Iancul, Iango, Ianco etc. (formă diminutivată, după tradiţia româno-slavă, din antroponimicul românesc Ioan). La fel, fratele său omonim a fost numit şi Ivaşcu (variantă diminutivată în acelaşi fel, din acelaşi nume românesc). Prin urmare, în familie şi în mediile româneşti şi ortodoxe, cei doi fraţi, numiţi în limbajul de cancelarie *Ioannes*, se chemau *Iancu* şi *Ivaşcu.*

După ce a obţinut calitatea de ban al Severinului, Iancu de Hunedoara ajunge în 1441 voievod al Transilvaniei. Din acest moment, a avut un cursus honorum cum nimeni din afara familiilor regale nu mai avusese până atunci. În acest sens, îl va întrece doar fiul său, Matia Corvinul, care, la 1458, va fi ales rege al Ungariei şi va domni 32 de ani. Începând cu 1441, Iancu a obţinut o serie de victorii antiotomane, an de an. în 1443—1444, marele coman-

6. FHDR, IV, p. 409
7. Hurmuzaki, 1/2, p. 567-568

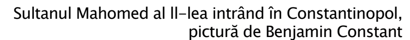

Bătălia de la Varna
într-o cronică polonă din 1564

dant desfășoară o campanie pe teritoriul Serbiei și al Bulgariei, eliberează Nișul și Sofia și amenință chiar centrul Imperiului Otoman. Înspăimântați de această „campanie lungă”, turcii cer pace, care se încheie grație lui Iancu, la 1444, pe 10 ani. Dar, la stăruințele papale, ale principilor occidentali și ale unor cercuri din Ungaria, se reiau planurile creștine de război, odată cu plecarea flotei venețiene spre Bosfor. Iancu nu a agreat ruperea păcii, dar, o dată decizia luată, s-a situat în fruntea oștilor transilvănene, croate și bosniace, luptând alături de oastea regală ungară și de cea a Țării Românești, condusă de Vlad Dragul. Bătălia s-a dat la 10 noiembrie 1444 la Vama, în Bulgaria (ocupată de otomani), unde oastea puțin numeroasă a creștinilor a fost învinsă de otomani. Copleșitoarea forță numerică și, în parte, incompatibilitatea de tactică militară au decis rezultatul luptei: față de o anumită greutate de mișcare a creștinilor, turcii au mizat pe cavaleria ușoară mobilă și pe atacuri prin surprindere. În confruntare a căzut însuși regele Ungariei (și Poloniei). Însă Iancu nu a renunțat la planurile sale. După alegerea ca guvernator al Ungariei (1446), a închegat un sistem militar creștin comun, alcătuit din toate cele trei Țări Române, din albanezii lui Gheorghe Kastrioti Skanderbeg și din unele forțe sârbești. S-a intitulat chiar voievod al Țării Românești și a luat sub tutelă Moldova, de la al cărei domn a primit cetatea Chilia. Numai că, în marea bătălie de la Kossovopolje (1448), coaliția creștină, trădată de despotul sârb Gheorghe Brankovic, pierde șansa victoriei. Imperiul sultanilor se îndrepta tot mai clar spre înfăptuirea planului său de cucerire a centrului Europei, pe axa Dunării, până la Viena. Faza războaielor ofensive ale lui Iancu a încetat, mai ales după ce, la 1453, simbolul lumii creștine răsăritene - Constantinopolul - a căzut în mâinile turcilor. La scurtă vreme (1456), sultanul cuceritor, Mahomed (Mehmed) al II-lea, se îndrepta spre Dunăre, spre a lua Belgradul (pe atunci cetate ungurească), socotit „cheia Ungariei” și a Europei Centrale. Iancu întărește linia Dunării și menține sistemul de alianțe creat cu Țările Române. El a adunat o oaste de vreo 30.000 de luptători, formată, în general, din mica nobilime, din cnezi și nobili români, orășeni, din banderii venite din Ungaria, Polonia, Cehia, Germania etc. Atacul principal, dezlănțuit asupra taberei turcești la 22 iulie 1456, a condus la o victorie zdrobitoare a creștinilor. Turcii s-au retras în derută, iar sultanul a fost rănit. Vestea victoriei străbătea Europa, iar numele salvatorului creștinătății era pe buzele tuturor. Papa Calixt al III-lea (1455-1458) l-a numit „cel mai puternic atlet al lui Hristos” *(fortissimus athleta Christi)*. Ungaria era salvată, după cum se va vedea, pentru circa trei sferturi de secol. Dar, la câteva zile (în 11 august), Iancu de Hunedoara murea răpus de ciumă. Trupul său a fost înmormântat în catedrala din Alba-Iulia, în centrul Transilvaniei sale natale, iar

Gheorghe Kastrioti Skanderbeg

Sultanul Mahomed al II-lea intrând în Constantinopol,
pictură de Benjamin Constant

Asediul Belgradului
după o miniatură turcească

pe piatra de mormânt au fost înscrise cuvintele, spuse de italianul Ioan de Capestrano: „S-a stins lumina lumii...”.

Înainte de Belgrad, Iancu i-a încredinţat lui Vlad Drăgulea (fiul lui Dragul) mijloacele necesare apărării sudului Transilvaniei, de care acesta s-a folosit şi pentru a ocupa tronul Ţării Româneşti (1456). La scurt timp (1457), Vlad l-a ajutat pe Ştefan cel Mare să devină principe al Moldovei.

Vlad al III-lea Drăgulea, poreclit Ţepeş (1448, 1456-1462, 1476)

După marea victorie creştină de la Belgrad, ameninţarea otomană nu era deloc anihilată. În 1459, Serbia este transformată în paşalâc, iar clasa stăpânitoare creştină înlocuită cu timarioţi (feudali militari otomani); în 1463, Bosnia intra şi ea sub stăpânire turcească directă. De la 1456, chiar şi Moldova îşi „cumpăra” pacea, plătind, cum s-a menţionat, un tribut sultanului. Ţara Românească era şi mai expusă presiunilor şi incursiunilor otomane.

În aceste condiţii, Vlad, fiul lui Vlad Dragul (din facţiunea Dragulilor, cum spune Aeneas Sylvius Piccolomini), reluând domnia în 1456, a reorganizat oastea, a limitat privilegiile care slăbeau în interior ţara, a pedepsit aspru nesupunerea, trădarea şi hoţia şi, în general, a întronat o ordine severă în Valahia. În ochii contemporanului Laonic Chalcocondil, domnul român, cu toate pedepsele foarte crude pe care le aplica, apare ca un reformator al „Daciei”. De aici a rămas şi ideea de justiţiar, moştenită în conştiinţa publică modernă românească în legătură cu Vlad al III-lea şi exprimată şi de Eminescu în secolul al XIX-lea *(„Cum nu vii tu, Ţepeş Doamne...?”)*. Domnul a avut un program politic coerent şi aplicabil, în anumite împrejurări: emanciparea ţării de sub turci şi redobândirea cetăţilor pierdute de la Dunăre (Turnu şi Giurgiu); întărirea puterii centrale, a autorităţii personale şi pedepsirea grupărilor adverse, a celor care-i adăposteau pe pretendenţii la tronul ţării (cum erau saşii din sudul Transilvaniei); sprijinirea negustorimii locale (concurate neloial de către comercianţii saşi din Transilvania), prin impunerea iarmaroacelor de graniţă (pentru vinderea *en gros* a mărfii venite din Ardeal) şi prin represalii sângeroase în Ţara Bârsei; redobândirea Amlaşului şi Făgăraşului, ca „moşii drepte” ale domnilor români. Intervenţiile lui Vlad în Transilvania (1457-1460) au stârnit mirare, respect şi revoltă pentru noile raporturi de reciprocitate pe care le voia domnul cu negustorii ardeleni, dar şi teamă pentru metodele dure şi ură pentru o astfel de îndrăzneală nemaiauzită.

Cea mai importantă chestiune era însă pericolul otoman. În 1459, domnul a refuzat plata tributului şi alte obligaţii impuse de turci. În iarna anilor 1461—1462, în momente neobişnuite, el a pătruns prin surprindere la sud de Dunăre şi a distrus toate punctele fortificate otomane, de la Rahova până la Chilia. La 11 ianuarie, principele român îi scria aliatului său, regelui Matia Corvinul al Ungariei, că a omorât 23.884 de turci, „fără de cei ce au ars prin case sau de cei ale căror capete n-au fost înfăţişate dregătorilor noştri”. Prin urmare, numărătoarea se făcuse prin colectarea capetelor celor ucişi. Domnul a dejucat apoi cursa care i se întinsese de către Hamza, begul de Nicopole, şi de grecul Catavolinos şi a învins oastea turcească venită spre a-l captura. A tras în ţeapă pe cei mai mulţi inamici, încât a creat o „pădure” de ţepe. Pe cele mai înalte fuseseră plasaţi chiar comandanţii oştii invadatoare.

Sultanul Mahomed al II-lea

Vlad Ţepeş

La Istanbul era acum clar că răzvrătirea valahă reprezenta o primejdie şi un eventual exemplu pentru alţi „ghiauri” şi pentru raiale (teritorii cu populaţie creştină ocupate de otomani). Ca urmare, în primăvara anului 1462, o armată otomană redutabilă, în frunte cu sultanul Mehmed al II-lea, cuceritorul Constantinopolului, porneşte spre Valahia, pentru a ocupa ţara. O parte a oştii inamice a trecut Dunărea pe la Turnu, fără să poată fi oprită de români, iar o altă parte a venit pe mare şi pe Dunăre până la Brăila, pe care a cucerit-o. Ea avea în plan să ocupe şi cetatea Chilia, important punct strategic. Sultanul trecea printr-o ţară pustiită şi ostilă, mica oaste românească neputând să-l înfrunte în mod direct. La 16 iulie 1462, Vlad cu ai săi organizează un atac de noapte asupra taberei inamice, cu gândul asasinării sultanului. Scopul n-a fost atins, dar faptul a produs panică, încât otomanii, buimăciţi, au ajuns să se ucidă între ei. După acest atac, domnul s-a retras

la nord de capitală, pentru a face joncţiunea cu oastea aşteptată de la Matia Corvinul. Urmărindu-l pe Vlad, sultanul şi armata otomană au dat de „pădurea" de ţepi pomenită, un spectacol dezolant, care le-a sporit demoralizarea. După aceste experienţe, Mehmed al II-lea s-a văzut silit să poruncească retragerea, considerată de cronicile veneţiene, ungare şi sârbeşti o recunoaştere a eşecului campaniei. Natural, oficialităţile din imperiu - chiar dacă nu excesiv de entuziast - au vorbit despre o victorie şi au organizat serbări. Sultanul era însă profund dezamăgit, trebuind să constate apoi că „atât timp cât românii ţin şi stăpânesc Chilia şi Cetatea Albă, iar ungurii Belgradul sârbesc, noi nu vom avea nicio biruinţă" (după mărturia lui Constantin Mihajloviş)[8].

Eşecul transformării ţării în paşalâc nu a însemnat şi renunţarea de către Mehmed al II-lea la ideea înlăturării lui Vlad. Sultanul îl adusese cu sine şi pe înlocuitorul lui Vlad, în persoana fratelui acestuia, Radu cel Frumos, favorit al sultanului, crescut la Istanbul. Pe de altă parte, raporturile domnului român cu regele Matia Corvinul se înrăutăţiseră. Regele s-a lăsat influenţat şi de un act de răzbunare al negustorilor saşi braşoveni, împiedicaţi de Vlad să-şi impună candidaţii proprii la tronul Valahiei şi să înăbuşe cu marfa lor comerţul local. Aceşti negustori au plăsmuit nişte texte din care reieşea că domnul român ar fi trădat tabăra creştină. Prins în noiembrie 1462, Vlad, care aştepta ajutorul regelui Ungariei, este închis la Buda şi Visegrád, pentru mai bine de 10 ani. În timpul acestei captivităţi princiare, se pare că fostul domn ar fi trecut la catolicism. În 1476, pentru scurt timp, a reluat tronul cu ajutorul regelui Ungariei. Rezistenţa lui Vlad Drăgulea a înlăturat pericolul supunerii ţării de către otomani. La 1462, între noul domn, Radu cel Frumos, şi sultan se încheie un nou tratat („capitulaţie"), prin care se reglementau raporturile româno-otomane. Ţara recunoştea superioritatea otomană, accepta suzeranitatea Porţii, plătea un tribut anual de 10.000 de ducaţi etc., în schimbul protecţiei, al garantării statutului său, al păstrării instituţiilor. Deşi obligaţiile au sporit sub domnii următori (Basarab Laiotă, Vlad Călugărul şi Neagoe Basarab), reglementarea din 1462 a rămas valabilă până în 1540, după ocuparea Brăilei de către turci.

Medalionul lui Vlad Dracul în calitate de cavaler al ordinului Dragonului

Ca om şi ca om de stat, Vlad Drăgulea a avut calităţi remarcabile, dar şi defecte la fel de mari. Sever, chiar dur şi nemilos cu cei care greşeau sau îi erau inamici, domnul nu era iubit, ci temut şi respectat. Metoda lui preferată de pedeapsă - tragerea în ţeapă — nu era inedită, dar era surprinzătoare, mai ales pentru unii occidentali, iar Vlad a aplicat-o cu nedisimulată perseverenţă. Faimei reale de om foarte crud, într-o lume plină de cruzimi, i s-au adăugat amplificările provocate de „Povestirile germane" despre el. Venite din mediul săsesc transilvănean ostil, aceste relatări sunt categoric exagerate. Ele nu ar mai fi avut însă niciun impact asupra lumii de astăzi dacă irlandezul Bram Stoker nu publica în 1897 romanul *Dracula* - pură ficţiune, în care „contele Dracula" nu are mai nimic în comun cu eroul real. Cea mai gravă deformare a fost transformarea lui „Dracula" în vampir. De aici, o întreagă literatură, cinematografie şi artă plastică despre vampirism (mai ales în S.U.A.), asociată cu „Dracula" şi cu românii. Chiar

Vlad Ţepeş şi solii turci, tablou de Theodor Aman

8. *Călători străini despre ţările române*, I, red. responsabil M. Holban, Bucureşti, 1968, p. 128 (în continuare: *Călători*)

și numele „Dracula" este contrafăcut, întrucât el provine din Dragul-Drăgulea, în pronunție săsească „Dracul-Dracula" (= diavol, în românește). De aici nu a fost decât un pas până la asocierea cu diavolul și cu dragonul, mai ales că tatăl lui Drăgulea fusese „decorat" cu Ordinul Dragonului. Oricum, chiar dacă între străini era cunoscut și ca *Dracula,* domnul, în acte interne, nu putea semna „Drăculea", în sens de „fiul Dracului", adică al diavolului! Numele de Țepeș s-a perpetuat și el, pornind, se pare, din filieră otomană. A fost un personaj fascinant, imortalizat de contemporani prin scrieri și portrete pictate, la care posteritatea a adăugat o mare doză de ficțiune. În conștiința românească, Vlad Țepeș a rămas, în general, în galeria principilor de mână forte, eroi ai luptei antiotomane, apărători ai țării și ai civilizației creștine.

Ștefan cel Mare (1457-1504) și epoca sa

Ștefan cel Mare, domnul Moldovei, a dat numele unei epoci și a intrat în legendă, folclor și tradiție încă din timpul vieții sale. A fost, fără îndoială, cel mai important principe medieval al românilor.

Fiu al lui Bogdan al II-lea și nepot al lui Alexandru cel Bun, el a venit la putere în 1457, în condiții dificile pentru țară, cu oaste, cum s-a văzut, adunată și din Țara Românească. Ștefan l-a învins în luptă pe Petru Aron, unchiul și ucigașul tatălui său, și a fost ales domn de către „țară" (= Adunarea Țării) și uns de mitropolitul Teoctist. Petru Aron a fugit în pribegie în sudul Poloniei și apoi în Secuime, fiind un timp o amenințare pentru Ștefan. Domnul a înțeles de timpuriu că forța sa și a țării, în vederea înfruntării greutăților interne și externe, ar putea veni din eficienta centralizare a puterii. De aceea, s-a orientat spre mai buna organizare a administrației, limitarea privilegiilor marii boierimi anarhice, alternarea pedepsei capitale cu atitudinea conciliantă pentru inamicii domniei, crearea

Ștefan cel Mare pe Dvera răstignirii de la mănăstirea Putna

trupelor de oșteni proveniți din țărani liberi, reorganizarea instituției „vitejilor", folosiți deopotrivă ca bază a întăririi autorității interne și a apărării în fața atacurilor din exterior. A întărit, refăcut și extins ca nimeni altul sistemul de cetăți, mai ales pe cele de pe Nistru, și a adaptat tehnica militară progreselor făcute de artilerie. În exterior, a pus în practică un sistem de alianțe care au fost capabile să asigure Moldovei un rol de putere regională, apreciată pentru stabilitate și prestigiu.

Mai mult din rațiuni didactice, se pot distinge trei etape ale lungii domnii a lui Ștefan cel Mare:

1. 1457-1473: consolidarea domniei, organizarea oștirii, respingerea agresiunii ungare, pregătirea înfruntării cu Poarta, în condițiile plății tributului față de sultan și ale vasalității față de regele Poloniei;
2. 1474-1487: marele efort antiotoman;
3. 1487—1504: limitarea privilegiilor de imunitate ale boierimii și pribegirea unei părți a acesteia, conflictul cu Polonia și pacea cu otomanii și cu polonii.

Ștefan cel Mare a încercat inițial să aibă relații bune cu toți vecinii, mai ales cu țările creștine care aveau pretenții de suzeranitate asupra Moldovei, recte cu Polonia și Ungaria. A prestat, după tradiție, jurăminte de fidelitate față de regele Poloniei și s-a angajat la o reconciliere cu boierii săi pribegiți acolo. Cu Ungaria, raporturile au ajuns încordate, mai ales după reluarea Chiliei de către moldoveni. Ostilitatea lui Matia Corvinul l-a

Matia Corvin în Cronica Hungarorum

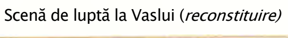
determinat pe Ștefan să sprijine, se pare, revolta stărilor transilvane din 1467. În același an, spre iarnă, regele Matia însuși s-a plasat în fruntea unei oști și l-a atacat pe cel considerat „vasal necredincios". Rezultatul a fost însă defavorabil, căci în lupta de la Baia oastea ungară a fost învinsă de români, regele însuși suferind „răni de moarte" *(vulnera lethalia)*. În anii următori, domnul moldovean a întreprins expediții de represalii în Transilvania, dar principala sa preocupare a devenit conflictul cu Radu cel Frumos, domnul muntean, care dorea și el controlul gurilor Dunării, invocând și interesele suzeranului său de la Istanbul. Luptând cu succes contra lui Radu și schimbând câțiva principi în Țara Românească, Ștefan s-a impus ca o forță importantă în regiune.

Prin anii '60—'70 ai secolului al XV-lea, noi victorii și cuceriri veneau să sporească puterea Imperiului Otoman: anexarea Moreii (1460), ocuparea insulei Lesbos (de la genovezi, 1462), încorporarea întregii Albanii (la moartea lui Skanderbeg, în 1468). În 1475, vor fi cucerite cetățile Caffa și Azovul, de la Marea Neagră, iar Hanatul Crimeii avea să accepte suzeranitatea otomană. Moldova era presată tot mai tare să cedeze Chilia (reluată de Ștefan de la unguri în 1465) și Cetatea Albă. În aceste împrejurări, la 1473, domnul Moldovei a rupt legăturile cu Poarta, a refuzat plata tributului și cedarea cetăților pontice. El spera să poată da, cu ajutorul suzeranilor și aliaților săi creștini,- mai ales Polonia și Ungaria o-, replică potrivită otomanilor. Drept urmare, cuceritorul Constantinopolului a trimis în Moldova peste 100.000 de oameni, conduși de Süleiman-Pașa, beilerbeiul (guvernatorul) Rumeliei (Romaniei), în timp de iarnă, ceea ce era cu totul neobișnuit. Ștefan, cu circa 40.000 de oșteni, între care și câteva mii de poloni, secui și alți ardeleni, obține o însemnată victorie la Vaslui (Podul înalt), în 10 ianuarie 1475. După bătălie, domnul român s-a adresat puterilor antiotomane aliate - Veneția, Ungaria, statul turcoman al lui Uzun Hassan, papei—, avertizându-le de marea primejdie, de noua expediție pe care aveau s-o facă turcii contra Moldovei, periclitând serios Ungaria și Polonia. Ștefan cel Mare știa că țara sa era un scut pentru cele două „crăii" vecine și că avea nevoie de domn aliat în „cealaltă Țară Românească", adică la sud de Carpați. Prin aceasta, se afirma ideea unității etnice a românilor. Mai mult, pentru prima oară acum, se exprima articulat și clar concepția despre Moldova ca „poartă a creștinătății": „Dacă această poartă a Creștinătății, care este țara noastră, va fi pierdută - Dumnezeu să ne ferească de așa ceva! - atunci toată Creștinătatea va fi în mare primejdie" (fragment din scrisoarea circulară către principii creștini, datată de către Ștefan cel Mare la Suceava, în 25 ianuarie 1475)[9]. Prin aceasta, românii se dovedeau și ei animați de ideea comună tuturor popoarelor din zonă care luptau cu „necredincioșii", anume aceea de a fi apărătorii civilizației creștine europene.

În ciuda acestor demersuri și avertismente, în anul următor domnul român s-a aflat singur înaintea sultanului însuși. Venit cu o oaste impresionantă, sprijinit de tătari și de munteni, Mehmed al II-lea l-a înfruntat pe Ștefan cel Mare la Războieni (Valea Albă), în 26 iulie 1476, unde „au biruit păgânii pe creștini". Cu mari eforturi, după ce și-a reorganizat oastea, domnul român a reușit să-i împingă spre sud pe năvălitori și să-i scoată din țară. Pierderile erau însă foarte mari și țara aproape secătuită. Într-o solie către Senatul Veneției (1477), domnul român arăta: „Nu vreau să spun cât de folositoare este pentru treburile creștine această țară a mea... Ea este cetatea de apărare a Ungariei și Poloniei și straja acestor două regate. Afară de aceasta, fiindcă turcul s-a împiedicat de mine, mulți creștini au rămas în liniște patru ani"[10]. Aceasta este o nouă mărturie despre conștiința celor din secolul al XV-lea privind rolul Moldovei în apărarea creștinătății. De altminteri, un raport florentin din 1479, reproducând ordinea de bătaie a oștilor puse teoretic sub comanda regelui Ungariei- în virtutea suzeranității și a prestigiului său - și îndreptate contra turcilor, dă următoarele date cu privire la efectivele

Mehmed al II-lea Fatih

Scenă de luptă la Vaslui (*reconstituire*)

9. M. Neagoe et al., *Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476.* Monografie și culegere de texte, București, 1977, p. 128-130
10. G. Mihăilă, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972, p. 176-179

fiecărei ţări: 14.000 de oşteni din Ungaria, 28.000 de oameni din Transilvania, 32.000 de luptători din Ţara Românească şi 38.000 din Moldova. Fireşte, numerele trebuie luate cu precauţie, dar proporţiile sunt edificatoare. Ungaria (fără Transilvania) purta 12,5% din efortul de război, greul căzând pe umerii Moldovei, Ţării Româneşti şi Transilvaniei. Este interesant că raportul italian separă trupele Ungariei de cele ale Transilvaniei, care, de altfel, nici nu vor participa în 1526 la bătălia de la Mohács. Moldova, după cum aprecia şi Ştefan cel Mare, era cel mai mult implicată numeric în respingerea otomanilor. Dincolo de prudenţa necesară în preluarea datelor numerice, contemporanii aveau convingerea rolului important jucat de Ţările Române în combaterea otomanilor.

Ştefan cel Mare a mai purtat bătălii contra inamicilor creştinătăţii circa zece ani. În 1484, sultanul avea să ocupe cele două importante cetăţi dinspre Marea Neagră ale ţării, anume Chilia şi Cetatea Albă, supranumite „plămânii Moldovei". Chilia a avut o istorie zbuciumată, fiind stăpânită şi de bizantini, genovezi şi munteni. La 1448, Petru al II-lea al Moldovei a cedat cetatea lui Iancu de Hunedoara, adică Ungariei. Ştefan cel Mare a asediat-o (ca şi otomanii) fără succes în 1462 şi a reluat-o in 1465, alungând de acolo garnizoana ungară. Domnul a refăcut cetatea din temelii în 1479. Problema cetăţilor se înscria în chestiunea mai largă a dominaţiei asupra bazinului pontic. Prin acest rapt al sultanului de la 1484, Marea

Ştefan în faţa cetăţii Neamţ, după bătălia de la Războieni
Stampă de Gheorghe Asachi

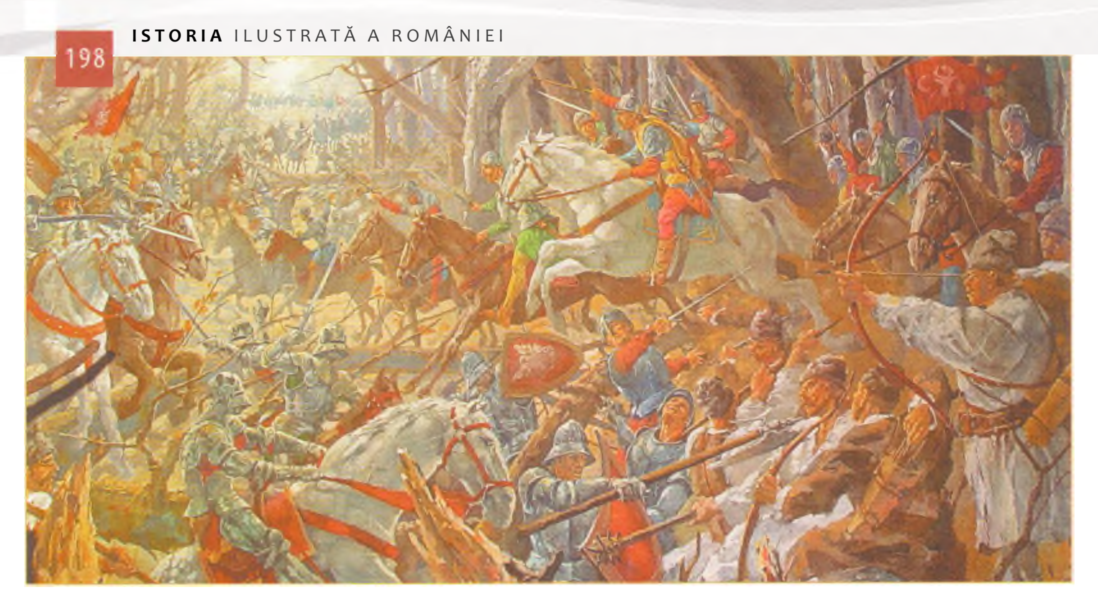
Neagră devenea „lac turcesc", comunicarea statelor şi popoarelor creştine din zonă cu lumea maritimă fiind pusă pe deplin sub control otoman. Acest control total al Mării Negre era urmarea firească a ocupării capitalei bizantine şi a Strâmtorilor de către sultani. În 1485, domnul român, neresemnat, a încercat reluarea cetăţilor, dar fără succes; ca represalii, o oaste otomană, însoţită de trupe ale lui Vlad Călugărul, domnul Ţării Româneşti, a venit asupra Moldovei, pe când Ştefan cel Mare era în Polonia pentru depunerea omagiului. Revenit rapid, domnul obţinea asupra inamicilor victoria de la Cătlăbuga. În 1486, o parte dintre boieri, sprijiniţi de turci, au vrut să-l impună suveran pe Hronot (Hroit, Hronoda), care, la Şcheia, pe Siret, obţinea victoria. Ştefan şi-a păstrat atunci cu multă greutate tronul. În aceste împrejurări dificile (urmând şi exemplul Poloniei), Moldova a încheiat pace cu Imperiul Otoman (1486-1489) şi a obţinut, în schimbul tributului, promisiunea respectării independenţei. Efortul militar antiotoman a augmentat prestigiul ţării şi a cântărit enorm în menţinerea fiinţei statale.

În timpul lungii sale domnii, Ştefan cel Mare a intervenit de mai multe ori în „cealaltă Valahie", de care îl lega nu doar conştiinţa etnică, dar şi originea celei de-a patra soţii (anume Maria-Voichiţa, fiica lui Radu cel Frumos), dacă nu şi locul de baştină al mamei sale, Maria-Oltea (despre aceasta din urmă s-a emis ipoteza că ar fi fost munteancă). Ştefan a mai fost căsătorit cu Maruşca (Marica), Evdochia de Kiev şi Maria de Mangop. Cronicile muntene din secolul al XVII-lea consemnează chiar că voievodul Moldovei ar fi domnit şi în Ţara Românească 16 ani. Această tradiţie nu poate proveni decât din desele intervenţii ale lui Ştefan în Ţara Românească, unde şi-a

Steag de luptă al lui Ştefan cel Mare, dăruit mănăstirii Zografu

aşezat pe tron propriii protejaţi. Prima intervenţie a fost la 1470, după o provocare (ce viza reluarea de la moldoveni a Chiliei) a lui Radu cel Frumos, omul turcilor, în cadrul ultimei manifestări a rivalităţii moldo-muntene pentru controlul gurilor Dunării. Înainte de a intra în Ţara Românească, Ştefan i-a înfruntat cu succes pe tătari în două lupte. Apoi a trecut spre sud şi a prădat şi ars Brăila, Târgul de Floci şi mari părţi din judeţul Ialomiţa. Ca represalii, domnul muntean a trecut şi el cu oaste în Moldova, dar a fost învins la Soci (1471). Până la urmă, în locul lui Radu cel Frumos, Ştefan l-a plasat pe Basarab Laiotă (1473), apoi pe Vlad Ţepeş (1476), pe Basarab Ţepeluş (1477-1482, cu o întrerupere) şi pe Vlad Călugărul (1482-1495). Au fost atât de mulţi, fiindcă aproape toţi, siliţi de împrejurări şi de firea lor, au căzut pe panta închinării faţă de otomani. Ştefan nu a intervenit la sud de Carpaţi pentru a uni cele două state româneşti, deşi era conştient de unitatea etnică a românilor. Nu a făcut-o nici din duşmănie faţă de Ţara Românească, ci din raţiuni pragmatice, anume dorinţa de control asupra marelui drum care legea Marea Neagră de Europa Centrală, pentru care concurenţa moldo-munteană era doar un mic reflex al marii rivalităţi polono-ungaro-otomane. Iar căderea Ţării Româneşti sub influenţa apăsătoare a Porţii sporea presiunile otomane, inclusiv în chestiunea cetăţilor pontice. De pe pământul sud-carpatic porneau multe expediţii otomane contra Moldovei, întărite adesea şi cu trupe muntene. De aceea, Ştefan a voit impu-

Scenă de luptă din Codrii Cosminului *(reconstituire)*

nerea controlului său la sud de Carpaţi şi s-a bucurat de mare autoritate în unele cercuri ale puterii din Ţara Românească. Alte cercuri l-au criticat pentru atacurile sale, pentru pustiiri şi distrugeri şi chiar pentru tendinţa de a se substitui dinaştilor locali din spiţa Basarabilor.

Politica faţă de Polonia s-a înscris în tradiţia de fidelitate inaugurată de Petru I în secolul al XIV-lea, dar a cunoscut si unele asperităţi, din mai multe motive: protecţia primită de Petru Aron şi de unii boieri pribegi acolo; disputa pentru Pocuţia; neimplicarea suficientă a Poloniei în lupta antiotomană; tendinţa Poloniei de a-şi subordona cât mai mult Moldova. De fapt, neînţelegerile au avut drept izvor concepţia diferită despre raporturile suzerano-vasalice între regele Poloniei şi principele Moldovei. În timp ce regii de la Cracovia tindeau să considere omagiul domnilor români drept supunere efectivă şi să privească Moldova ca pe un palatinat sau ducat al lor, principii moldoveni vedeau jurământul de credinţă ca pe un contract între egali, cu obligaţii şi drepturi reciproce, incluzând conservarea suveranităţii statale a ambilor parteneri. Încă de la început, după un scurt conflict armat între cele două ţări, domnul Moldovei a recunoscut suzeranitatea regelui polon Cazimir al IV-lea Jagiełło, prin tratatul din 1459. În 1460 şi 1462, Ştefan confirma vechile privilegii ale negustorilor lioveni, dar includea şi el unele stipulaţii protecţioniste pentru comercianţii locali. Tratatele moldo-polone au fost periodic înnoite, fiindcă Ştefan cel Mare a avut nevoie decenii intregi de sprijin contra turcilor. Numai că regii Poloniei şi Ungariei se simţeau la adăpost cât timp românii erau în prima linie şi nu acordau ajutor decât în contextul vasalităţii, asumându-şi victoriile vasalilor.

Cazimir al IV-lea

În 1489, Polonia a încheiat un tratat de pace cu Poarta, prin care Cazimir, recunoscând stăpânirea otomană asupra cetăţilor pontice, îşi încălca angajamentul luat faţă de Ştefan în timpul celui din urmă omagiu depus de acesta din urmă (în 1485, la Colomeea). Asperităţile au continuat până la moartea regelui polon pomenit, care-şi vedea pe unul dintre fii drept principe al Moldovei. De altminteri, Cazimir i-a vrut suverani pe toţii fiii săi şi aproape a reuşit. Pe tronul polon a ajuns Ioan I Albert, care la 1497 intra în Moldova în fruntea unei oştiri de 100.000 de oameni, sub pretextul eliberării cetăţilor pontice. Această oaste a asediat timp de trei săptămâni Suceava, fără niciun rezultat. Ştefan strânge o armată de 40.000 de oşteni, ajutată de 2.000 de turci, de trupe muntene şi transilvane. Din Transilvania venea voievodul Bartolomeu Drágfi, cuscrul lui Ştefan, care a mediat o înţelegere între beligeranţi, obţinând acordul domnului român ca polonii să se întoarcă exact pe unde veniseră. Nerespectând condiţiile, armata polonă a fost aşteptată de moldoveni, în 26 octombrie 1497, la Codrii Cosminului (Dumbrava Roşie), unde a fost învinsă. La Lenţeşti şi Cernăuţi, oştenii lui Ştefan desăvârşesc victoria. În urma unei expediţii moldoveneşti în Polonia, în 1499 s-a încheiat un tratat moldo-polon, definitivat la Hârlău, în care cele două ţări apar drept parteneri egali. Problema Pocuţiei - regiune pe care Ştefan avea s-o ocupe în 1502 — rămânea nerezolvată, între timp, domnul a reluat şi conflictul cu turcii, dar a trebuit să încheie din nou pace şi să accepte tributul.

Ioan Albert, rege al Poloniei

Mort la 2 iulie 1504, după mai bine de 47 de ani de domnie, Ştefan cel Mare a lăsat posterităţii o ţară prosperă, respectată şi o amintire vie, cu totul ieşită din comun. Deşi uneori era „mânios" şi „degrabă vărsător de sânge nevinovat", cum scrie cronicarul Grigore Ureche, domnul a avut calităţi excepţionale, care au stârnit admiraţia contemporanilor din ţară şi din afară, amici şi duşmani. A fost considerat încă din timpul vieţii „Bun", „Mare" şi „Sfânt". Regele Poloniei, Sigismund I (1506—1548), i-a spus cu admiraţie „Stephanus ille magnus" (= Ştefan cel Mare), cum îl numeau şi ai săi, plasându-l sub semnul perenităţii. A devenit simbol şi patron al Moldovei şi al tuturor românilor.

Secolul al XVI-lea. Între rezistenţă şi conciliere

6

Rezistenţa antiotomană din secolul al XV-lea şi echilibrul relativ dintre puterile catolice vecine s-au dovedit soluţii bune pentru salvarea fiinţei statale româneşti, dar nu au fost de natură să le creeze românilor o situaţie optimă.

Cetatea Neamţ

Ţara Românească

Moldova se bucura pe la 1500 de un ridicat prestigiu pe scena internaţională, în timp ce Ţara Românească, mai expusă presiunilor otomanilor şi mai supusă lor, îşi menţinuse după 1462 cu greu autonomia, mai mult prin intervenţiile lui Ştefan cel Mare. Acesta i-a înlăturat constant pe principii filootomani, deşi rezultatele acestor schimbări nu au fost pe măsura aşteptărilor. Pretenţiile de suzeranitate ale Ungariei şi Poloniei au fost adesea folosite pentru menţinerea echilibrului de forţe, pentru stimularea alianţelor creştine şi pentru diminuarea presiunii uneia dintre puteri prin apelul la cealaltă.

Secolul al XVI-lea aduce condiţii noi în viaţa internaţională: în vreme ce regatele Ungariei şi Poloniei slăbesc treptat — mai ales Ungaria - şi cad pradă luptelor interne dintre partidele nobiliare, Imperiul Otoman cunoaşte o ascendenţă fără precedent, devenind o putere de nivel continental, cu mare influenţă în centrul şi apusul Europei. Sultanul Süleiman Kannunî sau Magnificul (1520—1566) încheie, în chip surprinzător, alianţă cu Franţa, regat catolic, dovedind iarăşi - de data aceasta în mod direct - că interesul de stat era deasupra preceptelor morale şi religioase. Imperiul Romano-German, care, prin politica Habsburgilor, se anunţa a fi stăpânul lumii, primea astfel o grea lovitură.

După ce pe linia nord-estică succesul fusese deplin (prin transformarea Mării Negre în „lac turcesc"), Imperiul Otoman s-a concentrat iarăşi spre nord-vest, spre Europa Centrală. Regiunea se afla în declin datorită nu doar expansiunii şi presiunii otomane, ci şi mutării centrului de greutate al comerţului european în Oceanul Atlantic, ca urmare a descoperirilor geografice. Acest fapt, combinat cu crearea paşalâcului de la Buda şi cu închiderea Mării Negre, a afectat în oarecare măsură vechile axe comerciale care aduceau prosperitate Ţărilor Române. Mult mai mult au avut de suferit în acest sens Ţara Românească şi Moldova decât Transilvania, situată mai aproape de Occident şi mai departe de centrul puterii otomane, cu posibilităţi mai bune de comunicare.

Domnii români au continuat să-şi exercite drepturile suverane în interiorul ţărilor şi să încheie alianţe şi tratate cu alţi principi creştini. Mai importanţi în acest sens au fost Radu cel Mare (1495-1508), Neagoe Basarab (1512—1521) şi Radu de la Afumaţi (1522—1529, cu întreruperi) - în Ţara Românească — şi Bogdan al III-lea cel Orb (1504-1517), Ştefăniţă (1517-1527) şi Petru Rareş (1527—1538, 1541 — 1546) - în Moldova. Cu excepţia lui Neagoe Basarab, cu toţii au fost membri ai celor două vechi dinastii româneşti instaurate în secolul al XIV-lea.

Radu cel Mare, fiul lui Vlad Călugărul, a asigurat ţării o anumită prosperitate, prin încurajarea producţiei şi comerţului. Domnul s-a menţinut un timp prin colaborarea cu puternicii boieri olteni din neamul Craioveştilor, interesaţi în comerţul la sud de Dunăre şi având puternice relaţii cu lumea creştină şi islamică din Imperiul Otoman. Pentru aceşti Craioveşti a creat domnul instrumentul administrativ al marii bănii de la Craiova, reuşind să asigure echilibrul guvernării. Veniturile îndestulătoare şi prestigiul ridicat i-au permis lui Radu cel Mare să aibă relaţii bune cu Ungaria şi cu Poarta. A fost un supus ascultător al sultanului, mergând anual la Istanbul, spre a se închina şi a duce personal tributul. În tratatul ungaro-otoman din 1503, de la Buda, regele Ungariei indusese şi apărarea intereselor Ţării Româneşti şi Moldovei, privite ca vasale ale Ungariei şi rămase în vechile raporturi cu Poarta. Acceptarea suzeranităţii ungare i-a adus domnului

Vechea fortăreaţă Cameniţa

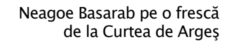

Radu cel Mare

muntean domeniul Geoagiu de Jos, din Transilvania. Bune relaţii a avut Radu cel Mare şi cu Polonia; în tratatele polono-ungare din 1499 şi 1507, regii ungar şi polon (fraţi din dinastia Jagiel·lonilor) se angajau să intervină în sprijinul domnului român în cazul unei năvăliri turceşti în Ţara Românească. Totuşi, spre finalul domniei, otomanii şi-au intensificat presiunile asupra Ţării Româneşti (mărirea haraciului, venirea anuală a domnului la padişah, controlul asupra unor vaduri şi vămi de la Dunăre etc.). Domnul a reorganizat viaţa religioasă (cu ajutorul fostului patriarh Nifon), a ctitorit pe un deal lângă Târgovişte, pe locul unei vechi bisericuţe, un monument deosebit, din marmură, cu influenţe bizantino-armeneşti şi apusene. Lucrările vor fi terminate sub Neagoe Basarab. Domnul şi-a legat numele de o operă culturală memorabilă: introducerea tiparului, prin invitarea în ţară a călugărului Macarie din Muntenegru. Radu a rămas „Mare" nu pentru faima pe câmpul de luptă, ci pentru activitatea sa culturală şi bisericească, pentru domnia liniştită, în comparaţie cu a urmaşilor săi.

După Radu cel Mare au urmat păgubitoare lupte pentru tron şi apoi domniile efemere ale lui Mihnea cel Rău şi Vlăduţ sau Vlad cel Tânăr. Ei au încercat să se desprindă de Craioveşti şi să conducă fără aceştia, dar au fost înfrânţi. În 1512, este ridicat în scaunul ţării, pentru prima oară, unul dintre aceşti mari boieri ai Olteniei, anume Neagoe, fiul marelui-vornic Pârvu Craiovescu. Pentru legitimare, Neagoe şi-a creat o nouă genealogie şi şi-a luat şi numele de Basarab (se pretindea fiul lui Basarab Ţepeluş). Domnul a reuşit să ducă o politică echilibrată, să asigure o anumită prosperitate ţării şi prestigiu între statele vecine. În plan intern, a continuat opera lui Radu cel Mare, de reorganizare a aparatului de stat, administrativ, fiscal, legislativ. A stimulat negoţul local, protejând interesele negustorilor români în faţa concurenţei străine. A avut resurse să desfăşoare, ca şi unii dintre înaintaşi, o vastă operă culturală, de ctitorii şi construcţii monumentale. Cea mai de seamă este biserica de la Curtea de Argeş (1517).

Neagoe Basarab pe o frescă de la Curtea de Argeş

Biserica de la Curtea de Argeş pe o cromografie din sec. XIX

Venit în ţară cu ocazia sfinţirii catedralei, cel dintâi egumen de la Athos, Gavriil Protul, a scris *Viaţa patriarhului Nifon,* în care se aduc elogii lui Neagoe, prezentat ca urmaş al „preacucernicilor Basarabi". Tot sub acest Basarab oltean, îşi face apariţia şi istoriografia oficială. Pe fresca de la Snagov, domnul este redat cu vulturul bizantin de aur cu două capete, cusut pe hainele sale de brocart roşu, semn al asumării tradiţiei şi moştenirii bizantine; în acelaşi spirit, şi-a botezat fiul şi urmaşul Teodosie (de la Teodosie cel Mare) şi i-a destinat *învăţăturile* (un fel de epistole), operă de înţelepciune, adevărat tratat politic şi de diplomaţie, un fel de *Principe* românesc, îndreptar de domnie şi de conduită morală, într-o lume creştină dominată de eticheta vechilor împăraţi ai Răsăritului ortodox. Domnul, înrudit prin soţia sa Miliţa cu despoţii sârbi, s-a voit o forţă spirituală şi politică a lumii creştine sud-est-europene. Felul în care s-a făcut sfinţirea, în 1517, a catedralei episcopale a Argeşului — intrată în legendă - în prezenţa tuturor marilor ierarhi ai Orientului creştin, în frunte cu patriarhul ecumenic din oraşul lui Constantin cel Mare, trebuia să arate lumii că Bizanţul şi simbolurile sale se păstrau nealterate. Este o misiune asumată conştient şi de către principii români, în cadrul acelui „Bizanţ după Bizanţ" de care vorbea Nicolae Iorga.

Domnul a păstrat relaţii strânse cu Transilvania şi cu Moldova; la nord de munţi a stăpânit şi el domeniul Geoagiului, a sprijinit biserica românilor ardeleni, a cultivat bune relaţii cu saşii sibieni şi braşoveni. A întărit cancelaria domnească şi aparatul diplomatic, pentru planurile de cooperare în cadrul „republicii creştine". A avut relaţii bune cu Ungaria regelui Ludovic al II-lea, care a intenţionat să apere interesele Ţărilor Române în raport cu Poarta (prin tratatul ungaro-otoman din 1519). Neagoe a intrat în contacte diplomatice cu Polonia, Veneţia, Imperiul Romano-German, Sfântul Scaun. A plănuit chiar să participe la o alianţă creştină împotriva turcilor şi să ridice

astfel prestigiul european al ţării sale. Într-un proiect imperial de cruciadă antiotomană (1517), armatele române de la sud şi est de Carpaţi aveau rolul lor important, din moment ce singur Neagoe (cum arăta el la 1520) putea interveni în ajutorul Ungariei cu 40.000 de oşteni.

Om politic, scriitor, filosof, Neagoe a ştiut să guverneze echilibrat şi înţelept într-o lume plină de excese şi primejdii, ce anunţau mari încercări pentru societatea românească.

Din 1520—1521, când au început noua domnie la Istanbul - prin Süleiman - şi ofensiva contra Ungariei, ţara a intrat într-o criză adâncă. Sub Teodosie (situat departe de aşteptările paterne), sangeacbeiul de Nicopole a ajuns să domine în ţară, profitând de luptele interne dintre partidele boiereşti. Se părea că se va introduce administraţia turcească. Acest pericol iminent (puseseră „subaşi pen toate oraşele şi pen toate satele", spun sursele) a stârnit reacţia ţării, mai ales a boierimii (se pare că inclusiv a Craioveştilor), grupată în jurul lui Radu de la Afumaţi. În patru

Radu de la Afumaţi

Suleiman Magnificul

ani (1522—1525, cu întreruperi), cu sorţi schimbători la domnie, Radu a purtat vreo 20 de lupte cu turcii (la Gubavi, Ştefeni, Clejani, Ciocăneşti, Bucureşti, Grumazi etc.). După o asemenea epuizare, domnul a fost presat de „ţară" (mai ales de Craioveşti) să accepte supunerea şi tributul - ridicat la 14.000 de ducaţi - în schimbul păstrării autonomiei. Compromisul însemna şi obţinerea sprijinului Craioveştilor, fără de care nu se putea domni la Bucureşti (Radu s-a căsătorit cu Ruxandra, fiica lui Neagoe Basarab). Domnul a avut bune raporturi cu Ungaria, unde trimitea informaţii despre mişcările turcilor. După dezastrul de la Mohács (1526), voievodul Ţării Româneşti s-a orientat spre Zápolya, dar apoi a trecut de partea lui Ferdinand de Habsburg. Astfel, a ajuns în conflict cu turcii şi cu boierii, care i-au pus la cale moartea în 1529. Urmaşii săi - cei mai mulţi instrumente în mâna otomanilor - au avut domnii efemere şi nevrednice, care au adâncit criza prin care trecea ţara.

În Ţara Românească aceste domnii efemere au fost favorizate de hegemonia otomană, care era mai puternică decât în Moldova şi Transilvania. Mircea Ciobanul (1545-1559, cu întreruperi), fiul lui Radu cel Mare, a fost primul domn impus direct de turci în scaun, cu o politică plecată Porţii. Pătraşcu cel Bun (1554-1557), fiul lui Radu Paisie, a fost şi el numit de Poartă. Sub minoratul lui Petru cel Tânăr (1559-1568), ţara a fost condusă de mama sa, doamna Chiajna, văduva lui Mircea Ciobanul şi fiica lui Petru Rareş al Moldovei. Alexandru Mircea (1568-1577, cu o întrerupere) a fost un domn ceva mai puternic, dar

Mircea Ciobanul

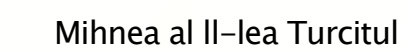
conflictele dintre partidele boiereşti au continuat şi sub domnia lui. El a intervenit în Moldova, contra lui Ioan-Vodă. A fost în legături cu lumea levantină, prin soţia sa, Ecaterina Salvaresso, de origine greco-italiană. Fiul lor, Mihnea (1577-1591, cu o întrerupere), a fost chemat la Poartă şi s-a turcit.

Între cele două domnii ale lui Mihnea Turcitul se situează domnia lui Petru Cercel (1583—1585), fiul lui Pătraşcu cel Bun. El a fost un european, un principe renascentist, cu sfetnici italieni, francezi (cum era secretarul său, Berthier),

Radu Paisie

greci. S-a bucurat de favoarea unor monarhi europeni, ca regele Franţei, în preajma cărora a trăit un timp; a scris versuri şi a iubit artele frumoase, cum spune raportul secretarului său, italianul Franco Sivori. A refăcut curtea domnească de la Târgovişte, a ctitorit aici o frumoasă biserică, a fost generos donator pentru vechea biserică Sf. Nicolae din Şcheii Braşovului, a făurit un atelier de tunuri turnate din bronz, a introdus canalizarea prin olane etc. S-a remarcat printr-un plan coerent de reforme care vizau modernizarea ţării după modele europene. Pentru aceasta, ar fi avut nevoie de

Mihnea al II-lea Turcitul

Petru Cercel pe fresca din naosul mănăstirii Călui, jud. Olt

mai multe condiții favorizante care, în acel moment, lipseau. Îi lipseau mai ales susținerea din partea boierilor - cei mai mulți conservatori - și banii (cumpărase tronul cu 1.160.000 de galbeni!). Pe o parte din boieri i-a tăiat, stârnind și mai mari opoziții, iar pentru a avea bani a mărit dările, ceea ce a stârnit nemulțumirea celor de jos („au pus birul curții foarte mare și gorștină de oi", spun izvoarele). Chemat la sultan, Petru Cercel a fugit spre Apus, dar a fost închis la Chioar și la Huszt, după care, cu sprijin de la regele Franței, a încercat să recâștige favoarea Porții (1589). A fost închis la Edikule și ucis.

Tun de bronz din epoca lui Petru Cercel

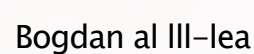
Până la Mihai Viteazul (1591-1593), au mai domnit principi neînsemnați, între care și doi fii de voievozi ai Moldovei: Ștefan Surdul, fiul lui Ioan-Vodă Armeanul, și Alexandru cel Rău, fiul lui Bogdan Lăpușneanu.

Moldova

În Moldova, după cei aproape 50 de ani de domnie a lui Ștefan cel Mare, s-a simțit o anumită nesiguranță și agitație. Au fost frământări și semne de criză la începutul secolului al XVI-lea, dar nu de amploarea crizelor sud-carpatice. Presiunile și imixtiunile otomane nu aveau aici forța celor din Țara Românească.

O constantă au fost legăturile tradiționale cu Polonia, tulburate de conflictul vechi pentru Pocuția și de alte pricini. Aceste dispute s-au văzut sub Bogdan cel Orb (1504—1517), care, în schimbul proiectatei sale căsătorii cu sora regelui polon, i-a cedat acestuia provincia în litigiu. Căsătoria nu a mai avut loc, dar provincia nu a fost restituită Moldovei; de aceea, un șir de expediții armate moldovene în Polonia și polone în Moldova au tulburat relațiile reciproce, au condus la distrugeri și pierderi umane (moldovenii au pustiit până la Lvov, iar polonii până la Cotnari). Prin mijlocirea lui Vladislav al II-lea al Ungariei s-a încheiat pacea, dar Bogdan a rămas și fără soție polonă, și fără Pocuția. Acesta a avut relații proaste și cu Radu cel Mare, care adăpostea boieri pribegi și pretendenți la tronul Moldovei. După intervenții militare reciproce, când oștile celor doi domni erau iarăși față în fața, Radu l-a trimis ca mijlocitor pe fostul mitropolit Maxim Brankovic, fratele soției lui Neagoe Basarab. Acesta a descurajat lupta, motivând că cei doi erau „creștini și de aceiași neam". Sensul motivației este ambivalent: Radu și Bogdan erau deopotrivă români și rude de sânge: mama lui Bogdan, Maria-Voichița, era fiica lui Radu cel Frumos, deci era dintre Basarabi. Sub Bogdan al III-lea a avut loc și o nouă reglementare a raporturilor moldo-otomane, inclusiv dublarea haraciului. Faptul a fost perceput ca o închinare a Moldovei către Poartă.

După moartea lui Bogdan (1517), a urmat la tron fiul său Ștefăniță, care era minor. În timpul minoratului a guvernat boierul Luca Arbure (Arbore), portarul Sucevei, dregător de vază, afirmat încă sub Ștefan cel Mare. Acesta a reluat bunele relații cu Polonia, în vederea contracarării primejdiei comune otomane. Autoritatea portarului Sucevei și linia sa politică fermă au stârnit reacția tânărului domn, care în 1523 a preluat puterea și l-a acuzat pe bătrânul demnitar de hiclenie (pedepsindu-l cu moartea). O parte din boieri s-au ridicat contra lui Ștefăniță, ajutat un timp de curteni și de mica boierime, până la uciderea sa în 1527.

Bogdan al III-lea

Ștefăniță

Paradoxal, un continuator al liniei politice a lui Ștefan cel Mare a ajuns Petru Rareș (1527—1538, 1541-1546), asupra căruia plana dubiul în legătură cu filiațiunea sa din marele Mușatin, căci era fiu nelegitim. Rareș a întărit domnia, a limitat imunitățile marii boierimi, i-a lipsit de averi pe cei ce complotaseră contra nepotului său, Ștefăniță. Ajutat de păturile mijlocii pe care le-a favorizat, domnul a întărit negoțul, practicat de el însuși în tinerețe, a sporit siguranța drumurilor, a ridicat importante edificii de apărare și de închinăciune. Capitala țării și multe cetăți, târguri, curți, biserici și mănăstiri au fost refăcute, mărite, ridicate din temelii, ornate cu odoare de preț, dăruite cu averi. Creația culturală a atins o culme în epoca lui, prin acțiunea unică de pictură exterioară la Humor (1535), Moldovița (1537),

Petru Rareş. Tablou votiv

Arbore (1541) etc., ceea ce va duce în lume faima complexului monastic din nordul Moldovei. Arhitectura în stil moldovenesc, copierea cărţilor, broderia, miniatura etc. vor lăsa amintirea unei epoci de mare eflorescenţă artistică.

Rareş a urmărit creşterea prestigiului ţării pe arena internaţională, prin acele alianţe care puteau asigura cele mai mari avantaje. În conflictul iscat în Ungaria după lupta de la Mohács (1526), domnul a luat iniţial partea lui Ferdinand de Habsburg. Când a realizat că acesta ar putea râvni şi la Moldova, Rareş a trecut de partea lui Ioan Zápolya, celălalt „rege". Acesta îi recunoaşte domnului român stăpânirea asupra vechilor feude Ciceu şi Cetatea de Baltă, dăruindu-i în plus oraşul Bistriţa şi cetăţile Unguraş şi Rodna. Ca urmare, în lupta de la Feldioara, din 22 iunie 1529, oştile moldovene ale vornicului Grozav înving armatele ferdinandiste, asigurând succesul adepţilor lui Zápolya. Cu Polonia raporturile au fost încordate, fiindcă domnul a reluat problema Pocuţiei, invadând Polonia. În 1531 însă, oastea Moldovei este învinsă sever de polonezi la Obertyn.

Dar incursiunile reciproce în Moldova şi Polonia ale celor două armate au continuat. Petru Rareş, pentru dobândirea Pocuţiei, a căutat sprijinul marelui-cneaz al Moscovei şi al lui Ferdinand, care chiar i-a recunoscut dreptul asupra provinciei. În 1532—1534, aventurierul veneţian Aloisio Gritti, favorit al marelui-vizir, a încercat să-şi impună autoritatea în Ungaria, Transilvania şi, prin fiii săi, în Moldova şi Ţara Românească. El a fost însă capturat graţie acţiunilor lui Ştefan Mailat şi Petru Rareş, care a trimis în Transilvania un corp de oaste condus de vornicul Huru. Această acţiune ostilă şi intervenţiile polone contra românului au determinat Poarta să dorească detronarea lui Petru Rareş. Mai mult, în 1535, domnul Moldovei a încheiat un tratat cu Ferdinand de Habsburg (prin care se recunoştea vasalul acestuia, în calitatea lui de rege al Ungariei), pentru a grăbi normalizarea raporturilor cu Polonia şi a duce împreună lupta antiotomană. Aceste planuri, din păcate, au eşuat.

Ioan Zápolya, voievod al Transilvaniei şi rege al Ungariei

Süleiman Magnificul pe o miniatură orientală

În 1538, sultanul Süleiman Magnificul se pregătea să lovească în inamicii săi din zona central-sud-est-europeană: Habsburgii, Mailat, Rareş. O armată de 150.000—200.000 de oameni, condusă de sultanul însuşi, s-a îndreptat în vara anului 1538 spre Moldova. În faţa ostilităţii turcilor, polonilor şi tătarilor, a unei părţi a boierimii, domnul nu a avut prea multe şanse. În timpul acestei expediţii, otomanii au răpit Moldovei cetatea Tighina, cu teritoriul din jur, transformând-o în raia, cu numele de Bender. Tot sudul ţării dintre Prut şi Nistru (Bugeacul) era acum ocupat de turci. În 1539-1540, şi nord-estul Ţării Româneşti (zona Brăila) devenea parte a Imperiului Otoman. Pe când Rareş lupta cu tătarii, boierii, epuizaţi de lupte, au predat ţara sultanului, care l-a numit domn pe Ştefan Lăcustă, fiul lui Alexandru (Sandrin) şi nepotul lui Ştefan cel Mare, fost ostatic la Poartă. Totuşi, Adunarea Ţării s-a întrunit şi a respectat formalitatea alegerii domnului.

Bătălia de la Mohács din 1526 (*reconstituire*)

Bătălia de la Obertyn, 1531. Gravură din epocă

Acesta, considerat la început „păpuşă turcească”, a avut importante iniţiative diplomatice şi militare antiotomane, căutând, împreună cu o facţiune a boierimii, să recupereze bunurile şi pământurile Moldovei, anume cetăţile din Transilvania şi Bugeacul de la turci. Cu voia domnului, s-a pornit chiar o răscoală antiotomană în sud, pentru recâştigarea pământurilor pierdute, dar, în urma unui complot boieresc al Găneştilor şi Arbureştilor, Ştefan Lăcustă a fost îndepărtat şi ucis (1540).

În 1538, Rareş se refugiase în Transilvania, în cetatea Ciceu, iar ulterior mersese la Poartă. Aici şi-a căutat susţinători, a plătit o uriaşă sumă de bani şi a acceptat condiţii umilitoare pentru a doua domnie, dintre anii 1541 şi 1546 (un haraci de 12.000 de galbeni, un corp de 500 de turci cu sine „pentru pază” şi un fiu, Iliaş, ostatic la Istanbul). A mai încercat, fără succes, participarea la o coaliţie antiotomană, mulţumindu-se apoi cu menţinerea autonomiei ţării, în condiţiile marilor presiuni ale Imperiului Otoman.

După moartea lui Rareş, au urmat vremi de nesiguranţă şi de criză, lupte între fiii săi, Iliaş şi Ştefan, între partidele boiereşti, între boieri şi domni etc. Toate au adus ţara la un pas de dezastru. Iliaş a trecut chiar la mahomedanism, devenind paşă de Silistra. Zbuciumate au fost şi domniile lui Alexandru Lăpuşneanu (1552—1561, 1564-1568) şi Despot-Vodă (1561—1563). Cel dintâi, venit la tron cu ajutor polon, a intrat curând în conflict cu marea boierime centrifugală, care sprijinea pretendenţi (din neamul lui Petru Rareş şi alţii) şi uneltea la Constantinopol. În politica externă, Lăpuşneanu a urmat iniţial direcţia susţinerii unei coaliţii antiotomane (prin legături cu imperialii), pentru ca apoi să se plieze după interesele suzeranilor săi poloni şi turci. Din ordinul sultanului, în 1556, oştile Moldovei şi ale Ţării Româneşti au trecut în Transilvania, contra imperialilor, reînscăunându-l pe Ioan Sigismund, fiul lui Ioan Zápolya. A doua domnie, pornită sub semnul unei pustiitoare invazii tătare, a însemnat supunere faţă de Poartă, lupte contra pretendenţilor, masacre boiereşti şi protecţia bisericii ortodoxe. Această protecţie a bisericii naţionale venea ca o necesitate după domnia lui Iacob Heraclides Despot, un aventurier din insulele greceşti, cu educaţie umanistă apuseană, trecut la protestantism şi om al Habsburgilor. Acesta a inaugurat o atmosferă de toleranţă religioasă în Moldova (în fapt, de favorizare a protestanţilor, prigoniţi în ţările vecine), a pornit un program de obţinere a independenţei ţării prin lupta antiotomană (stimulându-i pe români prin ideea latinităţii, a descendenţei lor romane), a înfiinţat un colegiu latin la Cotnari. Prin mărirea impozitelor, confiscarea odoarelor din biserici şi mănăstiri şi dispreţul arătat faţă de religia ţării, Despot a pierdut orice simpatie, fiind detronat şi ucis. A rămas în conştiinţa publică ca unul care voise „să primenească legea” şi „să răsipască ţara”.

Obelisc de la cetatea Ciceu

Sigila lui Alexandru Lăpuşneanu

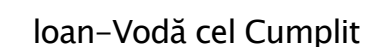

Iacob Heraclides – Despot-Vodă

Alexandru Lăpuşneanu cu familia pe un tablou votiv

Ioan-Vodă Armeanul sau cel Cumplit (1572-1574), pretins fiu nelegitim al lui Ştefăniţă, a făcut avere din comerţul cu pietre scumpe şi a plătit pentru ocuparea tronului 220.000 de ducaţi. La urcarea sa pe tron, Moldova era sfâşiată între Poartă şi Polonia. Într-o

Ioan-Vodă cel Cumplit

atmosferă destul de dificilă, în care nu găsea aliaţi nici în Transilvania, nici în Ţara Românească, domnul a căutat să-şi apropie ţara, chiar cu preţul înfruntării sângeroase a marii boierimi. Mulţi boieri, ca pe vremea Lăpuşneanului, au fost lipsiţi de averi şi decapitaţi cu cruzime, de unde supranumele de „cel Cumplit", câştigat de Ioan-Vodă. În februarie 1574, trimisul Porţii îi cere domnului dublarea tributului sau plecarea de la putere. Acesta din urmă convoacă Adunarea şi refuză cererea; strânge şi pregăteşte oastea şi obţine ajutorul a 1.200 de cazaci. În aprilie 1574, moldovenii obţin victoria de la Jilişte, contra trupelor turco-muntene, ocupă Bucureştiul şi-l schimbă din domnie pe Alexandru Mircea (1568—1574, 1574-1577), în încercarea formării frontului antiotoman. Noul domn a fost Vintilă-Vodă.

Petru Şchiopul

Sunt eliberate Brăila, Tighina, Cetatea Albă. În vara anului 1574, părăsit de o parte a boierimii şi lipsit de anumiţi factori favorizanţi, în urma bătăliilor de la Iezerul Cahulului şi de la Roşcani, domnul este silit să cedeze în faţa turcilor. Succesorul lui Ioan-Vodă a fost Petru Şchiopul (1574-1591, cu întreruperi), fratele domnului Ţării Româneşti, Alexandru Mircea. Acest Petru a încheiat

Bătălia de la Jilişte. Pictură de Gheorghe Labin

un tratat cu Anglia, pentru libertatea de acţiune în Moldova a negustorilor englezi, dacă plăteau vamă de 3%. A urmat la tron Aron-Vodă Tiranul (1591—1595, cu întreruperi), fiul natural al lui Alexandru Lăpuşneanu, rămas dator pentru sumele uriaşe necesare ocupării tronului.

După Ioan-Vodă, presiunile otomane erau tot mai grave, iar suzeranitatea sultanului devenise extrem de apăsătoare.

Transilvania

Transilvania şi Părţile Vestice au participat şi după moartea lui Iancu de Hunedoara la efortul antiotoman, dar nu numai ca urmare a iniţiativelor generale ale regelui Matia Corvinul, ci şi din nevoia apărării. În acest efort s-au înscris deopotrivă stările (nobilimea, secuii, saşii) şi românii de rând. În nobilime intra, fireşte, şi elita românească, ce-şi conservase încă în mare măsură etnia şi confesiunea. Documentele îi pomenesc pe români drept corp distinct în armata Transilvaniei, dar şi ca foarte numeroşi în armata regală şi în garnizoanele cetăţilor, mai ales ale celor de pe frontiera sudică a Ungariei. Regele Matia şi alţi regi i-au răsplătit adesea pentru meritele lor militare cu privilegii individuale şi chiar cu unele colective (în Banat la 1457 şi în Haţeg la 1494) sau cu acte de toleranţă religioasă pentru toţi românii ortodocşi, unice în istoria Regatului Ungar apostolic. Unii români de vază trecuţi la catolicism au ajuns în importante funcţii publice, ca acelea de voievod al Transilvaniei, ban de Belgrad, Jajce, Severin, Sabac, castelani etc.

Sultanul Selim al II-lea

Faptele lor de arme au fost menţionate de către umanişti ca Antonius Bonfinius, Philippus Beroaldus, Aldus Manutius şi de ambasadorul veneţian Sebastiano Baduario. Cel din urmă îi menţiona într-un raport din 1475-1476 asupra componenţei armatei ungare şi pe românii din Transilvania: erau „lăudaţi mai presus decât toţi pentru meritele contra turcilor" şi „făceau parte din neamul regelui", luptând „întotdeauna, şi alături de părintele său, şi de maiestatea sa"[11].

Cu toate aceste eforturi conjugate, în secolul al XVI-lea Transilvania va cunoaşte suzeranitatea otomană, schimbându-şi profund statutul intern şi internaţional. În urma succeselor militare otomane şi a crizei Regatului Ungariei, accentuată în 1514 şi după această dată, graniţa sudică a acestei ţări devenise foarte nesigură. Transformarea cruciadei antiotomane în „război ţărănesc" (condus de

11. N. Iorga, *Acte şi fragmente cu privire la istoria românilor*, III, Bucureşti, 1897, p. 101

Gheorghe Doja

ardeleanul Gheorghe Doja) şi pedepsirea exemplară a celor ridicaţi cu arma contra nobililor au redus considerabil capacitatea de apărare a Ungariei. La Mohács, în 1526, înfrângerea oştilor ungare (fără participarea Transilvaniei) şi moartea regelui pe câmpul de luptă au schimbat cu totul raportul de forţe în Europa Central-Orientală în favoarea Imperiului Otoman. Facţiunile politice nobiliare, angajate în lupta pentru tron, au impus până la urmă doi regi: Ioan Zápolya, voievodul Transilvaniei, şi Ferdinand de Habsburg. Cel dintâi era susţinut de cea mai mare parte a forţelor interne (mai ales de nobilimea mică şi mijlocie, de factorii de putere din estul regatului) şi înclina spre acceptarea suzeranităţii otomane, pe când Habsburgul era preferat de marea nobilime ungară, de cehi şi de croaţi şi voia să impună dominaţia familiei sale în regiune. A izbucnit astfel un sângeros război, în care loialităţile s-au schimbat de multe ori şi în care au intervenit adesea forţe externe, inclusiv domnii Ţării Româneşti şi ai Moldovei. Ca urmare, în 1541 sultanul a ocupat Buda şi Ungaria centrală, pecetluind destrămarea ţării. Austriecii au pus mâna pe vestul şi nordul regatului, dar, sub pretextul moştenirii coroanei ungare, voiau să ia în stăpânire şi Transilvania cu Părţile Vestice (ceea ce au făcut temporar, între 1551 şi 1556). Aceste din urmă regiuni au reuşit însă să-şi consolideze statutul de principat autonom sub suzeranitate otomană, statut similar celui al Ţării Româneşti şi al Moldovei.

Ioan (Jan) al II-lea Sigismund Zápolya

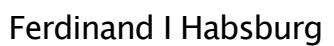

În acest fel, Transilvania, cu teritoriul dublat faţă de epoca voievodatului, a dobândit cea mai bună situaţie comparativ cu restul Ungariei. Statutul său a fost consolidat în interior prin formarea sistemului celor „trei naţiuni" politice şi „patru religii" recepte. Cele trei „naţiuni" erau nobilimea maghiară, saşii şi secuii, până în secolul al XVI-lea în totalitate catolice. Secolul al XVI-lea aduce în Transilvania schimbări majore şi în plan confesional: saşii trec în masă la luteranism (după impulsul umanistului Johannes Honterus), maghiarii în mare măsură la Calvinism (prin sasul Gáspár Heltai şi alţii) şi la unitarianism sau antitrinitarianism (primul lor păstor fiind Francisc Dávid), secuii păstrând în proporţie mai însemnată vechea confesiune catolică. Prin urmare, marea majoritate a privilegiaţilor Transilvaniei erau acum protestanţi. Astfel, adunările ţării din intervalul 1550—1570, formate din fruntaşii acestor privilegiaţi, nu au făcut decât să-şi oficializeze noile confesiuni alături de catolicism. Această din urmă credinţă, deşi rămasă formal receptă, era subsumată de-acum de o ordine de stat protestantă, era lipsită de ierarhie, fără proprietăţi şi chiar fără libertate completă de manifestare.

Asediul Budei din 1541

Românii şi confesiunea lor ortodoxă au rămas în afara sistemului legal, fiind răbdaţi totuşi în ţară pentru utilitatea lor publică, „până va dura bunul-plac al cetăţenilor" *(usque ad beneplacitum regnicolarum).*

Ferdinand I Habsburg

În aceste condiţii, şi stările (naţiunile), şi românii îşi consolidează trăsăturile naţionale. Naţiunea nobililor era tot mai des numită „maghiară" şi se pretindea chiar, în parte, continuatoarea tradiţiei politice ungare; avea teritoriu propriu de locuire (pământul comitatens, numit şi unguresc) şi confesiune distinctă (calvinismul), numită „de Cluj" sau ungară. Saşii şi secuii se individualizau şi ei prin regiunile considerate ale lor („Pământul Săsesc" şi „Pământul Secuiesc") şi prin credinţele, mai ales luteranismul, considerate „naţionale". Românii se deosebeau şi ei prin religia lor nereceptă, prin ortodoxie, devenită sinonimă cu românitatea (ortodox = român), şi prin statutul lor neprivilegiat, de ţărani dependenţi, încât termenul de român se confunda adesea cu cel de iobag. Reforma nu a avut un succes notabil printre români, fiindcă atenta la vechile cutume identitare şi nu avea relevanţă pentru mentalitatea răsăriteană, nepregătită în acest sens. Ca o marcă a acestor transformări, adunările ţării de după 1550 întăresc oficial „uniunea celor trei naţiuni" şi iau primele măsuri cu putere de lege

discriminatorii faţă de români. Ca urmare, cunoscuta „toleranţă” instituită în Transilvania secolului al XVI-lea, deşi reală, se referea exclusiv la privilegiaţi, adică la grupurile conducătoare ale ţării, şi nu la masa românilor, ceea ce era în concordanţă cu mentalitatea dominantă a epocii.

În fruntea Transilvaniei, după moartea lui Ioan Zápolya (1540) s-au aflat „regina” Isabela (soţia defunctului) şi fiul lor Ioan Sigismund (1540—1571, cu întreruperi), acesta el însuşi un simbol al transformărilor pe care le-au cunoscut transilvănenii, trecând de-a lungul vieţii prin patru credinţe religioase: s-a născut catolic, apoi a devenit pe rând luteran, calvin şi unitarian. În timpul său s-a statornicit sistemul politic şi religios amintit mai sus. Principele avea teoretic largi prerogative, iar amestecul Porţii se vădea mai ales în chestiuni de politică externă. Sultanul se vedea silit să respecte autonomia ţării, atâta timp cât obligaţiile Transilvaniei faţa de Poartă erau şi ele respectate. Principele conducea ţara ajutat de un Consiliu şi de Adunarea Ţării, numită apoi în istoriografie Dietă. Membrii Dietei (cam 150 de oameni) — reprezentanţi ai celor trei naţiuni şi patru religii şi ai principelui - erau aleşi de nobilii din comitate, de adunările scaunelor săseşti şi secuieşti, de oraşe, târguri, iar „regaliştii” erau desemnaţi de principe.

Moartea lui Ioan Sigismund risca să arunce iarăşi ţara în braţele Habsburgilor, ai căror partizani aveau pregătită persoana principelui (Gáspár Békés, nobil de origine română). Faptul a grăbit, contrar rânduielii, numirea ca principe de către Poartă a lui Ştefan Báthory, înainte de alegerea sa de către Dietă (1571). Acesta era un om de înaltă cultură umanistă şi un talentat politician catolic. El a trebuit să ducă o politică oscilantă, spre a menţine autonomia ţării între cele două imperii concurente. A depus în secret jurământ de credinţă împăratului de la Viena, pretinzând ajutor contra rivalului său (care se adresase şi el turcilor, promiţând dublarea haraciului). A eludat cererea sultanului de a interveni contra lui Ioan-Vodă al Moldovei (1574), dar a trebuit să trimită trupe pentru instalarea lui Petru Şchiopul ca domn în aceeaşi ţară (1577). Din 1575, domnia lui Ştefan Báthory s-a consolidat, chiar dacă faptul a implicat mărirea tributului către Poartă de la 10.000 la 15.000 de florini de aur anual. Pe plan intern, cu multă moderaţie şi diplomaţie, principele a sprijinit catolicismul, mult slăbit în urma biruinţei confesiunilor protestante. Curând, Báthory a cerut Romei să trimită în ţara sa călugări iezuiţi care să-l ajute în opera întreprinsă. Aceştia au venit în 1579 la Cluj, Alba-Iulia şi Oradea. În ciuda opoziţiei unei mari părţi a populaţiei (devenite protestante), iezuiţii au primit donaţii bogate şi au desfăşurat o intensă activitate în domeniul învăţământului.

Sigismund Báthory

Politica de echilibru a lui Ştefan Báthory i-a avut în atenţie şi pe români, pe de o parte fiindcă erau foarte numeroşi (potenţiali buni contribuabili) şi pe de alta fiindcă prin ei putea crea o contrabalansare a protestanţilor. Românii ortodocşi fuseseră forţaţi să se supună superintendenţei calvine, ceea ce stârnise mari nemulţumiri. Noul principe restaurează din 1571—1572 ierarhia ortodoxă, prin acceptarea ieromonahului Eftimie drept „episcop al românilor” (ortodox).

După înfrângerea lui Gáspár Békés în 1575, rivalităţile dintre principe şi Curtea vieneză au continuat, sporite şi de chestiunea moştenirii tronului polonez, rămas vacant după scurta domnie a lui Henric de Valois. Până la urmă, Ştefan Báthory a fost ales şi rege al Poloniei, cu sprijinul Imperiului Otoman (1575). Practic, s-a format o uniune personală între Transilvania şi Polonia, deoarece Báthory, de la Cracovia, continua să conducă şi principatul. Din noua calitate, el spera în secret să elibereze ţara sa de dominaţia otomană. La curtea polonă funcţiona şi o cancelarie pentru Transilvania. Conducerea directă a ţării în perioada acestei uniuni a revenit lui Cristofor Báthory — fratele lui Ştefan - în calitate de voievod. Acesta, cu avizul suveranului Poloniei, a trebuit să ducă o politică subordonată Porţii, a aplicat măsuri aspre contra iobagilor fugiţi şi a restrâns libertăţile secuilor, ale căror mişcări au fost înăbuşite. Încă mai trăia acest Cristofor, când fiul său minor, Sigismund, a fost pus principe al Transilvaniei, în 1581, de către regele Poloniei. Sigismund a fost ajutat de o locotenenţă şi apoi de un guvernator până în 1588, când Dieta l-a acceptat drept principe, după angajamentul său de a lua măsuri contra iezuiţilor. Ştefan Báthory murise în 1586, dar linia sa politică de orientare spre Poartă a continuat până în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea, când un nou conflict între creştini (mai ales Habsburgi) şi Imperiul Otoman avea să conducă spre alte evoluţii în regiune.

Biserica reformată din strada Mihail Cogălniceanu, Cluj

Ştefan Báthory

7 Principatele Române şi Imperiul Otoman

În secolele XIV-XVI, statul şi apoi Imperiul Otoman, dintr-un mic principat asiatic, a ajuns puterea dominantă în sud-estul şi în centrul Europei, stăpânind până aproape de Viena.

Au căzut rând pe rând Imperiul Bizantin, ţaratele bulgare, statul sârb, principatele albaneze, Bosnia, Ungaria etc. Dintre teritoriile româneşti sau locuite şi de români, au ajuns direct ocupate de otomani unele cetăţi de la Dunăre: Turnu, Giurgiu (1417), Brăila (1539-1540), apoi Dobrogea (după 1417), părţi din sudul Moldovei şi de la Nistru: Chilia, Cetatea Albă (1484), Tighina (1538), o mare parte a Banatului (1552). Însă Ţările Române, ca entităţi politice, deşi ajunse tributare otomanilor şi ciuntite prin ocuparea unora dintre teritoriile lor, şi-au păstrat fiinţa statală şi vechea organizare. Evident, de timpuriu, s-au căutat explicaţii pentru faptul că turcii nu au cucerit direct Ţările Române. Explicaţiile constau până la urmă într-un complex de factori care trebuie luaţi în bloc, împreună, fiindcă numai aşa au relevanţă.

Ţările Române şi-au atins apogeul dezvoltării lor medievale în secolele XIV-XV, adică tocmai când statul otoman supunea statele vechi ale Peninsulei Balcanice şi încerca să atace şi la nord de Dunăre. De fapt, dintre numeroasele ameninţări şi zvonuri, au fost numai două tentative otomane efective de încorporare a Ţărilor Române în Imperiul Otoman: una a fost în 1522, când sangeacbeiul de Nicopole, Mehmed, a început să transforme bisericile în moschei şi să pună administraţie (cadii) şi forţe de ordine (subaşi) otomane (Teodosie era minor şi nevrednic); alta a fost în 1595, când campania marelui-vizir Sinan viza deopotrivă Ţara Românească şi Moldova; fuseseră atunci numiţi şi beilerbeii (guvernatorii) viitoarelor provincii. Prima tentativă nici nu a fost a centrului, ci a fost una locală, a pomenitului Mehmed-Bei, sultanul dezavuând până la urmă acţiunea supusului său. Tentativele otomane din 1522—1526 şi 1595 nu au reuşit datorită reacţiei prompte şi dure a ţării şi datorită contextului internaţional.

Armata turcă la Mohács, 1526. Miniatură orientală

Bătălia de la Belgrad din 1521. Pictură de Giovani da Capistrano

Contextul internaţional de după căderea Belgradului până la marea campanie contra Ungariei (1521-1526) pregătea aparent transformarea Europei Central-Orientale în teritoriu otoman, dar determina şi reacţii creştine foarte hotărâte, în al doilea caz, Liga Sfântă desfăşura „Războiul cel Lung" (1593—1606), un conflict osma-

no-habsburgic, în care Polonia nu lua partea creştinilor. În atmosfera creată, marile puteri aveau interesul să aibă în zonă state-tampon între ele şi puterea otomană.

Unul dintre factorii care au contribuit la conservarea situaţiei de la nordul Dunării de Jos a fost şi capacitatea de rezistenţă a Ţărilor Române: după câteva înfrângeri militare aplicate de români, de teama unor complicaţii, otomanii au ajuns să trateze cu aceştia; drept rezultat, le-a fost înnoit acestor ţări statutul de *'ahd* (= jurământ), adică statutul de state tributare (acceptat pentru Ţara Românească după 1420 şi accentuat în 1462; pentru Moldova în 1456, accentuat după 1484, iar pentru Transilvania, după 1541). Cum s-a văzut, rezistenţa Ţărilor Române a fost o realitate care a traversat, cu intermitenţe, întreaga istorie medievală. Această rezistenţă s-a bazat pe câteva realităţi: putinţa de mobilizare a circa 40.000 de oameni în Moldova, 30.000 în Ţara Românească şi 50.000 în Transilvania; existenţa unei numeroase ţărănimi libere şi a unei mici boierimi, care aveau ce apăra (lotul liber de pământ şi libertatea personală), ceea ce nu fusese cazul în Balcani; apărând moşia mică a fiecăruia, se apăra moşia cea mare, ţara; marea mobilitate a oştii călare, cu echipament uşor, care aplica tactica retragerii simulate şi a atacului prin surprindere; toate acestea erau caracteristice şi armatei otomane (care găsea la români un „antidot"); această oaste era opusul armatelor parţial „grele" şi „imobile" cruciate, de model occidental, învinse la Nicopole, Vama, Mohács etc.

Un alt factor favorizant al conservării fiinţei statale a fost îmbinarea rezistenţei şi a concilierii, a luptelor cu tratativele, pentru a evita atât cucerirea directă, cât şi epuizarea economică şi umană; de aceea, românii au avut şi victorii, şi înfrângeri - niciodată decisive -

Mehmed I Çelebi

în faţa turcilor; cei mai mulţi boieri ai ţării nu erau trădători decât în ochii domnilor, atunci când, după victorii epuizante pe câmpul de luptă, cădeau la învoială cu otomanii; tot boierii, atunci când presiunile Porţii erau peste măsură de mari, făceau corp comun cu domnia întru răzvrătire; fără boieri, victoriile militare, câte au fost, ar fi devenit imposibile.

În acelaşi cadru al explicării supravieţuirii statelor românilor se înscrie şi direcţia de dominaţie otomană, care era spre centrul Europei, dar şi spre întreg bazinul pontic. Chiar dacă „drumul imperial" era pe linia Sofia-Belgrad-Buda-Viena, Principatele Române au fost mereu vizate militar: se cunosc 7 campanii sultanale (conduse direct de sultani) - 3 asupra Ţării Româneşti (1394/'95, Baiazid I; 1419/'20, Mehmed I; 1462, Mehmed al II-lea), 3 asupra Moldovei (1476, Mehmed al II-lea; 1484, Baiazid al II-lea; 1538, Süleiman I), 1 asupra Transilvaniei (1438, Murad I), în afara celor la fel de importante, conduse de marele-vizir (1595) şi de beilerbeiul Rumeliei (1475).

În acelaşi sens, trebuie observat că regimul de dominaţie indirectă era mai avantajos decât cel de ocupaţie. Ţările Române aveau rolul esenţial în aprovizionarea cu carne de oaie şi de vită, seu, sare, orz, cai de tracţiune, lemn, cânepă, miere, ceară, brânză, şoimi etc. a capitalei imperiale, care avea

Sultanul Baiazid al II-lea

peste 500.000 de locuitori. Însă avantajele acestui regim nu s-au putut vedea decât după anii 1538—1541, când dependenţa Ţărilor Române faţă de Istanbul devine reală, efectivă. Or, până la această dată trecuseră aproape două secole de relaţii româno-otomane, când statutul ţărilor noastre era deja fixat.

EXPEDIŢIA LUI SULEIMAN MAGNIFICUL
ÎN MOLDOVA. 1538

Ieniceri defilând (reconstituire)

Prin urmare, otomanii nu au transformat Ţările Române în paşalâcuri deoarece, în prima etapă (până pe la 1540), s-au temut de complicaţii interne şi internaţionale (remarcabila putere de rezistenţă a românilor şi interesul marilor puteri creştine de a păstra state-tampon) şi, în a doua etapă, s-au convins de marile avantaje economice aduse Porţii de dominaţia indirectă.

Statutul Principatelor Române faţă de Poartă

Din punct de vedere al dreptului islamic de rit hanefit, practicat de otomani, lumea era împărţită în două: *dâr al-Islam* („Casa Islamului") şi *dâr al-harb* („Casa războiului" sau a duşmanilor Islamului). Ţările tributare intrau, pentru cei mai mulţi „teoreticieni", într-o a treia secţiune, provizorie, anume *dâr al-'ahd* („Casa păcii" sau „Casa pactului"). Existenţa acestei zone a devenit cu timpul o realitate stabilă şi a trebuit acceptată ca atare.

Primul *'ahd* sau act de legământ (tratat) a fost acordat, după tradiţie, de însuşi profetul Mahomed, în 632 p.Chr., micii republici creştine a Nadjiranului (azi provincie a Arabiei Saudite). Actul era ca o diplomă dată de profet şi prevedea: conservarea bunurilor proprii, a pământului şi statului; menţinerea neschimbată a organizării şi ierarhiei bisericii; neamestecul în treburile interne, în sistemul de judecată; păstrarea propriului sistem de dări şi impozite; interdicţia pentru musulmani de a trece (cu turmele) în teritoriul republicii; lipsa unor trupe de ocupaţie; posibilitatea de apel, în caz de nedreptate, la autoritatea musulmană etc.

Pentru oficialităţi, acordarea statutului de *'ahd* era doar o primă etapă în cadrul cuceririi graduale a unui teritoriu. Urma apoi cucerirea propriu-zisă, cum s-a întâmplat cu Bizanţul, ţaratele bulgare, Serbia, Ungaria, în zonele de contact între cele două lumi ajunse stabilizate nu s-a trecut totdeauna la cucerire. Asemenea zone pot fi considerate Transilvania, Moldova, Ţara Românească, Raguza, regatele georgiene Imereti, Kaheti, unele state musulmane etc.

Călătorii străini, intrând în Ţările Române dinspre sudul Dunării, remarcau imediat că au intrat în creştinătate, deoarece - spun ei - se înălţau cruci pe dealuri; clopotele bisericilor băteau liber; limba română şi obiceiurile locale nu erau stingherite, nu existau garnizoane şi administraţie otomane; supuşii otomani, ca să treacă Dunărea, aveau nevoie de firmane speciale de la sultan, prezentate domnului ţării sau reprezentanţilor săi; aceşti supuşi otomani erau obligaţi să plece din ţară imediat după terminarea afacerii pentru care veniseră; nu se puteau construi moschei; musulmanii nu se puteau stabili definitiv între creştini. Cu alte cuvinte, toate instituţiile creştine şi structura social-economică şi politică locală funcţionau.

Acest statut de *'ahd* la care s-a ajuns era rezultatul unui echilibru între forţa de expansiune a Imperiului Otoman şi capacitatea de rezistenţă a Ţărilor Române, într-un context internaţional favorabil acestui statut. El era fixat în 'ahdname sau cărţi de legământ (cărţi de pace), numite de creştini şi capitulaţii, datorită redactării pe articole (*capitula*). De asemenea, ele erau fixate şi prin firmane şi porunci (*hüküm*) sau prin jurăminte orale. Prevederile lor principale erau: conducerea statelor de către un principe creştin, în locul unui guvernator otoman musulman; alegerea principelui de către „ţară", dintre familiile princiare locale; confirmarea alesului şi învestirea sa de către sultan; păstrarea drepturilor şi privilegiilor ţării, a credinţei, conform vechilor obiceiuri (autoguvernare şi autoadministrare, fără intervenţie otomană în treburile interne); plata unui tribut şi a unor daruri oficiale către sultan şi înalţii demnitari; principele trebuia să fie „prietenul prietenilor şi duşmanul duşmanilor" padişahului; în schimb, Poarta se angaja să apere şi să protejeze

Petru cel Tânăr şi fraţii săi Radu şi Mihnea
Frescă din naos. Snagov

Sigiliul lui
Patraşcu Vodă cel Bun
(1554-1557)

Bulă sigilară, relieful
lui Alexandru I cu fiul său Mihnea II
(1568–1574)

Dregători otomani

Bulă de aur de la Petru Şchiopul

Principatele de orice agresor; protecţia reciprocă a negustorilor, extrădarea fugarilor şi schimbul de prizonieri; regim vamal obişnuit pentru mărfurile otomane şi tarife preferenţiale pentru produsele româneşti exportate la Poartă (3-4% din valoare, faţă de 5-5,5%, cât plăteau negustorii veniţi din „Casa războiului").

Din punct de vedere otoman, s-a încercat aplicarea articolelor de mai sus în avantajul Porţii, prin agravarea obligaţiilor. Românii, dimpotrivă, au căutat să-şi mărească sau să-şi menţină gradul de libertate. Teoretic, principii nu aveau voie să întreţină relaţii externe decât prin intermediul Porţii, dar au făcut-o (au încheiat tratate, multe dintre ele chiar antiotomane). Sultanii şi-au arogat dreptul de a aproba căsătoriile domnilor români, dependenţa mitropoliilor româneşti (de patriarhia de Constantinopol sau de arhiepiscopia de Ohrida). „Alegerea" domnilor venea uneori după numirea de către sultan. De la jumătatea secolului al XVI-lea, Ţările Române şi-au pierdut treptat capacitatea de subiecţi de drept internaţional, şi-au pierdut independenţa. Din anii '50—'70 ai veacului al XVI-lea, dependenţa Ţărilor Române de otomani creşte sensibil, iar abuzurile sporesc. Se intră în perioada suzeranităţii efective sau reale, numită şi hegemonie otomană. Tributul (haraciul) sporeşte considerabil; chiar dacă ţinem seama de inflaţie, sumele de 155.000 de galbeni plătiţi de Ţara Românească, 65.000 de galbeni de Moldova şi 15.000 de galbeni de Transilvania, anual, înseamnă o mare apăsare; cresc darurile (peşcheşurile), la fel anumite obligaţii în muncă şi îndatorirea de a aproviziona Constantinopolul cu produse la preţuri preferenţiale, mai mici cu 15-20% decât cele de pe piaţa europeană. Se instituie un adevărat monopol otoman asupra comerţului. Se plătesc sume uriaşe pentru cumpărarea domniilor şi chiar pentru confirmarea lor. Unii sultani şi, după ei, unele puteri occidentale încep să considere Ţările Române drept provincii otomane, ceea ce era inexact şi incorect. Acestea erau state creştine autonome, ajunse într-un anumit grad de dependenţă faţă de Imperiul Otoman.

Ieniceri în slujba sultanului (reconstituire)

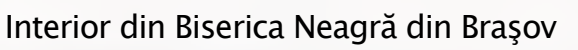
Din punct de vedere românesc, relaţiile româno-otomane aveau alte semnificaţii decât cele voite de Istanbul. Plata tributului nu a însemnat iniţial niciun fel de supunere, ci răscumpărarea păcii. Otomanii erau puternici şi duri; prin tribut, ei erau plătiţi să lase Ţările Române în pace. De altfel, la început, tributul era pur simbolic. Creşterea lui accentuată se produce spre finalul secolului al XVI-lea. Românii au perceput dependenţa faţă de Poartă abia din acest secol al XVI-lea. Până atunci, ei nu considerau defel că s-au supus perpetuu turcilor. Mărturie stau desele alianţe cu puteri creştine peste capul Porţii şi desele revolte antiotomane, atunci când presiunile erau prea mari. Totuşi, spre finalul veacului al XVI-lea, dependenţa Ţărilor Române era foarte gravă, nemaiatinsă anterior. Imperiul intrase într-o criză internă şi avea nevoie de bunuri, de bani, de produse. Domnii deveniseră instrumente docile în mâna Porţii şi nu mai căutau să facă binele public. Trebuie remarcat că hegemonia otomană era inegală pentru cele trei ţări, deşi între statutul lor erau deosebiri de grad, nu de fond. În Transilvania, suzeranitatea era mai lejeră, din varii motive (depărtarea mare de centru şi apropierea de Occident; aservirea mai târzie; teama de Habsburgi, care pledau pentru „eliberarea" provinciei etc.); în Moldova, apăsarea era medie; cea mai grea situaţie o avea Ţara Românească, cea mai apropiată de turci, cea mai uşor de dominat.

În aceste condiţii ajunge în fruntea Ţării Româneşti Mihai Viteazul (1593-1601, cu întreruperi).

8 Cultura în Țările Române în secolele XIV-XVI

Oamenii medievali, ca toți oamenii, nu erau preocupați numai de muncă, de supraviețuire, de războaie, de calamități și boli, de putere, de dări sau de pământ.

Ei aveau și răgazuri dăruite sufletului, se închinau Domnului, îi aduceau imnuri de slavă, se îndeletniceau uneori cu arta, cu scrisul și cititul, se întrebau despre originea lor, despre strămoși, despre dreptate și lege. Din aceste preocupări se naște cultura unui popor. Ea cuprinde ansamblul manifestărilor spirituale ale unei comunități, realizate, de obicei, în medii sau centre specifice (instituții) de cultură și concretizată în creații culturale. Medii, centre și instituții de cultură au fost biserica (mănăstirile, episcopiile), curtea princiară, orașul, unele sate, școlile, bibliotecile etc. Creațiile culturii medievale târzii sunt religioase, istorice, literare, juridice, filosofice, științifice, filologice, de pictură, sculptură, arhitectură, orfevrărie, muzicale, etnografice etc. Din alt punct de vedere, ele sunt manuscrise, miniaturi, construcții, obiecte de artă etc. Oamenii evului mediu, cu mijloace relativ modeste, au creat valori inestimabile, care ne uimesc și ne încântă și care dăinuie de secole, unele chiar de peste un mileniu. Ei au depășit cu mult tehnica de construcție a antichității, au fost maeștri în arta mozaicului și a picturii, a sculpturii, au dat naștere unor noi stiluri în arhitectură, - bizantin, romanic, arab, gotic, renascentist etc. -, au inventat muzica bazată pe măsură, în locul celei bazate doar pe ritm, au utilizat în scris mai multe limbi și alfabete, au folosit și fabricat hârtia, au salvat marea moștenire a antichității. Este un clișeu și o greșeală să se vorbească doar despre „întunericul medieval", despre „evul întunecat", despre „barbaria medievală". Evul mediu este plin de lumini, care trebuie doar descoperite și prețuite.

Interior din Biserica Neagră din Brașov

Tetraevangheliarul de la Humor, dăruit de Ștefan cel Mare Mănăstirii Putna

Centrele de cultură

Biserica în spațiul românesc a patronat cultura și a vegheat asupra ei. Singurii știutori de carte au fost, multă vreme, oamenii bisericii. Ei citeau cărțile sfinte, aveau centre de copiat, ateliere de pictură, sculptură, de broderie; erau și dascăli în școlile care funcționau pe lângă biserici și mănăstiri; cântau și cunoșteau (unii dintre ei) notele muzicale. În spațiul românesc au conviețuit mai multe confesiuni, fără mari tulburări. Prin 1430, mulți husiți au găsit adăpost în Moldova lui Alexandru cel Bun, unde au tradus pentru prima oară Biblia în ungurește. De asemenea, în secolul al XVI-lea, mulți calvini, luterani și anabaptiști au găsit găzduire în Transilvania și Moldova. Tot pe lângă biserici au apărut în secolul al XVI-lea și unele tipografii.

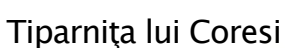
Curtea domnească (voievodală, princiară) era centrul vieții publice în Țările Române. La Suceava, Târgoviște, București, Iași, Alba-Iulia etc. s-au ridicat construcții impunătoare, biserici care să-i impresioneze pe supuși și pe vizitatorii străini. Inițial erau mai multe reședințe domnești, în târguri și orașe, dar nu toate aveau amploare și numai unele erau centre culturale. Când s-au fixat capitalele statornice, domnii au adus meșteri din Italia, Polonia, Germania, Ungaria, care au ridicat construcții falnice, au realizat mobilier (de interior) sofisticat, au făcut veșminte noi, după moda europeană. S-a dezvoltat gustul pentru fast și ceremonie, pentru frumos. Au fost aduși muzicieni, s-au făcut mici colecții de icoane, tablouri murale, portrete (la sfârșitul secolului al XVI-lea, în București și Iași). Unii domni au adoptat costume și maniere de tip occidental; așa au fost Mircea cel Bătrân (după cum apare în tabloul votiv de la mănăstirea Cozia), Petru Cercel, Ștefan cel Mare, Despot-Vodă și alții. În Ardeal, voievozii și principii imitau de mult moda central-europeană, a cavalerilor. Marii boieri și marii nobili se concentrează cu timpul în capitală, pe lângă principe, pe care-l adulează sau îl bârfesc, îl

sprijină sau uneltesc contra lui. Aici se face politica de stat, se scriu misivele de taină şi chiar tratatele de gândire politică.

Oraşe mari de model european (occidental) erau, cum s-a văzut, mai ales în Transilvania; în Ţara Românească şi Moldova au fost mai mult târguri (cu excepţia porturilor), un fel de sate mai mari, care se dezvoltă cu timpul şi devin şi ele, în secolele XV-XVI, oraşe. Despre oraş s-a spus că era o excepţie de la lumea feudală, de la societatea de seniori, vasali şi ţărani. În oraşe locuiau totuşi principii şi o seamă de nobili sau boieri, aici apar şcoli înalte, biblioteci, tipografii, aici se prepară cerneluri şi pergamentul sau hârtia, aici se fac mobile de lux, giuvaieruri, vase, obiecte de cult, care necesită meşteşug şi artă; tot aici se formează trupe de actori ambulanţi şi se joacă piesete. În Transilvania s-au dezvoltat importante centre urbane pe lângă episcopiile de la Alba-Iulia şi Oradea, chiar la curţile prelaţilor, dar şi centre urbane laice, ca Braşovul sau Sibiul. La sate a înflorit cultura tradiţională, de tip folcloric: poezia populară, strigăturile, blestemele, descântecele, încrustaţiile în lemn, olăritul, arhitectura în lemn etc.

Învăţământul

Ţările Române s-au aflat în aria de interferenţă a culturii apusene şi a celei răsăritene europene. Românii purtau în sine, prin limbă şi origine, moştenirea Apusului latin, iar prin confesiune şi orientare geografică, influenţa Răsăritului bizantino-slav şi, de la o vreme, turco-musulman. Datorită apropierii de Bizanţ şi de lumea slavă bulgară, sârbă, rusă şi ucraineană, românii au ajuns ortodocşi şi de expresie cultă slavonă. Elitele româneşti au avut în întreg evul mediu ca limbă a bisericii, a slujbei religioase, a scrisului slavona (mediobulgara), redată în alfabet chirilic. În Dobrogea, ocupată de turci, s-a scris în turco-osmană, iar în Transilvania, integrată în Regatul Ungar, limba oficială era latina. Românii din Transilvania — cnezii, chiar şi cei nobili, boierii făgărăşeni - au scris un timp, pentru nevoi locale, în slavonă (în ctitoriile cneziale vechi, inscripţiile sunt în slavonă, ca la sud şi est de Carpaţi), dar au trebuit să apeleze şi ei la latină; toate actele de danie erau elaborate în latină, care era limba elitei ungare, secuieşti şi săseşti, limba curţii, a bisericii catolice.

Tiparniţa lui Coresi

Învăţământul nu era nicăieri în evul mediu un fenomen de masă. Şcoala era frecventată de puţină lume, pentru că presupunea anumite cheltuieli şi fiindcă nu se putea trăi decât rar din învăţătură. Totuşi, încă din secolul al XIV-lea, erau anumite şcoli săteşti, unde se învăţau cititul şi cântările bisericeşti. Pe lângă unele biserici şi mănăstiri de la oraşe erau şcoli mai înalte. Este cazul şcolii de slavonie de pe lângă biserica Sf. Nicolae din Şcheii Braşovului, care a devenit apoi prima şcoală cu predare în româneşte din cuprinsul teritoriului locuit de români. Astfel de şcoli slavone mai erau la Perii Maramureşului, Feleac, Prislop, Neamţ, Dealu, Sf. Gheorghe Vechi din Bucureşti, la Suceava, Iaşi etc. Aici se pregăteau şi dascăli, dieci şi preoţi.

În Transilvania erau şcoli catolice bine organizate, unde se învăţa în latină, pe două cicluri - *trivium* şi *quadrivium*. În primul ciclu se învăţau gramatica, retorica şi dialectica, iar în al doilea aritmetica, geometria, astronomia şi muzica. Şcoli în latină au funcţionat şi în unele oraşe cu populaţie catolică din Moldova şi Ţara Românească, iar Despot-Vodă şi Petru Şchiopul au înfiinţat şcoli mai înalte de acest fel. La Suceava este pomenit Batista de Vesentino, magistru în diferite arte *(magister in diversis artibus)*, profesor la o şcoală de acolo.

Biserica Sf. Nicolae din Şcheii Braşovului

Reforma a impulsionat şi învăţământul. Johannes Honterus a creat la Braşov un liceu umanist, după care au apărut asemenea şcoli şi la Sibiu, Bistriţa, Sighişoara, Cluj, Târgu-Mureş, Alba-Iulia, Oradea. În şcolile din Caransebeş, Haţeg şi Lugoj învăţau şi elevi români. Şcoli mai înalte s-au înfiinţat pentru scurt timp la Sibiu *(Studium generale,* 1525) şi la Cotnari (1563, sub Despot-Vodă, cu profesori ca umanistul Johannes Sommer, adus din Germania). Proiectul de a crea o universi-

tate la Alba-Iulia, în 1565, sub conducerea savantului francez Petrus Ramus (Pierre de la Ramée), s-a împlinit mai târziu, prin 1579-1581, la Cluj. Aici, sub Ştefan Báthory, se deschide în 1581 o universitate catolică cu trei facultăţi (teologică, filosofică şi juridică), condusă şi organizată de iezuiţi poloni şi italieni (Antonio Possevino). Ea a fost privită şi ca o măsură de contracarare a Reformei şi a funcţionat vreo 20 de ani.

Creaţia scrisă

După ocuparea de către turci a Peninsulei Balcanice, când graniţa creştinătăţii s-a mutat pe Dunăre, o seamă de cărturari şi alţi oameni din Bulgaria şi Serbia au găsit adăpost în Ţările Române. Aşa, Grigore Ţamblac din Târnovo a sosit în 1401 în Moldova, iar apoi a ajuns mitropolit de Kiev (1414-1418). El a scris, în stil retoric, *Viaţa Sfântului Ioan cel Nou,* în care sunt date despre oraşele nord-pontice, despre aducerea moaştelor sfântului de la Cetatea Albă la Suceava, Încă din secolul al XV-lea sau poate chiar mai repede, apar texte în limbile vernaculare. Înscrisuri originale de atunci în limba română nu s-au păstrat, dar sunt mărturii că astfel de scrieri au existat. S-au păstrat copii după scrieri mai vechi în româneşte, cum sunt textele rotacizante (traduceri din slavonă în română): *Codicele voroneţean, Psaltirea şcheiană, Psaltirea voroneţeană, Psaltirea Hurmuzaki.* Trecerea la scrisul în româneşte s-a făcut în urma unui complex de împrejurări, dintre care atmosfera creată de noile curente umaniste, protestante, de reforma catolică şi ortodoxă au o mare importanţă. Scrisul românesc nu a apărut într-un singur loc, dar a avut anumite centre, între care trebuie să fi fost zona Hunedoara-Haţeg-Caransebeş şi Maramureşul. La 1430, în Moldova, se traducea Biblia în ungureşte, tot sub influenţa unui curent de nuanţă reformată - husitismul.

Creaţii laice ale scrisului medieval au fost letopiseţele sau analele, scrise în slavonă şi latină, plus alte lucrări, unele cu aspect memorialistic. Astfel, prin 1475-1480, un sas din Sebeş, fost prizonier la turci — numit, de aceea, *Captivus Septemcastrensis*— a scris *Tractatus de ritu, moribus, conditionibus et nequitia Turcorum* (Tratatul despre obiceiurile, moravurile, starea şi răutatea turcilor). Lucrarea cuprinde şi date despre incursiunile turceşti din deceniul al 4-lea al secolului al XV-lea în Transilvania şi Ţara Românească. La finalul cronicii de la Dubnik (*Chronicon Dubnicense*) — pe la anul 1480 - s-a adăugat o cronică oficială de curte scrisă poate de un supus al voievodului Bartolomeu Drágfi, descendent din Drăgoşeşti şi rudă prin alianţă cu Ştefan cel Mare, pe care lucrarea îl şi elogiază.

Delegaţia Moldovei condusă de Grigore Ţamblac la Conciliul ecumenic de la Constanţa, gravură din incunabulul lui Ulrich von Richenthal, 1483

Istoriografia se dezvoltă la finele secolului al XV-lea, în Moldova, la curtea lui Ştefan cel Mare. Baza de plecare sunt însemnări analistice mai vechi. Domnul elaborează un program de recuperare a tradiţiei dinastice, voievodale, a gloriei strămoşilor şi de restaurare a mormintelor casei domnitoare. El dispune şi însemnarea coerentă a trecutului. Astfel, se elaborează *Letopiseţul anonim al Moldovei* (numit în trecut *Letopiseţul de la Bistriţa), Letopiseţul de la Putna* (două versiuni), *Cronica moldo-rusă, Cronica moldo-germană, Cronica moldo-polonă. Letopiseţul anonim,* cu evenimente dintre anii 1359 şi 1506, pare forma cea mai veche şi mai apropiată de un original pierdut; în variantele de la Putna se află şi evenimente din istoria mănăstirii, iar cronologia merge până în 1504, cu un adaos până în 1518; *Cronica moldo-rusă* cuprinde în plus şi legenda eroilor eponimi ai românilor, Roman şi Vlahata, care încearcă să explice la modul fabulos dublul nume purtat de poporul nostru. Prelucrarea în germană a trecutului Moldovei a fost dusă la Nürnberg de o solie moldovenească, ce avea şi misiunea de a căuta un medic pentru voievod.

Evanghelistul Matei, miniatură din Tetraevangheliarul lui Gavril Uricariu

Prima pagină din *Tetraevangheliarul* lui Nicodim de la Tismana (1404–1405)

Codicele Voroneţean

Psaltirea Şcheiană

Cronica moldo-polonă duce evenimentele până la 1564 şi era destinată cunoaşterii Moldovei în mediile vecine polone. În centrul cronicii oficiale vechi, care a servit ca model pentru toate variantele, stă figura lui Ştefan cel Mare, privit ca un erou al creştinătăţii, ca un neînfricat luptător pentru ţara sa şi pentru gloria Crucii.

În secolul al XVI-lea, scrisul istoric oficial în Moldova a continuat într-o etapă nouă prin scrierile lui Macarie, episcop de Roman, Eftimie şi Azarie. Primul a scris, din porunca lui Petru Rareş şi a marelui-logofăt Teodor, o cronică cu evenimente dintre 1504 şi 1542 (cu un adaos până la 1552); model i-a fost opera cronicarului bizantin Constantin Manasses, tradusă în mediobulgară. Eftimie, egumenul de la Căpriana, a scris din porunca lui Alexandru Lăpuşneanu o cronică cu date din perioada 1541—1554; fiii lui Rareş sunt veştejiţi, în schimb comanditarul este ridicat în slăvi. Călugărul Azarie a scris şi el o cronică despre întâmplări de la 1552 până la începutul domniei lui Petru Şchiopul.

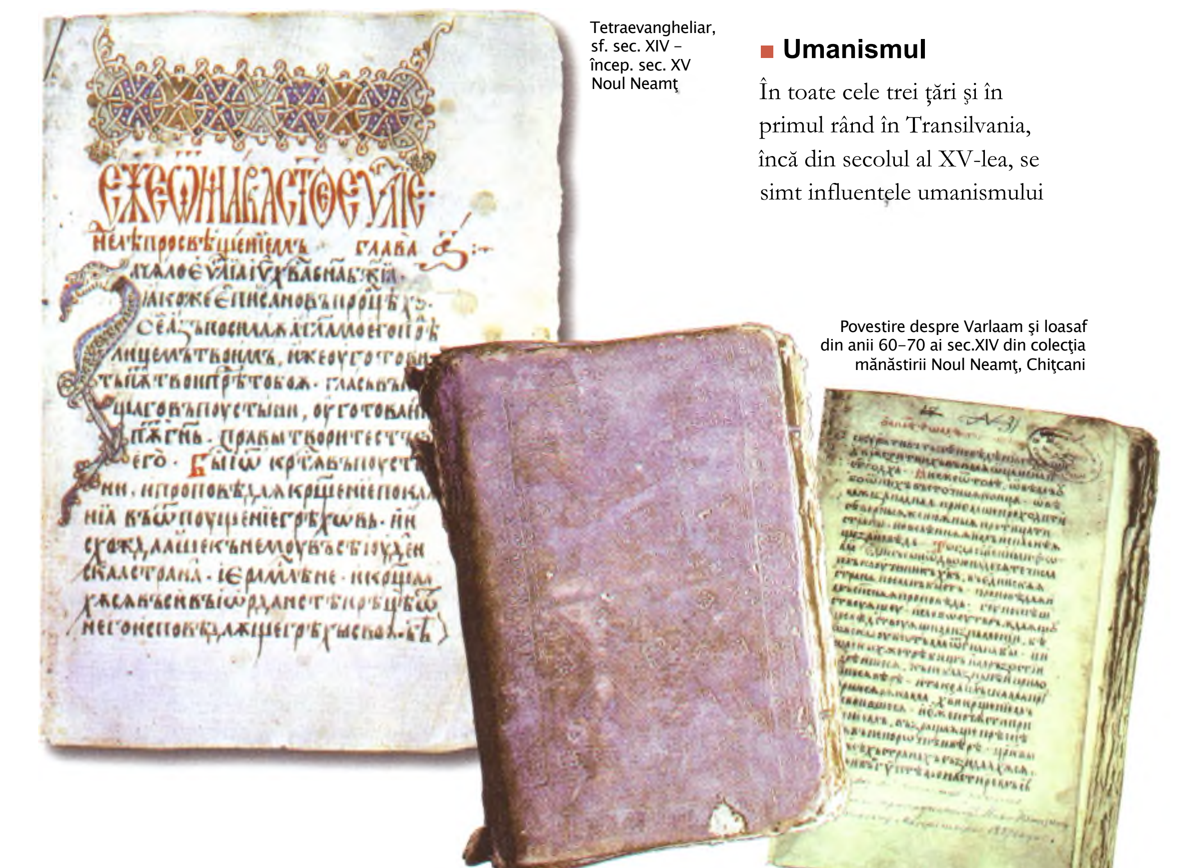
În aceste cronici, mai ales în ultimele două, sunt reflectate marile schimbări în raport cu secolul al XV-lea, timp al puterii centrale stabile şi ferme. Se reflectă în ele concepţia statului nobiliar, dominat de partidele boiereşti, de dispute şi rivalităţi, cu urmări negative pentru ţară.

În Ţara Românească, însemnările istoriografice sunt vechi, dar nu s-au păstrat decât vagi referiri la adresa lor. Oricum, astfel de preocupări au fost sigur la curtea lui Vlad Drăgulea (Ţepeş). *Povestirile despre Vlad Ţepeş* sunt probabil opera (în slavonă) a unui român ardelean. Ele s-au păstrat doar într-o traducere rusă. *Viaţa patriarhului Nifon,* scrisă de Gavriil Protul, preotul mănăstirilor de la muntele Athos, între 1517 şi 1521, când acesta a stat în Ţara Românească, are date utile din istoria ţării la finele secolului al XV-lea şi la începutul celui următor. Îi laudă pe Craioveşti şi pe pupila lor, Neagoe Basarab.

Din analiza *Letopiseţului cantacuzinesc* se vede că, în secolul al XVI-lea, au fost în Ţara Românească două cronici sumare în limba slavonă: una trata evenimentele de la moartea lui Neagoe Basarab (1521) până la începutul domniei lui Alexandru Mircea (1568), iar cealaltă, de la 1568 până la Mihai Viteazul. În timpul lui Mihai Viteazul, s-a scris o cronică oficială a domniei, poate prin pana marelui-logofăt Teodosie Rudeanu. Părţi din ea, traduse în latină, s-au păstrat în cronica silezianului Balthasar Walther. O altă cronică despre Buzeşti şi Mihai Viteazul, cu accente critice, a fost topită în *Letopiseţul cantacuzinesc.* Despre aceeaşi domnie au mai scris în greceşte Stavrinos şi Palamedes. Mihai s-a aflat în centrul atenţiei contemporanilor, atât în interior, cât şi în afara ţării, cum nu se mai întâmplase cu niciun alt domn român în timpul vieţii sale. După moarte, faima sa a sporit, iar scrierile de tot felul au continuat să-l evoce.

Umanismul

În toate cele trei ţări şi în primul rând în Transilvania, încă din secolul al XV-lea, se simt influenţele umanismului

Tetraevangheliar, sf. sec. XIV – încep. sec. XV Noul Neamţ

Povestire despre Varlaam şi Ioasaf din anii 60–70 ai sec.XIV din colecţia mănăstirii Noul Neamţ, Chiţcani

Acestea sunt întâi sesizabile la curţile episcopale de la Oradea şi Alba-Iulia şi în ambianţa oraşelor germane. La Oradea se conturează preocupări savante sub episcopatul umanistului János Vitéz (1408-1462), care a creat aici o bibliotecă şi un observator astronomic. Primul umanist român de seamă a fost Filip More din Ciula Haţegului (circa 1470—1526), care l-a sensibilizat pe Ioan Mezerzius în legătură cu antichităţile romane din Dacia. Acesta din urmă a alcătuit o culegere de inscripţii latine din provincia nord-dunăreană. Acelaşi Filip More era cunoscut şi în cercurile savante occidentale, unde îl lăuda veneţianul Aldus Manutius, editorul operelor lui Erasmus. Unul dintre cei mai mari reprezentanţi ai noii orientări a fost Nicolaus Olahus (1493-1568), descins din familia domnitoare a Ţării Româneşti şi rudă cu Hunedoreştii. El a avut un *cursus honorum* neobişnuit, ca şi Iancu de Hunedoara, fiind secretar al reginei Ungariei, episcop, arhiepiscop de Strigoniu şi chiar regent al Ungariei habsburgice. Spre a ajunge secretar regal, el a fost susţinut chiar de Filip More. A călătorit în Europa Apuseană şi a venit în contact cu marii umanişti din „republica literelor" europene. S-a aflat în corespondenţă cu Erasmus din Rotterdam. A scris poezii, epitafuri, lucrări istorice, geografice şi etnografice, dintre care mai importante sunt *Hungaria* şi *Atila.* El a fost un catolic ungar, dar şi un cetăţean al Europei. S-a stins la Trnava (Slovacia de azi), unde a pus bazele unor şcoli superioare. A purtat toată viaţa cu mândrie numele de „Românul" şi a scris despre originile romane ilustre ale poporului său, despre rolul de apărători ai creştinătăţii al principilor extracarpatici. În mediul orăşenesc braşovean a activat sasul Johannes Honterus (1498-1549), care a transformat oraşul său într-un mare centru umanist. El este autorul unei documentate geografii a lumii şi al unei hărţi de referinţă, publicate în 1542, în care, peste aria celor trei Ţări Române, a scris numele de *Dacia.* A contribuit la răspândirea ideilor umaniste şi protestante şi a lucrat la codificarea unor legi pentru naţiunea sa.

Umaniştii târzii au manifestat interes pentru lucrările istorice în versuri şi pentru limbile vernaculare sau naţionale. Uzul latinei a mai continuat însă o vreme. Alţi creatori, cu lucrările lor, sunt: Sebestyén Tinódi, cu o *Cronică,* Johannes Lebelius, cu un *Cântec istoric despre cetatea Tălmaciu,* Johannes Sommer, cu *Elegiile despre sfârşitul lui Despot-Vodă* şi *Viaţa lui Iacob Heraclide* (Sommer venea în Transilvania de la curtea lui Despot-Vodă); Christian Schesaeus, *Ruinele Pannoniei;* Peter Ilosvai Selymes, *Vitejiile lui Toldi* etc. În proză au scris: Gáspár Heltai, *Faptele ungurilor,* şi János Székely, *Cronică despre întâmplările mai însemnate ale lumii;* Sebestyén Borsos, *Cronică despre întâmplările lumii*, Hieronymus Ostermayer, *Istorii.* În latină au scris György Szerémi (Pieirea Regatului Ungariei), Michael Siegler (*Cronologia*), Lestár Gyulaffy (*Însemnări istorice),* János Baranyai Decsi *(Istoria),* István Szamosközi, cu mai multe lucrări.

Judecata lui Iisus, frescă pe peretele sudic al naosului de la Dobrovăţ

S-au mai adus contribuţii în domeniile botanicii, medicinei, filologiei, geografiei, cartografiei.

Literatura juridică a fost reprezentată prin traduceri şi adaptări bizantine, iniţial în slavonă: *Zaconicul* de la Târgovişte (copiat de diacul Dragomir, din porunca lui Vladislav al II-lea); *Syntagma* lui Matei Vlastares, o culegere de legi bisericeşti şi dispoziţii penale şi civile bizantine (copiată de ieromonahul Ghervasie de la Neamţ în 1452, de diacul Damian din Iaşi în 1495, de episcopul Macarie în 1552 etc.); în secolul al XVI-lea, s-au tradus în româneşte primele pravile bisericeşti (nomocanoane) bizantine; una din aceste traduceri, făcută în Moldova, a fost tipărită de Coresi cu titlul *Pravila sfinţilor apostoli* (1570-1580). În 1517, a intrat în vigoare în Transilvania Tripartitum-ul lui István Werböczy. În mediul săsesc au fost preocupări importante pentru literatura juridică. Astfel, plecând de la realizările lui Honterus, Matthias Fronius a întocmit *Statutele drepturilor municipale ale saşilor din Transilvania* (1583). Pentru reformarea întregului sistem juridic al Transilvaniei, la 1593, János Baranyai Decsi a scris *Syntagma institutionum iuris.*

O adevărată revoluţie în cultură a produs tiparul cu litere mobile, inventat de Johannes Gutenberg pe la 1450. După circa o jumătate de secol, această invenţie ajungea şi în Ţările

Johannes Gutenberg

Române. Prima tipografie din această parte de Europă s-a înfiinţat în Ţara Românească, la Târgovişte, de către Radu cel Mare, în 1508. Meşterul ei a fost călugărul Macarie, venit de la Cetinje (Muntenegru). El a scos trei cărţi: *Liturghier* (1508), *Octoih* (1510) şi *Evangheliar* (1512), toate în mediobulgară sau slava bisericească. Activitatea tipografică este reluată sub Radu Paisie (în 1545), prin strădania meşterului sârb Dimitrie Liubavici (un *Molitvenic,* un *Apostol,* în 1547, sub Mircea Ciobanul, cerut în Moldova de Iliaş Rareş, un *Evangheliar*, destinat tot Moldovei).

După vreo două decenii de la apariţia tiparului în Ţara Românească, se înfiinţează o tipografie şi la Sibiu, unde, în 1530, apare un tratat despre ciumă de Sebastian Pauschner. La Sibiu, s-a tipărit în 1544 prima carte cunoscută în româneşte, cu scop prozelit, anume *Catehismul românesc.* Cea mai mare tipografie a Transilvaniei a fost cea de la Braşov, întemeiată de Johannes Honterus, care a scos, între 1535 şi 1549, 37 de cărţi, în latină, greacă şi germană. Tot un german (sas din Cisnădie), anume Gáspár Heltai, întemeiază o tiparniţă şi la Cluj, pe la mijlocul secolul al XVI-lea, unde s-au tipărit cărţi în latină şi maghiară. Alte tipografii vor mai fiinţa la Oradea, Alba-Iulia, Abrud, Orăştie.

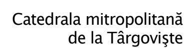
Centrul tiparului românesc a devenit Braşovul, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Aici, alături de Cetatea săsească, activa cea mai mare comunitate urbană românească din Transilvania, cu o biserică veche, protejată de domnii munteni şi moldoveni, cu o şcoală primară şi de dieci şi preoţi, unde veneau tineri din toată Transilvania (prima şcoală românească), cu o bibliotecă şi o arhivă, cu şcoală de copişti şi de traducători etc. În acest mediu (în atelierul din Cetate), stimulat material de saşii braşoveni şi de domnii Ţării Româneşti, a găsit diaconul Coresi, venit de la Târgovişte, un teren potrivit pentru preocupările sale. între cărţile româneşti de la Braşov amintim: *Tetraevangheliar, Apostol, Liturghier, Psaltire, Evanghelia cu învăţături* etc. Toate sunt monumente de limbă românească, unele influenţate de luteranism şi Calvinism. Limba acestor tipărituri, prin care s-au pus în parte bazele limbii literare româneşti, este graiul din sudul Transilvaniei şi cel din nordul Ţării Româneşti (zona Braşov-Sibiu-Câmpulung-Târgovişte). Fără copiile şi traducerile mai vechi, făcute de cărturarii din Şcheii Braşovului, activitatea diaconului Coresi ar fi fost imposibilă.

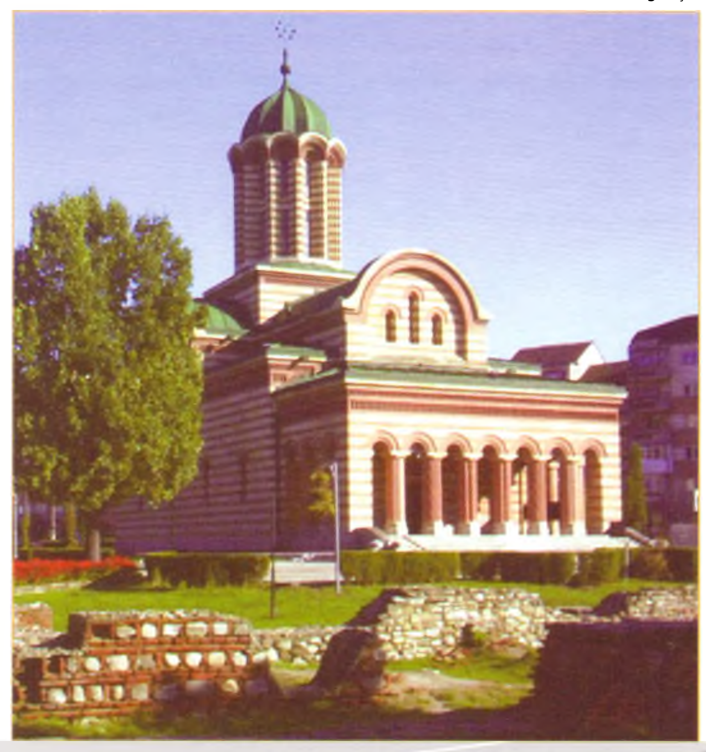
Artele plastice

Arta feudală este un imn de glorie adus lui Dumnezeu. De aceea predomină monumentele religioase. Vechile biserici modeste de lemn din mileniul I s-au risipit de-a lungul timpului. Veacul al XIV-lea a adus o dezvoltare a arhitecturii de piatră, durabilă, monumentală. Aşa au fost biserica mănăstirii Cozia (cu plan triconc şi influenţe sârbeşti), biserica Sânicoară de la Curtea de Argeş (1340, plan de cruce greacă, înscrisă în dreptunghi, cu o cupolă sprijinită pe patru pilaştri; vădeşte certe influenţe bizantine), catedrala mitropolitană de la Târgovişte (1418, cu influenţe bizantine şi sârbeşti). În Moldova s-au păstrat biserica Sf. Nicolae din Rădăuţi (cu mormântul lui Bogdan I, mărită sub Alexandru Lăpuşneanu, în plan de bazilică romană, cu influenţe gotice, de la meşterii polonezi), biserica Sf. Treime din Siret (atribuită lui Sas, în plan treflat, decorată cu discuri şi cărămizi smălţuite şi brâu în formă de dinţi de fierăstrău, cu firide oarbe, de influenţă bizantină).

Mai târzii şi de proporţii mai mari sunt biserica mănăstirii Dealu (Radu cel Mare) şi biserica episcopală de la Curtea de Argeş (Neagoe Basarab). Ultima, una dintre cele mai frumoase din sud-estul Europei, are plan treflat pentru naos, pronaos dreptunghiular şi bolţi sprijinite pe 12 pilaştri. Are patru turle care dau eleganţă şi zvelteţe întregii clădiri.

În Moldova, prin modul de construire a bolţilor, prin sistemul original de sprijinire a turlelor pe o bază stelată, prin ornamentarea faţadelor etc., s-a ajuns cam pe la 1450—1550 la un stil local deosebit, numit „stilul moldovenesc". Sub Ştefan cel Mare, pe lângă lăcaşuri modeste (Voroneţ, Borzeşti, Războieni), se ridică

Catedrala mitropolitană de la Târgovişte

Mănăstirea Voroneţ

Biserica mănăstirii Neamţ

edificii mai ample la Vaslui, Iaşi, Hârlău, Huşi, Popăuţi, Dorohoi, Piatra-Neamţ, construite între 1490 şi 1498. Mănăstiri monumentale s-au ridicat la Putna, Neamţ, Tazlău etc. Din prima parte a secolului al XVI-lea, ne-au rămas bisericile de la Suceava, Baia, Hârlău, Roman şi mănăstirile Pobrata, Humor, Suceviţa, Vatra Moldoviţei. Acum se adaugă noi încăperi, ca gropniţa şi pridvorul, închis sau deschis. Bisericile sunt pictate, deopotrivă în interior şi în exterior, graţie unei tehnici impresionante, unice.

În Transilvania, valoroase monumente româneşti de piatră s-au ridicat la Crişcior- biserica „Adormirea Maicii Domnului”— şi Ribiţa - biserica Sf Nicolae (ambele în Ţara Zarandului), la Prislop şi Hunedoara, la Şcheii Braşovului (biserica Sf. Nicolae), la Feleac, Vad etc., adăugându-se celor mai vechi din Ţara Haţegului. Aici, se înalţă în secolul al XIV-lea biserica Sf Nicolae din Leşnic, în vechiul cnezat al lui Dobre Românul; poate ceva mai devreme s-a construit biserica „Pogorârea Sf. Duh” din Ostrov, cu pictură din secolele XIV—XV, într-un loc unde înainte de 1360 funcţiona un protopopiat ortodox (la 1360 este menţionat un *Petrus, archidiaconus de Ozthro,* preot şi cnez în acelaşi timp). Biserica Sf. Ilie din satul Peşteana datează şi ea din secolele XIII—XIV şi are pictură de influenţă sârbo-macedoneană. Se mai remarcă biserica mănăstirii Râmeţi (Alba), construită probabil în secolul al XIV-lea, cu vechea inscripţie despre arhiepiscopul Ghelasie (1377) şi cu pictură de după 1400. Un monument de la începutul secolului al XIV-lea este şi biserica Colţ din Râu de Mori-Suseni (Haţeg), cu pictură databilă în acelaşi veac; ea a fost ctitorită de cunoscuta familie cnezială Cândea, stăpâna locurilor. Biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Zlatna datează din 1424 - fiind ctitoria „boierului” Stănislav Hraboru şi a soţiei sale Anca - şi are un vechi strat de pictură din secolul al XV-lea. În secolele XIV—XV au fost pictate în tehnica frescei, cu respectarea canoanelor bizantine, şi bisericile mai vechi de la Strei, Streisângeorgiu, Sântămărie-Orlea şi Densuş.

Judecata de apoi. Frescă monumentală pe peretele vestic al mănăstirii Voroneţ

Biserica medievală din Dobrovăţ

Arhitectura bisericească de tip vest-european se întâlneşte în oraşele germane (Sibiu, Cluj, Braşov, Bistriţa, Sebeş etc.) şi în satele de pe *Fundus Regius.* Este marea arhitectură gotică, cu monumentele cele mai reprezentative la Braşov (Biserica Neagră) şi Cluj (biserica Sf. Mihail). Ambele construcţii au fost ridicate în secolele XIV—XV, de către saşi, iar edificarea lor a durat câte un secol. Influenţe gotice se văd şi la biserica episcopală românească din Feleac, sprijinită de patroni din Moldova, şi la castelele din Bran (ridicat de Ludovic I) şi Hunedoara. în jurul oraşelor ardelene se înalţă ziduri şi bastioane puternice în stil gotic.

Stilul gotic şi apoi cel al Renaşterii se regăsesc şi în sculptură. De mare valoare este statuia Sf. Gheorghe ucigând balaurul, creată în bronz, la

Cavalcada sfintei cruci. Biserica din Pătrăuţi

1373, de către maeştrii germani clujeni Martin şi Gheorghe, fiii lui Nicolaus. Originalul statuii se află la Praga, iar o copie de bronz se găseşte la Cluj, lângă fosta mănăstire franciscană (azi biserica calvină).

O realizare extraordinară a rămas până astăzi pictura murală a bisericilor, mai ales a celor moldovene de la Humor (1530), Voroneţ (1547), Moldoviţa (1537), Arbore (1503); pictura lor, interioară şi exterioară, este executată în tehnica frescei, prin îmbinarea sugestivă a culorilor şi scenelor. Culorile vii, vegetale şi minerale, realizate după reţete necunoscute azi, uimesc pe toţi privitorii. În Transilvania, pictura s-a pierdut în mare măsură datorită Reformei; ea a rămas, cum s-a văzut, în unele monumente din mediul românesc, mai ales în zona Hunedoara-Haţeg. Aici se resimt influenţe din Ţara Românească, atât în tehnică, cât şi în modul de dispunere a scenelor şi în vestimentaţia ctitorilor.

Sunt importante şi lucrările miniaturiştilor de la Neamţ, Putna şi Humor, vignetele şi chenarele împodobite, ferecăturile de carte. La fel, impresionează operele argintarilor, lucrate în filigran, în toate cele trei ţări. Ne-au rămas şi o seamă de broderii luxoase (patrafire, epitafuri, perdele de icoane, acoperăminturi de morminte), lucrate la Putna, Govora, Bistriţa Olteniei, Curtea de Argeş şi în alte locuri.

Sf. Gheorghe. Imagine pe disc de ceramică pe peretele bisericii din Dorohoi

Gavril Ieromonahul, Sf. Nicolae primind daruri Biserica Sf. Nicolae din Bălineşti

Pictură murală la Moldoviţa

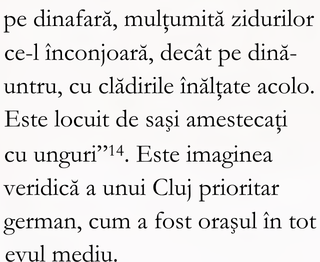
9 Imaginea românilor prin autori străini

În ciuda unei anumite imobilităţi iniţiale şi a renumelui de lume statică şi stagnantă, oamenii se mişcau şi în evul mediu. Ei lăsau mărturii pentru stăpânii lor sau pentru sine, mai ales dacă elaborau anumite lucrări geografico-istorico-politice sau de altă factură.

Ghillebert de Lannoy în armură de cavaler

Pocal realizat într-un atelier din Transilvania

Nu toate aceste mărturii au aceeaşi valoare, dar ele trebuie analizate. Din aceste fragmente de viaţă consemnate în scris, se pot afla importante amănunte despre traiul oamenilor de atunci. Unii călătoreau cu treburi negustoreşti, alţii ca să iscodească, unii spre a duce veşti, alţii erau in misiuni diplomatice, religioase, unii erau doar pelerini etc. Mulţi astfel de călători străini au trecut pe la noi, iar alţii au aflat mărturii de la cei care trecuseră.

Ioan, arhiepiscop de Sultanieh (Asia Mică), monah dominican, înainte de 1404, scria despre românii balcanici că „se trag din romani”, că „se fălesc că sunt romani” şi că „lucrul se vădeşte în limba lor, căci ei vorbesc ca romanii”, adăugând: „Lângă Marea cea Mare sau Pontică este Valahia, o ţară mare. Ea are un domn al său şi, deşi turcul a prins pe mulţi dintre ei şi i-a supus, totuşi nu a dobândit stăpânirea acestei ţări şi a celorlalte. Valahia e numită: cea Mare şi cea Mică. Prin această ţară trece Dunărea, cel mai mare fluviu de pe pământ, ce coboară din Germania şi trece prin Ungaria, apoi prin Valahia şi se varsă în Marea cea Mare lângă Licostom (Chilia)...”[12].

Datele sunt corecte în linii mari şi, unele, surprinzătoare. De pildă faptul că unii români nu numai că ştiau că se trag din romani, dar chiar se mândreau cu acest lucru poate surprinde. În fapt, ştirea este plauzibilă, mai ales dacă ţinem seama că este vorba despre urmaşii acelor români care, pe la 1200, îl aveau suveran pe Ioniţă Caloian, convins atunci de originile romane ale poporului său şi ale sale. Se ştia, de asemenea, de-atunci, de pe la 1400, că Valahia şi Moldova erau două ţări româneşti.

La 1421, Ghillebert de Lannoy călătorea prin Moldova şi a fost prădat de hoţi lângă Cetatea Albă, dar „am stăruit atâta pe lângă sus-numitul voievod Alexandru, domnul sus-numitei Cetăţi Albe, încât au fost prinşi cam vreo nouă hoţi şi daţi pe mâna mea cu ştreangul de gât, cu libertatea să-i omor. Dar mi-au înapoiat banii şi atunci, pentru mărirea lui Dumnezeu, m-am rugat pentru ei şi i-am scăpat de la moarte”[13]. Hoţia, mai ales în vremuri de nesiguranţă, era un lucru firesc şi, poate, în extremitatea sud-estică a Moldovei, lângă un port cosmopolit, mai mult decât în altă parte.

Stephanus „Taurinus” (Stieröxel), pe la 1517-1519, scrie despre Cluj: „Oraşul Cluj al Transilvaniei este mai frumos pe dinafară, mulţumită zidurilor ce-l înconjoară, decât pe dinăuntru, cu clădirile înălţate acolo. Este locuit de saşi amestecaţi cu unguri”[14]. Este imaginea veridică a unui Cluj prioritar german, cum a fost oraşul în tot evul mediu.

Michael Bocignoli din Raguza (azi Dubrovnik), la 1524, spune într-o descriere a Ţării Româneşti: „Această Valahie se mărgineşte dinspre răsărit cu cealaltă Valahie, care e numită de unguri Moldova şi a fost numită de cei vechi Dacia, dinspre apus cu ungurii şi cetatea Severinului... Regiunea este productivă în toate cele privind nevoile traiului, în afară de vin (?), de care acest neam este foarte doritor, ca unul ce e aplecat la beţie şi la lăcomie; nu este nicăieri în altă parte o mai mare mulţime de vite, iar hergheliile de cai sunt abia mai puţin numeroase ca turmele de vite mărunte; se locuieşte nu în oraşe, ci în sate, dar cu populaţie foarte deasă. Căci în această ţară sunt 15 mii (?) de sate, dintre care cele mai mici au câte 50 de case (?); în ea sunt munţi de sare, pe care locuitorii îi taie aşa cum se taie pietrele în cariere şi

Cluj. Zidul cetăţii medievale

12. Călători, I, p. 38–39
13. Ibidem, p. 51
14. Ibidem, p. 159

o vând turcilor. Spiritul poporului este grosolan şi necioplit... Se folosesc de o limbă italiană, dar ceva mai redusă; sunt creştini, dar schismatici. A fost odinioară la ei un domn - pe care ei îl numesc voievod - cu numele de Dragulus, bărbat ager şi cât se poate de priceput în treburile ostăşeşti. Acesta nu numai că-şi apăra deosebit de bine ţara, dar iarna, când îngheţa Dunărea, cum se întâmplă adesea, călca hotarele turcilor şi pustia cu focul şi sabia..."[15]. Predomină aceeaşi imagine a celor două ţări româneşti (Valahii) - loc comun în epocă, deopotrivă la români şi la străini. Abundenţa de bunuri este verosimilă, mai puţin lipsa vinului, iar aplecarea spre beţie şi lăcomie a unora dintre cei întâlniţi de italian este foarte posibilă. Predominarea satelor este iarăşi o realitate, dar numărul lor este mult exagerat, ca şi mărimea lor (erau şi sate cu 15—20 de case). Poporul grosolan şi necioplit exista ca atare, mai ales la ţară şi mai ales în ochii unuia care venea din Italia. Ideea că românii vorbeau un fel de italiană stricată apare curent şi nu este o greşeală sau o exagerare. Mai târziu, un savant de talia lui Ion Heliade Rădulescu era îndemnat să creadă că româna era un dialect al italianei. Amintirea lui Vlad, numit semnificativ Dragulus (de la Dragul, Drăgulea), şi nu Dracula, cu faptele sale de arme, vine prin filieră românească, de la faţa locului, unde domnul lăsase o bună aducere-aminte.

Georg Reicherstorffer, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, scria o *Chorographie a Moldovei*: „Apoi neamul acesta al moldovenilor este aspru şi foarte primitiv; totuşi, în treburile ostăşeşti şi războinice ei sunt deosebit de bine pregătiţi în felul lor... Ei recunosc pe Hristos şi pe sfinţii apostoli şi, după cum susţin, ei au urmat cu multă evlavie şi cinstire, încă de la început şi până acum, învăţătura sfântului Pavel. În această ţară locuiesc împreună, sub cârmuirea voievodului, diferite secte şi religii şi neamuri, ca, de pildă, ruteni, poloni, sârbi, armeni, bulgari şi tătari şi, în sfârşit, mulţi saşi din Transilvania, fără ca din cauza deosebirilor de rituri şi dogme să se certe între ei. Şi orice sectă sau neam îşi urmează ritul după bunul său plac. În acelaşi chip, şi călugării ce mărturisesc acolo credinţa creştină urmează ceremoniile lor religioase şi slujbele lor, după datina şi regula mănăstirii sau ordinului lor"[16]. La 1599, erau număraţi în Moldova 10.774 de catolici, adică vreo 2% din populaţia ţării, trăitori în 15 oraşe şi 16 sate (după mărturia episcopului Bernardino Quirini). Datele germanului sunt, prin urmare, verosimile şi provin din surse directe. Acest sas de origine sibiană cunoştea bine Ţările Române şi nu a introdus în text decât puţine clişee. Moldovenii i-au apărut drept aspri şi primitivi, fiindcă, faţă de standardele autorului, aşa şi erau. Le recunoştea însă buna pregătire militară, ortodoxia veche. Este important că românii „susţineau" - cum notează Reicherstorffer - că au urmat „de la început", adică din vechime, de la origine, învăţătura Sf. Pavel sau dreapta-credinţă. Mai este apoi imaginea unei ţări tolerante sub aspect etnic şi religios, imagine receptată de mai mulţi. Este drept că alogenii erau foarte puţini (până la 5%) şi că nu se ajunsese încă la anumite persecuţii care aveau să urmeze, mai ales în oraşe, contra străinilor.

Boieri moldoveni şi păgânii, detaliu din scena Judecăţii de Apoi, Voroneţ

Reicherstorffer mai adaugă despre asprimea domnilor moldoveni: „Această ţară este vrednică de toată lauda şi trebuie mult lăudată, mai ales pentru faptul că domnul pedepseşte cu toată asprimea pe răufăcători şi în aşa fel că se dau pedepse felurite, după felurile deosebite ale crimelor şi uneori se dau pedepse foarte aspre, chiar şi pentru cele mai mici abateri, pentru ca prin aceasta să fie aduse la mai multă ascultare sufletele lor pline de îndărătnicie"[17]. În ciuda încălcărilor de legi, atât de numeroase, sau poate tocmai de aceea, pedepsele erau foarte variate şi foarte aspre. Cu acest lucru, călătorul sas este perfect de acord. Alt fragment: „Iată, prealuminate rege [Ferdinand de Habsburg], Ţara Moldovei, cu mult dintre cele mai de seamă între toate ţările, pe care am descris-o pe scurt, în culori vii, nu numai în privinţa celor mai însemnate locuri, râuri, munţi, târguri, ci şi a celor mai mici sate şi castele, pentru a aduce (dacă speranţa nu ne va înşela) prin aceasta o bună slujbă Maiestăţii Tale. Această scurtă descriere a Moldovei are ca scop să facă pe Maiestatea Ta şi pe ceilalţi principi creştini să înţeleagă ce primejdie ameninţă întreaga

15. Ibidem, p. 179-180
16. Ibidem, p. 196-197
17. Ibidem, p. 201

Creştinătate prin pierderea acestei ţări, căci e un viciu omenesc ca omul să vrea să cugete abia după ce a suferit mai întâi răul"[18]. Dincolo de pledoaria *pro domo* şi de unele exagerări, autorul recunoaşte rolul Moldovei de „poartă a creştinătăţii", de stavilă înaintea otomanilor. Conştiinţa acestui rol o aveau, cum s-a văzut, românii înşişi, prin unii conducători ai lor.

Reicherstorffer spunea despre Braşov: oraşul „este renumit peste celelalte oraşe în vremea de-acum prin studiile liberale. S-a clădit acolo de curând Biblioteca, neîntrecută vreodată de o alta mai vestită, după risipirea Bibliotecii de la Buda a lui Matia Corvinul... Niciunul dintre oraşele transilvănene, după părerea multora, nu e mai populat decât acesta; bâlciul săptămânal de aici este atât de cercetat - căci se adună aici din toate părţile ţăranii de la câmp - încât ai socoti că este un mare iarmaroc, judecând după abundenţa lucrurilor şi mărfurilor expuse. Căci este piaţa de schimb (emporiul) a vecinilor şi un fel de antrepozit comun pentru toate lucrurile. Aici aleargă secuii, românii, armenii şi grecii şi se aduc mărfuri turceşti din Moldova şi din Ţara Românească, pentru ca să fie oraşul mai bogat. În acest oraş, cei ce funcţionează ca magistraţi sunt bărbaţi aşezaţi şi maturi, cunoscători ai mai multor limbi, devotaţi cu totul statului, iar cetăţenii sunt foarte pricepuţi în meşteşugurile războiului şi ale păcii..."[19]. Şi aici, autorul sas are dreptate: cercetările au dovedit că Braşovul era atunci cel mai mare şi mai populat oraş al Transilvaniei, că era placa turnantă a comerţului celor trei ţări, că avea drept de depozit, că era un loc cosmopolit. Oraşul dintre ziduri era şi un mare centru cultural, oraşul Reformei luterane şi al umanistului Johannes Honterus, al unui liceu cu program umanist şi al unei mari biblioteci.

Francesco della Valle, italian din Padova, nota despre cele văzute şi auzite în Ţara Românească pe la 1532: „Târgoviştea este un oraş nu prea mare, aşezat în şes şi înconjurat de ziduri. Castelul

Statuia lui Johannes Honterus de lângă Biserica Neagră din Braşov

din acel oraş, în care locuieşte domnul ţării, e împrejmuit cu pari de stejar foarte groşi. Locuitorii trăiesc după legea ortodoxă şi se îmbracă cu haine lungi, purtând pe cap căciuli asemenea celor croate. Limba lor este puţin deosebită de limba noastră italiană; căci ei îşi zic în limba lor romani, spunând că au venit din vremuri străvechi de la Roma, pentru a se aşeza în această ţară; şi când vreunul întreabă dacă ştie cineva să vorbească în limba lor valahă, ei spun în felul acesta: *Sti Rominesti?*, adică ştii să vorbeşti limba lor romană, din cauză că limba lor s-a stricat. Căci ei sunt oameni barbari şi aspri în obiceiuri, în acest oraş a fost înălţată o biserică a Sf. Francisc, având câţiva călugări observanţi, care fac slujba bisericească potrivit regulilor bisericii romane. Această ţară e foarte mănoasă, are de toate în afară de vin (?), în locul căruia oamenii obişnuiesc să bea bere. Pe un deal în faţa oraşului se află o mănăstire [Dealu], sau mai degrabă o abaţie foarte mare, în care locuiesc nişte călugări greci [ortodocşi], care ne-au făcut o foarte bună primire şi ne-au povestit toată istoria aşezării locuitorilor din această ţară, după cum urmează: precum că împăratul Traian, învingând şi cucerind această ţară, a împărţit-o între soldaţii săi şi a prefăcut-o în colonie romană, încât aceştia, trăgându-se, după cum se spune, din vechii colonişti, păstrează numele de romani. Dar, în decursul secolelor, au schimonosit aşa de mult numele, ca şi obiceiurile şi limba, că abia îi mai poţi înţelege, de aceea îşi zic astăzi români *[Romei]*"[20]. Della Valle este şi el foarte exact. Imaginea oraşului Târgovişte se potriveşte cu cea din alte surse; prezenţa bisericii catolice franciscane arată iarăşi spiritul deschis al locuitorilor. Italianul remarcă şi el asemănarea românei cu limba sa, originea romană a românilor şi mai ales convingerea acestor români că se trag de la Roma. Cel mai surprinzător lucru nu este faptul că unii români ştiau vag că se trag din romani, — conştiinţa romanităţii este atestată şi de alţii -, ci povestea „descălecatului dintâi". Nişte modeşti călugări români ortodocşi de la mănăstirea Dealu - şi nu anumiţi cărturari care ar fi putut citi undeva în Occident despre aceste lucruri - ştiau că împăratul Traian prefăcuse ţara în colonie romană, că românii se trăgeau din acei colonişti şi că tot de acolo păstraseră şi numele lor.

Antonio Bonfini a scris înainte de 1500 (după 1486) o istorie a ungurilor (*Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia),* cu date extrem de utile. Între altele, după ce laudă uriaşul efort de prozelitism catolic al regelui Ludovic I de Anjou (1342—1382), care ar fi atras, inclusiv cu ajutorul „braţului secular", mari mulţimi de oameni la „dreapta-credinţă", umanistul italian arată şi bilanţul acestui efort: „Din care cauze, după părerea tuturor, credinţa în Ungaria a fost atât de mult lărgită şi până într-atâta sporită, încât mai mult de a treia parte a ţării era pătrunsă de obiceiul cel sfânt"[21]. Despre Transilvania, Bonfini spune: „Transilvania însăşi este nespus de productivă, mai ales în aur, argint şi alte metale; pe lângă acestea mai sunt munţi de sare; prăseşte cai din cei mai de soi, are belşug de vin, dar nu de o bunătate egală cu a celor din Ungaria şi Slavonia. Transilvania este încinsă de cele două Valahii, adică de Ţara Românească şi Moldova. Aceea [prima] aproape de Dunăre, aceasta [a doua] aproape de Marea Neagră şi amândouă împreună cu Transilvania ocupă acea parte a Europei care odinioară a fost Dacia"[22].

18. Ibidem, p. 203
19. Ibidem, p. 216, 218
20. Ibidem, p. 322–323
21. Bonfinius, Rerum, p. 377
22. Călători, I, p. 483

Bonfini era şi el informat la faţa locului, deşi este surprinzător ce spune, anume că, pe la 1380, abia mai mult de o treime dintre locuitorii Ungariei erau catolici. Nu se poate şti exact câţi erau astfel. Se poate să fi fost 40% sau spre 50%. Nu există statistici de atunci. Oricum, chiar dacă Bonfini a greşit, ceea ce este puţin probabil, căci el avea interes să exagereze, nu să diminueze numărul catolicilor, imaginea unei Ungarii de monolit, catolică în evul mediu este de mult depăşită şi ireală. Transilvania prosperă, „încinsă" de două „Valahii", este un loc comun în descrierile de epocă.

Anton Verancsics (Verantius), croat din Ungaria, scria după 1549: „Odinioară aceşti principi [domnii români] erau întăriţi de regii Ungariei, care, câteodată, puneau alţi principi sau îi aduceau din nou în scaun pe cei alungaţi - astfel, regele Ioan [Zápolya] a adus înapoi pe Radu şi pe Vlad; faţă de aceşti regi, principii se legau solemn, jurând credinţă regilor şi le plăteau un tribut anual (?) sau ascultau de ei, ca unii ce prin armele multor regi din vechime fuseseră alipiţi sau, mai bine zis, readuşi sub atârnarea Ungariei. Căci foarte adeseori, simţind cum se trezeşte în cugetul lor un oarecare spirit al puterii lor de altădată şi căutând să-şi aşeze iarăşi vechea lor stăpânire, cădeau din nou în răzvrătire. Într-acolo tindeau mai ales muntenii în timpul domniilor lui Carol, Ludovic şi Sigismund, căci stăpânirea ungurească era mai urâtă decât se poate spune"[23]. Despre Transilvania, el arată, între altele: „Este locuită de trei naţiuni - secuii, ungurii şi saşii; aş adăuga totuşi şi pe români, care deşi îi ajung uşor la număr [pe ceilalţi], totuşi nu au nici o libertate [privilegii], nici o nobilime, nici un drept al lor, în afară de un număr mic locuind în districtul Haţeg, în care se crede că a fost capitala lui Decebal şi care în timpul lui Ioan de Hunedoara, băştinaş de acolo, a dobândit nobleţea, pentru că întotdeauna a luat parte neobosit la lupta împotriva turcilor. Ceilalţi toţi sunt oameni de rând, iobagi ai ungurilor şi fără aşezări ale lor, răspândiţi pretutindeni, prin toată ţara, stând arareori în locuri deschise, de cele mai multe ori retraşi prin păduri, ducând şi ei împreună cu turmele lor o viaţă nenorocită"[24].

Verancsics este un croat maghiarizat, a cărui patrie era Ungaria. A cunoscut bine şi Transilvania, unde a trăit un timp şi a cunoscut, probabil indirect, şi cele două „Valahii". Suzeranitatea Ungariei asupra Ţării Româneşti şi Moldovei este o realitate, relativ bine descrisă de autor. El distinge cele două puncte de vedere diferite, anume al suzeranului şi al vasalului. Ungaria voia să ţină sub ascultare cele două ţări, să le schimbe voievozii după plac, iar ţările căutau să se răzvrătească, să scape de apăsare, căci „urau" stăpânirea, recte suzeranitatea ungurească. Adevărul era undeva la mijloc, fiindcă suzeranitatea ungară era deopotrivă reală şi formală, după împrejurări. Este aici şi ecoul unei sensibilităţi naţionale care anunţă lumea modernă. Nici imaginea naţiunilor Transilvaniei nu este prea departe de adevăr. „Naţiuni" — spune Verancsics - sunt numai cele trei care conduc şi au privilegii; românii sunt mulţi, îi ajung pe ceilalţi ca număr, dar nu au privilegii globale („libertăţi") şi sunt „nenorociţi", adică fără noroc, săraci, necivilizaţi. Imaginea asupririi naţionale este clară, căci românii apăreau ca „iobagi ai ungurilor", nu ai nobililor. Sunt marcate aici ambele feţe ale epocii „toleranţei" transilvane, una luminoasă pentru privilegiaţi şi alta obscură pentru ortodocşi sau români.

Cetatea Braşov, acuarelă de arh. Gunther Schuller

Aceste imagini ale „altora" despre români sau despre ţările în care ei trăiau au o deosebită importanţă. Vorbind şi scriind doar „noi despre noi" se riscă adesea şi se greşeşte. Confruntarea cu străinul, cu „celălalt" este mereu benefică şi necesară. Asta nu înseamnă că mărturiile străinilor sunt infailibile; ele trebuie, ca orice izvor, mereu comparate, verificate. Sunt stereotipii, clişee, erori sau transcrieri greşite, sunt exagerări voite, care trebuie depistate. Sunt însă şi multe adevăruri, multe date care se potrivesc perfect cu alte surse. Cercetătorul nu trebuie să se descurajeze în faţa unor ştiri de genul: românii sunt primitori - românii sunt neospitalieri; românii sunt cruzi - românii sunt blânzi; românii sunt hoţi - românii sunt cinstiţi etc. Aceste imagini opuse se vădesc fireşti, atunci când nu derivă din rea-voinţă sau din bunăvoinţă interesată. Românii nu pot fi altfel decât ceilalţi oameni, iar oamenii sunt şi buni, şi răi, şi hoţi, şi cinstiţi, şi frumoşi, şi urâţi etc., ca viaţa. Sunt, au fost şi vor fi şi clişee despre mai toate popoarele, din care se pot discerne anumite adevăruri.

Străinii transmit imaginea unei civilizaţii dinamice, a unei economii adesea prospere, a unor oameni ocupaţi cu agricultura, cu animalele, meşteşugurile, negoţul, a unor principi responsabili, interesaţi de ţările lor, de soarta lor, a unui popor român care descindea din romani şi a unor români care ştiau acest lucru. Din aceasta, aveau să se tragă în curând concluzii foarte importante pentru unitatea naţională şi pentru drepturile naţiunii.

23. Ibidem, p. 405
24. Ibidem, p. 410-411

10

Mihai Viteazul (1593-1601):
„Domn al Ţării Româneşti, al Ardealului şi a toată Ţara Moldovei"

Prin cele două înfăptuiri majore ale scurtei sale domnii - salvarea fiinţei statale în faţa expansiunii otomanilor şi unirea celor trei Ţări Române - Mihai Viteazul a devenit un adevărat simbol naţional al românilor.

Mihai Viteazul, icoană de la mănăstirea Simon Petra (muntele Athos)

Viitorul domn se născuse în 1558 şi era, se pare, fiul postum al lui Pătraşcu cel Bun. Mama sa se numea Tudora şi era, poate, soră cu Iane Epirotul - ban al Olteniei şi capuchehaie a ţării la Istanbul - şi cu Mihail, din neamul Cantacuzinilor. În tinereţe a fost negustor prin ţări vecine; vorbea turca şi greaca şi scria frumos. Din 1588, a urcat toate treptele dregătoriilor, de la cea de bănişor de Mehedinţi la mare-stolnic, mare-postelnic, mare-agă, ispravnic şi, în fine, mare-ban al Olteniei, sub Alexandru cel Rău. Mihai a trăit într-o epocă de mari transformări, de înnoiri remarcabile în Europa. Era perioada efervescenţei de după marile descoperiri geografice, a relaţiilor comerciale prospere, a noilor drumuri şi căi de comunicaţie, a amurgului evului mediu şi a Renaşterii, prelungite şi spre centrul şi sud-estul Europei. În aceste condiţii, Mihai a fost deopotrivă un om al trecutului medieval şi un om modern, un om de acţiune, plin de pragmatism, adept al interesului politic manifest, al faimei şi al banului, al armatelor de mercenari, al emancipării ţării, al integrării sale în circuitul european de valori. A fost şi un om ambiţios, dorind prestigiu şi putere. Condiţiile internaţionale erau propice, fiindcă tocmai atunci papa Clement al VIII-lea (1592-1605) îndemna ferm monarhii la unirea armatelor lor în „Liga Sfântă", o coaliţie antiotomană.

Descoperirea unui complot contra domnului Alexandru cel Rău (1593) a dus la executarea unor boieri. Între complotişti se afla, se pare, şi Mihai, adus cu sila la Bucureşti şi scăpat ca prin minune (după ce ar fi jurat că nu este fecior de domn sau după refuzul gâdelui de a-l omorî). Fugit temporar în Transilvania, marele-ban ajunge la Istanbul. Aici, cu ajutorul oamenilor influenţi (unchiul său Iane, Andronic Cantacuzino, Sigismund Báthory, agentul englez Barton) şi al pungilor cu bani, reuşeşte să ia domnia Ţării Româneşti (septembrie 1593).

Securea lui Mihai Viteazul

Încă de la venirea pe tron, după mărturii de epocă, Mihai era decis să restaureze drepturile vechi ale ţării sale şi să lupte fără preget împotriva Porţii. Aceasta a fost ideea de bază a întregii sale vieţi şi domnii. Papa atrăsese în Liga Creştină pe Rudolf al II-lea, împăratul Germaniei, pe Filip al II-lea al Spaniei, ducatele italiene Toscana, Mantova şi Ferrara, unele state germane. Polonia, adversara Habsburgilor, nu a participat la alianţă. Mare importanţă aveau însă pentru ligă Transilvania, Moldova şi Ţara Românească, aflate la hotar cu otomanii şi tributare lor. Aron-Vodă al Moldovei încheia o alianţă în acest sens cu Rudolf al II-lea, la 16 august 1594; la fel va face Sigismund Báthory, în ianuarie 1595; pentru Mihai în mod special, solul Sfântului Scaun avea o scrisoare, pregătită încă din noiembrie 1593, în care papa Clement al VIII-lea spunea: „Am auzit despre tine că ai un suflet mare, iar despre poporul tău că se trage din latini şi din italici, ceea ce este foarte de crezut, voi râvnind şi dorind a dobândi gloria strămoşilor voştri; prin urmare, trebuie să vă puneţi în mişcare acolo, căci sunteţi creştini şi să căutaţi a vă angaja

Papa Clement al VIII-lea

în salvarea stindardului crucii"[25]. Dintr-un motiv sau altul, solul nu i s-a adresat atunci domnului valah. Dar Mihai a luat singur iniţiativa: a trimis mesageri la Sigismund Báthory şi la Aron-Vodă, cei trei principi ajungând la o înţelegere fermă de acţiune comună (1594). În fruntea acestei „alianţe", ca „principe al Daciei", se plasase Sigismund Báthory.

În ţară, domnul a căutat să adoarmă iniţial vigilenţa unor inamici, să nu trezească suspiciunea Porţii, dar în toamna lui 1594 a strâns „ţara" (Adunarea Ţării) şi a decis s-o „izbăvească" prin „bărbăţie", adică „să rădice sabia asupra vrăjmaşilor". Acordul stărilor este extrem de important şi dovedeşte că nu este vorba despre un act personal de răzvrătire, ci de voinţa naţională pusă în practică. Se ajunsese la „ticăloşirea" ţării, prin uriaşa presiune otomană, fapt pentru care, ca şi altădată, stările decid că singura soluţie este rezistenţa armată. Aceeaşi soluţie este adoptată şi de Aron-Vodă în Moldova. Răscoala porneşte concomitent la Bucureşti şi Iaşi. În Bucureşti erau vreo 2.000 de turci, comandaţi de un emir, pentru supravegherea domnului. În sprijinul lui Mihai au venit trupe din ţară şi încă 2.000 de oameni din partea lui Báthory. La 13 noiembrie 1594, creditorii turci şi cei 2.000 de soldaţi

Marele-vizir Sinan-Paşa

turci din Bucureşti sunt nimiciţi; sunt lovite apoi garnizoanele otomane de la Dunăre. Se poartă lupte la Giurgiu, Târgul de Floci, Hârşova, Silistra (între noiembrie 1594 şi ianuarie 1595). Poarta reacţionează: trimite oşti pentru schimbarea „hainilor" de la Bucureşti şi Iaşi şi-i mână pe tătarii care atacaseră Banatul să se arunce asupra lui Mihai. Ei sunt bătuţi în ianuarie 1595 la Putineiu, Stăneşti şi Şerpăteşti. Sunt atacate şi eliberate Rusciucul, Siliştea, Brăila; sunt înfrânte mai multe armate otomane, iar oştile lui Mihai ajung până la Balcani. Babadagul fusese asediat de trupele lui Aron-Vodă; în Balcani, bulgarii şi sârbii li se alătură românilor.

Autorităţile nu puteau tolera răscoala Ţărilor Române, care lovea imperiul sub aspect politic, militar şi economic. În plus, ea era un îndemn pentru creştinii cuceriţi din Balcani. De unde ar mai fi luat sultanul tona de aur, cele 20.000 de oi, cei 2.000 de cai, cele 10.000 de măsuri de grâu, cele 10.000 de măsuri de orz, untul, mierea şi celelalte, care veneau anual numai din Ţara Românească? Balthasar Walther spune că tot cam atât dădeau şi ceilalţi doi principi vecini, din Moldova şi Transilvania. De aceea, zeci de mii de oameni (poate 50.000), sub comanda marelui-vizir Sinan-Paşa, sunt puşi în mişcare spre Dunăre. Mihai avea 8.000 de oşteni, plus 2.000 de ardeleni, comandaţi de Albert Király; poate să fi strâns cu totul până la 15.000 de oameni. Domnul avea nevoie de sprijinul deplin al lui Sigismund Báthory, iar acesta a profitat de ocazie pentru a se face legal suzeranul celor doi domni români; în locul lui Aron-Vodă, mai puţin maleabil, l-a pus domn pe Ştefan Răzvan, care acceptase condiţiile principelui Transilvaniei. La 20 mai 1595, un tratat între Ardeal şi Ţara Românească se semna la Alba-Iulia, unde participau mitropolitul, cei doi episcopi şi marii boieri din sfat. Mihai era subordonatul lui Sigismund

Respingerea turcilor la Giurgiu

Coif de ienicer

25. Hurmuzaki, III/1, p. 175

Mihai Viteazul,
tablou de Gheorghe Tattarescu

Mihai Viteazul şi oastea sa
Tablou de Gh. Tattarescu

şi locţiitorul său la Bucureşti, dările erau fixate de Dieta transilvană şi de cei 12 boieri, actele erau emise de domn în numele principelui, sigiliul acestuia era sigiliul statului; Sigismund era principele celor trei ţări („Din mila lui Dumnezeu, principele Transilvaniei, Moldovei şi Valahiei Transalpine"), iar Mihai era „respectabilul şi magnificul voievod al ţării noastre transalpine". Alte clauze stipulau: tratatele se vor încheia cu aprobarea lui Sigismund; pedepsele capitale contra boierilor se vor face tot cu voia acestuia; domnul nu-i putea demite pe boieri din slujbe; grecii nu aveau acces la slujbe; străinii nu puteau dobândi proprietăţi în ţară; vecinii (rumânii) fugiţi de pe moşiile boierilor urmau să fie aduşi înapoi (regulă mai veche); toate bisericile ortodoxe din stăpânirea lui Sigismund erau puse sub jurisdicţia mitropoliei de la Târgovişte; se promitea ajutorul militar al Transilvaniei contra otomanilor; se restabileau vechile hotare ale Ţării Româneşti spre Moldova şi spre Dunăre, de la Brăila la Orşova, pe talvegul fluviului. Aici se întâlnesc şi se completează două poziţii, anume cea a unei părţi a boierimii dornice să îngrădească autoritatea domnească şi cea a principelui ardelean, dornic de a fi suveranul celor trei ţări. Tratatul a trebuit acceptat pe moment de Mihai din mai multe motive (ajutorul militar contra turcilor şi unele clauze favorabile pentru ţară, lipsa altui sprijin din Moldova sau de la Rudolf etc.), dar domnul îi socotea pe boieri trădători.

Coloanele turceşti au trecut fluviul pe un pod de vase, la începutul lui august 1595. Domnul nu putea da lupta în câmp deschis, dată fiind disproporţia forţelor. A ales un loc special la Călugăreni, între Giurgiu şi Bucureşti: în spate, dealurile acoperite cu păduri erau un adăpost natural, în faţă mlaştinile Neajlovului şi Câlniştei, spre care drumul trecea pe un pod de lemn, pe unde se putea merge doar în coloană. Lupta s-a dat la 13/23 august 1595 şi a fost câştigată de Mihai: patru paşi, şapte sangeaci şi 3.000 de oşteni au fost ucişi; românii au capturat cinci tunuri şi un steag al profetului. Pentru victoria deplină, lupta ar fi trebuit continuată a doua zi şi turcii urmăriţi până la Dunăre, ceea ce Mihai nu a mai putut face. Domnul a trebuit să se retragă cu oastea sub munte, la Stoieneşti, în aşteptarea lui Sigismund.

Între timp, turcii au ocupat Bucureştii, au transformat mănăstirea Radu-Vodă în moschee, au ocupat Târgoviştea, au pus subaşi prin sate. Ţara urma să devină provincie turcească. Ţăranii fugeau din calea duşmanului, deşi atacau cete izolate ale acestuia. În octombrie 1595, a venit dinspre nord Sigismund Báthory cu 22.000 de secui, 15.000 de oşteni daţi de nobili şi de oraşe, plus 63 de tunuri.

Coloane turceşti în marş
(*reconstituire*)

Din Moldova, Ştefan Răzvan aducea 3.000 de oameni şi 22 de tunuri. Cele două capitale au fost eliberate, iar turcii au fost urmăriţi până la Giurgiu. Aici, cei ce nu apucaseră să treacă fluviul au fost bătuţi, fiind scoşi din prinsoare 8.000 de robi. Cu 300 de italieni trimişi de ducele de Toscana, specializaţi în asedii, era ocupată cetatea Giurgiu (20/30 octombrie 1595). Sinan-Paşa a fost destituit de sultan. Până la urmă, Mihai, cu ajutorul aliaţilor săi, a dejucat planul de supunere a Ţărilor Române. Ţara era însă devastată şi domnul a trebuit să ia măsuri de redresare.

Turcii au renunţat la ideea paşalâcului, dar au numit un nou domn (Radu, fiul lui Mihnea Turcitul), încurajaţi şi de uneltirile boiereşti contra lui Mihai. Polonii puseseră domn în Moldova pe Ieremia Movilă şi aveau de gând să-l pună la sud de Carpaţi pe fratele acestuia, Simion (1596). Concepţia strategică a Poloniei (a cancelarului şi hatmanului Ioan Zamoyski) susţinea că apărarea ţării faţă de turci trebuie stabilită la Dunăre, de unde decurgea ocuparea sau subordonarea Moldovei şi Ţării

Româneşti. Mihai înfrânge şi risipeşte oşti răzleţe turceşti şi îi alungă pe tătari. În octombrie 1596, imperialii erau învinşi de turci la Keresztes. În aceste condiţii, după un uriaş efort care secătuise ţara, Mihai a acceptat tratative cu otomanii, după ce a explicat personal — în decembrie 1596, la Alba-Iulia - situaţia în care se afla factorilor de decizie din Transilvania: ori se ridică toată creştinătatea, şi atunci turcii vor fi uşor bătuţi, ori, dacă nu, să se facă pace. Sigismund nu era omul acţiunii energice; el avea în gând să-şi predea ţara imperialilor şi a dat un răspuns evaziv. Mihai a obţinut acum aprobarea să ridice la marginea cetăţii, pe o colină înaltă de aproape 200 m, o biserică - în fapt, catedrală — pentru vlădica Ioan, aflat sub ascultarea sa. La 7 ianuarie 1597, se anunţa că sultanul trimisese steag de domnie lui Mihai; astfel, ţara rămânea sub regimul vechilor capitulaţii sau cărţi de legământ.

Pacea obţinută era privită însă doar ca un răgaz. Convins că Sigismund nu era omul potrivit marilor planuri, Mihai trimite o nouă solie la împăratul habsburgic (februarie 1597), căruia îi cere să ia sub protecţie Ţara Românească şi să acorde bani pentru întreţinerea unei armate. Armata de ţară, formată din stăpâni de pământ, curteni sau roşii, dorobanţi, călăraşi, intens folosită la început, nu putea rămâne mobilizată la infinit; era nevoie de noi mercenari, pe care îi va strânge dintre români, cazaci, unguri, sârbi, bulgari, albanezi, vlahi balcanici etc. În iulie 1597, soseau la Târgovişte subsidii pentru un număr de soldaţi de la Rudolf (acesta promisese bani pentru 4.000 de oameni). Între Mihai şi Rudolf s-au mai schimbat solii până când, în iunie 1598, la mănăstirea Dealu, s-a încheiat tratatul: Mihai primea lunar bani pentru 5.000 de soldaţi şi, eventual, încă pentru atâţia, plus armament şi muniţie; domnul trebuia să-i îndepărteze pe otomani „din Transilvania, Ţara Românească şi din părţile Ungariei"; în împrejurări grele, împăratul şi fratele său, arhiducele Maximilian, aveau să trimită şi oşti din Transilvania şi din alte locuri; Mihai trebuia să trimită şi el oşti, la nevoie, în Ungaria, dacă turcii ar declanşa acolo ofensiva; domnul recunoştea suzeranitatea împăratului, fără a plăti tribut, oferind însă anual „un dar de cinste"; împăratul recunoştea domnia ereditară în familia lui Mihai şi toate drepturile şi hotarele ţării; Mihai putea primi, la nevoie, un castel în Ungaria sau în Transilvania. În acest tratat, domnul român se bucura de respect şi demnitate; fratele împăratului a spus că domnul român „a fost zidul şi apărarea acestor ţări", adică a Ţării Româneşti şi a Transilvaniei.

Aflând de tratat, turcii au trecut la represalii şi au încercat înlocuirea domnului. Oştile muntene acţionau din nou la sud de fluviu, purtând bătălii la Nicopole, Vidin şi Cladova (1598). La întoarcere, au fost colonizaţi în Ţara Românească, la cererea lor, 16.000 de ţărani sârbi şi bulgari. Fidel promisiunilor, Mihai trimise 1.500 de oameni sub comanda agăi Lecca pentru a despresura Oradea, atacată de tătari. În Transilvania, Sigismund renunţa pentru a doua oară la tron, de data aceasta nemailăsând ţara imperialilor, ci vărului său, cardinalul Andrei Báthory din Polonia, devotatul şi protejatul polonilor, al cancelarului Zamoyski. Om al acestuia din urmă era şi domnul Moldovei, Ieremia Movilă. Cu toţii voiau „bună pace" cu turcul şi lucrau pentru înlocuirea lui Mihai. La Constantinopol se ştia că Mihai Viteazul era la strâmtoare, că nu-şi putea plăti soldele, că Báthory i-a reţinut banii daţi de papă, că unii boieri uneltеau contra sa. S-au păstrat chiar scrisori ale boierilor prin care ei cereau şi puneau la cale înlocuirea lui Mihai cu Simion Movilă, cu ajutorul Transilvaniei, Moldovei şi Poloniei. Deşi mânaţi mai ales de interese personale, boierii argumentau venirea ca principe a lui Simion Movilă (fratele domnului moldovean) şi prin ideea unităţii naţionale: „... că suntem toţi de o lege şi de o limbă şi sunt domni de rudă bună".

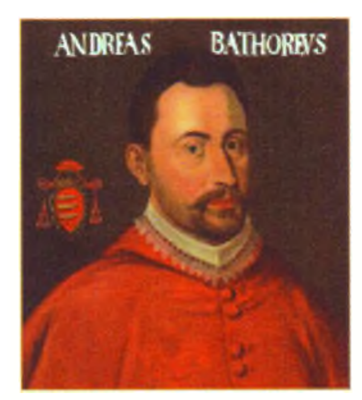
Bătălia de la Călugăreni. Pictură de Theodor Aman

Mihai nu avea, în aceste condiţii, prea multe soluţii. Dinspre otomani era temporar liniştit, căci primise în august 1599 confirmarea domniei (turcii nu puteau agrea un domn pus de poloni). În iulie 1599, Mihai trimitea solie lui Rudolf al II-lea, care îşi dădea aprobarea la planul propus. Răspunsul veni când domnul era cu oastea în tabără la Ploieşti. Conform planului, Mihai urma să atace Transilvania şi să-l alunge pe Andrei Báthory, luând el Ardealul în numele împăratului. Ca urmare, domnul a trecut

Rudolf al II-lea

munţii cu oaste pe la Tabla Buţii (la vest de valea Buzăului) şi a făcut tabără lângă Prejmer. I s-au alăturat secuii, nemulţumiţi de Báthoreşti. La Tălmaciu, Mihai făcu joncţiunea cu oastea venită pe Valea Oltului şi comandată de Buzeşti şi Udrea din Băleni. Lupta s-a dat la Şelimbăr, la 18/28 octombrie 1599, cu forţe aproximativ egale (câte 20.000 de oameni). Oastea Ţării Româneşti a învins, iar alaiul lui Mihai s-a îndreptat spre capitală, unde a ajuns în trei zile. Aici, la 1 noiembrie, autorităţile, nobilimea, episcopul catolic s-au închinat domnului român. Între timp, i s-a adus acestuia capul cardinalului, prins şi omorât de secui. Mihai a fost numit de Dietă principe sau conducător al Transilvaniei. El a informat Poarta despre luarea Transilvaniei şi a primit steag de domnie (în Ţara Românească îl lăsase la cârmă pe fiul său, Nicolae Pătraşcu). Cu imperialii negocierile au fost mai grele, deoarece Rudolf voia ţara pentru sine, iar domnul român voia s-o conducă el efectiv şi să dispună de venituri. Diplomaţia habsburgică a lucrat prin solii Carlo Magno, David Ungnad şi Mihai Székely. Mihai a arătat clar că voia să conducă ereditar Ţara Românească şi Ardealul. Abia în 22 septembrie 1600, după lupta de la Mirăslău, împăratul l-a recunoscut pe Mihai drept guvernator al Transilvaniei (dar nu principe!).

Domnul a condus Transilvania, este drept, cu dificultăţi, dar efectiv şi energic. Era o ţară cu organizare specifică, neobişnuită, cu rânduieli vechi şi bine statornicite. A trebuit să colaboreze cu nobilimea, cu stările în genere, numite naţiuni, cu cele patru „religii” legale,

Andrei Báthory

cu Dieta etc. A recunoscut toate instituţiile ţării, limbile oficiale, organizarea cea veche. Cu alte cuvinte, a luat o seamă de măsuri de continuitate cu trecutul, pentru a putea guverna. A luat însă şi altfel de măsuri. Legătura cu trecutul nu putea fi decât parţială: domnul era neobişnuit, iar domnia lui era ciudată. Pentru prima dată, un domn român de peste munţi, cu oaste românească, lua puterea supremă în Ardeal. De aceea, Mihai a înţeles să guverneze şi pentru supuşii săi români, foarte numeroşi, dar lipsiţi de drepturi. Măsurile luate în favoarea românilor i-au erodat domnia, căci factorii de decizie neromâni au văzut cum, treptat, Transilvania, ţară în mare măsură românească sub aspect etnic, risca să devină şi politic românească, precum erau Valahia şi Moldova. De la un timp, stările, mai ales nobilimea, au început să nu mai colaboreze, să uneltească împotriva „Valahului”.

Mihai avusese de gând să lovească în Ieremia Movilă încă din vara anului 1598; în toamna lui 1599, conflictul se accentuase, fiindcă Sigismund Báthory era adăpostit la curtea Moldovei şi fiindcă Ieremia încercase să-l omoare pe voievodul de la sud de Carpaţi. Curtea din Viena nu agrea o astfel de acţiune, cu multe implicaţii (în primul rând, un conflict deschis cu Polonia). Mihai şi-a luat singur sarcina ocupării Moldovei: în mai 1600, trei armate treceau în Moldova, una pe la Oituz şi valea Trotuşului, a doua prin nord, pe la Câmpulung-Suceava, şi alta dinspre Ţara Românească. După o slabă rezistenţă, Moldova s-a supus învingătorului. De la Hotin, domnul a venit la Iaşi. Aici, a primit jurământul de credinţă al unor boieri şi a instituit o locotenenţă domnească, până la numirea unui domn. Dionisie Rally devenea mitropolit al ţării.

În iunie, iulie şi august 1600 este momentul culminant al domniei şi carierei lui Mihai Viteazul. El stăpâneşte acum cele trei ţări şi se poate intitula: „Io Mihail Voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al Ţării Româneşti, al Ardealului şi a toată Ţara Moldovei”.

Mihai avea însă mulţi duşmani: nobilii unguri, partizanii Movileştilor, adversarii din Ţara Românească, polonii, Basta. Nobilimea Transilvaniei, nemulţumită de fiscalitate, de dezordini, de faptele mercenarilor neplătiţi, de conducerea „valahă”, se răzvrăteşte. Ea nu răspunde chemării domnului pentru Dieta de la Sebeş, ci se strânge la Turda. Aici îl alege conducător pe Ştefan Csáky şi proclamă răscoala contra „Tiranului valah”. Oraşele, saşii, Moise Székely (Secuiul), Basta se alătură răzvrătiţilor. La 18 septembrie 1600, domnul este învins la Mirăslău. Deşi primeşte de la împărat guvernarea Transilvaniei, era prea târziu. Mihai trece Mureşul spre sud, în vreme ce învingătorii pătrund în Alba-Iulia, ucid oamenii domnului, dărâmă biserica ortodoxă zidită cu trei ani înainte, profanează oasele lui Aron-Vodă, fostul domn al Moldovei, înmormântat aici. În septembrie-octombrie 1600, Moldova şi Ţara Românească erau invadate de poloni. Mihai a ajuns la Sibiu, la Făgăraş, la Braşov, şi-a constituit o oaste şi a trecut prin Pasul Buzăului în ţara sa. Aici a purtat lupte cu polonii şi cu Simion Movilă la Năeni, Ceptura, Bucov, Curtea de Argeş. Mihai a fost învins şi boierii l-au recunoscut domn pe Simion Movilă.

În aceste condiţii, Mihai Viteazul trece iarăşi munţii spre Deva, Beiuş, Oradea (decembrie 1600), apoi spre Debreţin, Tokaj, Caşovia (Košice), Bratislava şi Viena (ianuarie 1601). Este primit de arhiducele Matia, fratele împăratului, şi e găzduit la hanul „Cerbul de Aur”. Aici, Mihai redactează un memoriu către împărat şi un altul către ducele Cosimo de Toscana. În ele, explică întreaga sa politică şi serviciile făcute Ligii Creştine. Primind aproba-

Generalul Gheorghe Basta

rea audienţei, domnul pleacă la Praga, unde se afla împăratul. La 1 martie, cazat la hanul „La Trei Struţi", are prima audienţă la palatul Hradčany, la Rudolf al II-lea, iar la 5 martie a doua. Între timp, nobilii unguri din Transilvania se răsculaseră şi împotriva împăratului, Basta fusese arestat şi apoi alungat, iar Sigismund Báthory era proclamat iar principe. Pentru imperiali, principatul era pierdut; singurul care-l putea recupera era Mihai. El primeşte bani şi onoruri, este în centrul atenţiei. I se face chiar un faimos portret, de către Aegidius Sadeler, plus alte două. Figura lui Mihai a ajuns cel mai cunoscut chip de domn român în Europa.

Mihai porneşte la drum, spre Ardeal. Pe drum, se întâlneşte cu Basta, cu care este silit să colaboreze în acţiunea începută. În iulie 1601, când domnul era la Satu Mare şi pregătea lupta de la Guruslău, află că boierii săi, în frunte cu Buzeştii, îl alungaseră pe Simion Movilă şi-l aşteptau iar ca domn. La 24 iulie/3 august 1601, are loc bătălia de la Guruslău, lângă Zalău. Mihai şi Basta înving forţele lui Sigismund, ajutat de Ieremia Movilă şi de otomani. După victorie, Mihai porneşte cu oastea spre Cluj (11-15 august). Aici vine solia munteană care-l cheamă din nou ca stăpân în ţară. Tot aici aduce un omagiu lui Baba Novac, ucis la porunca nobilimii în chinuri groaznice (la 5 februarie 1601). Apoi armatele coboară spre Turda, unde fac tabără la 17 august 1601. Mihai îşi trimisese oamenii la Alba-Iulia să-i pregătească reşedinţa domnească. La Turda, Mihai voia să-şi despartă armata de cea a lui Basta, care devenise stânjenitor. Era clar că italianul era gelos pe gloria românului şi voia să fie el stăpânul Transilvaniei. Dornic să facă plăcere conducerii imperiului, Basta puse la cale asasinarea lui Mihai, înfăptuită la 19 august 1601 de câţiva mercenari germani şi valoni: „Şi căzu trupul lui cel frumos ca un copaci, pentru că nu ştiuse, nici se prilejise sabia lui cea iute în mâna lui cea vitează" *(letopiseţul cantacuzinesc)*. Asasinii i-au tăiat capul şi i-au batjocorit trupul. Acesta i-a fost îngropat de sârbi după câteva zile. Capul fu luat pe ascuns de paharnicul Turturea şi dus la mănăstirea Dealu, unde a fost înmormântat cu cinste sub o lespede, pusă de Radu Buzescu şi jupâneasa Preda.

Cu timpul, „... niciun român n-a mai putut gândi unirea fără uriaşa lui personalitate, fără paloşul sau securea lui ridicată spre cerul dreptăţii, fără chipul lui de o curată şi desăvârşită poezie tragică..." (Nicolae Iorga). Într-adevăr, în secolele XVIII-XX, personalitatea lui Mihai Viteazul a căpătat dimensiunile unui simbol naţional românesc. Înfăptuirile sale, nu de puţine ori supradimensionate, au fost luate drept exemplu pentru înfăptuirea statului naţional român, unitar şi independent. Dincolo însă de exagerări, Mihai Viteazul a fost o mare personalitate a epocii sale, la cumpăna dintre medieval şi modern. Prin efortul antiotoman şi prin perspectiva continuării acestuia, domnul a fost apreciat drept un mare general al Răsăritului, capabil chiar de a elibera Constantinopolul de sub turci. Prin statutul dobândit în raport cu Imperiul Otoman, Mihai şi unii contemporani erau convinşi că Ţara Românească devenise din nou un scut pentru întreaga creştinătate. De altminteri, graţie politicii europene a principelui român, în primele decenii ale secolului al XVII-lea, suzeranitatea otomană asupra Ţării Româneşti (şi asupra celorlalte două principate) avea să fie mult diminuată, prin scăderea presiunii politico-militare şi a obligaţiilor economice.

Unirea celor trei ţări, deşi nu s-a făcut din raţiuni naţionale, ci politice şi militare, i-a plasat pentru prima oară pe români, pentru o clipă, sub acelaşi sceptru. Ea a trezit anumite sentimente şi interpretări naţionale încă din epocă, mai ales în Transilvania. în plus, unii contemporani, în manieră umanistă târzie, au definit unirea de la 1600 ca un act de *restitutio Daciae*, adică de refacere a unităţii Daciei de odinioară. Din perspectiva viitorului, această Dacie meteorică a lui Mihai Viteazul avea să coincidă în linii mari cu România modernă. Domnia lui marchează trecerea de la solidaritatea românească instinctivă la solidaritatea efectivă şi de la naţiunea medievală spre cea modernă.

Din perspectiva relaţiilor internaţionale, Mihai Viteazul, în ciuda intereselor personale înguste uneori, s-a considerat membru al „republicii creştine". El a devenit vasal/aliat al principelui Transilvaniei şi apoi al împăratului habsburgic în cadrul celei mai largi alianţe europene a timpului, anume Liga Creştină. Prin aceasta, el a demonstrat vocaţia europeană a poporului său şi s-a înscris ferm în efortul general de apărare a valorilor consacrate ale bătrânului continent.

Uciderea lui Mihai Viteazul lângă Câmpia Turzii
Pictură de Constantin Lecca

SUSANA ANDEA

Țările Române în secolul al XVII-lea

1 Cadrul internațional

Evoluția politică a Transilvaniei, Moldovei și Țării Românești în secolul al XVII-lea a fost marcată de aceea a marilor imperii din zonă și de luptele acestora pentru hegemonie.

Triumful lui Ioan al III-lea Sobieski la Viena
Tablou de Juliusz Kossak

Secolul debutează cu continuarea războiului Ligii Creștine împotriva Imperiului Otoman (1593-1606), finalizat prin pacea de la Zsitvatorok (1606), de mai multe ori reînnoită până în 1663. După o liniște de câteva decenii, conflictul dintre cei doi mari protagoniști a fost redeschis, dar noua pace de la Vasvár (1664), ce a urmat bătăliei de la St. Gothard, nu a adus vreo modificare esențială în echilibrul de forțe al celor două puteri. Secolul al XVII-lea se încheie cu reluarea conflictului dintre Imperiul Otoman și puterile creștine asociate în cadrul Ligii Sfinte (1684-1699). Punctul final a fost pus prin pacea de la Karlowitz (1699), care a consacrat afirmarea Imperiului Habsburgic ca mare putere în această zonă a Europei.

Cu toate înfrângerile suferite, Imperiul Otoman cunoaște în acest secol apogeul extinderii sale teritoriale în Europa. Războaiele cu Iranul din anii 1602-1612,1616-1619 și 1623-1639 alternează cu cele purtate împotriva Imperiului Romano-German, Poloniei și Veneției. A doua jumătate a veacului a însemnat schimbarea „dinastiei" marilor-viziri, fenomen care a coincis cu relansarea politicii europene a imperiului, aducându-i victorii și câștiguri teritoriale (Podolia cu Camenița) pe seama Poloniei. Eșecul de sub zidurile Vienei (1683) a fost însă urmat de o lungă serie de insuccese și, în sfârșit, de pacea dezavantajoasă de la Karlowitz (1699), care a avut drept consecință diminuarea semnificativă a rolului Imperiului Otoman pe eșichierul politic european.

Imperiul Romano-German, în frunte cu dinastia de Habsburg, cunoaște în secolul al XVII-lea o evoluție marcată de lupta pentru hegemonie. Războiul de 30 de Ani, încheiat prin pacea westfalică (1648), a impus o restructurare a imperiului, constituit în final dintr-un conglomerat de 350 de state. Acest secol a însemnat, în același timp, sfârșitul hegemoniei spaniole în Europa (1559-1659) și începutul aceleia franceze (1659-1713). Imperiul Romano-German, implicat în acest proces, s-a văzut obligat să își reorienteze expansiunea către partea de răsărit a Europei, stăpânită până atunci de turci. Pacea de la Karlowitz a consemnat succesul Imperiului Habsburgic în această zonă a continentului.

În sfârșit, Polonia, care a cunoscut apogeul puterii sale la limita dintre secolele al XVI-lea și al XVII-lea, participantă la alianțele antiotomane și combatantă în războaiele cu Moscova, nu a reușit să își atingă obiectivele propuse. Intervenția salvatoare a regelui Ioan al III-lea Sobieski sub zidurile Vienei (1683) nu a adus decât o creștere temporară a prestigiului acestei țări. Polonia a pierdut competiția pentru dominarea Sud-Estului european în fața Imperiului Habsburgic și, în final, s-a văzut periclitată de ridicarea amenințătoare a Rusiei. Pacea de la Karlowitz nu a adus Poloniei nimic mai mult decât recuperarea teritoriilor pierdute cu câteva decenii mai devreme.

Statutul juridic al Țărilor Române față de Poartă

Țările Române erau dependente față de Poartă în regim de protecție tributară, statutul lor juridic fiind reglementat de dreptul islamic. Acest statut a presupus păstrarea unor drepturi (prezervarea individualității statale, recunoașterea autonomiei administrative și legislative) și asumarea unor obligații (achitarea tributului, acordarea de daruri protocolare, - peșcheșurile -, o politică externă aliniată cu cea a Porții, o susținere militară în oameni, provizii și forță de lucru, un comerț exterior controlat și orientat cu predilecție spre Poartă).

Statutul Țărilor Române față de puterea suzerană a cunoscut o deteriorare în secolul al XVII-lea, domnii fiind de multe ori numiți direct din rândul grecilor de la Istanbul. Pentru principii Transilvaniei s-a păstrat mai vechiul principiu de confirmare a celui ales de stări; au existat însă și situații în care stările au fost silite să accepte numirea unor principi de către puterea suzerană. Raportul dintre principe și Poartă era reglementat prin *'ahdname* („cărți de jurământ", acte de pace, „capitulații"). Din 1658, locul acestora a fost luat de berate, dovadă a degradării statutului principilor la nivelul domnilor din Moldova și Țara Românească. S-a practicat frecvent - nu însă și în Transilvania — confiscarea averilor domnești la moartea domnitorilor. Însemnele de învestitură ale domnilor au rămas cele din secolul precedent. Domnii români aveau, în general, două tuiuri, excep-

ție făcând Gheorghe Duca, deținător al dublei calități de domn al Moldovei și hatman al Ucrainei. Dreptul de a bate monedă revenea doar principilor Transilvaniei, domnii români asumându-și-l doar în mod excepțional. Inițiativele în materie de relații externe trebuiau să aibă acordul Porții. În calitate de conducători militari, domnii aveau obligația de a însoți armata turcă în diferite expediții; uneori ei au depășit aceste limitări și au desfășurat acțiuni militare proprii.

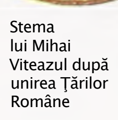
În ceea ce privește regimul obligațiilor economice, principala dare - tributul sau haraciul — era plătită anual, în mod obișnuit la 1 aprilie de Țara Românească, la 1 mai de Moldova și în decembrie de Transilvania. În secolul al XVII-lea a început să fie pretinsă plata anticipată a tributului. Cu unele excepții, cum a fost aceea a domniei lui Matei Basarab, acesta era staționar, fiind însă însoțit de o multitudine de contribuții suplimentare, precum peșcheșurile și rușfeturile. Pentru Transilvania, tributul a crescut de la 15.000 de galbeni la începutul veacului la 40.000 de galbeni în 1658. În Țara Românească, în perioada 1609—1632, tributul era socotit la 40.000 de galbeni, cel al Moldovei cifrându-se la 35.000-40.000 de galbeni. La sfârșitul domniei sale, Constantin Brâncoveanu ajunsese să plătească pentru Țara Românească 92.000 de galbeni. Împovărări în plus au generat inovațiile Porții în domeniul obligațiilor economice: mucarerul mare sau darea pentru confirmarea domniei din trei în trei ani, respectiv mucarerul mic sau confirmarea anuală a domniei.

O parte a teritoriilor românești se aflau sub administrație otomană: Dobrogea întreagă făcea parte din beilerbeilicul de Silistra, la fel precum cetățile dunărene Turnu, Giurgiu și Brăila și sangeacurile de Bender și Akkerman; beilerbeilicului de Timișoara îi aparțineau sangeacurile Timișoara, Moldova Veche, Lipova, Cenad, Arad, Ineu; Oradea a devenit la rândul ei beilerbeilic cu începere din 1660. În teritoriul dobrogean aflat sub administrație turcă au fost operate modificări demografice, prin aducerea tătarilor nogai, a unor triburi turcești nomade și, cu începere din secolul al XV-lea, a unor țigani seminomazi care trecuseră la islamism.

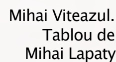

2 Moştenirea lui Mihai Viteazul

Moartea lui Mihai Viteazul nu a pus capăt luptei antiotomane iniţiate în 1593. Războiul a continuat, în cadrele mai largi ale Ligii Sfinte, până în anul 1606.

Stema lui Mihai Viteazul după unirea Ţărilor Române

Mihai Viteazul. Tablou de Mihai Lapaty

Ţara Românească: domnia lui Radu Şerban (1602-1610,1611)

Puterea politică în ţară era disputată de cele două grupări boiereşti: cea filoturcă şi cea filoimperială. În condiţiile în care, imediat după uciderea lui Mihai Viteazul, a fost instalat pe tronul Ţării Româneşti Simion Movilă, cu sprijin polonez, gruparea proimperială a boierilor Buzeşti l-a susţinut împotriva acestuia pe fostul paharnic Şerban, deţinătorul celui mai întins domeniu boieresc din epocă, constituit din 71 de sate şi părţi de sate. Înfrânt de Simion Movilă lângă Târgovişte, acesta s-a refugiat în Transilvania. În noiembrie 1601 se găsea lângă Dej, în tabăra imperială, pentru ca o săptămână mai târziu să depună omagiul înaintea împăratului Rudolf al II-lea. Închinarea făcută i-a adus promisiuni de ajutor militar şi financiar din partea Habsburgilor, oricând interesaţi în deschiderea unui nou front antiotoman. În iulie 1602, Şerban a reuşit să-l învingă pe Simion Movilă, inaugurându-şi în fapt domnia efectivă, sub numele de Radu Şerban (1602—1611). Nu a fost însă o domnie liniştită. Noul domn nu era recunoscut de Poartă, gruparea boierilor filoturci susţinând candidatura lui Radu Mihnea. Radu Şerban a întreprins mai multe campanii sud-dunărene antiotomane şi l-a înfrânt pe hanul tătarilor din Crimeea. În fruntea oştilor sale, la solicitarea imperialilor, a intervenit cu succes în Transilvania în anul 1603, împotriva principelui Moise Székely, care şi-a pierdut viaţa în lupta de lângă Braşov.

Experienţa acumulată pe tron i-a dovedit că stabilitatea domniei sale depindea de Poartă, şi nu de Viena, al cărei susţinător era. Acest motiv l-a făcut să întreprindă demersuri diplomatice pentru a obţine recunoaşterea sa ca domn (decembrie 1604—ianuarie 1605), finalizate cu succes. A obţinut fixarea tributului la suma aproximativă de 32.000 de galbeni, cu mult inferioară aceleia plătite de Mihai Viteazul. Pacea de la Zsitvatorok (1606) dintre cele două imperii rivale consfinţea în esenţă *statu-quo*-ul anterior începerii luptelor. A încheiat tratate („confederaţii") cu principele Transilvaniei, în august 1605 cu Ştefan Bocskai, ulterior cu Sigismund Rákoczi (1607) şi cu Gabriel Báthory (1609). Întrucât acesta din urmă visa reunirea Moldovei, Ţării Româneşti şi Transilvaniei sub conducerea sa, Radu Şerban şi-a reînnodat legăturile cu imperialii şi şi-a îmbunătăţit relaţiile cu Constantin Movilă, domnul Moldovei. Expediţia lui Gabriel Báthory în Ţara Românească (decembrie 1610—martie 1611) l-a determinat să se retragă în Moldova, la Roman. În acest timp Radu Mihnea, numit de Poartă, a devenit noul domn al Ţării Româneşti. În iulie 1611, Radu Şerban l-a înlăturat pe alesul turcilor şi a trecut cu oştile în Transilvania, împotriva principelui Gabriel Báthory. În lupta de lângă Braşov (iulie 1611) victoria a fost din nou de partea sa. Cu toate acestea, succesul obţinut cu colaborare imperială nu i-a adus înapoi tronul Ţării Româneşti, ocupat pentru a treia oară de Radu Mihnea, revenit cu o impresionantă susţinere militară turcă. Silit de împrejurările nefavorabile, Radu Şerban a luat calea pribegiei prin Polonia, Ungaria şi la curtea imperială.

Radu Şerban într-o gravură din sec. XIX

Restaurarea dominaţiei otomane şi opoziţia internă

Sub presiunea Porţii şi cu susţinerea grupării boiereşti filoturce, pe tronul Ţării Româneşti a fost instalat Radu Mihnea (1611—1616). Susţinătorii fostului domn aflat în pribegie au încercat de mai multe ori, fără succes, să revină la putere (1611,1612, 1616). Radu Mihnea i-a executat pe

Radu Mihnea

participanţii la comploturile împotriva sa; moşiile lor au fost confiscate şi dăruite oştenilor. Spre deosebire de înaintaşul său, el a sprijinit în plan intern răscumpărările de moşii. Astfel domeniul domnesc a fost micşorat, dar s-au obţinut sume importante pentru vistierie. Radu Mihnea a fost un domn învăţat, trecut prin şcolile de la Athos, Veneţia şi Padova, un adept al diplomaţiei, şi nu al armelor. Cu toate acestea, la porunca Porţii, a intervenit în 1613 în Transilvania, alături de domnul Moldovei Ştefan Tomşa al II-lea, expediţia lor comună ducând la înlocuirea lui Gabriel Báthory cu Gabriel Bethlen. În timpul domniei sale a început procesul de venire şi împământenirea a grecilor în Ţările Române, spre nemulţumirea boierimii pământene. În iulie-august 1616 Radu Mihnea a fost mutat de Poartă pe tronul Moldovei, fapt care marchează începutul unei practici ce se va încetăţeni mai târziu. Tronul Ţării Româneşti a devenit un obiect de dispută între diferiţi pretendenţi, puterea revenind în fapt unei locotenenţe domneşti, până în momentul numirii lui Alexandru Uiaş (1616-1618).

Domnia acestuia a fost caracterizată printr-o creştere numerică excesivă a elementului grec, motiv pentru care domnului i s-a adăugat şi apelativul de „Grecul”. Pe de altă parte, gruparea boierilor proimperiali, susţinută de Radu Şerban, a întreţinut o atmosferă ostilă lui Iliaş-Vodă.

La 6 iunie 1618 a avut loc o răscoală pornită de gruparea antiotomană şi ostilă grecilor. În urma acesteia, Iliaş „Grecul” şi-a pierdut tronul, în locul său fiind numit Gavril Movilă (1618-1620). Domnia sa a fost una prea scurtă pentru a lăsa urme. În 1619 a încheiat un tratat de alianţă cu Gabriel Bethlen; pe baza prevederilor acestuia şi graţie prestigiului principelui ardelean, la primirea poruncii de mazilire s-a refugiat în Transilvania. Căsătorit în 1622 cu Elisabeta Zolyomi, o nobilă maghiară bogată, a trăit până la moartea sa (1635) în preajma curţii princiare. Pe tronul Ţării Româneşti a revenit Radu Mihnea (1620—1623), care ocupa, în acelaşi timp, şi tronul Moldovei. Acesta a luat parte alături de turci la campania antipoloneză din 1621 şi a jucat un rol important în medierea păcii de la Hotin. A încheiat cu Gabriel Bethlen, în 1622, un tratat de întrajutorare. În 1623 l-a instalat pe tronul Ţării Româneşti pe fiul său minor, Alexandru Coconul (1623—1627), stârnind nemulţumirea boierimii.

Gabriel Bethlen

Alexandru Iliaş

Pentru o scurtă perioadă a trecut prin scaunul domnesc Alexandru Iliaş (1627-1629), urmat de Leon Tomşa (1629—1632). Domnia acestuia din urmă nu a fost una foarte liniştită, ea purtând amprenta ostilităţii boierimii autohtone împotriva elementului grecesc, a cărui prezenţă în anturajul domnesc sporise peste măsură. Nemulţumiţilor locali li s-au alăturat şi o parte a grecilor împământeniţi între timp prin căsătorie. Mişcarea împotriva domnului a izbucnit în anul 1630 şi, cum o parte a nemulţumiţilor şi-au găsit refugiul sub aripa lui Gheorghe Rákoczi I, autoritatea domnului a fost puternic pusă la îndoială. Ampla corespondenţă dintre domn şi principele Transilvaniei, având ca obiect revenirea fugarilor în Ţara Românească, nu a fost în măsură să rezolve starea conflictuală. Leon Tomşa a reuşit totuşi să îi înfrângă lângă Bucureşti (septembrie 1631) pe răzvrătiţii sprijiniţi de trupe ardelene, fără a putea să oprească însă fuga în Transilvania a boierilor înfrânţi, printre care se număra şi viitorul domn, aga Matei din Brâncoveni. Leon Tomşa a reuşit să îşi mai păstreze tronul până în iulie 1632, când a fost mazilit ca urmare a multelor plângeri sosite la Poartă şi a intervenţiilor principelui Gheorghe Rákoczi I. În locul său a fost numit Radu Iliaş, fiul domnului din Moldova, Alexandru Iliaş.

Gheorghe Rákoczi I

Crucea lui Leon Tomşa

Moldova, între Polonia şi Poartă

Dacă Transilvania a jucat rolul de stat-tampon între Imperiul Otoman şi cel Habsburgic, Moldovei i-a revenit un rol similar între statul polon şi cel otoman. Polonia continua să invoce „drepturi” asupra Moldovei, ba chiar şi asupra Ţării Româneşti, deşi acestea erau state supuse Porţii. Judecate din perspectiva influenţei pe care Polonia a avut-o asupra Moldovei, domniile membrilor dinastiei Movileştilor se înscriu în categoria celor cu afinităţi polonofile. Revenit la tron după scurta domnie (iun.-oct. 1600) a lui Mihai Viteazul, Ieremia Movilă (1595-1606) a fost un promotor al alianţei turco-polone. A încercat fără succes, prin înţelegere cu Ştefan Bocskai, să îl impună pe tronul Ţării Româneşti pe Simion Movilă (1605). La acelaşi vecin a apelat în anul 1606, solicitându-i sprijinul împotriva ţăranilor răsculaţi. A reuşit să profite de nesiguranţa puterii otomane, în timpul războiului acesteia cu Liga Creştină, pentru a obţine diferite favoruri. Cel mai neobişnuit dintre acestea a fost împrumutarea sumei de 40.000 de galbeni, după obţinerea domniei ereditare pentru familia sa. Printr-o activitate diplomatică abilă, Ieremia Movilă a reuşit să evite subordonarea totală a ţării faţă de Polonia lui Ioan Zamoyski, care îl ajutase să dobândească tronul.

În plan intern, politica promovată de domn a fost aceea a marii boierimi filopolone, care căuta să transfere în Moldova experienţa statului nobiliar polonez. A fost, în general, un domn gospodar, care, în condiţiile de ciumă şi secetă, a reuşit să lase ceva în urmă. A restaurat cetatea Sucevei, devenită temporar reşedinţă domnească. A ridicat mănăstirea Suceviţa şi câteva biserici. A fost preocupat de dezvoltarea cancelariei domneşti, pe care a încadrat-o cu scribi pentru limbile polonă, latină, maghiară şi turcă, încercarea lui de a transforma domnia într-o afacere de familie nu s-a bucurat de succes. În pofida recunoaşterii principiului domniei ereditare de către Poartă şi Polonia, boierimea a ţinut să îşi impună dreptul de alegere a domnului.

Ieremia Movilă, broderie de la Suceviţa

Domnia lui Constantin Movilă (1607-1611) nu a mai fost la fel de echilibrată. Noul domnitor a înclinat balanţa mai mult spre Polonia, chiar şi spre Habsburgi. A stabilit relaţii foarte apropiate cu Radu Şerban, domnul Ţării Româneşti, cu care a încheiat o alianţă şi căruia i-a oferit, în 1611, adăpost temporar în Moldova. A încheiat şi un tratat cu principele Gabriel Báthory, faţă de care se obliga la plata unui „dar” anual de 8.000 de florini.

Apropierea faţă de Habsburgi a dus la mazilirea sa, în septembrie 1611, şi la înscăunarea lui Ştefan Tomşa al II-lea (1611—1615), impus de Poartă printr-o intervenţie armată. Noul domn a încercat să promoveze aceeaşi politică de echilibru între Polonia şi Poartă, manifestând însă o mai mare afinitate faţă de ultima putere. După eşecul încercării fostului domn Constantin Movilă de a redobândi tronul cu sprijin polonez, prestigiul domnului faţă de Polonia s-a consolidat, raporturile dintre cele două state fiind reglementate printr-un tratat. Pe plan intern, Ştefan Tomşa al II-lea a luat o serie de măsuri radicale împotriva marii boierimi, căreia îi aparţinea şi neamul Movileştilor. Cu sprijin polonez, aceştia au reuşit să îl înfrângă şi să-l îndepărteze pe Tomşa (noiembrie 1615), instalându-l temporar în scaunul domnesc pe Alexandru Movilă. Poarta a intervenit în 1616, acordându-i domnia lui Radu Mihnea (1616-1619). Destul de abil, noul domn a încercat să netezească asperităţile, arătându-se în aparenţă binevoitor faţă de Movileşti şi faţă de Polonia. Fiscalitatea exagerată a determinat mai multe răscoale ţărăneşti în anii 1617-1619. Tratatul turco-polon de la Jarucha (1617), la încheierea căruia a participat şi Radu Mihnea, readucea Moldovei cetatea Hotinului şi îi asigura o oarecare linişte din partea contracandidaţilor la tronul ţării. Cu acelaşi prilej, Radu Mihnea a încheiat un tratat cu principele Transilvaniei, Gabriel Bethlen, dar şi un acord secret cu polonezii.

Doi ani mai târziu, tronul Moldovei a fost ocupat, pentru scurt timp, de croatul Gaspar Graţiani (1619-1620), un aventurier ce reuşise să câştige încrederea Porţii. Aflat în bune relaţii cu imperialii, noul domn a iniţiat o apropiere de Polonia, în vederea reluării luptei antiotomane. Opţiunile sale politice nu au fost împărtăşite de Gabriel Bethlen, principele Transilvaniei. Informată de demersurile sale, puterea suzerană l-a mazilit în august 1620. O mare parte a statelor europene erau angrenate în Războiul

de 30 de Ani, astfel că apelul lui Gaspar Grațiani la reluarea luptei antiotomane a rămas fără ecou. Polonia, direct interesată, a fost singura care i-a răspuns, însă fără succes. În septembrie 1620, îndrăznețul domn a fost asasinat de boieri.

Războiul turco-polon inițiat în aceste împrejurări s-a finalizat prin pacea de

Gaspar Grațiani, domn al Moldovei

la Hotin (1621). În locul lui Alexandru Iliaș (1620-1621) Poarta l-a reinstalat pe tronul Moldovei pe Ștefan Tomșa al II-lea (1621—1623), a cărui scurtă domnie a fost urmată de revenirea lui Radu Mihnea (1623—1626). Titulatura sa era, de această dată, de „domn și voievod al Moldovei și Țării Românești”, Radu Mihnea reunind, practic, ambele țări sub conducerea sa. A fost o domnie scurtă, dar liniștită, domnul aflându-se în bune relații atât cu Poarta, cât și cu principele Transilvaniei și cu țările creștine. I-au succedat la tron domnii din familia Movileștilor, între care Miron Barnovschi (1626—1629) s-a remarcat prin

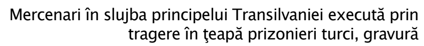
Sigiliul lui Ștefan Tomșa

„așezămintele” referitoare la readucerea țăranilor fugiți, organizarea vieții bisericești, gruparea curtenilor pe „bresle”, reorganizarea cancelariei domnești. Pe plan extern a încercat să promoveze o politică de echilibru. Simpatiile sale se îndreptau însă spre Polonia, unde a obținut indigenatul. Acest fapt a determinat, alături de plângerile interne, mazilirea lui în 1629. Au urmat ani de dese schimbări la tronul domnesc până în 1634, când vornicul Lupu a reușit să obțină tronul Moldovei.

Transilvania: restaurație și teroare

„Criza” de autoritate politică a principilor transilvani, inițiată încă din 1597 de atitudinea șovăielnică a lui Sigismund Báthory, la care au contribuit însă și intervențiile imperialilor, a creat situații dificile pentru Transilvania. Pentru prima dată de la tulburările generate de constituirea principatului de sine stătător, asistăm la o creștere a influenței partidei habsburgofile, cu implicații asupra stăpânirii și conducerii Transilvaniei. Desele schimbări la tronul princiar, generate de revenirile lui Sigismund Báthory (a treia oară în 1601; a patra oară în 1601-februarie 1602), dar și ale generalului Gheorghe Basta și ale comisarilor împăratului Rudolf al II-lea (1602-1603, 1603-1604), au creat în principat o stare de dezorganizare și de criză a autorității. Pretențiile emise de Basta - devenit, rând pe rând, guvernator, comisar suprem și comandant militar al țării - cu privire la întreținerea trupelor de mercenari, jafurile practicate de acestea, fiscalitatea excesivă la care a fost supusă țara, ciuma, foametea, catolicizarea forțată și dorința lui Rudolf al II-lea de a transforma Transilvania într-o provincie a Casei de Austria au creat nemulțumiri la nivelul tuturor categoriilor sociale. Nobilimea filoturcă s-a grupat în jurul lui Moise Székely, care obținuse sprijinul Porții în schimbul promisiunii de a preda cetățile Lipova și Ineu. În mai-iunie 1603, cu ajutorul trupelor turcești, Moise Székely a pus sub semnul întrebării stăpânirea habsburgică asupra Transilvaniei. Pentru remedierea grabnică a situației, Radu Șerban, domnul Țării Românești, a intervenit în Transilvania la cererea imperialilor, obținând victoria în lupta de lângă Brașov (17 iulie 1603). Moise Székely și-a pierdut viața pe câmpul de luptă, iar domnul român a devenit conducătorul Transilvaniei în intervalul iulie-septembrie 1603. După puțin timp, generalul Basta și comisarii imperiali au reluat, în numele împăratului, controlul asupra țării (1603—aprilie 1604).

O parte a stărilor Transilvaniei, nemulțumite de situația creată, și-au descoperit noul conducător în persoana lui Ștefan Bocskai - fost partizan al partidei habsburgofile, trecut acum de partea celei prootomane. Bun organizator militar, înzestrat cu suficientă abilitate diplomatică, acesta a reușit să-i atragă de partea sa pe haiduci și pe secui, cărora le-a promis restituirea vechilor libertăți. Și-a apropiat treptat și restul stărilor din comitate, mai ales după ce Poarta l-a recunoscut ca principe al Transilvaniei și i-a trimis însemnele de domnie (noiembrie 1604). Rămânea ca pentru deplina reușită să obțină și acordul Universității Săsești, în special al orașului Sibiu, rămase credincioase Habsburgilor și, mai ales, încrezătoare în revenirea acestora în forță cu sprijinul lui Radu-Vodă din Țara Românească.

Mercenari în slujba principelui Transilvaniei execută prin tragere în țeapă prizonieri turci, gravură

Succesele militare obţinute de Bocskai împotriva Habsburgilor, care au dus la ocuparea cetăţilor Satu Mare, Újvár, Tokaj şi a teritoriilor din jur, i-au consolidat puterea internă şi prestigiul extern. Convocate în Adunarea Ţării de la Mediaş, stările transilvane au depus, la 14 septembrie 1605, jurământul oficial de credinţă faţă de principele Ştefan Bocskai, venit cu o suită impunătoare la ceremonia la care au asistat şi solii domnilor români şi aceia ai sultanului. Între timp, la 5 august 1605 fusese încheiat, la Târgovişte, un tratat de alianţă între Transilvania şi Ţara Românească. În noiembrie 1605, turcii i-au confirmat principelui şi titlul de rege al Ungariei de Mijloc şi au scutit Transilvania de plata tributului pe timp de 10 ani. La revenirea în Ardeal, Bocskai urma, în schimb, să le predea cetăţile Lipova şi Ineu. Adunarea Ţării convocată la Cluj, în aprilie 1606, a luat în discuţie noua situaţie creată prin numirea lui Bocskai ca rege al Ungariei, decizând să păstreze şi pe viitor libertatea principatului şi libera alegere a principelui. Cu acelaşi prilej, stările Transilvaniei şi-au desemnat reprezentanţii la Dieta de la Caşovia.

Tratativele începute cu solii lui Rudolf al II-lea au fost finalizate prin încheierea păcii de la Viena (iunie 1606), prin care lui Bocskai îi erau recunoscute atât titlul de principe al Transilvaniei, cât şi stăpânirea cetăţilor Satu Mare şi Tokaj şi a comitatelor Bereg şi Ugocsa. Principele Transilvaniei a contribuit, de asemenea, la încheierea păcii de la Zsitvatorok (noiembrie 1606), prin care se punea capăt războiului început în 1593. *Statu-quo-ul* restabilit între cele două imperii a durat, cu reînnoiri succesive, până în anul 1663. Transilvania rămânea pe mai departe un principat autonom sub suzeranitatea Porţii, punându-se astfel capăt intervenţiilor militare din partea împăratului creştin.

Un principe al bunei vecinătăţi

Moartea neaşteptată a principelui Ştefan Bocskai, aflat în Ungaria în cea mai mare parte a timpului, a pus capăt conducerii Transilvaniei prin locţiitori şi a readus instabilitatea politică. Bocskai îl desemnase prin testament ca succesor al său pe Valentin Drugeth de Homonnai, comite de Zemplén şi Maramureş, care obţinuse şi acordul Porţii. Stările l-au ales însă pe Sigismund Rákoczi (1607—1608), care se remarcase prin activitatea sa de locţiitor al principelui, respingând astfel candidaturile lui Valentin Drugeth şi Gabriel Báthory. Ţinând încă o dată să demonstreze dreptul lor asupra desemnării conducătorului ţării, stările au reafirmat şi condiţia ca acesta să fie un reprezentant al nobilimii ardelene. Situaţia nu a fost acceptată nici de Homonnai, susţinut în continuare de Poartă, care i-a atras de partea sa pe haiducii cărora Adunarea Ţării le desfiinţase drepturile, şi nici de Gabriel Báthory, susţinut de imperiu. În aceste condiţii, lupta pentru putere a continuat, stările regrupându-se în funcţie de intervenţiile venite din partea celor două puteri. Pus în faţa acestor presiuni, Sigismund Rákoczi a renunţat la tron prin convenţia de la Cluj (februarie 1608), în favoarea tânărului Gabriel Báthory de Somlio, care va fi „ales" principe de Adunarea Ţării în martie 1608.

Sigismund Rákoczi, principe al Transilvaniei

Cu ocazia acestei alegeri, stările au insistat, mai mult decât de obicei, asupra păstrării dreptului lor de liberă alegere a principelui, menţinerii păcii cu cele două puteri vecine şi a bunelor relaţii cu cele două ţări româneşti, folosirii haiducilor numai în scopul apărării ţării, păstrării libertăţilor secuilor etc. Demersurile întreprinse la Poartă în numele principelui de către Gabriel Bethlen, cu colaborarea domnului Ţării Româneşti şi a hanului Crimeii, au fost finalizate cu succes. Noul principe a fost recunoscut de Poartă în noiembrie 1608, primind, odată cu însemnele de domnie, şi iertarea ţării de plata tributului pe timp de trei ani. Tratativele cu Habsburgii au fost mai anevoioase, fiind influenţate de mişcările haiducilor. Prin încheierea tratatelor cu Ţara Românească şi Moldova

Gabriel Báthory

din 1608, principele a încercat să se ridice deasupra domnilor din ţările vecine. Tentativa lui de a se impune printr-o politică internă autoritară, cu sprijinul nobililor aduşi din Ungaria, a generat nemulţumiri în rândul stărilor; secuilor şi saşilor li s-au încălcat privilegiile, nobilimea a fost terorizată. La sfârşitul anului 1610, Gabriel Báthory şi-a început expediţia din Ţara Românească, asumându-şi temporar şi titlul de domn al acesteia. Înfrânt în cele din urmă de Radu Şerban pe câmpul de luptă de lângă Braşov (1611), Gabriel Báthory a căzut în dizgraţia Porţii şi a Habsburgilor. Turcii au descoperit în persoana lui Gabriel Bethlen pe candidatul cel mai potrivit pentru tronul princiar al Transilvaniei, iar expediţia desfăşurată de aceştia în toamna anului 1613, cu participarea trupelor conduse de Radu Mihnea, domnul Ţării Româneşti, şi de Ştefan Tomşa al II-lea, domnul Moldovei, a pus capăt domniei lui Gabriel Báthory. El şi-a găsit sfârşitul în cetatea Oradea, asasinat de propriii haiduci.

Gabriel Bethlen şi epoca sa

3

Întrunite în Adunarea Generală de la Cluj (22 octombrie 1613), stările convocate de turci au luat în considerare propunerea Porţii, consimţind la alegerea lui Gabriel Bethlen.

Gabriel Bethlen

Începutul domniei

Înscăunarea solemnă s-a desfăşurat în prezenţa oştilor turceşti şi a celor româneşti, în frunte cu domnii români. Cu acest prilej cei trei vecini, aflaţi sub aceeaşi suzeranitate, şi-au jurat prietenie veşnică şi ajutor reciproc la nevoie. „Condiţiile" impuse noului principe de către Adunarea Stărilor şi dorinţele acesteia privind conţinutul *'ahdname*-ului ce urma a fi solicitat Porţii dezvăluie insistenţa stărilor pentru prevederi exprese care să respecte pe viitor *libera electio* a principelui - urmând să nu fie acceptat acela *qui non est patriota vel ex sangvine hungarico* - şi să asigure bunele relaţii de prietenie cu Ţările Române. Într-adevăr, *'ahdname*-ul acordat în iulie 1614 de către sultanul Ahmed I respecta aceste dorinţe ale stărilor şi stabilea haraciul Transilvaniei la 10.000 de galbeni.

Venit la putere cu sprijin turcesc şi românesc, Gabriel Bethlen era un bun cunoscător al realităţilor politice ale epocii, înzestrat cu reale calităţi de diplomat, el a apreciat că numai relaţiile bune cu Poarta şi cu Ţările Române îi puteau asigura liniştea şi chezăşia domniei şi a ţării. Ameninţat de Habsburgi cu susţinerea altor pretendenţi la tron şi recunoscut doar ca „voievod" sau „guvernator", Gabriel Bethlen a cedat presiunii turcilor, renunţând în favoarea acestora la cetatea Lipova (1616). A reuşit să salveze însă Ineul şi să obţină o nouă scutire de tribut, ca urmare a participării sale, cu o oaste de 12.000 de oameni, la războiul dintre Polonia şi Poartă. Trimişii principelui au reuşit cu acest prilej să medieze între cele două părţi, contribuind la încheierea acordului de la Jarucha (septembrie 1617). Prin acesta, Polonia se angaja, printre altele, să nu mai intervină în problemele Moldovei, Ţării Româneşti şi ale Transilvaniei. Participarea personală a principelui la campania împotriva polonezilor din anul 1617, alături de Alexandru Iliaş, domnul Ţării Româneşti, şi de Radu Mihnea, domnul Moldovei, şi tratativele purtate cu acest prilej s-au concretizat în perfectarea şi semnarea tratatului de alianţă şi bună vecinătate de la Soroca (26 septembrie 1617), între Gabriel Bethlen şi Radu Mihnea. Mai târziu, principele a încheiat un tratat asemănător, sub forma unei „confederaţii" (1619), cu noul domn al Ţării Româneşti, Gavril Movilă, înscăunat cu sprijinul său direct.

Politica de fidelitate faţă de Poartă a lui Gabriel Bethlen a dus la deteriorarea relaţiilor acestuia cu domnul moldovean Gaspar Graţiani, care trecuse deschis de partea polonezilor şi a Habsburgilor, principele intervenind pe lângă turci pentru schimbarea lui (1620). Între timp, în Ţara Românească ajunsese din nou la putere Radu Mihnea, cu care Gabriel Bethlen a reînnoit, la Cluj (1622), mai vechiul tratat de prietenie. Intervenţiile diplomatice împotriva lui Alexandru Iliaş, Gaspar Graţiani, Radu Mihnea şi Miron Barnovschi ilustrează evoluţia unei politici veleitare a lui Gabriel Bethlen, care din protejat al turcilor şi al domnilor români a încercat să devină un protector al acestora din urmă. Faţă de o asemenea politică a unui principe autoritar şi care dispunea de o armată puternică, domnii români au fost nevoiţi să apeleze la Poartă pentru reglementarea raporturilor lor. În 1628, ca urmare a plângerilor domnului Ţării Româneşti, turcii i-au interzis în termeni categorici principelui să mai intervină în afacerile domnilor de peste Carpaţi.

Autoritate princiară şi politică de reforme

Pentru consolidarea puterii, noul principe, înscăunat prin forţă, trebuia să recâştige încrederea stărilor faţă de instituţia princiară, degradată prin abuzurile lui Gabriel Báthory, şi, în acelaşi timp, să-şi consolideze propria-i autoritate în vederea unei politici eficace atât pe plan intern, cât şi pe plan extern, în februarie 1614 el a restituit saşilor oraşul Sibiu. A intervenit pentru schimbarea compoziţiei şi funcţionării Adunării Stărilor, delegaţii aleşi fiind reduşi la cel mult o treime, ceilalţi urmând să fie numiţi de principe dintre dregătorii săi de încredere. Bethlen a eliminat, în acest fel, posibilitatea oricărei opoziţii eficiente din partea Adunării Ţării, transformând instituţia reprezentativă într-un instrument docil al guvernării sale autoritare. La aceasta s-a adăugat promovarea în Consiliul Princiar şi în demnităţile de la curte a unor oameni noi, remarcaţi nu pentru originea lor nobiliară, ci prin pregătirea şi meritele lor personale. Cum autoritatea princiară era, înainte de toate, o problemă de autonomie financiară faţă de stări, Gabriel Bethlen a urmărit cu consecvenţă sporirea veniturilor proprii, ceea ce explică seria măsurilor cu caracter fiscal, comercial, monetar, militar şi social.

Începutul acestora a fost făcut prin revizuirea tuturor donaţiilor şi înnobilărilor acordate după 1585, prilej de a spori domeniul princiar şi veniturile ţării. În 1616, principele a dispus efectuarea unei conscrieri fiscale (*connumeratio*) a contribuabililor, în conformitate cu hotărârile Adunării Ţării din 1608, revenindu-se astfel la sistemul mai vechi de impunere pe porţi. Întrucât sistemul fiscal rămânea unul tradiţional, Gabriel Bethlen a căutat să-şi consolideze puterea şi autoritatea prin intervenţii în domeniile comerţului, mineritului, baterii de monede şi producţiei meşteşugăreşti. A stimulat comerţul exterior, introducând totodată monopolul princiar asupra anumitor produse căutate de negustori. În acelaşi timp, a reorganizat şi a intensificat exploatarea minelor şi a salinelor, care aducea venituri regaliene de mare importanţă pentru vistierie, iar prin emisiuni monetare repetate cu monedă măruntă devalorizată a crescut veniturile statului. Etatismul princiar se regăseşte şi în politica preţurilor, Gabriel Bethlen solicitând Adunării Ţării să discute şi să decidă „limitaţii" ale preţurilor la diferite materii prime şi articole meşteşugăreşti, măsură completată prin aducerea unor meşteri pricepuţi din afara Transilvaniei, care, la adăpostul privilegiilor obţinute, să poată produce mai ieftin şi mai de calitate decât breslele. Toate aceste practici economice, dominate de intervenţionism, au constituit o politică complexă prin care principele a reuşit să-şi asigure o independenţă reală faţă de stări şi să subordoneze voinţa acestora efortului centralizator.

Monedă din aur emisă de Gabriel Bethlen

În acelaşi scop, Gabriel Bethlen a vizat şi lărgirea bazei sociale a puterii sale, fiind preocupat atât de îngrădirea autorităţii şi influenţei instituţiei reprezentative a stărilor, cât şi de reformarea armatei, prin constituirea unei oştiri permanente de mercenari, bine instruită şi înzestrată, cu o mare mobilitate. Însemnătatea dobândită de oastea de mercenari şi creşterea rolului pedestrimii, odată cu progresul armelor de foc, au schimbat nu doar tactica militară, în defavoarea tradiţionalei cavalerii nobiliare, ci şi opţiunile principelui în materie de politică socială. Noul sistem i-a impus grija pentru colectarea dărilor militare şi preocuparea legată de promovarea unei largi categorii ostăşeşti care, fără a constitui o nobilime propriu-zisă, se bucura de unele libertăţi nobiliare în schimbul slujbei militare. Astfel se explică înnobilările practicate atât pe domeniile fiscale (Făgăraş, Chioar, Gherla, Gurghiu etc.), cât şi pe cele nobiliare. Pentru a stopa înrolările şi mai cu seamă înnobilările iobagilor, stările au cerut principelui, în 1619, să renunţe la asemenea practici, să restituie iobagii fugiţi şi înrolaţi, celor români Adunarea Stărilor interzicându-le, în 1620, să poarte arme şi mai apoi, în 1623, să umble călare şi înarmaţi.

Clujul în 1617, acvaforte

Gabriel Bethlen. Gravură cu blazonul familiei și a principatului

Politica de reforme a lui Gabriel Bethlen nu a ocolit nici problema bisericii. A păstrat echilibrul între religiile recepte, precum și toleranța față de religia ortodoxă, fără a-i lipsi inițiativa și intenția convertirii românilor la Calvinism, după cum rezultă din corespondența sa cu patriarhul Chirii Lucaris. Aceluiași flux reformator i-au fost supuse problemele educației și învățământului, principele acordându-le fiilor de iobagi dreptul de a frecventa școlile sătești și pedepsindu-i pe stăpânii care se opuneau acestei dispoziții (1624). Pentru a asigura ridicarea unei noi generații de funcționari instruiți, necesari politicii princiare de reformă, Gabriel Bethlen a înființat Colegiul Academic de la Alba-Iulia (1622), pe care l-a înzestrat cu o bibliotecă bogată și cu profesori renumiți aduși din străinătate.

Toate aceste măsuri i-au permis o largă autonomie decizională în raport cu stările și, în același timp, au făcut posibile demersurile sale de politică externă care au asigurat prestigiul european al principatului.

Transilvania și Războiul de 30 de Ani

Numirea ca principe a lui Gabriel Bethlen prin voința sultanului și cu sprijinul domnilor din Țările Române a dus la înăsprirea raporturilor Transilvaniei cu Habsburgii. Trupele imperiale au efectuat incursiuni în părțile vestice ale principatului, reușind să ocupe pentru un timp o serie de cetăți de importanță strategică, între care Chioar, Tășnad și Ecsed. Acestor inițiative militare diplomația habsburgică le-a asociat o susținută campanie de denigrare a lui Bethlen și de sprijinire la tronul princiar a lui Gheorghe Homonnai. Succesele oștilor ardelene și consolidarea domniei lui Gabriel Bethlen cu sprijinul Porții i-au constrâns pe Habsburgi să încheie cu principele Tratatul de la Trnava (6 mai 1615), reînnoit în 1617, prin care îi recunoșteau stăpânirea și se obligau să restituie cetățile ocupate.

Izbucnirea Războiului de 30 de Ani, care a grupat o bună parte a statelor europene în două coaliții, liga Catolică și Uniunea Evanghelică, i-a oferit lui Gabriel Bethlen prilejul de a se implica în conflict de partea acestei din urmă alianțe, sub pretextul ajutării cehilor protestanți răsculați (1619-1622). Intervenția a avut loc cu acordul Porții, iar tratativele cu cehii au fost purtate prin intermediul lui Marcu Cercel, fiul fostului domn al Țării Românești. Prin mișcări rapide de trupe, Bethlen a reușit să ocupe o serie de localități precum Bratislava (octombrie 1619), Košice, Nové Zámky, Trnava și Nyitra. S-a ajuns la încercuirea și asediul Vienei (noiembrie 1619), acțiune la care Gabriel Bethlen a renunțat pe neașteptate din cauza veștilor privitoare la sprijinul acordat de polonezi lui Gheorghe Homonnai și la pregătirea de către acesta a unei intervenții în Transilvania. Pentru reluarea conflictului, principele a apelat la Poartă spre a primi ajutor de 2.000 de pedestrași din Moldova și de 1.000 de călăreți din Țara Românească.

Opoziția nobiliară din nordul Ungariei, întrunită în Dieta de la Banská Bystrica, i-a oferit lui Bethlen coroana regală, dar principele, luând în considerare poziția Porții și condițiile puse de stările transilvane, a evitat să o primească. El a semnat celebra *Diploma regis*, însă a refuzat încoronarea și a respins orice limitare a autorității sale în materie de guvernare, decepționând astfel o parte însemnată a aristocrației nobiliare, care a preferat revenirea la supunerea față de Habsburgi. Rezultatele de pe câmpul de luptă - câteva victorii obținute de Bethlen, înfrângerea cehilor la Muntele Alb, cucerirea cetății Vác de către turci - au impus părților beligerante încheierea Tratatului de pace de la Mikulov, din 6 ianuarie 1622. Prin acesta,

Sigilul lui Gabriel Bethlen

Ferdinand II de Habsburg

Gabriel Bethlen renunţa la titlul de rege al Ungariei, care îi revenea lui Ferdinand de Habsburg împreună cu comitatele din vestul Ungariei. Bethlen obţinea, în schimb, recunoaşterea sa în calitatea de principe al Transilvaniei, căreia îi adăuga şi titlurile de principe ales al Imperiului Romano-German şi de duce de Oppeln şi Ratibor; el obţinea, de asemenea, stăpânirea viageră a celor şapte comitate (Satu Mare, Bereg, Ugocsa, Borsod, Abaúj, Zemplén şi Szabolcs) pe care le ocupase în nordul Ungariei, precum şi suma anuală de 50.000 de florini drept cheltuieli pentru întreţinerea de mercenari şi a cetăţilor. Cu toate că prevederile păcii nu l-au mulţumit pe Gabriel Bethlen, Principatul Transilvaniei a ieşit în urma ei consolidat şi cu prestigiul diplomatic mult sporit.

După obţinerea colaborării unor principi protestanţi şi a acordului Porţii, Gabriel Bethlen a reluat, în august 1623, acţiunile militare împotriva Habsburgilor, fără însă a mai avea succese deosebite. Noul tratat de pace încheiat la Viena, în 8 mai 1624, relua, cu unele modificări, prevederile păcii de la Mikulov. Astfel, Bethlen renunţa la ducatele Oppeln şi Ratibor, dar păstra pe timpul vieţii cele şapte comitate şi, cu titlu veşnic pentru Transilvania, localităţile Baia Mare, Baia-Sprie şi Ecsed. Cu toate aceste avantaje, principele a continuat să fie preocupat de coaliţia protestantă antihabsburgică, redeschizând, în septembrie 1626, conflictul cu Viena printr-o nouă campanie militară. Scurtă ca durată, aceasta s-a încheiat în 20 decembrie 1626, prin pacea de la Bratislava, care a reluat clauzele tratatelor anterioare şi a marcat, în acelaşi timp, renunţarea definitivă a lui Bethlen la o politică potrivnică

Monedă de aur emisă de Gheorghe Rákoczi I

Habsburgilor. Mai mult chiar, spre sfârşitul vieţii, principele a oferit Vienei participarea la o posibilă uniune matrimonială cu familia imperială. Această schimbare venea în contradicţie cu politica sa de o viaţă şi cu testamentul său, care recomanda păstrarea bunelor raporturi cu Poarta şi cu Ţările Române vecine ca o garanţie a păstrării şi consolidării ţării. Se cuvine să amintim însă că noua orientare politică a lui Gabriel Bethlen, precum şi încercarea de a dobândi cu sprijin suedez şi rusesc coroana Poloniei au rămas doar în fază de proiecte, principele încetând din viaţă la 15 noiembrie 1629.

Gheorqhe Rákoczi I

Dincolo de aspiraţii şi de neîmpliniri, domnia lui Gabriel Bethlen rămâne în istoria Transilvaniei în primul rând prin realizările sale, materializate în formula unei guvernări autoritare care şi-a supus stările şi a reuşit să ducă o politică externă activă, având drept rezultat consolidarea principatului şi sporirea prestigiului acestuia în faţa Porţii şi a statelor europene, cu deosebire a celor protestante. Înscăunat peste voia stărilor şi cu sprijin din afară, noul principe a ştiut să-şi consolideze autoritatea în interior, să iniţieze o serie de reforme prin care să sporească veniturile personale şi prin aceasta să poată angaja ţara într-o politică nu numai de supunere faţă de Poartă şi de bună vecinătate cu Ţările Române, ci şi de cuceriri ale unor teritorii stăpânite de Habsburgii catolici. Prin participarea la Războiul de 30 de Ani, Gabriel Bethlen a reuşit să integreze Transilvania în marile sisteme de alianţă europene şi, cu sprijin militar turcesc şi românesc, să obţină o serie de victorii care au asigurat principatului un rol important în sistemul echilibrului politic din Europa vremii.

Dispariţia lui Gabriel Bethlen a stârnit îngrijorarea Porţii, otomanii confirmând instalarea pe tronul princiar a Ecaterinei de Brandenburg, soţia fostului principe, urmând ca aceasta să conducă ajutată de Ştefan Bethlen. Stările nobiliare au profitat de această situaţie pentru a înlătura consecinţele politicii reformatoare a lui Gabriel Bethlen şi a limita puterea princiară. Situaţia internă s-a complicat prin redeschiderea conflictelor religioase. Trecută în secret la catolicism şi sprijinită de Ştefan Csáky, Ecaterina de Brandenburg a intrat într-un conflict deschis cu partida protestată condusă de Ştefan Bethlen. Lupta pentru putere dintre grupările nobiliare i-a dat câştig de cauză lui Gheorghe Rákoczi I (1630—1648), Ecaterina de Brandenburg fiind silită să abdice în septembrie 1630.

Ecaterina de Brandenburg, soţia principelui Gabriel Bethlen

Epoca domniilor autoritare

4

Domnia lui Matei Basarab a fost marcată de legăturile cu principii Rákoczeşti din Transilvania şi de relaţiile sale cu domnul Moldovei, Vasile Lupu, desfăşurate toate, desigur, sub cupola comună a puterii suzerane.

Bulă de aur de la Matei Basarab din anul 1645

Matei Basarab

Ţara Românească: Matei Basarab

Pe fundalul ostilităţii crescute a boierimii locale faţă de elementele levantine în ascensiune numerică în funcţiile de conducere, boierimea l-a ales domn, în august 1632, pe Matei din Brâncoveni, pretendent din 1631 şi venit acum din Transilvania cu sprijin militar.

Îndrăzneala boierilor era posibilă şi se datora sprijinului pe care aga Matei îl avea din partea paşei de Silistra şi Oceakov, dar şi unui context favorabil al politicii externe. În octombrie 1632, în lupta de la Plumbuita sau Obileşti, oastea lui Radu Iliaş, domnul numit de turci, a fost înfrântă, iar Matei-Vodă a început demersurile la Poartă pentru acceptarea lui ca domn de către sultan. Tratativele au fost anevoioase, susţinerii din partea lui Abaza-Paşa şi a principelui Gheorghe Rákoczi I adăugându-i-se participarea financiară substanţială a candidatului, dar s-au finalizat cu succes. Matei-Vodă s-a înfăţişat în persoană sultanului, a rămas timp de o lună la Constantinopol, de unde a revenit, în martie 1632, cu toate onorurile cuvenite unui domn al Ţării Româneşti. Preţul succesului a fost creşterea tributului ţării de la 45.000 la 130.000 de taleri pe an. Urmând modele şi practici mai vechi, noul domn şi-a luat numele de Basarab sau Basarabă (septembrie 1632), socotindu-se nepot al lui Neagoe Basarab.

Apreciat de contemporani ca un gospodar şi oştean de valoare, Matei Basarab, în îndelungata sa domnie (1632-1654), a iniţiat mai multe măsuri organizatorice pe plan intern şi extern. I-a rechemat în ţară pe boierii pribegiţi şi a reuşit cu abilitate şi cu dăruiri de slujbe să se impună boierimii şi să se bucure de sprijinul ei, evitând, în prima parte a domniei, organizarea de comploturi şi mişcări ostile. Până la sfârşitul domniei sale a sprijinit boierimea locală şi a evitat să promoveze elementele levantine. Regimul politic instituit de el a fost considerat unul autoritar, asemănător acelora din Transilvania lui Gheorghe Rákoczi I şi din Moldova lui Vasile Lupu.

Marea majoritate a daniilor domnului au fost făcute pentru biserici şi mănăstiri, el însuşi ctitorind şi renovând aproape 30 de biserici. Între construcţiile religioase s-au aflat şi unele de la muntele Athos, din Transilvania şi din Bulgaria. Cu toate acestea, în 1639 a interzis închinarea unor mănăstiri din ţară către Athos, oprind scurgerea bogăţiilor din ţară cu preţul stârnirii aversiunii unor cercuri bisericeşti. Preocupat de organizarea militară, pe lângă oastea de ţară, a întreţinut mercenari, a crescut numărul pedestraşilor înzestraţi cu arme de foc, a înfiinţat corpul seimenilor cu archebuze. În domeniul justiţiei s-a îngrijit, în 1652, de editarea *Îndreptării Legii*. A sprijinit tipografia, moara de hârtie de la Călimăneşti, sticlăria, redeschiderea şi exploatarea minelor de fier şi cupru de la Baia de Aramă şi Baia de Fier; a răscumpărat de la arendaşii levantini exploatarea salinelor şi a vămilor. Din perspectiva fiscalităţii, politica internă promovată de domn a fost însă una excesivă. Reforma iniţiată în acest domeniu - un nou sistem de impunere, al „talerului", după numele unităţii de impunere (1634) - a avut consecinţe excesiv de apăsătoare pentru ţăranii contribuabili, provocând fuga acestora. Amploarea dobândită de acest fenomen l-a făcut pe domn să introducă stricta respectare a „năpăştilor", adică răspunderea colectivă a satului pentru dările fugarilor; asupra acestui sistem s-a revenit în 1653, la sfârşitul domniei, în general, politica internă promovată de Matei Basarab a fost una de întărire şi de consolidare a puterii domneşti. Ea s-a înscris într-o arie mai largă europeană, la fel procedând şi vecinii din nord, Gheorghe Rákoczi I şi Vasile Lupu. Drumul urmat pentru dobândirea tronului - prin forţă militară şi apoi recunoaşterea prin plata banilor — a fost exemplul pe care l-a respectat în relaţiile cu Poarta. Oastea sa de mercenari era gata la nevoie să-l apere, iar pungile cu galbeni îi erau suficiente pentru obţinerea favorurilor. Cu Gheorghe Rákoczi I a

încheiat un tratat de alianţă în iulie 1635; acesta a fost reînnoit în anii 1638, 1640, 1647 şi 1650 (acesta din urmă cu Gheorghe Rákoczi al II-lea). Aceste tratate asigurau principilor o poziţie de preeminenţă, domnul Ţării Româneşti obligându-se să dea o sumă de bani (5.000 de florini) şi doi cai cu harnaşamentul lor, asemeni unui vasal faţă de seniorul său. „Confederaţiile” încheiate cuprindeau şi prevederi referitoare la ajutorarea militară, care s-au şi aplicat în practică. Din motive lesne de înţeles, nu se explicitează aici alianţa împotriva puterii suzerane. În realitate, în 1636, Matei Basarab a oferit ajutor militar lui Gheorghe Rákoczi I în lupta de la Salonta împotriva turcilor.

În privinţa legăturilor cu Moldova după 1634, data numirii lui Vasile Lupu ca domn de către Poartă, ele au devenit tensionate în special după încercările nereuşite, din intervalul 1635-1637, ale lui Vasile Lupu de a-l prinde pe Matei Basarab. Neînţelegerile dintre cei doi domni, de natură personală în esenţă, erau susţinute de intrigile Porţii. Vasile Lupu intenţiona obţinerea tronului Ţării Româneşti pentru fiul său Ioan; în replică, Matei Basarab îl sprijinea pe Ioan Movilă, pretendent aflat în Transilvania. Intervenţia militară din 1637 a lui Vasile Lupu în Ţara Românească, desfăşurată cu acordul Porţii, nu a avut finalul aşteptat de acesta. Matei Basarab, sprijinit de trupe ardelene, a fost sfătuit să evite lupta, iar Vasile Lupu a primit ordinul de a se întoarce în ţară. Victoria a revenit, în fapt, domnului Ţării Româneşti, care, în toamna lui 1637, a fost confirmat pe tron. Conflictul s-a redeschis în 1639, când Vasile Lupu a obţinut tronul Ţării Româneşti pentru fiul său şi mazilirea lui Matei Basarab. Expediţia armată a domnului moldovean s-a încheiat însă cu un eşec, prin lupta de la Nenişori, lângă apa Ialomiţei (3 decembrie 1639). După aceasta, Matei Basarab a fost reconfirmat pe tron, la fel ca şi Vasile Lupu. După 1648 relaţiile au reînceput să se deterioreze. Matei Basarab a obţinut sprijinul lui Gheorghe Rákoczi al II-lea, în timp ce Vasile Lupu, bucurându-se de susţinerea cazacilor şi a tătarilor, făcea proiecte extinse de ocupare a tronurilor Ţării Româneşti şi Transilvaniei. Pe fondul unui complot boieresc condus de marele-logofăt Gheorghe Ştefan, a avut loc, în 1653, intervenţia militară a trupelor ardelene şi muntene cu scopul înlăturării de pe tron a lui Vasile Lupu. Victoria le-a surâs doar o lună. Vasile Lupu, revenit cu ajutorul militar al cazacilor hatmanului Timuş Hmelniţki, a redobândit tronul şi a luat iniţiativa militară, încercând încă o dată, cu acordul marelui-vizir, înlăturarea lui Matei Basarab, care îl adăpostea pe pretendentul Gheorghe Ştefan. După ciocnirea de la Şoplea

Regele Poloniei Vladislav al IV–lea

(26 mai 1653), bătălia decisivă a avut loc o zi mai târziu la Finta, cu ample desfăşurări de forţe. Neplata lefurilor promise de domn înaintea luptei de la Finta, alături de instigările lui Constantin Şerban, pretendent la tronul ţării, a generat alte nemulţumiri şi tulburări în rândul oştenilor mercenari: seimeni, dorobanţi, străini etc. Măsurile de forţă preconizate de domn pentru a depăşi criza — un mare număr de seimeni au fost supuşi birului şi s-a apelat la ajutorul militar al lui Gheorghe Rákoczi al II-lea şi la tătari - nu au mai putut fi aplicate. Domnul a încetat din viaţă la 9 aprilie 1654, chinuit de rana primită la Finta.

Pe parcursul domniei sale îndelungate, Matei Basarab, pus de multe ori în dificultate de Poartă, a avut şi tentative de a se alătura unei posibile coaliţii antiotomane. Până la încheierea Războiului de 30 de Ani (pacea de la Linz din 1645), la iniţiativa regelui Poloniei Vladislav al IV-lea, domnul Ţării Româneşti este numit „generalisim al întregului Orient”, cu misiunea de

Pisania bisericii din Măxineni, ctitorită de Matei Basarab

eliberare a creştinilor sud-dunăreni. Dar aceste demersuri de coalizare au rămas fără urmări esenţiale. Dispariţia lui Matei Basarab a pus capăt nu numai unei domnii îndelungate, ci şi unei perioade de linişte şi de relativă prosperitate. A fost o domnie echilibrată, care a încercat să crească prestigiul ţării în plan extern atât în relaţiile cu Poarta, cât şi cu alte state creştine. În plan intern s-a bucurat de sprijinul boierimii autohtone şi al celei împământenite, precum şi de cel al unei numeroase armate bazate, după modelul extern, pe mercenari, dar şi pe seimeni şi dorobanţi. Reversul acestei colaborări a fost politica fiscală excesivă promovată în defavoarea ţărănimii şi, în final, imposibilitatea îndeplinirii tuturor promisiunilor făcute slujitorilor, care s-au răsculat împotriva sa şi cărora li s-au alăturat şi alte categorii sociale nemulţumite.

Moldova: Vasile Lupu

Instalarea pe tronul Moldovei a lui Vasile Lupu (1634-1653) a marcat începutul unei perioade de prosperitate pentru ţară. Grec împământenit, iubitor de cultură, domnul s-a bucurat întotdeauna de încrederea Porţii, fiind de altfel un susţinător al grupării filoturce. A reuşit, printr-o politică abilă, să se facă acceptat de boierimea locală, ostilă şi aici elementului levantin, şi să obţină consolidarea autorităţii domneşti. A reuşit să-i atragă în ţară şi pe boierii din gruparea polonofilă şi a atras boierimea mică şi mijlocie prin dăruiri de moşii. Constituit din rude şi din persoane de încredere, Sfatul Domnesc i-a oferit sprijinul fără a-i face

Vasile Lupu

opoziţie. Către sfârşitul domniei sale, numărul grecilor în Sfatul Domnesc a sporit foarte mult. A încercat iniţial să promoveze o politică fiscală echilibrată, dar a sporit mereu numărul dărilor impuse contribuabililor ţărani. Dacă la începutul domniei a restrâns termenul de prescriere a urmăririi ţăranilor fugiţi de la şapte la cinci ani, în 1646 a anulat dreptul de strămutare. A sprijinit comerţul, în special cel orientat spre Polonia, benefic pentru viaţa economică a ţării. Bun gospodar, s-a îngrijit de refacerea curţilor domneşti din Iaşi şi Suceava, a cetăţilor Neamţ şi Suceava. În domeniul legislativ s-a îngrijit de tipărirea, în 1646, a *Pravilelor împărăteşti (Pravila lui Vasile Lupu* sau *Cartea românească de învăţătură).* Preocupat de sprijinirea bisericii, pentru care a făcut numeroase danii, a ctitorit numeroase aşezăminte religioase, între care s-au remarcat îndeosebi biserica Trei Ierarhi şi mănăstirea Golia din Iaşi. Din iniţiativa şi cu sprijinul domnului s-a ţinut la Iaşi, în 1642, Sinodul (Soborul) Ecumenic care a discutat şi adoptat „Mărturisirea ortodoxă" a mitropolitului Kievului, Petru Movilă. Intervenind în susţinerea patriarhiei din Constantinopol, domnul s-a afirmat ca un adevărat „patron" al acesteia. Legăturile sale s-au extins şi la alte patriarhii, precum cele de Alexandria, Ierusalim şi Antiohia. A sprijinit mănăstirile de la muntele Athos, de la Meteora, în general biserica ortodoxă din Balcani, dar şi de la răsărit de Nistru (Kiev, Lvov) şi chiar de la Veneţia.

În privinţa relaţiilor externe a fost, cel puţin în aparenţă, adeptul unei politici echilibrate. Trebuie menţionat însă faptul că acţiunile sale s-au desfăşurat, în general, sub patronajul Porţii, al cărei susţinător a fost. Ca rezultat, Moldova a beneficiat de menţinerea neschimbată

Gheorghe Rákoczi al II-lea

a haraciului datorat puterii suzerane. Raporturile cu principele Transilvaniei, Gheorghe Rákoczi I, au fost iniţial destul de reci. Totuşi, în 1637 s-a încheiat o înţelegere între cele două curţi domneşti, iar mai târziu, în 1638—1639, Vasile Lupu a acceptat, prin mijlocirea principelui, încheierea unui tratat cu Matei Basarab. Bogăţia, faima şi statutul domnului moldovean la Poartă erau bine cunoscute în Transilvania. Caz fără precedent, s-au făcut chiar demersuri de către curtea princiară pentru o eventuală căsătorie a fiului lui Gheorghe Rákoczi I cu Maria, fiica domnului, căsătorie care până la urmă nu s-a realizat. Cu toate acestea, în anii 1646 şi 1650, în timpul domniei lui Gheorghe Rákoczi al II-lea, a fost reconfirmat vechiul tratat din 1638 dintre Moldova şi Transilvania. Vasile Lupu s-a considerat cel puţin egalul lui Gheorghe Rákoczi I, iar faţă de fiul principelui ambiţiile sale au fost mai mari. Faţă de Matei Basarab, domnul Ţării Româneşti, Vasile Lupu a manifestat o ostilitate constantă, care a dus în câteva rânduri la confruntări militare directe. Campaniile militare din anii 1635, 1637, 1639 şi 1653 nu au dus la împlinirea viselor sale de a dobândi domnia Ţării Româneşti. Tratatul încheiat cu Matei Basarab în 1639, prin mijlocirea lui Gheorghe Rákoczi I, nu a însemnat decât o pauză în starea conflictuală. O nouă împăcare (1644) între Vasile Lupu şi Matei Basarab, făcută fără mijlocirea principelui, a avut şi ea o viaţă scurtă. Conflictul a reizbucnit în 1653, cu şi mai mare putere. De această dată, Gheorghe Rákoczi al II-lea s-a situat alături de Matei Basarab, împotriva lui Vasile Lupu.

Poziţia geopolitică a Moldovei i-a impus domnului moldovean legături cu polonezii, cazacii şi tătarii. Din considerente politice, Vasile Lupu a preferat căsătoria Mariei cu Janusz Radziwiłł din Lituania, magnat ridicat la funcţia de mare-hatman al Poloniei. Prin această alianţă

Bogdan Hmelniţki

se încerca atragerea Moldovei într-o alianţă antiotomană la care, alături de polonezi, urmau să se alăture şi cazacii, Matei Basarab şi Gheorghe Rákoczi. Seimul polonez s-a împotrivit acestei întreprinderi şi astfel totul a rămas la stadiul de proiect. Cu toate acestea, Vasile Lupu a obţinut cu acest prilej indigenatul polonez, care însemna o formă de recunoaştere a meritelor sale. Răsculaţi după moartea regelui polon Vladislav al IV-lea, cazacii zaporojeni l-au ales conducător pe hatmanul Bogdan Hmelniţki, care, cu sprijinul tătarilor, a invadat Polonia în 1649. La revenirea din această expediţie ei au trecut prin Moldova, unde au fost atacaţi de Vasile Lupu. Ca urmare, trupele cazaco-tătare au jefuit Moldova în 1650. Sub presiunea acestora, domnul Moldovei a promis mâna fiicei sale Ruxandra lui Timuş Hmelniţki (1650), căsătoria acestora având loc în 1652.

În 1653, Vasile Lupu a fost înlăturat de la tron de către marele-logofăt Gheorghe Ştefan. În sprijinul pretendentului au venit ardelenii, sub conducerea lui Ioan Kemény, dar şi muntenii conduşi de Diicu Buicescu. Luat prin surprindere, Vasile Lupu s-a retras la Hotin, de unde, cu ajutorul cazacilor ginerelui său, a reocupat tronul în mai 1653 şi şi-a continuat marşul spre Ţara Românească. Înfrânte de Matei Basarab în lupta de la Finta (27 mai 1653), oştile moldo-cazace ale lui Vasile Lupu au mai suferit şi alte înfrângeri în Moldova, învingător, Gheorghe Ştefan s-a instalat în scaunul domnesc, în timp ce fostul domn lua calea pribegiei printre cazaci şi tătari, ajungând, în cele din urmă, la Poartă. Vasile Lupu nu a mai reuşit să redobândească tronul pentru sine; totuşi, în 1659, fiul său Ştefăniţă Lupu a ajuns domn al Moldovei.

Vasile Lupu într-un tablou votiv din biserica Trei Ierarhi din Iaşi

Domnia de aproape două decenii a lui Vasile Lupu a fost, în ansamblu, una de prosperitate economică şi de creştere a prestigiului Moldovei în relaţiile cu ţările vecine. Domnia a fost una autoritară, asemănătoare aceleia a lui Matei Basarab în Ţara Românească, cu realizări importante în domeniile cultural şi religios. Ea a fost însă umbrită de excesiva dorinţă de putere a domnitorului, care a deschis seria conflictelor cu Ţara Românească.

Matei Basarab cu doamna Elena, miniatură

Transilvania; principii din familia Rákoczi

Gheorghe Rákoczi I şi-a început domnia în condiţiile unei scăderi accentuate a autorităţii princiare, ca urmare a adoptării celor 74 de articole ale Adunării Generale din anul 1630. Din acest motiv, era preocupat, pe de o parte, de consolidarea puterii sale politice, de eliminarea contracandidaţilor la tron, de păstrarea bunelor relaţii cu puterea suzerană, iar pe de altă parte de reluarea politicii autoritare promovate de mentorul său, principele Gabriel Bethlen. Primii paşi în această direcţie au fost întreprinşi chiar de la începuturile domniei sale, el reuşind să obţină din partea Adunării Ţării, în iunie-iulie 1631, revenirea asupra hotărârilor anterioare, respectiv reintroducerea monopolului princiar asupra comerţului cu ceară, miere şi animale şi reconsiderarea daniilor şi a zălogirilor de moşii fiscale înfăptuite după moartea lui Gabriel Bethlen. În timpul domniei lui Gheorghe Rákoczi I, Consiliul Princiar şi-a redobândit rolul din timpul lui Gabriel Bethlen. În pofida faptului că în perioada 1634-1644 principele nu a numit pe nimeni în funcţia de cancelar, activitatea cancelariei a cunoscut o perioadă de maximă eficienţă, dispunând de un număr mediu de circa 20—21 de scriitori bine pregătiţi. Aceeaşi grijă a fost acordată sistemului de transmitere a informaţiilor şi corespondenţei prin reţeaua de poşte, aceasta devenind un serviciu rapid, eficient şi sigur, la un nivel greu de atins ulterior.

Consolidarea autorităţii princiare este reflectată de activitatea adunărilor generale ale ţării, convocate de principe. Dacă în anul 1630 au fost înregistrate şase astfel de convocări ale stărilor, după urcarea pe tron a lui Gheorghe Rákoczi I numărul lor a scăzut simţitor, ajungând să se situeze chiar sub media obişnuită de două convocări pe

Ştefan Bethlen

an. Astfel, în zece dintre anii domniei lui Adunarea Generală a Stărilor a fost convocată o singură dată pe an; în alţi şapte ani, stările s-au reunit de câte două ori. Excepţia de la regula domniei sale a fost reprezentată de anul 1636 — anul luptei de la Salonta cu turcii veniţi să-l susţină pe fostul guvernator Ştefan Bethlen - când sunt consemnate cinci astfel de adunări generale şi parţiale ale stărilor.

Creşterea autorităţii princiare s-a bazat în mare parte pe sporirea puterii economice a principelui. De la urcarea pe tron, acesta s-a îngrijit de refacerea domeniilor fiscale, de recompunerea acestora la dimensiunile lor maxime, recurgând în acest scop la toate mijloacele existente, inclusiv la cele violente. Arestările, procesele însoţite de pronunţarea pedepsei capitale, confiscarea bunurilor adversarilor (de exemplu: David Zolyomi) au constituit pentru principe mijloace obişnuite de sporire a domeniilor fiscale şi, mai ales, a domeniilor familiei princiare. Prin aceste practici, Rákoczi a schimbat concepţia despre bazele puterii princiare, luptându-se nu atât pentru obţinerea de bani, aşa cum făcuse înaintaşul său Gabriel Bethlen, cât pentru sporirea moşiilor familiale, devenite un mijloc de creştere a puterii sale. Astfel, Gheorghe Rákoczi I a reuşit să ridice de la 10 la 32 numărul marilor sale domenii, stăpânind, către 1648, circa 27.000 de familii de iobagi, cu peste 100.000 de suflete. Această uriaşă avere domenială, exploatată sistematic prin „instrucţii" economice, precum cele anterioare anului 1634, privind Ţara Făgăraşului, a furnizat principelui venituri care i-au permis să-şi constituie o putere proprie, independentă de stări.

Succese militare şi diplomatice

Implicarea Principatului Transilvaniei în Războiul de 30 de Ani, alături de coaliţia protestantă franco-suedeză, a fost precedată de o serie de măsuri pregătitoare: asigurarea bunelor relaţii cu Ţările Române vecine; obţinerea acordului Porţii (1643); impunerea în faţa stărilor a alegerii lui Gheorghe Rákoczi al II-lea (1642) ca succesor la tronul ţării, alegere recunoscută şi de puterea suzerană. Preparativele militare au fost legate cu precădere de refacerea şi întărirea cetăţilor de la hotare (Oradea, Ineu, Munkács, Săcuieni, Lugoj), de numirea unor comandanţi de încredere şi de înzestrarea cu arme a oştirii, constituită în mare parte din mercenari. Desfăşurate în paralel, tratativele cu francezii şi suedezii — purtate în Transilvania, dar şi la Poartă sau în Europa - au fost finalizate în noiembrie 1642. Ridicarea la arme a fost proclamată în februarie 1644. Alături de armata transilvăneană au participat 1.000 de soldaţi din Ţara Românească şi circa 700 de ostaşi moldoveni; acestora urmau să li se alăture şi trupe turceşti. Succesele iniţiale ale campaniei au fost urmate şi de momente mai dificile, datorate nerespectării prevederilor tratatelor de alianţă: ajutorul militar turc a fost sub aşteptări, aliaţii nu au prestat contribuţiile financiare promise, colaborarea şi coordonarea militară cu trupele aliate au funcţionat cu greutate. În plus, nobilimea catolică din Ungaria s-a arătat

TRANSILVANIA DUPĂ O HARTĂ DE EPOCĂ

Blazonul lui Gheorghe Rákoczi al II-lea

rezervată faţă de protestantismul excesiv promovat în teritoriile ocupate. Pacea separată dintre Gheorghe Rákoczi I şi Ferdinand de Habsburg s-a încheiat la Linz, în 16 septembrie 1645. Prin prevederile acesteia, Transilvaniei îi reveneau în stăpânire veşnică cinci din cele şapte comitate dobândite de Gabriel Bethlen în 1622; de asemenea, comitatele Satu Mare şi Szabolcs erau păstrate de principe cu drept de succesiune asupra fiilor săi. Participarea lui Gheorghe Rákoczi I la Războiul de 30 de Ani a determinat o creştere a pretenţiilor Porţii, care a ridicat cuantumul tributului la 15.000 de galbeni pentru Transilvania, cărora li se adăugau alţi 7.000 de galbeni pentru comitatele dobândite. Prevederile finale ale păcii din Westfalia (1648), care au consemnat participarea Transilvaniei la Războiul de 30 de Ani, au dus la creşterea prestigiului ţării.

Politica de confederare a Ţărilor Române

Gheorghe Rákoczi I a căutat să reia şi să păstreze relaţiile de prietenie şi bună înţelegere cu Ţările Române vecine, relaţii care aveau deja o tradiţie îndelungată. În plus, principele fusese obligat prin *'ahdname*-ul din

primăvara lui 1631 să întreţină relaţii de prietenie cu cei doi domni români, cărora urma, în caz de nevoie, să le acorde ajutor chiar în persoană. Relaţiile prieteneşti cu Matei Basarab erau determinate şi de sprijinul personal pe care principele îl acordase acestuia pentru a obţine domnia. Obligaţiile de această natură erau în mare parte reciproce, dacă avem în vedere că Rákoczi a obţinut victoria de la Rakamaz (1631) şi cu ajutorul unei oşti conduse de viitorul domn al Ţării Româneşti.

Primul tratat de alianţă între Matei Basarab şi Gheorghe Rákoczi I s-a încheiat în iulie 1631. Însoţit de o înţelegere privind zeciuiala plătită de păstorii ardeleni pentru păşunatul oilor în Ţara Românească, tratatul îl obliga pe domn să dea anual principelui 5.000 de florini şi doi cai turceşti cu harnaşamentele lor. În toamna anului 1636, înaintea luptei de la Salonta, când Rákoczi primise vestea destituirii sale şi se aştepta la un atac din partea turcilor, solul lui Matei a obţinut de la stările ardelene un act (assecuratoria) prin care acestea se obligau să acorde domnului şi boierilor „tot sprijinul şi ajutorul", „în orice situaţie" şi „cu orice ocazie". Boierilor le era oferit un loc de refugiu în Transilvania, iar Ţara Românească urma a fi inclusă într-un viitor tratat de pace încheiat cu turcii. Relaţiile de bună vecinătate ale lui Gheorghe Rákoczi I cu Matei Basarab au evoluat în spiritul acestui sistem de alianţă, tratatul încheiat în 1635 fiind reînnoit în anii 1638, 1640 şi 1647. Este adevărat că Rákoczi a încercat să eludeze prevederile ajutorului împotriva turcilor şi să-şi asume rolul de protector al domnului, profitând de dificultăţile acestuia. A dezvăluit această atitudine fără echivoc cu prilejul încheierii tratatului de alianţă cu domnul Moldovei, în septembrie 1638, tratat prin care principele şi Vasile Lupu îşi declarau reciproc credinţă şi se angajau să rămână credincioşi Porţii, urmând să se ajute militar dacă una din părţi ar fi fost atacată din exterior. În privinţa lui Matei Basarab se stipula nu atât interdicţia pentru domnul moldovean de a-l ataca, cât condiţionarea oricărei acţiuni militare de înştiinţarea şi consimţământul lui Rákoczi.

Matei Basarab, gravură de epocă

Aderarea domnilor din Ţara Românească şi Moldova la liga antiotomană a fost urmată, în 1647, de atragerea Transilvaniei în această alianţă. Ca urmare a acestei schimbări a politicii externe ardelene, Matei Basarab a reînnoit tratatul de alianţă cu Gheorghe Rákoczi I (1647), prevederile acestuia dobândind înţelesul de întrajutorare împotriva turcilor. Declanşarea cruciadei antiotomane a fost zădărnicită de moartea regelui Poloniei, de atitudinea ostilă a acestei ţări şi de izbucnirea răscoalei cazacilor lui Bogdan Hmelniţki împotriva stăpânirii polone. În aceste împrejurări, Gheorghe Rákoczi I a reactualizat tradiţia Báthoreştilor şi a încercat să înlesnească drumul familiei sale către coroana poloneză, urmărind dobândirea tronului pentru fiul său Sigismund cu ajutorul cazacilor. A încercat, de asemenea, să perfecteze căsătoria lui Sigismund Rákoczi cu Ruxandra, fiica lui Vasile Lupu. Moartea neaşteptată a principelui şi soluţionarea succesiunii la tronul polon prin încoronarea fratelui regelui decedat au dus la eşecul demersurilor ardelene. Mai mult, intervenţia cazacilor în Moldova şi căsătoria Ruxandrei cu Timuş Hmelniţki au făcut din Vasile Lupu un vecin de acum primejdios pentru noul principe Gheorghe Rákoczi al II-lea.

Acesta a reînnoit vechile tratate de alianţă dintre Transilvania şi Ţara Românească (1651), Matei Basarab acceptând plata celor 5.000 de florini şi dăruirea a doi cai turceşti în schimbul unui ajutor militar împotriva turcilor. Principalul interes comun al celor doi suverani era însă lupta împotriva lui Vasile Lupu, care solicita stăruitor la Poartă tronul Transilvaniei pentru fratele său şi acela al Ţării Româneşti pentru fiul său. S-a ajuns la o intervenţie militară a ardelenilor şi muntenilor în Moldova, soldată cu alungarea lui Vasile Lupu şi înscăunarea lui Gheorghe Ştefan (1653). Revenirea în ţară a lui Vasile Lupu cu ajutor cazac şi victoriile obţinute împotriva lui Gheorghe Ştefan şi a sprijinitorilor acestuia au dus la intervenţia moldo-cazacă în Ţara Românească şi la sângeroasa bătălie de la Finta (1653), câştigată de Matei Basarab cu ajutorul unui corp de oaste din Transilvania. Cu sprijinul ardelenilor şi muntenilor, Gheorghe

Ştefan a fost reînscăunat în iulie 1653, noul domn obţinând, în septembrie, şi confirmarea Porţii. Acest succes însemna extinderea şi consolidarea sistemului de alianţă între cele trei Ţări Române, alianţă care a supravieţuit morţii lui Matei Basarab, noul domn Constantin Şerban continuând politica externă a înaintaşului său. Prestigiul şi autoritatea lui Gheorghe Rákoczi al II-lea au sporit în faţa noilor domni, aceştia fiindu-i îndatoraţi pentru ajutorul primit în vederea înscăunării. Angajarea lui Gheorghe Ştefan şi a lui Constantin Şerban în acţiuni militare externe ale principelui ardelean întreprinse peste voia şi consimţământul turcilor a dus la mazilirea şi înlocuirea acestora. Dincolo de propriile ambiţii şi veleităţi, principii Rákoczeşti au ştiut să aprecieze corect potenţialul militar şi diplomatic al Ţării Româneşti şi al Moldovei şi s-au folosit de sprijinul domnilor atât la Poartă, cât şi în politica europeană.

Gheorghe Ştefan, domnitor al Moldovei

Veleităţi şi confruntări princiare

Moartea lui Gheorghe Rákoczi I l-a adus pe tronul princiar, in 1648, pe fiul său Gheorghe Rákoczi al II-lea, recunoscut anterior de stări ca succesor. Acesta a obţinut confirmarea oficială din partea puterii suzerane în schimbul acceptării unei măriri a tributului şi a plătii datoriilor pentru cele două comitate rămase în stăpânirea sa. Încercarea principelui de a conduce în mod autoritar ţara, după modelul tatălui, s-a lovit la început de opoziţia stărilor, dornice să îşi redobândească poziţia pierdută. Pentru o mai bună sistematizare a legilor şi hotărârilor adoptate de stări s-a luat măsura adunării tuturor într-un corp unitar, denumit *Approbatae Constitutiones* (1653). Faţă de Moldova şi Ţara Românească, Gheorghe Rákoczi al II-lea a continuat să promoveze aceeaşi politică de bună vecinătate; i-au lipsit însă chibzuinţă şi înţelepciunea tatălui. Redeschiderea, în 1656, a succesiunii la tronul Poloniei a determinat intervenţia militară în forţă a principelui cu 40.000 de oameni, având alături de el 2.000 de moldoveni, 2.000 de munteni şi tot atâţia cazaci. După câteva succese iniţiale, printre care s-a numărat ocuparea oraşelor Cracovia şi Varşovia (martie-mai 1657), Poarta, căreia principele nu-i ceruse în prealabil acordul, a dispus grabnica revenire a acestuia în ţară. În ajutorul polonezilor au intervenit tătarii, în timp ce suedezii, aliaţi cu Gheorghe Rákoczi al II-lea, au fost obligaţi de un atac danez să revină acasă. în lupta de la Czerny Ostrow (22 iulie 1657), oastea principelui, atacată de tătari şi polonezi, a suferit o înfrângere devastatoare, mulţi dintre ostaşi fiind luaţi în robie. Pacea încheiată cu polonezii în iulie 1657 era o capitulare din partea lui Gheorghe Rákoczi al II-lea, care se obliga la plata unor importante despăgubiri. Ea a fost urmată de mazilirea în bloc de către Poartă a principelui şi a domnilor români care colaboraseră cu el: Constantin Şerban şi Gheorghe Ştefan. Momentul nefast al campaniei din Polonia a deschis calea intervenţiei turcilor în Transilvania, afectând nu numai statutul acesteia faţă de puterea suzerană, ci şi stabilitatea domniilor din Moldova şi Ţara Românească. Sub presiunea Porţii şi cu acordul unei părţi a nobilimii a fost ales un alt principe, în persoana lui Francisc Rhédei.

Revenit pe tron în ianuarie 1658, fără acordul Porţii, Gheorghe Rákoczi al II-lea a încercat să îşi relanseze legăturile cu domnii români aliaţi, aflaţi şi ei în dificultate. Intervenţia a fost ineficientă: atât Constantin Şerban, domnul Ţării Româneşti, cât şi Gheorghe Ştefan, domnul Moldovei, şi-au căutat în cele din urmă salvarea în Transilvania. Ameninţate cu transformarea ţării în paşalâc, stările întrunite în adunarea generală l-au „ales" principe pe fostul ban al Lugojului şi Caransebeşului, nobilul calvin de origine română Acaţiu Barcsai (23 august 1658).

Constantin Şerban

Acațiu Barcsai

Profitând de acest moment dificil, puterea suzerană a ridicat tributul Transilvaniei la 40.000 de galbeni, a impus achitarea unei despăgubiri de 500.000 de galbeni și a ocupat cetățile Ineu, Lugoj, Caransebeș și, mai târziu, Oradea (1660), desființând sistemul defensiv bazat pe cetăți de margine.
Pe de altă parte, stările și-au întărit autoritatea în detrimentul noului principe. Lipsit de sprijinul unei părți a stărilor, care continua să îl susțină pe Gheorghe Rákoczi al II-lea, Barcsai a încheiat un tratat de alianță și colaborare militară cu domnul Moldovei, Gheorghe Ghica. El a purtat, în același scop, tratative cu Mihnea al III-lea Radu, noul domn al Țării Românești, acestea însă fără rezultatul dorit. Prin negocierile purtate cu Viena s-a încercat desolidarizarea acesteia de Gheorghe Rákoczi al II-lea. În august 1659, principele renegat a revenit în forță pe tronul princiar, lansând o politică de alianță antiotomană cu domnul Țării Românești, Mihnea al III-lea Radu. Încercarea sa de a-l impune pe Constantin Șerban pe tronul Moldovei urmărea constituirea unui front comun antiotoman. Fragila alianță a fost desființată prin intervenția turcilor, Acațiu Barcsai fiind reinstalat pe tron. În lupta din mai 1660 de lângă Cluj - la care, alături de trupele turcești, au participat tătarii și detașamentele trimise de noii domni din Moldova și Țara Românească - Gheorghe Rákoczi al II-lea a fost înfrânt, iar apoi, în urma rănilor primite, a încetat din viață la Oradea (iunie 1660).

Gheorghe Ghica

Ioan Kemény

Foștii susținători ai principelui dispărut s-au regrupat în jurul lui Ioan Kemény, recent eliberat din robia tătară în care căzuse ca urmare a eșecului campaniei din Polonia. Poarta nu l-a acceptat ca principe, iar alesul stărilor a fost nevoit să se îndrepte spre Viena pentru obținerea sprijinului necesar în schimbul unor concesii teritoriale consistente. El a mai încercat, fără succes, să reconstituie o alianță cu domnii din Moldova și Țara Românească. Acațiu Barcsai, principele recunoscut de Poartă, făcând greșeala fatală de a se încrede în alesul stărilor, în speranța unei rezolvări pașnice a situației, a fost ucis din porunca lui Ioan Kemény. La chemarea acestuia, trupele imperiale au reușit să ocupe principalele cetăți ale țării. Intervenția armată a turcilor și moartea lui Ioan Kemény pe câmpul de luptă de la Seleușu Mare, lângă Sighișoara, la 22 ianuarie 1662, au fost decisive pentru liniștirea situației. Stările întrunite la porunca Porții l-au ales principe, la 14 septembrie 1661, pe Mihail Apafi (1661-1690). S-a pus astfel capăt unei perioade extrem de dificile pentru Principatul Transilvaniei (1657—1661), redus teritorial prin cedările care i-au fost impuse în favoarea puterii suzerane, cu potențialul militar defensiv și ofensiv practic desființat, cu tributul mărit în mod excesiv și cu un statut politic degradat și aliniat aceluia al Moldovei și Țării Românești. Autoritatea princiară a fost grav afectată, oferind posibilitatea apariției unor grupări nobiliare.

Coaliții și confederări antiotomane

Domnia lui Gheorghe Ștefan în Moldova (1653—1658), dobândită cu forța armelor, a obținut recunoașterea Porții și ca urmare a sprijinului diplomatic al lui Gheorghe Rákoczi al II-lea. Pentru a-și consolida autoritatea, domnul a schimbat componența Sfatului Domnesc, înlocuind rudeniile fostului domn Vasile Lupu cu propriile sale rude. Oștirea s-a bucurat și ea de o atenție aparte, cu toate că locuitorii au avut de suportat jafurile acesteia și măsurile aspre pentru adunarea banilor necesari plății mercenarilor (seimeni munteni și moldoveni, călăreți germani etc.). Între acești mercenari au izbucnit, în martie 1654, conflicte deschise chiar la curtea domnului, primejduindu-i domnia. Calitatea sa de mare-logofăt (șef al cancelariei domnești) al lui Vasile Lupu i-a oferit posibilitatea de a cunoaște îndeaproape culisele demersurilor diplomatice ale acestuia. Sprijinit de Matei Basarab și de urmașul acestuia la tron, Constantin Șerban, noul domn a întreținut bune relații cu domnii munteni. Față de Polonia a avut atitudini oscilante, în funcție de interesele momentului. Solii domnului au inițiat tratative cu țarul Rusiei, cu care a încheiat tratatul din 1656, în 10 articole, întărit de patriarhii Antiohiei și Ierusalimului. Ca o răscumpărare a ajutorului obținut din partea lui Gheorghe Rákoczi al II-lea pentru dobândirea tronului, Gheorghe Ștefan, încălcând porunca Porții, a trimis 2.000 de ostași pentru a-l sprijini pe principe în campania din Polonia (1657). Eșecul expediției a avut urmări nefaste

şi pentru Gheorghe Ştefan. Mazilit în 1658, el s-a refugiat în Transilvania, reîncercând, fără succes, să redobândească tronul în luna iulie a aceluiaşi an. După obţinerea acestuia de către Gheorghe Ghica, pentru fostul domn au început ani lungi de pribegie: iniţial în Transilvania, unde, în octombrie 1659, a fost de acord să cedeze tronul Moldovei lui Constantin Şerban, apoi în Ungaria Superioară, la Viena, în Rusia, unde a fost primit de ţar (1663). Mai târziu a ajuns la Stockholm, apoi la Stettin, unde a şi încetat din viaţă, fără a mai reuşi să revină în Rusia, unde obţinuse dreptul de a se stabili. Domnia lui Gheorghe Ştefan a pus capăt unei perioade îndelungate de linişte, de neamestec din partea Porţii şi de prestigiu extern al Moldovei. Succesorii săi la tron, din familia Ghiculeştilor (1658), au redeschis o perioadă în care media domniilor nu a mai depăşit trei ani, constituindu-se şi aici grupări boiereşti, dintre care s-a remarcat îndeosebi cea a Ruseteştilor (Cupăreştilor).

În Ţara Românească, Sfatul Ţării l-a ales ca domn, în 19 aprilie 1654, pe Constantin Şerban, fiul nelegitim al fostului domn Radu Şerban. Alegerea a fost confirmată de Poartă la 11 iunie 1654. Noul domn s-a bucurat iniţial de sprijinul slujitorilor militari; însă atunci când, în februarie 1655, el a încercat, la îndemnul boierimii, să ia măsuri mai ferme de reducere a numărului lor, răscoala acestora a reizbucnit. Dorobanţii, seimenii şi călăraşii, cărora li s-au alăturat ţărani şi orăşeni, s-au răzbunat în primul rând pe boierime. La chemarea lui Constantin Şerban, au intervenit în Ţara Românească Gheorghe Rákoczi al II-lea, cu circa 12.000 de oşteni, şi domnul Moldovei, Gheorghe Ştefan. Lupta împotriva celor 20.000 de răsculaţi conduşi de domnul ales de ei, vistierul Hrizea, s-a dat lângă Şoplea, pe Teleajen, la 26 iunie 1654. Deşi înfrânţi, răsculaţii au mai avut unele răbufniri până în anul 1657, când Hrizea, evadat din închisoarea din Transilvania, a fost ucis. Urmând experienţa lui Matei Basarab, Constantin Şerban a încheiat, la 11 iulie 1655, un tratat de alianţă cu principele Gheorghe Rákoczi al II-lea, prin care recunoştea suzeranitatea acestuia. Mazilit de Poartă în ianuarie 1658, domnul Ţării Româneşti şi-a căutat adăpost în Transilvania, unde Gheorghe Rákoczi al II-lea lupta zadarnic să se menţină pe tron. A încercat, fără succes, în octombrie 1659, să ocupe tronul Moldovei. Revenit în Transilvania, a încercat, în aprilie-mai 1660, tot fără succes, să dobândească tronul Ţării Româneşti. Pe la sfârşitul lui ianuarie 1661 a eşuat într-o nouă tentativă de dobândire a tronului Moldovei. După această dată Constantin Şerban s-a refugiat în Polonia, în pribegie.

În speranţa găsirii unui domn credincios, Poarta l-a numit la 29 ianuarie 1658 pe Mihnea al III-lea (1658-1659), pretins fiu al fostului domn Radu Mihnea.

Domnitorul Mihnea al III–lea Radu

Fără a aprecia corect împrejurările, noul domn a încercat, de la bun început, eliberarea Ţării Româneşti de sub stăpânirea turcească. El a reconsiderat rolul dorobanţilor şi al seimenilor şi a făcut eforturi pentru a-şi înzestra oştirea cu armament. Doritoare de pace, boierimea nu l-a sprijinit şi nu i-a încurajat proiectele de colaborare cu Gheorghe Rákoczi al II-lea. În 12 octombrie 1659, Mihnea al III-lea a atacat raialele Giurgiu, Brăila şi Turnu, realizând incursiuni şi dincolo de Dunăre. A încheie la Bran, la 4 octombrie 1659, un tratat de alianţă cu Gheorghe Rákoczi al II-lea, făurind proiecte de luptă antiotomană. Victorios în lupta de la Frăţeşti (23 noiembrie 1659), a fost însă înfrânt, în decembrie acelaşi an, de oştile turco-tătare şi obligat să se refugieze în Transilvania. Pribeag în Secuime, s-a retras apoi la Satu Mare, unde a murit, probabil otrăvit, la 5 aprilie 1660.

S-a pus astfel capăt unei perioade de încercări de coalizare a celor trei state împotriva Imperiului Otoman. Insuccesul acestor confederări puse sub patronajul principelui transilvănean s-a datorat în primul rând lipsei unei forţe militare suficiente pentru a face faţă situaţiei şi absenţei sprijinului unor mari puteri. Coaliţia a fost generată de o situaţie de criză, s-a realizat în împrejurări potrivnice, iar patronul ei s-a dovedit prea slab pentru a-şi împlini aspiraţiile nerealiste de putere.

Ţeavă de tun din 1646
Transilvania

5 Țările Române în a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi la începutul secolului al XVIII-lea

Sesizabilă de la sfârşitul domniei lui Matei Basarab, criza de autoritate a domnilor români s-a prelungit până prin 1678.

Stemă a Moldovei sub Grigore Ghica

Rivalităţi boiereşti în Ţara Românească

Boierimea locală sau împământenită s-a grupat în două facţiuni, cea a Cantacuzinilor şi cea „grecească" a Bălenilor. Elementul grecesc se regăsea, în realitate, în ambele grupări, diferenţa dintre acestea fiind dată de interesele materiale şi de lupta pentru dregătorii şi influenţă. În decembrie 1659, pe tronul Ţării Româneşti a ajuns Gheorghe Ghica, negustor, mare-vornic de Ţara de Jos şi fostă capuchehaie a domnului Gheorghe Ştefan (1658-1659). Strămutat din Moldova, el nu a reuşit să facă faţă situaţiei, cedându-i tronul fiului său Grigore Ghica (1660-1664), susţinut de postelnicul Constantin Cantacuzino. Acesta a încercat să încheie un tratat de alianţă cu principele Mihail Apafi şi, din porunca Porţii, a participat cu trupe la expediţia împotriva lui Ioan Kemény. A luat parte, de asemenea, alături de Apafi şi de domnul Moldovei, la campaniile otomane împotriva cetăţilor Újvár (1663) şi Lewa (1664). Promovând, în secret, relaţii cu imperialii, a fugit din Bucureşti în noiembrie 1664, pentru a scăpa de pedeapsa turcilor. Călătorind prin Moldova şi nordul Transilvaniei, s-a refugiat la Viena, unde a rămas timp de şapte ani. Soţia sa a ajuns în Transilvania, unde s-a bucurat de sprijinul cancelarului Ioan Bethlen; mai târziu, ea l-a urmat pe fostul domn.

Grigore Ghica

Noul „ales" al Porţii pentru tronul Ţării Româneşti a fost Radu Leon (1664-1669). Neangajat faţă de nici o grupare boierească, acesta a sprijinit totuşi elementul grecesc, spre nemulţumirea elementelor locale, care au reuşit, în martie 1669, să îi obţină mazilirea. Antonie-Vodă din Popeşti (1669-1672), succesorul său, a dat un adevărat exemplu de lipsă de autoritate domnească. A sprijinit gruparea Cantacuzinilor, care l-a determinat să îl închidă şi să-l călugărească pe Stroe Leurdeanu. După trei ani, Poarta i-a oferit domnia lui Grigore Ghica (1672—1673), revenit la Istanbul după peregrinările prin Europa. Acesta a încercat să înlăture gruparea Cantacuzinilor, iar în 1673 a participat la campania otomană de la Hotin împotriva polonezilor, unde, prin înţelegerea cu Ioan al III-lea Sobieski, a contribuit la înfrângerea armatei turceşti. Cantacuzinii şi turcii l-au găsit responsabil de înfrângere şi i-au oferit tronul lui Gheorghe Duca (1673-1678), fost domn al Moldovei.

Gheorghe Duca

Stema familiei lui Şerban Cantacuzino

Victoria Cantacuzinilor. Domnia lui Şerban Cantacuzino

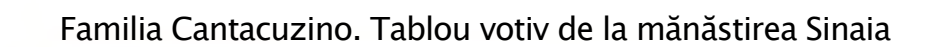
Sprijinit iniţial de Cantacuzini, noul domn a încercat să-i ajute pe Leurdenii aflaţi în decădere. Aducerea din Moldova a boierilor din gruparea Ruseteştilor (Cupăreştilor), duşmani ai Cantacuzinilor, a fost realizată în cadrul aceleiaşi noi orientări. Plângerile Cantacuzinilor prigoniţi au dus la mazilirea lui Gheorghe Duca, mutat ca domn din nou în Moldova, ca răsplată pentru serviciile aduse în campaniile de acolo împotriva polonezilor. Tronul Ţării Româneşti a fost obţinut de Şerban Cantacuzino (1678-1688), urcarea acestuia pe tronul Ţării Româneşti având şi semnificaţia victoriei grupării Cantacuzinilor, a marii boierimi de ţară în general. Ea marchează, în acelaşi timp, începutul unei domnii autoritare. Persoană educată, cu multe abilităţi diplomatice, la care s-au adăugat numeroasele sale moşii, Şerban Cantacuzino, probabil şi sub presiunea Porţii, a încercat rezolvarea paşnică a conflictului cu partida adversă a Bălenilor, păstrându-i pe aceştia în funcţiile pe care le deţineau. Rezultatele nu au fost cele aşteptate; în consecinţă, domnul şi-a schimbat atitudinea, luând măsuri drastice împotriva acestora. Totuşi, în 1688, pentru a face pace pentru totdeauna, şi-a căsătorit fiica, Smaranda, cu fiul marelui-logofăt Ivaşco Băleanu, iar gruparea Cantacuzinilor s-a îndepărtat de el.

Pe plan intern, cei zece ani de domnie au fost caracterizaţi printr-o fiscalitate exagerată şi apăsătoare, generată de pretenţiile Porţii şi de luxul excesiv al curţii domneşti. Preocupat de încurajarea comerţului, sursă importantă de venituri, Şerban Cantacuzino a sprijinit construirea de drumuri, poduri etc. În timpul său s-a introdus şi s-a răspândit cultura porumbului, în special în rândul ţărănimii. S-a refăcut curtea veche domnească din Bucureşti, s-au renovat palate (de exemplu, palatul domnitorului de la Kuru-Cesmé, de pe malul Bosforului, de la Constantinopol), s-a ridicat mănăstirea Cotroceni. Şerban Cantacuzino a încurajat cultura şi învăţământul, punând bazele lăcaşului de la viitoarea Academie Domnească „Sf. Sava", a sprijinit editarea de cărţi religioase, cea mai semnificativă iniţiativă în domeniu fiind tipărirea în limba română a *bibliei* (1688). A intervenit pe lângă principele transilvănean Mihail Apafi în favoarea mitropolitului ortodox Sava Brankovic, închis pe nedrept, la fel cum a intervenit şi la patriarhia de la Constantinopol pentru schimbarea patriarhului. A acordat atenţie armatei, încurajând în special angajarea de mercenari, mai cu seamă după 1683, odată cu relansarea proiectelor de alianţă creştină antiotomană.

Şerban Cantacuzino

Relaţiile externe, în special cele cu Moldova şi Transilvania, au fost puse, conform obiceiului, sub patronajul Porţii. Vreme îndelungată, legăturile cu Gheorghe Duca, domnul Moldovei, au fost tensionate. Cele cu Mihail Apafi au fost la început cordiale, mai ales că Şerban Cantacuzino pribegise prin Transilvania cu acordul tacit al principelui. O serie de cauze au dus ulterior la înrăutăţirea raporturilor şi chiar la acuze reciproce la Poartă. Pe de o parte, încercările de calvinizare a ortodocşilor şi închiderea lui Sava Brankovic au stârnit protestul domnului muntean pe lângă Apafi; pe de altă parte, Şerban Cantacuzino a acordat sprijin financiar grupării lui Csáky şi Cristofor Paskó, nobili ardeleni refugiaţi la Poartă, fapt care a determinat reacţia principelui.

În 1683, Şerban Cantacuzino, Mihail Apafi şi Gheorghe Duca, participând la asediul Vienei, i-au ajutat în secret pe asediaţi. începând de acum, politica externă a lui Şerban

Familia Cantacuzino. Tablou votiv de la mănăstirea Sinaia

Monedă de 50 de ducați a lui Mihail Apafi

Cantacuzino va fi influențată de acțiunile și reușitele Ligii Sfinte (Austria, Polonia, Veneția și Rusia). Ioan Sobieski, regele Poloniei și eliberatorul Vienei, părea a fi inițial personajul-cheie, motiv pentru care domnul Țării Românești a întreținut cu acesta, prin Transilvania, o bogată corespondență secretă, interceptată parțial de principe. După ce rolul Poloniei a fost luat de Austria și odată cu reușitele militare ale acesteia în Ungaria, Șerban Cantacuzino s-a reorientat către Habsburgi. Sub presiunea crescândă a Austriei, dar și din considerente politice, în iunie 1685, între domnul Țării Românești și principele Mihail Apafi s-a încheiat un tratat de bună vecinătate din care lipsește orice aluzie la protecția sultanului sau a împăratului creștin și la colaborarea militară. În momentul în care Țara Românească a ajuns în vecinătatea nemijlocită a Imperiului Habsburgic, ce ocupase pe nesimțite Transilvania, Șerban Cantacuzino a încercat, prin demersuri secrete la țarul Rusiei și printr-o politică de tergiversare, să salveze situația țării sale, primejduită de ocupația militară austriacă. Cu toate acestea, el pare să fi încercat să organizeze și o răscoală a teritoriilor din Balcani aflate sub ocupația turcă.

În primăvara lui 1688, domnul a purtat mai multe tratative cu împăratul Leopold I, prin care încerca să se impună drept aliat, și nu ca domn supus, să dobândească anumite garanții pentru statutul viitor al Țării Românești și al familiei sale. A obținut astfel garantarea independenței țării, domnia ereditară în familia Cantacuzino, libertatea religioasă și ajutor militar la nevoie, în schimbul plății sumei de 75.000 de taleri.

După modelul practicat în Transilvania, în iunie 1688 trupele imperiale, sub conducerea generalului Veterani, au intrat în Țara Românească și au ocupat Orșova. Șerban Cantacuzino a luat decizia trimiterii unei delegații reprezentative la împărat pentru încheierea tratativelor, mai ales că, în septembrie 1688, Belgradul era pierdut de turci.

Mihail Apafi I pe o gravură de epocă

Moartea neașteptată a domnului a determinat rechemarea soliei aflate în drum spre Viena și suspendarea tratativelor. S-au oprit astfel supunerea prematură a Țării Românești față de Leopold I și transformarea ei în teatru de război.

Constantin Brâncoveanu: măreție și cădere

Pe tronul domnesc rămas liber, puternica grupare a Cantacuzinilor a impus alegerea lui Constantin Brâncoveanu (1688-1714), evitându-se succesiunea lui Gheorghe Cantacuzino, fiul minor al defunctului domn. Părea a fi cea mai bună alegere a momentului dacă se avea în vedere educația și experiența diplomatică dobândite la curtea domnească a unchiului său Șerban Cantacuzino. Boier bogat, a obținut recunoașterea domniei de către Poartă, bucurându-se, cel puțin o vreme, de sprijinul boierimii și al grupării Cantacuzinilor. Stolnicul Constantin Cantacuzino i-a fost îndrumător în problemele politicii externe și mai-marele cancelariei domnești. Conducerea armatei a revenit altor membri ai familiei Cantacuzino, prezenți și în Sfatul Domnesc, cărora li s-au adăugat apoi propriile rude și cele ale soției - doamna Marica, nepoata fostului domn Antonie-Vodă din Popești. Domnia îndelungată i-a îngăduit luarea mai multor măsuri organizatorice atât în plan intern, cât și în cel extern. Ținând cont de necesitățile timpului, a sprijinit organizarea unei cancelarii moderne, cu dieci și scribi pentru limbile turcă, latină, maghiară, polonă etc., cu „diplomați” de carieră: Theodor Ladislau Dindar, Petru Grienner pentru legăturile cu Transilvania și Viena; frații David și Teodor Corbea pentru relațiile cu Transilvania și cu Rusia, Andrei Wolf pentru Polonia etc. În plan cultural, a sprijinit dezvoltarea învățămân-

tului superior, reorganizând, în 1694, Academia Domnească din Bucureşti, pentru care a adus profesori din afară, a ridicat palatele de la Potlogi, Mogoşoaia, a refăcut reşedinţa domnească de la Bucureşti şi cea veche de la Târgovişte. A făcut numeroase danii pentru bisericile din ţară, pentru acelea din Grecia, Serbia, Herţegovina, Albania, Transilvania, pentru Locurile Sfinte din Ierusalim, patriarhiile din Alexandria, Antiohia, mănăstirile de la muntele Sinai etc.

Cheltuielile uriaşe generate de curtea numeroasă şi luxoasă, precum şi pretenţiile exagerate şi crescânde ale Porţii au generat o politică fiscală aspră. Celor 37 de dări existente, domnul le-a mai adăugat, în 1689, văcăritul, o dare impusă tuturor, inclusiv boierilor şi mănăstirilor, şi care a creat multe nemulţumiri. A încercat o reformă în domeniul fiscal prin generalizarea „ruptorii", respectiv perceperea unei sume fixe din partea contribuabililor, plătită în patru rate trimestriale, greu de aplicat însă din cauza sporirii dărilor. S-au făcut eforturi pentru o mai bună evidenţă a cheltuielilor şi veniturilor domniei cu ajutorul catastifelor; sunt consemnate începuturi de separare a cheltuielilor domnului de cele ale ţării. Bunele relaţii şi suportul Cantacuzinilor au intrat în impas în anul 1703, când Brâncoveanu, în schimbul dublării haraciului, a obţinut domnia pe viaţă şi s-a preocupat de transformarea domniei sale într-una ereditară.

Divergenţe de opinii între domn şi Cantacuzini au apărut şi în problemele de politică externă, Brâncoveanu evitând o susţinere prea făţişă a curuţilor lui Francisc Rákoczi al II-lea, dar şi a relaţiilor cu ţarul Rusiei. Ostil faţă de Constantin Cantemir, Brâncoveanu a dus o politică comună cu Constantin Duca, devenit ginerele său. Domniile lui Antioh şi Dimitrie Cantemir nu au fost însă pe placul său. În privinţa legăturilor cu Transilvania, domnul Ţării Româneşti a manifestat o grijă specială pentru a sprijini biserica ortodoxă, supusă unui veritabil asediu din partea imperialilor catolici. A oferit sprijinul material necesar ridicării unor noi lăcaşuri de cult: biserica ortodoxă din Făgăraş (1698), mănăstirile de la Sâmbăta de Sus (1700) şi Ocna Sibiului; a sprijinit rezistenţa faţă de trecerea la unirea cu biserica catolică; a reacţionat în special la acţiunile ostile ale lui Atanasie Anghel, promotor al ruperii legăturilor cu mitropolia Ungrovlahiei şi cu patriarhia din Constantinopol. Prin intermediul lui Theodor Ladislau Dindar, rezidentul domnului la Sibiu, oraşul de reşedinţă al Guberniului Transilvaniei, Brâncoveanu a întreprins demersuri pentru a i se recunoaşte stăpânirile din Ardeal şi, la nevoie, dobândirea dreptului de refugiu pentru el şi familia sa. În paralel, odată cu izbucnirea mişcării curuţilor lui Francisc Rákoczi al II-lea, i-a sprijinit indirect pe aceştia, oferindu-le adăpost atunci când au ajuns în pribegie. În privinţa legăturilor cu casa de Austria, Constantin Brâncoveanu a dat dovadă de multă abilitate. A refuzat încheierea tratatului negociat de Şerban Cantacuzino, iar în 1689, când trupele austriece de sub conducerea generalului Donathus Heissler au ocupat Bucureştiul, a cerut ajutorul tătarilor şi al turcilor, obligându-i pe imperiali să se retragă în grabă. Alături de trupele turco-tătare şi moldovene, Brâncoveanu a participat la lupta de la Zărneşti (august 1690), în care şi-au pierdut viaţa fostul cancelar Mihail Teleki şi pretendentul Bălăceanu, iar generalul Heissler a fost luat prizonier. A fost o reuşită de scurtă durată, care a dus la înscăunarea ca principe a lui Emetic Thököly şi la creşterea prestigiului domnului. Relaţiile ulterioare cu Viena, cel puţin formal, au fost îmbunătăţite. Domnul a făcut unele servicii casei de Habsburg, i s-au făcut şi lui favoruri; în acelaşi timp, Brâncoveanu a rămas un supus al Porţii şi un sprijinitor al răzvrătiţilor din Transilvania.

Constantin Brâncoveanu pe o gravură de epocă

Încheierea păcii de la Karlowitz (1699), care a clarificat noul *statu-quo* politic al Europei şi a stabilit linia de demarcaţie dintre imperiile otoman şi habsburgic, a oferit domnului muntean o poziţie asemănătoare aceleia avute anterior de principii Transilvaniei. Ambele puteri aveau nevoie de un domn „credincios", iar Constantin Brâncoveanu avea abilitatea diplomatică de a şti să se adapteze noului joc

Stema Cantacuzinilor din aur și pietre prețioase

politic și de a apela, la nevoie, la ajutorul unei alte puteri în afirmare: Rusia. Și-a exprimat interesul și pentru o alianță antiotomană, chiar dacă nu a făcut acest lucru în mod vădit. Izbucnirea războiului ruso-turc în 1710, precum și capitularea de la Stănilești pe Prut, în 1711, a trupelor ruso-moldovene l-au pus pe Brâncoveanu în mare dificultate. Confiscarea averilor spătarului Toma Cantacuzino și ale susținătorilor săi refugiați la ruși a acutizat conflictul cu Cantacuzinii, iar victoria otomană din 1711 a determinat schimbarea atitudinii Porții față de domn. Puterea suzerană era tot mai puțin dispusă să accepte jocul diplomatic practicat de Brâncoveanu, mai ales după intensificarea acuzelor Cantacuzinilor, susținute de numeroase pungi cu galbeni. Mazilit la 14 martie 1714, domnul a fost dus la Istanbul cu întreaga familie, iar uriașa sa avere a fost confiscată. Aruncat în închisoarea de la Edikule, a fost decapitat în 14 august 1714, în fața sultanului, împreună cu cei patru fii ai săi, evenimentul impresionându-i pe contemporani.

Domnia autoritară și îndelungată a lui Constantin Brâncoveanu a fost una semnificativă pentru Țara Românească, căreia i-a revenit, poate pentru prima dată în istoria ei, un rol de mediator și tampon între marile puteri.

Pe tronul Țării Românești, Cantacuzinii l-au instalat pe Ștefan (1714-1716), fiul stolnicului Constantin Cantacuzino. A fost o domnie scurtă, fără realizări deosebite, dominată de Cantacuzinii dispuși la reluarea jocului diplomatic anterior. Însă datele problemei se schimbaseră. Puterea suzerană, încrezătoare în forțele ei și pregătită pentru o revanșă împotriva Habsburgilor, nu mai era dispusă să tolereze nesiguranța pe tronurile Moldovei și Țării Românești. În ianuarie 1716, Ștefan Cantacuzino a fost mazilit, pe fundalul uneltirilor Racovițeștilor. Dus la Constantinopol împreună cu familia și cu stolnicul Cantacuzino, tatăl său, a fost executat în iunie 1716. În locul lui a fost instalat Nicolae Mavrocordat, punându-se capăt astfel capăt domniilor pământene. În istoria Țării Românești și a Moldovei a început o nouă perioadă, a domniilor fanariote, prefațată de evoluția politică anterioară, cu numeroasele sale elemente de prefanariotism: crearea unei baze de sprijin în țară pentru elementul levantin, numirea de către Poartă a unor domni străini, reducerea duratei domniilor la doi sau trei ani etc.

Nicolae Mavrocordat

Moldova facțiunilor boierești

Credincios Porții, Gheorghe Ghica a fost mutat în Țara Românească în 1659, tronul Moldovei fiindu-i încredințat lui Ștefăniță Lupu (1659—1661), fiul fostului domn Vasile Lupu. La porunca Porții, acesta și-a trimis trupele în Transilvania, alături de turci și tătari, împotriva lui Gheorghe Rákoczi al II-lea. Domnia sa a fost una scurtă, lipsită de maturitate și înțelepciune politică și s-a desfășurat într-un context nefavorabil. Foametea din 1660, invaziile de lăcuste, jafurile tătarilor și turcilor aflați în trecere și ura marii boierimi l-au făcut nepopular și urât de țară. A fost răpus de tifos în 1661, în timp ce venea în ajutorul pașei de Silistra. Boierimea, în special cea din gruparea Cupăreștilor, s-a adunat în jurul marelui-vornic al Țării de Sus, Eustratie Dabija, bătrân și fără copii, obținând recunoașterea acestuia de către Poartă (1661-1665). A fost o domnie liniștită, în bune relații cu vecinii, marcată chiar de tentativa încheierii unei alianțe cu principele Transilvaniei, Mihail Apafi. Din porunca Porții, domnul moldovean a luat parte la campaniile din 1663 și 1664 din Ungaria Superioară, alături de Grigore Ghica și de Mihail Apafi. Cheltuielile impuse de aceste campanii au dus la introducerea de noi dări, după practica înaintașilor săi. A încercat - caz singular în istoria politică a domnilor Moldovei secolului al XVII-lea — să bată monedă, emisiunile sale fiind în fapt imitații ale unor monede polone, lituaniene, prusiene

Blazonul mănăstirii Cetăţuia

care circulau în ţară. Succesorii săi la tron, Gheorghe Duca şi Alexandru Iliaş, au continuat această practică.

Bătrânului Dabija i-au succedat la tronul Moldovei Gheorghe Duca, fost mare-vistier pentru câteva luni, apoi Alexandru Iliaş (1666-1668). Noul domn, român la origine, dar crescut la Poartă, avea nevoie de tălmaci pentru a se înţelege cu supuşii, fiind înconjurat de un mare număr de creditori, în majoritatea lor greci, cu ajutorul cărora îşi cumpărase tronul. A acordat atenţia cuvenită cancelariei, în componenţa căreia regăsim secretari pentru limbile latină, polonă, precum Stanislau Kienarski, sau pentru maghiară, în persoana diacului Matei. Sprijinitor al ortodoxiei, l-a primit la curtea sa din Iaşi pe mitropolitul ortodox din Transilvania, Sava Brankovic, plecat spre curtea ţarului Rusiei cu acordul lui Mihail Apafi (1668). Aşa cum s-a putut constata şi în alte împrejurări, stabilitatea domniei depindea, în mare măsură, de puterile din jur. După încheierea păcii de la Vasvár (1664) şi ocuparea Candiei (1669), Poarta a putut să se concentreze asupra Poloniei. Aşa se explică de ce Moldova, situată în vecinătatea acesteia, a devenit un teritoriu de tranzit pentru trupele otomane care se îndreptau spre nordul ţării. Revenit la tron pentru a doua oară, Gheorghe Duca (1668-1672) s-a înconjurat de creditori greci şi evrei, nemulţumind boierimea locală. În planul legăturilor cu Transilvania s-a remarcat efortul de a înlătura asperităţile generate de încălcările reciproce de hotare, constituindu-se comisii pentru cercetarea pricinilor produse cu începere din anul 1657. Chiar dacă nu s-a ajuns la finalizarea tuturor problemelor, s-au rezolvat cel puţin o parte dintre ele. Duca a menţinut în cancelaria domnească dieci de maghiară, latină şi turcă, participanţi la tratativele şi soliile trimise de domn în ţările vecine. Nemulţumirile din ţară au luat forma unei răscoale în decembrie 1671, în fruntea ei situându-se doi boieri, Mihalcea Hâncu şi Apostol Durac. Aceştia l-au obligat pe Gheorghe Duca să părăsească domnia, în locul lui fiind ales, de către o adunare a ţării, Hâncu. Cu sprijin militar turcesc, Gheorghe Duca a revenit pe tronul Moldovei în februarie 1672. Cei doi capi ai răscoalei, Hâncu şi Durac, s-au refugiat în Polonia, fără ca mişcarea de revoltă să se sfârşească cu totul. Expediţia sultanului Mehmed al IV-lea din vara anului 1672 a pus capăt domniei lui Gheorghe Duca în Moldova, în locul său fiind numit de Poartă, la cererea boierilor, Ştefan Petriceicu (1672-1674).

Domnia acestuia, după multe zvonuri privind posibila numire a unui paşă în Moldova, a fost marcată de luptele turco-polone. Primejdia păcii de la Buczacz (octombrie 1672), prin care Polonia recunoştea pierderea cetăţii Cameniţa, a regiunii

Mehmed al IV
Miniatură orientală

Braclaw şi a Podoliei, acceptând şi plata unui tribut faţă de turci, a fost depăşită pentru Moldova în anul 1673. Pericolul transformării ţării în paşalâc era cu atât mai credibil cu cât la Cameniţa fusese numit un paşă, iar teritoriul Moldovei devenise practic un loc de tranzit pentru trupele şi proviziile turceşti. Pacea nu a fost însă ratificată de Seim. Astfel, la redeclanşarea ostilităţilor polono-turce, Poarta l-a împuternicit în secret pe Ştefan Petriceicu să trateze cu Ioan al III-lea Sobieski. Ştefan Petriceicu şi Grigore Ghica, domnul Ţării Româneşti, au folosit acest prilej pentru a-şi oferi serviciile într-o eventuală alianţă antiotomană, în care au

Bătălia de la Hotin din 1673
Pictură de Josef Brandt

Miron Costin

încercat să-l atragă, fără succes, şi pe principele Mihail Apafi. Succesele iniţiale ale polonezilor la Hotin au fost urmate de redeschiderea luptelor pentru tron şi de pierderea interesului faţă de ofensiva antiotomană. Domnul Moldovei, care făcuse imprudenţa de a trece făţiş de partea poloneză, a fost obligat să-şi părăsească tronul şi să ia calea pribegiei prin Polonia şi Rusia, în speranţa unei reveniri viitoare.

În locul său, turcii l-au numit domn pe grecul Dumitraşcu Cantacuzino (1673-1675, cu o întrerupere), anterior capuchehaie a Moldovei la Poartă. Şi această domnie a fost marcată de războiul polono-turc. Chiar dacă domnul nu a participat personal la campanie, prin intermediul său s-a încercat reluarea negocierilor cu Sobieski. Cu această misiune a fost împuternicit Miron Costin. Demersul diplomatului moldovean a fost sprijinit şi de ardeleni, dar nu a obţinut rezultatele scontate de Poartă. Pe plan intern, ţara s-a confruntat cu o epidemie de ciumă şi cu jafurile tătarilor care au iernat aici. Mazilit, Dumitraşcu Cantacuzino a fost înlocuit de un alt grec, Antonie Ruset (1675—1678), a cărui domnie a fost pusă sub semnul conflictelor turco-polone şi turco-ruse. Pacea de la Zórawna (1676) dintre polonezi şi turci, încheiată datorită bunelor servicii ale aceluiaşi Miron Costin, recunoştea stăpânirea otomană asupra Podoliei şi Ucrainei până la Nipru, punând astfel capăt unui război de patru ani. Obligat de puterea suzerană, domnul Moldovei a participat la campaniile desfăşurate împotriva ţarului Moscovei şi a cazacilor.

Mazilit fără acuze temeinice, Antonie Ruset a fost înlocuit pe tronul Moldovei de Gheorghe Duca (1678—1683). Experienţele anterioare l-au determinat pe acesta să profite la maximum de această domnie, căreia i s-a adăugat şi funcţia de hatman al cazacilor din Ucraina (1681). A încercat - şi, parţial, a reuşit - să reconstituie vremurile de strălucire ale domniei lui Vasile Lupu. În plan intern s-a remarcat în special prin promovarea unei politici fiscale aspre şi prin sporirea exagerată a numărului de dări, provocând numeroase nemulţumiri. În planul relaţiilor externe a fost deosebit de activ, reuşind să obţină şi calitatea de conducător al cazacilor. A fost unul dintre puţinii domni cu trei tuiuri, depăşindu-i atât pe Mihail Apafi, cât şi pe Şerban Cantacuzino. Legăturile cu domnul Ţării Româneşti nu au fost dintre cele mai bune. Relaţiile cu principele ardelean au fost, în parte, influenţate şi de poziţia Porţii. A fost însă evident faptul că poziţia dobândită de Gheorghe Duca stârnea invidia curţilor vecine. Din porunca Porţii, domnul Moldovei a încercat fără succes, prin 1680—1681, o apropiere de Sobieski. Din aceeaşi dispoziţie, Moldova a participat cu trupe la campaniile din Ungaria împotriva Habsburgilor, iar în 1683, Gheorghe Duca, împreună cu Şerban Cantacuzino şi Mihail Apafi, a participat la asediul Vienei. Aici, domnul Moldovei s-a ferit să îi sprijine deschis pe creştinii asediaţi, mai ales că Sobieski era un vecin apropiat şi periculos. Revenirea din campanie s-a făcut prin Transilvania, unde în suita domnului s-a aflat şi Miron Costin. În lipsa lui din ţară, cu sprijin polonez, tronul Moldovei a fost ocupat de Ştefan Petriceicu. Luat prin surprindere, Gheorghe Duca a fost prins şi dus în captivitate în Polonia, unde a şi încetat din viaţă. Bunurile sale de preţ şi o parte a banilor au fost depuse de Nastasia, doamna Moldovei, spre păstrare în grija oraşului Bistriţa din Transilvania, de unde, prin diferite mijloace, Mihail Teleki şi consilierii princiari apropiaţi lui şi le-au însuşit. Pentru a reintra în posesia acestui depozit de preţ, familia lui a făcut demersuri cărora li s-au asociat puterile vecine: Polonia, Imperiul Otoman, Curtea de la Viena. Începute în 1684, aceste demersuri au continuat până în 1705, fără ca lucrurile să fie clarificate pe deplin.

Ştefan Petriceicu nu a reuşit să-şi menţină tronul în faţa fostului domn Dumitraşcu Cantacuzino (1684-1685); înconjurat de grecii creditori, urât de locuitorii ţării, şi-a sfârşit zilele la Constantinopol.

Joan Sobieski

Domniile Cantemireştilor

Ales domn de către boieri, Constantin Cantemir (1685-1693) a obţinut şi acordul Porţii, inaugurând astfel domnia dinastiei Cantemireştilor. Relativ îndelungată, domnia lui a stat sub semnul luptelor între cele două mari partide boiereşti: Ruseteştii (Cupăreştii) şi Costineştii. În plan extern, a fost marcată de desfăşurarea luptelor dintre turci şi ţările Ligii Sfinte, în special Imperiul Habsburgic şi Polonia. De condiţie modestă, Constantin Cantemir s-a ridicat pe calea armelor, prin experienţa dobândită în Polonia. Între cele două grupări boiereşti cu afinităţi externe diferite, domnul a avut înţelepciunea de a aprecia corect situaţia: a sprijinit familia Costineştilor, rechemând din Polonia pe Miron Costin şi pe alţi membri ai familiei, dar nu s-a lăsat convins de ideea asocierii la lupta antiotomană, mai ales că fiul său Antioh era ostatic la Constantinopol. În urma expediţiilor întreprinse în Moldova de Ioan al III-lea Sobieski, au fost ucişi, din porunca domnului, Miron Costin şi fratele său Velicico, suspectaţi de trădare şi complot.

Legăturile cu Transilvania s-au limitat la rezolvarea unor probleme de hotare. Sub presiunea trupelor habsburgice dornice să-şi extindă stăpânirea la est de Carpaţi, Constantin Cantemir a încheiat în secret Tratatul de la Sibiu (1690). Prevederile actului ar fi urmat să intre în vigoare când trupele imperiale ar fi ajuns la Brăila, evitându-se astfel jefuirea ţării de către turci. De asemenea,

Constantin Cantemir

tratatul garanta păstrarea domniei în familia Cantemireştilor. Tratatul nu a ajuns să fie aplicat, datorită încetării din viaţă a lui Constantin Cantemir şi neputinţei trupelor habsburgice de a ajunge la Brăila. Iniţial, Constantin Cantemir s-a bucurat de sprijinul lui Şerban Cantacuzino, domnul Ţării Româneşti. Cu timpul, relaţiile lor s-au răcit, datorită diferenţelor de opinii în aprecierea situaţiei internaţionale. Proiectele de unire matrimonială între Dimitrie Cantemir, fiul domnului, şi Casandra, fiica lui Şerban Cantacuzino, nu au fost finalizate decât mai târziu. Faţă de Constantin Brâncoveanu relaţiile au fost lipsite de încredere. Domnul Ţării Româneşti s-a şi împotrivit, de altfel, alegerii de către Adunarea Ţării a tânărului Dimitrie Cantemir (1693), reuşind să obţină din partea Porţii numirea lui Constantin, fiul lui Gheorghe Duca (1693—1695). După o domnie de 20 de zile, Dimitrie Cantemir s-a reîntors la Constantinopol.

Cei doi ani ai domniei lui Constantin Duca au stat sub semnul luptelor dintre poloni, turci, tătari şi al influenţei lui Brâncoveanu. Locul său pe tronul Moldovei a fost luat de Antioh Cantemir (1695-1700), fiul mai mare al fostului domn Constantin Cantemir, mezinul, Dimitrie, asumându-şi rolul de capuchehaie. Pentru a spori prestigiul familiei sale, Antioh Cantemir a perfectat şi realizat proiectata alianţă matrimonială dintre Casandra, fiica răposatului domn Şerban Cantacuzino, şi fratele său Dimitrie. Domnia lui a fost umbrită de raporturile duşmănoase cu Brâncoveanu, prin uneltirile căruia Constantin Duca a fost readus pe tronul Moldovei (1700-1703), urmat fiind de Mihail Racoviţă (1703—1705). Revenit pentru scurt timp la tron, Antioh Cantemir (1705-1707) nu se mai bucura, de această dată, de sprijinul fratelui său Dimitrie; el îşi îmbunătăţise însă raporturile cu Brâncoveanu. A fost succedat de Mihail Racoviţă (1707-1709) şi de Nicolae Mavrocordat (1709-1710), fiul marelui-dragoman Alexandru Exaporitul. Nestatornicia şi efemeritatea acestor domnii

Antioh Cantemir

au fost determinate şi de lupta pentru putere dintre Rusia şi Imperiul Otoman în zona Azovului, a Mării Negre şi a sud-vestului Ucrainei.

În persoana noului domn Dimitrie Cantemir (1710—1711), Poarta spera să fi găsit un domn potrivit cu noile vremuri. Anii petrecuţi la Poartă, ca ostatic sau chezaş pentru Constantin Cantemir, apoi în calitate de capuchehaie a fratelui său, au fost folosiţi pentru a-şi face o educaţie solidă. Cunoscător a numeroase limbi, Dimitrie studiase cu marii învăţaţi ai vremii şi se bucurase de aprecierea reprezentanţilor diplomatici ai lumii creştine la Poartă. Om de vastă cultură, autor al unor lucrări apreciate în întreaga Europă, a fost, în acelaşi timp, şi un om al armelor. Însoţindu-i pe turci în câteva campanii, participase, printre altele, la luptele de la Petrovaradin şi Zenta. Anii îndelungaţi petrecuţi în lumea pestriţă a Constantinopolului îi oferiseră prilejul de a cunoaşte atât măreţia Porţii, cât şi slăbiciunile ei.

Prinţul Dimitrie Cantemir

Imediat după ocuparea tronului, Dimitrie Cantemir a încercat să pună capăt luptelor dintre grupările boiereşti. L-a înlăturat pe vornicul Iordache Ruset, înlocuindu-l cu fiul lui Miron Costin, Nicolae. În general, a întinerit Sfatul Domnesc, în care a introdus persoane care-i împărtăşeau opiniile. Principiile sale de conducere a ţării erau inspirate din ideile absolutismului luminat, bine reprezentat de Petru cel Mare al Rusiei. A încercat să acrediteze ideea domniei ereditare în familia Cantemireştilor. A fost şi un sprijinitor al bisericii ortodoxe: prin înţelegerea încheiată cu Hrisant Notara, patriarhul Ierusalimului, a restituit o parte din mănăstirile închinate Sfântului Mormânt. Deciziile luate în Sfatul Domnesc au fost, în general, favorabile micii boierimi; marea boierime i s-a arătat ostilă. A aspirat şi la tronul Ţării Româneşti, reunind însemnele heraldice ale Moldovei şi Ţării Româneşti în interiorul aceleiaşi steme.

Domnitorul Moldovei Dimitrie Cantemir

Pe plan extern, afinităţile lui Dimitrie Cantemir s-au îndreptat către Rusia lui Petru cel Mare. Tratativele sale cu Rusia fuseseră iniţiate cu acordul Porţii, potrivit vechiului obicei al turcilor de a încredinţa domnilor români rolul de negociatori cu ţările creştine. Tratativele moldo-ruse s-au încheiat, la 13 aprilie 1711, prin parafarea Tratatului de la Luck. Prevederile acestuia, cuprinse în 16 articole, reglementau viitorul statut al ţării faţă de Rusia şi pe acela al domnului faţă de stări. Moldova urma să se alăture luptei antiotomane, iar în oraşele şi cetăţile moldovene urmau a fi instalate trupe ruseşti; ţara era pusă sub protecţia ţarului, domnia urmând a deveni ereditară în familia Cantemireştilor. Domnul primea şi o serie de garanţii în cazul unui eşec: refugiu în Rusia, despăgubiri materiale pentru pierderea palatelor din Constantinopol. Tratatul a fost păstrat în secret până la declanşarea operaţiunilor de război, din mai, de către trupele ţariste. Marea boierime, în special cea din jurul lui Iordache Ruset, nu a agreat această decizie a domnului, considerând-o prematură, în schimb, cu prilejul proclamaţiei adresate de Dimitrie Cantemir, boierimea mijlocie, mică şi ţărănimea s-au ridicat în sprijinul domnului şi împotriva turcilor.

La campania rusă a participat însuşi ţarul Petru cel Mare, care, după o vizită în Polonia, a sosit la Iaşi însoţit de ţarină şi de statul său major. În tabăra de la Stănileşti, pe Prut, a sosit şi Toma Cantacuzino, spătarul lui Constantin Brâncoveanu, care-şi punea astfel în mare primejdie domnul. Trupele ruseşti, inferioare numeric celor turceşti, divizate în trei grupuri pentru o mişcare strategică neinspirată, au trecut prin mari

Petru cel Mare, ţarul Rusiei

dificultăţi. Ţarul a fost nevoit să îşi trimită emisarii pentru a iniţia tratativele de pace cu turcii. Acestea au fost finalizate la 23 iulie 1711, cu toată opoziţia regelui Carol al XII-lea al Suediei, luptător alături de turci. Ca urmare, trupele ţariste şi-au început retragerea din Moldova. Alături de ele a părăsit ţara şi Dimitrie Cantemir, pe care ţarul a refuzat să-l predea turcilor, aşa cum se pretinsese în timpul tratativelor. Pentru fostul domn a urmat o viaţă petrecută în anturajul curţii şi al nobilimii ruse. A obţinut titlul de principe al Imperiului Rus, iar după 1713, la moartea Casandrei, s-a căsătorit cu o cneaghină rusă. Timpul petrecut aici a fost folosit şi în scopuri ştiinţifice, Cantemir realizând lucrările Descriptio Moldaviae şi Historia Moldo-Vlachica, reluată sub numele de Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor. A încetat din viaţă în anul 1723, fiind înmormântat la Moscova.

Experienţa cu ultimul domn pământean numit pe tronul Moldovei a determinat puterea suzerană să ia măsuri drastice: au fost instituite domniile fanariote şi, odată cu ele, un nou statut politic al domniei şi al ţării faţă de Poartă.

Transilvania, între anarhie şi autoritate: domnia lui Mihail Apafi

Perioada de început a domniei lui Apafi, până la pacea de la Vasvár (1664), a fost una extrem de dificilă. Deşi susţinut de Poartă, noul principe, lipsit de un suport financiar şi material consistent, a trebuit să facă faţă autorităţii crescute a stărilor şi a Consiliului Princiar. Anii de linişte şi pace ce au urmat păcii de la Vasvár i-au îngăduit lui Mihail Apafi să îşi consolideze puterea. Treptat, stările au reînceput să fie convocate anual sau bianual, iar opiniile consilierilor, deşi au continuat să fie solicitate, au încetat de a mai fi obligatorii. Un rol important în restabilirea echilibrului politic i-a revenit cancelarului şi consilierului princiar Ioan Bethlen. Dionisie Bánffy, marele-căpitan al Clujului şi comandantul armatei transilvane, a reuşit, prin combinarea tratativelor diplomatice cu rezistenţa militară, să limiteze pretenţiile turcilor referitoare la hotarele paşalâcului de Oradea. După 1674, când Dionisie Bánffy a fost executat, sub pretextul încălcării autorităţii princiare, s-a ajuns până la includerea Gilăului în hotarele mult extinsului paşalâc de Oradea. În jurul principelui s-a constituit treptat un grup restrâns de nobili care au susţinut iniţial politica lui Apafi (Liga Blestemată, 1671), dar care au început apoi să se substituie, treptat, autorităţii principelui. Cel care s-a erijat în conducător al acestui grup a fost consilierul princiar Mihail Teleki, a cărui putere a crescut după executarea lui Dionisie Bánffy şi înlăturarea lui Paul Beldi. Odată cu venirea trupelor austriece în Transilvania (1685), autoritatea lui Apafi a decăzut, principatul fiind, practic, condus de Mihail Teleki, în fruntea celei de-a treia deputăţii, cea care a purtat tratativele şi a perfectat statutul Transilvaniei sub Habsburgi.

Mihail Apafi pe o gravură de epocă

Refacerea economică

Mihail Apafi a reuşit să restabilească parţial domeniul fiscal, fapt care i-a consolidat independenţa economică; totuşi, aceasta a avut de suferit din cauza pierderilor teritoriale considerabile. Refacerea potenţialului demografic, relansarea producţiei agricole şi introducerea noilor culturi de porumb, sprijinirea micii industrii domeniale au fost posibile datorită numeroşilor ani de pace. Exploatarea fierului (Ghelar, Teliuc, Vaşcău etc.), a minereurilor de aur şi argint (Abrud, Zlatna, Baia de Criş, Baia Mare etc.) şi a mercurului a adus venituri substanţiale fiscului. În anul 1665 a revenit în administrarea statului exploatarea sării, o importantă sursă de venituri. Au revenit, de asemenea, în subordinea principelui dijmele bisericeşti secularizate. În toate aceste domenii a fost practicat sistemul arendării veniturilor, printre arendatori numărându-se negustorul grec Pater János, dar şi Mihail Teleki. Comerţul intern şi extern, reglementat prin mai multe „limitatio", a cunoscut o perioadă de avânt. Veniturile vămilor au fost şi ele arendate, compararea acestora indicând o reorientare a comerţului principatului către Ţările Române şi Poartă. Toate vămile ce legau Transilvania de Moldova şi Ţara Românească au fost arendate, la sfârşitul secolului al XVII-lea, de Ştefan Apor pentru suma de 14.000 de florini. Vămile de la Cluj, Dej, Lăpuş, ce controlau comerţul înspre Ungaria Superioară, Polonia şi Germania, au fost arendate cu suma de 9.600 de florini. Principele a luat măsuri pentru stabilizare monetară şi atragerea de bani buni. Oraşele Sibiu, Braşov, Târgu-Mureş au primit, temporar, dreptul de a bate monedă măruntă. Toate aceste măsuri au consolidat veniturile princiare şi au îngăduit stabilitatea politică şi creşterea autorităţii principelui.

Rivalitate şi prudenţă

Din porunca Porţii, principele a participat personal cu armata la expediţiile turceşti din 1663 şi 1664. Pacea de la Vasvár (septembrie 1664) a pus capăt luptelor dintre Imperiul Otoman şi Imperiul Habsburgic, consfinţind, pentru Transilvania, situaţia creată în urma tulburărilor din perioada 1657—1661. Mihail Apafi a fost, în general, credincios Porţii, evitând în 1672—1674, cu prilejul campaniilor turceşti din Polonia, să se afişeze deschis ca un susţinător al alianţei antiotomane. Aceeaşi politică circumspectă a fost dusă şi faţă de Habsburgi, reuşindu-se ocolirea stărilor conflictuale. După 1670 şi-au găsit refugiu în Transilvania reformaţii unguri

răsculaţi împotriva Vienei. În acest sens un rol a revenit şi Franţei, care, prin acordul din 31 mai 1677 încheiat de Mihail Apafi cu Emeric Thököly, conducătorul răsculaţilor reformaţi din nordul Ungariei, s-a obligat să susţină financiar şi militar mişcarea acestora. După pacea de la Niwmegen (1679), Ludovic al XIV-lea a încetat să mai finanţeze diversiunea contra Habsburgilor, iar Mihail Apafi şi-a pierdut rolul iniţial de conducător al răscoalei reformaţilor. În 1681, Poarta, convinsă de insistenţele lui Emeric Thököly, a încălcat prevederile Tratatului de la Vasvár, redeschizând împotriva Habsburgilor un război la care va participa şi Mihail Apafi. Expediţia din 1683, soldată cu eşecul turcilor sub zidurile Vienei, a marcat sfârşitul supremaţiei otomane. Pentru principele Transilvaniei ea a însemnat un început al sfârşitului.

Politica de bună vecinătate

Încă de la urcarea sa pe tron, principele Mihail Apafi a încercat să reconstituie tradiţia tratatelor cu Ţările Române vecine, folosind în acest scop diplomaţi români (sau, cel puţin, vorbitori de limba română). Alianţele încheiate cu Grigore Ghica, domnul Ţării Româneşti, şi cu Eustratie Dabija, domnul Moldovei, puse sub patronajul Porţii, plecând de la modelele anterioare, ţineau însă cont de starea de fapt a principatului, decăzut în statutul său politic faţă de puterea suzerană. Frecventele schimbări de domni din Moldova şi Ţara Românească au determinat o eternă reluare a discuţiilor pentru încheierea de tratate de alianţă, fără ca ele să fie şi finalizate. După 1683, o dată cu succesele Ligii Sfinte, Mihail Apafi a ajuns să încheie cu Şerban Cantacuzino un tratat secret de alianţă (iunie 1685), patronat de Viena, urmat de tratative în scopuri similare cu Constantin Cantemir, domnul Moldovei.

Monede emise de Eustratie Dabija

Relaţiile Transilvaniei lui Apafi cu Polonia au cunoscut, şi ele, o evoluţie sinuoasă. După încercările nefinalizate de închegare a unei coaliţii comune antiotomane prin mijlocirea domnului Moldovei, Ştefan Petriceicu, odată cu afirmarea lui Ioan al III-lea Sobieski sub zidurile Vienei a fost repusă problema unei colaborări militare. A fost, mai degrabă, un dublu joc diplomatic al ardelenilor. Prin aceste demersuri, Mihail Apafi a captat bunăvoinţa Porţii şi a obţinut, în 1684, confirmarea pe tronul princiar a fiului său minor Mihail Apafi al II-lea. Succesele rapide obţinute de trupele imperiale au marginalizat rolul Poloniei în lupta antiotomană şi au avut ca efect imediat reorientarea politicii externe transilvane către Viena.

Pajura Sf. Imperiu Roman înfăţişa un conglomerat de regate, principate şi alte mici formaţiuni statale

Instaurarea stăpânirii habsburgice în Transilvania

Eşecul turcilor sub zidurile Vienei (1683) a fost urmat de noi înfrângeri la Buda (1686) şi Mohács (1687) şi de alungarea lor peste Dunăre în 1688. Austriei i s-a oferit astfel perspectiva revendicării teritoriilor care aparţinuseră coroanei maghiare, printre care se numărau Transilvania şi chiar Ţara Românească şi Moldova. Printr-o abilă combinare a diplomaţiei cu forţa militară, Transilvania a fost luată treptat în stăpânire. Tratativele purtate în 1685 de iezuitul Antide Dunod, înţelegerea secretă de la Cârţişoara cu Mihail Teleki, cel mai important om de stat după principele Apafi, au constituit doar o primă etapă. În paralel, în toamna anului 1685, trupele imperiale au intrat în Partium, Maramureş şi Chioar. Tratatul de la Dumbrăveni (27 noiembrie 1685) a fost urmat de ocuparea de către trupele imperiale a oraşelor Dej, Cluj, Sibiu etc.

Sub presiunea armelor, au fost purtate noi tratative. Stările au refuzat semnarea Tratatului hallerian - numit astfel după Ioan Haller, conducătorul comisiei ardelene pentru tratative - în speranţa unor modificări avantajoase. Victoriile austriecilor de la Buda şi Mohács au sporit influenţa şi puterea Vienei, care a impus prin forţă, la 27 octombrie 1687, semnarea Tratatului de la Blaj. În noul context, Transilvaniei i-au fost impuse condiţii mult mai grele decât cele prevăzute în Tratatul hallerian: primirea la iernat a trupelor imperiale în 12 oraşe mai mari, aprovizionarea acestora, plata sumei de 700.000 de florini renani. Viena se oferea, în schimb, să respecte privilegiile, autonomia ţării, succesiunea la tron. Legăturile cu Poarta nu au fost rupte de Transilvania. Gruparea din jurul lui Mihail Apafi a reconfirmat, în decembrie 1687, vechile raporturi, ţara achitând şi tributul faţă de vechea putere suzerană. Acestui joc dublu i s-a pus capăt în

Diploma leopoldină din 1691

februarie 1688, când generalul Caraffa a ocupat Sibiul, Brașovul (cu toată opoziția acestuia), Bistrița și Baia Mare.

Moartea principelui Mihail Apafi, la 15 aprilie 1690, a însemnat un moment de cumpănă în istoria Transilvaniei. Emeric Thököly a trecut munții cu trupe turco-tătare, avându-l alături și pe Constantin Brâncoveanu. Lupta de la Zărnești, în care Mihail Teleki și-a pierdut viața, iar generalul Donathus Heissler a căzut prizonier, i-a adus lui Emeric Thököly, pentru scurt timp, tronul vacant al principatului. El a obținut chiar confirmarea stărilor întrunite în Adunarea Generală de la Cristian. Această situație a dus la deschiderea de noi tratative, purtate de generalul și abilul diplomat Caraffa. Regimul propus acum Transilvaniei era, în aparență, unul mai blând, promovarea principiului divide et impera oferindu-le stărilor ardelene iluzia guvernării. În realitate, țara rămânea supusă controlului militar exercitat de general în numele împăratului. S-a ajuns astfel la semnarea actului din 4 decembrie 1691, cunoscut sub numele de *Diploma leopoldină*.

Numit uneori „Constituția" Transilvaniei, acest act a fost obținut în mare parte datorită stăruințelor lui Nicolae Bethlen. Cele 18 puncte cuprindeau normele și principiile de guvernare a țării, stabilind statutul acesteia în imperiu. Respectându-se dorința stărilor, Transilvania a rămas o entitate separată de Ungaria, cu instituții proprii în domeniile politic, economic, juridic etc. Se menținea vechea organizare administrativă, cea judecătorească, cu Tripartitum-ul lui Werböczy, cu *Approbatae* și *Compilatae Constitutiones*. Continua să funcționeze Adunarea Țării sau Dieta. Erau confirmate toate privilegiile, drepturile și autonomiile avute anterior de nobili, secui și sași, mai puțin dreptul de *ius resistendi* al nobilimii. Se mențineau, din punct de vedere religios, cele patru religii recepte, precum și distincțiile făcute în cazul ocupării funcțiilor importante doar de către indigeni. În privința recunoașterii minorului Mihail Apafi al II-lea ca principe, s-a ales formula de așteptare a împlinirii vârstei de 20 de ani, timp în care atribuțiile lui urmau a fi preluate de un guvernator. Darea țării a fost fixată la 112.500 de florini renani în timp de pace și 400.000 de florini în timp de război.

Marea majoritate a acestor prevederi aveau însă anumite părți interpretabile care favorizau noua stăpânire. Guvernatorul avea dreptul de a convoca Dieta doar cu acordul împăratului, hotărârile acesteia fiind valabile doar cu aprobarea acestuia; ocuparea înaltelor demnități (guvernator, cancelar, consilieri guberniali, comiți supremi, președintele Tablei de judecată etc.) era efectuată la propunerea Dietei, dar numai după aprobarea împăratului. În domeniul judiciar, nemulțumiții de sentințele instanțelor din țară puteau apela la împărat, care era de fapt ultima instanță de judecată. Conducătorul oștirii țării era supus comandantului general al trupelor imperiale. Sub diferite pretexte, s-a perceput darea stabilită pentru timp de război, și nu cea pe timp de pace. În temeiul Diplomei leopoldine, s-a înființat, în aprilie 1692, Guberniul Transilvaniei, în frunte cu un guvernator. În 1694 au fost create Cancelaria Aulică, Tezaurariatul și alte instituții menite să asigure controlul imperial asupra țării. Prevederile păcii de la Karlowitz (1699) recunoșteau în mod oficial, în cadrul politic internațional, stăpânirea Transilvaniei de către Habsburgi. Principatul Transilvaniei includea acum teritoriile care constituiseră cu secole în urmă Partium-ul, dar fără comitatele Satu Mare, Bihor și jumătate din Zarand.

Leopold I de Habsburg

Blazon Habsburgic

Interiorul catedralei romano-catolice Sf. Mihail din Alba-Iulia

Unirea religioasă

Instaurarea stăpânirii austriece în Transilvania, prin diplomaţie şi armată, şi crearea noilor structuri organizatorice erau paşi importanţi, dar insuficienţi pentru un control deplin al ţării. Se pleca de la situaţia existentă aici, cu trei naţiuni privilegiate (maghiari, saşi, secui) şi cu recunoaşterea a patru religii recepte (calvinismul, luteranismul, unitarianismul şi catolicismul), la care se adăuga populaţia cea mai numeroasă, a românilor de religie ortodoxă, consideraţi doar toleraţi şi lipsiţi de drepturi. Pentru noul stăpân catolic se impunea refacerea poziţiilor precare ale bisericii sale cu un trecut vitregit de politica prozelită a stărilor şi a principilor protestanţi. S-a apelat astfel la experienţe anterioare aplicate în imperiu, căutându-se întărirea catolicismului prin atragerea credincioşilor de la alte confesiuni, în schimbul oferirii unor avantaje. Evident că atragerea numeroşilor ortodocşi români, fie şi numai la o simplă unire religioasă cu biserica catolică în spiritul Conciliului de la Florenţa (1439), constituia cea mai bună soluţie. Pe de altă parte, trebuie să ţinem seama de faptul că, pe parcursul mai multor secole, biserica ortodoxă fusese organizată în mitropolie cu sediul la Bălgrad (Alba-Iulia), subordonată celei din Ţara Românească, păstrându-şi strânse legături cu lumea ortodoxă şi rezistând asalturilor calvinismului, ajuns religia oficială a Transilvaniei în secolul al XVII-lea.

Soluţia a fost găsită prin patenta împăratului Leopold I din 23 august 1692, care proclama egalitatea bisericii unite cu religiile recepte; ca urmare, clericii acesteia urmau să beneficieze de aceleaşi scutiri, drepturi şi privilegii de care dispunea clerul catolic. Statutul internaţional al Transilvaniei nefiind încă recunoscut, noua putere nu putea să recurgă încă la măsuri mai hotărâte. În acelaşi timp, religiile recepte s-au opus unei reglementări care ar fi deteriorat echilibrul existent în ţară; s-a pretins chiar ca, alături de religia catolică, să rămână deschisă şi posibilitatea unirii ortodocşilor cu celelalte religii recepte. S-a ridicat, de asemenea, o problemă de natură economică: scutirea de dări a preoţilor uniţi ar fi însemnat pentru oficialităţi o importantă pierdere financiară.

În urma insistenţei iezuiţilor catolici, susţinuţi de puterea militară şi politică, în februarie 1697, la Alba-Iulia, mitropolitul Teofil şi 12 protopopi au semnat actul unirii cu biserica catolică, în următoarele condiţii: păstrarea neschimbată a ritului ortodox, a calendarului sărbătorilor, fiind acceptate doar cele patru puncte de dogmă stabilite de Conciliul de la Florenţa ca deosebitoare. În schimb, uniţilor urma să le fie recunoscută calitatea de cetăţeni de drept, ei încetând să mai fie consideraţi toleraţi, iar laicii urmau să fie promovaţi în slujbe. La 7 octombrie 1698, noul mitropolit Atanasie Anghel, împreună cu 38 de protopopi, a reconfirmat unirea religioasă.

În aceste împrejurări, la 16 februarie 1699 a fost publicată prima diplomă a unirii religioase pentru întreg imperiul. În prevederile ei, beneficiile unirii erau restrânse doar la nivelul preoţimii, laicii continuând să fie excluşi de la acestea. Ca urmare, aceştia s-au considerat înşelaţi în promisiunile care li se făcuseră. Nemulţumite erau şi celelalte religii recepte cărora le-a fost refuzată unirea ortodocşilor, după cum şi aceştia erau nemulţumiţi de ofensiva generală a catolicismului. Se poate spune că, în aceste condiţii, unirea era primejduită.

Mitropolitul Teofil pe fresca mănăstirii Govora

Pe acest fundal, Atanasie Anghel a fost chemat la Viena. Înainte de a pleca, el a rediscutat în sinodul de la Alba-Iulia, în 4 septembrie 1700, chestiunea unirii şi modalităţile de acţiune pentru a obţine lărgirea rândurilor beneficiarilor ei. Rezultatul demersurilor sale vieneze s-a materializat în obţinerea celei de a doua diplome a unirii religioase, din 19 martie 1701. Cele 15 puncte ale acesteia reafirmau drepturile, privilegiile şi scutirile acordate preoţimii unite; de asemenea, extinderea acestora şi asupra mirenilor uniţi, care, teoretic, urmau a fi consideraţi egalii celorlalte stări. Toate acestea au avut, desigur, preţul lor: degradarea mitropoliei ortodoxe la rangul de episcopie subordonată arhiepiscopiei catolice de Strigoniu, restrângerea prerogativelor episcopului şi ale sinodului, instituirea unui teolog iezuit canonist pe lângă episcopul greco-catolic, care să supravegheze în special relaţiile acestuia cu ortodocşii, cu mitropoliile şi cu domnii din Ţara Românească şi Moldova, să cenzureze cărţile destinate cultului etc. Într-o epocă de frământări confesionale, românii din teritoriile vestice şi din Maramureş au ajuns să îmbrăţişeze în mare număr unirea, fiind incluşi sub jurisdicţia episcopiei greco-catolice de la Munkács şi a celei catolice de la Oradea. Cei rămaşi ortodocşi au ajuns sub jurisdicţia ierarhiei sârbeşti, fără a se bucura însă de avantajele aşa-numitelor „privilegii ilirice” ale acesteia.

Drapelul dinastiei Habsburgice

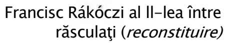
De la mişcarea lui Pintea la Răscoala lui Francisc Rákóczi al II-lea

Instaurarea stăpânirii habsburgice în Transilvania a determinat transformări importante în societate. Înainte de toate, în mod paradoxal, o criză de autoritate a puterii politice. Conducerea civilă reprezentată de Guberniu era secondată de una militară austriacă, în frunte cu generalul Rabutin. Cele două au funcţionat practic în paralel şi într-o permanentă rivalitate, fiecare încercând să se impună prin legături directe cu Viena şi cu împăratul. Guberniul refuza să recunoască preeminenţa structurilor militare, care constituiau, în fapt, pavăza noului regim. S-a manifestat, de asemenea, o accentuată criză economică, determinată de scăderea producţiei agricole. Prezenţa în teritoriu a armatelor imperiale, fiscalitatea excesivă generată de întreţinerea acestora şi de războaiele cu turcii au dus la o creştere a mişcării populaţiei, îndeosebi a ţărănimii contribuabile, însoţită de o adevărată generalizare a brigandajului. Iobagi şi jeleri fugari, dezertori din armată, mici nobili şi libertini de pe domeniile cetăţilor - aceştia din urmă ameninţaţi cu „depunerea" în rândul ţărănimii dependente - se dedau frecvent la atacarea caravanelor de negustori şi a marilor curţi nobiliare. La toate acestea se adăuga presiunea exercitată de biserica catolică, sprijinită de noua stăpânire, asupra bisericilor reformate din principat şi mai cu seamă asupra celei ortodoxe, pe care se străduia să o atragă la unirea cu Roma.

Acest complex de factori explică geneza şi amploarea mişcării de brigandaj a lui Pintea, mic nobil din satul Măgoaja, de pe domeniul cetăţii Gherlei. Mişcarea a evoluat timp de peste un deceniu, fiind, în cele din urmă, înglobată în insurecţia antihabsburgică a curuţilor lui Francisc Rákóczi al II-lea (1703-1711).

În condiţiile războiului cu turcii, prezenţa unor mari grupuri de haiduci sau briganzi (*latrones, hajdones, malefactores*) în teritoriile eliberate de sub regimul de paşalâc (Partium şi Banat) sau câştigate de sub suzeranitatea Porţii (Transilvania) punea în primejdie nu numai siguranţa drumurilor şi a curţilor nobiliare, ci şi noua stăpânire a Habsburgilor, care ajunsese, prin costurile sale financiare, să nemulţumească stările. Aşa se explică efortul împăratului şi al armatei sale de a-i instrumenta, într-o primă fază, pe haiducii lui Grigore Pintea împotriva nobilimii din principat, pentru a obţine timorarea acesteia şi a o obliga să accepte noul regim politic. În acest context, mişcarea haiducului Pintea, iniţiată în 1694, a putut ajunge la o durată de peste zece ani, Ea s-a desfăşurat cu predilecţie în comitatele Solnocul Interior, Maramureş şi Satu Mare, în districtele Chioar şi Bistriţa, pentru ca apoi să se extindă în părţile Bihorului, Zarandului, Crasnei şi Timişului; în vara lui 1700, mişcarea a cuprins comitatele din Câmpia Transilvaniei (Cluj, Turda, Alba, Târnava) şi scaunele secuieşti şi săseşti.

În prima etapă a mişcării, acţiunile autorităţilor civile de prindere a haiducilor nu au fost însoţite de o colaborare pe măsură din partea autorităţilor militare. Comandanţii cetăţilor Satu Mare, Huszt, Ineu şi Oradea, precum şi general-comandantul Rabutin al Transilvaniei au acţionat separat, cu alte metode şi, se pare, cu alte interese. De această disfuncţionalitate au profitat haiducii lui Pintea, organizaţi şi ei în structuri militare încadrate cu decurioni sau caporali (la 10 oameni) şi cu ductori sau hotnogi (la 100 de oameni). înzestraţi cu arme de foc, steaguri de luptă şi, de multe ori, cu haine militare, haiducii au practicat cu succes brigandajul pe timpul verii, anotimpul rece petrecându-l înrolaţi sub nume false în armata imperială. Astfel, în iarna şi primăvara anului 1702, Pintea era prezent în cetatea Ineului, din comitatul Zarand, în calitate de *ductor husarorum Hungarorum seu Valachorum,* comandând 200 de călăreţi.

Francisc Rákóczi al II-lea între răsculaţi (*reconstituire*)

Francisc Rákóczi al II-lea

Încheierea ostilităţilor cu turcii şi recunoaşterea, prin Tratatul de la Karlowitz (1699), a noii stăpâniri habsburgice în Transilvania, urmate de pregătirile Vienei pentru intervenţia în războiul de succesiune la tronul Spaniei (1701 — 1714), au adus o schimbare de atitudine a oficialităţilor militare faţă de mişcarea lui Pintea. Împăratul Leopold a pus, în aprilie 1701, un premiu pe capul acestuia. Autorităţile civile şi militare erau hotărâte acum să pună capăt mişcării haiduceşti. Concomitent, a putut fi sesizată şi o schimbare de atitudine la nivelul unui segment al nobilimii ardelene, nemulţumită de consolidarea noului regim politic şi devenită, treptat, mai puţin vehementă la adresa acestor „răufăcători", pe care încerca să-i atragă într-o mişcare antihabsburgică. Nu întâmplător, începând din 1702, apelativului de tâlhari (*tolvajok*) i se adaugă acela de rebeli (*rebelek*). A avut loc, de fapt, o trecere pe nesimţite a mişcării la alte sensuri şi scopuri politice, ea devenind suportul solid pe care se va afirma răscoala condusă de Francisc Rákóczi al II-lea (1703-1711). În urma alăturării lui Pintea şi a haiducilor săi la această răscoală antihabsburgică, în timpul asedierii oraşului Baia Mare, în august 1703, vestitul haiduc a fost împuşcat în faţa porţii de sud a oraşului. Restul conducătorilor şi oamenilor săi s-au integrat în oastea curuţilor lui Rákóczi, continuând încă mulţi ani lupta împotriva Habsburgilor şi a susţinătorilor acestora.

Arestarea lui Francisc Rákóczi al II-lea

Francisc Rákóczi al II-lea, nobil maghiar ridicat în fruntea răscoalei antihabsburgice din nord-estul Ungariei, a încercat să atragă de partea sa şi ţărănimea din Transilvania şi Partium. Răscoala a izbucnit în mai 1703 în comitatele Ugocsa, Bereg, Satu Mare, Maramureş, Bihor şi Chioar, aşadar în zonele în care Pintea se bucura de cea mai mare aderenţă. O parte a oştirii secuilor, trimisă de Guberniu împotriva lui Rákóczi, a pactizat cu acesta. La rândul ei, nobilimea s-a divizat în afirmarea opţiunilor sale. În anul 1704, întreaga Transilvanie a fost, practic, cuprinsă de mişcarea curuţilor. Succesul lui Rákóczi în Transilvania a fost determinat, în principal, de promisiunile sale de ordin social. Dieta de la Târgu-Mureş, din aprilie 1707, l-a ales pe Francisc Rákóczi al II-lea principe al Transilvaniei; în mai 1707, Dieta convocată la Onod, în Ungaria, a proclamat înlăturarea Casei de Habsburg. Nobilimea alăturată curuţilor a reuşit să îşi impună propriile puncte de vedere, cu deosebire obligarea iobagilor să revină pe moşii, iobagi care formau grosul oştirii lui Rákóczi. Prin asemenea măsuri mişcarea a fost lipsită, practic, de suportul social esenţial pentru succesul său. Francisc Rákóczi al II-lea nu a reuşit să obţină nici sprijinul extern promis de Franţa, Suedia, Prusia, Rusia etc. Practic, după 1707 mişcarea a intrat în declin, pierzând controlul asupra teritoriului în favoarea trupelor imperiale. Tratativele purtate între un grup al nobilimii din Transilvania şi autorităţile imperiale au dus la încheierea păcii de la Satu Mare (1711), prin care, în schimbul recunoaşterii noii stăpâniri, nobililor le era acordată iertarea pentru faptele lor. Cu toate acestea, unii nobili au continuat să trăiască în pribegie în Moldova şi în Ţara Românească, sub protecţia domnilor români. Mişcarea antihabsburgică a lui Francisc Rákóczi al II-lea a afectat puternic viaţa economică, socială şi politică a Transilvaniei, ea fiind cea din urmă încercare de înlăturare a noului regim. Eşecul ei a pus capăt unei lumi apuse, inaugurând o nouă epocă, cea modernă, în istoria principatului transilvan.

Structuri instituţionale

6

Instituţia supremă în stat a continuat să se bucure de prerogativele avute în perioadele anterioare. Schimbările de domni erau frecvente: în Ţara Românească au fost aproximativ 24 de domni, iar în Moldova, supusă şi presiunii poloneze, s-au perindat pe tronul domnesc circa 48 de domni.

Stema lui Nicolae Mavrocordat

6.1. Instituţiile centrale şi locale în Ţara Românească şi Moldova

Domnia

A apărut, ca o practică nouă, mutarea domnilor dintr-o ţară în alta, originea sau apartenenţa la o familie domnitoare nemaireprezentând un argument pentru alegerea lor. Nu au lipsit situaţiile în care stările alegeau la domnie boieri fără urmaşi, lipsiţi de posibilitatea de a întemeia o dinastie. Din a doua jumătate a secolului al XVII-lea a devenit o practică numirea domnilor de către Poartă, aceştia fiind apoi „aleşi" de boierii care le depuneau jurământul de credinţă. Chiar şi domnilor aleşi de boieri le era necesară recunoaşterea Porţii. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, suficiente trăsături ale domniilor din Moldova şi Ţara Românească le pot caracteriza pe acestea ca fiind prefanariote.

Autoritatea şi prestigiul domnilor derivau, pe de o parte, din raporturile lor cu puterea suzerană şi, pe de altă parte, din relaţiile lor cu boierimea mereu mai divizată. Raporturile domnilor români cu Poarta au fost uneori reglementate prin acte speciale numite berate, aşa cum a primit Mihail Apafi după ce Transilvania a decăzut din statutul pe care îl avusese anterior.

Acest sistem „contractual" nu a avut însă în Moldova şi Ţara Românească valoarea de care s-a bucurat în Transilvania. S-a introdus sistemul confirmării domnilor pe tron, iniţial din trei în trei ani, apoi anual, ceea ce implica, evident, plata unor sume consistente, cunoscute sub numele de mucarerul mare şi mucarerul mic. În acelaşi timp, această confirmare impunea prezenţa personală a domnilor la Poartă, care nu a fost niciodată impusă principilor transilvani. În ierarhia administrativă a Imperiului Otoman, domnii români erau echivalaţi paşalelor cu două tuiuri. Au existat însă şi situaţii în care domnii şi-au depăşit această condiţie; un exemplu în acest sens ne este oferit de Gheorghe Duca, care a obţinut şi calitatea de hatman al cazacilor, fiind considerat echivalentul unui paşă cu trei tuiuri. În baza aceloraşi raporturi cu puterea suzerană, domnii români şi principii Transilvaniei şi-au văzut ştirbite atribuţiile în materie de relaţii externe. Domnii trebuiau să-şi acomodeze simpatiile sau iniţiativele din acest domeniu în funcţie de orientările Porţii, altfel spus să fie prietenii prietenilor şi duşmanii duşmanilor acesteia, în limitele acestei îngrădiri, domnii din Moldova şi Ţara Românească, în corespondenţa cu principii Transilvaniei, se numeau în mod constant voievod (în chirilice) şi, mai rar, principe (princeps). Au încheiat tratate de bună vecinătate sau alteori de confederare cu principii Transilvaniei, cu acordul şi cu ştirea Porţii. Uneori, aceste limitări au fost depăşite prin adăugarea la tratate a unor articole secrete prin care domnii români căutau pentru ei şi familiile lor refugiu în Transilvania vecină. Alteori, domnii români, în special cei ai Moldovei, au trecut dincolo de acest nivel de asociere între state aflate în aceeaşi situaţie de supuşi şi protejaţi ai Porţii şi au încheiat tratate cu Polonia, iar mai târziu cu Rusia (1656) şi Austria (1690). Iniţiativele acestea au fost, de cele mai multe ori, nefericite pentru ţară, care era nevoită să suporte „pedeapsa" trădării. S-a creat o adevărată practică a folosirii domnilor români şi a principilor Transilvaniei drept mijlocitori în tratativele Porţii cu puterile învecinate, Austria, Polonia şi Rusia. Această poziţie le-a permis să îşi ofere serviciile taberei creştine şi să se facă utili acesteia. O altă formă de imixtiune a Porţii în politica externă a acestor ţări poate fi considerat faptul că orice căsătorie a domnului sau a membrilor familiei domneşti trebuia să se bucure de acordul Porţii, lucru valabil şi în cazul principilor Transilvaniei.

Stema lui Şerban Cantacuzino

Stema familiei Movilă

Biserica Trei Ierarhi din Iaşi

Deşi Moldova, Ţara Românească şi Transilvania erau ţări tributare Porţii, ele se bucurau de un sistem aparte de reprezentare la curtea otomană. Asemeni oricărei alte puteri creştine, aveau reprezentanţi diplomatici permanenţi - capuchehaie - prin mijlocirea cărora domnia comunica cu Poarta. Statutul acestor reprezentanţi diplomatici în raport cu agenţii diplomatici ai altor state depindea de mai mulţi factori, între care generozitatea financiară a domnului, prestigiul acestuia şi, desigur, influenţa de care se bucura capuchehaia însăşi.

În chestiunile de politică internă, atribuţiile domnilor erau mai puţin atinse de imixtiunea Porţii. Existau totuşi situaţii în care deciziile domnului în probleme de judecată şi de pedepse capitale ajungeau la cunoştinţa Porţii, iar aceasta, la intervenţia unor grupări boiereşti, făcea demersuri pe lângă domn. S-ar putea, desigur, observa şi faptul că dreptul de a bate monedă nu a fost practicat de domnii români în secolul al XVII-lea, cu singura excepţie a lui Eustratie Dabija în Moldova. Constantin Brâncoveanu a bătut o singură medalie comemorativă. Deoarece în restul atribuţiilor domneşti de politică internă nu apar modificări esenţiale faţă de secolul anterior, nu vom mai insista asupra acestor aspecte. S-ar impune poate doar o precizare în privinţa reşedinţei domneşti, duble în ambele ţări: Bucureşti şi Târgovişte în Ţara Românească, Iaşi şi Suceava în Moldova. Explicaţia acestei practici trebuie căutată în rosturile militare şi în poziţionarea geografică şi militară a fortificaţiilor.

În lipsa domnului din ţară sau din capitală, se apela la formula locţiitorilor domneşti. În cursul secolului al XVII-lea s-a recurs de multe ori la această practică. În intervalul dintre mazilirea unui domn şi venirea altuia pe tron atribuţiile domniei erau exercitate de astfel de locţiitori, care, în secolul al XVII-lea, se numeau caimacami. Numirea lor era o atribuţie a domniei. Domnul care renunţa la tron alegea el însuşi caimacamii; dacă însă era mazilit, numirea acestora o făcea Poarta. În general, numărul lor era impar, trei sau cinci. Caimacamii emiteau acte în numele lor, şi nu în acela al domnului care îi numise. Limitele autorităţii şi puterii caimacamilor erau date de instrucţiunile primite de la domn, de durata funcţionării lor etc.

Adunările de stări

În Moldova şi Ţara Românească a continuat să funcţioneze şi pe parcursul veacului al XVII-lea adunarea stărilor privilegiate, fără a putea vorbi însă de o anume frecvenţă a convocării ei. Termenii sub care apare în Ţara Românească erau aceia de „Marele Sfat” sau „adunarea a toată ţara”; în Moldova, termenul cel mai uzitat era „Sfatul de Obşte”. Utilizarea frecventă a termenului de Sfat a dus la confundarea acestei adunări cu Sfatul Domnesc. Adunarea stărilor era convocată de obicei de domn, fiind de regulă un organ consultativ, eventual de confirmare a unor hotărâri domneşti. Din punct de vedere structural, adunarea era unicamerală, fiind condusă de Sfatul Domnesc, din care, în general, făcea parte marea boierime. Participarea la Adunarea Ţării ţinea de voia domnului, care dădea poruncile în acest sens, de multe ori acestea fiind citite în locurile publice.

La această convocare se apela doar în cazul unor probleme de interes general pentru ţară, cum au fost chestiunea grecilor ţarigrădeni (1631, 1668), problema strămutării ţăranilor aserviţi, impunerea de noi dări sau jurămintele de credinţă prestate principilor Transilvaniei de către Matei Basarab (1640) şi Mihnea al III-lea Radu (1659). Atribuţiile adunărilor ţineau de politica fiscală, impunerea de dări noi, retragerea altora, obligaţiile faţă de Poartă. Uneori în adunările de stări aveau loc judecăţi. La această adunare luau parte categoriile libere cu privilegii fiscale, boierii de toate rangurile, categoriile nenobile, dar libere, precum târgoveţii sau orăşenii, reprezentanţi ai ţărănimii libere şi ai categoriilor militare. Chiar dacă faţă de secolul anterior adunarea stărilor a fost convocată de mai multe ori, ea nu a devenit totuşi o instituţie cu autoritatea şi prestigiul acelora din alte state europene.

Palatul brâncovenesc de la Potlogi

Casa domnească de la mănăstirea Hurez

Sfatul Domnesc, Divanul de judecată, Sfatul lărgit

Domnii Moldovei şi Ţării Româneşti conduceau ţara cu ajutorul Sfatului Domnesc, format dintr-un număr variabil de boieri, care în secolul al XVII-lea erau cu toţii dregători. Sfatul Domnesc avea un rol consultativ, deciziile sale nefiind obligatorii pentru domn. Totuşi, mulţi domni au ţinut să respecte deciziile luate de Sfat. Numărul membrilor acestuia a fost fluctuant. În Ţara Românească el a fost în general de 12, dar au fost şi perioade, de exemplu în timpul lui Matei Basarab, când Sfatul era alcătuit doar din 9 boieri. Grigore Ghica, în cele două domnii ale sale, a sporit numărul membrilor Sfatului cu 4 persoane. La sfârşitul domniei lui Şerban Cantacuzino acest organism avea un număr de 15 persoane, iar în timpul lui Constantin Brâncoveanu 16. În Moldova, în componenţa Sfatului Domnesc intrau doar 8 dregători, cu unele fluctuaţii.

Componenţa Sfatului a suferit unele modificări. în Moldova, membrii săi erau logofătul, vornicul Ţării de Jos, vornicul Ţării de Sus, hatmanul, postelnicul, spătarul, paharnicul, vistiernicul şi mitropolitul. În Ţara Românească, în fruntea Sfatului se situa banul Craiovei sau al Olteniei. Marele-logofăt avea în Moldova rolul de conducător al Sfatului, el fiind, în general, şeful cancelariei domneşti şi deţinătorul unor atribuţii judecătoreşti. Marele-vornic - al doilea demnitar în ambele ţări - este numit judele curţii, cu atribuţii judecătoreşti pentru întreaga ţară şi cu dreptul de a judeca în apel. În Moldova s-au păstrat doi mari-vornici, cu atribuţii bine delimitate. Hatmanul, care în Moldova, la sfârşitul secolului al XVII-lea, purta şi numele de pârcălab al Sucevei, era conducătorul militar al trupelor din ţară. În Ţara Românească, marele-spătar avea atribuţiile hatmanului din Moldova. Marele-vistier dispunea de banii ţării; împreună cu domnul şi cu Sfatul, acesta stabilea dările şi modul de cheltuire a banilor. Marele-postelnic, apropiat al domnului, media în Ţara Românească audienţele acestuia. În Moldova el deţinea şi atribuţii judecătoreşti asupra curtenilor, aprozilor, curierilor militari turci, având rolul unui maestru de ceremonii. Marele-paharnic se îngrijea de aprovizionarea cu vin a meselor domneşti, administra viile domneşti etc. Marele-comis avea în grijă caii de paradă ai domnului, fiind mai-marele grajdurilor domneşti. Marele-stolnic răspundea de bucătăria domnească. Marele-clucer se ocupa de paza şi aprovizionarea cu alimente a depozitelor curţii, în timp ce marele-sulger (sluger) asigura carnea de vită pentru bucătăria domnului, pentru aprovizionarea Constantinopolului şi porţiile zilnice pentru curteni. Marele-pitar avea atribuţii în domeniul aprovizionării cu pâine.

Sfatul Domnesc se putea întruni zilnic sau de câte ori era nevoie, fiind consultat în toate problemele interne şi externe: chestiuni fiscale, organizare bisericească, danii, probleme militare, alianţe cu vecinii etc. Atunci când se ţineau judecăţi se apela la Divan: pe lângă dregătorii membri ai Sfatului Domnesc se mai alăturau şi alţii, cu rol de asistenţă, numărul acestora ridicându-se la circa 50 de persoane. Divanul era instanţa supremă în care domnul dădea ultimele hotărâri în diferite procese. În situaţii de criză se apela la Sfatul Domnesc lărgit, în care alături de membrii Divanului şi ai curţii domnului intrau şi alte categorii de membri ai boierimii privilegiate. Sfatul lărgit era convocat pentru alegerea domnului, luarea unor hotărâri în probleme fiscale, militare etc. Treptat, s-a impus obiceiul cumpărării dregătoriilor; în paralel, s-a instituit o ierarhie strictă a rangurilor.

Alături de domn, de Sfatul Domnesc şi de celelalte instituţii centrale s-a situat întotdeauna cancelaria domnească, aflată sub conducerea marelui-logofăt. În actele emise în limba latină acesta purta numele de mare-cancelar *(summus cancellarius)*. Faţă de perioadele anterioare, cancelaria a înregistrat unele modificări. În timpul domniilor lui Şerban Cantacuzino şi Constantin Brâncoveanu în Ţara Românească, ale lui Gheorghe Duca şi Cantemireştilor în Moldova, aceasta a ajuns să se bucure de o atenţie deosebită. Personalul cancelariei era format din grămătici, pisari şi died, de regulă persoane laice, în fruntea cărora se afla marele-logofăt, secondat de alţi logofeţi de diferite ranguri. În secolul al XVII-lea, în special în a doua sa jumătate, s-a modificat limba în care se emiteau actele, respectiv în locul slavonei s-a tins înspre introducerea generalizată a limbii române.

Uşa bisericii mănăstirii Tazlău, sec. XVII

Biserica Stelea din Târgovişte

Din punct de vedere organizatoric, nu se poate vorbi de o specializare a scriitorilor de cancelarie pe anumite tipuri de acte (financiare, judecătoreşti, militare etc.). Exista, în schimb, o specializare a diecilor pe diferite limbi: latină, maghiară, turcă, poloneză, germană, greacă etc. Uneori, diecii funcţionau şi ca tălmaci ai domnilor; alteori, însoţeau soliile domneşti trimise în Transilvania, Polonia, Turcia, Viena, Moscova etc. sau se transformau ei înşişi în purtători de cuvânt ai domnului. Atunci când cancelaria Moldovei l-a avut în frunte pe Miron Costin, iar cea a Ţării Româneşti pe stolnicul Constantin Cantacuzino, activitatea acestei instituţii a egalat alte cancelarii europene, cel puţin în privinţa relaţiilor cu exteriorul.

În ce priveşte compoziţia cancelariilor domneşti se impune constatarea, valabilă şi în cazul Transilvaniei, că schimbarea domnilor a dus cel mai frecvent la schimbarea marelui-logofăt, dar nu şi a celorlalţi angajaţi ai cancelariei, care constituiau elementul de profesionalism şi de continuitate care îngăduia formarea unor tipare pentru principalele genuri de acte.

Organizarea judecătorească

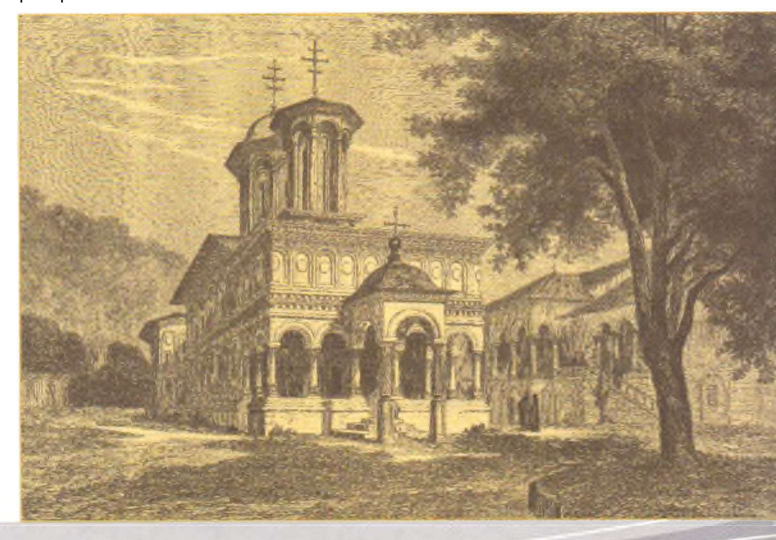
Aceasta a continuat să funcţioneze ca şi în trecut, fără a se putea vorbi de o separaţie a puterilor în stat. Judecăţile îşi aveau punctul de plecare la nivelul satului, prin judecata oamenilor buni şi bătrâni după obiceiul pământului, făcută sub conducerea pârcălabului de sat în Ţara Românească şi a vătămanului în Moldova. Apelul de la judele satului putea ajunge, teoretic, până la domn. La acest nivel se poate vorbi de privilegiile judecătoreşti dobândite de anumite obşti săteşti libere cu drept de judecată. În satele aservite intervenea desigur judecata boierului, a stăpânului (mănăstire, feţe ecleziastice etc.).

La nivelul oraşelor şi târgurilor, judecata era făcută de judele oraşului, şoltuz sau pârcălab, înlocuit în secolul al XVII-lea de dregătorii teritoriali, reprezentanţi ai puterii centrale şi numiţi de domni. Vornicii de târg au preluat treptat atribuţiile judecătoreşti ale şoltuzilor şi pârgarilor din oraşe. Atribuţii judecătoreşti reveneau şi pârcălabilor sau starostilor din cetăţile şi ţinuturile moldovene, respectiv marilor-vătafi din judeţele Ţării Româneşti. Conducătorii ţinuturilor, pârcălabii şi mariivătafi ai judeţelor rezidau în oraşe. Ei interveneau uneori în judecăţile din oraşe sau târguri, putându-se transforma în foruri de apel. La judecata acestora apelau şi cei nemulţumiţi de sentinţa scaunului sătesc sau boieresc. Scaunul de judecată al pârcălabilor de ţinuturi era instanţa supremă de judecată în apel pentru cei nemulţumiţi de judecata boierului. Marii-vătafi din ţinuturi, locţiitorii celor doi mari-vornici din Ţara de Jos şi de Sus, doi vornici de la Bârlad, doi de la Dorohoi, tot atâţia de la Câmpulung Moldovenesc şi Vaslui aveau atribuţii judecătoreşti bine precizate.

Marii dregători ai Sfatului Domnesc şi boierii de rangul întâi aveau drept de judecată, care se extindea şi asupra unora dintre subalternii lor. Aceştia judecau pricinile mai mari, care altfel ar fi ajuns la Sfatul Domnesc. În Ţara Românească, marele-ban al Craiovei avea competenţe judecătoreşti în procese civile şi penale foarte mari, al doilea după domn în dreapta Oltului. În Moldova, atribuţii foarte lărgite avea marele-logofăt în procesele legate de moşteniri, donaţii, hotărniciri, împărţiri de moşii etc. În Ţara Românească, marele-vornic judeca procesele de hotărniciri, dar şi toate pricinile din stânga Oltului sau pricinile cu persoane din afara ţării. În Moldova, cei doi mari-vornici judecau mai ales pricinile pentru prădăciuni şi tâlhării, de la ei apelul făcându-se la judecata domnului în Divan. Marelehatman judeca cu prioritate pricinile dintre militari, dar si acelea dintre ţigani. Marii dregători aveau dreptul de a emite sentinţe capitale. În secolul al XVII-lea aveau atribuţii judecătoreşti şi vornicii de poartă sau de gloată în Moldova, care intrau în categoria a treia, iar în Ţara Românească portarii şi vornicii, din categoria a doua, judecau pricini mărunte: incendieri, distrugeri de recolte, încălcări de judecată.

Divanul judeca procesele mari. Aici, domnul îi judeca pe boierii acuzaţi de trădare (hiclenie), dar şi pricinile înaintate în apel de alte instanţe. Convocat zilnic sau de două ori pe zi, Divanul era prezidat de domn.

Biserica mănăstirii Hurezi,
principala ctitorie a lui Constantin Brâncoveanu

Pisania lui Vasile Lupu de la intrarea în biserica Sf. Dumitru din Orhei

Domnul avea dreptul de a pronunţa sentinţe capitale, de a ţine sau nu cont de sfatul şi opinia celorlalţi membri ai Divanului. În deplasările sale prin ţară, domnul făcea judecăţi diferiţilor împricinaţi. Prin plata duşegubinei putea fi răscumpărată pedeapsa capitală. Activitatea judiciară desfăşurată la toate nivelurile era o sursă de venituri. În Divan constituia, de asemenea, o sursă financiară pentru stat prin plata de gloabe, ferâia (hierâia), taxă plătită în Moldova de partea câştigătoare, „prada", taxa plătită de cei care reluau procesele etc.

Vechilor norme de judecată li se adăugau normele scrise ale dreptului canonic. În secolul al XVII-lea devine frecventă practica de citare a pravilelor în hotărârile judecătoreşti ale domnului. Era o iniţiativă ce s-a bucurat şi de susţinerea boierimii, interesată în a circumscrie şi limita autoritatea absolută a domnului şi, în general, în a evita abuzurile şi bunul-plac al judecătorilor. În general, prevederile pravilelor făceau deosebiri între categoriile sociale, fiind favorabile boierimii. Copiştii din mănăstiri erau însărcinaţi cu multiplicarea pravilelor mici. O astfel de pravilă, tipărită în 1640 din porunca lui Matei Basarab, a fost *Pravila mică de la Govora.* În 1644, la Iaşi, vedea lumina tiparului *Şapte taine ale bisericii,* apoi *Cârja arhierească* a lui Iacov din Ianina (1645), cea mai frecvent folosită în judecăţile din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Apelul la aceste pravile se făcea în virtutea judecăţii după pravila creştină. Tot la Iaşi, din porunca lui Vasile Lupu, s-a tipărit *Cartea românească de învăţătură* (1646), o traducere din greacă şi slavonă după legislaţia bizantină. La Târgovişte a văzut lumina tiparului *Îndreptarea Legii* (1652), care combina elementele dreptului laic cu cel bisericesc. Ambele legiuiri au fost aplicate în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, având totuşi un caracter orientativ. Cele două coduri veneau cu experienţa altor state şi popoare, astfel încât în aplicarea lor s-a ţinut cont de experienţa locală, de tradiţie.

Frecventele schimbări de domn au îngăduit numeroase redeschideri ale judecăţilor şi au împiedicat constituirea unei legislaţii proprii obligatorii pentru domnii Ţărilor Române. Funcţiona şi o judecată bisericească pentru persoanele ecleziastice. Domnul putea însă judeca orice cleric, chiar pe mitropolitul însuşi. În interiorul bisericii erau judecate şi pricini laice cu privire la căsătorii, moşteniri, moralitate etc. În esenţă, se poate spune că secolul al XVII-lea aduce ca noutăţi în acest domeniu o sporire a imixtiunii puterii centrale în practica jurisdicţiei locale şi, desigur, apariţia reglementărilor juridice scrise, care favorizau pronunţarea şi aplicarea uniformă a sentinţelor.

Organizarea fiscală

Evoluţia fiscalităţii a fost, în mare parte, proporţională cu evoluţia obligaţiilor faţă de Poartă ale Ţărilor Române, obligaţii ce cunosc creşteri după 1611 şi, mai ales, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, odată cu noul procedeu de „cumpărare" a domniilor. Veacul al XVII-lea aduce ca noutate un salt numeric substanţial al dărilor, ce cresc de la circa 20 la 60, însoţit de extinderea categoriilor plătitoare de dări. Acestora li s-a adăugat tendinţa eliminării obligaţiilor în natură în favoarea plăţii în bani. Sursa principală a veniturilor vistieriei şi cămării o formau dările. Existau dări de repartiţie, biruri stabilite în funcţie de potenţialul fiscal al plătitorului, şi dări de cotitate, care aveau în vedere materia din care se contribuia (cereale, vin, tutun, porumb, animale mici, stupi etc.). Tot în vistierie şi cămară intrau veniturile din amenzi, vămi, ocne etc. Lipsa unei evidenţe clare şi a unui control din partea puterii a avantajat abuzurile în perceperea şi în administrarea veniturilor, funcţionând şi aici sistemul de arendare. Birurile, adunate de birari, zlotaşi sau sameşi, ajungeau în vistieria statului ori în cămara domnească. Separarea clară a veniturilor ţării de cele personale ale domnului îşi are începuturile în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu. Catastifele diferite ale vistieriei şi ale cămării domneşti indică preocupările pentru o astfel de practică.

Monede din timpul lui Constantin Brâncoveanu

Monede de pe vremea lui Eustratie Dabija

Principala categorie plătitoare a dărilor către domn o formau ţăranii liberi şi dependenţi, numiţi birnici, obligaţi la plata a circa 30 de dări. Pentru a împiedica fuga ţăranilor s-a instituit sistemul impunerii colective, fiind impus şi răspunzând în întregime tot satul. Cei rămaşi plăteau pentru fugari, dacă era un sat liber, sau plătea boie-

rul dacă satul era aservit. În interiorul satului repartiţia dării se făcea pe numărul de bărbaţi existenţi, şi nu pe avere.

La începutul secolului al XVII-lea, în Ţara Românească unele sate de margine sau de colonizare au beneficiat de un alt sistem de impunere, anume plata ruptorii (tocmeală): o sumă globală, plătibilă însă în rate trimestriale sau semestriale. Sistemul ruptorii a fost extins apoi şi în alte locuri, ajungându-se ca Antioh Cantemir să îl generalizeze în 1700 în întreaga Moldovă. Modelul său a fost urmat în Ţara Românească de Constantin Brâncoveanu, în 1701. Era, în esenţă, o reformă fiscală. Suma rezultată în urma acesteia era mai mică, dar era sigură pentru vistierie. În acelaşi timp se obţinea o uşurare a birnicilor, limitându-se fuga acestora. Sistemul ruptorii excludea posibilitatea includerii de noi dări. Chiar dacă ratele ruptorii au cunoscut o creştere cantitativă, ele au fost preferate de către contribuabili. În realitate, în timpul domniei lui Duca-Vodă, succesorul lui Antioh Cantemir, s-a ajuns ca sferturile (ratele) ruptorii să se dubleze, astfel încât practic nu a mai existat nicio uşurare pentru plătitori.

Oraşele şi târgurile contribuiau când prin sistemul ruptorii, când prin sistemul obişnuit, în general negustorii şi meşteşugarii plătind aproape toate dările pe care le achitau cei fără privilegii. Curtenii, „roşii", subordonaţi marilor dregători, slujitorii, aşadar categoriile cu obligaţii militare permanente sau în timp de război, plăteau doar anumite dări. În 1631, Leon Tomşa a impus pentru curteni un sistem asemănător ruptorii, în două rate, un bir a cărui valoare pe timpul lui Matei Basarab se ridica la 40 de galbeni. În timpul răscoalei seimenilor şi dorobanţilor, în 1655, Constantin Şerban l-a redus la 30 de galbeni. În timpul lui Şerban Cantacuzino şi al lui Constantin Brâncoveanu birul a crescut foarte mult, ducând la sărăcirea acestor categorii militare. În Moldova, de asemenea, categoriile militare au fost

Constantin Brâncoveanu

impuse în mod asemănător la plata dărilor. Şi aici s-a practicat sistemul scutirilor de anumite dări în contul obligaţiilor, scutiri temporare însă, ca de exemplu cele date de Miron Barnovschi în 1626—1629. În general, pentru plata birului, aceste categorii militare dispuneau de privilegiul de a avea o grupare separată în unităţi fiscale în funcţie de avere, grupări numite „liude", „cruci" sau „nume", birul fiind adunat de conducătorii lor militari.

Clerul înalt (mitropolitul, episcopii, stareţii mănăstirilor) avea un statut similar aceluia al marilor boieri dregători, contribuind în funcţie de numărul unităţilor fiscale deţinute. Ca şi dregătorii laici, mitropolitul, episcopii şi protopopii dispuneau de un anumit venit în bani şi în muncă din partea preoţilor de mir din subordine. Preoţii de mir aveau obligaţii fiscale faţă de domnie, la fel ca şi ceilalţi locuitori. Pentru uşurarea situaţiei preoţilor s-a convenit, în 1672, ca obligaţiile acestora faţă de domnie să fie date cu rupta (învoială). În vremea lui Constantin Brâncoveanu preoţii formau un fel de breaslă fiscală, cu un regim aparte, care a încercat de mai multe ori să obţină scutirea totală de plata birului. În Moldova, preoţimea nu a constituit aceste bresle fiscale şi nici nu a beneficiat de asemenea scutiri, Constantin Cantemir fiind singurul care le-a acordat o „ruptoare".

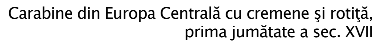
Marii boieri şi mazilii, grupaţi şi ei în bresle fiscale în Ţara Românească în vremea lui Constantin Brâncoveanu, contribuiau la plata dărilor. Au beneficiat însă de mai multe scutiri parţiale sau, uneori, chiar totale. O cercetare referitoare la contribuţia fiecărei categorii fiscale la plata dărilor arată că în secolul al XVII-lea, ca şi în epoca anterioară, cea mai mare contribuţie revenea celor mai săraci, ţăranilor birnici cu circa 30 de dări, care contribuiau cu aproximativ 66% din bir. Restul era plătit de celelalte categorii fiscale.

Organizarea militară

Faţă de secolul anterior, în organizarea militară au apărut unele modificări impuse de situaţia internă şi de pretenţiile Porţii. Domnul continua să rămână conducătorul suprem al armatei. Marea oaste a ţării nu a mai fost convocată, practic, niciodată, iar efectivul oştirii permanente fluctua de la un deceniu la altul. În timp de pace, oastea îndeplinea rosturi administrative şi de pază. În războaie, se alătura oştirii turceşti în anumite campanii, rosturile sale fiind mai mult administrative decât combative. Ca structură, armata continua să fie compusă din trei corpuri: curtenii (numiţi în Ţara Românească „roşii"), slujitorii şi mercenarii.
Spre deosebire de secolele anterioare, armata curtenilor şi-a pierdut importanţa, deşi a continuat să activeze ca

structură aparte până în secolul al XVIII-lea. Curtenii făceau parte din categoria boiernaşilor, cu o stare materială mai bună decât cea a slujitorilor. Fără a fi concentrată într-un loc anume, conducerea ei revenea marilor-vătafi, ulterior căpitanilor (numiţi în Moldova mari-căpitani de ţinuturi). Din categoria curtenilor făceau parte husarii sau hânsarii din Moldova, cu o organizare similară polonezilor; la sfârşitul veacului al XVII-lea ei depindeau de marii-vornici. În Ţara Românească curtenii depindeau de marele-paharnic, iar în Moldova începutului de secol XVII de marele-logofăt. Rolul cel mai important a revenit categoriilor militare ale slujitorilor, termenul ca atare, *slujitor,* ajungând să fie sinonim cu cel de *militar.*

Armata slujitorilor era divizată în două, cea a călăraşilor şi cea a pedestraşilor, aceştia avându-şi originea în categoriile ţărănimii libere şi orăşenilor. În schimbul obligaţiilor militare, ei primeau pământ în folosinţă, beneficiau de anumite scutiri fiscale, primeau uneori plată asemeni lefegiilor. Organizaţi în bresle fiscale, slujitorii erau divizaţi în „steaguri" sau „cete", organizate pe unităţi teritoriale. Un steag era format din 60-80 de persoane, iar în timp de război ajungea la 100 de persoane. Mai multe steaguri (3-6) se constituiau într-o căpitănie, sub conducerea unui căpitan. Armata slujitorilor era condusă în Moldova de marele-hatman. In Ţara Românească, slujitorii călăraşi îl aveau în frunte pe marele-spătar, iar cei pedeştri pe marele-agă şi pe aga de dorobanţi. Călăraşii, concentraţi în special în jurul oraşelor, formau o cavalerie uşoară, apreciată pentru rapiditatea ei în epocă. În această categorie intrau şi curierii domneşti, care făceau legătura domnilor cu Poarta sau cu alte ţări. Dorobanţii, aflaţi la oraşe, dar şi la sate, formau pedestrimea de ţară cu arme de foc. Ei nu primeau pământ, dar dispuneau de facilităţi fiscale. Aşezaţi în oraşele mai mari şi în capitală, aceştia slujeau în timp de pace la reşedinţa domnului, primind hrană şi postav albastru şi roşu de Braşov pentru uniforme. Numărul lor scade după evenimentele din anii 1653-1655 din Ţara Românească. Pentru a satisface nevoile militare a apărut categoria scutelnicilor „călări şi pedeştri", cu obligaţii militare, în schimbul unor scutiri fiscale. Constantin Brâncoveanu a creat trupa „talpoşilor" (circa 1.000), care slujeau la Bucureşti, şi trupa „martalogilor" călări şi pedeştri, pentru paza hotarelor dinspre Transilvania. În Moldova au apărut „drăganii" sau „dragonii", corp de pedestraşi de elită.

Carabine din Europa Centrală cu cremene şi rotiţă, prima jumătate a sec. XVII

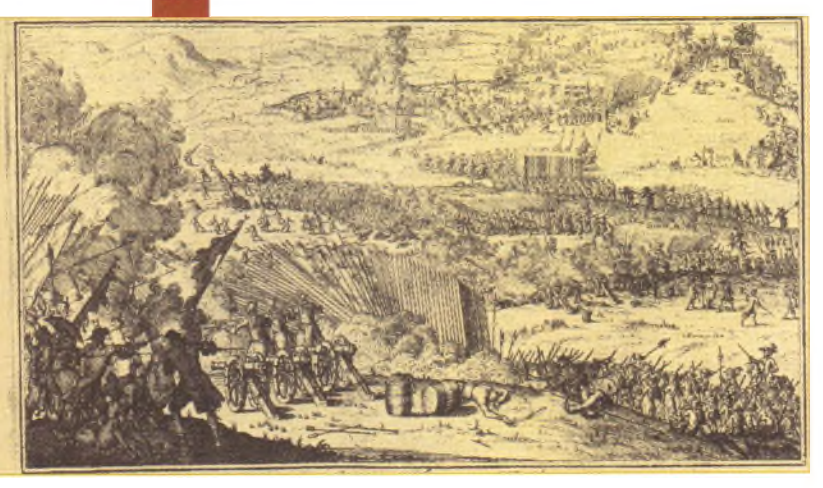

A treia componentă a armatei o constituiau mercenarii (lefegiii) români sau străini. La începutul secolului al XVII-lea, mercenarii erau angajaţi pe o durată limitată, ei depinzând de domn şi fiind plătiţi pentru serviciul prestat. Numărul lor era variabil, mai mare spre exemplu în timpul lui Radu Şerban, fiind angajaţi mai ales mercenari polonezi, cazaci, secui, haiduci unguri, pedestraşi sârbi etc. Domniile lui Matei Basarab şi Vasile Lupu marchează o altă etapă în evoluţia acestei categorii, respectiv cea a mercenarilor-slujitori, când corpurile de mercenari sunt încadrate în armata de slujitori, fiind organizate ca şi aceasta. Slujba lor nu mai este una temporară, legată în special de campanii militare; ei slujesc la curtea domnului, dar şi în ţinuturi şi judeţe, ajută la adunarea dărilor etc., devenind o categorie militară cu tendinţe de permanentizare. A crescut

Valah, acvaforte din 1666

numărul şi rolul mercenarilor autohtoni în defavoarea celor străini, foarte scumpi şi greu de întreţinut. Totuşi, atunci când situaţia o impunea, s-a recurs la vechiul sistem al mercenarilor angajaţi pe termene scurte, pentru un anumit război.

Aprecierile privind efectivul numeric al armatei sunt relative, fiind dificil de făcut departajarea clară între potenţialul numeric al unei ţări şi numărul efectiv de soldaţi. Acţiunile militare întreprinse la începutul secolului al XVII-lea au determinat o atenţie mai mare asupra armatei, estimată la circa 10—15.000 de oameni. Domniile lui Matei Basarab şi Vasile Lupu au dus la o creştere a numărului armatei cu circa 15-20.000 de soldaţi. Sfârşitul de secol nu a adus o creştere numerică a armatelor din Moldova şi Ţara Românească, pe care evaluările le situează la un nivel asemănător începutului de veac. Cheltuielile necesare întreţinerii acestora erau prea

Lupta de la Lipova, dintre imperiali şi otomani

mari, iar Poarta, puterea suzerană, îşi asumase obligaţia apărării acestor state. Domnii români au apelat adeseori la acest ajutor, împotriva polonezilor sau austriecilor. Sistemul defensiv al Moldovei şi Ţării Româneşti era asigurat de fortificaţiile mănăstireşti şi de cetăţi, în măsura în care puterea suzerană îngăduia ridicarea acestora. Unele oraşe şi-au ridicat palănci (întărituri) din lemn. în Moldova, cetăţile Suceava, Hotin, Soroca, Neamţ au jucat un rol defensiv în secolul al XVII-lea, fiind prevăzute cu garnizoane militare înarmate.

Organizarea administrativ-teritorială

Vechea împărţire administrativă în judeţe în Ţara Românească şi în ţinuturi în Moldova a continuat să funcţioneze şi în secolul al XVII-lea. Numărul acestora a suferit unele variaţii, cu tendinţe spre diminuare. Au apărut, de asemenea, diferenţe legate de limitele teritoriale ale acestor unităţi administrative. În Ţara Românească, judeţele, în număr de 14 sau 16, erau constituite pe firul apelor importante. În fruntea judeţului se afla marele-vătaf, care îndeplinea şi atribuţiile de comandant al curtenilor. Mai târziu, acest conducător al judeţului a fost redenumit căpitan, nominalizarea în funcţie fiind făcută de către domn. În Moldova, în fruntea ţinuturilor - al căror număr iniţial de 24 a înregistrat o continuă descreştere: 20 în 1606, 19 în 1665 şi doar 12 în 1715 — se aflau pârcălabul sau starostele de ţinut şi marele-vătaf, înlocuit ulterior cu marele-căpitan, personaj cu rosturi militare. Ca şi în Ţara Românească, desemnarea deţinătorilor acestor funcţii era făcută de către domn.

Reşedinţa conducătorilor de judeţe şi ţinuturi se afla de regulă într-un oraş, motiv pentru care cancelaria şi pecetea oraşului erau folosite de această autoritate. Atribuţiile conducătorilor de judeţe şi ţinuturi erau în primul rând executive, legate de administrarea teritoriului aflat în subordine. Atribuţiile fiscale erau legate de colectarea şi gestionarea dărilor prin intermediul slujbaşilor. Atribuţiile judecătoreşti se extindeau asupra cauzelor civile şi penale: judecarea unor pricini, efectuarea de cercetări din porunca domnului, aplicarea sentinţelor proprii sau a acelora ale domnului, impunerea şi adunarea amenzilor judecătoreşti etc. Nefiind o slujbă plătită de domn, conducătorii judeţelor îşi asigurau veniturile din aplicarea atribuţiilor sus-pomenite. În Moldova, unde atribuţiile militare erau separate, marele-vătaf (apoi marele-căpitan) era subordonat pârcălabului sau starostelui de ţinut.

Stema Moldovei, Biserica Sf. Dumitru din Suceava

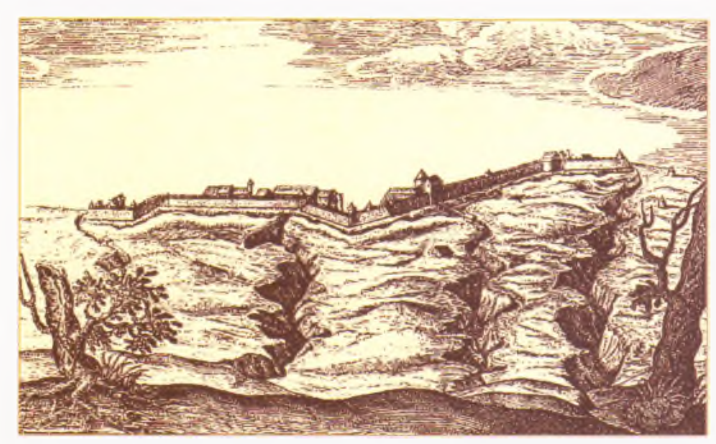
În Moldova, în jurul cetăţilor, care au continuat să joace un rol în secolul al XVII-lea, au funcţionat ocoalele de cetate. Acestea erau unităţi administrative separate şi independente de ţinuturile pe teritoriul cărora fiinţau, aflându-se în fapt sub autoritatea şi dependenţa directă a domnului. Conducătorii cetăţilor erau, în acelaşi timp, conducătorii administrativi ai ocolului aferent.

Oraşe, târguri şi sate

Pe teritoriul marilor unităţi administrative (judeţe sau ţinuturi) s-au dezvoltat o serie de oraşe şi târguri, a căror evoluţie era legată de aşezarea lor pe traseul drumurilor comerciale, în apropierea punctelor vamale, sau de obţinerea din partea domniei a dreptului de târg (bâlci). Secolul al XVII-lea înregistrează o creştere numerică a acestui tip de aşezări, dar, în acelaşi timp, şi dispariţia altora. Cele mai înfloritoare oraşe, din punct de vedere economic şi demografic, erau Bucureştiul, Târgoviştea şi Buzăul în Ţara Românească, Suceava, Iaşiul şi Galaţiul în Moldova. Niciunul dintre aceste oraşe nu beneficia de privilegiile celor din Transilvania în secolul al XVII-lea.

Curtea lui Brâncoveanu (*reconstituire*)

Satu Mare la începutul sec. XVII

Din punct de vedere administrativ, oraşele s-au bucurat de o anumită autonomie, rezultată din privilegiile obţinute de la domnie. Formată din meseriaşi, negustori, mazili şi slujitori, comunitatea orăşenească îi alegea anual, în mod public, pe cei 12 consilieri numiţi pârgari. La rândul lor, aceştia îl desemnau dintre ei pe conducătorul oraşului, numit judeţ în Ţara Românească şi şoltuz în Moldova. Ales anual, conducătorul oraşului putea ocupa această funcţie de mai multe ori. Judeţul sau şoltuzul era dublat de un funcţionar numit de domn: vornicul sau pârcălabul de oraş. Comunităţile de străini din oraşe îşi alegeau şoltuzi şi pârgari proprii, aşa cum se întâmpla la Roman, Botoşani, Siret etc. Şoltuzul sau judeţul dispunea de un număr de slujbaşi, în special logofeţi care lucrau în cancelaria oraşului. Sigiliul oraşului era în păstrarea acestui slujbaş primar.

Atribuţiile pârgarilor şi şoltuzului erau multiple, vizând apărarea drepturilor comunităţii şi aplicarea poruncilor primite de la domnie. Ele constau în administrarea veniturilor şi cheltuielilor oraşului, impunerea dărilor după sistemul cislei şi adunarea acestora, asigurarea ridicării la oaste, a pazei şi apărării oraşului şi a ocolului aferent. Pârgarul sau şoltuzul constituia instanţa locală primară pentru pricinile mărunte, civile şi penale, ale locuitorilor aşezării, decizia lor putând fi apelată la domn. Ei aveau dreptul de a da amenzi şi de a executa chiar sentinţe capitale în cazuri de crimă.

Suceava la sfârşitul sec. XVII

Oraşul era condus cu ajutorul celor 12 pârgari şi cu concursul adunării generale a obştii. Autonomia unui oraş era condiţionată de tipul de privilegiu de care acesta beneficia. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea se constată o tendinţă generală de imixtiune a căpitanilor (în Ţara Românească) şi a marilor-căpitani (în Moldova) în problemele oraşului. În Moldova, sub aspect juridic, oraşele depindeau de autoritatea celor doi mari-vornici, de Ţara de Sus şi Ţara de Jos. Oraşelor li s-au impus noi obligaţii legate de găzduiri şi diverse contribuţii; în chestiuni judiciare, amestecul era de asemenea evident. Marii dregători ai ţării îşi aveau în oraşe propriii reprezentanţi, legaţi de atribuţiile lor. Marele-vistiernic era prezent prin aprozii de târg şi prin strângătorii de dări; marele-paharnic avea în oraşele viticole un pivnicer; marele-agă avea un reprezentant cu rosturi militare. Aşadar, funcţionau în paralel două structuri, una a oraşului şi alta a domniei şi a marilor dregători ai acesteia. Spre deosebire de oraşele din Transilvania, cele din Moldova şi Ţara Românească erau mult mai deschise.

Satul, cea mai mică unitate administrativă, îşi păstra organizarea din secolele anterioare. Conducerea era exercitată de adunarea oamenilor buni şi bătrâni, care dispunea de drept de decizie pentru problemele comune ale aşezării: răspunderea fiscală comună, hotărniciile, paza, judecarea pricinilor mărunte etc. Conducătorul administrativ al satului, fie acesta liber sau aservit, era pârcălabul de sat, care aplica poruncile domnului sau ale stăpânului satului, având un rol asemănător cu judele satului din Transilvania. În Moldova, în fruntea satului se găsea un vătăman, ajutat în satele aservite de un vornicel (vornic de sat), reprezentant al stăpânului. Atribuţiile acestora mergeau de la asigurarea pazei în sat la chestiuni judecătoreşti, fiscale, asigurând repartizarea şi adunarea dărilor. Ei vegheau atât asupra apărării obştii ţăranilor, cât şi asupra intereselor stăpânului în comunitate.

Biserica mare a mănăstirii Hurez

6.2. Instituţiile centrale ale Transilvaniei

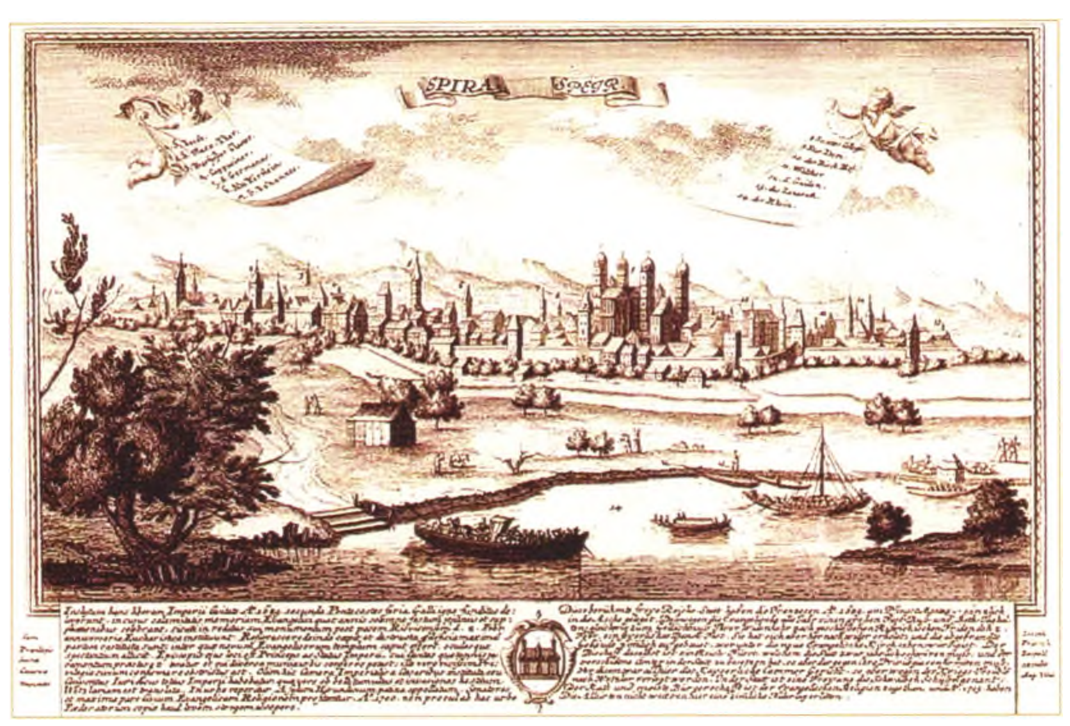
Principat şi principe

Victoria turcilor de la Mohács (1526) şi ocuparea Budei (1541) au dus la destrămarea Regatului Ungariei. În contextul acestor evenimente s-a constituit o entitate statală separată - Principatul Transilvaniei, condus de un principe. A fost un proces mai îndelungat, cu oscilaţii provocate de neacceptarea de către Habsburgi a calităţii de principe conducătorilor ţării. După moartea lui Ioan Sigismund Zápolya, principilor din familia Báthory li s-a recunoscut de către imperiu doar calitatea de voievozi. Formată treptat, titulatura conducătorilor Transilvaniei cuprindea următoarele elemente: principe al Transilvaniei, domn al părţilor din Regatul Ungariei şi comite al secuilor *(princeps Transylvaniae, partium regni Hungariae dominus et Siculorum comes)*. În condiţiile absenţei din ţară a principelui, conducerea era exercitată de un guvernator numit de principe din rândul persoanelor de încredere.

Raporturile Transilvaniei cu Poarta, puterea suzerană, erau reglementate prin intermediul *'ahdname-urilor*. Acestea asigurau libera alegere a principelui de către stări, principiu încălcat însă de multe ori; în schimbul plăţii unui tribut, era asigurată existenţa statală distinctă, cu toate celelalte atribuţii. În general, stările nu au dorit impunerea unei dinastii princiare, alegerea principilor fiind făcută în funcţie de meritele militare, de situaţia economică sau de cea familială. În plan intern, stările au încercat să limiteze şi să controleze autoritatea princiară.

În general, prerogativele principelui au rămas neştirbite în planul politicii interne. Ele cuprindeau toate compartimentele vieţii de stat: executiv, legislativ, judecătoresc, financiar, militar, religios etc. Principele numeşte membrii Consiliului Princiar, dispune de *ius gladii*, de veniturile din vămi şi dări, de cele ale dijmelor secularizate, ale domeniilor fiscale etc. Are drept de a bate monedă proprie, controlează comerţul intern şi extern, este conducătorul militar suprem, numeşte conducătorii cetăţilor etc. În materie de politică externă, puterea suzerană a impus alinierea acesteia cu politica Imperiului Otoman. O constantă a politicii externe a principilor a fost promovarea legăturilor cu Moldova şi Ţara Românească, toate cele trei ţări aflându-se sub aceeaşi suzeranitate. Altfel spus, constituirea Principatului Transilvaniei ca entitate separată, distinctă de restul teritoriului Regatului Ungariei, a dus la o mai mare apropiere de Moldova şi Ţara Românească.

Teritoriul condus de principe era numit când principat (*principatus*), când, simplu, ţară *[regnum, ország)*. Limitele teritoriale ale principatului au fost recunoscute în 1570 prin prevederile Tratatului de la Speyer, care stipula apartenenţa la Transilvania a comitatelor din Partium. Pe parcursul existenţei sale, principatul a suferit o serie de pierderi teritoriale: astfel, prin pacea de la Vasvár (1664), Transilvania rămânea, practic, fără aproape întreg teritoriul de vest, ocupat de Imperiul Otoman. Prin pacea de la Karlowitz (1699), Transilvania a intrat oficial sub stăpânirea Imperiului Habsburgic.

Speyer, oraşul în care a fost încheiat, în 1570, acordul privind statutul Transilvaniei

Consiliul Princiar

În conducerea ţării, principele apela la Consiliul Princiar, organism consultativ format din reprezentanţii naţiunilor privilegiate. Membrii acestui organism erau desemnaţi de comitate, de scaunele secuieşti şi de Universitatea Săsească; principele avea dreptul de a-i nominaliza din grupul celor propuşi. Consiliul avea, iniţial, 21 de membri, câte 7 pentru fiecare teritoriu privilegiat; ulterior, numărul acestora s-a redus la 12. Treptat, s-a constituit o tradiţie în temeiul căreia îşi aveau locul asigurat în consiliu ocupanţii unor demnităţi: cancelarul, banul de Lugoj şi Caransebeş, marele-căpitan al secuilor, marele-căpitan de Oradea, preşedintele Tablei de

Oradea la sfârşitul sec. XVII

judecată, judele regal de Sibiu etc. Consiliul avea un număr de reprezentanţi la curtea princiară; ceilalţi membri erau convocaţi la anumite ocazii sau îşi exprimau opinia în scris. Rolul instituţiei era unul consultativ, însă, dat fiind faptul că membrii Consiliului Princiar erau deţinătorii unor înalte dregătorii în principat, opinia lor nu putea fi cu uşurinţă ignorată.

Deputăţiile sau delegaţiile erau un fel de Consiliu Princiar extins, convocat în momentele de criză din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Au funcţionat în trei episoade: 1664, 1680-1683 şi 1685-1690. Deputăţia număra circa 45—60 de persoane consultate direct, fiind o formulă prin care stările încercau să controleze un Consiliu Princiar compromis şi un principe depăşit de evenimente.

Dregătorii de curte erau nobili de rang înalt, apropiaţi ai principelui şi ai principesei. Este dificil de stabilit o demarcaţie între dregătorii de curte şi ocupanţii funcţiilor publice, trecerea dintr-o categorie în alta fiind greu de sesizat. Cei mai importanţi erau marele-magistru al curţii *(főudvarmester)*, ajutat de un vicemagistru, persoană care îl însoţea pe principe în apariţiile sale publice. Marele - comis *(fölovasmester)*, marele-stolnic *(főétekfogy)*, marele-paharnic *('főpohárnok)* erau dregători de curte cu rosturi similare demnitarilor omonimi de la toate curţile domneşti.

Cancelaria princiară

Aceasta a fost continuatoarea vechii cancelarii voievodale, de la care a şi păstrat structurarea în două compartimente: cancelaria mare *(maior)* şi cancelaria mică *(minor)*. Cancelarul *(cancellarius)*, provenind iniţial din mediul ecleziastic, apoi şi din cel laic, era numit de principe din rândul persoanelor de încredere. În activitatea sa, cancelarul era ajutat de un secretar *(secretarius)* şi de un vicesecretar *(vicesecretarius)*. Aceştia, ca şi angajaţii care întocmeau efectiv actele (scribii, diecii, canceliştii), formau elementul de profesionalism al instituţiei, schimbarea principelui neafectându-i. Cancelaria princiară dispunea de un număr variabil de scribi, de la un minim de 9 la un maximum de 24, care redactau acte în limbile latină, maghiară, turcă, germană şi, ocazional, în poloneză, română, franceză etc. Unii dintre scribi au ajuns să fie angajaţi în cancelariile domneşti din Moldova şi Ţara Românească, în calitate de died pentru limbile latină şi maghiară.

Cancelaria era un organism executiv al principelui, cu atribuţii pentru toate domeniile de activitate: economic, fiscal, militar, legislativ, de politică externă. Cu timpul, a apărut tendinţa separării şi profesionalizării anumitor segmente ale cancelariei; astfel, cancelaria mică a ajuns să se ocupe exclusiv de actele legate de activitatea judecătorească. În subordinea cancelariei funcţiona un oficiu al poştelor, în frunte cu un magistru *(posta mester, magister postae)*. Activitatea acestui oficiu a fost reglementată de mai multe ori (1600, 1634, 1648), în scopul eficientizării, creşterii rapidităţii şi a siguranţei în deplasare. Conducătorul acestui oficiu era desemnat dintre oamenii de încredere ai cancelarului, el ajungând uneori chiar membru al Consiliului Princiar.

Adunarea ţării - *comitia*

În locul vechii congregaţii nobiliare, în epoca principatului a funcţionat o instituţie reprezentativă a celor trei naţiuni privilegiate (nobili, saşi şi secui) şi a celor patru religii recepte (catolică, calvină sau reformată, luterană sau evanghelică şi unitariană). Românii de religie ortodoxă, neintrând în rândul naţiunilor privilegiate şi al religiilor recepte, nu aveau dreptul de a participa la lucrările ei. După mai multe ezitări, în care adunarea stărilor a fost numită *dieta seu conventus, congregatio seu dieta*, termenul care s-a încetăţenit a fost acela de comitia; denumirea maghiară era de *gyülés* sau *országgyülés*, iar cea românească giulişul ţării. Pe parcurs s-au cristalizat trei tipuri de adunări sau comiţii: *a)* adunarea generală (*comitia generalii)* obişnuită, *b)* adunarea parţială (*comitia partialis)* şi *c)* adunarea de tabără, convocată în situaţii de război. În condiţii obişnuite, aceste adunări erau convocate o dată sau de două ori pe an; în situaţii speciale, numărul convocărilor putea ajunge la 5-6. Adunările nu aveau un loc fix, ele întrunindu-se la Turda sau la Alba-Iulia, la Cluj sau la Sibiu etc. O preferinţă era manifestată totuşi, în secolul al XVII-lea, pentru oraşul Alba-Iulia. Organizată în sistem unicameral, la adunare participau membrii Consiliului Princiar, reprezentanţii comitatelor, scaunelor săseşti şi secuieşti, ai oraşelor libere regeşti, episcopii religiilor recepte, cărora li se adăugau „regaliştii”, persoane invitate de principe. Numărul participanţilor a fost unul variabil, situându-se în jurul cifrei de 200.

Dezbaterile din adunări aveau la bază „propunerile” *(propositiones)* înaintate de principe. Excepţie făcea situaţia în care stările erau convocate pentru alegerea principelui, moment în care acestea stabileau „condiţiile” *(conditiones)* pe care acesta jura că le va respecta.

Cu toate că adunarea de stări era formată din reprezentanţii celor trei naţiuni privilegiate, puterea acestora nu era egală. Naţiunea nobililor, devenită ungurească, avea rolul conducător. Principele a aparţinut întotdeauna acestei naţiuni, cu singura excepţie a lui Acaţiu Barcsai, român la origine, dar încorporat naţiunii ungare. Naţiunea secuilor îşi datora rolul secund puterii militare pe care o deţinea, ea fiind urmată de naţiunea saşilor, cu rosturi economice şi militare.

Problemele discutate în adunările stărilor erau din toate domeniile: dările şi contribuţiile ordinare şi extraordinare, emisiuni monetare, probleme militare legate de întreţinerea trupelor şi cetăţilor, chestiuni judecătoreşti, mai rar probleme de politică externă. Uneori problemele religioase erau acelea care încingeau spiritele. Hotărârile adunărilor au fost adunate şi publicate în două corpusuri: *Approbatae Constitutions* (1653) şi *Compilatae Constitutions* (1669).

Tabla Princiară

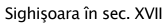
Tabla Princiară era instanţa superioară de judecată, înfiinţată la mijlocul secolului al XVI-lea, care judeca în apel pricinile înaintate de comitate, de scaunele secuieşti, de oraşele libere regeşti şi, prin excepţie, de scaunele şi districtele săseşti. Preşedintele Tablei Princiare era un membru al Consiliului Princiar, fiind numit de principe şi conducând instituţia în numele acestuia. Preşedintele era secondat de doi protonotari: unul pentru pricinile înaintate de pe teritoriul Transilvaniei, celălalt pentru pricinile din Partium. Aceştia erau persoane instruite, bune cunoscătoare ale legislaţiei. În activitatea lor, protonotarii erau ajutaţi de 5-10 asesori. Protonotarii şi asesorii erau plătiţi pentru slujbele efectuate cu un *salarium*. Pricinile fiscale înaintate Tablei Princiare reveneau unui director fiscal. Tuturor acestora li se adăugau un număr variabil de scribi şi copişti.

Tabla Princiară nu desfăşura o activitate permanentă. Ea îşi fixa, pe parcurs, anumite termene: din 25 octombrie se judecau pricinile din comitatele transilvane, din 1 decembrie cele din Partium, iar din 13 ianuarie cele de pe teritoriul secuiesc. Tabla nu dispunea de un sediu fix. Cel mai frecvent ea activa la Cluj, dar şi la Mediaş, Bistriţa, Sighişoara, Târgu-Mureş. Judecata se făcea după vechiul obicei al ţării şi după legile adunate în *Tripartitum*-ul lui Werböczy, mai târziu în *Approbatae Constitutiones* şi *Compilatae Constitutiones*. Ultimul for de apel de la această instanţă era cel al principelui, la care se ajungea foarte rar. În această situaţie, alături de principe participa la judecăţi şi preşedintele Tablei Princiare.

Organizarea judecătorească

Prima instanţă de judecată a pricinilor oamenilor de rând erau scaunul sătesc, cu judele satului, când pricinile erau mai mici de 1 florin, şi forul dominal, respectiv scaunul domnului de pământ. Pe domeniile fiscale judecata în prima instanţă aparţinea provizorului domenial sau căpitanului cetăţii. De la scaunul sătesc sau forul dominal pricinile puteau fi înaintate, în apel, scaunelor filiale comitatense, iar pricinile nobililor mai mici de 100 de florini la scaunul comitatens parţial. Ambele foruri înaintau apoi în apel pricina la scaunul general al comitatului. Acest for judeca în primă instanţă cauzele civile cu valoare mai mare de 100 de florini şi cauzele penale ale nobililor. Funcţiona ca for de apel pentru pricinile înaintate de la scaunele parţiale şi filiale sau de la forul dominal. De la scaunul general al comitatului apelul era adresat Tablei Princiare, de unde doar în situaţii excepţionale se ajungea la principe. Scaunele secuieşti aveau o organizare similară. În schimb, scaunele şi districtele săseşti aveau o organizare judecătorească specifică, reprezentată de scaunul Universităţii Săseşti, de unde, prin excepţie, ocolind Tabla Princiară, se ajungea direct la principe. Oraşele libere regeşti aveau drept de judecată separat de cel al scaunului comitatens, înaintând în apel pricinile direct la Tabla Princiară. Oraşele nobile şi târgurile aveau şi ele scaune proprii de judecată, cu drept de apel la scaunul general al comitatului. Atribuţii judecătoreşti speciale a avut banul de Lugoj şi Caransebeş, de la care, în apel, pricinile erau înaintate Tablei Princiare. Au existat şi o serie de situaţii speciale, precum aceea a Ţării Făgăraşului, a satelor privilegiate Vlăhiţa şi Căpâlniţa şi a altora cu reglementări aparte.

Pe lângă această organizare judecătorească au funcţionat şi tribunale ecleziastice, diferenţiate pe religii, cu o ierarhie bine stabilită. În cazul ortodocşilor, primul for îl forma scaunul protopopesc, de unde se ajungea la judecata Soborului Mare.

Sighişoara în sec. XVII

Vistieria statului şi organizarea fiscală

Vistieria, numită *thesaurariatus, tárház* sau *aerarium publicum*, era condusă de un mare-tezaurar sau mare-vistier (supremus thesaurarius, supremus cubicularius). Acesta era numit în general de către principe (doar prin excepţie de către stări) dintre oamenii săi de încredere; era, de regulă, şi membru în Consiliul Princiar. Primele încercări de reglementare a activităţii acestei instituţii datează din 1583, fiind reluate în 1620,1630, 1662 şi mai târziu. Pe lângă stabilirea veniturilor care intrau în vistieria statului şi a modului lor de colectare, reglementările impuse de stări vizau introducerea unor evidenţe cât mai clare, ajungându-se treptat, în secolul al XVII-lea, la diferenţierea veniturilor ţării de cele ale principelui. În vistieria ţării intrau de drept veniturile minelor de aur, argint, mercur, fier, cupru şi ale ocnelor; tricesima şi vigesima, adică veniturile vămilor; veniturile domeniilor fiscale, dijmele bisericeşti, după secularizarea acestora, şi altele. Pentru o administrare mai eficientă s-a recurs de obicei la sistemul arendărilor, practicat în cazurile vămilor, exploatării ocnelor şi transportului sării, precum şi în cazul dijmelor bisericeşti. Legat de acest sistem a apărut funcţia de arendator suprem al vămilor şi dijmelor, ocupată, printre alţii, de Ioan Kemény şi de Mihail Teleki. O altă funcţie nouă era aceea de prefect al bunurilor princiare, cu atribuţii complexe care implicau mineritul şi baterea de monedă, dar şi producţia domenială. În cadrul vistieriei s-au format direcţii

Stema monetară a principelui Transilvaniei Gabriel Báthori

conduse de prefecţi *(prefectus)*. Pentru evidenţa dărilor încasate s-a format o direcţie supusă direct principelui, scoasă de sub autoritatea vistiernicului. O altă direcţie avea atribuţia de a controla preţurile diferitor articole.

Dările, adunate de *collectores*, constituiau principala sursă de venit a principelui, folosită pentru achitarea tributului datorat Porţii şi pentru nevoile ţării. Principala unitate de impunere fiscală după care se percepe darea *(adó, contributio)* era poarta *porta, kapu)*. Evidenţa porţilor rezulta din conscrierile efectuate în mod repetat. Alături de acest sistem, în 1578 s-a introdus o variantă de calcul al dării după numărul de animale deţinute, etalonul de referinţă fiind reprezentat de un iobag cu patru boi. Au mai funcţionat temporar şi alte sisteme de calcul; alteori s-au practicat sisteme combinate de impunere. Teritoriul aflat sub jurisdicţia Universităţii Săseşti plătea o taxă pe cap din suma globală repartizată defalcat. La fel se proceda pentru scaunele secuieşti şi oraşele libere regeşti, care primeau o sumă globală de plătit care era repartizată în interiorul lor. Această repartiţie era valabilă atât în cadrul dărilor ordinare, cât şi al celor extraordinare sau suplimentare. Ultimele au fost treptat sporite pentru construirea sau refacerea de cetăţi şi pentru alte necesităţi imprevizibile iniţial, cu tendinţă spre permanentizare. Inovaţii au fost aduse şi în defalcarea dării în patru sau două rate. După 1683 au apărut numeroase dări legate de întreţinerea trupelor cu bani şi, mai ales, cu victualii. Din punct de vedere cantitativ, cuantumul dării era de 99 de dinari pe poarta fiscală în 1558, crescând la 2,5 taleri sau 5 florini de poartă fiscală în 1660.

Organizarea militară

Principele era comandantul suprem al armatei, fiind secondat de un general sau căpitan suprem *fögenerális, capitaneus supremus)*, care, de regulă, era şi membru al Consiliului Princiar. Elementul permanent al oştii îl constituia garda personală a principelui. În aceeaşi categorie intrau garnizoanele cetăţilor şi plăieşii care asigurau paza graniţelor. S-a menţinut şi vechiul sistem de ridicare la oaste a tuturor celor în stare să poarte armele, dar s-a apelat foarte rar la el. De cele mai multe ori s-au folosit mercenarii. Armata era structurată pe trei compartimente, în funcţie de provenienţă. Secuii formau un grup distinct, principala lor obligaţie faţă de ţară fiind de natură militară. Conduşi de un general sau de căpitanii de scaune, aceştia ofereau trupe de cavalerie şi de pedestraşi. Mai puţin numeroşi ca secuii, saşii erau conduşi de comitele lor. Treptat, obligaţiile lor militare au fost răscumpărate, în locul lor fiind angajaţi mercenari. Al treilea grup îl forma oastea din comitate. Şi aici s-a manifestat tendinţa răscumpărării obligaţiilor militare şi a angajării de mercenari. Oraşele libere regeşti contribuiau cu un anumit număr de soldaţi, aflaţi sub conducerea judelui primar.

Sistemul defensiv al ţării era bazat pe lanţul de cetăţi din vestul şi nord-vestul Transilvaniei, ridicate din piatră şi lemn de către supuşi în contul obligaţiilor de muncă gratuită *(gratuitus labor)*. Cele mai importante erau: Lugoj, Caransebeş, Timişoara, Făget, Arad, Lipova, Şoimuş, Vărădia de Mureş, Şiria, Ineu, Dezna, Beiuş, Oradea, Solumkeu (Şinteu), Săcuieni, Sâniob, Chioar. O mare parte a acestora au fost ocupate treptat de turci. După 1660, când şi Oradea a fost cucerită, sistemul defensiv al Transilvaniei a fost regândit pe o nouă linie de cetăţi şi oraşe, fără ca ele să-şi poată exercita rolul atunci când Transilvania a fost ocupată de trupele habsburgice.

Sabie care i–a aparţinut lui Gabriel Báthori

Organizarea administrativ-teritorială

Vechea structurare a teritoriului din epoca voievodatului a fost, în general, păstrată, teritoriul rămânând divizat în comitate, scaune secuieşti, scaune şi districte săseşti, respectiv în districte româneşti. O modificarea esenţială priveşte extinderea teritoriului, comitatelor din Transilvania adăugându-li-se cele din Partium şi Banat: Maramureş, Solnocul de Mijloc, Crasna, Bihor, Arad, Zarand, Banatul Lugojului şi Caransebeşului. Configuraţia teritorială a principatului a suferit pe parcurs mai multe modificări. Implicarea principatului în Războiul de 30 de Ani i-a adus spre exemplu, ca stăpâniri temporare, noi comitate din vechiul Regat al Ungariei. Extinderea stăpânirilor turceşti s-a făcut în defavoarea principatului, o serie de teritorii fiindu-i luate şi transformate în paşalâc, precum paşalâcul de Timişoara, organizat în 5 sangeacuri (Gyula, Ineu, Lipova, Timişoara şi Moldova Nouă), şi cel de Oradea, creat în 1660 şi extins până la cetatea Gilăului de lângă Cluj.

Comitatele, restructurate ca dimensiuni de mai multe ori, unele luând locul altora (Alba, Arad, Bihor, Cluj, Crasna, Dăbâca, Hunedoara, Maramureş, Satu Mare, Solnocul de Mijloc, Solnocul Interior, Târnava, Turda şi Zarand), aveau în frunte un comite, reprezentant al naţiunii privilegiate, numit de principe şi ajutat de doi vicecomiţi, desemnaţi de comite, care conduceau cele două cercuri în care era împărţit comitatul. La adunarea generală a comitatului, cu rol administrativ şi judecă-

Stema monetară a principelui Transilvaniei Ştefan Bocskay

toresc, prezidată de comite, participau vicecomiţii, notarul, juzii supremi, juzii nobililor, nobilii din comitat etc. De multe ori comitele suprem era membru în Consiliul Princiar, în cadrul legislaţiei principatului, comitatele, scaunele şi districtele şi-au creat un specific legislativ legat de aplicarea locală a legilor. Teritoriul locuit de secui era împărţit în scaunele Odorhei, Mureş, Ciuc, Trei Scaune şi Arieş, care aveau şi un număr de scaune filiale. În fruntea lor era un comite al secuilor. Conducerea efectivă era exercitată de un căpitan scăunal suprem, înlocuit mai târziu de un jude regal suprem, care, frecvent, era şi membru în Consiliul Princiar. Funcţiona şi aici o adunare generală scăunală, convocată de mai multe ori, cu atribuţii administrative, fiscale şi judecătoreşti, ultimele preluate de scaunul general de judecată, format în secolul al XVII-lea. Secuii şi-au constituit şi ei, asemeni celorlalte naţiuni politice, „statute" ale scaunelor.

Teritoriul săsesc *(Fundus Regius)* era împărţit în scaune (Sibiu, Mediaş, Sighişoara, Sebeş, Nocrich, Cincu, Orăştie) şi districte (Braşov şi Bistriţa), care au suferit şi ele unele reorganizări teritoriale. În fruntea teritoriului săsesc se afla judele regal. Acestei structuri administrative i se suprapunea Universitatea Săsească, funcţionând în exclusivitate pentru naţiunea privilegiată a saşilor, care dispunea de propriile sale statute pentru aplicarea locală a legilor. Universitatea Săsească ţinea periodic adunarea generală cu reprezentanţi ai scaunelor şi districtelor componente, cu atribuţii administrative, fiscale, militare, judecătoreşti etc. Un reprezentant al Universităţii Săseşti era membru în Consiliul Princiar — de regulă, judele regal al Sibiului sau Braşovului.

În jurul cetăţilor Lugoj şi Caransebeş, până la ocuparea lor de către turci, a funcţionat Banatul de Lugoj şi Caransebeş, condus de un ban numit de principe. Membru în Consiliul Princiar, acesta avea atribuţii militare, dar şi de natură administrativă şi judecătorească.

Populaţia românească, neadmisă între naţiunile privilegiate, se regăsea în toate cele trei forme de organizare administrativă, reuşind uneori să-şi păstreze formele specifice de organizare: districtele Făgăraş, Chioar, Valea Rodnei, scaunul Sălişte şi Tălmaciu, satele Vlăhiţa şi Căpâlniţa din Secuime.

Organizarea oraşelor şi a satelor

Oraşele Transilvaniei se pot ierarhiza în trei categorii: oraşe libere regeşti, oraşe sau târguri nobiliare şi târguri. Primele dispuneau de un statut aparte *(civitas libera ac regia)*, neavând niciun raport de subordonare faţă de teritoriul comitatului sau al scaunului pe care se aflau. Drepturile lor erau egale cu cele ale unui comitat, în toate domeniile: economic, politic, judecătoresc, militar etc. În chestiuni judecătoreşti adresau apelul direct Tablei Princiare. Ele contribuiau cu o sumă globală fixată de adunarea generală a stărilor, sumă pe care apoi conducerea oraşului o repartiza în interior. Un astfel de statut privilegiat l-au avut oraşele Cluj (până la 1660, când devine oraş de graniţă), Târgu-Mureş (din 1616), Sibiu, Braşov, Sighişoara, Mediaş, Bistriţa şi Sebeş. Oraşele nobile aveau un statut intermediar între oraşele libere regeşti şi târguri. Erau supuse jurisdicţiei comitatului, dar aveau drepturi nobiliare, fiind scutite de contribuţiile ordinare. Târgurile (*oppida*) îşi alegeau conducerea proprie, rămânând însă supuse comitatului în toate problemele.

Conducerea oraşelor era similară cu aceea din epoca anterioară. Era importantă calitatea de cetăţean (*civis*), care conferea drepturi persoanei deţinătoare. Oraşele erau conduse de un jude suprem sau consul, ales anual, ajutat de senatori, de obicei 12, şi de Adunarea celor 100 de bărbaţi. Au existat structuri organizatorice specifice locale.

În ceea ce priveşte satul, cea mai mică unitate administrativă, acesta avea în frunte un jude sătesc, cu diverse denumiri, care lua deciziile ajutat de juraţi sau de adunarea generală a satului. Atribuţiile sale se rezumau la chestiuni fiscale, economice locale, judecătoreşti mărunte, precum prinderea de hoţi, răufăcători etc. În general, competenţele acestuia erau în concurenţă cu cele ale judelui dominal.

7 Evoluția demografică şi social-economică

Evoluţia demografică a populaţiei din Moldova şi Ţara Românească în secolul al XVII-lea a fost influenţată de mai mulţi factori: desele conflicte războinice, cu pierderi de vieţi omeneşti, anii de foamete, epidemiile, invaziile de lăcuste, mortalitatea infantilă crescută, deplasările de populaţie datorate atacurilor tătare şi turceşti, fuga de pe moşii etc.

Stema lui Matei Cantacuzino

Frescă exterioară de la Humor

7.1. Moldova şi Ţara Românească

Populaţia

În lipsa unor conscripţii oficiale, estimările sunt aproximative şi vorbesc în medie de circa 300.000- 550.000 de locuitori. Satele erau cele mai numeroase aşezări, în jur de 3.000; rămân încă de precizat dimensiunile şi populaţia acestora. Procentul locuitorilor din oraşe şi târguri - în număr de aproximativ 27 în Ţara Românească şi aproximativ 32 în Moldova — era foarte redus. Unele din aşezările cu acest rang nu erau altceva decât sate mai răsărite.

Structuri sociale

Boierimea din Moldova şi Ţara Românească a cunoscut o evoluţie asemănătoare aceleia din Transilvania. Marea boierime determina alegerea sau schimbarea domnilor şi controla veniturile statului, de la nivelul vistieriei la cel al judeţelor şi ţinuturilor. Spre deosebire de Transilvania, boierii nu dispuneau însă întotdeauna de diplome care să le confere privilegii sau să le ateste nobleţea. Aceasta era în funcţie de mărimea şi numărul satelor stăpânite, de numărul de robi ţigani. Desele schimbări de domnie, viaţa politică agitată, expediţiile războinice au împiedicat formarea unor domenii uriaşe, constituirea unei mari boierimi independente de domn. În general, ascensiunea socială era legată de domnie, de dregătoriile deţinute, de unde şi evoluţia semantică a cuvântului *dregător,* ajuns să fie sinonim cu *boier.* Boierimea locală s-a împotrivit elementului străin - grecii - care le ocupa dregătoriile. Secolul al XVII-lea mai aduce ca noutate, în special din a doua sa jumătate, divizarea accentuată a boierimii în grupări rivale care încearcă să-şi impună candidatul pe tron. Nici in Moldova şi nici în Ţara Românească, boierimea nu a reuşit să impună însă un regim nobiliar similar celui polonez, domnul continuând să fie autoritatea supremă în stat.

Ţărănimea - liberă, aservită sau dispunând de anumite scutiri (posluşnici) - era categoria socială cea mai numeroasă, afectată evident de războaie, molime etc. Obligată la dări şi muncă faţă de stăpânul de pământ şi faţă de domnie, îşi căuta adesea scăparea prin fugă. Domnia dispunea periodic prescrieri pentru ţăranii fugiţi în ţară sau aiurea, în termene mai scurte sau mai largi. Secolul al XVII-lea aduce cu sine tendinţa mai accentuată de descompunere a vechilor obşti săteşti şi de ieşire din indiviziune. De asemenea, slujbele ţăranilor la curţile boierilor au fost înlocuite cu cele ale ţiganilor robi, vânduţi, cumpăraţi sau moşteniţi de boieri. Locuitorii aşezărilor urbane, meşteşugarii şi negustorii alcătuiau un procent mic din populaţia ţării, cu un rol economic în creştere faţă de perioadele anterioare.

Evoluţia economică

Agricultura - cu cele două ramuri de bază, cultivarea cerealelor şi creşterea animalelor - a continuat să constituie ramura de bază a economiei. Secolul al XVII-lea a adus o serie de progrese legate de tehnica agricolă, de productivitatea terenurilor, de diversificarea culturilor. S-a perfecţionat şi răspândit plugul cu brăzdar de fier, trecându-se tot mai mult de la plugul simetric la cel asimetric, cu cormană fixă sau mobilă. Au crescut numărul şi varietatea uneltelor confecţionate din fier, alături de cele din lemn. Pe noile terenuri desţelenite se practica, în general, sistemul rotaţiei bianuale a culturilor. Grâul de toamnă se situa pe primul loc în preferinţele locuitorilor, fiind secondat de cultivarea orzului, ovăzului, secarei, meiului etc. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi-a făcut simţită prezenţa o nouă plantă, porumbul, a cărei cultivare a câştigat teren vertiginos; la sfârşitul secolului acesta se generalizase în alimentaţia ţăranilor, fiind folosit şi la curţile boierilor, ba chiar şi la curtea lui Constantin Brâncoveanu. Alături de porumb a câştigat teren tutunul, care se bucura de o largă trecere la toate categoriile sociale, încât la 1688 a fost introdusă dijma pentru tutun.

În domeniul viticulturii s-au obţinut producţii mai mari decât necesităţile locului. Podgoriile din Ţara Românească (Piteşti, Drăgăşani, Dealul Târgoviştei) şi din Moldova (Odobeşti,

Cotnari, Hârlău, Focşani şi altele) se bucurau de renume. Transilvănenii importau vin pentru curtea princiară şi pentru aprovizionarea oraşelor săseşti. Secuii importau vin mai ales din Moldova.

Conacele boiereşti acordau o mai mare atenţie grădinilor de legume, în care, alături de varză, ceapă, morcovi şi mazăre, îşi găseşte locul fasolea. Erau cultivaţi pomii fructiferi, precum merii, prunii, perii, vişinii, caişii etc. În economia câmpului şi-au găsit locul cânepa şi inul, necesare, alături de lână, la confecţionarea articolelor textile.

Creşterea animalelor a înregistrat o grijă sporită pentru ameliorarea raselor. Erau cunoscute în special rasele de cai din Moldova, cu mare trecere în Transilvania. Vitele, boii şi caii erau folosiţi şi pentru tracţiune. Un rol important îl aveau ovinele, în alimentaţie, dar şi în comerţul cu Poarta.

Au început să fie prezente în jurul curţilor domneşti şi ale marii boierimi grădini cu flori, au început să fie introduse flori aromate în interioarele locuinţelor; seminţele erau importate din Orient, dar, la sfârşitul secolului al XVII-lea, şi din Transilvania.

Meşteşugurile au înregistrat şi ele progrese, legate în special de diversificarea produselor şi specializarea producătorilor. Dacă la nivelul satelor se regăseau meserii ca acelea de potcovari, fierari, cărămidari, dulgheri, morari, la nivelul oraşelor activitatea era mai specializată şi mai complexă. Aici întâlnim meşteri croitori, brutari, bucătari, măcelari, berari, postăvari, gravori, bărbieri, năsturari, clopotari, tunari, săbieri, curelari, pielari etc. Grupaţi îndeosebi pe uliţe care le poartă şi numele, meşteşugarii se asociau în bresle, care iau locul vechilor frăţii. Activitatea breslelor era reglementată prin statute. Aceste organizaţii profesionale îndeplineau roluri militare, fiscale, religioase, contribuind, în general prin sistemul ruptei, cu anumite sume de bani la vistieria statului. Sistemul breslelor nu a reuşit să domine producţia meşteşugărească, să-şi asigure privilegii şi monopolul asupra anumitor articole, aşa cum se întâmpla în Transilvania. Explicaţia poate fi găsită şi în concurenţa pe care o făceau produselor locale importurile din Transilvania, Polonia şi, mai ales, din Constantinopol.

Mineritul era practicat cu aceleaşi metode tradiţionale. Fierul era exploatat la Baia de Fier, în Oltenia, cuprul la Baia de Aramă. În lipsa unor zăcăminte de aur şi argint, se recurgea la separarea acestora din nisipurile apelor de către ţiganii aurari. Exploatarea păcurii, realizată de păcurari prin sistemul de fântână, se practica pe lângă apa Tazlăului, în Moldova, şi lângă Târgovişte, în Ţara Românească. Bogatele zăcăminte de sare erau exploatate în salinele de la Ocnele Mari, Grozăveşti (ţinutul Bacău) şi din alte locuri. În general, exploatarea subsolului ţinea de drepturile şi veniturile domneşti; adeseori boierii au primit însă dreptul de a extrage minereurile din subsolul moşiilor proprii.

Comerţul interior şi exterior a cunoscut şi el fluctuaţiile vremurilor de război şi pace. Pe lângă comerţul interior desfăşurat prin bâlciuri şi iarmaroace sau prin mijlocirea bolţilor şi a punctelor fixe de desfacere (prăvălii) a mărfurilor din oraşe, s-a dezvoltat şi un comerţ exterior, orientat cu predilecţie spre Poartă, pentru aprovizionarea Constantinopolului.

Anaforniţă confecţionată de Sebastian Hann

Hans Henning Chivot dăruit de Şerban Cantacuzino mănăstirii Cotroceni din Bucureşti

Pe lângă negustorii locali, o creştere numerică substanţială au înregistrat-o negustorii greci, armeni, turci, bulgari, ruteni etc. La rândul lor, boierii aveau preocupări legate de comerţ. În general, în Moldova şi Ţara Românească exista un surplus de producţie cerealieră şi de animale şi se resimţea lipsa articolelor meşteşugăreşti. Aşa se explică de ce meşteşugarii ardeleni găseau aici o atractivă piaţă de desfacere, la fel ca şi negustorii levantini.

Comerţul s-a desfăşurat după principii şi norme asemănătoare acelora din cuprinsul Imperiului Otoman. S-au constituit frăţii între meşteşugari şi negustori pentru a produce şi valorifica producţia, dar s-au realizat şi tovărăşii între negustori, pentru cărăuşii şi pentru aprovizionare şi desfacere. S-au folosit din plin, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, hârtiile de valoare care ţineau locul banilor. S-a utilizat, de asemenea, sistemul de credite, cu o dobândă situată în general în jurul a 20%. Plata se făcea fie în natură, cu alte produse căutate, fie în monedele vremii: galbeni, taleri, zloţi. Evoluţia comerţului a influenţat veniturile vămilor interne şi externe, venituri ale domniei; se practica şi concesionarea temporară a acestora pe seama vreunei mănăstiri. Dacă în Ţara Românească funcţionau înspre Transilvania vămile de la Câineni, Rucăr, Vulcan, iar spre sud la Severin, Calafat, Giurgiu, Târgul de Floci şi Brăila, în Moldova erau vămi spre Transilvania la Moldoviţa, Câmpulung, Târgu-Trotuş, Baia, înspre Marea Neagră la Chilia, Cetatea Albă, iar în nord, spre Polonia, la Hotin şi Cernăuţi.

Alba-Iulia la sfârşitul sec. XVII

7.2. Transilvania

Populaţia

Aprecierile privind potenţialul demografic al populaţiei Transilvaniei în secolul al XVII-lea sunt doar estimative şi orientative, cu date locale, şi nu generalizate la nivelul întregii ţări. Populaţia este estimată în jur de aproximativ 1.000.000-1.200.000 de locuitori. Majoritatea absolută a acestora trăiau în aşezări rurale, diferite ca mărime, întindere şi număr de locuitori. Aşezările cu rang de oraş *(civitas)* sau de târg (*oppidum*), cu sau fără privilegii, aveau înscrişi în registre, în calitate de cetăţeni ai oraşului sau ai târgului, un număr relativ mic de locuitori. Populaţia acestora era însă mai mare, datorită numărului ridicat al acelora care rezidau în oraşe fără a avea calitatea de cetăţeni. Se estimează că aproximativ 5% dintre transilvăneni locuiau în marile oraşe ale provinciei.

Din punct de vedere etnic, românii reprezentau mai mult de jumătate din locuitorii ţării. Răspândiţi peste tot în comitate, scaune şi districte, ei locuiau cu precădere în aşezările rurale; în oraşe, ei se aflau într-un procent inferior germanilor şi maghiarilor. Populaţia maghiară se afla mai ales în comitate, secuii în scaunele din Secuime, iar saşii pe teritoriul privilegiat al Universităţii Săseşti. În secolul al XVII-lea a sporit, în Banat, numărul sârbilor, cărora li se adăugau, peste tot în principat, grecii, evreii, cehii, italienii etc.

Structuri sociale

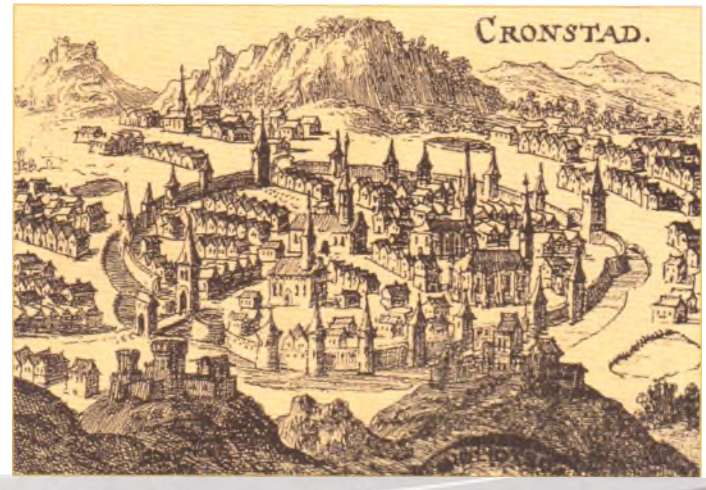
Marea nobilime din Principatul Transilvaniei şi-a consolidat puterea în secolul al XVII-lea. O parte a nobilimii s-a aşezat aici definitiv, venind fie din Ungaria, fie din comitatele din Partium, acolo unde stăpânirile ei ajunseseră sub ocupaţie turcească. În general, nobilimea ardeleană din comitate a încercat să bareze venirea celor din celelalte teritorii ale fostului Regat Ungar, inclusiv a celor din Partium. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, la fel ca şi în Ţara Românească şi Moldova, se manifestă tendinţa formării unor grupuri sau facţiuni nobiliare care încearcă să se impună şi să domine viaţa politică a ţării. În rândul acestei mari nobilimi maghiare intrau şi vârfurile nobilimii secuieşti şi ale patriciatului săsesc.

Nobilimea mijlocie şi mică era destul de numeroasă. Faţă de aceasta, în general, principii au dus o politică de sprijin, în încercarea de a o contrapune marii nobilimi. O parte a membrilor ei au reuşit pe parcursul acestui secol să-şi depăşească condiţia şi să fie trecuţi în rândul marii nobilimi; trecerea a fost posibilă, în special, datorită slujbelor şi pregătirii lor (de exemplu, familiile Teleki, Székely etc.). În rândurile micii nobilimi se pot diferenţia mai multe categorii. Intrau aici nobilimea armalistă, înnobilată condiţionat, pentru slujbe militare prestate într-o anumită campanie, şi cea de pe domeniile cetăţilor. Tot în această categorie intrau boierii Ţării Făgăraşului, cu un regim privilegiat de drepturi şi obligaţii militare, la fel ca şi mulţi nobili secui cu obligaţii militare.

Cea mai numeroasă categorie socială a constituit-o ţărănimea, elementul contribuabil esenţial pentru veniturile statului. Ţărănimea liberă, în scădere numerică atât la nivelul comitatelor, cât şi al scaunelor secuieşti şi săseşti, coabita cu ţărănimea iobagă şi cu jelerii. Secolul al XVII-lea înregistrează mai multe dispoziţii pentru readucerea ţăranilor fugari. Se remarcă totuşi faptul că până spre 1630 termenul de referinţă de la care se aplică aceste dispoziţii este venirea lui Mihai Viteazul în Transilvania.

În preajma oraşelor şi pe domeniile princiare şi-au făcut simţită prezenţa ţiganii, în frunte cu un voievod. Aceştia erau utilizaţi în special în munci auxiliare legate de curăţenie şi întreţinere, de extragerea aurului din nisipul râurilor. La nivelul oraşelor s-a constituit o categorie a patriciatului săsesc, puternică şi stratificată, alături de care se aflau meşteşugarii, negustorii de rând şi populaţia săracă. Secolul al XVII-lea a cunoscut o acutizare a luptei dintre oraş, cu cetăţenii lui, beneficiari de privilegii, dar şi cu obligaţii fiscale şi militare, şi nobilimea care căuta să beneficieze de protecţia zidurilor întărite, fără a-şi asuma însă şi obligaţiile corespunzătoare. În general, oraşele, cele săseşti mai ales, au luptat pentru a rămâne comunităţi închise, respingând nobilimea şi tentativele românilor de a se aşeza în mediul urban ca negustori, ca meseriaşi sau chiar ca mari nobili (cazul lui Constantin Brâncoveanu la Braşov).

Braşovul la sfârşitul sec. XVII

Evoluţia economică

Practicarea agriculturii a rămas principala sursă de existenţă. Se cultivau, în ordinea răspândirii, grâul, orzul, ovăzul, secara, alături de care a apărut porumbul. Această nouă cultură introdusă în secolul al XVII-lea a câştigat vertiginos teren. Pentru creşterea producţiilor s-a acordat mai multă atenţie, în special pe terenurile alodiale, practicii asolamentului trienal. Uneltele de lucru erau mai performante, fiind mult mai folosit fierul pentru confecţionarea acestora. În legumicultură erau nelipsite varza, ceapa albă şi roşie, usturoiul, morcovii, pătrunjelul, alături de care îşi fac loc castraveţii, tarhonul, salata, ţelina, guliile, ridichile şi altele. La sfârşitul secolului, pe lângă cultivarea obişnuită în grădină, au existat şi preocupări pentru obţinerea timpurie a legumelor prin răsadniţe. Pe lângă mazăre şi linte şi-a făcut loc fasolea, a cărei răspândire a fost asociată cu cultura porumbului. Plantele textile, precum cânepa şi inul, au continuat să fie cultivate atât pe sesiile ţărăneşti, cât şi pe marile domenii. În prima jumătate a secolului al XVII-lea şi-a făcut simţită prezenţa tutunului, în pofida tuturor opreliştilor ridicate de autorităţile ecleziastice şi civile. Pomicultura a continuat să se bucure de atenţie. La fel cultivarea florilor, în jurul reşedinţelor nobiliare şi ca plante de interior.

Creşterea animalelor mari şi mici a rămas o sursă importantă de hrană şi câştig. Se remarcă o anumită preocupare pentru îmbunătăţirea şi diversificarea raselor de porci, cai etc.

Exploatarea bogăţiilor subsolului constituia un monopol al principelui, o sursă importantă de venituri pentru vistieria ţării. Fierul era exploatat la Ghelar şi Teliuc în zona Hunedoara, Rimetea lângă Turda, Vaşcău în Bihor şi Bălan în Ciuc, fiind prelucrat în topitoriile din împrejurimi. Aurul şi argintul erau extrase din Munţii Apuseni, de la Abrud, Zlatna, Baia de Criş, dar şi de la Baia Mare, Rodna, Cavnic etc. Acestor neferoase li se alătura mercurul, exportat în Polonia, Veneţia etc. Sarea era extrasă din ocnele de la Turda, Dej, Sic, Cojocna, Ocna Sibiului, Ocna-Şugatag, fiind folosită pentru nevoile proprii ale populaţiei şi pentru export. Pentru obţinerea unor venituri sigure s-a recurs la arendarea ocnelor. Transportată pe Mureş şi Someş cu ajutorul plutelor, sarea era exportată până în Ungaria şi Peninsula Balcanică.

Timişoara la sfârşitul sec. XVII

Cluj. Vedere generală dinspre nord, mijlocul sec. XVII

În general, asistăm la o creştere a numărului meşteşugurilor, la o adâncire a specializării lor şi la o sporire cantitativă a producţiei. Nevoile casnice ale ţărănimii erau suplinite de meşteşugurile practicate la nivel local, precum dulgheria, fierăria, cărămidăria etc. Pentru anumite produse de o calitate mai bună se apela la articolele produse de meşteşugarii din oraşe. Breslele tindeau să devină tot mai refractare faţă de primirea de noi membri, încercând să impună un anumit standard şi un anumit preţ. Puterea centrală a intervenit în repetate rânduri, prin mijlocirea hotărârilor luate în Adunarea Ţării, pentru a stopa această tendinţă, impunând „limitaţii" la preţurile de desfacere ale unor articole sau aducând persoane din afară cu drepturi de a practica meserii. Ca urmare, s-au înfiinţat glăjării (sticlării) la Porumbac, Comana, pentru nevoile locale, dar şi pentru export. Comerţul a cunoscut şi el vremuri de înflorire sau stagnare, în funcţie de situaţia politică din principat. Dacă în plan intern nu s-au manifestat schimbări spectaculoase, în comerţul exterior se constată mai multe modificări. Orientarea comerţului era una precumpănitoare spre Imperiul Otoman, dar cu trecere prin Moldova şi Ţara Românească. A continuat să funcţioneze însă şi un comerţ activ cu teritoriile din nord şi vest, înspre Polonia, Viena etc. Au fost luate măsuri pentru a facilita circulaţia şi a se obţine marfă la un preţ scăzut, cu toată opoziţia breslelor. Aşa se explică privilegiile acordate de principi în acest sens în 1623, 1627 şi 1636. Negustorii greci au înfiinţat companii comerciale - Compania Grecească la Sibiu (1636), Compania Orientală (1672) - care au adus surse importante de venit vistieriei. Taxele plătite de negustori la vămi, fie la intrare în ţară, fie la ieşire (vigesime şi tricesime), constituiau venituri de bază ale vistieriei princiare.

Strâns legată de viaţa comercială a fost politica monetară a principatului. Aproape toţi principii Transilvaniei şi-au exercitat dreptul de a bate monedă, emiţând în general taleri şi ducaţi şi mai puţin monedă măruntă. Emisiunile monetare asigurau moneda necesară plăţii hameiului şi vizau stoparea inflaţiei. Emisiunile de ducaţi, taleri, creiţari, pfenigi imitau monede aflate în circulaţie şi acceptate pretutindeni.

8 Dezvoltarea culturii şi artei

Secolul al XVII-lea este, în acelaşi timp, un secol al continuităţii şi al schimbării culturale. Pentru spaţiul românesc el semnifică afirmarea ideilor umanismului târziu şi începutul procesului de înlocuire a slavonei cu limba vorbită, româna.

Biserica episcopală din Curtea de Argeş

8.1. Cultura în Moldova şi Ţara Românească

Începând de la Mihai Viteazul, în cancelariile domneşti câştigă teren actele scrise în limba română cu chirilice, limba slavonă fiind restrânsă tot mai mult la spaţiul bisericesc. Acest fenomen a avut ca urmare o sporire a accesului la informaţia documentului scris şi, în acelaşi timp, o laicizare a actului de cultură.

Învăţământul

Învăţământul a progresat atât în Moldova, cât şi în Ţara Românească. Cu toate acestea, la nivel sătesc nu se poate vorbi de un învăţământ primar organizat, scrisul şi cititul fiind pe mai departe predate de clericii de pe lângă biserici şi mănăstiri şi, mai rar, de dascăli laici. Ultimii şi-au găsit locul în special la curţile boiereşti, fiind angajaţi pentru iniţierea fiilor de boieri. Au funcţionat cu mai mare succes şcolile de pe lângă episcopiile din Râmnicu-Vâlcea, Buzău şi Curtea de Argeş în Ţara Românească şi Roman, Rădăuţi şi Huşi în Moldova, care asigurau pregătirea clericilor şi a diecilor cancelariilor locale. Trebuie remarcată realizarea comunităţii catolice din Iaşi, care în 1645 şi-a organizat propria şcoală. Au existat şi iniţiative izolate ale unor boieri de a organiza şcoli pe moşiile lor; spre exemplu, Mihai Cantacuzino, în 1703, înfiinţează o astfel de şcoală pe lângă mănăstirea Colţea.

Cele mai remarcabile realizări in domeniul învăţământului sunt datorate lui Vasile Lupu şi Matei Basarab, care au pus bazele unor colegii în capitalele proprii. Beneficiind de sprijinul mitropolitului din Kiev, Vasile Lupu a înfiinţat în 1640, la Iaşi, Colegiul Vasilian, cu limba de predare latină. Pentru acesta a ridicat o clădire proprie şi a adus profesori renumiţi de la Kiev şi Moscova, înlocuiţi după o vreme de profesori veniţi din Grecia. Matei Basarab, urmând acelaşi exemplu, a pus în 1646 bazele şcolii de la Târgovişte, o *Schola Graeca et Latina,* unde greaca şi latina constituiau limbile de predare pentru tinerii care urmau cursurile cu o durată de cinci ani. Faima acestei şcoli a fost dată şi de profesorii ei, în special de Pantelimon Ligaridis. Domnul Ţării Româneşti a sprijinit şi învăţământul în limba slavonă; astfel, în 1640, el a iniţiat o şcoală de slavonie pe lângă mitropolia din Târgovişte.

Ceva mai târziu, în 1680, Şerban Cantacuzino a pus, la Bucureşti, bazele unui colegiu având-u-i în frunte pe Ieremia Cacavelas, Ioan Comnen şi alţi profesori renumiţi. Constantin Brâncoveanu a reorganizat această şcoală în 1694, transformând Academia de la „Sf. Sava", cu limba de predare greacă, într-un centru renumit nu numai în ţară, ci şi în Peninsula Balcanică şi în Orientul ortodox. În Moldova, tradiţia învăţământului colegial iniţiată de Vasile Lupu a fost reluată în 1707 de Antioh Cantemir, care a redeschis Academia Domnească de la Iaşi.

Altarul bisericii Sf. Nicolae din Bălineşti

Petru Movilă

Un număr destul de mare de tineri boieri au studiat în afara țării, în instituții prestigioase. Astfel, pe lângă școlile din Constantinopol, unii au ajuns la școlile și universitățile din Italia, de la Padova, Roma și Veneția (Radu Mihnea, stolnicul Cantacuzino), alții la Kiev (fiii lui Udriște Năsturel), la Moscova, la Lvov (Grigore Ureche), la Bar (Miron Costin), la Oxford, la Paris, la Viena (Elina, fiica lui Radu Șerban). Unul dintre cei care au sprijinit studiul la universitățile europene a fost domnul Constantin Brâncoveanu. Pe această cale și-au făcut loc și în Țările Române noile idei europene.

Tiparul

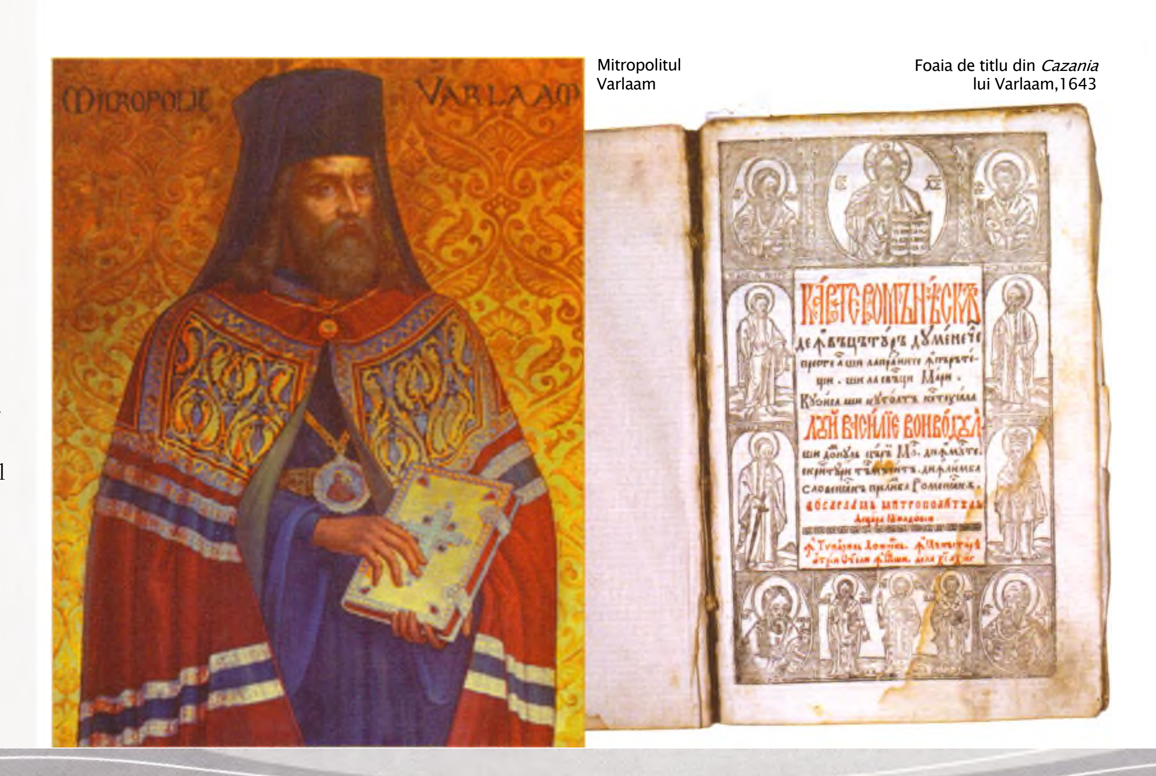
Tipografiile și-au desfășurat activitatea sub patronajul domnilor și al bisericii. Marea majoritate a tipăriturilor au avut un conținut religios, o tematică legată de problematica religioasă. În a doua jumătate a secolului a crescut însă numărul cărților cu o altă tematică.
În privința limbii tipăriturilor, veacul al XVII-lea aduce ca noutate tipărirea în număr sporit a lucrărilor în limba română. Au primat traducerile din slavonă ori greacă, dar s-au publicat și lucrări originale. Au fost tipărite și cărți în slavonă, greacă, arabă etc., avându-se în vedere cererile întregului Orient ortodox.

În Țara Românească, activitatea tipografică a fost reluată prin grija lui Matei Basarab, cu tiparnița de la Câmpulung-Muscel, adusă în 1635 și activă deja în 1637. Mănăstirea Govora avea o tipografie din 1637 sau 1638, care apoi s-a mutat la mănăstirea Dealu de lângă Târgoviște, unde a funcționat până prin 1652. Urmează două decenii de restrângere a activității tipografice, după care la București, între 1672 și 1715, și-a început activitatea o tipografie a mitropoliei, devenită ulterior domnească. Spre sfârșitul secolului a început să funcționeze o tipografie la Buzău (1691 — 1706), pe lângă episcopia de acolo, sub îngrijirea lui Antim Ivireanul. O altă tiparniță exista la Snagov (1696-1701). În perioada 1705—1707 a funcționat tipografia de la Râmnicu-Vâlcea, prin grija aceluiași Antim Ivireanul, urmată de tipografia de la Târgoviște (1708-1719).

În Moldova, această activitate a fost inaugurată de Vasile Lupu în 1642, cu ajutorul lui Petru Movilă, cu tipografia de pe lângă biserica Trei Ierarhi din Iași. Aici a văzut lumina tiparului, în 1643, *Cazania lui Varlaam (Cartea românească de învățătură).* Activitatea tiparniței a încetat probabil odată cu sfârșitul domniei lui Vasile Lupu. O reluare a activității tipografice se va face în a doua jumătate a secolului, prin grija lui Duca-Vodă și a mitropolitului Dosoftei, care, în 1679, a reactivat tipografia lui Vasile Lupu. Se pare că în 1679 acesteia i s-a adăugat o tipografie adusă din Rusia, activă între 1681 și 1686. La mănăstirea Cetățuia funcționa o tipografie grecească cu o activitate bogată. Prin 1697 se vorbește de o tiparniță domnească. În general, se impune constatarea că numărul tipografiilor moldovene a fost mai redus decât al acelora din Țara Românească, dar și că, indiferent de locul tipăririi lor, cărțile au circulat în întreg spațiul ortodox.

Bibliotecile

Un rezultat direct al activității tipografice desfășurate în secolul al XVII-lea l-au reprezentat constituirea de biblioteci, sporirea numărului acestora și creșterea zestrei lor de carte. Este tot atât de adevărat că aici își găseau încă locul și o serie de manuscrise. Au existat, astfel, un număr de biblioteci mănăstirești, cu un fond de carte tipărită și manuscrisă, în primul rând religioasă. Amintim în acest sens biblioteca mănăstirii Barnovschi din Iași, care a preluat și fondul aceleia a Colegiului Vasilian. S-au constituit biblioteci valoroase pe lângă Colegiul de la Trei Ierarhi din Iași și pe lângă Academia de la „Sf. Sava” din București. O noutate a acestui secol este

Mitropolitul Varlaam

Foaia de titlu din *Cazania* lui Varlaam,1643

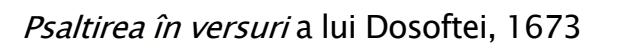

Mitropolitul Dosoftei

apariţia de biblioteci laice ale marii boierimi. Renumite au fost astfel bibliotecile lui Udrişte Năsturel de la Hereşti-Ilfov, a stolnicului Constantin Cantacuzino şi a lui Mihai Cantacuzino. Despre biblioteca din Mărgineni a stolnicului se ştie că număra 407 volume, în limbile greacă, latină, italiană, franceză, turcă etc. Unele dintre acestea ajunseseră aici din biblioteca de la Filipeştii de Pădure a postelnicului Cantacuzino. Un alt boier, Matei Creţulescu, dispunea de o bibliotecă alcătuită din 124 de cărţi cumpărate de la Viena şi din alte oraşe europene. Boierii iubitori de carte nu au lipsit nici din Moldova. însemnările lui Miron şi Nicolae Costin fac referiri la asemenea biblioteci, pe care însă vitregia vremurilor le-a risipit.

Literatura religioasă şi juridică

Cea mai mare parte a producţiei tipografice a secolului al XVII-lea a fost constituită de literatura religioasă. Pentru prima dată s-au tradus în limba română principalele cărţi de cult ale religiei ortodoxe (*Liturghierul, Biblia* etc.). Aceste traduceri au contribuit la introducerea şi generalizarea limbii române în oficierea slujbelor bisericeşti. Predosloviile sau prefeţele tipăriturilor fac referiri la conştiinţa unităţii etnice şi de limbă a românilor din Moldova, Ţara Românească şi Transilvania şi ca atare se adresează tuturora. Din mulţimea lucrărilor tipărite remarcăm *Cartea românească de învăţătură* sau *Cazania* mitropolitului moldovean Varlaam (1643), lucrare ce s-a bucurat de mare trecere în Transilvania, unde se ştie că a circulat în peste 600 de exemplare.

Psaltirea în versuri a lui Dosoftei, 1673

De o importanţă mai mică au fost *Evanghelia învăţătoare* (Govora, 1642) sau *Cazania,* o traducere din rusă în română. Remarcabilă a fost încercarea mitropolitului Dosoftei de a realiza traducerea în versuri a *Psaltirii* de la Uniev (1673), aceluiaşi cărturar datorându-i-se şi cele dintâi traduceri în limba română ale *Liurghierului* (1679), *Molitvelnicului* (1681) şi *Vieţii şi petrecerii sfinţilor* (4 volume, 1682-1686).

În Ţara Românească, în acelaşi curent al scrierilor în limba română a apărut, în 1680, un Liturghier cu părţi scrise în română, urmat de o *Evanghelie* (1682) şi *un Apostol* (1683) integral româneşti. Acestea au precedat cea mai importantă tipăritură românească a secolului al XVII-lea, *Biblia de la Bucureşti* (1688), apărută sub patronajul domnului Şerban Cantacuzino. Traducerea textelor a fost îndrumată de fraţii Radu şi Şerban Greceanu, sprijiniţi de spătarul Nicolae Milescu şi de stolnicul Constantin Cantacuzino. *Biblia de la Bucureşti* este un monument de limbă română, aşa cum era aceasta închegată la sfârşitul secolului al XVII-lea. Ea era adresată tuturor românilor, circulând efectiv în întreg spaţiul ortodox românesc. La sfârşitul secolului a activat şi Antim Ivireanul, episcop de Râmnic şi mai apoi mitropolit al Ţării Româneşti, cunoscut îndeosebi pentru *Didahiile* (predicile) sale scrise în limba română, fiind şi autorul unor lucrări de polemică religioasă.

Ca o reacţie la propaganda calvină şi catolică au apărut şi cărţi de polemică religioasă. În acest sens s-a ţinut sinodul de la Iaşi din 1642, ale cărui hotărâri au fost tipărite (*Decretul sinodal),* pregătind şi precedând lucrarea polemică *Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc* (1645), în care se combat punctele de vedere calvine în problemele fundamentale ale ortodoxismului. La sfârşitul secolului al XVII-lea,

Antim Ivireanul

cu sprijinul lui Constantin Brâncoveanu, ca un răspuns la propaganda catolică în ofensivă în Transilvania, se traduce din greacă în româneşte lucrarea lui Maxim Peloponesianul, *Manual împotriva schismei papistaşilor* (Snagov, 1699), şi se publică versiunea în limba română, făcută de Radu Greceanu, a lucrării lui Petru Movilă, *Pravoslavnica mărturisire* (Buzău, 1699).

Antologhionul de la Snagov al lui Antim Ivireanul, 1697

Pravila de la Govora

Într-un context în care se simţea tot mai mult lipsa unor îndreptare scrise după care să fie judecate pricinile, dar şi al unui interes mai general în acest domeniu, regăsit şi în alte spaţii geografice, secolul al XVII-lea aduce în planul literaturii juridice câteva noutăţi care se datorează domnilor Matei Basarab şi Vasile Lupu, sprijinitori ai activităţii tipografice. Până la aceştia, în lipsa unor norme interne tipărite, activitatea judecătorească se desfăşura pe baza vechii legislaţii bizantine, ajunse prin filieră greacă şi slavonă în mediul românesc. Un prim pas pentru înlăturarea acestor lipsuri l-a constituit tipărirea, cu sprijinul învăţatului Udrişte Năsturel, a *Pravilei de la Govora* (1640), o traducere din limba slavonă datorată lui Mihail Moxa şi destinată cu predilecţie clerului. În Moldova, sub patronajul lui Vasile Lupu, se tipăreşte la Iaşi, în 1646, *Cartea românească de învăţătură* sau *Pravila,* un cod de legi tradus din limba greacă de către Eustratie Logofătul, la care s-au mai adăugat diverse dispoziţii de drept civil, penal, drept internaţional şi canonic. Un pas mai departe s-a făcut în 1652, prin tipărirea la Târgovişte a lucrării *Îndreptarea Legii,* prin grija mitropolitului Ştefan. La traducerile din limba greacă s-au adăugat texte juridice din *Syntagma* lui Matei Vlastares şi unele părţi din amintita *Pravilă* a lui Vasile Lupu. Lucrarea, tipărită cu cheltuiala domnului Matei Basarab, a constituit multe decenii un îndreptar în materie legislativă, folosit de laici şi de clerici în întreg spaţiul românesc ortodox.

Istoriografia

Literatura istorică a secolului al XVII-lea este formată din letopiseţe sau cronici, creaţii ale unor cărturari cu studii în şcolile din Polonia ori Italia. Prin interesul deosebit acordat antichităţii, autorilor clasici în special, ei descoperă şi afirmă răspicat originea comună a românilor, temeiul latin al limbii române vorbite peste tot în cele trei Ţări Române, precum şi continuitatea în Dacia după retragerea romană. Autorii acestor lucrări de istorie sunt persoane laice, boieri cu vederi mai largi şi cu rosturi importante în vremea lor, buni cunoscători ai mai multor limbi, precum latina, greaca, polona, turca, rusa etc. Genul abordat, ideile cuprinse în lucrări fac dovada înscrierii acestora în cadrul generos al umanismului târziu în Moldova şi Ţara Românească.

În Moldova, Grigore Ureche este autorul lucrării *Letopiseţul Ţării Moldovei de la Dragoş Vodă la Aron Vodă,* unde se afirmă ideea unităţii de neam a românilor sub sintagma „de la Râm ne tragem”. Marele-logofăt Miron Costin, format, la fel ca şi Ureche, în colegiile catolice poloneze, continuă şirul evenimentelor în *Letopiseţul Ţării Moldovei de la Aaron Vodă încoace* (1675). În acelaşi timp, a fost autorul unor lucrări scrise în limba polonă, care s-au bucurat de trecere în epocă, dintre care menţionăm *De neamul moldovenilor,* realizată între 1686 şi 1691, unde reafirmă originea romană a românilor, şi *Cronica polonă* (1677), în care discută, în mare, aceleaşi probleme, pentru a le face cunoscute polonezilor. Nicolae Costin continuă tradiţia scrierii de letopiseţe, dar revine la începuturile statului moldovean, scriind *Letopiseţul Ţării de la sădirea lumii până la 1601*, folosindu-se de scrierile autorilor antici greci şi romani. Letopiseţele sau cronicile au

Pagini din *Letopiseţul Ţării Moldovei* de Grigore Ureche

Statuia din Iaşi a lui Miron Costin

circulat în epocă în manuscrise, în mai multe copii asupra cărora, pe parcurs, s-au făcut unele intervenţii, corecturi, completări, fiind dificil de stabilit textul original şi adaosurile ulterioare. Firul naraţiunii istorice a lui Miron Costin a fost reluat de Ion Neculce, care este autorul unei lucrări intitulate *Letopisețul Țării Moldovei de la Dabija Vodă până la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat*, precedată de o culegere de legende şi tradiţii istorice cunoscută sub numele de O *samă de cuvinte.*

În Ţara Românească, cronicile au fost influenţate de adversităţile dintre partidele boiereşti. Astfel, pentru partida Cantacuzinilor avem *Istoria Ţării Româneşti* (de la 1290 la 1690) sau *Letopisețul cantacuzinesc* de Stoica Ludescu, iar pentru partida Bălenilor dispunem de *Istoria domnilor Ţării Româneşti* (de la 1290 la 1728) de Radu Popescu. O cronică de partidă boierească poate fi considerată şi cea a logofătului Radu Greceanu, intitulată *Istoria Ţării Româneşti de la octombrie 1688 până la martie 1714,* scrisă de un susţinător al domnului Constantin Brâncoveanu. La fel, aşa-numitul *Anonim brâncovenesc,* cea mai valoroasă artistic cronică munteană (N. Cartojan). La sfârşitul secolului al XVII-lea, cel mai reprezentativ istoric din Ţara Românească a fost stolnicul Constantin Cantacuzino, boier instruit, cu studii la Padova, bun cunoscător al antichităţii greceşti şi romane. Lucrarea lui de căpătâi, *Istoria Ţării Rumâneşti,* afirmă originea latină a românilor, unitatea şi continuitatea lor pe teritoriul fostei Dacii. Neterminată sau parţial pierdută, aceasta ne oferă din păcate tratarea istoriei doar până la venirea hunilor.

Pe lângă aceste letopiseţe, cronici şi istorii, atât în Moldova, cât şi în Ţara Românească au circulat în manuscris cronici de interes general pentru istoria universală, cunoscutele cronografe greceşti sau slavone, precum cel al călugărului Mihail Moxa.

Nicolae Milescu Spătarul. Bust pe Aleea Clasicilor din Chişinău

Literatura beletristică şi ştiinţifică

Ca urmare a laicizării culturii şi a răspândirii scrierii în limba română, a crescut interesul cititorilor pentru o astfel de literatură. Spătarul Nicolae Milescu a realizat o descriere a călătoriei sale în China, însoţită de o hartă a traseului, care s-a bucurat de mare succes. Aceluiaşi Nicolae Milescu i se datorează traducerea *Vechiului Testament* din limba greacă şi traducerea unei lucrări intitulate *Arithmologhion,* legată de semnificaţia numerelor. Stolnicul Constantin Cantacuzino este autorul unei hărţi a Ţării Româneşti, tipărită ulterior de secretarul domnesc Anton Maria del Chiaro la Veneţia (1718). Au circulat in epocă, în mai multe variante manuscrise, fabulele lui Esop (*Esopia*), *Varlaam şi Ioasaf, Floarea darurilor,* o literatură moralizatoare inspirată din texte filosofice. Numeroasele traduceri au impus ca o necesitate elaborarea unor dicţionare. Aşa, spre exemplu, în 1649 apare *Lexiconul slavo-românesc şi tâlcuirea numelor.* Teodor Corbea a alcătuit un dicţionar latin-român numit *Dictiones latinae cum Valachica interpretatione.*

8.2. Cultura în Transilvania

Învăţământul

Dezvoltarea învăţământului transilvănean a fost favorizată de răspândirea puritanismului. S-au bucurat de un succes deosebit ideile lui Jan Amos Comenius, care susţinea promovarea învăţământului în limbile materne ale elevilor. Comenius a fost susţinut în epocă de principesa Anna Bornemisza.

Pentru elevii ortodocşi au continuat să funcţioneze şcolile de pe lângă mănăstirile din Alba-Iulia şi Sâmbăta de Jos, de pe lângă biserici din Şcheii Braşovului şi din Maramureş etc. Aceste şcoli serveau în principal nevoilor bisericii, pregătindu-i pe viitorii preoţi şi cântăreţi bisericeşti. Beneficiind de un suport mai consistent din partea puterii centrale, românii trecuţi la Calvinism au studiat în mai multe şcoli în care predarea se facea în limba română. Au continuat astfel să funcţioneze şcolile din Lugoj, Caransebeş, Haţeg şi Sighetu Marmaţiei, cărora li s-a adăugat şcoala din Făgăraş, întemeiată de Susana Lorántffy, văduva lui Gheorghe Rákoczi I. Conform regulamentului, elevii urmau să înveţe aici scrisul şi cititul în limba română. Au încurajat dezvoltarea învăţământului elementar hotărârile din anii 1624 şi 1635 ale Adunării Ţării, prin care fiilor de iobagi li se acorda dreptul de a frecventa şcoala chiar şi fără acordul stăpânilor. O decizie din anul 1675 a sinodului bisericesc le cerea preoţilor să-i înveţe pe copii carte după slujba bisericească. Astfel, o parte a elevilor români au ajuns să studieze în colegiile şi gimnaziile reformate din Alba-Iulia, Aiud, Cluj, Baia Mare,

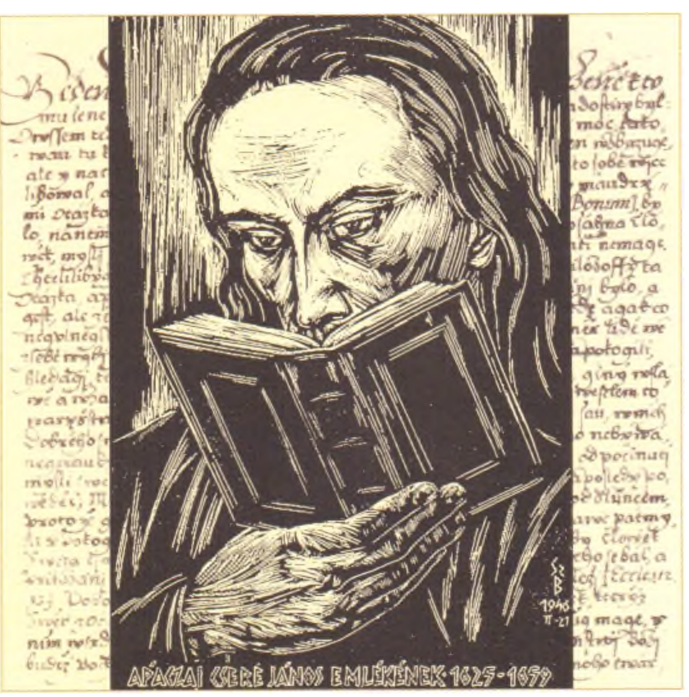

Jan Amos Comenius

Târgu-Mureş, Orăştie etc. În anumite perioade au funcţionat şi şcolile catolice primare. De o recunoaştere deosebită s-au bucurat şcolile din Caransebeş, înfiinţate prin grija lui George Buitul, unde predarea se facea în limba română. Datorită acestor şcoli, în special calvine, s-au

afirmat, chiar dacă într-o proporţie necorespunzătoare faţă de ponderea deţinută de români în ansamblul populaţiei ţării, o serie de personalităţi culturale şi politice, aşa cum a fost Mihail Halici-tatăl, dar şi un număr de buni mânuitori ai condeiului, folosiţi în cancelariile princiare şi în cele domneşti din Moldova şi Ţara Românească: diecii Petru Boier de Recea, Ioan de Dridif, Matei Litteratus din Veneţia, Ştefan Boier de Recea, Ioan de Mândra, cu toţii din Ţara Făgăraşului, Petru Buday din Ţara Haţegului şi mulţi alţii. Gheorghe Brancovici (Brankovic), diac de limba maghiară, fratele mitropolitului Sava Brankovic, s-a aflat şi el în slujba diplomatică a principelui Mihail Apafi, apoi a domnului din Ţara Românească.

Învăţământul în limba maghiară a fost şi mai puternic influenţat de ideile novatoare ale presbiterianismului şi puritanismului, în special datorită tinerilor ardeleni care studiaseră în şcoli din Olanda şi Anglia. S-a realizat o promiţătoare tentativă de generalizare a învăţământului elementar la nivel sătesc, cu sprijinul bisericii calvine. Un progres important în politica de încurajare a învăţământului a fost adus de înfiinţarea colegiilor. În 1622, în Alba-Iulia s-a înfiinţat o şcoală superioară sprijinită financiar de curtea princiară şi funcţionând efectiv din 1629. Aici au activat pentru o perioadă János Apáczai Csere, Martin Opitz, Johann Bisterfeld şi alţii. Pe lângă această instituţie a mai funcţionat şi un *Collegium aulicum*, creat special de Gheorghe Rákoczi I pentru educarea fiilor săi, sub conducerea lui Paul Kereszturi. Cu ajutorul veniturilor domeniului Comana au fost susţinute financiar de principe şi alte şcoli de rang gimnazial din Sfântu Gheorghe, Târgu Secuiesc, Odorhei, Şumuleu-Ciuc, Haţeg, la care ar fi de adăugat Colegiul Unitarian din Cluj. Pe lângă sprijinul material dat şcolilor, principele Mihail Apafi a mutat sediul colegiului din Alba-Iulia la Aiud; printre cei care au activat aici s-a numărat Ferencz Pápai Páriz, doctor în medicină

János Apáczai Csere. Xilogravură contemporană

al Universităţii din Basel, autor al cărţii *Pax corporis* şi al unui număr de dicţionare. Şi alţi tineri din Transilvania au beneficiat, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, de burse de studii în marile centre europene.

Un rol important în dezvoltarea învăţământului din Transilvania l-a jucat János Apáczai Csere (1625-1679), iobag la origine, promotor activ al puritanismului, care a sprijinit aducerea în şcoli a copiilor săraci. Este autorul lucrării *Magyar Encyclopaedia* (1653).

Învăţământul saşilor transilvăneni a cunoscut în secolul al XVII-lea o evoluţie remarcabilă. Deschis pentru toate categoriile sociale din comunitatea săsească, acesta a fost marcat de ideile marelui pedagog Jan Amos Comenius, ale cărui lucrări au fost traduse şi în limba germană. Saşii au reuşit să înfiinţeze în fiecare aşezare şcoli întreţinute de comunităţi. În anul 1660, numărul acestora se ridica la 224. Acestora li se adăugau gimnaziile din marile oraşe săseşti (Braşov, Sibiu, Sighişoara, Mediaş etc.), beneficiind de serviciile unor profesori renumiţi, şcoli ai căror absolvenţi îşi continuau de multe ori stadiile în prestigioasele universităţi germane din Wittenberg, Jena, Halle etc. sau în centre din Italia, Olanda şi Anglia.

Tiparul şi bibliotecile

Activitatea tipografică românească s-a bucurat de un anumit sprijin din partea principilor, în special a Rákoczeştilor şi a lui Mihail Apafi, dar şi a domnilor şi ierarhiei bisericeşti din Ţările Române. Tipografii veniţi în Transilvania din porunca domnilor sau a mitropoliţilor au activat în special în tipografia românească din Alba-Iulia, unde s-au imprimat cărţi religioase precum *Catehismul calvinesc* (1640), *Psaltirea sau Noul Testament de* la Bălgrad (1648). Activitatea tipografică a fost reluată în a doua jumătate a secolului prin Ioan Zoba din Vinţ, autor al unor cărţi de predici, şi prin Mihail Iştvanovici, trimisul domnului Constantin Brâncoveanu, care imprimă în 1699 Chiriacodromionul de la Bălgrad, o veritabilă replică ardeleană a *Cazaniei* lui Varlaam. Ca o dovadă a circulaţiei şi aprecierii cărţilor s-au constituit biblioteci particulare, cum au fost cele ale lui Mihail Halid şi Sava Brankovic, dar şi cea a lui Acaţiu Barcsai, principe de origine română, ce deţinea, printre altele, lucrarea lui Machiavelli, *Il Principe*.

Activitatea tipografică în limba maghiară a făcut progrese considerabile, cifrele fiind ilustrative. Astfel, dacă între 1611 şi 1630 au fost tipărite 18 cărţi calvine, în următoarele două decenii au ieşit de sub teascurile tipografiei din Alba-Iulia nu mai puţin de 80 de titluri. Maghiarii catolici au activat prin intermediul tipografiei de la Şumuleu-Ciuc a lui Ioan Caioni (János Kájoni). La Cluj au funcţionat mai multe tipografii, în acest domeniu remarcându-se Miklys Misztotfalusi Kis,

ardelean cu studii în Olanda, ţară în care fusese iniţiat şi în tehnica imprimării. Producţia tipografică mai bogată din secolul al XVII-lea a îngăduit şi colecţionarea cărţilor în biblioteci. Cele mai importante au aparţinut colegiilor şi gimnaziilor de la Alba-Iulia, Aiud şi Cluj, dar şi unor particulari precum Ioan Bethlen, Samuel Köleséri şi Petru Apor.

Activitatea tipografică din mediul săsesc, începută în veacul anterior, a continuat să facă progrese importante în secolul al XVII-lea. La Sibiu funcţionau două tiparniţe, una dintre acestea fiind cumpărată de principele Apafi pentru Colegiul de la Aiud; o altă tiparniţă funcţiona la Braşov. O noutate tipografică a fost, la mijlocul secolului al XVII-lea, apariţia calendarelor; la început simple reeditări ale celor europene, acestea au dobândit, cu timpul, un anumit grad de originalitate. În legătură cu activitatea tipografică, începe să funcţioneze comerţul cu carte şi, mai ales, încep să se constituie marile biblioteci ale lui Johann Oltard, Gallus P. Lutsch, Matthias Miles, Valentin Franck von Franckenstein şi ale altor oameni de cultură saşi. În mediul săsesc, dar nu numai, s-a cristalizat tradiţia de a sprijini gimnaziile proprii (din Sibiu, Braşov şi Sighişoara) în constituirea de biblioteci prin donaţii şi legate testamentare.

Literatura ştiinţifică şi istoriografia

Pe lângă literatura religioasă s-au manifestat şi preocupări legate de traduceri, întocmiri de dicţionare. Asemenea iniţiative au aparţinut lui Teodor Corbea, autor al unui Lexicon latino-român, o adaptare a lucrării lui Albert Molnár, *Lexicon latino-maghiar*. Gabriel Ivul, cu preocupări de filosofie şi teologie, sub influenţa iezuiţilor catolici, este autorul mai multor lucrări tipărite la Caşovia, Zagreb, Viena etc. Apar şi primele scrieri cu caracter istoric în limba româna aparţinătoare

János Kemény

genului de cronici, precum *Cronica* protopopului Vasilie din Şcheii Braşovului şi *Cronica* lui Gheorghe Brancovici. Amintim tot aici şi *Cronica rimată* scrisă în limba maghiară de egumenul catolic din Şumuleu-Ciuc, de origine română, Ioan Caioni, căruia îi aparţin şi încercările muzicale din *Codex Caioni*. Aceluiaşi gen de cronică îi aparţin apoi jurnalele lui Francisc Sebessi, Teodor Corbea ş.a. Genul liric este ilustrat prin poeziile lui Gabriel Ivul, Mihail Halici-fiul, Teodor Corbea, Psaltirea în versuri etc.

Literatura istorică maghiară este reprezentată de istoriile, cronicile şi memoriile scrise de diverse personalităţi. În genul istoriilor amintim scrierile lui Caspus Böjthi Veress *(De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen)* şi János Szalárdi *(Siralmas magyar krónika)*. Au atras atenţia apoi şi lucrările cancelarului János Bethlen: Rerum Transylvanicarum libri quator şi Historia Transylvanicarum, precum şi Historia lui Mihály Cserei. Un gen de mare succes l-a constituit jurnalul, cele mai cunoscute aparţinând lui Tamás Borsos, Mihály Apafi, János Nemeş, György Vass de Ţaga, István Wesselényi, ultimul relevant pentru primii ani de instăpânire habsburgică în Transilvania. Din categoria memoriilor amintim îndeosebi pe cele ale lui János Kemény şi Miklys Bethlen.

Literatura religioasă a fost marcată de contradicţiile apărute între conservatori şi susţinătorii puritanismului. Secolul al XVII-lea a încurajat şi dezvoltarea reprezentărilor teatrale, ce s-au bucurat de succes în interiorul colegiilor. Arta dramatică cultivată la acest nivel la colegiile din Aiud şi Cluj şi la şcoala reformată din Oradea are un caracter moralizator, înregistrându-se tot acum şi încercări pentru constituirea unor trupe de teatru. Cât priveşte literatura ştiinţifică, aceasta este ilustrată de lucrările lui Sámuel Enyedi, Máté Csanaki şi Ferencz Pápai Páriz, fiind abordate în special domeniile medicinei şi botanicii.

Ştiinţa în mediul săsesc s-a bucurat de încurajare, cu toate că dezbaterile teologice se bucurau încă de multă trecere în cadrul bisericii luterane. O personalitate a timpului a fost Andreas Teutsch (1669-1730), medic, ales comite al saşilor, care a combătut superstiţiile. Episcopul Bartholomäus Braussner este autorul mai multor lucrări de medicină. Valentin Franck von Franckenstein este autorul unui *Breviculus Pyrotechnicus* (Sibiu, 1697), ce cuprinde şi planul unei rachete.

Şi în mediul săsesc s-a bucurat de trecere genul jurnalelor. Astfel, s-a păstrat jurnalul lui Georg Schuller, descriind călătoria sa în Indonezia *(Journal oder Reise Beschreibung)*. Istoriografia săsească are în

Lorenz Töppelt (*Origines et occasus Transsylvanorum,* Lyon, 1667), Johann Troester (*Das Alt- und Neu-Teutsche Dacia,* Nürnberg, 1666) şi Matthias Miles (*Siebenbürgischer Würg-Engel,* Sibiu, 1679) reprezentanţi de seamă care, printre altele, susţin originea dacică a saşilor şi continuitatea poporului român. Dintre numeroasele jurnale şi cronici de epocă atrag atenţia Diarium-ul judelui regesc Johann Lutsch şi jurnalul lui Matthias Miles. Remarcabile au fost *Chronicon Fuchsio-Lupino Oltardinum, Siebenbürgische Chronik* ale lui Georg Kraus, referitoare la evenimentele primei jumătăţi a secolului al XVII-lea, *Cronica* lui Marcus Fronius şi *Încercarea de istorie românească* a lui Johann Filstich. Istoriografia săsească din a doua jumătate a secolului al XVII-lea reconsideră teoria originii dace a saşilor, susţinând ideea exodului acestora ca *hospites* din Imperiul Romano-German, direcţie pe care se situează îndeosebi Valentin Franck von Franckenstein, cu al său *Breviculus originum nationum et praecipue saxonicae in Transylvania.*

În domeniul beletristicii, în veacul al XVII-lea întâlnim producţii lirice în stil baroc, gen în care se remarcă amintitul von Franckenstein, autor al unor creaţii lirice în dialect săsesc şi în limba română. Se regăsesc şi preocupări pentru reprezentări teatrale, legate în special de gimnazii, apar şi autori locali de teatru, subiectele abordate fiind de inspiraţie biblică sau din literatura clasică.

8.3. Arta în Moldova şi Ţara Românească

Evoluţia şi aspiraţiile unei societăţi sunt ilustrate perfect de arhitectura ei. Din această perspectivă, secolul al XVII-lea este unul semnificativ. Statul şi biserica sunt cele două instituţii care deţin prioritatea în domeniul construcţiilor. Primează arhitectura religioasă (bisericească şi mănăstirească), impunătoare, realizată în principal din piatră şi susţinută de toate categoriile sociale, în frunte cu domnia şi cu marea boierime. La fel ca în secolul anterior, aceste biserici şi-au depăşit rolul de simple lăcaşuri de cult. Construcţiile care au în componenţă un turn-clopotniţă, transformat în turn de observaţie, sunt prevăzute cu ziduri înconjurătoare cu o înălţime de până la 10 m şi groase de 1,5-2 m, la fel ca o cetate, cu 4-5 turnuri ridicate pe mai multe niveluri în formă patrulateră sau circulară, legate între ele cu drumuri de strajă etc.

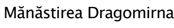
Realizările de excepţie de la sfârşitul secolului al XVI-lea, precum bisericile mănăstirilor Galata din Iaşi (1583) şi Aroneanu de lângă acelaşi oraş (1594), sunt continuate prin ridicarea, prin grija mitropolitului Atanasie Crimea, a bisericii mari a mănăstirii Dragomirna (1607), înconjurată ulterior cu ziduri de domnul Miron Barnovschi (1629). Acestea marchează în fapt o nouă etapă în evoluţia arhitecturii religioase în Moldova, fiind în acelaşi timp modele urmate şi repetate la dimensiuni mai mari sau mai mici. Este vorba de construcţii zvelte din piatră făţuită, în care brâul muntenesc împarte înălţimea zidurilor, cuprinzând, alături de elemente ale arhitecturii locale, influenţe ale celei poloneze, ruse, italiene şi orientale. De altfel, cam în aceeaşi vreme s-au mai ridicat

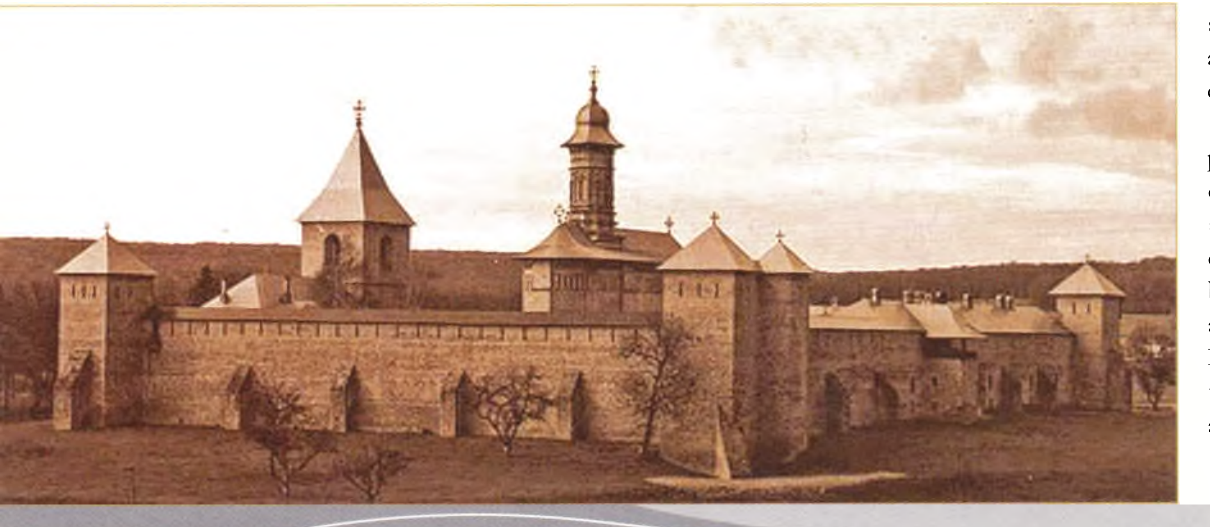
Miron Barnovschi. Tablou votiv

şi alte mănăstiri, precum cea de la Secu (1602), Zamca (1607) şi Moldoviţa (1612), toate întărite cu ziduri.

Domnia lui Vasile Lupu este considerată o perioadă benefică pentru arhitectura religioasă. Chiar dacă nu se poate vorbi de un stil anume al acestor ani, construcţiile realizate sunt impunătoare. Se remarcă în special biserica Trei Ierarhi din Iaşi (1639), operă a pietrarului Ienache Etisi din Constantinopol, mai ales prin contrastul dintre forma arhitecturală şi sculpturile mărunte poleite cu aur ce îmbracă zidurile. La rândul ei, biserica mănăstirii Golia (1650—1660), este ilustrativă pentru armonizarea influenţelor orientale cu cele ruse, poloneze şi cu tradiţia locală în procesul de trecere de la Renaştere la baroc. Între realizările de seamă ale primei jumătăţi a secolului al XVII-lea se înscrie şi mănăstirea Agapia (1642—1644). În a doua jumătate a secolului a

Mănăstirea Dragomirna

continuat înălțarea de mănăstiri, cu sau fără ziduri. Astfel, în 1655 este ridicată mănăstirea Cașin de către Gheorghe Ștefan. Gheorghe Duca a ridicat pe dealul de lângă Galata mănăstirea Cetățuia, o replică a bisericii Trei Ierarhi din Iași. A fost, de asemenea, refăcută biserica mănăstirii Putna.

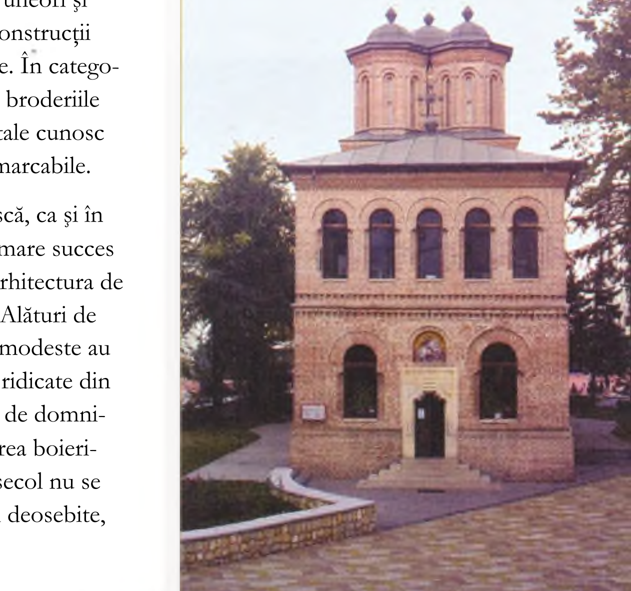
În privința arhitecturii civile, realizările sunt mai puțin impresionante. Din descrierile călătorilor străini în trecere prin Moldova rezultă că marea majoritate a caselor din orașul Iași erau ridicate din lemn cu acoperiș șindrilit; unele drumuri erau pavate cu trunchiuri de copac. Asemeni bisericilor din lemn, nici aceste construcții nu au rezistat vicisitudinilor vremii. S-au păstrat însă construcțiile din cărămidă și piatră înălțate de domni și boieri. Vasile Lupu a refăcut și a modernizat palatul domnesc din Iași, în locul celui vechi care arsese în 1624, și i-a adăugat o baie turcească în piatră; interiorul era structurat în stil bizantin și oriental, fiind împodobit cu paviment de dale, cu ceramică albastră din Asia, covoare orientale, mobilier și tapet de import. Corpul principal era reprezentat de casa cea mare a domnului, separat aflându-se casele doamnei și ale coconilor. Alte construcții domnești au fost asociate celor religioase, regăsindu-se în incinta zidurilor unor mănăstiri. Astfel, la mănăstirea Bârnova, Eustratie Dabija înalță un palat domnesc, un altul fiind ridicat mai târziu la mănăstirea Cetățuia (1609). Exemple similare se întâlnesc și la Trei Ierarhi și la Mera (Mirăuți), acesta din urmă datorat Cantemireștilor. Palatele sau conacele boierești ale Ruseteștilor de la Pribești, casa Cantacuzinilor din Pașcani etc. au ca element nou apariția foișorului sau a cerdacului din piatră ori lemn, un parter înalt situat deasupra unei pivnițe boltite.

Biserica Sf. Dumitru din București

Pictura de factură religioasă, în special icoanele sau iconostasele, rezultat al activității unor meșteri locali, se înscrie pe aceeași linie ca în secolul anterior. Pictura murală a unor biserici și mănăstiri face loc unor reprezentări laice, în special portretelor ctitorilor acestor așezăminte. Sculptura în piatră este legată în principal de domeniul funerar, fiind însă ilustrată uneori și de fațadele unor construcții religioase sau civile. În categoria artelor minore, broderiile cu influențe orientale cunosc câteva realizări remarcabile.

În Țara Românească, ca și în Moldova, cel mai mare succes l-a avut în epocă arhitectura de factură religioasă. Alături de bisericile de lemn modeste au câștigat teren cele ridicate din piatră și cărămidă, de domnitori și de către marea boierime. Începutul de secol nu se bucură de realizări deosebite, excepție făcând biserica ridicată de Radu Mihnea în București (1614-1623), inspirată de modelul mănăstirii Argeșului. Domnia lui Matei Basarab rămâne marcată în istoria arhitecturii, dacă nu printr-un stil aparte care să-i poarte numele, atunci cel puțin prin multitudinea construcțiilor religioase care au împânzit țara. Trebuie remarcat că și aici, pentru a suplini absența cetăților, s-a practicat sistemul ridicării de mănăstiri-cetate cu rol defensiv, în ele găsindu-și locul și câte o reședință domnească (Arnota, unde a și fost îngropat domnul, Brebu, Dintr-un Lemn, Cornățel etc.). Ca stil arhitectonic, se individualizează un tip al bisericilor de mănăstire cu plan triconc, cu o singură turlă pe naos, ce formează un așa-zis stil clasic (mănăstirile de la Arnota, Plumbuita lângă București, Dintr-un Lemn). Pe același plan trilobic au fost ridicate biserici cu două turle, inspirate de vechea mănăstire de la Tismana:

Biserica mănăstirii Sucevița

Biserica domnească din Pitești

Hurezi, cromolitografie din sec. XIX

biserica Sf. Arhangheli și Stelea din Târgoviște, biserica Antim din București etc. Și-au făcut apariția în epocă bisericile cu trei turle, una pe naos și altele două mai mici, inspirate de mănăstirea Dealu de lângă Târgoviște: la Brebu (Ploiești, 1650) și în Oltenia, la Gura Motrului (1653). O inovație a fost introducerea punctelor de sprijin pentru bolți în bisericile trilobate, toate inspirate din biserica de la Curtea de Argeș, având și un pronaos supralărgit: mitropolia din București (1654-1658), biserica Cotroceni (1679), Hurezi în Oltenia și Văcărești din București (1716-1717). În sfârșit, se poate vorbi de un anumit tipar de biserici de curte boierești, de tip dreptunghiular, cu turn și clopotniță pe pronaos, precum la Golești (ridicată de Stroe Leurdeanu, în 1641—1646) și la biserica Crețulescu din București (1722). Aproape toate orașele mari au beneficiat de sprijinul lui Matei Basarab pentru ridicarea de biserici (București, Târgoviște, Gherghița, Ploiești, Pitești, Craiova etc.). În decorarea fațadelor, cărămida aparentă a fost înlocuită cu tencuiala, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea crescând influența orientală, exercitată din direcția Constantinopolului (Biserica Doamnei, lângă București, în 1699).

Arhitecturii religioase, datorată în mare parte domniei, dar și boierilor (cum a fost cazul lui Mihai Cantacuzino, cu ctitoriile de la Râmnicu Sărat, Sinaia și Colțea), i s-a asociat una civilă, concretizată în construirea de palate și conace boierești din piatră, cărămidă și elemente de lemn.

Judecata de Apoi, frescă exterioară, biserica Mănăstirii Hurezi

Biserica mănăstirii Golia din Iași

O etapă importantă în evoluția arhitecturii a fost aceea a domniilor lui Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu. Numeroasele construcții — bisericile din Filipeștii de Pădure, Cotroceni (1679—1680), Hurezi (1690-1700), Sf. Gheorghe Nou din București (refăcută), Fundenii Doamnei etc. - au impus un stil aparte, numit stilul brâncovenesc, cu inovații specifice ținând de rezolvările estetice exterioare, rezultate din combinarea unor idei locale și a unor influențe gotice cu puternice reflexii orientale.

Ca și în Moldova și Transilvania, toate acestea au în subsoluri pivnițe boltite, parteruri înalte și etaje, foișoare de acces, loggii pe fațadă, în special cele din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Din prima jumătate s-au remarcat construcțiile domnești din București și Târgoviște, construcțiile lui Matei Basarab la Brâncoveni și Strehaia și cea de la Filipeștii de Târg, ale lui Cornea Brăiloiu, marele-ban al Craiovei, de la Vădeni și de la Herești, ale fraților Udriște și Cazan Năsturel.

Uşile împărăteşti
din biserica Radu-Vodă din Bucureşti

Anastasie Crimea,
Psaltirea ilustrată din 1616

Casa Cantacuzino-Paşcanu
din Paşcani, jud. Iaşi

Palatele domneşti, casele boiereşti luxoase au fost construite din cărămidă şi piatră, fiind acoperite cu şindrilă. Capitalele Ţării Româneşti, Bucureşti şi Târgovişte, înfăţişau un tablou pestriţ de case mici înconjurate de grădini şi de case impunătoare. Construcţiile civile ridicate de către domni în a doua jumătate a secolului al XVII-lea conţin influenţe occidentale (italiene) contaminate cu altele orientale. Palatul respectă în schema sa o anumită structură: are o curte principală în care accesul se face printr-o poartă monumentală aflată sub un turn, unde se găseşte palatul domnesc; există apoi o curte de serviciu şi nu lipseşte grădina mărginită de o apă, în care se regăseşte foişorul. Acestui model i s-au oferit rezolvări variate, în funcţie de nevoi, de configuraţia terenului etc.

Au atras atenţia contemporanilor palatele şi casele Cantacuzinilor din Bucureşti, Filipeştii de Pădure şi Târgovişte, precum şi palatele domneşti de la Mogoşoaia (1702) şi Potlogi (1698), ridicate de Constantin Brâncoveanu. Clădirile civile din incinta mănăstirilor respectă în general aceleaşi principii: au în centrul lor palatul domnesc, lângă care se regăsesc chiliile, bucătăria şi alte corpuri cu rosturi gospodăreşti. Ca un răspuns dat noilor necesităţi, îşi fac apariţia hanurile; acestea au împrejur diverse magazii şi chiar locuri de desfacere a mărfurilor. În general, erau din lemn; putem aminti hanul lui Şerban Cantacuzino din Bucureşti, construit între 1683 şi 1686.

Pictura, dezvoltată în special în mediul bisericesc şi mănăstiresc, se caracterizează prin existenţa unor „şcoli" cum a fost aceea a zugravului Pârvu Mutu. Sculptura în lemn şi piatră, cu un mare succes în secolul al XVII-lea, este întâlnită la ramele uşilor, ancadramentele ferestrelor, brâie, coloane, balustrade etc. Stilul brâncovenesc preia motivul vrejului înflorit în locul motivului geometric. Artele minore, precum argintăria, miniaturistica, broderiile liturgice, în special, cunosc şi ele realizări remarcabile.

Palatul domnesc
de la Mogoşoaia

Broderie liturgică
(mătase, fir de argint aurit)

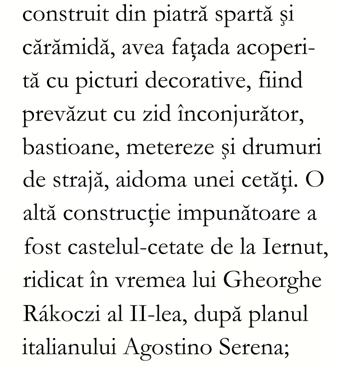
Pomelnic poliptic,
Moldoviţa

8.4. Arta în Transilvania

Arhitectura de factură religioasă din Transilvania a avut o evoluție asemănătoare perioadei anterioare. În general, la nivelul comunităților rurale ortodoxe se continuă ridicarea a numeroase biserici din lemn, dintre care însă puține au rezistat timpului, iar în alte așezări cu o populație mai înstărită sau care a beneficiat de sprijin financiar au fost înălțate biserici de piatră. Fostul domn moldovean Gheorghe Ștefan, în timpul pribegiei sale, a sprijinit ridicarea unei biserici la Tinăud (jud. Bihor), Matei Basarab a sprijinit înălțarea bisericii de la Turnu Roșu (1653), Constantin Brâncoveanu a bisericii din Făgăraș și a mănăstirii Sâmbăta. Comunitățile reformate, luterane și calvine au construit cu predilecție biserici din piatră.

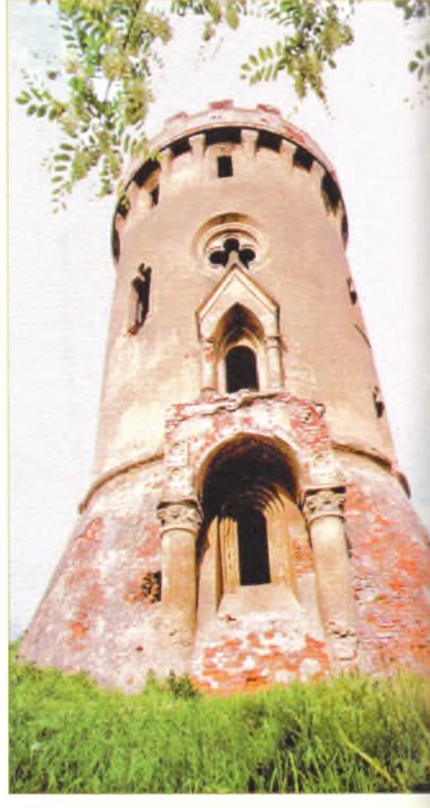
Arhitectura civilă poartă amprenta Renașterii italiene, multe dintre realizările sale fiind opere ale unor meșteri italieni. Este un secol în care s-au ridicat câteva clădiri impunătoare, care aveau de multe ori, pe lângă menirea de locuințe, și un rol defensiv.

Castelul-cetate din Făgăraș, reședință princiară, în special pentru principesele țării, este înconjurat de un zid gros, cu bastioane la colțuri; poarta de intrare este prevăzută cu un pod ridicător aflat peste canalul cu apă. Castelul de la Racoșu de Jos (1625) este înconjurat și el cu ziduri prevăzute cu bastioane de colț în care se află camere de locuit. Renovat în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, este unul din cele mai reușite castele-cetăți. Cu o arhitectură asemănătoare, au fost ridicate în același secol și castelele-cetăți de la Medieșu Aurit și Lăzarea. Ultimul dintre acestea, construit din piatră spartă și cărămidă, avea fațada acoperită cu picturi decorative, fiind prevăzut cu zid înconjurător, bastioane, metereze și drumuri de strajă, aidoma unei cetăți. O altă construcție impunătoare a fost castelul-cetate de la Iernut, ridicat în vremea lui Gheorghe Rákoczi al II-lea, după planul italianului Agostino Serena;

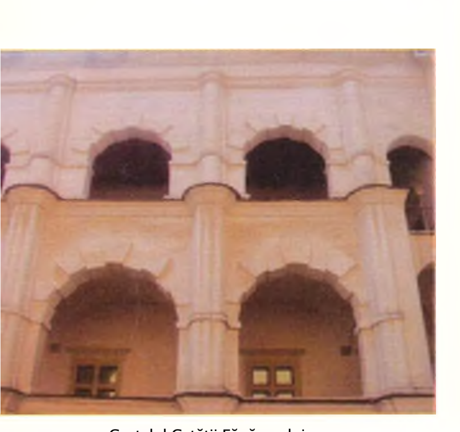

Cetatea Făgărașului

Castelul Medieșu Aurit

Castelul Cetății Făgărașului

Castelul de la Cetatea de Baltă

în a doua jumătate a secolului al XVII-lea acesta a devenit o reşedinţă princiară.

Pe lângă aceste castele fortificate s-au ridicat palate mai apropiate ideii de locuinţă, care păstrează totuşi unele elemente de legătură cu locuinţa fortificată. Castelul de la Cetatea de Baltă, construit la începutul secolului al XVII-lea, şi Magna Curia de la Deva (1621), alături de palatele de la Bonţida şi Criş, pot fi încadrate în această categorie. O notă aparte în acest peisaj al arhitecturii civile a fost oferită de castelul ridicat de Nicolae Bethlen, după model francez, pe moşia sa de la Sânmiclăuş (1668—1675); era o construcţie deschisă, privită de contemporani ca o curiozitate. În general, aceste palate-castele sunt ridicate deasupra unor pivniţe boltite, cu rol de depozit şi ascunzători, având de obicei două niveluri: primul destinat slujitorilor, al doilea stăpânului.

S-a continuat practica ridicării de ziduri în jurul aşezărilor urbane, a refacerii celor existente, a întăririi şi consolidării, sub influenţă germană şi franceză, a turnurilor de apărare. Marea majoritate a locuinţelor aşezărilor urbane erau modeste, cu excepţia celor ale unor negustori şi meşteşugari înstăriţi, care aveau uneori la parter „bolta” cu articole de vânzare şi atelierele de lucru, iar la etaj locuinţa familiei.

Sculptura în lemn oferă realizări remarcabile la iconostasele bisericilor ortodoxe. Sculptura în piatră continuă să fie exersată şi apreciată mai ales pentru monumentele funerare. În acest domeniu s-a remarcat în special Elias Nicolai, solicitat pentru diverse lucrări atât de nobilii maghiari, cât şi de patriciatul săsesc, ba chiar şi în Ţara Românească, pentru a sculpta, la Târgovişte, pietrele de mormânt ale lui Matei Basarab şi doamnei Elina.

Sarcofagul lui Gheorghe Apafy, sculptat de Elias Nicolai, 1635

În pictura religioasă promovată în spaţiul ortodox românesc îşi fac loc influenţele Renaşterii. La nivelul comunităţilor religioase reformate pictura nu se bucură de o trecere asemănătoare. Se promovează o pictură figurativă de inspiraţie biblică. Se dezvoltă însă pictura axată pe portretistică, atât la nivelul curţii princiare, cât şi la cel al marii nobilimi şi al marelui patriciat săsesc. În mediul săsesc, spre sfârşitul secolului al XVII-lea, a activat pictorul Ieremia Stranovius, stabilit din Slovacia la Sibiu.

Sigismund Moss, Lespedea funerară a lui Matthias Semringer

Lespedea de mormânt a lui Matei Cantacuzino de la fosta mănăstire Cotroceni

Din categoria artelor minore, orfevrăria s-a bucurat de mare succes în atelierele din Braşov, Sibiu, Bistriţa etc., fiind confecţionate obiecte de cult sau de uz casnic, exportate cu succes în Ţările Române sau dăruite la Poartă marilor demnitari turci. Aici s-au remarcat prin măiestria lor în special argintarii Sebastian Hann din Sibiu şi Georg May II din Braşov. În domeniul ceramicii reţin atenţia realizările meşterilor habani din Vinţu de Jos, iar în cel al sticlăriei, destinată în special vieţii zilnice, atelierele de la Porumbac.

Sebastian Hann, cană

Hristos între apostoli Altarul bisericii evanghelice din Sibiu

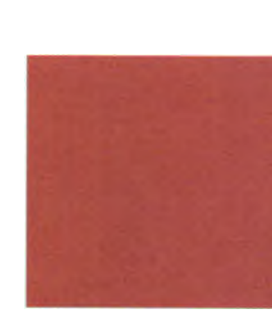

Ionuț Costea

Țările Române în secolul al XVIII-lea

1 Geografia politică

Secolul al XVIII-lea a însemnat o redescoperire dinspre Europa Occidentală, la nivelul opiniei publice, a Răsăritului, a Levantului, evidenţiind, în aceeaşi măsură, efortul de modernizare al societăţilor est-europene, de integrare a acestora în sistemul de vase comunicante al civilizaţiei occidentale.

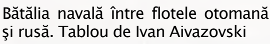
Semnarea tratatului de pace de la Passarowitz

Afirmarea preiluminismului şi a iluminismului a constituit cadrul cultural care a orientat evoluţia societăţii româneşti în contextul civilizaţiei europene. Lupta pentru moştenirea Imperiului Otoman, intrarea Transilvaniei (şi chiar, pentru două decenii, a Olteniei) sub autoritatea împăraţilor de la Viena, afirmarea în plan internaţional a Rusiei ca o mare putere, interesele Angliei şi Franţei de menţinere a unui echilibru militar şi politic, coroborate cu reformismul domestic promovat de Habsburgi şi otomani, au conturat deopotrivă parametrii esenţiali ai evoluţiei Transilvaniei, Moldovei şi Ţării Româneşti în secolul Luminilor. Dominaţia habsburgică în Transilvania şi Banat şi regimul fanariot în Moldova şi Ţara Românească au fost, în societatea românească a veacului al XVIII-lea, formule de guvernare experimentale. Aceasta a însemnat o nouă perspectivă instituţională, o aliniere a instituţiilor tradiţionale la politica habsburgică (absolutistă, a despotismului luminat) ori la cea otomană. Reconfigurarea instituţională, politico-administrativă a implicat şi o reevaluare a potenţialului demografic, o mobilitate socială specifică determinată de interesele puterii centrale. Din punct de vedere economic, s-a constatat o asanare a condiţiei vieţii umane; noua filosofie politică, fundamentată pe dreptul natural şi pe valorile omului universal, l-a aşezat pe suveran într-o relaţie directă cu supuşii săi. Sub impactul acestor transformări, de structură ori doar superficiale, de scurtă durată şi revocabile, s-au constituit o nouă sensibilitate la nivel individual şi o nouă identitate a colectivităţilor în parametrii culturali ai conştiinţei naţionale.

Ţara Românească şi Moldova

Ca o consecinţă a războaielor austro-ruso-turce, geografia politică a celor două principate s-a modificat în cursul secolului al XVIII-lea. Victoriile lui Eugeniu de Savoia, care au precedat pacea de la Passarowitz (1718), s-au arătat decisive în consacrarea dominaţiei habsburgice asupra Banatului şi Olteniei, aflate deja sub ocupaţie militară austriacă. Imperialii l-au numit ca ban al Olteniei pe Gheorghe Cantacuzino, care avea în subordine un consiliu alcătuit din patru boieri atestaţi de Curtea de la Viena. Noul ban s-a aflat sub autoritatea contelui Stephan von Steinville, comandantul trupelor imperiale din Transilvania, devenit şi director suprem al Principatului Olteniei. În aceste condiţii, Oltenia a devenit o provincie integrată sistemului fiscal-administrativ imperial, în care vechile privilegii ale boierilor au fost abolite. Tensiunile ivite între boierimea locală şi noua administraţie imperială au dus la adoptarea unei serii de măsuri de ordin fiscal, administrativ şi judecătoresc menite să consolideze poziţia austriacă.

Conflictul ruso-otoman a fost redeschis ca urmare a războiului de succesiune la tronul Poloniei (1733-1735) şi a incursiunilor tătarilor din 1726. Lipsiţi de un suport financiar pe măsură şi fără o personalitate militară carismatică, austriecii — intraţi în luptă de partea Rusiei, în 1737 - au fost nevoiţi să bată în retragere; profitând de intermedierea franceză, ei au încheiat o pace separată cu turcii la Belgrad (1739), la care ulterior va subscrie şi Rusia. Victorioşi, turcii au redobândit teritoriile pierdute prin Tratatul de la Passarowitz, mai puţin Banatul. Astfel, Ţara Românească a recăpătat Oltenia, înstrăinată pentru două decenii. Reintegrarea Olteniei a însemnat şi asimilarea experienţei birocratice austriece de către domnii fanarioţi, cu un rol însemnat în modernizarea vieţii statale muntene.

Bătălia navală între flotele otomană şi rusă. Tablou de Ivan Aivazovski

Intermezzoul stăpânirii austriece asupra Olteniei nu a constituit singurul rapt teritorial la care au fost supuse Principatele Române în secolul al XVIII-lea. În a doua jumătate a veacului, mediind între ruşi şi turci în urma războiului dintre anii 1768 şi 1774, austriecii au ocupat teritoriul din nord-vestul Moldovei care va fi cunoscut sub denumirea de Bucovina,

Grigore III Ghica

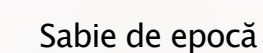
motivând ocupaţia prin necesitatea unei continuităţi teritoriale între Transilvania şi Pocuţia (revenită Imperiului Habsburgic ca urmare a împărţirii Poloniei în 1772), pentru o eficientizare şi sistematizare administrativă; în plus, ar fi fost în cauză şi securizarea frontierei, de natură politică (împotriva turcilor) şi sanitară (contra ciumei); acestor argumente, austriecii le-au adăugat şi justificări ţinând de „dreptul istoric", pretinzând că Bucovina ar fi fost în trecut integrată Pocuţiei şi că dreptul lor ar decurge, de asemenea, din trecuta vasalitate a Moldovei faţă de coroana Ungariei şi, implicit, faţă de Casa de Habsburg, moştenitoarea regatului Sfântului Ştefan. Austriecii au ocupat militar provincia în 1774, extinzându-şi acţiunile din valea Nistrului în valea Prutului, invadând ţinuturile Hotin, Cernăuţi, Suceava, Botoşani, Roman, Bacău şi Neamţ. În urma protestelor domnitorului Grigore al III-lea Ghica, susţinute de Poartă, stăpânirea imperială a fost redusă la ţinutul Cernăuţi şi la două treimi din ţinutul Sucevei, cărora li s-au adăugat fostele reşedinţe domneşti Câmpulung Moldovenesc şi Câmpulung pe Ceremuş. Teritoriul ocupat avea o suprafaţă de peste 10.000 km², cu o populaţie ce depăşea 70.000 de locuitori. Alipită Imperiului Habsburgic, Bucovina s-a aflat, iniţial (1774-1776), sub o administraţie militară, având în frunte un guvernator ajutat de un aparat ofiţeresc cu reşedinţa la Cernăuţi. Mai târziu, până în secolul al XIX-lea, teritoriului i-a fost acordat statutul de cerc administrativ, condus de un căpitan districtual, numit de către Guberniul de la Lemberg.

Războaiele provocate de „chestiunea orientală", lupta de interese pentru rezolvarea succesiunii otomane între Rusia, Austria şi Imperiul Otoman au provocat, la începutul secolului al XIX-lea, o altă cesiune teritorială în defavoarea Moldovei: anexarea Basarabiei de către Imperiul Ţarist (1812), care dorea să îşi extindă dominaţia asupra Mării Negre şi gurilor Dunării.

Transilvania şi Banatul

Cuprinderea Transilvaniei în Imperiul Habsburgic a trezit speranţa reconfigurării teritorial-administrative a fostului Regat al Ungariei medievale. Imperialii au respectat însă prevederile Diplomei leopoldine (4 decembrie 1691), care conserva identitatea constituţională şi teritorial-administrativă a principatului. Acesta era format, din punct de vedere teritorial, din comitatele nobiliare intracarpatice, din *Fundus Regius* (sau Pământul Săsesc) şi din *Székely alföld* (Pământul Secuiesc), cărora li s-a adăugat aşa-numitul Partium - comitatele răsăritene ale Ungariei, până la Carpaţii Occidentali. Comitatele din vestul Transilvaniei au constituit, de-a lungul secolului al XVIII-lea, un subiect al discuţiilor şi controverselor, Ungaria, ca regat sub coroana Casei de Habsburg, pretinzându-le în repetate rânduri. Datorită acestor solicitări, încadrarea administrativă a Partium-ului a fost dominată de incertitudine atât în secolul al XVIII-lea, cât şi în prima jumătate a veacului următor. Iniţial au fost desprinse din principat şi anexate Ungariei comitatele Debreţin, Bihor şi Satu Mare. Prin decretul de la 1732, acestora li s-au alăturat comitatele Arad, Maramureş şi jumătate din comitatul Zarand. Crasna, Solnocul de Mijloc, Chioarul şi cealaltă jumătate a comitatului Zarand au continuat să rămână în componenţa Transilvaniei.

Banatul făcuse şi el parte din Principatul Transilvaniei la mijlocul secolului al XVI-lea. Partea sa de câmpie fusese cucerită şi transformată de turci în paşalâc în vara anului 1552, în timp ce Banatul montan fusese cedat Imperiului Otoman în 1658, de către principele Acaţiu Barcsai, în schimbul recunoaşterii domniei sale. Cucerit de Austria în 1718, Banatul a primit o organizare aparte, nefiind integrat administrativ nici Transilvaniei, nici Ungariei. Declarat domeniu al Coroanei şi Camerei imperiale (*Kron- und Kammerdomäne*), Banatul a fost supus unei administraţii imperiale distincte (*Maisterliche Banater Landes-Administration*), o administraţie militaro-civilă până la mijlocul secolului al XVIII-lea (1751), având în frunte un guvernator, iar mai apoi una civilă, în frunte cu un preşedinte, în anii 1778—1779, Banatul a fost împărţit în trei comitate - Caraş, Timiş şi Torontal — şi integrat în structurile instituţionale ale Regatului Ungariei.

Sabie de epocă

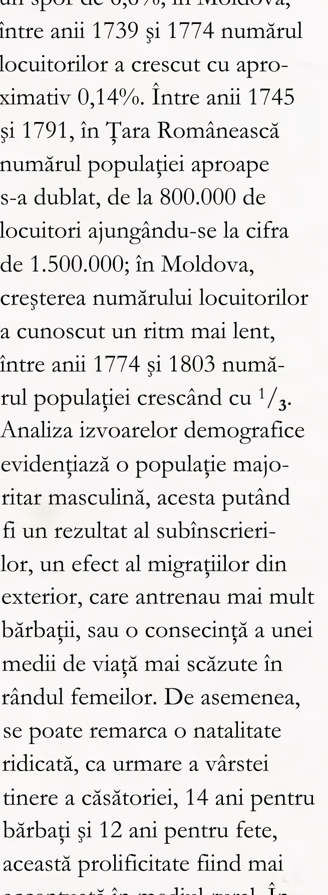

2 Populaţia şi societatea

Potenţialul demografic a Ţării Româneşti şi a Moldovei de-a lungul secolului al XVIII-lea s-a situat sub semnul calamităţilor: perioadele de război care au transformat ţările în teatre de război au alternat cu altele de ocupaţie militară străină; acestora li s-a adăugat o excesivă şi extenuantă fiscalitate otomană; nu în ultimul rând, populaţia s-a aflat sub imperiul calamităţilor naturale, care au provocat un lanţ al neputinţei şi disperării: seceta, inundaţiile şi invaziile de lăcuste au produs foamete; pe fondul lipsurilor alimentare, s-a creat un mediu propice răspândirii epidemiilor. Toate la un loc au determinat o accentuare a insecurităţii şi o agravare a condiţiei umane.

Evoluţia demografică a Ţării Româneşti şi a Moldovei

Insecuritatea accentuată a populaţiei a sporit mobilitatea acesteia, mai ales în mediul rural, şi, în consecinţă, a făcut imposibilă o evidenţă exactă a ei. Izvoarele demografice din epocă au, în marea lor majoritate, un caracter fiscal; prin urmare, datele oferite de ele trebuie abordate într-un mod critic, deoarece boierii erau interesaţi întotdeauna să ascundă numărul real al contribuabililor şi potenţialul demografic al ţărilor. În ceea ce priveşte evoluţia demografică a celor două principate, cercetătorii au constatat un declin al populaţiei în prima jumătate a secolului, urmat de o creştere destul de accelerată până la începutul veacului al XIX-lea. În Ţara Românească se observă între 1701 şi 1739 o reducere cu ¼ a potenţialului demografic, pen-

tru ca până în 1745 să aibă loc un spor de 6,6%; în Moldova, între anii 1739 şi 1774 numărul locuitorilor a crescut cu aproximativ 0,14%. Între anii 1745 şi 1791, în Ţara Românească numărul populaţiei aproape s-a dublat, de la 800.000 de locuitori ajungându-se la cifra de 1.500.000; în Moldova, creşterea numărului locuitorilor a cunoscut un ritm mai lent, între anii 1774 şi 1803 numărul populaţiei crescând cu $^{1}/_{3}$. Analiza izvoarelor demografice evidenţiază o populaţie majoritar masculină, acesta putând fi un rezultat al subînscrierilor, un efect al migraţiilor din exterior, care antrenau mai mult bărbaţii, sau o consecinţă a unei medii de viaţă mai scăzute în rândul femeilor. De asemenea, se poate remarca o natalitate ridicată, ca urmare a vârstei tinere a căsătoriei, 14 ani pentru bărbaţi şi 12 ani pentru fete, această prolificitate fiind mai accentuată în mediul rural. În

Boieri din Valahia

Boieri din Moldova

ciuda fertilităţii ridicate, ritmul creşterii populaţiei a rămas scăzut. O cauză importantă a fost mortalitatea infantilă. Indicele mortalităţii a fost însă crescut pentru toate grupele de vârstă, ca urmare a deselor epidemii cauzate de igiena precară şi de războaiele frecvente. Dintre bolile care au făcut ravagii în rândurile populaţiei din cele două ţări, cea mai temută a fost ciuma, răspândită mai cu seamă în timpul războaielor (1716, 1718, 1735, 1739), populaţia locală fiind contaminată prin intermediul oştilor de ocupaţie şi al echipajelor vaselor de comerţ. Între anii 1768 şi 1830 ciuma a devenit aproape endemică. Numărul vieţilor secerate, doar în Ţara Românească în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, a fost de peste 120.000.

Evoluţia demografică a Ţărilor Române se încadrează în evoluţiile general europene, în ultima parte a veacului constatându-se pe întregul continent o creştere a populaţiei, o redistribuire a ei în zone geografice, o accentuare a procesului de urbanizare şi intensificarea migraţiilor.

Din punct de vedere etnic, populaţia Ţării Româneşti şi a Moldovei prezenta un tablou diversificat. Majoritari erau, desigur, românii, alături de ei convieţuind greci şi armeni; acestora li s-au adăugat, într-un număr tot mai mare, evreii, veniţi din spaţiul galiţian şi din Imperiul Otoman, ruşii, cazacii şi lipovenii, colonizaţi mai ales în Moldova, apoi sârbii şi bulgarii din sudul Dunării, stabiliţi mai ales în Muntenia. În Moldova s-au regăsit comunităţi maghiare, în câteva oraşe şi în mediul rural din ţinutul Bacăului, împreună cu polonezi, austrieci, germani şi saşi, care s-au afirmat ca meşteşugari pricepuţi. În acest peisaj multietnic, o culoare aparte o dădeau ţiganii, cu o pondere demografică însemnată, dar cu un statut social inferior, de robi.

Evoluţia demografică a Transilvaniei şi Banatului

Pentru teritoriile aflate sub dominaţie habsburgică izvoarele demografice sunt mai numeroase şi mai ample în comparaţie cu spaţiul românesc extracarpatic. Conscripţiile generale şi confesionale oferă posibilitatea cunoaşterii mai exacte a populaţiei şi a aşezărilor acesteia. În faţa acestei evidenţe documentare istoricul trebuie să rămână circumspect şi să preia datele cu rezerve, să le socotească aproximative şi să nu dezvolte judecăţi exclusiviste pe baza lor. Cele mai multe dintre conscripţii dau dovadă de inconsecvenţă şi parţialitate. Dacă avem în vedere conscripţiile de la începutul secolului, din deceniul al doilea, rezultă că totalul aşezărilor, satelor, târgurilor şi oraşelor din Principatul Transilvaniei ajungea la 2.100. Dintre acestea, în 1.128 locuiau numai români, în alte 820, alături de români, trăiau şi maghiari, saşi şi secui, în timp ce pentru 180 nu se precizează caracterul etnic. Zonele cu cea mai mare densitate a aşezărilor erau comitatele Bihor, cu 445 de aşezări, şi Hunedoara, cu 277 de localităţi. Din punct de vedere etnic, populaţia Transilvaniei se constituia, în evidenţele conscripţiilor dintre anii 1713 şi 1733, din români, ca majoritari, cu 63—65% din totalul populaţiei, în timp ce maghiarii, secui şi saşii atingeau 35—37%. În comitate, românii reprezentau peste 81% din totalul populaţiei, iar maghiarii şi secuii aproape 17%, restul de peste 2% fiind alcătuit din saşi. În întreg Principatul Transilvaniei (comitate, scaune secuieşti şi districte săseşti), românii ajungeau la 58,54%, maghiarii şi secuii, împreună, la 24,48%, iar germanii la 16,24%. În Banat, conscripţia de la 1743 înregistra 542 de sate şi o populaţie de 125.000 de locuitori. 381 de sate erau locuite de români în proporţie absolută, altele 20 fiind locuite împreună cu sârbii şi germanii. Aceste date însemnau o proporţie de aproximativ 71—74% a aşezărilor româneşti, în timp ce, pe temeiul obligaţiilor fiscale, numărul românilor din Banat ajungea la peste 76%. Sârbii locuiau în 21% dintre sate şi formau 24% din totalul populaţiei, iar germanii (şvabii) nu se aflau decât în 7% dintre sate, fiind scutiţi de obligaţiile fiscale, ca urmare a privilegiilor de colonizare.

Cel mai amplu tablou socio-demografic al Transilvaniei a rezultat în urma conscripţiei generale întreprinse de împăratul Iosif al II-lea între anii 1784 şi 1787. Înregistrarea populaţiei imperiului a fost hotărâtă încă din 1776, dar în Ungaria şi Transilvania recensământul s-a efectuat abia peste un deceniu, datorită opoziţiei nobilimii, care nu era interesată într-o evaluare corectă şi exactă a potenţialului demografic al domeniilor pe care le stăpânea. Un aspect relevant al acestui recensământ a fost înregistrarea structurii sociale a populaţiei: nobili, preoţi, funcţionari, orăşeni şi meşteşugari, ţărani, moştenitorii ţăranilor şi orăşenilor, jeleri, militari eliberaţi şi alte categorii. Populaţia întregii Transilvanii (Marele Principat, Partium) şi a Banatului ajungea la aproape 2.500.000 de locuitori. O pondere însemnată (9,79%) o avea populaţia grănicerească. Comitatul Bihorului, având şi o suprafaţă considerabilă, a rămas în continuare cel mai mare bazin demografic, cu 9,25% din totalul populaţiei. Acesta era urmat de Hunedoara, cu 6,74%, şi de Turda, cu 6,51%, datorită dezvoltării mineritului, care concentra un număr mai mare de locuitori, înregistrările acestui recensământ permit evaluarea mediei demografice a familiei ardelene: aceasta era de 5,14 membri.

Compararea datelor demografice din primele decenii ale secolului cu recensământul lui Iosif al II-lea pune în evidenţă o importantă creştere a populaţiei, de la peste 1.000.000 la peste 2.000.000 de persoane, situaţie similară cu evoluţia demografică a Moldovei şi Ţării Româneşti şi, în general, cu trendul european. Asemănările persistă şi în ce priveşte dominanţa masculină a populaţiei, numărul bărbaţilor depăşindu-l cu 3% pe acela al femeilor. Cea mai densă populaţie masculină era semnalată în zonele grănicereşti, situaţie explicabilă prin natura obligaţiilor militare. Sporul demografic se explică în Transilvania prin ameliorarea tehnicilor agricole, prin dezvoltarea extensivă a agriculturii, prin anumite progrese ale medicinei şi igienei publice, prin mobilitatea populaţiei, migrările masive şi colonizările. Acestea din urmă au fost rezultatul unei politici oficiale, al unei preocupări constante a Vienei, menite să consolideze stăpânirea austriacă şi mai ales să promoveze dezvoltarea economică regională. Spre exemplu, în Banat, între anii 1718 şi 1790, au fost aşezaţi peste 80.000 de colonişti, în marea lor majoritate de origine germană, dar şi italieni, cehi, croaţi, francezi, ceea ce a modificat structura etnică a populaţiei.

Ţărani din diferite zone ale spaţiului românesc

3 Evoluția economiei în secolul XVIII

Veacul al XVIII-lea s-a dovedit a fi o epocă fondatoare pentru civilizaţia modernă, timpul final al confruntărilor dintre lumea medievală şi cea modernă. Aceste tensiuni s-au resimţit şi în viaţa economică a Principatelor Române de la Dunăre, precum şi a Transilvaniei, inclusă în Imperiul Habsburgic.

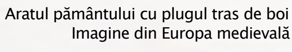

Stemele reunite ale Ţării Româneşti şi Moldovei pe un act emis de Grigore III Ghica

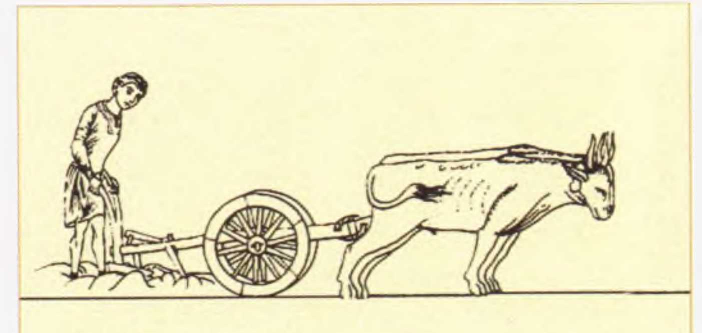
Reformismul absolutist, de sorginte luministă, urmărea o ameliorare a soartei supuşilor, o dezvoltarea a corpului social pentru o optimă satisfacere a „treburilor de obşte”. Iniţiativele înnoitoare coexistau cu practicile tradiţionale, germenii lumii capitaliste cu densitatea celei medievale; mentalitatea omului modern se articulează pe fundamentele gândirii tradiţionale şi conservatoare, ale imobilismului rural, încetul cu încetul, se afirmă noile doctrine economice (fiziocratismul, mercantilismul, cameralismul austriac), se răspândeşte literatura de popularizare economică, relaţiile agrare încep să fie controlate de stat, supuşii devin subiect de drept public, dependenţa personală (şerbia, rumânia, vecinia) fiind abolită, la aceasta contribuind şi pragmatismul politicii economice a domnilor fanarioţi şi a Curţii de la Viena.

Ţara Românească şi Moldova

Principalul aport la economia Ţării Româneşti şi a Moldovei în secolul al XVIII-lea l-au avut domeniul agrar şi activităţile complementare acestuia. De aceea, reformismul domnilor fanarioţi a abordat aspecte privind reglementarea sarcinilor ţăranilor faţă de boieri şi vistierie, ceea ce a condus la desfiinţarea dependenţei personale, a categoriei vecinilor şi rumânilor, cum erau denumiţi în cele două provincii ţăranii dependenţi. Se constată, mai cu seamă în a doua jumătate a veacului, schimbări în plan juridic în ceea ce priveşte dreptul de stăpânire şi folosinţă a pământului şi raporturile dintre stăpâni şi supuşi. Datorită orientării politicii fiscale promovate de domnii fanarioţi s-a produs o modificare de percepţie asupra comunităţilor de contribuabili. Satele nu mai erau numite ale boierilor sau ale mănăstirilor, ci doar aşezate pe „pământ boieresc”. Dreptul de strămutare al clăcaşilor a fost limitat, monopolurile senioriale au fost definite juridic şi atribuite strict stăpânilor.

Aratul pământului cu plugul tras de boi
Imagine din Europa medievală

În veacul al XVIII-lea asistăm la o extindere a suprafeţelor şi contractelor de arendare - 75 de procente în Ţara Românească şi 50 de procente în Moldova din totalul proprietăţilor boiereşti. Arendaşii erau interesaţi de rentabilizarea şi modernizarea sistemului agrar, mai cu seamă după 1774 şi 1802, când posibilităţile de a participa la piaţa liberă au crescut, restrângându-se monopolul otoman. La fel, s-au străduit să asigure o bază demografică profitabilă şi constantă, impunând o clacă de 12 zile pe an în Moldova; mai redusă iniţial în Ţara Românească, claca a atins şi aici acelaşi cuantum în anul 1780. În paralel, au fost introduse măsuri prohibitive care căutau să limiteze posibilitatea răscumpărării zilei de clacă printr-o sumă de bani, stabilindu-se preţul de 1 taler pentru o zi; claca era eşalonată pe trei anotimpuri, iar ţăranul nu putea fi obligat să presteze o muncă la o distanţă mai mare de două, trei ceasuri de mers faţă de locuinţă. La baza acestor măsuri se regăsesc o serie de idei fiziocratice şi mercantiliste, care susţineau sporirea obligaţiilor în muncă ale ţăranilor şi extinderea suprafeţelor însămânţate, ceea ce a condus la o dezvoltare extensivă a agriculturii, la creşterea producţiei, la belşug şi ieftinătate, generând creşterea exportului de cereale.

Producţia agricolă şi cea complementară acesteia erau destinate acoperirii nevoilor de hrană ale populaţiei locale şi achitării obligaţiilor de aprovizionare a Porţii, dar trebuiau să fie luate în calcul şi eventualele calamităţi naturale. S-au avut în atenţie oferirea unor seminţe (grâu, porumb, orz) pentru însămânţare, ameliorarea soiurilor şi introducerea unor plante noi de cultură, iniţierea unei politici de preţuri maximale pentru produsele agricole.

Productivitatea agricolă s-a păstrat în limite inferioare, variind de la an la an, în funcţie de o serie de factori cum ar fi rodnicia pământului, reţeaua hidrografică, clima mai blândă sau mai rece, dezastrele naturale şi numeroasele războaie. Astfel,

între anii 1705 și 1820 au existat 50 de recolte deficitare, în timp ce doar în 25 de cazuri recolta a putut fi considerată ca prodigioasă. Trebuie subliniat faptul că zonele destinate agriculturii erau destul de restrânse, teritoriul provinciilor românești fiind dominat de pădure și de pământul necultivat: în Țara Românească, $^{9}/_{10}$ din suprafață era nedesțelenită, iar în Moldova a șasea parte. De asemenea, sistemul agrar a rămas în limitele sale tradiționale, îmbinând muncile agricole cu creșterea animalelor, predominând asolamentul bienal și tehnica agricolă a celor două câmpuri. Cu toate că spre sfârșitul secolului s-a încercat inițierea unei literaturi de instruire a țărănimii, efectele acesteia au fost superficiale. Fertilizarea solului continua să fie deficitară, iar tehnica agricolă a rămas rudimentară. Productivitatea era scăzută, de 8—10 ori la producția de grâu, 18-20 de ori la orz, 20—24 de ori la porumb și mei. De-a lungul secolului s-au cultivat grâu, orz, mei, hrișcă (în special în Moldova) și s-a impus definitiv cultura porumbului. O importantă sursă de venit, dar și de acoperire a nevoilor zilnice, a fost asigurată prin creșterea vitelor, legumicultură, pomicultură, cultura viței de vie și a plantelor tehnice (inul, cânepa, tutunul).

Exploatarea bogățiilor subsolului a constituit încă din perioada medievală o prerogativă a domniei. În vistieria domnească au intrat astfel sume de bani provenind din exploatarea directă sau din arendarea acestor exploatări către întreprinzători particulari. Principalele materii extrase erau sarea (Ocna Mare, Ocna Mică, Teișani, Slănic, Ghitioara, Teleaga, Săratu), minereurile de fier și cele neferoase (Baia de Fier, Baia de Aramă, Pojorâta, Cârlibaba), aurul (exploatat de către țiganii rudari din nisipul aurifer al Oltului, Jiului, Lotrului, Bistriței), silitra, păcura și cărbunele de pământ.

Bogăția materiilor prime, producția agricolă și animalieră excedentară, prezența străinilor ca lucrători minieri și în alte domenii au încurajat dezvoltarea meșteșugurilor și a manufacturilor din cele două principate. Manufacturile au fost întemeiate și susținute de către domnie, cu bani din vistieria statului, dar și de către boieri, cu resursele acumulate în urma exploatării domeniilor, a angajării în comerțul cu cereale și vite mari și mici sau din fondurile rezultate pe seama arendării pământurilor. Gândirea economică dominată de ideile mercantiliste a încurajat producerea internă a mărfurilor importate. Astfel, manufacturile au produs în prima jumătate a secolului al XVIII-lea lumânări de ceară la București și Iași, postav la Chiperești - Iași, Afumați - București, Pociovaliște - Ilfov, sticlă la Târgoviște și Călugăra-Bacău. În a doua jumătate a veacului, numărul manufacturilor s-a extins, iar producția s-a diversificat, punctele de maximă concentrare a acestora plasându-se în capitalele celor două principate, București și Iași, dar și în alte orașe, precum Târgoviște, Galați, Vaslui etc. Au mai funcționat de-a lungul veacului o serie de șantiere navale în orașele de pe Dunăre (Giurgiu, Brăila, Galați) și un număr de tipografii (București, Buzău, Târgoviște, Iași, Neamț, Rădăuți). Lucrătorii acestor întreprinderi erau atât străini, cât și autohtoni, țărani obligați la prestarea zilelor de clacă sau forță de muncă salariată.

Manufactură de postav de la Chiperești-Iași, 1766

Comerțul celor două provincii danubiene românești a fost impulsionat de evoluția economică generală, de creșterea producției agricole și meșteșugărești. Comerțul a cunoscut o dezvoltare diversificată, printr-o tot mai intensă prezență în circuitele comerciale internaționale, în special după pacea din 1774, când monopolul otoman a fost restrâns. Comerțul cotidian cu caracter permanent avea loc în spații speciale din orașe, așa-numitele târguri, denumiri ce au intrat în nomenclatura urbană (Târgul Vechi, Nou, de Jos, de Sus), menționate de documente în București, Craiova, Iași, Suceava, Botoșani etc. Târgurile periodice, organizate doar cu hrisov domnesc, puteau fi săptămânale, anuale sau bianuale, fiind denumite zbor sau bâlci în Țara Românească și iarmaroc în Moldova. Ele se desfășurau mai cu seamă în zilele de sărbătoare - Sf. Ilie, Sf. Maria, Sf. Petru și Pavel, Sf. Ioan, Sf. Dumitru - în orașe precum Câmpulung, Râmnicu-Vâlcea, Tecuci, Bârlad etc. Negustorii erau atât autohtoni, cât și străini: armeni, evrei, ruși, francezi, germani. Domnia s-a străduit să-i protejeze pe negustorii locali, organizați în bresle care plăteau o taxă la vistieria statului și care aveau în frunte un staroste ales de comunitatea negustorească și confirmat de domnitor.

În ceea ce privește comerțul exterior al Țării Românești și al Moldovei, erau exportate în special cereale, legume, fructe, cherestea, vite mari și mici, cai, ceară, miere, vinuri, tutun etc. și se importau produse meșteșugărești și manufacturiere, mobilier, articole de îmbrăcăminte, podoabe de lux, beneficiarii acestor schimburi fiind curtea domnească și aristocrația.

Transilvania

Includerea Transilvaniei în cadrele Imperiului Habsburgic a însemnat un efort din partea administrației austriece de a-și impune propria politică economică de sorginte cameralistă, de a raționaliza și eficientiza economia principatului. Aceste inițiative au urmărit identificarea numărului contribuabililor și consolidarea capacității acestora de a-și achita obligațiile față de stat. Uniformizarea sistemului de impuneri, raționalizarea și eficientizarea resurselor economice au tensionat raporturile Habsburgilor cu stările Transilvaniei, mai ales cu nobilimea, principala beneficiară a sarcinilor și obligațiilor țărănimii dependente. Confruntați cu instabilitatea demografică, cu „dezertarea" țărănimii dependente înspre Moldova și Țara Românească, din cauza imposibilității achitării sarcinilor ce îi reveneau, imperialii au intervenit pentru reglementarea relațiilor agrare dintre țărănimea dependentă și stăpânii de domenii. În 1747, împărăteasa Maria Terezia hotăra ca obligațiile iobagilor să fie de trei zile de muncă cu vitele sau patru zile cu palmele pe săptămână, în timp ce jelerii erau impuși la prestarea unei singure zile pe săptămână. Mult mai detaliată a fost ordonanța numită *Certa puncta* din 1769, care, în cele 42 de puncte ale sale, reglementa robota, dijma, daturile țărănimii dependente. Robota pentru iobagi a rămas în limitele celei stabilite anterior; în schimb, jelerul cu sesie și vite trebuia să presteze două zile pe săptămână, iar dacă era lipsit de acestea, doar una. Robota nu putea fi pretinsă de către stăpân pe domeniile aflate la o depărtare mai mare de o jumătate de zi de drum de reședința țăranului.

Soarta supușilor iobagi a fost îmbunătățită prin prevederile patentei imperiale din august 1785 care a desființat șerbia. Potrivit aceleiași patente, colonul putea vinde sau dărui bunurile sale, putea învăța și practica meserii.

Economia agrară a Transilvaniei a evoluat, dincolo de inițiativele înnoitoare ale Vienei, în funcție intensivă, cum au fost utilizarea la plug a brăzdarului de fier, îngrășarea pământului cu gunoi animalier, folosirea asolamentului trienal, cultivarea unor plante cu o mare productivitate (porumbul, cartoful, tutunul, plantele legumicole), colonizările de populație (cazul șvabilor în Banat). În ultimele decenii ale secolului, Viena a promovat în rândurile țărănimii o literatură de popularizare referitoare la raționalizarea muncilor agricole. În ciuda acestor evoluții,

Sistem de exploatare a unei saline în Transilvania, 1780 (*reconstituire*)

de anumite constante. Pe de o parte, principatul dispunea de terenuri agricole fără un potențial deosebit, excepție făcând doar luncile râurilor. Practicile agricole și plantele cultivate dau dovada unui conservatorism dislocat abia în primele decenii ale secolului al XIX-lea. Se observă o dezvoltare extensivă a agriculturii ardelene, prin creșterea suprafeței cultivate datorită defrișărilor. La creșterea producției agricole au contribuit și unele aspecte de dezvoltare productivitatea a rămas redusă, în cazul cerealelor de toamnă constatându-se o productivitate de o pătrime.

Economia agrară transilvăneană n-a fost niciodată dezvoltată separat de creșterea vitelor, relieful principatului fiind propice acestei îndeletniciri, iar comerțul spre Europa Centrală fiind axat pe astfel de produse. Creșterea animalelor a constituit o importantă sursă de venit pentru țărani, furnizându-le acestora și mijloace de subzistență. S-a adăugat, ca o sursă importantă de acumulare a veniturilor, cultivarea viței de vie.

Exploatarea resurselor subsolului a constituit în Transilvania una dintre principalele activități aducătoare de venituri. Extragerea sării în Transilvania și Maramureș a cunoscut o organizare distinctă, subordonată Oficiului de Sare. Sarea a fost valorificată în interior, dar a fost și un produs de export spre Ungaria, Ucraina și Polonia. O îndeletnicire tradițională era extracția metalelor, a zăcămintelor de fier și aramă din regiunea Hunedoarei, din Banat, de la Rodna și Baia Mare. Administrația habsburgică a organizat o exploatare sistematică a acestora, sub controlul și îndrumarea Camerei Aulice. Pentru creșterea veniturilor, Curtea de la Viena s-a preocupat de introducerea unor utilaje noi, de calificarea mâinii de lucru, de folosirea pe scară tot mai largă a muncii salariate.

Meșteșugurile au cunoscut o dezvoltare în mediile urbane, pe domeniile nobiliare și în lumea rurală. În orașe, meșteșugarii au funcționat în cadrul breslelor, cele mai importante centre meșteșugărești fiind Brașovul, Sibiul și Clujul. Meșteșugarii au mărit producția și au diversificat-o, pe lângă obiectele de uz casnic și cotidian acordând atenție și prelucrării metalelor prețioase, confecționării obiectelor de lux, din aur și argint. În încercarea de a contracara exclusivismul breslelor, Curtea imperială a luat o serie de măsuri (în 1769, 1771, 1775), cum ar fi reducerea taxelor de înscriere și obligația breslelor de a primi noi membri. Măsurile lui Iosif al II-

lea din 1785 privind libertatea meşteşugurilor au avut aceeaşi soartă ca şi celelalte reforme, fiind revocate la moartea sa.

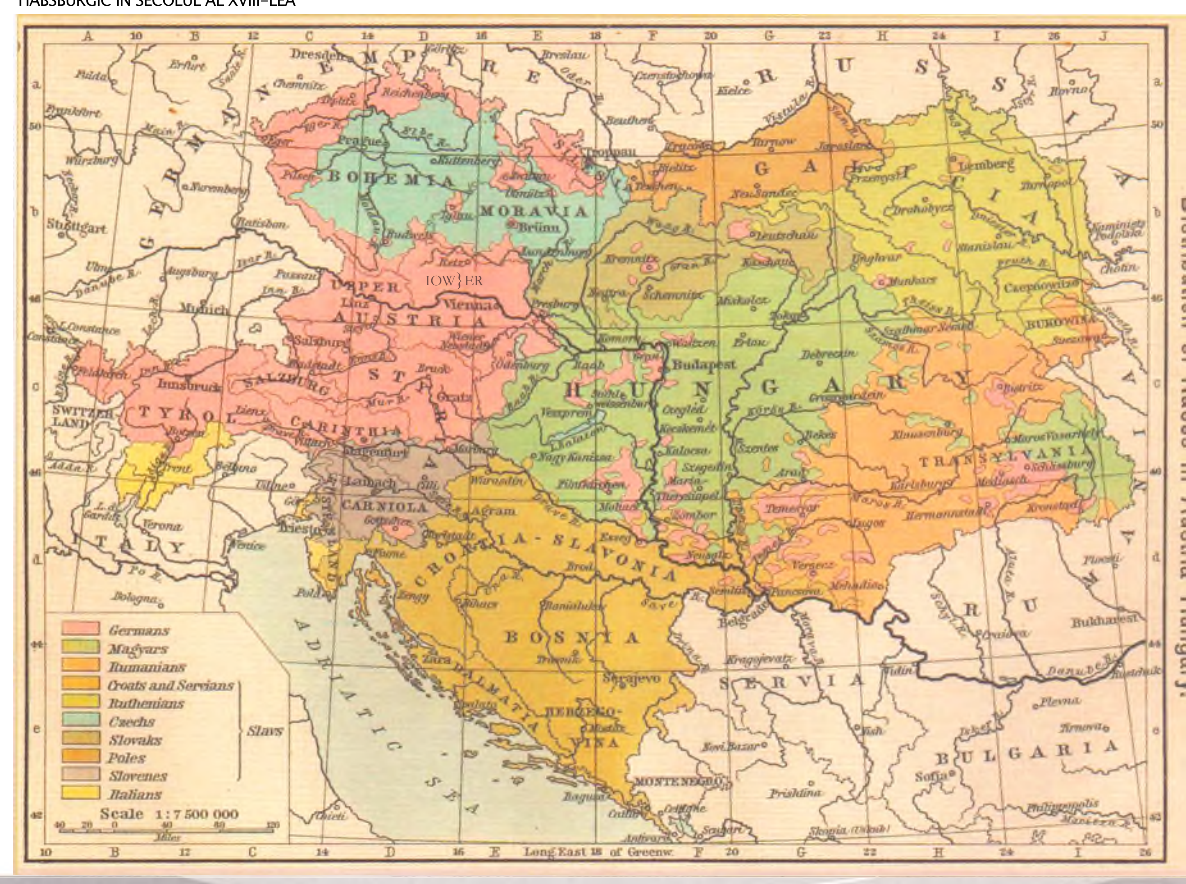
Meşteşugurile domeniale s-au dezvoltat în acord cu nevoile economiei domeniale, mai intens pe domeniile fiscale şi pe cele ecleziastice şi mai lent pe cele nobiliare. Au dominat prelucrarea metalelor şi morăritul, care constituia un monopol seniorial. Lumea rurală s-a arătat preocupată în veacul al XVIII-lea de acoperirea nevoilor din cadrul gospodăriei, de confecţionarea uneltelor de muncă şi transport, de procurarea produselor necesare confecţionării îmbrăcămintei.

În principat, secolul al XVIII-lea a însemnat şi o dezvoltare a manufacturilor, mai ales a celor sprijinite de stat, dar şi de unele familii nobiliare (Károlyi, Teleki, Bethlen, Haller, Bornemissza, Kemény). În spiritul politicii economice vieneze, aceste întreprinderi aveau în vedere utilizarea bogatelor resurse de materii prime de care dispunea Transilvania: minereu de fier, lână, lemn, produse pentru fabricarea hârtiei şi a sticlei. În 1769, la Reşiţa, s-au pus bazele uzinelor de prelucrare a fierului, principatul rămânând, ca urmare a pierderii Sileziei, furnizorul cel mai important de minereu de fier din cadrul imperiului.

Comerţul transilvănean, redus ca pondere şi orientat mai cu seamă spre zonele limitrofe, a cunoscut o nouă resuscitare sub auspiciile mercantilismului austriac. La începutul secolului al XVIII-lea, la un import de mărfuri in valoare de 799.080 de florini, exportul aducea un venit de abia 422.360 de florini, în timp ce din comerţul de tranzit transilvănenii nu câştigau mai mult de 60.000 de florini. De-a lungul deceniilor care au urmat balanţa s-a dezechilibrat în continuare: în 1777, statistica indica 1.338.213 florini pentru import şi 451.088 de florini la export. Pentru remedierea deficitului, Curtea vieneză a căutat să adopte măsuri protecţioniste faţă de producţia locală, crescând cuantumul vămii încasate pentru anumite materii prime. De asemenea, Guberniul s-a străduit să reorganizeze comerţul în acord cu principiile mercantiliste şi cu ideile economice ale lui Nicolae Bethlen, care a întocmit încă din 1670 proiectul unei societăţi comerciale ardelene în spiritul ideilor economice ale lui Becher şi în conformitate cu orientarea politicii economice austriece. Astfel, comerţul Transilvaniei a fost integrat deschiderilor comerciale imperiale, bazate mai ales pe dezvoltarea raporturilor cu Orientul, în special cu Imperiul Otoman. Tratatele de pace încheiate în prima jumătate a secolului al XVIII-lea conţineau şi astfel de prevederi, iar în 1747 s-a semnat un acord perpetuu între cele două puteri prin care era reglementat cuantumul vămii percepute pentru mărfurile austriece desfăcute în Imperiul Otoman. Turcii garantau, de asemenea, siguranţa negustorilor şi a bunurilor acestora. În vederea consolidării acestui comerţ a luat fiinţă, în 1719, Compania Orientală de Comerţ, în timp ce în 1777 s-au extins privilegiile companiilor din Sibiu şi Braşov. Astfel, mărfurile transilvănene se îndreptau spre piaţa internă a principatului, iar în exterior spre Ungaria, Austria şi Germania, dar mai cu seamă către Moldova, Ţara Românească şi Imperiul Otoman.

Munca ţăranului sub supravegherea vechilului

HARTA POLITICĂ ŞI ETNICĂ A IMPERIULUI HABSBURGIC ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

4 Evoluția politică

Secolul fanariot, văzut de contemporani ca o epocă de înstrăinare, ca o abandonare a valorilor culturale tradiţionale, conturate şi structurate cu o impetuozitate remarcabilă de către cărturarii umanismului târziu, a însemnat încă de la începutul său un şoc.

Sublima Poartă, unde veneau să fie confirmaţi în funcţiile cele mai înalte mulţi principi supuşi şi vasali ai sultanului, printre care şi domnii români

Regimul fanariot în Ţara Românească şi Moldova

Regimul s-a instaurat ca urmare a unor acţiuni violente, prin executarea a doi domni, Constantin Brâncoveanu (1714) şi Ştefan Cantacuzino (1716), prin alungarea şi pribegia lui Dimitrie Cantemir, prin executarea mitropolitului Antim Ivireanul (1716) şi a remarcabilului cărturar Constantin Cantacuzino, prin oprobriul şi pribegia altora, precum Dosoftei, Ion Neculce şi Nicolae Milescu. Acuzat de consecinţe nefaste pentru cele două principate de la răsărit şi sud de Carpaţi, Ţara Românească şi Moldova, văzut ca un regim străin, un instrument al dominaţiei otomane asupra Ţărilor Române, al eliminării elitelor româneşti şi al inhibării culturii naţionale, fanariotismul a fost privit ulterior, în abordări de istorie critică, drept o epocă de reforme, de modernizare a societăţii româneşti în plan politic, social, economic şi cultural. Spiritul iscoditor al istoricilor tinde să înlăture imaginea „veacului întunecat”, care a caracterizat în trecut secolul al XVIII-lea, şi să atragă atenţia asupra prefacerilor care au antrenat societatea românească. Termenii de fanariot/fanariotism s-au consacrat abia la începutul secolului al XIX-lea (M.Ph.Zallony), vocabularul epocii consemnându-i pe demnitarii ajunşi pe scaunele Moldovei şi Ţării Româneşti şi pe negustorii nord-dunăreni cu sintagme ca „grec constantinopolitan” şi „grec din Fanar”. De-a lungul timpului, după cum sublinia istoricul Mihai Berza, aceşti termeni au căpătat un conţinut social, politic, intelectual şi moral. Cel puţin trei accepţiuni s-au conturat în ceea ce priveşte termenii de fanariot/fanariotism: 1. desemnează membrii elitei sociale levantine care locuiau înainte de 1821 în Fanar; 2. se referă la domnitorii Moldovei şi Ţării Româneşti proveniţi, în secolul al XVIII-lea şi la începutul celui următor, din acest mediu; 3. într-o accepţie mai largă, termenii denumesc grupul dominant din ţările sud-est-europene a cărui origine şi educaţie erau greceşti.

Nicolae Mavrocordat, domn al Ţării Româneşti, 1716,1719–1730, şi al Moldovei, 1709–1710,1711–1715

Regimul a fost inaugurat după înfrângerea armatelor ţarului Petru I şi domnului moldovean Dimitrie Cantemir la Stănileşti şi retragerea în Rusia a acestuia din urmă. Moldova se afla într-un moment de criză politică şi socială, domnul trădase încrederea Porţii, trupele turco-tătare se găseau în ţară, cea mai mare parte a boierimii era în refugiu, iar numeroşi locuitori erau băjeniţi. În atare condiţii, turcii l-au instalat în fruntea ţării pe Nicolae Mavrocordat (1711-1715). Acelaşi domn avea să deschidă seria „domniilor fanariote” şi în Ţara Românească, în urma defecţiunii lui Ştefan Cantacuzino. Numirea lui Nicolae Mavrocordat la Iaşi şi, mai târziu, la Bucureşti nu a avut pentru contemporani semnificaţia unei mutaţii profunde în raporturile româno-otomane. Nicolae Mavrocordat mai domnise în Moldova înaintea lui Dimitrie Cantemir, reinstaurarea lui nefiind, din acest punct de vedere, un element inedit. Regimul sever impus Ţărilor Române după 1575 părea să îşi continue viaţa în trăsăturile sale esenţiale. Nici în ce priveşte

statutul juridic al Moldovei şi Ţării Româneşti nu se observă, în „veacul fanariot”, o schimbare fundamentală, ele aflându-se sub protecţia tributară a înaltei Porţi. Secolul al XVIII-lea a însemnat totuşi o deteriorare a statutului domniei, marcată prin încălcări ale autonomiei administrative şi ale integrităţii teritoriale a celor două ţări. De asemenea, în a doua jumătate a veacului, ca o consecinţă a războaielor ruso-austro-turce şi a internaţionalizării problemei dunărene, protectoratului otoman unilateral i s-a substituit un protectorat dublu, ca urmare a legalizării dreptului Rusiei de a interveni în favoarea Principatelor Române.

Mihail Racoviţă

Modificarea raporturilor turco-române a fost determinată de schimbarea radicală intervenită în sistemul administrativ-fiscal otoman ca urmare a introducerii sistemului *ilitizâm,* al arendării impozitelor către notabili locali sau persoane înstărite cu domiciliul la Istanbul. Noul sistem însemna achitarea unei sume preliminare de către arendaşi şi încasarea globală a impozitelor. În consecinţă, domnii, numiţi în „veacul fanariot” din rândul grecilor bogaţi din Fanar, pe baza unor referinţe din partea înalţilor demnitari otomani şi după achitarea unor sume în avans, oficiale, dar mai ales neoficiale, încasau impozitul numit haraci şi plăteau mucarerul mic, confirmarea anuală în domnie, şi mucarerul mare, o dată la trei ani. La acestea se adăugau peşcheşurile oficiale, al căror număr şi cuantum au crescut considerabil. Domnii de la Iaşi şi Bucureşti erau echivalaţi în protocolul otoman paşalelor cu două tuiuri. Consacrarea domnului urma un protocol ce cuprindea numirea şi învestirea sa cu însemnele puterii de către sultan, ceremonia de primire la patriarhia ecumenică de la Istanbul şi ceremonia din ţară (ungerea noului domn de către mitropolit şi citirea unui *ferman).* Învestirea şi numirea domnului de către sultan evidenţiază degradarea statutului domniei faţă de secolele anterioare, integrarea sa în sistemul administrativ otoman. Tendinţa este reflectată şi de evoluţia simbolurilor care defineau autoritatea domnească: coroana a fost înlocuită de *kuka*, iar veşmântul purtând numele de *kaftan* s-a substituit hlamidei bizantine; calul, steagul şi buzduganul au completat însemnele învestirii otomane. Dincolo de aceste aspecte protocolare, de ceremonial, de simbolistica autorităţii domneşti, care au suferit transformări minimale faţă de perioada precedentă, abuzurile şi umilinţele la care erau supuşi voievozii de la Iaşi şi Bucureşti (maziliri, execuţii, confiscări ale averii) exprimă într-o mai mare măsură arbitrarul condiţiei acestora. În „veacul fanariot”, domnia a fost extrem de instabilă, arătând o mobilitate extremă, în sensul trecerii voievozilor din scaunul unei ţări în al celeilalte. Au fost numărate 32 de domnii, reprezentând 11 mari clanuri familiale din Constantinopol (Mavrocordat, Racoviţă, Ghica, Callimachi, Ipsilanti, Ruset, Suţu, Mavrogheni, Moruzi, Caragea, Hangerli). În general, domniile au fost scurte, de unul sau cel mult doi ani. Domniile îndelungate au constituit cazuri excepţionale, cum a fost cea a lui Nicolae Mavrocordat în Ţara Românească (1719-1730) şi cea a lui Mihail Racoviţă în Moldova (1715-1726). Intrigile, venalitatea, abuzurile şi injustiţia au devenit, în aceste condiţii, trăsături fundamentale pentru scena politică românească. Presiunea elementelor alogene a sporit, ca o consecinţă a degradării statutului domniei, a obligaţiilor financiare faţă de sultan şi faţă de înalţii demnitari otomani; domnii fanarioţi au fost însoţiţi în oficiile lor de numeroşi apropiaţi şi creditori care s-au bucurat de atenţia lor, au primit slujbe în stat, au luat parte la deciziile administrative şi fiscale importante pentru ţară. Necumpătaţi şi spoliatori, unii dintre aceştia şi-au atras ostilitatea boierimii locale, dar au provocat în câteva cazuri şi mazilirea domnitorului.

Alexandru Scarlat Callimachi

Constantin Mavrocordat a avut, în anii 1730–1769, şase domnii în Ţara Românească şi patru în Moldova

În linii generale, instituţiile centrale ale statului şi-au păstrat principalele trăsături din secolul anterior. Atât în Muntenia, cât şi în Moldova, Sfatul Domnesc a continuat să fie principala instituţie în sprijinul domniei, cu atribuţii de ordin intern, în domeniile fiscal, judecătoresc, administrativ; funcţiile ce vizau politica externă au devenit superflue în condiţiile accentuării dominaţiei otomane.

Sfatul Domnesc era dominat, din punct de vedere numeric, de boierii autohtoni. O parte dintre membrii săi erau dregători: de regulă 12 în Muntenia şi 8 sau 10 în Moldova (ban, vornic, logofăt, spătar, vistier, clucer, postelnic, paharnic, stolnic, comis, sluger, pitar). Alături de dregătorii laici, la adunări participau şi mitropolitul cu episcopii, în special atunci când pe ordinea de zi se aflau problemele bisericii. În această componenţă, în actele vremii găsim menţionată instituţia sub numele de Sfat de Obşte sau Sobor. Hotărârile acestor adunări erau consemnate în acte solemne, hrisoave; uneori acestea erau imprimate pentru a fi cunoscute într-un plan mai larg. Sfatul Domnesc mai poartă şi numele de Divan, scoţând în evidenţă rolul său de instanţă, adunarea sa făcându-se de două sau trei ori pe săptămână. Sfatul lărgit s-a manifestat ca o adevărată adunare a stărilor, întrunind reprezentanţii laici şi ecleziastici, convocaţi pentru dezbaterea şi aprobarea hotărârilor majore de politică internă. Astfel de întruniri au fost convocate, spre exemplu, în Muntenia la 5 august 1746, iar în Moldova la 6 aprilie 1749, de către domnul Constantin Mavrocordat. Au fost cunoscute, de asemenea, în cursul secolului al XVIII-lea, adunări ale stărilor convocate şi prezidate de mitropolit.

Organizarea administrativ-teritorială a celor două principate marchează, într-o mare măsură, prezervarea autonomiei interne în faţa ingerinţelor otomano-levantine, judeţele şi ţinuturile păstrându-şi configuraţia teritorială şi funcţiile dregătorilor şi slujbaşilor. Slujbaşii locali erau numiţi şi revocaţi de către domni, care le stabileau atribuţiile fiscale, competenţele juridice şi administrative.

Arme de epocă. Puşti cu cremene, de provenienţă balcanică

Dominaţia habsburgică în Transilvania şi Banat

Instaurarea regimului habsburgic în Transilvania şi Banat, la cumpăna dintre secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, a constituit împlinirea unui deziderat al Casei de Habsburg care se afirmase ca o constantă a politicii imperiale. Recuperarea provinciilor din graniţele fostului Regat Maghiar medieval şi dobândirea de noi teritorii, a provinciilor riverane Dunării, au marcat programul Reconquistei, al expansiunii orientale a Habsburgilor. Pentru împlinirea acestor scopuri, imperialii au desfăşurat o amplă activitate diplomatică şi o extrem de percutantă ofensivă militară. înţelegerea cu stările politice ale Transilvaniei a fost un obiectiv prioritar, mai ales în condiţiile în care soarta acţiunilor militare nu era încă decisă. Încă de la început, aceste acţiuni ce vizau obţinerea acordului stărilor au fost dublate de o consolidare a bazei militare în principat. Prin prezenţa la masa tratativelor şi acceptarea condiţiilor impuse de naţiunile politice din Transilvania, imperialii au disimulat acţiunea în forţă de instăpânire în această provincie. Controlul militar al Transilvaniei de către imperiali a devenit, în secolele următoare, un loc comun al modului de guvernare. Armata provinciei, imperială şi locală, a fost aşezată sub o singură conducere din 1712, comandantul general al Transilvaniei, cu reşedinţa la Sibiu, fiind direct subordonat Consiliului de Război de la Viena. Demnitatea supremă, cea de principe, a fost absorbită între titlurile împăratului, acesta numind în fruntea

provinciei guvernatori pentru administrarea curentă. Iniţial, aceşti guvernatori proveneau din rândurile aristocraţiei filohabsburgice (Ştefan Wesselényi, Sigismund Kornis). A urmat o perioadă de tranziţie, în care nobilii din ţară alternau cu generalii imperiali, pentru ca după anii '60 guvernatorii să provină doar din afara ţării. Selectarea înalţilor demnitari dintre nobilii şi militarii austrieci evidenţiază interesele Curţii de la Viena pentru promovarea centralizării şi extinderea reformelor în Transilvania, în faţa unei nobilimi conservatoare. Banatul a fost supus, la rândul său, unei conduceri militare, mai cu seamă datorită situării sale în proximitatea otomanilor. Viena a instituit în această zonă o conducere mixtă, militară şi civilă, având în frunte guvernatori numiţi de împărat dintre aristocraţii din afara provinciei, ce depindeau de Consiliul Aulic de Război şi de Comisia Neoaquistică. Administraţia civilă a fost introdusă începând cu mijlocul secolului (1751), în fruntea Banatului timişan fiind numiţi preşedinţi civili, subordonaţi Camerei Aulice vieneze. Organizarea acestui teritoriu sub forma unui domeniu erarial, al fiscului, a dat prilejul afirmării unor politici economice întemeiate pe o exploatare atât extensivă, prin asanare, drenarea cursurilor apelor, dispunerea raţională a populaţiei prin delimitarea intravilanului, cât şi intensivă, prin introducerea unor noi culturi, a unor noi tehnici agricole, instalarea de colonişti.

Alături de armată, regimul habsburgic s-a consolidat în Transilvania şi prin intermediul administraţiei şi bisericii. În faţa unei lumi eterogene, imperialii au guvernat vastul imperiu prin apelul la un aparat birocratic centralizat. Pentru aceste nevoi au dezvoltat o pătură de funcţionari proveniţi din elemente locale şi din străini, din alte provincii ale imperiului, cu toţii fiind însă stimulaţi în ataşamentul lor faţă de Curtea vieneză.

Mihail Apafi al II-lea pe o gravură de epocă

Politica susţinută de Habsburgi în plan confesional a vizat, la rândul său, consolidarea dominaţiei asupra Transilvaniei. Măsurile promovate de imperiali au vizat întărirea bisericii catolice, deposedată de o mare parte a bunurilor sale şi redusă la o situaţie marginală în epoca principatului calvin. De asemenea, Habsburgii au urmărit fortificarea catolicismului prin atragerea la unire religioasă a românilor ortodocşi. În planul politicii confesionale, raportarea la lumea ortodoxă din imperiu a arătat disponibilitatea austriecilor către toleranţă, liberul exerciţiu al cultului şi eliminarea barierelor religioase, pentru accesul la oficii şi demnităţi publice civile şi militare.

Nu în ultimul rând, imperialii au mizat în politica de subordonare a Transilvaniei pe cultivarea în rândurile supuşilor a cultului imperial. Din aliniamentele despotismului luminat, ale iosefinismului din al optulea deceniu al secolului s-a alimentat mitul „bunului împărat", al suveranului care avea ca obiectiv „fericirea de obşte", îmbunătăţirea soartei supuşilor printr-o politică raţională în plan economic şi de luminare, de ridicare a condiţiei culturale.

Odată cu stingerea din viaţă a lui Mihail Apafi al II-lea, în 1713, Curtea vieneză n-a mai permis stărilor să-şi exercite dreptul constituţional fundamental, clamat în permanenţă în veacul anterior: *libera electio*. Împăratul a exercitat prerogativele puterii centrale încă de la sfârşitul veacului al XVII-lea, numind în fruntea provinciei un director suprem sau un guvernator. În exercitarea atribuţiilor lui, acesta avea de respectat o serie de obligaţii formulate prin intermediul instrucţiunilor imperiale. Începând cu anul 1709, a îndeplinit şi funcţia de preşedinte al Deputaţiunii ţării, organism format din 16 membri, câte patru din fiecare religie receptă. Această instituţie a funcţionat doar până în 1713, evidenţiind o atitudine favorabilă a imperialilor faţă de stări în contextul răscoalei conduse de Francisc Rákoczi al II-lea. Din acelaşi an, Carol al VI-lea a girat reorganizarea Guberniului, organism având în componenţa sa 12 membri. Pe lângă membrii propuşi de Dietă, împăratul a introdus nume noi, ataşate puterii de la Viena. Aceste măsuri se înscriau în promovarea programului politic vienez, având ca idei-forţă centralismul şi absolutismul monarhic. La şedinţele Guberniului puteau participa, alături de guvernator, generalul suprem al oştilor ţării, cancelarul provincial, tezaurarul, preşedintele stărilor, preşedin-

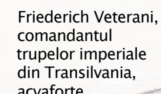
tele Tablei Regești, episcopul catolic, comitele sașilor, alți consilieri intimi. Comparativ cu perioada principatului autonom, guvernatorul și Guberniul și-au pierdut competențele deliberative, devenind, în consecință, simple instituții executive. Sediul Guberniului, deși fixat inițial la Alba-Iulia, a fost mutat la Sibiu, unde a rămas până în 1790, când a fost transferat la Cluj. Traseul instituției centrale a Transilvaniei conturează semnificații politice evidente, exprimând competiția și tensiunile dintre Viena și stări. La început, intenționând să câștige bunăvoința stărilor, imperialii s-au plasat într-o continuitate față de epoca principatului autonom, al cărui centru se afla la Alba-Iulia; când rolul Curții de la Viena a devenit preponderent în decizia politică privitoare la Transilvania, reformismul susținut de împărați dislocând regimul constituțional tradițional și trezind opoziția privilegiaților, sediul Guberniului s-a mutat la Sibiu, un oraș ce scăpa de sub autoritatea nobiliară și unde se găsea și comandamentul militar habsburgic; retractarea reformelor iosefine și epoca restaurației au deplasat înspre stări preponderența deciziei politice, acest lucru fiind reflectat și de mutarea sediului instituției la Cluj, un oraș în care nobilimea deținea un control substanțial. Această „peregrinare" a Guberniului în orașele transilvănene pune în evidență un simbolism al puterii, efortul stărilor și al Curții imperiale de a-și adjudeca rolul de factor decisiv în viața politică a Transilvaniei. Pe lângă Guberniu a funcționat Tabla Regească, îndeplinind atribuții juridice, de instanță de judecată, de for de apel pentru cauzele înaintate de scaunele de judecată ale comitatelor, scaunelor secuiești și ale orașelor libere regești. Sentințele acestei instituții puteau fi atacate la Guberniu, la Cancelaria Aulică și de asemenea, în situații speciale, direct la împărat.

Cancelarul Mihail Teleki, cel care a deschis calea Habsburgilor în Transilvania

Președintele aflat în fruntea Tablei Regești era și președintele de drept al Dietei. Fără un sediu stabil la început, din 1737 Tabla Regească și-a stabilit sediul la Mediaș, pentru ca imediat după mijlocul veacului să se mute la Târgu-Mureș, unde a rămas, cu un scurt intermezzo în timpul domniei lui Iosif al II-lea, până la desființarea sa.

Regimul de ocupație militară de la sfârșitul secolului al XVII-lea și din primele decenii ale veacului următor a făcut necesară funcționarea unei instituții menite să colecteze contribuțiile militare, dar și să asigure securitatea populației autohtone în fața posibilelor abuzuri ale armatei. Înființată în 1691, această instituție a fost denumită Comisariatul Suprem Provincial. În timpul reformismului terezian, acesta a devenit un instrument al modernizării administrației financiare din Transilvania. În același domeniu al administrării resurselor economico-financiare a funcționat Tezaurariatul, care întrunea competențe în administrarea veniturilor regaliene provenite din saline și mine, din baterea monedei, din vămi, domenii fiscale și dijme ecleziastice secularizate. Aflat inițial în subordinea Guberniului, Tezaurariatul a fost legat de la începutul secolului al XVIII-lea de Cancelaria Aulică, Curtea de la Viena dorind să dispună direct și necondiționat de resursele principatului.

Datorită situării Transilvaniei într-o zonă de frontieră de maximă tensiune, conflictele cu Imperiul Otoman fiind o constantă pentru veacul Luminilor, imperialii au fost interesați în a acorda acestei provincii o organizare militară cât mai eficientă. Pentru a deposeda stările de un posibil instrument de revoltă, de tipul mișcării lui Francisc Rákoczi al II-lea, austriecii nu au mai convocat oastea țării, preocupându-se în schimb de încartiruirea în țară și de asigurarea întreținerii armatelor imperiale. În vederea coordonării și conducerii dispozitivelor militare de pe teritoriul Transilvaniei, Habsburgii au înființat la Sibiu o Prefectură a armelor, în frunte cu un președinte (comandant general), direct subordonat Consiliului Aulic de Război. Relația dintre Curtea de la Viena și instituțiile politice, administrative, juridice,

Friederich Veterani, comandantul trupelor imperiale din Transilvania, acvaforte

Lupta dată lângă peștera Veterani, în Banat, 17 august 1788 *(reconstituire)*

fiscale și militare dislocate în Transilvania era realizată prin Cancelaria Aulică. Acest organism, cu sediul la Viena, avea în fruntea sa un vicecancelar aulic; mai târziu, din 1742, un cancelar aulic, care era și consilier intim al împăratului. Pentru o scurtă perioadă, Cancelaria Aulică a Transilvaniei a fost unificată cu cea a Ungariei, situația fiind schimbată după revocarea reformelor iosefine.

Inovațiile și prefacerile înregistrate în sistemul instituțional al Transilvaniei evidențiază și o altă coordonată de control și supunere față de intențiile monarhilor habsburgi, în consonanță cu politica de omogenizare și uniformizare instituțional-administrativă a Vienei. În toate aceste instituții au fost promovați mai cu seamă catolicii, iar funcțiile de cea mai mare răspundere le-au fost atribuite aproape în exclusivitate acestora.

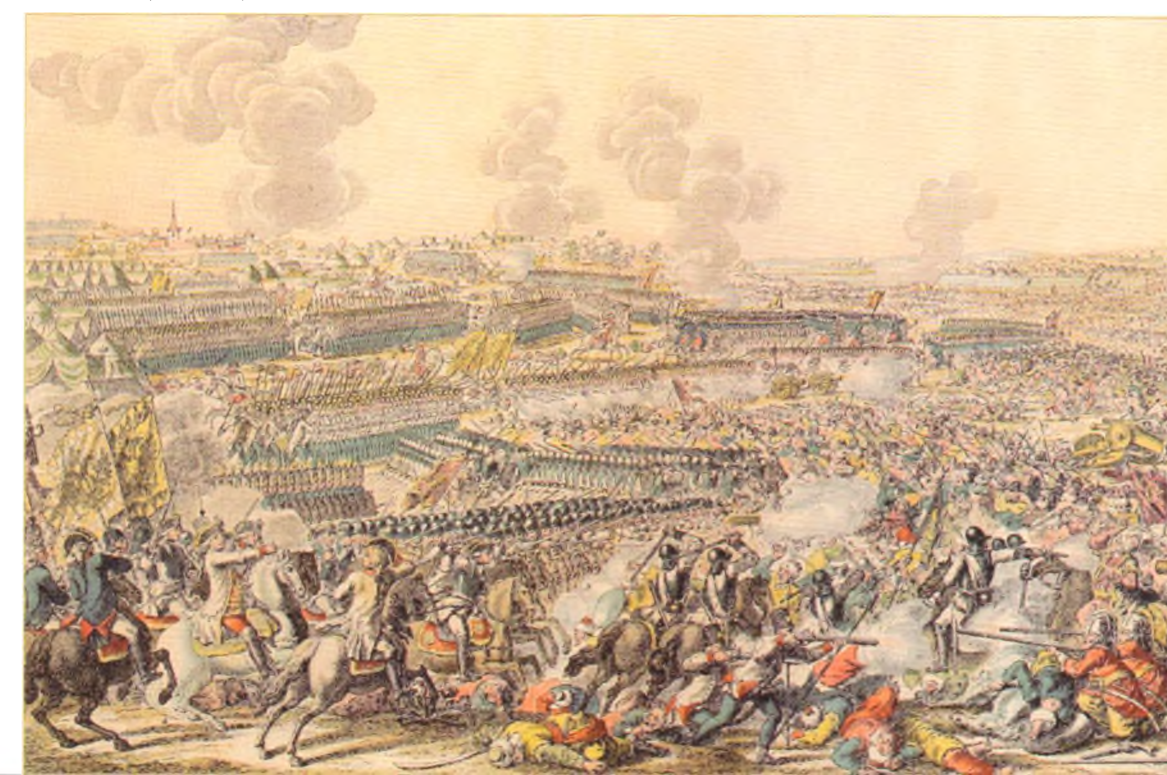
Tendința de concentrare a deciziei politice exclusiv în mâinile împăratului și la Viena a fost ilustrată de acțiunile austriecilor de deposedare treptată a stărilor de privilegiile ce le asigurau dominarea vieții publice a provinciei. În primul rând, solidaritatea stărilor a fost contestată prin limitarea atribuțiilor Dietei (adunarea reprezentativă a țării) și prin instaurarea controlului decizional în cadrul acestui for, cei numiți de împărat depășind numărul deputaților cu mandate; de asemenea, prin convocarea tot mai rară a Dietei, în unele perioade mergându-se până la suspendarea întrunirii acesteia. Dreptul de *libera electio* a fost suprimat, competențele de ordin politic și atribuțiile economice ale Dietei au fost limitate, o parte a veniturilor, cele socotite regaliene, au fost transferate Tezaurariatului. În urma presiunilor Curții vieneze, Dieta Transilvaniei s-a transformat, în timp, dintr-un for legislativ într-o instituție cu funcțiuni executive. Începând cu 1762, odată cu perioada de accelerare a reformelor, Maria Terezia a renunțat la convocarea Dietei, această politică fiind continuată și de Iosif al II-lea.

Prefacerile instituționale au fost secondate - în intenția de a disloca sistemul constituțional bazat pe cele trei națiuni privilegiate și patru religii recepte - prin promovarea reformelor administrative menite să ofere

Gravură alegorică înfățișând supunerea Transilvaniei

Lupta între otomani și austrieci, octombrie 1789 *(reconstituire)*

Vienei un bazin fiscal mai larg, mai stabil şi mai sigur. Transilvania, în urma cesiunilor teritoriale pe seama Ungariei, a fost organizată din punct de vedere administrativ în 10 comitate, 5 scaune secuieşti, cu filiile lor, şi 9 scaune săseşti, cu două districte. Această organizare administrativă tradiţională a fost păstrată până în vremea lui Iosif al II-lea. La fel, Banatul a fost împărţit în 13, ulterior în 11 districte. În fruntea comitatelor se afla un comite suprem, numit de Guberniu, care din 1763, după înfiinţarea tablelor continue de judecată, îndeplinea şi atribuţii juridice. El era ajutat de un vicecomite ales de congregaţiile comitatense din rândurile nobilimii locale, de activitatea acestuia legându-se în cea mai mare parte gestionarea administraţiei şi justiţiei comitatense. Mai activau notari, medici, alţi funcţionari mărunţi, comisari, administratori, temniceri, executori judecătoreşti, curieri, străjeri, portari.

Autonomiile administrative locale - cea a saşilor şi cea a secuilor - au suferit de-a lungul secolului modificări mai mult sau mai puţin importante. În timp ce autonomia administrativă a saşilor s-a păstrat în cadrele sale tradiţionale, lumea secuiască a suportat o schimbare esenţială. Datorită renunţării la funcţiile ostăşeşti ale secuilor, din rândurile lor nu a mai fost ales niciun căpitan suprem. Autonomiile administrative locale au subzistat până la reformele lui Iosif al II-lea din 1783-1784, când principatul a fost împărţit în 10, apoi în 11 comitate, grupate în 3 districte, Cluj, Sibiu şi Făgăraş, având fiecare în frunte un comisar regal, reprezentant direct al împăratului. Această organizare administrativă a durat doar până la revocarea reformelor iosefine, în 1790.

Iniţiativele imperiale intervenite în secolul al XVIII-lea în Transilvania şi Banat au avut ca obiectiv alinierea şi subordonarea structurilor provinciale faţă de politica manifest centralizatoare a Habsburgilor. Au însemnat, în acelaşi timp, un mijloc de modernizare a societăţii, de îmbunătăţire a soartei supuşilor în spiritul ideilor absolutismului luminat.

ŢĂRILE ROMÂNE ÎN SEC. AL XVIII-LEA ŞI LA ÎNCEPUTUL SEC. AL XIX-LEA

5 Reformismul secolului al XVIII-lea

Sfârşitul secolului al XVII-lea marchează trecerea de la „mica" la „marea Europă", prin recuperarea creştinătăţii orientale şi extinderea frontierelor Europei clasice spre partea răsăriteană a continentului. „Marea Europă" inaugura debutul secolului Luminilor, debutul luptei „între vechi şi nou, laic şi religios, raţional şi iraţional, libertate şi despotism".

Stema Imperiului Habsburgic cu blazoanele principatelor componente

Reformismul habsburgic

În Transilvania, conform opiniei lui L. Blaga, veacul al XVIII-lea a început deja în ultimul deceniu al secolului anterior, când Principatul Transilvaniei intra de facto în stăpânirea Imperiului Habsburgic. Încă din secolul al XVI-lea, Habsburgii au manifestat tendinţe expansioniste faţă de provincia intracarpatică, din raţiuni de ordin ereditar, politic, militar, economic, dar, în ciuda confruntărilor active şi latente dintre Imperiul Habsburgic şi cel Otoman, pentru succesiunea Regatului Ungar medieval în spaţiul carpato-dunărean, Habsburgii nu au reuşit să îndeplinească dezideratul stăpânirii Transilvaniei. Datorită crizei pe care a traversat-o puterea otomană în ultimele decenii ale veacului al XVII-lea, raportul de forţe în zonă s-a modificat decisiv în favoarea Habsburgilor.

Folosindu-se de presiunea armatei imperiale, dar şi de tratative desfăşurate cu principele Mihail Apafi (1661-1690) şi cu reprezentanţii stărilor transilvănene, împăratul Leopold I de Habsburg (1658-1705) a reuşit să obţină denunţarea suzeranităţii otomane şi acceptarea protecţiei imperiale (prin Tratatul din 9 mai 1688). Pentru a confirma noua realitate, la 4 decembrie 1691, împăratul a emis aşa-numita Diplomă leopoldină, care vreme de 150 de ani a servit drept constituţie noii provincii integrate în imperiu. Diploma menţine vechile hotărâri constituţionale ale ţării (*Tripartitum*-ul lui Werböczy, *Approbatae* şi *Compilatae Constitutiones*), recunoscând naţiunile privilegiate şi religiile recepte, românii ortodocşi fiind excluşi în continuare de la viaţa politică a principatului. Actul care a confirmat *de jure*, în virtutea dreptului internaţional, integrarea Transilvaniei în Imperiul Habsburgic a fost Tratatul de la Karlowitz din 1699. Recunoaşterea şi confirmarea vechilor libertăţi şi privilegii ale Transilvaniei din partea noilor stăpâni, Habsburgii, au consolidat identitatea tradiţională a stărilor, la care acestea vor apela în permanenţă în faţa încercărilor de schimbare preconizate de imperiali.

Din această cauză, eforturile Habsburgilor de a deţine controlul decisiv şi exclusiv în Transilvania au cunoscut sinuozităţi, înaintări şi reveniri. De la 1691 până la 1740, perioadă ce cuprinde domniile împăraţilor Leopold I (1658-1705), Iosif I (1705-1711) şi Carol al VI-lea (1711-1740), Transilvania traversează o etapă de prereformism. Următoarele patru decenii, coincizând cu domnia împărătesei Maria Terezia (1740-1780), sunt ani în care Transilvania cunoaşte importante prefaceri de ordin politic,

Monedă de epocă cu chipul lui Carol al VI-lea

Palatul imperial (Schönbrun) de la Viena

economic, social, fiscal, datorită unei politici reformatoare cu caracter strict pragmatic.

Cele mai semnificative mutaţii s-au desfăşurat pe parcursul unui singur deceniu, 1780-1790. În aceşti ani, în Transilvania, dar şi în restul imperiului, împăratul Iosif al II-lea a aplicat politica absolutismului sau a despotismului luminat, influenţat de ideile iluminismului francez, dar mai ales de ale celui

Împărăteasa Maria Terezia, pictură de Martin van Meytens

german (*Aufklärung*), prin operele lui Hugo Grotius, Christian Wolff şi Samuel Pufendorf. Iosefinismul a fost un curent de gândire politico-filosofică şi o practică de guvernare, concretizat prin măsuri care atingeau toate domeniile vieţii publice, având ca scop realizarea unui stat puternic centralizat şi asigurarea fericirii supuşilor, după cunoscuta butadă „totul pentru popor, dar nimic prin popor".

În 1767, Le Mercier de La Rivière afirma, în lucrarea sa *L'Ordre naturel et essentiel des societés politiques,* că există două tipuri de despotism: unul artificial, „teribil şi dezastruos" şi unul natural, „necesar fericirii supuşilor". Iosif al II-lea a fost un adept al despotismului natural şi, chiar dacă înainte de moarte şi-a abrogat aproape toate măsurile, pentru populaţia românească „tolerată" din Transilvania domnia sa a însemnat naşterea speranţei care, în final, va duce la emanciparea lor politică.

Fundamentele teoretice ale concepţiei de toleranţă iosefină au fost identificate de istoricii austrieci I. Beidtel şi H. Voltelini. Aceştia au studiat principiile ce se degajă din corespondenţa lui Iosif al II-lea cu Maria Terezia şi informaţiile legate de educaţia împăratului, ajungând la concluzia că originile ideilor toleranţei iosefine se află în principal în concepţia dreptului natural german (Pufendorf, Wolff şi Thomasius) şi prea puţin în influenţele iluminismului francez. Printre lucrările studiate de împărat s-a aflat şi compendiul de drept natural întocmit, cu unele modificări, de Chr. A. Beck, pe baza operei lui S. Pufendorf, *De officio hominis et civis secundum legem naturalem.* Tot aici au fost cuprinse şi idei din lucrarea *Anti-Machiavelli,* scrisă de Frederic cel Mare al Prusiei.

Concepţia lui Pufendorf despre relaţia stat-biserică, exprimată în 1687 în lucrarea *De habitu religionis christianae ad vitam civilem*, l-a influenţat de asemenea pe împărat. Pufendorf crede că statul trebuie să decidă dacă aplică toleranţă confesiunilor care se opun religiei oficiale; în situaţia în care numărul celor care au altă religie decât cea oficială este atât de mare încât eventualul lor exil ar afecta grav interesele statului, atunci suveranul este „obligat" să-i tolereze. Forţa şi persecuţia nu vor converti pe nimeni şi oamenii nu pot fi salvaţi contra voinţei lor, credinţa fiindu-le dată de către Dumnezeu. Religia naturală este situată deasupra tuturor religiilor, ea îi obligă pe oameni să-şi îndeplinească obligaţiile faţă de stat. Suveranul, la rândul său, trebuie să respecte religia supuşilor, iar supuşii trebuie să fie fideli împăratului.

Împăratul Iosif al II-lea, tablou de Georg Decker

Corespondenţa dintre Maria Terezia şi fiul său ilustrează şi mai clar definiţia pe care Iosif al II-lea o dă toleranţei religioase: permisiunea acordată tuturor cetăţenilor care sunt folositori statului să aibă pământuri, meserii, să exercite funcţii ce pot aduce avantaje, indiferent de credinţa pe care o profesează. Observăm astfel că, pe lângă sursele teoretice sus-amintite, toleranţa practicată de împărat are la bază şi considerente de ordin economic.

A treia sursă a toleranţei iosefine poate fi considerată chiar experienţa personală a împăratului. După cum se cunoaşte, imperiul cuprindea un număr mare de protestanţi care desfăşurau activităţi economice prospere. Cu toate acestea, în 1752 Maria Terezia a abrogat privilegiile deţinute de protestanţii din Boemia, rezultatul fiind declanşarea unei puternice mişcări anticatolice. Pentru că împărăteasa refuza recunoaşterea libertăţilor religioase, Iosif al II-lea a intervenit pe lângă mama sa, pentru a o convinge să fie tolerantă, să nu îi mai persecute pe protestanţi. Prin vizitele numeroase pe care le-a făcut în provincii, împăratul a ajuns să înţeleagă necesitatea şi importanţa adoptării unei atitudini tolerante în materie religioasă. El a vizitat şi Transilvania în anul 1773, luând contact cu realităţile politice şi religioase de aici.

Tronul imperial de la Viena

Imediat după ce a ajuns la conducerea monarhiei, convins fiind că omogenitatea confesională nu este de lungă durată și nici de dorit, în condițiile în care ponderea altor religii decât cea oficială era semnificativă în imperiu, Iosif al II-lea a adoptat măsuri concrete. Gradual, a abolit practicile represive tradiționale la adresa necatolicilor și a suspendat orice formă de cenzură civilă și religioasă, între decembrie 1780 și martie 1781. La 8 iunie 1782 a emis patenta de abolire a cenzurii.

Primul edict de toleranță al lui Iosif al II-lea a fost promulgat la Linz, în 13 octombrie 1781, pentru Austria Superioară. Patentele de toleranță pentru celelalte părți ale imperiului a fost emise: pentru Ungaria la 25 octombrie, Moravia și Styria la 27 octombrie, Boemia la 30 octombrie, Krajna la 3 noiembrie, Transilvania la 8 noiembrie, Galiția la 10 noiembrie, Țările de Jos austriece la 12 noiembrie, Schleswig la 30 martie 1782, Lombardia la 30 mai 1782. Toate aceste patente, adaptate provinciilor cărora se adresau și care diferă unele de altele într-o măsură mai mică sau mai mare, aparțin ansamblului coerent al politicii iosefine, *Toleranzpolitik*.

Într-un astfel de orizont teoretic, imperialii s-au străduit să-și consolideze pozițiile în Transilvania, opunând nobilimii maghiare tradiționaliste încurajarea sașilor, dar mai cu seamă a românilor. Pasul decisiv în organizarea instituțiilor supreme de guvernare ale principatului l-a făcut Leopold I, prin Diploma leopoldină. Transilvania, separată de Ungaria, își continua existența ca principat intrat în componența Imperiului Habsburgic, bucurându-se de o relativă autonomie. Titlul de principe al Transilvaniei era deținut de către împărat, dar el conducea țara prin guvernatori și chiar generali comandanți. Pentru administrarea Transilvaniei, în 1692 a fost înființat Guberniul, care avea în competență toate problemele vieții publice. Din 1694, Guberniul a avut

EUROPA LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA (HARTĂ DE EPOCĂ)

o reprezentanță la Viena, numită Cancelaria Aulică a Transilvaniei, cu rol de coordonare între monarh și autoritățile transilvănene. Cancelaria avea în frunte un cancelar aulic și șase consilieri, fiind, în realitate, instituția supremă de conducere a Transilvaniei. Dieta a fost menținută, dar i s-au restrâns permanent atribuțiile, pierzându-și mai ales prerogativa cea mai importantă, alegerea principelui.

Carol al VI-lea nu a operat modificări în sistemul de guvernare moștenit de la tatăl și fratele său. Neavând nici puterea și nici dorința de a reforma un imperiu divizat, a menajat particularismele locale, privilegiile dietale, reducând controlul regal la un nivel minim.

Fiica lui Carol, Maria Terezia, conștientizând necesitatea centralizării și a omogenizării vastului Imperiu Habsburgic, a adoptat o concepție de guvernare radical diferită de aceea a tatălui său. Sfătuită de oameni politici competenți (contele Friedrich Wilhelm von Haugwitz și contele Kaunitz), Maria Terezia a luat o serie de măsuri pe care le putem sesiza atât la nivelul întregului imperiu, cât și, în particular, în Transilvania. În 1761 s-a creat Consiliul de Stat, o instituție cu rol consultativ, suprapusă celorlalte oficii aulice.
În Transilvania, dacă până în 1740 Dieta era convocată anual, de la această dată forul suprem al stărilor nobiliare s-a întrunit doar la porunca împărătesei.

Între 1762 și 1791 Dieta nu a mai fost convocată nicio singură dată. Această măsură reflectă clar tendința puterii stăpânitoare de creștere a ponderii forurilor centrale și de reducere a influenței organelor reprezentative ale stărilor, pentru a consolida centralizarea politică a imperiului. Iosif al II-lea a continuat politica de

Stema familiei Habsburgilor

centralizare, măsurile introduse în timpul domniei sale lovind puternic în privilegiile stărilor. În 1782, împăratul a unit cancelariile ungară și transilvăneană, competențele noii instituții cuprinzând toate domeniile de activitate, cu excepția bisericii, a fundațiilor, a școlii și a cenzurii.

Dacă la începutul secolului al XVIII-lea stările, în virtutea compromisurilor realizate cu Viena în 1691 și 1711, își exercitau privilegiile aproape nestânjenit, odată cu Maria Terezia lucrurile s-au schimbat. Împărăteasa a căutat o cale de mijloc între absolutismul infiltrat de idei iluministe și întocmirile juridice constituționale pe care se întemeia regimul de stări. Pentru a consolida încorporarea Transilvaniei în imperiu, a numit în administrație funcționari catolici, puternic atașați de dinastie. Iosif al II-lea a dus o politică absolutistă de eliminare a tuturor particularismelor locale, statul căpătând în timpul său un aspect dictatorial. împăratul guverna singur, fără a ține seama de corpurile intermediare. Rolul de administrare a țării în numele puterii imperiale, de control al funcționarilor din administrație îl avea Guberniul transilvănean.

După ce Dieta dispăruse, practic, din rândul centrelor de putere încă din vremea Mariei Terezia, iosefinismul a lichidat și al doilea bastion al regimului de stări, autonomia jurisdicțională, prin reorganizarea administrativă a Transilvaniei în 10, apoi în 11 comitate, prin decretele din anii 1783-1784. Principala consecință a acestei reforme a fost eliminarea sistemului anacronic al „celor trei națiuni", în noile comitate locuind de acum împreună sași, secui, unguri și români.

Sub raport juridic, în secolul al XVIII-lea suveranii au urmărit modernizarea și uniformizarea justiției, pentru ca aceasta să fie valabilă pentru toți locuitorii principatului. În Transilvania funcționa *Tabla Regia in Magna Transilvaniae Principatu judiciaria.* Justiția se exercita în două instanțe: Tabula continuă a comitatelor, districtelor și scaunelor secuiești și *Forum Revizorium,* care examina cauzele primului for. În timpul Mariei Terezia s-au generalizat Codul civil și cel penal care îi poartă numele, iar în 1776 a fost desființată tortura. În 1787, Iosif al II-lea a reeditat Codul penal terezian, pedeapsa capitală fiind suprimată.

Pentru aplicarea politicii economice imperiale, prin Diploma leopoldină s-a înființat Tezaurariatul. În conformitate cu ideile mercantiliste ale timpului, Carol al VI-lea a depus eforturi pentru dezvoltarea comerțului și a industriei, fără să facă însă nimic pentru îmbunătățirea stării țăranilor. Reformele tereziene au vizat modernizarea economiei, punerea în valoare a resurselor, stimularea manufacturilor, comerțului, mineritului. Pentru Transilvania, o mare semnificație a avut legislația socială

HARTA IMPERIULUI HABSBURGIC CU PORTRETELE DINASTICE ȘI CU BLAZOANELE PRINCIPATELOR COMPONENTE

a împărătesei, elaborată între 1747 şi 1769, prin care puterea statală intervenea în relaţia dintre stăpânii de pământ şi ţărani, încercând o îmbunătăţire a situaţiei acestora din urmă. Un efect favorabil asupra românilor l-au avut şi măsurile de extindere a organizării graniţelor militare şi în Transilvania, în 1761 — 1762. Lipsiţi de drepturi, românii aveau şansa de a obţine, prin înrolare, pământ ereditar, emanciparea din statutul iobăgesc, dezvoltarea învăţământului. Formarea regimentelor de graniţă a jucat un rol deosebit de important în ascensiunea politică a românilor ardeleni şi chiar în îmbunătăţirea situaţiei lor economice. În principat staţionau patru regimente de cavalerie şi două de infanterie. Puterea militară era subordonată direct Consiliului Aulic de Război.

Iosif al II-lea a aplicat în domeniul economic nu doar teoriile mercantiliste, ci şi pe cele fiziocratice. Drept consecinţă imediată a Răscoalei lui Horea, împăratul a promulgat, la 22 august 1785, patenta prin care suprima dependenţa personală a iobagilor.

Printre cele mai importante reforme tereziene şi iosefine se numără cele legate de dezvoltarea învăţământului. Politica şcolară a celor doi suverani s-a condus după principiul că şcoala trebuie să crească înainte de toate buni producători şi, prin urmare, buni contribuabili, buni soldaţi, buni cetăţeni, fără deosebire de neam sau confesiune. Pe această direcţie se înscriu Ratio Educationis (1777) şi Norma Regia (1781), care instituie învăţământul elementar gratuit şi obligatoriu.

Stema Principatului Transilvaniei

Principala consecinţă a acestei legislaţii şcolare a fost dezvoltarea unei elite intelectuale româneşti capabile să susţină, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, lupta pentru emancipare.

În concluzie, prin măsurile adoptate în Transilvania, Curtea vieneză a urmărit, pe lângă omogenizarea şi ridicarea nivelului de dezvoltare al acestei provincii, transformarea tuturor cetăţenilor în supuşi fideli, instruiţi şi capabili de a contribui la nevoile militare şi economice ale imperiului.

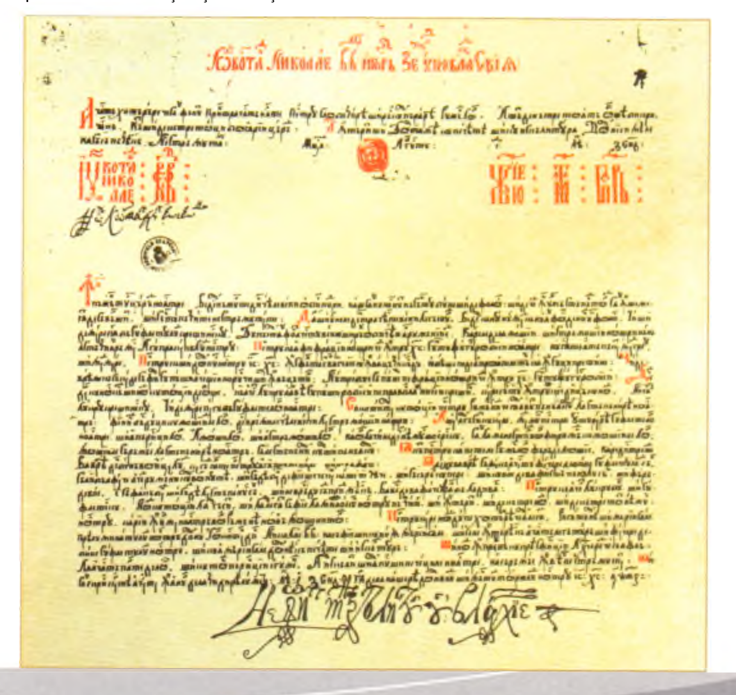
Reformismul fanariot

Prin impunerea regimului fanariot în Ţara Românească şi Moldova, Poarta a avut în vedere consolidarea autorităţii ei asupra celor două principate, mai ales ca urmare a consolidării puterii Habsburgilor în Transilvania şi a expansiunii Rusiei spre sud-estul Europei. Decizia Porţii a fost de asemenea încurajată de frecventele manifestaţii antiotomane din aceste două ţări.

În contradicţie cu domnii pământeni, care erau tentaţi să coopereze cu adversarii sultanului, Imperiul Habsburgic şi Ţaratul Rusesc, liderii fanarioţi erau integraţi în ierarhia imperiului (înainte de a ajunge domni, ei trebuiau de obicei să fie mari-dragomani), dovedindu-se a fi loiali Porţii pe scaunele domneşti de la Iaşi şi Bucureşti. Soluţia fanariotă a fost deci un compromis între a păstra statutul de autonomie al Principatelor şi a impune administraţia otomană în aceste două teritorii. Înfiinţarea unui paşalâc la nord de Dunăre nu mai era posibilă în veacul al XVIII-lea, deoarece nici Viena, nici Sankt-Petersburgul nu ar fi tolerat acţiunea, iar o asemenea politică ar fi înstrăinat definitiv aristocraţia moldoveană şi valahă. Astfel, statutul de autonomie al Principatelor era păstrat, impunându-i-se însă limitări considerabile. Alegerea principelui de către boieri, care devenise oricum o formalitate, a fost complet abolită în 1730. După această dată, principii erau numiţi direct de către sultan, fiind consideraţi înalţi funcţionari ai Porţii, deci puteau exercita o autoritate mai mare asupra boierilor.

Impunerea regimului fanariot nu a fost însă percepută în societatea românească drept o ruptere cu tradiţia. Chiar şi înainte de anii 1711, respectiv 1716, scaunele domneşti de la Iaşi şi Bucureşti fuseseră ocupate şi de domni greci. Cel mai concludent exemplu este oferit de Nicolae Mavrocordat, cel care a inaugurat regimul fanariot în ambele principate. Domn al Moldovei în anii 1709-1710, el era înrudit cu Constantin Brâncoveanu; când a ajuns principe în Ţara Românească, a insistat ca Radu Popescu — cronicarul curţii sale — să demonstreze descendenţa sa din domnul moldovean Alexandru cel Bun (1400-1432). Aristocraţia Moldovei şi a Ţării Româneşti a înţeles că în 1711/1716 a avut loc o schimbare politică importantă doar câteva decenii mai târziu, când reformele domnilor

Hrisovul din 5 august 1746 al lui Constantin Mavrocordat prin care era desfiinţată şerbia în Ţara Românească

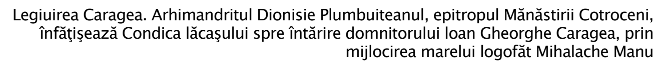

Ioan Vodă Caragea este autorul indirect al Legiuirii Caragea

fanarioţi au început să încalce privilegiile boierilor.

Într-adevăr, secolul fanariot (1711/1716-1821) poate fi definit ca unul al reformelor: toate domeniile vieţii sociale - finanţe, agricultură, justiţie, administraţie, biserică şi cultură - au suferit un proces de largă reorganizare, care a dus la fondarea societăţii româneşti moderne.

Secolul al XVIII-lea a marcat apogeul exploatării otomane; pe lângă cererile de bani, grâu, oi, lemn etc., mai erau şi sumele considerabile plătite de către fanarioţi Porţii pentru a obţine sau pentru a-şi putea păstra tronul. Rapoartele delegaţilor la Poartă ai lui Constantin Mavrocordat, cea mai remarcabilă personalitate a domniilor fanariote, arată că aceştia trebuiau să ducă o adevărată „diplomaţie coruptivă" pentru a putea obţine, prin cadouri şi bani, bunăvoinţa sultanului. Schimbările frecvente ale domnilor deveneau un prilej pentru cheltuieli suplimentare, sumele fiind de regulă recuperate prin taxe noi. Astfel, domnii fanarioţi erau prinşi într-un cerc vicios; pentru a satisface cererile Porţii şi pentru a uşura criza fiscală şi demografică, erau constrânşi la reformarea sistemului de impozitare, pentru a asigura stabilitatea şi a lărgi numărul ţăranilor contribuabili. Din păcate, absenţa oricărei reglementări cu privire la cererile materiale ale Porţii şi rivalitatea pentru tron au ruinat orice efort de a introduce o disciplină fiscală prin specificarea valorii taxei şi a timpului în care aceasta trebuia să fie plătită. În ciuda acestor obstacole, Nicolae Mavrocordat şi îndeosebi fiul său Constantin au încercat să reorganizeze sistemul fiscal. Măsurile luate de Constantin Mavrocordat constau în stabilirea unei taxe generale ce putea fi plătită în patru rate, în abolirea sistemului responsabilităţii fiscale colective, una din principalele cauze ce duceau la fuga ţăranilor, şi, în fine, în limitarea numărului de categorii sociale privilegiate, scutite de taxă, în scopul de a mări numărul total de contribuabili.

Reforma fiscală a mai adus cu sine şi alte schimbări. Domnii fanarioţi şi-au dat seama că nu puteau izola situaţia fiscală de alte aspecte ale vieţii sociale. Stabilitatea clasei de bază a contribuabililor fusese grav afectată de introducerea şerbiei, care plasa ţăranul sub stricta autoritate a boierului, înţelegând prin aceasta şi abuzuri de ordin judiciar şi administrativ. Abolirea şerbiei, decretată în secolul al XVIII-lea atât în Moldova, cât şi în Ţara Românească, a avut ca scop secundar limitarea autorităţii boierilor. În contextul păstrării autonomiei Ţării Româneşti şi a Moldovei, boierii şi-au păstrat doar funcţia de parteneri ai principelui la guvernarea ţării. Subordonarea boierilor autorităţii principelui era necesară pentru a întări controlul otoman asupra Principatelor şi a înăbuşi orice efort al pretendenţilor locali de a suprima acest control. Această alianţă a fost, de asemenea, una dintre ţintele reformismului fanariot. În ceea ce priveşte populaţia de pe domeniile boiereşti, aceasta era împărţită în două categorii, şerbi şi ţărani liberi, atribuţiile celor din urmă fiind stabilite printr-un contract cu stăpânul domeniului. Şerbii erau supuşi strictei autorităţi a conducătorului lor laic sau ecleziastic. În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, în special în Moldova, a existat tendinţa de a-i echivala pe ţăranii şerbi cu ţiganii robi şi de a-i transforma pe ţăranii liberi în şerbi dacă stăteau, pe bază contractuală, pe acelaşi domeniu timp de cel puţin doisprezece ani. În Ţara Românească s-a manifestat, în paralel, o tendinţă opusă, care stabilea un sistem de datorii pentru şerb, statutul acestuia fiind astfel apropiat aceluia al ţăranului liber aflat pe domeniul boieresc cu contract de muncă. Pentru a pune capăt migraţiilor populaţiei rurale, care căuta să găsească un sistem cu datorii feudale mai uşoare, principele a căutat să uniformizeze obligaţiile ţăranului faţă de stăpânul domeniului pe tot cuprinsul ţării. în prima fază, reglementările îi aveau în vedere doar pe ţăranii liberi, obligaţiile lor fiind limitate la douăsprezece zile pe an în favoarea moşierului şi la anumite taxe în bani. Pentru ca şerbii să poată fi transferaţi din sistemul de muncă neregulată în cel de muncă regulată a fost necesară abolirea autorităţii senioriale, cu alte cuvinte a şerbiei. Presat de o acută criză demografică şi

Legiuirea Caragea. Arhimandritul Dionisie Plumbuiteanul, epitropul Mănăstirii Cotroceni, înfăţişează Condica lăcaşului spre întărire domnitorului Ioan Gheorghe Caragea, prin mijlocirea marelui logofăt Mihalache Manu

fiscală cauzată de fuga ţăranilor împovăraţi de taxele copleşitoare impuse de predecesorul său Mihail Racoviţă, Constantin Mavrocordat a decretat, pe 1 martie 1746, că şerbii care vor reveni în ţară vor deveni oameni liberi. Urmarea firească a fost desfiinţarea şerbiei; astfel, pe data de 5 august 1746, şerbia este condamnată ca venind în contradicţie cu învăţătura creştină. Stăpânii de şerbi au fost rugaţi să îi elibereze pe aceştia pentru a-şi mântui sufletele, cei care refuzau să o facă fiind obligaţi să accepte zece taleri din partea şerbului în schimbul libertăţii. În acest fel, cele două categorii de ţărani au fost unite, cu toţii devenind arendaşi, cărora le revenea obligaţia de a lucra douăsprezece zile pe an pentru moşierul lor. Dijma a rămas, în continuare, elementul de bază al rentei feudale.

Grigore Ghica

În Moldova, unde rezistenţa boierilor a fost mai puternică, iar criza financiară şi demografică mai puţin acută, statutul şerbilor a fost redefinit în 7 aprilie 1749: ei deveneau în mod legal arendaşi, având voie să-şi părăsească satul, obligaţia lor faţă de moşier fiind stabilită la douăzeci şi patru de zile de muncă pe an. Ţăranii liberi aveau o obligaţie de douăsprezece zile de muncă pe an, diferenţa dintre cele două categorii provocând tensiuni până în anul 1766, când principele Grigore Ghica a stabilit o datorie generală de douăsprezece zile de muncă pe an şi a introdus nartul, care sporea norma de muncă.

Reformele s-au extins, de asemenea, şi în domeniile administrativ şi juridic. Pentru a întări puterea principelui şi pentru a elimina competenţele judiciare locale, Constantin Mavrocordat a numit o pereche de ispravnici în fiecare judeţ din Moldova şi Valahia, aceştia având competenţe administrative, fiscale şi judiciare. Pentru a proteja contribuabilii în faţa abuzurilor funcţionarilor domneşti care ar fi putut căuta beneficii pe cheltuiala lor, Constantin Mavrocordat a introdus salarizarea acestor funcţionari.

Pentru a moderniza sistemul juridic a fost introdus un protocol care nota verdictele şi sentinţele date de principe în Registrul domnesc. De asemenea, au fost promulgate legi vaste: Pravilniceasca condică a lui Alexandru Ipsilanti în 1780, Legiuirea Caragea în 1818, în Ţara Românească, şi Codul lui Scarlat Callimachi (1816—1817) în Moldova, conţinând influenţe franceze şi austriece.

Reformele fanariote au fost lipsite de continuitate, deoarece, cu excepţia domnilor Nicolae şi Constantin Mavrocordat şi Alexandru şi Constantin Ipsilanti, principii au fost personalităţi slabe şi deseori doar nişte profitori.

Prin efortul lor de a elimina elementele perimate ale feudalismului şi de a promova modernizarea principalelor structuri ale societăţilor moldoveană şi valahă, principii fanarioţi au adoptat o politică de absolutism luminat, mulţi dintre ei comportându-se ca precursori ai marilor personalităţi ale absolutismului luminat european, cum ar fi cazul împăratului Iosif al II-lea, care a abolit şerbia în Transilvania cu patru decenii mai târziu decât Mavrocordat în Ţara Românească şi Moldova. Există totuşi o diferenţă între domnii fanarioţi şi despoţii luminaţi ai Europei secolului al XVIII-lea: în timp ce aceştia din urmă au introdus elemente capitaliste în sistemul feudal fără să-i modifice temeliile, principii fanarioţi au modernizat societatea Moldovei şi a Valahiei prin dezvoltarea mecanismului de exploatare feudală în folosul Porţii. Dominaţia otomană, prin natura sa arbitrară, a constituit principalul obstacol în calea dezvoltării capitalismului în cadrul societăţilor moldoveană şi valahă. De altfel, suzeranitatea otomană a contribuit la marginalizarea societăţii româneşti, întâi în cadrul Imperiului Otoman şi apoi - în urma Tratatului de la Adrianopol din 1829, când Poarta a pierdut monopolul comercial asupra Principatelor Române - în circuitul european.

Alexandru Ipsilanti

6 Iluminismul politic românesc

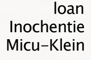
Întărirea bisericii unite s-a făcut prin sporirea numărului credincioşilor, prin obţinerea unor domenii funciare în stare să suporte întreţinerea şi prosperitatea bisericii, prin impunerea unui standard cultural şi de instruire teologică prin înfiinţarea de şcoli la toate nivelurile, a mănăstirii, bibliotecii şi tipografiei de la Blaj.

Catedrala catolică din Alba-Iulia

Ioan Inochentie Micu-Klein (1692-1768)

Caracterizat ca un Aufklärer, episcopul greco-catolic Inochentie Micu-Klein a dezvoltat un program de edificare instituţională, culturală şi politică cu o viziune amplă, în numele întregii naţiuni române din Transilvania. Acest program confesional şi politic s-a alimentat din ideile Reformei catolice şi din spiritul tridentin, beneficiind de atmosfera înnoitoare ce domnea în imperiu. În plan ecleziastic, programul s-a tradus în instruirea şi educarea clerului unit, în strădania de aliniere a sa la preceptele vieţii morale, de asanare a condiţiilor sale de existenţă. În planul politicii naţionale, demersurile episcopului i-au vizat atât pe clerici, cât şi pe laici, de la nobilii români din Făgăraş, Hunedoara şi Chioar la ţărănimea dependentă răspândită pe întreg teritoriul Transilvaniei. A militat pentru uşurarea sarcinilor iobăgimii, pentru respectarea scutirilor preoţilor, pentru reprezentarea românilor în nume etnic în instituţiile locale şi centrale ale principatului. A solicitat o mai largă reprezentare a clerului în Dietă şi un post de consilier în Guberniu, încât, aşa cum afirma în 1735 episcopul, „să nu se hotărască nimic de noi fără de noi şi în absenţa noastră".

Ioan Inochentie Micu-Klein

Samuil Micu a descris astfel cele două direcţii ale activităţii episcopului Inochentie Micu — consolidarea instituţională şi a identităţii bisericii unite şi afirmarea naţiunii române într-o poziţie politică similară cu a celorlalte naţiuni ale Transilvaniei (maghiari, saşi, secui): „dacă au venit în Ardeal nu au şezut să odihnească, nici să-şi adune avuţie, ci îndată ca un apostol şi adevărat episcop şi bun părinte al neamului românesc s-au apucat de lucrul evanghelicesc şi de propovedanie, umblând prin sate şi învăţând norodul". Lupta purtată de episcopul Inochentie Micu-Klein s-a desfăşurat în cadrele legalismului petiţionar, memoriile sale fiind adresate împăratului, Guberniului, Dietei, Cancelariei Aulice, altor înalte foruri şi oficialităţi de la Viena şi Roma, însuşi papei Benedict al XIV-lea. Cererile sale au fost reluate, dezvoltate, argumentate în repetate rânduri, formulate în numele tuturor românilor uniţi, de la cler şi nobilime la micii slujbaşi, militari şi ţărani. Argumentarea revendicărilor, formulate în numele întregii naţiuni române, al preoţilor şi laicilor uniţi, s-a dezvoltat într-o triplă perspectivă. Pe de o parte, episcopul a invocat cele două diplome ale unirii cu Roma, mai ales prevederile celei de-a doua Diplome leopoldine (1701), care stipula ridicarea clerului şi a laicilor uniţi la statutul catolicilor. În cazul românilor de pe *Fundus Regius,* episcopul s-a folosit de Andreanum (1224), privilegiul acordat saşilor din Transilvania de regele Andrei al II-lea, socotind că libertăţile, scutirile şi imunităţile sale au fost conferite întregii populaţii de pe Pământul Regesc şi că de ele trebuie să beneficieze şi românii. Pe de altă parte, revendicările formulate de Inochentie Micu-Klein s-au situat în orizontul argumentului

istoric, al vechimii românilor în Transilvania, al originii lor romane, al continuităţii de vieţuire pe aceste meleaguri, un orizont recuperat de neobositul episcop din *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* al domnului Moldovei, Dimitrie Cantemir. Nu în ultimul rând, registrul argumentelor cuprinde şi cameralismul habsburgic. În faţa acuzaţiilor de inconsistenţă a unirii religioase, Viena a dispus în 1739 realizarea unei duble conscrieri confesionale a românilor, una de către oficialităţile laice din comitate, districte şi scaune, alta de către autorităţile ecleziastice. În urma acesteia din urmă, Inochentie Micu-Klein a dovedit numărul dominant al românilor faţă de celelalte naţiuni şi, în consecinţă, aportul lor mai însemnat la purtarea sarcinilor fiscale, publice şi militare. Deschis ideilor cameralismului, episcopul a accentuat argumentul demografic, dovadă în acest sens fiind statistica clerului pe care a întocmit-o în vederea stabilirii unei juste concordanţe între sarcini şi obligaţii.

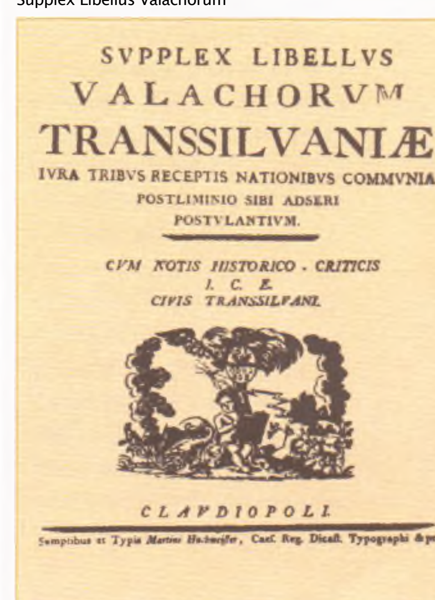
Catedrala greco-catolică din Blaj

Supplex Libellus Valachorum

Programul politic dezvoltat de Inochentie Micu-Klein în prima jumătate a veacului al XVIII-lea a căpătat un nou ecou în anii reformelor iosefine. În primul rând, baza socială a mişcării politice româneşti s-a lărgit. Oportunităţile oferite de Curtea de la Viena românilor de a se exersa şi consacra în funcţii administrative şi militare au configurat o elită socială a cărei conştiinţă de sine s-a profilat tot mai distinct. Lupta de emancipare naţională a românilor a preocupat şi preoţimea ortodoxă, dar mai cu seamă pătura funcţionarilor imperiali şi a ofiţerilor de origine română. Elita românească şi-a asumat o formaţie în principalele centre culturale ale Europei catolice, Roma şi Viena, şi în acelaşi timp a dezvoltat o pepinieră de intelectuali în plan local, printr-o atenţie deosebită arătată politicii şcolare, toate acestea în ambianţa benefică a reformelor tereziene şi iosefine. Revocarea reformelor lui Iosif al II-lea prin decretul din 28 ianuarie 1790, *Revocatio ordinationum,* şi politica de colaborare cu stările promovată de noul împărat Leopold al II-lea au determinat o creştere a susceptibilităţii în rândurile elitei româneşti. Calea aleasă de reprezentanţii săi pentru a-şi expune nemulţumirile şi doleanţele, în numele naţiunii întregi, se păstrează în limitele constituţionalismului şi ale petiţionalismului politic inaugurat de Inochentie Micu-Klein. Cu o bază socială mai largă, întrunind cele două biserici româneşti şi fiind expresia societăţii civile, a corpului funcţionarilor şi ofiţerilor români, mişcarea naţională a continuat să promoveze cauza românească la Curtea de la Viena prin intermediul memoriilor politice. Legalişti şi dinastici, românii s-au dovedit exponenţi ai spiritului Luminilor, care propovăduia îmbunătăţirea condiţiei supuşilor ca urmare a atenţiei şi grijii suveranului. „Bunul împărat" a constituit un mit care a girat raporturile dintre români şi Curtea de la Viena de-a lungul întregului secol, rămânând pe mai departe un orizont al aşteptărilor până la dizolvarea imperiului, la începutul secolului al XX-lea.

Revendicările *Supplex-ului* au reluat problemele integrate programului politic românesc de către Inochentie Micu-Klein, dar au adăugat şi altele noi, produse ale epocii postiosefine. Actul s-a făcut ecoul conştiinţei naţionale româneşti, fundamentând la nivelul elitei sociale principalele deziderate: egalitatea cu „naţiunile" istorice (maghiari, saşi, secui), accesul la funcţiile din administraţie şi la corpurile reprezentative ale vieţii politice, reprezentativitate proporţională în cadrul instituţiilor locale, dreptul la o adunare naţională, formată din laici şi feţe bisericeşti deopotrivă. Cererile românilor au fost întemeiate pe multiple raţiuni: a) istorice: vechimea încă din antichitate a românilor în Transilvania; b) legaliste: recunoaşterea drepturilor românilor de către împăraţii de la Viena, în special de către Iosif al II-lea, dar şi de către vechii regi ai Ungariei; c) de filosofie politică şi drept natural: meritul şi performanţa individului să fie criteriul promovării şi recompensării

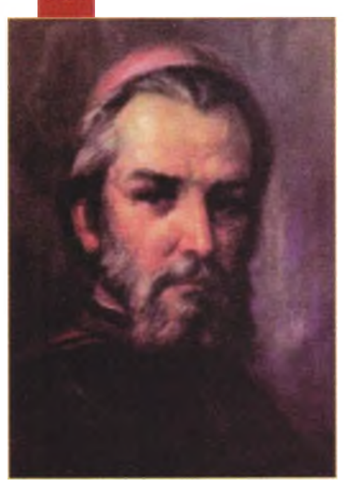
Supplex Libellus Valachorum

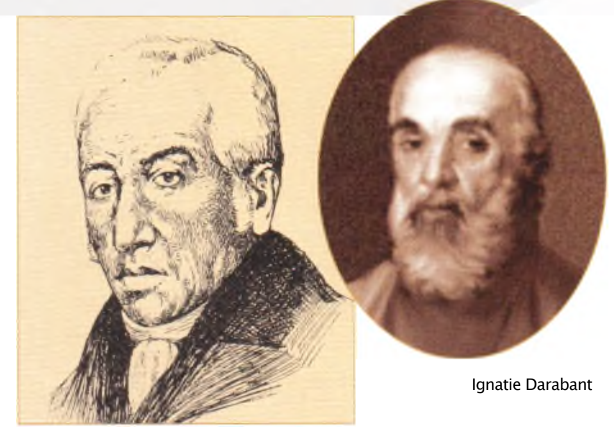

SVPPLEX LIBELLVS
VALACHORVM
TRANSSILVANIÆ
IVRA TRIBVS RECEPTIS NATIONIBVS COMMVNIA
POSTLIMINIO SIBI ADSERI
POSTVLANTIVM.

CVM NOTIS HISTORICO - CRITICIS
I. C. E.
CIVIS TRANSSILVANI.

CLAVDIOPOLI.

Ioan Inochentie Micu-Klein

Petru Maior

Ignatie Darabant

sale, indivizii, de la natură, din naştere, fiind egali, doar „răutăţile timpului" şi inechităţile sociale marginalizându-i; d) în fine, principiile politicii cameraliste şi ale fiziocratismului impuneau să se ţină seama că românii erau cei mai numeroşi locuitori ai Transilvaniei şi în aceeaşi măsură contribuabilii asupra cărora cădeau cele mai numeroase sarcini economice şi militare; or, la impuneri egale, românii solicitau cel puţin un tratament similar cu al celorlalte „naţiuni" ardelene.

Programul politic românesc cuprins în *Supplex* tindea să fisureze regimul constituţional al Transilvaniei, bazat pe cele trei naţiuni privilegiate şi pe cele patru religii recepte. Postiosefinismul, domnia lui Leopold al II-lea, caracterizată prin renunţarea la reformele anterioare şi colaborarea cu stările transilvănene, prin reconfirmarea condiţiilor din prima Diplomă leopoldină (din 4 decembrie 1691), a influenţat poziţia elitei sociale româneşti. Presiunile exercitate de stările transilvănene pentru eliminarea funcţionarilor români din administraţia centrală şi locală, pentru limitarea posibilităţilor de exprimare ale reprezentanţilor naţiunii române au determinat, pe de o parte, abuzuri şi acuzaţii de complicitate cu Răscoala lui Horea, iar pe de altă parte timorarea unora dintre conducători, dar şi evidenţierea unor atitudini ferme din partea altora. Între cei vizaţi ca extrem de ostili s-au numărat Ladislau Pop, fost vicecomite al Hunedoarei, cancelistul Aron Pop şi Iosif Meheşi, secretar la Cancelaria Aulică din Viena. În adunarea comitatensă a comitatului Hunedoara, întrunită la 2 iunie 1790, s-a redactat o petiţie trimisă Guberniului în care se cerea scoaterea acestor români din slujbe. Justificarea acestei petiţii rezida în faptul că funcţionarii Cancelariei Aulice trebuiau să fie din rândul stărilor, în timp ce Iosif Meheşi era feciorul unui simplu popă valah din Cluj-Mănăştur, fost iobag al iezuiţilor; la fel, relatau suplicanţii, preoţii au fost capii răscoalei de la 1784, Meheşi având relaţii şi legături cu conducătorii acesteia, pe care îi încurajase să meargă la Viena şi îi îndrumase în redactarea şi prezentarea plângerilor lor. Obiecţiile adunării comitatense hunedorene se întemeiau pe sistemul constituţional al Transilvaniei, care prevedea ca funcţionarii şi oficialii publici, civili, militari şi ecleziastici să fie recrutaţi din rândurile „fiilor ţării", ţara însemnând ordinele privilegiate, cele trei naţiuni ale Transilvaniei (maghiarii, saşii, secuii), condiţie care a străbătut de la un capăt la altul istoria principatului. Spectrul răscoalei ţărăneşti a fost cel care, în 1437, a determinat consolidarea unei uniuni frăţeşti a stărilor şi privilegiaţilor din Transilvania, pedepsirea aspră a tentativelor de insubordonare revenind, în primă instanţă, ordinelor privilegiate. Stările s-au afirmat ca apărătoare ale propriilor libertăţi şi privilegii, ale constituţionalismului şi ordinii publice, în timp ce românii erau văzuţi ca insurgenţi, nesupuşi şi de condiţie socială inferioară, aflaţi în afara „ţării" legale.

Împăratul Leopold al II-lea

Tocmai în opoziţie cu această atitudine a stărilor s-au angajat primele acţiuni petiţionare româneşti menite să contureze programul politic naţional sintetizat în *Supplex Libellus Valachorum*. Acţiunea a debutat din iniţiativa clericilor uniţi Ioan Para, vicarul Năsăudului, Ioan Halmaghi, vicarul Făgăraşului, şi Chirii Ţopa, protopopul unit al Sibiului, care s-au adresat episcopului Ioan Bob; o altă suplică a fost adresată apoi Guberniului ardelean, solicitând creşterea numărului românilor în Dietă. Ioan Para şi Petru Maior au redactat o petiţie adresată Dietei transilvănene, în speranţa prezentării sale, în cele din urmă, împăratului Leopold al II-lea. Cu toate că nu a fost până la urmă înaintat Curţii de la Viena, memoriul a avut o semnificaţie deosebită în lupta politică a românilor ardeleni, îndeosebi prin coerenţa ideilor şi argumentelor aduse în sprijinul revendicărilor. Mai mult decât atât, această petiţie a însemnat şi o lărgire a bazei sociale pe care s-a întemeiat şi în numele căreia a fost elaborat programul naţiunii române, prin manifestarea pe teren politic a unui nou element social, ofiţerimea, provenită din rândurile celor două regimente grănicereşti române din Transilvania. Tot cu această ocazie, în opoziţie cu atitudinea conciliantă a episcopului Blajului, s-a afirmat Ignatie Darabant, episcopul unit de Oradea, care s-a aflat printre iniţiatorii şi susţinătorii luptei politice româneşti.

Cel mai important act politic al mişcării de emancipare naţională l-a constituit, prin sistematizarea dezideratelor, a ideilor şi argumentelor enunţate, dar mai cu seamă datorită destinului

şi consecinţelor sale, *Supplex Libellus Valachorum* (1791). La redactarea memoriului au contribuit: Iosif Meheşi, Ioan Piuariu Molnar, Ignatie Darabant, Ioan Cosma, Aron Pop, Samuil Micu, Gheorghe Şincai, Petru Maior, Ion Budai-Deleanu ş.a. Documentul evidenţiază, într-o formă comprehensivă, temeiurile istorice şi juridice în virtutea cărora se justificau postulatele emancipării naţiunii române. „Gravaminele" naţiunii române exprimate în *Supplex* au fost următoarele:

1) să fie revocate şi desfiinţate în mod public numirile odioase şi pline de ocară, nedemne şi nedrepte, la adresa românilor, ca acelea de toleraţi, admişi, nesocotiţi între stări, iar naţiunea română să fie pusă în toate drepturile civile şi regnicolare;

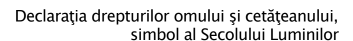
2) să fie respectate drepturile naţiunii române ca naţiune regnicolară, la egalitate cu ale naţiunii maghiare, aşa cum prevedea un decret al Sfântului rege Ştefan, în care ungurii şi românii se bucurau de aceleaşi imunităţi, fapt consemnat în scrisoarea conventului din Cluj-Mănăştur din anul 1437;

3) clerul, atât cel care s-a unit, cât şi cel care nu s-a unit, nobilimea şi plebea, atât cea orăşenească, cât şi cea rurală, să fie socotite, şi în cazul românilor, ca părtaşi la aceleaşi beneficii de care se bucură acestea în cazul celorlalte naţiuni care alcătuiesc sistemul uniunii constituţionale a ţării;

4) în Dietă, în comitate, în scaune, districte şi oraşe naţiunea română să fie reprezentată proporţional cu numărul ei şi tot aşa să se procedeze şi la numirile noi şi înaintările în slujbe fie la oficiile aulice, fie la cele provinciale;

5) unităţile administrative cu majoritate românească să aibă şi numire românească, celelalte să poarte nume mixte ori să-şi păstreze numele după râuri şi cetăţi. Să se declare că toţi locuitorii principatului, fără deosebire de naţiune sau religie, trebuie să se bucure, după starea şi condiţia fiecăruia, de aceleaşi libertăţi şi beneficii şi să poarte, pe măsura puterii lor, aceleaşi sarcini.

În aceste postulate ale politicii de emancipare naţională formulate de români la sfârşitul secolului al XVIII-lea se disting două niveluri generice: este vorba despre unele revendicări tradiţionale integrate luptei politice de episcopul Inochentie Micu-Klein — egalitatea formală şi de drept cu celelalte naţiuni ale Transilvaniei şi accesul românilor la funcţii şi oficii publice; apoi, de revendicările având la bază reformismul terezian şi iosefin - eliminarea discriminărilor confesionale, concivilitatea, principiul reprezentativităţii, al echităţii sociale (la sarcini egale, drepturi egale), în spiritul dreptăţii faţă de toţi supuşii. Formularea cererilor în numele naţiunii române s-a bucurat din partea suplicanţilor de o largă argumentare, care sintetiza achiziţiile culturale ale elitei sociale româneşti în planul justificărilor din dreptul istoric, dar şi din filosofia politică fundamentată pe dreptul natural şi pe ideile *Aufklärung*-ului. Demonstrarea dreptului istoric al românilor în Transilvania a impus o schiţă a istoriei provinciei: „Nu venetică, ci antică, cu mult mai antică decât toate celelalte, e naţiunea română din Transilvania", întâietatea românilor în Transilvania este evocată în spiritul tradiţiei umaniste, unde originea antică a neamului conferă prestigiu şi eroism, dar are şi implicaţii emoţionale directe pentru Habsburgi, al căror imperiu era intitulat Romano-German, în timp ce românii din Transilvania nu erau alţii decât moştenitorii romanilor lui Traian. În antiteză cu condiţia umilă a prezentului, autorii *Supplex*-ului se revendicau de la gloria romană, pierdută de români prin „răutatea vremurilor" şi „injuria timpurilor". În această secvenţă se conturează dinasticismul românilor, în spiritul absolutismului luminat şi al iosefinismului, prin apelul la tron şi împărat pentru îndreptarea unei injustiţii istorice. De asemenea, memoriul arată că românii au convieţuit cu ungurii pe baza unei înţelegeri, menite să asigure aceleaşi drepturi cetăţeneşti tuturor locuitorilor ţării, egalitate consemnată şi de invocata diplomă a regelui Ştefan cel Sfânt. În epoca regatului medieval al Ungariei românii nu au fost excluşi dintre regnicolari, fapt dovedit de actul din 1437 al conventului de la Cluj-Mănăştur şi de ridicarea dintre români în demnităţile cele mai înalte ale regatului a unor bărbaţi iluştri ca Iancu de Hunedoara, Matia Corvinul, Ioan Getzi, Ştefan Josika şi Nicolaus Olahus. Abia în secolul al XVII-lea naţiunea română a fost decăzută din drepturile sale prin articolele de legi cuprinse în corpusurile juridice *Approbatae* şi *Compilatae Constitutiones*, care, în ce-i priveşte pe români, nu aveau la bază temeiuri pozitive în legisla-

Declaraţia drepturilor omului şi cetăţeanului, simbol al Secolului Luminilor

ția veche, ci numai interpretări și adăugiri ale compilatorilor cu formulări tendențioase și injurioase. Din acele timpuri, luând de bune formulările la adresa națiunii române, de „venetică", „admisă" și „tolerată" în țară pentru „folosul public", românii au ajuns în „răutatea vremurilor", la starea critică lipsită de „drepturi cetățenești și politice" de la sfârșitul veacului al XVIII-lea, în ciuda recunoașterii drepturilor lor de către împărații luminați care au fost Leopold I, Maria Terezia și mai cu seamă Iosif al II-lea.

Argumentelor de ordin istoric și juridic în revendicarea drepturilor cetățenești și politice în favoarea națiunii române, autorii petiției le alătură justificări izvorâte din raționalismul Luminilor și din cameralismul habsburgic. Pe lângă vechimea de necontestat a românilor în principat, cei care au elaborat Supplex-ul au constatat și caracterul lor dominant din punct de vedere demografic; de asemenea, națiunea română le întrece pe celelalte în cuantumul sarcinilor publice, dovedindu-se și cantitativ cea mai utilă binelui obștesc. Pentru apărarea provinciei și a dinastiei, apoi, asigură în cel mai mare număr efectivele regimentelor de graniță transilvănene. În baza acestor argumente, națiunea română solicita repunerea sa în drepturi, iar dacă Dieta s-ar opune, memoriul cere împăratului îngăduința convocării unei adunări românești care să-și aleagă deputații proprii, pentru a apăra interesele românilor, la fel cum s-a îngăduit „națiunii ilirice" (sârbești).

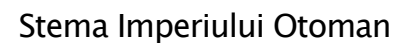
Adresat împăratului Leopold al II-lea de către „credincioșii săi supuși, clerul, nobilimea, starea militară și cea orășenească a întregii națiuni române din Transilvania", *Supplex*-ul ilustrează ideile *Aufklärung-ului* austriac, sub semnul căruia și-au desfășurat activitatea erudiții proveniți din rândurile românilor, instruiți în teologie și în istoria dreptului natural, în științele pozitive ale naturii, în dreptul constituțional și administrativ și, în egală măsură, în istorie, filologie, lingvistică și didactică. În spiritul Luminilor, această generație și-a asumat o responsabilitate civică circumscrisă unei pedagogii naționale, punându-se în slujba emancipării politice și culturale a neamului din care provenea.

Memoriul a fost trimis Curții de la Viena, prin poștă, de la Buda, de către episcopul Ignatie Darabant, de el legându-se speranța obținerii drepturilor și libertăților românilor transilvăneni: „așa nădăjduim, că vom dobândi dreptatea cea pierdută și dorita bucurie". Petiția românilor a ajuns, la Viena, în posesia președintelui Cancelariei Aulice Transilvane. Raportul contelui Teleki respinge cererile românești ca fiind nejuste, superflue și periculoase, contrare tradițiilor constituționale ale Transilvaniei. La această poziție au subscris și consilierii Izdenczy, Eger și contele Hatzfeld, opinie adoptată și de împărat. Sancționând cu apostila „Subscriu deplin la sfatul Dumneavoastră", Leopold a trimis petiția, la 18 mai 1791, Dietei din Cluj, solicitând din partea stărilor ardelene ca, orientându-se după art. VI din 1744, să propună mijloacele prin care, conservând constituția Transilvaniei, li s-ar putea asigura românilor dreptul concivilității, libertatea religioasă fără deosebire de confesiune, un tratament adecvat pentru cler și propagarea culturii în mase. Dieta fiind ostilă oricărei modificări a vieții constituționale a Marelui Principat, întrucât era formată în proporție de 85% din nobili, iar din punct de vedere etnic din 90% maghiari și 10% sași și secui, memoriul românilor a stârnit în timpul dezbaterilor indignare. A fost contestat și fundamentul istoric al actului, românii fiind considerați venetici din țările vecine, doar cei din Hunedoara și Făgăraș fiind din aceia originari din antichitatea romană; dar aceștia din urmă, ca nobili, beneficiau de toate libertățile și privilegiile condiției lor sociale. Se admitea necesitatea instruirii și educației poporului și mai cu seamă a preoțimii, dar numai la nivel inferior, pentru păstrarea ei în limitele populației agricole. În aceste condiții, ale unui conservatorism politic coroborat cu evenimentele revoluționare din Franța, revendicările românilor și-au pierdut actualitatea.

Ecoul memoriului a persistat, în schimb, de la adnotările critice ale lui Karl Eder la reprezentanții Școlii Ardelene, girând programul politic general al românilor transilvăneni până la începutul secolului al XX-lea.

Mișcarea politică de emancipare în Țara Românească și Moldova

Principala preocupare a gândirii politice din Principatele Române de-a lungul veacului Luminilor și în epoca ideilor democratice a constituit-o statutul internațional al celor două țări. Problema se punea în contextul conflictelor habsburgo-ruso-turce, al luptei pentru moștenirea Imperiului Otoman, ceea ce s-a numit în istoriografie „chestiunea orientală", un război cvasipermanent, care a dat prilejul și a încurajat afirmarea delimitării Principatelor Române de împovărătoarea dominație turcească. De asemenea, reformismul domnilor fanarioți, menit să disloce o serie de privilegii ale boierimii autohtone în a doua jumătate

Stema Imperiului Otoman

a veacului al XVIII-lea, a deschis lupta pentru recunoaşterea vechilor capitularii, ce conservau autonomia Ţărilor Române. Domnii străini au adus în Principatele Române alaiuri de negustori şi cămătari levantini care au monopolizat funcţiile şi demnităţile publice, administrative, juridice, economice şi bisericeşti. Cu rădăcini în secolul al XVI-lea, mişcarea antigrecească a devenit o coordonată esenţială a politicii de emancipare naţională. Deposedarea de privilegii politice, de avantaje în planul vieţii economice a generat structurarea opoziţiei boierimii autohtone, care şi-a asumat programul politic ce reclama respectarea vechii autonomii. Revendicarea revenirii la domniile pământene spre sfârşitul secolului al XVIII-lea, în timpul tratativelor de pace desfăşurate la Focşani şi Bucureşti, s-a circumscris antecedentelor din vremea domniilor lui Dimitrie Cantemir şi Constantin Brâncoveanu, care au militat pentru dinastii locale, recunoscând drepturile şi pretenţiile Habsburgilor şi ruşilor în regiune. Încetarea suzeranităţii otomane a constituit ideea centrală care a polarizat eforturile mişcării de emancipare naţională din Principatele Române. În ultima parte a secolului, în schimb, programul politic a devenit mai nuanţat, mai bogat în conţinut, boierimea locală fiind interesată deopotrivă de forma de guvernământ, de împărţirea puterii între domn şi boieri, de structurile politice ale ţării. De acum, mişcarea politică îmbracă formula memoriilor şi petiţiilor adresate Petersburgului sau Vienei, pentru a obţine sprijinul în limitarea suzeranităţii şi dominaţiei otomane şi, deopotrivă, în îndreptarea rânduielilor din planul politicii interne.

Formularea programului emancipării naţionale a revenit elitei boiereşti şi clerului din Ţara Românească şi Moldova. Ataşat profund intereselor acestor grupuri sociale, programul urmărea modernizarea societăţii româneşti, evidenţiind ecoul ideilor liberale. Stabilirea locului Principatelor Române în politica Europei Centrale şi de Sud-Est a constituit o permanenţă a preocupărilor clasei politice româneşti. Gândirea politică românească s-a îndreptat pentru început spre fondul de idei conceput şi elaborat la sfârşitul secolului al XVII-lea şi la debutul veacului al XVIII-lea, în epoca pe care elita o vedea ca una de maximă afirmare a spiritualităţii româneşti, izolarea de tendinţele gândirii politice majore a continentului fiind extrem de sugestivă. Atraşi cu precădere de reglementarea raporturilor dintre domnie şi boierime, gânditorii politici din Principatele Române s-au arătat susţinători ai apropierii de puterile creştine şi ai diminuării influenţei turceşti în zonă. Pragmatic prin excelenţă, programul politic de emancipare naţională s-a înscris pe orbita militantismului, propagatorii săi angajându-se direct in lupta pentru transformarea situaţiei Principatelor Române.

Începuturile mişcării politice antifanariote, pentru reinstaurarea domniilor pământene, se găsesc în 1716, ele fiind urmate în anii 1736 şi 1739 de acţiunea fraţilor Constantin şi Dumitraşcu Cantemir, proiectată pe fondul ascensiunii puterii şi influenţei Rusiei în

Matei Ghica

regiune. În a doua jumătate a veacului, în timpul domniilor lui Constantin Racoviţă şi Matei Ghica, se intensifică mişcarea revendicativă a boierimii autohtone, conducătorii fiind închişi şi exilaţi. Dar cea mai intensă activitate politică desfăşurată de partida boierimii autohtone s-a desfăşurat în timpul războiului ruso-turc dintre anii 1768 şi 1774, pe vremea domnitorilor Alexandru Ipsilanti şi Grigore al III-lea Ghica. Programul revendicărilor politice s-a structurat pe două paliere: împotriva domniilor fanariote şi a dominaţiei otomane. Atitudinea antifanariotă şi antiotomană s-a proiectat atât asupra statutului internaţional al Principatelor Române, cât şi asupra vieţii lor interne, fiind sintetizată exemplar de Naum Râmniceanu: „Ce vedem şi la noi? Pe unii ce-şi cumpără şi caftanele, pe alţii slujbele, pe alţii protecţia domnească şi aşa mai departe, ispravnicatele, polcovnicaturile... Ce urmează din aceasta? Greutăţi peste greutăţi, poveri peste poveri, siluiri, nedreptăţi, jafuri, pustiiri... O, nenorocire, o nelegiuire! Din pricina aceasta suferă toată obştimea, tagma bisericească, ca şi cea politicească, districtele, mahalalele, localităţile, ţara"[1].

Lupta de emancipare naţională a românilor din Principatele Dunărene a afirmat de-a lungul secolului al XVIII-lea trei generaţii de cărturari. Prima a fost o grupare omogenă, provenită din rândurile marilor boieri şi ale înalţilor prelaţi (Mihai Cantacuzino, Ienăchiţă Văcărescu, Gavril Callimachi). Această unitate s-a dizolvat în cadrul celei de-a doua generaţii, unii cărturari militanţi, având o origine modestă, din boierimea mijlocie şi mică sau din rândurile burgheziei incipiente (Ion Cantacuzino, Dinicu Golescu, Alexandru Beldiman, Veniamin Costache, Iordache Rosetti-Rosnoveanu). Odată cu accentuarea apetitului pentru fundamentarea teoretică a programului politic, s-a evidenţiat o altă generaţie, la fel de eterogenă din punct de vedere social (Nicolae Rosetti-Rosnoveanu, Mihail Sturdza, Barbu Ştirbei, Ionică Tăutu,

Dinicu Golescu

1. C. Erbiceanu, *Viaţa şi activitatea literară a lui Naum Râmniceanu*, Bucureşti, 1900, p. 17

Alexandru Villara, Manolache Drăghici, Vasile Ponor, Grigore Pleşoianu, Gheorghe Asachi).

Mişcarea politică de emancipare a românilor s-a alimentat din orizontul ideatic al cărturarilor de la sfârşitul secolului al XVII-lea, dar mai ales din opera lui Dimitrie Cantemir. Ideile sale, promovate de cărturarii iluminişti, au fundamentat principalele scrieri şi programe de reformă, teoria capitulaţiilor şi argumentele privind drepturile istorice ale Moldovei şi Ţării Româneşti, unitatea de civilizaţie românească. Un alt nivel al resurselor de fundamentare teoretică a programului de emancipare naţională se regăseşte în literatura parenetică, în sfaturile morale şi politice redactate pentru uzul capetelor încoronate, cu o tradiţie medievală. La acestea s-au adăugat valorile iluministe, o mai strânsă şi directă conectare la curentele de idei dominante în Europa acelei vremi: şcoala dreptului natural, mai ales prin scrierile lui S. Pufendorf şi H. Grotius; scrierile despoţilor luminaţi şi ale adepţilor lor (A. Oxenstiern, abatele Fénelon, C. Wolff). De la *Enciclopedie* şi scrierile autorilor săi până la Voltaire, cultura filosofică franceză a cunoscut o amplă receptare în mediile culturale din Principatele Române. Criticismul iluminist a avut o mare importanţă în evoluţia gândirii româneşti moderne, ideologia pe care a conturat-o orientând dezvoltarea spre modernitate. Ideile iluministe afirmau o perspectivă raţionalistă asupra lumii: o dată creată, lumea s-a dezvoltat din resurse proprii, pe temeiul unor legi specifice care scapă de sub incidenţa divinităţii, comprehensibile de către mintea omenească. În acest sens, raţiunea a fost văzută ca o însuşire exclusiv omenească, ceea ce conferea omului rolul de „conducător al tuturor celor de pe pământ". În acest context, marcat de spirit critic şi raţionalism, s-a structurat programul politic al emancipării românilor, care, utilizând ca armă politică istoria, dar şi faptele prezentului, a afirmat existenţa politică separată de Imperiul Otoman a Ţărilor Române.
Argumentele istorice evidenţiau faptul că românii „dentru început au fost un norod slobod şi nesupus" şi că pretenţiile lor nu vizau o schimbare de statut, ci mai degrabă revenirea la vechiul regim politic al ţărilor lor.
Teoria capitulaţiilor, formulată şi argumentată de Cantemir în plan istoric, a câştigat o semnificaţie politică, bucurându-se de o largă popularitate până la mijlocul veacului al XIX-lea. La fel, conştiinţa etnicului şi ideea unităţii românilor au depăşit cadrul interesului ştiinţific, devenind argumente în favoarea unificării politice, arme de luptă în cadrul programului naţional, în această ambianţă s-a structurat un nou angajament conceptual în ceea ce priveşte noţiunile de patrie şi patriotism, acesta devenind un „sentiment concret, atotcuprinzător, generator de drepturi şi responsabilităţi clar definite"[2].

Lucrarea lui Dimitrie Cantemir
Istoria creşterii şi descreşterii Imperiului Otoman,
foaia de titlu a ediţiei de la Londra, 1734

THE
HISTORY
OF THE
GROWTH *and* DECAY
OF THE
OTHMAN EMPIRE.

PART I.

CONTAINING THE
Growth of the *OTHMAN EMPIRE*,
FROM THE
Reign of *OTHMAN* the Founder,
TO THE
Reign of *MAHOMET* IV.
THAT IS,
From the Year 1300, to the Siege of *Vienna*, in 1683.

Written Originally in LATIN,
By DEMETRIUS CANTEMIR, late Prince of *Moldavia*.

Translated into ENGLISH, from the Author's own Manuscript,
By N. TINDAL, M. A. Vicar of *Great Waltham* in *Essex*.

Adorn'd with the HEADS
Of the TURKISH EMPERORS, Ingraven from Copies taken from ORIGINALS in the Grand SEIGNOR's Palace, by the late SULTAN's Painter.

LONDON:
Printed for JAMES, JOHN, and PAUL KNAPTON, at the *Crown* in *Ludgate Street*. MDCCXXXIV.

Iluminismul politic românesc

Ideile politice conturate în cadrul programului de emancipare naţională în Ţara Românească, Moldova şi Transilvania au evoluat de-a lungul secolului al XVIII-lea sub auspiciile curentelor dominante ale gândirii politice europene, în contextul preiluminismului şi iluminismului, contribuind la conectarea societăţii româneşti la dialogul culturii şi civilizaţiei continentului. Mişcarea politică românească s-a aliniat unor mai vechi deziderate, formulate spre sfârşitul veacului al XVII-lea, în timpul domniilor lui Şerban Cantacuzino (1678-1688), Constantin Brâncoveanu (1688-1714) şi Dimitrie Cantemir (1710-1711), care sintetizau un program politic orientat spre redobândirea autonomiei faţă de puterea suzerană, utilizând, de data aceasta, perspectiva modernă oferită de ideologia şi conceptele iluminismului. Structurat pe tradiţia umanistă şi pe principiile civilizaţiei Europei clasice, programul politic românesc exprima relaţia dintre istorie şi ideile politice reliefată de Dimitrie Cantemir în spiritul preiluminismului. În acelaşi substrat se regăsesc demersurile domnului Şerban Cantacuzino din Ţara Românească, promotor al apropierii politice faţă de Austria.

În Transilvania, ideile politice conturate în mediile româneşti urmăreau emanciparea naţională, schimbarea sistemului constituţional al principatului,

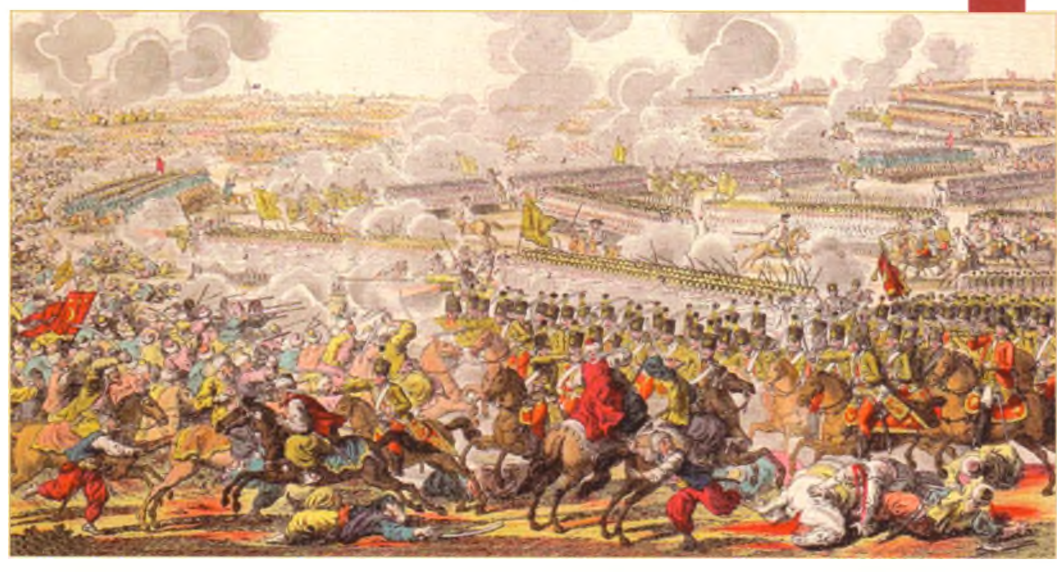
2. V. Georgescu, *Ideile politice şi iluminismul în Principatele Române 1750–1831*, Bucureşti, 1972, p. 164.

integrarea românilor în viaţa politică a ţării, întemeiată pe suportul unirii cu biserica Romei.

Ideile preiluminismului românesc arată o evoluţie organică, cu rădăcini în literatura istorică barocă, focalizată asupra relevării originilor, şi în spiritul cantemirian al unităţii de civilizaţie din întregul spaţiu românesc. Argumentul istoric a alimentat revendicările politice româneşti, justificând şi aspiraţiile legate de stabilirea unor raporturi juridice bazate pe încheierea pactului dintre suverani şi supuşi.

Regimurile politice fanariot şi habsburgic au permis, în contextul reformismului promovat, o şansă de afirmare a particularităţilor provinciale. Îndreptate împotriva practicilor tradiţionale şi atitudinilor conservatoare, menite să schimbe sistemul constituţional şi instituţional al provinciilor, în urma măsurilor adoptate la Viena şi Istanbul, reformele au oferit prilejul încurajării şi susţinerii programului politic de emancipare naţională al românilor.
Atitudinea antifanariotă s-a concretizat în prima jumătate a veacului al XVIII-lea în contestarea domnilor impuşi de sultan şi în afirmarea legitimităţii domniei din rândul familiilor Cantacuzino şi Cantemir, acţiuni încurajate şi de victoriile militare ale austriecilor în războiul austro-turc dintre anii 1716 şi 1718.

Istoriografia secolului al XVIII-lea a evidenţiat faptul că deceniul al optulea a reprezentat un moment de turnură în judecarea impactului Luminilor asupra societăţii româneşti. Războiul ruso-turc, care a redeschis ostilităţile pe frontul dunărean în 1768, a stimulat cererile boierilor români, în contextul afirmării pretenţiilor de protectorat ale Imperiului Ţarist. Expresia luptei politice o constituie memoriile şi petiţiile boierilor adresate marilor puteri în timpul tratativelor de pace de la Focşani. Aceste acte ilustrează tradiţia cantemiriană, care accentuează rolul capitulaţiilor în reglementarea relaţiilor dintre înalta Poartă şi Principatele Române. Se resimt însă şi influenţele şcolii dreptului natural, ale ideologiei absolutismului reformist, urmate, mai târziu, de cele ale ideilor democratice. Analiza relaţiilor dintre iluminism şi ideologia politică românească din veacul al XVIII-lea a atras atenţia asupra vocabularului politic al epocii, evidenţiind prezenţa celor două niveluri de structurare a ideologiei naţionale: cel al tradiţiei autohtone, cantemiriene („tratate", „închinat", „autonom", „de sine stătător", „drepturi") şi cel rezultat ca urmare a contactelor cu tendinţele dominante ale gândirii europene - şcoala dreptului natural şi ideologia absolutismului luminat („slobozenie", „omenire", „obştesc", „public", „constituţie", „virtute"), acestea din urmă angajând şi un vocabular tipic obiectivelor de emancipare („patrie", „patriot", „naţiune", „neam"). În deceniul al optulea, apelul la conceptele moderne a devenit mult mai frecvent. Din anul 1775 a pătruns în vocabularul politic românesc sintagma „dreptul naţiunilor", iar peste alţi câţiva ani conceptul de libertate a căpătat o semnificaţie aparte pentru programul politic de emancipare al Principatelor Române.

Lupta dintre otomani, austrieci şi ruşi pe râul Râmnic *(reconstituire)*

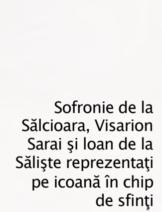
Înnoirile formale şi conceptuale petrecute sub semnul Luminilor în spaţiul românesc s-au profilat pe fondul reformismului politic, al afirmării ideologiei absolutismului luminat (bunul împărat, bunul principe), prin asimilarea ideilor dreptului natural, a orizontului ideatic preiluminist, a pietismului cu reflexe dinspre reformismul ţarist. În Transilvania, ecourile reformismului habsburgic, ale dezbaterilor filosofiei raţionaliste, dar şi ale ideilor Reformei catolice (janseniste şi galicane) au stimulat desfăşurarea amplei opere de consolidare şi instituţionalizare a culturii naţionale, dezvoltând premisele dezvoltării ideologiei emancipării naţionale. În cazul Transilvaniei, preponderentă a fost influenţa germană, în vreme ce în Ţara Românească şi Moldova aceea franceză. Orientarea programului politic a cunoscut note şi accente distincte, cu precădere înspre statutul internaţional în cazul boierilor munteni şi moldoveni şi înspre egalitatea constituţională cu celelalte naţiuni în cazul românilor ardeleni; mai directă şi mai percutantă, cu obiective imediate în Principate, înclinată spre profunzime, cu un nivel conceptual şi teoretic superior în Transilvania. Dar, contrar acestor diferenţe, mişcarea de emancipare a românilor a uzat de contextul ideologic al Luminilor europene. După cum bine preciza istoricul V. Georgescu, „gândirea românilor de pe cele două versante ale Carpaţilor se întregeşte, se completează reciproc"[3].

3. Ibidem, p. 183.

7 Mişcări ţărăneşti

Secolul al XVIII-lea, sub impulsul şi impactul modernizării, a provocat şi o lărgire a sferei socialului, problematica ţărănimii dependente din Transilvania devenind una de drept public. Curtea imperială a avut-o în atenţie ca subiect al reformelor, dar ţărănimea s-a afirmat şi prin propriile mijloace: petiţii, memorii şi ridicare la luptă.

Sofronie de la Sălcioara, Visarion Sarai şi Ioan de la Sălişte reprezentaţi pe icoană în chip de sfinţi

Acţiunile ţărăneşti au vizat două aspecte, social şi confesional; în amândouă cazurile însă, încărcătura lor „naţională" a fost evidentă: prin număr, ţaranii români dominau mediul rural ardelean, asigurând un caracter românesc preponderent mişcărilor din secolul al XVIII-lea; la fel, revendicările formulate — în ceea ce priveşte aspectele confesionale, apărarea şi fortificarea „legii strămoşeşti", a ortodoxiei - au însemnat o întemeiere în nume ţărănesc a problemei româneşti din Transilvania.

Mişcările lui Visarion şi Sofronie

Începând cu deceniul al cincilea al secolului al XVIII-lea, în Transilvania au avut loc frecvente agitaţii şi tulburări ţărăneşti îndreptate împotriva unirii bisericii ortodoxe cu biserica Romei şi pentru revenirea în cadrele ecleziastice ale ortodoxiei. Instigatorul şi conducătorul acestor mişcări a fost un călugăr sârb, Visarion Sarai, care în 1744 a reuşit să ridice satele din sudul Transilvaniei împotriva bisericii unite. Trebuie reţinut faptul că biserica ortodoxă sârbească a fost, în acele perioade de tulburări religioase, susţinătoarea cea mai ferventă a mişcărilor pentru revenirea la ortodoxie.

Situaţia s-a agravat după exilarea şi moartea episcopului Inochentie Micu-Klein, când unirea religioasă a ajuns într-o adevărată criză. Unirea nu adusese pentru români rezultatele prevăzute în angajamentele Habsburgilor, nu fuseseră respectate condiţiile la care aceştia subscriseseră prin diplomele unirii. În plus, la nivelul maselor ţărăneşti domnea ignoranţa în legătură cu schimbarea apărută în confesiunea lor. Cu toate acestea, către jumătatea secolului majoritatea preoţilor îşi asumaseră calitatea de sacerdoţi ai noii biserici, cea unită cu Roma. Chiar unii mireni, mai ales din oraşe şi târguri, au conştientizat identitatea noii denominaţii, cel mai frecvent explicată ca trecere a lor sub jurisdicţia papei. Asumarea formală a noii identităţi a născut tensiuni atunci când s-a văzut că aceasta nu aduce vreo uşurare în viaţa credincioşilor. Asemeni unui bulgăre de zăpadă care, rostogolindu-se, se îngroaşă mereu, acţiunea pornită de Visarion creştea, se extindea din ce în ce mai mult. În deceniile al cincilea şi al şaselea au apărut tot mai mulţi „agitatori" (atât localnici, cât şi proveniţi din Ţările Române extracarpatice) şi au avut loc violenţe împotriva uniţilor şi preoţilor lor.

Pistol cu cremene de epocă

Mişcările antiunire şi pentru revenirea la ortodoxie beneficiau de un larg sprijin extern. Imperiul Rus, erijat în protector al ortodoxiei, a intervenit în favoarea ortodocşilor pe toate căile posibile: diplomatic, prin ambasadorul la Viena, prin personalul ambasadei, prin Sinodul Bisericii Ortodoxe Ruse; financiar, prin sumele acordate la Curtea imperială celor care mergeau în Rusia. A intervenit chiar şi direct, prin agenţii moscoviţi în trecere prin Transilvania. Principatele Române au sprijinit, la rândul lor, mişcarea, prin domnitorii fanarioţi în mai mică măsură, mai mult prin hirotonirile tot mai frecvente de preoţi făcute dincolo de Carpaţi. Cel mai important susţinător al ortodoxiei transilvane a fost mitropolitul sârb de la Karlowitz, Pavel Nenadović. În dorinţa de a-şi extinde jurisdicţia şi în Transilvania, acesta a pornit mai întâi acţiuni de reconvertire a românilor la ortodoxie. Teritoriului locuit de români ortodocşi pe care Karlowitzul îl deţinea în jurisdicţie i s-a adăugat ţinutul Hălmagiului, prin revenirea la ortodoxie. În Ardeal, doar Braşovul mai rămăsese ortodox (cu nucleul românilor din Şchei), iar banii negustorilor Companiei Greceşti sprijineau, de asemenea, tulburările împotriva unirii. Legaţi prin puternice interese comerciale de Principatele Române extracarpatice, aceşti negustori nu îndrăzneau totuşi să-şi exprime deschis dorinţele, orientându-se de asemenea spre mitropolia sârbă, desigur în speranţa extinderii privilegiilor ilirice şi asupra lor. De altfel,

includerea în cadrul acestor privilegii de care beneficiau sârbii pare să fi fost motivul principal al orientării românilor spre Karlowitz, speranţă întreţinută în permanenţă de Nenadović. Faptul că mitropolitul sârb a fost conducătorul din umbră al mişcărilor anticatolice reiese din modul cum îl numeau românii ardeleni: „mitropolit al Carloveţului şi arhiepiscop a tot norodul sârbesc şi românesc, a bisericii răsăritului, legii greceşti" şi din faptul că nu cereau niciodată revenirea sub jurisdicţia Ţării Româneşti, ca înainte, ci încadrarea în ierarhia sârbească.

La propunerea mareşalului Uhlfeld (preşedintele conferinţei ministeriale din vara anului 1758), opozant al ideii de acordare a unui episcop ortodox românilor din Transilvania, s-a hotărât ca toate măsurile luate în vederea rezolvării situaţiei din Ardeal să fie ţinute în secret, pentru a nu-i da lui Nenadović prilej de intervenţie. Precauţia a fost inutilă: la 9 septembrie 1758 mitropolitul a sosit la Viena şi a aflat imediat de hotărârea reginei în legătură cu biserica ortodoxă din Transilvania. În consecinţă, Nenadović a cerut din nou recunoaşterea *de jure* a jurisdicţiei sale canonice asupra Transilvaniei, fiind încă o dată refuzat. În această situaţie, a încercat să-şi extindă *de facto* autoritatea asupra românilor ardeleni, eludând decizia Curţii vieneze şi recurgând la metoda utilizată până atunci cu succes: instigarea credincioşilor ortodocşi împotriva bisericii unite din Transilvania. De această dată, trimisul său a fost călugărul Sofronie.

Conform actelor oficiale din epocă, acesta s-a născut în satul Cioara din comitatul Hunedoara, iar numele de botez era Stan Popovici, ceea ce pare să indice că provenea dintr-o familie de preoţi. A fost hirotonit în Ţara Românească, unde se pare că a fost făcut şi monah, primind numele de Sofronie. Nu se ştie când s-a întors de acolo, dar din documente reiese că în iunie 1756 se afla în Cioara, satul său natal. În mai 1757 era încă tot acolo, după cum reiese dintr-o plângere a românilor ardeleni către mitropolitul sârb, în care se spune că Sofronie îşi făcuse un schit în mijlocul codrului, unde avea şi câţiva copii pe care îi învăţa carte. Fobirăul din Vinţ şi doisprezece unguri i-au distrus schitul şi chiliile, iar Sofronie a scăpat doar cu fuga. Ce a făcut între 1757 şi 1759 nu se ştie cu precizie. Atunci când a revenit în Transilvania, în 1759, a sosit de la Karlowitz cu o misiune precisă: ridicarea poporului împotriva unirii religioase şi revenirea la ortodoxie. Legăturile lui Sofronie cu mitropolitul Nenadović sunt greu de precizat pe baza surselor documentare. Protopopul Ioan din Sadu („popa Tunsu"), aflat în închisoare la Viena, relata că Sofronie a luat parte la adunarea de la Apoldu din toamna anului 1759, ţinută sub conducerea protopopului Ioan din Sălişte (despre care era dovedit că e omul Karlowitzului).

În jurul personalităţii călugărului Sofronie s-a ţesut o întreagă serie de legende. Desigur, trebuia să fi avut o înfăţişare severă, uscată de post, cu părul lung şi barba nerasă, după regula călugărilor ortodocşi,

Blazon Habsburgic din Transilvania

imitând modelul „sfinţilor", al asceţilor, folosit şi de Visarion. Adversarii îl descriau ca pe un om bine hrănit, adică tocmai opusul „sfinţeniei", cu părul lung şi „negru ca un ţigan". În aparenţă o fire blândă, dar în realitate „om de fire aspră şi turburată", care predica neunirea „nu doar cu gura, ci şi cu bota". Purta haine obişnuite româneşti, avea pe cap căciulă de miel şi opinci „de mătase" (trebuia să aibă totuşi un atribut care să-l diferenţieze!). Umbla prin ţară însoţit de o strajă de doisprezece oameni şi de un alai de două sute de persoane, „potrivit cu sfinţenia".

Cum se explică succesul acţiunii sale, impactul pe care l-a avut asupra mulţimilor de ţărani? Fiind un simplu călugăr, fără cunoştinţe teologice profunde, s-a adresat oamenilor într-un limbaj comun, pe înţelesul lor, instigând fanatismul popular împotriva unirii, a preoţilor uniţi şi a episcopului blăjean. Discursurile sale nu insistau asupra chestiunilor dogmatice, teologice, pe care e de presupus că ţăranii nici nu le-ar fi înţeles, ci se axau pe probleme concrete, pe care aceştia le aveau sub ochi şi le puteau verifica.

Nu trebuie uitate nici „scrisorile de la Curte" pe care Sofronie pretindea că le are, afirmând că vine „din porunca împărătesei", care ar fi consimţit la alungarea preoţilor uniţi.

Mişcarea lui Sofronie urmează îndeaproape modelul celei a lui Visarion Sarai, nu doar prin apelarea sensibilităţii tradiţionale ortodoxe a ţăranilor, ci şi prin modalităţile concrete de acţiune. Sofronie s-a adresat în primul rând mirenilor, nu preoţilor. Principalele revendicări au coincis cu cele din vremea lui Visarion: libertatea cultului şi recunoaşterea preoţilor aleşi de credincioşi, în caz contrar ei ameninţând cu emigrarea în masă. Au apărut şi deosebiri, s-a pus şi problema organizării instituţionale a bisericii ortodoxe, a refacerii ierarhiei acesteia.

Plata dijmei de către ţărani

Sofronie şi-a început acţiunea în comitatul Hunedoara, zona pe care o cunoştea cel mai bine. La 6 octombrie 1759 a adresat o proclamaţie către locuitorii din Brad, în care le spunea că împărăteasa s-a îndurat să-i lase să îmbrăţişeze sau nu unirea, să se declare uniţi sau neuniţi. Le-a atras atenţia că în curând se va face o anchetă şi care cum se va declara aşa va rămâne. Dacă vor să rămână în legea

Nobil cu lance

şi ritul grecesc, sub porunca bisericii din Ierusalim, să se adune toţi locuitorii din Brad şi să se înscrie în liste în funcţie de opţiunea fiecăruia. Cu scrisoarea oraşului şi cu „banii pentru vlădica", să-l caute în săptămâna următoare la Deva. În finalul proclamaţiei, Sofronie îi îndeamnă să ia cheile bisericii de la preoţii uniţi, pe care să îi considere de acum oameni simpli: aceştia nu erau sacerdoţi adevăraţi, hirotonirea lor era falsă, nu erau învredniciţi cu harul preoţesc.

Proclamaţia lui Sofronie a ajuns în mâinile autorităţilor. Ca urmare, la 19 noiembrie 1759, Guberniul a trimis comitelui Hunedoarei copia actului, cerând cercetarea cauzei. Închis în temniţa de la Bobâlna, cu puţin timp înainte de Crăciunul anului 1759, Sofronie a fost eliberat de un grup de câteva sute de români aflaţi sub conducerea protopopului Ioan din Sălişte. O dată eliberat, Sofronie a pornit spre munţi, adăpostindu-se în comitatul Zarand. Comitele suprem al Zarandului a informat Guberniul că „Sofronie amăgeşte poporul, dar nimeni nu se poate apropia de el, fiindcă românii îl apără în tot chipul". Mişcarea luase amploare, cuprinzând Hunedoara, Zarandul, Alba, dar mai ales Munţii Apuseni, zona tradiţională a mişcărilor ţărăneşti din Transilvania.

Poziţia Curţii de la Viena era delicată. Se constatase că Decretul de toleranţă (13 iulie 1759) nu le fusese explicat românilor în înţelesul său adevărat, mitropolitul Nenadović şi emisarii lui interpretându-l în sensul dorit de ei. Eforturile autorităţilor transilvane, ce numiseră în fiecare district comisari care să explice poporului adevăratele intenţii ale împărătesei, se dovediseră a fi zadarnice. Este explicabilă, în acest context, propunerea contelui Paul Bethlen, din 6 ianuarie 1760, care sugera să nu li se mai dea neuniţilor ardeleni un episcop sau cel puţin să se amâne numirea lui. O nouă proclamaţie a fost dată la 21 martie 1760, prin care unui număr de 158 de comune din Ardeal, unde bisericile şi beneficiile ecleziastice ale uniţilor fuseseră ocupate de cei care renunţaseră la unire, împărăteasa le conceda toleranţa deplină şi le promitea trimiterea unui episcop dacă vor îndeplini condiţiile Decretului de toleranţă, ameninţându-i totodată cu pedepse pe cei care nu se vor supune. În plus, ca o nouă dovadă de bunăvoinţă, au fost eliberaţi toţi preoţii închişi pe motive religioase, după obţinerea promisiunii lor scrise că nu vor mai tulbura unirea şi pacea publică.

La congregaţia de primăvară a comitatului Hunedoara, ţinută la Deva, o delegaţie de ţărani români a prezentat un memoriu în care aceştia, reafirmându-se drept cei mai plecaţi supuşi şi arătându-se dispuşi să plătească dările şi contribuţiile, îşi cereau dreptul de a rămâne la religia lor şi refuzau să înapoieze bisericile uniţilor înaintea venirii episcopului lor, de a cărui judecată promiteau să asculte. Tot mai multe sate urmau exemplul celor ce renunţaseră la unire: ţăranii ocupau bisericile şi îi alungau pe preoţii uniţi. Lunile aprilie şi mai ale anului 1760 au fost marcate de agitaţii, încercările autorităţilor de a-i convinge pe răzvrătiţi să înapoieze bisericile fiind zadarnice.

Zona în care Sofronie avea puteri „ca un rege" a fost cea a Apusenilor. La 21 aprilie 1760, Sofronie a intrat în Zlatna, înconjurat de un mare număr de oameni. Înspăimântaţi, funcţionarii camerali dădură alarma, dar nimeni nu a avut curajul de a se împotrivi, Sofronie bucurându-se de o intrare triumfală. Discursul rostit de el în faţa mulţimii s-a păstrat într-un rezumat dintr-o scrisoare a protopopului unit de Alba-Iulia, care a reţinut promisiunile privind venirea unui episcop sârb şi obţinerea aceloraşi privilegii politice şi civile ca şi ale sârbilor. Pentru a accede la aceste privilegii, credincioşii nu trebuiau decât să se lepede de preoţii uniţi; o dată înfăptuit acest lucru, vor primi şi ei libertăţi, nu vor mai servi domnilor şi nu vor mai fi obligaţi să plătească dări. Această parte finală este însă, probabil, o adăugire a protopopului unit, deoarece mişcarea lui Sofronie s-a menţinut în cadre strict confesionale.

În câteva zile, toate satele din zonă au fost cuprinse de propagandă. Mesajul transmis oamenilor era unul simplu: să se înscrie între aderenţii mitropolitului din Karlowitz, de unde le va veni un episcop nou în locul celui de la Blaj. Sofronie a ajuns la Abrud în 12 mai şi, adresându-se ţăranilor, a obţinut acelaşi efect ca peste tot: toţi auditorii au renunţat la unire şi au trecut de partea cauzei călugărului.

Ţărani din diferite zone ale spaţiului românesc

În Sâmbăta Rusaliilor, când se ținea târg de țară la Câmpeni, Sofronie a apărut acolo pe neașteptate și a început să vorbească mulțimii. Pe drumul spre Cărpiniș, Sofronie și mulțimea ce-l însoțea l-au întâlnit pe protopopul Alexandru Aaron de Roșia, fratele episcopului unit, care a fost bătut și a scăpat doar cu fuga. Administratorul domenial a solicitat autorităților trimiterea de ajutor militar, fiindcă se temea să mai rămână între români, care amenințau că „a trecut puterea domnilor, acuma noi suntem domni".

După plecarea călugărului în Țara Românească, mișcarea a sucombat repede. Trupele aduse în Ardeal au avut mai mult un rol de escortă și de supraveghere. Nu au avut loc înfruntări între țărani și soldați, simpla prezență a acestora din urmă fiind suficientă pentru a stopa orice opoziție violentă. Mișcarea lui Sofronie nu a fost înăbușită sau suprimată cu forța, ci s-a stins de la sine, de îndată ce aceia care se folosiseră de țăranii români și-au atins scopurile. Mișcarea poate fi considerată un succes pentru că, în final, ortodocșii au obținut ceea ce doreau: recunoașterea oficială a confesiunii lor și numirea unui episcop propriu, în persoana lui Dionisie Novaković (1762). În ciuda faptului că au fost necesare mai multe decenii până ce dieceza ortodoxă transilvană a putut funcționa normal, s-a creat structura necesară dezvoltării învățământului și culturii, ceea ce va duce în cele din urmă la deschiderea vieții intelectuale ortodoxe spre influențe asemănătoare cu cele care au lărgit orizontul uniților.

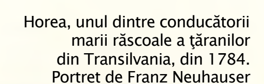
Răscoala lui Horea (1784)

Evenimentul a constituit punctul culminant al luptei iobăgimii din Transilvania împotriva stăpânilor feudali în secolul al XVIII-lea. Răscoala a izbucnit în contextul în care feudalismul central-est-european s-a confruntat cu reformismul absolutist habsburgic, care țintea spre modernizarea societății, a relațiilor agrare, spre lărgirea numărului contribuabililor și consolidarea situației lor economice. Marele Principat se dovedea o structură socială tradițional medievală, cu o nobilime numeroasă (aproximativ 7% din totalul populației), fapt care conferea relațiilor cu administrația habsburgică o caracteristică particulară. Nobilimea transilvăneană s-a arătat ostilă reformelor preconizate de Habsburgi, mai cu seamă acelora din plan social; ea a protestat contra intenției lui Iosif al II-lea de a desființa șerbia și de a introduce urbariul. Protestele adresate de nobilime forurilor administrative vieneze arătau că nobilii se considerau singurii îndreptățiți să dețină proprietăți funciare în Transilvania, fapt recunoscut de Habsburgi prin Diploma leopoldină din 4 decembrie 1691; în plus, spuneau ei, acordarea dreptului de liberă strămutare a iobagilor de pe un domeniu pe altul ar fi condus la instabilitate demografică și depopulare; în cele din urmă, anularea iobăgiei ereditare ar fi declanșat o emigrare masivă în principatele de la sud și est de Carpați.

Horea și Cloșca în fruntea unei cete de răsculați

Răscoala a fost, într-o primă instanță, rezultatul tensiunilor provocate de relațiile agrare din Transilvania, prin amplificarea nemulțumirilor țăranilor în fața tratamentului la care îi supuneau stăpânii domeniali. Un observator francez al mișcării scria: „Aici [în Transilvania] se regăsesc acei vechi baroni englezi, acei conți francezi care, așezați în micile lor castele, privesc pe iobagii lor ca pe niște mobile de care dispun după voința lor și cu a căror libertate, muncă și chiar viață ei pot să se joace, să o vândă, să o înstrăineze".

Problemele iobăgimii de-a lungul secolului al XVIII-lea s-au agravat continuu. Numărul zilelor de lucru pe care iobagii erau obligați să le presteze era de 3-4 pe săptămână sau chiar mai mult, acest lucru petrecându-se pe fondul micșorării pământului lor de cultură, fapt datorat nu doar creșterii populației, ci și lucrării pământului de către stăpânul domenial în regie proprie. Tot în această perioadă au sporit restricțiile în folosirea pădurilor, a pășunilor și s-au restrâns drepturile de utilizare a folosințelor comune. Acești factori, cumulați, au dus în prima jumătate a secolului al XVIII-lea la o accentuare a migrației către zonele de câmpie din Țara Românească, Moldova și Banat.

Horea, unul dintre conducătorii marii răscoale a țăranilor din Transilvania, din 1784. Portret de Franz Neuhauser

Până în momentul izbucnirii răscoalei, administrația habsburgică a încercat să atenueze, să stabilizeze și să uniformizeze sarcinile și obligațiile feudale de pe întreg cuprinsul Marelui Principat. O reglementare urbarială emisă de Maria Terezia în 1769 stabilea obligațiile de muncă ale țăranului dependent și, de asemenea, cuantumul pământului care avea să-i revină ca urmare a acestor prestații. Jelerii erau obligați la două zile de muncă pe săptămână. În Transilvania, datorită opoziției nobilimii, această reglementare nu s-a aplicat, spre deosebire de Ungaria. O altă reglementare urbarială a fost emisă în 1780; aplicată în Banat, ea a avut doar un caracter local. Refuzul stăpânilor de pământ ardeleni de a recunoaște astfel de reglementări a făcut ca relațiile agrare să rămână sub regimul arbitrarului, cu diferențe de la domeniu la domeniu, de la stăpân la stăpân, sporind posibilitățile de abuz ale nobilimii. În anul 1773, în Țara Hațegului, unii stăpâni feudali, răstălmăcind prevederile ordonanței imperiale, îi obligau pe țărani să presteze nu patru zile de muncă cu palmele *sau* trei zile cu vitele, ci patru zile cu palmele și trei cu vitele - cu alte cuvinte, toate zilele săptămânii.

Problemele iobăgimii din Transilvania au avut o dublă natură, autorității stăpânului de pământ adăugându-i-se și cea a statului. Iobagul era obligat să plătească darea, să dea provizii pentru întreținerea armatei; se mențineau încartiruirile, muncile pentru nevoile militare sau alte treburi publice, cărăușiile, lucrul la drumuri, la cetăți etc. În Munții Apuseni, a căror zonă minieră era organizată ca domeniu fiscal, autoritatea minieră, administrația statului, se întâlnea cu cea comitatensă. Între cele două puteri cu rol de decizie în soarta iobăgimii se purta o luptă pentru exploatarea țăranului; fiecare dintre acestea, atât stăpânul pământului, cât și statul, se erija în apărător al țăranilor. Absolutismul luminat a promovat o politică susținută de atragere a iobăgimii, de asanare a condiției sale economice, pentru consolidarea posibilităților de achitare a obligațiilor sale fiscale.

Confruntarea răsculaților cu trupele imperiale

În toamna anului 1784 a izbucnit cea mai mare mișcare țărănească din Transilvania secolului al XVIII-lea, prevestită de frământări anterioare, dar și de inițiativele iobăgimii erariale din Munții Apuseni, care s-a plâns în repetate rânduri Curții de la Viena de neajunsurile și abuzurile pe care le îndura. În anii din preajma răscoalei, patru deputății țărănești au luat drumul Vienei. În fruntea lor s-a distins cel ce a fost poreclit Horea, pe numele său adevărat Ursu Nicula. Iobag cameral, pentru a putea face față nevoilor traiului acesta a practicat meșteșugul lemnăritului, obișnuit între moți, în urma muncii sale rămânând mai multe biserici din lemn. Datorită prestigiului pe care l-a acumulat cu prilejul drumurilor la Viena (1779, 1780, 1782, 1783), Horea s-a impus ca principală căpetenie a lumii țărănești. Plângerile țăranilor aveau în vedere robota excesivă, care-i aducea pe iobagi în imposibilitatea de a-și mai îngriji gospodăriile proprii; era adusă în discuție și interdicția defrișării pădurilor și, prin urmare, limitarea accesului la una dintre principalele materii prime utilizate de moți pentru întregirea veniturilor; la fel, creșterea taxelor fiscale și a contribuțiilor militare a provocat spolierea țăranilor; arendarea dreptului de cârciumărit a determinat abuzuri și silnicii din partea arendașilor; la acestea s-au adăugat abuzurile funcționarilor domeniali și comitatenși, care percepeau taxe fără a elibera chitanțe, îi anchetau și îi băteau pe țăranii care se împotriveau ori se plângeau; nu în ultimul rând, răsculații au obiectat asupra extinderii jurisdicției comitatului asupra satelor camerale.

În primăvara anului 1782 s-a petrecut un eveniment care avea să preceadă Răscoala lui Horea. Este vorba de cunoscutul „incident de la Câmpeni”, legat de dreptul de cârciumărit. Nemulțumirile au izbucnit în 24 mai 1782, la târgul de la Câmpeni, conflictul iscându-se între oamenii arendașilor și țărani. În dispută se afla dreptul de a vinde vin la târg, un vechi drept al iobagilor pe care arendașii voiau să-l încalce în mod abuziv. La provocările oamenilor arendașilor, țăranii au răspuns distrugându-le butoaiele de vin. Autoritățile au intervenit pentru a liniști spiritele și, după cercetarea celor întâmplate, au condamnat la moarte cinci țărani, printre care se număra Dumitru Todea, judele satului

Țăran răsculat

Horea, Cloşca şi Crişan

Râu Mare; ţăranii au fost obligaţi să plătească arendaşilor despăgubiri în valoare de aproape 9.000 de florini, o sumă mult supraevaluată. Autorităţile l-au pus sub urmărire şi pe Horea, socotit unul dintre fruntaşii răzvrătirii.

După pronunţarea sentinţei, o delegaţie a ţăranilor a luat drumul Vienei în primăvara anului 1783, considerând pedepsele aplicate excesiv de severe. Împăratul a ordonat măsuri urgente, până la sosirea unor noi reglementări de la Viena. Toate pedepsele cu moartea au fost comutate în ani de închisoare şi în pedepse cu bătaia. Fruntaşii ţăranilor au fost închişi la Galda de Jos, în castelul vicecomitelui de Alba.

Un alt incident care a dezlănţuit, în fapt, Răscoala lui Horea a fost conscripţia militară din 31 ianuarie 1784, rezultatul hotărârii imperiale de a întări puterea militară a Transilvaniei, sporind regimentele de graniţă. Reglementarea a stârnit un val de interes în rândurile iobăgimii atrase de statutul şi libertăţile oferite de înrolarea în astfel de corpuri militare. În scurt timp, autorităţile au fost asaltate de sate întregi, mai ales româneşti, dar şi maghiare şi secuieşti din zona comitatelor. Confruntate cu acest aflux foarte mare de cereri, autorităţile au contramandat conscripţia, fapt care a condus la apariţia primelor tensiuni şi incidente.

Reluarea conscripţiei în toamna anului 1784, conjugată cu nemulţumirile pricinuite de sarcinile feudale spoliatoare şi cu valul de interes arătat de moţi pentru încorporare, a dus la izbucnirea răscoalei. La 24 octombrie, în comitatul Zarandului, la Brad, unul dintre viitorii capi ai răscoalei, Crişan, fost soldat imperial, a chemat ţărănimea, în numele lui Horea, la o adunare în care urma a fi făcută cunoscută legea imperială privind încorporarea şi stabilirea obligaţiilor faţă de stăpânii domeniali. La 31 octombrie, la Mesteacăn, s-a adunat mulţimea interesată, urmând să fie îndrumată înspre Alba-Iulia pentru a fi conscrisă şi înarmată. Ţăranii au atacat, în drumul lor, curţile nobiliare şi pe reprezentanţii statului, aparatul funcţionăresc. Răscoala s-a dezvoltat prin contaminare din sat în sat, sub semnul principalei năzuinţe a ţăranilor: „nobilime şi iobăgime să nu mai fie". Nucleul răscoalei s-a stabilit pe linia Câmpeni - Albac - Abrud, unde s-a aflat Horea şi de unde acesta a condus întregul tumult. Răzvrătirea, izbucnită în comitatul Zarand, a atins apoi Hunedoara, de unde s-a propagat şi în comitatele învecinate, Arad, Bihor, Turda, Cluj. Ecoul răscoalei s-a răspândit cu repeziciune, atingând Sălajul, Maramureşul şi Sătmarul. La răzvrătire au fost atraşi şi iobagi maghiari, răscoala devenind una generală, cuprinzând toată iobăgimea. Ultimatumul din 11 noiembrie 1784, adresat de răsculaţi nobilimii refugiate în cetatea Devei, solicita: „1. Ca nobilul comitat şi toţi posesorii săi să pună jurământ pe cruce, cu toate odraslele lor. 2. Ca nobilime mai mult să nu fie, ci fiecare unde poate primi o slujbă crăiască, din aceea să trăiască. 3. Ca nobilii posesori să părăsească pentru totdeauna moşiile nobiliare. 4. Ca şi ei să fie plătitori de dare tot aşa ca şi poporul contribuabil de rând. 5. Ca pământurile nobiliare să se împartă între poporul de rând potrivit poruncii împăratului, ce va urma". Aşa cum precizează istoricul D. Prodan, aceste revendicări nu pot fi considerate un „program al răscoalei", deoarece desfăşurarea răscoalelor în general refuză ideea de program.

Tulburările pricinuite de ridicarea la arme a iobăgimii transilvănene au periclitat ordinea şi echilibrul vieţii sociale

Prinderea lui Horea şi Cloşca

interne, obligând autoritățile imperiale să folosească forța armată pentru izolarea focarului revoltei și pacificarea țăranilor. Cu toate succesele obținute într-o prima fază de răsculați, armata austriacă, în frunte cu generalul imperial Kray, i-a învins pe țărani la Mihăileni, în 7 decembrie 1784. Oastea lui Horea s-a destrămat, în timp ce fruntașii răscoalei s-au retras adânc în munți pentru a ierna și a reaprinde la primăvară, cu forțe proaspete, focul revoltei. Urmăriți și încercuiți, în cele din urmă au fost prinși și încarcerați la Alba-Iulia, în 27 decembrie 1784. Supuși unei anchete, ei au fost judecați și condamnați conform Codului terezian, în 25 februarie 1785, la moarte prin frângerea cu roata, sentință aplicată în 28 februarie 1785 pe Dealul Furcilor, în fața unei mulțimi de țărani aduși cu forța pentru a asista la supliciu. Execuția s-a vrut un exemplu care consona cu ideologia absolutismului luminat, reformele sociale și îmbunătățirea sorții supușilor fiind de competența exclusivă a împăratului.

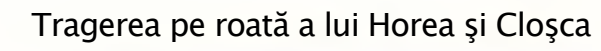
Răscoala lui Horea a cunoscut, datorită amplorii ei, o intensă mediatizare europeană. Întregul continent a urmărit derularea evenimentelor, revolta țăranilor din Munții Apuseni stârnind dispute, polemici și pamflete la adresa Habsburgilor și a despotismului luminat, în general. Releul transmiterii informațiilor despre răscoală l-a constituit Curtea imperială, de unde ambasadorii principalelor monarhii europene priveau cu interes evenimentele. Franța, Spania, Prusia, Anglia, Rusia, Suedia au primit pe această cale informații despre evenimentele din Transilvania. Realitățile ardelene românești au pătruns astfel în raporturile diplomatice europene, inaugurând o problemă care avea să mai revină de câteva ori de-a lungul secolelor următoare.

Horea și Cloșca în temniță, acvaforte

De asemenea, răscoala a fost și un eveniment mediatizat de presa transilvăneană și continentală. Știrile și relatările gazetelor din Sibiu, Bratislava și Viena au fost preluate și comentate de presa europeană.

Urmările răscoalei nu s-au lăsat așteptate. În 1785 a fost promulgată patenta de desființare a iobăgiei în Transilvania, a cărei aplicare a fost însă amânată din cauza opoziției nobilimii. A fost desființată în Transilvania dependența personală, iobagul recâștigând libertatea de strămutare, drept refuzat de la începutul secolului al XVI-lea. Hotărârea, chiar dacă nu anula raporturile feudale, a constituit un pas înspre modernizarea societății ardelene. Odată cu desființarea dependenței personale, patenta mai stimula și alte procese adiacente, ca dreptul de a învăța și practica meserii pe întreg cuprinsul principatului.

Răscoala lui Horea a avut o dublă semnificație. Fiind o ridicare a iobăgimii împotriva nobilimii și a sarcinilor și obligațiilor abuzive, a avut un marcat caracter social. Revendicările țăranilor, extrem de diverse de-a lungul mișcării, s-au îndreptat împotriva stăpânilor feudali, curțile nobiliare au fost prădate și incendiate, nobilii au fost urmăriți și pedepsiți. Caracterul social al răscoalei s-a arătat a fi radical („nobilime să nu mai fie”), dar s-a plasat și sub impactul politicii camerale austriece („să plătească dare ca și poporul”). Dispariția nobilimii și constituirea unui singur popor, în egală măsură supus fiscului, sunt elemente care asamblează imaginarul politic țărănesc. În altă ordine de idei, Răscoala lui Horea a avut și o importantă semnificație națională. Pornită de jos, răscoala a încercat să rezolve problema românească într-o viziune țărănească. Ea a fost sincronă cu stăruințele elitei iluministe românești din Transilvania de emancipare în plan politic a națiunii române. Chiar dacă în epocă intelectualii români au fost ostili soluției alese de țărănime pentru a-și atinge scopurile, răscoala a contribuit la apropierea acestora de problematica socială a națiunii. Evoluția mișcării naționale la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a veacului al XIX-lea va apropia cele două planuri, intelectual și țărănesc, și le va contopi într-o unică problemă românească.

Tragerea pe roată a lui Horea și Cloșca

Cultura în secolul Luminilor

8

Pentru românii din provinciile dunărene şi din graniţele Imperiului Habsburgic, veacul al XVIII-lea a însemnat o perioadă de afirmare a culturii naţionale, de fundamentare a unui exerciţiu cultural în limba română, care-şi defineşte structura gramaticală şi îşi dezvoltă un vocabular adecvat preocupărilor ştiinţifice.

Gramatica românească a lui Radu Tempea, editată la Sibiu în 1797

La fel, se pun bazele unei evoluţii instituţionale a culturii, prin şcoală şi biserică, în vederea emancipării românilor - inclusiv în plan naţional: emancipare din statutul de toleraţi în Transilvania şi de sub dominaţia otomană în Ţara Românească şi Moldova. Ideile vehiculate atunci se regăsesc într-un registru al barocului târziu, al preiluminismului şi al Luminilor clasice. Într-o geografie a iluminismului european, românii se plasează pe paliere diverse de receptare: Transilvania, aflată la periferia Imperiului Habsburgic, s-a situat într-o zonă de tranziţie între centru şi periferie, în timp ce celelalte două provincii s-au regăsit la periferia europeană.

Un exemplu de promovare a limbii române la nivel de stat: hrisovul lui Scarlat Grigore Ghica, domn al Moldovei, 10 martie 1758

Ţara Românească şi Moldova

Transformările survenite la nivel politic şi mai cu seamă în plan social s-au reflectat şi în spaţiul cultural, printr-o creştere a procentului letrizării, prin afirmarea unor iniţiative susţinute şi sistematice în domeniul didactic. Grija pentru învăţământ a constituit o caracteristică a unor domnii (Nicolae şi Constantin Mavrocordat, Grigore al II-lea Ghica, Mihail Racoviţă), precum şi a preocupărilor unor ierarhi (Damaschin al Râmnicului, Neofit I Cretanul).

Principalele şcoli au fost academiile domneşti de la Iaşi şi Bucureşti, specializate în transmiterea cunoştinţelor de elină şi slavonă, dar cu un program didactic mult mai complex, care cuprindea studierea retoricii, poeticii, logicii, filosofiei, a metafizicii, matematicii şi a ştiinţelor naturale şi, începând cu a doua jumătate a veacului, a fizicii, cosmografiei şi psihologiei. Şcoala din Iaşi a funcţionat în incinta mănăstirii de la Trei Ierarhi, iar cea de la Bucureşti la „Sf. Sava". Tot la Bucureşti au mai funcţionat şcolile de la Sf. Gheorghe Vechi şi Nou şi de la Colţea, aceasta ctitorită de Mihai Cantacuzino. Pe lângă acest învăţământ elevat a funcţionat o reţea şcolară elementară prin mănăstiri şi şcoli orăşeneşti, unde copiii deprindeau scrisul şi cititul.

La iniţiativa domniei şi a bisericii, epitropia mitropoliei şi-a asumat obligaţia de a controla programele de studiu, performanţele didactice ale profesorilor şi nivelul recompenselor dascălilor, banii provenind din contribuţiile anuale ale clerului. În epocă au activat ca dascăli în şcolile din provinciile dunărene savanţi şi dascăli remarcabili precum Hrisant Notara, Marcu Porfiropol din Cipru, Gheorghe Hribogon din Trapezunt etc.

Învăţământul se desfăşura în limba vernaculară, dar elina a fost obiect de studiu în mai toate cazurile. Spre exemplu, în Ţara Românească domnia a intervenit pentru verificarea cunoştinţelor de elină în rândul dascălilor privaţi. Învăţământul, sprijinit de domnie sau de marii dregători, organizat pe lângă mănăstiri şi biserici, a avut în

vedere instruirea copiilor şi tinerilor nu doar din provinciile româneşti, ci şi a unora din lumea sud-est-europeană, alimentând mişcarea intelectuală care viza emanciparea popoarelor din Balcani aflate sub dominaţie otomană.

Învăţământul particular a cunoscut o răspândire importantă în Ţările Române, mai cu seamă în rândurile familiilor boiereşti: Mavrocordat, Racoviţă, Ghica, Ipsilanti, Sturdza, Catargi etc. A fost mai flexibil decât cel public şi s-a orientat într-o mai mare măsură spre familiarizarea copiilor de boieri cu limbile moderne şi, prin acest canal, cu ideile-forţă ale culturii europene. Majoritatea dascălilor particulari proveneau din lumea grecească, dar au fost şi italieni, francezi şi nemţi. Două treimi dintre odraslele de boieri au urmat această formă de învăţământ. Instruirea şi educarea lor s-a desfăşurat şi în importante centre universitare ale continentului: şcoala patriarhiei de la Constantinopol (i-au frecventat cursurile odrasle din familiile Racoviţă, Ghica, Moruzi etc.), Veneţia (familia Cantacuzino), Leipzigul (familiile Balş şi Sturdza), Viena (Balş, Conachi), Jena (Ghica, Conachi), Berlin şi Paris. Fiicele de boieri, cu precădere cele din Ţara Românească, au fost îndrumate la Sibiu, spre şcoala călugăriţelor ursuline.

Funcţionarea unui număr mai mare de şcoli decât în secolul anterior şi, implicit, creşterea gradului de letrizare au avut drept consecinţă impulsionarea producţiei tipografice, aceasta cunoscând o creştere de peste 40%. Principalele imprimerii

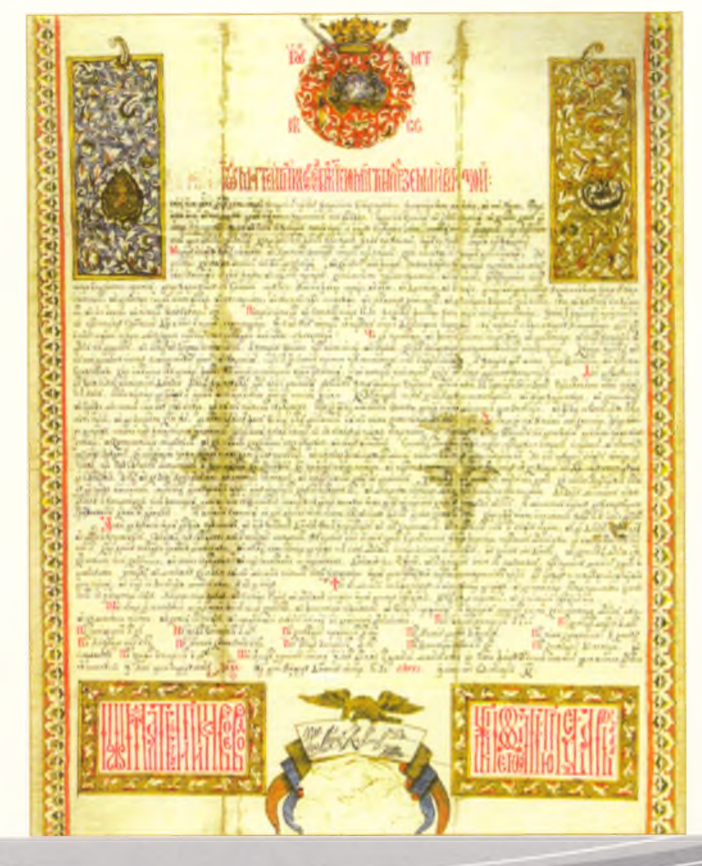

Un vechi centru de învăţământ din Bucureşti: fosta mănăstire Colţea

au funcţionat la Bucureşti, Râmnic şi Buzău, pentru Ţara Românească, şi la Iaşi şi Rădăuţi, în cazul Moldovei, activitatea lor cunoscând însă numeroase sincope de-a lungul veacului. Activitatea cea mai intensă au avut-o tipografiile din centrele clericale, cu o producţie de carte preponderent în limba română, destinată întregului spaţiu românesc. Astfel, între anii 1717 şi 1750, în Ţara Românească au apărut 102 cărţi, faţă de 29 imprimate în Moldova, unde ritmul tipăririi cărţilor s-a intensificat abia în a doua jumătate a secolului. La Bucureşti s-au tipărit 164 de titluri (aproximativ 48% din totalul cărţilor apărute). Cele mai numeroase volume (peste 80%) au fost tipărite în limba română; se constată o reducere a numărului celor de limbă greacă la 24, faţă de 42 apărute între 1682 şi 1716. Din totalul cărţilor imprimate, aproximativ 85% aveau caracter religios. Scrierile laice (manuale şcolare şi scrieri juridice) deţineau în continuare un procent extrem de redus, creşterea lor de-a lungul secolului fiind estimată la numai 2%. Datorită faptului că tipografiile au funcţionat pe lângă centrele ecleziastice, orice tipăritură trebuia să primească „blagoslovenia” episcopului sau a mitropolitului. S-au remarcat prin sprijinirea activităţilor de imprimerie mai cu seamă episcopii Râmnicului - Damaschin, Chesarie şi Filaret.

Cercetarea cataloagelor de bibliotecă, fie ele chiar sumare şi incomplete, este o sursă de primă importanţă pentru evaluarea climatului intelectual şi cultural al epocii. Cea mai importantă bibliotecă a fost cea a Mavrocordaţilor, depozitată la mănăstirea Văcăreşti, unde secretarul domnesc Chesarie susţinea că are „mii de cărţi”, în timp ce un alt secretar domnesc, la 1780, evalua biblioteca la 600.000 de taleri; la fel de importante, deşi poate nu atât de vaste, au fost biblioteca familiei Cantacuzino şi cea a mănăstirii Hurezu. Biblioteca mănăstirii Barnovschi din Iaşi poate constitui, la rândul ei, un reper în conturarea atmosferei culturale a epocii. Acest loc comun al comportamentului cărturarului din secolul al XVIII-lea, adăpostirea bibliotecii în mănăstire, pune în evidenţă o trăsătură mentală, mediul ecleziastic fiind considerat unul favorabil şi edificator în plan cultural şi spiritual. Ridicarea unor personalităţi intelectuale din

Hrisovul din 21 octombrie 1752 al lui Matei Ghica referitor la plata profesorilor în şcolile domneşti din Bucureşti

păturile laice ale societăţii a fost o caracteristică importantă a culturii timpului, dar ea a rămas circumscrisă unui fond tradiţional marcat de perspectiva creştinismului ortodox.

Cronistica a fost continuată în veacul al XVIII-lea, în limbile română şi greacă, dar cu o valoare literară şi istorică inferioară standardului instituit de Miron Costin şi de stolnicul Constantin Cantacuzino. Au fost scrieri în care au predominat naraţiunea şi evenimenţialul, menite să preamărească faptele domnului şi să aducă oprobriul asupra pretendenţilor la tron.

Dintre scrierile istorice ale acestui secol s-a distins *Letopiseţul* lui Ion Neculce (1672-1745). Autorul provenea din rândurile marii boierimi, ajungând sfetnic domnesc şi hatman al oştilor moldovene, dar cunoscând şi pribegia în Rusia şi Polonia. Scrierea sa, intitulată *Letopiseţul Ţării Moldovei,* a vizat perioada 1661—1743, fiind, în fapt, continuarea cronicii lui Miron Costin. Pentru redactarea şi elaborarea cronicii, Neculce a adunat o serie de „izvoade", mărturii ale unor boieri vârstnici şi, într-o mare măsură, a folosit impresiile sale proprii, scriind, într-adevăr, o operă de istorie trăită, al cărei autor este un martor şi un participant la evenimente. Prin calităţile sale narative, cronica este un reper fundamental al istoriei literaturii române vechi, Neculce fiind „cel mai mare povestitor român de până la Creangă şi Sadoveanu" (N. Manolescu). Un semn al atitudinii critice adoptate de Neculce în redactarea scrierii sale l-a constituit gruparea a 42 de povestiri intitulate *O samă de cuvinte* la

Hrisov din 26 iunie 1763 al lui Constantin Racoviţă pentru plata dascălilor de la şcolile slavoneşti şi elineşti din Bucureşti

începutul letopiseţului. Tradiţia orală recuperată de cronicar n-a reprezentat un adevăr istoric, în opinia lui Neculce, ci mai degrabă un exerciţiu literar.

O figură proeminentă a culturii româneşti din secolul al XVIII-lea, ataşată iniţiativelor preiluministe, a fost domnitorul Dimitrie Cantemir (1673—1723), unul dintre enciclopediştii eruditi ai timpului său. Cantemir s-a dovedit un excelent cunoscător al limbilor orientale, al culturii Europei Răsăritene în general, al artei, literaturii şi religiei islamice, în timp ce formaţia sa intelectuală, desăvârşită la Academia din Fanar, a cuprins filosofia şi retorica. Scrierile sale de filosofie şi cele religioase se alimentează din filonul „raţionalismului ortodox", apelând la lucrările unor protestanţi precum Van Helmont şi polonezul Wisowacius. Ataşat mişcărilor culturale dominante ale începutului de secol, în consonanţă mai ales cu şcoala geografiei statelor promovată de Academia de la Berlin, al cărei membru a devenit din 1714, Cantemir a elaborat o descriere a ţării sale intitulată *Descriptio Moldaviae* (1716). Această lucrare monografică cuprinde o descrierea geografică, administrativă, politică, militară, economică, socială, etnografică, religioasă şi lingvistică a Moldovei. Cu toate că în urma înfrângerii de la Stănileşti (1711), în faţa trupelor otomane, a trăit în exil la curtea ţarului Petru cel Mare al Rusiei, istoria naţională a rămas o preocupare constantă pentru principele cărturar. Astfel, el a redactat *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor,* scriere care prezintă istoria românilor într-o viziune unitară, aducând în atenţie originea romană a poporului, latinitatea limbii române şi continuitatea poporului român în spaţiul în care vieţuia în secolul al XVIII-lea. În aceeaşi măsură, Cantemir s-a dovedit un cunoscător avizat al culturii şi civilizaţiei otomane, elaborând o istorie intitulată *Creşterea şi descreşterea Imperiului Otoman,* scriere tradusă încă din secolul al XVIII-lea în mai multe limbi europene (engleză, franceză, germană), cea mai erudită istorie a imperiului din veacul său. La baza redactării lucrării s-au aflat o serie de arhive şi cronici orientale, consultate de domnul cărturar pe când se afla la Constantinopol. Cantemir este şi autorul *Istoriei ieroglifice,* „cea dintâi operă literară românească (în sensul modern)" (N. Manolescu), publicată de-abia în 1883.

Beletristica din provinciile româneşti nu s-a dezvoltat într-o formulă originală, cu câteva excepţii în domeniul poeziei: Matei Milu, în

La fosta mănăstire Văcăreşti s-a făcut carte multe decenii la rând

Moldova, Văcăreştii în Ţara Românească. Cea mai răspândită literatură în epocă au rămas romanele populare *Alexandria, Archirie şi Anadan, Sindipa, Esopia.* De asemenea, mediile culte au dat curs traducerilor, atât din literatura clasică, cât şi din cea contemporană franceză, italiană, engleză şi germană.

De asemenea, datorită eforturilor reformatoare ale fanarioţilor, a fost elaborată o bogată literatură juridică.

Cultura românească din Moldova şi Ţara Românească în veacul al XVIII-lea, pe nedrept minimalizată adesea, datorită amprentei fanariote şi răspândirii culturii neoelene, datorită marginalizării limbii române, se dovedeşte, la o lectură în profunzime, a fi fost una receptivă la ideile timpului, un adevărat creuzet ideatic şi formativ pentru fundamentarea culturii naţionale de la începutul secolului al XIX-lea.

Transilvania

Din punct de vedere cultural, orizontul transilvănean al veacului al XVIII-lea se prezintă într-o amplă complexitate, prin interacţiunea a trei zone culturale: maghiară, germană şi românească. Secolul se deschide pe fondul Reconquistei şi al Contrareformei, care au impus curentul cultural dominant al umanismului târziu, avându-i ca promotori pe iezuiţi, dar şi spiritul cartezian alimentat dinspre mediile protestante. Veacul al XVIII-lea a relevat două mari ipostaze culturale, a umanismului târziu şi, în a doua sa jumătate, o vârstă a Luminilor, ce a evoluat sub influenţa reformismului iosefin, a barocului şi *Aufklärung-ului* austriac, dar cu ecouri şi din partea iluminismului francez.

Mediul cultural transilvănean a rămas unul predominant confesional, sub aspectul sistemului instituţional, al învăţământului şi al domeniilor de creaţie, chiar şi în afirmarea raţionalismului cartezian. Mediile religioase ale principatului au direcţionat viaţa spirituală. Literatura confesională a dominat-o pe cea laică, istoriografia s-a îndreptat cu preponderenţă asupra istoriei ecleziastice, teologia a surclasat preocupările de filosofie şi ştiinţele naturii. Raportul tinde să se modifice doar în deceniul al optulea al veacului, sub impactul reformismului iosefin. Spiritul de toleranţă a devenit elementul forte al vieţii culturale, înlocuind atitudinea rigidă impusă de opţiunile confesionale. Desfiinţarea în 1773 a ordinului iezuit, reforma învăţământului, promovarea limbilor vernaculare prin şcoală şi carte, apariţia şi afirmarea unor instituţii culturale moderne, a presei, a societăţilor culturale, bibliotecilor şi teatrelor au constituit germenii Luminilor ardelene.

Universitatea din Viena

În secolul al XVIII-lea a existat un primat al culturii faţă de sferele politicului şi economicului. Şcoala românească din Transilvania a rămas sub ocrotirea confesională a bisericilor greco-catolică şi ortodoxă. Numărul şcolilor româneşti din Transilvania a crescut prin înfiinţarea celor din Blaj, prin mai buna organizare a celor de la Braşov, prin cele apărute în zona grănicerească, la Năsăud şi Orlat. După Răscoala lui Horea, autorităţile au căutat să acorde o atenţie sporită şcolilor româneşti, înfiinţând cursuri speciale pentru pregătirea învăţătorilor la Sibiu, Blaj, Timişoara şi Oradea, dorind să arate astfel că acest domeniu avea o importanţă deosebită pentru stat. Concomitent, a început o campanie de pregătire şi instruire a clerului printr-o serie de seminarii noi. Astfel, în timpul episcopatului lui Petru Pavel Aaron s-au înfiinţat 53 de şcoli româneşti, iar în cei 14 ani ai inspectoratului şcolar deţinut de Gheorghe Şincai

Gheorghe Şincai

numărul acestora a sporit cu încă 300. De asemenea, s-a avut în vedere şi ridicarea nivelului calitativ al procesului de învăţământ, printr-o îmbunătăţire a statutului şi condiţiei dascălului, prin elaborarea de programe didactice şi de manuale şcolare.

După reînfiinţarea episcopiei cu sediul la Sibiu, şi în mediul ortodox sporeşte atenţia pentru şcoală. Într-o statistică de la începutul secolului al XIX-lea erau menţionate 125 de şcoli confesionale ortodoxe, aparţinând românilor. De asemenea, în Banat, în teritoriul regimentului grăniceresc român, erau atestate, la 1766, 100 de şcoli săteşti. În Banatul civil, numărul şcolilor s-a aflat într-o continuă creştere, în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea o statistică amintind peste 360. Cele mai frecventate de către români şcoli din străinătate erau cele de la Viena, Roma, Trnava. Numărul total al transilvănenilor aflaţi la studii în secolul al XVIII-lea a depăşit cifra de 3.000, mai mult de jumătate dintre ei provenind din scaunele săseşti, un sfert din comitate şi districtele Chioar şi Făgăraş, o zecime având origini secuieşti. Cea mai mare parte a studenţilor proveneau din rândurile orăşenilor şi intelectualilor, un mic procent fiind împărţit între lumea satelor şi nobilime.

În acest secol au funcţionat în Transilvania peste 30 de tipografii, dezvoltarea producţiei tipografice datorându-se amplificării reţelei şcolare, creşterii indicilor de letrizare la nivel social. Cele mai multe tipografii au funcţionat ca iniţiative particulare, dar au luat fiinţă şi pe lângă instituţiile de învăţământ, pe lângă cele confesionale sau ca iniţiative orăşeneşti. Cele mai importante centre tipografice au funcţionat la Cluj, Sibiu, Oradea, Aiud, Şumuleu-Ciuc, Cărei, iar pentru lumea românească centrele de la Sibiu, Cluj, Alba-Iulia, Braşov au continuat să tipărească literatură cu conţinut teologic, dar şi carte şcolară, mai ales cu litere chirilice. În total, numărul cărţilor româneşti tipărite în Transilvania pe parcursul secolului al XVIII-lea a atins cifra de 162. Printre cele mai de seamă tipărituri se numără aşa-numita *Biblie* a lui Samuil Micu, imprimată la Blaj, în 1795, monument de limbă şi cultură românească.

Sporirea producţiei de carte tipărită în Transilvania, creşterea numărului studioşilor ardeleni în diferite centre universitare europene, extinderea comerţului cu carte au condus la consolidarea unor biblioteci instituţionalizate şi la afirmarea unor colecţionari particulari, proveniţi mai cu seamă din rândurile nobilimii. S-au remarcat în epocă bibliotecile colegiilor din Cluj, Aiud, Târgu-Mureş, iar dintre cele particulare, cea a polihistorului Samuel Kőleséri şi cea a lui Bod Péter. La sfârşitul veacului, Samuel Brukenthal a întemeiat la Sibiu una dintre cele mai renumite biblioteci ardelene, care cuprindea în colecţiile sale peste 13.000 de volume. Alături de aceasta au mai luat fiinţă în epocă renumitele biblioteci Batthyaneum (Alba-Iulia), Teleki (Târgu-Mureş), Patachich (Oradea). Biblioteci cu carte românească au funcţionat mai ales pe lângă instituţiile şcolare din Şcheii Braşovului, Caransebeş, Blaj, Haţeg, Orlat, Năsăud şi pe lângă mănăstiri din Transilvania şi Banat.

Christian Wolff

Direct legaţi de frământările europene, intelectualii ardeleni s-au afirmat ca iniţiatori ai formării opiniei publice prin tipărirea periodicelor, a ziarelor şi revistelor, în Banat şi Transilvania, la Timişoara şi Sibiu, în limbile germană şi maghiară. Acestor iniţiative li s-a alăturat şi încercarea lui Ioan Piuariu Molnar de a publica la sfârşitul veacului primul periodic în limba română.

În temeiul umanismului târziu, românii ardeleni accentuează afirmarea ideii originii latine a poporului român, ca un argument legitimator în disputele pentru obţinerea drepturilor politice în nume naţional. Datorită eterogenităţii culturale, iluminismul ardelean s-a remarcat în ipostaze diferite. La mijlocul veacului, în împrejurările reformismului terezian, Blajul a devenit nu doar un centru episcopal greco-catolic, potrivit promisiunilor actelor unirii, ci şi unul de iniţiativă românească, un focar cultural românesc. La Blaj se remarcă în epocă o deschidere culturală de anvergură europeană, un remarcabil progres al erudiţiei în cadre confesionale.

Noile iniţiative culturale aflate sub influenţa reformismului luminat au determinat dezvoltarea istoriografiei şi filologiei în întreg spaţiul românesc. Istoriei i-a revenit sarcina de a evidenţia originea romană a poporului român, filologiei de a dovedi latinitatea limbii române, ambele demonstraţii, convergente, fiind în măsură să sprijine ideea de emancipare naţională şi de integrare într-o mai largă comunitate europeană, prin catolicism.

În Transilvania, iluminismul s-a conturat în raport cu noile experienţe intelectuale prilejuite de contactul cu filosofia lui Christian Wolff, la care aderase noua generaţie. Filologia, la rândul ei, a înregistrat succese prin cultivarea limbii, prin sistematizarea şi definirea gramaticii limbii române, odată cu lucrarea lui Samuil Micu şi a lui Gheorghe Şincai, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, menită să dovedească, cu ajutorul instrumentelor gramaticii, structura latină a limbii române. În timp ce definirea limbii române din punct de vedere gramatical, cu alte cuvinte instituţionalizarea acesteia, asigura instrumentele comunicării în epoca Luminilor, istoriografia tindea să precizeze elementele identităţii naţionale a românilor. Cultivarea filosofiei ca preocupare autonomă, emancipată de religie, a condus la asimilarea valorilor europene.

Samuil Micu

Crearea terminologiei filosofice moderne şi utilizarea noilor concepte au împrumutat istoriei şi filologiei un plus de raţionalitate. Contactul cu filosofia a contribuit la o reformă în gândire, care a îngăduit asimilarea unor convingeri iluministe. Toate aceste eforturi, în ultimă instanţă, convergeau înspre afirmarea conştiinţei naţionale în mediile ecleziastice şi laice. De aceea, iluminiştii, beneficiind de aportul noii filosofii, de experienţa reformismului habsburgic, au cultivat pe scară largă istoria într-un spaţiu în care pluralismul etnic era predominant.

Literatura iluministă transilvăneană în limba română a evoluat pe coordonatele barocului târziu şi ale reformismului austriac. Din aceste motive, ea a adoptat un evident mesaj didactic, propunându-şi să contribuie la edificarea morală şi la instruirea cetăţeanului. În multe privinţe, această literatură a constituit piatra de început în cultura românească modernă. Se distinge o literatură economică ce vine în sprijinul raţionalizării agriculturii, o literatură bazată în special pe traduceri ale unor lucrări cu largă circulaţie în epocă, elaborate de principalii exponenţi ai Luminilor ardelene, Gheorghe Şincai, Ioan Piuariu Molnar, Grigore Obradovici. Aceste scrieri didactice vizau şi dezvoltarea spiritului raţionalist, prin surparea superstiţiilor dominante în mentalul ţărănesc tradiţional. În acelaşi timp, s-au pus bazele unei literaturi originale, în domeniul beletristicii remarcându-se mai ales Ion Budai-Deleanu (1760—1820), cărturar cu o vastă cultură europeană, unul dintre cei mai cultivaţi corifei ai Şcolii Ardelene. Capodopera sa, *Ţiganiada* (1801 şi 1812), este o construcţie epică grandioasă, „singura noastră operă barocă în adevăratul sens al termenului" (N. Manolescu), în care autorul promovează o critică socială, o atitudine antimonarhică şi un spirit anticlerical. Opera lui s-a întregit şi prin scrierea cu caracter istoric *Despre originea popoarelor din Transilvania*, unde aduce în discuţie problematica diferitelor etnii ardelene. Autorul nu se mulţumeşte să fie un istoric al vieţii politice, ci analizează viaţa economică, socială, culturală, lucrarea mărturisind o pronunţată viziune critică.

Istoriografia modernă, trecerea de la cronică la istoria analitică, la ştiinţa raţionalistă, îşi are începuturile în secolul Luminilor în Transilvania, unde contactele cu istoriografia europeană, în special cu modelul german, dovedesc existenţa unei tradiţii. Istoriografia românească s-a îmbogăţit prin lucrările corifeilor Şcolii Ardelene. Reprezentanţii acestei mişcări culturale au fost preocupaţi să descifreze şi să expună ideile latinităţii şi unităţii românilor. Istoricii s-au arătat preocupaţi de trecut pentru, a promova argumente pe care să le livreze mişcării de emancipare politică românească. De asemenea, ei vedeau în biserică instituţia păstrătoare şi ocrotitoare a fiinţei naţionale, a limbii şi a culturii româneşti.

ION BUDAI-DELEANU

TSIGANIADA

ou

Le Campement des Tsiganes

Traduction du roumain
Romanita, Aurélia et Valeriu RUSU

Adaptation en vers français
Françoise MINGOT-TAURAN

WALLADA Editura Biblioteca Bucureştilor

Ţiganiada. Ediţie în limba franceză din 1981

Primul dintre exponenţii iluminismului românesc ardelean a fost Samuil Micu (1745-1806), nepotul episcopului Inochentie Micu-Klein. A studiat, la Blaj şi la Viena, teologia şi filosofia. Pe lângă funcţia de profesor, a activat şi ca editor pentru cărţile româneşti apărute la Buda.

Samuil Micu şi Gheorghe Şincai, *Elementa linguae daco-romaniae sive valachicae,* prima ediţie, din 1780

ELEMENTA
LINGUÆ
DACO-ROMANÆ,
SIVE
VALACHICÆ.
COMPOSITA
AB
SAMUELE KLEIN DE SZAD,
ORD. S. BASILII M. IN COLLEGIO GRÆCI RITUS CATHOLICORUM VINDOBONENSI AD S. BARBARAM EPHEMERIO:
LOCUPLETATA VERO, ET IN HUNC ORDINEM REDACTA
A
GEORGIO GABRIELE SINKAI.
EJUSDEM ORDINIS, AA. LL. PHIL. ET SS. TH. D.

Lucrarea lui Petru Maior *Istoria pentru începutul românilor în Dachia,* ediţia de la Buda din 1854

ІСТОРІА
пентрꙋ
ПЕТРꙊ МАІОР
Historia de origine Valachorum.

Petru Maior

În timpul studiilor la Viena a fost influenţat de iluminismul austriac, de ideile reformatoare şi de conceptele iosefinismului. A fost un spirit enciclopedic, participând şi la redactarea faimosului *Supplex Libellus Valachorum*. Prima sa realizare a fost *O istorie a bisericii Române* (1774), scrisă în limba latina. A urmat apoi *Scurtă cunoştinţă a istorii românilor*, în fapt un rezumat al unei lucrări mai ample în limba latină. Prin *Istoria, şi lucrurile, şi întâmplările românilor*, publicată parţial în 1806, Samuil Micu a încercat o expunere sintetică şi unitară a istoriei românilor din toate provinciile, preluând ideea exterminării dacilor în războaiele cu romanii şi iniţiind latinismul cultural. În 1780, a editat alături de Gheorghe Şincai o gramatică românească, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*.

Un alt reprezentant de seamă al culturii iluministe transilvănene a fost Gheorghe Şincai (1754-1816). A activat ca profesor de retorică la Blaj, cu studii de teologie la Viena şi Roma. Lucrarea sa de căpătâi, *Hronica românilor şi a mai multor neamuri*, încheiată în 1808, este prima sinteză critică a istoriei româneşti. Această scriere, rodul muncii de o viaţă, a fost publicată doar parţial. La redactarea ei a utilizat izvoare de primă mână, cercetate la Budapesta, Viena şi Roma. Se remarcă, în prezentarea istoriei poporului român, ideea unităţii de evoluţie, cartea urmărind un fir cronologic, fără a opera o departajare pe provincii istorice. S-a distins ca un adept al latinităţii pure, însă a respins ideea exterminării dacilor. Ca intelectual iluminist, s-a arătat un suporter al reformismului iosefin, angajându-se în munca de educare şi instruire a poporului său.

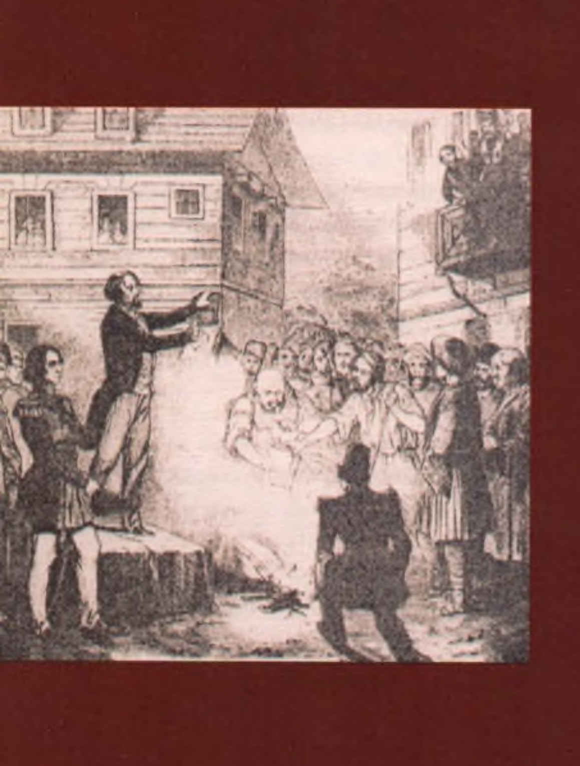
Un cărturar tipic pentru atmosfera intelectuală a sfârşitului de veac a fost Petru Maior, cu studii la Viena şi Roma. S-a remarcat prin lucrarea intitulată *Istoria pentru începutul românilor în Dachia* (1812), carte de căpătâi pentru formarea intelectualilor români de-a lungul secolului al XIX-lea. Prin spiritul polemic, în epoca contestaţiilor la care a fost supus *Supplex*-ul, la redactarea căruia şi Maior a contribuit, scrierea se dorea un răspuns la acuzaţiile care căutau să arate că nu a existat o continuitate a neamului românesc pe aceste meleaguri. Insistând asupra originii romane a poporului român, Maior este primul care a formulat ideea dezvoltării limbii române din latina populară. Cu o formaţie ecleziastică, s-a arătat interesat de istoria acestei instituţii în spaţiul românesc, contribuţia sa intitulată *Istoria bisericii românilor* (1813) fiind o monografie care tratează pentru întâia dată în mod independent acest subiect.

Ansamblul baroc din Cluj, biserica iezuită şi statuia Sf. Maria Protectoarea

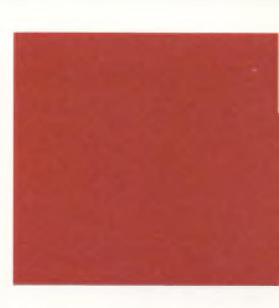
Transilvania a cunoscut în acest veac contactul cu mediul cultural european, dominant prin formulele barocului târziu şi ale *Aufklärung*-ului austriac. Crearea noii biserici, greco-catolice, a dat şansa apariţiei unei pături de intelectuali care au avut acces la cele mai importante centre de cultură, Viena şi Roma, şi care s-au afirmat ca principali susţinători ai mişcării de emancipare naţională a românilor ardeleni. Ei au beneficiat, de asemenea, de deschiderile oferite de reformismul luminat, care a urmărit mai ales ridicarea culturală a cetăţenilor imperiului. Pătrunderea ideilor iluministe a însemnat sfârşitul unei epoci şi începutul alteia noi, de consacrare a drepturilor politice şi de emancipare culturală a românilor transilvăneni.

Biserica romano-catolică din Sibiu. Interior

Intrare în biserica franciscană din Cluj

IOAN BOLOVAN

Românii în perioada reformelor şi a revoluţiilor democratice

(1820-1859)

1 „Problema orientală" şi Principatele Române

Fără îndoială, Revoluţia Franceză şi mai ales războaiele napoleoniene au conferit „problemei orientale", la începutul sec. ai XIX-lea, noi conotaţii, relaţiile internaţionale din Sud-Estul Europei fiind complicate de afirmarea ideii naţionale moderne sub forma principiului de naţionalitate.

Steagul lui Tudor Vladimirescu

Eteria şi Revoluţia de la 1821 condusă de Tudor Vladimirescu

Amplificarea mişcărilor de eliberare naţională şi socială din Balcani (sârbi, bulgari, greci) a apropiat valul revoluţionar şi de graniţele Principatelor Române. Repetatele memorii pe care boierii români le-au adresat marilor puteri, cu precădere din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, prin care s-a încercat modificarea statutului politico-juridic al Principatelor şi modernizarea structurilor social-economice interne, s-au dovedit insuficiente şi ineficiente. În aceste condiţii, elita politică din Ţara Românească şi Moldova a decis să abandoneze soluţia petiţionalistă şi să recurgă la formula insurecţională pentru a-şi realiza programul politico-naţional: emanciparea de sub dominaţia turco-fanariotă. A fost găsit în persoana lui Tudor Vladimirescu şi omul potrivit care să organizeze militar mulţimile dezlănţuite, deoarece acest mic boier din Oltenia nu numai că îndeplinise anumite funcţii în administraţia locală şi fusese în contact cu largi segmente ale populaţiei rurale, dar dobândise şi experienţă militară, deoarece luptase, în calitate de comandant de panduri, în cadrul armatei ruseşti în timpul războiului ruso-turc din 1806-1812. Astfel, la 15/27 ianuarie 1821, trei mari boieri reprezentanţi ai partidei naţionale din Ţara Românească (Grigore Brâncoveanu, Grigore Ghica şi Barbu Văcărescu - cei care la moartea lui Alexandru Suţu, ultimul domn fanariot, au şi constituit un organism politic provizoriu intitulat „Comitetul de Oblăduire") l-au mandatat pe Tudor Vladimirescu să ridice „norodul cu arme" pentru „obştescul folos al neamului creştinesc şi patriei noastre"[1].

Tudor Vladimirescu

Ridicarea la luptă a românilor urma să se realizeze într-un cadru mai larg, simultan cu insurecţionarea grecilor de către societatea secretă Eteria (*Philike Hetairia*), înfiinţată în anul 1814 la Odessa. De altfel, în spatele tuturor acestor acţiuni se afla Rusia, care se erija în apărătoarea drepturilor creştinilor din Imperiul Otoman. Între 1815 şi 1820, în diferite oraşe din Principate s-au înfiinţat secţii (eforii) al Eteriei, la care au aderat negustorii, boierii şi clericii greci, dar şi unii boieri români. În planurile eteriştilor de insurecţionare a grecilor din Balcani, Principatele Române ocupau un loc important: în Oltenia urma să se declanşeze sub conducerea lui Tudor Vladimirescu o insurecţie populară care să-i reţină pe turci; pe acest fond, armata eteristă, ce-şi constituia în Moldova o bază de operaţiuni, trebuia să treacă nestânjenită la sud de Dunăre pentru a elibera Grecia. De altfel, în convenţia (*legământul*) încheiată în ianuarie 1821 de către Tudor cu Iordache Olimpiotul şi Ioan Farmache (conducătorii militari eterişti din Bucureşti) se preconiza explicit organizarea unor diversiuni care să creeze confuzie în rândul turcilor, pentru „atingerea scopului nostru comun".

În seara zilei de 18/30 ianuarie 1821, Tudor Vladimirescu a părăsit Bucureştiul, îndreptându-se spre Oltenia, pentru a transpune în practică planul militar convenit cu eteriştii şi cu boierii patrioţi. Ajuns aici, Tudor a început fortificarea câtorva mănăstiri, concentrarea pandurilor şi distribuirea

1. *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, red. A. Oţetea, I, Bucureşti, 1959, p. 196

Marele ban Grigore Brâncoveanu, caimacam al Ţării Româneşti

armamentului pe care îl adunase anterior la cula sa de la Cerneţi. Pandurilor li s-au alăturat şi unii ţărani, prefigurându-se astfel un nucleu de armată naţională ce va fi denumit în documentele vremii *Adunarea Norodului.* Tudor a lansat la 23 ianuarie/4 februarie 1821 un apel pentru insurecţionarea poporului, cunoscut sub numele de *Proclamaţia de la Padeş* în textul Proclamaţiei, prin cuvinte simple, inteligibile de către mulţime datorită limbajului presărat cu expresii biblice, se justifica ridicarea la luptă invocându-se dreptul de rezistenţă la opresiune în numele dreptului natural al oamenilor şi cetăţenilor: „Nici o pravilă (lege) nu opreşte pre om de a întâmpina răul cu rău. . .Veniţi dar fraţilor cu toţii, cu rău să pierdem (învingem) pe cei răi, ca să ne fie nouă bine. Şi să se aleagă din căpeteniile noastre cei care pot să fie buni. Aceia sunt ai noştri şi cu noi dimpreună vor lucra binele”[2].

Aparent, Proclamaţia de la Padeş lasă să se înţeleagă că mişcarea condusă de Tudor Vladimirescu ar avea numai un caracter social, antifeudal, fiind îndreptată împotriva boierilor români şi greco-fanarioţi. Dovadă în acest sens este şi ampla mişcare ţărănească declanşată după lansarea apelului, o parte a ţăranilor încadrându-se în Adunarea Norodului, alta acţionând paralel şi manifestându-se în forme tradiţionale, la fel ca în timpul răscoalelor ţărăneşti medievale. Însă Revoluţia de la 1821 a avut preponderent un caracter naţional. Raporturile liderilor mişcării româneşti cu Eteria, fortificarea mănăstirilor din Oltenia (Tismana, Strehaia, Motru) ca baze de luptă, preocupările de organizare militară a Adunării Norodului, disciplina riguroasă instaurată de Tudor etc. demonstrează adevăratul mobil al declanşării evenimentelor revoluţionare din Ţara Românească. Fireşte, din motive de diplomaţie, dar şi pentru că avea uşoare reţineri faţă de organizarea eteriştilor şi faţă de posibila intervenţie a ruşilor în sprijinul românilor şi grecilor, Tudor a căutat să menajeze susceptibilităţile Porţii otomane. De aceea, pentru a nu atrage o intervenţie rapidă a turcilor, în documentele oficiale ale revoluţiei nu a fost inclus obiectivul naţional antiotoman. El a fost afirmat însă de Tudor de mai multe ori pe parcursul evenimentelor revoluţionare, - fiind confirmat în vara şi toamna anului 1821 prin conţinutul memoriilor boiereşti adresate marilor puteri chemate să decidă în privinţa evoluţiilor recente din cadrul „chestiunii orientale”. Oricum, acţiunea românilor nu era singulară în acei ani, împotriva dominaţiei otomane din Balcani ridicându-se la luptă atât sârbii, cât şi grecii. Documentul-program care preconiza reorganizarea internă a ţării a fost definitivat în cursul lunii februarie şi se numea *Cererile norodului românesc.* Printre revendicările imediate ale revoluţiei se aflau: suprimarea abuzurilor din administraţie, desfiinţarea vămilor interne, reducerea impozitelor, formarea unei armate naţionale etc., toate acestea vizând modernizarea societăţii româneşti fără a submina însă total puterea economică şi politică a boierimii care l-a desemnat conducător. Era nevoie în cadrul acţiunii conduse de Tudor Vladimirescu de solidarizarea tuturor forţelor interne pentru înlăturarea dominaţiei turco-fanariote. Au fost luate măsuri pentru limitarea caracterului social al revoluţiei, pentru ca actele violente ale ţăranilor împotriva clasei boiereşti să nu se extindă.

Fraţii boieri Grigore şi Alexandru Ghica, care, la început, l-au susţinut pe Tudor Vladimirescu

Tudor a părăsit Oltenia şi s-a îndreptat în fruntea armatei revoluţionare spre Bucureşti, unde a şi ajuns la sfârşitul lunii martie, concomitent cu armata eteristă condusă de Alexandru Ipsilanti, care venise din Moldova şi urma să se îndrepte spre Dunăre, pentru a declanşa lupta de eliberare din Balcani împotriva turcilor. Din păcate, contextul internaţional nu se arăta a fi favorabil mişcărilor cu caracter revoluţionar. La Congresul Sfintei Alianţe de la Laibach (Ljubljana), ţarul

Panduri trecând Oltul la 10 martie 1821

2. Ibidem, I, p. 207.

Lupta dintre eteriști și otomani la 25–26 iulie 1821, în curtea mănăstirii Slatina *(reconstituire)*

Rusiei a condamnat și dezavuat atât mișcarea lui Tudor, cât și acțiunea lui Ipsilanti, lăsând turcilor mână liberă în vederea suprimării acestora. În aceste condiții, Tudor a înțeles că este imperios necesar să colaboreze cu boierimea, pentru a da legitimitate regimului politic pe care l-a instaurat la București. Timp de aproape două luni, Tudor a condus Țara Românească precum un domn adevărat - nu întâmplător în conștiința poporului a rămas denumirea de „domnul Tudor". El a exprimat și intenția colaborării cu elita politică din Moldova, țară a cărei situație economico-socială și politică era identică cu cea din Țara Românească. Această dorință a lui Tudor confirmă caracterul național, antiotoman al evenimentelor de la 1821.

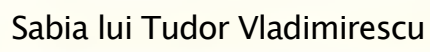
Astfel, Tudor a îndemnat Divanul (guvernul) de la București să colaboreze cu cel de la Iași, ca „fiind la un gând și într-un glas cu Moldova, să putem câștiga deopotrivă drepătățile acestor prințipaturi, ajutorându-ne unii pe alții"[3].

Jafurile și abuzurile armatei eteriste care nu a mai trecut Dunărea, precum și intrarea armatei turcești în Țara Românească la începutul lunii mai au complicat situația din țară. Conștient că armata sa de aproximativ 6.000 de oameni, împreună cu trupele eteriste dezorganizate, nu va putea să-i înfrunte cu sorți de izbândă pe turci (lipsiți fiind de sprijinul Rusiei pe care se contase la începutul declanșării insurecției), Tudor continuă tratativele cu turcii, față de care nu se manifestase ostil în mod oficial și direct. El se decide să se retragă la mănăstirile fortificate din Oltenia, sperând că acolo ar putea organiza o rezistență de durată împotriva intervenției otomane până la o posibilă internaționalizare a evenimentelor și intervenția marilor puteri creștine în favoarea grecilor și a românilor. Tudor a refuzat să lupte alături de eteriști împotriva turcilor, angajându-se însă să nu-i atace pe cei dintâi. Ipsilanti a considerat atitudinea lui Tudor drept o trădare a angajamentelor anterioare și eteriștii au pus la cale asasinarea conducătorului pandurilor. În scurt timp, armata revoluționară românească s-a dezagregat, iar la începutul lunii iunie 1821, trupele eteriste au fost înfrânte succesiv de către turci la mănăstirea Nucet și apoi la Drăgășani.

Revoluția de la 1821 a implicat și Moldova, dar s-a desfășurat preponderent în Țara Românească. Prin cauze, pregătiri și stare de spirit a fost însă un fenomen general românesc, observatorii străini remarcând acest aspect. De altfel, consecințele politico-naționale au fost identice pentru Țara Românească și Moldova. Ca primă manifestare viguroasă a națiunii române, revoluția condusă de Tudor Vladimirescu a deschis drumul pentru împlinirea în epoca modernă a dezideratelor de libertate și unitate națională, dar înainte de toate a marcat debutul primei modernizări a societății românești din cele două principate. Pe bună dreptate afirma Mihail Kogălniceanu în cuvântul pentru deschiderea cursului de istorie națională la Academia Mihăileană, în noiembrie 1843, că „întâmplărilor de la 1821 suntem datori cu orice propășire ce am făcut de atunce, căci ele ne-au deșteptat duhul național, ce era adormit cu totul"[4]. Ecoul evenimentelor de la 1821 peste Carpați, la românii transilvăneni, este și el unul cu totul remarcabil. În Marele Principat Transilvania și în Banat, aflate în componența Imperiului Habsburgic, autoritățile au înregistrat un val de nemulțumiri și frământări, alimentate de zvonurile conform cărora „crăiuțul Todoruț" sau Todoraș îi va elibera și pe românii din acele teritorii.

Panduri croați, model care a fost imitat întrucâtva la organizarea oastei lui Tudor Vladimirescu (*reconstituire*)

Sabia lui Tudor Vladimirescu

3. Ibidem, II, p. 33

Lărgirea autonomiei interne: restaurarea domniilor pământene

Necesitatea înlăturării domniilor fanariote a fost exprimată nu numai de Tudor Vladimirescu, ci şi de zecile de memorii şi petiţii pe care boierii din Ţara Românească şi Moldova le-au adresat în anii 1821 — 1822 Turciei, Austriei şi Rusiei. Prin urmare, prima mare realizare a Revoluţiei de la 1821 a fost revenirea la domniile pământene. Astfel, la 1/13 iulie 1822, sultanul i-a numit domni în Moldova pe Ion Sandu Sturdza şi pe Grigore al IV-lea (Dimitrie) Ghica în Ţara Românească, Poarta susţinând şi excluderea grecilor din administraţia civilă şi ecleziastică.

Prin revenirea la domnii români, pământeni, Principatele Române au reuşit să obţină o primă mare concesie din partea Imperiului Otoman pe drumul lărgirii autonomiei interne. Era fără îndoială o schimbare de regim politic, împlinindu-se unul dintre obiectivele majore ale partidei naţionale, care militase în acest sens încă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Într-o „epocă a renaşterii naţionale", restaurarea domniilor pământene a avut o valoare simbolică deosebită pentru românii din Principate, semnificând reintroducerea vechilor libertăţi pe care le-au avut Ţara Românească şi Moldova înainte de fanarioţi. Instituţia domniei devine în simbolistica epocii exponenta intereselor naţiunii, în jurul domnului gravitând din ce în ce mai mult acţiunile şi manifestările de solidaritate naţională.

În timpul domniilor lui I. S. Sturdza şi G. D. Ghica (1822-1828), conflictul intern major l-a constituit înfruntarea dintre marea boierime conservatoare şi boierimea mică şi mijlocie dornică de schimbare. Pe plan extern, perioada a fost marcată de rivalitatea dintre Rusia şi Turcia pentru extinderea sau menţinerea influenţei asupra Principatelor Române. Dacă până la începutul secolului al XIX-lea Rusia a adoptat principiul intervenţiei unilaterale în zonă, după constituirea Sfintei Alianţe, Austria şi Anglia au impus intervenţia europeană în Sud-Estul Europei, înlocuind astfel arbitrarul pe care l-au practicat ţarii Rusiei în raport cu Poarta şi cu popoarele supuse dominaţiei otomane. Marile puteri europene deveneau tot mai interesate de soarta acestei zone, principiul păstrării echilibrului european impunând noi strategii geopolitice. Aceasta a atras o schimbare în politica Rusiei faţă de Principate, abandonându-se soluţia anexărilor şi a compensaţiilor teritoriale în favoarea sporirii influenţei politice şi economice prin instituirea oficială a protectoratului asupra Moldovei şi Ţării Româneşti.

Grigore Dimitrie Ghica, întâiul domn pământean al Ţării Româneşti

Confruntările militare şi diplomatice ruso-turce din acei ani s-au finalizat prin încheierea unor tratate şi convenţii în

Domnul Moldovei, Ion (Ioniţă) Sandu Sturdza

cuprinsul cărora Principatelor Române le-au fost rezervate locuri importante. La Akkerman, în 25 septembrie/7 octombrie 1826, s-a semnat o convenţie între Turcia şi Rusia care conţinea ca anexă un act separat referitor la Ţara Românească şi Moldova. Acest act reliefează cum nu se poate mai bine atât evoluţia şi schimbările din relaţiile internaţionale în cadrul „problemei orientale", cât şi statutul Principatelor Dunărene. Dacă până atunci Ţările Române au fost considerate părţi integrante ale Imperiului Otoman, actul separat referitor la Principate consacra faptul că ele deveneau entităţi politice distincte, cu o individualitate politică proprie.

Prin acest act, divanele celor două ţări au primit dreptul de a-şi alege domnitorii pentru o perioadă de 7 ani, dintre boierii pământeni, alegerea urmând

4. C. Bodea, *1848 la români. O istorie în date şi mărturii*, I, Bucureşti, 1982, p. 223 (în continuare: *1848 la români*)

totuşi a fi confirmată de Turcia şi Rusia. Principatele erau scutite pe timp de doi ani de plata tributului anual ce-l datorau Porţii. De asemenea, era permisă libertatea comerţului celor două ţări după aprovizionarea Porţii cu grâne. Rusia a reuşit prin încheierea acestei convenţii să mai facă un pas înainte pe calea extinderii influenţei ei politice la gurile Dunării.

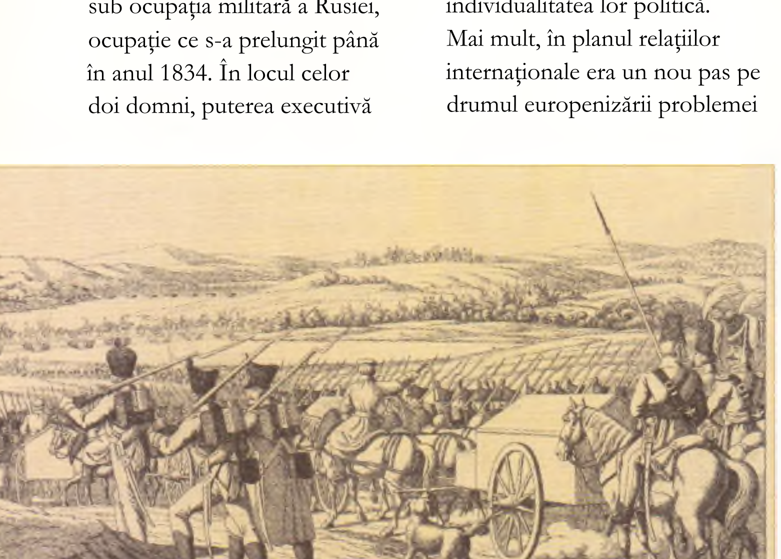
Ocupaţia rusească şi Tratatul de la Adrianopol

Rivalitatea ruso-turcă a generat la scurt timp după Akkerman un nou război în anii 1828—1829, în timpul căruia Principatele Române s-au aflat sub ocupaţia militară a Rusiei, ocupaţie ce s-a prelungit până în anul 1834. În locul celor doi domni, puterea executivă în Principate a fost transmisă preşedintelui celor două divane (numit de ţar), care îşi avea sediul la Iaşi, la Bucureşti funcţionând un vicepreşedinte. Între 1828 şi 1834, pe durata ocupaţiei militare ruse, funcţia de preşedinte al celor două divane a fost deţinută de contele Feodor Petrovici Pahlen (1828-1829), de generalii Piotr Jeltuhin (1829) şi Pavel Dmitrievici Kiselev (1829-1834). În mod aparent paradoxal, regimul ocupaţiei ruseşti a întrerupt efortul de consolidare a sistemului politic românesc inaugurat în 1822 prin revenirea domnilor pământeni. Însă nu se poate nega acestuia rolul de catalizator în procesul de modernizare accelerată a societăţii şi instituţiilor din Moldova şi Ţara Românească.

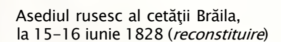
Tratatul de pace ruso-turc s-a semnat la 2/14 septembrie 1829 la Adrianopol şi cuprindea un act special relativ la Principatele Române, consacrând astfel individualitatea lor politică. Mai mult, în planul relaţiilor internaţionale era un nou pas pe drumul europenizării problemei româneşti, un nou moment favorabil afirmării naţiunii române. În urma Tratatului de la Adrianopol au fost desfiinţate raialele turceşti Brăila, Giurgiu şi Turnu, iar teritoriile lor au fost alipite Principatelor; graniţa cu Imperiul Otoman s-a fixat pe talvegul Dunării; se puteau institui cordoane sanitare şi carantine. Domnii urmau să fie aleşi pe viaţă de divanele celor două ţări, dintre boierii pământeni. Din punct de vedere al statutului extern, Poarta trebuia să respecte autonomia administrativă şi legislativă a Principatelor. Monopolul economic, precum şi celelalte furnituri (obligaţii) către Poartă erau desfiinţate, recunoscându-se libertatea deplină a comerţului celor două ţări şi libertatea navigaţiei pe Dunăre cu ambarcaţiuni proprii. De asemenea, Turcia se obliga să respecte regulamentele de reorganizare internă a Principatelor, ce urmau să fie elaborate în timpul ocupaţiei ruseşti. Prin diminuarea influenţei Porţii, Rusia şi-a sporit influenţa, obţinând recunoaşterea oficială a statutului ei de putere protectoare a Moldovei şi Ţării Româneşti. Desigur, prevederile favorabile Principatelor Române din cuprinsul Convenţiei de la Akkerman şi mai ales din Tratatul de la Adrianopol au fost impuse Turciei de către abila diplomaţie rusă, care îşi urmărea în zonă propriile interese. Ele reprezentau însă dezideratele societăţii româneşti, erau obiectivele majore pe care Revoluţia de la 1821 şi zecile de memorii boiereşti din anii ulteriori revoluţiei le-au înscris ca fiind indispensabile pentru progresul naţiunii române. Rusia doar a preluat aceste cerinţe ale partidei naţionale din Principate şi s-a erijat în protector al intereselor acestora, impunându-şi influenţa în cele două ţări.

Lupta dintre ruşi şi otomani din 26 septembrie 1828, acvaforte (*reconstituire*)

Scenă din războiul ruso-turc din anii 1828-1829: armata rusă trece Dunărea în Dobrogea (*reconstituire*)

Asediul rusesc al cetăţii Brăila, la 15-16 iunie 1828 (*reconstituire*)

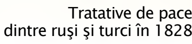
Convenţia de la Balta Liman din 1849

Statutul politico-juridic al Principatelor Române fixat prin Tratatul de la 1829 a rămas în vigoare aproape trei decenii. În perioada post-Adrianopol, regimul suzeranităţii otomane şi al protectoratului rusesc a fost deseori contestat de către reprezentanţii partidei naţionale, cea mai consistentă exprimare în acest sens fiind înregistrată în timpul Revoluţiei de la 1848. De altfel, pentru reprimarea revoluţiei din Moldova şi Ţara Românească, ambele puteri au acţionat concertat, trimiţând trupe în vederea prezervării dominaţiei lor, ocupaţia militară turco-rusească prelungindu-se până în anul 1851. Din punct de vedere politic, dubla subordonare faţă de puterea suzerană (Poarta) şi cea protectoare (Rusia) a fost restabilită prin semnarea la 19 aprilie/1 mai 1849 a Convenţiei de la Balta Liman.

Acest act de drept internaţional limita autonomia Principatelor Române, deoarece în articolul 1 se stipula numirea domnilor de către sultan pe o perioadă de 7 ani. Erau dizolvate adunările obşteşti ordinare (un fel de miniparlamente) şi extraordinare, încredinţându-se o parte din atribuţiile lor unor comisii sau divane ad-hoc nou-înfiinţate, în componenţa cărora intrau reprezentanţi „de încredere" din rândul marii boierimi şi al clerului înalt. Se prevedea menţinerea în Principate de către Rusia şi Turcia a trupelor de ocupaţie (25-30.000 de soldaţi) până la restabilirea completă a ordinii, ulterior numărul soldaţilor reducându-se la câte 10.000 pentru fiecare ţară. De asemenea, articolul 5 cuprindea precizarea referitoare la prezenţa în Ţara Românească şi Moldova a câte unui comisar extraordinar turc şi, respectiv, rus, învestiţi cu atribuţii destul de largi în cenzurarea acţiunilor domnilor. Poarta a numit ca domni pentru perioada 1849-1856 pe Barbu Ştirbei în Ţara Românească şi pe Grigore Alexandru Ghica în Moldova. Fără îndoială, Convenţia de la Balta Liman, care a restaurat condominiul ruso-turc, a însemnat un pas înapoi comparativ cu celelalte două tratate, din fericire pentru români regimul convenţiei din 1849 durând numai câţiva ani.

Portretul oficial al lui Barbu Ştirbei

Tratative de pace dintre ruşi şi turci în 1828

Războiul Crimeii şi statutul juridic al Principatelor Române

Deteriorarea rapidă a relaţiilor dintre Rusia şi Turda a dus în toamna anului 1853 la izbucnirea luptelor, conflictul în care s-au implicat din 1854 şi alte mari puteri fiind cunoscut sub numele de Războiul Crimeii. Se deschidea astfel o nouă etapă în cadrul „problemei orientale", în care marile puteri europene au acţionat, la fel ca în trecut, în funcţie de propriile interese, însă aspectul inedit al acestei noi crize militare şi politico-diplomatice a fost acela că românii au reuşit, prin internaţionalizarea problemei Principatelor, să obţină maximum de avantaje în plan statal-naţional. Această situaţie era consecinţa acţiunilor tenace şi constante întreprinse de emigraţia revoluţionară în marile capitale europene, era rezultatul capitalului enorm de simpatie şi sprijin pe care românii l-au avut în acei ani din partea opiniei publice europene. Ocupate în vara anului 1853 de către trupele ruseşti, Principatele Române au trecut din 1854 sub ocupaţia militară a Austriei, care s-a prelungit până în primăvara anului 1857. În această perioadă s-au intensificat atât misiunile diplomatice oficiale trimise de către domnul filofrancez Grigore Al. Ghica, cât şi cele private, ale liderilor moldoveni şi munteni aflaţi în exil în principalele oraşe europene.

Problema unirii Principatelor Române a fost pusă oficial în atenţia diplomaţiei europene cu ocazia conferinţelor ambasadorilor de la Viena din martie 1855. În timpul dezbaterilor din 26 martie despre înlocuirea protectoratului singular al Rusiei asupra Principatelor Dunărene cu un regim de garanţie colectivă a marilor puteri, reprezentantul Franţei, baronul François-Adolphe de Bourqueney, a avansat, prin memorandumul guvernului francez, ideea unirii celor două ţări. În concepţia acestuia, prin crearea unui stat românesc tampon la gurile Dunării se putea proteja mai bine integritatea Imperiului Otoman: „Sustragerea Principatelor de sub influenţa care s-a exercitat în exclusivitate asupra lor şi constituirea unui fel de barieră naturală care să nu poată fi încălcată în viitor şi să ameninţe în acest fel Imperiul Otoman. . . Printre posibilităţile existente, menite a asigura Moldovei şi Valahiei o stabilitate şi o forţă suficientă, ni se pare că cea dintâi trebuie să fie unirea celor două Principate într-un singur stat"[5]. Problema românească a depăşit cadrul strict al cabinetelor marilor puteri, intrând în conştiinţa publică europeană, o serie de personalităţi ale vieţii publice şi ştiinţifice publicând în presa epocii articole favorabile românilor. În atare condiţii, se deschidea în februarie 1856, la Paris, Congresul de Pace, în timpul căruia contele Walewski, reprezentantul Franţei, a lansat varianta unirii Moldovei cu Ţara Românească; în cadrul dezbaterilor pe această temă s-a vehiculat şi soluţia unirii sub un principe străin. În timpul lucrărilor a avut loc polarizarea puterilor favorabile sau ostile unirii Principatelor Române după cum urmează: Franţa, Rusia, Sardinia şi Prusia s-au pronunţat deschis pentru unire, Austria şi Turcia s-au opus cu vehemenţă, iar Anglia a avut o atitudine rezervată.

Episod din Războiul Crimeii, Sevastopolul în asediu. Tablou de G. Şucaev

Prin Tratatul general de pace semnat la 18/30 martie 1856, Principatele Române rămâneau sub suzeranitatea Porţii, însă treceau şi sub garanţia colectivă a celor 7 puteri semnatare. Regimul garanţiei colective interzicea oricăreia dintre cele 7 state să intervină unilateral politic şi militar în Principate, ceea ce era o realizare excepţională, creându-se contextul internaţional favorabil celor două obiective majore ale naţiunii române: unirea şi independenţa. Poarta se obliga să respecte autonomia legislativă şi administrativă a Principatelor. Tratatul de pace de la Paris instituia un nou statut al Dunării, reglementând navigaţia pe fluviu, Principatele având şi ele dreptul de a trimite reprezentanţi în cadrul comisiei permanente formate din statele riverane. De asemenea, se restituiau Moldovei trei judeţe din sudul Basarabiei (Cahul, Bolgrad şi Ismail), fapt ce a tensionat relaţiile cu Rusia în deceniile următoare. S-a decis totodată şi consultarea poporului român în legătură cu organizarea lui viitoare, Turcia fiind răspunzătoare de convocarea la Iaşi şi Bucureşti a două adunări ad-hoc care trebuiau să se pronunţe în problema unirii Principatelor. Marile puteri au decis constituirea la Bucureşti a unei comisii formate din reprezentanţii celor 7 state, care avea sarcina de a se documenta în legătură cu starea de lucruri din cele două ţări şi de a formula recomandări referitoare la reorganizarea lor politico-instituţională.

Această nouă filă din derularea „chestiunii orientale" a adus românilor cel mai bun statut politico-juridic pe care l-au avut de la începutul epocii moderne. Tratatul de la Paris din 1856 (în prelungirea Convenţiei de la Akkerman şi a Tratatului de la Adrianopol) a tratat problemele Principatelor în mod distinct, subminând astfel pretenţiile Porţii că Ţările Române ar fi părţi integrante, simple provincii ale Imperiului Otoman.

5. *Românii la 1859. Unirea Principatelor Române în conştiinţa europeană. Documente externe*, I, Bucureşti, 1984, p. 52 (în continuare: *Românii la 1859*)

Stat şi viaţă politică în Principate (1822-1848)

Domniile lui Ion Sandu Sturdza în Moldova şi Grigore Dimitrie Ghica în Ţara Românească au debutat în condiţiile ocupaţiei militare turceşti, care s-a dovedit a fi deosebit de dură şi costisitoare. Domnii au trebuit să facă faţă multor dificultăţi, în primul rând celor financiare, dar şi celor social-politice.

Ion Sandu Sturdza

Mişcarea reformatoare internă

Moment de continuitate, dar în aceeaşi măsură şi de discontinuitate în istoria românească, anul 1821 a provocat o profundă criză de conştiinţă la nivelul întregului corp naţional. Multe din problemele interne avansate pe parcursul revoluţiei se cereau acum a fi rezolvate. Cei doi domni au încercat (de cele mai multe ori fără succes) să realizeze o mai bună repartizare a impozitelor, să amelioreze sistemul administrativ şi organizarea teritoriului, să dezvolte învăţământul, să reînfiinţeze armata naţională etc. Totuşi, se poate aprecia pozitiv intenţia reformatoare în sensul programului naţional a primilor doi domni pământeni.

Toate grupurile sociale doreau o schimbare, o modernizare a structurilor societăţii româneşti, însă fiecare o vedea realizată prin prisma propriilor interese. Din păcate, ritmul şi amploarea reformelor depindeau încă de poziţia Porţii, de rolul de arbitru pe care Rusia a început să şi-l aroge în această parte a Europei. Fenomenul intern major petrecut în acei ani a fost înfruntarea în plan ideologic şi politic dintre marea boierime conservatoare şi grupurile sociale exponente ale liberalismului: boierimea mică şi mijlocie, negustorimea, inteligenţia etc. (desemnate deseori cu termeni precum „cărvunari", „novatori"). Aceste din urmă grupuri sociale exprimau cel mai bine nevoia de schimbare în acord cu noile realităţi ale epocii. Efervescenţa politică din timpul primilor domni pământeni se poate reconstitui prin analiza numeroaselor memorii şi proiecte de reformă elaborate atât de marea boierime, cât şi de exponenţii curentului liberalist-progresist şi înaintate fie Rusiei, fie Turciei. Câteva titluri de asemenea memorii şi petiţii sunt relevante pentru atmosfera timpului: *Îndreptarea legii după cele ce a pătimit ţara la 1821 de la străini* (1822); *Constituţia cărvunarilor* şi *Strigarea norodului Moldovei* ale lui Ionică Tăutu (1822); *Shedion de reformăluirea stăpânirii Moldovei* şi *Pontul popilor* (1822); proiectul de reformă al lui Eufrosin Poteca (1827) etc.

Grigore Dimitrie Ghica

Problematica acestei ample mişcări reformatoare poartă amprenta modernizării, se referă la transformarea societăţii şi a statului. Cel mai bine poate este concentrată întreaga mişcare reformatoare din acei ani în documentul din 13 septembrie 1822, din Moldova, al lui Ionică Tăutu şi intitulat *Constituţia*

cărvunarilor. Actul este deopotrivă o declaraţie de principii şi o expunere sistematică de măsuri vizând reorganizarea statului, fiind caracterizat în cele două secţiuni atât de principii moderne inspirate din arsenalul ideologic al Revoluţiei Franceze, cât şi de aspecte ce conduceau pe alocuri la prezervarea Vechiului Regim. Proiectul de constituţie asociază problematicii naţionale un spirit liberal, novator, dorind în primul rând înlocuirea regimului oligarhic exclusivist al marii boierimi. Se preconiza o separare a puterilor în stat, promovarea unor măsuri de dezvoltare a economiei, de reformare a mai tuturor instituţiilor ţării: justiţia, administraţia etc. Regimul politic propus de I. Tăutu nu era unul larg democratic, deoarece privilegiile boierimii erau încă menţinute. S-a urmărit doar introducerea în viaţa politică a boierimii mici şi mijlocii, a reprezentanţilor intelectualităţii şi a burgheziei în formare, lărgindu-se astfel baza regimului aristocratic existent. Act cu caracter hibrid, *Constituţia cărvunarilor* are meritul de a fi un cap de serie, de a inaugura în Principatele Române, la începutul epocii moderne, o veritabilă tradiţie constituţională ce se va îmbogăţi în deceniile următoare cu câteva documente remarcabile.

Regulamentele organice

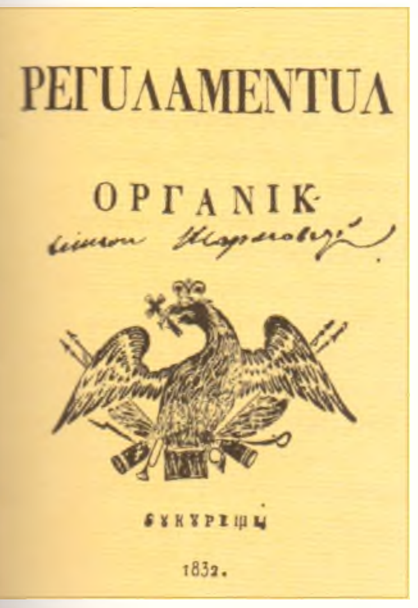
Într-adevăr, la un deceniu de la actul lui I. Tăutu, în Principate vor fi introduse primele aşezăminte cu caracter veritabil constituţional: *Regulamentele organice*. Una dintre prevederile importante ale Convenţiei de la Akkerman din 1826, urmare a numeroaselor memorii redactate de boieri în anii anteriori, a fost aceea că în Principate urmau să se constituie comisii boiereşti care să propună măsuri şi regulamente generale în vederea reorganizării interne a celor două ţări. Datorită opoziţiei tacite a Porţii, comisiile nu şi-au putut începe activitatea practică până după izbucnirea războiului ruso-turc din 1828-1829. În perioada în care generalul P. Jeltuhin a îndeplinit funcţia de preşedinte al celor două divane din Ţara Românească şi Moldova (februarie-octombrie 1829), au luat fiinţă efectiv comisiile formate din câte 4 boieri, ele fiind puse sub preşedinţia consulului rus Minciaky.

Generalul rus Pavel Kiselev

Comisiile de lucru aveau ca bază documentară zecile de memorii şi petiţii de reformă avansate de către reprezentanţii boierimii în anii 1821-1827 şi care corespundeau nevoilor de progres ale societăţii româneşti. Lor li s-au adăugat *Instrucţiunile* speciale trimise de Curtea de la Sankt-Petersburg, care erau menite să fixeze limitele între care Rusia înţelegea să permită reformarea şi modernizarea Principatelor. Într-o Europă dominată de spiritul conservator al Sfintei Alianţe, proiectele de regulamente redactate în Principatele Dunărene nu puteau fi radicale. Totuşi, fără a demola sistemul social existent, instrucţiunile au schiţat o serie de reforme, progresiste, au încercat să dea satisfacţie în plan politic şi altor grupuri sociale decât marea boierime, au căutat să confere un caracter cât mai uniform normelor de organizare din cele două ţări.

Definitivate în perioada în care cele două principate se aflau sub guvernarea generalului P. Kiselev, Regulamentele organice au intrat în vigoare la 1 iulie 1831 în Ţara Românească şi la 1 ianuarie 1832 în Moldova. Prevederile lor au fost aproape identice pentru cele două ţări, favorizând ulterior dezvoltarea lor unitară. Cele două regulamente instituiau ideea şi practica statului modern. Domnii erau aleşi pe viaţă de către adunările obşteşti extraordinare, prefigurându-se astfel un regim politic asemănător monarhiei constituţionale din alte state europene. Principiul separării puterilor în stat a avut o importanţă deosebită: Adunarea Obştească ordinară desemna puterea legislativă. Acest for, compus din reprezentanţii marii boierimi, dar şi din cei ai judeţelor, dezbătea proiectele de legi ale executivului, le aproba, modifica sau respingea, vota bugetul şi impozitele, trimitea hotărârile sale domnului pentru sancţionare. Domnul exercita puterea executivă cu ajutorul unui Sfat administrativ, nucleul unui adevărat guvern. Domnul deţinea dreptul de iniţiativă legislativă, sancţiona legile, numea pe cei 6 miniştri, titulari de departamente. S-au pus bazele unui sistem judecătoresc modern, ceea ce a favorizat apariţia şi consolidarea multor instituţii necesare pentru dezvoltarea relaţiilor capitaliste, specifice economiei de piaţă.

Regulamentul organic

O serie de alte prevederi modernizau sistemul administrativ, economic, fiscal, cultural etc., eliminând multe din relicvele Vechiului Regim. Din punct de vedere social, regulamentele menţineau relaţiile semifeudale în agricultură; prin introducerea nartului (norma de muncă), obligaţiile ţărănimii faţă de boieri au crescut, ceea ce a sporit nemulţumirile în lumea satului în perioada următoare. Boierimea şi-a asigurat astfel nu numai dominaţia politică în societate, dar şi-a consolidat şi poziţia economică. Regulamentele confirmau protectoratul Rusiei asupra Principatelor Române. Până la 1848 dominaţia otomană - a rămas mai mult formală, în schimb protectoratul rusesc s-a dovedit a fi foarte incomod pentru Ţara Românească şi Moldova. De aceea, treptat, regulamentele au fost văzute ca instrumente ale dominaţiei ruseşti, ceea ce explică si arderea lor în timpul Revoluţiei de la 1848.

Regulamentele organice au conţinut şi prevederi progresiste care au favorizat modernizarea sectorială a societăţii româneşti, însă în agricultură ele au perpetuat şi chiar agravat relaţiile dintre ţăranii dependenţi şi proprietari. Ele au statuat ingerinţele Rusiei în problemele interne ale Principatelor Române, ceea ce conferă regulamentelor un caracter contradictoriu, fiind un amestec bizar de nou şi vechi, de progres şi reacţiune. Aceasta nu a făcut decât să alimenteze în anii următori o seamă de mişcări sociale şi politice care au anticipat explozia revoluţionară de la 1848. Având valoarea unor legi fundamentale de organizare a Principatelor, regulamentele au oferit cadrul de dezvoltare a societăţii şi a instituţiilor statului, reprezentând o etapă notabilă într-o serie de acte şi aşezăminte cu caracter constituţional. A. D. Xenopol valoriza astfel „revoluţia" produsă în societatea românească de introducerea Regulamentelor organice: „. . . era substituirea vieţii legale celei arbitrare de până atunci; ideea statului se naşte pentru prima oară la români în concepţia ei modernă, ca viaţă a unui tot, întocmit pe norme obşteşti, adică pe legi"[6].

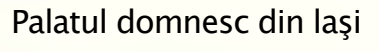
Domniile regulamentare

După introducerea Regulamentelor organice, Principatele Române au rămas în continuare sub guvernarea generalului P. Kiselev, până în aprilie 1834, când Poarta şi Rusia au numit primii domni regulamentari: Alexandru Ghica în Ţara Românească şi Mihail Sturdza în Moldova. Astfel, regulamentele erau încălcate la scurtă vreme de la intrarea lor în vigoare, deoarece procedura legală era aceea că domnii sunt aleşi pe viaţă de către adunările obşteşti extraordinare. Cei doi domni aparţineau unor vechi familii boiereşti, amândoi aveau un larg orizont cultural şi politic european. Amândoi au continuat, cu destul succes uneori, reformele începute sub guvernarea generalului Kiselev.

Ţara Românească

Alexandru Ghica (1834-1842). Activitatea lui Al. Ghica în Ţara Românească s-a desfăşurat sub semnul unei puternice opoziţii în cadrul Adunării Obşteşti, ceea ce a generat o situaţie internă tensionată. Fireşte, suntem departe de o adevărată „luptă parlamentară", însă opoziţia manifestată în acei ani a redus mult puterea domnitorului. Acesta a reuşit să impună votarea în 1838 a unui articol adiţional la Regulamentele organice, prin care se interzicea modificarea legii fundamentale fără acordul Rusiei şi Turciei. Evenimentul a prilejuit opoziţiei naţionale să se manifeste plenar, elaborându-se sub conducerea colonelului Ioan Câmpineanu un proiect de constituţie. Programul naţional şi liberal al lui I. Câmpineanu (obţinerea independenţei, formarea unui regim politic reprezentativ etc.) nu a fost încununat de succes, întreaga mişcare fiind reprimată.

Grava situaţie financiară a ţării, care a impus sporirea impozitelor directe cu aproape 30%, aducerea în guvern a unora dintre fraţii săi, opoziţia personală a unor mari boieri pretendenţi la domnie etc. l-au făcut pe Al. Ghica, în scurt timp, extrem de nepopular în ţară. De asemenea, înăbuşirea acţiunii lui I. Câmpineanu şi a mişcării revoluţionare de la 1840, lezarea sentimentelor naţionale ale elitei politice prin obedienţa excesivă arătată faţă de Rusia la introducerea articolului adiţional, precum şi interferarea frecventă a consulului rus Piotr Röckman în problemele interne, adversitatea constantă faţă de domn a lui Robert Colquhoun (consulul englez de la Bucureşti) etc. au subminat poziţia lui Al. Ghica, care în urma unei anchete ruso-turce a fost demis în octombrie 1842. Totuşi, domnia acestuia a înregistrat şi câteva puncte luminoase, fiind realizate pro-

Palatul domnesc din Iaşi

6. A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, XI, Bucureşti, 1930, p. 110

Alexandru Dimitrie Ghica

grese în organizarea activităţii judecătoreşti, în aplicarea legilor şi în uniformizarea procedurii, în dezvoltarea învăţământului public la sate. Încheierea în 1842 a Convenţiei de extrădare cu Austria a avut o semnificaţie aparte, fiind relevantă sub raportul afirmării autonomiei Ţării Româneşti.

Gheorghe Bibescu (1842-1848). Acesta a fost ales la 20 decembrie 1842/1 ianuarie 1843, fiind singurul domn regulamentar urcat pe tron conform precizărilor Regulamentelor organice. Cu studii de drept la Paris, cu o bogată experienţă administrativă în cadrul guvernului în timpul domniei lui Al. Ghica, versat în activitatea politică din Adunarea Obştească, tânărul domn (avea numai 38 de ani) părea omul providenţial pentru Ţara Românească.

La începutul domniei, Gh. Bibescu a întreţinut relaţii bune de cooperare cu Adunarea Obştească, lucru ce i-a permis să treacă prin forul legislativ câteva proiecte de legi importante pentru ameliorarea situaţiei ţărănimii. S-a preocupat de sistemul judecătoresc, de regimul carantinelor şi al închisorilor, de construcţia de poduri şi şosele, de dezvoltarea edilitară a capitalei, de extinderea învăţământului rural etc., toate vizând modernizarea societăţii şi a instituţiilor statului. Deoarece cooperarea cu Adunarea Obştească, for care nu s-a mai arătat maleabil, a început să nu mai funcţioneze corespunzător, în februarie 1844 Gh. Bibescu a emis un ordin prin care practic Adunarea era ca şi suspendată, domnul guvernând până în decembrie 1846 prin decrete-legi. Acestea exprimă concepţia reformistă a domnitorului, dorinţa sa de a continua ascendent procesul modernizator. Noua Adunare Obştească formată în urma alegerilor generale din noiembrie 1846 a fost mult mai cooperantă cu domnul, care a reuşit să elimine opoziţia din viaţa politică. De aceea, din 1847, în scurt timp, au fost votate legi importante, precum eliberarea ţiganilor robi aparţinând aşezămintelor publice şi bisericii, plasarea veniturilor bisericeşti sub controlul statului, naturalizarea străinilor, modificarea procedurii judecătoreşti etc. Domnul a reuşit cu abilitate să neutralizeze opoziţia boierească, să confere regimului său o mai mare stabilitate politică, inclusiv pe plan extern, prin dezvoltarea unor relaţii normale atât cu puterea suzerană, cât şi cu cea protectoare.

Gheorghe Bibescu

Adunarea Obştească a Valahiei

Moldova

Mihail Sturdza (1834-1849). Figură controversată a timpului său, M. Sturdza a fost un om politic abil şi bun gospodar, reuşind să se impună ca un domn autoritar şi să supravieţuiască inclusiv evenimentelor revoluţionare de la 1848. Concepţia sa politică se fundamenta pe ordine, stabilitate politică şi echilibru social, lui M. Sturdza potrivindu-i-se cel mai bine imaginea unui monarh luminat. Dând dovadă de fermitate în faţa Adunării Obşteşti, cu care a colaborat eficient în materie de activitate legislativă şi administrativă, Sturdza a făcut ca articolul adiţional la Regulamentul organic să fie votat în 1835 fără prea mare opoziţie. Măsurile luate de domn au contribuit decisiv la modernizarea structurilor interne din Moldova, numele lui fiind asociat în acei ani inclusiv cu planurile de unire a celor două principate.

Cel mai pregnant s-a simţit prezentă activitatea reformatoare a lui Sturdza în domeniile justiţiei şi legislaţiei: s-au simplificat procedurile de judecată, au fost create instanţe specializate, s-a introdus principiul lucrului judecat, s-au tradus şi tipărit

coduri de legi (de exemplu Codul criminal francez), s-a insistat pe respectarea principiului separării puterilor în stat. Domnul a căutat şi a reuşit în cele din urmă (prin legea din martie 1844) să limiteze şi să pună sub controlul statului veniturile mitropoliei şi ale episcopiilor. Laborioasă a fost activitatea lui M. Sturdza în vederea ameliorării căilor de comunicaţie şi a serviciilor de sănătate publică, organizarea modernă a centrelor urbane. Şi ţărănimea a stat în atenţia domnului, care a încercat prin câteva reglementări agrare să inducă o ridicare a nivelului de viaţă al acesteia. Nu este de neglijat nici aportul domnului la crearea învăţământului superior la Academia Mihăileană, înfiinţată în anul 1835, instituţie cu un rol major în pregătirea ulterioară a generaţii şi generaţii de cărturari şi funcţionari. Să amintim şi legile de dezrobire a ţiganilor clerului şi ai statului din 1844, importante prin consecinţele lor economico-sociale şi politico-morale. La fel ca în Ţara Românească, unde se votase o lege similară, legea rangurilor din 1835 asimila rangurile boiereşti cu ramurile administraţiei civile şi înălţa la treapta nobiliară o însemnată categorie socială provenită „de jos", ceea ce a dus la o substanţială diluare a boierimii.

M. Sturdza s-a străduit să limiteze sfera de acţiune a jurisdicţiei străine (a consulilor marilor puteri asupra supuşilor lor, numiţi în documentele vremii *sudiţi);* în 1837, a încheiat cu Austria Convenţia de extrădare a vagabonzilor şi cerşetorilor, acest act având o valoare simbolică extraordinară, deoarece a reprezentat, aşa cum susţinea şi A. D. Xenopol „cel dintâi semn al reînvierii internaţionale, cea dintâi recunoaştere a existenţei juridice a statului român"[7]. Domnul a promovat o politică de echilibru între Turcia şi Rusia, pentru a nu periclita autonomia ţării şi a putea dezvolta necenzurat programul intern de reforme.

Mihail Sturdza

Mişcări protestatare în deceniile premergătoare Revoluţiei Paşoptiste

Revoluţia condusă de Tudor Vladimirescu şi agonia Vechiului Regim au deschis în Principatele Române, în deceniile trei, patru şi cinci, seria unor ample acţiuni sociale şi politice de contestare a realităţilor anacronice. În primul rând, tensiunea socială care a „explodat" în timpul evenimentelor de la 1821 s-a reaprins, la cote mai scăzute, în anii următori. Astfel, în Ţara Românească a izbucnit în anul 1826 o mişcare de protest condusă de foştii căpitani ai lui Tudor, Simion Mehedinţeanu şi Ghiţă Cuţui. Aceştia au organizat în Oltenia o ceată înarmată cu un efectiv de aproximativ 300 de oameni şi au redactat o proclamaţie prin care chemau poporul la insurecţie împotriva regimului existent, însă acţiunea lor a fost curând reprimată. În acelaşi an, în luna aprilie, autorităţile din Moldova au descoperit un complot, arestând şi interogând circa 300 de persoane. După introducerea Regulamentelor organice, ţărănimea clăcaşă, nemulţumită de situaţia în care se afla, a alimentat un val continuu de răzvrătiri şi mişcări sociale locale şi chiar regionale.

Caracterul limitat al regulamentelor, controlul apăsător exercitat de Rusia prin intermediul consulilor de la Bucureşti şi Iaşi, consacrarea regimului politic aristocratic etc. au generat o stare de nemulţumire profundă în rândul elitei româneşti. Reprezentanţii boierimii liberale şi ai celorlalte grupuri sociale progresiste revendicau democratizarea vieţii politice interne, regim reprezentativ, afirmarea fermă a autonomiei sau chiar independenţa şi unirea Principatelor. Definitivarea ideologiei naţionale în această epocă de tranziţie de la iluminism la romantismul paşoptist a conferit luptei naţionale suportul ideatic de care avea nevoie. Mişcările politico-naţionale au cunoscut în toate provinciile româneşti o activizare fără precedent după 1830, reflex şi ecou al revoluţiilor europene din acel an (francezi, polonezi etc.). De altfel, acum se intensifică nu numai legăturile şi colaborările dintre intelectualii şi boierii cu vederi liberale din toate teritoriile locuite de români, dar şi dintre aceştia şi reprezentanţii mişcărilor naţionale ale altor popoare din Europa Centrală şi de Sud-Est. Perioada 1834—1848 a cunoscut o diversitate de forme de luptă pentru transformări social-politice şi pentru eliminarea dominaţiei străine: de la opoziţia

7. Ibidem, XII, Bucureşti, 1930, p. 178

legală în Adunarea Obştească până la societăţile secrete revoluţionare formate după modelul francmasoneriei şi carboneriei europene.

În Ţara Românească şi Moldova, opoziţia legală din Adunarea Obştească a evoluat de la o opoziţie personală la o opoziţie politică împotriva regimului regulamentar, o opoziţie naţională contra intervenţiei Rusiei în treburile interne ale Principatelor. De asemenea, spiritul contestatar s-a exprimat şi în saloane şi reuniuni publice, în publicarea de broşuri şi articole de presă, dar şi prin înaintarea de petiţii către marile puteri. Cea mai cuprinzătoare acţiune încadrabilă în sfera legalismului este fără îndoială mişcarea colonelului Ioan Câmpineanu în Ţara Românească. În jurul acestuia s-au concentrat toate spiritele liberale şi patriotice, redactându-se în 1838 două documente programatice: un proiect de *Constituţie* şi *Actul de unire şi independenţă*. Se avansau idei radicale precum unirea şi eliberarea Principatelor, dar şi reformarea şi modernizarea societăţii româneşti într-o formulă democratică. Momentul I. Câmpineanu este unul semnificativ deoarece exprimării legaliste i-au fost asociate demersul diplomatic extern pentru atragerea sprijinului marilor puteri şi soluţia insurecţională comună cu polonezii (îndreptată împotriva Rusiei), conturată în urma discuţiilor cu liderul emigraţiei poloneze din Paris, prinţul Adam Czartoryski. La limita legalismului şi a complotului se plasează şi acţiunea din Moldova condusă de Leonte Radu în 1838-1839, cunoscută sub numele de „Conjuraţia confederativă". Obiectivele acesteia erau reformarea regimului politic aristocratic printr-o serie de măsuri ce vizau spargerea monopolului marii boierimi, punerea în practică a unor reforme sociale şi culturale: introducerea monedei naţionale, dezrobirea ţiganilor, libertatea cuvântului şi a tiparului etc. Interesantă a fost propunerea realizării unei confederaţii statale din care să facă parte Moldova, Ţara Românească şi Serbia.

Nicolae Bălcescu, unul dintre conducătorii Revoluţiei române de la 1848. Portret de Gh.Tattarescu

La fel ca în Europa Restauraţiei, în spiritul mentalităţii romantice specifice epocii reformelor, în Principatele Române în timpul domniilor regulamentare s-au organizat mai multe societăţi secrete care copiau modelele francmasoneriei şi carboneriei europene. Aceste societăţi secrete au exersat o varietate de soluţii tactice, de la comploturi şi atentate la insurecţii şi mişcări revoluţionare. Calea revoluţionară pentru obţinerea drepturilor naţionale şi democratice propusă de noua generaţie activă în viaţa politică s-a impus ca o soluţie alternativă la ineficienţa acţiunilor plasate sub semnul legalismului. Unul dintre cele mai semnificative episoade ale mişcării secrete subversive a fost consemnat în Ţara Românească la 1840. Câţiva tineri (Nicolae Bălcescu, profesorul francez J. A. Vaillant etc.), grupaţi în jurul lui Dimitrie (Mitică) Filipescu, au încercat o insurecţionare a maselor pentru materializarea programului lor. Acesta cuprindea obiective sociale, democratice şi, firesc, naţionale: independenţă, protecţie din partea marilor puteri europene, instituirea unei republici, eliberarea şi împroprietărirea ţăranilor pe cale embaticară. Din păcate, autorităţile au intervenit în forţă, arestând şi condamnând la închisoare pe liderii mişcării. Importantă însă a fost deschiderea totală spre social a noii generaţii de militanţi, care a ştiut să asambleze coerent socialul şi naţionalul, anticipând astfel evenimentele de la 1848.

Stradă din Bucureşti în 1847

Ion Ghica

Christian Tell

Activitatea conspirativă din Ţara Românească a cunoscut o revigorare în urma înfiinţării societăţii secrete Frăţia în toamna anului 1843, de către Nicolae Bălcescu, Ion Ghica şi maiorul Christian Tell. Cu ramificaţii şi în Moldova, aceasta a pregătit elita politică românească pentru formula revoluţionară, singura în măsură să asigure rezolvarea integrală a obiectivelor sociale şi naţionale. Documentele vremii vorbesc şi de alte comploturi şi societăţi conspirative: în Moldova, complotul condus de Ioniţă Popovici în 1839 şi societatea Fiii Coloniei lui Traian etc. În anii anteriori Revoluţiei de la 1848, contactele între fruntaşii românilor din toate provinciile se intensifică, acţiunile conspirative se desfăşoară tot mai mult sub o acoperire legală (de exemplu Frăţia, sub adăpostul legal al Societăţii Literare începând cu anul 1845), moşia lui Costache Negri de la Mânjina, lângă Galaţi, devenind un adevărat centru revoluţionar românesc, fiind locul unde se întâlneau exponenţii mişcării naţionale din Principate. Chiar şi la Paris, cel mai important oraş european pentru formarea intelectualităţii româneşti din Principate în acei ani, dezideratele sociale, democratice şi naţionale au fost exprimate prin intermediul Societăţii Studenţilor Români, care a contribuit plenar la atragerea pentru mişcarea naţională din Principate a suportului politic şi diplomatic din străinătate. Discursul rostit în cadrul Societăţii de către N. Bălcescu la 1 ianuarie 1847 este extrem de sugestiv pentru orientarea naţională a programului asociaţiei studenţilor români din capitala Franţei: „Ţinta noastră, domnilor, socotesc nu poate fi alta decât unitatea naţională a românilor. Unitate mai întâi şi în simţăminte, care să aducă apoi cu vremea unitatea politică. . . Românismul dar e steagul nostru, supt dânsul trebuie să chemăm pe toţi românii"[8].

Costache Negri

Interiorul unei case ţărăneşti la mijlocul sec. XIX

Toate societăţile şi asociaţiile conspirative sau semilegale au promovat constant atât idealuri democratice, cât şi dezideratele unirii şi independenţei. Formula *Dacoromâniei* o regăsim mereu exprimată în actele şi programele mişcărilor revoluţionare, în publicistica vremii. Încadrabile într-un fenomen general european, mişcările şi societăţile revoluţionare din Principate şi-au adus contribuţia la pregătirea spiritului public pentru formula insurecţională, evenimentele de la 1848 fiind astfel îndelung pregătite şi exersate.

8. Bodea, *1848 la români*, I, p. 319–320.

3 Societate şi economie în Principate
(prima jumătate a secolului al XIX-lea). Începuturile modernizării

Deşi modernizarea Principatelor Române este un fenomen care se originează în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, perioada cuprinsă între cele două revoluţii (mai cu seamă etapa domniilor regulamentare) este una de intense transformări structurale, în cursul căreia dezvoltarea modernă a beneficiat de un cadru instituţionalizat.

Populaţie şi habitat

Fireşte, modernizarea nu putea să nu se facă simţită şi în plan demografic, populaţia fiind factorul indispensabil al oricărei schimbări în societate. Conform specialiştilor, în deceniile premergătoare Revoluţiei de la 1848 în spaţiul românesc s-a produs o adevărată revoluţie demografică, vizibilă mai ales prin prisma calitativă, respectiv în modificările substanţiale ale structurii populaţiei. Izvoarele epocii au consemnat sporirea numerică a aşezărilor umane, în primul rând a satelor şi a târgurilor, fenomen asociat cu extinderea reţelei de căi de comunicaţii, dezvoltarea pieţei interne, ceea ce a generat diferenţieri în rândul structurii populaţiei, care şi-a pierdut omogenitatea. Era, şi acesta, un semn al trecerii de la o societate monocoloră, specifică regimului feudal, la una diversificată, caracteristică epocii moderne. În preajma Revoluţiei de la 1848, conform estimărilor lui Nicolae Suţu, în Moldova existau 44 de oraşe şi târguri şi 1.933 de sate (393 de sate erau mănăstireşti, 448 răzeşeşti şi 1.092 boiereşti). În Ţara Românească, mai bine populată, numărul satelor a crescut între catagrafiile din 1831 şi 1838 de la 3.560 la 3.584.

Dincolo de epidemiile de ciumă şi mai apoi de holeră, care au fost destul de virulente în prima jumătate a secolului al XIX-lea, de crizele alimentare datorate unor recolte proaste sau distrugerilor pricinuite de evenimentele cu caracter politico-militar, ceea ce este esenţial în această perioadă este faptul că populaţia şi-a revenit şi s-a aflat mereu pe o traiectorie ascendentă, aspect reliefat de creşterea ei numerică. Bunăoară, numărul locuitorilor din Moldova era estimat pentru anul 1803 la 528.784, în vreme ce la mijlocul secolului al XIX-lea N. Suţu evalua populaţia Moldovei la un număr de 1.462.105 suflete. Un asemenea ritm de creştere exploziv a avut cu siguranţă loc mai ales după 1829, când a fost lichidat monopolul comercial otoman şi ţara s-a bucurat de o stabilitate politică ce a favorizat creşterea economică. Acest lucru este confirmat de creşterea numărului capilor de familie de la 221.521 în anul 1831 la 292.421 în 1849. Un alt fenomen care a fost consemnat în acelaşi interval temporal a fost creşterea rapidă a populaţiei urbane, atât prin înfiinţarea a numeroase târguri în perioada regulamentară, cât mai ales prin imigraţia de la sate spre centre urbane. Astfel, între 1831 şi 1845, numărul locuitorilor din oraşele şi târgurile moldovene a sporit de la 129.413 la 265.270, ceea ce înseamnă practic o dublare într-un deceniu şi jumătate. Dacă populaţia capitalei Moldovei, oraşul Iaşi, a crescut relativ moderat, de la 48.314 în anul 1832 la 65.055 în 1845, alte centre urbane au cunoscut sporuri mult mai spectaculoase: Botoşani de la 13.796 la 28.290,

Târg de Sfânta Vineri la Iaşi

Târgu Mureş

aveau condiţia de robi, în jur de 6.000 de armeni, aproximativ 8.000 de lipoveni imigraţi din Rusia, câteva mii de sârbi şi bulgari, aşezaţi mai ales în urma războaielor ruso-turce din 1806-1812 şi 1828-1829, alte câteva mii de germani şi maghiari etc.

Structuri sociale

Dincolo de aspectul cantitativ al creşterii populaţiei în prima jumătate a secolului al XIX-lea, mutaţii vizibile s-au produs în ceea ce priveşte structura socială din Principate, deoarece „explozia demografică" s-a plasat într-o interdependenţă totală cu procesele similare din agricultură, industrie şi comerţ. Ţărănimea, care constituia majoritatea covârşitoare a populaţiei din ambele ţări, a cunoscut şi ea stratificări semnificative în deceniile premergătoare

Galaţi de la 8.606 la 22.635, Bacău de la 2.881 la 6.670, Piatra-Neamţ de la 2.907 la 8.075 etc. Trebuie precizat că avansul populaţiei urbane a fost nu numai rezultatul afluxului locuitorilor de la sate, ci şi consecinţa aşezării constante în târgurile şi oraşele moldoveneşti a unei importante populaţii evreieşti imigrate din Galiţia. De asemenea, curentul imigraţionist nu a însemnat doar stabilirea populaţiei evreieşti în Principate, ci şi continuarea unui proces vechi de câteva secole, acela al stabilirii românilor din Transilvania la sud şi est de Carpaţi. Fiscalitatea habsburgică, suprapusă dominaţiei feudale apăsătoare a nobilimii maghiare, i-a îndemnat pe românii transilvăneni să recurgă la soluţia emigrării pentru a-şi ameliora situaţia economică. Alături de emigrare, transhumanţa a fost un alt fenomen care s-a înscris pe aceeaşi linie a prezenţei tot mai numeroase a transilvănenilor în Principate. Conform unor evidenţe din epocă, numărul păstorilor din Transilvania care au trecut în 1834 în Ţara Românească era de 9.800, iar în 1853 de circa 14.000.

La sud de Carpaţi, în preajma izbucnirii Revoluţiei lui Tudor Vladimirescu, respectiv în anul 1820, populaţia provinciei era estimată la 1.795.130 de locuitori. în ceea ce priveşte dinamica populaţiei Ţării Româneşti în perioada regulamentară, sporul acesteia a fost unul mai modest comparativ cu Moldova. Astfel, de la 1.992.932 de locuitori în 1832, creşterea s-a făcut spre 2.500.000 în anul 1849 (potrivit estimării lui N. Suţu). Şi la sud de Carpaţi populaţia urbană a cunoscut un apreciabil spor demografic. Capitala, oraşul Bucureşti, şi-a dublat populaţia între 1810 şi 1853; astfel, numărul locuitorilor oraşului a evoluat de la 32.185 in anul 1810 la 50.370 în 1835, respectiv la 64.860 în 1853. Şi alte oraşe au înregistrat creşteri rapide, de exemplu Buzău de la 2.860 în 1835 la 6.805 în 1853, Giurgiu de la 2.105 la 7.410 în aceeaşi secvenţă cronologică, Slatina de la 1.680 la 3.605 etc.

Din punct de vedere etnic şi confesional, populaţia Principatelor era compact românească şi ortodoxă, însă în prima jumătate a secolului al XIX-lea a continuat procesul imigraţionist, care a însemnat stabilirea la sud şi est de Carpaţi a câtorva zeci de mii de evrei. Astfel, pentru anul 1838, N. Suţu consemna prezenţa în Moldova a 55.280 de evrei, în timp ce în Ţara Românească numărul acestora era mai redus, de 5.960 de locuitori. Evreii au avut un rol important în înfiinţarea multor târguri din

Releu de poştă, Şindriliţa

Moldova în acea perioadă, în cele două ţări, statisticile vremii au înregistrat şi alte etnii, aşezate fie anterior, fie în primele decenii ale secolului al XIX-lea: câteva zeci de mii de ţigani (N. Suţu a reţinut pentru Moldova un număr de 4.163 de ţigani ai statului şi 8.035 ai particularilor), care până spre sfârşitul deceniului cinci

Revoluţiei de la 1848. Până la Regulamentele organice, în raport cu îndatoririle faţă de fisc, existau trei categorii: ţărani *fruntaşi, mijlocaşi* şi *codaşi*. Tot din rândul ţăranilor erau recrutaţi indivizi care, în schimbul unor scutiri fiscale, aveau anumite obligaţii faţă de proprietari (boieri sau/şi mănăstiri), purtând diferite denumiri: *scutelnici,*

posluşnici, breslaşi, slugi. Regulamentele au desfiinţat aceste categorii sociale, simplificând structura socială. Înainte de Revoluţia de la 1848, *ţărănimea clăcaşă* reprezenta circa 70% din totalul ţărănimii din Moldova şi aproximativ 75% în Ţara Românească. Un segment social important era cel al ţăranilor liberi, numiţi răzeşi în Moldova şi moşneni la sud de Carpaţi. În perioada regulamentară apar în statistici şi alte categorii sociale, precum *căpătăierii,* locuitori fără domiciliu stabil. Catagrafia din 1845 înregistra în Moldova un număr de 8.369 de asemenea indivizi, care erau o sursă de mână de lucru salariată, atât de necesară într-o societate aflată la începutul construirii relaţiilor capitaliste. De asemenea, statisticile regulamentare au consemnat şi categoria *bejenarilor;* oameni veniţi de peste hotare, cei mai mulţi din Transilvania. În acelaşi timp, după introducerea Regulamentelor organice continuă să existe anumite categorii sociale privilegiate, precum *mazilii* şi *ruptaşii,* proveniţi din rândurile răzeşilor şi care plăteau dajdie, dar şi categorii scutite total de obligaţii fiscale, precum *privilegheţii* sau *neamurile.*

Baia de Aramă

Petroşani

Boierimea a suferit la rândul ei câteva mutaţii cantitative şi calitative în prima jumătate a secolului al XIX-lea. În primul rând a avut loc o creştere numerică datorită aportului nou-veniţilor din cadrul straturilor inferioare ale societăţii, al celor intraţi în rândul clasei boiereşti ca urmare a sistemului venalităţii rangurilor. Astfel, în Moldova, numărul boierilor a sporit de la 410 în anul 1810 la circa 900 spre sfârşitul deceniului trei şi la 3.325 în anul 1853. Aceeaşi tendinţă se regăseşte şi în Ţara Românească, unde în 1829 erau 1.311 boieri şi fii de boieri capi de familie, iar în 1858 se ajunsese la 3.160. Intrarea în rândul boierimii era tentantă pentru oricine datorită privilegiilor pe care le oferea apartenenţa la această clasă socială. De asemenea, boierimea a suferit şi un proces de îmburghezire, prin încadrarea unei importante părţi a ei în procesul de schimb. Nu trebuie neglijată nici transformarea mentală a acestei clase sociale ca urmare a occidentalizării moravurilor şi a modului de viaţă. Au contribuit la o atare metamorfozare mai multe surse: contactul direct cu realităţile occidentale, realizat prin tinerii ce mergeau la studii (cu precădere în Franţa) sau prin intermediul călătoriilor elitei, ce se multiplică după înlăturarea regimului fanariot, prin contactul cu ofiţerii ruşi în timpul ocupaţiei Principatelor de către Rusia (1828-1834) şi, nu în ultimul rând, prin medierea influenţelor occidentale de către societatea greacă din Moldova şi Ţara Românească.

Dar poate cel mai bine se reflectă tranziţia de la vechi la nou în societatea românească prepaşoptistă prin analiza structurii populaţiei orăşeneşti, a cărei stratificare reflectă dinamismul economico-social şi politic al epocii. Cele mai importante categorii sociale ce locuiau în mediul urban din Principate erau *negustorii* şi *meseriaşii (meşterii)*, care erau stratificaţi, în funcţie de puterea lor economică, în trei „stări”

Strada principală din Iaşi

Hanul lui Manuc, curtea interioară

sau „trepte”. Majoritatea *negustorilor* şi *meseriaşilor* aparţineau stării (treptei) a treia, având o cifră de afaceri relativ modestă. Conform catagrafiei din 1845, în târgurile şi oraşele Moldovei funcţionau 3.901 negustori pământeni (autohtoni), 6.049 evrei şi 1.066 sudiţi (supuşi străini), angajaţi în 24, 40 şi respectiv 41 de ramuri de comerţ. Aceeaşi sursă statistică dezvăluie şi existenţa unui număr de 4.620 de meşteri pământeni (4.275 aparţineau stării a treia), 5.153 evrei şi 1.091 supuşi străini, angajaţi în 61, 85 şi respectiv 101 categorii de meserii. Evident, cei mai mulţi negustori şi meseriaşi se aflau concentraţi în capitală: aici, din 13.371 de familii, un număr de 8.571 aparţineau celor două categorii sociale. Alături de negustori şi meseriaşi, în oraşe mai trăiau boieri, funcţionari din aparatul administrativ, intelectuali, liber-profesionişti, membri ai clerului etc. În anul 1832, în mediul urban din Ţara Românească au fost înregistraţi 14.747 de negustori şi meseriaşi, care îşi aduceau o contribuţie semnificativă nu numai la dezvoltarea economică a oraşelor şi târgurilor, dar şi la structura socială compozită din provincie.

Giurgiu

Viaţa economică

Agricultura continuă să fie şi în prima jumătate a secolului al XIX-lea principalul domeniu de activitate economică. Tratatul de la Adrianopol şi introducerea Regulamentelor organice au influenţat pozitiv acest sector de producţie, transformările generate de ele conturând o adevărată „revoluţie agrară”. După 1832, Regulamentele organice statuează în favoarea stăpânilor de pământ dreptul de proprietate deplină asupra unei treimi din moşie, conferindu-le titlul de *proprietari*, aspect extrem de important pentru economia de piaţă aflată în plină expansiune. Printre problemele şi procesele ce se manifestă acum, după racordarea economiei Principatelor la schimbul de mărfuri european, menţionăm câteva: nevoia obţinerii unei producţii tot mai mari destinate pieţei, creşterea valorii pământului, extinderea rezervei moşiereşti, paralel cu restrângerea loturilor acordate spre folosinţă ţăranilor dependenţi (clăcaşi), sporirea obligaţiilor în muncă ale acestora. Asistăm în această perioadă la folosirea din ce în ce mai mult a muncii salariate, la generalizarea arendăşiei etc. De asemenea, se constată interesul crescând al proprietarilor, dar şi al statului, pentru modernizarea exploatării pământului, administrarea raţională a domeniilor, introducerea unor maşini şi utilaje care să sporească productivitatea şi să reducă timpul de muncă. Astfel, asistăm la apariţia agronomului, a geometrului, a administratorului şi a veterinarului, la organizarea şi dezvoltarea învăţământului agronomic şi economic atât la Şcoala de la „Sf. Sava” din Bucureşti, cât şi la Academia Mihăileană din Iaşi; în anul 1834 ia naştere în Ţara Românească Societatea de Agricultură, iar în Moldova se constituie Comisia Centrală de Agronomie şi Economie Rurală, apar ferme-model precum cea de la Pantelimon, unde sunt utilizate maşini agricole de import. Peste tot sunt semne vizibile ale progresului şi modernizării, care contrastează însă cu rămăşiţele feudale, cu înmulţirea zilelor de clacă ale ţăranilor

Târg bucureştean

Orașul Brăila, cel mai important port al Țării Românești, litografie

dependenți prin introducerea nartului, cu restrângerea dreptului de strămutare etc.

De o dezvoltare industrială în adevăratul sens al cuvântului nu poate fi vorba în primele decenii ale secolului al XIX-lea. Lipsa inițiativei private și a capitalului, a forței de muncă libere, a stabilității politice ș.a. a condus la o asemenea stare de lucruri retardată în domeniul industrial. Chiar dacă meșteșugurile sătești au prosperat, mai ales în deceniile patru și cinci, și în ciuda sporirii numerice a meseriașilor organizați în bresle, tot suntem încă departe de o veritabilă producție de tip industrial. Manufacturile existente ori cele ce se întemeiază acum nu reușesc să ajungă la stadiul de fabrică. S-au remarcat în epocă unele stabilimente și întreprinderi precum cea textilă a lui N. Băleanu de la Dragomirești-Ilfov, tăbăcăria de la Baia, fabrica de cărămizi și cea de unelte agricole de la Iași, de sticlă la Comănești etc. În perioada regulamentară, valorificarea bogățiilor subsolului rămâne în general limitată la extracția sării și a păcurii; o excepție notabilă este exploatarea cărbunelui la Comănești, folosit pentru moara mecanică de la Iași. Nu lipsesc însă inițiativele pentru prospectarea bogățiilor naturale ale Principatelor, în legătură cu această problemă izbucnind chiar un scandal în Țara Românească în 1843, ca urmare a intenției unei companii ruse (Al. Trandafilov) de a monopoliza exploatarea resurselor minerale. Comerțul, destul de limitat până la Tratatul de la Adrianopol, a cunoscut după înlăturarea monopolului comercial otoman o dezvoltare susținută, contribuind la dezvoltarea pieței interne, care a atins un punct culminant la începutul anului 1848, prin desființarea vămilor dintre Țara Românească și Moldova. De asemenea, legăturile comerciale ale Principatelor cu Transilvania au devenit și ele tot mai active. Antrenarea în circuitul comerțului european s-a realizat în special prin intermediul porturilor dunărene Brăila și Galați, care în 1837 au dobândit regim de porto-franco. Paralel se constată un interes crescând pentru dezvoltarea căilor de comunicații, pentru construirea de poduri și drumuri, pentru navigabilizarea râurilor interne etc. În anul 1845 în Țara Românească s-a votat Legea drumurilor, în 1847 s-a constituit Direcția Lucrărilor Publice, în cadrul căreia activa o secție inginerească; și în Moldova preocupările în domeniu s-au situat pe aceeași traiectorie.

Portul Galați

Cultură și ideologie națională

Cel puțin până la Unirea din 1859, cultura a dat poate cel mai bine expresie idealurilor naționale și democratice ale poporului român. Prelungirile iluminismului au fuzionat după 1830 cu romantismul, conturând o ideologie națională impregnată de un militantism care a activizat toate categoriile sociale. Cultura, în variatele sale forme de manifestare, servește interesului obștesc, afirmă valențele geniului național.

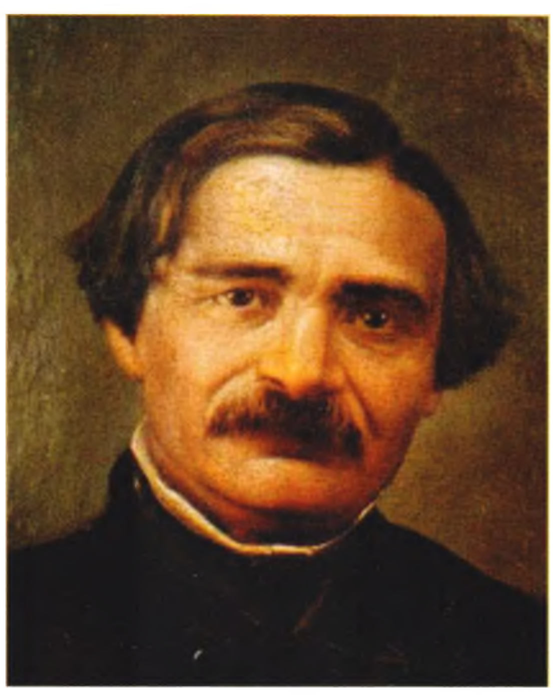

Mihail Kogălniceanu

Prima jumătate a secolului al XIX-lea a fost perioada în care s-a afirmat învățământul românesc, limba română s-a dovedit capabilă de a exprima cele mai rafinate produse ale spiritului, după cum tot în acei ani s-au pus bazele istoriei naționale, ale teatrului, presei etc. Cultura și ideologia națională, militante prin excelență, au pregătit spiritul public din Principate, au dat expresie idealurilor fundamentale ale poporului român de constituire a unui stat național independent, modern și integrat în rândul statelor civilizate din Europa.

Gheorghe Asachi

Ion Heliade Rădulescu
Portret de Mişu Popp

Învăţământul a cunoscut o evoluţie dinamică, mai ales în perioada regulamentară. S-a extins considerabil în ambele ţări reţeaua şcolilor rurale; de exemplu, în anul şcolar 1846-1847, în Ţara Românească funcţionau 2.309 şcoli, în care învăţau 48.545 de elevi. Graţie unor cărturari luminaţi, racordaţi la spiritul timpului - Gheorghe Asachi, I. Heliade Rădulescu, Petrache Poenaru, Gheorghe Lazăr etc. - s-au dezvoltat învăţământul mediu şi cel liceal, punându-se chiar bazele unui învăţământ superior. Colegiile de la „Sf. Sava" din Bucureşti şi cel de la Craiova, Gimnaziul Vasilian şi apoi Academia Mihăileană din Iaşi ş.a. au fost nu numai locul de formare a cadrelor atât de necesare procesului modernizator din economie, administraţie, justiţie, armată etc., dar şi tribune de unde au fost educate în spirit patriotic, naţional generaţii de elevi şi studenţi. Este simptomatic în acest sens discursul rostit la 24 noiembrie 1843 de către Mihail Kogălniceanu la deschiderea cursului de istorie la Academia Mihăileană: „Dacă grecii au căzut odată subt jugul lui Filip şi în urmă subt jugul romanilor, este pentru că au vroit să fie plateani, tebani, ateniani, spartani, şi nu elini; tot aşa şi strămoşii noştri au vroit să fie ardeleni, munteni, bănăţeni, moldoveni şi nu români; rareori ei au vroit să se privească între dânşii ca o singură şi aceeaşi naţie; în neunirea lor dar trebuie să vedem isvorul tuturor nenorocirilor trecute a cărora urme încă până astăzi sunt vii pe pământul nostru . . . eu privesc ca patria mea toată acea întindere de loc de unde se vorbeşte româneşte şi ca istoria naţională istoria Moldovei întregi înainte de sfâşierea ei, a Valahiei şi a fraţilor din Transilvania"[9].

Petrache Poenaru,
portret de Constantin Lecca

Un fenomen important ale cărui baze sunt puse acum este şi acela al instituţionalizării culturii pe baze naţionale. Cultura din Principate nu rămâne numai apanajul clasei boiereşti, ea devine în prima jumătate a secolului al XIX-lea un instrument de propăşire şi progres pentru întreaga societate. Societăţile culturale ce se întemeiază preiau acest comandament al epocii: Societatea Literară la Bucureşti în anul 1827 (la iniţiativa lui Dinicu Golescu şi I. Heliade Rădulescu); tot la Bucureşti, Asociaţia Literară a României în 1845, sub preşedinţia lui Iancu Văcărescu, sub paravanul căreia au activat membrii Frăţiei din ambele ţări pentru elaborarea programului revoluţionar de renaştere naţională; la Iaşi, Conservatorul Filarmonic în 1837 şi Societatea Filarmonică în 1838 etc.

Presa nu putea lipsi de la acest amplu efort de regenerare social-economică şi politico-naţională. Multe din ziarele şi revistele care se înfiinţează în această perioadă încorporează în titulatura lor fie „Dacia", fie „România", fie „românesc", subliniind astfel intenţia editorilor de a se adresa întregului corp naţional. Indiferent că apariţia lor a fost episodică sau de durată, toate aceste publicaţii au constituit locul de unde nu numai s-a făcut educaţie civică şi cultural-ştiinţifică, dar s-au difuzat şi idealurile de unitate şi independenţă naţională. Asemenea ziare şi reviste care au cunoscut în epocă o largă circulaţie de o parte şi de alta a Carpaţilor au fost: Albina românească, *Alăuta românească, Curierul românesc, Spicuitorul moldo-român, România* ş.a. Un rol important în propagarea istoriei naţionale l-au avut *Arhiva românească* şi *Dacia literară* (apărută în 1840), editate la Iaşi de Mihail Kogălniceanu, şi *Magazin istoric pentru Dacia* (1845), editat la Bucureşti de Nicolae Bălcescu şi de ardeleanul August Treboniu Laurian.

9. Bodea, *1848 la români*, I, p. 220.

4 Teritorii româneşti aflate sub dominaţie străină în prima jumătate a sec. al XIX-lea

În timp ce Transilvania şi Bucovina făceau parte din Imperiul Habsburgic, Basarabia era anexată Imperiului Rus, iar Dobrogea se afla sub dominaţia Imperiului Otoman.

Transilvania

Ceea ce denumim cu termenul general de Transilvania este în fapt o varietate administrativă şi teritorială compusă din: Marele Principat Transilvania (Ardeal), care era o provincie a Imperiului Habsburgic şi cuprindea spaţiul intracarpatic, având organe autonome de conducere (guvernator, Dietă, Guberniu), subordonate direct Curţii de la Viena. Banatul, Crişana şi Maramureşul (acestea două din urmă cunoscute şi sub numele de Partium) erau părţi componente ale provinciei Ungaria, subordonată la rându-i Curţii vieneze. În toate aceste teritorii, populaţia majoritară era reprezentată de elementul românesc autohton, statisticile de la sfârşitul secolului al XVIII-lea plasându-i pe români în întreg arealul cuprins între Carpaţi, Tisa, Crişuri şi Dunăre. Astfel, conform recensământului din anul 1850, structura etnică a Marelui Principat Transilvania era următoarea: 1.225.619 români (59,4%), 536.843 maghiari (26%), 192.270 germani (9,3%), 78.884 ţigani (3,8%), 15.606 evrei (0,7%), 7.687 armeni (0,4%), restul de 4.736 de locuitori aparţinând altor etnii: bulgari, sârbi, slovaci etc.[10]

Până la mijlocul deceniului patru, Marele Principat Transilvania a cunoscut conservatorismul regimului politic absolutist patronat de cancelarul austriac Metternich. De altfel, Dieta principatului a fost dizolvată între 1811 şi 1834. Curtea vieneză controla îndeaproape situaţia din Transilvania prin intermediul guvernatorului şi al comandantului armatei imperiale, numiţi direct de la Viena. După convocarea Dietei în 1834, în viaţa politică a principatului s-au exprimat mai multe poziţii faţă de introducerea unor reforme sociale şi politice, care nu atingeau însă baza sistemului feudal existent. S-a accentuat şi opoziţia dintre marea nobilime maghiară (omniprezentă în organele de conducere autonome ale provinciei la nivel central şi local) şi Curtea de la Viena, ca urmare a tendinţelor centrifuge ale nobilimii. Aceasta urmărea în ultimă instanţă desprinderea Transilvaniei de centralismul habsburgic şi alipirea ei la Ungaria, în pofida realităţilor demografice.

Deşi românii constituiau aproximativ 60% din populaţia întregii provincii, ei continuau să rămână excluşi de la viaţa politică, neavând deputaţi aleşi în Dietă, organ alcătuit şi în această perioadă din reprezentanţii celor trei „naţiuni” privilegiate: nobilimea maghiară, conducătorii secuilor şi ai saşilor. Puţinii funcţionari mărunţi la nivelul administraţiei comitatelor şi în administraţia centrală erau în bună măsură asimilaţi clasei conducătoare maghiare. Reluând programul avansat la sfârşitul secolului al XVIII-lea prin *Supplex Libellus Valachorum,* elita românească, formată din clerici, intelectuali, ofiţeri din regimentele grănicereşti şi negustori, prin intermediul episcopilor celor două confesiuni (Vasile Moga - ortodox, Ioan Lemeni - greco-catolic), a trimis mai multe memorii Curţii de la Viena şi Dietei principatului: în 1834, 1837,1842. Calea petiţionară, promovată de ierarhii celor două biserici româneşti, constituie un element de continuitate cu epoca *Supplex*-ului, fără a copia însă în întregime modelul de la 1791. Se solicită din nou egalitatea în drepturi a naţiunii române cu celelalte clase privilegiate, prin acceptarea românilor ca a patra naţiune constituţională.

Memoriile din deceniul patru (1834 şi 1837) se concentrează însă şi spre rezolvarea unor obiective parţiale şi imediate, legate de soarta românilor ce trăiau pe Pământul Crăiesc (teritoriul ce cuprindea în general scaunele săseşti), de probleme şcolare şi religioase. În cuprinsul memoriilor şi al acţiunilor revendicative ale elitei româneşti se face loc şi unor probleme sociale şi democratice. Astfel, mişcarea naţională a căutat să se interfereze cât mai adânc cu cea socială, elitele româneşti (cu o extracţie de la baza societăţii) străduindu-se să găsească drumul cel mai scurt

Sebeş

10. Conform datelor din *Az 1850. évi erdélyi népszámlálás*, ed. Központi Statisztikai Hivatal Levéltára [Arhiva Oficiului Central de Statistică], Budapest, 1983

ȚĂRILE ROMÂNE DUPĂ 1856

spre clasele de jos, în primul rând spre iobăgime, ţărănimea dependentă. Toate acestea se desfăşurau sub semnul primatului pe care intelectualitatea laică îl dobândea asupra intelectualităţii ecleziastice. Laicizarea treptată şi sistematică a mişcării naţionale va fi de acum înainte fenomenul major ce se va petrece în interiorul societăţii româneşti din Transilvania.

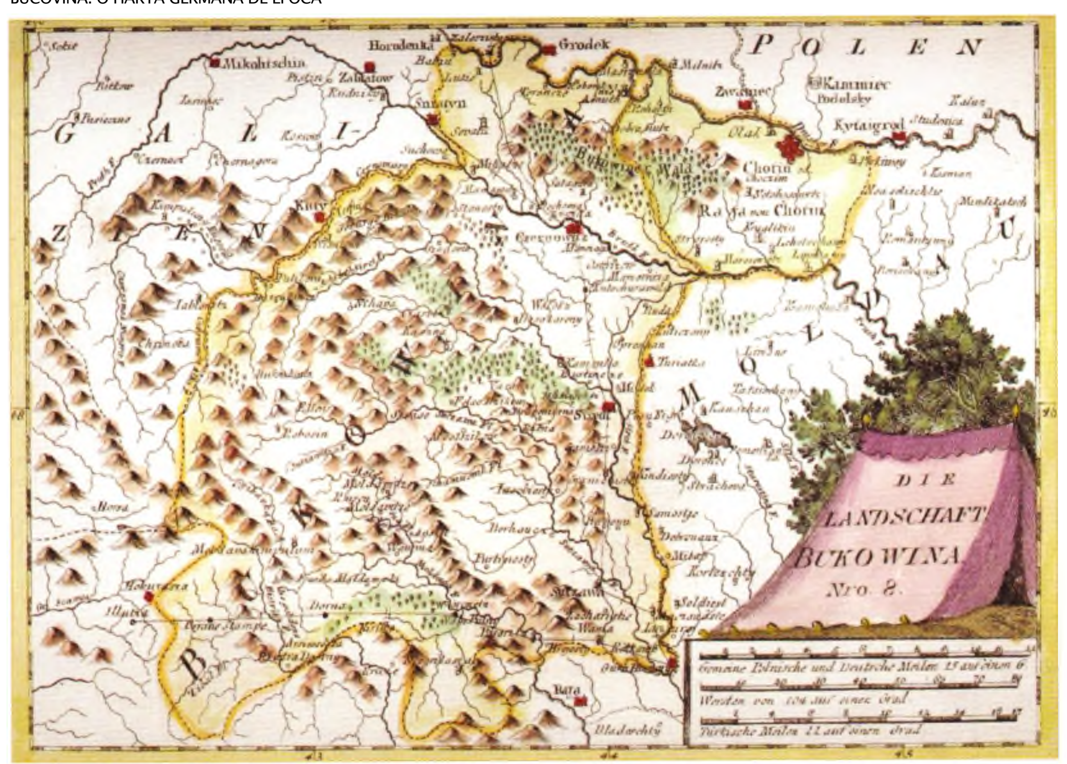
Adoptarea de către Dieta principatului în anul 1842 a legii de introducere treptată a limbii maghiare ca limbă oficială în Transilvania (deşi maghiarii nu formau decât un sfert din toată populaţia provinciei) a constituit un atentat la identitatea naţională a românilor şi a saşilor. De aceea, reprezentanţii acestora au reacţionat prompt pentru apărarea limbii şi naţionalităţii lor, publicând articole şi manifeste împotriva intenţiilor de deznaţionalizare promovate de nobilimea maghiară ardeleană. Din partea românilor, cel mai vehement s-a ridicat împotriva acestor intenţii profesorul de la gimnaziul din Blaj, Simion Bărnuţiu, care într-un articol publicat în februarie 1842 se adresa autorilor maghiari ai respectivului proiect de lege în următorii termeni: „Vedeţi, dar, domnilor, că dorinţa dumniavoastră e nedreaptă, nemorală, foarte neînţeleaptă şi foarte nepolitică... ascultarea de oameni nu e necondiţionată, şi nici saşii, nici românii nu se vor supune, nu se pot supune la acea ucigătoare de naţionalitate lege a contopirii”[11]. O poziţie întru totul asemănătoare au exprimat şi unii lideri ai saşilor, care, dând dovadă de realism politic, au confirmat realităţile demografice din Transilvania. Astfel, într-un articol tipărit în acelaşi an, 1842, pastorul sas Stephan Ludwig Roth scria: „Domnii din Dieta de la Cluj voiesc să vadă născută o limbă de cancelarie, şi acum se bucură că copilul a fost adus pe lume. A declara o limbă drept limbă oficială a ţării nu e nevoie. Căci noi avem deja o limbă a ţării. Nu este limba germană, dar nici cea maghiară, ci este limba valahă. Oricât ne-am suci şi ne-am învârti noi, naţiunile reprezentate în Dietă, nu putem schimba nimic. Asta este realitatea”[12]. Ca urmare a acestor acţiuni, împăratul a respins proiectul de lege

11. Bodea, *1848 la români*, I, p. 194
12. Ibidem, I, p. 197

în forma dorită de nobilimea maghiară ardeleană. Obtuzitatea nobilimii maghiare şi incapacitatea ei de a se adapta realităţilor sociale şi politice au fost încă o dată confirmate prin adoptarea de către Dieta Transilvaniei în anul 1847 a unui alt act normativ, legea urbarială, care consacra într-un grad şi mai ridicat decât până atunci spolierea ţărănimii iobage, preponderent românească.

Şi în Banat şi Partium se constată acţiuni revendicative ale elitei româneşti pentru ameliorarea situaţiei sale politice, confesionale şi culturale în cadrul Ungariei. Alături de acţiunile legaliste (petiţia românilor din dieceza ortodoxă a Aradului în anul 1814 în problema numirii unui episcop român, memoriul protopopului ortodox al Timişoarei Vasile Georgevici etc.), s-au înregistrat şi participări la iniţiativele unor societăţi secrete. Astfel, în jurul anului 1830, la Lugoj, s-a încercat organizarea unei asociaţii secrete de factură liberală, cunoscută sub numele de „Constituţia", în care au fost implicate diverse categorii sociale locale: negustori, meseriaşi, clerici, intelectuali. În regiunea montană a Banatului, în anul 1834 s-au pus bazele unei mişcări conspirative în colaborare cu emigraţia polonă şi cu fruntaşi din Principatele Române, care urmărea o insurecţie generală în provinciile estice ale Imperiului Habsburgic. De asemenea, tot în Banat, în anii 1842-1845, Eftimie Murgu a combinat metodele conspirative cu cele legale pentru a dezvolta un program politic democratic şi naţional: autonomia Banatului în raport cu Ungaria, înlăturarea relaţiilor feudale, libertăţi şi drepturi individuale etc.

BUCOVINA. O HARTĂ GERMANĂ DE EPOCĂ

Bucovina

În prima jumătate a secolului al XIX-lea, Bucovina nu a dispus de o organizare administrativă proprie în cadrul Imperiului Habsburgic, fiind inclusă ca district în provincia Galiţia. De la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi până la mijlocul secolului al XIX-lea, populaţia Bucovinei s-a triplat, însă nu pe cale naturală, ci prin colonizări de grupuri etnice diverse care au alterat caracterul românesc al teritoriilor desprinse din cuprinsul Moldovei. Astfel, dacă în 1786 Bucovina avea 135.494 de locuitori, din care românii erau în număr de 91.823 (68%), rutenii în jur de 32.000 (24%), la 1848 realităţile etnice se prezentau astfel: din 377.561 de locuitori, românii reprezentau acum numai 55,4% (209.293), în schimb rutenii au crescut la 29% (108.907), iar restul de 16% (59.381) erau germani, evrei, slovaci, polonezi ş.a.

Sub regimul absolutist al lui Metternich, biserica ortodoxă românească a fost menţinută în stare de inferioritate, fiind plasată sub jurisdicţia religioasă a mitropoliei sârbe de la Karlowitz. Deşi nu aveau dreptul să folosească limba română în şcolile confesionale, românii au reuşit să-şi conserve o elită formată din clerici, boieri, intelectuali şi burghezi cu vederi liberale care s-au străduit să salveze limba şi individualitatea naţională. Isaia Băloşescu, ajuns episcop al Bucovinei, a avut un rol esenţial în dezvoltarea învăţământului românesc, reuşind să înfiinţeze la Cernăuţi, la sfârşitul deceniului trei al secolului al XIX-lea, Institutul şi Seminarul Teologic de patru ani. Abia în 1848 s-a reuşit deschiderea tot la Cernăuţi a unei preparandii pentru formarea învăţătorilor în limba română. De asemenea, boierul Doxachi Hurmuzaki şi fiii săi au întreţinut flacăra românismului în provincie prin menţinerea unor legături culturale cu cărturarii români din Principate şi din Transilvania.

În timpul Revoluţiei de la 1848-1849, în Bucovina s-au adunat revoluţionarii din Ţara Românească, Moldova şi Transilvania (Alecu Russo, Mihail Kogălniceanu, Vasile Alecsandri, Aron Pumnul, George Bariţ etc.), care au colaborat cu fraţii Hurmuzaki. Elita românească din Bucovina a căutat în timpul revoluţiei să obţină împlinirea câtorva revendicări, între care cele mai semnificative erau separarea de Galiţia şi autonomia provinciei. Cel mai important document programatic, *Petiţia*

În faţa cartierului general al ţarului la Chişinău, xilogravură

Ţării, sintetiza obiectivele economice, sociale, culturale, confesionale şi politice ale românilor bucovineni, având un caracter democratic. Eforturile militanţilor români bucovineni nu au fost zadarnice în acei ani. Constituţia austriacă din 20 februarie/4 martie 1849 a consfinţit despărţirea de Galiţia, conferind Bucovinei statutul de ducat autonom, cu organe de conducere provinciale şi drept de reprezentare în toate organismele centrale de la Viena.

Basarabia

După anexarea teritoriului dintre Prut şi Nistru în 1812, Rusia a căutat să confere provinciei o nouă organizare administrativă. Basarabia a fost supusă în primele decenii unei perioade de tranziţie, în vederea integrării ei totale şi depline în cadrul Imperiului Rus. Ţarul Alexandru a stabilit în anul 1818 capitala provinciei la Chişinău. Tot atunci a fost emis şi decretul de reorganizare teritorială, cunoscut cu numele de „Aşezământul obrazovaniei oblastiei Basarabiei". Prin el se prevedea păstrarea şi respectarea vechilor legi şi obiceiuri ale Moldovei, întrebuinţarea neîngrădită a limbii române. Decretul juca rolul unei constituţii provinciale, cu un caracter oarecum liberal. Basarabia era supusă unui guvernator militar, dar celelalte organe administrative şi judecătoreşti erau civile, elective. Se creau în aparenţă premise favorabile pentru dezvoltarea provinciei în spiritul tradiţiilor istorice, populaţia românească majoritară acceptând fără prea mare rezistenţă noul regim politic.

Politica de centralizare şi de restrângere a drepturilor provinciilor privilegiate dusă de ţarul Nicolae I după 1825 a dus în scurt timp la pierderea autonomiei Basarabiei. La 29 ianuarie 1829, ţarul a sancţionat aşa-numitul „Regulament" al lui Voronzov, care a acordat guvernatorului general numit de ţar toată puterea de decizie în provincie. Practic, toată autonomia Basarabiei era anulată. În administraţie au fost introduşi funcţionari ruşi, iar limba rusă a devenit limbă oficială. S-a început un amplu proces de rusificare a provinciei, care a însemnat pentru elita românească o perioadă de grea încercări: arestări, deportări etc., paralel cu o politică intensă promovată de Rusia de colonizări de populaţii străine: germani, bulgari, găgăuzi, francezi etc.

Graţie unor ierarhi - mitropoliţii Gavriil Bănulescu-Bodoni (1812-1821) şi Dumitru Sulima (1821 — 1844) - au mai fost construite peste 200 de biserici ortodoxe şi s-a reuşit păstrarea limbii române ca limbă de cult. De asemenea, au fost tipărite cărţi bisericeşti şi şcolare care au circulat în toată Basarabia. Din 1844, când a fost numit un mitropolit rus, s-a început rusificarea masivă a bisericii şi a şcolii româneşti.

Dobrogea

Poziţia geostrategică a Dobrogei, de coridor de trecere pentru care s-au confruntat de-a lungul timpului interesele marilor imperii, nu a favorizat stabilitatea şi prosperitatea acelor locuri. Integrată de mai bine de patru secole Imperiului Otoman, la începutul veacului al XIX-lea Dobrogea era parte componentă a paşalâcului turcesc al Dunării, cu capitala la Rusciuc. Războaiele ruso-turce din 1806-1812 şi 1828-1829, care au avut desfăşurări de operaţii militare şi în zonă, au provocat distrugeri materiale şi umane. Relatările unor călători prin zonă sunt edificatoare în acest sens (Hans Christian Andersen, Mihail Czaykowski, Ion Ionescu de la Brad etc.). De aceea, autorităţile turceşti au colonizat şi în prima jumătate a secolului al XIX-lea diverse populaţii creştine şi musulmane: ruşi, bulgari, germani, tătari etc., care fie s-au aşezat în localităţile existente deja, populate majoritar cu români, fie au întemeiat altele noi.

Documentele vremii atestă şi pentru această perioadă permanenţa unui fenomen cu importante implicaţii în viaţa economică şi culturală a Dobrogei, transhumanţa oierilor din Transilvania, Moldova şi Ţara Românească. Venirea acestora între Dunăre şi mare cu turmele la iernat, stabilirea definitivă a unora dintre ei în Dobrogea au contribuit la menţinerea legăturilor dintre români. De altfel, în preajma Revoluţiei de la 1848, la Hârşova s-a creat o „starostie a mocanilor" (ciobanii din Transilvania) pentru a proteja pe lângă autorităţile turceşti interesele economice ale proprietarilor turmelor de oi. Viaţa culturală şi religioasă a românilor din Dobrogea s-a desfăşurat în forme modeste, în jurul bisericilor, mănăstirilor şi şcolilor primare din Babadag, Turtucaia, Topalu, Cocoşu. Comunităţile musulmane au fost favorizate de ordonanţa imperială din 1846 în a-şi înfiinţa instituţii moderne de învăţământ.

DOBROGEA. O HARTĂ ETNICĂ DIN EPOCĂ

5 Revoluția de la 1848-1849 în spațiul românesc

Spiritul conservator impus Europei după 1815 de politica rigidă, antidemocratică a Sfintei Alianțe a generat în deceniile următoare un val succesiv de mişcări sociale şi politico-naţionale în diferite regiuni ale continentului.

Începutul revoluției la Viena a constituit un imbold pentru mişcarea revoluţionară şi de eliberare naţională a românilor din componenţa Imperiului Habsburgic

Abia la 1848 Europa a fost martora unor ample revoluţii simultane care s-au dezvoltat progresiv din Franţa spre răsărit, cuprinzând Germania, Italia, Imperiul Habsburgic, Ţările Române. În deceniile patru şi cinci ale secolului al XIX-lea, diferitele societăţi şi organizaţii revoluţionare din Moldova, Ţara Românească şi Transilvania au încercat să ofere soluţii concrete pentru rezolvarea problemelor fundamentale ale naţiunii române: independenţa, unitatea şi modernizarea structurilor interne ale societăţii româneşti. Treptat, s-a generalizat convingerea că singura cale de rezolvare a acestor obiective era tactica insurecţională, revoluţionară. Prin circulaţia intelectualilor de o parte şi de alta a Carpaţilor, problemele globale ale naţiunii au intrat în conştiinţa publică. Astfel, în primăvara anului 1848, când valul revoluţionar a pornit de pe malurile Senei spre răsărit, elita românească era pregătită ideologic să declanşeze o acţiune generală de eliberare socială şi naţională. Marele democrat Nicolae Bălcescu a surprins foarte bine, într-un studiu din 1850, acest aspect. El arăta că „Revoluţia română de la 1848 n-a fost un fenomen neregulat, efemer, fără trecut şi viitor, fără altă cauză decât voinţa întâmplătoare a unei minorităţi sau mişcarea generală europeană. Revoluţia generală fu ocazia, iar nu cauza revoluţiei române. Cauza ei se pierde în zilele veacurilor. Uneltitorii ei sunt optsprezece veacuri de trude, suferinţe şi lucrare a poporului român asupra lui însuşi"[13]. Deşi Revoluţia de la 1848-1849 a fost o manifestare a întregii naţiuni române, datorită condiţiilor specifice din fiecare provincie ea nu a izbucnit simultan şi nici nu a cunoscut intensităţi şi desfăşurări identice.

Moldova

Regimul personal al domnului Mihail Sturdza şi vecinătatea Rusiei nu au favorizat declanşarea unei insurecţii generale în Moldova. Revoluţia a debutat la Iaşi în data de 27 martie/8 aprilie 1848, printr-o adunare destul de modestă la Hotelul Petersburg; au participat în jur de 1.000 de persoane, boieri mici şi mijlocii, negustori, intelectuali, orăşeni, mulţi dintre participanţi fiind opozanţi ai domnului. Adunarea, constituită ca o reprezentanţă a tuturor claselor sociale şi a grupărilor active politic, a însărcinat o comisie să redacteze un program de revendicări. Documentul a fost intitulat *"Petiţia proclamaţiune a boierilor şi notabililor Moldovei,* un rol important în definitivarea lui având poetul Vasile Alecsandri. *Petiţia proclamaţiune* preconiza în cuprinsul celor 35 de puncte revendicative un program moderat de reforme. De altfel, moderaţia şi legalismul revoluţionarilor moldoveni sunt dovedite şi de alegerea destinatarului programului, *Petiţia proclamaţiune* fiind înaintată spre aprobare domnului Mihail Sturdza. Atitudinea moderată, prudentă a fruntaşilor moldoveni a fost explicată adeseori prin faptul că trupele ruse se aflau la câţiva kilometri de capitala Moldovei, lângă Prut, gata să intervină în cazul declanşării unor masive acţiuni revoluţionare. În acelaşi timp, trebuie precizat că slaba activitate revoluţionară în Iaşi şi în alte oraşe moldovene în primăvara anului 1848 a fost cauzată şi de eterogenitatea etnică şi confesională a clasei burgheze în formare, care nu a reacţionat unitar faţă de revoluţie. Spre deosebire de Ţara Românească, unde societatea secretă Frăţia, după modelul francez, a cultivat ideea de revoluţie şi spiritul revoluţionar, în Moldova vremii predomina curentul evoluţionist, care îşi găsea exprimarea politică în soluţia reformistă şi transformarea controlată a instituţiilor şi a societăţii.

Unele cereri din *Petiţia proclamaţiune* nu depăşeau în radicalism Regulamentul organic: se solicitau responsabilitatea ministerială, siguranţa persoanei, reformă şcolară, bancă naţională etc. Altele, în schimb,

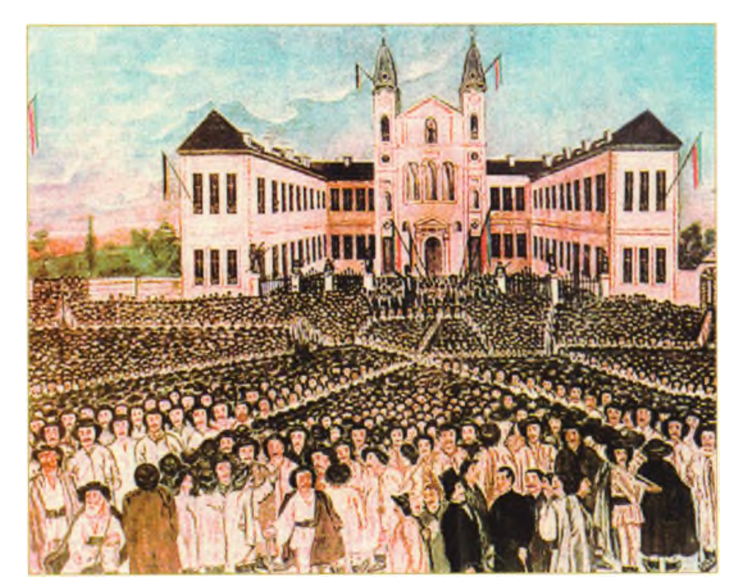
13. N. Bălcescu, *Opere*, II, ed. G. Zane şi E. G. Zane, Bucureşti, 1982, p. 107

EUROPA CENTRALĂ LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XIX-LEA (HARTĂ DE EPOCĂ)

Mihail Sturdza, domnul Moldovei

Dezvoltarea revoluţiei în Ţara Românească în vara anului 1848 nu a rămas fără urmări în Moldova. În pofida regimului dur instaurat de Mihail Sturdza şi a prezenţei armatelor ţariste, au izbucnit tulburări şi mişcări sociale în mai toată provincia. De asemenea, Dimitrie Cantacuzino era implicat în nordul Moldovei în organizarea unor detaşamente înarmate care să acţioneze pentru răsturnarea domnului. La sugestia a doi emisari trimişi de comitetul revoluţionar moldovean de la Cernăuţi, a fost constituită societatea Salutul (Salvarea) Patriei, cu scopul de a pregăti adunarea de fonduri şi organizarea rezistenţei armate în Moldova. Ravagiile epidemiei de holeră care au paralizat la un moment dat întreaga ţară, teroarea declanşată de domn şi ameninţarea reprezentată de trupele ruse au împiedicat în cele din urmă reaprinderea revoluţiei în Moldova. Totuşi, unii fruntaşi moldoveni, organizaţi în comitetul revoluţionar de la Cernăuţi, au redactat în august 1848, sub conducerea lui Mihail Kogălniceanu, un nou document programatic, intitulat *Dorinţele partidei naţionale în Moldova,* completat apoi şi cu *Proiectul de Constituţie pentru Moldova.* Noul program şi cele 120 de articole ale proiectului de Constituţie exprimau sintetic cerinţele generale ale naţiunii române: unirea Moldovei cu Ţara Românească, autonomia deplină internă şi externă, desfiinţarea rangurilor şi a privilegiilor, libertatea tiparului şi libertatea individuală, eliberarea şi împroprietărirea ţăranilor prin despăgubire, secularizarea averilor mănăstireşti. În afara graniţelor Moldovei, fruntaşii moldoveni aflaţi în Ţara Românească, Bucovina, Transilvania etc. au continuat să se implice în acţiuni care să conducă, într-un fel sau altul, la împlinirea obiectivelor revoluţionare.

Adunarea de la Blaj din 3/15 mai 1848

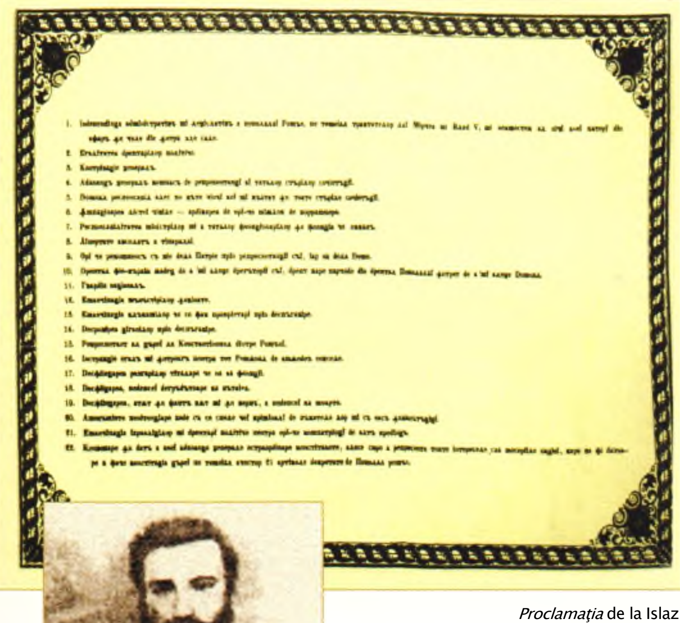
Ţara Românească

Spre deosebire de Moldova, la sud de Carpaţi, în vara anului 1848 s-a desfăşurat o revoluţie în adevăratul înţeles al cuvântului, deoarece aici societatea secretă Frăţia a dezvoltat în anii anteriori o concepţie revoluţionară coerentă, pe baza modelului francez. După revenirea de la Paris a lui Nicolae Bălcescu şi a altor intelectuali, pregătirile pentru declanşarea revoluţiei au intrat în linie dreaptă. Comitetul Revoluţionar format din 13 membri (N. Bălcescu, Ion Heliade Rădulescu, Alexandru G. Golescu, Ion Ghica ş.a.), bazându-se pe membrii Frăţiei, a trecut la organizarea politică şi militară a insurecţiei. Comitetul a fixat izbucnirea revoluţiei simultan în mai multe centre în judeţele Prahova, Vâlcea, la Islaz şi la Bucureşti.

Datorită măsurilor represive luate de autorităţi, revoluţia a izbucnit la 9/21 iunie 1848 doar la Islaz. Revoluţionarii s-au bucurat de concursul unităţilor militare comandate de maiorul Christian Tell şi de căpitanul Nicolae Pleşoianu, precum şi de sprijinul lui Gheorghe Magheru, ispravnicul judeţului Romanaţi. În faţa ostaşilor şi a mulţimilor adunate la Islaz, au fost citite de către Ion Heliade Rădulescu *Proclamaţia* şi programul revoluţionar. Pentru a fi inteligibil şi a putea mobiliza poporul, limbajul *Proclamaţiei* era unul accesibil nivelului de înţelegere al maselor, făcând apel la expresii biblice şi religioase: „Fraţilor români, timpul mântuirii noastre a venit; popolul român se deşteaptă la glasul trâmbiţei îngerului mântuirii şi îşi cunoaşte dreptul său de suveran. Pace vouă pentru că vi se vesteşte libertate vouă. Popolul român se scoală, se armează, şi nu spre a lupta o clasă asupra alteia, nu spre a rumpe legăturile sale de relaţii din afară, ci ca să ţie în frâu şi în respect pe voitorii de rău ai fericirii publice”[14]. În cuprinsul celor 22 de articole ale *Proclamaţiei* erau înscrise revendicări care conturau un program coerent de reforme şi modernizare a societăţii româneşti: independenţa administrativă şi legislativă a ţării, o reală autonomie internă, egalitatea în drepturi a cetăţenilor, eliberarea ţăranilor şi împroprietărirea lor prin despăgubire, alegerea domnului pe 5 ani de către o nouă adunare obştească reprezentativă, formarea unei gărzi

Gheorghe Bibescu, domnul Ţării Româneşti

14. Bodea, *1848 la români,* I, p. 533.

Proclamaţia de la Islaz

Al. G. Golescu (Negru)

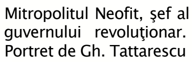

Ştefan Golescu

naţionale. Semnificativ era faptul că Ţara Românească urma să rămână sub suzeranitatea Porţii, însă nu şi sub protectorat rus. La sfârşitul adunării s-a constituit un guvern provizoriu (Ion Heliade Rădulescu, Ştefan Golescu, Christian Tell, Nicolae Pleşoianu şi preotul Radu Şapcă), iar participanţii s-au îndreptat prin Caracal spre Craiova, unde populaţia a depus jurământul pe programul de la Islaz.

La 11/23 iunie 1848, domnitorul Gheorghe Bibescu a fost nevoit, sub presiunea manifestaţiilor populare care s-au declanşat, să recunoască programul revoluţionar şi formarea unui guvern provizoriu. Dezavuarea revoluţiei de către consulul Rusiei l-a determinat pe domn să abdice la 13/25 iunie, după care a şi plecat din ţară la Braşov, în Transilvania. Practic, în Ţara Românească se poate vorbi după această dată de existenţa unui veritabil regim revoluţionar, care a condus ţara în interior şi a reprezentat-o în exterior. Instituţiile politice create în perioada următoare au fost: Guvernul Provizoriu, care îndeplinea atribuţii executive şi legislative, comisarii de propagandă şi garda naţională. Din multe puncte de vedere, regimul revoluţionar muntean se inspira din modelul revoluţionar francez, aspect explicabil prin formaţia intelectuală şi politică a liderilor din Ţara Românească, dar şi prin legăturile personale pe care aceştia le aveau cu revoluţionarii francezi.

În vederea consolidării situaţiei şi a obţinerii adeziunii populare, Guvernul Provizoriu a convocat la Filaret, în ziua de 15 iunie 1848, o mare adunare populară, locul fiind denumit apoi Câmpia Libertăţii. Cei prezenţi au acceptat programul revoluţionar şi au depus jurământul pe Constituţie, acordând astfel credit şi sprijin regimului instaurat după plecarea domnului. Încă din primele zile, Guvernul Provizoriu (condus din motive de oportunitate politică internă şi internaţională de către mitropolitul Neofit) a promovat câteva decrete importante precum: abolirea privilegiilor boiereşti şi egalitatea în drepturi a cetăţenilor, desfiinţarea cenzurii, adoptarea steagului tricolor cu deviza „Dreptate, Frăţie”, emanciparea evreilor, organizarea gărzii naţionale şi a unui corp de armată sub conducerea lui Gheorghe Magheru. De asemenea, corpul comisarilor de propagandă şi-a început rapid activitatea în mediul rural, pentru a face cunoscut programul revoluţiei şi pentru a-i determina pe ţărani să adere la noul regim revoluţionar. Din aceleaşi motive tactice, pentru a nu atrage o intervenţie armată imediată a Rusiei şi a Turciei, în programul revoluţionar nu a fost inclus obiectivul unirii Ţării Româneşti cu Moldova. Acesta a fost însă exprimat cu claritate de presa revoluţionară, de corespondenţa şi colaborarea dintre liderii munteni şi cei moldoveni. Astfel, în ziarul Pruncul român, ce a apărut la Bucureşti la mijlocul lunii iunie 1848, a fost publicat apelul lui C. A. Rosetti intitulat *Către fraţii noştri din Moldova*, în care se afirma fără echivoc faptul că „munteanul şi moldoveanul sunt toţi români, sunt fraţi, o singură naţie. . . Să ne dăm

Mitropolitul Neofit, şef al guvernului revoluţionar. Portret de Gh. Tattarescu

C. A. Rosetti

Generalul Gheorghe Magheru

mâna ca niște frați și să ne ajutăm unii pe alții. Uniți vom fi tari; uniți vom sta împotriva oricărui vrăjmaș al libertății noastre"[15].

Guvernul Provizoriu a trebuit să facă față la două tentative contrarevoluționare organizate de către forțele interne conservatoare sprijinite de o parte a armatei. Cele două acțiuni, din 19 și 29 iulie 1848, au fost zădărnicite însă prin intervenția energică a mulțimilor din București, care au ridicat baricade și au luptat împotriva complotiștilor. Ca urmare a mobilizării populare făcute de către Ion C. Brătianu și Ana Ipătescu, membrii Guvernului Provizoriu au fost eliberați, iar capii complotului (coloneii I. Odobescu și I. Solomon, maiorul Locusteanu) au fost arestați. Complotul fusese pus la cale de către marii proprietari funciari, speriați de posibilitatea punerii în aplicare a articolului 13 din *Proclamația* de la Islaz, respectiv eliberarea țăranilor. De altfel, în Comisia Proprietății, alcătuită din reprezentanții țăranilor și ai boierilor, opoziția proprietarilor a condus la tergiversarea rezolvării problemei agrare și a avut drept consecință slăbirea încrederii țăranilor în regimul revoluționar.

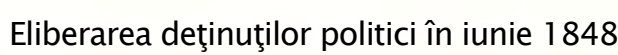
Regimul revoluționar din Țara Românească a depus eforturi pentru a se consolida pe plan extern. S-au purtat tratative cu Poarta, s-a încercat să se obțină o colaborare cu revoluționarii maghiari, s-au trimis agenți diplomatici la Paris și la Parlamentul de la Frankfurt etc. Între timp, la 19 iulie trupele turcești au trecut Dunărea și s-au încartiruit la Giurgiu, între comisarul special otoman Süleiman-Pașa și guvernul provizoriu s-a dus o bogată corespondență, finalizată în cele din urmă printr-un compromis care însemna recunoașterea de către turci a multor puncte din programul revoluționar, în schimbul înlocuirii regimului revoluționar cu o locotenență domnească formată din Ion Heliade Rădulescu, Nicolae Golescu și Christian Tell. La Constantinopol a fost trimisă o delegație de munteni care să obțină acordul sultanului pentru continuarea reformelor interne.

Alarmată de amploarea și liberalismul evenimentelor din Țara Românească, Rusia a exercitat presiuni asupra Turciei să intervină în forță împotriva regimului revoluționar de la București. În semn de protest față de intervenția turcă, fruntașii revoluționari organizaseră la București în 6 septembrie o mare adunare populară, unde au fost arse Arhondologia (condica rangurilor boierești) și Regulamentul organic, simboluri ale regimului feudal și ale influenței nocive a puterii protectoare, Rusia. Noul comisar otoman Fuad-Pașa a înaintat cu trupele pe care le avea la dispoziție și la 13 septembrie 1848 a intrat în capitală. În fața a peste 200 de revoluționari și boieri, Fuad-Pașa a citit o proclamație de condamnare a revoluției, anunțând restabilirea regimului regulamentar. Foarte mulți fruntași au fost arestați, iar trupele turcești au început să ocupe capitala. O rezistență

Fruntașii revoluției („Guvernul Provizoriu") în Țara Românească

Sigiliul „Guvernului Provizoriu"

Eliberarea deținuților politici în iunie 1848

15. Ibidem, p. 548

Nicolae Golescu, un alt membru al Guvernului Provizoriu
Portret de C. D. Rosenthal

militară românească - e drept, modestă - a avut loc în special pe Dealul Spirii, pompierii bucureşteni şi o unitate militară de linie remarcându-se prin eroism într-o confruntare inegală cu forţele turceşti superioare numeric. Intervenţia trupelor ţariste în Ţara Românească a spulberat ultimele speranţe ale unei posibile reveniri a regimului revoluţionar şi ale reaprinderii insurecţiei la sud de Carpaţi in toamna anului 1848.

Transilvania

Izbucnirea la mijlocul lunii martie a revoluţiei în capitala Imperiului Habsburgic, Viena, apoi în alte centre, precum Praga, Bratislava şi Pesta, a generat frământări şi în fostul Mare Principat Transilvania, programul revoluţionar maghiar fiind amplu difuzat şi comentat. În multe localităţi din provincie, maghiarii, secuii şi saşii au trecut la înarmare, formându-şi gărzile cetăţeneşti, naţionale. Până către sfârşitul lunii martie, unii lideri ai românilor au privit cu simpatie Revoluţia Maghiară, ce afişa o serie de principii liberale, progresiste. Înmulţirea manifestărilor exclusiviste ale nobilimii maghiare din Transilvania (Ardeal), intoleranţa şi intenţia acesteia şi a autorităţilor din provincie (în rândul cărora cei mai mulţi erau tot maghiari) de a uni Transilvania cu Ungaria au provocat din partea elitei româneşti primele acţiuni de protest. Pentru români, populaţia majoritară a provinciei, nu erau suficiente promisiunile de libertate individuală şi de progres pe care le oferea cu generozitate programul revoluţiei din Ungaria. Românii, care nu se bucurau de reprezentare în organele legislative şi executive ale provinciei, doreau, în spiritul concepţiei romantice despre naţiune, recunoaşterea limbii şi a naţionalităţii lor, drepturi egale cu ceilalţi locuitori aflaţi în inferioritate numerică. Or, aceasta nu se putea realiza prin includerea Transilvaniei într-o Ungarie renăscută pe structura vechiului regat feudal al Sfântului Ştefan, în care urmau să existe o singură naţiune şi o singură limbă oficială, cea maghiară.

Elita românească din Transilvania a parcurs la sfârşitul lunii martie şi în cursul lunii aprilie o perioadă de căutări şi clarificări ideologice şi tactice. Treptat, prin intermediul manifestelor elaborate în mai multe centre unde activau liderii românilor, s-au schiţat principalele obiective ale programului revoluţionar românesc, care la prima vedere nu depăşea cadrul unui legalism şi reformism pronunţat. Primul act cu caracter programatic mai important este manifestul elaborat la 25 martie 1848 de către profesorul sibian Simion Bărnuţiu şi intitulat *Provocaţiune*. În document se respingea ideea unirii Ardealului cu Ungaria atâta vreme cât românii nu erau recunoscuţi ca naţiune cu drepturi politice şi se făcea apel la solidaritatea naţională a tuturor claselor şi forţelor sociale şi politice româneşti. La începutul lunii aprilie, profesorul Aron Pumnul de la Blaj a redactat un alt manifest, denumit *Proclamaţie,* care a fost copiat în sute de exemplare de elevii ce plecau în vacanţă şi apoi difuzat în sute de localităţi din Transilvania. Documentul relua ideea recunoaşterii naţiunii române, enunţa principii precum egalitatea, libertatea şi fraternitatea, pe baza cărora

Arderea în public a *Regulamentului organic* şi a *Arhondologiei*

românii doreau să colaboreze cu maghiarii, secuii şi cu saşii: „Români... spuneţi ungurilor, săcuilor şi saşilor că noi îi iubim ca pre fraţii noştri, cu care lăcuim într-o ţară. Spuneţi-le cu cuvântul şi le arătaţi cu fapta că noi îi iubim, însă e drept ca şi ei să ne iubească... spuneţi-le în gura mare că noi nu voim a câştiga drepturile omenimei

Aron Pumnul

prin sabie, ci prin legile minţii sănătoase şi pentru aceea ne adunăm să ne înţelegem care sunt drepturile acelea”[16]. Meritul major al manifestului lui Aron Pumnul a fost acela că a impus în conştiinţa publică românească ideea necesităţii convocării unei adunări naţionale. În absenţa unor instituţii politice proprii şi în condiţiile nereprezentării românilor în Dieta principatului, adunarea naţională românească ce urma să se întrunească avea un profund caracter democratic, reprezentativ.

Autorităţile centrale ale provinciei au încercat să creeze o diversiune, aprobând desfăşurarea a două adunări, câte una pentru fiecare confesiune (ortodoxă şi greco-catolică), însă tentativa lor de a-i diviza confesional pe români nu a reuşit. De asemenea, autorităţile locale s-au străduit, prin intimidări şi arestări, să împiedice deplasarea spre Blaj a reprezentanţilor românilor din sute de aşezări de pe Câmpia Transilvaniei, în 18/30 aprilie 1848 a avut loc la Blaj, în ciuda opoziţiei autorităţilor, o primă adunare reprezentativă a românilor, la care au participat aproximativ 4.000 de persoane: intelectuali, negustori, mici nobili, preoţi, ţărani. Întrunirea, cunoscută sub numele de „Adunarea din Duminica Tomii”, nu a adoptat niciun act programatic, participanţilor solicitându-li-se să revină în număr mult mai mare la următoarea adunare naţională. Ea este însă importantă pentru că a demonstrat victoria naţionalului asupra confesionalului în mişcarea de emancipare naţională a românilor ardeleni. De asemenea, a ataşat şi mai mult elita de popor, grăbindu-se fuziunea dintre planul elitar şi cel ţărănesc, direcţie începută la sfârşitul secolului al XVIII-lea, după Răscoala lui Horea din 1784 şi *Supplex Libellus Valachorum* din 1791, şi finalizată la mijlocul secolului al XIX-lea, în contextul Revoluţiei Paşoptiste. Ideologia naţională, asociată cu principiile liberalismului, ale reformelor sociale ce trebuiau introduse, a constituit suportul pe baza căruia elitele şi ţăranii au acţionat în comun pe parcursul Revoluţiei de la 1848—1849.

În toată Transilvania s-au intensificat în cursul lunii aprilie actele de răzvrătire ale ţăranilor iobagi români, maghiari şi secui, aceştia refuzând să mai presteze obligaţiile feudale faţă de nobilime. Împotriva acestor acţiuni sociale, unele dintre ele având şi conotaţii etnic-naţionale, deoarece majoritatea iobagilor erau români, la cererea nobilimii maghiare s-a intervenit cu forţele militare regulate aflate sub conducerea comandantului armatei austriece din provincie, dar în unele locuri şi cu gărzile cetăţeneşti. Concomitent, elita românească pregătea convocarea următoarei adunări naţionale de la Blaj. În 2/14 mai 1848, Simion Bărnuţiu, principalul ideolog al românilor din epocă, a prezentat în catedrala din Blaj, în faţa intelectualităţii venite la cea de a doua adunare naţională, un discurs celebru intitulat „Românii şi ungurii”, adevărat prolog teoretic şi programatic al Marii Adunări Naţionale ce s-a desfăşurat în zilele de 3/15-5/17 mai. La această nouă întrunire au venit în jur de 40.000 de oameni, majoritatea ţărani din toate comitatele Transilvaniei, fiind prezenţi şi revoluţionari din Moldova şi Ţara Românească. Autorităţile, care au încercat şi de această dată să împiedice sau să limiteze cel puţin amploarea adunării, au fost nevoite să recunoască ordinea exemplară în care s-a desfăşurat întrunirea, apreciind maturitatea naţiunii române. Adunarea a depus jurământ de credinţă faţă de naţiunea română, faţă de patrie şi faţă de împăratul de la Viena, adoptând programul Revoluţiei Române, formulat în 16 puncte, documentul fiind intitulat *Petiţia naţională*.

Programul adoptat la Blaj se înscrie prin principiile sale în spiritul concepţiei romantice despre stat şi naţiune, asemănându-se cu alte programe din cadrul revoluţiei democratice europene. Punctul 1 solicita independenţa naţională a naţiunii române şi egalitatea în drepturi cu celelalte naţiuni din Transilvania. Se cereau apoi desfiinţarea iobăgiei fără

Mitropolitul Andrei Şaguna, conducătorul delegaţiei române la Viena

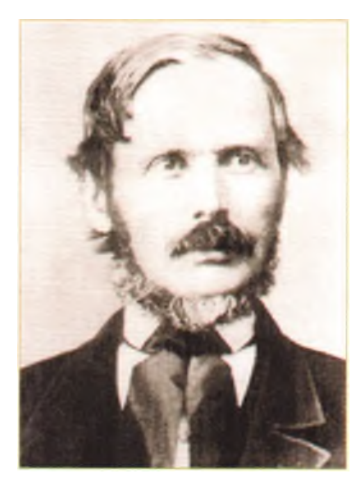
16. *Revoluţia de la 1848–1849 din Transilvania, 1,2 martie–12 aprilie 1848*, red. Şt. Pascu şi V. Cheresteşiu, Bucureşti, 1977, p. 451–452

Guvernul revoluţionar maghiar

nicio despăgubire din partea ţăranilor, libertăţi economice şi politice, desfiinţarea cenzurii, învăţământ în limba română de toate gradele etc. Punctul 16 prevedea convocarea unei adunări constituante a provinciei, în care să fie reprezentate toate naţiunile (inclusiv românii), unde să se discute problema unirii Transilvaniei cu Ungaria. La Blaj s-a făcut un pas important pe calea organizării Revoluţiei Române prin formarea unui Comitet Naţional, cu sediul la Sibiu. Preşedinte a fost ales episcopul ortodox Andrei Şaguna, vicepreşedinte Simion Bărnuţiu, alţi membri fiind Al. Papiu Ilarian, Aron Pumnul, Constantin Roman ş.a.

În Banat, încorporat administrativ în Ungaria încă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, românii au elaborat în primăvara anului 1848, sub conducerea lui Eftimie Murgu, un document programatic în care solicitau organizarea autonomă a zonei şi subordonarea directă faţă de împărat, drepturi şi libertăţi democratice etc. În Banat, Crişana şi Maramureş, unii lideri ai românilor au fost aleşi în Dieta Ungariei, manifestând, dacă nu simpatie, cel puţin neutralitate faţă de Revoluţia Maghiară. Revendicările românilor din aceste comitate bănăţene şi din Partium erau, în bună măsură, asemănătoare cu cele ale românilor ardeleni, cel puţin cele de ordin social, cultural şi politico-democratic.

Nesocotind *Petiţia naţională*, Dieta nobiliară întrunită la Cluj (în care românii nu aveau niciun reprezentant ales) a decis la 29 mai 1848 unirea Transilvaniei cu Ungaria, împăratul Ferdinand I, în condiţiile evenimentelor revoluţionare de la Viena, a sancţionat decizia Dietei ardelene, astfel că naţiunii române i s-a refuzat în continuare dreptul la existenţă naţională. În cursul verii, actele de răzvrătire ale ţăranilor împotriva nobilimii s-au înmulţit, iar mişcările sociale au dobândit din ce în ce mai clar un caracter naţional. Nobilimea a răspuns însă prin forţă, arestând şi ordonând represalii împotriva ţăranilor, în marea lor majoritate români. Asemenea măceluri împotriva românilor s-au petrecut la Mihalţ, Luna etc., autorităţile maghiare colaborând în această perioadă şi cu comandamentul militar austriac împotriva ţăranilor şi a membrilor Comitetului Naţional de la Sibiu, arestând mai mulţi lideri.

George Bariţiu

În lunile de vară, Revoluţia Română s-a consolidat, atrăgând de partea sa ofiţerimea română şi soldaţii celor două regimente româneşti de graniţă de la Năsăud şi Orlat. Intransigenţa nobilimii maghiare şi represiunea declanşată împotriva românilor au determinat convocarea la Blaj, între 3/15 şi 16/28 septembrie 1848, a unei noi adunări naţionale, la care au participat circa 60.000 de oameni, de astă dată mulţi înarmaţi. Adunarea a reafirmat programul revoluţionar din mai, a accentuat anumite aspecte sociale şi politice: se respingea încorporarea Transilvaniei la Ungaria şi se cerea redarea autonomiei provinciei; se solicita încetarea execuţiilor militare şi a represiunii împotriva celor care se opuneau autorităţii guvernului revoluţionar maghiar etc. Proclamând ruptura cu guvernul maghiar, elita românească s-a îndreptat spre o posibilă alianţă cu Austria liberală şi constituţională. În memoriul redactat la această a treia adunare naţională şi trimis Parlamentului austriac, s-a avansat ideea constituirii unui stat românesc autonom în cadrul Austriei, prin unirea Transilvaniei, Moldovei şi a Ţării Româneşti: „În niciun stat nu au obţinut toate naţionalită-

Simion Balint, portret de Barbu Iscovescu

Axente Sever

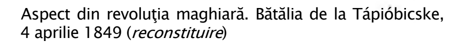
Avram Iancu, portret de Barbu Iscovescu

ţile atât de multe garanţii pentru libertatea şi naţionalitatea lor ca în Austria, prin hotărârile drepte, liberale ale unui înalt Parlament... Noi vrem uniunea liberă a unor popoare libere sub conducerea
Austriei, liberă în interior, puternică în afară... Dar nu numai pentru noi ne rugăm, ci şi pentru fraţii noştri din Principatele Dunărene"[17].

A treia adunare de la Blaj a însemnat un alt pas mai departe în desfăşurarea Revoluţiei Române din Transilvania. Românii au trecut la aplicarea în practică a principiului autodeterminării naţionale revendicate în programul de la Blaj din mai 1848 prin punctul 1. S-a început astfel pe cale revoluţionară organizarea administrativă şi militară a Transilvaniei pe baze democratice. Comitetul Naţional de la Sibiu a îndrumat formarea prefecturilor şi a legiunilor, organe politico-administrative şi militare care trebuiau să constituie instituţiile autoguvernării naţionale.
În regiuni cu populaţie mixtă au fost cooptaţi în conducerea instituţiilor locale administrative şi reprezentanţi ai celorlalte naţiuni. Printre cei care s-au remarcat în organizarea legiunilor şi prefecturilor se numără Avram Iancu, Axente Sever, Alexandru Bătrâneanu, Simion Balint, Ioan Buteanu etc.

La începutul lunii octombrie 1848, comandantul armatei imperiale din Ardeal a condamnat guvernul revoluţionar maghiar şi anexarea Transilvaniei la Ungaria, proclamând restaurarea regimului constituţional austriac. Se declanşa astfel şi pe teritoriul Transilvaniei războiul civil, în care au fost implicaţi şi românii, luptând alături de armatele austriece împotriva trupelor revoluţionare maghiare. Fireşte, revoluţionarii români nu s-au subordonat deplin politic şi militar armatei imperiale. În Munţii Apuseni, Avram Iancu a organizat un Consiliu de Război ce a coordonat administraţia din zonă şi rezistenţa militară românească împotriva invaziei armatei maghiare. În iarna anului 1848-1849, s-au amplificat relaţiile dintre revoluţionarii transilvăneni, bănăţeni şi bucovineni în vederea constituirii unui bloc etnic românesc în cuprinsul Imperiului Habsburgic. În memoriul înaintat la 25 februarie 1849 noului împărat Francisc Iosif I de către deputaţi din Bucovina, Banat şi Ardeal, se cerea unirea tuturor românilor din imperiu, federalizarea monarhiei pe baze naţionale.

Până în luna martie 1849, armata maghiară, condusă de generalul polonez Iosif Bem, a reuşit să ocupe cea mai mare parte a Transilvaniei, cu excepţia regiunilor rămase sub control austriac (cetatea Alba-Iulia) sau românesc (Munţii Apuseni). În teritoriile ocupate, nobilimea maghiară a declanşat o cruntă represiune împotriva revoluţionarilor şi ţăranilor români şi saşi, care se opuseseră autorităţii guvernului maghiar. În zona Munţilor Apuseni, armata populară a lui Avram Iancu repurta numeroase victorii împotriva trupelor maghiare ce voiau să ocupe acest ultim

Aspect din revoluţia maghiară. Bătălia de la Tápióbicske, 4 aprilie 1849 (*reconstituire*)

17. Bodea, *1848 la români*, II, p. 911

Împăratul Francisc Iosif I

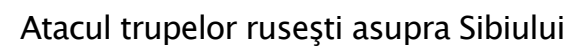
Comandantul de grăniceri ardeleni David Urs, membru al delegaţiei revoluţionarilor români la Viena

Bătălia de la Arad

bastion al rezistenței româneşti. Revoluţionarii din Ţara Românească (Nicolae Bălcescu, Cezar Bolliac, Gheorghe Magheru ş.a.), care s-au refugiat după 13 septembrie 1848 pentru a nu fi arestaţi de către turci, având legături cu emigraţia poloneză din Paris, au încercat să realizeze reconcilierea dintre revoluţia românească ardeleană, reprezentată de Avram Iancu, şi cea maghiară, reprezentată de Ludovic Kossuth. În unele tratative s-a implicat activ şi Ioan Dragoş, deputat român din Bihor (Partium) în Parlamentul Ungariei, însă rezultatele au fost tragice atât pentru români, cât şi pentru maghiari.

Între timp a fost iniţiată contraofensiva armatei austriece, sprijinită de trupele ruse aflate în Principatele Dunărene încă din vara anului 1848. De abia la mijlocul lunii iulie 1849, ca urmare a eforturilor depuse de N. Bălcescu pe lângă A. Iancu şi L. Kossuth, s-a semnat un „Proiect de pacificare", iar la 16/28 iulie 1849 Parlamentul Ungariei a votat Legea naţionalităţilor, prin care se acordau unele drepturi naţiunii române din Ungaria: folosirea limbii proprii în administraţia comitatelor cu populaţie majoritară românească, independenţa bisericii ortodoxe etc. Totuşi, unirea (anexarea) Transilvaniei la Ungaria, decisă prin votul Dietei nobiliare de la Cluj, rămânea valabilă. În scrisoarea trimisă de A. Iancu lui L. Kossuth la începutul lunii august se arată că românii ardeleni nu se pot alia cu maghiarii, însă vor manifesta o neutralitate faţă de confruntările acestora cu ruşii şi austriecii: „Văzând propunerile de pace pe care ni le-a adus domnul Bălcescu, agentul emigraţiei române, din partea onoratului guvern maghiar, trebuie să ne exprimăm regretul că în împrejurările actuale nu putem să dezbatem cu fraţii maghiari restabilirea păcii... Totuşi, pentru a vă dovedi sentimentele noastre frăţeşti pe care le nutrim faţă de naţiunea maghiară am hotărât să rămânem neutri faţă de armata maghiară, neatacând-o şi apărându-ne numai în cazul că am fi atacaţi"[18]. Această punte spre înţelegere şi colaborare între revoluţiile maghiară şi românească a fost întinsă prea târziu, deoarece la 13 august 1849, la Şiria (lângă Arad), armata maghiară a capitulat. Imediat după acest eveniment, comandantul armatei austriece a cerut românilor să depună armele, legiunile conduse de Avram Iancu, neînvinse până atunci de către armata revoluţionară maghiară, fiind astfel nevoite să se dezarmeze. Lua sfârşit astfel partea militară a Revoluţiei Române, liderii politici depunând eforturi la Viena în perioada următoare pentru împlinirea altor obiective înscrise în programul revoluţionar românesc formulat la Blaj.

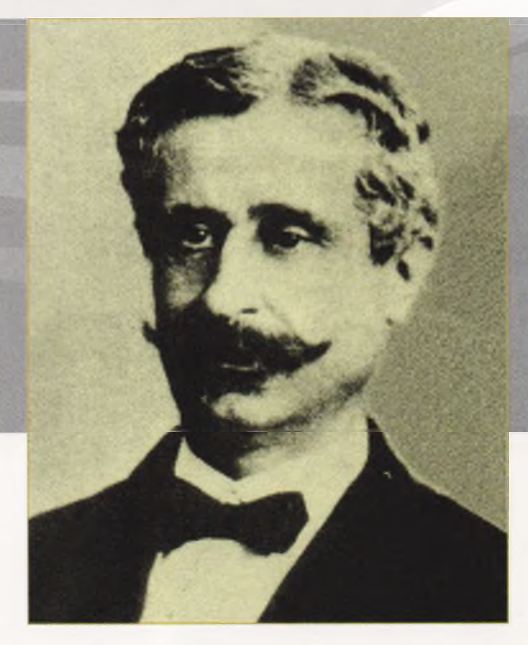
Atacul trupelor ruseşti asupra Sibiului

18. Ibidem, II, p. 1101–1102

6 Pe drumul unității naționale

Ideea unirii Principatelor Române nu a apărut din senin la mijlocul secolului al XIX-lea, în ambianţa ideologiei paşoptiste; ea a prins contur încă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, când memoriile şi proiectele de reformă boiereşti au înscris acest obiectiv ca unul de importanţă majoră pentru dezvoltarea viitoare a românilor.

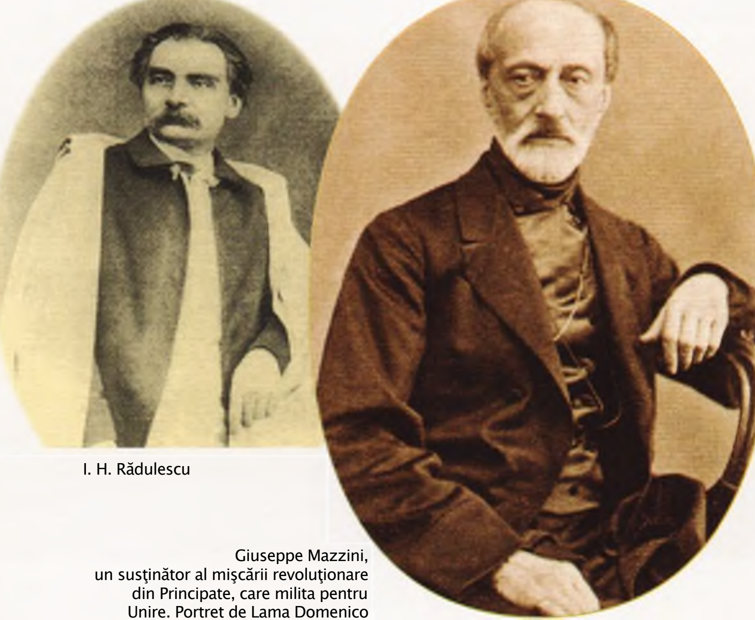

Dumitru Brătianu

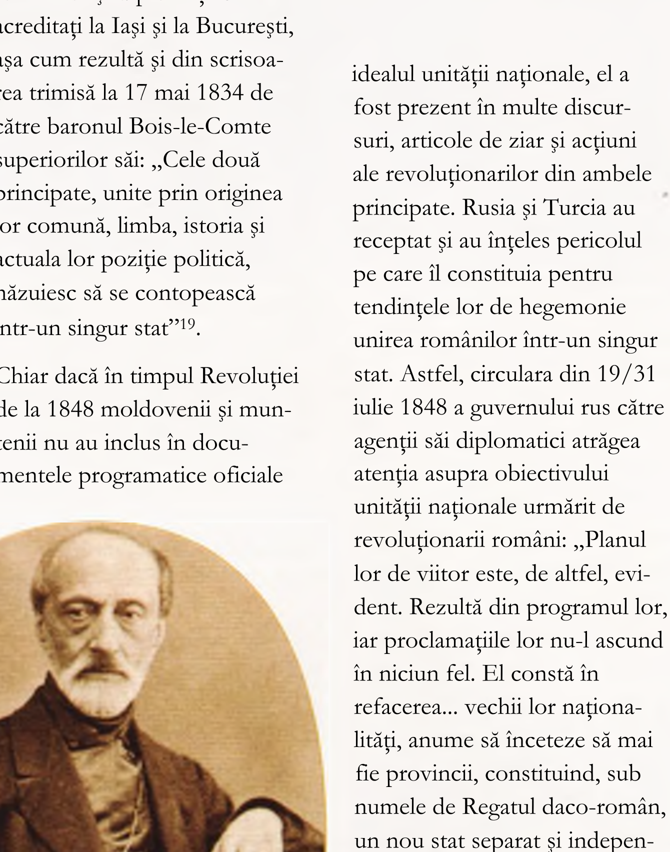
Ideologie politică şi tendinţe de unitate naţională

Procesul renaşterii naţionale, care a luat amploare după Revoluţia de la 1821 şi după restaurarea domniilor pământene, a propulsat tot mai mult obiectivul unirii Moldovei cu Ţara Românească. Regulamentele organice introduse în 1831-1832, prin prevederile lor unitare pentru ambele principate, au pregătit din punct de vedere instituţional unirea. Au exprimat-o direct sau voalat toate mişcările politice şi societăţile conspirative din deceniile patru şi cinci, au dorit-o unii domni regulamentari (Mihail Sturdza) şi au afirmat-o intelectuali care vor avea un cuvânt greu de spus în timpul revoluţiei (Ion Ghica). Au sesizat dorinţa de unire a românilor şi diplomaţii străini acreditaţi la Iaşi şi la Bucureşti, aşa cum rezultă şi din scrisoarea trimisă la 17 mai 1834 de către baronul Bois-le-Comte superiorilor săi: „Cele două principate, unite prin originea lor comună, limba, istoria şi actuala lor poziţie politică, năzuiesc să se contopească într-un singur stat”[19].

Chiar dacă în timpul Revoluţiei de la 1848 moldovenii şi muntenii nu au inclus în documentele programatice oficiale idealul unităţii naţionale, el a fost prezent în multe discursuri, articole de ziar şi acţiuni ale revoluţionarilor din ambele principate. Rusia şi Turcia au receptat şi au înţeles pericolul pe care îl constituia pentru tendinţele lor de hegemonie unirea românilor într-un singur stat. Astfel, circulara din 19/31 iulie 1848 a guvernului rus către agenţii săi diplomatici atrăgea atenţia asupra obiectivului unităţii naţionale urmărit de revoluţionarii români: „Planul lor de viitor este, de altfel, evident. Rezultă din programul lor, iar proclamaţiile lor nu-l ascund în niciun fel. El constă în refacerea... vechii lor naţionalităţi, anume să înceteze să mai fie provincii, constituind, sub numele de Regatul daco-român, un nou stat separat şi independent”[20]. Intervenţia militară a Turciei şi a Rusiei a pus capăt temporar speranţelor de unitate naţională, fiind restaurat regimul regulamentar în urma Conferinţei de la Balta Liman. Totuşi, în următorii ani, unirea a fost laitmotivul a sute de memorii, broşuri, articole etc., pe care fruntaşii revoluţionari le-au redactat cu precădere în afara graniţelor ţării. Justificarea unităţii naţionale nu se face atât prin raportare la trecut, la simbolul reprezentat de Unirea de la 1600 a lui Mihai Viteazul; unirea, în opinia generaţiei paşoptiste, este orientată spre viitor, este unica soluţie de progres, de înaintare spre civilizaţie a naţiunii române, de aliniere a ei la naţiunile respectate ale Europei.

I. H. Rădulescu

Giuseppe Mazzini, un susţinător al mişcării revoluţionare din Principate, care milita pentru Unire. Portret de Lama Domenico

Emigraţia politică postpaşoptistă şi Europa

Înfrângerea Revoluţiei Europene de la 1848-1849 a generat un nou val de emigraţie politică, revoluţionarii români colaborând şi înscriindu-se, alături de maghiari, polonezi, germani, italieni etc., în mişcarea democratică europeană ce plănuia declanşarea unei noi revoluţii continentale. Dumitru Brătianu a fost reprezentantul românilor în Comitetul Central

19. Ibidem, I, p. 88
20. Românii la 1859,1, p. 16

Democratic European înfiinţat la Londra în iunie 1850, din iniţiativa lui G. Mazzini, Ledru-Rollin ş.a.

În rândul emigraţiei revoluţionare româneşti au existat tentative repetate de organizare încă din toamna anului 1848, Ion Ghica încercând să concentreze întreaga emigraţie sub conducerea unui muntean şi a unui moldovean. La începutul anului următor, la Paris, membrii fostei locotenenţe domneşti din Ţara Românească (Ion Heliade Rădulescu, Nicolae Golescu şi Christian Tell) s-au străduit să se impună ca reprezentanţi oficiali ai emigraţiei. Constantin A. Rosetti, Vasile Mălinescu şi Dumitru Brătianu s-au constituit în iunie 1849, tot la Paris, în aşa-numitul Comitet Democratic Român, iar Nicolae Bălcescu înfiinţa la 2 decembrie 1849 Asociaţia Română pentru conducerea emigraţiei.

Eforturile depuse pentru unificarea emigraţiei româneşti au fost îngreunate de divergenţele şi orgoliile personale, de opţiunile ideologice şi tactice. În timp ce unii se pronunţau pentru un radicalism revoluţionar (Ion C. Brătianu, C. A. Rosetti), alţii erau adepţii moderaţiei şi ai transformărilor controlate (I. H. Rădulescu, I. Ghica, C. Negri). Existau opinii diferite privind modalitatea de realizare a programului social, politic şi naţional: unii fruntaşi propuneau formula insurecţională, alţii sperau în rezolvarea pe cale diplomatică a programului lor. Cu toţii însă erau de acord că obiectivele fundamentale ale românilor în viitor erau unitatea şi independenţa naţională. În vederea popularizării programului democratic şi naţional, au fost editate, pe lângă broşuri şi memorii, unele ziare şi reviste cu o apariţie fie pasageră, fie mai îndelungată: *România viitoare, Republica română, Junimea română* etc. Presa din emigraţie s-a făcut portdrapelul nu numai al convingerilor revoluţionarilor exilaţi, dar şi al patrioţilor din Ţara Românească şi Moldova, care au putut să-şi exprime astfel nestingherit opţiunile politico-naţionale. Cel care a diagnosticat cel mai profund starea naţiunii române la mijlocul secolului al XIX-lea şi a formulat obiectivele ei imediate a fost N. Bălcescu. În studiul „Mersul revoluţiei în istoria românilor”, publicat la Paris în România viitoare, acesta arăta: „Revoluţia de la 1821... fu o revoluţie democratică. Revoluţia de la 1848... fu o revoluţie socială. Revoluţia viitoare nu se mai poate mărgini a voi ca românii să fie liberi, egali, proprietari de pământ şi de capital... ci va cere unitatea şi libertatea naţională. Deviza ei va fi: Dreptate, Frăţie, Unitate. Ea va fi o revoluţie naţională”[21].

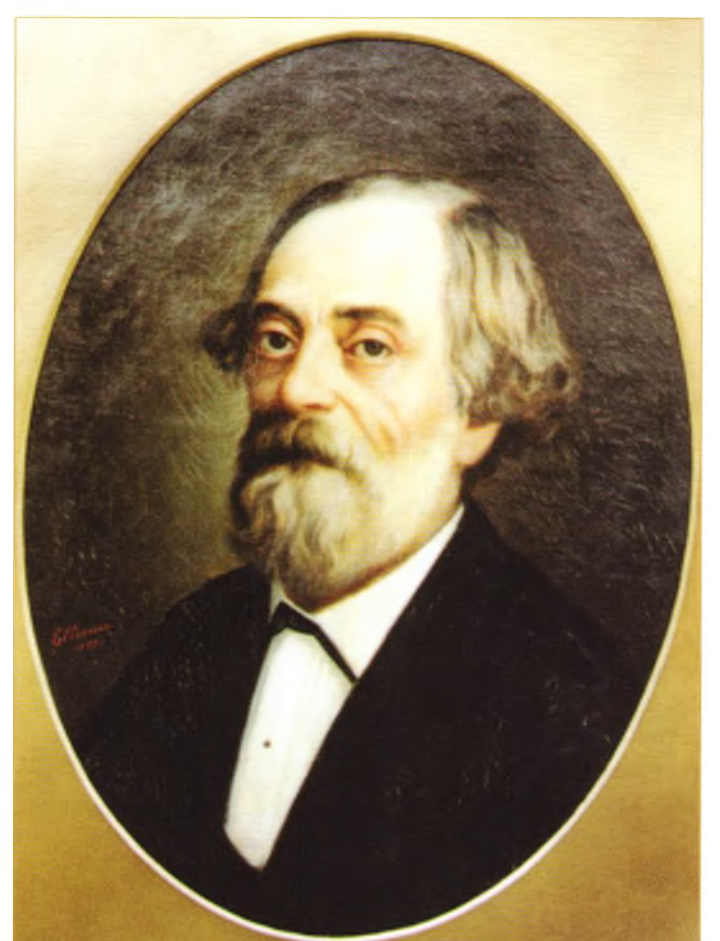
Reculul mişcărilor revoluţionare europene după 1852 a îndepărtat posibilitatea ca românii să-şi împlinească programul naţional în contextul unei mişcări generale europene. De aceea, soluţia alternativă schiţată anterior de unii fruntaşi români din emigraţie - să se obţină sprijin diplomatic în vederea realizării obiectivelor politice şi naţionale ale naţiunii române - a dobândit mai multă greutate. Tot mai mult, liderii politici europeni şi cabinetele marilor puteri au fost „luate cu asalt” de către revoluţionarii români din exil, care au încercat să sensibilizeze forurile de decizie în viaţa politică internaţională de justeţea cauzei româneşti, de avantajele geopolitice ale unui stat românesc puternic la gurile Dunării. Din fericire pentru români, scena politică europeană de la mijlocul deceniului şase, dominată de o nouă fază din „chestiunea orientală” (1853-1856: Războiul Crimeii şi negocierile de pace care au urmat), a fost destul de favorabilă pentru materializarea obiectivelor naţionale româneşti.

Ideea unirii Moldovei cu Ţara Românească era vehiculată în spaţiul românesc cu tot mai multă insistenţă prin intermediul unei prese bogate: *Timpul,*

Ion C. Brătianu

C. A. Rosetti

21. Bălcescu, *Opere*, II, p. 112

Anul al II-lea N. 38 Bucuresci calea Mogosoae N. 18. Vineri 16/28 Maï 1858

Luminésă-te și veĭ fi.

ROMÂNUL

Voiesce și veĭ puté.

DIARIŬ POLITICŬ, COMERCIALŬ, LITERARIŬ.

BUCURESCI

FOIŢA ROMANULUI.

CONCERTUL

Ziarul *Românul*, înființat în 1857 de către C. A. Rosetti

Patria, România literară, Steaua Dunării etc. Mişcarea unionistă a luat o amploare mai mare în Moldova, unde domnitorul filofrancez Grigore Al. Ghica a sprijinit deschis partida naţională, grupul fruntaşilor moldoveni ce militau pentru unire. El a trimis în primăvara anului 1855 în misiuni diplomatice de informare la Viena şi Constantinopol pe C. Negri şi D. Ralet. Treptat, problema unirii Principatelor a devenit subiect de discuţii în mai toate capitalele europene, reţinând atenţia marilor puteri în planurile şi variantele multiple de obţinere a echilibrului politic european.

Ca urmare a eforturilor depuse de emigraţia revoluţionară românească şi a iniţiativelor diplomatice ale domnului Grigore Al. Ghica, la deschiderea, în februarie 1856, a Congresului de Pace de la Paris, problema românească era deja o problemă europeană. În favoarea unirii românilor se pronunţaseră în epocă o serie de personalităţi ale vieţii politice şi culturale din Europa (contele Walewski, E. Regnault, J. Michelet, H. Desprez, E. Quinet ş.a.). Prin Tratatul general de pace semnat la 18/30 martie 1856 s-a decis consultarea poporului român în problema unirii, Turcia fiind responsabilă cu convocarea la Iaşi şi Bucureşti a două adunări ad-hoc care trebuiau să se pronunţe în legătură cu organizarea viitoare a Principatelor.

Organizarea luptei unioniste (1856-1858)

Odată ce bunăvoinţa Europei a fost manifestată, românii au trecut la acţiune; fruntaşii unionişti din ambele principate, grupaţi în partida naţională, au depus eforturi susţinute în vederea propagandei şi organizării forţelor politice interne. Acţiunea organizatorică unionistă s-a desfăşurat cu succes nu numai în cele două capitale, ci şi în oraşele şi târgurile din provincie. Mărturiile de epocă vorbesc despre entuziasmul cu care mii de ţărani, purtând steaguri tricolore, i-au întâmpinat pe reprezentanţii marilor puteri veniţi pentru a se documenta asupra realităţilor din Principate. Pentru coordonarea acţiunilor în cele două ţări, în primăvara anului 1857 a fost organizat Comitetul Central al Unirii.

Contele A. F. J. Walewski

Grigore Alexandru Ghica, domnul Moldovei

Dat fiind faptul că domnii numiţi la Balta Liman şi-au încheiat mandatul, Poarta a numit caimacami (locţiitori de domn) în Moldova şi Ţara Românească, care să pregătească alegerile pentru adunările ad-hoc. În Moldova a fost numit caimacam N. Conachi-Vogoride, cunoscut pentru poziţia sa antiunionistă. Acesta, în complicitate cu reprezentanţii Austriei, Turciei şi ai unor forţe conservatoare interne, a operat falsuri grosolane, neînscriind pe listele electorale multe persoane cu drept de vot, datorită convingerilor unioniste ale acestora. Demisia pârcălabului de Galaţi, colonelul Alexandru Ioan Cuza, protestele fruntaşilor unionişti care au demascat frauda lui Vogoride au avut un larg ecou intern şi internaţional. În august 1857, la Osborne, Napoleon al III-lea şi regina Victoria au acceptat un compromis în problema românească: Franţa

Congresul de la Paris din 1856

renunţa să mai susţină unirea deplină a Principatelor sub un prinţ străin, iar Anglia şi-a dat acordul pentru anularea alegerilor falsificate din Moldova şi organizarea altora noi.

Doar marii boieri şi clerul au participat la vot în mod direct, în timp ce mica boierime, liberprofesioniştii şi ţăranii au votat prin delegaţi. În luna octombrie 1857 s-au deschis la Bucureşti şi Iaşi cele două adunări ad-hoc, care aveau totuşi un caracter reprezentativ, fiind în acelaşi timp şi un experiment democratic pentru viitorul stat ce urma să se înfiripe. Adunările ad-hoc aveau însă prerogative limitate. Ele au fost create de marile puteri doar pentru a sonda opinia poporului român faţă de unire. Totuşi, adunările ad-hoc au votat cu entuziasm declaraţii de unire a Moldovei cu Ţara Românească, avansând şi numele viitorului stat suveran (România), precum şi dorinţa de instaurare a unei monarhii ereditare străine. Adunarea ad-hoc a Moldovei şi-a depăşit atribuţiile, luând în discuţie şi problema reorganizării interne, mai cu seamă chestiunea ţărănească.

Napoleon al III-lea

Deschiderea Adunării ad-hoc în Ţara Românească

Propunerile adunărilor ad-hoc şi raportul comisiei puterilor europene de la Bucureşti au constituit obiectul discuţiilor reprezentanţilor celor şapte puteri garante întruniţi la Paris în mai 1858. După negocieri şi compromisuri, la 7/19 august 1858 a fost semnată Convenţia de la Paris, veritabilă constituţie ce fixa statutul intern şi internaţional al Principatelor, înlocuind astfel Regulamentele organice introduse de Rusia la începutul deceniului patru. Nesocotind cererile românilor de unire deplină, Convenţia stipula că noul stat se va numi „Principatele Unite ale Moldovei şi Ţării Româneşti", va avea doi domni pământeni, două capitale, două guverne şi două foruri legislative distincte. Dând satisfacţie parţială revendicărilor româneşti, armatele celor două ţări erau puse sub o comandă unică, iar la Focşani se înfiinţa o Comisie Centrală şi o înaltă Curte de Casaţie care să elaboreze legi comune, să conducă în viitor la o uniformizare legislativă şi administrativă. Convenţia nu interzicea în mod expres unirea deplină, lăsând pe seama poporului român să găsească soluţia cea mai potrivită.

Formula „prin noi înşine" a devenit deviza militanţilor unionişti în lunile următoare. Aşa cum îi scria Dimitrie Ralet lui Ion Ghica în toamna anului 1858, „acum rămâne ca din puţinul ce ni s-a acordat să ştim a profita şi să ne organizăm în linişte, dezvăluindu-ne resursele materiale şi morale"[22].

22. *Documente privind Unirea Principatelor, III (Corespondenţă politică. 1855-1859)*, ed. C. Bodea, Bucureşti, 1963, p. 396

Gheorghe Iacob

Românii în perioada edificării statelor naționale

(1859-1918)

1 Sub semnul „politicii faptului împlinit". De la Unirea Principatelor la proclamarea regatului (1859-1881)

În numeroase lucrări privind istoria modernă a românilor, în special în cele care se referă la perioada dintre Unire şi Independenţă, importante acte politice sunt înregistrate în categoria „faptului împlinit".

Alexandru Ioan Cuza

Şi istoria altor popoare poate oferi exemple similare. Referindu-se la Europa secolului naţionalităţilor, Nicolae Iorga aprecia „sistemul faptului împlinit" ca „un element de originalitate creat de români...". Semnificative sunt, în acelaşi sens, cuvintele lui Cavour: „Unirea Principatelor şi consultarea votului poporului sunt începutul unei ere noi în sistemul politic al Europei". Seria „faptelor împlinite" include: dubla alegere a domnitorului Alexandru Ioan Cuza, opera de consolidare a Unirii, secularizarea averilor mănăstireşti, lovitura de stat din 2 mai 1864, 11 februarie 1866, aducerea prinţului străin, adoptarea Constituţiei de la 1866 şi proclamarea independenţei de stat a României.

Ordinul Unirii, instituit în 1864

Aceste acte politice prezintă o trăsătură comună: manifestarea voinţei românilor din cele două principate, apoi din România, de a-şi decide singuri soarta, în confruntarea cu politica restrictivă a unor puteri europene, în special a celor vecine. Politica „faptului împlinit" reprezintă reacţia factorilor politici din România la hotărârile - de cele mai multe ori nefavorabile pentru cauza românilor — ale puterilor garante (exprimate în congrese şi conferinţe internaţionale). Oamenii politici români dovedeau astfel Europei că România nu este un produs al diplomaţiei marilor puteri - cum se afirma de către unele cancelarii europene — care pot deci interveni oricând în acest spaţiu şi că naţiunile mici pot să-şi croiască şi singure drumul în istorie.

Dubla alegere a domnitorului Al. I. Cuza (5-24 ianuarie 1859)

În conformitate cu prevederile Convenţiei de la Paris, în Principate au fost constituite comisii provizorii (căimăcămii), formate din câte trei membri, având sarcina de a asigura alegerile adunărilor elective, care urmau să desemneze cei doi domnitori. Adunarea electivă a Moldovei era dominată de către reprezentanţii *partidei naţionale,* iar cea a Ţării Româneşti de către conservatori, care sprijineau unirea, dar sub sceptrul fostului domn regulamentar, Gh. Bibescu. La Iaşi, capitala Moldovei, a fost ales domnitor Al. I. Cuza, cu unanimitatea deputaţilor prezenţi. A fost singurul candidat votat de către toţi membrii partidei naţionale şi acceptat de conservatori, după invalidarea lui Gr. Sturdza, fiul fostului domnitor regulamentar, Mihail Sturdza. Colonelul Cuza, comandant al armatei ţării, era cunoscut ca fruntaş al Revoluţiei de la 1848 şi pentru demisia din funcţia de pârcălab de Galaţi, provocată de falsificarea alegerilor din Moldova. Era considerat o garanţie pentru punerea în practică a dorinţelor exprimate de adunările ad-hoc. La Bucureşti, alegerea lui Al. I. Cuza a mărit speranţele reprezentanţilor partidei naţionale. Ideea alegerii aceluiaşi domnitor — şi ca urmare a lipsei de precizie a Convenţiei de la Paris, care nu interzicea explicit alegerea aceleiaşi persoane ca domnitor în cele două principate - a căpătat susţinere, iar conservatorii au fost tot mai intimidaţi de manifestările de stradă, orchestrate de membri ai partidei naţionale. Urmarea a fost alegerea lui Al. I. Cuza cu unanimitate de voturi.

Impunerea lui Cuza ca domn în ambele principate a fost o soluţie inteligentă şi curajoasă a românilor, pentru situaţia creată prin hotărârile Conferinţei de la Paris. „Faptul împlinit" de români „a surprins şi a derutat complet diplomaţia, care nu se aştepta deloc la acest rezultat", constata J. Jooris, diplomat belgian la Constantinopol. Alte mărturii ale vremii completează această

imagine asupra evenimentului istoric: „soluţia atât de extraordinară", „abila şi îndrăzneaţă acţiune politică", „o victorie rar întâlnită în istorie", „norocita inspirare". Această trăsătură de originalitate este întărită de natura şi de nota comună a sentimentelor care au însoţit vestea evenimentelor de la Iaşi şi Bucureşti: la Viena, „surpriză" şi „cea mai mare uimire", la Constantinopol, „stupefacţie şi uimire, accelerând deruta", la Paris, „surpriză şi admiraţie", la Petersburg, „o destul de mare surpriză".

Invocând acest moment istoric, ca exemplu de maturitate politică ce trebuia urmat de Parlamentul României, I. C. Brătianu declara în Adunarea Deputaţilor, la 1 iunie 1883, cu prilejul dezbaterii modificărilor Constituţiei: „Mi-aduc aminte când am ales pe Cuza Domn, că nu numai naţiunile cele mai tinere dar chiar Englitera a rămas înmărmurită de abilitatea noastră politică, că am putut să înlăturăm un tratat impus de Europa întreagă. Şi de atunci, tot cam aşa am urmat şi de aceea am ajuns aici"[1]. Alegerea unui singur domnitor al celor două principate a reprezentat *actul de naştere al României moderne.*

Consolidarea Unirii. Politica de reforme

Printr-o intensă, abilă şi curajoasă activitate diplomatică, - profitând şi de contextul internaţional, marcat de războiul dintre Franţa (aliată cu Sardinia) şi Austria -, Al. I. Cuza obţine recunoaşterea dublei alegeri din partea celor şapte mari puteri. Este adevărat, doar pe timpul domniei sale. Misiunea sa continua să fie însă dificilă, întrucât era nevoit să colaboreze cu două guverne, două adunări etc., aflate la Bucureşti şi Iaşi (situate la 400 km distanţă, apreciabilă pentru acea vreme, putând fi parcursă în aproximativ 60 de ore). Domnitorul începe imediat opera de centralizare administrativă a celor două principate; sunt unificate armata, administraţia telegrafului, cursul monedei. Erau paşi importanţi spre unirea deplină. Utilizând o gamă variată de mijloace diplomatice, - de la solicitarea bunăvoinţei la ameninţarea cu „faptul împlinit"—, Al. I. Cuza obţine acordul puterilor garante şi al sultanului pentru unificarea Principatelor, în Proclamaţia adresată ţării, la 11/23 decembrie 1861, domnitorul declara: „Unirea este îndeplinită, naţionalitatea română este întemeiată... În zilele de 5 şi 24 ianuarie aţi depus toată a voastră încredere într-un singur domn; alesul vostru vă dă astăzi o singură Românie". Capitala s-a stabilit la Bucureşti, unde funcţiona un singur guvern şi un singur parlament, care şi-a deschis lucrările în ziua de 24 ianuarie 1862. În actele oficiale s-a înscris numele de *România,* chiar dacă puterea suzerană a refuzat să recunoască noua denumire oficială a statului român.

Costache Negri

Sosirea lui Alexandru Ioan Cuza la deschiderea Camerei

În noul context politic, domnitorul Unirii putea continua şi lărgi *programul de reforme,* conceput împreună cu principalul său sfetnic, Mihail Kogălniceanu. O primă reformă de mare importanţă a fost *secularizarea averilor mănăstireşti* (legea din decembrie 1863), prin care aproximativ 25% din teritoriul ţării intra în patrimoniul statului. De menţionat că cea mai mare parte a acestor averi aparţineau mănăstirilor închinate unor patriarhii sau mănăstiri din Grecia şi din Orientul Apropiat. Secularizarea acestora — împreună cu averile mănăstirilor fără legătură cu exteriorul ţării - dovedeşte, încă o dată, capacitatea domnitorului şi a sfetnicilor săi de a învinge rezistenţa Porţii şi a celorlalte mari puteri faţă de tendinţele de independenţă ale tânărului stat român. Drumul către *reforma*

1. I. C Brătianu, *Acte şi cuvântări*, VIII, Bucureşti, 1939, p. 199

agrară — o adevărată „cheie" a procesului de modernizare - a fost mult mai dificil, deoarece la rezistența externă - imperiile vecine nu priveau cu ochi buni măsurile „revoluționare", care consolidau noul stat de la gurile Dunării — s-a adăugat opoziția înverșunată a marilor boieri, care dominau, de altfel, Camera. După mai multe încercări eșuate, singura soluție

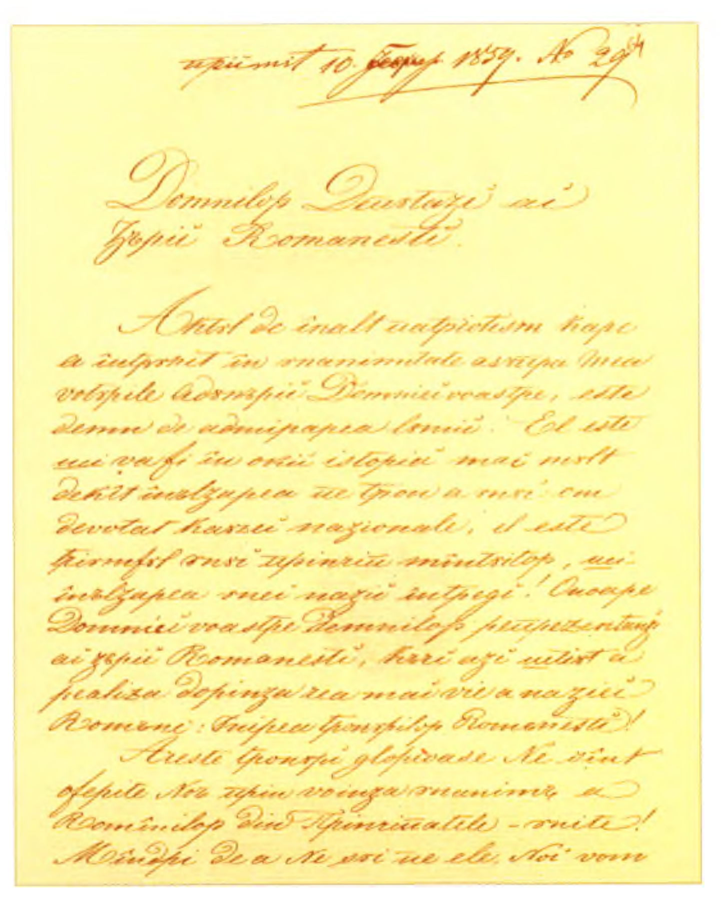

Votul din 24 ianuarie 1859
Tablou de Theodor Aman

a fost *lovitura de stat,* de la 2 mai 1864. Domnitorul a dizolvat Adunarea și a promulgat un nou act fundamental, numit *Statutul dezvoltător al Convenției de la Paris*. Deși prin denumire erau prevenite nemulțumirile puterilor garante, în fapt Convenția era înlocuită printr-o constituție concepută în interior și aprobată printr-un plebiscit. Se instaura un *regim de autoritate*. Legislativul era subordonat domnitorului, care avea dreptul unic de a iniția o lege și dreptul de veto asupra proiectelor adoptate de Adunare. Reprezentanții puterilor garante la Constantinopol au recunoscut — printr-un „Act adițional"- Statutul și dreptul puterii de la București de a legifera fără a le mai solicita avizul. Era încă un pas spre independența deplină a țării.

În noul context politic, la 14/26 august 1864 a fost promulgată *Legea rurală*. Articolul I prevedea: „Sătenii clăcași (pontași) sunt și rămân deplin proprietari pe locurile supuse posesiunii (stăpânirii) lor, în întinderea ce se hotărăște prin legile în ființă"[2]. Întinderea lotului depindea de numărul vitelor pe care le poseda țăranul. Articolul X stabilea că „se desființează odată pentru totdeauna și în toată întinderea României, claca (boierescul), dijma..."[3] și alte dări și obligații în muncă, pe care țăranii le aveau încă din evul mediu. Pentru răscumpărarea acestor obligații, țăranii urmau să plătească o sumă - repartizată pe 15 ani - care era aproximativ egală cu valoarea pământului primit. În baza Legii rurale din august 1864 au fost împroprietărite peste 500.000 de familii, cu aproximativ 2 milioane de hectare. Deși se limita suprafața disponibilă pentru țărani la $^2/_3$ dintr-o moșie, iar pădurile nu au fost cuprinse în reformă, Legea rurală a avut un mare ecou în rândul țăranilor, care au văzut în domnitorul Cuza omul providențial, care le-a adus libertatea economică și calitatea de cetățean al țării. Reforma agrară de la 1864 a pus bazele economiei capitaliste în agricultura României, ramură economică în care lucra peste 80% din populația țării.

Programul de reforme al domnitorului Unirii a cuprins și reorganizarea *învățământului,*

Proclamația din 10 februarie 1859 a lui Al. I. Cuza către Adunarea electivă a Țării Românești

justiției și *armatei*. În decembrie 1864 a fost promulgată *Legea asupra instrucțiunii publice*, prin care învățământul a devenit unitar în întreaga țară, stabilindu-se durata studiilor: primar de patru ani, obligatoriu și gratuit; secundar de șapte ani și universitar de trei ani. În octombrie 1860 fusese înființată Universitatea din Iași,- cea mai veche universitate din România —, iar în iulie 1864 Universitatea din București. De asemenea, în acești ani au fost înființate conservatoarele din Iași și București, școli de bele-arte, școli normale și mai multe gimnazii în principalele orașe ale țării. Tot în luna decembrie 1864 au fost promulgate *Codul penal* (alcătuit după modelul Codului penal francez și al celui prusian) și *Codul civil* (având ca model Codul napoleonian și pe cel italian). Ambele coduri pre-

2. C. Hamangiu, *Codul general al României*, ed. a II-a, II (1856-1900), București, f.a., p. 78
3. Ibidem, p. 79

Şedinţa de deschidere a Camerei României în prezenţa domnitorului Cuza

luaseră şi prevederi ale legislaţiei autohtone în vigoare. Având în vedere că era domeniul pe care îl cunoştea, poate, cel mai bine, dar şi necesitatea urgentă de a întări capacitatea de apărare a ţării, domnitorul Unirii a acordat o atenţie specială *armatei*, atenţie concretizată într-un complex de măsuri: unificarea celor două oşti, reorganizarea întregului sistem de instruire, lărgirea bazei de recrutare, aducerea unor misiuni militare franceze, trimiterea la studii în Franţa a unor ofiţeri români, dotarea cu armament modern a infanteriei şi artileriei, înfiinţarea unor manufacturi pentru producerea armamentului şi muniţiei ş.a. Spre sfârşitul domniei, Al. I. Cuza scria împăratului Napoleon al III-lea că are o armată de 40.000 de oameni (o armată regulată de 20.000 de militari, 12.000 de grăniceri şi 8.000 de dorobanţi), dotată cu puşti şi tunuri moderne, fabricate în Franţa. Aceste forţe au reprezentat nucleul armatei cu care România şi-a câştigat independenţa în războiul din anii 1877-1878.

Din complexul de reforme înfăptuit în timpul domniei lui Al. I. Cuza mai trebuie menţionate: *Legea comunală, Legea consiliilor judeţene, Legea contabilităţii publice, Legea Curţii de Conturi, Legea Consiliului de Stat, Legea Camerelor de Comerţ, Legea introducerii sistemului de măsuri şi greutăţi metrice, legile bisericeşti* (privind numirea mitropoliţilor şi episcopilor, ca şi autocefalia bisericii române, care rămâne legată de patriarhia de la Constantinopol doar în privinţa dogmei), *Legea privind exproprierea pentru cauze de utilitate publică, Legea pensiilor* şi altele.

Alecsandru Ioan I.
Cu mila lui Dumnezeu și voința națională
Domn Principatelor Unite Romîne

La toți de față și viitori sănătate.

Decretul din 4 iulie 1864 privind înfiinţarea Universităţii Bucureşti

Într-o domnie de doar şapte ani, Al. I. Cuza a reuşit, printr-o extraordinară voinţă politică, însoţită de o deosebită clarviziune asupra necesităţilor ţării, să pună bazele

Palatul Universităţii Bucureşti, schiţă de Alexandru Orescu

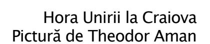
constituţionale şi economice ale României moderne. Cuza rămâne în conştiinţa urmaşilor săi ca întemeietor al României moderne. La scară europeană, numele său poate şi trebuie să fie alăturat celor ale lui Cavour şi Bismarck, care, în alt context istoric, au pus bazele statelor italian, respectiv german.

Instaurarea dinastiei străine (10 mai 1866)

După o domnie apreciată peste timp ca „glorioasă", după ce a reuşit într-un timp relativ scurt să pună în aplicare un vast, complex şi — în unele domenii - radical program de reforme, Al. I. Cuza a fost obligat să abdice, pentru a face loc unui principe străin pe tronul României. Actul de la 11 februarie 1866 a fost caracterizat în termeni diverşi, aflaţi la extremă: de la „revoluţie" la „trădare naţională". Disputele - în istoriografie - nu au încetat nici după aproape un secol şi jumătate.

Între factorii care au determinat şi care explică detronarea lui Al. I. Cuza se află următorii:

a) În contextul istoric în care a fost ales domn, problema prinţului străin a rămas deschisă, domnia sa fiind considerată o etapă provizorie până la satisfacerea dorinţelor adunărilor ad-hoc; majoritatea oamenilor

Hora Unirii la Craiova
Pictură de Theodor Aman

Drapelul militar din timpul domniei lui Al. I. Cuza

politici apreciau ca necesară retragerea lui Cuza după desăvârşirea unirii şi pregătirea condiţiilor în vederea aducerii prinţului străin. Deşi poate părea paradoxal, succesele interne şi externe ale domnitorului au grăbit pregătirile pentru impunerea abdicării.

b) Liderii politici care au pregătit acţiunea din 11 februarie erau convinşi de necesitatea unei abdicări-surpriză, - însoţită de aducerea unui prinţ străin –, pentru evitarea readucerii problemei româneşti în atenţia puterilor europene, situaţie care putea pune în pericol chiar unirea, atât de greu înfăptuită şi consolidată.

c) Impunerea abdicării a fost posibilă numai după constituirea „monstruoasei coaliţii” - dintre liberalii radicali şi conservatori, având motivaţii proprii pentru înlăturarea lui Cuza - care a avut un singur scop: detronarea lui Cuza şi aducerea prinţului străin; ulterior, coaliţia s-a destrămat.

Tronul lui Alexandru Ioan Cuza

d) Contextul social-economic şi politic a favorizat pregătirea şi executarea acţiunii complotiste. Modul în care Al. I. Cuza şi-a exercitat rolul politic, - mai ales maniera în care s-a raportat la liberalii radicali şi la conservatori —, introducerea regimului de autoritate personală, efectele imediate ale reformelor, greutăţile economice ale ţării, acţiunile camarilei, unele greşeli politice - precum îndepărtarea lui M. Kogălniceanu - şi altele din viaţa personală, vulnerabilă la criticile presei, au creat în ţară un climat de nemulţumire.

e) Acţiunile „monstruoasei coaliţii” au fost mult încurajate de schimbarea de atitudine a Franţei faţă de Cuza.

f) Un ultim factor - şi nu cel mai puţin important - a fost crezul politic al domnitorului Unirii. Încă de la alegerea sa ca domn al celor două principate, el arăta în nota adresată puterilor garante: „Ţara a cerut unirea cu un prinţ străin. Cât pentru mine personal, am lucrat totdeauna la succesul acestei combinări şi alegerea mea nu a putut slăbi nici cum convingerile mele de mai înainte. Lipsit de ambiţie personală şi nedorind alta decât binele ţării mele, aşa precum ea îl înţelege şi îl cere, nu am trebuinţă de a declara că voi fi totdeauna gata de a mă întoarce la viaţa privată şi că nu voi considera retragerea mea ca un sacrificiu...”[4].

Abdicarea lui Al. I. Cuza

Şi spre sfârşitul domniei, având sentimentul datoriei împlinite, Al. I. Cuza declara în Mesajul de deschidere a Camerei, din 5/17 decembrie 1865: „împrejurarea aducând a vorbi despre persoana mea, eu vă declar în această ocasiune solemnă că singura mea ambiţiune este de a păstra dragostea poporului român, este în adevăr de a fi folositor patriei mele, de a menţine drepturile ei neatinse. Fiţi convinşi că eu n-aş vrea o putere care nu s-ar întemeia decât pe forţă. Fie în capul ţării, fie alăturea cu D-voastră, eu voi fi totdeauna cu ţara, pentru ţară, fără altă ţintă decât voinţa naţională şi marile interese ale României. Eu voiesc să fie bine ştiut că niciodată persoana mea nu va fi o împiedicare la orice eveniment care ar permite de a consolida edificiul politic la a cărui aşezare am fost fericit a contribui”[5]. De altfel, Cuza n-a încercat şi nici n-a acceptat vreo iniţiativă de a recăpăta tronul. A fost însă foarte afectat că armata, pentru care făcuse mari eforturi organizatorice, a participat la actul din 11 februarie 1866.

În ziua de 11 februarie 1866, Locotenenţa Domnească a convocat corpurile legiuitoare.

4. G. Chiriţă, *Preludiile şi cauzele detronării lui Cuza Vodă*, în RdI, 29, 3/1976, p. 371
5. Ibidem, p. 366

Bucureşti pe vremea unirii Principatelor

Conducerea guvernului a fost acordată lui Ion Ghica, important lider al „monstruoasei coaliţii", având strânse legături la Poartă. Acesta a propus ca domn al României pe contele Filip de Flandra, fratele regelui Leopold al II-lea al Belgiei. Era un „semnal" al elitei politice de la Bucureşti că doreşte să îndrume ţara spre independenţă şi spre un regim politic modern, aşa cum reuşise Belgia, ţară mică, aflată la întretăierea intereselor mai multor mari puteri. De altfel, statutul „delicat" al Belgiei nu a permis candidatului desemnat să accepte oferta, întrucât Napoleon al III-lea nu agrea familia regală a Belgiei, care făcea parte din casa de Orleans, pretendentă la tronul Franţei. Într-o conjunctură politică complicată - şi, de ce nu, norocoasă - Ion C. Brătianu, având acordul guvernului, l-a convins pe Carol-Ludovic de Hohenzollern-Sigmaringen, - fiul principelui Carol Anton de Hohenzollern-Sigmaringen—, guvernatorul Renaniei, să accepte tronul României, sub numele de Carol I. De această dată, sprijinul împăratului Napoleon al III-lea era de aşteptat, având în vedere legătura de rudenie cu tânărul principe. S-au adăugat şi încurajările venite din partea cancelarului Bismarck, care, cu luciditatea cunoscută, vedea în domnitorul României un „pivot" important al influenţei germane pe harta Europei de Sud-Est.

Continuând politica „faptului împlinit", Locotenenţa Domnească a organizat un plebiscit - între 2/14 şi 8/20 aprilie 1866 - prin care cetăţenii cu drept de vot şi-au exprimat - cu o mare majoritate — acordul pentru instaurarea unei dinastii străine în România, având ca prim reprezentant pe Carol I. La 10/22 mai domnitorul a depus jurământul în faţa reprezentanţilor naţiunii. Deşi Poarta era nemulţumită de evoluţia evenimentelor, a trebuit să cedeze în faţa atitudinii marilor puteri, care au acceptat tacit noua situaţie, la care s-au adăugat fermitatea şi rezistenţa liderilor politici de la Bucureşti, conduşi acum de ruda regelui Prusiei, Wilhelm I, şi a împăratului Franţei, Napoleon al III-lea. Prin acest nou „fapt împlinit", România, tot mai mult cunoscută şi recunoscută în Europa sub acest nume, deschidea un nou capitol în istoria sa modernă, finalizat la 1918.

Dorobanţi călări (*reconstituire*)

Cucerirea independenţei de stat (1877-1878)

„Faptele împlinite" realizate de Al. I. Cuza şi apoi de Carol I — mai ales adoptarea Constituţiei - preveniseră şi obişnuiseră marile puteri cu ideea unei largi autonomii a României, care tindea, evident, spre independenţa deplină. Guvernul de la Bucureşti încheiase o serie de convenţii cu puterile europene, inclusiv cea comercială cu Austro-Ungaria, care recunoşteau indirect independenţa faţă de Imperiul Otoman. Totuşi, Poarta continua să considere „Principatele Unite" - cum persista să le denumească - o „provincie privilegiată". Redeschiderea crizei orientale în anul 1875, care anunţa un nou război ruso-turc, constituia prilejul pentru lichidarea „legăturii seculare" cu Poarta. Condiţiile internaţionale erau nefavorabile României. La acţiunea diplomatică a Ministerului de Externe, din ianuarie 1876, prin care se sonda opinia puterilor garante asupra proclamării independenţei şi asigurării neutralităţii, acestea nu au promis sprijinul politic solicitat. Mai mult, reacţia a fost uneori chiar ostilă.

Wilhelm I

Atitudinea factorilor politici de la Bucureşti a fost promptă şi hotărâtă. O probează, între altele, declaraţia lui I. C. Brătianu în faţa Parlamentului: „... dacă toate puterile din Europa [...] ar zice că România să fie provincie turcească, noi să nu suferim una ca asta"[6]; a fost înaintată puterilor o vehementă notă de protest, iar în întreaga ţară s-au desfăşurat ample manifestaţii antiotomane, în care se cerea rezistenţa armată. Ca semn al noului statut al României, I. C. Brătianu (prim-ministru) şi Mihail Kogălniceanu (ministru de externe) solicită ţarului Alexandru al II-lea şi cancelarului A. M. Gorceakov - la

6. N. Adăniloaie, *Independenţa naţională a României*, Bucureşti, 1986, p. 139

întâlnirea din Crimeea (septembrie - octombrie 1876) - încheierea unei convenţii, care să prevadă condiţiile trecerii armatei ruse spre Balcani. Actul a fost semnat la Bucureşti, în 4/16 aprilie 1877. A fost semnalul pentru Poartă de a considera România ca inamic şi de a trece la represalii (incursiuni armate, jafuri, bombardamente de artilerie asupra localităţilor de pe malul Dunării ş.a.). Opinia publică, presa, armata au reacţionat, cerând guvernului să acţioneze la înălţimea momentului istoric. În ziua de 26 aprilie/8 mai 1877, bateria „Ştefan cel Mare" de la Calafat răspundea turcilor prin bombardarea Vidinului şi a navelor turceşti din port. Se instaurase - în fapt - starea de război. La 29 aprilie/11 mai, respectiv 30 aprilie/12 mai, Adunarea Deputaţilor şi Senatul au adoptat moţiuni prin care se declara oficial starea de război cu Turcia.

În acest context, în ziua de 9/21 mai 1877, Camera şi Senatul au votat moţiuni prin care se proclama independenţa naţională a României. Mihail Kogălniceanu afirma în Cameră: „Aşadar, domnilor deputaţi, nu am cea mai mică îndoială şi frică de a declara... că noi suntem o naţiune liberă şi independentă"[7]. Între primele măsuri, care afirmau noul statut al României, au fost înfiinţarea Ordinului „Steaua României" şi anularea tributului către Poartă, suma fiind destinată armatei. A doua zi, 10/22 mai, cu prilejul aniversării urcării pe tron a domnitorului Carol I, acesta a fost felicitat de către membrii guvernului, senatori şi deputaţi. Discursurile oficiale au insistat asupra semnificaţiei proclamării independenţei ţării. Momentul a fost marcat prin numeroase manifestaţii în capitală şi în judeţe. Deşi Guvernul României şi-a exprimat intenţia de a participa la războiul ruso-turc, pentru a impune cu armele recunoaşterea independenţei, Rusia s-a opus. Mai întâi nu a acceptat condiţia pusă de Carol I, în privinţa recunoaşterii individualităţii armatei române. Apoi, subapreciind valoarea armatei otomane, diplomaţii şi militarii ruşi sperau într-un război de scurtă durată, cu o victorie uşoară, ai cărei lauri nu voiau să-i împartă cu niciun aliat. Desfăşurarea evenimentelor — rezistenţa îndârjită a turcilor şi chiar pericolul respingerii ruşilor peste Dunăre - a oferit o şansă României, care şi-a adus o contribuţie decisivă la victorie.

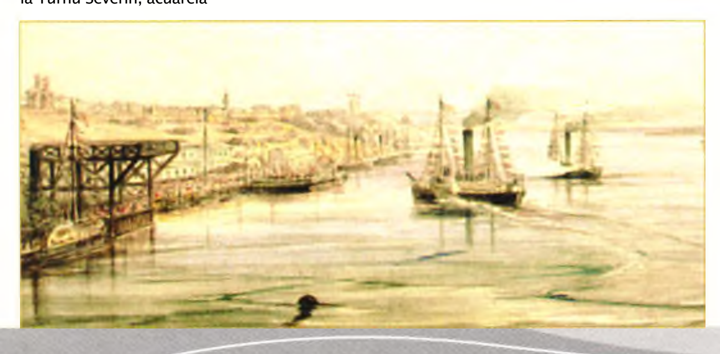

Intrarea principelui Carol în Bucureşti

În sinteză, rolul românilor s-a concretizat în: sprijinirea armatei ruse la trecerea Dunării şi cucerirea cetăţii Nicopole; intervenţia în luptă, la cererea disperată a marelui-duce Nicolae, într-un moment extrem de critic al războiului; mobilizarea unei armate de aproximativ 100.000 de oameni, din care aproape 60.000 reprezentau trupele de operaţii; în faţa Plevnei se aflau aproximativ 40.000 de militari români, care dispuneau de 108 tunuri (din totalul de 190); comanda supremă a trupelor românoruse de la Plevna — unde a avut loc principala bătălie - a fost oferită, după dificile negocieri, domnitorului Carol I; contribuţia decisivă la ocuparea redutei Griviţa I, capitularea Plevnei, ocuparea Vidinului ş.a. Vitejia ostaşilor români a fost apreciată de opinia publică şi de presa din întreaga Europă. Trebuie subliniat că pentru a suporta costurile campaniei, guvernul a făcut apel la popor. O mare parte a populaţiei a contribuit cu bani şi bunuri la dotarea şi întreţinerea armatei. Contribuţii importante au oferit şi românii din teritoriile ocupate de Imperiul Austro-Ungar. De asemenea, zeci de voluntari din Transilvania, Banat şi Bucovina s-au înrolat în armata română.

Dacă în timpul desfăşurării ostilităţilor colaborarea ruso-română a fost dificilă, încheierea armistiţiului - la 19/31 ianuarie 1878 - şi apoi a păcii de la San Stefano — la 19 februarie/3 martie - a adus cele două armate în pragul unui conflict deschis. Motivând că independenţa României nu fusese recunoscută pe plan internaţional, iar garanţiile oferite în Convenţia din aprilie 1876 erau îndreptate împotriva Turciei, Rusia nu a acceptat România la tratative. Deşi la San Stefano se recunoştea independenţa ţării şi alipirea Dobrogei, a Insulei Şerpilor şi a Deltei Dunării, armata rusă ocupa cele trei judeţe din sudul Basarabiei (Cahul, Bolgrad şi Ismail), revenite la Moldova după Congresul de Pace de la Paris (1856).

Sosirea principelui Carol la Turnu Severin, acuarelă

7. *Istoria românilor, VII/I, Constituirea României moderne* (1821–1878), coord. D. Berindei, Bucureşti, 2003, p. 659

La presiunea celorlalte mari puteri, în special a Austro-Ungariei, Angliei şi Germaniei, nemulţumite de creşterea influenţei Rusiei în Balcani, a fost convocat Congresul de la Berlin (1/13 iunie-1/13 iulie 1878). Reprezentanţii României - I. C. Brătianu şi M. Kogălniceanu - nu au fost acceptaţi oficial. Ei şi-au putut exprima poziţia, într-o scurtă alocuţiune, dar „au fost *auziţi*, nu şi *ascultaţi*". Independenţa României a fost recunoscută, alături de cea a Serbiei şi Muntenegrului. De asemenea, era recunoscută alipirea Dobrogei, Insulei Şerpilor şi a Deltei Dunării. Se impunea însă cedarea sudului Basarabiei către Rusia. De asemenea, recunoaşterea *de jure* de către unele mari puteri a independenţei era amânată până la îndeplinirea a două condiţii: modificarea Constituţiei, pentru a se acorda dreptul de cetăţenie evreilor; lichidarea consecinţelor afacerii Stroussberg (falimentul companiei germane cu acest nume, care avusese un important contract de construire a căilor ferate în România). După îndeplinirea acestor condiţii (prima, în mod parţial, prin acordarea condiţionată şi restrictivă a cetăţeniei evreilor), Anglia, Germania şi Franţa au recunoscut independenţa României, în februarie 1880.

Cucerirea independenţei de stat a însemnat o schimbare fundamentală pentru poziţia statului român în concertul statelor Europei. Au fost create astfel condiţiile pentru consolidarea sistemului politico-instituţional, - al cărui rol a sporit în mod evident în procesul dezvoltării social-economice —, pentru promovarea unei politici corespunzătoare intereselor ţării, pentru accelerarea procesului de modernizare a societăţii, de realizare a premiselor desăvârşirii statului naţional unitar român. Înlăturarea suzeranităţii otomane şi a regimului de garanţie colectivă, impus de marile puteri, a îngăduit realizarea unui salt calitativ, care aducea după sine o schimbare de esenţă în ceea ce priveşte poziţia statului român, prin trecerea de la starea de autonomie la condiţia superioară a independenţei, factor decisiv în stimularea energiilor şi dezvoltarea ţării. Procesul de integrare a României în Europa vremii s-a intensificat, cuprinzând noi laturi şi aspecte ale vieţii social-economice şi culturale.

■ Proclamarea regatului (martie 1881)

O consecinţă importantă a cuceririi independenţei de stat, a consolidării statului român a fost proclamarea regatului, în martie 1881, act politic ce poate fi inclus în categoria „faptului împlinit". Pentru că România, deşi independentă, suporta încă urmările Congresului de la Berlin, iar ca stat mic, situat într-o zonă geopolitică deosebit de complexă, se confrunta cu noi presiuni economice şi politice. Dintre acestea, cele mai intense şi periculoase veneau din partea Austro-Ungariei, care avea ca obiective imediate satisfacerea intereselor în problema Dunării şi garanţii pentru temporizarea mişcării naţionale din Transilvania şi Bucovina. Reprezentantul Austro-Ungariei la Bucureşti, Hoyos, l-a „sfătuit" pe I. C. Brătianu să amâne proclamarea regatului până la clarificarea problemei Dunării şi a încercat să impună garanţii că această schimbare de statut a României nu va stimula lupta naţională a românilor din Austro-Ungaria.

Fără a mai aştepta acordul Austro-Ungariei, - dorit pentru a evita previzibile complicaţii diplomatice —, guvernul de la Bucureşti a proclamat regatul la 14 martie 1881 (stil vechi), dovedind încă o dată voinţa şi fermitatea factorilor politici din România de a înfăptui obiectivele politicii naţionale. Deşi problema proclamării regatului fusese discutată în sferele politice interne şi externe, momentul şi maniera în care s-a realizat au surprins, cel puţin pe cei mai interesaţi şi îngrijoraţi: oamenii politici din Austro-Ungaria. Acelaşi Hoyos, care presimţise încă din februarie — în urma unei convorbiri cu premierul român — că guvernul de la Bucureşti intenţiona să pună Europa în faţa unui fapt împlinit, scria la Viena că proclamarea regatului a venit pe neaşteptate.

Desfăşurarea evenimentelor înscrise în seria politicii „faptului împlinit", modalităţile de

Carol I

acţiune alese de factorii politici din Principate, apoi din România, pentru a asigura afirmarea ţării în Europa, consolidarea poziţiei în cadrul relaţiilor internaţionale permit a se vorbi de un „exemplu românesc" în „secolul naţionalităţilor". Românii au fost originali pentru că, în limitele rigide ale „ordinii" impuse de marile puteri, au reuşit, în urma unor analize lucide a situaţiilor politice, - manifestând, totodată, o anumită îndrăzneală, dată de credinţa în legitimitatea cauzei —, să împlinească obiectivele luptei naţionale. Factorii politici au urmărit cu perseverenţă obiectivele stabilite, au forţat uneori „ritmul istoriei", acţionând cu energie şi realism politic, într-un context internaţional de cele mai multe ori nefavorabil. Actele politice înscrise în seria „faptului împlinit" s-au bucurat - cu excepţia celui din 11 februarie 1866 - de un larg sprijin popular, întărind originalitatea conferită de către români acestui gen de acţiune politică.

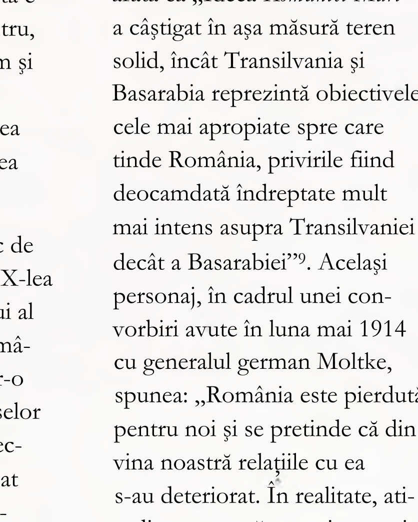

Elisabeta

2 Solidaritate politică pentru făurirea României Mari

Cucerirea independenţei de stat, alipirea Dobrogei şi proclamarea regatului au deschis o nouă etapă - ultima - a înfăptuirii programului Revoluţiei Române de la 1848, de construcţie a statului unitar şi independent, care să cuprindă întreaga naţiune română.

Principele Carol

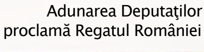

Stema Principatelor Unite

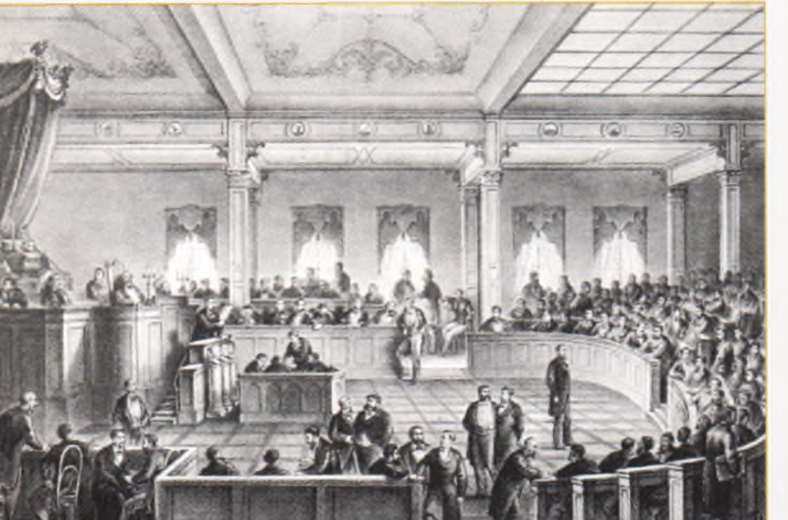
Imperativul solidarităţii politice

Într-un context internaţional în care agresivitatea imperiilor vecine şi a marilor puteri cunoştea noi cote de manifestare, pentru români unitatea era singura şansă de a-şi menţine existenţa şi a-şi asigura viitorul. Sunt sugestive, în acest sens, cuvintele lui N. Iorga, scrise la 17 august 1914: „Acest imperialism, care de la Londra stăpâneşte cinci continente, de la Petersburg cere şi Balcanii şi Manciuria, de la Viena urmăreşte şi Serbia şi Ucraina, de la Berlin visează Asia Mică şi drumul Bagdadului, peste noi toţi, meniţi a fi vasali batjocoriţi, şi despoiaţi, acest product bastard al ambiţiilor nelegiuite din veacul trecut, acest monstru brutal care sfarmă naţiunile şi drepturile ca un Luxemburg, ca o Belgie oarecare, acesta e duşmanul cel mare al nostru, care suntem tot ce suntem şi putem fi tot ceea ce suntem chemaţi a fi, prin ideea naţională, numai prin ideea naţională”[8].

Deşi - în contextul politic de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi de la începutul secolului al XX-lea — diplomaţia românească părea angajată într-o direcţie potrivnică intereselor naţionale, adevăratul obiectiv al României nu a scăpat observatorilor străini, avizaţi, dar şi interesaţi direct. Astfel, în scrisoarea şefului Marelui Stat-Major al Austro-Ungariei, Franz Conrad von Hoetzendorf, către ministrul afacerilor externe austro-ungar, din 21 oct./3 nov. 1913, se arăta că „Ideea *României Mari* a câştigat în aşa măsură teren solid, încât Transilvania şi Basarabia reprezintă obiectivele cele mai apropiate spre care tinde România, privirile fiind deocamdată îndreptate mult mai intens asupra Transilvaniei decât a Basarabiei”[9]. Acelaşi personaj, în cadrul unei convorbiri avute în luna mai 1914 cu generalul german Moltke, spunea: „România este pierdută pentru noi şi se pretinde că din vina noastră relaţiile cu ea s-au deteriorat. În realitate, atitudinea noastră a servit numai de pretext pentru a ascunde adevăratele sentimente şi adevăratele motive. Problema României Mari se pune de treizeci de ani. Un timp oarecare ea a trecut în umbră. Criza balcanică a repus-o la ordinea zilei”[10].

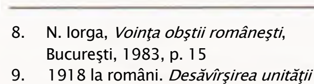

Adunarea Deputaţilor proclamă Regatul României

Solidaritatea politică a forţelor politice şi sociale din Vechiul Regat şi din provinciile aflate sub ocupaţie străină devine, la sfârşitul secolului al XIX-lea şi la începutul secolului al XX-lea, un adevărat imperativ. Numai o acţiune comună şi concertată putea asigura premisele împlinirii idealului naţional. Sentimentul unităţii, conştiinţa naţională, acel „instinct naţional” - cum îl numea Take Ionescu — se manifesta în acele decenii cu deosebită vigoare. Legăturile permanente între românii din Regat şi cei din provinciile asuprite, participarea românilor aflaţi sub dominaţie străină la manifestările politice şi culturale din „ţară”, contactele dintre fruntaşii politici ai acestor provincii şi liderii partidelor politice din România, acţiunile de protest ale românilor din Regat faţă de opresiunea la care erau supuşi fraţii de dincolo de graniţele arbitrare — iată câteva aspecte ale manifestării solidarităţii naţionale.

Dintre marile şi importantele manifestaţii la care au participat sute şi mii de români din provinciile-surori sunt bine cunoscute cele din anii 1904 - serbările de la Putna, ocazionate

8. N. Iorga, *Voinţa obştii româneşti*, Bucureşti, 1983, p. 15
9. 1918 la români. *Desăvîrşirea unităţii naţional-statale a poporului român. Documente externe. 1879-1916*, I, Bucureşti, 1983, p. 351 (în continuare: 1918 la români)
10. P. Oprescu, *Problema naţională în politica externă a României din preajma primului război mondial*, în RdI, 36,11/1983, p. 1095

de comemorarea a patru secole de la moartea lui Ştefan cel Mare, 1906 - prilejuite de expoziția jubiliară de la Bucureşti, 1909 - aniversarea semicentenarului Unirii Principatelor, 1911 - aniversarea, printr-o mare adunare populară la Blaj, a semicentenarului Astrei şi altele. Referindu-se la sosirea ardelenilor la festivitățile de la Bucureşti, din toamna anului 1906, raportul reprezentantului diplomatic al Austro-Ungariei în capitala României consemna: „În sunetele a trei fanfare militare, românii transilvăneni cu corurile lor, sosiți în cinci trenuri succesive au fost primiți cu entuziasm de numeroase asociații române din Bucureşti şi de o enormă mulțime de oameni... Apoi corul din Lugoj a intonat «Deşteaptă-te, române!» şi s-a format o coloană uriaşă de oameni, aşa cum nu s-a mai văzut niciodată până acum la Bucureşti. Pe străzi, oaspeții sunt salutați cu o însuflețire fără margini; urări de bun-venit şi buchete de flori au însoțit impozanta coloană"[11]. În organizarea acțiunilor de solidaritate, un rol de mare însemnătate a avut Liga Culturală, care şi-a început activitatea în mod oficial la 24 ianuarie 1891; se realiza astfel o coordonare a eforturilor tuturor forțelor, în primul rând ale oamenilor de cultură de pe întreg teritoriul locuit de români, în activitatea de potențare continuă a conştiinței naționale, de luptă împotriva asupririi naționale, de suplinire a ceea ce nu puteau realiza deschis oamenii politici din Regat.

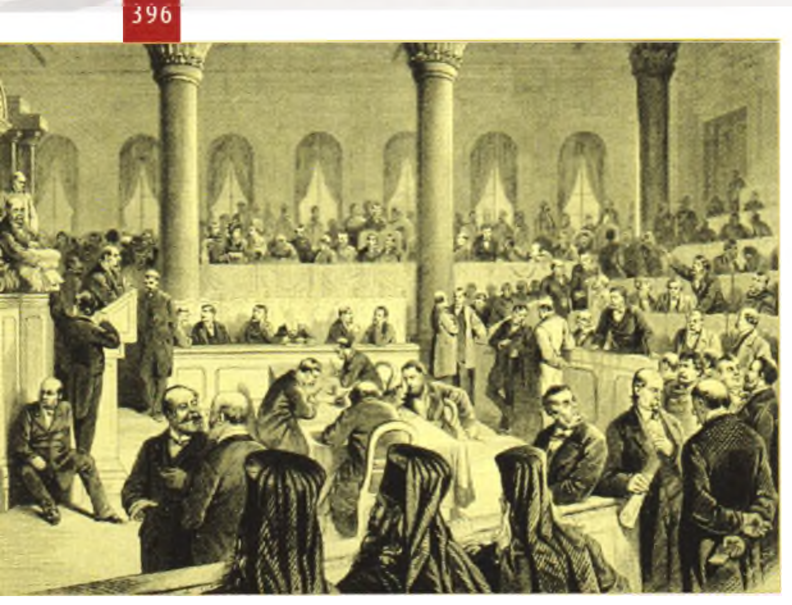
Continuând tradiția paşoptistă, pe cea din timpul domniei lui Al. I. Cuza, în această perioadă contactele dintre oamenii politici din România şi cei din provinciile subjugate au fost permanente, urmărind găsirea celor mai bune soluții de orientare a luptei pentru împlinirea idealului național. Fireşte, nu întotdeauna s-a manifestat o unitate perfectă de vederi, privind tactica imediată, căile de urmat. Dar cu toții erau de acord în privința obiectivului final. A existat, se ştie, şi un sprijin financiar - oficial, dar şi neoficial - al guvernului român acordat românilor din provinciile subjugate, pentru sporirea forței lor de luptă. Această unitate de acțiune a românilor pentru împlinirea idealului național era subliniată de D. Onciul, vicepreşedinte al Ligii Culturale, în discursul de deschidere a festivităților organizate în toamna anului 1911: „Ecoul pe care apelul Ligii l-a găsit la toți românii, în toate cercurile sociale ale românimii, este o înălțătoare manifestare a conştiinței unității culturale a întregii națiuni. Acest ecou este o fericire pentru toți cei care-şi consacră munca şi viața lor marilor probleme ale culturii naționale şi ale unității naționale, căci pământul pe care cade sămânța semănată de ei este rodnic şi va aduce roade înzecite când va veni ceasul cel mare"[12]. O astfel de stare de spirit mobilizatoare era exprimată de soldații români, care în momentul când treceau Dunărea - în 1913 - scandau „în Ardeal!".

Factorii politici, partidele politice din România acționau în această direcție. Din acest punct de vedere, al obiectivului național, se manifesta un acord deplin între liberali şi conservatori. Contele Pallavicini, diplomat al Austro-Ungariei, declara, în urma unei misiuni în România, că oamenii politici români „într-un singur punct sunt de acord şi anume că mai devreme sau mai târziu va veni momentul când România îşi va asuma adevăratele sale aspirații naționale, care în primul rând sunt îndreptate împotriva monarhiei [austro-ungare — n.n., Gh. I.]"[13]. Observația diplomatului vienez era justă, exprimând o caracteristică a politicii româneşti. România, stat mic, în plin efort de modernizare şi consolidare, urmărind realizarea idealului național, nu-şi putea permite o diplomație slabă şi nicio divizare a forțelor politice interne față de politica externă. Disensiuni, deosebiri de păreri în privința tacticii, a mijloacelor, laude exagerate sau acuzații izvorând din practicile politicianiste au existat. Dar ele nu afectau unitatea în privința necesității împlinirii idealului național, a unei politici externe în conformitate cu interesele naționale. Necesitatea unității

Depunerea jurământului şi distribuirea drapelelor Gărzii cetățeneşti din Bucureşti, de către Carol, la 10 septembrie 1867, la Cotroceni, litografie

11. 1918 la români, I, p. 286
12. Ibidem, p. 322
13. T. Pavel, *Mişcarea românilor pentru unitate națională şi diplomația Puterilor Centrale*, II, Timişoara, 1982, p. 107

Adunarea Deputaţilor în 1876

partidelor de guvernământ în politica externă era afirmată atât de liberali, cât şi de conservatori. La 30 martie 1899, N. Lahovari declara în Adunarea Deputaţilor: „„...Cred că în politica externă e un fel de *solidaritate* [s.n., Gh. I.] adevărată între toţi Românii, căci niciun guvern care va sta pe această bancă [vorbea în calitate de ministru - n.n., Gh. I.] nu va fi nici trădător, nici inept şi nu va urma decât o politică naţională şi folositoare intereselor ţării”[14], idee accentuată cu un alt prilej: „Divizaţi înăuntru între noi, afară în faţa străinilor nu trebuie, nu putem fi decât uniţi...”[15]. Susţinând ideea că politica externă nu trebuie să fie o politică de partid, P.P.Carp — care, de altfel, a acceptat să fie reprezentantul ţării la Viena în timpul unei guvernări liberale- aprecia că „trebuie o continuitate absolută şi trebuie date dovezi că conservatorii şi liberalii urmăresc aceeaşi ţintă, neatârnat de luptele interne; o politică externă nu poate fi naţională decât dacă şi unii şi alţii o admit”[16].

Manifestarea solidarităţii partidelor politice de guvernământ la sfârşitul secolului al XX-lea şi la începutul secolului al XX-lea a însemnat un bun „exerciţiu” pentru momentele de criză care au urmat: războaiele balcanice, declanşarea primei conflagraţii mondiale, intrarea României în război, semnarea armistiţiului şi a păcii separate.

De la alianţa cu Puterile Centrale la apropierea de Antanta

Raporturile cu Rusia din timpul războiului şi apoi la San Stefano şi Berlin au umbrit satisfacţia generală provocată de cucerirea independenţei. Liderii politici de la Bucureşti au constatat — mai repede decât se aşteptau — că marile puteri - mai ales cele două imperii vecine - nu erau dispuse să respecte noul statut al unor ţări din sud-estul continentului, inclusiv al României, fără a obţine o serie de concesii politico-economice. Recunoaşterea şi apărarea independenţei politice deveneau o misiune la fel de dificilă ca şi cea a cuceririi acesteia. În noul context geopolitic de pe continent - marcat de ascensiunea Germaniei şi de slăbiciunea Franţei România avea nevoie de aliaţi care să-i asigure garanţii şi sprijin pentru consolidarea independenţei şi intensificarea procesului de modernizare.

Opţiunile pentru o alianţă erau limitate. Rusia era exclusă din motivele menţionate. Franţa nu mai avea poziţia şi influenţa din perioada lui Napoleon al III-lea: la Berlin a avut o atitudine reţinută, chiar potrivnică, alăturându-se Germaniei şi Angliei, care vor recunoaşte independenţa României abia în februarie 1880. Relaţiile cu Austro-Ungaria prezentau un mare grad de sensibilitate - pe o „scală” largă - întreţinut de problema naţională şi de „dosarul” economic. Impunerea dualismului acutizase lupta naţională a românilor din provinciile ocupate de Austro-Ungaria, iar Convenţia comercială din 1875 avusese urmări dezastruoase pentru economia României, - mai ales pentru industrie şi meşteşuguri -, greu de acceptat în noul context creat de cucerirea independenţei, mai ales că la guvern veniseră liberalii, adepţi ai protecţionismului.

Puterea care prezenta cele mai mari - posibile - avantaje şi cele mai mici dezavantaje era Germania. După războiul franco-prusac din 1870-1871 şi Congresul de la Berlin devenise prima putere de pe continentul european. Noua poziţie era susţinută de potenţialul militar şi de evoluţia spectaculoasă a economiei, mai ales a industriei. De altfel, Germania continua să fie principalul partener econo-

Napoleon al III-lea

Carol I între suveranii Europei

14. N. Lahovari, *Discursuri parlamentare*, II, Bucureşti, 1915, p. 140–141
15. Ibidem, p. 214
16. P. P. Carp, *Discurs în Adunarea Deputaţilor*, în DAD, 1899/1900, 26 noiembrie 1899, p. 45

mic, în privinţa relaţiilor comerciale - atât la import, cât şi la export - şi a creditelor primite de statul român. Prezenţa unei dinastii germane la Bucureşti nu trebuie supralicitată în explicarea apropierii de Berlin, dar nici ignorată. Rolul lui Carol I în politica externă a ţării a fost extrem de activ, chiar dacă deciziile majore nu s-au luat decât la iniţiativa şi cu acordul principalilor lideri politici. Şi, nu în ultimul rând, trebuie avut în vedere că cele două ţări nu aveau graniţă comună, ceea ce excludea un posibil conflict de interese teritorial.

Opţiunea României a fost grăbită de constituirea Triplei Alianţe (Germania, Austro-Ungaria şi Italia) în anul 1882. Apropierea de Berlin - „miezul tare” al alianţei — depindea însă de relaţiile cu Viena şi Budapesta. Misiunea diplomaţilor români a fost extrem de dificilă, cu atât mai mult cu cât diplomaţii Austro-Ungariei urmăreau să obţină un profit maxim, încercând să oblige România să accepte menţinerea Convenţiei comerciale din 1875 şi să se angajeze a nu sprijini lupta naţională a românilor din Transilvania. Cu o mare abilitate, - ce continua tradiţia din epoca politicii „faptului împlinit” beneficiind şi de sprijinul cancelariei berlineze, care a mai temperat tendinţele agresive ale Vienei şi Budapestei, liderii de la Bucureşti - în frunte cu I. C. Brătianu - au netezit calea spre aderarea la Tripla Alianţă.

Trebuie subliniat că acţiunea diplomaţiei berlineze - şi, în primul rând, a lui Bismarck - urmărea precise interese politice. Tripla Alianţă dorea să controleze flancul de sud-est, să aibă un aliat într-o previzibilă confruntare cu Rusia. România prezenta o serie de avantaje, evidente pentru orice observator şi actor politic: situată între Austro-Ungaria şi Rusia, domina strategic această zonă, prin munţii Carpaţi, Dunăre şi ieşirea la mare; era cel mai mare stat din sud-estul Europei, depăşind ca teritoriu şi populaţie statele sud-dunărene; avea o serie de resurse de importanţă majoră într-un război, între care grâul şi petrolul; mărimea, dotarea şi gradul de combativitate a armatei, dovedit în războiul din anii 1877-1878 ş.a. Prin urmare, se poate aprecia că încheierea tratatului a fost rezultatul unei acţiuni comune a diplomaţiilor germană, austro-ungară şi română, cu un plus de „presiune” din partea Berlinului şi Bucureştiului.

Congresul de la Berlin din 1878
Tablou de Anton von Werner

În timpul tratativelor, I. C. Brătianu a reuşit să blocheze intenţia lui Kálnoky - ministrul de externe al monarhiei dualiste - de a introduce un articol prin care guvernul român se obliga să nu tolereze pe teritoriul ţării acţiuni politice îndreptate împotriva Austro-Ungariei. Se evita astfel crearea unei baze juridice - deşi secrete - pentru imixtiunile Vienei şi Budapestei în treburile interne ale României; totodată, un asemenea angajament ar fi blocat orice ajutor oficial pentru românii din teritoriile ocupate de Austro-Ungaria.

Tratatul de alianţă dintre România şi Austro-Ungaria a fost semnat la Viena în ziua de 18/30 octombrie 1883. Germania a aderat în aceeaşi zi. Italia a aderat peste cinci ani, la 3/15 mai 1888. Tratatul avea un preambul şi şapte articole. După menţionarea caracterului defensiv al alianţei, cele două părţi îşi promiteau sprijin reciproc, în cazul unei agresiuni externe, fiind prevăzute condiţiile colaborării politice şi militare. Tratatul era valabil cinci ani, prelungindu-se automat cu încă trei ani dacă nu era denunţat sau una dintre părţi nu cerea revizuirea cu un an înainte de expirarea termenului. Tratatul era secret. În România, textul a fost cunoscut până la declanşarea Primului Război Mondial doar de către Carol I şi de principalii săi sfetnici. În epocă era ceva obişnuit. Şi alte tratate — spre exemplu, cel dintre Marea Britanie şi Franţa (1904) — nu au fost cunoscute de parlamente şi, cu atât mai puţin, de opinia publică.

Tratatul s-a dovedit util tuturor părţilor, dar mai ales României. Austro-Ungaria îşi vedea asigurat flancul de sud-est. Germania se liniştea asupra capacităţii Austro-Ungariei de a rezista în faţa unei eventuale ofensive ruseşti, conferindu-i libertate de mişcare în vest. România, stat mic, cu independenţa abia câştigată, îşi asigura climatul de securitate necesar pentru intensificarea modernizării, în vederea apropierii de nivelul ţărilor civilizate. Era, evident, un succes al diplomaţiei româneşti, condusă de Carol I şi I. C. Brătianu.

Reînnoirea tratatului a însemnat un adevărat test pentru diplomaţii părţilor implicate şi un fin „barometru” al relaţiilor internaţionale din estul Europei. Dificultăţile proveneau din mai multe surse: intensificarea luptei naţionale a românilor din Transilvania, care acutiza „dosarul” naţional dintre Austro-Ungaria şi România; războiul vamal dintre cele două ţări; înlăturarea cancelarului Bismarck, important

Actul proclamării Regatului România

Ion I. C. Brătianu

„artizan" al tratatului; menținerea caracterului secret, chiar și pentru mulți dintre liderii politici de la București; încercările diplomației austro-ungare de a obține noi avantaje cu prilejul rediscutării tratatului; schimbările majore de pe scena internațională, marcate de apropierea franco-rusă și anglo-rusă, după încheierea „Antantei cordiale" dintre Anglia și Franța; interesul crescut al României pentru soarta românilor balcanici ș.a.

După îndelungi și dificile negocieri, la 13/25 iulie 1892 era semnat la Sinaia Tratatul dintre România și Austro-Ungaria. Deși era aproape identic cu cel din 1883, el apare ca un tratat nou. La 11/23 noiembrie și 16/28 noiembrie, același an, erau semnate actele de aderare de către Germania și Italia. Tratatul era valabil patru ani, urmând a se prelungi automat cu trei ani dacă nu era denunțat sau nu se cerea revizuirea cu un an mai devreme. Un moment important în evoluția tratatului a fost prelungirea de la București, din 4/17 aprilie 1912; în iulie, adera Germania, iar în noiembrie, Italia. Tratatul era încheiat pe cinci ani și includea prevederea prelungirii automate dacă nicio parte nu-l denunța. Treptat, la începutul secolului al XX-lea, prelungirea automată a tratatului prezenta tot mai puține garanții în privința aplicării sale în cazul unei crize. Schimbările de pe scena internațională au afectat relațiile dintre parteneri, mai ales între Austro-Ungaria și România. Dubla monarhie devenea - mai ales după anexarea Bosniei și Herțegovinei (1908) - tot mai agresivă în Balcani, văzând în Bulgaria un aliat interesat și fidel. Noua orientare a politicii externe austro-ungare va grăbi „înstrăinarea" României și apropierea de Antantă.

Războaiele balcanice au oferit ultima probă de rezistență pentru tratatul semnat în 1883. Statele balcanice considerau că venise momentul eliberării teritoriilor naționale aflate de secole sub ocupație turcă, mai ales că Imperiul Otoman ieșise slăbit din războiul cu Italia (1911). Declanșarea ostilităților dintre Muntenegru și Turcia în 26 septembrie/9 octombrie 1912 a fost urmată de un atac general al Greciei, Bulgariei și Serbiei - la 17/30 octombrie- care se aflaseră în urmărirea obiectivului comun. Armatele otomane au fost învinse pe toate fronturile. Poarta a solicitat armistițiu. După reluarea ostilităților, marile puteri au intervenit - de teama pierderii situației de sub control - și au impus semnarea preliminariilor de pace la Londra (mai 1913).

Diplomația română a fost intens solicitată în aceste luni. România se declarase adepta menținerii *statu-quo-ului* în Balcani; în condițiile în care însă se efectuau modificări teritoriale, guvernul de la București își rezerva dreptul de a-și preciza poziția. Pentru a preveni intențiile tot mai agresive ale Bulgariei, - întărită după proclamarea regatului în 1908 și intens susținută de Austro-Ungaria, care o vedea ca o contrapondere pentru Serbia-, diplomații români au sugerat necesitatea unei rectificări a graniței de sud a Dobrogei. În afara interesului de ordin strategic, nesatisfăcut la 1878, cererea era motivată de necesitatea unor compensații pentru înglobarea aromânilor în alte state balcanice. Nemulțumită de împărțirea teritoriului eliberat, instigată de diplomația austro-ungară, Bulgaria și-a atacat — fără declarație de război — foștii aliați, la 17/30 iunie 1913. În noul context, guvernul român a decis trimiterea armatei la sud de Dunăre.

Alegorie, reprezentând încoronarea lui Carol

În urma unui marș fără lupte, Bulgaria a solicitat încetarea ostilităților. Ca semn al rolului avut de România, tratatul de pace s-a negociat și semnat la București (20 iulie/10 august 1913). Lucrările Congresului de Pace au fost conduse de primul-ministru român, Titu Maiorescu. Era primul congres de pace din epoca modernă la care participau doar state mici. Austro-Ungaria a susținut necesitatea unui congres al marilor puteri - după precedentul San Stefano - care să rediscute hotărârile luate, mai ales că Bulgaria era „marele perdant" (cedase teritorii - unele abia eliberate - către Grecia, Turcia, Serbia și România).

Franța și Rusia însă au susținut - din motive diferite — poziția României. Desprinderea de Tripla Alianță și apropierea de Antantă intrau în faza finală. Instalarea la putere a guvernului liberal, condus de I. I. C. Brătianu, avea să accelereze acest proces. În noul context internațional, marcat considerabil de războaiele balcanice, România era obligată să aleagă o strategie în politica externă care să-i asigure „dezlegarea" problemei naționale și, în primul rând, eliberarea românilor din teritoriile ocupate de Austro-Ungaria. Un semnal semnificativ al noii direcții l-a reprezentat vizita țarului Rusiei, Nicolae al II-lea - și a familiei sale - la Constanța, în 1/14iunie 1914. Deși I. I. C. Brătianu nu a luat niciun angajament față de Antantă, - dorind să nu tensioneze relațiile cu Austro-Ungaria și Germania devenea clar că România se simțea tot mai puțin legată de angajamentele față de Tripla Alianță.

Participarea României la Primul Război Mondial

Declanșarea războiului găsea România într-o situație extrem de complexă. Situată strategic între cele două tabere, avea puține șanse să-și afirme și să-și păstreze neutralitatea. Tradiția istorică - faptul că secole de-a rândul a constituit „câmpul de bătaie” pentru armatele puterilor vecine - confirmă această apreciere.

Marea pecete a Regatului României

■ Neutralitatea (1914-1916)

În luarea unei decizii liderii de la București trebuiau să țină seama de apartenența la Tripla Alianță; în același timp, trebuia avut în vedere că nivelul economiei țării și dotarea armatei erau departe de a satisface necesitățile unui război modern. În condițiile în care armatele marilor puteri erau dotate cu echipamente moderne (artilerie grea, mitraliere etc.), România avea doar trei întreprinderi care produceau armament ușor și muniție. Poziția guvernului de la București trebuia să ia în considerație și opinia publică — care era alături de frații din Austro-Ungaria și de Franța - și să obțină garanții solide din partea marilor puteri, pentru a se evita situația din 1878, când Rusia s-a purtat mai mult ca inamic decât ca aliat la încheierea ostilităților. Prin urmare, deși pentru politicienii români era limpede că desăvârșirea unității naționale nu era posibilă fără participarea la un război, fără un important „tribut” de sânge, declanșarea primei conflagrații mondiale, oarecum previzibilă după războaiele balcanice, a găsit Bucureștiul nepregătit. Entuziasmul provocat de pacea din august 1913 a fost repede înlocuit de un sentiment de îngrijorare, chiar de teamă, legat de marile probleme privind implicarea țării în marele război. O șansă a fost prezența în fruntea guvernului a lui I. I. C. Brătianu, care a dat măsura calităților sale de mare om politic.

Pentru adoptarea unei decizii a fost convocat Consiliul de Coroană, la Sinaia, în ziua de 21 iulie/3 august 1914. Această instituție, care nu era prevăzută în Constituție, era convocată de către monarh, la cererea guvernului, având un rol consultativ. Participau liderii elitei politice a țării: primul-ministru, membri ai guvernului, foști premieri, șefi ai partidelor politice și alții. Primul Consiliu de Coroană avusese loc la 2 aprilie 1877, determinat de criza orientală în care România era implicată. La Consiliul de Coroană de la Sinaia au participat: regele Carol I și principele moștenitor Ferdinand; I. I. C. Brătianu, președintele Consiliului de Miniștri, și membrii guvernului; Mihail Pherekyde, președintele Adunării Deputaților; Th. Rosetti și P. P. Carp, foști premieri; Al. Marghiloman (președinte), I. Lahovari, I. C. Grădișteanu - din partea Partidului Conservator; Take Ionescu (președinte), C. C. Dissescu, C. Cantacuzino-Pașcanu - din partea Partidului Conservator-Democrat. Deși între I. I. C. Brătianu și șefii partidelor de opoziție - Al. Marghiloman și Take Ionescu - exista o înțelegere de principiu asupra declarării neutralității, lucrările Consiliului de Coroană au fost deosebit

Nicolae Filipescu

Lideri conservatori: Petre P. Carp şi Take Ionescu

de tensionate. Faptul a fost determinat de discursul regelui Carol I, care, punând tratatele cu Tripla Alianţă pe masă (de notat că mulţi dintre participanţi le vedeau pentru prima dată), a susţinut cu rigoare şi patetism intrarea ţării în război alături de Puterile Centrale. Spre surpriza sa, toţi vorbitorii - cu excepţia lui P. P. Carp, care i s-a alăturat, invocând pericolul rusesc pentru existenţa statului român — s-au opus intrării în război alături de Puterile Centrale, susţinând - cu diverse nuanţe — *neutralitatea*. Un argument convingător a fost că tratatul nu prevedea obligaţia României de a sprijini Austro-Ungaria şi Germania, care atacaseră şi nu fuseseră atacate; mai mult, nu informaseră România asupra declanşării războiului. Impresionant a fost discursul lui I. I. C. Brătianu, care a făcut o lucidă analiză a situaţiei României după declanşarea Războiului Mondial. În finalul dezbaterilor s-a adoptat formula *neutralităţii provizorii*, a *expectativei armate*. Consiliul de Miniştri a remis presei un comunicat în care se făcea cunoscută hotărârea ca „România să ia toate măsurile, spre a păzi fruntariile sale".

Regele Carol I al României

În judecarea hotărârii Consiliului de Coroană trebuie avut în vedere şi faptul că atitudinea liderilor politici din România - stabilită înaintea şedinţei - primise o justificare în plus din partea Italiei, care îşi declarase neutralitatea, cu puţin timp înaintea întrunirii de la Sinaia. Prin Convenţia din 18 septembrie/1 octombrie 1914, semnată la Petersburg, Rusia a garantat integritatea teritorială a României şi a recunoscut drepturile acesteia asupra teritoriilor din Austro-Ungaria locuite de români, în schimbul neutralităţii binevoitoare.

În cei doi ani de neutralitate, viaţa politică a fost dominată de problematica războiului: cum trebuia interpretată şi aplicată neutralitatea, alegerea taberei, momentul intrării în luptă ş.a. Liberalii, partid mai omogen şi disciplinat, conduşi cu autoritate de I. I. C. Brătianu, - care excela prin prudenţă şi... „tăcere" -, s-au manifestat pentru respectarea neutralităţii şi pregătirea intervenţiei într-un moment cât mai favorabil. Scindarea conservatorilor s-a accentuat în jurul temei războiului. Aripa condusă de Al. Marghiloman acţiona pentru menţinerea unei neutralităţi stricte şi a unor bune relaţii cu Puterile Centrale; gruparea condusă de N. Filipescu dorea intrarea grabnică în luptă alături de Antanta. Ruptura s-a produs la congresul partidului din mai 1915, fiind urmată de apropierea şi apoi „fuziunea" cu Partidul Conservator-Democrat, condus de Take Ionescu. Regele Ferdinand, regina Maria - aprigă „antantistă" (era nepoata reginei Victoria şi vara primară a ţarului Nicolae al II-lea) - şi I. I. C. Brătianu au acţionat pentru intrarea în război alături de Antanta.

Alexandru Marghiloman

Constantin Stere

I. I. C. Brătianu

Un rol important în luarea unei decizii şi în grăbirea acesteia a avut intensificarea luptei naţionale atât în Vechiul Regat, cât şi în provinciile aflate sub ocupaţie străină, mai ales în Transilvania. Liga pentru Unitatea Culturală a Tuturor Românilor (organizată din anul 1891) îşi schimbă denumirea la congresul din decembrie 1914 în Liga pentru Unitatea Politică a Tuturor Românilor, având un comitet format din V. Lucaciu (preşedinte), Barbu Ştefănescu-Delavrancea (vicepreşedinte), N. Iorga (secretar), S. Mândrescu, T. Ionescu, N. Filipescu, O. Goga. Acţiunile ligii - de la campanii de presă la mitinguri şi manifestaţii populare — au mobilizat mase largi de oameni, convingând opinia publică de necesitatea războiului de întregire.

Răgazul oferit de neutralitate a fost folosit de guvernul

Grăniceri români în timpul neutralității

I. I. C. Brătianu pentru pregătirea condițiilor economice, militare și diplomatice ale intrării în război. Situarea României între fronturi — finalizată odată cu intrarea în război a Bulgariei și Turciei de partea Puterilor Centrale - a afectat grav comerțul exterior al țării, în special exportul cerealelor. De asemenea, importul - inclusiv al armamentului și muniției - era aproape blocat, trebuind să se apeleze la o rută ocolitoare, prin nordul Europei și apoi pe căile ferate rusești. Pentru dotarea armatei s-au obținut credite din partea țărilor Antantei - în sumă de aproximativ 2 miliarde de lei-aur, urmând a se realiza importul de armament și muniție, în special din Franța. S-a înființat Direcția Generală a Munițiilor, condusă de ing. Anghel Saligny.

Campania diplomatică pentru stabilirea condițiilor și momentului intrării României în război s-a dovedit a fi extrem de dificilă. Puterile Centrale nu au renunțat să facă presiuni la București, folosindu-se și de susținerea unor lideri politici, între care P. P. Carp, Al. Marghiloman, C. Stere ș.a. Ele promiteau un regim mai liberal pentru românii din Austro-Ungaria, cedarea unei părți din Bucovina și alipirea Basarabiei. Țările Antantei au avut o atitudine inegală și inconstantă; faptul era determinat de interesele diferite ale marilor puteri, dar și de evoluția războiului. Într-un singur punct erau de acord: intrarea României în război cât mai repede și cu cât mai puține garanții. I. I. C. Brătianu a riscat rămânerea țării în afara conflictului, ce se putea încheia printr-o victorie decisivă a unei tabere, - pierzând prilejul eliberării provinciilor asuprite —, pentru a obține garanțiile politice și militare ale marilor puteri. Principala rezistență a venit din partea Rusiei, căreia îi venea greu să accepte pretențiile României asupra Bucovinei, unde se aflau armatele țarului, și care nu dorea să-și asume obligațiile militare care decurgeau din prelungirea frontului de est. Contextul politic și mai ales militar din vara anului 1916 a dus la creșterea presiunilor Franței, care devin ultimative. Rusia face concesii, sperând că acestea vor fi renegociate la sfârșitul conflagrației. La începutul lunii august 1916 tratativele erau finalizate.

Încoronarea regelui Ferdinand I și reginei Maria la Alba-Iulia

Stema Regatului României

Convențiile politică și militară dintre România și Antanta (4/17 august 1916)

Convenția politică a fost semnată de către I. I. C. Brătianu, din partea României, și de către șefii misiunilor diplomatice ale Franței, Marii Britanii, Italiei și Rusiei la București, respectiv Saint-Aulaire, Barclay, Fasciotti și Poklevski-Koziell. Convenția militară a fost semnată de către I. I. C. Brătianu - care era și ministru de război — și de către atașații militari ai celor patru state din Antanta. Prin Convenția politică[17] - numită în istoriografie și tratat, având în vedere conținutul și importanța sa - se prevedea că puterile semnatare garantau integritatea teritorială a României și îi recunoșteau drepturile asupra teritoriilor locuite de români din Austro-Ungaria. Articolul 4 delimita aceste teritorii, fixând frontiera pe Tisa (în Transilvania), Dunăre (în Banat) și Prut (în Bucovina). Articolul I din Convenția militară[18] prevedea că România va intra în război de partea Antantei, atacând Austro-Ungaria, cel mai târziu la 15/28 august 1916, opt zile după ofensiva de la Salonic. Se mai prevedeau: acțiuni ofensive

17. *1918 la români*, I, p. 765-767
18. Ibidem, p. 771-774

Regele Ferdinand I

ale armatei ruse în Bucovina, concomitent cu declanşarea atacului românesc în Transilvania, flota rusă să garanteze securitatea portului Constanţa, iar trupele de uscat, împreună cu cele române, să apere Dobrogea de un posibil atac din partea bulgarilor, ţările Antantei să asigure aprovizionarea României cu armament şi muniţie - conform contractelor încheiate deja - într-un ritm de 300 de tone pe zi şi altele. Semnarea Tratatului cu Antanta era, fără îndoială, un succes al diplomaţiei româneşti şi în special al lui I. I. C. Brătianu. Patru mari puteri recunoşteau drepturile României asupra teritoriilor româneşti din Austro-Ungaria, drepturi pe care se angajau să le confirme la conferinţa de pace.

Campania militară din anul 1916

Pentru ratificarea Tratatului cu Antanta a fost convocat Consiliul de Coroană, desfăşurat la 14/27 august la Cotroceni. Regele Ferdinand, în mai multe intervenţii, a susţinut cu tărie decizia guvernului. Din nou, P. P. Carp a fost singurul vorbitor care, invocând pericolul rusesc, a cerut intrarea în război de partea Puterilor Centrale. Într-un impresionant discurs, I. I. C. Brătianu şi-a susţinut poziţia, asumându-şi întreaga răspundere şi subliniind semnificaţia majoră a momentului[19]: „Faptul că patru din cele mai mari puteri ale lumii au recunoscut temeinicia revendicărilor noastre şi au consfinţit printr-un act solemn hotarele etnice ale românilor de peste Carpaţi, cauza românismului va face un pas înainte, mai mare şi mai însemnat ca oricând”. În aceeaşi seară, ministrul României la Viena, Edgar Mavrocordat, prezenta declaraţia de război la Ministerul de Externe al Austro-Ungariei, iar în ţară se publicau decretul de mobilizare şi proclamaţia regelui Ferdinand I către toţi românii. Trebuie subliniat că într-o ţară în care nu existau secrete, semnarea alianţei cu Antanta a fost cunoscută doar de câţiva oameni, astfel încât declaraţia de război a României a luat prin surprindere atât liderii de la Berlin şi Viena, cât şi opinia publică din ţară şi din Europa. Era şi acesta un merit al lui I. I. C. Brătianu, care a păstrat tăcerea până şi faţă de cei mai apropiaţi colaboratori.

În noaptea de 14/27-15/28 august 1916, armata română a pătruns în Transilvania. În câteva zile, trupele au intrat în oraşele Braşov, Făgăraş, Miercurea-Ciuc, Odorhei, apropiindu-se de Sibiu şi de Sighişoara. Moralul trupei era ridicat, fiind susţinut şi de entuziasmul cu care ostaşii românii erau primiţi de fraţii de dincolo de munţi. La scurt timp însă, soarta războiului pentru România s-a schimbat radical. Deruta provocată de surpriza atacului a fost urmată de o reacţie rapidă, bine organizată şi susţinută cu trupe numeroase. În Transilvania au fost aduse forţe de pe frontul de vest, — cu experienţă şi bine dotate cu artilerie şi mitraliere -, iar din sud au atacat armatele germane şi bulgare. Înfrângerea de la Turtucaia (24 august/6 septembrie) a dezechilibrat definitiv frontul românesc. Deşi s-au făcut eforturi disperate de a rezista în trecătorile Carpaţilor, în Dobrogea şi la Dunăre - inclusiv printr-o operaţiune curajoasă la sudul fluviului - inamicul (superior numeric şi ca dotare) a pătruns pe la Jiu la sud de Carpaţi, a ocupat Craiova, ameninţând Bucureştiul. Bătălia pe Neajlov şi Argeş a fost pierdută, capitala fiind ocupată la 23 noiembrie/6 decembrie 1916. Lupte grele s-au desfăşurat şi în Carpaţii Orientali, în special la Oituz, trupele austro-germane fiind oprite cu grele sacrificii. După alte bătălii încheiate cu ocuparea oraşelor Focşani şi Brăila, la începutul lunii ianuarie 1917, frontul s-a stabilizat pe linia Carpaţilor Orientali şi a Siretului, în sudul Moldovei. Familia regală, Guvernul, Parlamentul s-au stabilit la Iaşi, care devine capitala ţării. De asemenea, armata, rezerviştii, recruţii şi o bună parte a populaţiei civile s-au retras în Moldova. După o campanie de aproape cinci luni, Oltenia,

Trupele române trec Dunărea

Trupele române trec Carpaţii

19. I. G. Duca, *Memorii*, I, Bucureşti, 1992, p. 282

Trupe germane în Braşov

Muntenia şi Dobrogea se aflau sub ocupaţia inamicului, existând pericolul dispariţiei statului român.

Explicaţiile acestui dezastru militar pot fi grupate în două categorii, de ordin extern şi intern. În prima categorie putem include următoarele: momentul intrării României în luptă s-a dovedit nefavorabil (stoparea sau/şi ineficienţa operaţiunilor pe frontul de vest, a campaniei ruseşti din Galiţia şi a ofensivei aliate de la Salonic, care au permis aducerea de trupe germane în Transilvania şi de trupe germane şi bulgare la Dunăre); superioritatea numerică şi mai ales în dotare a trupelor germane şi austro-ungare (o divizie românească dispunea de 3—4 piese de artilerie de câmp şi 1—2 mitraliere grele la un batalion, în timp ce o divizie germană sau austro-ungară avea 6—7 piese de artilerie de câmp, 6—8 mitraliere grele şi 12 mitraliere uşoare); „defecţiunea rusă" (trupele ruseşti nu şi-au respectat obligaţiile din convenţia militară de a asigura frontul de sud şi mai ales Dobrogea, intervenind în luptă abia când frontul a ajuns în sudul Moldovei); aliaţii nu au asigurat - conform convenţiei - aprovizionarea ritmică cu armament şi muniţie a trupelor române. Între cauzele interne se află: insuficienta pregătire logistică a campaniei, armata română neavând planuri adecvate pentru un front atât de larg şi nici pentru situaţia - care s-a creat la scurt timp după atac - de a lupta pe mai multe fronturi; dotarea slabă a armatei, rezultat obiectiv al nivelului economic al ţării, dar şi urmarea proastei administraţii de la Ministerul de Război; insuficienţa numărului de ofiţeri şi slaba instruire a celor aproximativ 800.000 de soldaţi, dintre care mulţi fuseseră chemaţi sub arme cu puţin timp înaintea atacului; unele greşeli de comandă - provocate de lipsa de profesionalism, ezitări, frică etc. - care au dus la pierderea unor bătălii, precum cea de la Turtucaia.

Feldmareşalul August von Mackensen
în fruntea trupelor germane care intrau, la 1/14 decembrie 1916, în Bucureşti

Deşi campania din anul 1916 s-a încheiat cu un dezastru, intrarea României în război nu a fost zadarnică. Armata română (deşi suferise grele pierderi, depăşea încă jumătate de milion de oameni) s-a retras în Moldova, reprezentând încă un important potenţial militar. De asemenea, luptele grele din lunile august-decembrie au provocat mari pierderi inamicului. Germania şi Austro-Ungaria au fost obligate să deplaseze importante forţe de pe fronturile din vestul şi centrul Europei, uşurând sarcina aliaţilor, în special a Franţei. Şi după stabilizarea frontului, Puterile Centrale au menţinut în România peste 500.000 de militari, fapt cu consecinţe importante în „ecuaţia" războiului. De altfel, intrarea Italiei şi României în război - care primiseră garanţii asupra unor teritorii italiene, respectiv româneşti - a contribuit la destrămarea Austro-Ungariei.

Tren cu refugiaţi la Braşov, august 1916

Campania militară din vara anului 1917

Iarna anului 1917 a însemnat un moment de cumpănă în istoria românilor. Iaşiul - un oraş suprapopulat, lovit de frig şi de boli - a devenit capitala „rezistenţei până la capăt", cum spunea N. Iorga într-un discurs rostit la 14/27 decembrie 1916 în parlamentul convocat în sala Teatrului Naţional. Pentru a depăşi situaţia critică, a fost constituit un nou guvern, condus de I. I. C. Brătianu, în care, alături de liberali, intrau patru conservatori-democraţi,

Generalul
Alexandru Averescu

Generalul
Constantin Cristescu

în frunte cu Take Ionescu, numit vicepreşedinte în iulie 1917. Principalul obiectiv al guvernului a fost reorganizarea şi dotarea armatei, singura speranţă pentru apărarea fiinţei statale. Prin noi recrutări, s-a ajuns la un efectiv de peste 700.000 de militari, dintre care aproximativ 450.000 erau forţe combatante. Un rol deosebit de important în reorganizarea şi instruirea trupelor a avut misiunea militară franceză, formată din aproximativ 1.500 de persoane, dintre care 300 de ofiţeri, condusă de generalul Henri Berthelot. În condiţiile în care aprovizionarea cu armament şi muniţie - în special din Franţa - a funcţionat în condiţii mai bune, armata a fost dotată şi cu artilerie, mitraliere, grenade etc., reducându-se decalajul faţă de trupele inamice.

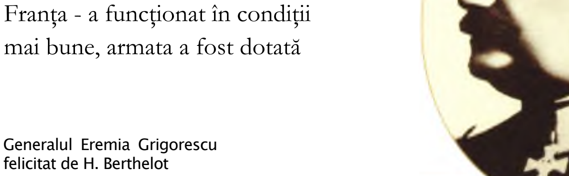
Pentru ridicarea moralului şi creşterea motivării soldaţilor - în marea majoritate ţărani - este reluat procesul legislativ de realizare a reformelor agrară şi electorală. Guvernul propune modificarea Constituţiei, pentru a crea condiţiile necesare înfăptuirii reformelor, proiect votat de parlament, iar regele Ferdinand a adresat două proclamaţii către soldaţii ţărani, în care le promitea pământ şi drept de vot la sfârşitul războiului.

Noua confruntare din vara anului 1917 găsea armata română mult mai bine instruită şi dotată decât în vara anului 1916. Se adăuga un moral bun, întărit de promisiunea reformelor, dar şi disperarea „ultimei şanse” de a păstra statul român. Cele mai grele lupte s-au desfăşurat în ultima decadă a lunii iulie şi în primele trei săptămâni ale lunii august. Armata a II-a română, condusă de generalul Al. Averescu, a repurtat o importantă victorie la Mărăşti, eliberând un teritoriu de aproximativ 500 km^2, cu 30 de sate, capturând aproape 3.000 de prizonieri şi un bogat material de război. Contraofensiva generalului german Mackensen - urmărind să scoată România din război - s-a lovit de o rezistenţă îndârjită. Apogeul luptei a fost la Mărăşeşti, în ziua de 6/19 august 1917. Deviza românilor - conduşi de generalii C. Cristescu şi Eremia Grigorescu — „Pe aici nu se trece” a făcut din Mărăşeşti una dintre marile bătălii ale neamului românesc. Încercarea inamicului de a pătrunde pe la Oituz - pentru a slăbi rezistenţa forţelor de la Mărăşeşti - a fost, de asemenea, oprită.

Eroismul dovedit în bătăliile din vara anului 1917 a salvat România şi onoarea armatei române în prima conflagraţie mondială. Vitejia soldatului român a fost recunoscută şi pe plan internaţional. David Lloyd George, primul-ministru al Marii Britanii, scria guvernului român, la 21 august 1917[20]: „Reconstrucţia armatei române şi rezistenţa îndârjită - rezistenţă atât de preţioasă pentru cauza comună - pe care această armată o opune duşmanului în acest moment, în condiţii de o greutate excepţională, prezintă un exemplu măreţ de tărie, pe care libertatea o inspiră unui popor liber”. Bătălia Moldovei a avut o mare importanţă în „balanţa” generală a frontului oriental. Trupele Puterilor Centrale au fost oprite în încercarea de a înainta spre est. De altfel, având în vedere evoluţia politică din Rusia, acestea au fost ultimele confruntări majore din această parte a Europei.

Generalul Alexandru Mărgineanu
în tranşeele de la Mărăşti

Generalul
Eremia
Grigorescu

Generalul Eremia Grigorescu
felicitat de H. Berthelot

20. C. C. Giurescu, D. C. Giurescu, *Istoria românilor. Din cele mai vechi timpuri pînă astăzi*, Bucureşti, 1971, p. 598

Armistiţiul. Pacea separată. Reintrarea în luptă

Revoluţia din Rusia a provocat haos pe frontul de est, unde unităţi ruseşti dezertau în masă sau refuzau să lupte. Situaţia s-a agravat după 7 noiembrie 1917, când guvernul bolşevic şi-a exprimat intenţia de a încheia o pace separată; la 20 noiembrie/3 decembrie 1917, la Brest-Litovsk au început tratativele între Rusia şi Germania. România se afla din nou într-o situaţie extrem de grea; legată de Antanta prin convenţiile din august 1916, rămăsese izolată în estul Europei în faţa presiunilor militare şi politice ale Germaniei şi Austro-Ungariei. Deşi Consiliul de Coroană din 19 noiembrie/2 decembrie 1917 — la care a participat şi generalul H. Berthelot - a hotărât continuarea rezistenţei, poziţia generalului rus Scerbacev în favoarea armistiţiului şi apoi încheierea armistiţiului dintre Rusia şi Germania — la Brest-Litovsk, în ziua de 22 noiembrie/ 5 decembrie — au obligat România să încheie armistiţiul cu Puterile Centrale, la Focşani, în ziua de 26 noiembrie/9 decembrie 1917.

Ecaterina Teodoroiu, eroina de la Jiu

Tratativele de pace de la Brest-Litovsk

Deşi guvernul I. I. C. Brătianu a fost înlocuit cu un guvern condus de generalul Al. Averescu, presiunile Puterilor Centrale pentru o pace separată s-au intensificat. După încheierea păcii separate de la Brest-Litovsk dintre Rusia şi Puterile Centrale - 18 februarie/3 martie 1918 - România era complet izolată, fără nicio şansă de a rezista în faţa unei ofensive din toate direcţiile a inamicului. La Iaşi s-a format un guvern conservator, condus de Al. Marghiloman, cu speranţa amânării deznodământului sau a obţinerii unor condiţii mai puţin înrobitoare. Speranţele au fost zadarnice. Puterile Centrale au impus României o pace extrem de dură, semnată la Bucureşti, în ziua de 24 aprilie/7 mai 1918. Acest tratat exprima dorinţa de răzbunare a Puterilor Centrale şi intenţiile imperialiste ale celor două mari puteri. Tratatul a început să fie aplicat în teritoriul ocupat prin intensificarea jafului economic şi izolarea Moldovei, în care funcţionau instituţiile statului român.

Victoriile Antantei pe frontul de vest şi cele din Balcani, din toamna anului 1918, au creat un nou raport de forţe, care a permis României decretarea mobilizării şi reintrarea în luptă la 28 octombrie/10 noiembrie 1918. Deşi Primul Război Mondial s-a încheiat prin armistiţiul de la Compiègne (29 octombrie/11 noiembrie 1918), armata română a fost obligată să continue războiul aproape un an, pentru a apăra graniţa de vest în faţa agresiunii Ungariei, care nu accepta hotărârea de la Alba-Iulia, din 1 decembrie 1918, prin care Transilvania se unea cu România.

Participarea României la Primul Război Mondial a însemnat un uriaş efort uman şi economic[21]. Pierderile armatei s-au ridicat la 220.000 de morţi, adică 3% din populaţia ţării (faţă de 3,6% Franţa, 1,25% Marea Britanie, 1,24% Italia, 0,96% Belgia, 0,12% SUA), la care se adăugau aproximativ 80.000 de civili, cei răniţi, prizonierii, dispăruţii.

După unele calcule, care se referă şi la provinciile unite cu ţara, tributul de sânge al naţiunii române în războiul de întregire a fost de aproximativ 800.000 de oameni.

Din punct de vedere economic, despăgubirile prezentate Comisiei de Reparaţii se ridicau la 31 de miliarde de lei-aur, la care trebuie adăugate: emisiunea Băncii Generale în teritoriul ocupat de inamic, de peste 2 miliarde de lei, tezaurul României confiscat de către guvernul bolşevic la Moscova (apreciat la aproximativ 10 miliarde de lei-aur), distrugerea industriei petroliere în retragere, plăţile efectuate în contul tratatului de pace separat, creditele contractate în Franţa, Anglia, SUA, Italia şi Belgia (armament în valoare de peste 2 miliarde de lei-aur) ş.a.

DELIMITAREA ZONELOR DE INFLUENŢĂ CONFORM TRATATULUI DE PACE DE LA BREST-LITOVSK

21. C. Kiriţescu, *Istoria războiului pentru întregirea României*, II, Bucureşti, 1989, p. 496-501

4 Marea Unire

România a intrat în Primul Război Mondial pentru a elibera teritoriile româneşti aflate sub ocupaţia Austro-Ungariei. Prin Tratatul din 4 august 1916, dintre guvernul român şi cele patru mari puteri ale Antantei, se recunoscuse dreptul istoric al României asupra acestora.

Tratativele româno-germane în vederea semnării păcii din 7 mai 1918

Contextul istoric

Transilvania (spaţiul intra-carpatic, Banatul, Crişana şi Maramureşul) se aflase - începând cu secolele XI—XIII, când fusese cucerită — sub dominaţia sau ocupaţia succesivă a Ungariei, a Imperiului Otoman, a Imperiului Habsburgic, a Imperiului Austro-Ungar. Bucovina fusese ocupată de Imperiul Habsburgic la 1775, în urma unui „târg" cu Imperiul Otoman, la care participaseră Rusia şi Prusia. Deşi în august 1916 România - aliată cu Rusia - nu putea spera la eliberarea Basarabiei (ocupată de Imperiul Ţarist la 1812), guvernul român nu renunţase la acest obiectiv, mai ales că Puterile Centrale oferiseră sprijin în acest scop.

La dreptul istoric, conferit de faptul că în acest spaţiu a avut loc etnogeneza românească şi au fiinţat secole de-a rândul formaţiuni statele medievale româneşti, trebuie adăugat faptul că, la începutul secolului al XX-lea, românii - deşi fuseseră supuşi unei intense deznaţionalizări - formau majoritatea.

În condiţiile situaţiei dramatice din anii 1917—1918, guvernul de la Iaşi a continuat acţiunile diplomatice pentru susţinerea cauzei româneşti. În mai multe capitale aliate au fost trimise delegaţii formate din politicieni, oameni de cultură, personalităţi din teritoriile ocupate de Austro-Ungaria. Un rol important în propaganda pentru întregirea României au avut: dr. C. Angelescu, Take Ionescu, C. I. Istrati, D. Hurmuzescu, Tr. Lalescu, S. Mândrescu, O. Tafrali, I. Ursu, D. Voinov, V. Lucaciu, V. Stoica, O. Goga şi alţii.

Ca urmarea a slăbirii forţei militare a Austro-Ungariei, s-au intensificat şi acţiunile românilor din Transilvania şi Bucovina. O semnificaţie aparte a avut constituirea în Rusia a unor batalioane de voluntari ardeleni şi bucovineni, proveniţi din prizonierii armatei austro-ungare. Primele batalioane au sosit la Iaşi la începutul lunii iunie 1917. Festivităţile prilejuite de depunerea jurământului faţă de regele Ferdinand şi Regatul României au constituit un moment de intensă „trăire românească". În numele voluntarilor, locotenentul Victor Deleu afirma: „Azi am devenit cetăţeni ai României, dar ai unei Românii Mari".

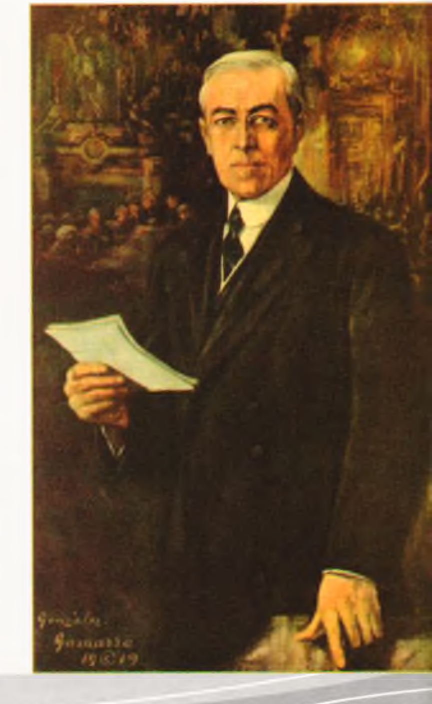
Pe plan internaţional, acţiunea pentru unire a basarabenilor a fost favorizată de Declaraţia drepturilor popoarelor din Rusia (care prevedea dreptul popoarelor la autodeterminare), iar cea a ardelenilor şi bucovinenilor de Declaraţia în 14 puncte a preşedintelui SUA, W. Wilson, în care se susţinea „necesitatea unei dezvoltări autonome a popoarelor asuprite din Austro-Ungaria".

Constituirea României Mari este integrată într-un proces istoric mai larg, care a cuprins centrul şi estul Europei, prin care s-au întregit ori au reapărut ţări pe harta Europei, ca urmare a destrămării Austro-Ungariei şi a schimbării sistemului politic în Rusia. Calea aleasă de români pentru unirea provinciilor cu Regatul României a fost rezultatul unor intense şi lungi consultări între liderii mişcării naţionale din Basarabia, Bucovina, Transilvania cu guvernul de la Iaşi.

Familia regală se întoarce la Bucureşti

Woodrow Wilson. Portret de William Orpen

Revoluția rusă din Petrograd, februarie 1917

Unirea Basarabiei cu România

Evenimentele din Rusia au contribuit la intensificarea luptei naționale a popoarelor subjugate de țarism, inclusiv a românilor care locuiau teritoriul dintre Prut și Nistru. Acțiunile românilor basarabeni au fost influențate de etapele Revoluției Ruse, de evoluția războiului pe frontul de est (armistițiul, pacea separată) și de atitudinea guvernului de la Iași. Interdependența acestor factori a condus la evenimentele finalizate cu unirea de la 27 martie/9 aprilie 1918.

Un prim moment, cu consecințe importante în desfășurarea procesului de unire, a fost constituirea - la 3/16 aprilie 1917 - la Chișinău a Partidului Național Moldovenesc, care prevedea în program o largă autonomie pentru Basarabia, obiectiv afirmat în următoarele luni, inclusiv la Congresul Popoarelor din Rusia, desfășurat în septembrie la Kiev.

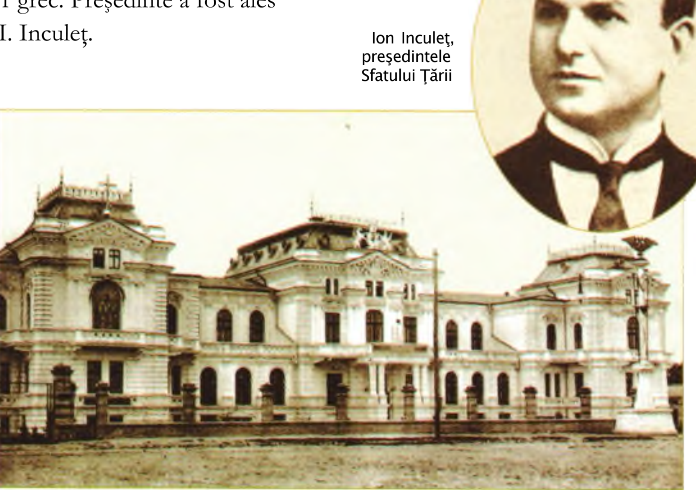
La 20 octombrie/2 noiembrie 1917, s-a desfășurat la Chișinău Congresul Soldaților Moldoveni, la care au participat 800 de delegați, reprezentând 250.000 de militari basarabeni de pe toate fronturile. Congresul a hotărât ca Basarabia să se bucure de autonomie teritorială și politică, a adoptat un program de reforme democratice și a decis constituirea Sfatului Țării, care trebuia să preia conducerea administrației provinciei. Acesta era format din 150 de reprezentanți ai tuturor naționalităților, confesiunilor, orientărilor politice, zemstvelor, asociațiilor profesionale și culturale ș.a. Structura națională era următoarea: 105 români, 15 ucraineni, 14 evrei, 7 ruși, 2 germani, 2 bulgari, 2 găgăuzi, 1 polonez, 1 armean, 1 grec. Președinte a fost ales I. Inculeț.

Mare manifestație populară la Chișinău în favoarea revoluției antițariste

armatei române, - organizate în timpul războiului, cu acordul guvernului țarist -, siguranța cetățenilor, indiferent de etnie. La solicitările repetate ale oficialităților de la Chișinău, în primul rând ale Consiliului Directorilor, la 10/23 ianuarie 1918 armata română a intrat în Basarabia, cu scopul declarat de a restabili și apăra ordinea. Ca urmare, în aceeași zi guvernul sovietic a rupt relațiile diplomatice cu România și a confiscat tezaurul românesc, aflat la Moscova.

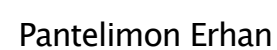
Ion Inculeț, președintele Sfatului Țării

Clădirea Sfatului Țării

La 2/15 decembrie 1917, Sfatul Țării a adoptat Declarația prin care se proclama Republica Democratică Moldovenească Autonomă. Puterea executivă era încredințată unui Consiliu al Directorilor Generali, condus de Pantelimon V. Erhan.

În următoarele săptămâni, situația din Basarabia s-a agravat. Anarhia generală - provocată de grupările bolșevice, de bandele de soldați ruși care dezertaseră, de formațiuni militare ucrainene - punea în pericol căile de comunicații, depozitele

Pantelimon Erhan

Drapelul Republicii Democratice Moldoveneşti Independente

Constantin Stere

Ritmul evenimentelor s-a accelerat în lunile următoare. În condiţiile în care presiunile Rusiei şi Ucrainei s-au accentuat, iar guvernul de la Iaşi şi-a consolidat sprijinul, dezbaterile politice de la Chişinău convergeau spre ideea independenţei. La 24 ianuarie/6 februarie 1918, Sfatul Ţării a adoptat cu unanimitate de voturi Declaraţia prin care se proclama independenţa Republicii Moldoveneşti. Era ultimul pas înainte de unirea cu România. Legăturile politice dintre Iaşi şi Chişinău s-au intensificat, un rol deosebit de important având C. Stere, basarabean refugiat la Iaşi, la sfârşitul secolului al XIX-lea. Decizia de unire a fost grăbită de pretenţiile Ucrainei asupra unor părţi din Basarabia. Trebuie subliniat şi rolul Germaniei, care promisese sprijin pentru eliberarea Basarabiei încă de la începutul războiului, iar în noul context se opunea pretenţiilor ucrainene.

La 27 martie/9 aprilie, Sfatul Ţării, întrunit în şedinţă solemnă, a votat Hotărârea prin care se proclama unirea Republicii Democratice Moldoveneşti (Basarabia), în hotarele sale dintre Prut, Nistru, Marea Neagră şi vechile graniţe cu Austria, cu România. Rezultatul votului (86 de voturi pentru, 3 contra şi 36 de abţineri) şi programul radical de reforme adoptat - depăşind mult poziţia guvernului român - demonstrează că Sfatul Ţării a acţionat liber de orice presiune a armatei române, care nu şi-a depăşit misiunea de a apăra ordinea şi graniţa Basarabiei cu Ucraina. Primul-ministru român, Al. Marghiloman, invitat în sala de şedinţe a Sfatului Ţării - după votarea Hotărârii - a rostit o scurtă cuvântare, în care declara că primeşte unirea în numele guvernului român, încheind cu cuvintele: „Trăiască România, una şi nedespărţită".

Sfatul Ţării l-a ales preşedinte pe C. Stere, iar pe I. Inculeţ şi D. Ciugureanu ca miniştri fără portofoliu în guvernul român. La 9/22 aprilie, printr-un

ACTUL UNIRII
VOTAT DE SFATUL ȚĂRII
LA 27 MARTIE ST. V. 1918.

In numele poporului Basarabiei, Sfatul Țării declară: Republica Democratică Moldovenească (Basarabia), în hotarele ei dintre Prut, Nistru, Dunăre, Marea Neagră şi vechile granițe cu Austria, ruptă de Rusia acum o sută şi mai bine de ani din trupul vechii Moldove, în puterea dreptului istoric şi dreptului de neam, pe baza principiului că noroadele singure să-şi hotărască soarta lor, de azi înainte şi pentru totdeauna, se uneşte cu mama sa România.

Trăiască Unirea Basarabiei cu România de-a pururi şi totdeauna!

Preşedintele Sfatului Țării,
ION INCULEȚ.
Vice-Preşedinte
PAN. HALIPPA.
Secretarul Sfatului Țării
I. BUZDUGAN.

Declaraţia de Unire a Sfatului Ţării

Pan Halippa, vicepreşedinte al Sfatului Ţării

Decret-lege, regele şi guvernul au ratificat actul unirii Basarabiei cu România. La Iaşi s-au desfăşurat în acele zile ample manifestaţii, - la care au participat şi delegaţii basarabeni -, exprimând acordul şi entuziasmul pentru unirea Basarabiei cu România.

În decembrie 1918, în noul context istoric creat de unirea Bucovinei şi Transilvaniei cu România, Sfatul Ţării a renunţat la condiţiile formulate la 27 martie/9 aprilie pentru unirea cu România (referitoare la aplicarea reformei agrare, administrarea Basarabiei, reprezentarea în parlament ş.a.).

Deputaţii Sfatului Ţării după votul din 27 noiembrie 1918
în mijlocul lor, generalul Arthur Văitoianu,
Comisarul militar al Basarabiei

Stema Bucovinei
în Palatul de Justiţie din Viena

Unirea Bucovinei cu România

Procesul de unire a cunoscut în această provincie o serie de trăsături specifice. Mai întâi, structura etnică era defavorabilă românilor. Ca urmare a unei politici dure de deznaţionalizare a românilor, a încurajării şi organizării imigrării, în preajma declanşării Războiului Mondial românii erau aproape 300.000, dintr-o populaţia de aproximativ 800.000 de oameni, fiind depăşiţi cu puţin de ruteni; se adăugau aproximativ 200.000 de germani, polonezi, maghiari, armeni etc. Apoi, Bucovina a fost teatru de război, fiind ocupată de trei ori de trupele ţariste şi recucerită de tot atâtea ori de cele austro-ungare. Atitudinea rezervată sau, uneori, binevoitoare a rutenilor faţă de trupele ţarului a provocat măsuri represive ale armatei chezaro-crăieşti, care au mers până la execuţii. Se adăuga divizarea elitei politice româneşti, între adepţii unirii cu România şi cei - foarte puţini - conduşi de Aurel Onciul, care propuneau o înţelegere cu ucrainenii, în vederea împărţirii provinciei între România şi Ucraina.

Revoluţia din Rusia, tratativele pentru pacea separată, evoluţia războiului în vestul şi centrul Europei au intensificat iniţiativele şi proiectele de reorganizare a Imperiului Austro-Ungar. Delegaţii Radei ucrainene au cerut la Brest-Litovsk ca Galiţia, Bucovina şi Carpatorusia să fie incluse în Ucraina de Vest. Puterile Centrale au făcut o serie de concesii teritoriale Ucrainei, în schimbul unei mari cantităţi de grâu, fapt care a alimentat zvonul că Bucovina a fost „vândută pe mâncare”. Manifestul împăratului Carol I, „Către popoarele mele credincioase” (3/16 octombrie 1918), proclama federalizarea Imperiului Austro-Ungar, prin crearea a şase state: austriac, maghiar, ceh, iugoslav, polonez, ucrainean. Nu se spunea nimic despre românii din Transilvania şi Bucovina.

Carol I de Habsburg, ultimul împărat al Austriei şi rege al Ungariei

Lupta românilor bucovineni s-a intensificat în noul context istoric din vara şi toamna anului 1918. Exemplul basarabenilor, transilvănenilor, al celorlalte popoare din dubla monarhie a stimulat acţiunea românilor din Bucovina. Organizarea ucrainenilor în formaţiuni paramilitare - întărite de militari ucraineni din fosta armată austro-ungară - şi dezorganizarea instituţiilor statului au grăbit şi închegat lupta pentru unirea cu România.

Sextil Puşcariu

La Iaşi s-a desfăşurat în ziua de 6/19 octombrie 1918 o adunare a românilor emigraţi din Austro-Ungaria, care a adoptat o declaraţie de respingere a încercărilor de federalizare a imperiului, apreciate ca „gesturi disperate ale unei împărăţii osândite să se descompună”.

HARTA ETNICĂ A BUCOVINEI:
partea nordică este predominant ruteană, iar partea sudică, preponderent românească (după situaţia din 1910)

Iancu Flondor

a hotărât încorporarea celei mai mari părţi a Bucovinei în Ucraina. Formaţiunile paramilitare ucrainene au devenit tot mai violente, atentând şi la securitatea Consiliului Naţional Român. În noul context, acesta a solicitat Guvernului României sprijin militar. La 11 /24 noiembrie, Divizia a 8-a, sub comanda generalului Iacob Zadic, a intrat în Cernăuţi şi a restabilit ordinea. Astfel, a fost posibilă desfăşurarea, la 15/28 noiembrie, la Palatul Mitropolitan, a Congresului General al Bucovinei, la care au participat 74 de delegaţi ai Consiliului Naţional Român, 13 delegaţi ai comunelor ucrainene, 7 ai populaţiei germane şi 6 ai populaţiei poloneze. Basarabia era reprezentată de către Pantelimon Halippa, Ion Pelivan, Ion Buzdugan, Grigore Cazacliu, iar Transilvania de către Gh. Crişan, Victor Deleu, Vasile Osvadă. Congresul a votat în unanimitate Declaraţia de unire cu România, prezentată de către Iancu Flondor, prin care se hotăra „Unirea necondiţionată şi pentru vecie a Bucovinei, în vechile ei hotare până la Ceremuş, Colacin şi Nistru, cu Regatul României”.

Primirea trupelor române în Bucovina
Imagine de la Gura Humorului

Generalul Iacob Zadic la Cernăuţi

Peste câteva zile, a apărut primul număr din ziarul *Glasul Bucovinei,* cu editorialul „Ce vrem?”, semnat de către Sextil Puşcariu, adevărat program pentru lupta românilor din Bucovina şi Transilvania.

La 14/27 octombrie 1918, s-a desfăşurat la Cernăuţi o adunare naţională a românilor din Bucovina. S-a adoptat o moţiune prin care adunarea se declara constituantă, hotărând alegerea unui Consiliu Naţional alcătuit din 50 de membri, cu un Comitet Executiv condus de Iancu Flondor. În replică, la 3/16 noiembrie 1918, adunarea ucrainenilor de la Cernăuţi

Au fost adresate telegrame guvernelor Antantei, prin care se făcea cunoscută hotărârea de unire cu România. O delegaţie condusă de Iancu Flondor s-a deplasat la Iaşi, pentru a prezenta regelui Ferdinand actul de unire. În audienţa festivă, Iancu Flondor declara: „Aducem Majestăţii Voastre, Rege al tuturor Românilor, Unirea unei ţări întregi, a Ţării Bucovina. [...] Nu e o cucerire a armelor, ci întoarcerea la vatră a fraţilor despărţiţi, care în Majestatea Voastră regăsesc pe părintele demult pierdut şi mult dorit”. La 19 decembrie 1918/1 ianuarie 1919 a fost publicat Decretul-lege, semnat de regele Ferdinand şi de primul-ministru I. I. C. Brătianu, privind recunoaşterea unirii Bucovinei cu România. Un alt decret stabilea intrarea în guvern a doi miniştri fără portofoliu pentru Bucovina: unul delegat la Cernăuţi, iar celălalt la Bucureşti. Primii numiţi au fost Iancu Flondor şi Ion Nistor.

Divizia a 8-a română defilează în Colomeea, unul din centrele vechii Pocuţii

Unirea Banatului, Crişanei, Maramureşului şi Transilvaniei cu România

După realizarea dualismului austro-ungar (1867) şi includerea Transilvaniei în Ungaria, lupta românilor pentru autonomie şi, apoi, pentru unire cu România s-a intensificat. *Memorandumul* adresat împăratului în anul 1892, procesul memorandiştilor, detenţia fruntaşilor luptei naţionale au adus problema Transilvaniei în atenţia opiniei politice şi publice europene. România, de la regele Carol I la studenţii care au manifestat în stradă, i-a sprijinit pe fraţii de peste munţi. Inflexibilitatea guvernului de la Budapesta faţă de revendicările românilor a radicalizat programul fruntaşilor Partidului Naţional Român din Transilvania, care au exprimat cu hotărâre obiectivul unirii cu România.

În contextul istoric din toamna anului 1918, Unirea de la 1 Decembrie are o serie de trăsături specifice: armata română nu a fost prezentă la Alba-Iulia şi, ca urmare, Hotărârea de unire nu poate fi suspectată de o presiune externă; solidaritatea naţională a funcţionat la cel mai înalt nivel, prin înţelegerea între liderii Partidului Naţional Român şi cei ai Partidului Social-Democrat; alegerea celor 1.228 de delegaţi printr-o procedură democratică, credenţionalele depuse la Alba-Iulia conferă actului istoric de la 1 Decembrie un caracter plebiscitar; prevederile Rezoluţiei de unire demonstrează maturitatea şi europenismul elitei politice româneşti, care a hotărât unirea cu România cu gândul unei

Traian Vuia

Alexandru Vaida-Voevod

convieţuiri paşnice cu minorităţile, care până în clipa unirii aparţinuseră prin etnie opresorului de la Viena sau Budapesta.

Cronologia faptelor dovedeşte profunda dorinţă de unire a românilor, de la elite până la locuitorii munţilor, moţi, oşeni, bănăţeni şi mulţi alţii. În condiţiile războiului, s-au desfăşurat numeroase acţiuni pentru unire ale românilor aflaţi în „lumea liberă". În aprilie 1918 s-a constituit la Paris Comitetul Naţional al Românilor din Transilvania şi Bucovina, sub preşedinţia lui Traian Vuia. În iunie, s-a format în Italia Comitetul de Acţiune al Românilor din Transilvania, Banat şi Bucovina, condus de Simion Mândrescu. În aceeaşi lună, la Washington, s-a înfiinţat Liga Naţională Română, condusă de V. Stoica. Desfăşurarea accelerată a evenimentelor de pe fronturi, acţiunile popoarelor din Imperiul Austro-Ungar s-au răsfrânt şi asupra românilor. Conferinţa Comitetului Executiv al Partidului Naţional Român a adoptat la Oradea (la 29 septembrie/12 octombrie) o Declaraţie prin care se exprima dorinţa naţiunii române din Ungaria şi Ardeal de a-şi hotărî soarta în urma unei adunări naţionale. Ideea a fost reluată în discursul lui Al. Vaida-Voevod din Parlamentul de la Budapesta, în ziua de 5/18 octombrie 1918.

Delegaţia românilor ardeleni, care a tratat cu István Tisza condiţiile impuse prin Declaraţia de la Oradea, din 12 octombrie 1918

La 18/31 octombrie s-a format la Budapesta Consiliul Naţional Român Central (numit apoi şi Sfatul Naţional), compus din şase reprezentanţi ai Partidului Naţional Român şi şase ai Partidului Social-Democrat, condus de Ştefan Cicio-Pop. La începutul lunii noiembrie, CNRC şi-a mutat sediul la Arad. A avut loc un amplu proces de înfiinţare a consiliilor (sfaturilor) naţionale române pe întreg teritoriul Transilvaniei. La 7/20 noiembrie, Marele Sfat Naţional a lansat convocarea pentru Adunarea Naţională de la Alba-Iulia, în ziua de duminică, 18 noiembrie/1 decembrie 1918. Alegerea delegaţilor s-a realizat în adunări populare, fiind aleşi reprezentanţi ai tuturor categoriilor sociale, învăţători, preoţi, ţărani, avocaţi, studenţi, militari şi alţii, care urmau să prezinte adeziunea la unirea cu România a locuitorilor din mii de localităţi, a unor organizaţii politice, societăţi şi instituţii bisericeşti, culturale, profesionale etc.

La Alba-Iulia, în ziua de 18 noiembrie/1 decembrie 1918, cei 1.228 de delegaţi/deputaţi, de drept sau aleşi, au hotărât unirea cu România. Rezoluţia de unire, prezentată de Vasile Goldiş, a fost votată în unanimitate. Hotărârea de unire cu România a fost primită cu un mare entuziasm de cei peste 100.000 de români prezenţi la Alba-Iulia. Maniera democratică în care s-a hotărât unirea, participarea masivă a populaţiei de pe întregul teritoriul unit cu România conferă o notă de specificitate istoriei românilor

Ştefan Cicio-Pop

Vasile Goldiş

Comisie de negocieri româno-rusă

în anul 1918, care nu trebuie exagerată, dar nici ignorată. De altfel, Rezoluţia de unire este o sinteză între programul naţional şi cel social, între unirea necondiţionată şi cea condiţionată. Menţionăm câteva prevederi[22]:

„I. *Adunarea Naţională a tuturor românilor din Transilvania, Banat şi Ţara Ungurească adunaţi prin reprezentanţii lor îndreptăţiţi la Alba-Iulia în ziua de 18 noiembrie - 1 decembrie 1918, decretează unirea acestor români şi a tuturor teritoriilor locuite de dânşii cu România. Adunarea Naţională proclamă îndeosebi dreptul inalienabil al naţiunii române la întreg Banatul, cuprins între râurile Mureş, Tisa şi Dunăre.*

Episcopul Iuliu Hossu citeşte Rezoluţia Adunării Naţionale de la Alba-Iulia

II. *Adunarea Naţională rezervă teritoriilor sus-indicate autonomie provizorie până la întrunirea Constituantei aleasă pe baza votului universal.*

Trupele române în Oradea, după retragerea inamicului

III. *În legătură cu aceasta, ca principii fundamentale la alcătuirea noului stat român, Adunarea Naţională proclamă următoarele:*

1. *Deplina libertate naţională pentru toate popoarele conlocuitoare. Fiecare popor se va instrui, administra şi judeca în limba sa proprie prin indivizi din sânul său şi fiecare popor va primi drept de reprezentare în corpurile legiuitoare şi la guvernarea ţării în proporţie cu numărul indivizilor ce-l alcătuiesc.*

2. *Egală îndreptăţire şi deplină libertate confesională, pentru toate confesiunile din stat.*

3. *Înfăptuirea desăvârşită a unui regim curat democratic pe toate tărâmurile vieţii publice. Votul obştesc, direct, egal, secret, pe comune, în mod proporţional, pentru ambele sexe, în vârstă de 21 de ani la reprezentarea în comune, judeţe ori parlament.*

4. *Desăvârşită libertate de presă, asociere şi întrunire, libera propagandă a tuturor gândurilor omeneşti.*

5. *Reforma agrară radicală. Se va face conscrierea tuturor proprietăţilor, în special a proprietăţilor mari. În baza acestei conscrieri, desfiinţând fidei-comisele şi în temeiul dreptului de a micşora după trebuinţă latifundiile, i se va face posibil ţăranului să-şi creeze o proprietate (arător, păşune, pădure) cel puţin atât, cât o să poată munci el şi familia lui. Principiul conducător al acestei politici agrare e pe de o parte promovarea nivelării sociale, pe de altă parte, potenţarea producţiunii.*

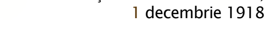
6. *Muncitorimei industriale i se asigură aceleaşi drepturi şi avantagii, care sunt legiferate în cele mai avansate state industriale din Apus.*

IV. *Adunarea Naţională dă expresie dorinţei sale, ca congresul de pace să înfăptuiască comuniunea naţiunilor libere în aşa chip, ca dreptatea şi libertatea să fie asigurate pentru toate naţiunile mari şi mici, deopotrivă, iar în viitor să se elimine războiul ca mijloc pentru regularea raporturilor internaţionale*".

O delegaţie, în frunte cu Vasile Goldiş, Al. Vaida-Voevod, Miron Cristea, Iuliu Hossu, s-a deplasat la Bucureşti, pentru a prezenta regelui Ferdinand şi guvernului actul unirii. Printr-un Decret-lege, publicat în *Monitorul oficial* din 13/26 decembrie 1918, se consfinţea actul istoric de la Alba-Iulia: „Ţinuturile cuprinse în hotărârea Adunării Naţionale de la Alba-Iulia, de la 18 noiembrie/1 decembrie 1918, sunt şi rămân de-a pururea unite cu Regatul României".

22. 1918 la români. *Desovîrşirea unităţii naţional-statale a poporului român. Documente externe. 1916-1918*, II, Bucureşti, 1983, p. 1246-1247

Adunarea Națională de la Alba-Iulia, 1 decembrie 1918

Nicolae Titulescu

Tratatele de pace din anii 1919—1920 au o uriașă importanță pentru români. Marile puteri recunoșteau hotărârile de unire de la Chișinău, Cernăuți și Alba-Iulia, precum și contribuția și jertfele României pentru victoria Antantei în Primul Război Mondial.

Recunoașterea internațională

România a participat la Conferința de Pace de la Paris (1919—1920), fiind inclusă în categoria statelor cu interese limitate. Delegația română, condusă de primul-ministru I. I. C. Brătianu, apoi - după demisia guvernului liberal și alegerile din noiembrie 1919 - de Al. Vaida-Voevod, s-a confruntat cu mari dificultăți în apărarea independenței și suveranității țării, recunoașterea contribuției la război, a uriașelor pierderi umane și materiale, aplicarea prevederilor Tratatului cu Antanta din august 1916 ș.a. După îndelungi tratative, la 10 decembrie 1919, Al. Vaida-Voevod a semnat la Saint-Germain-en-Laye Tratatul cu Austria, prin care se recunoștea unirea Bucovinei cu România. La fel de dificile au fost tratativele pentru Tratatul cu Ungaria, țară care nu accepta Hotărârea de la Alba-Iulia și nici concluziile experților internaționali privind fixarea graniței. România a fost obligată să facă o serie de concesii importante, granița româno-ungară fiind mult mai la est față de cea prevăzută în Tratatul cu Antanta. De asemenea, a fost obligată să accepte împărțirea Banatului cu Serbia. La 4 iunie 1920, delegații României, dr. I. Cantacuzino și N. Titulescu, semnau la Trianon Tratatul cu Ungaria, prin care era recunoscută unirea de la Alba-Iulia.

Ion Nistor

La una din ședințele Consiliului Suprem al Conferinței

Delegația română la Conferința de pace, 9 iunie 1919
Printre cei prezenți în imagine, I. I. C. Brătianu, C. Coandă, N. Mișu, Er. A. Pangratti, N. Ștefănescu, E. Neculcea, I. Gheorghiu, I. Caracostea, M. Djuvara, E. Antonescu, V. Brătianu, I. Pelivan, Al. Vaida-Voevod

Soarta Basarabiei a fost, și de această dată, vitregă. Lipsa unei delegații a Rusiei la conferință a amânat *sine die* acordul acestei mari puteri față de noua realitate istorică. La 28 octombrie 1920 s-a semnat la Paris un tratat de către Franța, Marea Britanie, Italia, Japonia și România, prin care cele patru mari puteri recunoșteau unirea Basarabiei cu România. Japonia - la presiunile Rusiei - nu l-a ratificat.

Palatul Trianon

5 Locul României întregite în noua Europă

Desăvârşirea unităţii naţional-statale în anul 1918 a avut consecinţe multiple în plan teritorial, demografic, social-economic, politic şi la nivelul mentalităţilor.

Ţărani din Poiana Sibiului manifestând pentru Unire

Înainte de a le aborda, ne oprim la o chestiune de terminologie: România Mare sau România întregită? Termenul de „Mare" a avut şi are în continuare o conotaţie preponderent politică, mergând până la sensuri vecine cu „expansionismul".
În istoriografie întâlnim expresii asemănătoare: „Ungaria Mare", „Serbia Mare", „Grecia Mare", „Bulgaria Mare", „Albania Mare", „Polonia Mare" ş.a. Prin urmare, credem că este mai apropiat de realitatea istorică, de sensul Marii Uniri termenul de „România întregită". Nu întâmplător, Regele Ferdinand a fost supranumit „Întregitorul".

O altă problemă pe care unii cercetători au încercat şi încearcă să o aducă în prim-plan este cea a „beneficiarului". Vechiul Regat a obţinut prin unire ce dorea? A obţinut mai mult sau mai puţin? Provinciile unite şi-au atins visul? etc.
În fapt, liderii politici din România şi cei din provinciile unite cu Ţara nu au acţionat din meschine calcule politice. Idealul Marii Uniri fusese slujit de generaţiile anterioare, fiind încununat prin jertfa a sute de mii de români în Primul Război Mondial. Transilvania, Banatul, Maramureşul, Bucovina au venit cu bogăţiile subsolului, cu multe întreprinderi industriale etc. Nu trebuie însă uitat că Vechiul Regat avea petrolul şi Bărăganul. Iar structura exportului din România interbelică - prin care se asigurau costurile modernizării - era dominată de petrol (aproximativ 40%) şi produse ale agriculturii (aproximativ 40%).

Noua Europă era rezultatul primei conflagraţii mondiale, al destrămării Imperiului Austro-Ungar, al căderii ţarismului, al înfrângerii Germaniei imperiale. Conferinţa de Pace de la Paris, sistemul de la Versailles au consacrat noua hartă politică a continentului european, în care statele mici şi mijlocii din centrul şi estul Europei au devenit voci în viaţa internaţională. A început să capete un nou conţinut ideea de ordine teritorială, să câştige teren diplomaţia nouă, deschisă, în faţa celei vechi, a tratatelor secrete. Având un rol important - prin participarea la război şi prin realizarea, cu forţe proprii, a Marii Uniri - la crearea noii Europe, România şi-a asumat din primii ani postbelici un rol activ în relaţiile internaţionale. Compararea naţiunilor, stabilirea locului unei ţări într-un posibil „clasament" european sau mondial pot părea desuete, aparţinând de modele romantice. Considerăm totuşi utilă o astfel de abordare, pentru stabilirea — mai precisă şi nuanţată - a coordonatelor istoriei românilor în perioada interbelică. Fireşte, există multiple dificultăţi: ce factori (domenii) comparăm? pe care ţări — cele dezvoltate? vecinii? - le includem în „clasament?" cum stabilim o viziune echilibrată, fără a exagera „performanţele", dar nici „limitele"? ş.a. Ne vom referi la *teritoriu, populaţie, regimul politic, relaţiile internaţionale.*

Teritoriul

După Marea Unire, România - cu o suprafaţă de 295.049 km²-reprezenta 2,52% din suprafaţa Europei, ocupând locul al 10-lea între ţările continentului. România era mai mică decât Germania (470.714 km²), Franţa (550.986 km²), Polonia (388.635 km²), dar mai mare decât Cehoslovacia (140.499 km²), Ungaria (93.061 km²), Bulgaria (103.146 km²), Iugoslavia (249.468 km²), Grecia (130.199 km²). Prin urmare, România întregită îşi consolida poziţia în sud-estul Europei, beneficiind de o suprafaţă semnificativ mai mare decât a celorlalte state, fiind depăşită doar de Polonia şi de URSS.

Populaţia

Mărimea şi densitatea

Marea Unire de la 1918 a avut ca urmare aproape o dublare a populaţiei: de la 7.771.341 de locuitori în 1914 la 14.669.841 de locuitori în 1919. Astfel, a devenit o ţară mijlocie, a opta din Europa după mărimea populaţiei. În anul 1930, cu o populaţie de peste 18.000.000 de locuitori, România era întrecută doar de: URSS (inclusiv teritoriile asiatice) - 160.000.000 de locuitori; Germania - 65.092.000 de locuitori; Franţa - 41.610.000 de locuitori; Italia - 41.069.000 de locuitori; Marea Britanie - 39.952.377 de locuitori; Polonia - 31.685.000 de locuitori; Spania — 23.563.867 de locuitori. Avea populaţia mai numeroasă decât: Ungaria - 8.688.319 locuitori; Iugoslavia — 13.822.505 locuitori; Cehoslovacia - 14.735.711 locuitori; Grecia - 6.398.000 de locuitori; Bulgaria — 5.776.400 de locuitori ş.a. În anul 1930, densitatea populaţiei României, de 61,2 locuitori pe km², era mai mare decât media europeană de 44,3 locuitori pe km². Pentru comparaţie, oferim câteva exemple: Marea Britanie - 265 loc./km²; Germania-

138,3 loc./km^2; Ungaria - 93,4 loc./km^2; Franța — 75,5 loc./km^2; Cehoslovacia - 104,9 loc./km^2; Bulgaria - 56 loc./km^2; Iugoslavia — 55,6 loc./km^2; Grecia - 49,1 loc./km^2.

Românii rămaşi după Marea Unire în alte state erau: în Rusia - 249.711; în Iugoslavia - 229.398; în Bulgaria - 60.080; în Ungaria - 23.760; în Cehoslovacia - 13.711; în Albania - 40.000; în Grecia - 19.703.

Natalitatea

În perioada 1931—1934, natalitatea la mia de locuitori era: România - 33,4; Iugoslavia - 32,4; Portugalia - 29,8; Polonia - 27,4; Lituania - 25,8; Italia - 23,7; Ungaria — 22,5; Olanda - 21,4; Cehoslovacia — 20,1; Danemarca - 17,7; Franța - 16,8; Elveția - 16,5; Germania - 15,9; Anglia - 15,5; Austria- 14,7; Suedia- 14,4 etc.

Mortalitatea

În aceeași perioadă, mortalitatea prezenta următoarele medii la mia de locuitori: România — 20,5; Iugoslavia - 18,5; Portugalia - 17,2; Polonia — 14,5; Lituania - 14,6; Italia — 14; Ungaria - 15,8; Olanda - 8,9; Cehoslovacia - 13,8; Danemarca - 10,8; Franța - 15,7; Elveția — 11,7; Germania- 11; Anglia — 12,2; Austria - 13,5; Suedia - 11,8 etc.

Speranța de viață

(populație de 60 de ani şi peste 60 de ani) era următoarea: România (1930) - 6,6; Bulgaria (1926) - 8,1; Iugoslavia (1931) - 8,2; Grecia (1928)-8,9; Italia (1931) - 10,8; Olanda (1930) - 9,4; Ungaria (1930) - 9,7; Cehoslovacia (1930)- 10,2; Franța (1931) - 14; Germania (1933) - 11,1; Suedia (1930)- 12,8; Anglia (1931)- 11,3; Austria (1934)- 12,2; Norvegia (1930) - 11,6; Elveția (1930) - 10,7.

ROMÂNIA MARE. HARTA DIN 1918

Constantin Angelescu

Ştiința de carte

(în procente): Belgia (1920) - 92,5; Bulgaria (1926) - 60,3; Estonia (1922) - 89,2; Franța (1926)-94,1; Grecia (1928) - 56,7; Italia (1921) - 73,2; Letonia (1930) - 81,2; Lituania (1923) - 67,3; Polonia (1921) - 67,3; Portugalia (1920) - 34,8; România (1930) - 57; Rusia (1926)- 51,3; Spania (1920) - 57; Ungaria (1920) - 84,8. Creşterea procentului ştiutorilor de carte - aproape triplarea faţă de 1912 - are între explicaţii faptul că Transilvania, Banatul şi Bucovina aveau un procent de alfabetizare superior Vechiului Regat, datorat în bună măsură prezenţei minorităţilor; că statul român a iniţiat o politică de dezvoltare a şcolii - inclusiv în provinciile unite — care şi-a dat roadele încă din primul deceniu de după 1918. Un merit incontestabil a avut în această luptă cu analfabetismul ministrul liberal al învăţământului, C. Angelescu.

Regimul politic

În primii ani după încheierea Primului Război Mondial, în Europa erau predominante regimurile democratice. Doar în Rusia se instaurase încă din 1917 un regim totalitar, iar în Ungaria (1920) o dictatură. După două decenii, numărul ţărilor cu regimuri autoritare (dictatoriale) crescuse semnificativ: Albania, Austria, Bulgaria, Estonia, Germania, Grecia, Italia, Iugoslavia, Letonia, Lituania, Polonia, Portugalia, România, Spania. Din această perspectivă, trebuie subliniat că România a fost unul dintre ultimele state ale Europei în care s-a instaurat un regim de autoritate, cel al lui Carol al II-lea, în februarie 1938.

România în relaţiile internaţionale

Este bine ştiut că, după Conferinţa de Pace de la Paris, statele Europei s-au grupat în două mari tabere; în prima se aflau statele care au acţionat pentru aplicarea tratatelor, pentru menţinerea graniţelor şi apărarea păcii; a doua cuprindea statele care au urmărit încălcarea şi revizuirea tratatelor, revanşa, războiul. De asemenea, sunt bine cunoscute acţiunile României în cadrul Micii Înţelegeri, Antantei Balcanice, Ligii Naţiunilor, în cadrul unor conferinţe internaţionale, acţiunile ferme faţă de pericolul de război, faţă de încălcările tratatelor etc. În final, după prăbuşirea sistemului de la Versailles, după actele de forţă ale Germaniei, Rusiei Sovietice, Italiei, Ungariei şi Bulgariei, România a fost una dintre victimele declanşării războiului, pierzând în vara anului 1940 peste o treime din teritoriu şi din populaţie. Sub ameninţarea vecinilor, a Germaniei şi a Italiei, România întregită s-a prăbuşit. Evoluţia istorică după iunie 1940 trebuie înţeleasă în contextul Războiului Mondial. Ar fi şi este o mare nedreptate ca România să fie judecată — cum se întâmplă în unele lucrări - numai din perspectiva campaniei din Est, uitându-se politica sa consecventă de apărare a păcii din perioada interbelică şi campania din Vest, declanşată la 23 august 1944.

***

În metodologia cercetării perioadei interbelice - ca şi a altor perioade din istoria noastră - se impune o abordare echilibrată, fără a exagera performanţele sau limitele, fără etichetări grăbite şi şabloane sau judecăţi inspirate de crezul politic. Simţul măsurii este un imperativ pentru istorici. Deşi urmările Marii Uniri (în plan teritorial, demografic, economic) au fost spectaculoase, perioada interbelică - marcată de refacere şi crize economice - a fost prea scurtă pentru a aduce progrese la fel de semnificative şi a le consolida.

Trupele române aclamate de populaţia din Carei Mari

Şi viaţa culturală a cunoscut progrese însemnate. Mărirea numărului ştiutorilor de carte, organizarea instituţiilor de cultură, „explozia" presei scrise, înfiinţarea radioului ş.a. sunt doar câteva exemple, care fac din România întregită un moment de referinţă în afirmarea culturii române moderne. Totodată, legăturile cu cultura occidentală s-au multiplicat şi intensificat. Bucureştiul era supranumit „Micul Paris", în primul rând din considerente ale vieţii intelectuale.

Evoluţia regimului politic din România, de la democraţie la dictatură, activitatea partidelor politice, manifestările politicianiste etc. constituie subiectul unor ample controverse. Credem că o judecată credibilă trebuie să aibă în vedere raportarea permanentă la celelalte ţări europene, indiferent de mărimea sau de tradiţia lor parlamentară. Tarele regimului politic din România nu trebuie eludate sau subapreciate, dar nici exagerate, pentru că va fi greu de explicat de ce trecerea la un regim de autoritate, apoi de dictatură s-a realizat abia în contextul politic intern şi extern din preajma declanşării Celui de-al Doilea Război Mondial.

La fel, rolul României în relaţiile internaţionale din perioada interbelică nu trebuie supraestimat. Dar trebuie spus că guvernul de la Bucureşti s-a situat alături de democraţiile occidentale până în vara anului 1940 (când Franţa s-a prăbuşit), deci şi după instaurarea regimului de autoritate al lui Carol al II-lea.

Regimul constituțional

Dezbaterile asupra principiilor şi prevederilor sale au fost aprinse, întrucât liberalii şi conservatorii încercau să impună propriile concepţii asupra organizării regimului constituţional. înţelegerea realizată între cele două grupări politice, cu scopul detronării lui Al. I. Cuza, îşi pierduse valabilitatea.

Adunarea Constituantă din 1866

Constituţia de la 1866

Sistemul politic al României modeme are la bază Constituţia votată de Adunarea Constituantă la 30 iunie 1866 şi promulgată de Carol I la 1 iulie 1866. Constituţia de la 1866 a fost elaborată şi votată în condiţii interne deosebit de complexe. Confruntarea asupra direcţiilor, căilor şi mai ales asupra ritmului dezvoltării ţării a continuat cu şi mai mare intensitate, având, pentru început, ca principală temă Constituţia.

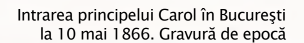
Constituţia avea 8 titluri: „Despre teritoriul român" (României - din 1884); „Despre drepturile românilor"; „Despre puterile Statului"; „Despre Finanţe"; „Despre puterea armată"; „Dispoziţiuni generale"; „Despre revizuirea Constituţiunii"; „Dispoziţiuni tranzitorii şi suplimentare".

Prin Constituţie erau consacrate principiul suveranităţii naţionale, principiul monarhiei ereditare, principiul inviolabilităţii şi neresponsabilităţii monarhului, principiul guvernării reprezentative, principiul separaţiei puterilor în stat, cel al responsabilităţii miniştrilor ş.a. De asemenea, erau garantate: egalitatea înaintea legilor, deplina libertate a conştiinţei, a presei, a învăţământului, a întrunirilor, inviolabilitatea domiciliului şi a persoanei, dreptul de asociere; se interzicea reintroducerea pedepsei cu moartea, a cenzurii, a privilegiilor şi monopolurilor de clasă.

În baza principiului separaţiei puterilor în stat, puterea legislativă era exercitată colectiv de către Parlament (format din Adunarea Deputaţilor şi Senat) şi de domn, puterea executivă era exercitată de domn şi de miniştrii numiţi şi revocaţi de el, iar cea judecătorească de către curţi şi tribunale. Proprietatea de orice natură era decretată „sacră şi inviolabilă". Pentru a preveni pericolul unei noi reforme agrare, moşierimea impune principiul că „nimeni nu poate fi expropriat decât pentru cauză de utilitate publică, legalmente constatată şi după o dreaptă şi prealabilă despăgubire" (art. 19). Se prevedea, totodată, că „Proprietatea dată ţăranilor prin legea rurală şi despăgubirea garantată proprietarilor prin acea lege nu vor putea fi niciodată atinse".

Normele sistemului electoral prevăzute în titlul III poartă pecetea concepţiei conservatorilor asupra regimului constituţional. Astfel, pentru alegerea deputaţilor, corpul electoral era împărţit în patru categorii, după avere şi, implicit, starea socială. Colegiul I aparţinea marilor proprietari, cu un venit mai mare de 300 de galbeni; colegiul al II-lea revenea proprietarilor rurali cu venituri între 100 şi 300 de galbeni; din colegiul al III-lea făceau parte comercianţii şi industriaşii cu patentă, liber-profesioniştii, ofiţerii în retragere, profesorii şi pensionarii statului. În aceste trei colegii votul era direct; în colegiul al IV-lea, în care vota marea masă a ţărănimii, votul era indirect: 50 de alegători desemnau un delegat şi toţi delegaţii dintr-un judeţ alegeau un deputat. La alegerile pentru Senat, corpul electoral era împărţit în două colegii; colegiul I era format din proprietari de fonduri rurale din judeţ, cu un venit funciar de cel puţin 300 de galbeni; colegiul al II-lea era format din proprietarii de imobile din oraşe şi judeţ cu un venit până la 300 de galbeni. Deputaţii se alegeau pentru 4 ani, iar senatorii pentru 8 ani; jumătate dintre senatori se reînnoiau la 4 ani prin tragere la sorţi. Senatorii ieşiţi puteau fi realeşi.

Constituţia de la 1866 avea multiple implicaţii şi semnificaţii internaţionale. Marile puteri, prevalându-se de regimul de garanţie colectivă, au încercat să-şi impună poziţia în faţa factorilor politici, care preluaseră

Intrarea principelui Carol în Bucureşti la 10 mai 1866. Gravură de epocă

Mihail Kogălniceanu

Ion C. Brătianu

conducerea după abdicarea lui Al. I. Cuza. A fost convocată o conferinţă a reprezentanţilor puterilor garante la Paris; consulii acestora la Bucureşti au fost însărcinaţi să recomande guvernului provizoriu renunţarea la orice iniţiativă de politică internă şi externă. Mai mult decât atât, imperiile vecine au făcut pregătiri pentru o intervenţie armată. Guvernul provizoriu a rezistat presiunilor externe, acţionând în conformitate cu interesele statului român; a trecut la pregătirea alegerilor pentru Constituantă, a întreprins demersuri pentru aducerea prinţului străin, a luat măsuri pentru apărarea securităţii statului.

Votarea Constituţiei a fost un act politic care semnifica o schimbare esenţială în evoluţia raportului dintre factorii interni şi cei externi, un pas decisiv către înlăturarea regimului de garanţie colectivă şi a suzeranităţii otomane. Dorinţa de independenţă era exprimată cu claritate; în textul Constituţiei nu apare nicio referire la suzeranitatea Porţii sau la regimul de garanţie colectivă. De asemenea, primul articol adoptă în mod oficial denumirea de România. Domnitorul avea prerogative similare cu cele ale conducătorilor statelor independente. Aceeaşi semnificaţie au prevederile referitoare la inviolabilitatea statului, respectarea integrităţii sale teritoriale, interzicerea trecerii oricărei armate străine pe teritoriul României fără încheierea unei convenţii.

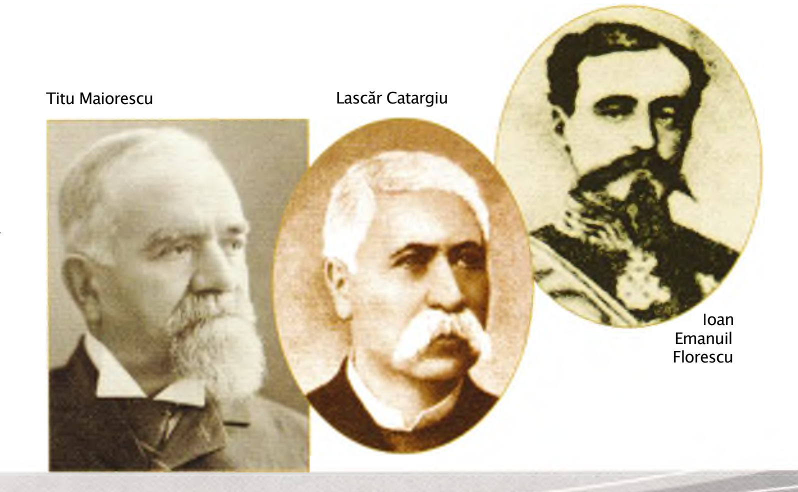
Concluzia generală care se impune este aceea că legea fundamentală votată în 1866 are un caracter esenţialmente liberal, constituind un important factor de progres; cu toate lipsurile provenind din maniera în care a fost concepută, dar mai cu seamă din neaplicarea şi încălcarea prevederilor sale, ea a stabilit un nou cadru de dezvoltare a ţării, favorizând procesul de modernizare, de integrare a României în Europa capitalistă a vremii.

Constituţia de la 1866 a fost modificată în două rânduri până la 1914. Prima dată, în octombrie 1879, când s-a schimbat articolul 7, pentru a răspunde condiţiilor impuse prin Tratatul de la Berlin. Prevederea conform căreia „Numai străinii de rituri creştine pot dobândi împământenirea” a fost înlocuită cu o nouă formulare, conform căreia „Străinul, fără deosebire de religie, supus sau nesupus unei protecţiuni străine, poate dobândi împământenirea...”; naturalizarea se făcea prin lege, individual. A doua modificare a avut loc în anul 1884, cuprinzând articole referitoare la şeful statului (rege din 1881), la teritoriul ţării, la regimul presei, sistemul electoral, pământurile rurale.

Partidele politice de guvernământ

Odată cu instaurarea regimului constituţional, confruntarea dintre grupările liberale şi cele conservatoare s-a desfăşurat în privinţa direcţiilor, căilor şi ritmului dezvoltării ţării, deci asupra strategiei construcţiei societăţii moderne. Lupta pentru dominaţie politică, pentru impunerea propriilor opţiuni în evoluţia ţării şi necesitatea coordonării luptei politice la nivelul întregii ţări au determinat treptata unificare a grupărilor politice liberale, respectiv conservatoare şi constituirea celor două partide politice de guvernământ. Totodată, au fost adoptate programe politice, ca rezultat al procesului de clarificare doctrinară, de apropiere pe terenul metodelor şi mijloacelor luptei politice.

Istoriografia consideră, aproape în unanimitate, că naşterea Partidului Naţional Liberal s-a consumat în iunie 1875, iar cea a Partidului Conservator în februarie 1880, când un mare număr de fruntaşi ai grupărilor liberale şi conservatoare au semnat programele politice ale PNL, respectiv ale Partidului Conservator. Între oamenii politici care au contribuit la constituirea PNL s-au aflat: I. C. Brătianu, D. Brătianu, M. Kogălniceanu, I. Câmpineanu, Ion Ghica, D. Giani, C. A. Rosetti, M. C. Epureanu, E. Stătescu, A. G. Golescu, C. Grădişteanu, D. A. Sturdza, George Vernescu, N. Fleva ş.a. Printre fondatorii Partidului Conservator se regăseau: L. Catargiu, T. Maiorescu, P. Mavrogheni, V. Pogor, Th. Rosetti, M. C. Epureanu (revenit de la liberali), generalul I. Em. Florescu, A., I. şi N. Lahovari ş.a.

Titu Maiorescu

Lascăr Catargiu

Ioan Emanuil Florescu

Delimitarea celor două curente de idei, liberalismul și conservatorismul, a fost urmată de cristalizarea unor doctrine - liberală, respectiv conservatoare - care au reprezentat suportul ideologic al celor două partide politice de guvernământ. A nega existența unor doctrine - mai ales după 1878 — înseamnă a nega o dezbatere conștientă, în funcție de interesele structurilor conducătoare, asupra direcțiilor, căilor și ritmului dezvoltării României moderne, a explica, în ultimă instanță, întregul proces de dezvoltare doar pe baza unor lupte strict politicianiste pentru putere ale unor grupări urmărind, în primul rând, puterea și apoi impunerea unei anumite direcții politice.

O doctrină liberală s-a cristalizat odată cu consolidarea pozițiilor PNL în viața politică, fiind impusă și de noile necesități ale dezvoltării societății, de ritmul rapid al transformărilor, de confruntarea cu forțele conservatoare. Între direcțiile dominante ale doctrinei liberale se aflau: consolidarea politico-economică a țării; asigurarea independenței politice prin crearea condițiilor unei reale independențe economice; întărirea continuă a pozițiilor economice și politice ale burgheziei, ceea ce presupunea intensificarea procesului de modernizare în toate domeniile vieții social-economice; afirmarea elementului național. Trebuie remarcată coloratura națională a gândirii

Ion Ghica

Dimitrie Sturdza

Nicolae Fleva

politice liberale, trăsătură definitorie a liberalismului românesc în epoca modernă. Realizarea acestor obiective impunea o politică economică de protecție și încurajare a industriei, dezvoltarea tuturor ramurilor sale, o participare condiționată a capitalurilor străine, un tarif vamal protecționist, o politică financiară echilibrată și prudentă ș.a. Doctrina liberală a fost sintetizată în cunoscuta lozincă „prin noi înșine”; exprimată și înainte de 1877, aceasta a devenit după cucerirea independenței de stat deviza partidului, într-un cuvânt laitmotivul doctrinei liberale, o armă de luptă împotriva conservatorilor.

Apreciem că formularea în programe politice, în discursurile parlamentare, în discursuri politice, în numeroase broșuri și articole din presa de partid etc. a concepțiilor exprimate de cele două partide privind dezvoltarea țării, privind marile probleme social-economice și politice, preocuparea liderilor pentru definirea unei doctrine, pentru delimitarea de cea a adversarului sunt suficiente dovezi de existență a unor doctrine politice pe deplin constituite.

Proiect pentru clădirea Senatului

În procesul de cristalizare a doctrinei conservatoare, fondul de idei tradițional al conservatorilor a fost susținut și completat de junimiști. Evoluția în plan organizatoric a raporturilor dintre aripa tradițională a partidului și gruparea junimistă a fost sinuoasă, cunoscând apropieri, fuziuni, disensiuni, dar, în plan doctrinar, fondul era comun, junimiștilor revenindu-le chiar un rol important în definirea unor principii și concepte legate de problematica social-economică și politică, în funcție de noile necesități ale dezvoltării țării. Principalul obiectiv programatic al doctrinei conservatoare era asigurarea dezvoltării țării în conformitate cu interesele moșierimii. Conștienți de imperativul adaptării, adepții acestei doctrine vedeau modernizarea în spirit conservator, adică într-un ritm temporizat. Fiind adepții căii evolutive, urmăreau asigurarea unei dezvoltări lente a structurilor economice și social-politice, evitându-se zguduirile sociale. Adepți ai căii lente de dezvoltare a țării, ai unui ritm moderat, care să evite tulburările și zguduirile sociale, conservatorii îi acuzau pe liberali de a fi îndreptat țara pe o cale greșită, „revoluționară”, de a fi adoptat reforme și măsuri care nu corespundeau realității, de a fi forțat procesul de modernizare, imitând Apusul dezvoltat, preluând „forme” de civilizație occidentală pe care le-au altoit pe un „fond” subdezvoltat, rezultând o societate de tip hibrid, care putea fi readusă pe calea cea bună, tradițională, doar de către conservatori. Această cunoscută teorie a „formelor fără fond” era pentru Partidul Conservator o armă politică în disputa cu liberalii asupra direcțiilor, căilor și ritmului dezvoltării României moderne.

Denaturarea realității, exagerările determinate de interesele de partid sunt evidente. În dezvoltarea României moderne, datorită ritmului impus de necesități, au apărut în mod firesc contradicții, discrepanțe; acestea nu însemnau însă o incompatibilitate între „forme” și „fond”, ci o manifestare normală pentru o societate aflată în

plin proces de modernizare, care păstra încă destule componente ale vechiului, care nu avea o burghezie puternică, care trebuia să înfrunte presiunile economice și politice ale marilor puteri; era o societate în care nu se putea realiza un echilibru între cerințe și posibilități. Nu era vorba deci de o imitare, de o preluare a unor „forme" care nu corespundeau unor necesități interne. De fapt, ce se putea imita? Anglia, Franța, Germania, care se aflau în alt stadiu de dezvoltare, sau Rusia, care avea probleme mai grave? În mod firesc, țara parcurgea etape pe care le cunoscuseră toate țările capitaliste; după cucerirea independenței de stat, necesitatea consolidării economice și politice a impus un ritm rapid de dezvoltare; numai astfel erau posibile consolidarea și apărarea independenței politice, crearea premiselor pentru împlinirea idealului național, desăvârșirea unității de stat.

Prin urmare, ambele partide politice de guvernământ erau de acord cu modernizarea țării. PNL a acționat pentru dezvoltarea industriei, pentru afirmarea elementului național, pentru consolidarea independenței economice — condiție a unei adevărate independențe politice. Doctrina liberală și opera legislativă a partidului stau mărturie în acest sens. De cealaltă parte, conservatorii concepeau modernizarea ca un proces lent, care să nu afecteze structurile de bază, să nu le pericliteze pozițiile economice și politice. Ori de câte ori s-a pus problema unor transformări care amenințau echilibrul de forțe politico-economice interne, moșierimea și partidul său politic s-au opus cu înverșunare; poziția lui P. P. Carp în istorica ședință a Parlamentului din martie 1907, opoziția Partidului Conservator cu prilejul anunțării și dezbaterii reformelor în anii 1913—1914 o demonstrează cu prisosință. Se poate aprecia că această coparticipare la acțiunea de modernizare - în limitele în care s-a realizat - a fost impusă, fiind o încercare de adaptare la noile necesități ale unei societăți în plin efort de dezvoltare.

Și activitatea legislativă a Partidului Conservator demonstrează urmărirea cu maximă atenție a intereselor moșierimii; măsurile luate în lumea satelor (cele privind învoielile agricole, mărirea impozitelor, a jandarmeriei ș.a.), atitudinea față de capitalul străin, politica vamală sunt exemple edificatoare.

Construcția în sens modern s-a realizat într-o stare permanentă de confruntare; se poate vorbi de continuitate doar în privința activității de administrație a țării; menținerea unor legi votate de liberali după venirea la guvern a conservatorilor semnifică nu atât acordul cu prevederile acestora, cât mai ales imposibilitatea de a le schimba, având în vedere că acestea corespundeau unor necesități de dezvoltare a societății. Alternarea la guvernare, în condițiile confruntării, a celor două partide era o formă de manifestare a mecanismului politic - consecință a unui întreg complex de factori social-economici și politici - și nicidecum expresia unei identități de opțiuni, a unui pact, a unei înțelegeri între ele. Nu se poate deci accepta formula de „rotativă guvernamentală", înțeleasă ca rezultat al unui compromis între cele două partide politice. Oamenii politici liberali și conservatori nu concepeau o astfel de înțelegere, iar întreaga viață politică demonstrează (practic, toate schimbările de guvern s-au realizat în condiții de confruntare; unele înțelegeri de moment, precum cea de la 1907, dictate de conjuncturi politice interne sau externe, nu justifică desprinderea unei aprecieri generale privind „compromisul între cele două partide") că o astfel de „rotativă", în sensul arătat mai sus, nu a funcționat.

Guvernul Titu Maiorescu–Take Ionescu: Titu Maiorescu, președinte al Consiliului și ministru de Externe (centru); de la stânga la dreapta, sus: Alexandru Marghiloman (Finanțe), C. Dissescu (Culte și Instrucțiune Publică), Nicolae Xenopol (Comerț și Industrie), Take Ionescu (Interne); jos: Nicolae Filipescu (Domenii și Agricultură), generalul Constantin Hârjeu (Război), Mișu Cantacuzino (Justiție), Alexandru Bădărău (Lucrări publice)

Monarhia

La 10 mai 1866 urca pe tronul României Carol I, inaugurând cea mai lungă domnie din istoria țării: 48 de ani, 4 luni și 17 zile. Ideea aducerii prințului străin a fost exprimată - în memorii, broșuri etc. - încă din perioada cuprinsă între revoluțiile de la 1821 și 1848, fiind cu intensitate reluată, inclusiv în rapoartele diplomatice, în anii Războiului Crimeii. Mai multe rațiuni se aflau la baza acestei opțiuni. Liderii politici din Principatele Române sperau că, prin aducerea unui prinț străin dintr-o dinastie occidentală (erau excluse explicit Austria, Rusia și Turcia), vor putea fi stăvilite presiunile și pericolele ce veneau din partea imperiilor vecine, câștigându-se totodată sprijin din partea puterilor din vestul Europei. Erau date ca exemple Grecia și Belgia, care apelaseră la aceeași soluție.

Carol I de Hohenzollern

Aducerea unui prinţ străin avea şi menirea de a pune capăt disputelor dintre numeroasele familii boiereşti cu pretenţii la tron. Nu întâmplător, lui Carol I şi urmaşilor săi li s-a pus condiţia de a nu se înrudi cu familii autohtone. Evident, în afara raţiunilor politice, de stat, pentru aducerea prinţului străin existau şi motivaţii proprii grupărilor liberale, respectiv conservatoare.

La 10/22 mai 1866, Carol I de Hohenzollern-Sigmaringen a depus jurământul în faţa Parlamentului României. Perioada istorică cuprinsă între anii 1866 şi 1914 se caracterizează prin împliniri deosebite, dar şi prin anumite limite. Evident, pentru împliniri, ca şi pentru limite, răspunderea revine puterii politice, inclusiv factorului executiv. Constituţia de la 1866 rezerva domnitorului o poziţie puternică în cadrul sistemului politic; acestuia i se asigurau inviolabilitatea, titulatura puterii executive, iniţiativa legislativă, alături de Parlament, comanda supremă a armatei etc. Deşi Constituţia consacra sistemul de guvernare reprezentativ, ea favoriza în practica politică o poziţie forte pentru puterea executivă prin dreptul - deşi limitat - pe care îl avea domnitorul de a dizolva corpurile legiuitoare şi pe cel de a numi şi revoca miniştrii.

Încă din primii ani ai domniei, - ne referim la evenimentele din anii 1870—1871 -, în contextul instabilităţii guvernamentale şi al intensificării luptei dintre liberali şi conservatori pentru obţinerea dominaţiei în cadrul sistemului politic, Carol I, nemulţumit de prevederile constituţionale, — pe care le aprecia ca prea democratice în raport cu stadiul de dezvoltare a ţării -, dorind lărgirea prerogativelor sale, a încercat să modifice Constituţia, pentru a impune un regim autoritar, o domnie personală. În această acţiune a căutat sprijin la puterile garante, iar pe plan intern, la conservatori. Deşi nu şi-a atins obiectivul urmărit, - modificarea Constituţiei, impunerea unui regim de autoritate personală —, el şi-a consolidat substanţial poziţia politică.

Profitând de natura raporturilor dintre Partidul Naţional Liberal şi Partidul Conservator, profitând şi de tarele sistemului politic, Carol I s-a implicat direct în viaţa internă a partidelor politice, în special a Partidului Conservator. A întreţinut şi chiar a provocat disensiuni, uneori şi-a propus să le aplaneze, totul cu scopul de a-şi asigura o poziţie dominantă în viaţa politică. În acelaşi context, Carol I a sprijinit instituirea sistemului bipartid şi a unui „mecanism” de guvernare bazat pe alternarea la putere, în condiţiile confruntării, a Partidului Naţional Liberal şi a Partidului Conservator. S-a opus încercărilor de constituire a celui de-al treilea partid politic; a declarat de numeroase ori liderilor politici că trebuie menţinute doar două partide puternice. O dovedeşte şi atitudinea faţă de iniţiativele lui Gh. Panu, apoi ale lui Take Ionescu. Deşi ultimul a reuşit să organizeze şi să consolideze propriul partid, Partidul Conservator-Democrat, regele nu l-a acceptat la guvern decât într-o coaliţie a conservatorilor.

Scenă din marea defilare cu prilejul proclamării Regatului României (reconstituire)

Un capitol important din activitatea politică a lui Carol I priveşte politica externă. Adus pe tronul României cu scopul de a consolida poziţia ţării în concertul european şi mai ales în raport cu puterile vecine, Carol I şi-a asumat de la început priorităţi în desfăşurarea relaţiilor externe. Prestigiul şi poziţia sa în relaţiile internaţionale s-au consolidat după cucerirea independenţei de stat a României, proclamarea regatului, aderarea la Tripla Alianţă. Carol I s-a implicat în acţiunea de reînnoire a Tratatului de la 1883 şi apoi în cadrul evenimentelor din perioada războaielor balcanice. În judecarea acestei probleme trebuie avut în vedere şi faptul că la conducerea guvernului s-au aflat mari personalităţi politice, precum I. C. Brătianu, D. A. Sturdza, P. P. Carp, Lascăr Catargiu, Titu Maiorescu, I. I. C. Brătianu, iar la Ministerul de Externe oameni politici de mare valoare, precum Mihail Kogălniceanu şi Take Ionescu. De altfel, în această perioadă istorică, cele două partide de guvernământ - dincolo de confruntarea internă asupra modernizării ţării, dincolo de unele deosebiri de păreri privind tactica sau soluţiile imediate în politica externă - au promovat aceeaşi politică în relaţiile internaţionale ale României.

Viaţa politică demonstrează că factorul executiv putea adopta doar poziţia decisă de partidele politice. Această situaţie este cel mai convingător demonstrată de evenimentele petrecute după declanşarea Primului Război Mondial. La sfârşitul unei lungi domnii, în care îşi asumase largi prerogative în politica externă, în limitele menţionate deja, Carol I s-a văzut obligat să cedeze în faţa atitudinii liderilor politici din ambele partide de guvernământ, care au susţinut în Consiliul de Coroană de la Sinaia — cu o singură excepţie, P. P. Carp - necesitatea neutra-

Carol I pe câmpul de bătălie, reprezentare de epocă

lităţii României. Regele Carol I a suportat foarte greu situaţia creată prin declararea neutralităţii României.

În concluzie, este limpede că aducerea unui prinţ străin pe tronul ţării - conform dorinţelor exprimate de adunările ad-hoc - a favorizat consolidarea statului român şi o integrare mai rapidă în Europa vremii. La fel, este incontestabil că domnitorul, apoi regele Carol I avea calităţi deosebite: un om realist, metodic, cu multă răbdare şi cu spirit civic. Aceste trăsături sunt surprinse într-un portret realizat de Titu Maiorescu:

„... Tenacitatea principelui în urmărirea ţelului, răbdarea şi indulgenţa sa, înălţarea peste orice simţământ de răzbunare, neobosita regularitate în îndeplinirea zilnicelor datorii, lipsa de orice intrigi, de orice camarilă, de orice amestec în relaţiile private, exemplara viaţă casnică - toate aceste semne de caracter, în aşa contrast cu unele domnii precedente, erau prea intime prin natura lor pentru a produce un efect imediat în publicul cel mare”[23]. Şi I. G. Duca aprecia: „De altminteri, în genere vorbind, Regele Carol era o adevărată personalitate... Cu o răbdare neobişnuită, ştia să urmărească ani de-a rândul gândurile sale, la toate voinţele într-adevăr stăruitoare nu-şi manifesta niciodată pe faţă intenţiile. Când furtuna sufla peste capul său, ştia să-l aplece, ca să-l ridice însă mai semeţ de îndată ce cerul se însenina iarăşi. Un om care are aceste daruri, nu este orişicine, sau nu e o personalitate obişnuită. Dacă adăugăm la acestea o mare mândrie, un simţ al datoriei cum rar se întâlneşte şi o nobilă concepţie, nobil în cel mai înalt înţeles al cuvântului, a ceea ce datorează acestui Stat şi acestui popor, vom avea sinteza însuşirilor caracteristice ale Regelui Carol”[24].

Generalul I. Em. Florescu

Ion Gh. Duca

P. P. Carp

A demonstrat reale calităţi de om politic. A înţeles treptat - mai ales după criza din anii 1870-1871 - situaţia din ţară, poziţia şi interesele României în sud-estul continentului şi în Europa. Se considera român şi primul funcţionar al ţării. Este interesant, pentru completarea imaginii, portretul făcut de prinţul von Bülow: „Regele Carol era unul din cei mai buni oameni şi din cei mai înţelepţi domnitori pe care i-am întâlnit, şi eu am avut a face în viaţă cu mulţi suverani... [...] Tăria lui se întemeia pe răbdare, pe tenacitate, pe simţul datoriei ce dovedea chiar în amănunte, pe înalta concepţie [...] ce o avea despre menirea sa de Domnitor”[25].

Domnia lui Carol I a contribuit la stabilitatea politică a ţării, atât de necesară într-o perioadă de adânci transformări social-economice şi politice. Cu alte cuvinte, a răspuns obiectivelor iniţiale: stabilitate politică şi creşterea prestigiului european al ţării.

Viaţa parlamentară

Dezbaterile din Adunarea Deputaţilor şi din Senat, organizate în sesiuni de-a lungul a 4-5 luni, se caracterizează prin intensa confruntare de idei asupra destinului ţării. Mari personalităţi ale vieţii culturale şi politice ne-au lăsat ample şi valoroase discursuri asupra unor probleme fundamentale privind căile, mijloacele şi ritmul dezvoltării societăţii. Este suficient să îi amintim pe Mihail Kogălniceanu, Ion C. Brătianu, Titu Maiorescu, D. A. Sturdza, P. P. Carp, N. Iorga, Take Ionescu, I. Gh. Duca, I. I. C. Brătianu, V. Lascăr, P. S. Aurelian, Spiru Haret ş.a. Parlamentul a avut, de asemenea, un rol deosebit de important în viaţa politică prin exercitarea dreptului de control asupra puterii executive şi prin

23. T. Maiorescu, *Istoria politica a României sub domnia lui Carol I*, ed. S. Neagoe, Bucureşti, 1994, p. 113
24. I. G. Duca, *Amintiri politice*, I, München, 1981, p. 94
25. *Din viaţa Regelui Carol I. Mărturii*, Bucureşti, 1939, p. 320

urmărirea modului în care se aplicau legile ţării. O dovedesc sutele de interpelări ale deputaţilor şi senatorilor, în urma cărora unii miniştri au fost obligaţi să demisioneze, periclitând uneori soarta întregului guvern.

Din această perspectivă, se poate aprecia că activitatea Parlamentului - cu toate limitele, abuzurile şi slăbiciunile manifestate - a contribuit la democratizarea societăţii şi, totodată, la afirmarea ţării ca un factor de progres şi stabilitate în Europa vremii, îndeosebi în sud-estul continentului.

Spiru Haret

Petre S. Aurelian

România liberă, litografie alegorică de epocă

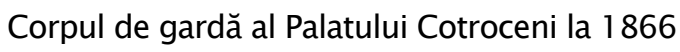

Take Ionescu

■ Politicianismul

Deşi regimul constituţional se baza pe principiul reprezentativităţii, participarea reală la viaţa politică a masei de alegători era mult limitată. La o populaţie de peste 6 milioane de locuitori, în anul 1901, votau 74.332 de cetăţeni; după alte calcule, din întreaga populaţie a ţării participau direct la vot pentru Adunarea Deputaţilor 93.250 de cetăţeni, adică 1,3%, iar pentru Senat doar 27.260 de cetăţeni, adică 0,34% din totalul populaţiei ţării. Un adevărat simulacru de manifestare a voinţei naţionale, pe baza căruia partidele politice îşi asumau răspunderea şi beneficiile reprezentării intereselor generale ale statului.

O altă trăsătură a vieţii politice, care exprimă manifestări politicianiste, este dată de încălcarea principiilor de funcţionare a regimului constituţional; este cazul depăşirii de către factorul executiv a prerogativelor sale şi al manierei de desfăşurare a alegerilor, în care partidul de la putere îşi asigura constant majoritatea parlamentară. Faptul era facilitat şi de nivelul politic scăzut al corpului electoral. Politicianismul îi caracteriza atât pe liberali, cât şi pe conservatori. După cum nota C. Bacalbaşa: „... regimul conservator, în ceea ce priveşte libertatea alegerilor, nu s-a deosebit de regimul liberal; alegerile s-au făcut după acelaşi model, tot de către administraţie, tot cu tendinţa de a da guvernului nu numai majorităţi, ci unanimităţi. Fără să fi degenerat în orgii electorale, este cert că şi sub conservatori alegerile au fost tot atât de puţin libere ca şi sub liberali”[26].

Corpul de gardă al Palatului Cotroceni la 1866

Implicarea administraţiei în politică decurgea atât din numirile realizate de către guvernul care lua puterea, cât şi din felul în care se recrutau funcţionarii; mulţi dintre ei se înscriau într-un partid sau altul numai pentru a primi funcţii odată cu schimbarea executivului. Existau însă şi situaţii când primarii - probabil şi alţi funcţionari - treceau în partidul care forma guvernul, pentru a-şi păstra funcţia. După cum subliniam mai sus, la discutarea politicianismului în România modernă trebuie avute în vedere trăsăturile regimului constituţional, ale vieţii politice. Aceasta nu înseamnă însă că tarele politicianiste se întâlnesc doar în ţările în care regimul constituţional parcurge primele etape. În fapt, politicianismul însoţeşte sistemul politic modern de la apariţia sa până în prezent.

---

26. C. Bacalbaşa, *Bucureştii de altădată*, II, Bucureşti, 1928, p. 183

7 Societatea şi economia. Procesul de modernizare

Orice analiză a perioadei trebuie să fie dominată de problematica modernizării, care implică o abordare complexă, multidisciplinară - istorică, economică, sociologică, politologică etc. De aceea şi răspunsul la întrebarea ce reprezintă modernizarea - în general sau în cazul României - devine dificil.

Clădirea Adunării Deputaţilor

Consideraţii generale

În ultimă instanţă, istoricii sunt datori cu o viziune de sinteză. Astfel, modernizarea devine o grilă de interpretare pentru transformările spectaculoase dintr-o anumită epocă istorică, aşa cum a fost evoluţia României de la 1859 — şi mai ales după 1878 — la 1914.

Înainte de a discuta trăsăturile modernizării României în aceste decenii, putem accepta că o posibilă definiţie nu poate exclude industrializarea, raţionalizarea, secularizarea şi birocratizarea. Din aceeaşi perspectivă, a metodologiei cercetării, putem accepta şi etapizarea procesului de modernizare a României, stabilită de istoricul german Lothar Maier[27]: 1829-1853; 1856-1875; 1878-1907; 1918-1938. În această etapizare, el acordă o mare importanţă unor evenimente externe şi interne, şi anume: pacea de la Adrianopol, Războiul Crimeii, Războiul de Independenţă, Răscoala de la 1907, Primul Război Mondial. O explicaţie suplimentară se impune pentru Răscoala de la 1907, considerată de autor ca momentul decisiv pentru radicalizarea programului liberal de reforme.

O problemă esenţială este cea care priveşte modul în care elita politică din România a perceput şi dirijat procesul de modernizare, de integrare a ţării în Europa vremii. Constituirea statului român modern şi apoi cucerirea independenţei de stat au obligat elita politică să analizeze contextul integrării în concertul statelor europene; modernizarea impunea adaptarea la cerinţele şi ritmul Europei dezvoltate. Şi trebuie subliniat că cei care făceau parte din elita politică studiaseră în mare proporţie - peste 75% - în vestul Europei, fiind, prin urmare, în contact direct cu „civilizaţia europeană". Cei responsabili de modernizarea ţării au înţeles, încă din perioada studiilor, că singura cale pentru români era dezvoltarea „în pas cu Europa".

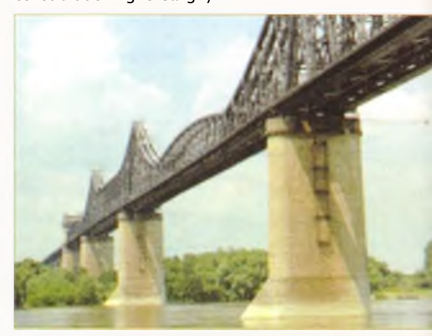

Casa de Depuneri şi Consemnaţiuni din Bucureşti

În acelaşi context, altă problemă esenţială este dacă partidele politice de guvernământ, Partidul Naţional Liberal şi Partidul Conservator, au avut o strategie pentru modernizarea ţării. Analiza vieţii politice demonstrează că ambele partide erau de acord cu modernizarea. Diferea însă optica asupra căilor şi mai ales a ritmului. Alternarea la guvernare în condiţiile confruntării a celor două partide a fost o formă de manifestare a mecanismului politic, rezultat al unui întreg complex de factori social-economici şi politici, şi nicidecum expresia unei identităţi de opţiuni asupra direcţiilor, căilor şi ritmului modernizării.

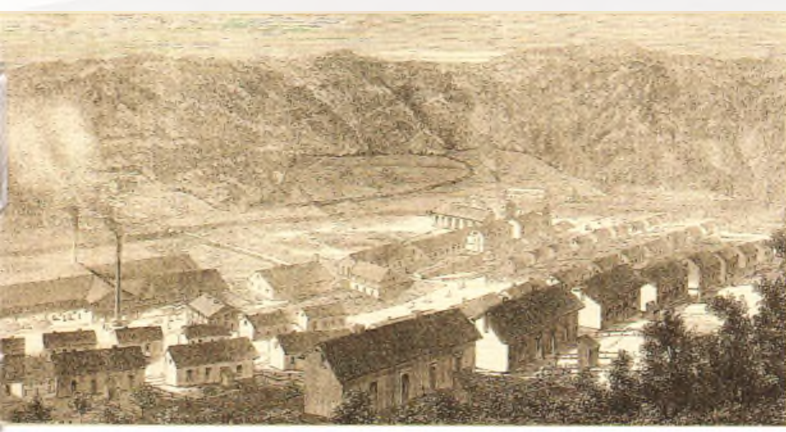
Încă din epocă, dar şi în perioadele care au urmat, s-au făcut aprecieri asupra a ceea ce am putea numi „cheia", „deviza", „paradigma" modernizării. De asemenea, a existat şi există o „critică" a procesului de modernizare a României la sfârşitul secolului al XIX-lea şi la începutul celui de-al XX-lea. Deviza liberalilor, „prin noi înşine", simboliza programul unei burghezii în plin proces de afirmare, conştientă că întărirea forţei sale politice depindea de consolidarea întregii economii, obiectiv realizabil, în primul rând, prin eforturi proprii.

În procesul de cristalizare a doctrinei conservatoare, fondul tradiţional de idei al conservatorilor a fost susţinut şi completat de către junimişti. Evoluţia în plan organizatoric a raporturilor dintre aripa tradiţională a partidului şi gruparea junimistă

Podul de la Cernavodă, construit de Anghel Saligny

27. L. Maier, *Vom Frieden von Adrianopel bis zur Thronbesteigung Carols II. 1829-1930. Stadien der Modernisie-rung Rumäniens, in Rumänien im Brennpunkt. Sprache und Politik, Identität und Ideologie im Wandel*, ed. Krista Zach, München, 1998

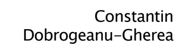

Uzinele metalurgice de la Anina, din Banat

a fost sinuoasă, cunoscând apropieri, fuziuni, disensiuni. În plan doctrinar însă, fondul este comun, junimiștii având un rol important în definirea unor principii și concepte asupra problematicii social-economice și politice, în funcție de noile necesități ale dezvoltării țării. Adepți ai căii evolutive, conservatorii au susținut o dezvoltare lentă a structurilor economice și social-politice, evitându-se zguduirile sociale.

În această confruntare raportul de forțe a evoluat lent, dar consecvent în favoarea Partidului Național Liberal, care, odată cu întărirea pozițiilor economice și politice ale burgheziei, odată cu evoluția raportului de forțe din cadrul partidului în favoarea tinerilor liberali, în frunte cu I. I. C. Brătianu, va forța introducerea noilor reforme. Anunțarea acestora în toamna anului 1914 și convocarea Constituantei semnificau victoria liberalilor.

După cum este știut, acest proces a cunoscut o intensă „critică". Primii implicați - cronologic - au fost junimiștii și, evident, Partidul Conservator; adepți ai căii lente de dezvoltare, ai unui ritm moderat, conservatorii îi acuzau pe liberali că au îndreptat țara pe o cale greșită, revoluționară, de a fi adoptat reforme și măsuri care nu corespundeau realității, au forțat procesul de modernizare, imitând Apusul, preluând „forme" ale civilizației occidentale, pe care le-au altoit pe un „fond" subdezvoltat, rezultând o societate de tip hibrid, care putea fi adusă pe calea cea bună, tradițională, doar de către conservatori. După cum observă L. Maier[28], teoria „formelor fără fond" corespunde exact formulei lui John Kenneth Galbraith, a „modernizării simbolice". În dezvoltarea României moderne au apărut, evident, datorită ritmului impus de necesități, contradicții, discrepanțe. Acestea

Constantin Dobrogeanu-Gherea

nu constituiau însă o incompatibilitate între „forme" și „fond", ci o manifestare firească pentru o societate aflată în plin proces de modernizare, care păstra încă destule componente ale vechiului regim, care nu avea o burghezie puternică și trebuia să înfrunte presiunile economice și politice ale marilor puteri; era o societate în care nu se putea realiza un echilibru permanent între cerințe și posibilități.

Eugen Lovinescu

Ștefan Zeletin (Motăș)

Dinspre stânga, critica cea mai structurată a aparținut lui C. Dobrogeanu-Gherea. El considera că România, situată în zona subdezvoltată a Europei, intrase sub influența țărilor avansate economic, cursul ei istoric fiind determinat decisiv de această conectare la capitalismul occidental. Ca urmare, relațiile social-economice erau transformate odată cu impunerea sistemului capitalist de tip occidental. Într-o anumită măsură, Dobrogeanu-Gherea se apropie de teoria junimistă; crede că evoluția social-economică va duce inevitabil la dezvoltarea „fondului", inclusiv în sfera industriei, contribuind, treptat, la o „armonizare" între „formele" civilizației occidentale - reprezentate mai ales de instituții — și „fondul" vieții economice. Pentru C. Dobrogeanu-Gherea modernizarea însemna industrializare, privită în termeni de „a fi sau a nu fi" pentru existența României.

Dintre „criticii" modernizării României, care au scris în perioada interbelică, trebuie menționați Ștefan Zeletin și E. Lovinescu. În lucrarea sa *Burghezia română. Origina și rolul ei istoric* (1925) și, într-o anumită măsură, în *Neoliberalismul* (1927), Ștefan Zeletin încearcă să demonstreze că economia românească a refăcut etapele parcurse de economia statelor din Occident. Diferența este de ordin cronologic, existând un decalaj de un secol, un secol și jumătate între Vestul și Estul Europei. După Tratatul de la Adrianopol (1829), economia Principatelor Române a fost conectată la cea occidentală, ceea ce a declanșat procesul de modernizare; deși factorul extern este esențial, autorul consideră că un rol important a revenit burgheziei române, aflată

28. Ibidem, p. 24

în plin proces de consolidare. Pentru Lovinescu, factorul fundamental al procesului de modernizare îl constituie influenţa ideilor din Apus. Grila de interpretare trebuie deci să privească modernizarea ca o „revoluţie de sus în jos”.

Batoză

O ultimă problemă priveşte „metodologia” prezentării şi interpretării datelor privind procesul de modernizare. Este necesară o viziune echilibrată, nuanţată, care să nu exagereze împlinirile, dar nici limitele. Pe lângă evitarea supralicitării (într-o direcţie sau alta), sunt necesare comparaţii cu alte state europene, inclusiv din aceeaşi zonă geografică; numai astfel putem oferi o imagine credibilă asupra modernizării României. Din aceeaşi perspectivă - a metodei - se impune clarificarea problemei costurilor, beneficiarilor şi a sacrificaţilor (perdanţilor) modernizării. În privinţa costurilor modernizării, este ştiut că acestea erau susţinute din exporturi; agricultura a contribuit la exportul ţării cu un procent care a evoluat între 85 şi 95%. Ca urmare, în privinţa costurilor este limpede că modernizarea a fost susţinută de agricultură. Deşi ţăranii au contribuit la susţinerea costurilor modernizării, principalii beneficiari au fost locuitorii oraşelor, mai ales cei din clasa conducătoare şi apoi cei din clasa de mijloc. Lumea satului s-a schimbat nesemnificativ în secolul al XIX-lea. Deşi s-au construit căi ferate, gări, depozite şi antrepozite, şosele etc., viaţa ţăranilor de la 1914 nu diferea radical de cea a strămoşilor din perioada domniilor regulamentare. Pentru ţărani, modernizarea a însemnat o viaţă mai bună „pentru domnii de la oraş” şi pentru cei puţini de la sate care puteau „migra” în mediul urban.

Trăsături ale modernizării

Stabilirea unor trăsături ale modernizării este, evident, o problemă dificilă şi riscantă. Se impun comparaţii cu perioadele istorice dinainte şi de după, cu alte state, găsirea unor elemente specifice. Din această perspectivă, considerăm că trăsăturile modernizării României sunt: *interdependenţa naţional/ modernizare, intervenţia statului, evoluţia raportului industrie/ agricultură- „cheie” a direcţiei modernizării, ritmul accelerat, confruntarea cu presiunile externe.*

Interdependenţa naţional/ modernizare

Pentru epoca modernă, această trăsătură a procesului de modernizare a României îşi găseşte cea mai înaltă expresie în programul Revoluţiei Române de la 1848. Obiectivele stabilite atunci au călăuzit mersul naţiunii române până la Marea Unire. Constituirea statului român modern, cucerirea independenţei de stat, intensificarea luptei naţionale a românilor din provinciile aflate sub dominaţie străină marchează o nouă etapă în manifestarea interdependenţei naţional/ modernizare. Politica de reforme a domnitorului Al. I. Cuza a creat cadrul necesar modernizării, care a fost completat prin adoptarea Constituţiei de la 1866, iar cucerirea independenţei de stat a asigurat condiţii pentru consolidarea sistemului politico-instituţional, pentru promovarea unei politici interne şi externe favorabile accelerării procesului de modernizare.

Cantină populară

Modernizarea statului român s-a făcut, aşadar, sub semnul naţionalului, al imperativului integrării în Europa şi în lumea dezvoltată, al asigurării, în final, a premiselor desăvârşirii unităţii de stat. Acest proces complex impunea adaptarea la cerinţele şi la ritmul Europei dezvoltate. Adaptarea la exigenţele societăţii moderne, imperativul reducerii decalajului faţă de ţările dezvoltate cereau eforturi sporite pentru impunerea unui înalt ritm de dezvoltare. Asigurarea unui ritm alert procesului de modernizare întâmpina, pe lângă dificultăţile interne, - lipsa capitalurilor, a resurselor, a forţei de muncă specializate etc. -, şi importante obstacole externe. Căci, deşi Unirea de la 1859 şi cucerirea independenţei de stat au însemnat o schimbare fundamentală pentru poziţia statului român în Europa şi în lume, modernizarea ţării depindea în mare măsură de raporturile cu exteriorul; puterile europene nu renunţaseră la politica lor de satisfacere a propriilor interese economice şi politice, de asigurare a sferelor de influenţă economică şi politică.

Cercurile politice din România erau preocupate ca modernizarea țării să se realizeze limitând cât mai mult posibil presiunile și ingerințele străine. În anii care au precedat izbucnirea Primului Război Mondial, interdependența național/modernizare cunoaște cote maxime de manifestare, oamenii politici români fiind tot mai intens preocupați de finalizarea condițiilor pentru împlinirea idealului național. Manifestarea interdependenței național/modernizare în acești ani - ca de altfel în întreaga perioadă aflată în atenția noastră — este confirmată și de preocuparea românilor de dincolo de Carpați pentru modernizarea României, pentru integrarea statului român în Europa și împlinirea idealului național.

Statuia lui Alexandru Ioan Cuza din Iași

Intervenția statului

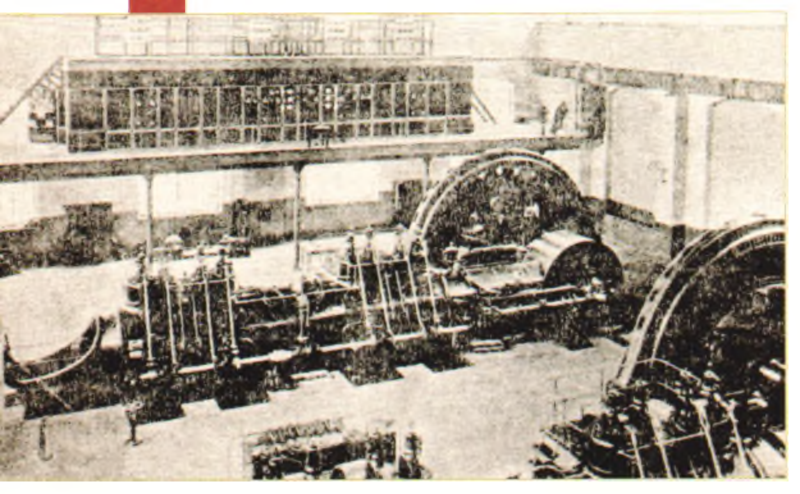
O trăsătură a țărilor care au pășit mai târziu pe calea modernizării era *intervenția statului*; statul era obligat să substituie incoerența și lipsurile economiei de schimb, slaba forță economică a întreprinzătorilor, să corijeze neajunsurile unei economii în plin proces de transformare. Rolul statului s-a manifestat în trei direcții: *secularizarea* (etatizarea); *crearea instituțiilor moderne* (birocratizarea); implicarea în viața economică. Pentru secularizare, cea mai importantă măsură a fost legea din decembrie 1863, prin care 25,26% din teritoriul țării reintra în proprietatea statului. În afara semnificațiilor sale politice, de afirmare a voinței de independență națională, legea crea condiții pentru urgentarea reformei agrare. Procesul de organizare a instituțiilor moderne a fost declanșat în timpul domniei lui Al. I. Cuza prin legislația privind contabilitatea, consiliile județene, comunele, pensiile, justiția, armata, instrucțiunea publică ș.a. Legea rurală din 1864 a stabilit noul statut juridic al proprietății și al forței de muncă. Tot Legea rurală a asigurat juridic libertatea persoanei și a muncii, creând condiții pentru vânzarea liberă a forței de muncă salariate. Totodată, desființarea monopolurilor marilor proprietari — prevăzută în Legea rurală și în Constituția de la 1866 - a contribuit decisiv la înlăturarea piedicilor din calea producției și a schimbului.

În perioada următoare au fost adoptate o serie de măsuri în scopul modernizării instituționale: crearea sistemului monetar național (1867); introducerea sistemului zecimal metric (din 1864 și aplicată de la 1 ianuarie 1866), urmată de aderarea la Convenția internațională a metrului (1881); Legea asupra mărcilor de fabrică și comerț (1879); Codul de comerț (1886); Legea brevetelor de invențiune (1906) ș.a. În același context al modernizării instituționale, au fost înființate și reorganizate instituții centrale și locale. Organizarea ministerelor - ca instituții moderne - a fost inițiată în timpul domniei lui Al. I. Cuza, fiind completată printr-o serie de legi și modificări până la Primul Război Mondial.

Banca Agricolă, 1894

O atenție specială s-a acordat bisericii ortodoxe. Prin secularizarea averilor mănăstirești și atitudinea fermă față de patriarhia din Constantinopol, Al. I. Cuza a deschis calea spre autocefalia Bisericii Ortodoxe Române. În aprilie 1885 - în noile condiții create de cucerirea și recunoașterea independenței de stat - tratativele cu patriarhia din Constantinopol au fost încununate de succes. Tomosul de autocefalie, semnat de patriarh și de 10 mitropoliți, a fost trimis la București, concomitent cu informarea celorlalte patriarhii și biserici autocefale. După proclamarea

Biserica Sf. Gheorghe din București

Termocentrala cu gaz de la Reşiţa, dată in exploatare la sf. sec. XIX

ţărănimii. Faptul că în preajma Primului Război Mondial România avea deja o industrie, iar Parlamentul urma a dezbate o nouă reformă agrară, însoţită de una electorală, demonstrează paşii importanţi parcurşi de societatea românească pe drumul modernizării; direcţia susţinută de către liberali se dovedise mai apropiată de necesităţile social-economice ale ţării.

România de celelalte ţări din sud-estul Europei, pe care, de altfel, le depăşea ca suprafaţă şi populaţie. Pentru comparaţie, un exemplu este edificator: volumul şi valoarea comerţului exterior al României era mai mare, în anul 1913, decât volumul şi valoarea comerţului exterior al Serbiei, Bulgariei şi Greciei la un loc. De asemenea, reţeaua de transport - în special feroviar — se realizase cu peste un deceniu mai devreme. Şi alţi

regatului, în martie 1881, era un nou act politic care contribuia la consolidarea independenţei şi poziţiei ţării în Europa.

Implicarea statului în viaţa economică a fost una dintre problemele esenţiale ale confruntării dintre liberali şi conservatori asupra direcţiilor, căilor şi ritmului modernizării societăţii. Statul s-a implicat în viaţa economică prin întreaga legislaţie adoptată în aceste decenii (în primul rând prin Legea de încurajare a industriei din 1887), prin construirea căilor ferate, a gărilor, porturilor, prin înfiinţarea monopolurilor ş.a.

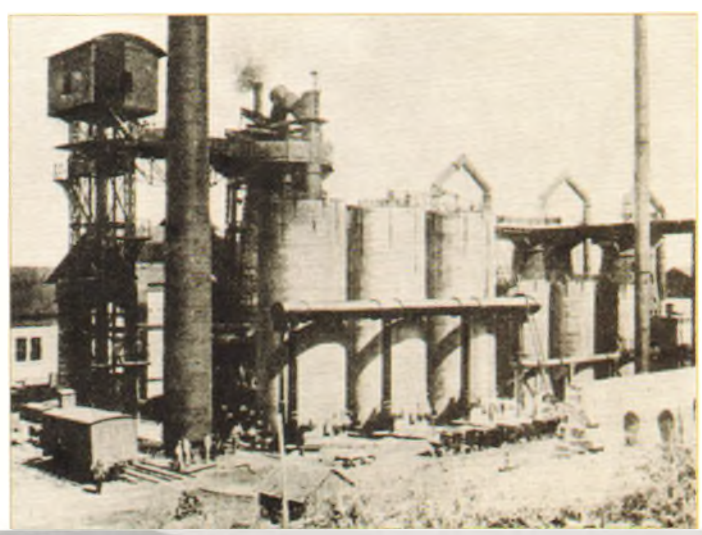
Raportul industrie/agricultură - „cheie" a direcţiei modernizării

Modernizarea a însemnat - în principal - industrializarea ţării, proces deosebit de complex, care impunea existenţa capitalurilor, a forţei de muncă specializate, a unei politici de protecţie şi încurajare, a unei politici vamale adecvate etc. În jurul problemei industrializării şi a raportului industrie/agricultură, s-a desfăşurat o amplă confruntare de idei, antrenând nu doar principalele partide politice, ci şi un mare număr de intelectuali, încadraţi sau nu politic; s-ar putea aprecia că întreaga confruntare asupra modernizării României avea în centrul său problema raportului industrie/agricultură. În condiţiile în care s-a realizat industrializarea - resurse financiare limitate; insuficienţa forţei de muncă de înaltă calificare; interesul posesorilor de capital pentru ramuri cu profit imediat; concurenţa străină ş.a. — a fost necesară intervenţia statului, s-au impus încurajarea şi protecţia, care au avut repercusiuni asupra agriculturii, asupra nivelului de trai al

Portul Giurgiu

Ritmul accelerat

Unii observatori străini numeau România-la începutul secolului al XX-lea - „Belgia Orientului" sau „Japonia europeană". Faptul nu era întâmplător. Ritmul modernizării detaşase

Furnalele de la Hunedoara

parametri economici confirmă ritmul accelerat. Dacă la 1862 existau doar 45 de întreprinderi industriale, în anul 1901 numărul acestora se apropia de 2.000. Producţia de petrol a crescut de la 1866 la 1906 cu 8.400%, iar cea de zahăr cu peste 4.500%. Dacă la 1894 existau 177 de posturi telefonice, la 1913 numărul acestora se apropia de 18.000. La fel de concludente sunt datele privind bugetul ţării, între 1864 şi 1914 veniturile au crescut de la 60,1 milioane de lei la 608,5 milioane, iar cheltuielile de la 62,3 milioane de lei la 512,2 milioane.

Întreaga statistică economico-socială demonstrează că România a înregistrat în perioada 1866-1914 un ritm accelerat de dezvoltare. România de la 1914 diferea radical de ţara pe

Prima locomotivă fabricată în România
Reşiţa (1872)

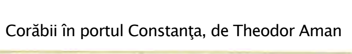
care o găsise Carol I în 1866. Dacă la venirea pe tron prinţul trebuia să parcurgă distanţa Bucureşti-Iaşi în aproximativ 60 de ore, la sfârşitul domniei existau legătură feroviară directă, automobil, telefon etc. Ritmul accelerat al modernizării a contribuit la reducerea decalajului faţă de ţările occidentale, contribuind la integrarea ţării în Europa vremii.

Confruntarea cu presiunile străine

Analiza raportului dintre factorii interni şi cei externi este necesară pentru studierea istoriei oricărui popor şi cu atât mai mult - din motive lesne de înţeles - pentru popoarele mici şi mijlocii, cu deosebire pentru acele ţări situate în zone geopolitice disputate. Este şi situaţia statului român în aceste decenii (şi nu numai). După realizarea şi consolidarea unirii, dar şi după cucerirea independenţei de stat, în efortul de modernizare, de integrare în Europa, România s-a confruntat în continuare cu mari presiuni economice şi politice, chiar cu pericolul unor agresiuni militare. Austro-Ungaria urmărea satisfacerea propriilor interese în problema Dunării şi obţinerea de garanţii pentru temporizarea mişcării naţionale a românilor din imperiu.

Periculoase şi păgubitoare au continuat să fie presiunile şi ingerinţele de natură economică; având în vedere stadiul de dezvoltare a economiei României, confruntarea era, evident, inegală. Şi nu de puţine ori, pentru satisfacerea unor interese economice erau folosite „armele" politice. Afacerea Stroussberg reprezintă un exemplu concludent. Pe aceeaşi linie se înscrie şi războiul vamal dintre România şi Austro-Ungaria. Presiunile economice se accentuau în momentele de criză, când dificultăţile României atingeau cote maxime. Referindu-se la încercările marilor puteri de a impune interesele unor companii industriale, Vintilă I. C. Brătianu declara în Adunarea Deputaţilor, la 30 martie 1913: „Noi suntem mai corecţi faţă de aceste capitaluri, fiindcă le spunem că nu pot trăi cu folos în ţara aceasta sub regim ca acel din Turcia. Ele ca să propăşească trebuie să găsească un regim european, nu un regim de colonii africane şi asiatice, ci acelaşi regim sub care ele trăiesc în ţările lor"[29]. Factorii politici de la Bucureşti au acţionat pentru prevenirea şi limitarea acestor presiuni, urmărind cu perseverenţă menţinerea României pe drumul deschis de Unire şi Independenţă, în vederea împlinirii idealului naţional.

Aşadar, o perspectivă necesară pentru înţelegerea modului în care s-a desfăşurat modernizarea ţării este cea a raportului dintre factorii interni şi cei externi; presiunile externe nu trebuie exagerate, prezentate ca explicaţii şi motivaţii ale neîmplinirilor din viaţa socială, economică, dar nici diminuate, pentru că, aşa cum s-a putut constata, ele au influenţat şi în această perioadă istoria românilor.

Corăbii în portul Constanţa, de Theodor Aman

Vedere asupra Bucureştilor în 1858, pictură de Amadeo Preziosi

29. Vintilă I. C. Brătianu, *Scrieri şi cuvântări*, III, Bucureşti, 1940, p. 177

Populaţia

Între Unirea de la 1859 şi anul 1914, principalele repere în procesul demografic sunt următoarele: 1860- 3.917.541 de locuitori[30]; 1866 - 4.115.000 de locuitori[31]; 1877 - 4.479.813 de locuitori[32]; 1899 - 5.956.690 de locuitori[33]; 1912 -7.160.682 de locuitori[34]. Densitatea populaţiei a evoluat de la 33 de locuitori/ km² în anul 1859 la 45,3 locuitori/km² în anul 1899[35]. Raportat la Europa, densitatea populaţiei României, de 50 de locuitori/km² în anul 1906, era mai mică decât cea a Vestului Europei (63 de locuitori/km²), dar mai mare decât media continentală (41,6 locuitori/ km²) şi aproape dublă faţă de cea a Europei Orientale (27,4 locuitori/km²)[36].

După mediu, populaţia a evoluat astfel: 1859/1860[37]: urbană 17,6%, rurală 82,4%; 1899[38]: urbană 18,8%, rurală 81,2%.

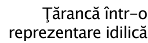
În cele patru decenii, populaţia urbană a crescut cu aproximativ 90%, iar cea rurală cu aproximativ 46%. De fapt, sporul natural a fost mai mare la sate. Creşterea populaţiei oraşelor cu aproximativ 500.000 de locuitori se explică prin: 65.000 locuitori - excedent natural; 250.000 - imigrări din ţări străine; 185.000 - locuitori de la ţară care s-au aşezat la oraşe[39].

Datele statistice indică o creştere a natalităţii, o uşoară scădere a mortalităţii şi, ca urmare, un spor natural al populaţiei semnificativ. După Unirea de la 1859, natalitatea era de 30-32 (la mia de locuitori), mortalitatea de 26—27 (la mia de locuitori), iar sporul natural de 4—5 (la mia de locuitori)[40]. Conform recensământului din anul 1899, situaţia se prezenta astfel[41]: natalitatea 39,7‰; mortalitatea 26,5‰; sporul natural 13,2‰.

În privinţa natalităţii, situaţia din Europa, la sfârşitul secolului al XIX-lea, era următoarea[42] (media 1896—1900; născuţi la mia de locuitori): Rusia - 49,4; Bulgaria - 41,2; Serbia - 40,3; România - 40,2; Ungaria - 39,7; Austria - 37,0; Germania - 36,0; Spania - 34,6; Italia - 33,9; Olanda - 32,2; Franţa - 22,2 ş.a.

Şi la mortalitate, România se situa în partea superioară a „clasamentului" european. Între anii 1891 şi 1895, situaţia se prezenta astfel[43] (morţi la mia de locuitori): Rusia europeană (fără Polonia) — 36,0; Ungaria - 31,1; România - 30,6; Serbia - 29,3; Bulgaria - 28,2; Austria - 27,9; Italia - 25,6; Germania - 23,3; Franţa — 22,3; Suedia - 16,6 ş.a.

Un fapt care explică nivelul ridicat al mortalităţii în aceste decenii îl reprezintă mortalitatea infantilă. Pentru perioada 1880—1895, din 100 de copii născuţi vii, au decedat până la un an între 19 şi 22[44].

Ţărancă într-o reprezentare idilică

Nuntă în Ţara Românească

Structura populaţiei după vârstă era următoarea în anul 1899[45] (la mia de locuitori): 401 (până la 15 ani); 386 (între 15 şi 40 de ani); 160 (grupa 41-60 de ani); 53 (peste 60 de ani). Prin comparaţie cu alte state[46], România avea o populaţie foarte tânără; la grupa de vârstă 0—15 ani, cu 40,1%, era depăşită doar de Serbia, care în anul 1900 avea un procent de 41,9%; la grupa de vârstă 15—40 de ani, cu 38,6%, era depăşită de SUA, Elveţia, Marea Britanie, Belgia, Serbia, Germania, Franţa. Totodată, avea cel mai mic procent de locuitori peste 60 de ani, 5,3%, faţă de Franţa - 12,5, Suedia - 11,9, Norvegia - 11,0, Irlanda -10,9, Danemarca— 9,9, Belgia - 9,6, Bulgaria - 8,6 ş.a.

Ştiinţa de carte şi învăţământul constituie, fără îndoială, un reper important pentru urmărirea procesului de modernizare a ţării şi, în acelaşi timp, de raportare la celelalte ţări europene. Conform recensământului din anul 1899, structura populaţiei după ştiinţa de carte, de la 7 ani în sus, era următoarea[47]: ştiutori de carte — 22%; analfabeţi - 78%. Pe medii, situaţia diferea radical: urban - 49,4% ştiutori de carte; 50,6% analfabeţi; rural - 15,2% ştiutori de carte; 84,1% analfabeţi.

Căruţaş ţigan

30. *Bréviaire Statistique*, Institutul Central de Statistică, Bucureşti, 1940, p. 9
31. L. Colescu, *Progresele economice ale României îndeplinite sub Domnia M.S. Regelui Carol I (1866-1906)*. Tablouri figurative şi notiţe explicative de Dr. L Colescu, Şeful Serviciului Statisticei Generale, Bucureşti, 1907, p. 6 (în continuare: *Progresele economice)*
32. *Bréviaire Statistique*, p. 9
33. Colescu, *Progresele economice*, p. 48
34. *Bréviaire Statistique*, p. 9
35. L. Colescu, *Analiza rezultatelor recensământului general al Populaţiei României de la 1899*, Bucureşti, 1944, p. 40 (în continuare: *Analiza rezultatelor)*
36. Colescu, Progresele economice, p. 48
37. D. Berindei, *Societatea românească în vremea lui Carol I (1866-1876)*, Bucureşti, 1992, p. 74 (în continuare: Societatea românească)
38. Colescu, *Analiza rezultatelor*, p. 44-45
39. Ibidem, p. 38
40. Ibidem, p. 6; vezi şi Berindei, *Societatea românească*, p. 79
41. Colescu, *Analiza rezultatelor*, p. 26; vezi şi idem, *Mişcarea populaţiei României în anii 1904 şi 1905...*, p. XXVII
42. Colescu, *Mişcarea populaţiei României în anii 1904 şi 1905*, Bucureşti, 1915, p. XXVII
43. Colescu, *Mişcarea populaţiei României în 1895*, Bucureşti, 1899, p. XXI
44. Ibidem, p. XXVII
45. Colescu, *Analiza rezultatelor*, p. 65
46. Ibidem
47. Ibidem, p. 109

Conform recensământului din anul 1899, structura populației după religie în România era următoarea[48]:

Din 100 de locuitori sunt de religie:			
Ortodoxă 91,5	Mozaică 4,5	Catolică 2,5	Protestantă 0,4
Mahometană 0,7	Armeană 0,1	Lipoveană 0,3	

Prin urmare, majoritatea covârșitoare a populației țării era formată din ortodocși; în comunele rurale, procentul acestora era de 95,9%, iar în cele urbane de 72,5%[49].

A doua religie după cea ortodoxă era cea mozaică. Din acest punct de vedere, România se afla între primele țări ale Europei[50]: 45,0‰ (1899), față de Austria (46,8 în 1900), Ungaria (44,2 în 1900), Rusia (40,6 în 1897), Olanda (24,0 în 1899), Germania (10,4 în 1900), Bulgaria (9,0 în 1900), Elveția (3,9) ș.a.

În strânsă legătură cu religia este și componenta etnică. Pornind de la datele avute la dispoziție, ne oprim mai întâi la structura populației după cetățenie. La 1899, situația era următoarea: din 100 de locuitori, 92% erau cetățeni români, 3,2% supuși străini și 4,7% străini de protecție română[51].

Structura populației, conform recensământului din 1899[52]:

Cetățenia		Moldova	Muntenia	Oltenia	Dobrogea	România
Români		1.606.470	2.487.960	1.149.124	245.742	5.489.296
Supuși străini	austro-ungari	24.529	62.302	14.160	3.117	104.108
	germani	1.352	4.975	910	399	7.736
	bulgari	1.001	4.618	1.240	1.105	7.964
	francezi	330	1.049	65	120	1.564
	greci	4.808	9.871	1.159	4.219	20.057
	italieni	1.818	4.024	1.396	1.603	8.841
	ruși	1.694	1.131	37	1.339	4.201
	sârbi	197	1.117	2.616	59	3.989
	turci	2.632	10.843	3.540	5.974	22.989
	din alte state	309	1.019	78	220	1.626
	evrei	2.510	2.383	694	272	5.859
evrei de protecție română		193.282	58.142	4.187	877	256.488
alți străini de protecție română		7.190	10.083	2.037	2.762	22.072
Total		1.848.122	2.659.517	1.181.243	267.808	5.956.690

Tramvai cu cai în București

De reținut că în cifra austro-ungarilor „au fost cuprinși și românii din Transilvania, Bucovina etc., cetățeni ai monarhiei dualiste care s-au aflat locuind în țară. Tot astfel, în numărul turcilor au intrat românii macedoneni, supuși ai imperiului otoman care s-au găsit stabiliți aici"[53].

După cum reiese din tabel, din categoria „străini de protecție română" făceau parte 256.488 de evrei și 22.072 de străini de altă naționalitate, ceea ce reprezenta 47 la mia de locuitori.

Transformări sociale

Procesul de modernizare s-a reflectat puternic în structura societății, având consecințe pentru fiecare clasă sau pătură socială; mutațiile petrecute în acești ani reflectă într-o mare măsură trăsăturile specifice ale modernizării și mai ales ritmul acesteia. Luând în considerare două criterii (ocupațiile și veniturile), am ajuns la următoarea structură ierarhică a societății românești la sfârșitul secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea: țărănimea, clasa de mijloc, muncitorii salariați, marii proprietari (funciari, din industrie, bănci, comerț ș.a.).

Conform tuturor statisticilor - de natură economică sau electorală - *țărănimea* reprezenta peste 80% din populația țării. Reforma agrară din 1864 i-a transformat pe țărani în proprietari ai pământului, fapt cu urmări deosebit de importante pentru dezvoltarea economiei capitaliste în România. Dar, după trei decenii de la reformă, statistica arăta că aproximativ 300.000 de țărani aveau sub 2 ha de pământ, iar alți 300.000

Domnișoară din familie avută

nu aveau pământ deloc. Erau, ca urmare, dependenți de sistemul învoielilor agricole, al cămătăriei etc. Dacă luăm în calcul doar aceste date, trebuie să constatăm că aproximativ o treime din populația țării (600.000 de capi de familie, la care se adaugă cel puțin 3—4 membri de familie) avea un nivel de trai foarte scăzut și nu beneficia de avantajele modernizării. Din această perspectivă, cum am mai subliniat, țăranii asigurau costurile modernizării și erau perdanții acesteia. Au beneficiat de modernizare doar țăranii înstăriți, având proprietăți de peste 10 ha, care, după venituri, trebuie incluși în „clasa de mijloc". Pentru cei mai mulți dintre țărani - chiar cu proprietăți de peste 10 ha, dar care în condiții de secetă sau creștere a impozitelor ajungeau în pragul falimentului - modernizarea însemna un trai mai bun pentru „domnii de la oraș" sau pentru cei care reușeau să „migreze" de la sat la oraș. Abia reformele - agrară și electorală - de după Primul Război Mondial au schimbat radical statutul țărănimii în societatea românească.

48. Ibidem, p. 84
49. Ibidem, p. 85–90
50. Ibidem, p. 88
51. Ibidem, p. 95
52. Ibidem, p. 93
53. Ibidem, p. 94–95

Tânăr din familie avută

„Clasa de mijloc” constituită treptat, o dată cu transformările declanşate de Tratatul de la Adrianopol, cunoaşte în aceste decenii cele mai semnificative mutaţii, ca efecte directe ale modernizării. Ancheta industrială din 1901-1902 indică peste 61.000 de întreprinderi, incluse la „industria mică” (meşteşugărească) şi industrii speciale (mori, fierăstraie, pive etc.), ceea ce înseamnă un număr egal de patroni, reprezentanţi autentici ai „clasei mijlocii”. Conform aceleiaşi anchete, în „industria mare” lucrau aproape 2.400 de persoane în sectoarele administrativ şi tehnic, având deci venituri la nivelul „clasei de mijloc”; trebuie incluşi şi meseriaşii ambulanţi, cei din sfera serviciilor, din lumea satului, care nu au fost recenzaţi în anchetă.

Un segment al „clasei de mijloc” îl constituie profesiunile libere. O statistică de la începutul secolului al XX-lea a plătitorilor de „patentă” cuprindea 1.325 de avocaţi. Se adăugau profesorii, învăţătorii, medicii şi funcţionarii din administraţia publică; aceştia din urmă depăşeau 100.000 de persoane; jumătate dintre ei aveau salarii care-i plasau în „clasa de mijloc”, ceilalţi fiind mai aproape - prin venituri - de muncitorii salariaţi. La sate, „clasa de mijloc” era formată din ţăranii care posedau 10—50 ha de pământ, negustori, preoţi, învăţători. O categorie aparte este cea a arendaşilor; prin venituri, majoritatea lor trebuie cuprinşi în „clasa de mijloc”; exista însă o pătură care se apropia - ca putere economică — de cea a marilor proprietari.

Perioada relativ scurtă de timp, dezechilibrul dintre necesităţile şi posibilităţile de dezvoltare ale societăţii nu au permis consolidarea unei veritabile clase prin număr - peste 250.000 de persoane - tindea să devină o clasă a societăţii; pentru că, dacă se adaugă cei peste 120.000 de mici meseriaşi, cu sau fără atelier, şi lucrătorii din comerţ, ajungem la aproape 400.000 de lucrători în domeniile industriei, transporturilor, comerţului. Majoritatea proveneau din lumea satelor, unde suprapopulaţia devenise o problemă socială acută, dar şi dintre meseriaşii sărăciţi care îşi găseau scăparea în industria mecanizată. O supraofertă permanentă a determinat menţinerea unor salarii mici şi, în consecinţă, un nivel de trai la limita subzistenţei pentru cea mai mare parte a muncitorilor salariaţi.

prietăţi mai mari de 500 ha şi peste 3.300 cu suprafeţe între 100 şi 500 ha. În Parlamentul din anul 1911 aproape 50% dintre deputaţi şi senatori erau mari proprietari de moşii. La o analiză a modului în care erau exploatate aceste mari moşii, vom constata continuarea unor practici din prima jumătate a secolului al XIX-lea, prin arendarea pământului şi întreruperea legăturilor cu lumea satului; ca urmare, majoritatea moşiilor erau confruntate cu grave probleme financiare. În acelaşi timp, trebuie subliniată o anumită dinamică a moşierimii; ea nu mai era legată doar de pământ şi de sat, cunoştea un proces de înnoire, de „îmburghezire”. Numeroşi proprietari

Târgul Moşilor, de Henric Trenk

de mijloc, care prin pondere şi forţă economică să domine societatea românească. Aceasta va rămâne în continuare polarizată între ţărănime — la care se adaugă muncitorii salariaţi - şi marii proprietari, în primul rând funciari.

Muncitorii salariaţi din industrie şi transporturi erau în preajma declanşării Primului Război Mondial o pătură socială care

Marii proprietari pot fi grupaţi în două categorii, cei funciari şi cei din industrie, bănci, comerţ, asigurări ş.a. La începutul secolului al XX-lea, marii proprietari de pământuri - moşierii, cum sunt cel mai ades numiţi — reprezentau o importantă forţă economică şi politică a ţării; ei deţineau aproximativ 60% din terenul agrosilvic; existau peste 2.000 de pro-

de pământ începeau să aibă investiţii în întreprinderi industriale, comerciale, în bănci, în industria petrolului ş.a. Pe aceştia îi vom regăsi în elita economică a României interbelice; cei nostalgici după „epoca rangurilor regulamentare”, după „drepturile istorice” etc. vor dispărea treptat, odată cu transformările social-politice de după Primul Război Mondial.

Marii proprietari din industrie, bănci, comerţ, asigurări ş.a. — denumiţi în istoriografie *marea burghezie* - şi-au consolidat poziţiile după adoptarea Legii de încurajare a industriei din 1887, după înfiinţarea Băncii Naţionale în anul 1880 şi organizarea întregului sistem de credit, după avântul industriei extractive, după adoptarea Legii minelor din 1895 şi, în general, ca urmare a intensificării ritmului de modernizare a ţării la sfârşitul secolului al XIX-lea şi la începutul celui de-al XX-lea. Deşi poziţia capitalului străin era extrem de importantă (aproximativ 95% în industria petrolului), în aceşti ani s-a consolidat o mare burghezie autohtonă, reprezentată de Partidul Naţional Liberal (care controla, de altfel, Banca Naţională a României), care şi-a propus, conform devizei „prin noi înşine", protejarea intereselor capitalului autohton şi a elementului naţional în viaţa economică.

În preajma declanşării Primului Război Mondial, societatea românească din Vechiul Regat era în plină transformare. Acest proces a fost accelerat de marile reforme din anii 1918-1921, ajungându-se la o mai evidentă delimitare a claselor şi păturilor sociale în România interbelică.

Problema agrară

Se impune, de la început, sublinierea componentelor de ordin social, economic, politic şi naţional ale problemei agrare, ceea ce presupune o abordare globală, care să aibă în vedere toate laturile menţionate. „Regimul agrar" al perioadei dintre reforma din 1864 şi Primul Război Mondial a fost caracterizat cu formule variate: „semifeudal", „semiiobag", „iobag", „neoiobag" ş.a. În fapt, esenţa sa era dată de relaţiile de dijmă, statuate prin legislaţia învoielilor agricole, jurisdicţie specială de reglementare a raporturilor contractuale dintre moşieri şi ţărani. Dijma putea fi de mai multe forme: la tarla, în produse, în bani sau în variante combinate. Acest „regim agrar" i-a favorizat pe toţi cei implicaţi în producţia şi circulaţia produselor agricole, cu excepţia ţăranului, care a beneficiat cel mai puţin.

Explicaţiile sunt multiple. Un prim aspect, poate cel mai important, se referă la structura proprietăţii; sursele vremii nu concordă, dar diferenţele nu sunt prea mari. Conform informaţiilor oferite de G. D. Creangă[54], 4.171 de proprietăţi, depăşind 100 ha, însumau 3.810.351 ha (54,72%), iar 920.739 de ţărani - cu proprietăţi până la 10 ha - deţineau 3.153.645 ha (45,28%). Se adaugă efectele legislaţiei de excepţie privind tocmelile agricole. Radu Rosetti[55] aprecia că „nouăzeci şi cinci de sutimi a naţiunii române [se referă la Regat - n.n., Gh. I.] erau prin această lege puse în afară de orice lege". Legile de învoieli agricole încălcau Constituţia, stabilind un regim inegal, care îi favoriza pe moşieri şi pe arendaşi, în defavoarea ţăranilor, iar prin neclaritatea unor articole şi deficienţele administraţiei deschidea calea spre abuzuri şi arbitrar.

La împărţitul porumbului, de Ştefan Luchian

Un alt fenomen caracteristic acestei perioade îl constituie arendăşia; în anul 1913, aproximativ 55% din suprafaţa moşiilor mai mari de 1.000 ha era arendată; conform altor surse, procentul atingea 70%. Efectele arendăşiei asupra vieţii ţăranilor erau dezastruoase, având în vedere că principalul scop al arendaşilor era obţinerea unui venit cât mai mare într-un timp cât mai scurt; calea simplă şi sigură era exploatarea muncii ţăranilor. O mare amploare luase în lumea satelor şi cămătăria, afectând pe diverse căi nivelul de viaţă al ţărănimii. Insuficienţa ofertei de credit din partea statului lăsa ţăranul la discreţia proprietarului sau arendaşului, ale căror credite erau puse la dispoziţie contra muncă, întrecând însă înzecit - din cauza dobânzilor — suma împrumutată; cămătăria întreţinea sărăcia şi o agrava. Situaţia din lumea satelor era agravată de crizele economice şi de secete. Foametea obliga ţăranii să-şi amaneteze forţa de muncă pentru ani în şir, amânându-se *sine die* momentul eliberării de dependenţa faţă de proprietari sau arendaşi.

La munci agricole

54. G. D. Creangă, *Proprietatea rurală în România*, Bucureşti, 1907, p. XLVI—XLVII
55. R. Rosetti, *Pentru ce s-au răsculat ţăranii*, Bucureşti, 1907, p. 447

La arat (Drum greu)
Pictură de Nicolae Grigorescu

Datele statistice demonstrează că la sfârşitul secolului al XIX-lea şi la începutul celui de al XX-lea, nivelul de trai al ţărănimii era unul dintre cele mai scăzute din Europa. Nu întâmplător, în secolul trecut, în România a avut loc singura mare răscoală ţărănească de pe continentul nostru. În privinţa nivelului de trai din România, câteva componente sunt edificatoare, avându-se în vedere că aproximativ 80% din populaţie locuia în mediul rural. La sfârşitul secolului al XIX-lea, natalitatea era de 40,2%0, iar mortalitatea de 30,6%0, procente care situau ţara noastră pe primele locuri din Europa, într-un grup de ţări în care se mai aflau Rusia, Serbia, Bulgaria, Ungaria. În aceeaşi perioadă, natalitatea în Franţa era de 22,2%0, iar mortalitatea de 22,3%0. Pentru starea de sănătate a populaţiei, chiar un singur exemplu este edificator: în anul 1911 existau 1.128 de bolnavi de pelagră la 100.000 de locuitori, iar în anul următor 634. În afara sărăciei, morbiditatea ridicată se explică şi prin gravele deficienţe - numărul redus de cadre medicale, dispensare, spitale - ale sistemului de asistenţă sanitară. Hrana ţăranilor era mai mult decât modestă. Ca şi în alte domenii (reţeaua sanitară, spre exemplu), în a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi la începutul secolului al XX-lea se înregistrează modificări semnificative şi în privinţa locuinţelor. De la 1860 la 1912, numărul locuinţelor din cărămidă şi piatră a crescut de la 1,8% la 9,5%; în 1912, o locuinţă dispunea de 2,2 încăperi, faţă de 1,4 în 1860. În acelaşi timp însă, în 1912 existau 270.000 de locuinţe numai cu o încăpere şi 42.000 de bordeie, care aminteau de începutul evului mediu.

Toate aceste informaţii privind nivelul de trai în lumea satelor nu trebuie să eludeze transformările din mediul rural, atragerea ţărănimii în procesul de modernizare. Cu toate acestea, oricâte „culori” deschise am folosi, „tabloul” este întunecat. Menţinerea şi agravarea problemei agrare erau determinate şi de preţurile foarte mici ale produselor agricole, de dezechilibrul dintre preţurile produselor industriale şi cele ale produselor agricole. Se adaugă efectele lanţului de intermediari, de la cei care cumpărau viitoarea producţie încă din timpul iernii până la negustorul din portul Constanţa. Problema agrară trebuie înţeleasă în strânsă legătură cu cea privind democratizarea vieţii politice. Lipsa pământului era însoţită de lipsa drepturilor politice. Conform statisticilor vremii, în anul 1911, la o populaţie de peste 6 milioane de locuitori, votau 74.332 de cetăţeni. Nu întâmplător cele două reforme — agrară şi electorală - au fost anunţate concomitent de către I. I. C. Brătianu, în toamna anului 1913. Momentul anunţării reformelor evidenţiază componenta naţională a problemei agrare, raportul dintre social şi naţional şi dintre naţional şi modernizare.

Războaiele balcanice şi viitoarele posibile conflicte, previzibile datorită situaţiei internaţionale încordate, impuneau României consolidarea situaţiei interne, care însemna, în primul rând, rezolvarea problemei agrare, care să permită promovarea unei politici externe active, în conformitate cu interesele naţionale. Obiectivul suprem al acestei politici externe — desăvârşirea unităţii naţional-statale - impunea soluţionarea grabnică a problemei agrare. Din punct de vedere economic, ţăranul din Regat nu putea constitui un ideal pentru ţăranii români din provinciile aflate sub dominaţie străină; din contra, era compătimit. Exista şi un alt aspect. Cele două imperii vecine au avut mereu în intenţie specularea situaţiei grave a ţărănimii din România. De altfel, în 1907, atât Rusia,

Ţărani, tablou de Corneliu Baba

Turnurile de cocsificare de la Lupeni

cât şi Austro-Ungaria s-au oferit să intervină pentru liniştirea situaţiei. Consecinţele erau previzibile pentru elita politică românească, având în vedere tradiţia istorică a invaziilor din est sau din vest.

În noul context istoric - intern şi extern - de la încheierea primei conflagraţii mondiale s-au creat condiţii pentru „dezlegarea” problemei agrare: o nouă - şi radicală — reformă agrară, însoţită de introducerea votului universal. Era cel mai important impuls pentru modernizarea societăţii româneşti, pentru integrarea României între ţările civilizate ale Europei.

Industrializarea

După cum am subliniat, o trăsătură esenţială a procesului de modernizare este industrializarea, indiferent de ţara şi epoca în care are loc. România nu a fost o excepţie. Dezbaterile asupra industrializării, asupra raportului industrie/agricultură au cuprins sfere largi ale elitei politice şi intelectuale, dar şi ale opiniei publice.

Confruntările de idei se concentrau asupra a două probleme de fond: raportul industrie/agricultură în strategia modernizării şi politica vamală aleasă, liberul schimb sau protecţionismul. S-au cristalizat două orientări: adepţii „teoriei” „România ţară eminamente/preponderent agrară” (N. Suţu, I. Ghica, I. Strat ş.a.) şi adepţii „teoriei” industrializării ţării (M. Kogălniceanu, D. Pop Marţian, B. P. Hasdeu, P.S. Aurelian, A. D. Xenopol, E. Costinescu, I. N. Angelescu, Vintilă I. C. Brătianu ş.a.). Ambele „teorii” erau susţinute cu argumente economice şi politice.

Disputa asupra raportului industrie/agricultură o regăsim şi în plan politic, exprimată în doctrinele liberală şi conservatoare. Mărturie stau discursurile parlamentare şi cele politice, ţinute cu diverse prilejuri de către liderii politici, legislaţia economică, programele partidelor, presa de partid ş.a. Liberalii susţineau necesitatea creării unei industrii mari (mecanizate), chiar cu susţinerea statului - prin protecţie şi încurajare - şi sacrificarea consumatorilor (care urmau a cumpăra produse mai scumpe şi uneori de o calitate inferioară celor străine), întrucât era singura cale pentru obţinerea independenţei economice, ce putea garanta independenţa politică. Conservatorii - care-şi vedeau ameninţate interesele economice (din cauza contramăsurilor statelor industrializate faţă de exportul produselor agriculturii româneşti şi a efectelor creşterii preţurilor la produsele industriale) — erau împotriva creării unei industrii „artificiale”, susţinute de stat şi consumatori.

Rezultatul acestei confruntări a fost decis de raportul dintre liberali şi conservatori în viaţa politică a ţării, dar şi de evoluţia generală a relaţiilor economice internaţionale. În anul 1875, sub guvernare conservatoare, România a încheiat convenţii comerciale, bazate pe liberul schimb, cu Austro-Ungaria, Germania, Franţa, Rusia ş.a. Ca urmare, produsele industriale străine - în principal din Austro-Ungaria şi Germania - concurau produsele meşteşugăreşti din România şi frânau orice încercare de creare a unei industrii autohtone. După cucerirea independenţei şi expirarea Convenţiei comerciale cu Austro-Ungaria, guvernul liberal a adoptat în anul 1886

Mineri la minele de sare din Turda, 1894

Portul Brăila

un tarif vamal protecționist, care a stabilit, în locul taxei generale unice de 7% la importul diferitelor produse industriale, taxe de 8-20%, fapt care a încurajat industria autohtonă. Tot liberalii au adoptat în anul 1904 un nou tarif vamal, care urca protecția — în mod diferențiat - în medie cu 10—30%.

Politica de încurajare a industriei promovată de Partidul Național Liberal s-a concretizat în legea din anul 1887, *Măsuri generale pentru încurajarea industriei naționale.* Erau încurajate întreprinderile mari, care îndeplineau o serie de condiții: aveau un capital fix de 50.000 de lei sau foloseau cel puțin 25 de salariați timp de minimum 5 luni pe an; utilizau mașini perfecționate; asigurau, în termen de 5 ani, o proporție de 2/3 lucrător cu personal românesc. Legea din 1887 a fost completată de Partidul Conservator prin Legea pentru încurajarea industriei naționale din 1912, ce acorda înlesniri și întreprinderilor care utilizau materii prime oferite de agricultură; erau incluse și morile, fabricile de bere și spirt, cooperativele de meseriași și - în anumite condiții - atelierele cu peste 4 lucrători. Întreprinderea încurajată trebuia să folosească minimum 20 de lucrători sau o forță motrice de peste 5 c.p. De o mare importanță pentru dezvoltarea industriei a fost și Legea minelor, adoptată de Partidul Conservator în anul 1895, care a creat condițiile necesare exploatării petrolului. Prin lege era separată proprietatea asupra solului de cea a subsolului, ultimul aparținând statului, cu toate resursele sale. Singura excepție era petrolul, ce revenea proprietarului solului.

Participarea capitalului străin

Abordarea problemei privind poziția capitalului străin în economia României în aceste decenii - ca și în perioada interbelică - prezintă o serie de dificultăți metodologice; nu de puține ori cifrele sunt contradictorii. Structura capitalului străin în societățile industriale în anul 1915 era următoarea[56]: din totalul de 638.888.000 de lei: german - 120.821.000 de lei; olandez - 97.901.000; englez — 96.923.000; austro-ungar - 66.390.000; belgian - 59.695.000; francez - 38.028.000; american - 25.000.000; italian - 7.750.000. O semnificație aparte are structura capitalului din industria petrolului în anul 1913[57]: german - 33,33%; englez - 16,15%; anglo-olandez - 15,64%; francez - 7,95%; olandez — 7,18%; american-6,67%; românesc - 4,62%; belgian - 4,10%; alte naționalități - 3,08%; italian - 1,28%. Prin urmare, în preajma Primului Război Mondial, capitalul străin reprezenta 80,4% din capitalul societăților industriale și aproximativ 95% din capitalul industriei petroliere.

Banca de Comerț. Dagerotip colorat

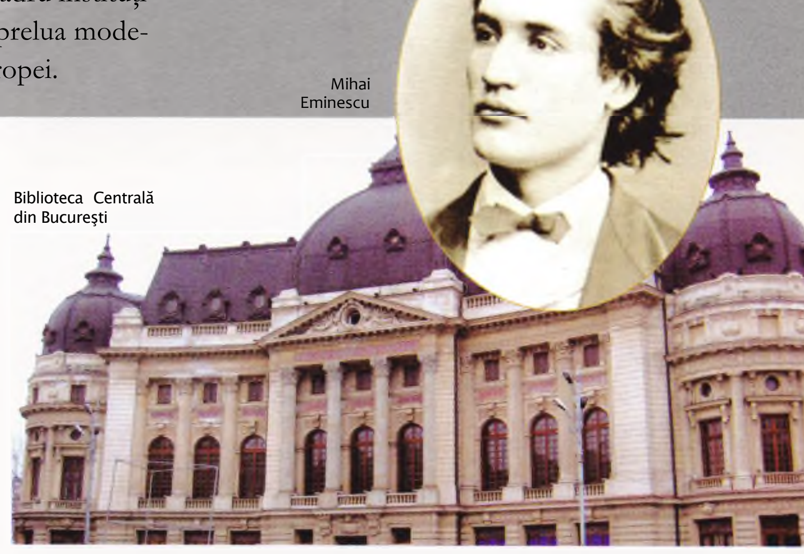
Participarea capitalului străin la procesul de modernizare a României a căpătat o pondere majoră prin împrumuturile externe. Primul împrumut extern a fost contractat în anul 1864 la Banca Stern din Londra, în valoarea de 916.000 de lire sterline, pe termen de 22 de ani, cu o dobândă reală de 16%. Între anii 1866 și 1914, cea mai mare parte a împrumuturilor au provenit din Germania, care a devenit principalul creditor al țării; nu întâmplător, ea s-a aflat și între principalii parteneri comerciali. Un bilanț al datoriei externe între anii 1864 și 1914[58] ne arată că, din suma contractată de 2.161 mil. lei, s-au primit 1.860 mil. lei. Dobânzile și amortizările de returnat însumau 2.635 mil. lei, iar datoria rămasă de plată, împreună cu dobânzile, se ridica la 2.690 mil. lei. Un indicator semnificativ este creșterea anuității pe locuitor: 2,10 lei în 1864; 9,45 lei în 1884; 15 lei în 1914. Deși aceste împrumuturi aduceau grupurilor creditoare profituri de 300%, iar României deficite egale cu bugetul țării pe 15-20 de ani, trebuie subliniat că împrumuturile străine au fost singura soluție de modernizare a țării. Utilizarea lor a fost „productivă": 68% pentru infrastructură, edificii publice ș.a.; 23% pentru investiții și dotări militare; 9% pentru deficite bugetare.

Participarea capitalului străin - prin investiții directe sau împrumuturi - a fost o caracteristică pentru toate țările care au început procesul de modernizare cu o întârziere de decenii sau chiar de secole. România din vremea lui Carol I oferea câteva garanții pentru investițiile străine: stabilitatea politică (întărită și de dinastia germană) și cea economică; resursele de importanță strategică, grâul și petrolul; ritmul alert de dezvoltare a țării, de integrare pe toate planurile în Europa civilizată; o elită politică responsabilă și, prin urmare, credibilă; o legislație economică de nivel european, care garanta și avantaja investițiile străine ș.a.

56. V. Axenciuc, *Evoluția economica a României. Cercetări statistico-istorice. 1859-1947,* I, Industria, București, 1992, p. 453
57. C. Bogdan, A. Platon, *Capitalul străin în societățile anonime din România în perioada interbelică,* București, 1981, p. 54
58. V. Axenciuc, *Introducere în istoria economică a României. Epoca modernă,* București, 1997, p. 182 (în continuare: *Introducere în istoria economică)*

Crearea unui cadru european pentru dezvoltarea culturală

Așa cum am subliniat anterior, elita României era formată - în proporție de peste 75% - în Occident, mai ales în Franța. Ajunși să decidă soarta țării, liderii și-au propus crearea unui cadru instituțional asemănător cu cel din țările civilizate, pentru a le putea prelua modelul și a reduce distanța - încă foarte mare - față de Vestul Europei.

Mihai Eminescu

Biblioteca Centrală din București

Firește, pentru a asigura un nou cadru de dezvoltare culturală, era necesară organizarea modernă a învățământului. Și în acest domeniu, un rol deosebit de important a revenit domnitorului Al. I. Cuza. Încă din luna noiembrie 1859, domnitorul Unirii a aprobat înființarea decanatului la Facultatea Juridică și statutele gradelor universitare. În octombrie 1860 Iașiul devenea „capitala" învățământului superior prin înființarea a trei instituții: Conservatorul de Muzică și Declamațiune; Universitatea, cu patru facultăți: Drept, Filosofie (Litere), Științe și Teologie; Școala de Arte Frumoase și Pinacoteca. Peste patru ani, la București, s-au înființat instituții similare: Universitatea, cu trei facultăți: Drept, Filosofie (Litere) și Științe; Conservatorul de Muzică și Declamațiune; Școala de Bele-arte.

Tot în timpul domniei lui Al. I. Cuza a fost adoptată Legea instrucțiunii publice (decembrie 1864), prin care a fost unificat sistemul de învățământ, stabilindu-se anii de studiu: primar - 4 ani; secundar - 7 ani; universitar - 3 ani. Învățământul primar era obligatoriu și gratuit, prevedere care conferă o anume prioritate României în lume. Cadrul legislativ oferit de această lege a rezistat până la sfârșitul secolului, când s-a adoptat „Legea Poni" (1896), apoi „Legea Haret" (1898), după numele celor doi miniștri ai instrucțiunii. Legea elaborată de către Spiru Haret a instituit învățământul secundar de opt clase (în două cicluri, inferior și superior), cu împărțirea în trei secții a ciclului superior: modernă, reală și clasică.

Efortul organizatoric în domeniul învățământului a fost consemnat în recensământul din 1899: 24 de gimnazii, 19 licee de băieți, 9 școli secundare de fete gr. I și două gr. II, 10 școli normale de băieți și 2 de fete, 5 seminarii teologice, 2 școli superioare de meserii, 2 licee militare. Și în domeniul învățământului superior s-au creat instituții noi: Facultatea de Medicină din București (1869), Facultatea de Medicină din Iași (1879), Școala Națională de Poduri și Șosele din București (1881), Institutul de Arhitectură din București (1897, ca secție a Școlii de Bele-arte).

Recensământul din 1859-1860 nu a prevăzut o rubrică referitoare la știința de carte.

Institutul de Arhitectură din București

Aproximările cele mai optimiste nu pot depăși 10% din populație. La recensământul din 1899, procentul s-a ridicat la 22%, iar la cel din 1912 la aproape 40%. România se situa în partea de jos a unui posibil „clasament" european în privința științei de carte, dar făcea eforturi vizibile pentru reducerea decalajului față de țările dezvoltate, atât la nivelul învățământului secundar, cât și la cel al învățământului universitar.

Dezvoltarea învățământului - în special a celui superior - a impus organizarea unor biblioteci publice. Tot în timpul domniei lui Al. I. Cuza, în anul 1864, conform Regulamentului pentru bibliotecile publice, Biblioteca Colegiului Național de la „Sf. Sava" a devenit Biblioteca Centrală din București, iar Biblioteca Universității din Iași, Biblioteca Centrală din Iași.

Facultatea de Medicină din Iaşi. Dagherotip colorat

În 1867 s-a înfiinţat Biblioteca Societăţii Academice Române, care din noiembrie 1898 a devenit biblioteca publică pentru cercetători.

În acelaşi scop, al alinierii la Occident, în aprilie 1885 a fost adoptată Legea depozitului legal, prin care fiecare tipografie era obligată să trimită câte trei exemplare din fiecare apariţie bibliotecilor centrale din Bucureşti şi Iaşi şi Bibliotecii Academiei Române. Între instituţiile moderne create în această perioadă, trebuie menţionate Muzeul Naţional de Antichităţi (1864) şi Comisia Monumentelor Publice (1874).

Ciprian Porumbescu

O semnificaţie aparte are organizarea Academiei Române. În august 1867, Societatea Literară Română devine Societatea Academică Română, având ca preşedinte pe Ion Heliade Rădulescu. Prin Legea din 30 martie/10 aprilie 1879, Societatea Academică Română era declarată institut naţional, sub numele de Academia Română, având trei secţii: literară, istorică, ştiinţifică. Regulamentul general al Academiei Române (adoptat în iunie-iulie 1879, modificat în 1881,1884, 1887) stabilea condiţiile de funcţionare a bibliotecii, de apariţie a publicaţiilor, de evaluare a contribuţiei membrilor etc. În spiritul „integrării europene", în cadrul Societăţii Academice, apoi al Academiei Române, au fost primite personalităţi străine, dintre care menţionăm: E. Quinet, J. H. A. Ubicini, J. Jung, K. Lamprecht, J. H. Poincaré, Victor Emanuel al III-lea, E. A. Leconte de Nouy, Em. de Martonne, E. Picot, Fr. von Miklosich şi alţii.

Ateneul Român

Alexandru Myller

Ion Heliade Rădulescu

Raymond Poincaré

Modernitatea s-a manifestat şi prin înfiinţarea de asociaţii, societăţi, fundaţii, în activitatea cărora s-au implicat instituţii şi personalităţi politice sau din viaţa cultural-ştiinţifică: Societatea Ateneul Român (Iaşi, 1860; reorganizată la Bucureşti, 1865); Junimea (Iaşi, 1863); Societatea de Ştiinţe Naturale (Bucureşti, 1865); Societatea de Ştiinţe Fizice şi Matematice (1868); Societatea de Geografie (1875); Societatea Ştiinţelor Medicale (1877); Societatea Arhitecţilor Români (1891); Societatea Naţională de Agricultură (1897); Societatea Scriitorilor Români (1912); Societatea Naţională de Navigaţie Maritimă (1913); Comitetul Olimpic Român (1914). Un rol deosebit a avut Fundaţia Carol I, înfiinţată la 3/15 mai 1891, prin donaţia de către regele Carol I a unui imobil şi a sumei de 200.000 de lei. Încă de la început, Biblioteca Fundaţiei avea aproximativ 3.500 de volume. În anul 1911, Carol I a decis cumpărarea unui teren şi construirea unui palat pentru fundaţie, care a fost inaugurat la 9 mai 1914. Fundaţia Carol I a avut o activitate prodigioasă şi în perioada interbelica.

Asigurarea unui nou cadru pentru dezvoltarea culturii impunea şi construirea unor edificii pe măsura cerinţelor epocii. În mai 1882, Parlamentul adopta Legea pentru înfiinţarea de edificii şi construcţiuni publice. În Adunarea Deputaţilor, preşedintele Comitetului de Delegaţi al Secţiunilor a fost M. Kogălniceanu, iar raportorul legii, P.S. Aurelian. Edificiile,

Titu Maiorescu

Emil Racoviță

A. D. Xenopol

aparținând mai multor ministere (cazărmi, spitale militare, licee, gimnazii, catedrale, biserici, Palatul de Justiție, Palatul Legislativ, - Cameră și Senat -, Imprimeria Statului ș.a.), urmau a se „executa treptat, în măsura putinței, însă cât mai repede". Prevederile legii din 1882 în domeniul învățământului și culturii au fost dezvoltate și actualizate financiar prin Legea pentru construirea școlilor secundare și a instituțiilor de cultură (aprilie 1886). În lista celor peste 30 de obiective figurau: Liceul Internat din București, Liceul Internat din Iași, liceele „Matei Basarab" din București, „Laurian" din Botoșani și „Codreanu" din Bârlad, Școala Normală „Vasile Lupu" și Școala Centrală de Fete din Iași, Seminarul din București și Seminarul „Veniamin Costachi" din Iași, Universitatea din Iași, Muzeul, Biblioteca, Arhiva Centrală și Academia din București ș.a.

O istorie a arhitecturii și urbanisticii din România constată că numeroase edificii publice - multe cu rol în afirmarea culturii - s-au construit în perioada domniei lui Carol I. Dacă ne limităm doar la orașele București și Iași, pentru capitală putem reține: Universitatea, Banca Națională, Ateneul, Palatul de Justiție, Poșta, Palatul Ministerului Agriculturii, CEC-ul, Palatul Cantacuzino, Parcul „Carol I", Primăria, Palatul Adunării Deputaților, Cercul Militar, Institutul de Arhitectură, Biblioteca Fundației Carol I ș.a.; pentru Iași: Catedrala Mitropolitană, Teatrul Național, Universitatea, Liceul Național, Liceul Internat, Palatul Administrativ (Palatul Culturii, finalizat după război) ș.a.

CEC-ul

După o jumătate de veac de la constituirea statului modern, România era o țară pe deplin integrată în Europa vremii. O demonstrează și împlinirile din viața spirituală. Dintr-o posibilă „galerie" a personalităților epocii - recunoscute și în afara țării - amintim aici pe: Grigore Antipa, P. S. Aurelian, Victor Babeș, I. Cantacuzino, Henri Coandă, Mihai Eminescu, Nicolae Grigorescu, Spiru Haret, Dragomir Hurmuzescu, Nicolae Iorga, Titu Maiorescu, Gheorghe Marinescu, A. Myller, D. Pompeiu, Petru Poni, Emil Racoviță, Traian Vuia, A. D. Xenopol ș.a.

Crearea unui cadru european în aceste decenii, precum și performanțele atinse au asigurat premisele pentru efervescența culturii românești în perioada interbelică.

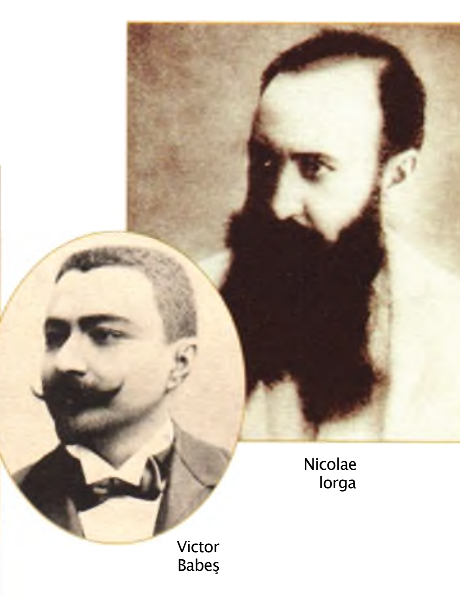

Traian Vuia cu monoplanul său

Nicolae Grigorescu, autoportret

Victor Babeș

Nicolae Iorga

9 Concluzii: societatea românească între tradițional şi modern

Procesul de sincronizare cu civilizația europeană - început cu aproape un secol în urmă - a cunoscut în aceste decenii un ritm accelerat şi a cuprins toate laturile vieții social-economice şi politice.

Piața centrală din Cluj

O primă problemă pentru care se impune un răspuns se referă la finalizarea procesului de modernizare. S-a afirmat că „modernizarea, dureroasă dar necesară, a devenit treptat o stare de fapt”[59]. Într-adevăr, statisticile şi mărturiile observatorilor, români sau străini, demonstrează că România de la 1914 realizase transformări semnificative, uneori spectaculoase, în toate domeniile de activitate. România devenise o țară europeană, conexată prin toate canalele de comunicare la lumea civilizată.

O cuantificare a costurilor şi mai ales a sacrificiilor pentru modernizare este dificilă. Deşi întreaga societate a suportat aceste eforturi, greul a revenit țărănimii, care reprezenta aproximativ 80% din populația țării şi avea cea mai mare contribuție la realizarea venitului național.

Rezultatele modernizării au condus, încă din epocă, la concluzia că sacrificiile, deşi dureroase, au fost necesare pentru țară, fiind singura soluție pentru reducerea decalajului față de Occident.

Responsabilitatea pentru strategia modernizării, pentru împliniri şi pentru limite, revine elitei politice. Atât liberalii, cât şi conservatorii au dirijat modernizarea; deşi aveau orientări diferite privind căile şi mai ales ritmul, cele două partide s-au completat în acțiunea de administrare a țării, ceea ce a favorizat realizarea unui ritm accelerat în opera de modernizare. Un rol deosebit de important a revenit lui Carol I, care a asigurat stabilitatea şi echilibrul politic necesar, într-o perioadă în care nemulțumirile au culminat cu mişcări sociale de amploare.

Cercul militar

Trebuie răspuns şi la întrebarea dacă mentalitatea de grup sau individuală a constituit un stimulent ori o frână pentru procesul de modernizare, în toate laturile sale din sfera politicului, economicului, socialului, culturalului etc. Referindu-se la societatea europeană la început de secol, N. Filipescu afirma: „Ceea ce caracterizează epoca noastră este o încredere nemărginită în progres. Până acum o sută de ani lumea vedea fericirea înapoi, într-un paradis biblic, ori într-un veac de aur... De un secol încoace însă, lumea vede progresul înainte şi toate popoarele caută să-şi însuşească acel progres şi să se ridice la o treaptă mai înaltă de civilizație”[60]. În ce măsură această apreciere este valabilă pentru poporul român este destul de greu de stabilit, în țările occidentale transformările social-economice specifice epocii moderne — desfăşurate de-a lungul câtorva secole - au fost însoțite de schimbarea treptată a mentalităților, care uneori au anunțat şi au pregătit adevărate „revoluții” în sfera tehnicii şi ştiinței.

În estul Europei — şi în alte zone slab dezvoltate ale lumii - mentalitățile au ținut greu pasul cu procesul înnoitor. Ritmul preluării realizărilor civilizației occidentale a crescut permanent, făcând imposibilă o adaptare la acelaşi nivel, mai ales dacă avem în vedere întreaga societate. Pentru că „între exigențele muncii, tipul de comportament, de mentalitate, de viață economică modernă

Gramofon de epocă

59. I. Bulei, *Lumea românească la 1900*, Bucureşti, 1984, p. 48
60. N. Filipescu, *Discursuri politice*, II, Bucureşti, 1915, p. 45

Café de la Paix, de pe Calea Victoriei

industrializată, pe de o parte, şi munca agricolă şi mentalităţile sale corespunzătoare, pe de altă parte, există nu numai diferenţe esenţiale, dar şi constitutive, chiar incompatibile”[61]. Deşi pare exagerată, chiar dură, aprecierea este în bună măsură valabilă pentru situaţia din România la sfârşitul secolului al XIX-lea şi la începutul secolului al XX-lea. Pentru că, în afara trăsăturilor specifice societăţilor agrare, trebuie adăugate tarele moştenite de la vecinătatea şi coabitarea cu lumea orientală; „balcanismele” se regăseau în toate straturile societăţii, făcând şi mai dificilă adaptarea la exigenţele civilizaţiei occidentale. O influenţă deloc neglijabilă asupra mentalităţilor a avut politicianismul. Spre deosebire de Occident, unde guvernanţii au adoptat o legislaţie rigidă - pe care au şi aplicat-o - pentru a impune adaptarea - uneori, de nevoie - la cerinţele modernităţii a fiecărui cetăţean, în România erau la mare preţ specula, improvizaţia, protecţia politică, posturile bugetare etc., multe din iniţiativă şi protecţie guvernamentală. Acestea existau şi în ţările occidentale, dar afectau mult mai puţin mecanismul economic şi comportamentul social.

Şi totuşi, au existat segmente ale societăţii care s-au adaptat mai repede. Este vorba de elita economică şi politică - cu excepţia nostalgicilor şi a perdanţilor — şi de o parte a „clasei de mijloc”, care se situa între beneficiarii modernizării şi, în consecinţă, dorea şi acţiona pentru intensificarea acestui proces.

Se poate aprecia, în concluzie, că, la nivelul întregii societăţi din România acestor decenii, mentalitatea claselor şi păturilor sociale, a indivizilor, în general, a fost mai mult o frână decât un stimulent în procesul de modernizare, de apropiere de lumea civilizată a Europei Occidentale. Abia în perioada interbelică, când şi nivelul cultural al populaţiei a înregistrat o creştere semnificativă, s-a echilibrat raportul dintre mentalităţi şi realizările modernizării. Odată cu înfăptuirea reformelor agrară şi electorală, în noul cadru al statului naţional unitar român, au devenit mai active în procesul modernizării şi acele forţe „regeneratoare, înzestrate cu toate însuşirile morale ce pot da stabilitate şi impulsuri de energie vieţii unui popor şi încredere într-un viitor construit pe temelii trainice”[62].

Din punct de vedere economic, România de la 1914 diferea esenţial de România anului 1866, ca şi de cea de la 1878. Un reper cuprinzător, care confirmă această apreciere, este cel privind avuţia naţională, exprimată în milioane de lei (conform statisticii, aceasta cuprinde bunurile materiale acumulate, produse de activitatea umană şi cele naturale supuse valorificării), care a evoluat astfel în perioada menţionată[63]:

Sectoare	1860-1864	1880-1884	1900-1904	1912-1914	1912-1914/ 1860-1864
Agricultura, silvicultura, stocul de hrană şi sământă	1.848,0	3.681,9	6.585,0	10.522,9	569 %
Clădirile, locuinţele şi bunurile de consum durabile	235,4	388,4	1.471,9	2.386,8	1.014 %
Transporturile şi comunicaţiile	20,6	525,2	1.417,0	2.543,4	12.347 %
Industria	60,9	68,9	415,2	1.171,2	1.93 %
Comerţul	192,0	582,4	659,8	1.075,3	560 %
Sectorul edilitar	***	***	***	250,4	***
Stocul de metal monetar	37,0	85,3	177,0	381,0	1.030 %
Activ brut	2.393,9	5.332,3	10.725,9	18.331,0	766 %
Obligaţiunile financiare externe	50,1	547,0	1.577,3	3.065,6	6.119 %
Activ net	2.343,9	4.785,3	9.148,6	15.265,4	651%

Telefon de epocă

Chiar dacă realizăm comparaţia cu anii 1880—1884, constatăm creşteri semnificative pentru transporturi şi comunicaţii, industrie, stocul de metal monetar, obligaţiile financiare externe, care exprimă ritmul intens de modernizare. După jumătate de veac, ponderea sectorului agricol a scăzut cu aproximativ 20%, procente ce se regăsesc la celelalte sectoare,

Timişoara în 1910

61. Axenciuc, *Introducere în istoria economică*, p. 75
62. N. Iorga, *O viaţa de om aşa cum a fost*, ed. V. Râpeanu şi S. Râpeanu, Bucureşti, 1972, p. XL
63. V. Axenciuc, *Avuţia naţională a României. Cercetări istorice comparate 1860–1939*, Bucureşti, 2000, p. 12 (în continuare: *Avuţia naţională)*

Grand Hotel de pe Calea Victoriei, demolat după cutremurul din 1977

în special transporturile şi industria. Obligaţiile financiare externe au crescut de 8 ori, regăsindu-se în investiţiile din transporturi, industrie, sectorul edilitar etc.

În privinţa repartiţiei avuţiei naţionale, date interesante găsim în lucrarea lui N. Xenopol publicată în anul 1916. În mediul rural, 2.228 de proprietari, dispunând de un venit mai mare de 10.000 de lei, aveau împreună 102.131.897 de lei, pe când 1.240.376 de ţărani, cu venituri de până la 600 de lei, aveau doar 117.490.169 de lei[64]. La oraşe, 528 de proprietari, cu venituri peste 10.000 de lei, dispuneau de un venit de 13.229.800 de lei, în timp ce 103.305 persoane, cu venituri sub 600 de lei, aveau 18.396.047 de lei[65]. Societatea românească — apreciază autorul pe baza acestor informaţii - se prezenta „din punctul de vedere al distribuţiei bogăţiei şi veniturilor - într-o lumină puţin favorabilă: o clasă destul de restrânsă bogată, oameni foarte bogaţi, posedând imense întinderi de pământ sau păduri, mari bănci şi mari societăţi comerciale sau industriale, realizând beneficii foarte mari, şi o clasă mijlocie puţin numeroasă; la ţară, lângă o clasă de ţărani înstăriţi - al cărei număr, din fericire, creşte an de an - o mare masă de ţărani şi muncitori agricoli, având o situaţie materială precară; în sfârşit, în toată ţara, o clasă funcţionărească numeroasă, dar puţin retribuită"[66].

Palatul Poştei

Prin comparaţie cu alte ţări, avuţia naţională a României - apreciată pentru media anilor 1912-1914 la 3.351 mii. dolari, revenind 476 de dolari pe locuitor - era mai mare decât a Norvegiei şi a Rusiei şi de 2,2 ori mai mare decât a Japoniei[67]. Venitul naţional pe locuitor la începutul secolului al XX-lea era de aproximativ 68 de dolari, mult mai mic decât în ţările dezvoltate (SUA - 228, Marea Britanie - 181, Franţa - 160, Germania - 125), dar mai mare decât în Portugalia (61,5), Serbia (62), Grecia (60), Bulgaria (57), Rusia (50)[68].

În concluzie - în baza informaţiilor prezentate — se poate aprecia că, în preajma declanşării Primului Război Mondial, „organismul economico-social al României, luat în general, prin conţinutul său parţial, prin tendinţele şi perspectivele dezvoltării, în mediul extern capitalist european, se afirma a fi de *tip capitalist*, ireversibil în evoluţia sa, cu tot ansamblul de factori şi mecanisme de funcţionare ale economiei de piaţă, cu structurile sociale specifice, cu avantajele şi dezavantajele sale, cu problemele şi contradicţiile sale"[69].

Filarmonica din Iaşi

Coordonatele dezvoltării României la sfârşitul secolului al XIX-lea şi la începutul secolului al XX-lea se vor regăsi - într-un nou context social-economic şi politic - în perioada interbelică. Între cele două perioade există o continuitate organică. Doar percepţia în istoriografie este uneori eronată, prin insuficienta evidenţiere a împlinirilor din deceniile cuprinse între Independenţă şi Marea Unire.

64. N. Xenopol, *La Richesse de la Roumanie*, Bucureşti, 1916, p. 106
65. Ibidem, p. 107
66. Ibidem, p. 111
67. Axenciuc, *Avuţia naţională*, p. 297.
68. Ibidem, p. 294
69. Axenciuc, *Introducere în istoria economică*, p. 214

10

IOAN BOLOVAN

Românii din afara granițelor

Afirmarea naţională a românilor din afara graniţelor a cunoscut o amploare fără precedent comparativ cu deceniile anterioare. Elita românească a sesizat importanţa instituţiilor economice, culturale şi confesionale pentru întărirea naţionalităţii şi de aceea a depus eforturi pentru crearea şi consolidarea unor astfel de aşezăminte.

Catedrala ortodoxă de la Alba-Iulia

10.1. Transilvania între 1850 şi 1914

Regimul neoabsolutist şi liberal (1849-1866)

După înfrângerea revoluţiei, Curtea de la Viena a introdus în Transilvania sistemul absolutist de guvernare. Au fost desfiinţate Guberniul şi Dieta, s-a trecut la o nouă reorganizare administrativă, formându-se şase districte militare. Comitatele din Partium (Crişana şi Maramureş) au rămas în cadrul Ungariei, iar teritoriul Banatului a făcut parte din Voivodina sârbească şi Banatul timişan. Centralizarea excesivă şi germanizarea provinciilor au reprezentat două caracteristici esenţiale ale politicii Vienei în deceniul al şaselea. Cu toate acestea, neoabsolutismul patronat de ministrul de interne Alexander von Bach a permis într-o oarecare măsură afirmarea naţiunilor supuse din Imperiul Habsburgic în domeniile economic, şcolar şi confesional.

Alexander von Bach

Aplicarea patentelor imperiale din 1853—1854 de desfiinţare a relaţiilor feudale şi împroprietărire a ţăranilor a constituit cadrul pentru progresul economic al românilor, în special în mediul rural. Românii au profitat şi de înfiinţarea camerelor de comerţ şi industrie în oraşe, participând la activităţile acestora, e drept că într-un număr mult mai mic decât alte etnii din Transilvania. În acelaşi timp s-a constatat şi o creştere a numărului funcţionarilor români în administraţia provincială centrală şi locală. Dincolo de extinderea reţelei şcolilor săteşti confesionale, s-au deschis Institutul Teologic-Pedagogic Ortodox din Sibiu, preparandiile din Haţeg, Gherla şi Năsăud, Seminarul Teologic din Gherla, Gimnaziul din Braşov şi prima şcoală de fete, tot la Braşov etc. Consecinţe benefice au avut şi cele două tipografii româneşti înfiinţate la Sibiu şi Braşov, precum şi cele câteva societăţi culturale locale care au luat naştere: Reuniunea Femeilor Române din Braşov, Societatea de Lectură din Oradea etc. Perioada neoabsolutistă a stat şi sub semnul luptei pentru autonomia bisericilor românilor şi implicit pentru înfiinţarea mitropoliilor. De altfel, s-a şi obţinut în 1853 de la Viena aprobarea pentru înfiinţarea mitropoliei unite greco-catolice de Alba-Iulia şi Făgăraş, ceremonia de învestire ca mitropolit a lui Alexandru Sterca-Şuluţiu având loc abia în toamna anului 1855.

Alexandru Sterca-Şuluţiu

Înfrângerile militare suferite de Austria în 1859 în războiul cu Piemontul şi Franţa, activizarea mişcărilor naţionale ale popoarelor din monarhie etc. au obligat Curtea de la Viena să renunţe la sistemul absolutist de guvernare. Prin diplomele

imperiale din octombrie 1860 și februarie 1861 s-au restaurat autonomiile provinciale locale, inaugurându-se regimul liberal. În Transilvania au fost reînființate comitatele și scaunele, Guberniul și-a reluat activitatea, s-au făcut pregătiri pentru convocarea Dietei. Partiumul și Banatul au fost incluse în Ungaria, românii din acele comitate participând la alegerile pentru Dieta Ungariei.

Elita românească din Ardeal a fost deosebit de activă, la începutul anului 1861 convocându-se Conferința Națională de la Sibiu, sub conducerea mitropolitului unit Al. Sterca-Șuluțiu și a episcopului ortodox Andrei Șaguna, conlucrare ce a stat sub primatul ideii naționale, fiind abandonate disputele confesionale. Tot acum a fost inițiat și procesul de instituționalizare a culturii românești din Transilvania pe baze naționale: în toamna anului 1861 se înființa la Sibiu Asociația Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român (Astra), care a devenit până la Unirea din 1918 cea mai importantă instituție culturală a românilor transilvăneni.

Dieta Transilvaniei, convocată la Sibiu pe baza unei legi electorale care a permis și românilor să participe la vot în număr ridicat, și-a deschis lucrările în vara anului 1863. Compoziția Dietei reflecta transformările politice survenite în acei ani: de la o componență care înainte de 1848 se baza pe regimul celor trei națiuni privilegiate (cu excluderea românilor), Dieta din 1863 era formată din 48 de deputați români, 44 maghiari și 33 sași. Legislația Dietei de la Sibiu din anii 1863-1864 a consacrat o realitate care nu mai putea fi neglijată: prezența masivă a elitei românești, a națiunii în fapt, în desfășurarea vieții politice din Transilvania. După secole de marginalizare sau eliminare din sistemul politic al provinciei, perioada liberală a descătușat energiile națiunii române, a restabilit un echilibru firesc. Două din legile votate de Dieta de la Sibiu (Legea pentru egala îndreptățire a națiunii române și a confesiunilor ei și Legea pentru introducerea limbii române în administrație) au acordat românilor deplina egalitate în drepturi cu ceilalți locuitori ai Ardealului. O altă realizare importantă a românilor a fost aprobarea de către împăratul Francisc Iosif I, în decembrie 1864, a înființării mitropoliei ortodoxe de la Sibiu, sub conducerea lui Andrei Șaguna, și scoaterea bisericii ortodoxe românești din Transilvania de sub jurisdicția ecleziastică sârbească de la Karlowitz.

Românii în timpul dualismului austro-ungar (1867-1914)

Considerații generale

Evoluțiile politice din Imperiul Habsburgic au intrat la mijlocul deceniului al șaptelea pe o pantă defavorabilă românilor ardeleni. Înfrângerile Austriei în războaiele cu Italia și Prusia, opoziția tot mai consistentă a guvernului maghiar față de politica vieneză etc. au determinat Curtea de la Viena să înceapă tratative cu maghiarii pentru salvarea imperiului. Liderii maghiari condiționau cooperarea cu austriecii de încorporarea Transilvaniei în Ungaria. În asemenea condiții, Dieta de la Sibiu a fost dizolvată și s-a convocat Dieta de la Cluj, deputații fiind aleși pe baza unei legi electorale vechi (din 1791), care defavoriza clar elementul românesc. Dieta de la Cluj, unde predominau nobilii maghiari, a votat „uniunea” cu Ungaria, ceea ce a însemnat desființarea autonomiei Transilvaniei și anularea legilor Dietei de la Sibiu, care aduseseră pentru scurt timp egalitatea românilor cu maghiarii, secuii și sașii.

Încoronarea la Budapesta a lui Francisc Iosif I, la 8 iunie 1867, ca rege al Ungariei a consfințit noua formulă de organizare dualistă a monarhiei. Ausgleich-ul a însemnat împărțirea Imperiului Habsburgic în două state, cu parlamente și guverne proprii, în comun fiind conduse doar trei domenii: finanțele, armata și politica externă. În cuprinsul Ungariei au fost incluse Transilvania, Slovacia, Croația și Voivodina; la recensământul din 1869, compoziția populației acestor teritorii era următoarea: 6.207.000 maghiari,

2.321.000 români, 1.816.000 germani, 1.825.000 slovaci, 448.000 ruteni, 286.000 sârbi, 208.000 croaţi. Aşa cum remarca în epocă intelectualul şi omul politic Alexandru Roman, dualismul a însemnat „unio duarum nationum contra plures". Prin încheierea dualismului austro-ungar, Transilvania a pierdut orice urmă de autonomie, fiind integrată politic şi administrativ în Ungaria. întreaga legislaţie votată de Parlamentul ungar după 1867 a urmărit, explicit sau nu, realizarea unui stat naţional maghiar omogen. Prin asimilarea naţionalităţilor s-a reuşit creşterea ponderii maghiarilor în stat, de la 46,6% în anul 1880 la 54,5% în 1910. În ceea ce priveşte Transilvania, procesul de maghiarizare şi asimilare a nonmaghiarilor este foarte bine reflectat de modificările în compoziţia etnică a provinciei între 1880 şi 1910. Astfel, dintr-un total de 4.081.662 de locuitori, câţi au fost înregistraţi la începutul intervalului, românii erau în număr de 2.231.165 (54,9%), maghiarii 1.024.742 (25,2%), germanii 487.145 (12%) ş.a. După trei decenii, în 1910, românii au scăzut la 53,7%, germanii la 10,7%, în schimb maghiarii au crescut spectaculos (şi artificial!) la 31,6%.

Legea electorală votată în 1874 îi defavoriza net pe alegătorii români din Transilvania, deoarece censul era mai ridicat decât în alte regiuni ale Ungariei; modul de arondare a circumscripţiilor electorale, desfăşurarea efectivă a votului etc. au fost proiectate în defavoarea românilor şi a saşilor ardeleni, aspecte sesizate la începutul secolului al XX-lea şi de observatori străini (de exemplu, R. W. Seton-Watson) Printr-o serie de legi şcolare (în 1879, 1883, 1891, 1907), guvernele de la Budapesta au dispus introducerea şi mărirea numărului de ore de limbă maghiară în şcolile confesionale ale naţionalităţilor, sute de şcoli fiind închise pe motiv că învăţătorii sau elevii nu cunoşteau bine limba oficială a statului maghiar. Legea presei a fost folosită de guvernanţi pentru a limita manifestările naţionalităţilor, fiind des invocat „delictul de agitaţie contra naţiunii maghiare". Numai între 1886 şi 1908, românilor din Ungaria le-au fost intentate 353 de procese de presă, soldate cu condamnări la închisoare totalizând aproape 132 de ani şi amenzi în valoare de 93.000 de coroane (sumă exorbitantă pentru vremea aceea).

Proclamarea Imperiului dualist Austro-Ungar

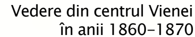

George Bariţ

Lupta împotriva dualismului. Constituirea partidelor politice

Reacţia românilor faţă de dualism nu a întârziat să se materializeze în formula consacrată în timpul Revoluţiei de la 1848, cea a adunărilor naţionale reprezentative. Astfel, la 3/15 mai 1868, tot la Blaj, mai multe mii de români au aniversat 20 de ani de la Marea Adunare Naţională din 3/15-5/17 mai 1848, prilej cu care s-a adoptat şi un document politic intitulat Pronunciament, în care se solicita restaurarea autonomiei politice şi administrative a Transilvaniei, aplicarea legilor votate de Dieta de la Sibiu în 1863-1864 şi convocarea unui nou for legislativ provincial pe baze democratice. *Pronunciamentul* a cunoscut o largă difuzare datorită publicării lui în principalele ziare româneşti, germane şi chiar maghiare, italiene şi franceze. Intenţia autorităţilor ungare de a-i pedepsi pe autorii documentului a fost anulată de agitaţiile populare, de ecoul în opinia publică şi de intervenţia împăratului, care i-a graţiat pe cei arestaţi.

Dualismul a generat la nivelul elitei politice româneşti două atitudini fundamentale care au dominat, uneori simultan, alteori alternativ, întreaga activitate politică a românilor din Ungaria până la Primul Război Mondial. *Pasivismul*, promovat cu precădere de către Ioan Raţiu şi George Bariţ, a

Vedere din centrul Vienei în anii 1860-1870

Ioan Raţiu

însemnat abţinerea de la viaţa politică (alegeri), fiind o formă de protest faţă de un stat format fără consultarea românilor, negându-se astfel valabilitatea juridică a dualismului. Cealaltă orientare, *activismul,* susţinea participarea la viaţa politică, la lupta parlamentară şi în adunările locale ale comitatelor, pentru promovarea şi protejarea drepturilor românilor. Liderul acestei orientări a fost mitropolitul Andrei Şaguna, la ea aderând mai ales fruntaşii români din Banat şi Partium, teritorii ce făceau parte încă din 1860 din Ungaria.

Formarea partidelor politice a fost un fenomen general european în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Pentru românii din Ungaria, dualismul a grăbit procesul de constituire a partidelor politice, din nevoia firească de organizare şi îndrumare a rezistenţei naţionale. La începutul anului 1869 s-a desfăşurat la Timişoara Conferinţa Naţională a românilor din Banat, unde Alexandru Mocioni a susţinut o organizare politică modernă de tip partidist, punându-se bazele Partidului Naţional al Românilor din Banat şi Ungaria. Se avansa ca tactică solidaritatea politică cu celelalte naţionalităţi din Ungaria şi cu românii ardeleni, programul politic elaborat acceptând dualismul, dar combătându-l de pe baze democratice şi liberale. În primăvara anului 1869, din iniţiativa lui Ioan Ratiu, Ilie Măcelariu şi Visarion Roman, a fost convocată la Miercurea, lângă Sibiu, Conferinţa Naţională a românilor ardeleni, fiind puse bazele Partidului Naţional al Românilor din Transilvania, în frunte cu I. Măcelariu. Programul adoptat se baza pe principiile programului revoluţionar de la Blaj din 1848 şi preconiza autonomia Transilvaniei, egalitatea în drepturi a naţionalităţilor, democratizarea vieţii politice şi a instituţiilor administrative, juridice etc. Ca tactică de luptă a fost propus pasivismul.

Stradă în Sibiu

Alexandru Mocioni

Rezistenţa împotriva dualismului s-a manifestat şi prin intermediul instituţiilor culturale. Astra şi-a creat după 1869 *despărţăminte* în aproape toată Transilvania. Întrunirile periodice ale comitetului de conducere de la Sibiu, adunările generale anuale care se ţineau în diverse oraşe au constituit tot atâtea ocazii de întrunire şi pentru liderii politici, pentru discutarea strategiei politico-culturale. În timpul dualismului au fost create sute de instituţii profesionale şi culturale locale (reuniuni de femei, de învăţători, societăţi de lectură ale elevilor şi studenţilor, coruri săteşti, asociaţii economice etc.), care au contribuit la întărirea conştiinţei naţionale româneşti. Liderii politici români s-au orientat şi spre formarea unei clase de mijloc, care să constituie suportul pentru lupta politică şi pentru susţinerea instituţiilor şcolare şi culturale care nu beneficiau de niciun ajutor material din partea statului maghiar. Băncile româneşti, formate începând cu deceniul al optulea (Albina, Victoria, Someşana etc.) au sprijinit cu precădere clasa de mijloc românească şi ţărănimea înstărită.

Kálmán Tisza

Intensificarea politicii de maghiarizare după 1875, când prim-ministru al Ungariei a devenit Kálmán Tisza, impresionanta acţiune de solidarizare a transilvănenilor cu România în timpul Războiului de Independenţă etc. au impus pentru românii din Ungaria reorganizarea lor politică. George Bariţ a întreprins la începutul anului 1881 o călătorie la Bucureşti, pentru a discuta cu liderii politici ai României modalităţile şi strategia de luptă pentru apărarea naţiunii române aflate sub dominaţia statului maghiar. După pregătiri prealabile, între 12 şi 14 mai 1881 s-a desfăşurat Conferinţa Naţională a românilor din Transilvania şi Banat, când au fuzionat cele două partide întemeiate la 1869 şi a rezultat o singură formaţiune politică pentru toţi românii ce depindeau de guvernul de la Budapesta. Programul Partidului Naţional Român din Transilvania, Banat şi Ungaria, definitivat la Sibiu în 1881, revendica în primul rând autonomia Transilvaniei, apoi, în spirit liberal şi democratic, introducerea limbii române în administraţie şi justiţie, numirea de funcţionari români proporţional cu ponderea românilor în ansamblul populaţiei, respectarea autonomiei bisericilor şi şcolilor româneşti, revizuirea

Târgu Mureș pe timpul Imperiului Austro-Ungar

Legii naționalităților din 1868, pentru garantarea menținerii individualității naționale a etniilor din statul ungar multietnic. Președinte al partidului a fost ales Nicolae Popea, iar vicepreședinte Partenie Cosma.

Avansată în timpul Conferinței de la Sibiu din mai 1881, ideea redactării unui memoriu de protest față de regimul dualist, care să fie adresat opiniei publice europene, s-a materializat în 1882, când George Bariț a publicat, în limbile română, maghiară, germană și franceză, un amplu document intitulat Memorial. Acesta s-a bucurat de largă difuzare atât în Ungaria, cât și în alte state europene. Memorialul abuzează uneori de argumente istorice și juridice pentru a înfiera nedreptățile comise față de români după introducerea dualismului în 1867. Momentul 1882 (Memorialul lui Bariț) a validat din plin unificarea celor două partide, realizată la Sibiu cu un an înainte, precum și o nouă generație de oameni politici.

Un alt eveniment important în acei ani l-a constituit înființarea la Sibiu, în 1884, a primului cotidian românesc din Transilvania, *Tribuna,* sub conducerea lui Ioan Slavici. Apariția *Tribunei* a reprezentat un moment de referință în istoria mișcării naționale românești, în paginile ziarului fiind găzduite opiniile liderilor politici români care nu erau dispuși să facă compromisuri cu statul maghiar. Tribunismul a devenit un veritabil curent politic, cultural și social, gazeta orientându-se spre educarea politică a maselor, a țăranilor, care erau de fapt marea majoritate a populației din provincie (la 1880, aproape 90% din populația Transilvaniei trăia în mediul rural). Prin formula lansată de Slavici, „Soarele pentru români la București răsare”, s-a avut în vedere promovarea valorilor culturale general românești, direcționarea evoluției culturale și politice a românilor transilvăneni în acord cu realitățile din România. S-au intensificat legăturile și consultările fruntașilor români transilvăneni cu regele Carol I și cu alți lideri de la București. De asemenea, în 1890 s-a constituit în capitala României Liga pentru Unitatea Culturală a Românilor, cu scopul declarat de a susține mișcarea cultural-națională a românilor aflați sub dominație străină.

Memorandiștii

Mișcarea memorandistă

După câteva conferințe naționale (1884,1887), în care s-a pus problema redactării unui nou document politic, la începutul deceniului al zecelea al secolului al XIX-lea, pe fondul răcirii relațiilor dintre Viena și Budapesta, fruntașii Partidului Național Român (PNR) au socotit că era momentul să înainteze împăratului un memoriu de protest. În primăvara anului 1892 a fost definitivat *Memorandul,* responsabilitatea politică pentru redactarea lui asumând-o Comitetul Central al partidului, în frunte cu președintele Ioan Rațiu, vicepreședinții și membrii Gheorghe Pop de Băsești, Eugen Brote, Vasile Lucaciu, Iuliu Coroianu, Septimiu Albini ș.a. Deși o delegație de circa 300 de persoane, în frunte cu I. Rațiu, s-a deplasat la Viena, împăratul Francisc Iosif I a refuzat să primească delegația și să accepte Memorandul, care a fost trimis guvernului de la Budapesta. Pentru elita românească, acțiunea de la Viena a fost edificatoare, dislocând loialismul tradițional al românilor ardeleni față de Casa de Habsburg. Memorandul a fost ultimul memoriu înaintat împăratului, încheindu-se astfel seria petiționalismului românesc începută la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Justețea acuzelor pe care românii le-au făcut în Memorand la adresa politicii guvernului de la Budapesta a fost recunoscută și de observatorii străini. Astfel, consulul general al Germaniei raporta din Budapesta, la 16 iulie 1892, cancelariei Reich-ului că „Societatea maghiară se închide

Aurel C. Popovici

Gheorghe Pop de Băseşti

ermetic în faţa intelectualităţii române şi românilor li se aminteşte întotdeauna vechea relaţie de la stăpân la slugă, căci românilor le este interzisă orice carieră de stat, dacă nu *de jure* atunci *de facto* şi rămânând în afara Parlamentului, datorită censului electoral şi a abuzurilor electorale, nu au acces la cuvânt nici la autoadministrare"[70]. Dacă Memorandul nu a dus la ameliorarea statutului românilor din Ungaria, el a avut în schimb consecinţe importante pe planul solidarităţii generale româneşti şi al câştigării simpatiei unei mari părţi din opinia publică europeană faţă de cauza românilor transilvăneni. Guvernul ungar a declanşat în 1893 procesul de urmărire penală împotriva membrilor Comitetului Central al PNR, acuzaţi de „agitaţie împotriva ideii de stat maghiar". Procesul s-a desfăşurat la Cluj în mai 1894, acuzaţii beneficiind de avocaţi-apărători români, dar şi slovaci şi unul sârb. De altfel, mişcarea memorandistă a contribuit la intensificarea colaborării dintre naţionalităţile oprimate din Ungaria, colaborare ce s-a concretizat în organizarea Congresului Naţionalităţilor de la Budapesta în anul 1895. Acuzatorii nu au ţinut cont de argumentele apărării, de manifestaţiile populare, condamnând 15 dintre cei 29 de inculpaţi la pedepse cu închisoarea variind între 6 luni şi 5 ani, precum şi la plata unei sume mari de bani pentru cheltuielile de judecată.

Demonstraţie la Bucureşti în favoarea memorandiştilor arestaţi

Liderii politici români au avut o atitudine demnă, preşedintele PNR Ioan Raţiu declarând că „existenţa unui popor nu se discută, ci se afirmă". Procesul memorandiştilor a prilejuit declanşarea unor ample manifestări de solidaritate şi sprijin cu cei arestaţi. În multe oraşe din Transilvania şi România s-au organizat mitinguri şi demonstraţii, au fost trimise telegrame de încurajare, s-au publicat articole şi broşuri. Ziare din Franţa, Anglia, Italia, Belgia etc. au publicat materiale în care se exprima înţelegere şi simpatie faţă de situaţia românilor din Transilvania, personalităţi precum Georges Clemenceau, Emile Zola, Giosuè Carducci, lordul Fitzmaurice ş.a. au apreciat justeţea cauzei memorandiştilor încarceraţi.

La sfârşitul secolului al XIX-lea s-a amplificat în Transilvania un fenomen caracteristic şi altor teritorii europene, emigrarea în America. Dacă presiunea demografică şi lipsa de pământ au fost cauza principală a emigrării, în teritoriile subordonate guvernului maghiar nu se poate omite discriminarea la care erau supuse naţionalităţile.

De aceea, este explicabil faptul că ponderea românilor şi a germanilor în rândul emigranţilor a fost mai mare decât ponderea maghiarilor, raportat la structura etnică a Transilvaniei la începutul secolului al XX-lea. Între 1899 şi 1914 au părăsit Transilvania peste 300.000 de emigranţi, din care mai bine de 50% erau români, 23% germani (ponderea emigranţilor germani era dublă faţă de cât reprezentau germanii în ansamblul populaţiei provinciei) şi doar 22% maghiari, restul de câteva procente fiind emigranţi slovaci, sârbi, evrei etc.

Mişcarea naţională românească la începutul secolului al XX-lea

Noua generaţie de oameni politici români care s-a remarcat în timpul mişcării memorandiste a înţeles pe deplin că se poate face apel la popor, la masele ţărăneşti pentru susţinerea programului naţional. A devenit tot mai evidentă şi orientarea spre România, spre identificarea modalităţilor de acţiune care puteau să apropie momentul unirii tuturor românilor. Progresele obţinute de românii transilvăneni la sfârşitul secolului al XIX-lea şi la începutul secolului al XX-lea pe calea formării unei clase de mijloc au determinat transformări la nivelul strategiei politice a PNR. Generaţia de lideri validată în timpul mişcării memorandiste opina că trebuie relansate tactica activistă şi lupta parlamentară. Ei se bazau pe faptul că ţărănimea înstărită şi clasa de mijloc erau pregătite şi capabile să sprijine elita politică românească în timpul campaniilor electorale. Astfel, la Arad a început să se contureze un grup de politicieni în jurul Băncii Victoria şi al ziarului *Tribuna poporului,* care promovau cu insistenţă linia neoactivistă. Vasile Goldiş, care a elaborat cele mai consistente teoretizări ale problemei

70. *Diplomaţia europeană şi mişcarea memorandistă (1892–1896),* coord. C. M. Lungu, Bucureşti, 1995, p. 104

ȚINUTUL BRAȘOVULUI PE O HARTĂ DIN EPOCĂ

naționale, a fost, alături de Ștefan Cicio-Pop, Ioan Suciu, Alexandru Vaida-Voevod, A. Cosma ș.a., printre cei mai statornici partizani ai neoactivismului. Un alt grup de militanți neoactiviști, condus de Aurel Vlad, s-a conturat la Orăștie, în jurul Băncii Ardeleana și al ziarului *Libertatea*.

În contextul în care unele naționalități din Ungaria au trecut la activism, la începutul anului 1905 s-a desfășurat la Sibiu Conferința Națională a românilor, care a decis adoptarea unui nou program al PNR și trecerea la activism. Noul program din 1905 se deosebea de cel din 1881 prin includerea unor probleme social-economice, prin abordarea realistă a condițiilor politice concrete.

Erau incluse obiective precum garantarea dezvoltării națiunii române ca individualitate politică, introducerea limbii române în administrație, justiție și armată, respectarea drepturilor și libertăților democratice, sprijinirea țăranilor și a micilor agricultori, elaborarea unei legislații sociale și economice favorabile muncitorilor etc. Impunerea neoactivismului după Conferința de la Sibiu a însemnat nu numai o dinamizare a activității politice a elitei românești, dar și o relansare a activității celorlalte instituții naționale. Se poate vorbi astfel și de un activism cultural, economic, care a contracarat politica de maghiarizare exacerbată la începutul secolului al XX-lea de guvernul de la Budapesta.

După 1905, ca urmare a participării la campaniile electorale, câțiva reprezentanți ai PNR au fost aleși în Parlamentul de la Budapesta, unde au format, alături de deputații sârbi și slovaci, un club al naționalităților, opunându-se legilor care limitau manifestările naționalităților aflate sub dominația guvernului maghiar. PNR a colaborat în acei ani și cu liderii secției române a Partidului Social-Democrat din Ungaria în lupta pentru introducerea votului universal. Pe fondul deteriorării relațiilor dintre Budapesta și Viena, un grup de politicieni români, grupați în jurul lui Al. Vaida-Voevod, a cochetat cu ideea federalizării Monarhiei Austro-Ungare pe baze naționale, intrând în legături cu apropiații arhiducelui Francisc Ferdinand, moștenitorul tronului.
De altfel, înainte de Primul Război Mondial, bănățeanul Aurel C. Popovici a elaborat o lucrare în care a detaliat planul unei federalizări a Austriei, reorganizare politico-administrativă în care românii din Transilvania, Banat, Crișana, Maramureș și Bucovina să constituie un stat autonom, subordonat direct împăratului. Era o cale de ameliorare a statutului pe care îl aveau la vremea respectivă românii ce se aflau sub conducerea guvernului maghiar.

În 1910 și apoi în 1913-1914 s-au purtat tratative între reprezentanții PNR și guvernul de la Budapesta. Discuțiile nu au condus la niciun rezultat practic, eșuând datorită pozițiilor opuse ale celor două părți: guvernul ungar a susținut ideea statului național maghiar indivizibil, în cadrul căruia să fie ameliorat statutul românilor ca simpli cetățeni, în timp ce PNR a propus formula autodeterminării naționale, care ar fi dus în timp la desprinderea Transilvaniei de Ungaria, înmulțirea manifestărilor de simpatie în România față de situația românilor transilvăneni, sprijinul tot mai consistent acordat de guvernul de la București fraților de peste Carpați au întărit convingerea elitei românești din Transilvania că doar unirea cu România va putea salva individualitatea națiunii române din Ungaria.

Ilie Măcelariu

Vasile Lucaciu

Ioan Rațiu

10.2. Bucovina

Şi în Bucovina au fost instaurate după 1849 autoritarismul şi neoabsolutismul. Ca urmare a Revoluţiei de la 1848 şi a numeroaselor memorii şi petiţii înaintate Vienei de către românii bucovineni, Constituţia austriacă din 4 martie 1849 a acordat Bucovinei o oarecare autonomie. Abia în 1862 s-a reuşit de către elita românească obţinerea separării totale, politice şi administrative, a Bucovinei de Galiţia, dobândindu-se autonomie provincială, Dietă locală. Provincia a primit numele de ducat şi a rămas subordonată direct guvernului central de la Viena până la 1918, împăratul fiind cel care numea guvernatorul ducatului. Din punct de vedere demografic, Bucovina a cunoscut un spor considerabil de populaţie în primele decenii după Revoluţia Paşoptistă. Astfel, de la un total de 377.581 de locuitori în 1848, s-a ajuns la 511.354 în anul 1869 şi la 794.929 cu ocazia recensământului din 1910, ultimul dinaintea izbucnirii Primului Război Mondial. Din păcate, ca urmare a colonizărilor oficiale făcute de autorităţi şi a unei politici de încurajare a imigrărilor, ponderea românilor în cadrul populaţiei provinciei a scăzut de la 55,4% în 1848 la 40,5% în anul 1869, pentru ca românii să mai reprezinte în Bucovina la 1910 abia 34,4%. Celelalte etnii care au convieţuit cu românii în Bucovina au fost: rutenii (circa o treime din populaţia provinciei la începutul secolului al XX-lea), germanii, evreii, polonezii, slovacii etc. Intenţia Curţii de la Viena, în parte realizată, a fost aceea ca, printr-un mozaic etnic şi confesional, să creeze în

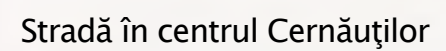
Mitropolitul Silvestru Morariu–Andrievici

Bucovina un om nou, „Homo bucovinensis", fără patrie şi naţionalitate, supus fidel împăratului şi politicii sale.

Afirmarea naţională a românilor a cunoscut o amploare fără precedent, comparativ cu deceniile anterioare. Au fost editate mai multe ziare şi reviste în limba română (*Bucovina, Gazeta Bucovinei, Deşteptarea Bucovinei, Revista politică* etc.), s-au înfiinţat pe cheltuiala bisericii ortodoxe mai multe şcoli rurale (81 între 1849 şi 1862), o preparandie la Cernăuţi şi un liceu cu limba de predare română la Suceava în 1860. În anul 1862 s-a întemeiat Societatea pentru Cultura şi Literatura Română în Bucovina, similară Astrei de la Sibiu. Societatea a publicat o gazetă proprie, a acordat burse elevilor şi studenţilor români, a sprijinit tipărirea de studii literare, istorice şi ştiinţifice. Prin eforturile lui Gheorghe Hurmuzaki s-a reuşit în anul 1875 înfiinţarea unei catedre de limba şi literatura română la Universitatea din Cernăuţi, care tocmai îşi începea activitatea. Deosebit de activă în plan cultural-naţional a fost Societatea Arboroasa a studenţilor români bucovineni, fapt pentru care a şi fost ulterior interzisă de către autorităţile austriece. De asemenea, o activitate laborioasă a desfăşurat şi Societatea Autonomiştilor Români, fondată în anul 1872 de reprezentanţi ai familiilor de patrioţi români Hurmuzaki, Sbiera, Morariu. Pe aceeaşi linie s-a înscris şi Societatea Politică Concordia, înfiinţată la Cernăuţi, care, prin componenţa ei (majoritatea erau tineri intelectuali), s-a situat pe poziţii mai radicale în ceea ce priveşte drepturile politice, religioase şi culturale ale românilor din provincie. Ulterior, în 1882 s-a fondat Partidul Naţional Român din Bucovina, în frunte cu Iancu Zotta, însă activitatea acestuia a fost afectată de tensiunile dintre politicienii bătrâni şi cei tineri, cu viziuni diferite asupra dinamicii vieţii politice.

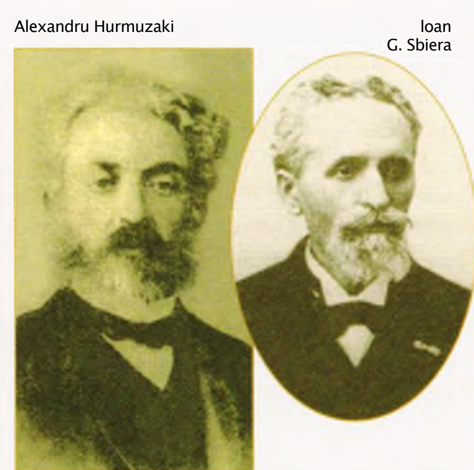
Un moment semnificativ în viaţa românilor bucovineni a fost anul 1871, când s-au organizat la Putna (locul unde era înmormântat Ştefan cel Mare) serbări culturale prilejuite de aniversarea a 400 de ani de la zidirea mănăstirii. Evenimentul a prilejuit participarea intelectualilor şi fruntaşilor politici din toate teritoriile locuite de români: Mihai Eminescu, Ioan Slavici, A. D. Xenopol, Mihail Kogălniceanu, Iacob Mureşanu, Grigore Tocilescu ş.a.

În timpul mitropolitului Silvestru Morariu-Andrievici (1880-1895) au fost înregistrate importante progrese nu numai pe plan bisericesc, dar şi şcolar-cultural: înfiinţarea în 1883 a primei tipografii româneşti, elaborarea unei monumentale sinteze despre istoria bisericii ortodoxe române din Bucovina între 1775 şi 1893, inaugurarea catedralei ortodoxe şi a palatului mitropolitan etc. Pentru conştiinţa naţională a românilor bucovineni, participarea a circa 2.000 de persoane la expoziţia jubiliară de la Bucureşti din 1906 s-a constituit într-un moment de referinţă.

Stradă în centrul Cernăuţilor

Alexandru Hurmuzaki

Ioan G. Sbiera

10.3. Basarabia

Recensământul din 1852 a relevat existența în Basarabia a unui număr de 990.274 de locuitori, din care mai bine de două treimi erau români. La fel cum au procedat autoritățile austriece în Bucovina, și autoritățile țariste și marii proprietari funciari ruși au recurs la colonizări de populații străine pentru a-și consolida dominația politică și economică în teritoriile dintre Nistru și Prut. Treptat, prin imigrări și colonizări de ruși, ucraineni, germani, evrei, bulgari, găgăuzi, tătari ș.a., ponderea românilor a fost diminuată. La 1900, populația Basarabiei era estimată la 2.041.000 de locuitori, românii (moldovenii, cum apăreau în statisticile țariste) reprezentând circa 56%, pentru ca la 1912 ponderea autohtonilor să se diminueze la aproape 48%; firește, trebuie să privim cu rezerve aceste procente, deoarece statisticile oficiale rusești au „prelucrat" compoziția etnică a provinciei. Este revelatoare în acest sens constatarea făcută pe la 1890 de un înalt funcționar rus, însărcinat să cerceteze cauzele pentru care rusificarea nu progresa corespunzător. Acesta constata că „trebuie să ne grăbim a face măcar jumătate din țăranii moldoveni să devină ruși", pentru a îndepărta perspectivele unor manifestări pro-România în zonă.

Rusificarea Basarabiei, începută la sfârșitul deceniului al treilea al secolului al XIX-lea, a continuat cu și mai multă insistență în a doua jumătate a veacului. Totuși, pe linia rezistenței naționale s-au înregistrat la Chișinău între 1845 și 1848 mai multe tentative ale unor boieri

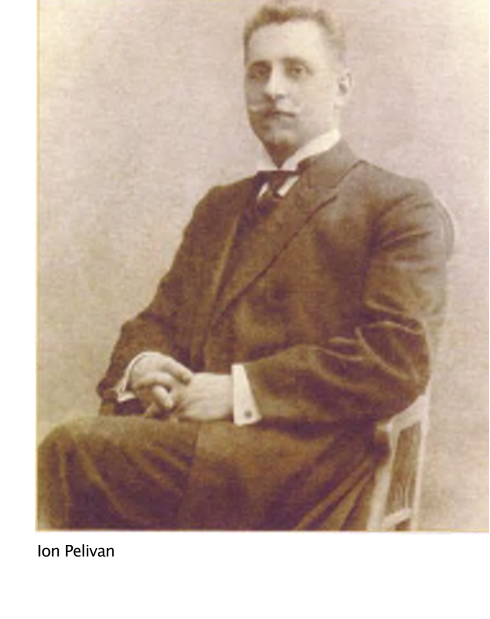
Pan Halippa

români de a publica ziarul *Românul*. Tipografia eparhială din Chișinău a reînceput din 1853 să imprime broșuri și cărți bisericești în limba română, până în 1883, când a fost închisă. Cursul de limbă română a devenit la Liceul din Chișinău după 1860 alternativ cu cel de limbă greacă.

Congresul de Pace de la Paris din 1856 a atribuit Moldovei trei județe din sudul Basarabiei (Cahul, Bolgrad, Ismail), cu o populație de circa 117.000 de locuitori, în majoritate români. Toate reformele înfăptuite de către Alexandru Ioan Cuza în România au fost aplicate și în aceste zone din sudul Basarabiei, contribuind la modernizarea lor. Un avânt însemnat l-au luat așezămintele culturale și naționale, în 1864 fiind înființată episcopia ortodoxă a Ismailului, în frunte cu episcopul Melchisedec Ștefănescu. Acesta a patronat deschiderea la Ismail a unui seminar teologic și a unui gimnaziu, înființând peste 100 de școli rurale în eparhia sa.

Statutul teritoriului dintre Prut și Nistru a cunoscut o deteriorare apreciabilă în anul 1871, când Basarabia a fost transformată din „oblastie" în „gubernie", asimilată celorlalte provincii din Imperiul Rus. Erau călcate în picioare astfel tradițiile și obiceiurile locale, unele drepturi și privilegii ale autohtonilor, limba română fiind eliminată aproape în totalitate din administrație, școală și chiar biserică. Episcopul Pavel Lebedev, numit în funcție de guvernul țarist, a condus o campanie de rusificare a bisericii și a școlii: preoții care nu știau rusește erau alungați, cărțile în limba română erau confiscate și arse, școlile închise etc.

Totuși, la sfârșitul secolului al XIX-lea, o mică grupare de intelectuali și tineri studenți români a creat asociații cu scopul cultivării limbii și a conștiinței naționale. S-a remarcat în cadrul acestei mișcări Ion Pelivan, alături de care un

Ion Pelivan

rol important în menținerea individualității românești l-au avut și reprezentanții vechii boierimi basarabene grupați în jurul lui Pavel V. Dicescu. Un început modest de organizare politică s-a constatat în urma înfrângerii Rusiei în războiul cu Japonia și în timpul Revoluției din 1905—1907, fiind editate ziarele *Basarabia* și *Moldoveanul,* care, deși exprimau pozițiile românilor, aveau viziuni diferite în privința atitudinii față de autorități. În 1913, cu sprijinul financiar al lui Vasile Stroescu, la Chișinău a fost editată revista *Cuvânt moldovenesc,* de către Pan Halippa.

Arhiepiscopul Pavel Lebedev

Casa Eparhială din Chișinău

Marcela Sălăgean

România între 1919 şi 1947

1 Integrarea noilor provincii unite*. Principalele măsuri legislative. Dezbateri de idei

Una dintre cele mai importante probleme cu care s-au confruntat autoritățile române de-a lungul întregii perioade dintre cele două războaie mondiale a fost aceea a uniformizării instituționale și legislative, a integrării noilor provincii unite.

1 decembrie 1918, București

Membrii Consiliului Dirigent al Transilvaniei împreună cu alți câțiva fruntași ardeleni (de la stânga la dreapta), în față: Alexandru Vaida-Voevod, Ștefan Cicio-Pop, Iuliu Maniu, Vasile Goldiș, Aurel Vlad; în spate: Augustin Pordea, Iosif Jumanca, Romul Boilă, Ioan Suciu, Victor Bontescu, Laurențiu Oancea, Ștefan Haliță, Aurel Lazăr, Emil Hațieganu, Ioan Flueraș

Întrebarea era dacă să se mențină pentru o perioadă legiuirile existente, să se aleagă o anume legislație dintr-o provincie, care să fie extinsă apoi pretutindeni în țară sau să se creeze legi noi în formă și conținut. Pentru o scurtă perioadă, în teritoriile unite au continuat să existe instituții de tip parlamentar cu atribuții regionale: Marele Sfat Național în Transilvania, Consiliul Național în Bucovina și Sfatul Țării în Basarabia[2]. Atribuții executiv-administrative exercitau Consiliul Dirigent în Transilvania, Consiliul Secretarilor de Stat în Bucovina și Consiliul Directorilor în Basarabia. Prin decretele-lege din 9 aprilie, 11/24 decembrie și 18/31 decembrie 1918 s-a menținut în vigoare legislația existentă în Basarabia și Bucovina. În Transilvania, Decretul I al Consiliului Dirigent din 24 ianuarie 1919 adopta o măsură similară. S-au menținut, așadar, în vigoare, pentru o anumită perioadă, legile rusești în Basarabia, cele austriece în Bucovina, dreptul maghiar și Codul civil austriac în Transilvania. Politica externă, finanțele, armata, mijloacele de comunicație și sistemul vamal au trecut sub autoritatea guvernului de la București.

În intervalul decembrie 1918 — aprilie 1920, procesul de unificare legislativ-instituțională a înregistrat două puncte de pornire. Primul, de la nivelul guvernului, prin extinderea unor dispoziții din Vechiul Regat asupra noilor provincii unite. În al doilea rând, organismele regionale au adoptat propriile măsuri. S-a avut în vedere în special înlăturarea unor legi sau părți ale unor legi locale care contraveneau noilor realități de după 1918. Situația nu a fost identică în toate cele trei provincii. De exemplu, în Basarabia s-au introdus, prin extindere, codurile comercial, penal și de procedură penală românească încă de la sfârșitul lui 1918. În Transilvania, până la 10 aprilie 1920, în conformitate cu hotărârile de la Alba-Iulia, a continuat să funcționeze Consiliul Dirigent, decretele acestuia adăugându-se vechilor legi menținute încă în vigoare. Instituțiile provizorii regionale și-au încetat activitatea în aprilie 1920, odată cu înființarea Comisiei Centrale

* După Unirea din 1918, teritoriul României crescuse, ajungând, în urma încorporării noilor provincii, la 295.049 km^2. Populația a sporit de la 7,9 milioane de locuitori în 1915 la 14,7 milioane în 1919 și la 18.057.028 de locuitori conform recensământului din 1930. Din punct de vedere al numărului de locuitori, România se afla pe locul al optulea în Europa,

În ceea ce privește structura etnică a populației, 71,9% dintre locuitori erau români, 7,9% maghiari, 4,4% germani, 4% evrei, 3,2% ruteni și ucraineni, 2,3% ruși, 2% bulgari, 1,5% țigani, 0,8% găgăuzi, 0,35% cehi și slovaci, 0,3% polonezi, 0,15% turci și tătari, 0,1% greci, sub 0,1% albanezi, armeni etc. Minorități etnice se aflau în toate provinciile țării; ele aveau însă o pondere mai mare în Transilvania, Basarabia și Bucovina. În Transilvania, provincia cu potențialul cel mai ridicat de conflicte etnice, românii reprezentau, în 1930, 57,8% din populație, maghiarii 24,4%, germanii 9,8%. Chiar și după Unirea din 1918, un număr important de români – aproximativ un milion – rămăseseră în afara granițelor statului, pe teritorii aflate în componența URSS, Iugoslaviei, Bulgariei, Ungariei, Albaniei și Cehoslovaciei, precum și în SUA, Canada, Australia ș.a. Indicele demografic înregistra o evoluție pozitivă. Cu un spor natural de 35 la 1.000 de locuitori, România se afla pe primul loc în Europa; ea ocupa însă aceeași poziție și în privința mortalității infantile. Totuși, în perioada interbelică, România a cunoscut un spor demografic de 4,4 milioane de locuitori, ajungând în 1939 la 19.933.802 locuitori[1].

1. *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*, 10 voi., București, 1938–1940; *Istoria românilor*, VIII, *România întregită (1918–1940)*, coord. I. Scurtu, București, 2003, p. 31–35
2. *Istoria contemporană a României*, Cluj-Napoca, 2001, p. 31

pentru Unificare şi Descărcare, constituită pe lângă Preşedinţia Consiliului de Miniştri.

Reformele promulgate de guvernele de la Bucureşti după 1918 au fost extinse pe întreg teritoriul României Mari, dar a trebuit să se ţină cont şi de realităţile locale. Reforma electorală decretată la 29 noiembrie 1918 în Vechiul Regat şi în Basarabia, care a fost pusă în aplicare şi în Bucovina şi Transilvania în august 1919, era bazată pe introducerea votului universal, egal, direct, secret şi obligatoriu pentru fiecare bărbat care împlinise vârsta de 21 de ani. Diferenţele se menţineau doar în ceea ce priveşte procesul electoral şi înregistrarea rezultatelor. Reforma agrară, care a făcut obiectul unor serii de decrete şi legi speciale în Basarabia (martie 1920), Vechiul Regat (17 iulie 1921) şi Transilvania (20 iulie 1921), a avut de asemenea un caracter universal. În aceeaşi conjunctură, calendarul gregorian a fost introdus pe întreg teritoriul ţării în aprilie 1919, prin extinderea lui în Vechiul Regat şi Basarabia.

În noiembrie 1919 au avut loc primele alegeri pe baza votului universal din istoria României Mari. Niciunul dintre partidele politice nu a obţinut majoritatea; în aceste condiţii s-a format un „bloc parlamentar" alcătuit din reprezentanţii Partidului Naţional Român din Transilvania, Partidului Ţărănesc din Vechiul Regat, Partidului Ţărănesc din Basarabia, Partidului Naţionalist-Democrat, Partidului Democrat al Unirii din Bucovina şi ai grupării independente a dr. Nicolae Lupu. Guvernul Blocului Parlamentar a fost prezidat de Alexandru Vaida-Voevod, lider al românilor transilvăneni, desemnat premier la 1 decembrie 1919. La 29 decembrie 1919, într-o sesiune solemnă a primului Parlament al României Mari, aflat sub preşedinţia lui Nicolae Iorga, a fost adoptată Legea de ratificare a unirii Basarabiei, Bucovinei şi Transilvaniei cu Regatul României.

După 1918 au fost înregistrate modificări de structură, organizatorice şi programatice, în rândul partidelor naţionale tradiţionale. Erau modificări în sensul adaptării programelor lor la cerinţele noii epoci istorice. Fostele partide regionale (în special Partidul Naţional Român din Transilvania) au manifestat, în chip firesc, tendinţe de depăşire a vechilor baze sociale provinciale. Această depăşire s-a făcut în ambele sensuri, dinspre Vechiul Regat spre provinciile unite şi invers, cu păstrarea, cel puţin pentru o vreme, a unei influenţe majore în masa iniţială de alegători. Stau mărturie pentru acest proces alegerile parlamentare din anii 1919—1922[3].

Reformele preconizate în timpul Primului Război Mondial şi puse în aplicare în anii imediat următori au schimbat vechile structuri sociale şi politice, dând naştere unei noi Românii, deosebită de cea veche din punct de vedere instituţional. Programul liberal - supus dezbaterilor în 1913 şi care începuse să fie adoptat din 1917, când regele Ferdinand semnase decretele privitoare la reforma agrară şi la abolirea sistemului electoral cenzitar şi introducerea votului universal - a dus la lichidarea puterii economice a marii moşierimi şi a înlăturat monopolul ei politic, schimbând astfel raportul de forţe pe scena politică internă[4].

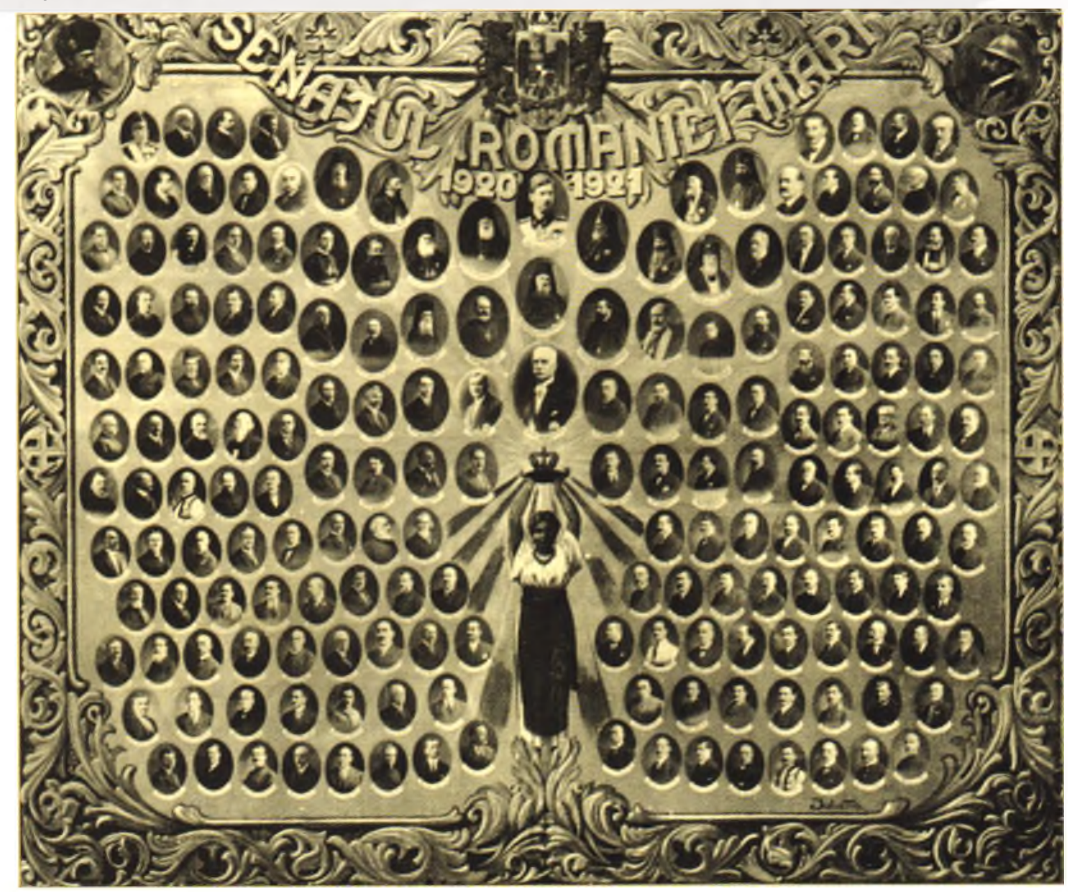
IOAN PELIVAN Director General al Externelor
ION INCULEŢ Preşed. Sfatului Ţării
VL. CRISTI Director General al Internelor
Col. T. COJOCARU Director General al Războiului
PAN. ERHAN Preşed. Cons. Directorilor Generali şi Director General al Agriculturii
NIC. CODREANU Director General al Comunicaţiilor
T. IONCU Director General al Finanţelor
ŞT. CIOBANU Director General al Învăţământului
V. PODVINSCHI Director General al Controlului

Consiliul Directorilor Generali, primul guvern al Republicii Democratice Moldoveneşti

Ion I. C. Brătianu, în trăsură cu generalul Gh. Mărdărescu, se îndreaptă către ceremonia de încoronare desfăşurată la Alba-Iulia

3. Ibidem, p. 53
4. V. Georgescu, *Istoria românilor de la origini pînă în zilele noastre*, ed. a III-a, Bucureşti, 1992, p. 204 (în continuare: *Istoria românilor)*

Membrii primului senat al României Mari

Uniformizarea legislativă şi integrarea nu i-au preocupat numai pe cei angajaţi în viaţa politică şi administrativă a ţării. Jurişti, conducători de instituţii de diverse profiluri, oameni de ştiinţă şi cultură etc. s-au angajat, printr-o serie de întruniri, dezbateri şi prin presă, la un dialog în urma căruia să se aleagă cea mai potrivită cale pentru atingerea obiectivului propus[5]. În acest context a fost reluată şi amplificată dezbaterea referitoare la căile şi mijloacele necesare pentru dezvoltarea ţării. Elita intelectuală şi politică a ţării s-a angajat, în special în primul deceniu al perioadei interbelice, într-o aprinsă polemică. S-au distins mai multe grupări, printre care cele mai însemnate au fost europeniştii (neoliberalismul), tradiţionaliştii (naţionalismul), ţărăniştii şi chiar marxiştii. Cu toţii au căzut de acord că România începuse să semene cu Europa Occidentală, dar nu s-au decis asupra căilor pe care ţara trebuia să le urmeze în procesul de dezvoltare şi modernizare.

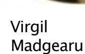
Europeniştii priveau România ca pe o parte a Europei, considerând că ţara nu avea altă alegere decât să urmeze calea de dezvoltare economică şi socială urmată de Occidentul urbanizat şi industrializat. Cei mai de seamă reprezentanţi ai acestui curent au fost E. Lovinescu (critic literar) şi Ştefan Zeletin (sociolog şi economist). De asemenea, în acest curent de gândire au fost incluşi şi intelectualii grupaţi în jurul revistei *Viaţa românească*, dintre care îi amintim pe G. Ibrăileanu, Mihai Ralea şi pe viitorul ministru de externe Mihail Manoilescu. Toţi aceştia au susţinut că rolul decisiv în dezvoltarea României îi revenea burgheziei autohtone. Ei au dezvoltat teoria privind protecţionismul, concretizată în formula „prin noi înşine"; au acordat o atenţie deosebită valorificării resurselor naţionale şi implicării statului în economie.

Primul Parlament al României reîntregite
Citirea mesajului regal de deschidere a sesiunii, 20 noiembrie 1919

Opuşi europeniştilor erau *tradiţionaliştii.* Lipsiţi de receptivitate faţă de influenţele occidentale, ei căutau modele de dezvoltare în tradiţiile autohtone, în moştenirile lumii rurale, în diferite influenţe care veneau din Orient. Cei mai importanţi promotori ai tradiţionalismului au fost fondatorii revistei Gândirea, de unde le-a şi venit numele de „gândirişti". În rândul acestora se puteau distinge două curente principale. Reprezentativ pentru curentul de dreapta a fost Nichifor Crainic. El a plasat lumea rurală în centrul atenţiei sale, afirmând că întreaga cultură istorică românească îşi avea sorgintea în biserică, fiind pătrunsă de forţa creatoare a religiei ortodoxe. Crainic sublinia că tradiţia nu înseamnă stagnare; dimpotrivă, aceasta era o forţă vie, dinamică, aflată în concordanţă cu specificul naţional. România trebuia să rămână credincioasă tradiţiei şi să evite nivelarea şi uniformizarea civilizatoare a Occidentului. Un punct de vedere diferit a fost acela promovat de filosoful Lucian

5. *Istoria contemporană a României*, p. 43

Virgil Madgearu

Petre Constantinescu-Iaşi

Lucreţiu Pătrăşcanu

Nae Ionescu

Lucian Blaga

Constantin Rădulescu-Motru

Blaga, care a realizat o abordare mai modernă a problemei specificului naţional şi a căilor de dezvoltare. Asemeni celorlalţi intelectuali de la *Gândirea,* Blaga critica societatea modernă, mecanizată şi principalul ei simbol, oraşul. El şi-a îndreptat atenţia înspre viaţa rurală, ca loc de refugiu şi ca depozitară a adevăratelor valori. Cu toate acestea, Blaga admira cultura germană, apreciind-o drept catalizatoare, stimulatoare a creativităţii autohtone. Spre deosebire de aceasta, influenţa culturală franceză era, pentru Blaga, una modelatoare, întrucât căuta să refacă o cultură străină după propriul său chip. Al treilea reprezentant important al tradiţionaliştilor a fost Nae Ionescu. El a susţinut incompatibilitatea dintre România şi Europa Occidentală, viitoarea dezvoltare a ţării urmând să se sprijine pe categoriile sociale şi economice ale satului, precum şi pe ortodoxie. A respins oraşul, pe care-l considera prea abstract, şi industria modernă, ca prea raţională, prea puţin potrivite pentru români, popor contemplativ şi neobişnuit cu disciplina capitalistă. Ideile lui Nae Ionescu au inspirat generaţia tânără de la sfârşitul anilor '20 şi din anii '30; acestea au fost însă preluate şi de grupările extremiste de dreapta care au apărut în perioada interbelică.

Membrii Consiliului Naţional Român Central

Un alt curent cu un impact deosebit în societatea românească a fost ţărănismul, ai cărui susţinători au fost Virgil Madgearu, Ion Mihalache, Constantin Stere, Constantin Rădulescu-Motru şi alţii. Reprezentanţii acestui curent şi-au îndreptat atenţia spre agricultură şi spre gospodăria ţărănească. S-au pronunţat pentru elaborarea unor politici economice şi sociale şi pentru crearea unui stat care să corespundă intereselor şi necesităţilor ţărănimii, populaţia majoritară a ţării. Intervenţia statului în economie era considerată o necesitate şi, de asemenea, era recunoscut faptul că industria poate sprijini agricultura în scopul obţinerii unor beneficii. Ei au atras, de asemenea, atenţia asupra faptului că România nu dispunea de capital suficient şi s-au pronunţat pentru atragerea capitalului străin[6].

În perioada interbelică s-au manifestat şi doctrinele inspirate de marxism. Mai însemnate au fost cele promovate de social-democraţi şi de comunişti. Social-democraţii, printre care îi amintim pe Lothar Rădăceanu şi pe Ilie Moscovici, au căutat să adapteze teoria lui Marx la condiţiile concrete din România. Comuniştii, în schimb, au fost influenţaţi de tezele Internaţionalei a III-a. Ei susţineau că în România trebuie să aibă loc o revoluţie prin care burghezia să fie înlăturată de la putere şi să se instaureze dictatura proletariatului. De asemenea, ei considerau necesară formarea unei societăţi în care toţi cetăţenii să fie egali şi în care să nu mai existe exploatarea omului de către om. Cei mai cunoscuţi promotori ai acestei ideologii au fost Petre Constantinescu-Iaşi, Lucreţiu Pătrăşcanu şi Alexandru Dobrogeanu-Gherea[7].

Disputa privind evoluţia României după 1918 a reprezentat o dimensiune importantă a vieţii spirituale româneşti din perioada interbelică, confruntările de idei privind modelul de dezvoltare al ţării antrenând un număr mare de personalităţi politice şi culturale.

6. K. Hitchins, *România 1866–1947,* trad., Bucureşti, 1996, p. 315–343 (în continuare: *România*)
7. *Istoria românilor,* VIII, p. 48

2 Viața politică între 1918 şi 1937

O primă urmare a Unirii din 1918 şi a reformelor adoptate în timpul şi după Primul Război Mondial a fost pulverizarea vieţii politice, dominată în Vechiul Regat de două partide, Naţional Liberal şi Conservator.

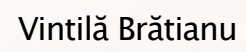
Ministrul de Război Constantin Hârjeu, cu delegaţii militari la Conferinţa de pace

Sistemul partidelor politice

Partidul Conservator s-a dezintegrat în urma adoptării votului universal şi a reformei agrare. După 1918, o grupare conservatoare condusă de Take Ionescu a mai ajuns o singură dată la putere, în 1922, însă la alegerile de la sfârşitul aceluiaşi an nu a mai reuşit să-şi trimită niciun reprezentant în Parlament. Partidul Conservator a dispărut astfel de pe scena politică românească.

Partidul Naţional Liberal (PNL) a continuat să joace un rol important în viaţa politică a ţării şi după Unire. Liberalii au condus ţara din 1914 până în 1918 (cu o scurtă întrerupere în martie-noiembrie 1918). Asemeni altor partide liberale europene, ei au pierdut însă alegerile organizate de ei înşişi pe baza votului universal. După o scurtă perioadă de organizare şi extindere în teritoriile unite, liberalii au revenit la putere în anii 1922-1928 (cu o întrerupere între martie 1926 şi iunie 1927) şi 1933-1937[8]. Anii 1922—1927 au fost perioada celor mai mari succese liberale. Elementul dominant în cadrul Partidului Naţional Liberal a fost oligarhia financiară grupată în jurul Băncii Româneşti, condusă de familia Brătianu. Nevoiţi să ţină seamă de noile realităţi create după 1918, liderii liberali au elaborat un nou program, care prevedea necesitatea adoptării unei noi Constituţii, unificarea administrativă şi legislativă, stabilizarea economiei, limitarea penetrării capitalului străin în economie prin aplicarea doctrinei „prin noi înşine", egalitatea în drepturi pentru toţi cetăţenii etc. În vederea extinderii organizaţiilor sale în provinciile unite, Partidul Naţional Liberal a fuzionat cu Partidul Ţărănesc din Basarabia şi cu Partidul Democrat al Unirii din Bucovina. În Transilvania, liberalii şi-au atras colaborarea câtorva dintre personalităţile elitei româneşti. Preşedintele partidului, Ion I. C. (Ionel) Brătianu, era secondat de alţi membri de frunte: Vintilă Brătianu, I. G. Duca, Constantin I. C. Brătianu, Gheorghe Brătianu, Constantin Angelescu, Gheorghe Tătărescu şi alţii. Cel mai important ziar al partidului era *Viitorul*[9].

Moartea lui Ion I. C. Brătianu, în noiembrie 1927, a lăsat un gol imens la conducerea acestei grupări politice. Şefia partidului a fost preluată de Vintilă Brătianu, dar în noiembrie 1928 liberalii s-au retras de la conducerea ţării. Dispariţia lui Ionel Brătianu a fost urmată de manifestarea, în rândurile PNL, a mai multor grupări disidente. Printre acestea s-a numărat aceea a fostului ministru de justiţie Ioan (Jean) Th. Florescu, care în 1929 a constituit gruparea „Omul Liber", iar în noiembrie 1931 a înfiinţat Partidul Liberal-Democrat, care nu s-a impus în viaţa politică românească. Cu toate că PNL a trecut printr-un proces de reorganizare, anul 1930 a continuat să fie marcat de sciziuni. Gheorghe Brătianu a format PNL—Gheorghe Brătianu (partid al cărui program propunea, între altele, înnoirea morală a ţării, instituirea unui regim sever de economii, reducerea taxelor şi impozitelor, controlul averilor funcţionarilor publici), iar Constantin Argetoianu, plecat şi el de la liberali, şi-a întemeiat propria grupare politică, Uniunea Agrară. În decembrie 1930, preşedinte al PNL a fost ales I. G. Duca. El a încercat să-i refacă prestigiul, dar a fost asasinat trei ani mai târziu de elemente ale extremei drepte.

Vintilă Brătianu

Constantin Argetoianu

8. Georgescu, *Istoria românilor,* p. 204-205
9. *Istoria românilor,* VIII, p. 223

Partidul Naţional Liberal a revenit la conducerea ţării în 1934, dar regele Carol al II-lea l-a numit premier pe Gheorghe Tătărescu, membru al „tinerilor liberali”, şi nu pe liderul partidului, Constantin (Dinu) Brătianu.

La începutul perioadei interbelice, Partidul Naţional Liberal nu avea niciun rival politic puternic, fapt care l-a ferit de presiuni externe şi a făcut ca tensiunile interne să fie mai puţin acute. În plus, liderul liberal Ion I. C. Brătianu avea relaţii foarte bune cu regele Ferdinand. Această situaţie s-a schimbat în 1926, ca urmare a apariţiei pe scena politică românească a *Partidului Naţional Ţărănesc* (PNŢ), rezultat din fuziunea Partidului Naţional Român din Transilvania (condus de Iuliu Maniu) cu Partidul Ţărănesc din Vechiul Regat (condus de Ion Mihalache). Preşedinte al acestui partid a fost ales Iuliu Maniu, alţi reprezentanţi importanţi fiind Alexandru Vaida-Voevod, Ion Mihalache, Nicolae Lupu etc. Deşi avea o bază electorală mai largă decât cea a liberalilor, Partidul Naţional Ţărănesc nu a guvernat decât în intervalele 1928-1931 şi 1932-1933[10].

Conduşi de lideri remarcabili din punct de vedere moral şi patriotic, dar lipsiţi de abilitatea şi supleţea politică a liberalilor, naţional-ţărăniştii au făcut mai multe greşeli tactice, cum ar fi alianţa electorală cu extrema dreaptă în 1937. La acestea s-a mai adăugat şi neşansa de a se afla la guvernare în perioada Marii Crize Economice. Programul partidului cuprindea o întreagă serie de prevederi moderne, printre care amintim

Ion Mihalache

asigurarea drepturilor şi libertăţilor cetăţeneşti, o reformă administrativă bazată pe principiul descentralizării şi autonomiei locale, scoaterea justiţiei de sub influenţa factorilor politici, dezvoltarea învăţământului (în special a celui agricol), acordarea de credite pentru ţărani, dezvoltarea industriei bazate pe resursele energetice ale ţării, sprijinirea industriei ţărăneşti, stimularea comerţului, stabilizarea monetară etc. Noul partid şi-a propus să acorde o atenţie prioritară agriculturii, pornind de la concepţia că România era şi trebuia să rămână o ţară agrară. Principalul organ de presă al partidului a fost ziarul *Dreptatea.* După pierderea guvernării, Partidul Naţional Ţărănesc a rămas unul dintre cei mai puternici opozanţi ai regimurilor dictatoriale, militând pentru menţinerea sistemului democratic bazat pe prevederile Constituţiei din 1923. PNŢ nu a fost scutit de disensiuni şi rivalităţi, o parte a personalităţilor din componenţa sa trecând la alte partide sau formându-şi propriile grupări politice. Astfel, Nicolae Lupu a fondat un nou Partid Ţărănesc, propunându-şi să refacă vechiul partid cu acelaşi nume, iar Eugen Filipescu a trecut la Partidul Poporului[11].

În afara Partidului Naţional Liberal şi a Partidului Naţional Ţărănesc, la conducerea ţării s-au perindat şi alte grupări politice, cum ar fi: Partidul Poporului (condus de mareşalul Alexandru Averescu, aflat la guvernare în perioadele 1920-1921 şi 1926-1927), Partidul Naţionalist Democrat al istoricului Nicolae Iorga (1931-1932), Partidul Naţional Creştin al lui Octavian Goga şi A. C. Cuza (1937-1938). Alte partide care s-au afirmat în viaţa politică a ţării au fost: Partidul Socialist, Partidul Democrat al Unirii din Bucovina (condus de Ion Nistor), Partidul Ţărănesc din Basarabia (condus de Ion Inculeţ), partide ale unor minorităţi naţionale (Partidul Maghiar, Uniunea Maghiară, Partidul German, Partidul Popular Şvăbesc, Partidul Evreiesc, Uniunea Evreilor) etc.

Datorită influenţelor externe, şi în România şi-au făcut apariţia partidele de extremă stângă şi extremă dreaptă, partide care în perioada interbelică nu au ajuns niciodată să câştige necesarul de voturi pentru a putea ajunge la putere. Spre deosebire de alte ţări europene, influenţa partidelor de stânga asupra vieţii politice româneşti a fost una foarte limitată. În noiembrie 1918, Partidul Social-Democrat din Vechiul Regat şi-a luat numele de Partidul Socialist, marcând astfel ruptura definitivă de Internaţionala a II-a. După ce au votat Unirea, la 1 decembrie 1918, social-democraţii din Transilvania au hotărât să stabilească legături cu Partidul Socialist din Vechiul Regat, în vederea unificării mişcării muncitoreşti din întreaga ţară. În mai 1919, Congresul General al Partidului Socialist din Vechiul Regat a adoptat programul electoral, însuşit de celelalte partide socialiste din ţară, program în care se cerea: drept de vot pentru bărbaţii şi femeile care au împlinit 18 ani, exproprierea întregului pământ moşieresc, socializarea industriilor, reforme în folosul muncitorilor etc. Cu acelaşi prilej, congresul a hotărât intrarea în Comitetul Executiv al partidului a unui număr de patru reprezentanţi din Transilvania, doi din Bucovina şi doi din Basarabia,

Iuliu Maniu
Nicolae Iorga
Octavian Goga

10. Georgescu, *Istoria românilor*, p. 205
11. *Istoria românilor*, VIII, p. 223–224

Anul 1913. Corneliu Zelea Codreanu, la vârsta de 14 ani, elev la Liceul Militar de la Mănăstirea Dealu, și tatăl său, Ion Zelinski Codreanu

ceea ce a însemnat de fapt unificarea partidelor socialiste[12]. În 1921, Partidul Socialist s-a scindat între partizanii aderării la Internaţionala a III-a (comuniştii) şi cei ai continuării liniei social-democrate. În octombrie 1922, a avut loc Al II-lea Congres al Partidului Comunist Român, ocazie cu care s-a realizat alegerea secretarului general (Gheorghe Cristescu) şi a Comitetului Central; cu acelaşi prilej a fost adoptat Statutul partidului. Potrivit acestuia, Partidul Comunist din România era o secţiune a Internaţionalei Comuniste şi nu avea alte obiective decât cele ale Internaţionalei. Din punct de vedere numeric, efectivele Partidului Comunist au fost foarte reduse. Datorită programului şi ideologiei antinaţionale pe care o promova şi, de asemenea, ca urmare a sângeroaselor incidente care au avut loc în 1924 în localitatea basarabeană Tatar-Bunar, Partidul Comunist a fost scos în afara legii[13].

La extrema dreaptă a vieţii politice româneşti s-a aflat mişcarea legionară, care a promovat misticismul, intoleranţa, antisemitismul şi antioccidentalismul. Formaţiunile politice de dreapta erau lipsite de importanţă în prima parte a anilor '20. Începuturile mişcării legionare datează din anii 1922—1923, când Corneliu Zelea Codreanu a înfiinţat Asociaţia Studenţilor Creştini. Mai târziu, profesorul universitar ieşean A. C. Cuza a pus bazele Ligii Apărării Naţional - Creştine (LANC), care a inclus şi asociaţia lui Codreanu. Organizaţia s-a declarat împotriva partidelor politice, s-a pronunţat pentru diminuarea rolului Parlamentului şi pentru creşterea rolului monarhiei în viaţa politică a ţării. LANC şi-a creat o organizaţie paramilitară, „Lăncierii", ai cărei membri recurgeau adeseori la violenţe, mai cu seamă împotriva evreilor. În cadrul ligii s-a manifestat, curând, un conflict între liderul A. C. Cuza şi Zelea Codreanu, principalul colaborator al acestuia. Primul concepea liga ca un focar al unei mişcări naţionale mai largi, aşezată deasupra partidelor politice, şi pleda pentru o schimbare a mentalităţii populare printr-un program educaţional. Codreanu, în schimb, dorea să aibă un partid bine organizat, care să se dedice unei intense campanii antisemite şi care să utilizeze orice mijloace (inclusiv asasinatul) pentru a-şi atinge scopul. El şi-a promovat ideile prin intermediul presei şi mai ales al adunărilor publice.

În 1927, Corneliu Zelea Codreanu a înfiinţat Legiunea Arhanghelul Mihail, cunoscută după 1930 sub numele de Garda de Fier. Garda s-a asemănat cu partidele extremiste din Germania nazistă şi Italia fascistă (glorificarea conducătorului, salutul, uniformele, antisemitismul), iar membrii şi simpatizanţii săi erau recrutaţi din rândurile tinerilor din oraşe, ale clerului ortodox de la sate, ale muncitorilor, ţăranilor, ale celor aflaţi la periferia societăţii şi chiar ale tinerimii universitare. Partidul a fost scos în afara legii în 1933, după asasinarea premierului liberal I. G. Duca, dar a reapărut pe scena politică în anul următor, sub numele de Partidul Totul pentru Ţară. La alegerile din 1937, partidul legionar a ocupat locul al treilea, obţinând cele mai multe voturi din întreaga sa istorie. În 1938 organizaţia a primit o grea lovitură după suprimarea conducătorului său, la ordinul regelui. Revenirea sa în viaţa politică românească s-a realizat în 1940, sub conducerea lui Horia Sima, care s-a bucurat de sprijinul unora dintre conducătorii Germaniei hitleriste[14].

Gheorghe Cristescu

Alexandru C. Cuza

Parlamentul

Parlamentul a reprezentat puterea legislativă, la baza activităţii sale stând Constituţia din 1923. Avea o structură bicamerală (Senatul şi Adunarea Deputaţilor), preşedinţii săi fiind desemnaţi din rândurile unor personalităţi cunoscute ale vieţii social-politice şi culturale a ţării. Membrii Adunării Deputaţilor trebuiau să aibă domiciliul în România şi vârsta de 25 de ani împliniţi; ei erau aleşi de cetăţenii români majori, prin vot universal, egal, direct, obligatoriu şi secret. Membrii de drept ai Senatului erau moştenitorul tronului (de la împlinirea vârstei de 18 ani), mitropolitul ţării, episcopii eparhioţi ai celor două confesiuni româneşti, capii confesiunilor recunoscute de stat, preşedintele Academiei Române, foştii preşedinţi ai Consiliului de Miniştri care aveau o vechime de patru ani

12. I. Scurtu, Gh. Buzatu, *Istoria românilor în secolul XX (1918–1948)*, Bucureşti, 1999, p. 118 (în continuare: *Istoria românilor)*
13. Georgescu, *Istoria românilor,* p. 206–207
14. Ibidem, p. 209; *Istoria românilor,* VIII, p. 242–249

în această funcţie, foştii miniştri cu o vechime de şase ani, foştii preşedinţi ai corpurilor legislative, foştii preşedinţi ai Adunărilor Naţionale de la Alba-Iulia, Cernăuţi şi Chişinău etc. Practica parlamentară cuprindea interpelări la adresa guvernului, miniştrii fiind responsabili pentru actele lor în faţa forului legislativ. În ceea ce priveşte culoarea politică, Parlamentul a fost dominat de reprezentanţii Partidului Naţional Liberal şi ai Partidului Naţional Ţărănesc. În urma dezbaterilor care au avut loc, au fost adoptate numeroase legi şi au fost luate decizii importante pentru întreaga societate românească: ratificarea tratatelor de pace, ratificarea unirii Transilvaniei, Bucovinei şi Basarabiei cu Regatul României, Legea administrativă, reforma agrară, Legea electorală, bugetele României şi foarte multe altele. În martie 1923 a fost adoptată o nouă Constituţie, una dintre cele mai democrate din vremea respectivă, prin care România era declarată stat naţional, unitar şi indivizibil şi erau proclamate cele mai moderne drepturi şi libertăţi cetăţeneşti. Constituţia garanta libertatea individuală a cetăţenilor, inviolabilitatea domiciliului, libertatea conştiinţei, libertatea de a comunica şi publica ideile şi opiniile prin viu grai, prin scris şi prin presă etc. În Constituţie erau înscrise articole referitoare la proprietate, care era garantată. De asemenea, conform legii fundamentale a ţării, puterile emanau de la naţiune, care nu le putea exercita decât prin delegaţie şi după principiile şi regulile aşezate în Constituţie. Ea avea la bază principiul separării puterilor în stat[15].

Corneliu Zelea Codreanu

Guvernul

În ceea ce priveşte activitatea guvernamentală, potrivit Constituţiei din 1923, guvernul exercita puterea executivă în numele regelui. În România, între 1918 şi 1940, s-au succedat 38 de guverne. Au fost luate măsuri în vederea uniformizării legislative şi a integrării noilor provincii unite, s-a stabilizat circulaţia monetară, trecându-se în 1920 la unificarea monetară, s-a înfăptuit reforma agrară, s-a adoptat Legea pentru unificarea teritorială, s-au elaborat legi în vederea dezvoltării economice şi culturale a ţării.

Una din preocupările majore ale guvernelor în anii imediat următori războiului a fost realizarea reformei agrare. La 17 iulie 1921 a fost promulgată Legea pentru reforma agrară din Oltenia, Muntenia, Moldova şi Dobrogea, la 30 iulie Legea pentru reforma agrară din Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş şi Legea pentru reforma agrară din Bucovina. Aceste legi sintetizau actele legislative în materie adoptate în anii 1917—1920. în esenţă, ele aveau un caracter unitar, menţinând unele elemente particulare pentru fiecare provincie. Lotul primit de ţăranii împroprietăriţi nu putea fi vândut, ipotecat sau amanetat până la achitarea completă a datoriei de răscumpărare. Generoase au fost distribuirile de pământ în Transilvania, unde conştiinţa politică a ţăranilor era mai dezvoltată şi unde liberalii încercau să obţină un credit electoral sporit[16].

De asemenea, pe baza noii legi fundamentale a statului, în iulie 1925 a fost adoptată Legea pentru unificarea teritoriului, urmată, în martie 1926, de o nouă Lege electorală. Conform Legii administrative, România a fost împărţită în judeţe (conduse de prefecţi), acestea în plase (conduse de pretori) şi, în cele din urmă, în comune urbane reşedinţe de municipii, comune rurale şi sate, toate acestea conduse de primari. În august 1938 s-a promulgat o nouă Lege administrativă, prin care, pe lângă unităţile administrative menţionate, a fost adăugată una nouă: ţinutul. În număr de 10 la nivelul întregii ţări, în fruntea ţinuturilor se afla câte un rezident regal numit de rege.

În ceea ce priveşte Legea electorală, pe lângă prevederile adoptate între 1918 şi 1920, în martie 1926 a fost publicată Legea „primei electorale". Potrivit acesteia, partidul care obţinea 40% din totalul voturilor primea 50% din locurile din Parlament. Restul de mandate

15. *Monitorul oficial*, nr. 282, din 29 martie 1923; A. Lascarov-Moldoveanu, S. V. Ionescu, *Constituţiunea României din 1923 adnotată cu dezbateri parlamentare şi jurisprudenţe*, Bucureşti, 1925; *Constituţia din 1923 în dezbaterea contemporanilor*, Bucureşti, 1990; *Istoria românilor*, VIII, p. 183-184

16. S. Fischer-Galaţi, *România în secolul al XX-lea*, trad., Iaşi, 1998, p. 47 (în continuare: *România*)

Patriarhul Miron Cristea

rămase se împărţea între toate partidele participante la alegeri, inclusiv partidul care obţinuse prima electorală. Deşi aflată în contradicţie cu Constituţia din 1923, căci favoriza un singur partid politic, această lege a fost menţinută în vigoare până în 1939. Alte legi importante au fost cele privind dezvoltarea învăţământului (1924 - cea privitoare la învăţământul primar şi 1928 - cea a învăţământului secundar), organizarea judecătorească etc.

Drept consecinţă a unirii Transilvaniei cu România, aproape 8% din populaţia ţării era de confesiune greco-catolică. Cele două biserici româneşti, ortodoxă şi greco-catolică, au fost considerate „biserici naţionale”, beneficiind de suportul autorităţilor guvernamentale. În februarie 1925 a fost recunoscută, prin lege, ridicarea mitropolitului Ţării Româneşti la rangul de patriarh al Bisericii Ortodoxe Române. Cel dintâi patriarh a fost Miron Cristea. În mai 1928 a fost adoptată Legea pentru regimul general al cultelor, care nominaliza, pe lângă biserica ortodoxă, şi cultele religioase greco-catolic (unit), catolic, reformat, evanghelic-luteran, unitarian, armeano-gregorian, mozaic şi mahomedan. De asemenea, au fost adoptate şi alte legi în concordanţă cu noile realităţi politice[17].

Justiţia

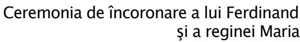
Justiţia a reprezentat cea de a treia putere în stat. Potrivit Constituţiei, hotărârile judecătoreşti se pronunţau în virtutea legii şi se executau în numele regelui. Judecătorii erau inamovibili. În 1924 a fost adoptată Legea pentru organizarea judecătorească, potrivit căreia magistraţii nu puteau ocupa o altă funcţie publică, nu puteau fi aleşi în Parlament sau în consiliile comunale şi judeţene, nu puteau fi administratori sau cenzori în societăţile comerciale. Puteau fi însă profesori la facultăţile de drept din ţară şi la şcolile superioare din oraşele de reşedinţă[18].

Palatul de Justiţie

Monarhia

În concordanţă cu Constituţia şi cu Statutul Casei Regale, regele numea premierul, numea şi revoca miniştrii, sancţiona legile, avea dreptul de a încheia acorduri şi tratate, de a bate monedă, era şeful armatei, conferea decoraţii etc. Orice act al suveranului trebuia contrasemnat de ministrul de resort. Conform Constituţiei, regele deschidea sesiunea parlamentară printr-un mesaj, la care Adunarea Deputaţilor şi Senatul adoptau răspunsuri. Regele pronunţa închiderea sesiunii şi putea convoca Parlamentul în sesiune extraordinară. Regele avea dreptul de a dizolva ambele adunări deodată sau numai una dintre ele. Actul de dizolvare trebuia să conţină convocarea alegătorilor până în două luni de zile şi a adunărilor până în trei[19] .

Regele Ferdinand (1914-1927) a jucat un rol important în formarea şi consolidarea noului stat unificat. La 15 octombrie 1922, în Catedrala Reîntregirii din Alba-Iulia a avut loc ceremonia de încoronare a lui Ferdinand şi a reginei Maria, ca suverani ai României întregite. În timpul domniei sale a fost pus în practică programul care a stat la baza desăvârşirii unirii, a dezvoltării şi modernizării societăţii, dar a avut loc şi criza dinastică din 1925, când Carol, prinţul moştenitor, a renunţat la prerogativele sale şi a plecat în străinătate împreună cu amanta sa, Elena Lupescu. Încercările lui Ferdinand de a-l convinge pe Carol să se întoarcă în ţară au fost zadarnice şi, în 4 ianuarie 1926, camerele reunite ale Parlamentului au luat act de hotărârea de renunţare la tron a prinţului şi l-au proclamat succesor al regelui Ferdinand pe fiul lui Carol, Mihai. Lui Carol i s-a interzis intrarea în ţară şi s-au prevăzut măsuri dure împotriva celor care ar

Ceremonia de încoronare a lui Ferdinand şi a reginei Maria

17. *Istoria românilor*, VIII, p. 208-209
18. Ibidem, p. 189-190
19. Ibidem, p. 192

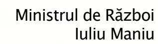

Regele Carol II şi Elena Lupescu

fi contestat actul din ianuarie 1926. În 1927 regele Ferdinand a murit, succesor ajungând nepotul său Mihai, care, minor fiind, a fost pus sub autoritatea unei regenţe din care făceau parte prinţul Nicolae (fratele lui Carol), patriarhul României, Miron Cristea, şi preşedintele Curţii de Casaţie, Gheorghe Buzdugan. După decesul acestuia din urmă, locul rămas liber în regenţă a fost ocupat de Constantin Sărăţeanu.

După moartea lui Ferdinand, în ţară s-a desfăşurat o acerbă campanie pentru revenirea în ţară şi încoronarea lui Carol. În fruntea acestei campanii s-a aflat Partidul Naţional Ţărănesc, care prin această acţiune urmărea de fapt înlăturarea liberalilor de la putere. În urma numeroaselor negocieri dintre liderii naţional-ţărănişti şi Carol, acesta din urmă a revenit în ţară la 6 iunie 1930; două zile mai târziu, Parlamentul i-a recunoscut calitatea de rege al României, sub numele de Carol al II-lea. Alături de el a stat camarila regală, formată dintr-un important grup de persoane apropiate[20].

Rolul lui Carol al II-lea în istoria României a fost şi este un subiect de dispută continuă. Considerat nu de puţine ori drept precursor al fascismului şi trădător al democraţiei, Carol a fost, pentru alţii, un om al momentului, care, chiar dacă nu a rezolvat întru totul problemele anilor '30, a avut cel puţin curajul şi priceperea de a le înfrunta. A avut puţin respect şi încredere în democraţia epocii interbelice. Filosofia sa politică se referea la un sistem de guvernare autoritar: regele trebuia să fie sursa supremă de decizie politică şi iniţiatorul acţiunilor politice. Atitudinea sa faţă de Iuliu Maniu, cel care

Ministrul de Război
Iuliu Maniu

îl rechemase din exil, nu a exprimat recunoştinţă. Maniu a favorizat democraţia controlată de o monarhie constituţională, iar Carol considera că primul-ministru trebuie să fie un executor al deciziei regelui. Ruptura dintre Iuliu Maniu şi rege este considerată sfârşitul experimentului democratic. Demisia lui Maniu din fruntea guvernului, motivată oficial şi de relaţia extraconjugală a lui Carol cu Elena Lupescu, nu a putut ascunde adevărata cauză a rupturii: refuzul regelui de a sta în spatele primului-ministru şi de a se supune politicii naţional-ţărăniste. În acelaşi timp, condamnând-o pe Elena Lupescu (evreică de origine), Maniu a atins şi problema evreiască, chestiune care în anii '30 a fost tot mai prezentă în discursurile diferitelor personalităţi politice şi culturale româneşti[21].

Viaţa politică în deceniul al patrulea

Aceasta a fost umbrită de declinul instituţiilor democratice. Liberalii şi naţional-ţărăniştii şi-au pierdut din supremaţia avută în deceniul precedent. Demisiei lui Iuliu Maniu de la conducerea executivului i-a urmat o perioadă de instabilitate guvernamentală[22]. În aprilie 1931 s-a format un guvern de uniune naţională, condus de Nicolae Iorga. Noul cabinet se deosebea de celelalte deoarece nu aparţinea unui partid, membrii săi fiind desemnaţi în totalitate de rege. Acest tip de guvern servea foarte bine interesele monarhului, care putea astfel să nu se mai folosească de marile partide. Politica executivelor anilor '31-'33 nu a fost eficientă, iar măsurile ad-hoc care au fost luate pentru a rezolva problemele economice şi sociale nu au dus la niciun rezultat.

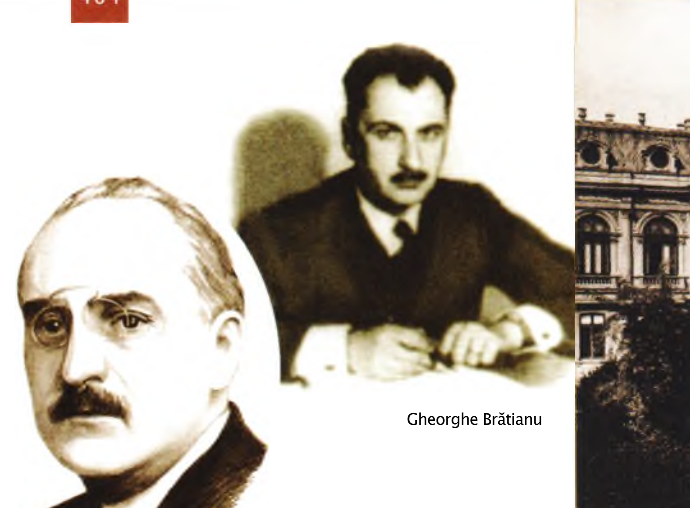
Revenirea la putere a unui nou guvern naţional-ţărănesc, sub conducerea lui Alexandru Vaida-Voevod, a fost de asemenea o soluţie nefericită. Aceasta cu atât mai mult cu cât, datorită efectelor crizei economice şi reprimării prin forţă a mişcărilor muncitoreşti din februarie 1933, partidul a înregistrat o accentuată scădere a popularităţii sale[23]. În toamna

Gheorghe Tătărescu

anului 1933, guvernul naţional-ţărănesc a fost înlocuit cu unul naţional-liberal, condus de I. G. Duca. Noul premier a început prin a lua măsuri pentru ameliorarea consecinţelor crizei economice şi pentru a linişti situaţia tensionată din ţară. A adoptat, de asemenea, o poziţie drastică împotriva Gărzii de Fier, pe care a şi dizolvat-o. Gardiştii s-au răzbunat, asasinându-l în luna decembrie a aceluiaşi an.

20. *Istoria contemporană a României*, p. 93–98
21. Fischer-Galaţi, *România*, p. 64–65
22. Hitchins, *România*, p. 443
23. Fischer-Galaţi, *România*, p. 66

Gheorghe Brătianu

I. G. Duca

Aripa din dreapta a Palatului regal, începutul secolului XX

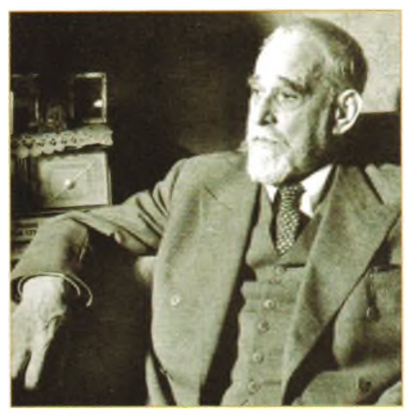
Lui I. G. Duca i-a succedat la conducerea guvernului (după un interimat al lui C. Angelescu) Gheorghe Tătărescu, lider al tinerilor liberali. A fost cel mai longeviv guvern din istoria României interbelice: 3 ianuarie 1934—28 decembrie 1937. A promovat un program care a dat un puternic impuls economiei naționale, în special industriei, prin practicarea unui protecționism vamal ridicat și acordarea de credite întreprinderilor noi. De o atenție sporită a beneficiat armata, care a fost modernizată în contextul sporirii acțiunilor revizioniste pe plan extern. Agricultura a beneficiat de credite și de adoptarea unor măsuri menite să îi ridice nivelul tehnic și calitativ. În timpul guvernării Tătărescu s-a înregistrat o puternică dezvoltare a economiei, astfel că în 1937 valoarea produsului social era cu aproximativ 70% mai mare decât în 1932, iar cea a venitului național cu 60%[24]. Rolul monarhiei a sporit în această perioadă. Depășindu-și prerogativele acordate de Constituție, Carol a dominat guvernul, care, la rându-i, a luat o serie de măsuri legislative care-i permiteau să dețină controlul deplin asupra situației din țară. În fapt, legile care au fost adoptate în vederea sporirii puterii executivului și a diminuării rolului Parlamentului și opoziției au fost inspirate, în mare parte, de Carol.

Anii '30 au fost dominați în mare măsură de raporturile din ce în ce mai încordate dintre rege și marile partide politice, pe de o parte, și rege și extrema dreaptă, pe de altă parte. După asasinarea lui I. G. Duca, cenzura a fost reintrodusă pentru prima dată după 1862, iar guvernul a primit dreptul de a guverna prin decrete-lege. Liberalii, divizați între partizanii lui Dinu Brătianu, continuator al vechii tradiții brătieniste, cei ai lui Gheorghe Brătianu (fiul lui I. I. C. Brătianu), istoric de mare valoare, dar politician mediocru, și cei ai lui Gheorghe Tătărescu, apropiat al regelui, au devenit tot mai nepopulari. Deși aflați la putere și în pofida importantelor lor realizări economice, sociale și culturale, ei au pierdut alegerile desfășurate la sfârșitul anului 1937.

Hotel Princiar, pe Bulevardul Elisabeta, la intersecția cu strada Brezoianu

Dinu Brătianu

24. *Istoria românilor*, VIII, p. 327

Societatea românească în perioada interbelică

La nivel social, Unirea din 1918 şi reformele care au avut loc în perioada următoare au generat mutaţii semnificative în societatea românească, chiar dacă baza economică a ţării şi majoritatea populaţiei se găseau în mediul rural.

Piaţa Universităţii

Decalajul rural-urban s-a accentuat în epoca interbelică, graţie unor ritmuri de modernizare diferenţiate. În mediul rural, modernizarea s-a realizat mai lent, fapt reflectat la nivelul habitatului şi al calităţii vieţii. Aspiraţia spre modernizare a fost mult mai relevantă şi procesul în sine cu rezultate mai elocvente la oraşe, care au fost mai receptive la nou. Numărul populaţiei urbane a crescut ca urmare a dezvoltării industriei, dar şi datorită sporirii numărului de tineri care studiau în licee şi facultăţi. În 1930, orăşenii reprezentau 20% din totalul populaţiei. Cele mai numeroase şi mai mari oraşe erau în Transilvania, iar cele mai mici în Oltenia. Bucureştiul („Micul Paris", cum era numit în epocă) era principala capitală a Europei de Sud-Est, o întâietate pe care o menţinuse multă vreme, dar pe care avea să o piardă după instaurarea regimului comunist în România.

Educaţia a făcut la rându-i progrese. În 1930, cca 70% dintre orăşeni şi cca 50% dintre săteni erau ştiutori de carte. Procentul celor şcolarizaţi era de peste 57%, el variind însă de la o regiune la alta: 72% în Banat, peste 67% în Transilvania şi peste 56% în Vechiul Regat. La polul opus s-a aflat Basarabia, cu numai 38%. Guvernele României interbelice au făcut mari eforturi pentru dezvoltarea învăţământului. Legea din 1924 a extins învăţământul general de la patru la şapte clase şi obligativitatea celui primar de la 12 la 18 ani. Cea mai rapidă dinamică a avut învăţământul superior. În 1922, România avea patru universităţi (Cluj, Bucureşti, Cernăuţi, Iaşi), o academie de comerţ la Cluj, una de drept la Oradea şi un institut teologic la Chişinău. O întreagă pleiadă de personalităţi de mare valoare s-au afirmat în ţară şi în străinătate în multe domenii ale ştiinţei şi culturii, în perioada de timp scursă între cele două războaie mondiale. Şcolile româneşti de matematică, medicină, istorie, biologie, geografie, sociologie, politehnică, construcţii, aviaţie, arhitectură, arte plastice etc. au ajuns la nivel mondial. S-au înfiinţat numeroase institute de cercetare: Institutul Central de Statistică, institutele de istorie naţională şi universală, institute de chimie, de seruri şi vaccinuri, de sociologie, energetică etc. În promovarea culturii şi ştiinţei un rol important l-a avut Academia Română, care a contribuit, cu mijloacele de care dispunea, la dezvoltarea şi stimularea acestora. Pe lângă publicarea operelor aparţinând intelectualilor români, Academia Română a editat traduceri în româneşte ale unor lucrări străine. Numeroşi savanţi, literaţi şi artişti s-au impus ca personalităţi de prim rang pe plan european şi chiar universal, creaţiile lor primind o largă recunoaştere internaţională. Nume precum Henri Coandă, Hermann Oberth, Nicolae Paulescu, Ion Cantacuzino, Constantin I. Parhon, Traian Lalescu, Dimitrie Gusti, Mihail Manoilescu, Nicolae Iorga, Vasile Pârvan, Gheorghe I. Brătianu, Mircea Eliade, Emil Cioran, Eugen Ionescu, Nicolae Titulescu, George Enescu, Constantin Brâncuşi etc. erau deja ori urmau să fie bine cunoscute şi recunoscute pe plan european şi chiar mondial[25].

Alături de unităţile de învăţământ şi institutele de cercetări, presa şi radioul au avut un rol important în educarea populaţiei. Presa s-a bucurat de un interes mai larg datorită atât răspândirii ei pe întreg teritoriul ţării, cât şi creşterii interesului publicului faţă de informaţii din domeniile politicii, sportului, mondenităţilor şi evenimentelor internaţionale. Conform statisticilor, numărul periodicelor a crescut de la 16 în 1918 la 2.351 în 1935. Zilnic se tipărea în jur de 4,5 milioane de ziare şi reviste; dintre acestea, aproximativ un milion în limbile minorităţilor etnice. În ceea ce priveşte radioul, numărul familiilor care aveau aparate de radio a crescut de la 8.000 în 1927 la 350.000 în 1939, aproximativ un milion de locuitori ascultând cu regularitate programele naţionale.

25. Ibidem, p. 640–752

4 Statutul minorităților etnice din România interbelică

Coroana Reginei Maria - simbol al României întregite

După 1918, România Mare a mai avut de înfruntat o nouă problemă: integrarea minorităţilor etnice din provinciile unite[26].

În acest sens, guvernele de ia Bucureşti au iniţiat strategii culturale, educaţionale şi politice pentru a asigura un tratament cetăţenilor de altă etnie conform cu tratatele semnate în urma Primului Război Mondial.

Prin Decretul-lege din 30 decembrie 1918/12 ianuarie 1919, privitor la cetăţenie, completat cu Decretul-lege din mai 1919, s-a acordat tuturor cetăţenilor României, fără deosebire de naţionalitate, egalitatea în drepturi civile şi politice. Constituţia din 1923 nu numai că a reconfirmat decretele susmenţionate, ci le-a şi oferit o bază juridică mai consistentă.

Aflate în postura de minoritate etnică, numeroase elemente aparţinând naţionalităţilor au privit cu ostilitate instalarea autorităţilor româneşti în noile provincii unite, acuzându-le că practică o politică de asimilare.

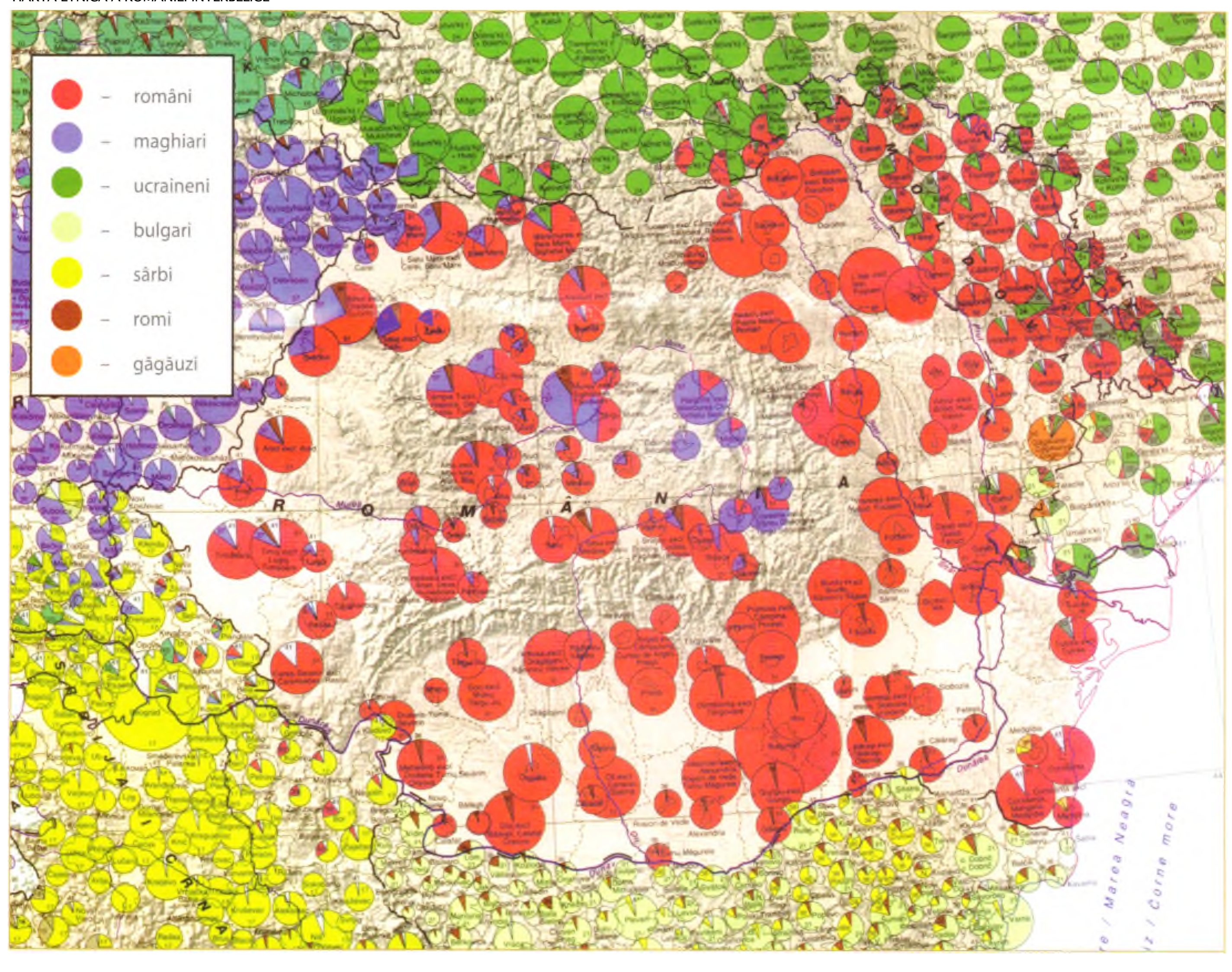
Este adevărat că, pentru a-şi consolida câştigurile teritoriale, statul român a dezvoltat elite de origine românească, astfel încât să poată înlocui elitele regimurilor maghiar, austriac şi rusesc care guvernaseră teritoriile unite. La înfăptuirea acestei strategii, cel mai mult a contribuit sistemul de învăţământ, dar şi dezvoltarea economică şi urbană, care a solicitat elementul românesc, prezent până atunci într-o proporţie covârşitoare în mediul rural.

Minoritarii, cei din Transilvania mai ales, au privit cu suspiciune ofensiva culturală românească. Maghiarii, care acceptau cu greu pierderea statutului de naţiune dominantă, nu voiau să se resemneze cu existenţa unui stat românesc pe teritorii care aparţinuseră până în 1918 Ungariei. De-a lungul întregii perioade interbelice, mulţi dintre ei au sperat într-o anulare a deciziilor Tratatului de la Trianon. Numeroşi intelectuali s-au retras în enclavele de autonomie culturală reprezentate de biserici şi de şcolile confesionale; în acelaşi timp, o parte dintre ei şi-au adus contribuţia la revigorarea şi fondarea unor societăţi culturale, au editat ziare şi reviste proprii. După 1918, maghiarii au avut o serie de partide şi grupări politice care le-au reprezentat interesele. În ianuarie 1921 s-a constituit Uniunea Maghiară, organizaţie care s-a limitat la unele tratative cu guvernul român pentru a obţine o restrângere a reformei agrare în Transilvania. Nemulţumite de activitatea Uniunii Maghiare, elementele mai radicale au înfiinţat Partidul Popular Maghiar. După puţin timp, cele două organizaţii au fuzionat sub numele de Uniunea Maghiară. În 28 decembrie 1922 s-a constituit Partidul Maghiar, în programul căruia figurau deziderate precum autonomia naţională: acolo unde nu era posibilă autonomia teritorială se urmărea acordarea unei autonomii administrative. Participând la alegerile parlamentare, Partidul Maghiar a obţinut de fiecare dată un număr proporţional etnic de mandate. În cadrul Partidului Maghiar au avut loc o serie de frământări care au culminat cu importante sciziuni. În urma uneia dintre acestea s-a constituit Madosz (1934), grupare politică intrată sub controlul Internaţionalei Comuniste[27].

26. I. Scurtu, L Boar, ed., *Minorităţile naţionale din România,* 1918–1925. Documente, Bucureşti, 1995; I. Scurtu, I. Dordea, ed., *Minorităţile naţionale din România,* 1925–1931. Documente, Bucureşti, 1996
27. N. Edroiu, V. Puşcaş, *Maghiarii din România,* Cluj–Napoca, 1995, p. 20–24

HARTA ETNICĂ A ROMÂNIEI INTERBELICE

În ceea ce-i priveşte pe germani, ceea mai numeroasă minoritate după maghiari, aceştia, la adăpostul cadrului legislativ al României interbelice, şi-au putut apăra interesele şi dezvolta tradiţiile. Unul din cele mai importante fenomene care s-au derulat după 1918 a fost „regermanizarea” şvabilor, care suferiseră în timpul dualismului austro-ungar un intens proces de maghiarizare. Germanii din România au dispus în mod liber de învăţământ în propria limbă, de posibilitatea de a edita ziare, reviste şi alte publicaţii. În 1922 s-au tipărit în România 71 de ziare şi reviste în limba germană, iar în 1934 existau 176 de publicaţii în germană. Din punct de vedere politic, germanii au fondat Partidul German (1919), care a adoptat, în general, o tactică de colaborare cu partidele de guvernământ, sperând că în acest fel îşi putea împlini mai eficient principalele revendicări din domeniile şcolar şi confesional[28]. Situaţia evreilor era diferită faţă de a celorlalte minorităţi, deoarece în urma programului de reforme de după război, mai ales a reformei agrare, a putut fi remarcată recrudescenţa unui naţionalism cu nuanţă antisemită. Antisemitismul a fost îmbrăţişat, în această perioadă, şi de ilustre personalităţi ale elitei culturale şi politice. Asemeni maghiarilor şi germanilor, evreii erau o populaţie urbanizată, cu un nivel de instrucţie relativ ridicat, alcătuind o elită economică şi profesională mai numeroasă decât cea a românilor. Totodată, spre deosebire de celelalte minorităţi, concentrate într-o anumită regiune, evreii locuiau în oraşele de pe întreg teritoriul ţării, devenind astfel un numitor comun al elitei urbane pentru toate provinciile.

Din punct de vedere politic, minorităţile etnice din România, moştenitoare ale unor tradiţii proprii, şi-au fondat o serie de grupări şi partide care le-au reprezentat interesele atât în Parlamentul României Mari, cât şi în structurile administrative locale.

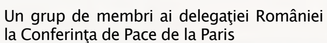
28. S. P. Bolovan, I. Bolovan, *Germanii din România. Perspective istorice şi demografice*, Cluj-Napoca, 2000, p. 62–64

5 Politica externă între 1919 şi 1937

Politica externă a României în perioada interbelica a avut drept obiectiv prioritar recunoaşterea pe plan internaţional a Unirii din 1918 şi apărarea integrităţii teritoriale. Dacă primul obiectiv a fost atins în cadrul Conferinţei de Pace de la Paris (1919-1920), pentru celălalt s-a încercat a se găsi rezolvarea prin aderarea la alianţe bi- şi multilaterale.

Ministrul de externe cehoslovac Edvard Beneš

Cele mai multe state europene, mai ales din zona central-sud-estică, erau interesate de păstrarea *statu-quo*-ului instituit la sfârşitul Primului Război Mondial. Altele, în schimb, duceau o politică revizionistă. În acest context, diplomaţia românească a urmărit organizarea unui sistem de securitate bazat pe stabilirea unor relaţii normale cu foştii inamici din timpul războiului şi pe promovarea unei politici de rezolvare pe cale paşnică a diferendelor dintre state. În 1921, România, Cehoslovacia şi Iugoslavia au fondat Mica înţelegere (alianţă defensivă cu caracter antirevizionist, al cărei artizan a fost ministrul de externe cehoslovac Edvard Beneš), a încheiat o convenţie de alianţă cu Polonia, iar mai apoi, în 1926, un tratat. Tot în 1926, România a semnat un tratat de alianţă cu Franţa şi un tratat de amiciţie şi colaborare cu Italia. Referitor la tratatul cu Franţa, Bucureştiul era direct interesat de semnarea lui deoarece dorea să prevină şi să descurajeze orice tendinţe agresive care ar fi fost manifestate de statele revizioniste vecine, în special Ungaria şi Uniunea Sovietică. În 1928 România a aderat la Pactul Briand-Kellogg (prin care războiul era pus în afara legilor internaţionale), în 1929 a semnat Protocolul de la Moscova, iar mai târziu a aderat la Convenţia de definire a agresorului şi la Pactul de neagresiune şi conciliaţiune din 1933. În 1934, la Atena, a fost încheiat Pactul înţelegerii Balcanice, prin care România, Grecia, Iugoslavia şi Turcia îşi garantau reciproc frontierele.

Un grup de membri ai delegaţiei României la Conferinţa de Pace de la Paris

Conceput iniţial ca un tratat care să cuprindă şi Bulgaria (care a declinat oferta), pactul a fost redactat la Belgrad (2-4 februarie 1934) şi semnat la Atena în ziua de 9 februarie de către miniştrii de externe ai celor patru ţări. Acordul prevedea obligaţia fiecărei părţi de a nu întreprinde nimic fără a se consulta cu ceilalţi membri.

Diplomaţia românească a avut o activitate deosebită şi la nivel continental, afirmându-se printr-o prezenţă activă la Societatea Naţiunilor şi la alte foruri internaţionale. Totuşi, de-a lungul perioadei interbelice, România nu şi-a putut rezolva contenciosul cu Uniunea Sovietică în ceea ce priveşte Basarabia[29]. În martie 1924, la Viena, s-au deschis tratativele româno-sovietice, punctele de vedere ale celor două ţări asupra problemei basarabene devenind publice. Bucureştiul a semnalat faptul că stabilirea relaţiilor între cele două ţări era condiţionată de recunoaşterea unirii Basarabiei cu România şi implicit a frontierei de pe Nistru. Sovieticii, pe de altă parte, au invocat dreptul popoarelor la autodeterminare şi au propus organizarea unui plebiscit în Basarabia. Tratativele dintre cele două părţi au fost întrerupte, românii respingând propunerile sovietice, dar arătându-şi disponibilitatea de a continua negocierile. Situaţia s-a complicat în a doua parte a anului 1924, când în Basarabia au avut loc incidente sângeroase între trupele române şi elemente sovietice infiltrate peste graniţă cu sprijinul unor localnici fideli ruşilor şi Partidului Comunist. Tentativa de rebeliune a fost reprimată de autorităţile române. Moscova a decis, în octombrie 1924, înfiinţarea unei Republici Autonome Moldoveneşti pe malul stâng al Nistrului (în regiunea

29. *Relaţiile româno-sovietice Documente I, 1917-1934*, Bucureşti, 1999

cunoscută şi sub numele de Transnistria), subordonată Republicii Sovietice Socialiste Ucrainene. Tratativele cu Uniunea Sovietică au fost reluate în 1934 de către miniştrii de externe ai celor două ţări, Nicolae Titulescu şi Maxim Litvinov. Printr-un schimb de note diplomatice, guvernele îşi garantau suveranitatea şi îşi asigurau mutual abţinerea de la orice amestec în treburile interne. De asemenea, Nicolae Titulescu a primit din partea cabinetului Tătărescu puteri depline pentru încheierea unui tratat de asistenţă mutuală cu Uniunea Sovietică. Negocierile au fost începute în 1935, dar parafarea tratatului n-a mai avut loc, sovieticii amânând-o pentru toamna lui 1936.
În luna august a aceluiaşi an Titulescu a fost însă demis de la conducerea diplomaţiei româneşti şi, în aceste condiţii, autorităţile de la Moscova au refuzat continuarea discuţiilor. Astfel, problema tratatului dintre cele două părţi a rămas nesoluţionată[30].

Evoluţia evenimentelor internaţionale din deceniul al patrulea, creşterea rolului Germaniei şi lipsa de fermitate a democraţiilor occidentale au forţat România să înceapă, după 1936, o reorientare a politicii sale externe, menită să evite izolarea diplomatică a ţării. În conjunctura nou-creată, statutul Transilvaniei a fost una din priorităţile politicii externe româneşti, în condiţiile în care guvernele maghiare ale perioadei interbelice nu au încetat să spere în redobândirea teritoriului pierdut la Trianon. La rândul său, Bucureştiul nu se gândea nici la cea mai mică concesie care i-ar fi putut diminua suveranitatea asupra provinciei. Începând din 1930, politica externă a Ungariei s-a orientat din ce în ce mai mult către statele revizioniste, dar şi către celelalte mari puteri europene, în vederea restabilirii frontierelor Ungariei Mari. În acest sens, ancorarea politicii Ungariei la cea italiană şi mai ales intenţiile acestei ţări de a semna o alianţă militară cu Roma au produs îngrijorări serioase României, cu atât mai mult cu cât Italia susţinea revizuirea Tratatului de la Trianon, chiar dacă recomanda ca această revizuire să se facă pe cale paşnică[31]. Germania a insistat la mijlocul anilor '30 ca Ungaria să înţeleagă că este cu neputinţă să continue politica sa de revendicări, trebuind să adopte o atitudine mai moderată, care i-ar aduce realizarea unora dintre proiectele sale prioritare. În ceea ce priveşte România, Hitler „recomanda" ca aceasta să-şi revizuiască politica externă[32].

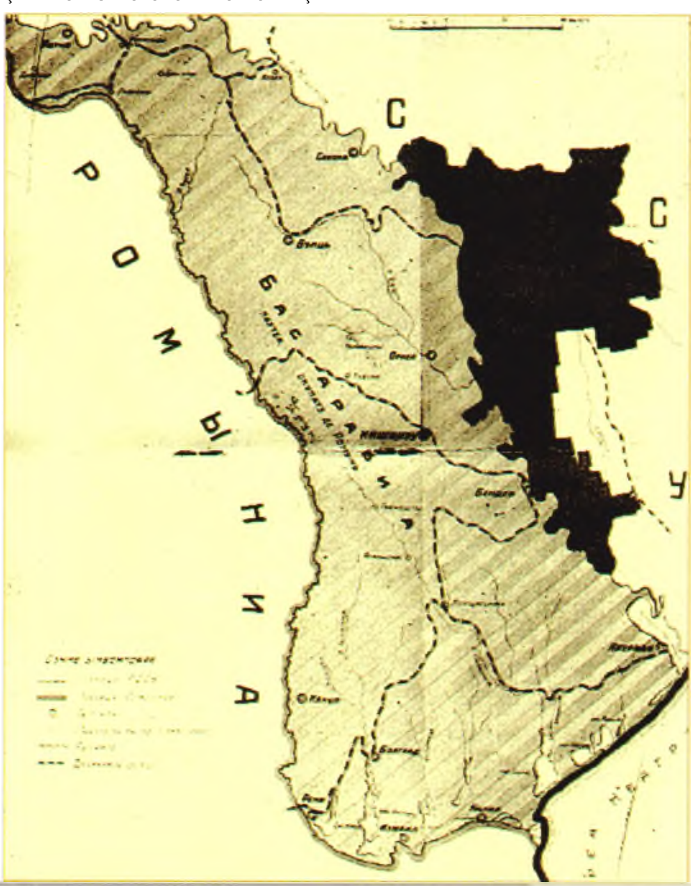
Anschluss-ul şi mai ales atitudinea marilor puteri faţă de realizarea sa au neliniştit România, care a văzut în acest act un important pas al Germaniei înspre Cehoslovacia. Bucureştiul a insistat ca marile puteri, mai ales Anglia, să ia o atitudine fermă în problema cehoslovacă, soarta acestei ţări fiind de un interes vital pentru România. Semnarea Acordului de la München (septembrie 1938) a dus la intensificarea presiunilor revizioniste faţă de România, iar evoluţia evenimentelor internaţionale din 1938 şi 1939 a încurajat pretenţiile maghiare asupra Transilvaniei.

Nicolae Titulescu

Maxim Litvinov

HARTĂ DE EPOCĂ A BASARABIEI
ŞI A REPUBLICII AUTONOME MOLDOVENEŞTI

30. *Istoria românilor*, VIII, p. 501 –505
31. V. F. Dobrinescu, *România şi Ungaria de la Trianon la Paris (1920–1947). Bătălia diplomatică pentru Transilvania, Bucureşti*, 1996, p. 106 (în continuare: *România şi Ungaria)*
32. A. Hillgruber, *Hitler, Regele Carol şi Mareşalul Antonescu. Relaţiile germano-române* (1938–1944), trad., Bucureşti, 1994, p. 62

6 Regimurile autoritare: 1938-1944

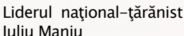
Din punctul de vedere al instituțiilor sale fundamentale, România Mare a încetat să existe odată cu instaurarea primei dictaturi din istoria țării, iar alegerile din 1937 au oferit, pentru prima dată, ocazia confruntării electorale directe dintre democrație și autoritarism.

Regele Carol al II-lea

Regimul autoritar carlist

Cu toate că partidele politice au publicat în timpul campaniei electorale programe și manifeste cuprinzând propriile puncte de vedere asupra felului în care trebuiau să se rezolve problemele societății românești, confruntarea propriu-zisă a avut loc între Partidul Național Liberal, aflat la guvernare, și Partidul Național Țărănesc. Pentru prima dată în istoria României a fost folosit radioul în campania electorală, primul-ministru rostind un discurs radiodifuzat prin care cerea alegătorilor să voteze cu liberalii. La rându-i, liderul național-țărănist Iuliu Maniu a solicitat Consiliului Societății Române de Radiodifuziune dreptul la replică, dar a fost refuzat[33].

Liderul național-țărănist Iuliu Maniu

Alegerile, care s-au desfășurat într-o stare de confuzie și tensiune, dar fără violențe notabile, s-au încheiat cu o mare surpriză. Pentru prima dată în istoria României, un partid aflat la guvernare a pierdut alegerile. Partidul Național Liberal câștigase într-adevăr majoritatea (35,9%) și cele mai multe locuri în Cameră, dar nu a obținut cele 40% din voturi necesare pentru a obține prima electorală și, odată cu aceasta, supremația parlamentară. Partidul Național Țărănesc a obținut 20,4% din totalul voturilor, iar extrema dreaptă 15,58%.

Rezultatul acestor alegeri a determinat demisia lui Gheorghe Tătărescu din fruntea guvernului (28 decembrie 1937). Noua configurație politică i-a permis lui Carol să încredințeze conducerea guvernului lui Octavian Goga, șeful Partidului Național Creștin, un partid cu orientare de dreapta care obținuse în alegeri doar 9,15% din totalul voturilor. În spatele unui executiv slab, Carol și-a pregătit instaurarea propriei guvernări. La 10 februarie 1938, regele a decis formarea unui guvern de uniune națională, condus de patriarhul Miron Cristea. Acesta a decretat starea de asediu, a înăsprit cenzura, a numit noi prefecți din rândurile militarilor, a interzis organizarea de noi alegeri etc. Carol a abrogat Constituția din 1923 prin promulgarea, la 27 februarie 1938, a unei noi Constituții. Prin prevederile noii legi fundamentale a țării, rolul monarhiei a fost considerabil întărit și, deși a fost menținut principiul separării puterilor în stat, puterea regală a fost privilegiată, camerele legiuitoare urmând să se întrunească numai din inițiativa suveranului. Cele mai multe articole erau identice cu cele ale Constituției din 1923. Printre noutăți se numărau prevederea potrivit căreia regele era „capul statului", precum și faptul că miniștrii aveau răspunderea politică numai față de rege, ei fiind însă obligați să răspundă la întrebările puse de camerele parlamentare.

Partidele politice, deși desființate ca urmare a unei decizii a monarhului, și-au putut totuși păstra structura organizatorică, regele sperând astfel să le asocieze noului regim. Nici liberalii și nici național-țărăniștii nu au acceptat colaborarea. Dimpotrivă, ei au protestat împotriva dictaturii, cerând restabilirea sistemului parlamentar. Carol a înființat un nou partid, Frontul Renașterii Naționale, deschis tuturor cetățenilor. Toți funcționarii de stat erau obligați să fie membri ai acestui partid pentru a-și putea păstra funcțiile. A fost primul partid de masă din istoria României.

Carol a schimbat și Legea electorală, promulgând în 9 mai 1939 una nouă, prin care femeile aveau drept de vot. A introdus însă și unele restricții, dintre care amintim pe cele legate de vârstă (de exemplu, pentru Adunarea Deputaților, dreptul la vot îl aveau doar persoanele care au împlinit 30 de ani) și de obligativitatea ca toți alegătorii să fie știutori de carte. De asemenea, a fost interzisă propaganda politică în lăcașurile de cult. Carol a reînființat Consiliul de Coroană, format din persoane numite de

33. *Istoria românilor,* VIII, p. 377

el însuşi, şi a decretat o nouă reformă administrativă, prin care a fost introdusă, pe lângă mai vechile unităţi administrative, una nouă, ţinutul, care cuprindea mai multe judeţe şi în fruntea căruia era numit un rezident regal. Au fost create zece ţinuturi: Olt, Argeş, al Mării, al Dunării, Nistru, Prut, Suceava, Alba-Iulia, al Crişurilor, Timiş. Din punct de vedere economic, regimul s-a caracterizat prin creşterea intervenţiei statului.

îşi exercită activitatea numai pe plan naţional. Regimul şi-a îndreptat atenţia şi înspre tineret: prin Decretul-lege din 15 decembrie 1938, toţi băieţii între 7 şi 18 ani şi toate fetele între 7 şi 21 de ani erau obligaţi să facă parte din organizaţia Straja Ţării, al cărei comandant suprem era regele însuşi. În 19 octombrie 1939 a fost înfiinţat Frontul Naţional Studenţesc, în care au fost înscrişi automat toţi studenţii[34].

Regele Carol II cu mareşalii Prezan şi Averescu

Schimbări au avut loc şi în domeniul social: sindicatele au fost dizolvate, iar prin Decretul-lege din 12 octombrie 1938 au fost create breslele de lucrători, funcţionari particulari şi meseriaşi, care aveau ca obiect apărarea şi dezvoltarea intereselor profesionale ale membrilor lor. De asemenea, decretul menţiona că breslele

În ceea ce priveşte raporturile cu extrema dreaptă, regele a luat măsuri drastice împotriva legionarilor, pe care, de altfel, îi considera principalul adversar politic.

Modificările dramatice din situaţia internaţională au redus eficienţa eforturilor lui Carol de a menţine controlul asupra formaţiunilor politice din ţară. Reconcilierea naţională, cerută de suveran, nu s-a realizat niciodată. Sub presiunea evenimentelor europene, dictatura regală a alunecat treptat spre dreapta, poate nu atât din convingere, cât din necesitate politică. Regimul carlist nu a fost totuşi un regim de tip fascist sau nazist, naţionalismul şi antisemitismul său fiind moderate; o parte a vechilor libertăţi cetăţeneşti au rămas, de asemenea, în vigoare şi după promulgarea Constituţiei din februarie 1938.

Politica externă a României între 1938 şi 1940

Pe plan extern, începând din 1938 România avea din ce în ce mai puţini aliaţi, aceasta în condiţiile în care presiunile statelor revizioniste vecine erau tot mai puternice. Chiar dacă influenţa Germaniei asupra României era resimţită din ce în ce mai mult, autorităţile române au continuat să îşi respecte vechiul sistem de alianţe. În urma a numeroase presiuni, România a fost totuşi obligată să încheie în martie 1939 un tratat economic cu Germania, prin care devenea subordonată Reich-ului din punct de vedere economic. După începerea celui de-al Doilea Război Mondial, România s-a declarat neutră, dar rapida ofensivă germană din primăvara lui 1940 şi căderea Franţei au luat prin surprindere un Bucureşti rămas fără aliaţi.

Situaţia a devenit cu atât mai tragică cu cât, la 26 iunie 1940, Uniunea Sovietică, profitând de tratatul încheiat cu un an înainte cu Germania (Pactul Ribbentrop-Molotov), a cerut

Carol II la Parada militară în faţa Palatului Regal

ultimativ României evacuarea imediată a Basarabiei şi a nordului Bucovinei. Germania a sfătuit România să se supună pretenţiilor sovietice, pentru a nu tulbura pacea în zona Balcanilor. La fel au procedat Italia, Grecia şi Serbia. Autorităţile de la Bucureşti s-au văzut puse în faţa unei alternative: cedarea teritoriilor revendicate sau rezistenţa armată timp de câteva săptămâni, care ar fi fost urmată, aproape inevitabil, de împărţirea ţării între URSS, Ungaria, Bulgaria şi chiar Germania. Majoritatea membrilor Consiliului de Coroană au fost pentru acceptarea cererilor ruseşti, pentru a se asigura supravieţuirea statului român, cu instituţiile sale. Încercările părţii române de a negocia cu sovieticii s-au lovit de un refuz categoric, evacuarea trebuind să se încheie în patru zile, termen nerespectat însă de autorităţile de la Moscova. Trupele sovietice au intrat în provincie încă din ziua de 28 iunie, provocând numeroase incidente.

34. Ibidem, p. 391–396

Veaceslav Molotov

Bucureştiul a cedat un teritoriu de 50.762 km^2, cu o populaţie de cca 3.770.000 de locuitori.

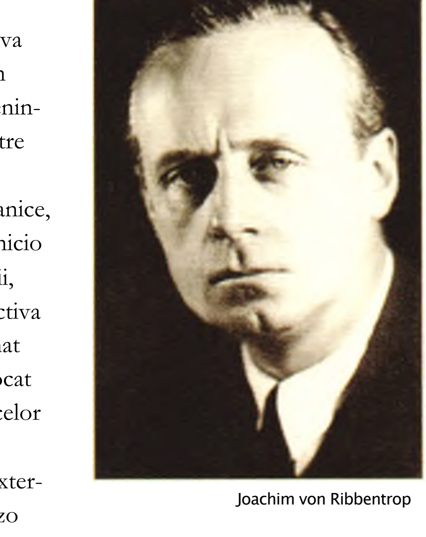
La 1 iulie 1940, România a renunţat la garanţiile anglo-franceze, iar la 4 iulie a fost format guvernul Gheorghe Gigurtu (în care au intrat şi trei legionari), cabinet cu orientare progermană, care a şi iniţiat o politică accentuat antisemita. La 8 august Carol al II-lea a semnat două decrete-lege, unul privitor la starea juridică a locuitorilor evrei din România şi altul prin care s-a interzis căsătoria între români şi evrei. Prin aceste legi, România s-a aliniat la politica nazistă faţă de evrei, în încercarea de a obţine un eventual sprijin al Berlinului în faţa pretenţiilor teritoriale maghiare şi bulgare.

Imediat după 26 iunie 1940, în faţa pericolului izbucnirii unui conflict româno-maghiar, de care Uniunea Sovietică nu ar fi rămas străină, Germania a chemat România, printr-o scrisoare adresată direct regelui Carol al II-lea, să îşi reglementeze problemele teritoriale cu Ungaria şi Bulgaria. În ceea ce priveşte problema transilvană, sovieticii, prin luările de cuvânt ale lui Molotov, considerau revendicările Budapestei ca fondate, fapt care a încurajat intensificarea propagandei revizioniste maghiare. La rândul său, ministrul englez din capitala maghiară, O'Malley, a transmis Londrei că Ungaria afirma că nu poate tolera ca România să facă concesii numai Uniunii Sovietice şi a cerut Bucureştiului, prin intermediul Iugoslaviei, să negocieze revendicările sale teritoriale[35].

În această conjunctură complexă, diplomaţia română a fost nevoită să înceapă tratative cu Ungaria şi Bulgaria în vederea rezolvării diferendelor existente. Dacă în ceea ce priveşte contenciosul cu Bulgaria acesta a putut fi rezolvat, în urma Tratatului de la Craiova din 7 septembrie 1940, prin cedarea Cadrilaterului, revenindu-se astfel la frontiera dintre cele două ţări din perioada anterioară războaielor balcanice, cu Ungaria nu s-a ajuns la nicio înţelegere. În aceste condiţii, Hitler, îngrijorat de perspectiva izbucnirii unui conflict armat româno-maghiar, i-a convocat la Viena pe reprezentanţii celor două ţări, iar Joachim von Ribbentrop (ministrul de externe al Germaniei) şi Galeazzo Ciano (ministrul de externe al Italiei), la 30 august 1940, printr-un dictat, au „rezolvat" litigiul româno-maghiar prin trasarea unei frontiere care împărţea Transilvania între cele două ţări care şi-o revendicau. România a fost obligată să cedeze Ungariei un teritoriu de 43.492 km^2, cu o populaţie de 2.667.007 locuitori, dintre care 50,2% erau români, 37,1% maghiari, 3% germani etc.[36] Prin această soluţie, Germania şi Italia au transformat, în mod deliberat, problema transilvană într-un focar de instabilitate regională şi într-un obiect al competiţiei dintre România şi Ungaria, competiţie de care vor profita mai întâi germanii, iar apoi sovieticii.

Semnarea Pactului Ribbentrop–Molotov

Joachim von Ribbentrop

România în timpul guvernului Ion Antonescu

Pierderile teritoriale din 1940 au accentuat criza de autoritate a regimului carlist. În acel moment era greu de înţeles de către opinia publică din ţară că amputările teritoriale nu aveau nicio legătură cu regimul politic intern. Resentimentele populaţiei s-au îndreptat către rege, care în 4 septembrie s-a văzut nevoit să încredinţeze formarea guvernului generalului Ion Antonescu (militar integru, care criticase de multe ori situaţia din armată şi care îi trimisese lui Carol un memoriu foarte dur după cedarea

35. Dobrinescu, *România şi Ungaria,* p. 166
36. M. Manoilescu, *Dictatul de la Viena. Memorii, Iulie–august 1940,* Bucureşti, 1991; V. Pop, *Bătălia pentru Ardeal,* Bucureşti, 1992; N. Crainic, *Zile albe, zile negre. Memorii,* I, Bucureşti, 1991

Basarabiei). În ziua următoare, acesta a suspendat Constituţia, a dizolvat camerele legiuitoare şi, ca urmare a presiunii exercitate asupra monarhului, a primit puteri depline din partea acestuia. Sprijinit de germani, dar şi la sugestia principalelor partide politice, Antonescu l-a silit pe rege să abdice. Carol al II-lea a renunţat la tron în ziua de 6 septembrie şi a plecat definitiv din ţară în 7 septembrie 1940. Mihai, în vârstă de 19 ani, a devenit noul rege, dar Antonescu şi-a asumat cele mai importante prerogative, intitulându-se „conducător al statului". Regele rămânea cu următoarele prerogative: era capul oştirii, avea dreptul de a bate monedă, conferea decoraţii, primea şi acredita ambasadorii şi miniştrii plenipotenţiari, îl numea pe primul-ministru, avea drept de amnistie şi graţiere[37].

Încă de la începutul guvernării sale, Ion Antonescu a dorit să colaboreze cu principalii politicieni liberali şi naţional-ţărănişti, fiind însă refuzat de aceştia[38]. În aceste condiţii, el s-a văzut nevoit să colaboreze cu legionarii, pe care i-a introdus în guvern. România a fost proclamată „stat naţional-legionar" (14 septembrie). S-au promulgat o serie de decrete care urmăreau înlăturarea urmelor regimului carlist. Pe plan extern, Antonescu a consolidat alianţa cu Germania, începând negocieri pentru un nou tratat economic româno-german. Hitler, pentru care România devenise o ţară foarte importantă în planurile sale strategice, a acceptat colaborarea cu Antonescu. La 10 octombrie, primele trupe germane au intrat în ţară. La 23 noiembrie 1940 România a aderat la Pactul Tripartit.

Neînţelegerile dintre Ion Antonescu şi legionari au apărut la scurt timp după ajungerea lor la putere, fiecare socotind alianţa dintre ei drept temporară. Relaţiile dintre cele două părţi s-au deteriorat mai ales după asasinarea, în luna noiembrie, a 64 de foşti demnitari, oameni politici, ofiţeri şi subofiţeri aflaţi în detenţie la Jilava (lângă Bucureşti), şi a lui Nicolae Iorga şi Virgil Madgearu, personalităţi

37. *Istoria românilor*, VIII, p. 598
38. Gh. Buzatu, *România cu şi fără Antonescu*. Documente, studii, relatări şi comentarii, Iaşi, 1991

marcante ale vieţii culturale şi politice româneşti. Alături de numeroasele discursuri cu tentă xenofobă şi antisemită, aceste crime au discreditat întreaga mişcare legionară. Hitler a ajuns să îl prefere pe Antonescu legionarilor, ale căror excese, ce puteau destabiliza ţara pe plan intern, l-au făcut pe liderul nazist să nu accepte venirea lor la putere. La 14 ianuarie 1941 Antonescu l-a vizitat pe Hitler, ocazie cu care a aflat detalii despre planul atacării Uniunii Sovietice şi, în acelaşi timp, a primit mână liberă în acţiunea de înlăturare a adversarilor politici interni. Întors în ţară, Antonescu a reprimat rebeliunea declanşată de legionari. La 27 ianuarie el a format un nou cabinet, alcătuit aproape în totalitate din generali. La 14 februarie 1941, „statul național-legionar" a încetat să mai existe.

Antonescu deţinea puterea legislativă şi executivă, controla justiţia, avea practic puteri depline, de care s-a folosit respectând totuşi cadrul juridico-legislativ aflat în vigoare înainte de 1940, la care s-au adăugat legile cerute de starea de război. Nu a avut un partid pe care să se sprijine (nici nu avea, de fapt, încredere în democraţia parlamentară) şi a condus ţara în mod autoritar. Formal, partidele politice erau interzise. În realitate însă, Partidul Naţional Liberal şi Partidul Naţional Ţărănesc au continuat să funcţioneze.

Mareşalul Ion Antonescu

În ceea ce priveşte politica guvernului Antonescu faţă de evrei, au fost puse în aplicare o serie de legi rasiale, antisemite. Legislaţia şi măsurile discriminatorii vizau epurări, deposedări de bunuri imobiliare şi diferite contribuţii şi prestaţii. Totuşi, în România nu a fost aplicată „soluţia finală" după model german. Nu au lipsit însă incidentele sângeroase. La Iaşi, la sfârşitul lunii iunie 1941, au fost executaţi 500 de evrei originari din Basarabia şi Bucovina, acuzaţi că ar fi tras focuri de armă asupra soldaţilor români şi germani. În iulie 1941, vicepreşedintele guvernului, Mihai Antonescu, a pledat pentru expulzarea evreilor din cele două provincii revenite sub controlul trupelor române şi pentru internarea lor în lagăre. În septembrie 1941 a început deportarea evreilor în Transnistria, numărul celor deportaţi fiind estimat la cca 110.000—120.000. în partea de nord a Transilvaniei, cedată Ungariei în august 1940, a fost iniţiată, în primăvara lui 1944, adunarea evreilor în ghetouri; în luna mai a aceluiaşi an au început deportările spre Auschwitz. Au fost deportate cca 130.000 de persoane. O parte a evreilor din teritoriul transilvănean cedat Ungariei au reuşit să se salveze, refugiindu-se în România şi continuându-şi, de aici, drumul spre Palestina[39].

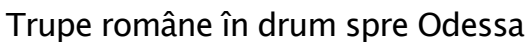

Joachim Ribbentrop şi Hitler

După înăbuşirea Rebeliunii Legionare şi instaurarea dictaturii militare, Antonescu s-a apropiat şi mai mult de Germania. S-a angajat în războiul contra Uniunii Sovietice pentru eliberarea Basarabiei şi a nordului Bucovinei şi pentru redobândirea nordului Transilvaniei, subiect pe care Antonescu l-a abordat în mod repetat în discuţiile cu Hitler. Acesta din urmă şi-a manifestat, la începutul anului 1944, intenţia de a revizui Dictatul de la Viena, declarând că, dată fiind situaţia creată în Ungaria, Reich-ul nu mai poate avea nicio obligaţie faţă de acest popor. Führerul l-a rugat însă pe mareşalul Antonescu să nu facă publică această declaraţie, pentru a evita declanşarea unui război de partizani în Ungaria. În 1942, Ion şi Mihai Antonescu au decis înfiinţarea unui organism, Biroul Păcii, care să pregătească documentaţia necesară pentru viitoarea conferinţă de pace. Un loc important în activitatea biroului a ocupat problema Transilvaniei; materialele pregătite atunci au fost folosite în perioada premergătoare semnării Tratatului de pace de la Paris[40].

39. M. Carmilly-Weinberger, *Drumul vieţii. Operaţiunea de salvare a evreilor refugiaţi pe graniţa ungaro-română în Transilvania 1936-1944*, trad., Cluj-Napoca, 1996
40. Dobrinescu, *România şi Ungaria*, p. 192

Intrată în războiul antisovietic în iunie 1941, fără a se fi semnat însă o convenţie militară cu Berlinul şi fără a se fixa termenii colaborării, armata română a reuşit, până la sfârşitul lunii următoare, să elibereze Basarabia şi să reinstaureze administraţia românească în provincie. Unul din obiectivele pentru care România se alăturase Germaniei în campania din Răsărit era astfel atins. La 27 iulie, Hitler i-a cerut însă lui Antonescu să continue ofensiva dincolo de Nistru. La 6 august, în Ucraina, în cadrul unei întrevederi a celor doi conducători, Hitler a stabilit ca armata română să acţioneze pe direcţia Odessa - peninsula Crimeea. De asemenea, României i-a fost încredinţată administrarea Transnistriei, iar Ion Antonescu a fost ridicat la rangul de mareşal. Războiul pentru eliberarea Basarabiei şi a nordului Bucovinei a fost acceptat de opinia publică din ţară. În momentul în care a fost difuzată la radio proclamaţia „Ostaşi! Vă ordon treceţi Prutul!", la 22 iunie 1941, populaţia şi-a manifestat entuziasmul, sperând într-o ştergere rapidă a umilinţelor pe care România le suferise cu un an înainte. După ce Antonescu a decis continuarea campaniei militare la est de Nistru, suportul politic şi popular a înregistrat o drastică diminuare. Intervenţia românească la răsărit de Nistru a provocat reacţia puterilor anglo-saxone, aliate ale Uniunii Sovietice.

Participarea României la Al Doilea Război Mondial s-a desfăşurat între 22 iunie 1941 şi 12 mai 1945 şi a cunoscut trei etape, în funcţie de zonele de desfăşurare a operaţiunilor militare, obiectivele strategice etc.: 1) campania din Est (22 iunie 1941-23 august 1944), în cursul căreia România, aliată cu Germania, a participat, mai întâi, la eliberarea Basarabiei şi a nordului Bucovinei, iar apoi a continuat operaţiunile militare pe teritoriul Uniunii Sovietice; 2) campania dintre 23 august 1944 şi 31 august 1944, purtată pe teritoriul ţării, pentru alungarea trupelor germane, devenite inamice; 3) campania din Vest (1 septembrie 1944-12 mai 1945), în care România, aflată acum de partea Aliaţilor, a participat la eliberarea nordului Transilvaniei, iar apoi a luptat împotriva germanilor în Ungaria, Cehoslovacia şi nordul Austriei[41].

Trupe române în drum spre Odessa

Armata horthystă intră în oraşul Târgu Mureş, septembrie 1940

Înlăturarea regimului Antonescu. Statutul Transilvaniei

Convingerea că Germania va pierde războiul şi că România va trebui să se desprindă de aceasta s-a făcut simţită încă de la sfârşitul anului 1942, dar mai ales din 1943, odată cu cedarea de către germani a iniţiativei strategice pe frontul sovietic. România a început atunci negocieri cu puterile occidentale în vederea încheierii unui armistiţiu. Negocierile s-au purtat atât în numele regelui şi al opoziţiei politice, cât şi al lui Antonescu, dar nu s-a ajuns la niciun rezultat concret. În aceste condiţii, Antonescu a amânat mereu ruperea alianţei cu Berlinul, în speranţa încheierii, până la urmă, a unui armistiţiu avantajos cu Naţiunile Unite.

Evoluţia ulterioară a evenimentelor şi situaţia de pe front de la începutul verii lui 1944 (sovieticii ocupaseră deja Basarabia, Bucovina şi o parte a Moldovei) au impus adoptarea unor soluţii rapide din partea factorilor politici de la Bucureşti, soluţii care să preîntâmpine ocuparea întregii ţări de către sovietici şi transformarea teritoriului românesc într-un teatru de război. În aceste condiţii, formarea unei coaliţii îndreptate împotriva Germaniei şi, implicit, împotriva regimului militar al mareşalului Antonescu s-a impus de urgenţă. Ea s-a efectuat însă cu o anumită dificultate, datorită rezervelor justificate cu care principalii lideri politici priveau colaborarea cu Partidul Comunist. Deoarece în cursul tratativelor de ieşire a României din războiul purtat alături de Germania occidentalii îi sfătuiseră pe reprezentanţii românilor să se adreseze Moscovei în vederea încheierii unui armistiţiu, naţional-ţărăniştii şi naţional-liberalii au fost nevoiţi să-i accepte pe comunişti în alianţa anti-Antonescu. Astfel, în iunie 1944 s-a format Blocul Naţional Democrat, care-i cuprindea, pe lângă liberali şi ţărănişti, şi pe reprezentanţii social-democraţilor şi pe aceia ai comuniştilor. Această alianţă a format fundamentul politic al loviturii de stat de la 23 august 1944[42].

41. Scurtu, Buzatu, *Istoria românilor*, p. 405–406
42. G. Klein, *Începuturile rezistenţei antisovietice în România (23 august 1944–6 martie 1945), în 6 Martie 1945. Începuturile comunizării României*, Bucureşti, 1995, p. 298; 23 August 1944. Documente 1944–1945, Bucureşti, 1985

Mihai Antonescu

În august 1944 situaţia de pe front se agravase şi mai mult. În urma ocupării părţii de est a României de către sovietici, autorităţile române s-au văzut silite să urgenteze încheierea unui armistiţiu. În ziua de 23 august 1944, Ion Antonescu a fost chemat la Palat, unde regele Mihai i-a cerut să semneze armistiţiul. Refuzând, mareşalul a fost arestat, împreună cu vicepreşedintele Consiliului de Miniştri, Mihai Antonescu. În seara aceleiaşi zile, regele Mihai a dat citire unei proclamaţii radiodifuzate[43], prin care aducea la cunoştinţă opiniei publice din ţară şi din străinătate ruperea de către România a alianţei cu Germania, ieşirea din războiul contra Naţiunilor Unite, constituirea unui nou guvern şi intenţia de a participa la războiul antihitlerist pentru eliberarea Transilvaniei.

Acţiunea de la 23 august a însemnat, pe lângă ieşirea din coaliţia nazistă şi înlăturarea lui Antonescu, intrarea României în sfera de influenţă sovietică. Perioada care a urmat acelui eveniment a fost una dintre cele mai dramatice pentru poporul român, în care, prin forţa Armatei Roşii şi cu concursul comuniştilor, s-a instaurat un regim politic, economic şi cultural care a aservit România marelui imperiu de la Răsărit.

Din punct de vedere al operaţiunilor militare, imediat după proclamaţia regelui din seara zilei de 23 august 1944, armata română s-a alăturat trupelor sovietice în războiul antihitlerist. Astfel, în cursul lunilor septembrie şi octombrie, românii au luptat pentru eliberarea judeţelor transilvănene încorporate Ungariei în 1940, iar apoi, alături de Armata Roşie, au luat parte la continuarea războiului pe teritoriile Ungariei şi Cehoslovaciei.

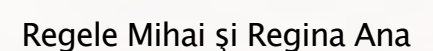
După demiterea lui Ion Antonescu, a fost învestit cu formarea guvernului generalul Constantin Sănătescu[44]. Majoritatea portofoliilor erau deţinute de militari, dar, pentru prima dată în istoria României, în executiv au intrat şi reprezentanţi ai Partidului Comunist. Sănătescu a acţionat în vederea creării condiţiilor optime de participare activă a României la războiul antihitlerist şi de îndeplinire a clauzelor Convenţiei de armistiţiu. În acelaşi timp, printre cele mai importante obiective ale premierului s-au numărat reglementarea statutului juridic internaţional al României în situaţia nou-creată şi eliberarea teritoriului transilvănean ocupat de Ungaria în urma Dictatului de la Viena din 30 august 1940.

În dimineaţa zilei de 29 august 1944, o delegaţie guvernamentală română s-a deplasat la Moscova în vederea discutării proiectului Convenţiei de armistiţiu. Departe însă de a lua parte la discuţii şi consultări, în ziua de 10 septembrie 1944 delegaţiei române i s-a pus la dispoziţie textul armistiţiului, redactat în forma sa finală[45]. Acesta cuprindea 20 de articole şi şase anexe prin care se definitiva statutul juridic internaţional al României până la semnarea tratatului de pace. În cuprinsul convenţiei erau prevăzute clauze de ordin militar, politic, economic, financiar, administrativ şi teritorial. În ansamblu, din analiza textului convenţiei se putea observa că România nu era tratată ca o ţară care ieşise din războiul antisovietic prin voinţa sa proprie, fără niciun sprijin din afară şi care se alăturase fără rezerve Naţiunilor Unite.

Convenţia de armistiţiu considera nul Dictatul de la Viena. În conformitate cu acest document, la 10 octombrie 1944 regele a promulgat Legea nr. 487, prin care se decreta înfiinţarea Comisariatului Român pentru Administrarea Regiunilor Eliberate ale Transilvaniei, care trebuia să reprezinte autoritatea guvernului român în acest teritoriu.

Generalul Constantin Sănătescu

Regele Mihai şi Regina Ana

43. *România, marele sacrificat al celui de-al II-lea război mondial. Documente*, coord. M. R. Mocanu, I, Bucureşti, 1994, p. 249–250 (în continuare: România, marele sacrificat)
44. C. Sănătescu *Jurnal*, Bucureşti, 1993.
45. *România, marele sacrificat*, p. 310–314

Pe lângă comisariat s-a constituit şi un comitet cu rol consultativ, căruia îi revenea responsabilitatea de a sprijini luarea deciziilor în problemele importante care priveau administraţia părţii de nord a Transilvaniei[46]. În acel moment, statutul Transilvaniei părea rezolvat. Lucrurile nu au stat însă chiar aşa: odată cu înaintarea trupelor româno-sovietice, în teritoriu au început să apară o serie de incertitudini şi dificultăţi provocate de sovietici, care nu permiteau comisariatului să îşi exercite autoritatea. Aşa se face că, deşi eliberarea Transilvaniei se realizase în mare parte prin forţe proprii, fiind încheiată la data de 25 octombrie 1944, unităţile româneşti continuându-şi ofensiva dincolo de hotare, refuzul sovietic de a acorda României suveranitatea efectivă asupra acestei provincii a devenit foarte clar. De fapt, încă din momentul semnării armistiţiului s-a putut observa că, în ceea ce priveşte soluţia adoptată privind Transilvania de Nord, în recunoaşterea dreptului României asupra acestei provincii, în formularea convenţiei referitoare la Transilvania apăruse o nuanţă care lăsa loc unor incertitudini. Conform articolului 19 al Convenţiei de armistiţiu, guvernele aliate socoteau hotărârea Dictatului de la Viena cu privire la Transilvania ca fiind nulă şi neavenită şi erau de acord ca Transilvania „sau cea mai mare parte a ei" să fie restituită României, cu condiţia confirmării prin Tratatul de pace. Astfel, începând din octombrie 1944 s-a putut auzi frecvent, atât din partea sovieticilor, cât şi a comuniştilor din ţară, următorul laitmotiv: Transilvania va fi cedată României numai în condiţiile instaurării unei democraţii adevărate, aprecierea a ceea ce înseamnă sau nu „democraţie adevărată" urmând a fi făcută la Moscova, şi nicidecum la Bucureşti.

Regele Mihai de Hohenzollern

Generalul Nicolae Rădescu

Situaţia politică internă s-a schimbat radical în luna noiembrie 1944. Demisia primului-ministru Constantin Sănătescu le-a oferit ruşilor şi comuniştilor speranţa într-o preluare rapidă a puterii. Însă decizia regelui de a-i solicita aceluiaşi general Sănătescu formarea noului guvern a dus la spulberarea acestui plan, cu toate că, în noul cabinet, comuniştii au primit un număr sporit de portofolii. Din acel moment, Transilvania a devenit cu adevărat un mijloc de şantaj, devenind clar că revenirea ei la România era posibilă numai în condiţiile în care regele ar accepta constituirea unui guvern comunist. Astfel că, din aşa-zise raţiuni de securitate şi pentru a stopa o serie de incidente interetnice, în noiembrie 1944 Stalin a instaurat în nordul Transilvaniei administraţia militară sovietică[47]. În lunile care au urmat, până la 6 martie 1945, cei doi premieri români, Constantin Sănătescu şi Nicolae Rădescu[48], au cerut în repetate rânduri înlăturarea administraţiei impuse de sovietici şi reinstalarea reprezentanţilor administraţiei româneşti. Statutul Transilvaniei de Nord n-a mai suferit însă nicio modificare până la instalarea guvernului Groza (6 martie 1945). Pentru că avea nevoie de capital politic - problema Ardealului şi cea a reformei agrare fiind foarte potrivite în acel moment - la 8 martie 1945, printr-o scrisoare adresată lui Stalin, preşedintele Consiliului de Miniştri şi ministrul afacerilor externe au solicitat instalarea administraţiei româneşti în Transilvania de Nord. Stalin a răspuns în chiar ziua următoare, transmiţând consimţământul guvernului sovietic privind instalarea administraţiei româneşti; nu însă în virtutea dreptului suveran al României asupra acestui teritoriu, ci ca o recompensă oferită guvernului Groza[49]. Că întreaga acţiune a fost, de fapt, o formă de şantaj politic reiese şi din faptul că aceleaşi prevederi ale Convenţiei de armistiţiu invocate de sovietici în noiembrie 1944 pentru instaurarea administraţiei sovietice în nordul Transilvaniei erau menţionate de Stalin în scrisoarea din 9 martie 1945 adresată lui Petru Groza. În ceea ce priveşte Basarabia şi nordul Bucovinei, acestea au rămas în componenţa Uniunii Sovietice, lucru consfinţit atât de armistiţiu, cât şi de Tratatul de pace de mai târziu.

Iosif Stalin (Djugaşvili)

Petru Groza

46. M. Sălăgean, *Administraţia sovietică în Nordul Transilvaniei (noiembrie 1944 – martie 1945)*, Cluj-Napoca, 2002, p. 42–43
47. Ibidem, p. 71–146
48. D. C. Giurescu, *Guvernarea Nicolae Rădescu*, Bucureşti, 1996
49. I. Scurtu, coord., *România, viaţa politică în documente, 1945*, Bucureşti, 1994, p. 197

7 Instaurarea regimului comunist în România

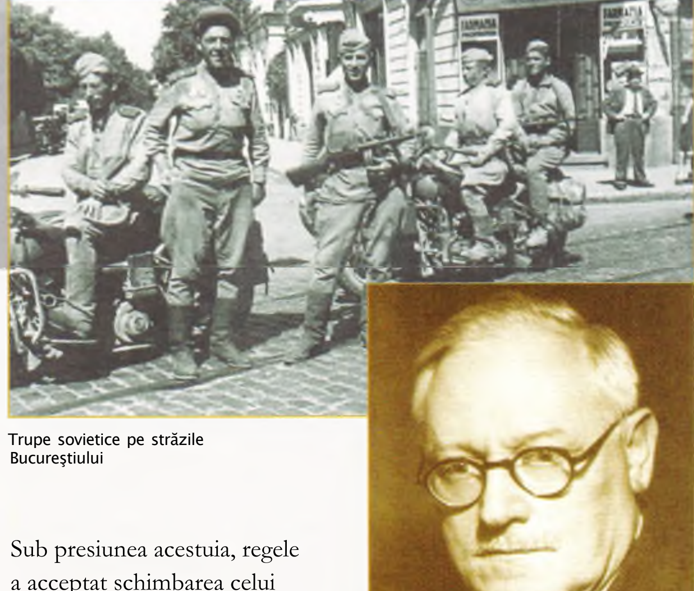
Despre o preluare imediată a puterii de către Partidul Comunist, în urma evenimentelor de la 23 august, nu putea fi încă vorba. În drumul lor spre putere, comuniştii au întâmpinat, de la bun început, câteva impedimente majore.

În primul rând, era vorba de chiar lipsa lor de forţă electorală. În zilele acelea nu se putea ascunde faptul că lovitura de stat fusese realizată de către rege. Pe de altă parte, PCR nu avea „experienţă revoluţionară”. În al treilea rând, Armata Roşie avea nevoie de o stabilitate a liniilor de comunicaţie cu frontul central-european[50]. Totodată, spre deosebire de partidele comuniste din alte ţări din Europa de Răsărit (Iugoslavia, de exemplu), comuniştii români nu puteau invoca merite în organizarea unor spectaculoase acţiuni de rezistenţă antinazistă. Fireşte, unii militanţi stătuseră în închisoare, însă niciunul nu se bucura de credit şi de influenţă naţională. În ansamblul ei, populaţia României nu le era favorabilă comuniştilor. Singurul lider comunist care izbutise să îşi construiască o imagine mai puţin terifiantă era Lucreţiu Pătrăşcanu, cel care reprezentase PCR-ul în negocierile ce au premers actul de la 23 august[51]. În cadrul acestui partid se confruntau trei grupări: cea de la Bucureşti, în frunte cu Pătrăşcanu; cei ieşiţi din închisoare, în frunte cu Gheorghe Gheorghiu-Dej, şi cei veniţi de la Moscova, ai căror lideri erau Ana Pauker şi Vasile Luca. Pentru a-şi consolida rândurile, conducerea PCR a adoptat, sub tutela Moscovei, o tactică care a devenit bine cunoscută: a folosit grupări oficiale, ca de pildă Frontul Plugarilor, pentru a recruta noi membri. Ana Pauker era aceea care purta, în mare măsură, răspunderea deschiderii porţilor partidului pentru oricine dorea să se înscrie. Strategia comuniştilor a parcurs, în continuare, trei etape: lărgirea nelimitată a rândurilor; cucerirea puterii; epurarea şi purificarea ideologică[52].

Lucreţiu Pătrăşcanu

Sprijinindu-se pe formaţiunile patriotice şi pe ajutorul comandamentului sovietic, comuniştii români au început agitaţii împotriva guvernului prezidat de generalul Sănătescu, formulând o serie de revendicări materiale, însoţite de grave acuze la adresa partidelor „tradiţionale”. Pe fondul acestor agitaţii, la 5 decembrie 1944 a sosit la Bucureşti ministrul sovietic al afacerilor externe, Andrei Ianuarevici Vişinski.

Trupe sovietice pe străzile Bucureştiului

Andrei Vişinski

Sub presiunea acestuia, regele a acceptat schimbarea celui de-al doilea guvern Sănătescu, reuşind însă, în defavoarea sovieticilor, să evite instaurarea unui executiv comunist. La 2 decembrie 1944, Mihai I a reuşit să formeze un nou guvern, condus de generalul Nicolae Rădescu, care s-a dovedit a fi un apărător al democraţiei constituţionale mult mai decis decât predecesorul său[53].

Perioada dintre 2 decembrie 1944 şi 9 martie 1945 a fost una dramatică; campaniile agitaţionale s-au intensificat, presa şi radioul au trecut, treptat, sub controlul comuniştilor. Totuşi, încurajat de deciziile de la Ialta, aparent favorabile democraţiilor est-europene, Rădescu s-a opus creşterii rolului miliţiilor muncitoreşti (subordonate Partidului Comunist) şi a reuşit să menţină contactul cu liderii partidelor Naţional Ţărănesc şi Naţional Liberal, pe care sovieticii doreau să îi elimine[54]. Tensiunile au atins punctul culminant în februarie 1945, când Rădescu a rostit un discurs în sala Aro din Bucureşti, prin care a arătat că Ana Pauker şi Vasile Luca, precum şi ceilalţi conducători comunişti erau manevraţi din exterior şi erau lipsiţi de ataşament faţă de ţară.
La 25 februarie a avut loc o sângeroasă manifestaţie organizată de comunişti atât la Bucureşti, cât şi în alte oraşe ale ţării, iar la 27 februarie Vişinski a revenit în România. Declarând incapacitatea guvernului de a menţine ordinea, el i-a cerut regelui Mihai să treacă puterea unei alte persoane.

---

50. I. Porter, *Operaţiunea „Autonomous”, În România pe vreme de război*, trad., Bucureşti, 1991, p. 300 (în continuare: *Operaţiunea „Autonomous”).*
51. V. Tismăneanu, *Condamnaţi la fericire. Experimentul comunist în România*, Sibiu–Braşov, 1991, p. 6.
52. Porter, *Operaţiunea „Autonomous”*, p. 290–300.
53. V. Frunză, *Istoria stalinismului în România*, ed. a II–a, Bucureşti, 1990, p. 180–182.
54. M. Mourin, *Histoires des nations européennes, III, Depuis la deuxième guerre mondiale (1945–1962)*, Paris, 1963, p. 402.

Nicolae Rădescu

Gheorghe Gheorghiu-Dej

Ana Pauker

Regele a încercat să formeze un guvern condus de prinţul Barbu Ştirbei, dar, sub presiune sovietică, la 6 martie, el a fost nevoit să accepte formarea unui cabinet dominat de comunişti, prezidat de dr. Petru Groza, liderul Frontului Plugarilor. Pentru a-şi asigura o minimă popularitate, guvernul Groza a adoptat o serie de decrete şi a iniţiat unele reforme populare, al căror efect a fost însă de scurtă durată. În acelaşi timp, a fost acceptată prezenţa unor reprezentanţi ai partidelor necomuniste în guvern, necesară pentru a se obţine recunoaşterea cabinetului de către occidentali şi pentru a apăra faţada unui regim democratic. După decembrie 1945, când s-au reunit la Moscova miniştrii afacerilor externe ai celor trei mari puteri învingătoare, supuşi unor presiuni din partea occidentalilor, sovieticii au acceptat principiul unei lărgiri a executivului român, destinat să pregătească alegerile din 1946. Pe tot parcursul campaniei electorale, până în noiembrie 1946, comuniştii au utilizat toate mijloacele de intimidare. În urma scrutinului de la sfârşitul lui 1946, care a cuprins şi voturile femeilor, partidele democratice (în special Partidul Naţional Ţărănesc) au obţinut o mare victorie electorală, aproape 80% din totalul voturilor exprimate. Comuniştii au falsificat însă rezultatele alegerilor, fapt care a stârnit protestele partidelor democratice.

În paralel cu acţiunile de consolidare a puterii pe plan intern, guvernul de la Bucureşti a acordat o mare atenţie pregătirii conferinţei de pace care urma să aibă loc. Delegaţia română, condusă de liberalul Gheorghe Tătărescu, a ajuns la Paris în 29 iulie 1946 şi, în discuţiile purtate, a susţinut necesitatea recunoaşterii cobeligeranţei României şi a anulării prevederilor Dictatului de la Viena din august 1940. De asemenea, au fost abordate probleme economice şi politice. În urma tratatului semnat la 10 februarie 1947[55], României i-a fost recunoscut dreptul asupra întregului teritoriu transilvan. Ea pierdea însă Basarabia şi nordul Bucovinei în favoarea Uniunii Sovietice, era obligată să plătească importante despăgubiri de război (în special ruşilor) şi să accepte prezenţa trupelor sovietice pe teritoriul ei pe termen de 90 de zile, sub pretextul menţinerii liniilor de comunicaţie cu efectivele Armatei Roşii aflate în centrul Europei. În realitate, trupele sovietice au rămas pe teritoriul României până în 1958.

Printre alte prevederi înscrise în tratat, una s-a referit la desfiinţarea organizaţiilor de tip fascist şi la pedepsirea criminalilor de război. Această prevedere le-a permis comuniştilor să comită numeroase abuzuri şi, bucurându-se de sprijin sovietic, să lanseze împotriva opoziţiei o campanie de o duritate fără precedent. S-a urmărit exterminarea fizică atât a adversarilor politici, cât şi a tuturor celor care se afirmaseră în timpul regimurilor anterioare (politicieni, intelectuali, funcţionari etc.). În 30 iulie 1947, printr-un jurnal al Consiliului de Miniştri, a fost dizolvat Partidul Naţional Ţărănesc, cel mai popular partid al vremii. În toamna aceluiaşi an, conducătorii acestuia, în frunte cu Iuliu Maniu, au fost judecaţi şi condamnaţi de o instanţă prezidată de un fost criminal de război. Partidul Naţional Liberal s-a dizolvat de la sine, iar Partidul Social-Democrat a fost înghiţit de Partidul Comunist. Cea mai mare parte a liderilor acestor partide au sfârşit în închisorile comuniste[56].

Pe lângă acţiunile de înlăturare a opoziţiei politice, între 1945 şi 1947, în România a luat amploare procesul de sovietizare, mai ales la nivel economic. Banca Naţională, citadela tradiţională a liberalilor, a fost etatizată şi, imediat după aceea, s-a trecut la realizarea unei economii centralizate, conforme modelului rusesc.

După eliminarea fizică a celor mai importanţi opozanţi politici, un singur om mai rămăsese în calea preluării totale a controlului de către comunişti: regele Mihai. Comuniştii români menţinuseră instituţia monarhiei din motive strategice, având în vedere atât sensurile sale simbolice şi tradiţia pe care o acumulase, cât şi popularitatea de care se bucura tânărul suveran. Înlăturarea lui Gheorghe Tătărescu din guvern a accentuat şi mai mult tensiunile dintre cabinet şi rege, a cărui putere devenise una iluzorie. În noiembrie 1947, Mihai a plecat la Londra pentru a asista la căsătoria viitoarei regine Elisabeta a II-a a Marii Britanii. În capitala britanică, el a luat legătura cu cele mai importante personalităţi politice anglo-saxone ale momentului, fără a reuşi să obţină niciun sprijin din partea acestora[57]. După revenirea sa în ţară, la 30 decembrie 1947 Petru Groza şi Gheorghe Gheorghiu-Dej i-au prezentat suveranului, sub formă ultimativă, o cerere de abdicare imediată, pentru el şi descendenţii săi. Supus presiunii şi neavând niciun sprijin, regele a abdicat şi a plecat din ţară împreună cu regina-mamă şi cu câţiva membri ai suitei sale. În seara aceleiaşi zile, România a fost proclamată republică. S-a format un Prezidiu al Republicii Populare Române, care nu a jucat decât un rol decorativ, adevăratul for de decizie fiind Partidul Comunist[58].

55. *România, viaţa politică în documente*, 1947, coord. I. Scurtu, Bucureşti, 1994, p. 60-75
56. M. Micu, *Dosar Ana Pauker*, Bucureşti, 1991,p. 112-113
57. N. Baciu, *Agonia României 1944-1948. Dosarele secrete acuză*, Cluj-Napoca, 1990, p. 256
58. *România, viaţa politică în documente*, 1947, p. 308-311

MAREA UNIUNE SOVIETICA

Regimul comunist din România

(1948-1989)

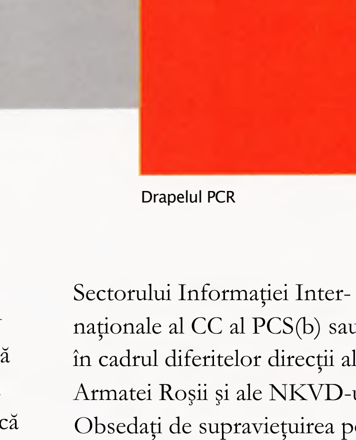

1 Un comunism specific?

Puţine dintre doctrinele politice care au făcut carieră in România au izvorât din problemele specifice acestei ţări, fiind conforme cu ceea ce s-ar putea considera a fi o „strategie naţională”.

Drapelul PCR

Obsedaţi de modele, vestice sau răsăritene, românii au căutat să pară în ochii celorlalţi convinşi de justeţea căilor alese, dezvoltând o veritabilă cultură a supravieţuirii politice prin adaptare. Atitudinea lor faţă de comunism - doctrină nouă pentru România, de o violenţă nespecifică mediului politic local — nu a făcut excepţie de la regulă. Propagat prin discurs ca o ruptură totală cu trecutul, comunismul a preluat din tradiţiile ţării mai mult decât le-a plăcut să creadă liderilor săi.

Chiar apetenţa necritică pentru modelul străin şi incapacitatea de a genera o formulă locală de tranziţie la socialism, aşa cum au încercat, în perioada 1945-1948, bulgarii, polonezii, ungurii sau cehoslovacii, dincolo de presiunile sovieticilor, au ţinut de un blocaj intelectual ce s-a dovedit specific Partidului Comunist de aici. De altfel, pe lângă preluarea puterii şi controlului asupra vechiului aparat administrativ şi poliţienesc, în acea perioadă comuniştii români nu dădeau semne că au o strategie politică matură, mulţumindu-se să exercite puterea, dăruită cu generozitate de sovietici.

Ca şi predecesorii săi interbelici care priveau către Occident, elita comunistă a încercat un sentiment de inferioritate provincială faţă de comunismul sovietic. Membrii partidului care rămăseseră în România în timpul războiului au privit cu circumspecţie şi frică la colegii „titraţi”, care slujiseră în acest răstimp în aparatul Cominternului, în cel al Sectorului Informaţiei Internaţionale al CC al PCS(b) sau în cadrul diferitelor direcţii ale Armatei Roşii şi ale NKVD-ului. Obsedaţi de supravieţuirea politică, mai ales într-un sistem în care aceasta era cheia succesului, comuniştii de aici s-au dovedit şi ei consecvenţi în tradiţionala incapacitate românească de a-şi asuma un sistem de alianţe. De-a lungul perioadei 1948-1989, PCR a alternat intervalele de satelitizare perfectă cu cele de distanţare făţişă faţă de Moscova, fără ca ţara să fie acceptată cu adevărat de niciunul dintre grupurile de puteri între care a pendulat. Mai puţin din educaţie politică şi mai mult din simplu instinct de conservare, comuniştii români au demonstrat o remarcabilă capacitate de a sesiza şi exploata momentele decisive de politică internaţională, instrumentându-le în folosul propriu.

Interogatoriu NKVD-ist

O singură trăsătură fundamentală deosebeşte comunismul românesc de celelalte comunisme locale: permanenţa stalinismului. În doze mai mari sau mai mici, din convingere sau din constrângere, alternat cu momente de destindere, stalinismul a rămas baza regimului românesc de la începutul guvernării comuniste până în 1989. De ce a rămas comunismul românesc atât de ataşat valorilor stalinismului? De ce nu a căutat niciodată să ajusteze socialismul de pe poziţii democratice? Disident după 1956 în politica externă, dar extrem de atent să nu provoace dezechilibre interne, PCR s-a păstrat în limitele unei ortodoxii stricte, făcând inutilă şi contraproductivă orice intervenţie sovietică în forţă. După moartea lui Stalin şi eşecul încercării sovieticilor de a-şi subordona regimul comunist iugoslav, din 1953 până în 1956, confruntat cu situaţiile explozive din Germania de Est, Cehoslovacia, Polonia şi Ungaria, URSS şi-a coborât radical standardele în materie de reţete interne impuse liderilor locali, mărginindu-se să păzească doar zidul exterior al lagărului. Necesitatea apartenenţei la sistemul sovietic de alianţe militare şi păstrarea rolului conducător al partidului au fost motivele fundamentale care i-au determinat pe sovietici să intervină militar în administrarea Europei Răsăritene. Atâta vreme cât cei doi piloni ai „comunităţii socialiste” au fost

Sigla NKVD-ului

Stema URSS

destul de solizi, totul se putea negocia pe canalele tradiţionale. Românii au învăţat bine lecţia şi au luat de fiecare dată examenele majore ale sistemului, acţionând aşa cum se aştepta de la ei.

În acest mod, orice periodizare a regimului comunist din România care ar avea drept criteriu fundamental de analiză schimbările survenite în natura modului în care a fost exercitată puterea este aproape imposibilă. Contrar schimbării tonalităţii mesajului politic de consum extern, regimul românesc are o coerenţă remarcabilă în ceea ce priveşte conceptele şi mijloacele politice cu care a operat până în 1989. Dacă, după moartea lui Stalin, regimurile comuniste din Polonia, Ungaria şi Cehoslovacia au căutat să stabilească un contract social minim cu popoarele guvernate, regimul românesc s-a târguit cu supuşii săi. A făcut-o bine, dându-le impresia disidenţei oficiale, fără să fie niciun moment în pericol de a pierde puterea. În România, Partidul Comunist a făcut o disidenţă oficială, în locul aceleia a societăţii, opunându-se unor planuri pe care nici sovieticii nu erau hotărâţi să le aplice - în orice caz, nu atât de periculoase pe cât le-au prezentat românilor guvernanţii lor.

Că ne referim la autorii români sau la cei străini, criteriile fundamentale de raportare sunt dinamica internă a grupurilor de putere şi politica externă a regimului. Judecat din ambele puncte de vedere, regimul comunist românesc a dovedit o mobilitate considerabilă. Putem însă afirma că acesta nu a ieşit din tiparele de acţiune stabilite câţiva ani mai devreme de regimul iugoslav şi de cel din China, imediat după moartea lui Stalin.

Lupta pentru putere, factorul primordial în orice guvernare comunistă, permite delimitarea a patru etape. Fiecăreia îi corespund schimbări majore în structura şi programul grupurilor care exercitau puterea prin deţinerea posturilor-cheie din partid şi stat.

Prima dintre ele, „lupta pentru încredere”, acoperă intervalul 1948-1952. Perioada începe odată cu iniţierea reformelor comuniste şi se termină cu înlăturarea „grupului antipartinic” condus de Ana Pauker; a fost o perioadă în care două grupuri, cu platformă comună, dar cu filiaţii diferite, au dus o luptă surdă pentru dreptul de a pune în practică modelul sovietic. Taxată de majoritatea istoricilor drept victorie a „grupului naţional”, înlăturarea Anei Pauker, a lui Teohari Georgescu şi a lui Vasile Luca a fost mai degrabă victoria stalinismului dur, în condiţiile în care, fără climatul creat de campania „anticosmopolită” din URSS, excluderea celor trei din structurile de putere nu ar fi fost posibilă.

A doua etapă, consolidarea grupului „intern”, s-a desfăşurat între 1952 şi 1965, mai precis între 2 iunie 1952, când Gheorghiu-Dej a devenit preşedintele Consiliului de Miniştri, şi emiterea „Declaraţiei cu privire la poziţia PMR în problemele mişcării comuniste şi muncitoreşti internaţionale” şi moartea lui Dej. Într-un timp relativ îndelungat, precaută şi întotdeauna lăsându-şi deschisă posibilitatea de a reveni asupra demersurilor sale, gruparea victorioasă a reuşit să facă o trecere spectaculoasă de la un sovietism clasic la o linie naţională în manifestările externe ale regimului.

Varianta locală de socialism, imaginată sub presiunea curentului reformator iniţiat de Hruşciov, a căpătat în scurt timp accente antisovietice, sprijinul extern cel mai masiv fiind primit din partea lui Mao,

Gheorghe Gheorghiu-Dej

care îi ataca, la rândul lui, pe sovietici de pe poziţii staliniste. Având în vedere scopul limitat al schimbărilor de accente, şi anume păstrarea şi întărirea puterii grupului din jurul lui Gheorghiu-Dej, modificările care au avut loc în România apar mai degrabă ca o perpetuare a practicilor anterioare anului 1953, de această dată din iniţiativă locală şi în culori naţionale. Este perioada în care comunismul românesc a asimilat organic stalinismul, reuşind

Nikita Hruşciov

să se impună în anul 1958 drept cel mai rigid regim din Europa Răsăriteană.

Căderea în desuetudine a instituţiilor de pură sorginte sovietică, retragerea trupelor sovietice din România, torpilarea planurilor CAER şi „Declaraţia de independenţă” au fost momentele care, mai întâi, au făcut din Gheorghiu-Dej un dictator absolut, acesta construindu-şi în paralel şi reputaţia unui lider naţional. Era în fapt o modalitate de a depăşi un impas de natură structurală: sprijinul exclusiv al partidului pentru un lider care se dorea naţional.

Paşilor care au marcat desprinderea de sub tutela sovietică le-au corespuns reprize secvenţiale de teroare, în 1953,1956 şi 1958.

CAER, reprezentare simbolică

Palida liberalizare începută în 1961, care a culminat cu amnistia din 1963 şi cu eliberările masive din închisori din 1964, nu a afectat mecanismele esenţiale ale terorii, ci doar le-a redus intensitatea funcţională. În caz de necesitate, partidul şi statul aveau la dispoziţie întreg ansamblul de instituţii, legi şi reguli de funcţionare care ar fi permis reluarea ofensivei împotriva societăţii atunci când necesităţile momentului ar fi cerut-o.

A treia perioadă din istoria României sub comunism acoperă intervalul 1965-1974, între venirea la putere a lui Nicolae Ceauşescu şi numirea sa în postul de preşedinte. Analizată sub raportul schimbărilor petrecute în structurile de putere, această fază a comunismului românesc poate fi considerată clasică, în sensul în care au fost continuate politicile predecesorilor, atât cele interne, cât şi cele externe, eforturile fundamentale ale noilor lideri fiind îndreptate către discreditarea „părinţilor fondatori" şi formarea unei baze de putere proprii. Poate fi, în fond, asimilată cu venirea la conducerea partidului a liderilor din eşalonul al doilea. Schimbările petrecute în structura de conducere şi încercările de a găsi puncte de consens cu societatea nu au modificat rolul partidului în societate, ci l-au făcut doar mai sensibil la comandamentele liderului. Relativa liberalizare civilă şi culturală, cu excepţia decretului prin care se interzicea reţinerea unei persoane fără acuzaţie mai mult de 24 de ore, s-a bazat pe cuvântările liderului şi pe materialele din oficioasele de partid, fără a lua forma unor regulamente de funcţionare sau legi care să dea o autonomie reală societăţii şi mediului cultural în raport cu partidul.

După ieşirea la rampă a lui Ceauşescu pentru condamnarea intervenţiei sovietice în Cehoslovacia, în august 1968, un afront explicit adus politicii sovietice, în politica PCR are loc o dedublare leninistă, în sensul în care liberalizării macroeconomice îi corespunde o revenire pe poziţii conservatoare în politica internă.

Confruntat cu un pericol extern aproape iluzoriu, Ceauşescu a ales calea înregimentării partidului şi a populaţiei sub conducerea unui lider energic, care propunea noii Românii socialist-naţionale o mixtură ideologică îmbinând rudimentele comunismului cu naţionalismul romantic. Atacul asupra societăţii civile emergente a început într-o manieră tipic stalinistă, prin chemarea la ordine a celor de pe „frontul culturii", urmând apoi reactivarea vechilor prevederi ale Codului penal, aşa cum erau obligaţia de a raporta discuţiile cu străinii şi obligaţia de a înregistra maşinile de scris la Miliţie, prevederi care, fără să fi fost niciodată abrogate, au căpătat alte formulări, adaptate noilor pericole cu care regimul credea că se confruntă.

Înfiinţarea funcţiei de preşedinte al Republicii Socialiste România (RSR), în 1974, a însemnat adaptarea structurii de stat la schimbările survenite în ideologia dominantă, în sensul

Nicolae Ceauşescu

în care s-a petrecut o sinteză simbolică între comunism şi paternalismul regal românesc, adaptat şi el canoanelor comuniste. Pe lângă valoarea simbolică, înfiinţarea funcţiei de preşedinte şi fixarea prerogativelor sale în Constituţie au însemnat şi depăşirea paradigmei comuniste. De acum, Ceauşescu se simţea îndreptăţit să apeleze, în aceeaşi măsură, la tradiţia românească şi la precedentele create de comunism pentru a elabora soluţii la provocările cu care se confrunta regimul, fie ele externe sau interne.

Perioada scursă între 1974 şi 1989, din punctul de vedere al structurilor de conducere, poate fi asimilată cu o relativă stagnare. Schimbarea fundamentală a fost creşterea rolului soţiei dictatorului în viaţa politică. Rotaţia cadrelor, echivalentul nonviolent al epurărilor din perioadele iniţiale ale comunismului, s-a petrecut mai ales pe orizontală şi a avut mai curând un rol profilactic. Liderul nu s-a confruntat cu nicio opoziţie organizată la nivelul partidului. Pe măsura scăderii rolului internaţional al României şi a consumării efectelor benefice ale politicii macroeconomice din perioada precedentă, tendinţele conservatoare din politica ideologică au căpătat un caracter sistemic. Fostele oaze de autonomie culturală - sistemul universitar, instituţiile culturale, Academia Română şi Uniunea Scriitorilor - au scăzut mult în importanţă, locul acestora fiind luat de instituţii noi, afiliate Comitetului Central al PCR, aşa cum era Academia de Ştiinţe Sociale şi Politice. Raportat la pilonii de sprijin, regimul din România perioadei în cauză poate fi caracterizat drept stalinist. Autarhia economică, întărirea rolului aparatului represiv, partinitatea absolută în toate sferele, controlul total asupra partidului, lipsa oricărei opoziţii organizate, naţionalismul etnicist, un cult al personalităţii dus la extrem şi o politică externă pur conjuncturală sunt trăsături care îl califică astfel.

Lupta pentru încredere: 1948-1952

2

Anul 1947 este unul de turnură pentru relaţiile dintre Răsărit şi Apus şi o piatră de hotar în relaţiile dintre Uniunea Sovietică şi ceea ce se contura a fi sfera sa de influenţă - Europa Răsăriteană.

Liderul comunist Ştefan Foriş

Emil Bodnăraş

Până atunci, deşi sovieticii făcuseră eforturi masive şi reuşiseră să aducă la putere, cu excepţia Cehoslovaciei şi Ungariei, partidele comuniste locale, chiar dacă se conştientiza că Moscova urma să aibă o influenţă hotărâtoare în zonă, nimic nu anunţa transformarea rapidă a acestor ţări în replici la scară mică ale Uniunii Sovietice. Fără a enunţa, în mod public, fundamentarea unui nou sistem politic de natură să satelitizeze ţările Europei Răsăritene, Uniunea Sovietică ducea o ofensivă tăcută, nedorind să dea posibilitate Marii Britanii şi Statelor Unite să intervină serios în administrarea politică a ţărilor ocupate sau eliberate. Sub presiunea „planului Marshall" şi a „doctrinei Truman", în toamna anului 1947, după îndelungi reflecţii, sovieticii s-au văzut nevoiţi să instituţionalizeze influenţa lor covârşitoare în Europa Răsăriteană, înfiinţând Biroul Informativ al Partidelor Comuniste*. Asemeni celorlalte ţări, cazul României se pretează unei interpretări „ortodoxe" a evenimentelor care au dus la instalarea monopolului Partidului Comunist. „Decuparea de către Stalin a Europei Răsăritene şi refuzul său de a slăbi controlul sovietic asupra acesteia au modelat politica externă americană şi britanică după cel de-al doilea război mondial."[1] Pe plan intern, în această perioadă, mişcarea comunistă se concentrează în jurul a două personalităţi: Gheorghe Gheorghiu-Dej şi Ana Pauker. Primul, ales încă din 1945 în postul de secretar general al PCR, se bucura de o autoritate mai mult formală, grupând în jurul său o bună parte a comuniştilor ce petrecuseră anii războiului fie în închisori, fie în clandestinitate.

Născut în 1908 într-un sat din Moldova, provenit dintr-o familie proletară, Dej respecta profilul ideal al comunistului. Intrat în partid încă de la formarea sa, Dej s-a făcut remarcat de către autorităţi prin agitaţie socialistă şi încălcări curente ale disciplinei, într-un domeniu, căile ferate, în care lipsa coordonării poate da naştere unor adevărate catastrofe. Impus ca lider local în mişcarea comunistă în timpul grevelor muncitoreşti din anii '30, Dej a fost condamnat la închisoare, de unde a reuşit să se elibereze de abia după înlăturarea lui Antonescu, în vara anului 1944.

Intervalul 1933-1944, petrecut în închisoare, i-a dat posibilitatea să se concentreze asupra organizării interne a mişcării comuniste, reuşind să devină liderul informal al partidului încarcerat şi chiar să organizeze în 1944, împreună cu Emil Bodnăraş, înlăturarea şi asasinarea secretarului general al PCR, Ştefan Foriş. Necunoscut la Moscova, circumspectă faţă de toţi liderii comunişti care şi-au câştigat puterea fără mijlocirea funcţionarilor sovietici, aşa cum a fost şi cazul lui W. Gomulka, începând cu toamna anului 1944 Dej se vede nevoit să împartă puterea cu o veche militantă a Cominternului, Ana Pauker.

Născută şi ea în Moldova, în 1893, Ana Rabinovici, devenită Pauker în 1921 prin căsătoria

Ana Pauker

*. În septembrie 1947, într-o localitate de lângă Varşovia, a avut loc consfătuirea partidelor comuniste din Europa Răsăriteană, URSS, Franţa şi Italia. Scopul consfătuirii a fost acela de a forma un organism de „coordonare informaţională" a tuturor partidelor comuniste. Formarea unei instituţii cu rol coordonator a fost accelerată de lansarea „planului Marshall", iniţiativă ce a fost percepută de sovietici ca o încercare de ameninţare a sferei de influenţă conturate la terminarea războiului. Un alt motiv a fost tendinţa crescândă a Iugoslaviei, Bulgariei şi Cehoslovaciei de a acţiona după scenarii naţionale, fără o consultare prealabilă cu Moscova. La conferinţa de constituire, reprezentantul sovieticilor, A. Jdanov, a lansat teoria împărţirii lumii în cele două „lagăre", „democratic" şi „imperialist", despărţite de diferende ireductibile. Fondarea Biroului Informaţional al Partidelor Comuniste (Cominform) reprezintă rezultatul alegerii făcute de Stalin în sensul formării unui organism coordonator care să cuprindă, mai întâi de toate, toate partidele comuniste din Europa Răsăriteană. Faptul că acesta a căpătat consistenţă funcţională într-un timp foarte scurt se datorează stimulilor veniţi atât din interiorul sferei sovietice de influenţă, cât şi din partea Occidentului, în principal a SUA. În aceeaşi măsură, Cominformul s-a dorit un răspuns la acţiunile de autonomizare ale partidelor comuniste din Balcani, precum şi o reacţie la articularea unei comunităţi de interese aflate sub egida SUA. Sediul său a fost stabilit la Belgrad, aici fiind instalată şi redacţia organului său de presă.

1. M. Bărbulescu, D. Deletant, K. Hitchins, Ş. Papacostea, P. Teodor, *Istoria României*, Bucureşti, 1998, p. 489-490

cu militantul comunist Marcel Pauker, a intrat în Partidul Socialist încă din 1915, remarcându-se în 1917—1918 prin implicarea în organizarea unor greve muncitorești. În 1922 a fost aleasă în Comitetul Central al PCR. Arestată în 1925, a reușit să evadeze în cursul procesului, refugiindu-se în Uniunea Sovietică, unde a activat în cadrul secției românești a Cominternului. In 1934 a revenit clandestin în România, unde a fost numită unul dintre secretarii PCR. La scurt timp, a fost din nou arestată și condamnată la 10 ani de detenție. În 1940, între România și URSS a avut loc un schimb de prizonieri, Ana Pauker fiind predată autorităților sovietice în schimbul unui român basarabean deținut în Uniunea Sovietică.

Manifestație a tineretului Partidului Național-Țărănesc

Înzestrată cu un intelect superior și cu un simț al supraviețuirii bine dezvoltat, Ana Pauker s-a impus în Comintern ca șeful secției românești. În anii războiului, ca și ceilalți comuniști germani, maghiari, bulgari sau finlandezi, Pauker a fost încadrată în Departamentul VII al Direcției Politice a Armatei Roșii, structura care avea drept rol demoralizarea și reeducarea forțelor combatante inamice. În această calitate, Pauker a participat intens la înființarea diviziilor prosovietice formate din prizonieri de război români, trupele care vor constitui nucleul armatei române comunizate, dar și sprijinul militar nemijlocit al partidului în acțiunile sale de preluare a puterii.

Nici din acest punct de vedere comuniștii români nu se deosebeau de confrații lor din celelalte state răsăritene.

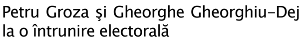
Peste tot, Stalin potența lupta pentru putere având drept scop controlul eficient al partidelor și preîntâmpinarea oricăror erezii ideologice. În România efectul a fost cel scontat. Lupta pentru încrederea Moscovei, dată între grupul comuniștilor veniți de acolo, Ana Pauker și Vasile Luca, la care se raliase și un „intern", Teohari Georgescu, și cel al lui Gheorghiu-Dej, secondat de fostul agent sovietic Emil Bodnăraș, a dus la cote extreme dogmatismul comuniștilor români. Paralizia intelectuală și fricțiunile interne i-au făcut pe aceștia inapți să ia decizii importante fără consultarea și acordul direct al consilierilor și diplomaților sovietici.

La 4 februarie 1948 s-a semnat Tratatul de prietenie, colaborare și ajutor reciproc între România și URSS. O etapă în eforturile sovieticilor de a crea un sistem radial de securitate care să lege statele Europei Răsăritene de Uniunea Sovietică, tratatul avea și o certă valoare de semnal politic, fiind primul din seria de tratate ce aveau să fie semnate între țările zonei și URSS. Bazat pe ideea apărării comune împotriva Germaniei sau a oricărei alte puteri asociate cu Germania, „fie direct, fie în orice alt mod", tratatul se dorea un răspuns la inițiativele occidentale de structurare a unei alianțe colective. Semnat pentru o perioadă de douăzeci de ani, cu posibilitatea de a fi prelungit pentru încă cinci ani, tratatul avea rolul de a stabili cadrul relațiilor dintre cele două țări, fiind aproape lipsit de prevederi concrete.

La sfârșitul anului 1947, după unificarea votată la ultimul congres al Partidului Social-Democrat (PSD), PCR a reușit să asimileze și cealaltă ramură a mișcării muncitorești, devenind, oficial, partidul întregului proletariat. Ajuns un partid de masă, în urma valurilor succesive de recrutări colective, de

Teohari Georgescu

care răspunsese la vremea sa Ana Pauker, PCR număra acum 1.060.000 de membri, aproximativ 250.000 provenind din rândurile PSD. Numărul impresionant de membri nu certifica însă popularitatea la care ajunseseră comuniștii și nici apetența generală a românilor pentru reforme de extremă stângă. Evident și pentru cel mai puțin dotat observator că se instalase la putere pentru mult timp, PCR exercita o atracție irezistibilă pentru cei care urmăreau să-și ispășească păcatele făcute prin colaborarea cu dictatura militară sau cu mișcarea legionară și pentru aceia care își doreau o carieră în aparatul de stat sau în structurile partidului.

Petru Groza și Gheorghe Gheorghiu-Dej la o întrunire electorală

Tinerii muncitori necalificaţi, foştii legionari, soldaţii din trupele prosovietice româneşti, personalul administrativ care lucra pentru Armata Roşie, foştii socialişti şi birocraţia din instituţiile controlate de comunişti au constituit valurile succesive de noi membri de partid. A fost satisfăcută astfel necesitatea stringentă ca PCR să devină un partid de masă. În aceste condiţii, lipsiţi atât de tradiţia revoluţionar-romantică, cât şi de aceea a luptelor politice publice, aşa cum aveau partidele comuniste cu stagii vechi de activitate clandestină în Bulgaria şi Iugoslavia, sau parlamentară, precum cel din Cehoslovacia, PCR avea încă de la începutul guvernării sale un profil socio-ideologic viciat. Populat de oportunişti, carierişti şi marginali incompetenţi, cu foarte puţini adepţi sinceri, PCR se dovedea a fi mediul ideal pentru schimbările bruşte de orientare şi puţin susceptibil de a genera curente ideologice heterodoxe.

Cu toate acestea, la presiunile sovieticilor, hotărâţi să anihileze în PCS(b) meritocraţia apărută în timpul războiului, comuniştii români au procedat la lansarea unei campanii de selectare mai riguroase a membrilor de partid, cu scopul de a da partidului un profil ideologic unitar. La primul congres al Partidului Muncitoresc Român (nume dat PCR după absorbţia PSD), între 21 şi 23 februarie 1948, Gheorghe Gheorghiu-Dej a fost ales secretar general, iar Ana Pauker, Vasile Luca şi Teohari Georgescu au devenit ceilalţi trei membri ai Secretariatului. Deşi era secretar general, Dej depindea în totalitate de bunăvoinţa grupului condus de Pauker, care deţinea majoritatea în Secretariat, putând oricând să blocheze iniţiativele secretarului general şi chiar să-l înlăture.

Au fost introduse criterii stricte pentru intrarea în partid; nu erau admişi „membrii claselor exploatatoare". Pe lângă acestea, s-a adoptat formula sovietică a stagiului de candidat la membru de partid. Lucrurile nu s-au oprit însă aici. Rezoluţia CC al PMR din noiembrie 1948 dădea semnalul unei campanii generalizate de epurări, menite să disciplineze ideologic partidul şi să-i dea o structură complexă, potrivită cu sarcinile momentului. Prin profilul membrilor săi şi prin organizarea sa, partidul trebuia să treacă de la etapa improvizaţiilor, adecvată perioadei de preluare rapidă a puterii, la cea a partidului-stat, orientat către exercitarea controlului pe termen lung asupra societăţii, economiei şi aparatului de stat. Verificarea a dus la excluderea a 192.000 de „elemente exploatatoare duşmănoase" şi la diversificarea organizării de partid. După modelul sovietic, în cadrul Comitetului Central au fost create secţii pentru femei, tineret, ţărani, muncitori, sindicate şi industrie. Partidul se pregătea pentru un amplu program de reformă.

Coperta revistei *Time* cu imaginea Anei Pauker

Prin rapiditatea şi coerenţa sa, reforma comunistă a societăţii din anul 1948 a rămas neegalată în istoria contemporană a ţării. În decursul unui singur an, partidul, structura de stat şi economia au fost reformate, devenind o copie fidelă a celor sovietice.

Iosif Chişinevschi, Ana Pauker, Gheorghe Gheorghiu-Dej

La 25 februarie 1948, Adunarea Deputaţilor, aleasă la 19 noiembrie 1946, s-a autodizolvat, în vederea organizării de noi alegeri pentru Marea Adunare Naţională (MAN), cu caracter de constituantă. Alegerile, desfăşurate în ziua de 28 martie, s-au încheiat cu victoria Frontului Naţional Democrat, care a obţinut 93,2% din voturi şi 405 mandate. Acestea au fost ultimele alegeri din anii socialismului la care au existat şi alte liste alături de cea guvernamentală: PNL (Petru Bejan) şi Partidul Ţărănesc-Democrat (dr. Nicolae Lupu).

Pentru a marca venirea la putere a primului guvern comunist, la 6 martie 1948 a fost publicată Constituţia Republicii Populare Române, aprobată în unanimitate de către MAN la 13 aprilie 1948. Ea stipula că „întreaga putere în stat vine de la popor şi aparţine poporului", prin Marea Adunare Naţională şi prin consiliile populare. Marea Adunare Naţională era „organul suprem al autorităţii de stat", emitea legi, declara război şi încheia pace. Prezidiul şi Consiliul de Miniştri erau responsabile numai în faţa MAN. Deşi se recunoştea proprietatea privată asupra pământului, instituţiilor comerciale şi industriale, se prevedea posibilitatea naţionalizării în cazul în care „interesul general o cere". Drepturile democratice erau garantate, dar exista amendamentul potrivit

Stema Republicii Populare Române la 1948

căruia „scopurile urmărite să nu contravină ordinii democratice stabilite prin Constituţie”. În general, noua Constituţie românească era copiată după „Constituţia stalinistă” din 1936, specificând că România se afla în stadiul de tranziţie de la capitalism la socialism.

Prima decizie majoră a Marii Adunări Naţionale a fost naţionalizarea industriei, transportului, asigurărilor şi sistemului bancar, la 11 iunie 1948. Având drept scop lipsirea opoziţiei politice de sprijin economic, dar mai ales concentrarea resurselor economice în mâinile PMR, naţionalizarea fusese pregătită din vreme. Încă de la preluarea controlului asupra Ministerului Industriilor, din decembrie 1945, prin intermediul comisiilor de refacere economică şi recensământul concentrării întreprinderilor, PCR a ţinut să aibă o imagine completă asupra economiei româneşti. Mai mult decât atât, încă de la 28 decembrie 1946, printr-o lege specială, Banca Naţională a României a fost naţionalizată, instaurându-se proprietatea şi controlul direct al statului asupra tuturor instituţiilor naţionale de credit.

Legea din iunie 1948 a afectat 1.060 de întreprinderi până în 1950, adică 90% din totalul producţiei industriale. Deşi se prevedea compensarea proprietarilor şi acţionarilor prin emiterea de obligaţiuni, guvernul nu şi-a respectat angajamentul. Naţionalizarea nu a afectat numeroasele sovromuri, în care sovieticii deţineau 50%. Societăţi mixte, sovromurile erau, în realitate, canale de exploatare economică a ţării, beneficiind de privilegiul extrateritorialităţii şi de o serie de derogări fiscale. Pe termen scurt, măsura a creat haos datorită lipsei personalului de conducere competent. Ca urmare a dezorganizării şi deficitului de personal profesionist şi „sigur” din punct de vedere politic, planificarea economiei a survenit mai târziu. De abia în aprilie 1950, după un plan experimental de un an, a fost elaborat şi aprobat de către Biroul Politic primul plan cincinal, devenit lege la 16 decembrie 1950. Planul era o copie fidelă a modelului sovietic, punând accentul pe dezvoltarea industriei constructoare de maşini, pe creşterea producţiei de electricitate şi a productivităţii muncii cu 57%. Principalul scop era să transforme România „într-o ţară cu o industrie socialistă dezvoltată şi cu o agricultură socialistă în principal mecanizată”.

În august 1948 a venit şi rândul învăţământului. Toate şcolile administrate de culte, precum şi cele aflate în proprietatea statelor străine au fost închise, iar învăţământul a adoptat modelul sovietic, punându-se un accent deosebit pe disciplinele ideologice şi pe cele reale, întocmai cum se procedase în URSS după reforma jdanovistă. Reforma radicală a instituţiilor de învăţământ a însemnat şi epurarea drastică a corpului profesoral, mai ales a celui universitar. Începând cu anul 1948, sute de intelectuali, mai cu seamă specialişti ai ştiinţelor umaniste, au fost înlăturaţi din posturile lor, pentru ca apoi să li se înscenеze o serie de procese. Academia Română, înfiinţată în 1866 şi aşezată pe baze stabile prin Legea de funcţionare din 1879, instituţie care se bucura de autonomie totală în raport cu statul, a fost înregimentată în politica oficială. La 9 iunie 1948 a apărut decretul prezidenţial care stipula că Academia Română „se transformă într-o instituţie de stat” şi că „îşi va desfăşura activitatea potrivit cu nevoile de întărire şi de dezvoltare a Republicii Populare Române”. Medicul C. I. Parhon, preşedintele Prezidiului Marii Adunări Naţionale, apropiat de socialişti încă din timpul războiului, l-a numit pe Traian Săvulescu, specialist agronom convertit peste noapte la comunism, în funcţia de secretar general al Academiei RPR. O lună mai târziu, printr-o serie de legi şi decrete, Academia RPR a fost pusă sub autoritatea Consiliului de Miniştri, având-l ca preşedinte pe acelaşi Traian Săvulescu. Academia a devenit vitrina de lux a sectorului de propagandă al PCR.

Constantin Ion Parhon

Traian Săvulescu

În paralel, statul a iniţiat o adevărată ofensivă poliţienească împotriva cultelor, vizând subordonarea totală a acestora. Legea cultelor, adoptată la 4 august 1948, conferea Ministerului Cultelor controlul asupra religiilor „recunoscute”, condiţionând practicarea acestora de respectarea Constituţiei şi de acceptarea fără rezerve a „orânduirii de stat”. Cultele erau obligate să depună la minister un statut, în baza căruia urmau să-şi desfăşoare activitatea, statul luând asupra sa obligativitatea de a plăti salariile clerului. Târgul a funcţionat în proporţii diferite. Ca şi în URSS, rezultatul a fost apariţia bisericii oficiale, a uneia tolerate şi interzicerea altora. Biserica majoritară, cea ortodoxă, lipsită de sprijin extern şi dependentă

de resursele alocate de către stat, dar şi fără o tradiţie a conflictului cu statul, s-a înregimentat mai uşor în politica oficială. Partidul a căpătat o importanţă covârşitoare în alegerea patriarhului, a Sfântului Sinod şi a Consiliului Naţional al Bisericii. La 24 mai 1948, în locul anticomunistului Nicodim a fost ales patriarh o mai veche cunoştinţă a lui Dej, Justinian Marina. Preot de ţară anonim, se făcuse remarcat prin ajutorul dat lui Dej în august 1944, atunci când l-a adăpostit pe acesta în casa sa, în drumul său către Bucureşti. Pentru o concordanţă mai bună cu politica partidului, Marina a orientat biserica, cel puţin la nivelul discursului public, către acţiunile sociale şi implicarea directă în limitarea efectelor războiului şi foametei. Deşi docilă, Biserica Ortodoxă Română (BOR) nu a putut să-şi păstreze decât o parte a vechilor proprietăţi, iar reţeaua sa de instituţii de învăţământ a fost drastic restrânsă. Cu toate acestea, preoţii ortodocşi nu au practicat supunerea în masă faţă de statul ateu. Odată cu declanşarea represiunilor, aceştia s-au dovedit „clienţi" fideli ai închisorilor şi lagărelor, spre deosebire de ierarhii BOR, oricând gata să servească interesele partidului-stat.

Biserica Romano-Catolică, a cărei relaţie cu statul era reglată de Concordatul încheiat cu Vaticanul la 10 mai 1927, s-a dovedit imposibil de subordonat. La 17 iulie 1948, guvernul a denunţat unilateral Concordatul cu Vaticanul, denunţarea fiind urmată de o serie de arestări ale ierarhilor şi preoţilor catolici. În toamna anului 1948, România a încercat o preluare în forţă a Bisericii Romano-Catolice, prin reducerea scaunelor episcopale de la şase la două şi încercarea de a înlocui ierarhia consacrată cu una mai conciliantă. La reacţia violentă a Vaticanului şi la presiunile internaţionale, liderii români au decis să acorde Bisericii Romano-Catolice un statut de semilegalitate; fără a fi înregistrată şi fără sprijin din partea statului, cu posibilităţi de afirmare drastic reduse, ea a continuat să funcţioneze, fiind tolerată de autorităţi.

Nu la fel au stat lucrurile cu Biserica Greco-Catolică. Formată în 1697-1701, printr-un act politic care viza divizarea religioasă a comunităţii româneşti din Transilvania, Biserica Greco-Catolică a avut pentru dezvoltarea românilor de aici un efect invers celui scontat de către iniţiatorii săi. În scurt timp, ea a devenit purtătoarea de cuvânt a aspiraţiilor românilor transilvăneni, oferindu-le acestora accesul la educaţia superioară occidentală, generând un curent cultural-politic care a marcat viaţa intelectuală transilvană până la unirea cu România, în 1918. Abil în a exploata obsesiile BOR, regimul comunist a căutat să potenţeze subordonarea acesteia faţă de partid prin promisiunea de a facilita revenirea Bisericii Greco-Catolice la „biserica-mamă". Anul 1948 a însemnat debutul unei campanii de promisiuni şi presiuni vizând

Stema Republicii Populare Române în 1948–1952

revenirea la ortodoxie a catolicilor de rit grec. La 1 octombrie 1948, la Cluj, a fost convocat un congres ce urma să marcheze reîntoarcerea la ortodoxie a fiilor rătăcitori. În urma acestuia, 38 de delegaţi şi 423 de preoţi au semnat pentru întoarcerea la ortodoxie, vizându-se o reacţie violentă a ierarhiei greco-catolice ce ar fi justificat represiunea. Scenariul a fost respectat întocmai. Ierarhia greco-catolică i-a excomunicat pe participanţii la congres, iar statul a reacţionat prin arestarea unui important număr de preoţi şi ierarhi greco-catolici. La începutul lui noiembrie 1948, episcopatele greco-catolice au fost desfiinţate, iar la 1 decembrie 1948, exact în ziua în care se aniversa unirea Transilvaniei cu România, diecezele şi comunităţile greco-catolice au fost desfiinţate, biserica încetându-şi oficial activitatea. În momentul desfiinţării, Biserica Greco-Catolică număra 1,5 milioane de credincioşi şi avea în proprietate 1.725 de lăcaşuri de cult. O parte a credincioşilor au fost integraţi în BOR, iar ceilalţi au continuat să-şi practice cultul în ilegalitate. Lăcaşurile de cult, clădirile administrative şi reţea-

Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Nicodim

Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Justinian Marina

ua proprie de învăţământ, cu excepţia celor intrate în proprietatea BOR, au fost confiscate de către stat. Ca şi mişcarea muncitorească, printr-o preluare în forţă, Biserica Ortodoxă Română înceta să mai fie divizată.

Plenara CC al PMR din 3-5 martie 1949 a hotărât „transformarea socialistă a agriculturii”, ceea ce însemna colectivizarea ei. Politica iniţială de colectivizare prevedea o socializare treptată a pământului. Ca şi în Uniunea Sovietică, scopurile iniţiale formale erau îngrădirea chiaburimii şi interzicerea dreptului ei de a intra în colective. Către sfârşitul anului existau 56 de gospodării colective, dar numărul lor creştea încet şi ţăranii nu arătau entuziasm în a se înscrie, fapt ce făcea ca apelul la violenţă să fie inevitabil. La scurt timp după declanşarea colectivizării, aproximativ 80.000 de ţărani au fost aruncaţi în închisoare. Ţara a devenit o imensă sală de tribunal, circa 30.000 de ţărani fiind judecaţi public pentru sabotarea eforturilor de colectivizare. Colectivizarea a luat oficial sfârşit abia în 1962, când 60% din terenul arabil al ţării a intrat în proprietatea gospodăriilor colective şi cca 30% în cea a gospodăriilor de stat. În proprietate personală a rămas 9%, în regiunile unde organizarea socialistă a agriculturii pe suprafeţe mari a fost imposibilă.

Represiunea nu s-a limitat numai la ţărani. Intruziunea comunistă, deşi nu dusese la izbucnirea unui război civil, aşa cum s-a întâmplat în Polonia, a generat mişcări de protest în rândul populaţiei. Cele mai afectate şi mai puţin dispuse să accepte noile realităţi au fost categoriile cu un spirit de corp pregnant, aşa cum erau ofiţerii, magistraţii, avocaţii şi studenţii, precum şi adepţii vechilor partide democratice sau ai mişcării de extremă dreaptă.

Reformele iniţiate de comunişti în anul 1948 au atras după sine o recrudescenţă a mişcării de partizani, care, practic, se manifesta în toată ţara. În Banat acţiona Mişcarea Naţională de Rezistenţă pentru Patrie şi Rege, care la 8 octombrie 1948

Arme capturate de Securitate

Organizaţi în grupuri mici, între 5 şi 20 de luptători, partizanii acţionau mai ales în zonele muntoase şi împădurite, acolo unde controlul exercitat de autorităţile comuniste se manifesta prin prezenţa unui primar şi cel mult a unui şef al unităţii locale de jandarmi. Lipsiţi de o coordonare centrală, dar, nu de puţine ori, ajutaţi de ţăranii din zonă, partizanii întreţineau ideea iminenţei unui nou război între sovietici şi americani, asumându-şi rolul de a polariza în jurul lor cât mai mulţi opozanţi ai regimului în cazul unui conflict.

a lansat un manifest către ţară, în care căderea comunismului era declarată iminentă. În regiunea Cluj, nou-creata Direcţie Generală a Securităţii Poporului (DGSP) a identificat Organizaţia de Rezistenţă a Partizanilor din Munţii Rodnei, condusă de locotenentul Leonida Bodiu[2]. Unul dintre cele mai redutabile grupuri de partizani a fost cel numit Haiducii Muscelului, autorităţile comuniste reuşind să-l captureze pe unul dintre liderii acestuia, Gheorghe Arsenescu, de abia în 1960. Grupul de rezistenţă Graiul Sângelui ieşea din tiparele consacrate ale mişcării româneşti de partizani. Apărut mai devreme decât celelalte, la sfârşitul anului 1945, potrivit unui raport al Siguranţei, acesta număra peste 2.000 de aderenţi în capitală şi peste 3.000 în provincie, în majoritatea lor ofiţeri dislocaţi sau concediaţi din armată. În mai 1946, Graiul Sângelui a lansat un manifest care creiona un program politic. Printre altele, se cerea existenţa României ca „stat naţional de sine stătător sprijinit pe elementul etnic”, „respectul omului”, libertatea presei, menţinerea proprietăţii private ca bază a economiei, amnistie generală pentru delicte politice, gruparea agricultorilor în comunităţi pe bază de voluntariat, reorganizarea armatei pe baze apolitice, rezolvarea problemei minorităţilor prin schimb de populaţie şi relaţii de bună vecinătate, respect reciproc şi neamestec în treburile interne cu Rusia[3].

Un raport al DGSP din 1951 arăta că din 804 persoane arestate ca membri ai formaţiunilor de partizani sau sprijinitori ai acestora, 88 erau foşti membri ai PNŢ—Iuliu Maniu, 79 ai Frontului Plugarilor, 73 foşti legionari, 42 foşti membri ai PCR şi 15 de la PNL[4]. Odată cu naţionalizarea şi lansarea noilor planuri economice, puterea şi-a îndreptat atenţia

2. D. Dobrincu, *Rezistenţa armată anticomunistă la începutul republicii «populare»*, în Analele Sighet 6. Anul 1948 – *Instituţionalizarea comunismului*, Fundaţia Academia Civică, 1998, p. 215
3. Fl. Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, Bucureşti, 1997, p. 480
4. Bărbulescu et al., *Istoria României*, p. 499

Canalul Dunăre–Marea Neagră, inițiat și oprit la ordinul Moscovei

către marii industriași, considerați drept potențiali sprijinitori și finanțatori ai mișcărilor de opoziție. Scenariul principal a fost presupusa organizare de sabotaje, împletită cu activitatea de spionaj în favoarea puterilor occidentale. Dată fiind reacția naturală a foștilor proprietari la naționalizare, precum și desele contacte pe care aceștia le aveau cu comunitatea occidentală de afaceri și cu reprezentanții străini acreditați la București, dovedirea unor astfel de acuzații, într-un proces organizat după regulile sovietice, era o chestiune extrem de facilă. Unul dintre cele mai răsunătoare procese a fost acela al grupului de șase industriași, dintre care cei mai importanți erau Radu Xenopol și Anton Dumitriu, acuzați de sabotarea propriilor mine, cu scopul de a crea o criză energetică.

O altă noutate pentru România a constituit-o introducerea muncii forțate la proporții industriale. Împotrivirea la sovietizarea țării, dar și necesitatea de a acoperi, cu costuri minime, deficitul de forță de muncă au făcut ca în România sistemul lagărelor de muncă să prolifereze. La 25 mai 1949, Biroul Politic al CC al PCR a decis construirea canalului Dunăre-Marea Neagră. Obiectivele economice care au stat la baza acestui proiect au fost îndoielnice. Se pare că se urmărea legarea directă a Mării Negre și a Dunării de canalul Oder-Rin, precum și accesul direct al sovieticilor spre Iugoslavia. Înainte de toate acestea, proiectul a servit ca un spațiu ideal pentru lagărele de muncă forțată, în care au fost internați toți „dușmanii regimului”: membri ai fostelor partide democrate, țărani bogați, intelectuali, preoți, sioniști, sași, sârbi de la granița cu Iugoslavia. La începutul anilor ’50 erau internați în diverse lagăre de muncă 80.000 de persoane, dintre care 40.000 la canalul Dunăre-Marea Neagră, pentru care mai lucrau opt lagăre și 20.000 de muncitori voluntari.

Represiunea de masă cerea o organizare pe măsură a instituțiilor răspunzătoare. În primii ani ai regimului, în perioada 1945-1948, sovieticii și PCR s-au mulțumit cu preluarea controlului asupra instituțiilor moștenite de la vechiul regim: poliția, jandarmeria și Serviciul Special de Informații (SSI). Serghei Nikonov, cetățean sovietic și ofițer NKVD, a fost numit la conducerea SSI. Piotr Goncearuk, un alt cetățean sovietic provenit din Basarabia, a fost numit la conducerea contraspionajului românesc, iar Pantelimon Bodnarenko, agent NKVD, a fost numit la conducerea Secțiunii Politice și Administrative a PCR, sectorul care se ocupa cu supravegherea purității ideologice a partidului și de prelucrarea informativă a membrilor săi. Sovietizarea completă a țării și necesitatea unor organe de represiune pur comuniste au dus la adoptarea in corpore a modelului sovietic. În vara anului 1948, în interiorul Ministerului de Interne, condus de Teohari Georgescu, a fost înființată o nouă instituție menită să preia sarcinile clasicei „Siguranțe”, dar și să-și extindă considerabil activitatea în interiorul țării. Decretul din 30 august 1948 stipula înființarea Direcției Generale a Securității Poporului (DGSP). Noua poliție politică a regimului comunist era organizată după modelul inaugurat de sovietici prin înființarea CEKA în decembrie 1917. Orientată preponderent către interiorul țării, aceasta era organizată după tipicul unei armate, cu o structură ofițerească profesionistă, dispunând de întreaga gamă de armament, completată cu un corp de recruți, selectați după principiile armatelor clasice. Conducerea DGSP era asigurată de trei ofițeri sovietici, P. Bodnarenko, în calitate de director, Alexandru Nikolski (Boris Grumberg) și Vladimir Mazuru.

Structura centrală a DGSP avea zece direcții principale, printre care informații interne, contrasabotaj, contraspionaj, anchete penale și politică, acestea fiind completate de o serie de direcții auxiliare precum interceptarea corespondenței, filajul și ascultarea convorbirilor. Structura centrală era replicată la nivel local, DGSP având treisprezece direcții regionale. Aflată sub conducerea unor ofițeri sovietici și supravegheată și de un corp de consilieri sovietici, DGSP nu a avut inițial nicio direcție în a cărei competență să intre spionajul extern. Structurile de conducere ale DGSP se remarcau prin prezența masivă a alogenilor. Ofițerii superiori, mai ales cei cu competențe în sfera ideologică, erau recrutați cu precădere din rândul minoritarilor. Este de presupus că DGSP a preluat o bună parte a personalului vechii structuri de informații a României. În faza inițială, aceasta număra la nivel central și local 3.973 de ofițeri, iar din cei 60 de ofițeri superiori, 38

se declarau români, 15 evrei, 3 maghiari, 2 ucraineni, un ceh şi un armean.

La începutul anului 1949 au fost create Direcţia Generală a Miliţiei şi trupele de Securitate, menite să înlocuiască poliţia şi jandarmeria.

Cu o structură de stat radical schimbată şi cu un „braţ armat" redutabil întărit de sovietici, PMR şi tânăra sa republică păreau gata să răspundă noilor impulsuri venite din Uniunea Sovietică[5].

Închisoarea de la Aiud

Puşcăria Gherla

Transformat peste noapte dintr-un refugiu nesigur al marginalilor cu ambiţii politice şi al intelectualilor excentrici într-un partid de masă ce exercita un control total asupra ţării, PMR continua să semene mai degrabă cu un conglomerat de grupuscule. Slab controlat de către sovietici în perioada războiului, ca urmare a eficienţei cu care acţiona serviciul secret român şi a problemelor cu care se confrunta URSS, PCR a fost condus în perioada 1940—1944 de Ştefan Foriş. Cu posibilităţi reduse de a controla evoluţia grupurilor comuniste din închisori şi aproape ignorată de Moscova în perioada războiului, conducerea oficială a PCR a fost una formală, partidul divizându-se în centre de putere concurente.

Cel mai activ dintre ele era, de departe, acela al comuniştilor aflaţi în închisori, condus de Gheorghe Gheorghiu-Dej. Abil şi comunicativ, Dej a reuşit să-şi creeze în perioada războiului o bază proprie de putere, izolând conducerea oficială a PCR, pe care a acuzat-o că a colaborat cu autorităţile statului. Mai mult decât atât, în martie 1944, atunci când deznodământul războiului era limpede, Dej a izbutit să-l înlăture prin forţă de la conducerea PCR pe Ştefan Foriş, prin intermediul lui Emil Bodnăraş, un fost ofiţer român trecut de partea sovieticilor şi apoi arestat de autorităţi în timpul unei misiuni de spionaj în ţară. Pentru a da loviturii de palat o aparenţă de legalitate revoluţionară, conducerea PCR a fost preluată de un triumvirat compus din Bodnăraş, Constantin Pârvulescu şi Iosif Rangheţ.

Venirea în ţară, în septembrie 1944, a foştilor funcţionari cominternişti conduşi de Ana Pauker, cu un cert mandat sovietic, a complicat şi mai mult fragila dinamică a puterii din interiorul PCR. Grupul cominterniştilor, concentrat în jurul lui Pauker, Vasile Luca (Lászly Luka), Leonte Răutu (Lev Oigenstein) şi Valter Roman (Ernst Neulander), a avut o traiectorie sinuoasă. Trimisă la Bucureşti să preia conducerea partidului, sigură de efectul produs în partid de protecţia acordată de sovietici, Pauker a preferat să conducă partidul dintr-o poziţie secundară, propunându-l pe Dej pentru funcţia de secretar general al CC al PCR în octombrie 1945. Conştientă de limitările impuse de condiţia sa, ca evreică şi femeie, Pauker şi-a asigurat o preponderenţă în Secretariatul CC al PCR, format din Dej, Vasile Luca şi Teohari Georgescu. Perioada 1944-1948 a însemnat pentru Dej şi gruparea sa trecerea într-un plan secund.

Cu o influenţă limitată în partid şi insuficient cunoscut de Stalin, Dej a urmărit să contrabalanseze preponderenţa grupării sosite de la Moscova printr-o ortodoxie politică exemplară, căutând, în paralel, să-şi refacă baza de putere şi să-i atragă de partea sa pe cominterniştii de rangul al doilea. În PCR s-a declanşat o cursă pentru câştigarea încrederii sovietice, ceea ce i-a făcut pe liderii săi să se dovedească prea puţin sensibili la cântecul de sirenă al lui Stalin, care dădea impresia că fiecare ţară îşi va construi socialismul potrivit specificului său.

5. D. Deletant, Securitatea şi statul poliţienesc în România 1948–1989, studiu introductiv la M. Oprea, *Banalitatea răului. O istorie a Securităţii in documente*, Iaşi, 2002, p. 28–29

Socialismul nu poate fi decât „stalinist" şi sovietic

3

Marcat de debutul public al campaniei antisemite sovietice şi de ruptura sovieto-iugoslavă, anul 1948 a fost unul hotărâtor pentru conducerea noului Partid Muncitoresc Român.

Lozinca zilei

Din perspectiva antisemitismului afişat de Stalin, Dej era situat într-o poziţie ideală. Român, proletar cu un stil personal apreciat de dictatorul sovietic şi de o docilitate exemplară, Dej părea a fi noul lider de care avea nevoie partidul. Conflictul sovieto-iugoslav a complicat însă lucrurile. Denunţat de concurenţii săi pentru preferinţa sa certă arătată comuniştilor de origine română, Dej îi era prezentat lui Stalin ca un adept al „comunismului naţional". Preferinţa lui Dej pentru comuniştii români, de sorginte proletară sau nu, se datora mai puţin unui naţionalism refulat, cât mai degrabă conştiinţei faptului că acestora, în frunte cu el, le revenea dreptul de a conduce partidul. Pe parcursul războiului, grupul în cauză s-a aflat în ţară, expus represiunilor regimului militar, şi a fost slab susţinut de comandamentul general de la Moscova.

Un singur personaj făcea excepţie: Lucreţiu Pătrăşcanu. Militant al Partidului Comunist încă de la înfiinţarea sa în 1921, avocat cu studii temeinice în Franţa şi Germania, provenit dintr-o familie de intelectuali celebri, în timpul războiului Pătrăşcanu a ajuns să fie perceput de autorităţile române drept liderul partidului. Fără să-şi piardă independenţa intelectuală, dar cu nimic mai puţin cinic decât partenerii săi de condiţie modestă, Pătrăşcanu s-a remarcat, între 1944 şi 1948, în postul de ministru al justiţiei, de unde a organizat epurarea aparatului de stat şi a administraţiei după preluarea puterii de către comunişti.

Ruptura sovieto-iugoslavă l-a pus pe Pătrăşcanu într-o lumină nefavorabilă. Fiind cunoscut pentru vederile sale naţionale şi neacceptat de niciunul dintre grupurile concurente, Pătrăşcanu avea un trecut şi legături cu cercurile occidentale care îl recomandau pentru rolul de „duşman al partidului" şi spion. La presiunile sovieticilor, care cereau românilor să elucideze legăturile dintre acesta şi liderii arestaţi ai partidelor istorice, Iuliu Maniu, Ion Mihalache şi Gheorghe Brătianu, la Congresul I al PMR, în februarie 1948, Pătrăşcanu a fost acuzat de către ministrul de interne Teohari Georgescu de „pierderea vigilenţei revoluţionare" şi căderea sub „influenţă burgheză". Receptat mai degrabă ca un corp străin în conducerea partidului şi mai puţin ca un rival periculos pentru grupurile concurente, Pătrăşcanu a fost atacat viguros de către ambele tabere. La puţin timp după primul atac public, acesta a fost exclus din CC al PMR şi forţat să demisioneze din postul de ministru al justiţiei. Aserţiunile unor autori potrivit cărora în timpul cercetărilor Ana Pauker a făcut presiuni pentru acordarea unui tratament corect lui Pătrăşcanu nu se verifică. În realitate, cele două grupuri din conducerea PMR au colaborat perfect pentru înlăturarea lui Pătrăşcanu.

Pe măsură ce conflictul sovieto-iugoslav dădea semne că se permanentizează, iar Tito reuşise să preia controlul total asupra Partidului Comunist Iugoslav, toate partidele comuniste aflate la putere au fost încurajate să pornească o „vânătoare de vrăjitoare" împotriva comuniştilor consideraţi ca având tendinţe naţionaliste.

La Plenara CC a Partidului Muncitoresc Român din 10—11 iunie 1948, Lucreţiu Pătrăşcanu a fost criticat chiar în rezoluţia adoptată şi dat ca exemplu de „renunţare la politica luptei de clasă". Era dat astfel semnalul pentru arestarea sa şi începutul unei lungi anchete care avea să se sfârşească abia în 1954, când, într-un alt context politic, Pătrăşcanu a fost asasinat, în urma unui proces sumar, lipsit de probe.

În Polonia, situaţia lui Władisław Gomułka nu era cu nimic mai bună, acesta reuşind totuşi să evite condamnarea la moarte. La începutul lui septembrie 1948, în cursul unei sesiuni

Liderul Iugoslav Iosip Broz Tito

încordate a CC al Partidului Comunist Polonez, Gomułka, secretarul general al partidului, a fost acuzat de „deviere de dreapta şi naţionalism" şi înlăturat din funcţie. Vechi conducător al rezistenţei poloneze, el intrase în conflict cu comuniştii proveniţi din conducerea alternativă creată la Moscova în timpul războiului. Spre deosebire de Dej, în cazul lui Gomułka se poate constata existenţa unui program „local" de construcţie a socialismului. Respingerea colectivizării agriculturii şi a cererilor sovietice de constituire a societăţilor mixte, aşa cum existau în România, a fost principalul cap de acuzare împotriva lui. Exclus apoi din toate posturile pe care le ocupa, Gomułka a fost arestat abia în august 1951. Moartea lui Stalin a creat condiţiile eliberării sale în 1954, iar în 1956, în contextul tulburărilor din Polonia, a revenit triumfal la conducerea partidului. Marcat de experienţele personale şi de exemplul Ungariei vecine, Gomułka a promovat după 1956 o liberalizare strict controlată, menită să menajeze, întâi de toate, susceptibilităţile şi temerile sovietice.

În Bulgaria, după ce îşi pierduse funcţiile de secretar general al partidului şi de viceprim-ministru, T. Kostov a fost arestat, împreună cu un mare număr de conducători de partid şi de stat. Grupul a fost acuzat de „conspiraţie" cu Tito şi cu „imperialiştii", de simpatii troţkiste înainte de război şi de trădare în favoarea Germaniei. Kostov nu a recunoscut nicio acuzaţie, şi-a reafirmat ataşamentul faţă de URSS şi a revenit asupra depoziţiilor smulse sub tortură. A fost condamnat la moarte şi spânzurat. Şi Kostov urma să fie reabilitat, post-mortem, în 1955 de către noul secretar general, Todor Jivkov.

La 19 octombrie 1949, în Ungaria a fost executat, după un proces-spectacol, Lászly Rajk. Veteran al Războiului Civil din Spania, conducător al comuniştilor ilegalişti din Ungaria în timpul războiului, devenit secretar general adjunct al partidului, Rajk a fost acuzat de naţionalism, radicalism şi titoism. Condamnarea sa la moarte a fost urmată de un val de arestări şi execuţii pe cuprinsul întregii ţări.

Mutarea sediului Cominformului de la Belgrad la Bucureşti şi implicarea crescândă a lui Dej şi a României în campania antiiugoslavă au făcut din acesta un partener dezirabil pentru Stalin. Devenit portdrapelul propagandei antititoiste, Dej a reuşit să se debaraseze de imaginea de comunist naţional construită de grupul Anei Pauker. Mai mult decât atât, predispoziţia sovieticilor pentru Dej creştea proporţional cu intensitatea puseurilor antisemite ale lui Stalin.

Un bun prilej pentru Dej de a slăbi şi mai mult influenţa grupului Pauker a fost campania de verificări încheiată în 1950. Inventarierea dosarelor membrilor şi preschimbarea documentelor de partid erau un eufemism folosit în epocă pentru a denumi campania de epurări. Organizate după modelul sovietic, PCS(b) făcând în 1949 obiectul unei noi campanii de acest fel, epurările din perioada 1948—1950 au dus la excluderea a 192.000 de membri de partid, fiind taxate de unii autori drept o acţiune de „proletarizare" şi „românizare" a Partidului Muncitoresc Român. Preponderenţa elementului local în partid şi originea socială muncitorească erau de fapt coordonatele noii politici naţionale staliniste şi mai puţin consecinţa unei strategii politice a grupului lui Dej. Condamnând public localismul, Stalin a conştientizat cauzele adevărate ale revoltei titoiste. De aceea, odată cu turnura către socialismul dogmatic, în toate partidele comuniste din zonă au avut loc adevărate campanii de întărire a poziţiilor elementelor naţionale.

Constatarea faptului că partidul adăpostea un număr impresionant de foşti membri ai partidelor naţionaliste, inclusiv ai Gărzii de Fier, a fost folosită de Dej pentru a readuce în atenţie veşnica problemă a vigilenţei revoluţionare. Cei însărcinaţi cu verificarea au fost Iosif Rangheţ, Alexandru Moghioroş şi Constantin Pârvulescu, şeful Comisiei de Control a CC al PMR. Era vizată Ana Pauker, care, începând cu 1945, se ocupase de recrutările în masă în partid. Având disperată nevoie de membri, comuniştii promiteau atunci foştilor legionari „ştergerea" vechilor păcate în schimbul înregimentării, mai ales în echipele de şoc destinate intimidării opoziţiei. Se contura, în urma „verificărilor", unul dintre capetele de acuzare împotriva Anei Pauker, a cărei poziţie devenea din ce în ce mai vulnerabilă, odată cu declanşarea campaniei antisemite în URSS şi în celelalte ţări din Europa Răsăriteană. În aceste condiţii, Pauker şi grupul din jurul său renunţă în mod public la lupta pentru putere. În mai 1951, la sărbătorirea a 30 de ani de la înfiinţarea partidului, Pauker şi Luca îl recunosc pe

Władisław Gomułka

Todor Jivkov

Dej ca lider unic al partidului. Cursul evenimentelor din celelalte țări părea să-i sugereze lui Dej ce este de făcut.

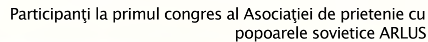
La 27 noiembrie 1951, în Cehoslovacia a fost arestat Rudolf Slansky, sub acuzația de crime împotriva siguranței de stat și antisovietism. Fost secretar general al partidului, refugiat la Moscova în timpul războiului, el se remarcase ca un comunist dur, adept al metodelor staliniste. În cadrul procesului care i-a fost intentat lui și altor 13 vechi comuniști, aceștia au fost acuzați de „trădare, troțkism, sionism, titoism, naționalism, spionaj și îmburghezire". A fost condamnat la moarte, alți nouă acuzați împărtășindu-i soarta. Cu o tentă antisemită certă și îndeaproape pregătit de sovietici prin Mihail Suslov, delegat la Praga pentru a supraveghea instrumentarea, procesul „grupului Slansky" a întărit poziția lui Klement Gottwald în partid.

Într-o postură asemănătoare și aproape invitat de Moscova de a face din Ana Pauker exponenta „sionismului cosmopolit", Dej a rezistat tentației, evitând potențarea isteriei antisemite. Trecutul recent al României și simțul practic desăvârșit al lui Dej pledau pentru asocierea altor minoritari la campania anti-Pauker. Orice speculație era astfel din start contrazisă. Componența etnică a grupului activ în condamnarea lui Pauker, Luca și Georgescu, comunist de cea mai pură origine românească, era atent dozată. În afară de Miron Constantinescu, șef al Comisiei de Stat a Planificării, lui Dej i-au stat alături bulgarul Petre Borilă, președinte al Comisiei Controlului de Stat, evreii Iosif Chișinevschi și Leonte Răutu, responsabilii ideologici ai PMR, precum și maghiarul Alexandru Moghioroș, membru al Biroului Politic al CC al PMR, însărcinat cu problemele agriculturii. Ca de fiecare dată, șeful consilierilor sovietici din România, Aleksandr Saharovski, a supravegheat cu atenție pregătirea campaniei publice împotriva celor trei.

La Plenara CC al PMR din 29 februarie—1 martie 1952, Vasile Luca, unul din secretarii CC al PMR și ministru de finanțe, a fost criticat pentru aplicarea defectuoasă a reformei monetare încheiate în luna precedentă și chemat să-și facă autocritica. Sub presiunea momentului, Luca a acceptat, asumându-și presupusa „deviere de dreapta", în atenția grupului lui Dej intrând și principalii adversari, Ana Pauker și Teohari Georgescu. Ulterior, la instigarea Anei Pauker, Luca a revenit asupra autocriticii, încercând organizarea unei opoziții antidejiste în partid. Plenara CC al PMR de la sfârșitul lunii mai a readus în discuție problema grupului celor trei. De această dată, alături de Luca, acum exclus din partid și acuzat de sabotarea economiei naționale, Pauker și Georgescu au fost acuzați de deviaționism de dreapta, fără a fi complet îndepărtați din conducerea partidului.

Semnarea acordului economic româno-sovietic. De la stânga la dreapta: Petru Groza, Gh. Gheorghiu-Dej, Ana Pauker, Chivu Stoica

A urmat o epurare radicală a forurilor de conducere. Biroul Politic a fost redus de la 13 la 9 membri. Și-au făcut apariția, în calitate de membri supleanți ai Biroului Politic, Alexandru Drăghici și Nicolae Ceaușescu. Ana Pauker nu a fost realeasă în Biroul Politic, dar și-a păstrat locul în Biroul Organizatoric al CC al PMR, precum și postul de ministru de externe. De abia în iulie ea a fost nevoită să cedeze acest din urmă post unui alt evreu, Simion Bughici; în septembrie, Ana Pauker a fost înlocuită și din funcția politică. Vasile Luca, cel care a contestat în 1945 alegerea lui Dej în postul de secretar general al CC al PCR, a fost condamnat la moarte în octombrie 1954. Ulterior, pedeapsa i-a fost comutată în închisoare pe viață, murind la scurt timp după aceea în detenție. Spre deosebire de el, Ana Pauker nu a fost niciodată judecată.

Participanți la primul congres al Asociației de prietenie cu popoarele sovietice ARLUS

La 2 iunie 1952, după demisia lui P. Groza, Dej a fost numit în postul de președinte al Consiliului de Miniștri (premier), ocupând concomitent și funcția de secretar general al partidului până la Conferința Națională din octombrie 1954. Devenise stăpânul unic al partidului, asemenea modelului său politic, imitat de majoritatea secretarilor generali din Europa Răsăriteană.

În toamna anului 1952 a fost adoptată noua Constituție a Republicii Populare Române, în care se afirma că aceasta luase ființă „ca rezultat al victoriei istorice a Uniunii Sovietice asupra fascismului german și al eliberării României de către glorioasa Armată Sovietică". RPR era declarat „un stat al oamenilor muncii de la orașe și sate" și, spre deosebire de Constituția din 1948, se preciza că Partidul Muncitoresc Român este „forța conducătoare a organizațiilor muncii, precum și a organelor și instituțiilor de stat".

4 Consolidarea grupului „intern" (1952-1965)

Înlăturarea „grupului antipartinic”- denumire acordată de către propaganda de partid grupului Pauker-Luca-Georgescu - a făcut din Dej stăpânul absolut al partidului. Era recunoscut ca atare nu numai de către foştii comunişti internaţi în închisorile româneşti, ci şi de cei care mai rămăseseră din grupul aflat sub influenţa „moscoviţilor”.

Dincolo de importanţa capitală a climatului politic şi intelectual, antisemit şi războinic, din Uniunea Sovietică postbelică, favorizarea lui Dej de către Stalin a avut şi cauze structurale. În condiţiile în care liderii sovietici erau convinşi de durata scurtă a avansului sovietic în armament convenţional şi în tehnologia rachetelor, precum şi de avantajele unei economii orientate spre satisfacerea necesităţilor complexului militar, Stalin a dispus epurarea şi regruparea conducătorilor din partidele comuniste occidentale. S-a pus astfel capăt eternei lupte pentru putere, facilitându-se ascensiunea unor lideri necontestaţi. Disciplinarea elitelor comuniste şi adoptarea în forţă a sistemului sovietic căutau să facă din aceste ţări aliaţi viabili ai URSS în lupta finală cu „sistemul capitalist”, care părea să devină iminentă. Nenumăratele mesaje prin care Stalin cerea întărirea statelor şi armatelor socialiste şi potenţarea directă a ceea ce avea să fie Războiul din Coreea, în perioada 1945—1953, susţin afirmaţiile de mai sus. Atacarea Coreei de Sud de către trupele comuniste din nord la 25 iunie 1950 nu părea a fi decât un balon de încercare în aşteptarea confruntării directe.
Contrar prudenţei impuse aliaţilor minori în relaţiile cu Occidentul, aşa cum a fost cazul Iugoslaviei şi Albaniei, URSS ducea totuşi o politică de forţă, întreţinând continuu focarele de conflict din sfera de influenţă americano-britanică.

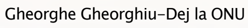

Alegerile, aşa cum le prezenta propaganda comunistă

Momentul morţii dictatorului a surprins sistemul socialist într-o stare de maximă încordare. Ideologic, politic, militar, economic şi social, statele comuniste, o dată cu dispariţia lui Stalin, în vidul de putere creat, s-au văzut brusc în situaţia de a face o alegere cu efecte de lungă durată. Fie să continue politica stalinistă, cu riscul izbucnirii unui război, fie să detensioneze atmosfera generală, condamnând greşelile trecutului.

Aşteptata moarte a dictatorului şi instalarea la Kremlin a alianţei temporare dintre partid, reprezentat de G. Malenkov şi N. Hruşciov, şi organele de securitate conduse de L. Beria, au instaurat în lagărul sovietic o stare generală de confuzie şi panică. Panică accentuată şi de măsurile intempestive ale noului lider informal Beria, care, într-un ritm susţinut, a dispus reanchetarea ultimelor „afaceri” staliniste, printre care cele mai importante erau cea „mingreliană”, din Ministerul Industriei Aviatice, şi celebra „afacere a halatelor albe”. Eliberarea medicilor, în majoritate evrei, reţinuţi ca urmare a învinuirilor de pregătire a unui atentat la adresa lui Stalin şi declanşarea unei anchete privitoare la circumstanţele asasinării preşedintelui Comitetului Antifascist Evreiesc, S. Mihoels, au fost semnale clare că isteria antisemită se apropia de sfârşit. Conştient de susţinerea limitată a partidului, Beria a căutat să-şi formeze o bază de susţinere mai largă, în societatea rusă şi în republicile naţionale. A urmat apoi înlăturarea conducerilor de partid din RSS Gruzină, RSS Lituaniană, RSS Bielorusă şi RSS Ucraineană, pe motiv că duc o politică naţională greşită, de natură să nemulţumească populaţia locală.

Economia s-a dovedit şi în aceste împrejurări un „călcâi al lui Ahile”. Atât în URSS, cât şi în ţările Europei de Est situaţia economică era dezastruoasă. Nu întâmplător, schimbarea conducerilor de partid din „periferiile naţionale” a fost însoţită de anunţarea unui set de măsuri de natură să calmeze spiritele în rândul ţărănimii colhoznice şi să îmbunătăţească aprovizionarea oraşelor.

Gheorghe Gheorghiu–Dej la ONU

Situaţia din Republica Democrată Germană, teritoriu extrem de important pentru politica europeană sovietică, l-a determinat pe Beria să regândească atitudinea sovietică. Starea economică dezastruoasă în care se găseau germanii „democraţi", represiunea sălbatică şi exodul în masă către Germania Occidentală puneau sub semnul întrebării existenţa RDG. Numai între ianuarie 1951 şi aprilie 1953, au fugit din RDG către Germania Occidentală 447.000 de oameni, dintre care 120.000 în primele luni ale anului 1953[6]. La 2 iunie 1953, cu puţin timp înainte de arestarea sa, Beria a lansat un program de reforme care viza detensionarea situaţiei politice şi îmbunătăţirea situaţiei economice din RDG. În materialul citat, Beria recomanda CC al PCG şi Guvernului RDG să abandoneze „construcţia forţată a socialismului", prin renunţarea la colectivizare, reducerea planului de investiţii în industria grea, creşterea producţiei bunurilor de consum, încurajarea micii iniţiative private, optimizarea situaţiei financiare, încetarea represiunilor împotriva bisericii, relaxarea ideologică, atragerea intelectualităţii de partea PCG şi colaborarea cu Partidul Social-Democrat din Germania Occidentală. La rândul său, Uniunea Sovietică se angaja să-şi reducă prezenţa militară sovietică în oraşele germane şi să acorde Guvernului RDG un ajutor economic de urgenţă[7]. Era nucleul unui program de reforme pe care Beria a fost acuzat că a dorit să-l extindă la scara întregii Europe Răsăritene. Nemărturisită public, fără rezoluţii ale plenarelor sau congreselor, destalinizarea a fost iniţiată de unul dintre cei mai credincioşi „ucenici" ai defunctului dictator.

Venite târziu şi chiar pe fundalul revoltei de la Plzen din Cehoslovacia, măsurile de relaxare nu au împiedicat revolta muncitorilor est-germani, începută la 17 iunie 1953. La scurt timp după aceasta, temându-se de propria lor punere sub acuzare în chestiunea responsabilităţii crimelor lui Stalin, Malenkov şi Hruşciov au instrumentat demiterea lui Beria la sfârşitul lunii iunie, în cadrul unei şedinţe a Biroului Prezidiului CC al PCUS, şi punerea sa sub arest.

În România, după o scurtă perioadă de savurare a liniştii dictatoriale absolute, Dej s-a văzut nevoit să facă faţă unor noi presiuni. Sunt anii în care, ajutat şi de circumstanţe, Dej face dovada calităţilor unui tactician desăvârşit. Stalinist în structură şi antistalinist în discurs, Dej a condus PMR şi România prin neprevăzutul reformelor iniţiate de Moscova, sfârşind în postura de oponent al sovieticilor, gata oricând însă să-i ajute la prezervarea sferei de influenţă, atâta timp cât aceasta îi întărea puterea personală. Raportat la mijloacele de care dispunea şi la anvergura adversarilor săi, Dej s-a dovedit redutabil. Comuniştii români îşi însuşiseră lecţia supravieţuirii.

După moartea protectorului său suprem, Dej s-a lansat într-o adevărată cursă în care, prin măsurile luate, a încercat, pe de o parte, să preîntâmpine orice critici de natură să îl facă responsabil de crimele trecutului; pe de altă parte, el a făcut tot ce i-a stat în putere pentru a stopa apariţia unei opoziţii interne în partid. Imediat după revenirea lui Molotov, vechiul protector al Anei Pauker, în prim-planul vieţii politice sovietice, aceasta a fost eliberată din închisoare, fără a fi însă reintegrată în conducerea partidului. Dej s-a dovedit sensibil la cerinţele momentului, fără a-şi pune însă în pericol autoritatea.

Situaţia lui Pătrăşcanu, liderul comunist arestat încă din 1948, avea să fie cu totul alta. Închis fără ca împotriva sa să fie găsite dovezi care să-l incrimineze, Pătrăşcanu a avut neşansa de a fi receptat de Dej ca un posibil concurent, cu atât mai mult cu cât reîntoarcerea lui Gomułka în proximitatea sferelor puterii părea să-i dea dreptate liderului român. Pus în faţa unei alegeri deloc simple, aceea de a nu-i provoca pe sovietici prin respingerea explicită a chemărilor la reinstaurarea „democraţiei interne", Dej a anunţat în aprilie 1954 introducerea „conducerii colective" în PMR. Gestul avea să fie lipsit de urmări practice, atâta timp cât Biroul Politic era compus din partizanii verificaţi ai liderului. Mai mult decât atât, sigur pe susţinerea de care se bucura, Dej a renunţat temporar, în perioada aprilie 1954-octombrie 1955, la funcţia de prim-secretar al CC al PMR în favoarea lui Gheorghe Apostol, unul dintre protejaţii săi. În acelaşi timp, în cea mai pură manieră stalinistă, Dej a dispus organizarea procesului împotriva lui Pătrăşcanu, care a fost găsit „vinovat" de spionaj şi colaboraţionism şi executat.

După un an de incertitudini, profitând de faptul că sovieticii erau încă angrenaţi în lupta pentru putere, Dej a revenit în postura de stăpân absolut al partidului. Societatea românească a fost străbătută de un nou val de represiune, de natură să înăbuşe în faşă orice încercare de manifestare a nemulţumirii. Necontestat de partid sau de „clasa muncitoare", aşa cum se întâmplase în RDG şi în Cehoslovacia, Dej reprezenta pentru sovietici varianta cea mai convenabilă.

Fără să-şi facă iluzii cu privire la simpatia de care se bucura în ochii lui Malenkov sau Hruşciov, Dej a înţeles că numai lipsindu-i pe sovietici de cele mai directe pârghii de influenţă în politica românească se putea pune la adăpost de orice imixtiune. Una dintre aceste pârghii era prezenţa militară.

Treptat, ca o reacţie faţă de presiunile sovieticilor, Dej a început să cultive din ce în ce

Lavrenti Beria

6. V. Naumov, J. Sigacev, *Lavrenti Beria. 1953, Stenogramma iulskogo plenuma ŢK KPSS i drughie dokumentî*, Moskva, 1999, p. 57
7. Ibidem, p. 57–61

mai mult relaţiile cu regimul comunist din China. Policentrismul chinezesc nu era, desigur, împărtăşit în mod deschis de români. Prin anumite gesturi publice, aceştia dădeau însă de înţeles că susţin poziţia lui Mao Zedong. În octombrie 1954, la Bucureşti a fost organizată o serie de manifestări consacrate celei de a cincea aniversări a întemeierii Republicii Populare Chineze. Aproape citându-l pe Hruşciov, Dej a reluat în discursurile sale frazele acestuia despre „relaţiile de tip nou" între ţările comuniste, gândindu-se însă mai degrabă la neostalinismul autonomist al lui Mao decât la schimbările sugerate de Moscova.

Mao Zedong

Dej a căutat să suplinească în plan economic ceea ce nu lăsa să se petreacă în politică. Cu scopul atragerii sprijinului populaţiei, PMR a anunţat, în decembrie 1954, renunţarea la sistemul de raţionalizare a consumului de alimente. La puţin timp a urmat reforma preţurilor. Măsurile sale atingeau coarda sensibilă a unei populaţii obosite şi sărace.

În paralel cu distanţarea faţă de sovietici, Dej a înţeles că este necesară găsirea unui minim consens cu societatea. În 1955, PMR a anunţat o amnistie limitată, fără ca sub incidenţa acesteia să intre foştii lideri ai partidelor istorice şi partizanii anticomunişti.

După ce, în mai 1955, URSS a semnat Tratatul de pace cu Austria, Dej a considerat că este momentul să încerce să precipite retragerea trupelor sovietice din România, lipsite de fundamentul juridic al prezenţei lor. Momentul prielnic avea să se ivească în scurt timp. Aflat într-o vizită la Sofia, Hruşciov a fost invitat să facă o escală la Bucureşti. Aici, Emil Bodnăraş, ministrul forţelor armate şi fostul spion sovietic, avea să-i ceară lui Hruşciov să aprobe retragerea trupelor de ocupaţie din România. Având probabil în minte acuzaţiile pe care i le adusese nu demult lui Beria, şi anume acelea de a încerca desfiinţarea „lagărului socialist", Hruşciov a respins ofensat propunerea românilor. De fapt, nici precedenta vizită a lui Hruşciov la Bucureşti, în august 1955, nu avusese un succes mai mare. Liderul sovietic insistase atunci asupra necesităţii despărţirii funcţiilor din partid de cele din stat; reacţia lui Dej fusese însă opusă aceleia scontate.

În vederea organizării fără surprize a Congresului PMR, în octombrie 1955, Dej a redevenit prim-secretar al PMR, funcţie deţinută anterior de Apostol. Pentru a nu lăsa eventualei opoziţii o tribună, Dej l-a înlăturat şi pe „reformistul" moscovit Miron Constantinescu de la conducerea Comisiei de Stat a Planificării şi l-a numit pe docilul Chivu Stoica în postul de preşedinte al Consiliului de Miniştri.

După o pauză de şapte ani şi o regie minuţios orchestrată a avut loc, în decembrie 1955, Congresul al II-lea al PMR. Acesta nu a adus nicio concesie procesului de destalinizare. Dej şi susţinătorii săi au condamnat formal „greşelile comise în trecut", dar le-au pus pe seama „grupului antipartinic", incriminând activitatea fostului ministru de interne, Teohari Georgescu.

Partidul ajunsese la maturitate. Congresul al II-lea a consemnat ajungerea la impresionanta cifră de 595.000 de membri şi candidaţi la calitatea de membru de partid. Mai mult decât atât, aproape ca în schemele clasicilor marxist-leninişti, 43% din membrii de partid erau muncitori, categorie socială care se bucura de o prezenţă covârşitoare în rândurile nomenclaturii. Într-o ţară în care proletariatul era încă o minoritate, PMR se putea lăuda cu preponderenţa elementului muncitoresc.

Sub pretextul întăririi „conducerii colective", Biroul Politic al CC al PMR a fost lărgit prin cooptarea liderilor generaţiei tinere din partid: Alexandru Drăghici, ministrul de interne, şi Nicolae Ceauşescu, la acea vreme şeful Secretariatului Organizatoric al CC al PMR, post de unde controla numirile în eşaloanele secunde ale partidului. Concomitent, Ceauşescu a primit sarcina să gireze în CC al PMR activitatea Securităţii, armatei, internelor şi justiţiei, funcţie ce îl situa într-o situaţie privilegiată în raport cu concurentul său direct, Alexandru Drăghici. Era începutul unei cariere fulminante.

După ce la congres a anunţat un plan de industrializare masivă, PMR a făcut eforturi disperate pentru a-i determina pe sovietici să desfiinţeze sovromurile. Societăţi mixte înfiinţate la sfârşitul războiului, acestea exploatau, în principal, bogăţiile naturale ale României, fiind, în realitate, o formulă legală de spoliere a ţării. Artizanul negocierilor cu Uniunea Sovietică în această problemă, în intervalul 1955—1956, a fost Miron Constantinescu, economistul oficial al partidului. Numit în 1955 vicepremier, post fără greutate în deciziile majore, Miron Constantinescu era în fapt un susţinător al liniei politice a sovieticilor, fără a împărtăşi însă apetenţa acestora pentru exploatarea aliaţilor din „lagărul socialist".

După eliminarea Anei Pauker şi a partizanilor săi, nu se poate vorbi despre existenţa mai multor grupări distincte în PMR sau a unor platforme diferite. Exista însă, cu certitudine, un conflict între generaţii. Eliberarea României din înţelegerile economice net defavorabile pe care le avea cu Uniunea Sovietică era însă un obiectiv atât al acelora care susţineau schimbările promovate de sovietici, cât şi al acelora care doreau menţinerea *statu-quo*-ului.

„Comunismul național"ca rezistență la liberalizarea moscovită

Congresul al XX-lea al PCUS și „raportul secret" al lui Hrușciov din februarie 1956 l-au găsit pe Dej pregătit pentru o nouă rundă a luptei pentru supraviețuire.

Reîntors de la Moscova, acolo unde a condus o delegație a PMR formată din M. Constantinescu, I. Chișinevschi și P. Borilă, Dej a convocat o Plenară a CC al PMR unde, stupoare, a lansat teoria destalinizării înainte de moartea lui Stalin. Sub lozinca „noi nu avem pe cine reabilita", Dej a folosit prilejul pentru a ataca din nou „grupul antipartinic", calificând concluziile din „raportul secret" drept irelevante pentru situația din PMR. Încă o dată, vinovați pentru „excese" erau morții. Instigați probabil de sovietici să forțeze inițierea unei discuții în PMR, Miron Constantinescu și Iosif Chișinevschi au încercat un atac frontal la adresa prim-secretarului PMR, punând problema responsabilității sale în perioada criticată de Hrușciov. Inițiativa celor doi nu s-a bucurat de succesul scontat, potrivit mărturiei lui Gh. Apostol, doar Ceaușescu făcând o încercare timidă de a se alătura[8]. Ulterior, acesta a fost readus la ordine în culisele plenarei de către Dej, care l-a avertizat că e vorba de o inițiativă de inspirație sovietică. Pentru moment, secretarul general s-a limitat doar la a-i marginaliza pe criticii săi. Momentul politic și trecutul recent făceau imposibilă, deocamdată, o acțiune în forță împotriva acestora.

Ca și în cazurile precedente, Dej a luat inițiativa din mâinile criticilor săi. În martie 1956, la câteva zile după Plenara CC, în București a fost organizată o ședință restrânsă a activului superior de partid în care, după ce s-a difuzat o variantă prescurtată a „raportului secret", liderul PMR a lansat oficial teoria destalinizării *avant la lettre*. Printr-o tristă coincidență, instrumentată în folosul propriu în cel mai pur stil balcanic, Dej a făcut din ultimele victime ale lui Stalin în România tocmai începutul destalinizării. Ca de multe alte ori în istoria statelor comuniste, logica și partinitatea s-au dovedit incompatibile.

Dej s-a dovedit inatacabil nu numai în fața criticilor interne, începute sub auspicii nefavorabile, relațiile româno-sovietice, afectate de eforturile lui Dej de a-și prezerva puterea și de acelea ale lui Hrușciov de a determina o schimbare de garnituri de conducere în Europa Răsăriteană, aveau să se îmbunătățească simțitor în foarte scurt timp. Baza comună care a permis conlucrarea celor doi lideri a fost pericolul la adresa dictaturii comuniste ce avea să vină din Ungaria lui Mátyás Rákosi.

Congresul al XX-lea al PCUS, la tribună Nikita Hrușciov

Mátyás Rákosi

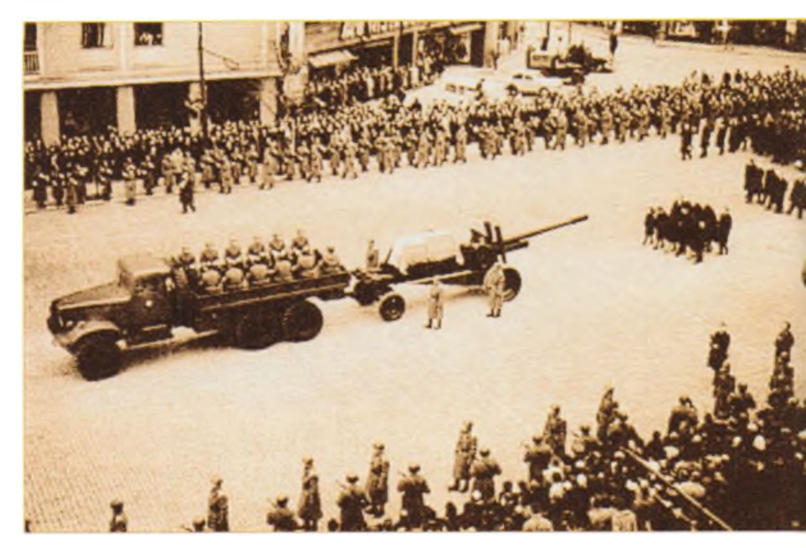
La fel ca și în Polonia, acolo unde Gomułka a revenit la putere pe valul nemulțumirii generale, toamna anului 1956 avea să fie una fierbinte și pentru Dej. Atentă la tot ceea ce se întâmpla în Ungaria vecină, dată fiind ponderea minorității maghiare în populația României, conducerea PMR avea să se situeze, pe tot parcursul anului 1956, de partea conservatorilor maghiari, privind cu neîncredere noul discurs al reformatorilor de la Budapesta. Sub influența manifestațiilor de acolo, la sfârșitul lunii octombrie au avut loc la București, Cluj, Iași și Timișoara manifestații studențești prin care se cerea abolirea obligativității învățării limbii ruse și îmbunătățirea nivelului de trai. Spre deosebire de Imre Nagy, Dej a revenit de urgență în țară din Iugoslavia și a organizat o represiune exemplară, din ordinul său operându-se arestări masive la Timișoara și București. Chiar dacă cererile studenților din centrele

8. Afirmația a fost făcută de Gh. Apostol în cursul unei discuții particulare cu autorul, în iunie 2003

Timbru poştal dedicat congresului al XX-lea al PCUS

Pentru a preveni extinderea revoltei în România, la 30 noiembrie 1956 a fost format un comandament general condus de E. Bodnăraş, alcătuit din N. Ceauşescu, Al. Drăghici şi Leontin Sălăjan (ministrul forţelor armate). Scopul său era acela de a organiza acţiunea concertată a aparatului de represiune şi a armatei în caz de necesitate. Regiunile în care s-au înregistrat proteste de masă, precum şi cele de graniţă, Timişoara, Oradea şi Iaşi, au fost puse sub administrare militară.

Paradă militară la Bucureşti pe vremea lui Gheorghiu-Dej

universitare şi ale muncitorilor din capitală nu erau îndreptate direct împotriva partidului şi a lui Dej, acesta a căutat să stopeze orice posibilă evoluţie ulterioară printr-o reacţie energică a organelor de represiune. Singura concesie făcută a fost numirea ulterioară a lui Miron Constantinescu, cunoscut ca un adept al noului curs sovietic, în postul de ministru al învăţământului.

Un moment important care a determinat nu numai atitudinea lui Dej şi a PMR faţă de Revoluţia Maghiară, dar şi politica României faţă de Uniunea Sovietică a fost Declaraţia Guvernului URSS cu privire la bazele dezvoltării şi întăririi prieteniei şi colaborării între URSS şi ţările socialiste, dată publicităţii la 30 octombrie 1956. Declaraţia în cauză, emisă în paralel cu înaintarea trupelor sovietice către Budapesta, stabilea baza relaţiilor între URSS şi celelalte ţări socialiste, trasând totodată limitele oricărei liberalizări interne sau distanţări faţă de Uniunea Sovietică. În document se arăta că la baza relaţiilor dintre ţările Europei de Est şi URSS se află principiul „respectării suveranităţii depline” a fiecărui stat, în acord cu hotărârile Congresului al XX-lea al PCUS, hotărâri ce aveau să se extindă şi în sfera relaţiilor economice. Dincolo de frazele generale, nu mai puţin importante, liderii sovietici indicau în document şi concesiile pe care erau gata să le facă. Prima dintre ele era legată de prezenţa consilierilor sovietici în aparatele de partid şi de stat din ţările socialiste, una dintre nemulţumirile majore care a avut un rol important nu numai în evenimentele din Ungaria, dar şi în izbucnirea conflictului sovieto-iugoslav. În acest sens, sovieticii şi-au anunţat intenţia de a analiza oportunitatea păstrării unui număr atât de mare de consilieri în ţările zonei. Cea de a doua se referea la trupele sovietice de pe teritoriile Ungariei, României şi Poloniei. Dacă în ceea ce priveşte Ungaria şi România sovieticii dădeau de înţeles că sunt gata să discute retragerea acestora, în cazul Poloniei, declaraţia amintea că acestea se aflau acolo nu numai în baza Tratatului de la Varşovia, dar şi ca urmare a înţelegerii de la Potsdam. Chiar dacă îşi pregăteau o linie de repliere - cel puţin în cazul Poloniei — sovieticii se dovedeau a fi, în toate cele trei cazuri, mai mult decât dispuşi să admită discutarea problemei. Documentul în cauză chema guvernele socialiste la regândirea serioasă a politicilor economice, cu scopul îmbunătăţirii nivelului de trai al populaţiei, şi la „lupta cu degenerarea birocratică din aparatul de stat”, un laitmotiv al tuturor liderilor sovietici. Erau desemnate explicit şi limitele democratizării relaţiilor dintre ţările socialiste şi URSS. Prima şi cea mai importantă era păstrarea nealterată a regimurilor de democraţie populară şi a relaţiilor privilegiate cu Uniunea Sovietică, inclusiv apartenenţa la sistemul militar condus de

Budapesta, 1956

aceasta. Urmau apoi continuarea dezvoltării socialiste a economiei şi colaborarea între ţările socialiste[9].

Destul de generală şi cu posibilităţi largi de interpretare, declaraţia sovieticilor putea fi exploatată în toamna anului 1956, cu scopul de a obţine cele mai mari concesii din partea acestora, atâta timp cât exista posibilitatea ca Revoluţia Maghiară să se extindă şi în alte ţări. Cu o rapiditate uimitoare, pe când celelalte partide descifrau încă mesajul declaraţiei, PMR a reacţionat la 31 octombrie, dând publicităţii propria sa declaraţie, prin care se reafirma apartenenţa României la Tratatul de la Varşovia şi necesitatea continuării unor relaţii privilegiate cu URSS. Începută prin asumarea limitelor impuse de sovietici, declaraţia românească cerea, într-o formă voalată, retragerea trupelor sovietice din România şi rechemarea consilierilor sovietici în propria lor ţară. Cele două măsuri au fost prezentate de români ca o modalitate de întărire a „lagărului socialist", prin lipsirea propagandei anticomuniste de unul dintre cele mai importante atuuri ale sale: sublinierea dependenţei totale a Europei Răsăritene faţă de URSS. Într-un moment în care cosmetizarea iniţiată de Hruşciov îşi arăta consecinţele negative, sovieticii erau nevoiţi să se încreadă în asigurările date de abilul Dej, cu atât mai mult cu cât acesta s-a arătat dispus să participe, cu orice mijloace, la înăbuşirea Revoluţiei Maghiare.

La 1 noiembrie 1956, în timpul unei vizite-fulger la Bucureşti, împreună cu delegaţiile Partidului Muncitoresc Român, Partidului Comunist Bulgar şi Partidului Comunist Cehoslovac, după ce la graniţa polono-sovietică îl întâlnise pe Gomułka, Hruşciov a pus la punct ultimele detalii ale represiunii militare aflate în desfăşurare. Rolul PMR în pacificarea Ungariei şi refacerea Partidului Muncitoresc Ungar, a armatei şi a aparatului de represiune maghiar avea să fie extrem de important. La 2 noiembrie, Valter Roman şi ministrul adjunct de externe Aurel Mălnăşan au fost trimişi la Budapesta pentru a realiza o informare completă asupra situaţiei, unde au avut discuţii atât cu Imre Nagy, cât şi cu János

Imre Nagy la un miting în Budapesta

János Kádár

Mihail Suslov

Gheorghii Malenkov

Kádár. Având în vedere vechile relaţii între Nagy şi Roman, cel din urmă a avut un rol determinant în hotărârea primului de a părăsi ambasada iugoslavă, acolo unde se refugiase la 4 noiembrie. La 21 noiembrie, Bodnăraş şi Dej au efectuat o vizită discretă la Budapesta, unde, împreună cu J. Kádár, G. Malenkov şi M. Suslov, au hotărât soarta lui Nagy, devenit mărul discordiei între sovietici şi iugoslavi, precum şi măsurile de asistenţă imediată ale României pentru Ungaria. Imediat după arestarea sa la 22 noiembrie, Nagy a fost adus în România şi pus sub stare de arest într-o vilă a partidului de lângă Bucureşti. Interpelat în cadrul Sesiunii ONU în legătură cu soarta liderului maghiar, ministrul de externe al României, Grigore Preoteasa, avea să spună că acesta se bucură de dreptul de azil oferit de guvernul de la Bucureşti.

Într-o confruntare în care toată lumea a pierdut, Dej şi PMR au fost marii câştigători. Hruşciov şi PCUS au primit o lovitură extrem de grea. URSS s-a văzut nevoită să anunţe concesii, iar „destalinizarea" a intrat într-un con de umbră, lipsindu-l pe Hruşciov de unul dintre argumentele sale esenţiale în lupta pentru putere. Pe Dej însă, Revoluţia Maghiară l-a pus în postura de cel mai preţios aliat al Uniunii Sovietice, cel care a intuit pericolul reprezentat de noua politică sovietică. Pe lângă creşterea importanţei sale în cadrul „lagărului", Dej a înţeles că nu trebuie să depăşească limitele indicate de sovietici în distanţarea sa de Moscova şi că sprijinul intern, atât în partid, cât şi în societate, este indispensabil pentru a se menţine la putere. Acestea vor fi constantele politicii comuniste româneşti până în 1989. Atunci când echilibrul a fost stricat, liderul şi partidul au fost înlăturaţi de la putere.

Convins că socialismul este superior oricărui alt sistem politic şi că a descoperit poţiunea perfectă a comunismului, Dej a combinat „distanţarea paşnică" de Moscova cu un amalgam de politici restrictive şi liberale pe plan intern. Dorinţa supremă era aceea de a rămâne la putere, şi nu de a se distanţa de Moscova pentru a transforma România într-un stat independent. Drept urmare, PMR nu a

9. *Sovețkii Soiuz i vengherskii krizis 1956 goda.* Dokumentî, Moskva, 1998, p. 463–467

Gheorghe Gheorghiu-Dej
cu Nikita Hruşciov

adus nicio inovaţie în ideologia mişcării comuniste, remarcabilă fiind doar abilitatea liderilor săi de a combina în proporţii diferite conservatorismul şi reformismul limitat, în funcţie de momentele politice.

În relaţia cu URSS, pentru care anul 1956 a însemnat replierea pe poziţii conservatoare, Dej a alternat actele de supunere cu încercările de slăbire a influenţei politice şi militare, reuşind să nu permită formarea unei opinii uniforme despre sine în rândurile liderilor sovietici. Astfel, după ce în declaraţia din 31 octombrie 1956 cerea retragerea trupelor sovietice, în 1957 România a semnat un acord de prelungire a prezenţei acestora pe teritoriul său, acord compensat de un altul, semnat in februarie 1957, privind retragerea treptată a consilierilor sovietici din ţară. Limitând gradual câmpul de manevră al sovieticilor în România, Dej a început o nouă acţiune de disciplinare a partidului, pentru a preveni pericolul unei lovituri de palat din partea „internaţionaliştilor". Cu asentimentul sovieticilor, conştienţi că ancorarea solidă a României în politica lor zonală depinde de existenţa unui lider absolut, Dej a reuşit să organizeze în vara anului 1957 înlăturarea lui M. Constantinescu şi a lui I. Chişinevschi. Simultan cu înlăturarea „grupului antipartinic" de la Moscova (G. Malenkov, V. Molotov şi L.Kaganovici), la Bucureşti, prin Dej, stalinismul se dovedea încă o forţă. Constantinescu şi Chişinevschi aveau să fie acuzaţi în Plenara din iunie 1957 că susţinuseră „grupul antipartinic" al Anei Pauker, dar şi că erau exponenţii unei „mişcări revizioniste" din PMR. Pentru a păstra disciplina în „lagăr", Hruşciov se lăsa criticat, indirect, de stalinistul Dej. Mai mult decât atât, în vara anului 1958 URSS a anunţat retragerea trupelor sovietice din România.

Hotărârea sovieticilor nu a fost determinată de comportamentul lui Dej şi de situaţia în care se afla România. Asemeni acceptării pendulării permanente a PMR între loialitate absolută şi „distanţare paşnică", această decizie făcea parte dintr-un calcul politic mai larg. În primul rând, Hruşciov dorea relansarea destinderii, tendinţă abandonată după intervenţia în Ungaria şi criza Suezului. Un alt obiectiv era reducerea cheltuielilor pentru armament convenţional şi axarea pe dezvoltarea tehnologiilor înalte, pentru a da un moment de respiro economiei sovietice, care întârzia să-şi revină din reculul cauzat de distrugerile războiului. Relaxarea economică şi creşterea producţiei bunurilor de consum, condiţie esenţială pentru ridicarea nivelului de trai în URSS, deveniseră presante şi pentru liderii sovietici, aşa cum o arătase revolta muncitorilor din Kemerovo, în 1955. Calculul sovieticilor în acest caz a fost acela de a obţine efectul maxim cu minimum de pierderi. România se dovedea în acest sens ideală. Cu un regim politic stabil, condus de un partid previzibil şi de un lider absolut, România nu avea o poziţie esenţială în angrenajul militar sovietic. Sovieticii erau interesaţi să-şi menţină prezenţa militară în ţările ce se învecinau cu Europa Occidentală, pentru a avea un acces nestingherit către Germania Democrată, înconjurată de ţări socialiste şi având cea mai lungă frontieră cu URSS, România era mai mult decât vulnerabilă, chiar şi fără trupe sovietice pe teritoriul său. La 25 iunie 1958, cu speranţa că SUA vor proceda la fel în zona lor, ultimii 35.000 de soldaţi sovietici părăseau România, pe teritoriul acesteia rămânând să funcţioneze încă un timp baze navale şi de aviaţie.

Pentru a li se dovedi sovieticilor că România este o ţară sigură şi că nu au greşit luând această decizie, retragerea trupelor a fost însoţită de un nou val de represiune în societate şi în partid. Amendamentele aduse Codului penal în vara lui 1958 extindeau considerabil sfera infracţiunilor care se pedepseau cu moartea. Conspiraţia cu scopul de a declara neutralitatea României — aviz acelora care se lăsau amăgiţi de retragerea trupelor sovietice — era pedepsită

Gheorghe Gheorghiu-Dej în tren,
cu Emil Bodnăraş, plecând la şedinţa de creare a
Tratatului de la Varşovia

cu moartea. Foşti membri ai partidelor burgheze, ai Gărzii de Fier şi ai vechiului aparat administrativ şi militar au fost din nou încarceraţi, fapt care a dus la creşterea masivă a numărului deţinuţilor politici. Dacă în 1955 în închisorile româneşti se găseau 6.404 deţinuţi politici, în ianuarie 1960 numărul acestora crescuse la 17.613.

Semnarea acordului guvernamental cu Republica Populară Chineză, 1958

Partidul a fost supus unor noi represiuni, fiind vizaţi în special vechii activişti ilegalişti şi intelectualii, Dej transformând teroarea profilactică într-o modalitate de guvernare. În planul politicilor economice, PMR a reconfirmat opţiunea strategică de dezvoltare a industriei grele şi de colectivizare totală a agriculturii, ceea ce a dus la declanşarea unui nou val de represiune în regiunile rurale, ce nu va înceta decât în 1962, atunci când victoria socialismului la sate avea să fie deplină.

Un alt moment de tensiune în relaţiile României cu URSS a fost prilejuit de încercarea Moscovei de a da coerenţă politicilor economice comune. Consiliul de Ajutor Economic Reciproc (CAER), organism creat încă din 1949, dar abandonat ca şi Cominformul, a fost repus în funcţiune în 1957, preluând sarcina de a promova planurile sovietice şi ale aliaţilor lor. Consfătuirea CAER de la Moscova de la începutul anului 1960 a pus în discuţia delegaţiilor participante propunerea de specializare economică a ţărilor socialiste, în funcţie de gradul de dezvoltare, tradiţiile economice şi nevoile planificate. României, angajată puternic pe calea industrializării de tip stalinist, mai mult decât Bulgariei, i s-a propus o specializare agricolă. Propunerea sovietică de specializare, aflată în stadiu nedefinit, a fost preluată cu entuziasm de partenerii maghiari, cehoslovaci şi germani, care au cerut României o specializare în culturile de furaje pentru animale, criticând calitatea produselor industriale locale. Reacţia delegaţiei româneşti, condusă de Dej, a fost, ca întotdeauna, bivalentă. Dej a respins ideea specializării impuse, aşa cum era ea prezentată de membri minori ai CAER, limitând-o prin formula „conform cu interesele fiecărei ţări". În paralel, a cerut ajutorul Gossplan-ului pentru perfectarea planului cincinal românesc. Iniţiativa sovietică, mai mult un balon de încercare decât un plan concret, a fost retrasă un timp în plan secund.

Mai serios s-a dovedit noul avertisment dat de Hruşciov staliniştilor la Congresul al XXII-lea al PCUS din 1961, unde a reconfirmat programul iniţial de înlăturare a „urmărilor cultului personalităţii". Atent la ceea ce se întâmpla la Moscova şi având în minte precedentul anului 1957, Dej a organizat, ca răspuns, o Plenară a CC al PMR, în care Pauker, Luca, Chişinevschi şi Constantinescu au fost din nou criticaţi pentru că... nu au denunţat practicile staliniste ale „grupului antipartinic". Secretarul general al PMR nu făcea decât să-i avertizeze pe cei ce s-ar fi putut simţi vizaţi de mesajul sovietic în favoarea destalinizării că nu va ceda fără luptă. Mai mult, în timpul plenarei, Dej le-a impus celorlalţi membri ai conducerii să îl proclame salvatorul partidului, cel care l-a pus la adăpost de epurările ordonate de Stalin. Versiunea lui Dej nu era complet lipsită de adevăr. Organizate în acelaşi timp cu cele din Uniunea Sovietică postbelică, epurările din PMR au vizat parţial aceleaşi scopuri. Însă au fost lipsite de omogenitate etnică sau profesională ca în URSS, fiind îndreptate împotriva unor grupuri de putere, nu împotriva unor categorii profesionale sau a unor etnii. Spre deosebire de mentorul său, Dej a operat selectiv, dând însă impresia că îi îndeplineşte ordinele.

Pentru PMR şi Dej începea o nouă perioadă de schimbări, pe care acesta le-a abordat în funcţie de dezideratul suprem, exercitarea nestânjenită a puterii personale prin limitarea influenţei sovietice. Pe lângă planurile integraţioniste ale sovieticilor, inspirate din cunoaşterea superficială a mecanismelor Pieţei Comune, socialismul maoist avea să pună „lagărul socialist" într-o nouă dilemă. Decis să continue în maniera stalinistă, Mao a respins violent procesul de destalinizare, învinuindu-l pe Hruşciov de „revizionism" şi de pierderea reperelor revoluţionare în relaţiile cu SUA. Acuzele lui Mao s-au dovedit nefondate, încercarea sovieticilor de a transforma Cuba în depozitara unor capacităţi nucleare,

1962. Hruşciov la ONU

care a dus la izbucnirea „crizei rachetelor" în octombrie 1962, a dovedit că politica externă sovietică era încă extrem de activă. România a reacționat la situația creată prin desolidarizarea de Uniunea Sovietică. Ministrul de externe al României, Corneliu Mănescu, i-a comunicat secretarului de stat american Dean Rusk, la 4 noiembrie 1963, că România va fi neutră în cazul unui conflict nuclear între URSS și SUA.

În urma presiunilor interne, dar și a celor venite din partea Ungariei, Republicii Democrate Germane și Cehoslovaciei, sovieticii au lansat din nou în CAER, în 1963, inițiativa specializării economice. Delegația română, condusă de economistul principal al partidului, Alexandru Bârlădeanu, a respins viguros propunerile sovietice, arătând că România își va continua programul de industrializare, chiar dacă va continua să colaboreze cu țările socialiste și să activeze în CAER. La întoarcerea în țară a delegației, Dej a organizat în 26 și 27 februarie o ședință a Biroului Politic al CC al PMR, în care s-a asigurat de sprijinul întregii conduceri în demersul său de respingere a inițiativelor sovietice. Pentru a face mai bine cunoscută poziția sa, Biroul Politic a decis să organizeze o plenară a CC, în care punctul de vedere românesc să fie comunicat șefilor locali de partid.

În conflictul dintre Moscova și Beijing, fără a fi de partea niciuneia dintre tabere, Dej a sesizat oportunitatea de a se distanța de Uniunea Sovietică și de a se pune la adăpost de eventualele măsuri de retorsiune. Încă din 1960, la al III-lea Congres al PMR, Dej a dat un semnal de neutralitate sovieticilor, aplicând la situația conflictuală formula „egalității tuturor statelor socialiste". Românii au încercat să îndeplinească rolul de mediatori; vizitând Beijingul în 1964, Ion Gheorghe Maurer a fost însă întâmpinat cu neîncredere de Mao Zedong. Inițiativa lui Dej s-a dovedit periculoasă, nereușind decât să-i irite pe sovietici, care, drept răspuns la considerațiile lui Mao privind anexarea Basarabiei de către URSS, s-au declarat gata să accepte un referendum în Basarabia, concomitent cu unul în Transilvania.

Alegațiile lui Hrușciov cu privire la referendumuri au fost urmate la scurt timp de o nouă încercare de a testa reacțiile românilor. În februarie 1964, într-o revistă științifică sovietică, sub semnătura unui economist, și nu a unui lider politic, a apărut un plan de organizare economică a „regiunii dunărene", care urma să cuprindă părți din URSS, Bulgaria și România. Modalitatea de organizare a zonei făcea din România cel mai mare contributor la complexul economic internațional, cu 42% din teritoriu și 48% din populație. Știută fiind împotrivirea surdă a românilor față de tot ceea ce sugera renunțarea la unele atribute ale suveranității, „planul" era mai degrabă o declarație politică, atribuită unui personaj obscur, cu scopul de a reveni asupra ei sau de a o susține, în funcție de circumstanțe. Și într-un caz, și în altul, riscul asumat de sovietici era minim. Reacția Bucureștiului a fost una previzibilă. Planul a fost calificat în presa românească drept un atentat la independența națională, fiind criticat de înșiși inițiatorii săi la puțin timp după aceea. Dej și PMR stabiliseră limitele jocului. România se va păstra în orbita sovietică atâta timp cât organizarea internă nu va fi un subiect de discuție, Dej intuind că, odată ce pârghiile militare sovietice vor fi fost înlocuite cu cele economice, ecuația puterii sale urma să aibă mai multe variații decât putea determina de unul singur.

Disputa economică dintre România și o parte a țărilor socialiste a continuat pe tot parcursul anului 1964. Ședința Comitetului Executiv al CAER din 21-24 aprilie 1964 a dus la o încordare fără precedent a disputei, dusă acum între reprezentanții Cehoslovaciei, Bulgariei și Poloniei, pe de o parte, și cel al României, pe de altă parte; sovieticii au acționat mai degrabă ca mediatori. Discuțiile consultative pe marginea elaborării unor politici industriale comune au fost pe punctul de a genera un incident diplomatic, atunci când reprezentantul Poloniei, vicepremierul Piotr Jaroszewicz, a acuzat România că își încalcă tratatele în mod constant[10].

Dincolo de calculele românești de politică internă, neacceptarea specializării economice în cadrul CAER avea motive extrem de solide. Reducerea ajutorului alimentar acordat de URSS unor țări cu o agricultură precară, veșnic în deficit, precum Polonia și RDG, îi determina pe reprezentanții acestora să-i preseze pe sovietici să impună specializarea agricolă a României, ca viitoare sursă de produse agricole pentru țările industrializate. În cazul Cehoslovaciei și al Germaniei Democrate, stoparea programului industrial românesc nu făcea decât să asigure existența unei alte piețe neselective. Temerile cehoslovacilor și est-germanilor erau accentuate de faptul că majoritatea țărilor socialiste, inclusiv România, începuseră să achiziționeze tehnologie occidentală mai performantă și cu costuri de exploatare mai mici. Între 1959 și 1961, importurile României din RFG s-au triplat, la fel ca și exporturile către Italia, Franța și Elveția. După ani de eforturi considerabile, în 1961 România avea cea mai mare rată de creștere din Europa de Est.

Ion Gheorghe Maurer

Charles de Gaulle

10. M. Retegan, *Război politic în blocul comunist.* Documente, București, 2002, p. 311

Soluția românească dădea roade. Industrializarea bazată pe resurse proprii nu numai că redusese dependența României față de țările dezvoltate, dar contribuise la ridicarea nivelului de viață al populației. Martorii oculari își amintesc Bucureștiul acelor ani ca un oraș prosper, relaxat, care începuse să-și reamintească de înfloritoarea perioadă interbelică.

Presat de sovietici să se hotărască ce parte susține în conflictul cu China, dar sprijinit în țară de un partid disciplinat, Dej a decis să se distanțeze public de poziția Moscovei. Rezultatul a fost „Declarația cu privire la poziția PMR în problemele mișcării comuniste și muncitorești internaționale", publicată în organul de presă al partidului, *Scânteia*, la 23 aprilie 1964. O pledoarie directă pentru neamestecul în treburile interne și libertatea de acțiune a fiecărei țări socialiste, în limbaj diplomatic, „Declarația din aprilie" poate fi interpretată ca luarea unei poziții de neutralitate armată de către România în conflictul sino-sovietic. Vorbind despre China, declarația se referea, de fapt, mai mult la România. Recunoașterea dreptului Partidului Comunist Chinez de a menține bazele staliniste în China era o acțiune de natură să aducă sprijin politic pentru liderii români din partea Beijingului.

„Declarația din aprilie" nu a scăpat prilejul de a critica și planurile de reorganizare economico-administrativă a României inițiate în cadrul CAER, afirmând hotărârea PMR de a păstra în competențele guvernului de la București conducerea întregii economii naționale.

Reacția Occidentului a fost una pozitivă. În ceea ce privește SUA, țara pentru care comerțul a fost întotdeauna un indicator fidel al colaborării politice, îmbunătățirea percepției României s-a tradus prin acceptarea unei misiuni economice românești, conduse de Al. Bârlădeanu, care a stabilit condițiile unui important transfer de tehnologie. În iulie 1964, Ion Gheorghe Maurer, ministrul de externe, a vizitat Parisul, unde a avut o întrevedere cu generalul Charles de Gaulle, adeptul Marii Europe de la Atlantic la Urali.

Intrat într-o dispută publică cu sovieticii, Dej a decis să facă o serie de concesii românilor. Una dintre acestea a fost limitarea acțiunilor aparatului represiv. Dacă în 1960 numărul deținuților politici era de 17.613, în decembrie 1962 numărul acestora se redusese la 13.017, diferența fiind constituită din foștii membri ai Gărzii de Fier eliberați din închisori. Un an mai târziu, regimul a decis să acorde o amnistie parțială. În 1964, cea mai mare parte a deținuților politici au fost eliberați. Spre deosebire de cum s-a întâmplat în celelalte țări socialiste, eliberarea lor nu a fost însoțită de o discuție publică privind rolul organelor de represiune în perioada anterioară. Alexandru Drăghici, ministrul de interne, executantul direct al ordinelor lui Dej, a rămas în postul său, iar Securitatea și (Miliția au rămas la adăpost de orice critici.

O dată declanșate, inițial cu scopul de a prezerva puterea secretarului general al PMR, divergențele cu sovieticii au intrat în logica internă proprie conflictelor. Pe măsură ce baza puterii lui Dej a devenit mai solidă, divergențele s-au transformat în fricțiuni între două state, și nu între doi lideri. Treptat, românii începeau să revină la tradiționalele sentimente rusofobe, potențate de însăși creația sovieticilor, Partidul Muncitoresc Român, fapt de natură să-i aducă acestuia o popularitate crescândă. În 1965, o serie de instituții româno-sovietice cu cert rol propagandistic au fost desființate, obligativitatea predării limbii ruse în școli a fost eliminată, iar numele unor bulevarde și clădiri celebre au redevenit românești, însuși Marx a fost atașat cauzei românești: la București a apărut *Însemnări despre români* (1964), o culegere de texte din opera lui Marx în care politica Imperiului Rus față de Principatele Române era aspru criticată.

În 1964, la cererea guvernului român, consilierii KGB din Securitate au fost retrași, serviciile speciale românești fiind singurele care au funcționat fără consilieri sovietici până la căderea regimului în 1989. Evenimentele din România păreau să respecte scenariul iugoslav. Luarea unor poziții antisovietice clare și dorința liderilor PMR de a scoate treptat țara din mecanismele internaționale aflate sub control sovietic recomandau România pentru un viitor conflict deschis cu URSS. Înlăturarea lui Hrușciov la 14 octombrie 1964 printr-un vot al Biroului Prezidiului CC al PCUS, în fapt o lovitură de palat legală, a readus în actualitatea sovietică lupta pentru putere. Pentru moment, noul lider de la Kremlin, fostul secretar al regiunii Dnepropetrovsk, Leonid Brejnev, dorea să păstreze relații bune cu toți partenerii săi. Însuși Dej, la puțin timp după ce i-a fost diagnosticat un cancer pulmonar, a murit la 19 martie 1965, fără să desemneze explicit niciun urmaș. La numai trei zile după dispariția sa, în urma unui vot al Biroului Politic, cel mai tânăr membru al conducerii, Nicolae Ceaușescu, a fost ales în funcția de secretar general al PMR.

Congresul al XXII-lea al PCUS din 1961. Hrușciov în picioare, Leonid Brejnev – al treilea de la stânga la dreapta

6 Ceauşescu - România!
De la comunismul liberal la neostalinism (1965-1974)

La moartea lui Gheorghe Gheorghiu-Dej, comunismul românesc era mai solid ca niciodată. În fruntea unui partid disciplinat, puţin dispus la a organiza lovituri de palat, cu o economie în dezvoltare, care începea să asigure cetăţenilor un nivel de viaţă decent, părea că noul lider al României nu va trebuie decât să continue linia inaugurată de predecesorul său.

Monedă cu efigia „conducătorului iubit"

Perioada în cauză, extrem de densă, a însemnat în realitate trecerea României comuniste de la o formă atenuată de socialism la unul dintre cele mai retrograde regimuri. Început sub auspiciile reformelor liberale, ca mijloc de consolidare a puterii, intervalul demonstrează prin evoluţiile sale incapacitatea structurală de modernizare a regimului comunist. Ajuns într-un punct nodal, acolo unde trebuia să aleagă între o continuare a reformelor, care ar fi dus la micşorarea rolului partidului, şi o restaurare a practicilor comuniste tradiţionale, Ceauşescu a optat, pentru a menţine controlul, pentru a doua variantă, camuflând-o în culorile naţionale. Este perioada unui comunism clasic, o etapă a opţiunilor, influenţate într-o mică măsură de presiunea externă, mai mult însă de condiţiile interne de dezvoltare şi de proiecţiile liderilor săi.

Spre deosebire de Uniunea Sovietică, în România comunistă transferul de putere s-a făcut lin, fără fricţiuni majore. „Baronii lui Dej" - aşa cum erau numiţi apropiaţii fostului secretar general - au preferat să-l aleagă pe unul dintre cei mai tineri membri ai Biroului Politic. Singurul care emitea pretenţii cu privire la succesiunea lui Dej era Gheorghe Apostol. Consacrat în funcţia de preşedinte al Confederaţiei Sindicale, Apostol nu s-a făcut remarcat decât prin docilitate şi prin lipsa ambiţiilor personale, fiind în toate situaţiile de partea lui Dej. Aşteptându-se să fie desemnat secretar general, Apostol a pierdut războiul înainte de luptă, considerând că nu este necesar să-şi pregătească succesiunea. Spre deosebire de acesta, Nicolae Ceauşescu, în cele trei zile scurse între moartea lui Dej şi şedinţa Biroului Politic al CC al PMR, a reuşit să-i atragă de partea sa pe membrii conducerii. Cel care a propus Biroului Politic candidatura sa a fost Ion Gheorghe Maurer, preşedintele Consiliului de Miniştri, numit în această funcţie în martie 1961, cu sprijinul lui Ceauşescu. Drept răsplată, Ceauşescu i-a promis lui Maurer rămânerea în funcţia pe care o ocupa. În esenţă, aceasta a fost tactica aplicată de pretendentul la putere în relaţiile cu toţi ceilalţi membri ai Biroului Politic. Lui Chivu Stoica i-a promis funcţia de preşedinte al Consiliului de Stat, iar lui Al. Drăghici, ministrul de interne, inamovibilitatea. Anii petrecuţi de Ceauşescu în preajma lui Dej şi-au spus cuvântul. Român, de origine cvasiproletară, Nicolae Ceauşescu era unul dintre

Gheorghiu–Dej împreună cu Nicolae Ceauşescu între muncitori

componenţii „gărzii naţionale" a Partidului Comunist, grupare formată şi cimentată în închisorile româneşti din timpul războiului. Născut la 26 ianuarie 1918, într-o familie de condiţie modestă, Nicolae Ceauşescu nu părea să se deosebească de atâţia alţi copii de ţărani din România perioadei interbelice. Absolvent al ciclului primar de instrucţie, obligatoriu şi gratuit, Ceauşescu a părăsit de tânăr casa părinţilor săi, plecând spre Bucureşti în căutarea unui loc de muncă. Ambiţios şi conştient de limitările impuse de condiţia sa modestă, el a intrat în 1932 în rândurile militanţilor comunişti, reuşind performanţa de a fi arestat de patru ori între 1933 şi 1938. Consecvenţa cu care Ceauşescu devenea locatarul închisorilor româneşti, mai mult decât curajul său, dovedea incapacitatea acestuia de a desfăşura o activitate clandestină eficientă. Cu toate acestea, aureola de martir al mişcării l-a ajutat să urce în ierarhia comunistă, el devenind în 1938 secretarul organizaţiei de tineret a partidului. În august 1940, după cedarea Basarabiei şi a Bucovinei de Nord către URSS, în contextul represiunii anticomuniste, Ceauşescu a fost arestat şi condamnat la trei ani de închisoare. La sfârşitul termenului, pentru a împiedica punerea sa în libertate, autorităţile l-au transferat în lagărul

de la Târgu-Jiu; acolo a intrat în legătură cu şeful aripii interne a partidului, Dej, şi cu secundul acestuia, Chivu Stoica.

Venirea PCR la putere a creat şi pentru Ceauşescu posibilităţi nemărginite de afirmare. După câteva funcţii locale lipsite de importanţă, a fost numit în 1949 ministru adjunct al agriculturii, fiind însărcinat cu impulsionarea procesului de colectivizare. Agricultura nu s-a dovedit a fi un mediu stimulativ pentru Ceauşescu, din moment ce în martie 1950 acesta a devenit adjunctul ministrului forţelor armate, responsabil al Direcţiei Politice a Armatei.

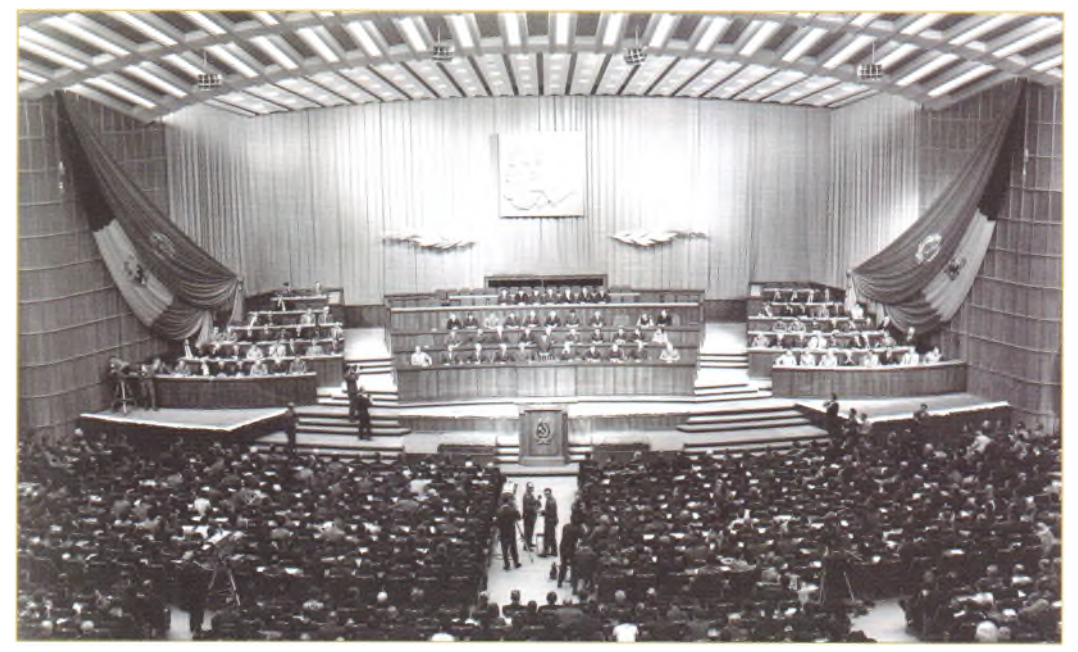
Momentele nodale ale carierei lui Ceauşescu au coincis cu cele ale lui Dej, înaintarea sa pe scara ierarhică făcându-se în paralel cu epurarea partidului, în 1952, după înlăturarea „grupului antipartinic", Ceauşescu a devenit membru al CC, iar după asasinarea lui Pătrăşcanu, în 1954, a fost promovat membru supleant al Biroului Politic, în 1955 a devenit membru plin al Biroului Politic, alături de Alexandru Drăghici.

Impunerea autorităţii sale în partid a urmat traseul clasic specific mişcării comuniste. Ca membru al Biroului Politic, Ceauşescu s-a bucurat de încrederea deplină a lui Dej, fiind desemnat şef al Secretariatului Organizatoric, compartimentul care controla numirile în funcţiile de conducere din partid. Mai mult, odată cu trecerea timpului, lui Ceauşescu i s-a încredinţat şi coordonarea pe linie de partid a Ministerului de Interne, a Securităţii, armatei şi justiţiei. Astfel se face că, la momentul 1965, tinereţea lui Ceauşescu nu echivala cu lipsa experienţei politice, el având deja o bază solidă în partid şi un exerciţiu temeinic al manipulării prin distribuirea demnităţilor publice şi politice.

Schimbarea liderului nu a adus după sine noutăţi esenţiale în politica românească. Atent la experienţa sovietică, Ceauşescu şi-a început mandatul nelimitat prin denunţarea cultului personalităţii lui Dej, şi nu a politicii sale. Întocmai precum Hruşciov, dar cu mai puţin temei decât acesta, Ceauşescu a început să pozeze în democrat. Partidul părea să renunţe la poziţiile antiintelectualiste, Ceauşescu transformându-se subit într-un protector al artelor şi al libertăţii de expresie. Deosebirea fundamentală faţă de Dej a constat în rapiditatea cu care a acţionat Ceauşescu pentru îndeplinirea scopurilor sale, atât în politica internă, cât şi în cea externă.

La puţin timp după alegerea sa, cu ocazia Congresului al IX-lea al PMR, desfăşurat în iulie 1965, Ceauşescu a început atacul frontal împotriva aceluia pe care îl considera o piedică în lupta pentru putere absolută, Al. Drăghici, prin punerea în discuţie a practicilor perioadei Dej. Înainte de toate, pentru a demonstra că venirea sa la putere reprezintă o nouă etapă, partidul a revenit la denumirea consacrată, Partidul Comunist Român. Fără a lansa acuze directe la adresa lui Dej, Ceauşescu s-a pronunţat şi împotriva cumulului de funcţii, reuşind să impună modificarea Statutului PCR prin interzicerea deţinerii mai multor funcţii de conducere.

Pe fondul lansării discuţiei cu privire la abuzurile comise de Securitate, Al. Drăghici a fost înlăturat din funcţia de ministru de interne şi transferat în aparatul CC, unde, împreună cu Vasile Patilineţ, urma să gestioneze activitatea armatei şi a internelor. La fel ca şi Stalin, Ceauşescu a procedat la o izolare treptată a adversarului în cadrul aparatului de partid, preferând să îl controleze prin numirea unui adjunct. Era o etapă din demersul de înlăturare a acestuia, înscrisă în dinamica generală a traiectoriei miniştrilor de interne comunişti. Mai întâi criticaţi, lăsaţi în continuare să activeze în partid sau chiar în funcţie, dar întotdeauna talonaţi de un fidel al noii puteri şi în cele din urmă înlăturaţi.

Congresul IX al PMR

În august 1965, la iniţiativa lui Ceauşescu, care avea probabil în minte exemplul Constituţiei staliniste din 1936, Constituţia României a suferit o serie de modificări. Denumirea statului s-a schimbat din Republica Populară Română în Republica Socialistă România, fapt care certifica parcurgerea unei etape în evoluţia către comunism,

Nicolae Ceauşescu şi Manole Bodnăraş
la o conferinţă de presă

mai exact instaurarea deplină a socialismului. Schimbarea Constituţiei a fost folosită de noul secretar general în demersul său de discreditare a posibililor concurenţi. Pentru a dovedi liberalismul noului lider, Constituţia a introdus principiul „legalităţii socialiste”, punând astfel organele de represiune sub controlul partidului. Au fost limitate competenţele Ministerului de Interne şi ale Securităţii, fiind în schimb sporite cele ale instanţelor de judecată. Nicio persoană nu putea fi reţinută fără a fi acuzată pentru un termen mai lung de 24 de ore. Însă, în lipsa unor organisme de control independente, toate aceste prevederi puteau fi eludate în funcţie de circumstanţe. Ca şi în Uniunea Sovietică interbelică, prevederile democratice ale noii Constituţii nu au lezat cu nimic activitatea organelor de represiune. Era însă întărit considerabil rolul partidului unic, acesta fiind denumit în Constituţie „forţa politică conducătoare a întregii societăţi româneşti”.

Plenara CC al PCR din 21-23 decembrie 1965 a dat semnalul unei noi politici economice. Criticând industrializarea forţată atât de dragă lui Dej, Ceauşescu s-a lansat, în cuvântarea sa, într-o serie de consideraţii cu privire la eficienţa economiei româneşti, cerând scăderea costurilor de producţie şi renunţarea la practica pierderilor planificate - în fapt, o formă de mascare a falimentului. Spre deosebire de predecesorul său, care denunţa imitarea practicilor capitaliste, Ceauşescu şi-a susţinut afirmaţiile cu date comparative din România şi din ţările capitaliste. La doi ani de la primele hotărâri, în octombrie 1967, Plenara CC al PCR a lansat un program de acţiune prin care se viza eficientizarea planificării economice, optimizarea organizării administrativ-teritoriale, sistematizarea localităţilor rurale şi creşterea nivelului de viaţă al populaţiei.

Al. Drăghici

Una dintre legile cu efecte imediate a fost cea privind organizarea administrativă a teritoriului RSR, din februarie 1968, care concretiza o decizie a Congresului al IX-lea şi era menită nu numai să simbolizeze denunţarea explicită a modelului sovietic, dar şi să realizeze o grupare raţională a vechilor regiuni româneşti, în funcţie de legăturile tradiţionale, profilul economic şi similitudinile culturale. Anul 1968 a adus cu sine un nou puseu de liberalism. Asemeni lui Hruşciov, Ceauşescu a folosit „condamnarea abuzurilor trecutului” în drumul său către puterea absolută. Plenara CC al PCR din aprilie 1968 a decis reabilitarea lui Lucreţiu Pătrăşcanu şi înlăturarea lui Al. Drăghici din Comitetul Central.

În mod evident, noul lider impusese o nouă manieră de a guverna şi de a-şi îndeplini scopurile. Eclectic, combinând rudimentele staliniste cu discursul liberalizării hruşcioviste, Ceauşescu se voia nu consecvent, ci eficient. Dacă Dej era adeptul tacticii „pas cu pas”, de natură să nu trezească reacţii violente, Ceauşescu a atacat simultan pe trei fronturi, imediat după alegerea sa. Punând în discuţie moştenirea politică a lui Dej şi pe susţinătorii acesteia, el a dispus lansarea unui amplu program de reforme interne şi a continuat, în ritm accelerat, politica externă autonomistă.

Încă din primele luni de guvernare, Ceauşescu a dat de înţeles liderilor sovietici că va continua linia inaugurată de Dej. Deşi, aşa cum se obişnuia în „comunitatea socialistă”, prima sa vizită externă a făcut-o la Moscova, în septembrie 1965, Ceauşescu a făcut o impresie proastă noilor membri ai triumviratului moscovit, cerând restituirea tezaurului românesc confiscat de guvernul lui Lenin în 1918. Sovieticii au răspuns ameninţând că vor pune din nou problema reparaţiilor de război datorate de România, determinându-l pe Ceauşescu să renunţe, pentru mulţi ani, să readucă în discuţie această chestiune.

În plan militar, aflat sub fascinaţia personalităţii mareşalului Tito, Ceauşescu a decis în 1966 să ceară reformarea Tratatului de la Varşovia, în sensul păstrării unui număr mare de trupe sub comandă naţională.

Primul dintre actele spectaculoase de politică externă a fost stabilirea relațiilor cu Germania Federală în 1967. După doi ani de tatonări, în care a încercat să depășească blocada diplomatică impusă de RDG țărilor socialiste în relația cu Germania Occidentală, ministrul de externe Corneliu Mănescu a făcut o vizită la Bonn. Întâlnirea dintre acesta și cancelarul Willy Brandt, la 31 ianuarie 1967, a dus la stabilirea relațiilor diplomatice dintre Germania Federală și RSR. Era nu numai sfârșitul doctrinei Hallstein, ci și începutul unei perioade de intense fricțiuni politice între RDG a lui Walter Ulbricht și România lui Ceaușescu. Liderul român nu voia doar să facă opinie separată în interiorul „lagărului”, ci, mai ales, să ușureze transferul de tehnologie din Germania Federală spre România, a cărei economie avea disperată nevoie de tehnologii noi pentru a atinge eficiența dorită. Mănescu încheiase și o altă înțelegere cu Brandt: cea privitoare la permisiunea acordată etnicilor germani de a emigra în Germania Federală. Potrivit înțelegerii, emigrarea urma a fi permisă după achitarea unei sume variind între 4.000 și 10.000 de mărci, în funcție de gradul de pregătire profesională a celui în cauză. Situația economică decentă a României, climatul politic relaxat și posibilitatea minorității germane de a-și cultiva tradițiile și limba au făcut ca înțelegerea de la Bonn să nu fie aplicată în masă până la începutul anilor ’80. O politică asemănătoare a adoptat Ceaușescu față de Israel în timpul conflictului arabo-israelian din vara anului 1967. După ce, la 9 iunie 1967, în frunte cu URSS, statele socialiste au decis suspendarea relațiilor diplomatice cu Israelul, Ceaușescu a sesizat o nouă oportunitate. Refuzând să urmeze exemplul sovietic prin menținerea reprezentanței românești la Tel Aviv, Ceaușescu și-a întărit susținerea de care începuse să se bucure în Occident. Strângerea relațiilor dintre Israel și România s-a soldat cu stabilirea unei înțelegeri privind emigrarea evreilor în Israel. Ca și în cazul germanilor, permisiunea se acorda în urma achitării unei compensații ce varia între 2.000 și 50.000 de dolari SUA. Există informații conform cărora, în unele cazuri speciale, „compensațiile” plătite de guvernul israelian au ajuns până la 250.000 de dolari.

Relațiile cu SUA au cunoscut o traiectorie spectaculoasă, fără precedent - cu excepția perioadei Gorbaciov - în istoria „lagărului socialist”. După ce, în martie 1967, vicepreședintele Richard Nixon sosise în București într-o vizită „particulară”, la câteva zile de la refuzul de a rupe relațiile cu Israelul a avut loc o întâlnire între Maurer și președintele Lyndon Johnson. Odată cu numirea unui nou ambasador român la Washington, Corneliu Bogdan, Ceaușescu a cerut SUA acordarea clauzei națiunii celei mai favorizate, pentru a facilita creșterea volumului schimburilor comerciale între cele două țări. În mod ironic, aceasta avea să fie acordată peste opt ani, atunci când liberalismul lui Ceaușescu era numai o amintire, iar stalinismul începuse să câștige din nou teren.

Ca urmare a percepției pozitive pe care o avea România în Occident și mai ales în Statele Unite, ministrul de externe Corneliu Mănescu a fost ales, în septembrie 1967, președinte al Adunării Generale a ONU. A fost un moment fără precedent în istoria relațiilor internaționale postbelice, acela în care o țară comunistă accede la această demnitate cu sprijinul entuziast al SUA, și nu al URSS, țară care a votat propunerea din considerente de imagine, și nu din interes politic.

Pentru a câștiga definitiv încrederea americanilor, România s-a oferit, în octombrie 1967, să medieze în conflictul dintre SUA și Vietnam. Lăudabilă ca intenție și acceptată de americani, inițiativa românească s-a dovedit un eșec. Deciși să folosească orice mijloace pentru a-i învinge pe americani, vietnamezii au folosit oficiile românilor pentru a disimula planurile ofensive ale Vietkongului. Ofensiva Tet din ianuarie-februarie 1968 a dus la abandonarea misiunii românești de intermediere.

1967. Președintele României, Nicolae Ceaușescu, și vicepreședintele SUA Richard Nixon la București

Willy Brandt

Walter Ulbricht

Corneliu Mănescu

Anii 70. Preşedintele României, Nicolae Ceauşescu, este prezent la una din ediţiile Târgului Internaţional de la Bucureşti

Un alt lider alături de care Ceauşescu a ţinut să se afişeze a fost cel al Franţei. Organizată pe parcursul a patru zile, între 14 şi 18 mai 1968, vizita nu a însemnat decât un exerciţiu de imagine. Venit la Bucureşti după o escală la Moscova şi una la Varşovia, Charles de Gaulle a fost auditorul perfect pentru declaraţiile lui Ceauşescu în favoarea desfiinţării blocurilor politico-militare şi a unei Europe unite. Liderul francez credea că dă consistenţă devizei sale favorite, „Europa de la Atlantic la Urali", iar Ceauşescu a folosit ocazia pentru a-şi consolida prestigiul de reformator al relaţiilor internaţionale.

■ Momentul de cotitură

Punctul nodal în politica internă a ceea ce avea să devină mai târziu „regimul Ceauşescu" a fost „Primăvara de la Praga". Din perspectiva istorică românească, faptul că Ceauşescu a condamnat intervenţia sovietică este unul marginal. Ceea ce s-a dovedit important a fost faptul că liderul partidului a conştientizat că poate obţine aceleaşi câştiguri de imagine aplicând o politică externă autonomistă, dar o politică internă conservatoare. Astfel, el a putut evita pericolul pierderii pârghiilor puterii prin liberalizare internă şi a câştigat un larg sprijin internaţional, lucru ce reducea şi mai mult pericolul intervenţiei militare sovietice. De altfel, în aceste condiţii, intervenţia sovietică era inutilă şi contraproductivă. Era inutil să răstorni un regim conservator, cu vederi liberale în politica externă, dar nu îndeajuns de influent încât să pună în pericol sistemul internaţional, aşa cum se formase acesta după încheierea războiului.

Felul în care Ceauşescu s-a comportat pe tot parcursul „Primăverii de la Praga" a dovedit că ceea ce a urmărit liderul român a fost un câştig de imagine. Cu câteva zile înainte de intervenţia trupelor Tratatului de la Varşovia în Cehoslovacia, între 15 şi 17 august, Ceauşescu a vizitat Praga, unde a şi semnat un tratat de prietenie şi colaborare cu Alexander Dubcek. Vizita lui Ceauşescu la Praga, precedată de cea a mareşalului Tito, a fost însoţită de o serie de zvonuri şi supoziţii privind o reeditare a Micii Antante, scenariu de care până şi liderii sovietici s-au temut. Potrivit mărturiilor unor foşti ofiţeri superiori din serviciul de informaţii al armatei, Ceauşescu i-ar fi comunicat lui Dubcek că Cehoslovacia urma să fie invadată.

Pentru a-şi asigura sieşi şi armatei române condiţiile unei replieri, în acelaşi timp cu invazia din Cehoslovacia, în ziua de 21 august, la întâlnirea cu Tito de la Vârşeţ s-a ajuns la o înţelegere privind eventuala retragere a soldaţilor români pe teritoriul Iugoslaviei, în cazul unei invazii sovietice. Asigurat de sprijinul occidental şi de cel al Iugoslaviei vecine, Ceauşescu a mobilizat armata şi a dat dispoziţia creării unor miliţii numite gărzile patriotice, cu rol de trupe auxiliare. La 22 august, din balconul clădirii CC al PCR, Ceauşescu a ţinut un discurs entuziasmant în care a condamnat în termeni extrem de duri intervenţia. Exaltat şi încântat de efectul produs asupra auditoriului, Ceauşescu a calificat-o drept „un moment ruşinos în mişcarea muncitorească internaţională", frază care iniţial nu figura în varianta scrisă a discursului.

Cehoslovacii, printre tancurile sovietice în faţa Radioului din Praga, în prima zi a invaziei din 1968

Momentul de glorie l-a constituit discursul din balconul C.C.-ului, în august 1968, cu ocazia invadării Cehoslovaciei de către statele membre ale Tratatului de la Varşovia, cu excepţia României

Alexander Dubcek

Potrivit fostului prim-ministru I. Gh. Maurer, îmbătat de mulţime, Ceauşescu a fost mult mai dur decât se prevăzuse, afirmaţie susţinută şi de faptul că varianta scrisă a discursului a apărut cu o serie de modificări. Condamnarea invaziei a fost însoţită de punerea la punct a unor planuri privind salvarea liderului şi a conducerii PCR în cazul unui atac militar extern, în afara îngheţării momentane a relaţiilor cu Bucureştiul, conştienţi de pericolul la care ar fi expus întregul „lagăr", sovieticii s-au mulţumit să simuleze invazia, zile de-a rândul ambalând motoarele tancurilor la graniţa cu România.

Ceauşescu era acum liderul absolut, salvatorul ţării, cel care, după mulţi ani de umilinţe şi anonimat, readusese mândria naţională în sufletul românilor. PCR a beneficiat şi el de acest climat. Condamnarea intervenţiei sovietice a fost urmată de un val de înscrieri în partid ale intelectualilor, categoria în rândurile căreia partidul înregistrase cele mai modeste succese. Inclusiv cel ce avea să devină mai târziu disidentul Paul Goma s-a înscris în partid în acele zile ale lui august.

În anii care au urmat, eforturile lui Ceauşescu au fost îndreptate către preluarea controlului deplin asupra partidului prin înlăturarea „vechii gărzi", dezvoltarea pe mai departe a unei economii autarhice şi punerea la punct a unei ideologii de natură să evite crizele doctrinare prin care părea că este sortit să treacă socialismul de tip sovietic.

Perioada coabitării lui Ceauşescu cu cei care îi oferiseră puterea în 1965 a fost extrem de scurtă. Încrezători că îl vor putea manipula uşor pe Ceauşescu fără a purta povara responsabilităţii publice, într-un timp record, „baronii lui Dej" au fost înlăturaţi unul câte unul. Primul a fost Chivu Stoica. Modest în capacităţi, dar avid de demnităţi publice, încă din 1967 acesta a fost înlocuit de Ceauşescu din postul de preşedinte al Consiliului de Stat. Mai târziu avea să se sinucidă, în circumstanţele unui scandal cu implicaţii sexuale. În acelaşi an, vicepremierul şi fostul concurent la funcţia de secretar general, Gheorghe Apostol, a fost înlocuit de Ilie Verdeţ, a cărui carieră avea să cunoască un traseu sinuos sub Ceauşescu. Alexandru Drăghici, ministrul de interne preferat al lui Dej, a fost exclus din partid în timpul Plenarei CC din aprilie 1968, în contextul discuţiilor legate de reabilitarea lui Lucreţiu Pătrăşcanu şi a lui Ştefan Foriş. După intervenţia sovietică în Cehoslovacia, Ceauşescu a accelerat procesul de epurare a „vechii gărzi". În decembrie, în urma unei alte plenare a CC, Alexandru Bârlădeanu, Petre Borilă şi Alexandru Moghioroş au fost obligaţi să se pensioneze înainte de vreme.

„Bătrânii" au făcut loc mai tinerilor Ilie Verdeţ, Vasile Patilineţ, Manea Mănescu, Cornel Burtică, Ion Iliescu şi Paul Niculescu-Mizil. Cei din urmă vor constitui echipa de sprijin a lui Ceauşescu în anii ce vor veni, fără a se transforma însă, la rândul lor, în „baroni". Spre deosebire de Dej, care a preferat să menţină la vârf o echipă constantă, Ceauşescu a preluat de la Stalin practica „rotaţiei cadrelor", pentru a-i împiedica pe noii potentaţi să-şi facă o bază proprie de putere.

Cei care au mai supravieţuit o vreme în preajma sa au fost Maurer şi Bodnăraş. Primul, pentru că avusese un rol hotărâtor în venirea sa la putere, iar al doilea, după câte se pare, pentru că manifesta o înţelegere maximă pentru ambiţiile politice ale soţiei lui Ceauşescu, Elena.

Congresul al X-lea avea să aducă noi schimbări în structura partidului. Comitetul Politic Executiv, noua denumire a Biroului Politic, a fost împrospătat prin cooptarea echipei lui Ceauşescu. Locul vechilor comunişti a fost luat de Manea Mănescu, Paul Niculescu-Mizil, Vasile Patilineţ, Virgil Trofin şi Ilie Verdeţ. Perfect talonaţi de „tinerii lupi", Maurer şi

„Tradiţionala prietenie" româno-sovietică s-a răcit în 1968, când Ceauşescu l-a înfruntat pe Brejnev

Cu Golda Meir. România nu a urmat exemplul celorlalte state socialiste şi nu a rupt relaţiile diplomatice cu Israelul după 1967

Bodnăraş erau lipsiţi de influenţă reală, având un rol decorativ. Partidul ajunsese „pe mâini bune", gata să răspundă oricăror comenzi date de lider.

Mefient în ceea ce priveşte orice mişcare de liberalizare internă care viza ieşirea societăţii de sub controlul partidului şi reîntoarcerea la democraţia „burgheză", Ceauşescu a susţinut „Primăvara de la Praga" doar pentru că aceasta irita Moscova. Niciuna din reformele intrasistemice întreprinse de Ceauşescu nu a vizat limitarea puterilor partidului, ci doar legitimizarea acestora printr-un contract minimal cu societatea.

Condamnarea invaziei sovietice i-a adus dividende internaţionale nesperate. În august 1969, Richard Nixon a vizitat România, transformându-l pe Ceauşescu într-un politician cu vocaţie universală. La mai puţin de un an de la vizita sa la Bucureşti, cuplul Ceauşescu sosea la Washington pentru a întoarce vizita.

Calculul s-a dovedit ireproşabil. România a putut obţine o serie de concesii economice din partea Occidentului, în condiţiile în care periculoasa liberalizare a fost oprită. În 1971, România a devenit parte a GATT, iar în 1971 şi 1972 a fost primită în FMI şi BIRD. Asemenea lui Lenin, convins că poate construi socialismul cu bani şi tehnologie occidentală, Ceauşescu a căpătat acces la resurse financiare nesperate şi la cele mai noi tehnologii.

Lipsa unui program ideologic concret l-a făcut pe Ceauşescu să îşi îndrepte, după 1968, atenţia către China. Conducând partidul cu o mână de fier, Mao Zedong părea că găsise reţeta ideală prin îmbinarea stalinismului cu etnicismul. Faraonicul cult al personalităţii de care se înconjurase „preşedintele Mao" şi rezultatele spectaculoase ale „revoluţiei culturale" recomandau comunismul chinez ca un model de urmat. Coreea de Nord avea şi ea un echivalent local. „Ideile ciuce" ale preşedintelui Kim Ir Sen şi grandioasele adunări populare făceau perspectiva asiatică şi mai atrăgătoare pentru Ceauşescu.

În iunie 1971, Ceauşescu a întreprins un turneu asiatic, care a inclus China, Coreea de Nord şi Vietnamul de Nord. Impresionat de transformările din primele două ţări, Ceauşescu s-a lăsat cucerit de megalomania coreeană şi de experimentele sociale chinezeşti. Structurate în jurul liderilor supremi, disciplinate şi dotate cu o colecţie de citate, regimurile asiatice erau răspunsul la problemele socialismului şi remediul revizionismului în care părea să eşueze orice încercare de reformă.

La întoarcerea în ţară, în şedinţa Comitetului Politic Executiv din 6 iulie 1971, Ceauşescu a propus un ansamblu de măsuri prin care se viza revenirea partidului în poziţia de „măsură a tuturor lucrurilor". Era un program în 17 puncte prin care se dorea permanentizarea unui peisaj cultural uniform, de strictă partinitate, de natură să nu permită derapaje ideologice periculoase pentru regim.

În istoriografia românească acest program este denumit „minirevoluţia culturală", expresie în care particula „mini" se referă nu la suprafaţa ţării, ci mai degrabă la amploarea şi la impactul avut de noua politică. Ca şi în cazul „campaniei anticosmopolite" din URSS, oficializată în 1948, atacul a început la adresa noii literaturi. Spre deosebire de cazul sovietic, fără a mai vorbi despre tragedia chineză, impactul imediat al noii politici ideologice a fost redus. Efectele sale s-au arătat însă în timp şi au fost devastatoare. Mai mult pentru că au adus triumful mediocrităţii în cultură şi ştiinţă şi mai puţin pentru că au creat o psihologie politică de tip nou.

În discursul de lansare a programului cultural-ideologic, Ceauşescu a vorbit despre „lupta împotriva cosmopolitismului" şi „înlăturarea rămăşiţelor mic-burgheze din mentalităţi", propunându-le românilor un comunism rigid, dar naţionalist. În această arie se situează specificul ideologiei ceauşiste.

Prin măsuri formale, el a reinstaurat în cultură ortodoxia ideologică, fără a interzice însă orice demers critic. Critica selectivă a fost în continuare permisă, iar antiteza dintre comunistul retrograd, violent, corespunzând perioadei Dej, şi acela dinamic, modern al perioadei Ceauşescu a oferit o gamă largă de posibilităţi de exprimare, care puneau sub semnul întrebării natura regimului politic, şi nu calităţile liderului de moment. Paradoxal, în opinia

1969. Preşedintele SUA Richard Nixon şi preşedintele României Nicolae Ceauşescu la Washington

specialiştilor, literatura română a atins cel mai mare grad de complexitate după declanşarea „minirevoluţiei culturale". Spre deosebire de scriitorii interzişi din Uniunea Sovietică, care au transformat pieţele oraşelor în tribune ale literaturii critice, făcându-se cunoscuţi prin samizdat, scriitorii români talentaţi s-au „refugiat" într-o literatură politică de calitate, fără echivalent în fenomenul cultural sovietic. Romanele lui Ion Lăncrănjan, Augustin Buzura, Petru Popescu, Constantin Ţoiu ş.a., scrise în majoritatea lor după 1971, lasă să pătrundă în textul lor atmosfera ideologică din România acelor ani, dar nu prin scăderea calităţii literaturii, ci prin referinţele aluzive. De altfel, Zaharia Stancu, Eugen Jebeleanu, Marin Sorescu ş.a. au luat poziţie publică împotriva „tezelor" ceauşiste, deplângând încercarea puterii de a reduce cultura la mijloacele de exprimare ale realismului socialist. La presiunile partidului, dar şi câştigaţi de privilegiile oferite, o parte a scriitorilor, cum au fost Eugen Barbu şi Adrian Păunescu, aveau să-şi reconsidere poziţiile publice, aşezându-se în fruntea noului curent cultural, rezultat al sintezei dintre Stalinism şi naţionalismul etnicist: protocronismul. Identic cu „teoria priorităţii ruse în ştiinţă", lansată de Jdanov, protocronismul românesc exacerba importanţa factorului românesc şi a României în cultura, ştiinţa şi istoria universală.

Una dintre ştiinţele care a avut cel mai mult de suferit a fost istoria. Dacă în anii '50 ea nu părea decât o nesfârşită luptă de clasă, istoria României a devenit la începutul anilor '70 o neîntreruptă luptă a tuturor provinciilor româneşti pentru unire, independenţă politică şi prestigiu internaţional. Treptat, sub egida generalului Ilie Ceauşescu şi a unui cuplu de propagandişti de la Institutul de Istorie a PCR, Mircea Muşat şi Ion Ardeleanu, istoria românilor, de la daci la contemporaneitate, a căpătat o coerenţă desăvârşită, care făcea din perioada Ceauşescu punctul său culminant.

Pentru a transforma partidul într-un instrument docil, incapabil de a se împotrivi ordinelor, Ceauşescu a readus în activitate un alt principiu stalinist: „rotaţia cadrelor". Conferinţa Naţională a PCR din iulie 1972 a decis legiferarea instabilităţii cadrelor de conducere. Nimeni, în afara intimilor lui Ceauşescu şi ai familiei sale, nu mai putea ocupa o funcţie de conducere timp de mai mulţi ani consecutiv. Lideri ai partidului impuşi în timpul tranziţiei liberale de la perioada Dej la cea a lui Ceauşescu, ca Vasile Patilineţ, Virgil Trofin şi Dumitru Popa, au fost marginalizaţi sau înlăturaţi şi înlocuiţi cu oameni de casă ai lui Ceauşescu, precum Cornel Burtică şi Emil Bobu. În această perioadă s-a format noua viziune a lui Ceauşescu privind recrutarea cadrelor de conducere. Rapid, masa de selecţie s-a redus drastic, limitându-se la cercul familiei sale - este drept, destul de numeroasă. Paralel, pe fondul accentuării psihozei, rolul politic al Elenei Ceauşescu a crescut din ce în ce mai mult, ea ajungând în scurt timp să devină al doilea personaj în ierarhia de partid şi de stat.

Legislaţia regimului a cunoscut o înăsprire considerabilă. Pentru a preveni răspândirea în străinătate a literaturii neoficiale, aşa cum se întâmpla în Uniunea Sovietică, în decembrie 1971 a apărut Legea secretului de stat, care interzicea publicarea în străinătate a oricărui material ce aducea prejudicii statului. Interdicţia de publicare a textelor critice în străinătate era numai una dintre prevederile legii. În ansamblul său, aceasta urmărea să limiteze accesul la orice fel de informaţii, extinzând noţiunea de secret de stat la cele mai banale aspecte economice, fără a mai vorbi despre armată, justiţie şi politică.

La 28 martie 1974, Ceauşescu a devenit preşedintele României. Prin instituirea funcţiei de preşedinte comunist se dorea găsirea unui echivalent al regelui, de natură să simbolizeze vocaţia naţională a unui lider care transgresa astfel limitele impuse de partid şi de banalele structuri guvernamentale existente. Imaginea oficială care l-a consacrat în ipostaza de preşedinte a fost aceea în care, alături de noile însemne naţionale, asemeni regilor, Ceauşescu ţinea în mână un sceptru „prezidenţial".

Zaharia Stancu

Eugen Jebeleanu

Marin Sorescu

Nicolae Ceauşescu la Conferinţa Naţională a Scriitorilor, Bucureşti, 24 mai 1972

7 Regimul comunist de la stagnare la dezintegrare (1974-1989)

Desăvârşirea dictaturii personale ceauşiste, prin înfiinţarea funcţiei de preşedinte al RSR şi introducerea practicii „rotaţiei cadrelor”, a făcut ca, între 1974 şi 1989, în interiorul PCR să nu mai existe lupte pentru putere care să vizeze funcţia de secretar general.

Nicolae Ceauşescu, 1974

Stema Republicii Socialiste România 1972–1989

Lupta s-a desfăşurat însă la orizontală, miza fiind creşterea capacităţii de influenţare a dictatorului, şi nicidecum înlocuirea sa. Spre deosebire de celelalte partide comuniste, în PCR, pe tot parcursul perioadei analizate, nu a apărut niciun grup de acţiune, nicio platformă politică de natură să ofere o opţiune alternativă la puterea lui Ceauşescu. După ieşirea completă din scenă a „baronilor lui Dej”, Maurer prin demisie în 1974 şi Bodnăraş prin deces în 1976, Ceauşescu a avut nu numai ascendentul poziţiei sale, dar şi pe acela al vârstei şi experienţei.

Înlocuind epurările clasice cu „rotaţia cadrelor” pe orizontală, Ceauşescu a avut de două ori de câştigat. În primul rând prin faptul că nu a permis structurarea unei opoziţii, devenind unica sursă de putere şi prestigiu în partid, iar în al doilea rând a oferit totuşi nomenclaturii o stabilitate a privilegiilor, ceea ce a atras susţinerea acesteia pentru politica sa. Accesul la un stil de viaţă luxos pentru standardele româneşti, profilul intelectual modest şi ameninţarea represiunii explică lipsa unei platforme politice alternative în timpul dictaturii lui Ceauşescu. Chiar dacă teroarea de stat nu a mai fost aplicată pe scară largă şi nici nu a fost de o violenţă extremă, spre deosebire de perioada Dej, regimul Ceauşescu a ţinut să arate tot timpul că apelul la forţă era o chestiune de oportunitate, şi nu de posibilităţi. Atent totuşi la reacţiile occidentale, Ceauşescu nu a mers cu raţiunile de imagine publică atât de departe încât să opereze schimbări în politica sa internă. Dimpotrivă, pe măsură ce izolarea internaţională a României s-a adâncit, represiunea a jucat un rol din ce în ce mai important.

Soţii Ceauşescu

Consecvent modelului economic stalinist, Ceauşescu a continuat politica de industrializare forţată, cu scopul de a face din România o putere economică autosuficientă. Eforturi majore au fost îndreptate către extinderea industriei petroliere, o ramură cu tradiţie în România. Ca şi în programul politic, Ceauşescu a dovedit în cel economic o inconsecvenţă cronică. Creşterea capacităţilor de rafinare, cu scopul de a obţine mai multă valută liber convertibilă din activităţile de export, a adus ţara într-o stare de dependenţă faţă de furnizorii externi. Unul dintre aceştia a fost Iranul şahului Mohammad Reza Pahlavi Aryamehr, cu care Ceauşescu a întreţinut relaţii mai mult decât cordiale. Criza mondială din 1978 şi revoluţia islamică iraniană au torpilat planurile lui Ceauşescu, acesta văzându-se nevoit să apeleze la bunăvoinţa sovieticilor. Criza energetică a determinat regimul să pună în practică proiecte nucleare. La Cernavodă, în apropierea Constanţei, a început construirea unei centrale atomice cu asistenţă tehnică furnizată de firme canadiene. După un scandal de spionaj economic, Securitatea încercând să obţină ilegal patentele pentru reactoarele de tip „Candu”, colaborarea a fost oprită. Cu toate acestea, Ceauşescu a intuit şi în această industrie posibilitatea măririi exporturilor. În consecinţă, România a construit, la mijlocul anilor ’80, două combinate pentru producţia „apei grele”.

Obsedat de dorinţa de a face din România o putere regională, în continuă căutare de surse de venituri externe şi credite avantajoase, Ceauşescu a orientat economia naţională către producţia de export, neglijând, în totalitate, piaţa şi

necesităţile interne. Rezultatul imediat a fost instalarea unui deficit de produse industriale şi de consum pe piaţa internă. Conjunctura economică mondială a fost şi ea potrivnică planurilor româneşti. Dezvoltarea extensivă a industriei româneşti, făcută în general cu o tehnologie depăşită, a coincis cu o schimbare majoră de accente în sistemul economic mondial. După asimilarea revoluţiei cibernetice, economiile occidentale au început să absoarbă din ce în ce mai greu produsele industriale româneşti, în majoritatea lor depăşite tehnologic. Consecinţa a fost creşterea ponderii materiilor prime şi a produselor alimentare în exporturile româneşti şi aplicarea pe scară largă a tacticii de dumping. Pentru a asigura necesarul planificat de valută, în majoritatea lor, companiile româneşti exportau sub preţurile de producţie. După ce îşi făcuseră o profesiune de credinţă şi un renume internaţional din obstrucţionarea politicilor integraţioniste ale CAER, românii se vedeau acum nevoiţi să-şi îndrepte din nou atenţia către pieţele mai puţin selective din Europa Răsăriteană şi să apeleze la credite extrem de scumpe. Dacă până la mijlocul anilor '70 proporţia ţărilor socialiste în comerţul exterior al României atingea doar 33,8%, la începutul anilor '80 aceasta a crescut la 60%. România căzuse în capcana întinsă chiar de ea, ajungând rapid într-o stare de dependenţă cvasitotală faţă de URSS, ţară care furniza majoritatea materiilor prime deficitare. Era rândul sovieticilor să ceară ca relaţiile comerciale să se desfăşoare, în marea lor majoritate, în valută liber convertibilă.

Datoria externă a României a cunoscut o evoluţie explozivă. Dacă în 1977 aceasta era de 3,6 miliarde de dolari, în 1981 a atins suma de 9,5 sau, după alte date, de 10,2 miliarde. Confruntată cu incapacitatea de plată, România a cerut reeşalonarea datoriei, iar la recomandarea FMI a decis scăderea importurilor şi creşterea exporturilor. Devastatorul cutremur de pământ din 1977, inundaţiile catastrofale din 1980 şi 1981 au îngreunat şi mai mult situaţia economică prin pierderile cauzate.

■ „Revoluţiile" ceauşiste

Catastrofele naturale, conjunctura internaţională şi starea precară a economiei nu l-au putut împiedica pe Ceauşescu să-şi pună în practică planurile. Într-o perioadă de criză, acesta a decis începerea unor proiecte grandioase: sistematizarea cursului Dâmboviţei (râul care traversează Bucureştiul), construirea unui nou centru civic al capitalei şi continuarea construcţiilor la canalul Dunăre-Marea Neagră. Toate cele trei proiecte au fost realizate total sau parţial până în 1989. Canalul Dunăre-Marea Neagră, investiţie cu greu justificabilă economic, a fost inaugurat în 1985, iar construirea noului centru al Bucureştiului, dominat acum de imensa clădire numită Casa Republicii, ajunsese într-un stadiu avansat în momentul înlăturării dictatorului, în decembrie 1989. Resistematizarea Bucureştiului a dus la distrugerea centrului istoric al oraşului. Monumente arhitectonice de valoare, biserici, foste clădiri administrative şi case particulare au fost demolate. Biserica Ortodoxă Română a rămas pasivă în faţa distrugerilor, patriarhul Teoctist folosind toate prilejurile pentru a-şi exprima susţinerea pentru politica regimului. Revoluţia industrială a fost urmată de una similară în agricultură. În primăvara anului 1988, Ceauşescu a anunţat reluarea sistematizării rurale, în fapt un eufemism care încerca să disimuleze planurile unei noi „revoluţii agrare". Conştient de stagnarea productivităţii în agricultură, sursa principală de valută a României, Ceauşescu a repus în discuţie un proiect vehiculat şi în URSS în timpul lui Hruşciov, încercând să organizeze agricultura după proceduri specifice industriei: construirea de „oraşe agrar-industriale", menite să înlocuiască cele 13.000 de sate, ce urmau a fi demolate în întregime. Locul caselor ţărăneşti din satele demolate a fost luat de blocuri de locuinţe insalubre, în majoritatea lor neracordate la sistemul de canalizare şi de furnizare a apei potabile şi menajere.

Nicolae şi Elena Ceauşescu la inaugurarea canalului Dunăre–Marea Neagră

Campania de sistematizare a atras proteste colective internaţionale, dar şi ale unor personalităţi culturale româneşti. Comunităţi rurale din Franţa, Belgia, Elveţia şi Marea Britanie

Mitingul P.C.R. la Bucureşti

au iniţiat acţiuni de salvare a satelor din România. Consiliul Europei, prin Congresul Puterilor Locale şi Regionale, în sesiunea din martie 1989, a condamnat în termeni duri distrugerea satelor, cerând autorităţilor să înceteze campania. Prinţul de Wales a luat şi el poziţie publică la puţin timp după aceea, condamnând politica regimului într-un discurs transmis de BBC. Implicarea sa nu s-a oprit la condamnarea publică: moştenitorul tronului britanic a susţinut o serie de fundaţii occidentale ce şi-au făcut o datorie de conştiinţă din a denunţa politica lui Ceauşescu. Organizaţia Mihai Eminescu Trust, înfiinţată în 1987, s-a dovedit extrem de activă în demersurile sale de a coaliza opinia publică internaţională împotriva politicilor comunitare din România. În 1989 a fost începută, cu participarea autorităţilor şi a unor organizaţii civice din Franţa, Elveţia, Olanda şi Belgia, „Operaţiunea Satele Româneşti” *(Opération Villages Roumains)*. Rezultatele obţinute au fost impresionante, fapt ce dovedea criza internaţională de imagine a regimului. Până la sfârşitul anului 1989, numai în Elveţia, 206 comunităţi rurale s-au implicat în acţiunile de protest, „adoptând” un număr egal de sate ameninţate din România. În Belgia, până în mai 1989, nu mai puţin de 231 de comune au participat la acest program, iar în Franţa 95. Cu toate protestele, înainte de suspendarea programului de sistematizare rurală în decembrie 1989, aproximativ 500 de localităţi au fost desfiinţate prin demolare.

Politica economică a regimului a adus societatea românească în pragul catastrofei umanitare, efectele acesteia făcându-se şi astăzi simţite din plin. Goana regimului după valută liber convertibilă şi proiectele faraonice de transformare totală a României au pus nivelul de viaţă al populaţiei pe ultimul plan. Decis să respingă orice formă de interferenţă în ceea ce numea „treburile interne”, Ceauşescu a perceput recomandările cercurilor financiare occidentale de a-şi tempera politica investiţională drept un afront personal. Cu o economie aflată în criză, în care ritmul de creştere era dat de producţia pe stoc, în decembrie 1982 Ceauşescu a anunţat intenţia României de a returna creditele contractate înainte de termen, până în 1990. Era începutul unei austerităţi fără precedent în istoria teritoriilor româneşti. Tactica lui Ceauşescu a fost aceea de a menaja, în măsura posibilităţilor, capitala, punând în aplicare programul de raţionalizare a consumului alimentar în oraşele din provincie. În 1982, în unele oraşe au fost raţionalizate pâinea, făina, zahărul, uleiul, laptele şi ouăle, în 1983 raţionalizarea s-a extins în toată ţara, capitala fiind însă exceptată. Abia în 1985 febra raţionalizărilor a atins şi Bucureştiul, ceea ce nu înseamnă că până atunci acesta fusese un oraş prosper. În cea mai mare parte a timpului magazinele erau goale, iar atunci când se iveau produse vandabile (în general tot ceea ce nu putea fi exportat) se formau şiruri interminabile. „Coada” a ajuns o formă de existenţă socială pentru români. Era suficientă prezenţa unui grup

Nicolae Ceauşescu în una din numeroasele sale vizite la şantierele din ţară, însoţit de soţie, oficialităţi, şi ziarişti. 1980

de oameni în fața magazinelor pentru a începe formarea unui șir imens. De cele mai multe ori, acesta se forma în așteptarea unei ipotetice mașini de marfă. Întreaga dramă este redată, într-o formă atenuată și ușor hazlie, de un dialog ce se putea auzi frecvent în orașele României: „La ce stați?”, întreabă ultimul venit în șirul de oameni; „Nu știu, la ce vine”, i se răspundea de cele mai multe ori. Este ușor să-ți dai seama de ce, în asemenea condiții, procurarea hranei zilnice semăna cu o veritabilă vânătoare. Din anul 1985, raționalizării i-a fost anexat un fundament „științific”. Unul din servitorii regimului, medicul Iulian Mincu, cel care după 1989 a ocupat o vreme funcția de ministru al sănătății, a conceput un program de „alimentare rațională”. Potrivit acestuia, consumul optim de alimente anual era de 54,88 de kilograme de carne, 114 ouă, 20 de kilograme de fructe, 45 de kilograme de cartofi, 114,5 kilograme de făină, 14,8 kilograme de zahăr, 9,6 litri de ulei și 1,1 kilograme de margarină. Mai mult decât prescrierea unor cantități determinate de alimente și decât lipsa de varietate impresionează exactitatea cifrelor cu care a operat autorul acestei „descoperiri”.

Presiunile pentru creșterea exporturilor de produse industriale, într-o țară a cărei industrie se distingea printr-un enorm consum de energie și resurse, au impus raționalizarea consumului de energie electrică și termică, de gaze naturale și hidrocarburi. Toate necesitățile personale urmau să fie subordonate celor ale statului. Consumul de benzină a fost redus la 30 de litri pe lună, iar pentru autoturismele personale au fost introduse restricții de circulație în zilele de duminică. Era de ajuns ca zăpada să blocheze câteva drumuri pentru ca să fie temporar interzisă circulația.

Din ce în ce mai frustrat de faptul că românii nu sunt un popor „mare”, din punct de vedere numeric, partidul aproape că a introdus obligativitatea ginecologic, pentru depistarea și înregistrarea sarcinilor, în vederea împiedicării avorturilor ilegale. Angajați ai Securității supravegheau în permanență spitalele și maternitățile, pentru a preveni avorturile nesancționate de procuror și de comisia medicală, așa cum prevedeau legile. Pragul minim de vârstă pentru permiterea avortului, în caz de necesitate medicală, a fost ridicat în 1986 de la 40 la 45 de ani. Încurajarea căsătoriilor s-a făcut prin constrângere economică. Pentru cei necăsătoriți a fost introdus „impozitul pe celibat”. Pentru cuplurile căsătorite de peste 25 de ani, dar fără copii, a fost introdus un alt impozit. Rezultatul a fost creșterea natalității, în perioada următoare, la o rată medie de 18 la mia de locuitori. Efectele secundare au fost devastatoare. A apărut o întreagă generație de copii nedoriți, suferinzi de o serie de afecțiuni fizice și mentale, ce au populat rețeaua instituțiilor sociale din România. După 1989, țara avea să devină cunoscută lumii prin starea deplorabilă în care se găseau copiii instituționalizați. Deși se cerea creșterea galopantă a natalității, finanțarea sistemelor de asistență socială și de sănătate era mai mult decât mizeră, începând cu sfârșitul anilor ’70, spitalele românești nu au mai putut face achiziții majore de echipamente medicale. La începutul anilor ’80, aprovizionarea

Nicolae Ceaușescu face o vizită de lucru pe șantierul Hidrocentralei „Râul Mare", din jud. Hunedoara, in imagine mai apar Constantin Dăscălescu, Iosif Banc, Elena Ceaușescu, Emil Bobu, Ștefan Bârlea, 1982

procreării. Scopul declarat al regimului era acela ca, la sfârșitul anilor ’90, România să numere 30 de milioane de locuitori. După ce, în 1966, îngrijorat de rata „nesatisfăcătoare” a natalității, Ceaușescu dispusese interzicerea avortului la cerere, în 1981, atunci când aceasta ajunsese la 6 la mia de locuitori, a fost inițiat un program fără precedent în istoria statelor socialiste. În fabrici și instituții a fost introdusă obligativitatea controlului

catastrofală cu medicamente și materiale medicale nu a mai permis acordarea asistenței de profil în spitalele românești, unde o banală operație de apendice putea avea un sfârșit tragic. Starea sistemului medical din zonele urbane a coborât sub standardele africane, în unele zone lipsind cu desăvârșire. Raționalizarea alimentelor, a consumului de energie electrică și termică nu a ocolit spitalele și maternitățile. În timpul întreruperilor inopinate în furnizarea

energiei electrice şi-au pierdut viaţa sute de copii, femei şi bărbaţi a căror supravieţuire depindea de asistenţa echipamentelor electrice.

Învăţământul a fost subordonat producţiei. O parte din şcolile profesionale şi din liceele cu specializare în diverse meserii au fost trecute în subordinea ministerelor de profil. Ca şi soldaţilor Ministerului Apărării, elevilor şi studenţilor le-au fost impuse „sarcini de producţie", fiind obligaţi să alterneze procesul de învăţământ cu munca fizică. Pentru a reduce numărul profesorilor şi al orelor, efectivul unei clase a fost mărit considerabil, ajungând la cca 40—45 de elevi. Pentru a se consuma cât mai puţină energie electrică şi termică, a fost introdus procesul de învăţământ în trei schimburi.

Cu toate măsurile restrictive şi condiţionarea primirii salariilor întregi de îndeplinirea normelor de producţie, disciplina muncii rămânea o dorinţă neîndeplinită a guvernanţilor. Consumul de alcool în timpul programului de lucru, absenteismul şi furtul a tot ceea ce putea fi transportat făceau ravagii. Nici măcar omniprezenţa Securităţii şi a Miliţiei în uzine şi instituţii nu putea pune stavilă degringoladei.

Corupţia, propagată ca formă de autoapărare a corpului social şi de atenuare a situaţiilor extraordinare create de stat, a căpătat forme endemice. Administraţia, sistemul de sănătate, serviciile, aparatul coercitiv şi în mai mică măsură învăţământul au fost grav afectate, dând naştere unor practici care, odată cu trecerea timpului, au fost asimilate organic.

Reacţii şi efecte

Acutizarea crizei economico-sociale a dus, în scurt timp, la apariţia protestelor colective şi individuale. Primul semnal serios l-a constituit revolta minerilor din Valea Jiului, din august 1977. Categorie profesională extrem de solidară, datorită îndeosebi condiţiilor foarte grele de muncă, minerii au fost primii care au reacţionat la noua politică economică a regimului. Detonatorul exploziei a fost noua lege a pensiilor, care desfiinţa pensiile de invaliditate şi mărea vârsta de pensionare de la 50 la 55 de ani. Nu erau însă singurele nemulţumiri ale minerilor. Deşi puterea căutase să-i menajeze prin compensarea condiţiilor de muncă cu salarii mult mai mari decât media, minerii fuseseră şi ei afectaţi de criză. Ei acuzau lipsa unei asistenţe medicale adecvate şi şomajul pe scară largă din rândul soţiilor şi fiicelor de mineri. La începutul lunii august, minerii din Lupeni, localitate cu tradiţie în mişcarea sindicală românească, au declanşat o grevă spontană, cerând venirea în Valea Jiului a lui Nicolae Ceauşescu. Pe lângă revenirea la vechile prevederi ale legii, ei mai cereau reducerea zilei de lucru la 6 ore şi reflectarea obiectivă în presă a evenimentelor. Pentru că situaţia risca să scape de sub control (minerii l-au sechestrat pe premierul Ilie Verdeţ), la faţa locului a sosit şi Ceauşescu. Într-un discurs stângaci, în care a ţinut totuşi să condamne greva, acesta a promis satisfacerea revendicărilor. La o zi după plecarea sa, zona a fost înconjurată de armată şi Securitate. Represiunea a fost şi în acest caz, spre deosebire de perioada precedentă, una selectivă; se urmărea nu atât anihilarea iniţiatorilor mişcării, cât mai ales intimidarea lor şi a participanţilor. Spre exemplu, Constantin Dobre, liderul minerilor, a fost trimis să „studieze" la Academia „Ştefan Gheorghiu".

PROLETARI DIN TOATE ŢĂRILE, UNIŢI-VĂ!

Scînteia

ORGAN AL COMITETULUI CENTRAL AL PARTIDULUI COMUNIST ROMÂN

Anul XLVI Nr. 10873 | Joi 4 august 1977 | 6 PAGINI — 30 BANI

TOVARĂŞUL NICOLAE CEAUŞESCU A FĂCUT O VIZITĂ DE LUCRU ÎN VALEA JIULUI

Ziarul *Scânteia*, 4 august 1977

Condiţionarea strictă a salariului primit de muncitori de îndeplinirea planurilor de producţie, în condiţiile penuriei de materii prime şi ale tehnologiilor neperformante, a produs o serie de nemulţumiri. În 1983, minerii din regiunea Maramureş au protestat împotriva noilor grile de salarizare. Pe parcursul anilor 1986-1987 au avut loc proteste colective ale muncitorilor din Cluj şi Iaşi. În februarie 1987, studenţii Universităţii din Iaşi au protestat împotriva condiţiilor de studiu şi de cazare în cămine.

Cea mai serioasă provocare la adresa regimului a constituit-o greva muncitorilor din Braşov - unul din centrele industriale majore ale României - din noiembrie 1987. Spre deosebire de cazurile precedente, protestele muncitorilor braşoveni nu s-au oprit numai la a cere îmbunătăţirea condiţiilor de viaţă. Mobilizaţi chiar de regim, cu prilejul alegerilor generale, aceştia au trecut la acte de nesupunere, ocupând sediul local al partidului şi devastându-l.
În cele din urmă, ordinea a fost

Ilie Verdeţ

restaurată, iar represiunea a căpătat forme ce aminteau de perioada anilor '50.

Politica externă a regimului nu a suferit modificări radicale decât în etapa sa finală. Transformând „independenţa şi neamestecul în treburile interne" într-un adevărat fetiş, România a fost aproape exclusă din Tratatul de la Varşovia şi din CAER. Părăsită de aliaţii săi tradiţionali şi izolată de Occident, ea a devenit „marginalul" comunităţii internaţionale, poziţie în care era concurată doar de Albania.

Schimbarea percepţiei internaţionale asupra regimului de la Bucureşti şi scăderea rolului acestuia în politica mondială au fost procese care s-au petrecut treptat. Comunitatea internaţională a adoptat cu întârziere o poziţie unanimă faţă de regimul ceauşist. Unul dintre semnele certe ale declinului politicii lui Ceauşescu a fost transformarea problemei drepturilor omului într-o categorie politică. Acordul final semnat la Conferinţa pentru Securitate şi Cooperare în Europa de la Helsinki, în 1975, a reconfirmat *statu-quo*-ul politic şi teritorial postbelic, dar a impus obligativitatea respectării drepturilor omului de către toate ţările semnatare. Schimbarea de decor politic, care reducea din importanţa acordată de Occident regimurilor comuniste rebele, a generat o adevărată emulaţie în rândul mişcării disidenţilor din întreaga Europă Răsăriteană. Mişcarea pentru respectarea Constituţiei şi a drepturilor cetăţeneşti din Uniunea Sovietică şi Charta 77 au fost doar câteva dintre efectele directe ale Acordului final. În România, cu excepţia disidenţei lui Paul Goma, care i-a cerut public lui Ceauşescu să se solidarizeze cu Charta 77, această mişcare a rămas fără urmări. În condiţiile absenţei unei mişcări de disidenţă, opoziţia civilă la adresa regimului s-a redus la câteva cazuri izolate şi la audierea în masă a programelor posturilor de radio „Europa Liberă" şi „Vocea Americii". Cazuri de protest precum cel al Doinei Cornea, al lui Iulius Filip şi Dumitru Alexandru Pop, fondatorii sindicatului liber „Libertatea", al lui Radu Filipescu, arestat şi condamnat pentru distribuirea de manifeste anticeauşiste, al poetului Mircea Dinescu, cunoscut pentru declaraţiile sale critice, au avut un efect limitat, Securitatea reuşind imediat să îngrădească drastic posibilitatea de a comunica a protestatarilor. Cunoscută ca disidentă înainte de fondarea sindicatului liber, Doina Cornea, lector al Facultăţii de Filologie din Cluj, s-a implicat şi în campania de condamnare a sistematizării rurale, fiind consemnată la domiciliu până la 22 decembrie 1989.

Chiar dacă situaţia era bine cunoscută de guvernele occidentale, tensionarea relaţiilor cu România nu a survenit decât târziu. Venirea la putere în SUA a preşedintelui Jimmy Carter a adus o schimbare de accent, în sensul transformării nivelului de respectare a drepturilor omului în criteriu de evaluare, fără să aducă însă o răcire bruscă a relaţiilor cu această ţară. În decembrie 1977, secretarul de stat pentru finanţe Michael Blumenthal, aflat la Bucureşti, ţinea să-l asigure pe Ceauşescu de importanţa pe care SUA o acordă relaţiilor cu România. Fuga din ţară, în 1978, a lui Ion Pacepa, şeful adjunct al Departamentului de Informaţii Externe, serviciul care avea în competenţă spionajul extern românesc, a schimbat radical imaginea lui Ceauşescu în rândul politicienilor americani. Cartea sa *Orizonturi roşii,* deşi irelevantă pentru activităţile spionajului românesc, a produs un adevărat şoc public prin incursiunea pe care o făcea în viaţa privată a cuplului Ceauşescu.

Ion Pacepa

Pentru a se menţine în atenţia comunităţii internaţionale, Ceauşescu a folosit două stratageme. Prima dintre acestea a constat în exercitarea unor presiuni continue asupra lui Yasser Arafat pentru a accepta medierea României în conflictul

Doina Cornea

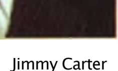

Mircea Dinescu

Paul Goma

Jimmy Carter

Michael Blumenthal

Valéry Giscard d'Estaing

François Mitterrand

Yasser Arafat

Leonid Brejnev

cu Israelul. A doua a fost condiţionarea achiziţiilor româneşti de tehnologie occidentală de vizitarea capitalelor respective. Astfel au stat lucrurile, de exemplu, în relaţia cu Franţa. Deşi Ceauşescu şi Valéry Giscard d'Estaing se detestau reciproc, perspectiva unor contracte majore cu Renault şi Bull l-a făcut pe preşedintele francez să-şi depăşească reţinerile în două rânduri, în 1976 şi 1979. Dezvăluirea, în 1982, a „cazului Haiducu", ofiţerul de Securitate trimis la Paris pentru a angaja ucigaşi străini pentru asasinarea lui Virgil Tănase şi a lui Paul Goma, a oferit preşedintelui François Mitterrand un pretext plauzibil pentru anularea vizitei în România. Aceeaşi tactică a funcţionat şi în relaţiile cu Marea Britanie. Deşi diplomaţii reginei informau conştiincios despre starea de lucruri din România, contractul cu BAI privind construirea primului avion de pasageri românesc a făcut-o pe aceasta să accepte perspectiva neplăcută a unei întâlniri cu Ceauşescu la Palatul Buckingham, în 1978. Gesturi demonstrative precum condamnarea invaziei sovietice în Afganistan, în 1979, şi trimiterea sportivilor români la Jocurile Olimpice de la Los Angeles, în 1984, au reuşit să-l menţină pe Ceauşescu într-o zonă de aproximativă vizibilitate publică.

Relaţiile cu URSS s-au modificat odată cu trecerea timpului. Chiar dacă nu au fost niciodată în termeni foarte cordiali, Brejnev a tolerat politica autonomă a lui Ceauşescu, ştiind că aceasta nu ameninţă stabilitatea sistemului. Pe măsură ce criza economică din România se adâncea, iar semnalele îngrijorătoare la adresa stabilităţii regimurilor comuniste se înmulţeau, Ceauşescu a început să se reapropie de Uniunea Sovietică, în anii 1980-1981 Ceauşescu a cerut în repetate rânduri Moscovei să iniţieze organizarea unei conferinţe a partidelor comuniste, cu scopul adoptării unei poziţii unice privind evenimentele din Polonia. În esenţă, Ceauşescu propunea intervenţia ţărilor socialiste în Polonia în cazul în care guvernul local nu reuşea să menţină situaţia sub control. Între 1980 şi 1985, după 25 de ani de obstrucţionare a iniţiativelor sovietice, România a aderat la „doctrina Brejnev", arătându-se chiar mai radicală decât Uniunea Sovietică în propunerile sale de restaurare a ordinii.

Venirea la putere a lui M. S. Gorbaciov şi declanşarea procesului de reformă au readus relaţiile dintre cele două ţări la un punct critic. În mai 1987, Gorbaciov a sosit la Bucureşti, într-o ultimă încercare de a-l convinge pe liderul român de necesitatea reformelor, întâlnirea nu a făcut decât să oficializeze diferendele dintre cele două ţări, România situându-se atunci, alături de RDG şi Cehoslovacia, pe poziţiile cele mai conservatoare.

Deziluzionat şi depăşit de evoluţiile din ţările socialiste, la întâlnirea de la Bucureşti a liderilor Tratatului de la Varşovia din iulie 1989 Ceauşescu a adoptat un limbaj anacronic, acuzând „dezideologizarea relaţiilor internaţionale" şi „subestimarea luptei de clasă de către unele regimuri".

Partidul, lipsit de influenţă reală şi transformat într-un decor al megalomaniei ceauşiste, nu a opus nicio rezistenţă. Paralizaţi de frica pierderii privilegiilor, conducătorii săi au acceptat fără amendamente aventurile politice şi economice ale lui Ceauşescu, chiar dacă nu manifestau un entuziasm deosebit în executarea ordinelor. Creşterea importanţei politice a soţiei lui Nicolae, Elena, dar şi a celorlalţi membri ai familiei Ceauşescu, în frunte cu fiul cel mare Nicu, a imprimat comunismului românesc un caracter dinastic. Mai întâi timid, apoi cu o din ce în ce mai mare hotărâre, Ceauşescu părea că obişnuieşte societatea cu ideea succesiunii lui Nicu Ceauşescu. Promovat şef al Uniunii Tineretului Comunist, apoi secretar regional de partid în judeţul Sibiu, Nicu părea totuşi mai interesat de o viaţă mondenă tumultuoasă decât de o viitoare carieră politică. Convinsă de calităţile sale intelectuale şi adoptând rolul de protector al

Elena Ceauşescu

Nicu Ceauşescu

Silviu Brucan

soţului său, Elena Ceauşescu a început, după 1971, să se impună public ca personalitate ştiinţifică, avansând, în paralel, în ierarhia de partid şi de stat până la demnitatea de prim-viceprim-ministru. Setea ei de a colecţiona titluri academice mergea până acolo încât, cu ocazia fiecărei vizite externe, oamenii lui Ceauşescu făceau presiuni pentru ca Elenei să-i fie acordate distincţii academice sau titluri doctorale onorifice. În 1974 a fost cooptată în Academia Română, însă, spre cinstea lor, academicienii s-au împotrivit demersurilor sale de a deveni preşedinte al forului.

În toamna anului 1971, la întoarcerea din Asia, Ion Iliescu, cel căruia Ceauşescu îi încredinţase sectorul propagandei, a fost înlăturat din conducere în urma dezacordurilor legate de previzibila îmbrăţişare a modelului chino-coreean. Singurul gest de contestare publică din partea unui membru al CC al PCR a fost cel al lui Constantin Pârvulescu, vechi militant comunist prosovietic, care la Congresul al XII-lea al PCR a dezavuat cultul personalităţii, refuzând să voteze pentru realegerea lui Ceauşescu în funcţia de secretar general. Întrerupt şi evacuat imediat din sală, Pârvulescu a fost exilat din Bucureşti într-un oraş de provincie, unde i s-a impus domiciliul obligatoriu.

Abia la 10 martie 1989, câţiva vechi militanţi ai partidului - Gheorghe Apostol (fostul contracandidat al lui Ceauşescu în 1965 şi secretar general în perioada 1954—1955), Alexandru Bârlădeanu (artizanul politicii economice autonome), Constantin Pârvulescu (fost membru al triumviratului care condusese partidul după înlăturarea lui Ştefan Foriş), Silviu Brucan (redactor-şef al oficiosului PCR, Scânteia, între 1944 şi 1956, ambasador în SUA între 1956 şi 1959 şi la ONU între 1959 şi 1962), Corneliu Mănescu (ministru de externe între 1961 şi 1972 şi singurul preşedinte român al Adunării Generale a ONU în 1967-1968) şi Grigore Răceanu (veteran al PCR) - au adresat o scrisoare publică lui Ceauşescu, cunoscută sub numele de „Scrisoarea celor şase". Pentru prima oară, foştii lideri ai partidului i-au cerut lui Ceauşescu să înceteze campania de sistematizare, să restaureze libertăţile cetăţeneşti şi să îmbunătăţească nivelul de trai al populaţiei. Conştient de faptul că atenţia lumii este îndreptată spre România, Ceauşescu s-a limitat la a întări supravegherea contestatarilor prin impunerea unui domiciliu forţat. Contestarea venea totuşi din afara partidului activ, din partea unui grup de vechi comunişti ce îşi propuneau restaurarea rolului partidului şi aducerea sa în acord cu tendinţele politice din acel moment.

Singurul „câştigător" al regimului Ceauşescu a fost Securitatea, întărită din punctul de vedere al competenţelor odată cu apariţia primelor semne de opoziţie, poliţia secretă a regimului nu a mai practicat teroarea de masă. Deşi în majoritatea cazurilor se folosea intimidarea şi mai puţin forţa brută, Securitatea a reuşit să controleze cu stricteţe societatea românească. Oamenii săi nu s-au dat în lături nici de la asasinate. Atentatele nereuşite asupra unor membri ai redacţiei româneşti a postului de radio „Europa Liberă" şi cazul inginerului Gheorghe Ursu, omorât în arest la comanda ofiţerilor de Securitate, dovedesc că reţinerea în folosirea violenţei era rezultatul unor directive ceauşiste, şi nu al unor schimbări de mentalitate. Beneficiind de o impresionantă reţea de informatori, al căror număr exact nu este cunoscut nici astăzi, poliţia politică gira aproape toate domeniile vieţii din România, ajungând să se identifice, mai ales în anumite sfere, cu aparatul de stat. Criza economică a însemnat o nouă oportunitate pentru câinele de pază al regimului. Cu un plan anual de procurare a valutei, Securitatea a preluat o serie de activităţi economice, oamenii săi fiind printre puţinii români familiarizaţi cu procedurile de afaceri occidentale încă dinainte de 1989. Pe măsură ce cuplul dictatorial îşi pierdea încrederea în partid şi în aparatul de stat, Securităţii i-au fost transferate o serie de competenţe şi sarcini, aceasta eludând orice formă de control în afara aceluia exercitat de Ceauşescu.

Congresul al XII-lea al P.C.R.: „aplauze furtunoase"

Nicolae Ceauşescu şi Mihail Gorbaciov

Sfârşitul

Congresul al XIV-lea, din noiembrie 1989, a fost aşteptat de societatea românească cu speranţa anunţării unui program de reforme. Spre stupefacţia şi indignarea generală, Ceauşescu nu a făcut decât să reia vechile teze privind politica de independenţă şi necesitatea continuării industrializării. Mai mult, pentru a nu lăsa nicio şansă celor ce mai sperau, secretarul general a anunţat începutul retehnologizării industriei, lucru ce presupunea noi eforturi investiţionale. Un moment important al congresului a fost încercarea lui Ceauşescu de a mai face încă o dată apel la sentimentele naţionale, cerând „anularea consecinţelor Pactului Ribbentrop-Molotov". Declaraţia echivala cu o cerere adresată URSS de a restitui României Basarabia şi Bucovina de Nord. Apelul său nu a avut efectul scontat. Epuizată de lipsuri şi interesată mai mult de transformările din Uniunea Sovietică şi din celelalte ţări socialiste, populaţia a ignorat apelul. Răbdarea proverbială a românilor depăşise limitele rezonabilului.

Scânteia avea să vină din vestul ţării. La Timişoara, situaţia preotului reformat maghiar Lászlo Tőkés devenise un motiv de îngrijorare pentru autorităţi. Cunoscut prin poziţiile sale critice la adresa politicii naţionale a regimului în decursul anilor '80, pastorul maghiar a fost supus unor persecuţii repetate atât din partea regimului, cât şi din aceea a superiorului său ecleziastic, episcopul reformat Papp. Devenit cunoscut atât în România, cât şi pe plan internaţional, datorită sprijinului acordat de guvernul de la Budapesta, în 1989 Tőkés devenise deja periculos pentru regim. La jumătatea lui decembrie 1989, îngrijorat de posibilul efect al acţiunilor sale, episcopul Papp a decis să îl mute pe Tőkés din parohia timişoreană. După o serie de tergiversări, la 15 decembrie 1989 s-a încercat punerea în aplicare a ordinului de mutare. Casa pastorului, deconectată de la reţeaua de electricitate şi fără posibilitatea de aprovizionare, a fost înconjurată de un cordon de credincioşi, care s-au opus încercărilor Miliţiei de a-l evacua.

Ceea ce părea un caz izolat de nesupunere s-a transformat, în intervalul 15-17 decembrie, într-o demonstraţie anticomunistă de masă. Bucureştiul a ordonat reprimarea demonstranţilor cu ajutorul armatei. La 17 decembrie, în urma deschiderii focului împotriva demonstranţilor, au fost făcute 122 de victime. Pentru a distruge dovezile represiunii, o parte din morţi au fost duşi în grabă la Bucureşti şi incineraţi. Pe 18 decembrie, muncitorii din Timişoara s-au alăturat protestelor, ceea ce a făcut ca la 20 decembrie autorităţile să piardă controlul asupra oraşului. În aceeaşi zi, după ocuparea sediului local al partidului, Timişoara a fost declarată „oraş liber".

22 decembrie 1989. Armata se solidarizează cu populaţia

Aflat în Iran într-o vizită de stat, Ceauşescu a revenit de urgenţă în ţară. Crezându-se în faţa unui scenariu asemănător aceluia din vara anului 1968, el a încercat să restabilească ordinea prin invocarea unui complot al „forţelor imperialiste". În seara zilei de 20 decembrie, Ceauşescu a ţinut o cuvântare televizată în care a calificat revolta de la Timişoara drept acţiune concertată a unor „elemente huliganice", sugerând că în spatele evenimentelor s-ar afla „iredentismul maghiar". A doua zi, prost sfătuit de apropiaţii săi, a convocat un miting în Bucureşti, pregătindu-se probabil să reia, într-o formă extinsă, cuvântarea din seara precedentă. Ceauşescu nu a mai apucat să îşi termine discursul. În locul uralelor obişnuite, din piaţă s-au auzit ţipete, urmate apoi de debandadă. Centrul oraşului a fost ocupat, spre seară, de grupuri de demonstranţi anticomunişti. Represiunea a fost sălbatică. Armata şi Securitatea, chemate să instaureze ordinea, au folosit muniţie de război, făcând numeroase victime.

Incapabil să conştientizeze gravitatea situaţiei, Ceauşescu a ordonat repetarea încercării de organizare a unui miting. Rezultatul avea să fie unul catastrofal. Primul semnal de alarmă l-a constituit refuzul ministrului apărării, Vasile Milea, de a mai folosi armata împotriva demonstranţilor. În circumstanţe neelucidate nici până astăzi, generalul Milea s-a sinucis. Ceauşescu a încercat să predea comanda trupelor şi funcţia de ministru generalului Victor Stănculescu. Accidentat mai mult decât oportun, Stănculescu nu a mai reapărut în Bucureşti până la căderea lui Ceauşescu. Lipsită de comandant, demoralizată de folosirea sa ca forţă de represiune, armata s-a retras în dispozitiv în cursul aceleiaşi zile. Deşi nu mai controla situaţia, Ceauşescu

Pe străzile Timişoarei la 18 decembrie 1989

Liderul Frontului Salvării Naţionale (FSN), Ion Iliescu (centru) în sediul TVR, decembrie 1989

a decis adunarea locuitorilor capitalei în faţa sediului CC al PCR. El nu a mai fost lăsat nici măcar să-şi înceapă discursul, demonstranţii declanşând atacul asupra clădirii. În disperare de cauză, Ceauşescu a părăsit clădirea cu elicopterul prezidenţial, fiind forţat să aterizeze la cca 150 de kilometri de Bucureşti.

Ca urmare a constituirii unui grup de putere la Bucureşti, cuplul dictatorial a fost reţinut şi internat la garnizoana militară din Târgovişte. La 25 decembrie 1989, în urma unui simulacru de proces, ordonat de grupul structurat în jurul lui Ion Iliescu, cuplul Ceauşescu a fost condamnat la moarte. Sentinţa a fost executată imediat după pronunţare.

***

Preţul plătit pentru izolarea şi autonomizarea României în cadrul „lagărului socialist" a fost disproporţionat în comparaţie cu beneficiile. Privită din perspectivă istorică, izolarea ţării a însemnat conservarea elitei politice într-un stadiu de dezvoltare specific anilor '50. Ruptă de oricare dintre curentele doctrinare estice, elita comunistă românească a recunoscut validitatea marxismului numai în condiţiile în care se subsuma noii ideologii naţionale. Fronda antisovietică a împins limitele temporale ale stalinismului clasic în România până în 1963, iar deschiderea economică către Occident, o compensare pentru retragerea treptată din CAER, s-a făcut în baza unei agende politice precise.

Găsirea unei soluţii economice alternative pentru a pune la dispoziţia regimului noi tehnologii a avut aceeaşi raţiune politică ca şi „noua politică economică" a lui Lenin: aceea de a construi un socialism autarhic, bazat pe industria grea şi pe folosirea extensivă a resurselor, cu sprijinul Occidentului. Raţiuni care ţineau de democratizarea societăţii, acordarea unui grad mai mare de libertate în cultură, învăţământ şi ideologie erau străine regimului.

De ce în România stalinismul, fie el şi naţional, a reprezentat o soluţie de durată? De ce liderii partidului nu s-au confruntat niciodată cu o opoziţie organizată? Şi, în ultimă instanţă, de ce în momentele de criză ale sistemului comunist european partidul nu a elaborat platforme alternative care să pună accentul pe politicile interne, în sensul umanizării socialismului? Mai mult decât atât, intermezzoul liberal din anii 1963—1971, soldat cu eliberarea celei mai mari părţi a deţinuţilor politici şi slăbirea momentană a constrângerilor ideologice, este identic cu ceea ce s-a întâmplat în URSS în perioadele 1932-1934 (neo-NEP-ul stalinist), 1938 (numirea lui Beria în postul de ministru de interne) şi 1958-1964 (procesul de reabilitare a victimelor marilor epurări), fără să afecteze sistemul.

Explicaţia rezidă, credem, în profilul social şi în tiparele mentale ale Partidului Comunist Român.

Canalele de recrutare ale partidului - administraţia medie recuperată de către regimul de ocupaţie, o parte din foştii membri ai grupărilor de extremă dreaptă, muncitorii manuali, proletariatul rural şi o parte a social-democraţilor — au făcut ca la momentul instalării regimului comunist acesta să semene deja cu PCS(b) rezultat în urma marilor epurări. Fără o „veche gardă" veritabilă şi o meritocraţie locală legitimă, partidul era mediul predilect de afirmare a carieriştilor şi marginalilor. În consecinţă, a exercitat o atracţie minimă pentru intelectualii de valoare, succese relative înregistrându-se în crearea propriei tehnocraţii. În esenţa ei, deşi subsumată unei mişcări politice, tehnocraţia caută să se manifeste apolitic, de unde şi predispoziţia minimă pentru elaborarea unor strategii politice paralele.

Lipsa tradiţiilor revoluţionare veritabile a constituit un alt impediment pentru PCR. Profund sectar şi rupt de corpul politic naţional, PCR a rămas în toată perioada interbelică un partid de buzunar, fără implicare în exerciţiul politic care să fi putut duce la apariţia unor platforme alternative de acţiune. Mai mult decât atât, lipsa unui program de acţiune organic, preluarea în corpore a celui stalinist, încă de la începutul guvernării, au dat comuniştilor români o perspectivă specifică asupra socialismului. În fapt, pe toată perioada guvernării sale, PCR nu a făcut decât să amestece, în proporţii diferite, ingredientele stalinismului, dovedindu-se insensibil la curentele modernizatoare din interiorul mişcării.

Toate acestea au făcut ca partidul să nu poată depăşi impasul creat de moartea lui Stalin decât prin continuarea stalinismului într-o manieră naţională. Astfel se face că măsurile luate de Ceauşescu începând cu 1971 s-au potrivit ca o mănuşă profilului ideologic al partidului, iar regimul rezultat a fost asimilat de către PCR într-un mod organic.

Pe străzile din Bucureşti la 25 decembrie 1989

Cosmin Popa

România între 1990 şi 2007

sau tranziţia cu specific naţional

1 Revoluția conservatorilor (1989-1992)

Despre istoria recentă, în general, se afirmă că îi lipseşte perspectiva timpului, ce ar permite istoricului să facă raţionamente şi corelaţii lipsite de implicarea emoţională specifică celui care asistă la evenimente. Oricum ar fi, chiar dacă ne lipseşte accesul la deciziile cele mai intime ale puterii, este greu de crezut că sensul evenimentelor evidente ne poate scăpa.

Preşedintele Ion Iliescu

Mai mult decât atât, şansa de a asista la o perioadă de schimbări dramatice ne pune în contact nemijlocit cu spiritul vremurilor, spirit pe care documentele nu îl pot reda decât în parte, mai ales atunci când ele sunt abordate secvenţial, fără conştiinţa întregului.

Aşa cum comunismul românesc a devenit după 1956 atipic pentru Europa Răsăriteană, o formă provincială de stalinism, abandonarea sa nu s-a putut înscrie în tiparele stabilite de celelalte ţări ale regiunii. Cu un partid ce adoptase reţeta asiatică de control al societăţii, condus de un lider ce se credea un Mesia al românilor, susţinut de un aparat represiv care dădea impresia omniprezenţei, comunismul românesc a reuşit să-şi întârzie considerabil disoluţia, cedând doar în fata presiunilor externe concertate ale marilor centre de putere.

În Polonia, încă din ianuarie 1989, cu sprijinul generalului Jaruzelski, sindicatul Solidaritatea a reapărut pe scena politică legală a ţării. La scurt timp după aceasta, între 16 februarie şi 15 aprilie, reprezentanţii puterii, ai opoziţiei şi ai bisericii au purtat o lungă serie de tratative ce s-au soldat cu un istoric acord de democratizare a statului, inclusiv prin intrarea opoziţiei în parlamentul devenit bicameral. După alegerile din iunie, Solidaritatea a câştigat majoritatea absolută în Senat şi toate locurile destinate opoziţiei din Dietă. Guvernul Mazowiecki, format în septembrie, era compus, în majoritate, din membri ai Solidarităţii.

București, 22 decembrie 1989

Februarie 1989 aduce şi pentru Ungaria începutul ieşirii din comunism, Comitetul Central al partidului acceptând „principiul tranziţiei spre multipartidism". În septembrie 1989, Ungaria avea să-şi deschidă graniţa cu Austria, desolidarizându-se astfel de „lagărul comunist" muribund. La o lună după aceste evenimente, Partidul Muncitoresc Socialist Ungar avea să-şi schimbe denumirea în Partidul Socialist, iar la 23 octombrie Republica Populară era abolită şi proclamată cea de-a IV-a Republică.

Republica Democrată Germană, bastionul conservatorismului civilizat, cedează şi ea în octombrie 1989, sub presiunea manifestaţiilor populare care au urmat exodului spontan spre RFG. După o vizită tensionată a lui Gorbaciov, la 18 octombrie, Erich Honecker a fost înlocuit de către Comitetul Central al partidului cu Egon Krenz. Lipsit de suport popular şi perceput ca un urmaş desemnat al lui Honecker, la 4 noiembrie, împreună cu întregul Birou Politic, acesta a demisionat, iar Hans Modrow a preluat conducerea guvernului. La câteva zile, după vizita liderului sovietic la Bonn, s-a anunţat decizia înlăturării Zidului Berlinului. Expresia statală a zonei sovietice de ocupaţie din Germania dispărea, fără să fi reuşit să creeze o nouă naţiune germană.

Noiembrie 1989 a adus eliberarea şi pentru Cehoslovacia. După ce manifestaţia din Praga a fost dispersată violent de către forţele de ordine, sub presiunea manifestaţiilor şi a Forumului Civic condus de Václav Havel, la 27 noiembrie 1989, guvernul şi Biroul Politic al CC al PCC au demisionat

Tadeuş Mazowiecki

Erich Honecker şi Helmut Kohl

Egon Krenz

Václav Havel

„Gorby"

în bloc, lăsând locul unui nou guvern democrat. La o lună, Havel a devenit preşedinte, luând locul lui Gustav Husak[1].

România părea departe de „fierberea" Europei Răsăritene, deşi populaţia ştia de schimbările din aceste ţări. Drastic supravegheată de Securitate şi sporadică, mişcarea disidentă nu reuşise să creeze în societate un curent contestatar, iar Partidul Comunist Român s-a dovedit incapabil să forţeze schimbarea din interior. Lipsa unei elite intelectuale partinice veritabile, trăsătură ce a marcat întreaga istorie a comunismului românesc, şi-a arătat încă o dată efectele.

Dintre toate ţările din sfera sovietică de influenţă, consecventă drumului său naţional, România s-a dovedit cea mai rezistentă la schimbări, în scurt timp Nicolae Ceauşescu transformându-se în depozitarul nemulţumirilor reformatorilor estici şi al frustrării generale a populaţiei. Ceauşescu devenise acum mult mai periculos pentru sovietici, riscând să compromită eforturile de umanizare a socialismului şi să strice coerenţa reformatoare a Europei Răsăritene, arătând „sponsorilor" acestei mişcări, dar şi adversarilor săi, că se poate rezista.

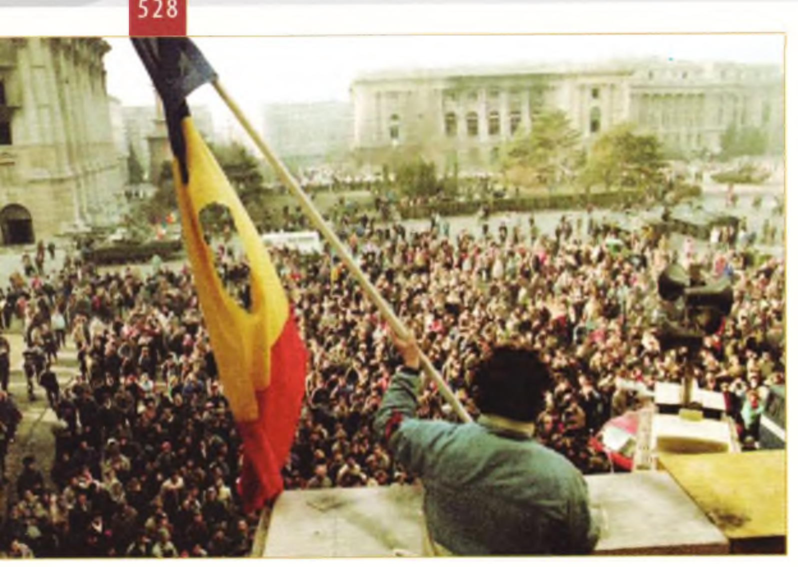
În cele din urmă, la mijlocul lunii decembrie a anului 1989, revolta a izbucnit în vestul ţării, la Timişoara, pe un fond etnico-religios extrem de instabil, care lăsa regimului un loc de manevră considerabil. După câteva zile, nemulţumirea unei minorităţi religioase din oraş s-a transformat într-una generală, fapt ce a atras represiunea dură a regimului. Cu asistenţa mediilor de informare şi diplomatice din ţările „socialiste", în intervalul 16—21 decembrie s-a propagat imaginea unei Românii însângerate, acreditându-se ideea existenţei a mii de morţi ca urmare a intervenţiei armatei şi a forţelor de ordine. Folosindu-se de oportunitatea oferită chiar de Ceauşescu, prin organizarea unui miting oficial de sprijin, revolta s-a extins, cu începere din 21 decembrie, şi în Bucureşti. La numai o zi după aceasta, Ceauşescu a fost înlăturat, iar puterea a fost preluată de Frontul Salvării Naţionale (FSN), formaţiune eterogenă ce reunea în jurul unor vechi comunişti înlăturaţi de Ceauşescu o serie de disidenţi şi personaje afiliate dinamic la evenimente.

Începută cu o revoltă populară la Timişoara, „revoluţia" română a continuat cu o lovitură de stat de tip nou, desfăşurată la Bucureşti. Beneficiind de suportul vechilor adversari ai lui Ceauşescu, din interiorul Partidului Comunist şi din afara sa, de sprijinul armatei, al serviciilor secrete şi de asistenţa completă a puterilor străine interesate, în special URSS şi Ungaria, schimbarea din România a inaugurat un nou tip de lovitură de stat, în care scopurile clasice, transferul controlat al puterii, au fost atinse

23 decembrie 1989. Armata se solidarizează cu populaţia

1. J.-F. Soulet, *Istoria comparată a statelor comuniste din 1945 până în zilele noastre*, trad., Iaşi, 1998

Victorie. Bucureşti, 25 decembrie 1989

cu mijloace specifice revoltei populare. Deşi, mai ales în faza bucureşteană a revoluţiei, rezistenţa regimului a fost minimă, numărul morţilor a fost mare. Chiar dacă în anii '90 s-au lansat o serie de ipoteze cu privire la vinovaţi, au avut loc anchete şi chiar procese, responsabilii principali pentru victimele de după căderea lui Ceauşescu nu au fost descoperiţi. În fapt, combinaţia subtilă între lovitură de stat şi revoluţie a dus la bine cunoscutul fenomen de disipare a răspunderii, în care cei ce nu se puteau apăra au fost puşi la originea tuturor relelor.

Trei au fost diferenţele majore între schimbările din Europa Răsăriteană şi cele din România: numărul mare de victime (crescut vertiginos după fuga lui Ceauşescu din 22 decembrie şi scăzut după executarea sa la 25 decembrie), transmiterea evenimentelor în direct de către Televiziunea Română şi venirea la putere a unei echipe conservatoare.

Personajul central al Frontului Salvării Naţionale, formaţiune despre care s-a dorit acreditarea ideii că s-a format spontan, în timpul evenimentelor, s-a dovedit a fi Ion Iliescu. Considerat de mulţi observatori ai României drept succesorul reformator al lui Ceauşescu, susţinut discret, dar evident în rezistenţa sa de sovietici, Iliescu a devenit, în perioada disidentă, exponentul puţinilor intelectuali veritabili din partid, dovedind prin articolele sale că înţelege şi susţine schimbările din sistem. Apariţia sa ca lider informal al revoluţiei şi (auto)numirea sa în postul de preşedinte al Consiliului FSN l-au propulsat pe Iliescu din underground-ul comunist în lumina reflectoarelor unei Europe în schimbare.

După o relativă intrare în normalitate şi ieşirea din starea de război în care s-a aflat pentru câteva zile, viaţa politică românească a erupt asemenea unui vulcan tânăr. Pentru doi ani, România s-a aflat permanent sub spectrul războiului civil şi al haosului, în parte ca urmare a demersurilor întreprinse de cei ce deţineau puterea sau de către cei care aspirau la ea, dar şi din cauza unor tensiuni acumulate în perioada comunistă şi care acum îşi cereau drept de cetate. Manifestaţiile violente, luptele de stradă, repetatele contramanifestaţii organizate prin instrumentarea unor categorii sociale, precum cea a minerilor, tensiunile interetnice, dezbaterile privind evenimentele din decembrie 1989 au marcat ieşirea României din comunism şi au făcut din aceasta un contraexemplu pentru ţările în tranziţie.

Prima dintre disputele publice a fost cea legată de legitimitatea participării „emanaţiei revoluţiei", aşa cum numise Ion Iliescu FSN-ul, la viitoarele alegeri. Pentru a pune capăt controverselor şi în vederea legalizării puterii dobândite în zilele revoluţiei, la începutul lunii ianuarie FSN a adus la cunoştinţa opiniei publice că, deşi nu este un partid politic, va participa la alegeri ca o „organizaţie politică reunind personalităţi şi grupuri". La scurt timp după acest anunţ, vechile partide româneşti interzise în 1947, Partidul Naţional Ţărănesc, acum sub denumirea de Partidul Naţional Ţărănesc Creştin şi Democrat (PNŢCD), şi Partidul Naţional Liberal (PNL) şi-au reluat activitatea oficială. După numai câteva zile, cele două partide au organizat o puternică manifestaţie de protest împotriva hotărârii FSN de a participa la alegeri. Printre argumentele invocate de PNŢCD şi PNL erau acelea că FSN se bucură de avantaje evidente în lupta politică prin controlul instituţiilor de stat, al economiei şi al mijloacelor de informare.

Pentru a-şi păstra puterea, Ion Iliescu lansează apeluri către muncitorime, cerându-i să apere FSN-ul de ofensiva „partidelor istorice" — în opinia sa, decise „să vândă ţara străinilor". Aparent în urma apelurilor lansate prin intermediul televiziunii, la 29 ianuarie 1990 a avut loc prima intervenţie a grupurilor organizate de mineri. Transportaţi în capitală cu trenuri puse la dispoziţie de autorităţi, peste 5.000 de mineri au sosit la Bucureşti pentru a apăra Consiliul Frontului Salvării Naţionale şi pentru a dispersa manifestaţiile opoziţiei.

Pentru a păstra aparenţa democraţiei consensuale, după intervenţia minerilor, liderii FSN-ului au decis formarea Consiliului Provizoriu de Uniune Naţională (CPUN), organism menit să deschidă structurile de conducere către contestatari şi către toţi aceia ce se considerau nedreptăţiţi de felul în care fusese distribuită puterea.

În paralel, pentru a da satisfacţie taberei anticomuniste, Tribunalul Militar Teritorial Bucureşti a pronunţat sentinţa în procesul celor patru dintre cei mai apropiaţi şi de încredere colaboratori ai lui Nicolae Ceauşescu, învinuiţi de genocid.

Corneliu Coposu, fondatorul Partidului Naţional Ţărănesc Creştin Democrat

Manea Mănescu, Tudor Postelnicu, Emil Bobu şi Ion Dincă au fost condamnaţi la detenţie pe viaţă şi confiscarea totală a averii.

Folosirea minerilor pe post de forţă de şoc, metodă împrumutată de liderii României de atunci din tacticile electorale ale Partidului Comunist, s-a dovedit a fi o constantă în primii doi ani de după 1989. În ianuarie, februarie, iunie 1990 şi în septembrie 1991, Bucureştiul s-a aflat sub asediul detaşamentelor de mineri din Valea Jiului, conduse şi instigate, aşa cum s-a aflat mai târziu, de agenţi ai serviciilor speciale. Bine organizaţi, conduşi de un lider sindical cu certe veleităţi politice, Miron Cosma, minerii au acţionat în toată această perioadă nu numai împotriva opoziţiei anticomuniste, dar şi pentru înlăturarea guvernului Roman, în septembrie 1991, atunci când identitatea punctelor de vedere ale lui Ion Iliescu şi Petre Roman era doar o amintire.

În cele din urmă, FSN, avându-l ca preşedinte pe Ion Iliescu, şi-a asumat deschis rolul pentru care a fost creat, înregistrându-se ca partid. Dovedind capacităţi politice de invidiat, Iliescu a reuşit să domine, încă de la început, viaţa politică din România, păstrându-se în dubla postură de participant şi arbitru. La scurt timp după transformarea FSN-ului în partid, acesta a reuşit să se impună şi la conducerea CPUN-ului, organism ce se dorea exponentul tuturor categoriilor sociale şi al întregului spectru politic emergent.

Cu toate că Ion Iliescu era secondat de o serie de lideri tineri, aşa cum era Petre Roman, dominaţia politică a FSN-ului a facilitat rezistenţa structurilor comuniste şi a celor din serviciile speciale. Oameni a căror carieră a fost potenţată de Ceauşescu s-au raliat rapid în jurul noului lider, acreditând ideea că fără participarea lor schimbarea ar fi fost imposibilă.

Fără îndoială, în primii doi ani în care ţara s-a aflat sub conducerea FSN-ului, dinamica echipă Iliescu-Roman a reuşit să iniţieze procesul de democratizare a ţării. În luna martie a anului 1990, CPUN a adoptat Legea electorală, în temeiul căreia s-au desfăşurat alegerile din 20 mai 1990. Alegerile parlamentare, organizate pe fondul unei atmosfere de susţinere totală din partea populaţiei pentru Ion Iliescu, au fost câştigate de Frontul Salvării Naţionale, cu 67,2% din voturile exprimate, iar cele prezidenţiale de Ion Iliescu, cu o majoritate de 85,07%. O lună mai târziu, la 20 iunie, preşedintele ales a depus jurământul de credinţă faţă de naţiune, pentru un mandat provizoriu de numai doi ani. La începutul anului 1991, în Bucureşti s-au deschis lucrările celor două camere ale Parlamentului, care, ca Adunare Constituantă, au dezbătut proiectul Constituţiei ţării. La câteva luni după acest moment, la 8 decembrie 1991, noua Constituţie a României a fost adoptată prin referendum.

Petre Roman, unul din liderii FSN-ului

În primii doi ani de după 1989, politica externă românească a fost marcată de prezenţa la răsărit a unei puteri încă suficient de puternică, Uniunea Sovietică, dar şi de evoluţiile complexe din relaţiile internaţionale, ca urmare a Războiului din Golf etc. Drept urmare, în plin proces de dezintegrare a Uniunii Sovietice, la 22 martie 1991, a fost parafat la Moscova Tratatul de colaborare, bună vecinătate şi prietenie dintre URSS şi România. Avea să fie ultimul tratat de acest tip semnat de URSS, de fapt o reverenţă făcută de noii lideri ai ţării spre secretarul general al PCUS, Mihail Gorbaciov, sovieticii fiind primii care au recunoscut FSN-ul, în decembrie 1989, ca putere legitimă.

Sergiu Cunescu (PSD), Horia Russu (PNL-'93), Corneliu Coposu (PNŢCD) şi Otto Weber (PER)

2 „Democrația originală" (1992-2000)

Sigla secției de tineret a PSD, succesor ai PDSR

Intrată violent în familia democraţiilor tinere, România a avut o evoluţie extrem de sinuoasă. în condiţiile unui plan de acţiune coerent al Vestului în legătură cu ţările Europei Răsăritene, evoluţia ţării a fost dramatic influenţată atât de concepţia despre democraţie şi modernitate a liderului său, cât şi de demersurile sistematice ale reprezentanţilor vechiului regim de a-şi perpetua poziţiile dominante.

Marcate de reţinerile preşedintelui Iliescu de a îngădui trecerea bruscă la economia concurenţială, de teama unor cataclisme sociale, de incompetenţă şi afectate de interese oculte, guvernele României au acţionat fără consecvenţă şi mai tot timpul sub imperiul circumstanţelor de moment.

Venirile repetate ale trupelor de şoc mineresţi în capitală, reprimarea violentă repetată a manifestaţiilor opoziţiei, corupţia endemică ce se dezvolta pe ruinele socialismului şi performanţele economice modeste au făcut din România primilor ani de după 1989 un paria al Europei. La toate acestea se adăugau o serie de probleme sociale acute care acaparau atenţia presei străine, precum situaţia copiilor abandonaţi internaţi în instituţiile de asistenţă.

Ca şi spaţiul ex-sovietic, păstrând proporţiile şi excluzând violenţa extremă, România a fost scena unei „mari revoluţii criminale". După căderea dictatorului, funcţionarii superiori de partid, membri ai administraţiei şi ai serviciilor secrete au declanşat o cursă nebună pentru acapararea patrimoniului PCR şi al diverselor organizaţii ce gravitaseră în jurul acestuia. Începerea restructurării economiei şi a procesului de privatizare în 1991 a dat un nou start în cursa pentru resurse. Reţinerea membrilor marcanţi ai conducerii de a permite accesul în ţară al capitalului străin şi favorizarea netă a noilor îmbogăţiţi din proximitatea puterii au creat un mediu propice pentru devalizarea averii naţionale şi propagarea corupţiei. În toţi aceşti ani, România a fost zguduită de numeroase scandaluri de corupţie, investigaţiile oficiale soldându-se rar cu găsirea vinovaţilor, în cel mai bun caz a celor secundari.

În plan politic, România perioadei 1992-2000 a reuşit să închidă un ciclu electoral complet, cu guvernarea FSN, devenit apoi Partidul Democraţiei Sociale din România (PDSR), şi a unei coaliţii de partide ce se autodefineau ca fiind de centru-dreapta. Sincopată şi cu întârzieri majore, democratizarea României a continuat implacabil, devenind evident faptul că presiunile externe s-au constituit într-un factor major de progres. Deşi nu aşa cum se aşteptau românii, mecanismele democratice majore, în primul rând sistemul electoral, au funcţionat în momentele-cheie, asigurând alternanţa la putere.

La 9 februarie 1992 au avut loc primele alegeri locale, în urma cărora opoziţia, reprezentată prin coaliţia Convenţia Democratică[2], a câştigat primăriile din principalele oraşe ale ţării, inclusiv din Bucureşti. În condiţiile unei administraţii centraliste, unde resursele sunt repartizate de la centru, instalarea reprezentanţilor opoziţiei la conducerea principalelor oraşe ale ţării nu putea avea efecte politice majore. Cu toate acestea, sfârşitul dominaţiei totale a FSN-ului a demonstrat că în societatea românească apăruse o cezură majoră, de o parte aflându-se populaţia dinamică urbană, iar de cealaltă populaţia rurală, mult mai puţin pregătită pentru un mediu concurenţial şi în consecinţă favorabilă politicii FSN-ului de tranziţie „lină" de la capitalismul de stat la cel privat şi de la dictatură la democraţie parlamentară.

Mult mai serioase au fost consecinţele pentru partidul aflat la guvernare. Marcat iremediabil de conflictul apărut între Ion Iliescu şi Petre Roman, accentuat de semieşecul în alegerile locale, la jumătatea lunii martie FSN s-a scindat în două grupări, constituite formal. Aceste două platforme au stat la baza constituirii a două partide de orientare social-democrată, Partidul Democraţiei Sociale din România, aripa Iliescu, şi Partidul Democrat - FSN, aflat sub conducerea premierului înlăturat la presiunea străzii.

9 februarie 1992. Primele alegeri locale

2. La 15 decembrie 1990, după îndelungi tratative, formaţiunile ce făceau parte din „opoziţia democratică" – PNL, PNŢCD, Partidul Social-Democrat Român şi Uniunea Democrată Maghiară din România – au decis constituirea Convenţiei Naţionale pentru Instaurarea Democraţiei. Mai târziu, coaliţia de partide a luat denumirea de Convenţia Democratică din România (CDR).

Iliescu plecând urechea la plângerile lui Văcăroiu față de moțiunea de cenzură

Alegerile parlamentare şi prezidenţiale organizate la 27 septembrie 1992 au dovedit încă o dată popularitatea şi carisma lui Ion Iliescu, acesta fiind reales preşedinte cu o majoritate zdrobitoare.

După instalarea oficială a preşedintelui şi formarea echipei guvernamentale, în fruntea executivului a fost adus un fost funcţionar al Comitetului de Stat pentru Planificare, Nicolae Văcăroiu, care, la ora numirii în acest post, nu făcea parte din FSN. Prin aducerea la conducerea guvernului a unui tehnocrat, desigur la sugestia preşedintelui Iliescu, se dorea să se sublinieze disocierea între actul de administrare şi criteriul partinităţii, esenţială fiind totuşi lipsa pretenţiilor politice ale noului premier.

Atipic pentru o ţară în tranziţie, în perioada 1992-1996 România a fost guvernată de un cabinet rămas în esenţă neschimbat. Guvernul Văcăroiu, în variantele sale succesive, s-a dovedit ataşat politicii reformelor graduale şi transferului controlat al proprietăţii din administrarea statului în cea particulară. Fără să se rezolve problemele structurale ale economiei româneşti, în perioada 1992—1996 s-a reuşit stoparea scăderii galopante a producţiei de bunuri şi servicii, la sfârşitul mandatului obţinându-se chiar o creştere cu 5% a economiei faţă de anul 1992.

În planul politicii externe, dispariţia URSS a determinat România să-şi reorienteze eforturile către acceptarea în structurile occidentale emergente. După îndelungi ezitări ale partenerilor occidentali, abia la 1 februarie 1993, la Bruxelles, a avut loc ceremonia semnării Acordului de asociere a României la Uniunea Europeană (intrat în vigoare la 1 februarie 1995). Acordul impunea ţărilor asociate o adaptare a sistemului economic la cerinţele europene, în perspectiva compatibilizării structurale.

Admiterea României în comunitatea statelor aspirante la integrarea în structurile europene i-a determinat pe guvernanţi să acorde o mai mare atenţie procedurilor democratice şi respectării drepturilor omului. Un prim pas în acest sens l-a constituit semnarea de către România a unor documente esenţiale, precum Convenţia pentru apărarea drepturilor omului şi a libertăţilor fundamentale şi protocoalele adiţionale. A urmat apoi regândirea politicii faţă de minorităţi. Pentru a sublinia aderenţa Bucureştiului la valorile europene, la 11 mai 1995, România a fost prima ţară care a depus la Consiliul Europei instrumentele de ratificare a Convenţiei-cadru privind minorităţile naţionale. Deşi au fost demersuri întreprinse pentru a reabilita imaginea publică a ţării şi a guvernanţilor, adoptarea de către România a acestor documente a avut o importanţă majoră. Din principii şi reguli nescrise, funcţionarea mecanismelor democratice, respectarea drepturilor omului şi ale minorităţilor au devenit parte integrantă a setului de legi în baza cărora se exercită guvernarea. Tocmai în baza acestor progrese, la 22 iunie 1995, printr-o scrisoare înmânată ministrului francez însărcinat cu afacerile europene, Michel Barnier, România a cerut în mod oficial să fie primită în Uniunea Europeană.

Iliescu decorat de secretarul de stat SUA Donald Rumsfeld

Sigla Parteneriatului pentru Pace (PfP) – o iniţiativă majoră a NATO, introdusă în ianuarie 1994, în cadrul Summit-ului de la Bruxelles

Preşedintele Clinton la Bucureşti

Desfiinţarea Tratatului de la Varşovia în 1991 a lăsat România, ca şi celelalte ţări din Europa Răsăriteană, în afara spaţiilor de securitate. În mod logic, eforturile diplomatice care vizau asigurarea securităţii s-au îndreptat către NATO. La 14 septembrie 1994, Programul de parteneriat România-NATO a fost acceptat oficial de către Consiliul Nord-Atlantic, Bucureştiul alăturându-se celorlalte state din fostul bloc sovietic.

La presiunile occidentale, România a fost nevoită să depună eforturi constante de reglementare a relaţiilor cu vecinii săi, în primul rând cu Ungaria. Serios deteriorate în ultima perioadă a comunismului şi menţinute la un nivel similar în primii ani de după 1989, ca urmare a tensiunilor interetnice din România şi a repetatelor declaraţii revizioniste ale unor lideri maghiari, relaţiile dintre cele două ţări trebuiau urgent relansate, pentru a da Balcanilor o lecţie de toleranţă. Aceasta cu atât mai mult cu cât vecinătatea războiului din Iugoslavia determina centrele de putere să întreprindă o serie de măsuri pentru a evita extinderea conflictului. După îndelungi negocieri, în septembrie 1996, România şi Ungaria au semnat, la Timişoara, Tratatul de înţelegere, cooperare şi bună vecinătate. Documentul era semnalul relansării unor relaţii ce se defineau în mod tradiţional prin ostilitate şi neîncredere. Modelul istoricei împăcări franco-germane era impus acum şi Europei Răsăritene.

Beneficiarele generalizării stării de nemulţumire a populaţiei, afectată de menţinerea standardelor de viaţă la un nivel scăzut, în absenţa avantajelor oferite de statul socialist, şi de nenumăratele scandaluri de corupţie, au fost partidele de opoziţie. Constituite în eterogena Convenţie Democratică din România, ai cărei membri erau reuniţi doar de adversitatea faţă de preşedintele Iliescu şi faţă de PDSR, în noiembrie 1995 partidele de opoziţie au lansat o platformă-program ce se prezenta ca alternativă la guvernarea social-democrată, în perspectiva apropiatei campanii electorale. Preluat din experienţa Poloniei, „Contractul cu România", un document prin care se propunea reforma radicală a economiei şi a administraţiei în 200 de zile, părea soluţia ideală pentru ieşirea din criza în care se zbătea ţara. Depozitarul speranţelor românilor era rectorul Universităţii din Bucureşti, Emil Constantinescu. Deţinător al unor funcţii secundare în aparatul de partid înainte de 1989, acesta s-a impus în conştiinţa publică în perioada de după 1989. Fondator şi preşedinte, din 1992, al Academiei Civice, organizaţie ce reunea o serie de intelectuali reputaţi din România, Emil Constantinescu părea să se situeze în continuarea experienţei cehilor cu Václav Havel. Această reputaţie a fost întărită de alegerea sa, în noiembrie 1992, în postul de preşedinte al CDR, beneficiind atunci de sprijinul fondatorului coaliţiei, fostul lider ţărănist Corneliu Coposu, unul dintre

Emil Constantinescu la o conferinţă de presă

Victor Ciorbea

puținele simboluri morale ale României postcomuniste. După o campanie electorală marcată de ideea schimbării, la 17 noiembrie 1996, alegerile prezidențiale au fost câștigate de candidatul CDR, Emil Constantinescu. În ceea ce privește Parlamentul, deși cu o popularitate afectată de insuccesele reformei economice, PDSR a putut fi învins doar de o coaliție de partide care reunea CDR, Uniunea Social-Democrată și Uniunea Democrată Maghiară din România.

La 11 decembrie 1996, cabinetul Victor Ciorbea[3], în care pentru prima oară în istoria României intrau și reprezentanți ai maghiarilor, a primit învestitura Parlamentului. Era începutul unei perioade de instabilitate guvernamentală, marcată de o lungă serie de dispute politice, pe fondul unei eficiențe extrem de scăzute a actului de guvernare.

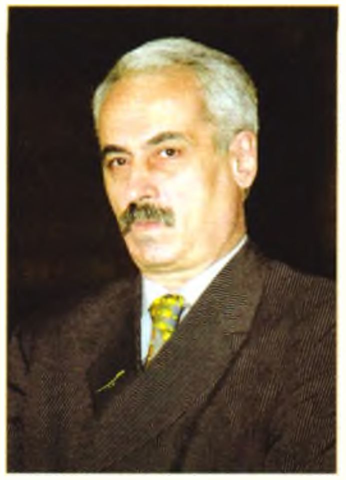
Ioan Paul II binecuvântează România

Stimulată de entuziasmul reformator al populației urbane, guvernarea „democratică" a început în forță, încercând să răspundă rapid așteptărilor. Încă din ianuarie 1997, Consiliul Suprem de Apărare a Țării (CSAT) a luat hotărârea de înființare a Consiliului Național de Acțiune împotriva Corupției și Crimei Organizate, coordonat de președintele României. Lipsită de suportul politic al partenerilor din coaliție, instituția în cauză a rămas doar la nivelul declarațiilor de intenție, discreditându-se în scurt timp.

Au fost luate o serie de măsuri reparatorii. La începutul anului 1997, fostului suveran al României, Mihai I, i-a fost redată cetățenia română, înmânându-i-se de către autorități un pașaport sub numele de „Mihai al României". O altă măsură similară i-a vizat pe greco-catolici. La 12 iunie 1997, Parlamentul a adoptat un proiect de lege prin care, în localitățile rurale unde există mai multe biserici care aparțin Bisericii Ortodoxe Române, dar care până în 1948 au aparținut Bisericii Române Unite cu Roma (Greco-Catolice), cel puțin o biserică va fi retrocedată, la cererea parohiei unite.

În scurt timp, ca urmare a disputelor interne legate de repartizarea posturilor și de măsuri ce vizau combaterea corupției în structurile politice, în ianuarie 1998, Uniunea Social-Democrată, devenită între timp Partidul Democrat (PD), a declanșat o criză guvernamentală. La presiunea partenerilor din coaliție, în martie 1998 cabinetul Victor Ciorbea a demisionat, mandatul de premier fiind

Radu Vasile

Mugur Isărescu

încredințat lui Radu Vasile. Figură tranzitorie, acesta s-a dovedit a fi o alegere de natură să satisfacă orgoliile tuturor celor asociați la guvernare. Un eveniment notabil petrecut în timpul mandatului său a fost greva violentă a minerilor, din ianuarie 1999, înăbușită în urma unor confruntări de anvergură între aceștia și forțele de ordine.

Dacă în plan intern guvernarea „partidelor democratice" s-a dovedit ineficientă, în ceea ce privește relațiile internaționale ale României aceasta a înregistrat câteva succese. Unul dintre acestea a fost vizita papei Ioan Paul al II-lea la București, din mai 1999, prima vizita făcută de un suveran pontif într-o țară majoritar ortodoxă.

După numai câteva luni de guvernare, ca urmare a crizei economice în care se zbătea România, Radu Vasile a fost revocat din funcția de premier și înlocuit cu guvernatorul Băncii Naționale, Mugur Isărescu.

După patru ani sub conducerea partidelor de centru-dreapta, perioadă marcată de instabilitate politică și de incoerența actului

Papa Ioan Paul II și patriarhul Theoctist al României

de guvernare, România nu reușise să fructifice avantajele alternanței la guvernare. Al doilea start al reformelor structurale fusese ratat, iar țara nu izbutise să facă pasul din zona gri a Balcanilor, chiar dacă evitase catastrofa economică prin care trecuse Bulgaria.

Confruntat cu criza economică generalizată și scăderea popularității „partidelor democratice", Emil Constantinescu s-a retras din cursa electorală, recunoscându-și *a priori* înfrângerea.

---

3. Victor Ciorbea, lider al unuia dintre sindicatele majore din România, s-a afirmat în viața politică odată cu câștigarea alegerilor municipale din București în 1996

3 Perioada 2000-2004

Alegerile parlamentare şi prezidenţiale din noiembrie-decembrie 2000 nu numai că au adus revenirea la putere a PDSR-ului şi a lui Ion Iliescu, dar au şi consemnat o creştere masivă a popularităţii partidelor extremiste, aşa cum este Partidul România Mare (PRM)[4].

Ion Iliescu

Pentru câteva zile, între cele două tururi de scrutin, România s-a aflat sub spectrul ascensiunii spectaculoase a acestui partid, prin intrarea în turul al doilea al scrutinului prezidenţial a liderului său, Corneliu Vadim Tudor. Fără a fi rezultatul recrudescenţei naţionalismului în rândul românilor, Vadim Tudor axându-şi campania electorală pe un mesaj anticorupţie, votul acordat PRM-ului a fost unul de blam pentru întreaga clasă politică românească. După ce naţionaliştilor le-au fost blocate toate canalele de comunicare prin mass-media, iar opinia publică a fost bombardată cu mesaje care subliniau pericolul reprezentat de venirea la putere a PRM-ului, în urma celui de-al doilea tur de scrutin Ion Iliescu a fost reales preşedinte al României, cu 66,83% din voturile exprimate.

La 28 decembrie 2000, vicepreşedintele PDSR-ului, Adrian Năstase, a preluat conducerea noului cabinet, în faţa căruia stăteau o serie de sarcini de care nu se achitase niciunul dintre guvernele României de după 1989. Structura anacronică a economiei şi inconsecvenţa cronică în aplicarea măsurilor de reformă duseseră România la blocajul negocierilor de aderare la Uniunea Europeană şi la suspendarea relaţiilor cu Fondul Monetar Internaţional.

Liderul PRM Corneliu Vadim Tudor

Imediat după instalarea cabinetului şi a noului preşedinte la Palatul Cotroceni, Adrian Năstase şi Ion Iliescu au iniţiat o amplă campanie de imagine menită să redeschidă canalele de comunicare cu Occidentul şi să schimbe percepţia asupra PDSR-ului ca partid moştenitor al structurilor comuniste, prea puţin deschis către reforma structurală. În paralel, noii guvernanţi au căutat să închidă vechile teme de dezbatere care au dominat peisajul media românesc, aşa cum era cea legată de moştenirea aparatului opresiv comunist. În martie 2001, premierul Adrian Năstase a declarat că nu a crezut şi nu crede în instituţia Consiliului Naţional pentru Studierea Arhivelor Securităţii (CNSAS)[5] şi nici în rolul ei, arătând că „această luptă cu trecutul şi dezgroparea de morminte nu foloseşte la nimic".

În paralel, preşedintele Iliescu a iniţiat un proces de reconciliere cu fostul suveran al României, Mihai I, căruia i s-au retrocedat o parte din proprietăţile confiscate de regimul comunist.

A urmat apoi activizarea luptei împotriva corupţiei, una dintre cerinţele de bază ale partenerilor occidentali. În ianuarie 2002 a fost decisă înfiinţarea Parchetului Naţional Anticorupţie (PNA), o structură independentă, integrată în

4. Partidul România Mare a fost creat în 1991 de Corneliu Vadim Tudor, unul dintre poeţii de curte ai lui Ceauşescu şi discipol al lui Eugen Barbu, unul dintre principalii promotori ai protocronismului românesc. Aflat sub controlul autoritar al liderului său, PRM s-a distins, încă de la începutul existenţei sale, printr-un limbaj xenofob şi antisemit, reunind în structurile sale foşti ofiţeri ai departamentelor politice ale Securităţii şi funcţionari ai Partidului Comunist.
5. Instituţie creată în 1999, la iniţiativa preşedintelui Constantinescu, cu scopul de a inventaria şi studia arhiva Securităţii. Printre atribuţiile sale se număra şi aceea de a certifica apartenenţa sau nonapartenenţa politicienilor şi funcţionarilor publici la structurile poliţiei politice comuniste. Condusă de un colegiu care reunea reprezentanţii partidelor politice parlamentare şi pe cei ai unor organizaţii civice importante, la scurt timp după înfiinţarea sa, instituţia a intrat într-un blocaj decizional, ca urmare a instrumentării sale în disputele politice. Pe lângă acestea, la dificultăţile de funcţionare s-a adăugat rezistenţa Serviciului Român de Informaţii de a transmite toată arhiva Securităţii în administrarea CNSAS, fapt ce a privat colegiul de capacitatea de a lua decizii în baza unei documentaţii complete.

Premierul României Adrian Năstase

Ministerul Public și destinată luptei împotriva marii criminalități financiar-economice.

Atentatele de pe teritoriul Statelor Unite din 11 septembrie 2001 au reorientat atenția marilor centre de putere către lumea arabă. Acest lucru a dus la apariția necesității organizării unui „front" mondial antiterorist, cu consecințele de rigoare în atitudinea SUA față de noile democrații din Europa de Est, dispuse să sprijine necondiționat demersurile militare întreprinse de Washington. În acest context, încă din primele zile de după atentate, România și-a manifestat disponibilitatea de a se alătura SUA în lupta împotriva terorismului. În luna septembrie, pentru a realiza un consens explicit la nivelul tuturor forțelor politice, Parlamentul a adoptat, cu o singură abținere, Hotărârea privind participarea României, împreună cu statele membre ale NATO, la acțiunile de combatere a terorismului internațional. Articolul 1 al acestei hotărâri prevedea că „România, ca partener strategic al Statelor Unite ale Americii și membru al Parteneriatului pentru Pace, va participa, ca aliat de facto al NATO, împreună cu statele membre ale NATO și cu ceilalți parteneri și aliați ai acestora, la combaterea terorismului internațional prin toate mijloacele, inclusiv militare".

Sprijinul necondiționat pentru Statele Unite a avut efecte imediate în planul relațiilor cu NATO. În noiembrie 2002, după ce aderarea la NATO aproape că devenise o obsesie națională pentru România, secretarul general al organizației, George Robertson, a propus șefilor de stat și de guvern din țările membre ale NATO, reuniți la Praga, să accepte invitarea în alianță a României, Bulgariei, Estoniei, Letoniei, Lituaniei, Slovaciei și Sloveniei (fapt petrecut oficial la 29 martie 2004). La scurt timp de la acest eveniment, după o escală la Moscova, președintele SUA, George W. Bush, a sosit la București, unde a fost întâmpinat triumfal de o populație ce se simțea acum parte a unui proces de reconstrucție mondială.

La reuniunea șefilor de state membre NATO de la Praga, din 2002, România devine membru al Alianței

Relațiile cu Uniunea Europeană au cunoscut o ameliorare sensibilă. Ca urmare a eforturilor întreprinse pentru securizarea frontierelor și a politicii coerente de control al migrației ilegale, cu începere de la 1 ianuarie 2002 cetățenii români pot circula fără vize în țările spațiului Schengen. Odată cu fixarea unui termen clar de aderare a României la Uniunea Europeană, în 2007, cabinetul Năstase a început procesul de restructurare și privatizare a marilor monopoluri de stat. În octombrie 2003, Constituția, adoptată în anul 1991, a fost amendată prin referendum, în scopul armonizării cu prevederile legislației europene.

Deși coerente, măsurile de reformă a administrației, puternic birocratizată și deseori paralizată de corupție, incompetență și instabilitate legislativă, nu au

George W. Bush la București

Secretarul general al NATO, George Robertson

2004. Ceremonia de inaugurare ale noilor state-membre ale Uniunii Europene

fost de natură să-i mulțumească pe negociatorii europeni. Drept urmare, în Raportul de țară pentru anul 2003, Comisia Europeană a refuzat acordarea statutului de economie de piață funcțională pentru România (statut acordat totuși în 2004), fapt ce a determinat o scădere drastică a popularității guvernului și a generat un val de critici publice. Principala problemă ridicată de Uniunea Europeană a rămas „marea corupție", adânc înrădăcinată în structurile politice și în cele administrative.

Așa cum este de așteptat în cazul unui guvern nevoit să ia măsuri economice cu efecte negative în plan social, popularitatea guvernului PSD[6] a cunoscut o erodare accentuată. Permanentele acuzații de corupție care au planat asupra membrilor cabinetului au dus la creșterea notabilă a popularității partidelor de opoziție, PNL și PD, constituite în Alianța „Dreptate și Adevăr".

Alegerile locale din vara anului 2004 au dat un semnal clar cu privire la dorința românilor de a forța o schimbare pe scena politică. Având în minte eșecul guvernării „democratice" din perioada 1996—2000, dar vexați de omniprezența publică a premierului Adrian Năstase, românii au preferat să-și dea voturile Alianței DA (PNL-PD), intens promovată de două personalități complementare, Traian Băsescu și Theodor Stolojan. Traian Băsescu, consacrat ca politician eficient în funcția de ministru al transporturilor, dar lansat pe marea scenă politică în postura de primar al capitalei în perioada 2000-2004, întrunea toate atuurile unui politician de tip est-european. Theodor Stolojan, cunoscut ca un administrator competent într-o perioadă extrem de grea pentru România, 1991-1992, și ca economist validat de activitatea în structurile financiare internaționale, părea să reprezinte candidatura ideală pentru postul de președinte al României.

Chiar dacă guvernarea social-democrată a adus țării o creștere economică susținută, cu o medie de 5,2 la sută și un vârf de 8,3 procente în 2004, practicile politice ale PSD-ului au indus, mai ales în rândul populației informate din marile orașe, o stare de tensiune fără precedent, similară cu cea de la începutul anilor '90[7]. O serie de scandaluri publice de corupție și trafic de influență[8], mai ales în domeniul justiției, au făcut ca partidul aflat la guvernare să piardă rapid popularitate și sprijin, mai ales în orașele mari ale țării. De cealaltă parte a spectrului politic, partidele de centru-dreapta, PNL și PD, au reușit, în toamna anului 2003, să formeze o alianță politică, în vederea câștigării unui scor cât mai bun la alegerile parlamentare și prezidențiale ce urmau

Traian Băsescu și Theodor Stolojan în fruntea „revoluției portocalii"

Theodor Stolojan

6. În iunie 2001, Partidul Social-Democrat Român a fuzionat cu Partidul Democrației Sociale din România. Din această fuziune a rezultat Partidul Social-Democrat, al cărui președinte a fost ales Adrian Năstase.
7. Raportul anual pe 2004 al Ministerului pentru întreprinderile Mici și Mijlocii, Comerț, Turism și Profesii Liberale.
8. Cel mai cunoscut dintre acestea este „scandalul stenogramelor", atunci când, la sfârșitul anului 2004, stenogramele unei întruniri de partid a liderilor PSD au fost publicate pe internet. Documentele în cauză redau o serie de discuții între conducătorii PSD, Adrian Năstase, pe atunci premier, Rodica Stănoiu, ministrul justiției, și alții, în care aceștia stabileau modalitățile de contracarare a opoziției, prin folosirea în acest scop a aparatului Ministerului de Interne și a celui de Justiție.

Traian Băsescu

să aibă loc în iarna anului 2004. Condusă de personalităţi diametral opuse, formată din partide structurate în mod diferit, încă de la început alianţa PNL-PD a fost marcată de tensiuni interne şi incoerenţe de mesaj politic. Aproape toate personajele principale ale acestei construcţii politice erau oameni proveniţi, dacă nu din structura centrală a vechiului regim, cel puţin din zonele de proximitate ale acesteia. Theodor Stolojan, liderul formal al alianţei şi candidatul iniţial la postul de preşedinte, provenea din „intelighenţia" economică a vechiului regim, făcându-se remarcat la începutul anilor '90 în fruntea unui guvern care a administrat, doar la nivel de discurs, dezastrul economic generalizat al ţării.

Devenit liderul PNL în 2005 şi copreşedinte al alianţei, Călin Popescu Tăriceanu, unul dintre antreprenorii prosperi ai României postcomuniste, părea politicianul de tip nou, atât de necesar României. Ajuns în fruntea principalului partid de opoziţie, mai curând printr-un concurs de împrejurări şi mai puţin prin forţa viziunii sale politice, Tăriceanu s-a complăcut în rolul secundar, preferând să menţină deschise toate canalele de comunicare cu puterea şi cu oamenii din jurul acesteia.

Liderul PSD în 2005 Mircea Geoană (al doilea din stânga)

Cel de-al treilea lider al opoziţiei, conducătorul Partidului Democrat şi copreşedinte al alianţei, Traian Băsescu, a fost un obişnuit al guvernelor „democratice" de după 1990, cu precădere la conducerea agenţiilor care administrau sistemul naţional de transport. Căpitan de cursă lungă pe mai multe nave comerciale, dar şi pe nava-amiral a flotei comerciale, în perioada 1981-1987, Traian Băsescu a reuşit să câştige încrederea superiorilor săi ierarhici, fiind desemnat să conducă din 1987 până în 1989 reprezentanţa societăţii româneşti de navigaţie la Anvers. Cariera sa politică a fost nu mai puţin spectaculoasă. În calitate de ministru al transporturilor în mai multe guverne, Băsescu s-a remarcat prin declaraţii spectaculoase, rămânând în memoria opiniei publice drept politicianul care a dat semnalul crizei guvernării de centru-dreapta din perioada 1996-2000, prin stoparea unei investigaţii de corupţie întreprinse de aparatul premierului de atunci, Victor Ciorbea[9]. Ulterior, în 2001, Băsescu a devenit preşedintele PD, înlăturându-l de la conducerea partidului pe fondatorul acestuia, Petre Roman.

Călin Popescu Tăriceanu, Theodor Stolojan, Mircea Geoană

9. În vara anului 1997, şeful Departamentului de Control al guvernului, Valerian Stan, a început o anchetă cu privire la înstrăinarea unor active ale flotei comerciale româneşti (Dosarul „Petroklav"), în timpul mandatului ministrului Traian Băsescu, şi o alta legată de însuşirea ilegală a unor imobile din fondurile locative deţinute de stat, de către politicieni, unii dintre ei aflaţi la guvernare în acel moment. Conform declaraţiilor ulterioare ale lui Valerian Stan, demiterea sa a avut loc la presiunile preşedintelui de atunci al PD, Petre Roman, şi ale preşedintelui Emil Constantinescu. Ulterior, fostul premier, Victor Ciorbea, a calificat măsura drept „cea de a doua mare greşeală a mandatului meu". (www.valerianstan.ro)

4 Schimbare de putere sau sfârşitul tranziţiei?

Campania electorală de la sfârşitul anului 2004 a fost marcată de acuzaţii de corupţie şi scandaluri publice neîntrerupte. în dorinţa de a-şi conserva puterea şi influenţa, guvernarea de stânga a făcut apel la toate mijloacele, aflate la limita legalităţii şi democraţiei, cu scopul blocării opoziţiei.

Traian Băsescu şi Călin Popescu Tăriceanu, campania electorală din 2004

Limitarea accesului opoziţiei la televiziunile şi publicaţiile influente a avut drept rezultat „refugierea" mesajului acesteia în medii considerate până atunci alternative. Brusc, internetul, poşta electronică şi telefonul mobil au început să fie invadate de mesaje mobilizatoare ale opoziţiei. Deşi au „investit" sume imense în media, prin încheierea de contracte de publicitate pe cât de inutile pe atât de generoase, social-democraţii lui Năstase nu au reuşit să-şi atragă decât complicitatea unor patroni de presă şi a unor ziarişti, fără a câştiga simpatia electoratului.

Rezultatele alegerilor parlamentare din toamna anului 2004 au arătat o polarizare evidentă a opţiunilor politice. Ca şi campania electorală, alegerile au fost punctate de nenumărate acuzaţii, potrivit cărora puterea a încercat să influenţeze rezultatele prin practicarea masivă a turismului electoral. Cu toate acestea, rezultatele finale, departe de a consemna victoria social-democraţilor, au adus legislativul într-o configuraţie politică propice blocajului decizional, ideală pentru jocuri de culise şi răsturnări spectaculoase. Alianţa ad-hoc dintre PSD şi Partidul Umanist Român (PUR), condus de afaceristul, cu certe antecedente comuniste, Dan Voiculescu, a reuşit să capteze doar 36,8% din voturile alegătorilor, iar partidele de opoziţie, PNL şi PD, au câştigat 31,5%. Totul depindea acum de cursa prezidenţială - potrivit Constituţiei, preşedintele desemnând candidatul la postul de premier din rândul partidului care deţine majoritatea în Parlament. Aici, principalii concurenţi au fost preşedintele PSD, Adrian Năstase, şi Traian Băsescu, desemnat în grabă candidat unic al opoziţiei, după retragerea inexplicabilă a lui Theodor Stolojan. La jumătatea lunii decembrie, cel de al doilea tur de scrutin al alegerilor prezidenţiale a adus victoria candidatului opoziţiei, primarul Bucureştiului, Traian Băsescu. După numărătoarea voturilor, şi ea marcată de acuzaţii de fraudare, Traian Băsescu a fost desemnat câştigător al alegerilor prezidenţiale, cu 51,23%, în timp ce premierul în exerciţiu, Adrian Năstase, a întrunit 48,77% din opţiuni.

Afiş electoral din 2004

La scurt timp după alegerile prezidenţiale, prin negocieri cu foştii parteneri de guvernare ai PSD, preşedintele ales a reuşit să formeze o nouă majoritate guvernamentală, în care au intrat, în afara PNL şi PD, PUR şi partidul minorităţii maghiare din România, UDMR. România începea un nou exerciţiu de guvernare de centru-dreapta, cu o coaliţie fragilă, compusă, în parte, din partide care mai fuseseră la guvernare în ciclul precedent. Principalul obiectiv al ţării era acceptarea în Uniunea Europeană, apartenenţă despre care se credea că va pune capăt tranziţiei şi incertitudinii civilizaţionale.

Instalarea noului preşedinte a însemnat o ruptură cu tradiţia politică acumulată începând cu 1990. Declarându-se deschis un „preşedinte-jucător", Traian Băsescu s-a manifestat ca un arbitru implicat, menţionând reforma clasei politice şi lupta împotriva marii corupţii drept obiective principale ale mandatului său. Cu un stil neobişnuit al exprimării publice, aflat constant la limita grosolăniei, noul preşedinte se distingea prin afirmaţiile sale tranşante şi claritatea soluţiilor propuse. Presat constant de societatea civilă, mai ales de grupul de activişti politici concentrat în jurul fondatorului Grupului de Dialog Social, Sorin Ilieşiu, curând, Traian Băsescu s-a văzut nevoit să abordeze problema condamnării publice a comunismului. Într-un interviu

acordat Revistei 22, în primăvara anului 2005, preşedintele s-a declarat împotriva condamnării publice formale, fără argumentele ştiinţifice oferite de o comisie specială, pledând pentru aplicarea modelului condamnării Holocaustului din România. Abia în primăvara anului 2006, preşedintele Băsescu a înfiinţat Comisia Prezidenţială Consultativă pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România, al cărei obiectiv a fost acela de a elabora un raport ştiinţific în baza căruia să poată fi luată (sau nu) decizia de condamnare a regimului comunist. Conducerea comisiei a fost încredinţată politologului american de origine română Vladimir Tismăneanu. Fiu al unei familii de activişti comunişti sovietici, stabiliţi în România după război, Vladimir Tismăneanu a cunoscut consacrarea internaţională ca politolog după ce a emigrat în SUA, la începutul anilor '80. În baza decretului prezidenţial, „Comisia Tismăneanu", aşa cum avea să fie numită aceasta, a căpătat un acces preferenţial nu numai la arhivele Partidului Comunist, dar şi la acelea ale serviciilor secrete. În numai şase luni de la înfiinţarea sa, comisia a reuşit să genereze un document voluminos, care, chiar dacă nu aduce prea multe informaţii noi şi nici nu excelează prin rigurozitate ştiinţifică, expune într-o formă coerentă istoria crimelor comuniste. În concluziile raportului se arată că, „pe baza examinării a mii şi mii de pagini de documente, luând în consideraţie existenţa unei imense literaturi analitice şi de mărturii care probează natura antipatriotică a dictaturii comuniste, putem afirma că regimul comunist din România (1945-1989) a fost nelegitim şi criminal"[10]. Fără să stabilească vinovăţii colective, raportul stabilea liste consistente de vinovaţi pentru crimele politice, economice, culturale şi intelectuale ale comunismului. Oameni politici activi, precum liderul naţionalist Corneliu Vadim Tudor sau fostul preşedinte al României, Ion Iliescu, s-au regăsit în listele cu vinovaţi pentru crimele regimului comunist. Poate că şi sub imperiul unui acut sentiment al vinovăţiei, dar mai curând pentru a lua din mâna adversarilor comisiei argumentul propriei ascendenţe comuniste, tatăl lui Vladimir Tismăneanu, Leonte Tismăneanu (Tisminețki), a fost şi el consemnat printre vinovaţii de îndoctrinarea românilor. Documentul în cauză a încercat o tratare unitară a perioadei 1945—1989, dorind să demonteze miturile comunismului, aşa cum este acela al „bunului Dej", al Securităţii patriotice sau acela al „independenţei" lui Nicolae Ceauşescu. Raportul aplică regimului comunist o critică liberală; în a doua parte a concluziilor sale, se arată că „scopul său [al comunismului] a fost anihilarea societăţii civile, a sistemului politic pluralist, a gândirii autonome şi a pieţei libere"[11]. Documentul stabileşte nu mai puţin de 21 de capete de acuzare împotriva comunismului, printre acestea aflându-se abandonarea intereselor naţionale prin servilism neţărmurit în relaţiile cu URSS, anihilarea statului de drept şi a pluralismului, sovietizarea totală, prin forţă, a României, politica de „exterminism social", persecuţia minorităţilor etnice, religioase, culturale ori de orientare sexuală, represiunea împotriva culturii şi eradicarea valorilor naţionale. Social-democraţii, partidul care a preluat cea mai mare parte a nomenclaturii comuniste, în frunte cu Ion Iliescu, a catalogat documentul drept „vânătoare de vrăjitoare", iar partidul fostului poet de curte al Ceauşeştilor, Vadim Tudor, a iniţiat o campanie de condamnare publică a preşedintelui Băsescu şi a membrilor comisiei. O critică politică mai abilă a venit din partea structurilor intelectuale ale regimului Ceauşescu. Istorici precum Florin Constantiniu sau Ioan Scurtu au imputat raportului lipsa rigorii ştiinţifice şi implicarea sa politică. Cu toate acestea, într-un discurs în faţa camerelor reunite ale Parlamentului, la 20 decembrie 2006, Traian Băsescu şi-a însuşit concluziile raportului, condamnând public regimul comunist. Pentru prima oară, autorităţile române păreau pregătite să încheie socotelile cu trecutul. Deşi nu a lăsat nicio urmă de îndoială cu privire la atitudinea sa faţă de comunism, Băsescu a delimitat foarte clar obiectul criticii sale, afirmând că nu are în vedere marea masă de membri ai partidului, ci doar elitele sale, responsabile de crimele regimului.

Vladimir Tismăneanu

Călin Popescu Tăriceanu

Deşi, în paralel cu elaborarea raportului, preşedintele Băsescu pregătise terenul pentru o investigare mai adâncă a trecutului comunist, prin transferarea la CNSAS, în 2007, a peste 40.000 de dosare din arhivele serviciilor secrete, condamnarea comunismului a rămas un act pur formal. Legea lustraţiei, cea care ar fi putut da consistenţă demersului reparatoriu, prin înlăturarea din viaţa publică a colaboratorilor Securităţii, a fost blocată în Parlament. Mai mult decât atât, la începutul anului 2007, Comisia Juridică a Senatului României a decis scoaterea de sub incidenţa legii care vizează investigarea trecutului de colaborator al Securităţii a foştilor membri ai nomenclaturii comuniste. La scurt timp, Biserica Ortodoxă Română, şi ea minată de grave acuzaţii de colaborare cu regimul comunist şi cu instituţiile sale de represiune, cu sprijinul partidelor politice, şi-a pus la adăpost ierarhii, reuşind să blocheze aplicarea legii deconspirării Securităţii în cazul clericilor, cerând ca dosarele acestora să fie studiate de către sinod.

10. Comisia Prezidenţială Consultativă pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România, *Raport final*, Bucureşti, 2006, p. 627
11. Ibidem, p. 634

5 Opoziția la putere şi puterea în opoziție

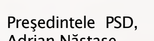
În perioada 2005-2006, obiectivul politic major al noului guvern de la Bucureşti a fost îndeplinirea cerinţelor minimale impuse de integrarea în UE. Într-un efort colectiv, permanent potenţat de presiunile oficialilor de la Bruxelles, pe parcursul a doi ani, Bucureştiul a reuşit să reintre pe agenda europeană.

Bucureşti, 27 iunie 2005. Miniştrii Justiţiei din România şi Republica Federală Germania, Monica Macovei şi Brigitte Zypries, la conferinţa cu tema "Perspectivele politicii UE în domeniul dreptului", organizată de Ambasada Germaniei la Bucureşti şi Institutul European din România

Beneficiind de eforturile constante ale noului ministru al justiţiei, fosta activistă civică Monica Macovei, România a consolidat, pentru o vreme, aparatul de luptă împotriva marii corupţii, prin acordarea unei autonomii considerabile Direcţiei Naţionale Anticorupţie. Foşti membri marcanţi ai guvernului social-democrat, în frunte cu Adrian Năstase, au devenit subiectele unor anchete penale vizând deturnarea fondurilor publice. Imposibilitatea de a adopta legi fundamentale pentru funcţionarea statului de drept, aşa cum a fost aceea de înfiinţare a agenţiei de investigare a averilor acumulate ilicit de către demnitarii publici, a acreditat în tabăra preşedintelui ideea necesităţii alegerilor anticipate. Asociată cu planul de reformare a clasei politice, prin introducerea votului uninominal şi modificarea sistemului parlamentar, ideea alegerilor anticipate a adus prima fractură serioasă în interiorul coaliţiei de guvernământ. Treptat, în urma disputelor legate de legile siguranţei naţionale, de retragerea trupelor româneşti din Irak şi de conducerea serviciilor secrete, relaţiile dintre premier şi preşedinte s-au degradat ireparabil. Punctul de cotitură în relaţiile dintre foştii parteneri de coaliţie l-a reprezentat anchetarea, sub suspiciunea de manipulare a pieţei de capital, a unuia dintre cei mai importanţi membri şi principalul finanţator al PNL, Dinu Patriciu. După ce preşedintele Băsescu a încercat să acrediteze public ideea că premierul Tăriceanu i-ar fi cerut să intervină pe lângă organele de anchetă pentru a stopa investigaţia, prezentând jurnaliştilor un bilet olograf ce se afla în posesia sa de mai bine de un an, virulenţa acuzaţiilor reciproce a atins un nivel fără precedent. Rând pe rând, o serie de miniştri liberali au devenit, la rândul lor, obiectul investigaţiilor Direcţiei Naţionale Anticorupţie, cu acceptul constituţional al comisiei prezidenţiale de profil. Aflaţi sub presiunea constantă a preşedintelui şi în cert pericol de decredibilizare, dar doritori să rămână la putere, liderii liberali au iniţiat o amplă acţiune de reconfigurare a majorităţii politice, prin identificarea unei platforme politice comune cu Partidul Umanist, devenit între timp Conservator, cu UDMR, PRM şi PSD. Drept consecinţă, toate proiectele legislative susţinute de preşedinte, aşa cum a fost acela de înfiinţare a Agenţiei Naţionale pentru Integritate, în forma agreată de UE, sau proiectul de reformare a sistemului de siguranţă naţională, au fost blocate în Parlament de noua majoritate. În cele din urmă, la începutul anului 2007, la numai o lună după intrarea oficială a României în UE, partidul prezidenţial, PD, părăseşte guvernul.

Semnarea Tratatului de aderare a României la Uniunea Europeană, 25 aprilie 2005

Preşedintele PSD, Adrian Năstase

Pentru prima oară în România, preşedintele aflat în funcţie se găseşte în opoziţie faţă de majoritatea parlamentară şi faţă de guvern, pe care îl acuză, în mod constant, că se află sub influenţa unor „grupuri de interese". Treptat, plasat în logica unui conflict între modernitate şi stagnare, fără ca acest binom să fie susţinut de intenţiile reale ale niciuneia dintre tabere, conflictul a devenit unul între preşedintele Băsescu şi clasa politică. În primăvara anului 2007, noua majoritate parlamentară răspunde presiunilor preşedintelui prin înfiinţarea unei comisii de anchetă a presupuselor abuzuri comise de Traian Băsescu în exerciţiul funcţiei. Scopul organismului parlamentar era acela de a furniza noii majorităţi argumente pentru suspendarea preşedintelui, în vederea demiterii sale. Comisia, condusă de Dan Voiculescu, preşedintele Partidului Conservator, dovedit între timp drept colaborator al Securităţii, a dat publicităţii, la sfârşitul lui martie 2007, un raport în care preşedintele Băsescu era acuzat de nu mai puţin de 19 încălcări ale Constituţiei. Printre acestea, „timorarea" Curţii Constituţionale, jignirea Parlamentului (calificat drept „o şandrama intrată în moarte clinică"), arogarea necuvenită a iniţiativei legislative, autorizarea interceptărilor telefonice ilegale, intervenţii ilicite în folosul unor întreprinderi particulare, ingerinţa în actul de justiţie şi încercarea de subordonare a guvernului[12]. Ca urmare a raportului, pentru prima dată în România, la 19 aprilie 2007, cu o majoritate covârşitoare de voturi, preşedintele în funcţie a fost suspendat din funcţie. Deşi iniţial anunţase că imediat după ce va fi suspendat va demisiona, pretextând printr-o presupusă intenţie a majorităţii parlamentare de a interzice preşedinţilor suspendaţi să mai candideze, Traian Băsescu a revenit asupra deciziei, alegând „calea constituţională". Potrivit Constituţiei, suspendarea din funcţie a preşedintelui de către Parlament este validată sau respinsă prin referendum. Aşa cum era de aşteptat chiar şi pentru cei mai înverşunaţi adversari ai preşedintelui, referendumul din 19 mai 2007 a confirmat popularitatea în creştere a acestuia. Cu 74,48% din totalul voturilor exprimate, Traian Băsescu a fost reconfirmat în funcţie. După revenirea acestuia la Cotroceni, înarmat cu argumentul popularităţii confirmate prin vot, conflictul preşedintelui cu majoritatea parlamentară a intrat într-o nouă fază. Într-un acces de optimism politic, imediat după anunţarea rezultatelor referendumului, preşedintele a declarat că nu îşi va mai negocia proiectele majore cu partidele, ci direct cu alegătorii, fapt care a dat adversarilor săi ocazia să îl acuze de intenţia de instaurare a unei guvernări de mână forte.

Dinu Patriciu

Dan Voiculescu

Performanţele slabe ale guvernului în ceea ce priveşte integrarea în UE, cu precădere în domeniile agriculturii şi luptei împotriva corupţiei, au dat noi ocazii preşedintelui de a mări presiunea asupra foştilor parteneri de coaliţie. Demersului prezidenţial i s-au alăturat şi funcţionarii superiori europeni, aceştia acuzând guvernul român de acumularea unor întârzieri majore în ceea ce priveşte pregătirea proiectelor pentru absorbţia fondurilor comunitare. Pe lângă acestea, scandalurile de corupţie care i-au avut în centrul lor pe unii miniştri au adus executivul de la Bucureşti în pragul paraliziei decizionale.

Marco Bela, liderul UDMR

12. Raportul Comisiei comune de anchetă a Parlamentului ca urmare a propunerii de suspendare din funcţie a preşedintelui României (www.newsin.ro)

Traian Băsescu. Discursul privind aderarea la Uniunea Europeană

Un alt dosar conflictual dintre preşedinte şi majoritatea parlamentară a fost acela al reformei sistemului electoral. Folosindu-se de argumentul dreptului constituţional de convocare a referendumului, preşedintele Băsescu a cerut Parlamentului să adopte un proiect de lege care să prevadă introducerea unui sistem electoral bazat pe votul uninominal pur, în două tururi de scrutin. Pentru a nu lăsa câmpul dezbaterii publice, din nou, la discreţia preşedintelui, executivul a introdus în Parlament, prin asumarea răspunderii, în toamna lui 2007, un proiect de lege alternativ, care prevede instituirea unui sistem mixt, bazat atât pe votul uninominal, cât şi pe cel pe listă. Răspunsul preşedintelui a venit prin convocarea unui referendum la care să fie supus votului public proiectul său de lege, acesta urmând să aibă loc simultan cu primele alegeri pentru Parlamentul European. După o campanie în care politicienii români au dovedit o cunoaştere sumară a problematicii europene şi care a fost axată în principal pe criza emigranţilor români din Italia, primele alegeri europene din România au consemnat victoria Partidului Democrat, principalul susţinător al preşedintelui. Ca peste tot în ţările recent intrate în UE, alegerile europene nu au reuşit să suscite un interes major din partea alegătorilor nici în România. Cu o participare de numai 29,4%, alegerile pentru Parlamentul European, pe lângă aşteptata victorie a PD, cu 28,81%, au adus şi un reviriment al PSD (23,11% din voturi). Surpriza alegerilor a constituit-o noul Partid Liberal Democrat (7,78% din voturi), înfiinţat de susţinătorii preşedintelui din vechea conducere a PNL. (Imediat după alegeri, PLD şi PD au decis să fuzioneze, anunţând formarea Partidului Democrat Liberal.) Nu fără emoţii, obişnuitul guvernărilor începând din 1996, partidul minorităţii maghiare, UDMR, a reuşit să treacă pragul electoral, cu 5,52%, chiar dacă a fost puternic atacat de candidatul independent, episcopul reformat cu vederi radicale Tőkés Lászlo. Alegerile europene au consemnat şi un regres al partidelor extremiste şi populiste, PRM şi Partidul Noua Generaţie (PNG) nereuşind să treacă pragul electoral. Referendumul prezidenţial cu privire la introducerea sistemului uninominal pur s-a dovedit însă un eşec. Cu o prezenţă la vot de numai 26,51%, în condiţiile în care legea prevede o participare de 50 de procente plus unul, pentru validarea referendumului, iniţiativa preşedintelui a suferit un eşec. Puţin explicată de către actorii publici şi tratată de presă, aproape exclusiv, în logica interminabilului conflict dintre palate, reforma sistemului electoral nu a reuşit să suscite interesul public. Semnalul atingerii limitei de suportabilitate publică a fost dat. Societatea este pe cale să intre într-o stare de apatie politică, de unde o mai pot scoate doar dezastrele naţionale.

România, poate cu excepţia Albaniei, este ţara a cărei tranziţie s-a prelungit cel mai mult. Marcată de incapacitatea de a-şi asuma, în totalitate, un model cultural, fie el propriu sau importat, în toată perioada scursă de la căderea comunismului, ţara a continuat să

Emil Boc şi Theodor Stolojan au semnat Protocolul de comasare prin absorbţie PDL–PLD

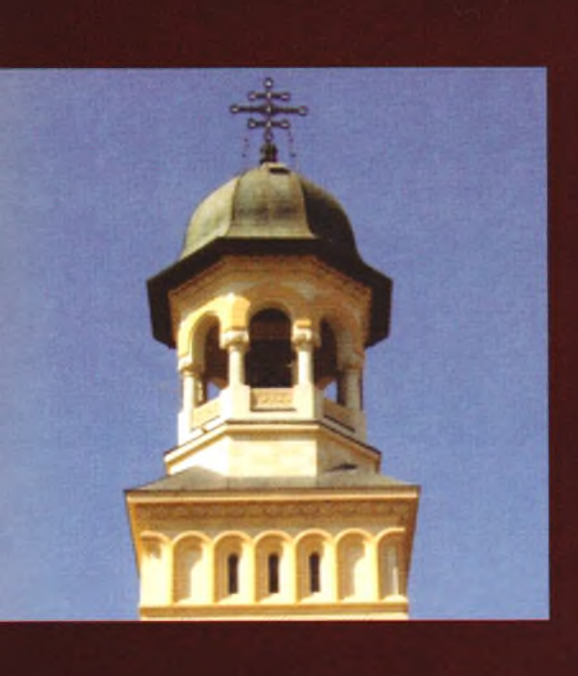
Narcis Godeanu, Virgil Becali, Cătălin Dancu, George Becali, Marian Oprea şi Vlad Hogea, în prezidiul Consiliului Naţional al PNG–CD (14 septembrie 2007)

penduleze între repere. Inconsecventă, meschină şi în acelaşi timp spectaculoasă, România reuşeşte să uimească lumea (occidentală şi nu numai) prin reacţiile, realizările şi eşecurile sale. Condusă în perioada 2000—2004, după eşecul generalizat al guvernării de centru-dreapta, de un guvern autoritar şi corupt, ţara părea că ajunsese din nou la periferia curentelor politice europene. Gândind în logica „Războiului Rece", cea care asimila sfera americană de influenţă cu democraţia şi prosperitatea, contrar speranţelor, apartenenţa României la NATO nu a schimbat prea mult lucrurile în ceea ce priveşte practicile guvernării. Mărginindu-se la a impune înlăturarea celor mai odioşi susţinători ai regimului comunist de la conducerea aparatului de stat, a armatei şi a serviciilor de informaţii, aliaţii occidentali au mizat pe previzibilitatea politică şi militară a ţării, tratând derapajele democratice ca pe o constantă de ordin civilizaţional. La aproape două decenii de la căderea comunismului, România a rămas terenul de confruntare acerbă dintre vechi şi nou, dintre practicile şi modelul vechiului regim şi cele ale democraţiei liberale, cu toate avatarurile sale. Problema colaborării cu organele represive ale regimului comunist, elucidarea mecanismelor de salvare în capitalism a reţelelor politice şi economice de sorginte comunistă şi măsurile reparatorii faţă de victimele totalitarismului au continuat să fie ocultate şi marginalizate de guvernările româneşti, sub pretextul inoportunităţii sau al caracterului tardiv. Cu toate acestea, pe măsură ce societatea s-a consolidat, iar barajul informaţional al vechilor structuri s-a prăbuşit, a devenit evident faptul că problema moştenirii comuniste nu este una a istoriei, ci una a actualităţii. Cele mai multe succese răsunătoare, afirmări strălucite şi căderi dureroase îşi au sorgintea nu în democraţia liberală incipientă, ci în comunismul degenerat. De aceea, alături de intrarea în Uniunea Europeană, pentru perioada analizată, poate cel mai important eveniment a fost condamnarea publică a comunismului de către autorităţile instalate după alegerile de la sfârşitul anului 2004.

Modernizarea ţării a rămas, din păcate, un proces care se desfăşoară direct proporţional cu intensitatea presiunilor externe, iar dorinţa de reformă morală a clasei politice a rămas una de faţadă. Legi fundamentale care ar putea aduce o schimbare calitativă majoră în exerciţiul guvernării, precum legea finanţării partidelor politice, în sensul monitorizării stricte a traseelor banilor, au rămas în afara agendei publice, iar lupta politică, deşi a câştigat în consistenţă doctrinară, a rămas fundamental o încleştare pentru ocuparea poziţiilor care asigură accesul preferenţial la resursele publice.

Preşedintele Traian Băsescu vizitează trupele române aflate în misiune în Irak

Cronologie istorică

Alcătuită de Tudor Sălăgean

Neanderthal (*reconstituire*)

Cca 1.400.000-100.000 bp.
Paleoliticul inferior (premusterianul) pe teritoriul României.

Cca 100.000-cca 32.000/30.000 bp.
Paleoliticul mijlociu (musterianul).

32.000/30.000-13.000 bp.
Paleoliticul superior (corespunzând Würm-ului mijlociu și superior), dominat de evoluția culturilor aurignaciană și gravettiană, aflate în plin proces de diferențiere regională.

13.000-9.500/9.000 bp.
Epipaleoliticul. Micile grupe de vânători-pescari-culegători adoptă noi tipuri de unelte și arme, cum ar fi microlitele geometrice.

9.500/9.000-7.500 bp.
Mezoliticul, reprezentat pe teritoriul României de cultura tardenoisiană și de cea de tip Schela Cladovei.

Cca 6.600-5.500 a.Chr.
Neoliticul timpuriu. Orizontul Gura Baciului-Cârcea (cultura Precriș), cultura Starçevo-Criș.

Cca 6.600-5.500 a.Chr.
Neoliticul dezvoltat. Culturi: Vinča, cultura ceramicii liniare cu note muzicale, Turdaș, complexul cultural Cluj-Cheile Turzii-Lumea Nouă-Iclod, Dudești, Vădastra, Boian, Hamangia.

Cca 4.600/4.500-3.800/3.700 a.Chr.
Eneoliticul. Culturi: Cucuteni-Ariușd-Tripolje, Petrești, Decea Mureșului, Gumelnița, Sălcuța, Tiszapolgár/Românești, Bodrogkeresztúr/Gornești.

Mileniul al III-lea a.Chr.
Indo-europenizarea actualului teritoriu al României. Din amestecul indo-europenilor cu populațiile locale ia naștere un grup etnic, lingvistic și cultural distinct în regiunea carpato-balcanică: tracii.

3.800/3.700-1.900 a.Chr.
Bronzul timpuriu pe teritoriul României. *Culturi:* Coțofeni, Glina (în Muntenia și Oltenia), grupurile Copăceni, Șoimuș și Jigodin (în centrul și nordul, sud-vestul, respectiv sud-estul Transilvaniei).

1.900-1.200 a.Chr.
Bronzul mijlociu și târziu. Culturi: Periam-Pecica/Mureș, Vatina, Otomani, Suciu de Sus, Wietenberg, Verbicioara, Gârla Mare-Cârna, Tei, Monteoru, Costișa, Noua, Coslogeni.

1.200/1.150-800 a.Chr.
Perioada timpurie a primei vârste a fierului. Culturi: Gáva-Holihrady, Babadag.

800-450/400 a.Chr.
Prima vârstă a fierului (Hallstatt). Desprinderea geto-dacilor din masa populațiilor trace. Cultura Basarabi.

Sec. VII-VI a.Chr.
Întemeierea coloniilor grecești Histria, Tomis și Callatis pe țărmul apusean al Mării Negre.

Sec. al VI-lea a.Chr.
Pătrunderea sciților în Transilvania.

514 a.Chr.
Campania lui Darius împotriva sciților. Cea dintâi atestare scrisă a geților. Aceștia încearcă, fără succes, să oprească înaintarea persană.

400/350 a.Chr.
Începutul celei de-a doua vârste a fierului (La Tène).

A doua jumătate a sec. al IV-lea a.Chr.
Pătrunderea celților în Transilvania.

339 a.Chr.
Victoria geților, aliați cu macedonenii, împotriva căpeteniei scite Atheas.

335 a.Chr.
Expediția lui Alexandru cel Mare la Dunăre.

Vestigii tracice din aur

Scenă de pe Columna lui Traian. Construirea unui castru roman

Scenă de pe Columnă înfăţişându-l pe Traian la inaugurarea Podului lui Apolodor din Damasc

DACIA ROMANĂ ÎN TIMPUL DOMNIEI LUI HADRIAN

Hadrian

- ▪ castre de legiune:
  1. Apulum.
- ▲ castre de trupe auxiliare:
  1. Micia; 2. Ampelum; 3. Abrud; 4. Resculum (Bologa); 5. Buciumi; 6. Largiana (Românași); 7. Certiae (Romita); 8. Porolissum; 9. Tihău; 10. Samum (Cășei); 11. Ilișua-Arcobadara; 12. Orheiul Bistriței; 13. Brâncovenești; 14. Călugăreni; 15. Sărățeni; 16. Inlăceni; 17. Odorheiul Secuiesc; 18. Sânpaul; 19. Olteni; 20. Angustia (Brețcu); 21. Boroșneul Mare; 22. Comalău; 23. Cumidava (Râșnov); 24. Hoghiz; 25. Cincșor; 26. Feldioara; 27. Caput Stenarum (Boița); 28. Pons Vetus (Câineni); 29. Titești; 30. Perșani; 31. Praetorium (Copăceni); 32. Rădăcinești; 33. Arutela (Bivolari); 34. Castra Traiana (Sâmbotin); 35. Câmpulung; 36. Purcăreni; 37. Albota; 38. Săpata de Jos; 39. Fâlfani; 40. Urluieni; 41. Ghiocu; 42. Gresia; 43. Roșiorii de Vede; 44. Băneasa; 45. Putineiu; 46. Flămânda; 47. Turnu-Măgurele; 48. Slăveni; 49. Romula; 50. Acidava (Enoșești); 51. Rusidava (Momotești); 52. Pons Aluti; 53. Buridava (Stolniceni); 54. Răcari; 55. Pelendava (Mofleni); 56. Căciulătești; 57. Dierna; 58. Praetorium (Mehadia); 59. Ad Pannonios (Teregova); 60. Bumbești; 61. Pojejena de Sus; 62. Translederata (Banatska Palanka); 63. Arcidava (Vărădia); 64. Tibiscum; 65. Cigmău; 66. Ighiu; 67. Războieni; 68. Cristești; 69. Sighișoara; 70. Gilău; 71. Gherla; 72. Optatiana (Sutoru).
- ◎ orașe:
  1. Ulpia Traiana Sarmizegetusa; 2. Drobeta; 3. Romula; 4. Napoca.
- ▲ *vici civili*:
  1. Teliuc; 2. Petris; 3. Blandiana; 4. Ampelum; 5. Sacidava; 6. Micăsasa; 7. Brucla; 8. Alburnus Maior; 9. Potaissa; 10. Cristești; 11. Sucidava.
- • localități cu ape termale:
  1. Ad Mediam (Băile Herculane); 2. Aquae (Călan); 3. Germisara (Geoagiu).

— — frontieră romană
—— drum roman
······ drum roman presupus
• *publicum portorium* (stații vamale)
0 25 100 km

Aquincum, Iazigi, Partiscum, DACIA POROLISSENSIS, DACIA SUPERIOR, DACIA INFERIOR, Sirmium, Singidunum, Viminacium, Ratiaria, Naissus, Serdica, Oescus, Novae, Nicopolis, Durostorum, Troesmis, Histria, Tomis, Callatis, Odessus, Deultum, Mesembria, MAREA NEAGRĂ

DACIA ROMANĂ ÎN TIMPUL DOMNIEI LUI CARACALLA

Caracalla

- ▪ castre de legiune:
  1. Apulum; 2. Potaissa
- ▲ castre de trupe auxiliare:
  1. Micia; 2. Ampelum; 3. Abrud; 4. Resculum (Bologa); 5. Buciumi; 6. Largiana (Românași); 7. Certiae (Romita); 8. Porolissum; 9. Tihău; 10. Samum (Cășei); 11. Ilișua-Arcobadara; 12. Orheiul Bistriței; 13. Brâncovenești; 14. Călugăreni; 15. Sărățeni; 16. Inlăceni; 17. Odorheiul Secuiesc; 18. Sânpaul; 19. Olteni; 20. Angustia (Brețcu); 21. Boroșneul Mare; 22. Comalău; 23. Cumidava (Râșnov); 24. Hoghiz; 25. Cincșor; 26. Feldioara; 27. Caput Stenarum (Boița); 28. Pons Vetus (Câineni); 29. Titești; 30. Perșani; 31. Praetorium (Copăceni); 32. Rădăcinești; 33. Arutela (Bivolari); 34. Castra Traiana (Sâmbotin); 35. Câmpulung; 36. Purcăreni; 37. Albota; 38. Săpata de Jos; 39. Fâlfani; 40. Urluieni; 41. Ghiocu; 42. Gresia; 43. Roșiorii de Vede; 44. Băneasa; 45. Putineiu; 46. Flămânda; 47. Turnu-Măgurele; 48. Slăveni; 49. Romula; 50. Acidava (Enoșești); 51. Rusidava (Momotești); 52. Pons Aluti; 53. Buridava (Stolniceni); 54. Răcari; 55. Pelendava (Mofleni); 56. Căciulătești; 57. Dierna; 58. Praetorium (Mehadia); 59. Ad Pannonios (Teregova); 60. Bumbești; 61. Pojejena de Sus; 62. Translederata (Banatska Palanka); 63. Arcidava (Vărădia); 64. Tibiscum; 65. Cigmău; 66. Ighiu; 67. Războieni; 68. Cristești; 69. Sighișoara; 70. Gilău; 71. Gherla; 72. Optatiana (Sutoru).
- ◎ orașe:
  1. Ulpia Traiana Sarmizegetusa; 2. Drobeta; 3. Romula; 4. Napoca; 5. Apulum (I, II); 6. Ampelum; 7. Potaissa; 8. Tibiscum; 9. Dierna; 10. Porolissum.
- ▲ *vici civili*:
  1. Teliuc; 2. Petris; 3. Blandiana; 4. Sacidava; 5. Micăsasa; 6. Brucla; 7. Alburnus Maior; 8. Cristești; 9. Sucidava.
- • localități cu ape termale:
  1. Ad Mediam (Băile Herculane); 2. Aquae (Călan); 3. Germisara (Geoagiu).

— — frontieră romană
—— drum roman
······ drum roman presupus
• *publicum portorium* (stații vamale)
0 25 100 km

Aquincum, Partiscum, DACIA POROLISSENSIS, DACIA APULENSIS, DACIA MALVENSIS, Sirmium, Singidunum, Viminacium, Ratiaria, Naissus, Serdica, Oescus, Novae, Nicopolis, Durostorum, Troesmis, Histria, Tomis, Callatis, Odessus, Deultum, Mesembria

Scenă de pe Columna lui Traian

Cca 300 a.Chr.
Uniunea de triburi getice de sub conducerea lui Dromichaites şi luptele acestuia cu Lysimach.

Începutul sec. al II-lea a.Chr.
Pătrunderea bastarnilor în Moldova. Dinaştii geto-daci Rhemaxos, Oroles şi Rubobostes.

Cca 80 a.Chr.
Crearea unei puternice uniuni de triburi sub conducerea regelui Burebista (primul stat dac).

72-71 a.Chr.
Expediţia generalului roman Lucullus în Dobrogea.

60-59 a.Chr.
Luptele lui Burebista cu celţii.

După 55 a.Chr.
Cucerirea litoralului pontic de către Burebista.

44 a.Chr.
Moartea lui Burebista.

După 44 a.Chr.
Domnia lui Deceneu în statul dac transilvănean. Uniuni de triburi conduse de Cotiso, Coson, Rholes, Dapyx şi Zyraxes atestate în alte regiuni ale Daciei.

28 a.Chr.
Cucerirea Dobrogei de către Crassus.

Sfârşitul sec. I a.Chr.
Domnia lui Comosicus în statul dac transilvănean.

Sec. I p.Chr.
Domnia lui Scorilo în statul dac transilvănean.

9-18 p.Chr.
Poetul roman Ovidiu (Publius Ovidius Naso) este exilat la Tomis de împăratul Augustus.

46 p.Chr.
Anexarea Dobrogei la provincia Moesia.

?-87 p.Chr.
Domnia lui Duras în statul dac transilvănean.

85-86 p.Chr.
Invazia dacilor în Moesia.

87 p.Chr.
Decebal devine rege al Daciei. Reunificarea triburilor dace.

87-89 p.Chr.
Războiul dintre Decebal şi Domiţian.

101-102
Primul război dacic al lui Traian. Ocuparea de către romani a unei părţi a Daciei.

105-106
Al doilea război dacic al lui Traian. Moartea lui Decebal, desfiinţarea statului dac şi crearea provinciei romane Dacia.

109-110
Întemeierea oraşului Colonia Dacica Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa.

118-119
Reorganizarea Daciei romane: crearea provinciilor Dacia Superior, Dacia Inferior şi Dacia Porolissensis.

Războinic dac

167-170
Războaiele marcomanice. Lupte la hotarele şi în interiorul provinciei Dacia.

168-169
Înfiinţarea provinciilor Dacia Apulensis şi Dacia Malvensis.

222-235
Atestarea unei adunări reprezentative, *concilium trium Daciarum*. Ulpia Traiana Sarmizegetusa este ridicată la rangul de *metropolis*.

242-247
Atacuri carpice împotriva Daciei şi Moesiei Inferior.

271-272 (sau 274-275)
Părăsirea Daciei de către armata şi administraţia romană.

Confruntare la hotarele Daciei *(reconstituire)*

Sfârşitul sec. al III-lea—sec. VII-VIII
Epoca migraţiilor barbare.

Coif tătăresc

Arme ale barbarilor

Începutul sec. al IV-lea p.Chr.
Detaşarea Dobrogei de provincia Moesia Inferior şi transformarea sa într-o provincie distinctă, sub numele de Scythia. Confederaţie vizigotă la gurile Dunării. Începe afirmarea culturii Sântana de Mureş-Cerneahov (de la Nipru până în Transilvania).

Sfârşitul sec. al IV-lea - începutul sec. al V-lea.
Confederaţie hunică în unele teritorii extracarpatice.

Mijlocul sec. al V-lea
Pătrunderea ostrogoţilor şi gepizilor în Transilvania.

Sfârşitul sec. al V-lea-sec. al VI-lea
Centre de putere gepide în Transilvania.

Sec. al VI-lea
Pătrunderea slavilor în regiunile extracarpatice, apoi în Transilvania. Cultura Ipoteşti-Ciurelu-Cândeşti-Botoşana.

Sfârşitul sec. al VI-lea
Pătrunderea avarilor în Transilvania.

602
Ocuparea Dobrogei de către slavi şi avari.

680-681
Instalarea protobulgarilor la sud de Dunăre.

Sec. al VIII-lea-începutul sec. al X-lea
Dominaţie slavă: bulgară la nord de Dunăre, iar centrul şi nordul Transilvaniei sub influenţă moraviană.

Sec. VIII-X
Cultura Dridu (balcano-carpatică)/orizontul cultural „Blandiana A". Apariţia poporului şi a limbii române.

896
Aşezarea triburilor maghiare în Pannonia.

Începutul sec. al X-lea
Pătrunderea triburilor maghiare în Transilvania. Cucerirea formaţiunilor statale conduse de Menumorout, Gelou şi a „voievodatului Bălgradului". Incursiuni împotriva „ducatului" bănăţean al lui Glad (cucerit după anul 1000, pe vremea ducelui Ahtum).

969-976
Revenirea stăpânirii bizantine la Dunăre. Pecenegii devin principalul factor politic la nord de Dunăre (Patzinakia).

976

Cea dintâi menţiune scrisă a vlahilor (românii sud-dunăreni).

1018

Înfiinţarea themei bizantine Paradunavon (Paristrion).

Sfârşitul sec. al XI-lea-sec. XII

Control politico-militar cuman la răsărit şi la sud de Carpaţi.

1068

Victoria de la Chiraleş, obţinută de regele ungar Salamon împotriva pecenegilor.

Sec. XI—XII

Episcopate catolice în Transilvania: Cenad, Oradea, Alba-Iulia. Cultura Răducăneni.

Sfârşitul sec. al XI-lea-prima jumătate a sec. al XII-lea

Aşezarea secuilor în centrul Transilvaniei.

Mijlocul sec. al XII-lea

Stabilirea în Transilvania, la chemarea regelui Geza al II-lea, a celui mai important val de colonişti saşi. Colonizarea săsească se încheie la sfârşitul secolului.

1185-1186

Răscoala fraţilor vlahi Petru şi Asan împotriva stăpânirii bizantine. Al doilea Ţarat (Vlaho-) Bulgar.

1210-1211

Expediţia comitelui de Sibiu, Ioachim Türje, împotriva Vidinului, cu o armată alcătuită din saşi, secui, români şi pecenegi.

1211

Instalarea cavalerilor teutoni în Ţara Bârsei, de către regele ungar Andrei al II-lea.

1222

Ţara românilor (*terra Blachorum*) în Făgăraş. Prima atestare a „ţării secuilor” *(terra Siculorum).*

Războinici bulgari atacând o redută bizantină (*reconstituire*)

Regele Andrei al II-lea

1224

Diploma regelui Andrei al II-lea (Andreanum), confirmând privilegiile saşilor din sudul Transilvaniei (Ţara Bârsei).

1225

Andrei al II-lea alungă cavalerii teutoni din Transilvania.

1227

Întemeierea episcopiei catolice a „cumanilor”. Extinderea misionarismului catolic (dominican) în regiunile extracarpatice. Ungaria anexează Ţara Severinului (Oltenia).

1241-1242

Marea invazie mongolă. Transilvania este atacată şi devastată de trei din cele şapte armate mongole care au declanşat ofensiva asupra Europei Centrale. Hoarda de Aur rămâne hegemonă în teritoriile extracarpatice răsăritene.

1247, iul. 2

Regele Béla al IV-lea cedează Ţara Severinului cavalerilor ioaniţi. Diploma ioaniţilor menţionează voievodatul lui Litovoi şi cnezatele lui Ioan şi Farcaş - în Oltenia - şi voievodatul lui Seneslau — în Subcarpaţii Munteniei.

1277-1279

Rebeliunea saşilor din Transilvania împotriva voievodului Matei Csák.

1279

Expediţia magistrului Georgius Baksa împotriva voievodului oltean Litovoi al II-lea, care este ucis în luptă. Fratele său Bărbat, luat prizonier, este eliberat în schimbul unei importante răscumpărări.

1285

Ultima mare invazie mongolă asupra Transilvaniei şi Ungariei.

1288, iun. 8

Prima menţiune documentară a congregaţiei generale a nobilimii din Transilvania.

1301

Odată cu stingerea dinastiei arpadiene, Transilvania devine un stat cvasiindependent sub conducerea voievodului Ladislau Kán al II-lea (1294-1315).

1307

Menţionarea unei „ţări a românilor” (Walachenland), localizată cel mai probabil în Maramureş.

1316-1321

Revenirea Transilvaniei sub controlul regalităţii ungare, la capătul unei îndelungate rezistenţe împotriva lui Carol Robert de Anjou.

1330, sept.-nov.

Expediţia regelui Carol Robert împotriva voievodului vasal Basarab I al Ţării Româneşti. După încheierea unui armistiţiu la Argeş, oastea regală este surprinsă şi zdrobită de români la „Posada” (9-12 nov.).

Cca 1343

Începutul rezistenţei voievodului maramureşean Bogdan împotriva Regatului Ungar.

1347-1349

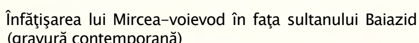
Ungaria îşi extinde dominaţia asupra voievodatului extracarpatic de pe valea râului Moldova şi reînfiinţează episcopia Milcoviei (fostă a „cumanilor”).

1359

Voievodul maramureşean Dragoş întemeiază o „căpitănie” (marcă de graniţă) pe valea râului Moldova, subordonată Regatului Ungar. Întemeierea mitropoliei Ungrovlahiei (de la Argeş), subordonată patriarhiei din Constantinopol.

1364-1365

Voievodul maramureşean Bogdan trece munţii în Moldova şi transformă marca de graniţă în stat independent.

Înfăţişarea lui Mircea-voievod în faţa sultanului Baiazid (gravură contemporană)

Cavaler ungur (*reconstituire*)

1373

Realizarea statuii Sfântului Gheorghe, operă a sculptorilor germani clujeni Martin şi Gheorghe.

1376

Cele dintâi statute de breaslă păstrate în Transilvania.

1387

Moldova devine vasală Poloniei.

1390, dec. 10

Încheierea Tratatului de la Lublin, între Mircea cel Bătrân (care stăpânea şi Dobrogea, Amlaşul, Făgăraşul şi Severinul) şi regele Poloniei, Vladislav Jagiello.

1394, oct. 10, 1395, mai 10

Lupta de la Rovine, între Mircea cel Bătrân şi sultanul otoman Baiazid I.

1395, mart. 7

Tratatul de alianţă dintre Mircea cel Bătrân şi regele Ungariei, Sigismund de Luxemburg.

1401
Recunoaşterea canonică a mitropoliei de la Suceava.

1417
Cucerirea de către turci a unei părţi a Dobrogei şi a cetăţilor dunărene Giurgiu şi Turnu.

1437-1438
Răscoala de la Bobâlna a ţăranilor români şi maghiari din Transilvania.

1442, mart. 18
Victoria lui Iancu de Hunedoara, lângă Sibiu, împotriva turcilor care invadaseră Transilvania.

1442, sept. 2
Înfrângerea turcilor în faţa lui Iancu de Hunedoara în bătălia de pe Ialomiţa.

1443, iul.-1444, ian.
„Campania cea lungă” a lui Iancu de Hunedoara împotriva turcilor, în Serbia şi Bulgaria.

1444, nov. 10
Bătălia de la Varna. Victoria sultanului Murad al II-lea împotriva oştirii cruciate conduse de Vladislav al II-lea, rege al Ungariei şi Poloniei.

Bătălia de la Belgrad

Statuia Sf. Gheorghe din Praga

1448, oct.
Victoria obţinută de turci asupra coaliţiei creştine conduse de Iancu de Hunedoara în lupta de la Kossovopolje.

1456, iul. 4-22
Bătălia de la Belgrad. Sultanul Mehmed al II-lea, cuceritorul Constantinopolului, este înfrânt de oastea creştină comandată de Iancu de Hunedoara. După victorie, învingătorul este răpus de ciumă la Zemun (11 aug.).

1459, sept. 2
Prima menţiune documentară a Bucureştiului.

1462
Campania sultanului Mehmed al II-lea în Ţara Românească. În pofida succeselor locale obţinute de Vlad al III-lea Drăgulea (Ţepeş), acesta va fi înlocuit de fratele său Radu cel Frumos, care acceptă suzeranitatea Porţii.

1466, iul. 10
Întemeierea mănăstirii Putna, ctitorie a lui Ştefan cel Mare.

1467, dec. 14-15
Victoria lui Ştefan cel Mare asupra regelui ungar Matia Corvinul în lupta de la Baia.

1475, ian. 10
Victoria lui Ştefan cel Mare asupra beilerbeiului Rumeliei, Söleiman-Paşa, în lupta de la Vaslui (Podul Înalt).

1476, iul. 26
Victoria sultanului Mehmed al II-lea asupra lui Ştefan cel Mare în lupta de la Războieni (Valea Albă).

1479, oct. 13
Victoria ardelenilor asupra turcilor în lupta de la Câmpul Pâinii.

Monedă din timpul lui Ştefan cel Mare

Bătălia de la Mohács, miniatură orientală

1484
Cucerirea de către turci a cetăților moldovene Chilia și Cetatea Albă.

1497, oct. 26
Victoria lui Ștefan cel Mare asupra regelui Poloniei, Ioan I Albert, în lupta de la Codrii Cosminului (Dumbrava Roșie).

1497, oct. 26
Războiul țărănesc condus de Gheorghe Doja (György Dózsa) cuprinde cea mai mare parte a Transilvaniei.

1526, aug. 29
Victoria otomană de la Mohács. Prăbușirea Ungariei medievale.

1541
Dieta de la Debrecen recunoaște suzeranitatea otomană asupra Transilvaniei, care va deveni principat autonom.

1544
Catehismul de la Sibiu - prima carte tipărită în limba română.

1545
Înființarea Colegiului protestant din Cluj.

1550
Începutul activității tipografiei clujene a lui Caspar Helt (Gáspár Heltai). Introducerea oficială a luteranismului în Transilvania.

1551-1556
Ocuparea temporară a Transilvaniei de către trupele habsburgice.

1552
Banatul și o parte a Crișanei sunt cucerite de otomani. înființarea pașalâcului Timișoarei.

1562
Răscoala secuilor.

1563
Întemeierea, de către Despot-Vodă, a colegiului latin de la Cotnari.

1568
Dieta de la Turda recunoaște principiul libertății religioase în Transilvania.

1571-1572
Voievodul Ștefan Báthory restaurează ierarhia ortodoxă din Transilvania.

1574, apr.-iun.
Războiul antiotoman declanșat de domnul Moldovei, Ioan-Vodă cel Cumplit. După câteva succese inițiale, Ioan-Vodă este înfrânt, capturat și executat la Roșcani.

1575, dec. 14
Ștefan Báthory, principele Transilvaniei, este ales rege al Poloniei.

1581
Întemeierea, de către Ștefan Báthory, a Universității iezuite din Cluj, cu trei facultăți - teologie, filosofie, drept - sub conducerea lui Antonio Possevino (*rector magnificus*).

1594
Transilvania, Moldova și Țara Românească se alătură războiului antiotoman al Ligii Sfinte.

1595, aug. 23
Victoria lui Mihai Viteazul la Călugăreni, asupra unei armate otomane conduse de marele-vizir Sinan-Pașa.

1595, oct. 28
Bătălia de la Giurgiu. Mihai Viteazul și Sigismund Báthory, principele Transilvaniei, provoacă o severă înfrângere armatei otomane.

1599, oct.
Campania lui Mihai Viteazul în Transilvania. Victorios la Șelimbăr (28 oct.) asupra principelui-cardinal Andrei Báthory, Mihai intră în Alba-Iulia la 1 nov.

Intrarea lui Mihai Viteazul în Alba-Iulia (*reconstituire*)

1600, mai
Campania lui Mihai Viteazul în Moldova. Ieremia Movilă se refugiază în Polonia, iar Mihai este recunoscut domn al acestei ţări. Prima unire a Ţărilor Române.

1600, sept. 18
Lupta de la Mirăslău. Mihai Viteazul este înfrânt de trupele coalizate ale generalului Basta şi ale nobilimii ardelene.

1600, nov.
Înfrânt de polonezi în mai multe lupte, Mihai Viteazul este obligat să părăsească Ţara Românească, plecând la Viena.

1601, aug. 3
Lupta de la Guruslău. Mihai Viteazul şi generalul Basta obţin o victorie decisivă împotriva lui Sigismund Báthory.

1601, aug. 19
Asasinarea lui Mihai Viteazul de către un grup de mercenari, în tabăra de pe câmpia Turzii.

Statuia lui Mihai Viteazul în Alba-Iulia

1622
Întemeierea Colegiului Academic calvin de la Alba-Iulia.

1639
Sfinţirea bisericii Trei Ierarhi din Iaşi.

1640
Întemeierea Colegiului Vasilian din Iaşi, cu limba de predare latină.

1642-1647
Grigore Ureche scrie *Letopiseţul Ţării Moldovei.*

1643
Apare, la Iaşi, *Cazania* mitropolitului Varlaam (*Carte românească de învăţătură).*

1646
Este tipărită, la Iaşi, *Cartea românească de învăţătură (Pravila lui Vasile Lupu).* La Târgovişte e întemeiată o *Schola Graeca et Latina.*

1648
Apare *Noul Testament* de la Bălgrad (Alba-Iulia), tradus de mitropolitul Simeon Ştefan. Transilvania este reprezentată la încheierea păcii din Westfalia, care pune capăt Războiului de 30 de Ani.

1653
Apare *Enciclopedia maghiară* a lui János Apáczai Csere.

1657
Campania dezastruoasă a principelui transilvan Gheorghe Rákoczi al II-lea în Polonia.

1659
Răscoala antiotomană a lui Mihnea al III-lea Radu, domnul Ţării Româneşti.

1660, mai 22
Lupta de la Floreşti (Cluj). Gheorghe Rákoczi al II-lea este înfrânt de către turcii care invadaseră Transilvania.

1660, aug. 28
Cucerirea cetăţii Oradea de către turci. Înfiinţarea paşalâcului de Oradea.

Invadatori otomani (*reconstituire*)

1661
Invazie turco-tătară în Transilvania.

1661
Lupta de la Seleuşu Mare. Înfrânt de turci, principele transilvănean Ioan Kemény îşi găseşte sfârşitul pe câmpul de luptă.

1673
Psaltirea în versuri a mitropolitului Dosoftei al Moldovei, primul monument de limbă poetică românească.

1674
Bisericile româneşti din Transilvania intră sub jurisdicţia episcopatului calvin.

1675-1678
Călătoria spătarului Nicolae Milescu în China, în calitate de trimis al ţarului Rusiei.

1687, oct. 27
Tratatul de la Blaj, dintre principele Mihail Apafi şi Imperiul Habsburgic.

Stema Ţării Româneşti în timpul lui Şerban Cantacuzino

1688

Tipărirea *Bibliei* în limba română, sub patronajul domnitorului Şerban Cantacuzino.

1688, mai 9

Dieta Transilvaniei acceptă dominaţia habsburgică.

1691, dec. 4

Prima Diplomă leopoldină reglementează regimul „constituţional" al dominaţiei habsburgice în Transilvania.

1692

Înfiinţarea Guberniului Transilvaniei.

1694

Înfiinţarea, la Viena, a Cancelariei Aulice a Transilvaniei. Întemeierea Academiei Domneşti „Sf. Sava", la Bucureşti, cu limba de predare greacă.

1697, febr.

Unirea bisericii ortodoxe din Transilvania cu biserica Romei (crearea bisericii greco-catolice). Sinodul de la Alba-Iulia, convocat de mitropolitul Teofil, acceptă o uniune cu Roma bazată pe cele patru puncte ale Conciliului de la Florenţa (1439), în schimbul recunoaşterii egalităţii clerului unit cu cel al bisericii catolice.

1697, oct. 7

Mitropolitul Atanasie Anghel, împreună cu 38 de protopopi, acceptă unirea cu biserica Romei, cu condiţia menţinerii vechilor ritualuri şi a obţinerii de către preoţii uniţi a unor privilegii similare acelora deţinute de clerul catolic.

1698

Reînfiinţarea Universităţii iezuite din Cluj. Apare la Iaşi, în româneşte şi în greceşte, prima scriere filosofică românească: *Divanul sau Gâlceava înţeleptului cu Lumea sau Giudeţul Sufletului cu Trupul,* a tânărului principe Dimitrie Cantemir.

1699, febr. 5

Tratatul de pace de la Karlowitz. Imperiul Otoman recunoaşte dominaţia habsburgică asupra Transilvaniei.

1701, mart. 19

A doua Diplomă leopoldină (a unirii): Curtea de la Viena acordă preoţilor uniţi privilegiile şi scutirile clerului catolic; mirenilor care acceptă unirea cu biserica romană le sunt recunoscute toate drepturile civice.

1703-1711

Insurecţia antihabsburgică (a curuţilor) condusă de Francisc Rákoczi al II-lea.

1704, iul. 7

Dieta de la Alba-Iulia îl proclamă (în absenţă) pe Francisc Rákoczi al II-lea principe al Transilvaniei (a doua oară - în prezenţă - în apr. 1707, la Târgu-Mureş).

1711, apr. 13

Tratatul de la Luck dintre Dimitrie Cantemir şi ţarul Petru I cel Mare.

1711, iul. 18-22

Bătălia de la Stănileşti. Armata rusă, condusă de ţarul Petru cel Mare, este înfrântă de turci.

1711, oct. 17

Instalarea lui Nicolae Mavrocordat ca domn al Moldovei. Începutul regimului fanariot în Moldova.

1715

Turcii ocupă Hotinul şi îl transformă în raia.

1716, ian. 5

Nicolae Mavrocordat este numit de Poartă domn al Ţării Româneşti. Începutul regimului fanariot în Ţara Românească.

1718, iul. 21

Tratatul de la Passarowitz. Oltenia şi Banatul sunt anexate la Imperiul Habsburgic.

Oastea turcă asediind Viena în 1683

Bătălie între otomani şi ruşi la Calafat

1728-1744
Păstorirea episcopului greco-catolic Ioan Inochentie Micu-Klein, iniţiator al unui program confesional-politic vizând obţinerea de drepturi pentru românii transilvăneni.

1739, sept. 12
Tratatul de pace de la Belgrad. Habsburgii renunţă la Oltenia, care redevine parte a Ţării Româneşti.

1744
Mişcări anticatolice în Transilvania, conduse de călugărul ortodox Visarion Sarai.

1746-1749
Desfiinţarea „rumâniei" în Ţara Românească şi a „veciniei" în Moldova de către Constantin Mavrocordat.

1754
Înfiinţarea şcolilor (greco-catolice) din Blaj.

1759-1760
Mişcări anticatolice în Transilvania, conduse de călugărul ortodox Sofronie.

1762-1763
Înfiinţarea regimentelor de graniţă în Transilvania.

1765, nov. 2
Transilvania obţine statutul de Mare Principat în cadrul Imperiului Habsburgic.

1769, nov. 11
Decretul imperial *Certa puncta* reglementează raporturile dintre ţărani şi nobili.

1774, iul. 21
Tratatul de pace ruso-turc de la Kuciuk-Kainargi.

1775, mai 7
Anexarea Bucovinei de către Austria.

1778, iun. 6
Încorporarea administrativă a Banatului în Ungaria.

1784, ian. 31
Conscripţia militară a împăratului Iosif al II-lea.

1784
Răscoala ţărănească din Transilvania, condusă de Horea, Cloşca şi Crişan.

1785, febr. 28
Frângerea cu roata a lui Horea şi Cloşca.

1785, aug. 22
Desfiinţarea servituţii personale în Transilvania.

1791
Supplex Libellum Valachorum, memoriu prezentat împăratului Leopold al II-lea, cerând egalitatea românilor cu celelalte naţiuni politice din Transilvania.

1795
Biblia de la Blaj a lui Samuil Micu.

1812, mai 28
Tratatul de la Bucureşti, prin care Basarabia, până atunci parte integrantă a Moldovei, este anexată de Rusia.

1821
Mişcarea revoluţionară din Ţara Românească, în frunte cu Tudor Vladimirescu.

1822
Abolirea regimului fanariot în Ţara Românească şi Moldova. Restabilirea domniilor pământene.

1826, oct. 7
Convenţia de la Akkerman individualizează Principatele Române ca subiect politic de drept internaţional.

1829, sept. 14
Tratatul de la Adrianopol, care pune capăt războiului ruso-turc din 1828-1829. Abolirea monopolului otoman asupra comerţului Principatelor Române.

1831-1832
Introducerea primelor aşezăminte constituţionale - Regulamentele organice - în Ţara Românească (1 iul. 1831) şi Moldova (1 ian. 1832). Cu excepţia anului revoluţionar 1848 (Ţara Românească), regulamentele vor rămâne în vigoare până în 1858.

1834
Se înfiinţează Academia Mihăileană de la Iaşi.

Alexandru Ioan Cuza, domn al Moldovei și al Țării Românești

1848-1849
Transilvania, Moldova și Țara Românească sunt cuprinse de valul marii revoluții europene.

1848, mai 15-17
Adunarea Națională de la Blaj, desfășurată pe Câmpia Libertății, adoptă programul revoluționar al românilor transilvăneni.

1848, mai 29
Dieta de la Cluj votează unirea Transilvaniei cu Ungaria. În 10 iun., actul este sancționat de împăratul Ferdinand I.

1849, mai 1
Convenția de la Balta Liman stabilește condițiile cooperării ruso-otomane pentru menținerea ordinii în Țara Românească și Moldova.

1849, aug. 13
Capitularea armatei revoluționare ungare la Șiria pune capăt Revoluției de la 1848-1849 în Transilvania.

1856, febr.-mart.
Congresul de Pace de la Paris, care pune capăt Războiului Crimeii (1853—1856). Principatele Române rămân sub suzeranitate otomană, dar trec sub garanția colectivă a celor șapte mari puteri. Trei județe din sudul Basarabiei - Cahul, Ismail și Bolgrad — sunt restituite Moldovei.

1858, aug. 19
Convenția de la Paris fixează statutul intern și extern al Principatelor Române, înlocuind Regulamentele organice.

1859, ian.
Unirea Principatelor Române, realizată prin dubla alegere a lui Alexandru Ioan Cuza ca domn al Moldovei (5 ian.) și al Țării Românești (24 ian.).

1860, oct.
Înființarea Universității din Iași.

1861
Se înființează, la Sibiu, Asociația Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român (Astra).

1862, ian.
Își deschide lucrările, la București, primul Parlament al României. Alexandru Ioan Cuza proclamă unirea definitivă a Principatelor. Bucureștiul devine capitala României.

1863
Se înființează, la Iași, societatea culturală Junimea.

1863-1864
Dieta Transilvaniei, desfășurându-și lucrările la Sibiu, adoptă o serie de legi favorabile românilor transilvăneni.

1864, mai 2
Lovitura de stat a domnitorului Cuza inaugurează un regim de autoritate având ca bază constituțională Statutul dezvoltător al Convenției de la Paris.

1864, iul.
Înființarea Universității din București.

1864, aug. 26
Reforma agrară a principelui Alexandru Ioan Cuza, prin care mai mult de 2 milioane de hectare sunt distribuite unui număr de 500.000 de familii țărănești.

1864, dec.
Înființarea mitropoliei ortodoxe de la Sibiu.

1865, dec. 6
Dieta Transilvaniei, reunită la Cluj, votează încorporarea Transilvaniei în Ungaria, fără a ține seama de opoziția populației românești majoritare.

1866, febr. 11/23
Abdicarea lui Alexandru Ioan Cuza.

1866, apr. 14-20
Desfășurarea unui plebiscit, prin care Carol de Hohenzollern-Sigmaringen este proclamat principe al României, sub numele de Carol I (a depus jurământul în 10/22 mai).

Episod din Războiul Crimeii: refugiați părăsind Sevastopolul.
Tablou de Constantin Filippov

În amintirea vitejilor lui Carol I, xilogravură

1866, iul. 1/13
Promulgarea Constituţiei României, care va rămâne în vigoare până în 1923.

1867, febr. 17
Crearea monarhiei dualiste austro-ungare. Transilvania este anexată Ungariei.

1867, aug.
Societatea Literară Română devine Societatea Academică Română - din 10 apr. 1879, Academia Română.

1868, mai 15
Reuniţi într-o conferinţă la Blaj, conducătorii românilor transilvăneni protestează împotriva anexării Transilvaniei la Ungaria.

1869, febr. 17
Constituirea Partidului Naţional al Românilor din Banat şi Ungaria.

1869, mart. 7-8
Constituirea Partidului Naţional Român din Transilvania.

1875, iun.
Înfiinţarea Partidului Naţional Liberal.

1877-1878
Război între Rusia şi Imperiul Otoman. Ca aliată a Rusiei, România declară război Imperiului Otoman în apr. 1877.

1877, mai 9/21
Sesiunea extraordinară a Parlamentului proclamă independenţa naţională a României.

1877, iul.-aug.
Trecerea Dunării de către armata română.

1877, nov. 28
Capitularea garnizoanei turceşti de la Pleven (Plevna).

1878, ian. 31
Încheierea armistiţiului de la San Stefano.

1878, febr.-iul.
Tratatele de pace de la San Stefano şi Berlin. Independenţa României este recunoscută de puterile europene. Dobrogea este cedată României, care renunţă însă în favoarea Rusiei la judeţele Cahul, Bolgrad şi Ismail din sudul Basarabiei.

1880, febr.
Înfiinţarea Partidului Conservator.

1881, mart.
Parlamentul hotărăşte transformarea României în regat. Carol I este încoronat rege al României la 10/ 22 mai 1881.

1881, mai
Unificarea Partidului Naţional al Românilor din Banat şi Ungaria cu Partidul Naţional Român din Transilvania.

1883, oct. 30
Tratatul secret de la Viena, prin care România aderă la Tripla Alianţă.

1884, nov. 13
Timişoara devine primul oraş din Europa care introduce iluminatul electric al străzilor.

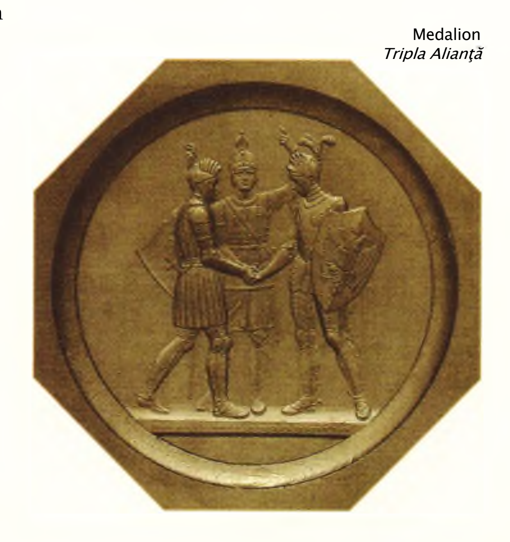
1885
Patriarhia din Constantinopol recunoaşte autocefalia Bisericii Ortodoxe Române.

1889, mart. 18
Prinţul Ferdinand de Hohenzollern-Sigmaringen, nepot de frate al regelui Carol I, este desemnat moştenitor al tronului României.

1892-1894
Mişcarea memorandistă a românilor din Transilvania. Printr-un Memorandum înaintat împăratului Francisc Iosif I, aceştia încearcă să atragă atenţia Curţii imperiale asupra nerespectării drepturilor lor naţionale.

1895
O „lege a minelor” reglementează începerea exploatării petrolului în România. Inaugurarea podului de peste Dunăre, între localităţile Feteşti şi Cernavodă; proiectat şi construit de inginerul Anghel Saligny, podul era, la data respectivă, cel mai lung din Europa şi al treilea din lume.

Medalion
Tripla Alianţă

Regele Ferdinand de Hohenzollern

1907
Răscoală țărănească, izbucnită în nordul Moldovei și răspândită cu rapiditate în țară, reprimată cu brutalitate de autorități.

1913
România participă la Al Doilea Război Balcanic, împotriva Bulgariei. Prin pacea de la București, teritoriul din sudul Dobrogei, cunoscut sub numele de Cadrilater, este anexat la România.

1914, aug. 3
Consiliul de Coroană de la Sinaia discută poziția României față de Războiul Mondial. Este adoptată o politică de neutralitate provizorie.

1914, oct. 10
Moartea lui Carol I, suveranul cu cea mai lungă domnie în istoria românilor. La 11 oct., succesorul său desemnat, Ferdinand I, este proclamat rege al României.

1916, aug. 17
Sunt semnate, la București, convențiile politică și militară între România și puterile Antantei (Franța, Rusia, Marea Britanie, Italia).

1916, aug. 27
România declară război Austro-Ungariei, intrând astfel în Primul Război Mondial.

1917, iul. 24-aug. 22
Bătăliile de la Mărăști, Mărășești și Oituz. Armata română respinge ofensiva germano-austro-ungară.

1917, dec. 9
Semnarea, la Focșani, a armistițiului dintre România și Puterile Centrale.

1918, mart. 27/apr. 9
Sfatul Țării de la Chișinău votează pentru unirea Basarabiei cu România.

1918, apr. 8-10
Congresul Naționalităților din Imperiul Austro-Ungar, desfășurat la Roma, adoptă o moțiune recunoscând dreptul fiecărei națiuni de a se constitui într-un stat sau de a se uni cu un stat deja existent.

1918, apr. 30
Își începe activitatea la Paris, sub președinția lui Traian Vuia, Comitetul Național al Românilor din Transilvania și Bucovina.

1918, mai 7
Tratatul de pace de la București, încheiat între România și Puterile Centrale.

Caricatură politică franceză: Kaiserul amenință cu pumnalul o femeie neajutorată (România), căreia îi arăta tratatul de pace

Trupe române pe frontul de la Mărășești

1918, oct. 18
Deputatul român Alexandru Vaida-Voevod dă citire, în Parlamentul de la Budapesta, unei declarații prin care se afirmă dreptul românilor din Transilvania la autodeterminare.

1918, oct. 31
Înființarea, la Budapesta, a Consiliului Național Român Central, care își asumă controlul asupra teritoriilor românești din Austro-Ungaria. Din 2 nov., sediul acestuia se mută la Arad.

1918, nov. 7
Consiliul Național Român Central creează o gardă națională în teritoriile românești din Transilvania și Ungaria.

1918, nov. 10
România declară război Puterilor Centrale.

1918, nov. 11
Capitularea Germaniei. Prin armistițiul de la Compiègne, Germania recunoaște Tratatul de la București (mai 1918) ca fiind nul și neavenit și se obligă să își retragă trupele de pe teritoriul României.

1918, nov. 28
Congresul General al Bucovinei adoptă în unanimitate hotărârea de unire necondiționată a Bucovinei cu România.

Conferința de pace de la Paris

1918, nov.; 1919, aug.
Reforma electorală introduce votul universal (pentru bărbații de peste 21 de ani).

1918, dec. 1
Marea Adunare Națională de la Alba-Iulia, la care au participat aproximativ 100.000 de români, adoptă hotărârea de unire a tuturor teritoriilor românești din fostul Imperiu Austro-Ungar cu Regatul României.

1918, dec. 2
Prin hotărârea Consiliului Național Român este creat un guvern provizoriu — Consiliul Dirigent — alcătuit din 15 membri, sub conducerea lui Iuliu Maniu. Consiliul Dirigent a administrat Transilvania până la 10 apr. 1920.

1918, dec. 24
Printr-un decret regal, Ferdinand I proclamă unirea Transilvaniei cu Regatul României.

1919, ian. 8
Adunarea națională a sașilor, desfășurată la Mediaș, își declară acordul față de unirea Transilvaniei cu România.

1919, apr.-aug.
Confruntări între armata română, ca forță de intervenție a Antantei, și Armata Roșie Ungară. La 3 aug. 1919 armata română ocupă Budapesta, restabilind liniștea și ordinea în țara vecină.

1919, nov.
Primele alegeri pe baza votului universal.

1919, dec. 29
Parlamentul de la București ratifică unirea Transilvaniei, Bucovinei și Basarabiei cu România.

1920, iun. 4
Tratatul de la Trianon stabilește frontiera dintre România și Ungaria.

1921
Crearea Micii înțelegeri (România, Cehoslovacia și Iugoslavia).

1921, mai
Ia naștere, la București, Partidul Comunist din România.

1921, iul.
Reformă agrară: 2.309.000 de țărani primesc în stăpânire 6.125.000 de hectare de pământ.

1922, oct. 15
Încoronarea, la Alba-Iulia, a regelui Ferdinand și a reginei Maria ca suverani ai României Mari.

1923, mart. 28
Promulgarea unei noi Constituții, care proclamă România stat național unitar și indivizibil.

1924, apr. 5
Printr-o ordonanță militară, Partidul Comunist este scos în afara legii.

1925, febr.25
Miron Cristea - mitropolit al Ungrovlahiei - devine cel dintâi patriarh al Bisericii Ortodoxe Române.

1926
Formarea Partidului Național Țărănesc, prin fuziunea Partidului Național Român din Transilvania cu Partidul Țărănesc.

1927, iun. 24
Ia ființă, la Iași, Legiunea Arhanghelul Mihail (din 1930, Garda de Fier), condusă de Corneliu Zelea Codreanu.

1927, iul. 20
Moartea regelui Ferdinand I. Succesorul său, Mihai I, în vârstă de numai 6 ani, este tutelat de un Consiliu de Regență.

Muzeul Național al Unirii, Alba-Iulia

1930, iun. 6-8
Prinţul Carol revine clandestin în ţară, cu sprijinul unor lideri politici şi militari. La 7 iun., guvernul şi Consiliul de Regenţă demisionează. La 8 iun., Parlamentul restaurează drepturile lui Carol şi îl proclamă rege sub numele de Carol al II-lea. Redevenit principe moştenitor, fiul său Mihai primeşte titlul onorific de mare-voievod de Alba-Iulia.

1930, sept. 10
Nicolae Titulescu este ales preşedinte al celei de-a 11-a sesiuni a Ligii Naţiunilor. Reales preşedinte al celei de a 12-a sesiuni la 7 sept. 1932, a fost singurul diplomat ales de două ori în această funcţie.

1933, dec. 29
Asasinarea primului-ministru I. G. Duca, pe peronul gării din Sinaia, de către trei membri ai mişcării legionare.

1934, febr.9
Crearea înţelegerii Balcanice (România, Grecia, Iugoslavia şi Turcia).

1937, dec. 20
Ultimele alegeri libere desfăşurate în România până la căderea regimului comunist. Guvernul Tătărescu nu a reuşit să obţină cele 40 de procente necesare pentru a-şi asigura majoritatea parlamentară. Legionarii (Partidul „Totul pentru Ţară") devin al treilea partid, cu peste 15% din voturi.

Tânărul rege Mihai I de Hohenzollern

Memorialul de la Târgu-Jiu, realizat de sculptorul Constantin Brâncuşi

1937, dec. 28
Regele Carol al II-lea însărcinează cu formarea guvernului pe Octavian Goga, liderul Partidului Naţional Creştin, cu toate că acesta obţinuse doar 9,15% din voturile exprimate.

1938
Inaugurarea, la Târgu-Jiu, a celor trei faimoase monumente realizate de sculptorul Constantin Brâncuşi, în perioada 1934—1937, în memoria ostaşilor căzuţi în timpul Primului Război Mondial: *Poarta Sărutului, Masa Tăcerii şi Coloana Infinitului.*

1938, febr.10
Instaurarea dictaturii regale. Carol al II-lea anulează alegerile programate pentru mart. 1938 şi încredinţează patriarhului Miron Cristea mandatul formării unui nou guvern.

1938, febr. 27
Promulgarea unei noi Constituţii, care instituţionalizează regimul dictaturii regale.

1938, mart. 31
Un decret-lege interzice activitatea partidelor şi asociaţiilor politice.

1938, mai 24-27
Procesul politic al lui Corneliu Zelea Codreanu. În baza unor dovezi neconcludente, conducătorul legionar este găsit vinovat de trădare şi condamnat la zece ani de temniţă grea.

1938, nov. 29-30
Din ordinul regelui Carol al II-lea, Corneliu Zelea Codreanu este asasinat, împreună cu alţi 13 fruntaşi legionari.

1938, dec. 16
Este constituit Frontul Renaşterii Naţionale, condus de regele Carol al II-lea, singura organizaţie politică legală din ţară.

1939, apr. 13
România primeşte garanţii teritoriale din partea Franţei şi a Marii Britanii.

1939, aug. 23
Semnarea Pactului de neagresiune între Germania şi Uniunea Sovietică (Ribbentrop-Molotov). Printr-un protocol secret, Germania recunoaşte interesele sovietice faţă de Basarabia.

1939, sept. 6
România îşi proclamă neutralitatea faţă de războiul germano-polon.

1939, sept. 21
Primul-ministru Armand Călinescu este asasinat de un comando legionar, în noaptea următoare (21-22 sept.), din ordinul regelui Carol al II-lea, sunt executaţi 252 de legionari.

1940, iun. 26-27
Ca urmare a notelor ultimative primite din partea Uniunii Sovietice, România este obligată să evacueze Basarabia şi Bucovina de Nord.

1940, aug. 30
Dictatul de la Viena, prin care Germania şi Italia atribuie Ungariei nordul şi estul Transilvaniei.

1940, sept. 4
Regele Carol al II-lea încredinţează generalului Ion Antonescu mandatul formării unui nou guvern.

1940, sept. 6
La cererea generalului Antonescu, Carol al II-lea abdică în favoarea fiului său Mihai I.

1940, sept. 7
Prin Tratatul de la Craiova, România restituie Cadrilaterul Bulgariei.

1940, sept. 14
România este proclamată „stat naţional-legionar". Generalul Antonescu devine conducătorul statului. Este format un guvern alcătuit din legionari şi militari.

1940, nov. 23
România aderă la Pactul Tripartit.

1941, ian. 21-23
Rebeliunea Legionară împotriva generalului Antonescu. Sprijinit de Germania, acesta îi elimină pe legionari de la guvernare.

Amiralul Horthy intră în Oradea

Defilarea trupelor Armatei Roşii la Chişinău, 4 iulie 1940

1941, iun. 22
România se alătură ofensivei germane împotriva Uniunii Sovietice. Până la sfârşitul lunii iulie, Basarabia şi Bucovina de Nord se află din nou sub control românesc.

1942, sept. 4-1943, febr. 2
Bătălia de la Stalingrad, moment de turnură în Războiul din Răsărit. Trupele române participante la bătălie suferă pierderi devastatoare.

1944, mart.
Iniţierea negocierilor secrete de la Cairo între prinţul Barbu Ştirbei, reprezentantul opoziţiei din România, şi diplomaţii aliaţi.

1944, aug. 20
Începerea ofensivei sovietice de la Iaşi-Chişinău.

1944, aug. 23
Arestarea mareşalului Antonescu de către regele Mihai. Printr-o Proclamaţie către ţară, regele anunţă răsturnarea dictaturii şi decizia României de a se alătura forţelor aliate.

1944, aug. 24-1945, mai 9
România participă la războiul împotriva Germaniei şi Ungariei, contribuind la eliberarea Transilvaniei de Nord, Ungariei şi Cehoslovaciei.

1944, sept. 12
Convenţia de armistiţiu dintre România şi Puterile Aliate.

1945, mart. 6
Instalarea guvernului condus de Petru Groza, controlat de comunişti, marchează începerea consolidării regimului comunist.

1945, mart. 22
Parlamentul adoptă o reformă agrară, prin care sunt expropriate fără compensare 1.468.000 de hectare. 1.109.000 dintre acestea sunt împărţite unui număr de 900.000 de familii ţărăneşti.

1946, nov. 19
Alegeri parlamentare. Prin ameninţări, intimidare şi falsificarea rezultatelor, Blocul Partidelor Democrate (controlat de comunişti) obţine 79,86% din voturile exprimate.

1947, febr. 10
Semnarea Tratatului de pace de la Paris, care încheie formal Al Doilea Război Mondial. Sunt recunoscute oficial revenirea Transilvaniei de Nord la România şi pierderea Basarabiei şi Bucovinei de Nord.

1947, iul. 30
Dizolvarea Partidului Naţional Ţărănesc. Principalii lideri ai acestuia, între care Iuliu Maniu şi Ion Mihalache, vor fi acuzaţi de trădare şi condamnaţi la ani grei de închisoare.

1947, dec. 30
Sub presiunea autorităţilor comuniste, regele Mihai I este obligat să abdice şi să părăsească ţara (3 ian. 1948).

1948, febr. 21-23
Ca urmare a absorbirii Partidului Social-Democrat, Partidul Comunist îşi schimbă numele în Partidul Muncitoresc Român, denumire păstrată până în 1965.

1948, apr. 13
Adoptarea unei noi Constituţii, de inspiraţie sovietică.

1948, iun. 11
Naţionalizarea principalelor întreprinderi industriale, miniere, bancare, de asigurări şi transporturi.

1948, aug. 30
Înfiinţarea Direcţiei Generale a Securităţii Poporului, poliţia politică a regimului comunist.

1948, dec. 1
Biserica Greco-Catolică îşi încetează oficial activitatea, în urma presiunilor puterii politice comuniste.

1949, mart. 3-5
Începerea colectivizării agriculturii. Procesul va fi declarat încheiat în primăvara anului 1962.

1952, mai 26-27
Excluderea din partid a liderului comunist Vasile Luca, acuzat de sabotarea economiei naţionale. Ana Pauker şi Teohari Georgescu sunt acuzaţi de deviaţionism de dreapta, fără a fi îndepărtaţi cu totul din conducerea partidului.

1952, sept. 24
Adoptarea unei noi Constituţii, de inspiraţie stalinistă.

1954, apr. 8-13
Procesul liderului comunist Lucreţiu Pătrăşcanu. Condamnat pentru trădare, acesta va fi executat în noaptea de 16/17 apr. 1954.

1955, mai 14
România devine membru fondator al Tratatului de la Varşovia.

1958, iun.-iul.
Trupele sovietice sunt retrase de pe teritoriul României.

1964, apr. 15-22
Comitetul Central al Partidului Muncitoresc Român adoptă „Declaraţia cu privire la poziţia Partidului Muncitoresc Român în problemele mişcării comuniste şi muncitoreşti internaţionale" („Declaraţia din aprilie").

1965, mart. 19
Moartea lui Gheorghe Gheorghiu-Dej, prim-secretar al Partidului Muncitoresc Român. Îi urmează în funcţie Nicolae Ceauşescu.

Un adept al noului guvern

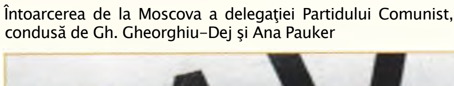
1965, iul.-aug.
Partidul Muncitoresc Român revine la vechea sa denumire de Partidul Comunist Român. Prin adoptarea unei noi Constituţii, noua denumire oficială a statului este Republica Socialistă România.

1968, aug. 21
România refuză să ia parte la intervenţia sovietică împotriva Cehoslovaciei. Nicolae Ceauşescu condamnă agresiunea sovietică, cerând respectarea principiilor independenţei şi nonintervenţiei în relaţiile dintre statele socialiste.

1969, aug. 2-3
Vizita în România a preşedintelui Statelor Unite, Richard Nixon.

1970, mai-iun.
Inundaţii catastrofale, cauzând importante pagube materiale şi pierderi de vieţi omeneşti.

1971, nov. 3-5
Comitetul Central al Partidului Comunist Român adoptă un nou program ideologic (minirevoluţia culturală), marcat de promovarea cultului personalităţii lui Nicolae Ceauşescu.

Întoarcerea de la Moscova a delegaţiei Partidului Comunist, condusă de Gh. Gheorghiu-Dej şi Ana Pauker

Discursul lui Nicolae Ceauşescu din balconul C.C.-ului, august 1968

1974, mart. 28
Marea Adunare Naţională îl proclamă pe Nicolae Ceauşescu preşedinte al României.

1975, aug. 2-3
Vizita în România a preşedintelui Statelor Unite, Gerald Ford.

1977, mart. 4
Un puternic cutremur (7,2 grade pe scara Richter), cu epicentrul în Vrancea, cauzează moartea a 1.570 de persoane şi rănirea a 11.300.

1977, aug. 1-3
Greva minerilor din Valea Jiului, la care participă 35.000 de muncitori, încetează ca urmare a promisiunilor de îmbunătăţire a condiţiilor de muncă şi viaţă făcute de Nicolae Ceauşescu, venit personal la faţa locului.

1984
Începe construcţia Casei Poporului, monument reprezentativ al megalomaniei ceauşiste.

1984, iul.-aug.
România este singura ţară din blocul comunist care participă la Jocurile Olimpice de la Los Angeles.

1987, nov. 15
Revoltă populară la Braşov, declanşată cu prilejul alegerilor pentru Marea Adunare Naţională. Revolta este reprimată de Securitate şi de forţele Ministerului de Interne.

1989, dec. 16-22
Declanşată la Timişoara, mişcarea împotriva regimului comunist se extinde cu rapiditate în cele mai importante oraşe ale ţării. La 22 dec., Ceauşescu este obligat să abandoneze Comitetul Central, fiind mai târziu arestat împreună cu soţia sa. Puterea este preluată de Frontul Salvării Naţionale, avându-l în frunte pe fostul demnitar comunist Ion Iliescu.

1989, dec. 25
În cadrul unui proces sumar, Nicolae şi Elena Ceauşescu sunt condamnaţi şi executaţi, sub acuzaţiile de genocid şi subminare a economiei naţionale.

1990, febr. 1
Constituirea Consiliului Provizoriu de Uniune Naţională, în fruntea căruia este ales Ion Iliescu.

1990, mai 20
Primele alegeri libere din România postdecembristă, câştigate de Ion Iliescu (primul preşedinte al României ales democratic) şi de Frontul Salvării Naţionale.

1990, 13-15 iun.
Chemaţi în Bucureşti pentru a reprima o manifestaţie studenţească desfăşurată în Piaţa Universităţii, minerii din Valea Jiului comit numeroase acte de violenţă şi vandalism.

1991, sept. 24-28
Reveniţi în forţă în capitală, minerii din Valea Jiului îl obligă pe Petre Roman să demisioneze din funcţia de prim-ministru (26 sept.).

1991, dec. 8
Adoptarea prin referendum a noii Constituţii a României.

1992, sept. 27
Alegeri parlamentare şi prezidenţiale.

1993, febr. 1
Semnarea Acordului de asociere a României la Uniunea Europeană.

1993, iul. 1
România este admisă ca membră cu drepturi depline a Consiliului Europei. Ceremonia oficială are loc la Praga (7 oct.).

1994, ian. 26
România aderă la Parteneriatul pentru Pace, propus oficial de NATO la adunarea la nivel înalt din 10-11 ian.

1995, febr. 1
România devine membru asociat al Uniunii Europene.

1995, mai 11
România este prima ţară care depune la Consiliul Europei instrumentele de ratificare a Convenţiei-cadru privind minorităţile naţionale.

1995, iun. 22
România înaintează cererea oficială de aderare la Uniunea Europeană.

1996, sept. 16
Semnarea, la Timişoara, a primului tratat bilateral de cooperare şi înţelegere între România şi Ungaria.

Stema României

Ion Iliescu

Discursul preşedintelui Traian Băsescu în parlamentul României cu ocazia aderării la Alianţa Nord-Atlantică

1996, nov. 3-dec. 17

Alegeri generale, parlamentare şi prezidenţiale încheiate cu victoria Convenţiei Democrate şi a candidatului acesteia, Emil Constantinescu. Prima alternare democratică la putere din istoria României postdecembriste.

1999, mai 7-9

Vizita la Bucureşti a papei Ioan Paul al II-lea. Prima vizită a unui suveran pontif într-o ţară majoritar ortodoxă.

2000, febr. 15

Lansarea oficială, la Bruxelles, a negocierilor de aderare a României la Uniunea Europeană.

2000, nov. 26-dec. 10

Alegeri generale, parlamentare şi prezidenţiale, încheiate cu revenirea la putere a lui Ion Iliescu şi a Partidului Social-Democrat (rezultat din fuziunea, în iun. 2001, a Partidului Democraţiei Sociale din România cu Partidul Social-Democrat Român).

2003, oct.

Referendum de amendare a Constituţiei, pentru armonizarea cu legislaţia europeană.

2004, martie 29

România devine membră a Alianţei Nord-Atlantice.

2004, nov. 28-dec. 12

Alegeri generale, parlamentare şi prezidenţiale, câştigate (cu majoritate relativă) de alianţa PSD/PUR, respectiv de Traian Băsescu (Alianţa DA — PNL, PD). Coaliţia guvernamentală include (până în 2006) PNL, PD, UDMR şi PUR (PC).

2005, apr. 25

Semnarea Tratatului de aderare a României la Uniunea Europeană.

Guvernul României. Şedinţa care decide desfăşurarea alegerilor locale din iunie 2008

2006, dec. 18

Discursul în parlament al preşedintelui Traian Băsescu, prilejuit de prezentarea Raportului Comisiei Prezidenţiale Consultative pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România.

2007, ian. 1

România devine membră a Uniunii Europene.

2007, apr. 19

Parlamentul îl suspendă din funcţie pe preşedintele Traian Băsescu.

2007, mai 19

Electoratul îl reconfirmă în funcţie, prin votul la referendum, pe preşedintele Traian Băsescu.

2007, nov. 25

Primele alegeri europarlamentare, câştigate (cu majoritate relativă) de PD; referendumul pe tema votului uninominal (invalidat, din cauza prezenţei reduse la vot).

2008, 1 şi 15 iunie

Alegerile locale, câştigate de Partidul Social-Democrat, urmat de Partidul Democrat-Liberal.

2008, 30 noiembrie

Alegerile generale, câştigate de Partidul Democrat-Liberal şi de Partidul Social-Democrat, care au format guvernul.

Suverani şi şefi de stat

Mihai Viteazul Sigismund Báthory Gabriel Bethlen Gheorghe Rákóczi I

Transilvania

Mercurius, princeps ultrasilvanus 1111, 1113
Leustachius Rátót 1176
Legforus 1199-1200
Eth 1200
Jula (Gyula) Kán 1202
Benedict 1202-1203
Benedict, fiul lui Korlát 1206
Smaragdus Zsámboki 1206-1208
Benedict, fiul lui Korlát 1208-1209
Mihail Kacsics 1209-1212
Berthold de Andechs-Meran 1212-1213
Nicolae 1213
Jula (Gyula) Kán 1213-1214
Simon 1215
Ipoth 1216-1217
Rafain 1217-1218
Neuka 1219-1221
Paul 1221-1222
Béla, duce al Transilvaniei 1225-1235
Pousa Csák 1226-1229
Jula (Gyula) Rátót 1229-1231
Dionysius Tomai 1233-1234
Andrei 1235
Pousa Csák 1235-1241
Laurenţiu Aba 1242-cca 1252
Herbordus (?) cca 1253-cca 1256
Ştefan, duce al Transilvaniei 1257-1258
Emey Ákos, ban al Transilvaniei 1258-1261
Ştefan, duce al Transilvaniei 1261-1270
Ladislau Kán I 1261-1264
Nicolae Gutkeled 1265-1270
Matei Csák 1270-1272
Nicolae Geregye 1272-1274
Ioan Kőszegi 1273, mai
Egidius Monoszló 1274, sept.
Matei Csák 1274-1275
Ugrinus Csák 1275, dec.
Ladislau Kán I 1275-1276
Ugrinus Csák 1276
Matei Csák 1276-1277, febr.
Nicolae Meggyesi 1277-1278
Fyntha Aba 1278-1280
Ştefan de Mera 1280
Petru, fiul lui Dominic 1280
Roland Borşa 1282
Apor Peć 1283
Roland Borşa 1284-1285
Moyus Ákos 1287-1288
Roland Borşa 1288-1294
Ladislau Kán al II-lea 1294-1315
Ladislau Kán al III-lea (*neconfirmat de rege*) 1315
Nicolae Meggyesi 1315-1316
Dózsa Debreceni 1318-1321
Toma Szécsényi 1321-1342
Nicolae Sirokai 1342-1344
Ştefan Lackfi I 1344-1350
Toma Gönyüi 1350-1351
Nicolae Raholcai „Kont" 1351-1356
Andrei Lackfi 1356-1359
Dionysius Lackfi 1359-1367
Nicolae Lackfi 1367-1368
Emeric Lackfi 1369-1372
Ştefan Lackfi al II-lea 1372-1376
Ladislau Losonci 1376-1385
Ştefan Lackfi al II-lea 1385-1386
Ladislau Losonci 1386-1392
Emeric Bebek 1392-1393
Frank Szécsényi 1393-1395
Stibor Stiborici 1395-1401
Simon Szécsényi 1401
Nicolae Csáki şi **Nicolae Marcali** 1402-1403
Ioan Tamási şi **Iacob Lack** 1403-1409
Stibor Stiborici 1409-1414
Nicolaus Csáki 1415-1426
Ladislau Csáki 1426-1437
Petru „Cseh" Lévai 1436-1438
Dionysius Losonci 1438-1441
Ladislau Jakcs 1440-1441
Mihail Jakcs 1440-1441
Nicolae Újlaki 1441-1458
Ioan (Iancu) de Hunedoara 1441-1446
Emeric Bebek al II-lea 1446-1448
Ioan Rozgonyi 1449-1458
Sebastian şi Ioan Rozgonyi 1458-1460
Nicolae Újlaki 1460
Ladislau Kanizsai 1460
Mihail Szilagyi, „guvernator al Transilvaniei" 1460
Sebastian Rozgonyi 1461
Nicolae Újlaki şi **Ioan Pongrácz de Dindeleag** 1462-1465
Ioan şi **Sigismund de Szentgyörgy, Ellerbach de Monyorókerék** 1465-1467
Ioan Pongrácz de Dindeleag şi **Nicolae Csupor de Monoszló** 1468-1472
Blasius Magyar 1472-1475
Ioan Pongrácz de Dindeleag 1475-1476
Petru Gereb de Vingard 1478-1479
Ştefan Báthory I de Ecsed 1479-1493
Ladislau Losonci al II-lea şi **Bartolomeu Drágfi** 1493-1495
Bartolomeu Drágfi 1495-1499
Petru de Szentgyörgy 1499-1510
Ioan Zápolya 1510-1526 (rege al Ungariei 1526-1540)
Petru Perényi 1526-1529
Ştefan Báthory al II-lea de Şimleu 1529-1534
Valentin Török 1530
Hieronymus Łaski 1531-1534
Emeric Cibak, episcop de Oradea, guvernator 1533-1534
Ştefan Mailat, voievod, 1534-1540, „căpitan general" 1540-1541
Emeric Balassa, voievod 1538-1540, „căpitan general" 1540
Ioan Sigismund Zápolya, „rege ales" al Ungariei 1540-1551, 1556-1571
Gheorghe Martinuzzi, cardinal, guvernator (*locumtenens regius)* 1541-1551
Andrei Báthory de Ecsed 1552-1553
Francisc Kendi şi Ştefan Dobó 1553-1556

Principi

Ştefan Báthory al III-lea de Şimleu, voievod 1571-1576, principe 1576-1583 (rege al Poloniei 1575-1586)
Cristofor Báthory, voievod 1576-1581
Sigismund Báthory 1581-1597
Comisarii împăratului Rudolf al II-lea 1598
Maria Christierna de Habsburg 1598, apr.-aug.
Sigismund Báthory 1598, aug.-1599, mart.
Andrei Báthory 1599, mart.-oct.
Mihai Viteazul, „căpitan general şi consilier locţiitor" al împăratului Rudolf al II-lea 1599, nov.-1600, sept.
Gheorghe Basta, general-comandant, şi comisarii împăratului Rudolf al II-lea 1600-1601
Sigismund Báthory 1601
Gheorghe Basta, general-comandant, şi *Mihai Viteazul* (asasinat la 9/19 aug.) 1601
Sigismund Báthory 1601-1602
Moise Székely 1603, mai-iul.
Gheorghe Basta, general-comandant, şi comisarii împăratului Rudolf al II-lea 1603-1604
Ştefan Bocskai 1605-1606
Sigismund Rákoczi 1607-1608
Gabriel Báthory 1608-1613
Gabriel Bethlen 1613-1629
Ecaterina de Brandenburg 1629-1630
Ştefan Bethlen 1630
Gheorghe Rákoczi I 1630-1648
Gheorghe Rákoczi al II-lea 1648-1660
Francisc Rhédei 1657-1658
Acaţiu Barcsai 1658-1660
Ioan Kemény 1661-1662
Mihail Apafi 1661-1690
Emeric Thököly 1690-1691
Francisc Rákoczi al II-lea 1704-1711

Guvernatori

Gheorghe Bánffy I de Losoncz, conte 1691-1708
Ştefan Haller de Hallerstein, baron, preşedinte al Deputaţiunii ţării 1709-1710
Ştefan Wesselényi de Hadad, preşedinte al Deputaţiunii ţării 1710-1713
Sigismund Kornis de Göncz-Ruszka, conte 1713-1731
Ştefan Wesselényi de Hadad, preşedinte al Deputaţiunii ţării 1731-1732
Franz Anton Paul, conte de Wallis, general, preşedinte al Guberniului 1732-1734
Johann Haller de Hallerstein, conte 1734-1755
Franz Wenzel, conte de Wallis, general, preşedinte al Guberniului 1755-1758
Ladislau Kemény, conte 1758-1762
Adolf Nicolaus Buccow, baron, general, preşedinte al Guberniului 1762-1764
Andreas Hadik de Futak, conte, general, preşedinte al Guberniului 1764-1767
Karl Claudius O'Donnel-Tyrconnel, conte, general, preşedinte al Guberniului 1767-1770
Maria-Joseph Auersperg, conte 1771-1774
Samuel Brukenthal, baron, preşedinte al Guberniului 1774-1777, guvernator 1777-1787
Gheorghe Bánffy al II-lea de Losoncz, conte, preşedinte al Guberniului 1787-1822
Ioan Jósika, baron, preşedinte al Guberniului 1822-1834
Ferdinand d'Este, arhiduce, general, preşedinte al Guberniului 1835-1837
Ioan Kornis, conte 1838-1840
Iosif Teleki de Szék, conte 1842-1848

Emeric Mikó de Hidveg, conte, vicepreședinte al Guberniului 1848, nov.-dec.

Ludwig von Wohlgemuth, baron, general, președinte al Guberniului, guvernator militar și civil 1849-1851

Karl Borromaeus Schwarzenberg, prinț, general, guvernator militar și chil 1851-1858

Friedrich Liechtenstein, prinț, general, guvernator militar și civil 1858-1861

Emeric Mikó de Hidveg, conte, președinte al Guberniului 1860-1861

Ludovic Folliot de Crenneville, conte, general, președinte al Guberniului 1861-1867

Țara Românească

Basarab I „Întemeietorul" ante 1324-1352
Nicolae Alexandru 1352-1364, nov. 16
Vladislav I Vlaicu 1364-cca 1377
Radu I cca 1377-cca 1385
Dan I cca 1385-1386
Mircea cel Bătrân 1386-1418
Vlad I 1395-1397
Mihail I 1418-1420
Dan al II-lea 1420-1421
Radu al II-lea Prasnaglava 1421
Dan al II-lea 1421-1423
Radu al II-lea Prasnaglava 1423
Dan al II-lea 1423-1424
Radu al II-lea Prasnaglava 1424-1426
Dan al II-lea 1426-1427
Radu al II-lea Prasnaglava 1427
Dan al II-lea 1427-1431
Alexandru I Aldea 1431-1436
Vlad al II-lea Dracul (Dragul) 1436-1442
Mircea 1442, mart.-aug.
Basarab al II-lea 1442-1443
Vlad al II-lea Dracul 1443-1447
Vladislav al II-lea 1447-1448
Vlad al III-lea Țepeș (Drăgulea) 1448, oct.
Vladislav al II-lea 1448-1456
Vlad al III-lea Țepeș 1456-1462
Radu cel Frumos 1462-1473
Basarab Laiotă (cel Bătrân) 1473, nov.-dec.
Radu cel Frumos 1473-1474
Basarab Laiotă 1474, mart.
Radu cel Frumos 1474, mart.-sept.
Basarab Laiotă 1474, sept.-oct.
Radu cel Frumos 1474-1475
Basarab Laiotă 1475-1476
Vlad al III-lea Țepeș 1476, nov.-dec.
Basarab Laiotă 1476-1477
Basarab cel Tânăr (Țepeluș) 1477-1481
Mircea 1481, aug.
Vlad Călugărul 1481, sept.-nov.
Basarab cel Tânăr 1481-1482
Vlad Călugărul 1482-1495
Radu cel Mare 1495-1508
Mihnea cel Rău 1508-1509
Mircea 1509-1510
Vlad cel Tânăr (Vlăduț) 1510-1512
Neagoe Basarab 1512-1521
Teodosie 1521, sept.-oct.
Vlad (Radu-Vodă) Călugărul 1521, oct.
Teodosie 1521-1522
Radu de la Afumați 1522-1523
Vladislav al III-lea 1523, iun.-oct.
Radu Bădica 1523-1524
Radu de la Afumați 1524, ian.-mai
Vladislav al III-lea 1524, mai-sept.
Radu de la Afumați 1524-1525
Vladislav al III-lea 1525, apr.-aug.
Radu de la Afumați 1525-1529
Moise 1529-1530
Vlad Înecatul 1530-1532
Vlad Vintilă de la Slatina 1532-1535
Radu Paisie 1535-1545
Mircea Ciobanul 1545-1552
Radu Ilie (Haidăul) 1552-1553
Mircea Ciobanul 1553-1554
Pătrașcu cel Bun 1554-1557
Mircea Ciobanul 1558-1559
Petru cel Tânăr 1559-1568
Alexandru al II-lea Mircea 1568-1574
Vintilă 1574, mai
Alexandru al II-lea Mircea 1574-1577
Mihnea Turcitul 1577-1583
Petru Cercel 1583-1585
Mihnea Turcitul 1585-1591
Ștefan Surdul 1591-1592
Alexandru cel Rău 1592-1593
Mihai Viteazul 1593-1601
Nicolae Pătrașcu 1599-1600
Simion Movilă 1600-1601
Radu Șerban 1601, sept.-oct.
Simion Movilă 1601-1602
Radu Mihnea 1601-1602
Radu Șerban 1602-1611
Radu Mihnea 1611-1616
Gavril Movilă 1616, aug.
Alexandru Iliaș 1616-1618
Gavril Movilă 1618-1620
Radu Mihnea 1620-1623
Alexandru Coconul 1623-1627
Alexandru Iliaș 1627-1629
Leon Tomșa 1629-1632
Radu Iliaș 1632, iul.-sept.
Matei Basarab 1632-1654
Constantin Șerban 1654-1658
Mihnea al III-lea Radu 1658-1659
Gheorghe Ghica 1659-1660
Grigore Ghica 1660-1664
Radu Leon 1664-1669
Antonie-Vodă din Popești 1669-1672
Grigore Ghica 1672-1673
Gheorghe Duca 1673-1678
Șerban Cantacuzino 1678-1688
Constantin Brâncoveanu 1688-1714
Ștefan Cantacuzino 1714-1716
Nicolae Mavrocordat 1716, ian.—nov.
Ioan Mavrocordat 1716-1719
Nicolae Mavrocordat 1719-1730
Constantin Mavrocordat 1730, sept.-oct.
Mihail Racoviță 1730-1731
Constantin Mavrocordat 1731-1733
Grigore al II-lea Ghica 1733-1735
Constantin Mavrocordat 1735-1741
Mihail Racoviță 1741-1744
Constantin Mavrocordat 1744-1748
Grigore al II-lea Ghica 1748-1752
Matei Ghica 1752-1753
Constantin Racoviță 1753-1756
Constantin Mavrocordat 1756-1758
Scarlat Ghica 1758-1761
Constantin Mavrocordat 1761-1763
Constantin Racoviță 1763-1764
Ștefan Racoviță 1764-1765
Scarlat Ghica 1765-1766
Alexandru Scarlat Ghica 1766-1768
Grigore al III-lea Ghica 1768-1769
Ocupație rusă 1769-1774
Manole (Emanuel) Giani-Ruset 1770-1771
Alexandru Ipsilanti 1774-1782
Nicolae Caragea 1782-1783
Mihail Suțu 1783-1786
Nicolae Mavrogheni 1786-1790
Ocupație austriacă 1789-1791
Mihail Suțu 1791-1793
Alexandru Moruzi 1793-1796
Alexandru Ipsilanti 1796-1797
Constantin Hangerli 1797-1799
Alexandru Moruzi 1799-1801
Mihail Suțu 1801-1802
Alexandru Suțu, domnul Moldovei, caimacam 1802
Constantin Ipsilanti 1802-1806
Alexandru Suțu 1806
Constantin Ipsilanti 1806-1807
Ocupație rusă 1806, dec.-1812, mai 16
Alexandru Suțu (numit, nu ocupă scaunul) 1806
Constantin Ipsilanti 1807
Ioan Gheorghe Caragea 1812-1818
Alexandru Suțu 1818-1821
Scarlat Callimachi (numit, nu ocupă scaunul) 1821
Tudor Vladimirescu 1821, mart.-mai
Ocupație turcească 1821, mai 16-1822, iun.
Grigore al IV-lea Ghica 1822-1828
Ocupație rusă 1828, mai-1834, apr.
Alexandru Ghica 1834-1842
Gheorghe Bibescu 1842-1848
Guvernul revoluționar provizoriu 1848, iun. 14-28, iul 1-25
Locotenența domnească 1848, iul. 28-sept. 13
Constantin Cantacuzino, caimacam 1848-1849
Barbu Știrbei 1849-1853
Ocupație rusă 1853, oct. 17-1854, iul. 19
Ocupație turcească 1854, iul. 27-aug.
Ocupație austriacă 1854-1857
Barbu Știrbei 1854, aug. 7-1856, mart. 13
Alexandru D. Ghica, caimacam 1856-1858
Ioan Manu, Emanoil Băleanu și *Ioan Filipescu*, caimacami 1858, oct.-1859, 24 ian.
Alexandru Ioan Cuza, ales la 24 ianuarie 1859

Moldova

Dragoș cca 1359—?
Sas ?—?
Balc ?-cca 1365
Bogdan I cca 1365-cca 1369
Lațcu cca 1367-cca 1375
Petru I Mușat cca 1375-cca 1391
Costea *(în sudul Moldovei)* ante 1386-cca 1391/'92
Roman I Mușat cca 1391-cca 1394
Ștefan I cca 1394-1399
Iuga 1399-1400

Dragoş Vodă Ştefan cel Mare Petru Rareş Alexandru Lăpuşneanu Vasile Lupu Alexandru Ioan Cuza Carol I

Alexandru cel Bun 1400-1432
Iliaş 1432-1433
Ştefan 1433-1435
Iliaş 1435-1436
Iliaş şi **Ştefan** 1436-1442
Ştefan 1442-1447
Petru al II-lea 1447, iul.-sept.
Roman al II-lea 1447-1448
Petru al II-lea 1448-1449
Ciubăr cca 1448-1449 (?)
Alexăndrel 1449, febr.-oct.
Bogdan al II-lea 1449-1451
Petru Aron 1451-1452
Alexăndrel 1452-1454
Petru Aron 1454-1455
Alexăndrel 1455, febr.-mai
Petru Aron 1455-1457
Ştefan cel Mare 1457-1504
Bogdan al III-lea cel Orb 1504-1517
Ştefan cel Tânăr (Ştefăniţă) 1517-1527
Petru Rareş 1527-1538
Ştefan Lăcustă 1538-1540
Alexandru Cornea 1540-1541
Petru Rareş 1541-1546
Iliaş Rareş 1546-1551
Ştefan Rareş 1551-1552
Ioan Joldea 1552, sept.
Alexandru Lăpuşneanu 1552-1561
Iacob Heraclides Despot 1561-1563
Ştefan Tomşa 1563-1564
Alexandru Lăpuşneanu 1564-1568
Bogdan Lăpuşneanu 1568-1572
Ioan-Vodă cel Viteaz (cel Cumplit) 1572-1574
Petru Şchiopul 1574-1577
Ioan Potcoavă 1577, nov.-dec.
Petru Şchiopul 1578-1579
Iancu Sasul 1579-1582
Petru Şchiopul 1582-1591
Aron Tiranul 1591-1592
Alexandru cel Rău 1692, iun.
Petru Cazacul 1592, aug.-oct.
Aron Tiranul 1592-1595
Ştefan Răzvan 1595, apr.-aug.
Ieremia Movilă 1595-1600
Mihai Viteazul 1600, mai-sept.
Ieremia Movilă 1600-1606
Constantin Movilă 1606, iun.-iul.
Simion Movilă 1606-1607
Mihail Movilă 1607, sept.-oct.
Constantin Movilă 1607, oct.
Mihail Movilă 1607, nov.-dec.
Constantin Movilă 1607-1611
Ştefan Tomşa al II-lea 1611-1615
Alexandru Movilă 1615-1616
Radu Mihnea 1616-1619
Gaspar Graţiani 1619-1620
Alexandru Iliaş 1620-1621
Ştefan Tomşa al II-lea 1621-1623
Radu Mihnea 1623-1626
Miron Barnovschi-Movilă 1626-1629
Alexandru Coconul 1629-1630
Moise Movilă 1630-1631
Alexandru Iliaş 1631-1633
Miron Bamovschi-Movilă 1633, apr.-iun.
Moise Movilă 1633-1634
Vasile Lupu 1634-1653
Gheorghe Ştefan 1653, apr.
Vasile Lupu 1653, mai-iun.
Gheorghe Ştefan 1653-1658
Gheorghe Ghica 1658-1659
Constantin Şerban Basarab 1659, nov.
Ştefăniţă Lupu 1659-1661
Constantin Şerban Basarab 1661, ian.-febr.
Ştefăniţă Lupu 1661, febr.-sept.
Eustratie Dabija 1661-1665
Gheorghe Duca 1665-1666
Alexandru Iliaş 1666-1668
Gheorghe Duca 1668-1672
Ştefan Petriceicu 1672-1673
Dumitraşcu Cantacuzino 1673, nov.
Ştefan Petriceicu 1673-1674
Dumitraşcu Cantacuzino 1674-1675
Antonie Ruset 1675-1678
Gheorghe Duca 1678-1683
Ştefan Petriceicu 1683-1684
Dumitraşcu Cantacuzino 1684-1685
Constantin Cantemir 1685-1693
Dimitrie Cantemir 1693, mart.-apr.
Constantin Duca 1693-1695
Antioh Cantemir 1695-1700
Constantin Duca 1700-1703
Mihail Racoviţă 1703-1705
Antioh Cantemir 1705-1707
Mihail Racoviţă 1707-1709
Nicolae Mavrocordat 1709-1710
Dimitrie Cantemir 1710-1711
Nicolae Mavrocordat 1711-1715
Mihail Racoviţă 1715-1726
Grigore al II-lea Ghica 1726-1733
Constantin Mavrocordat 1733-1735
Grigore al II-lea Ghica 1735-1739
Ocupaţie rusă 1739, sept.-oct.
Grigore al II-lea Ghica 1739-1741
Constantin Mavrocordat 1741-1743
Ioan Mavrocordat 1743-1747
Grigore al II-lea Ghica 1747-1748
Constantin Mavrocordat 1748-1749
Constantin Racoviţă 1749-1753
Matei Ghica 1753-1756
Constantin Racoviţă 1756-1757
Scarlat Ghica 1757-1758
Ioan Theodor Callimachi 1758-1761
Grigore Callimachi 1761-1764
Grigore al III-lea Ghica 1764-1767
Grigore Callimachi 1767-1769
Constantin Mavrocordat 1769, iun.-dec.
Ocupaţie rusă 1769, sept.-1774, sept.
Grigore al III-lea Ghica 1774-1777
Constantin Moruzi 1777-1782
Alexandru Mavrocordat (Deli-Bey) 1782-1785
Alexandru Mavrocordat (Firaris) 1785-1786
Alexandru Ipsilanti 1786-1788
Manole (Emanuel) Giani-Ruset 1788-1789
Ocupaţie rusă şi austriacă 1788, iun.-1791, dec.
Alexandru Moruzi 1792, mart.-dec.
Mihail Suţu 1792-1795
Alexandru Callimachi 1795-1799
Constantin Ipsilanti 1799-1801
Alexandru Suţu 1801-1802
Alexandru Momzi 1802-1806
Scarlat Callimachi 1806, aug.-oct.
Alexandru Momzi 1806-1807
Ocupaţie rusă 1806, nov.-1812, mai
Alexandru Hangerli 1807, mart.-iul.
Scarlat Callimachi 1812-1819
Mihail Suţu 1819-1821
Ocupaţie turcă 1821, mai 16-1822, iul.
Ion Sandu Sturdza 1822-1828
Ocupaţie rusă 1828, apr.-1834, apr.
Mihail Sturdza 1834-1849
Grigore Alexandru Ghica 1849-1853
Ocupaţie rusă 1853, oct.-1854, sept.
Ocupaţie austriacă 1854-1857
Grigore Alexandru Ghica 1854-1856
Theodor Balş, caimacam 1856-1857
Nicolae Vogoride, caimacam 1857-1858
Ştefan Catargiu (înlocuit cu *I. A. Cantacuzino*), *Vasile Sturdza* şi *Anastasie Panu,* caimacami 1858-1859, ian. 5
Alexandru Ioan Cuza, ales la 5 ian. 1859

România

Suverani

Alexandru Ioan Cuza, domnitor 1859, ian. 24/febr. 5-1866, febr. 11/23
Locotenenţa domnească (gen. *Nicolae Golescu, Lascăr Catargiu,* col. *Nicolae Haralambie)* 1866, febr. 11/23-apr. 8/20
Carol I de Hohenzollem-Sigmaringen, principe al României 1866, mai 10/22-1881, mart. 14/26; rege al României 1881, mart. 14/26-1914, sept. 27/oct. 10
Ferdinand I 1914, sept. 28/oct. 11-1927, iul. 20
Mihai I 1927, iul. 20-1930, iun. 8
Carol al II-lea 1930, iun. 8-1940, sept. 6
Mihai I 1940, sept. 6-1947, dec. 30

Preşedinţi

Constantin I. Parhon, preşedinte al Prezidiului Provizoriu al Republicii Populare Române 1947, dec. 30-1948, apr. 13; preşedinte al Prezidiului Marii Adunări Naţionale 1948, apr. 13-1952, iun. 2
Petru Groza, preşedinte al Prezidiului Marii Adunări Naţionale 1952, iun. 2-1958, ian. 7
Ion Gheorghe Maurer, preşedinte al Prezidiului Marii Adunări Naţionale 1958, ian. 11-1961, mart. 21
Gheorghe Gheorghiu-Dej, preşedinte al Consiliului de Stat 1961, mart. 21-1965, mart. 19
Chivu Stoica, preşedinte al Consiliului de Stat 1965, mart. 24-1967, dec. 9
Nicolae Ceauşescu, preşedinte al Consiliului de Stat 1967, dec. 9-1974, mart. 28; preşedinte al Republicii Socialiste România 1974, mart. 28-1989, dec. 22
Ion Iliescu, preşedinte al Consiliului Frontului Salvării Naţionale 1989, dec. 27-1990, mai 20; preşedinte al României 1990, mai 20-1996, nov. 29
Emil Constantinescu, preşedinte al României 1996, nov. 29-2000, dec. 10
Ion Iliescu, preşedinte al României 2000, dec. 10-2004, dec. 20
Traian Băsescu, preşedinte al României 2004, dec. 20-2007, apr. 19
Nicolae Văcăroiu, preşedinte interimar al României 2007, apr. 20-mai 19
Traian Băsescu, preşedinte al României din 20 mai 2007

Ferdinand I | Regele Carol II | Mihai de Hohenzollern | Petru Groza | Gheorghe Gheorghiu-Dej | Nicolae Ceauşescu

Preşedinţii Consiliului de Miniştri

Ţara Românească

Ioan Alexandru Filipescu, 1859, ian. 25/febr. 6-mart. 27/apr. 8

Constantin Alexandru Kretzulescu, 1859, mart. 27/apr. 8~sept. 6/18

Nicolae Kretzulescu, 1859, sept. 6/18-oct. 11/23

Ion Ghica, 1859, oct. 11/23-1860, mai 28/iun. 9

Nicolae Golescu, 1860, mai 28/iun. 9—iul. 13/25

Emanuil (Manolache) **Costache Epureanu**, 1860, iul. 13/25-1861, apr. 17/29

Barbu Catargiu, 1861, apr. 30/mai 12-mai 12/24

Ştefan Golescu, 1861, mai 12/24—iul. 11/23

Dimitrie Ghica, 1861, iul. 19/31-dec. 11/23

Moldova

Vasile Sturdza, 1859, ian. 17/29-mart. 6/18

Ion Ghica, 1859, mart. 6/18-apr. 27/mai 9

Emanuil (Manolache) Costache Epureanu, 1859, apr. 27/mai 9-1860, apr. 30/mai 12

Mihail Kogălniceanu, 1860, apr. 30/mai 12-1861, ian. 17/29

Anastasie Panu, 1861, ian. 17/29-sept. 23/oct. 5

Alexandru C. Moruzi, 1861, oct. 5/17-1862, ian. 22/febr. 3

România

Barbu Catargiu, 1862, ian. 22/febr. 3-iun. 8/20

Apostol Arsache, 1862, iun. 8/20-iun. 24/iul. 6

Nicolae Kretzulescu, 1862, iun. 24/iul. 6-1863, oct. 11/23

Mihail Kogălniceanu, 1863, oct. 11/23-1865, ian. 26/febr. 7

Constantin Bosianu, 1865, ian. 26/febr. 7-iun. 14/26

Nicolae Kretzulescu, 1865, iun. 14/26-1866, febr. 11/23

Ion Ghica, 1866, febr. 11/23-mai 11/23

Lascăr Catargiu, 1866, mai 11/23-iul. 15/27

Ion Ghica, 1866, iul. 15/27-1867, mart 1/13

Constantin Al. Kretzulescu, 1867, mart. 1/13-aug. 5/17

Ştefan Golescu, 1867, aug. 5/17-1868, mai 1/13

Gen. Nicolae Golescu, 1868, mai 1/13-nov. 16/28

Dimitrie Ghica, 1868, nov. 16/28-1870, febr. 2/14

Alexandru G. Golescu, 1870, febr. 2/14-apr. 20/mai 2

Emanuil (Manolache) Costache Epureanu, 1870, apr. 20/mai 2-dec. 18/30

Ion Ghica, 1870, dec. 18/30-1871, mart. 11/23

Lascăr Catargiu, 1871, mart. 11/23-1876, apr. 4/16

Gen. **Ion Emanuel Florescu**, 1876, apr. 4/16-apr. 27/mai 9

Emanuil (Manolache) **Costache Epureanu**, 1876, apr. 27/mai 9-iul. 24/aug. 5

Ion C. Brătianu, 1876, iul. 24/aug. 5-1881, apr. 10/22

Dimitrie C. Brătianu, 1881, apr. 10/22-iun. 9/21

Ion C. Brătianu, 1881, iun. 9/21-1888, mart. 23/apr. 4

Theodor Rosetti, 1888, mart. 23/apr. 4-1889, mart. 29/apr. 10

Lascăr Catargiu, 1889, mart. 29/apr. 10-nov. 5/17

Gen. **George Manu**, 1889, nov. 5/17-1891, febr. 21 /mart. 5

Gen. **Ion Emanuel Florescu**, 1891, febr. 21/mart. 5-nov. 27/dec. 9

Lascăr Catargiu, 1891, nov. 27/dec. 9-1895, oct. 4/16

Dimitrie A. Sturdza, 1895, oct. 4/16-1896, nov. 21/dec. 3

Petre S. Aurelian, 1896, nov. 21/dec. 3-1897, mart. 31/apr. 12

Dimitrie A. Sturdza, 1897, mart. 31/apr. 12-1899, apr. 11/23

Gheorghe Grigore Cantacuzino, 1899, apr. 11/23-1900, iul. 7/19

Petre P. Carp, 1900, iul. 7/19-1901, febr. 14/27

Dimitrie A. Sturdza, 1901, febr. 14/27-1904, dec. 22/1905 ian. 4

Gheorghe Grigore Cantacuzino, 1904, dec. 22/1905 ian. 4-1907, mart. 12/25

Dimitrie A. Sturdza, 1907, mart. 12/25-1908, dec. 27/1909, ian. 9

Ion I. C. Brătianu, 1908, dec. 27/1909, ian. 9-1910, dec. 29/1911, ian. 11

Petre P. Carp, 1910, dec. 29/1911, ian. 11- 1912, mart. 28/apr. 10

Titu Maiorescu, 1912, mart. 28/apr. 10-1914, ian. 4/17

Ion I. C. Brătianu, 1914, ian. 4/17-1918, ian. 29/febr. 11

Gen. **Alexandru Averescu**, 1918, ian. 29/febr. 11-mart. 5/18

Alexandru Marghiloman, 1918, mart. 5/18-oct.24/nov. 6

Gen. **Constantin Coandă**, 1918, oct. 24/nov. 6-nov. 29/dec. 12

Ion I. C. Brătianu, 1918, nov. 29/dec. 12-1919, sept. 27

Gen. **Arthur Văitoianu**, 1919, sept. 27-dec. 1

Alexandru Vaida-Voevod, 1919, dec. 1-1920, mart. 13

Gen. **Alexandru Averescu**, 1920, mart. 13-1921, dec. 17

Take Ionescu, 1921, dec. 17-1922, ian. 19

Ion I. C. Brătianu, 1922, ian. 19-1926, mart. 29

Gen. **Alexandru Averescu**, 1926, mart. 30-1927, iun. 4

Barbu Ştirbei, 1927, iun. 4-iun. 21

Ion I. C. Brătianu, 1927, iun. 21-nov. 24

Vintilă I. C. Brătianu, 1927, nov. 24-1928, nov. 10

Iuliu Maniu, 1928, nov. 10-1930, iun. 7

George G. Mironescu, 1930, iun. 7-iun. 13

Iuliu Maniu, 1930, iun. 13-oct. 10

George G. Mironescu, 1930, oct. 10-1931, apr. 18

Nicolae Iorga, 1931, apr. 18-1932, iun. 6

Alexandru Vaida-Voevod, 1932, iun. 6-oct. 20

Iuliu Maniu, 1932, oct. 20-1933, ian. 14

Alexandru Vaida-Voevod, 1933 ian. 14-nov. 14

Ion G. Duca, 1933, nov. 14-dec. 29

Constantin Angelescu, 1933, dec. 30-1934, ian. 3

Gheorghe Tătărescu, 1934, ian. 3-1937, dec. 28

Octavian Goga, 1937, dec. 28-1938, febr. 10

Patriarhul Miron Cristea, 1938, febr. 10-1939, mart. 6

Armand Călinescu, 1939, mart. 7-sept. 21

Gen. **Gheorghe Argeşanu**, 1939, sept. 21-28

Constantin Argetoianu, 1939, sept. 28-nov. 24

Gheorghe Tătărescu, 1939, nov. 24-1940, iul. 4

Ion Gigurtu, 1940, iul. 4-sept. 4

Gen. (mareşal) **Ion Antonescu,** 1940, sept. 4-1944, aug. 23

Gen. **Constantin Sănătescu**, 1944, aug. 23-dec. 2

Gen. **Nicolae Rădescu**, 1944, dec. 6-1945, febr. 28

Petru Groza, 1945, mart. 6-1952, iun. 2

Gheorghe Gheorghiu-Dej, 1952, iun. 2-1955, oct. 3

Chivu Stoica, 1955, oct. 3-1961, mart. 21

Ion Gheorghe Maurer, 1961, mart. 21-1974, mart. 28

Manea Mănescu, 1974, mart. 28-1979, mart. 30

Ilie Verdeţ, 1979, mart. 30-1982, mai 21

Constantin Dăscălescu, 1982, mai 21-1989, dec. 22

Petre Roman, 1989, dec. 27-1991, sept. 26

Theodor Stolojan, 1991, oct. 1-1992, nov. 4

Nicolae Văcăroiu, 1992, nov. 4-1996, dec. 12

Victor Ciorbea, 1996, dec. 12-1998, mart. 31

Gavril Dejeu (interimar), 1998, apr. 1-14

Radu Vasile, 1998, apr. 14-1999, dec. 14

Alexandru Athanasiu (interimar), 1999, dec. 14-22

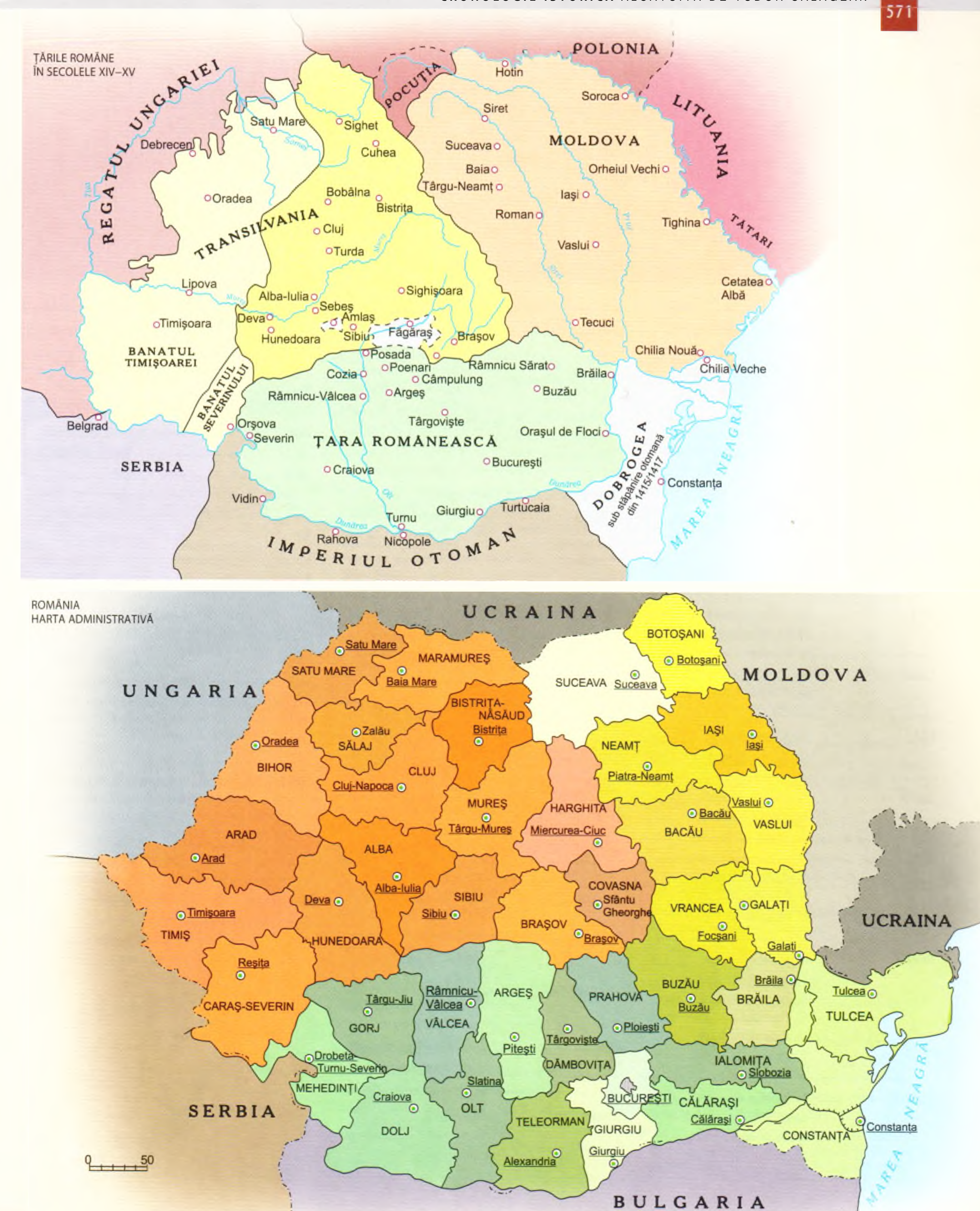
Mugur Isărescu, 1999, dec. 22-2000, dec. 29

Adrian Năstase, 2000, dec. 29-2004, dec. 21

Eugen Bejinariu (interimar), 2004, dec. 21-29

Călin Popescu Tăriceanu, din 29 dec. 2004

Emil Boc, din 22 decembrie 2008

ȚĂRILE ROMÂNE
ÎN SECOLELE XIV–XV
REGATUL UNGARIEI
POLONIA
POCUȚIA
LITUANIA
TĂTARI
MOLDOVA
TRANSILVANIA
BANATUL TIMIȘOAREI
BANATUL SEVERINULUI
ȚARA ROMÂNEASCĂ
SERBIA
IMPERIUL OTOMAN
DOBROGEA
sub stăpânire otomană
din 1415/1417
MAREA NEAGRĂ
Hotin
Soroca
Siret
Suceava
Baia
Târgu-Neamț
Orheiul Vechi
Iași
Roman
Vaslui
Tighina
Cetatea Albă
Tecuci
Chilia Nouă
Chilia Veche
Brăila
Satu Mare
Sighet
Cuhea
Debrecen
Oradea
Bobâlna
Bistrița
Cluj
Turda
Lipova
Alba-Iulia
Sebeș
Sighișoara
Deva
Amlaș
Sibiu
Făgăraș
Brașov
Hunedoara
Timișoara
Posada
Poenari
Cozia
Câmpulung
Râmnicu Sărat
Râmnicu-Vâlcea
Argeș
Buzău
Târgoviște
Orșova
Severin
Belgrad
Orașul de Floci
București
Craiova
Constanța
Vidin
Turnu
Giurgiu
Turtucaia
Rahova
Nicopole
ROMÂNIA
HARTA ADMINISTRATIVĂ
UCRAINA
UNGARIA
MOLDOVA
SERBIA
BULGARIA
MAREA NEAGRĂ
SATU MARE
Satu Mare
MARAMUREȘ
Baia Mare
BOTOȘANI
Botoșani
SUCEAVA
Suceava
BISTRIȚA-NĂSĂUD
Bistrița
SĂLAJ
Zalău
BIHOR
Oradea
CLUJ
Cluj-Napoca
NEAMȚ
Piatra-Neamț
IAȘI
Iași
MUREȘ
Târgu-Mureș
HARGHITA
Miercurea-Ciuc
BACĂU
Bacău
VASLUI
Vaslui
ARAD
Arad
ALBA
Alba-Iulia
COVASNA
Sfântu Gheorghe
SIBIU
Sibiu
HUNEDOARA
Deva
TIMIȘ
Timișoara
BRAȘOV
Brașov
VRANCEA
Focșani
GALAȚI
Galați
CARAȘ-SEVERIN
Reșița
GORJ
Târgu-Jiu
VÂLCEA
Râmnicu-Vâlcea
ARGEȘ
Pitești
DÂMBOVIȚA
Târgoviște
PRAHOVA
Ploiești
BUZĂU
Buzău
BRĂILA
Brăila
TULCEA
Tulcea
MEHEDINȚI
Drobeta-Turnu-Severin
DOLJ
Craiova
OLT
Slatina
TELEORMAN
Alexandria
GIURGIU
Giurgiu
BUCUREȘTI
IALOMIȚA
Slobozia
CĂLĂRAȘI
Călărași
CONSTANȚA
Constanța
0
50

Lista abrevierilor

ActaMN	*Acta Mvsei Napocensis,* Cluj
Anna Comnena	Anne Comnène, *Alexiade,* ed. B. Leib, Paris, 3 vol., 1937-1945
AnnÉp	*L'Année Épigraphique,* Paris
Anonymus	Anonymus Notarius, *Gesta Hungarorum/ Faptele ungurilor*, ed. G. Popa-Lisseanu *(Izvoarele istoriei românilor,* I), București, 1934 (2001)
BVb	*Bayerische Vorgeschichtsblätter,* München
Choniates	Nicetae Choniatae *Historia*, ed. I. Bekker, Bonn, 1835
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1873-1902
DAD	*Dezbaterile Adunării Deputaților,* București
DIR	*Documente privind istoria României,* A. *Moldova*, B. *Țara Românească*, C. *Transilvania*
DRH	*Documenta Romaniae Historica*, A. *Moldova*, B. *Țara Românească*, C. *Transilvania*, D. *Relații între Țările Române*
FHDR	*Fontes Historiae Dacoromanae. Izvoare privind istoria României,* 4 vol., București, 1964-1982
Gombos, Catalogus	F. A. Gombos, ed., *Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI,* 3 vol, Budapest, 1937-1938
Hurmuzachi	Hurmuzachi, E. de et al., *Documente privitoare la istoria românilor.*, București-Cernăuți
IDR	*Inscriptiones Daciae Romanae,* București, I (1975), III/1 (1977), III/2 (1980), III/3 (1984), III/4 (1988), III/6 (1999); Paris, III/5 (2001)
IDRE, I	*Inscriptiones Daciae Romanae. Inscriptiones extra fines repertae Graecae et Latinae (saec. I, II, III),* I: *Italia et Pars Occidentis,* ed. C. C. Petolescu, București, 1996
IGLR	*Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, ed. E. Popescu, București, 1976
ILS	*Inscriptiones Latinae Selectae,* ed. H. Dessau, 4 vol., Berlin, 1882-1916
ISM	*Inscripțiile din Scythia Minor, grecești și latine,* București
JahrRGZM	*Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuse-ums zu Mainz* Mainz
MGH, SS	*Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*
Pan. Lat.	*Panegirici Latini*
RdI	*Revista de istorie,* București
REA	*Revue des études anciennes,* Bordeaux-Paris
RI	*Revista istorică,* București
RIC	H. Mattingly, E. A. Sydenham et al., *The Roman Imperial Coinage,* London
SHA	*Scriptores Historiae Augustae*
Skylitzes, Synopsis	Ioannes Skylitzes, *Synopsis historiarum,* ed. J. Thurn, Berlin, 1974
SRH	Szentpétery I., ed., *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum,* 2 vol., Budapest, 1937-1938
Tab. Peut.	*Tabula Peutingeriana*
ZPE	*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bonn
ZW	F. Zimmermann, C. Werner, G. Möller, G. Göndisch, H. Göndisch, K. G. Göndisch, G. Nussbächer, ed., *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen im Siebenbürgen,* 7 vol, Hermannstadt-Bukarest, 1892-1991

Bibliografie

BIBLIOGRAFIILE ALCĂTUITE DE AUTORI
AU FOST COMPLETATE ÎN REDACŢIE
DE TUDOR SĂLĂGEAN ŞI VIRGIL LEON

I. Bibliografii, dicționare, enciclopedii, antologii, cataloage, atlase, repertorii

a. Bibliografii

Baiculescu, G., G. Răduică şi N. Onofrei, *Publicaţiile periodice româneşti (Ziare. Gazete. Reviste). Catalog alfabetic,* Bucureşti, vol. II (1907-1918 + Supliment: 1790-1906), 1969; vol. III (1919-1924), 1987.

Bianu, I. şi N. Hodoş, *Bibliografia românească veche 1508-1830*, Bucureşti, vol. I (1508-1716), 1903; vol. II (1717-1808), 1910; vol. III (1809-1830), 1912-1936 (colaborator D. Simonescu); voi. IV (*Adăugiri şi îndreptări*), 1944 (autori I. Bianu şi D. Simonescu).

Bibliografia cărţilor apărute în limbile minorităţilor naţionale şi despre minorităţile naţionale din România în perioada 1990-2001, vol. I, Bucureşti, 2003.

Bibliografia istorică a României, Bucureşti, vol. I (1944-1969). *Bibliografie selectivă,* 1970 (red. Şt. Pascu, I. Crăciun şi B. Surdu); vol. II (Secolul XIX. Tomul I, Cadrul general. Ţara şi locuitorii), 1972 (coord. A. Oţetea et al.); vol. III (Secolul XIX. Tomul II. Biografii), 1974 (coord. A. Oţetea et al.); vol. IV (1969-1974), 1975 (red. Şt. Pascu şi B. Surdu); vol. V (1974-1979), 1980 (red. Şt. Pascu); vol. VI (1979-1984), 1985 (red. Şt. Pascu); vol. VII (1984-1989), 1990 (coord. Şt. Pascu şi Gh. Hristodol); vol. VIII (1989-1994), 1996 (coord. Gh. Hristodol); vol. IX (1994-1999), Cluj-Napoca, 2000 (coord. Gh. Hristodol); vol. X (1999-2004), Bucureşti, 2005 (coord. Gh. Hristodol).

Cândea, S., *Istoria României.* Ghid bibl., Bucureşti, 1968.

Ciobanu, V. şi A.-L. Spânu, coord., *Bibliografia istorică a oraşelor din România*, Bucureşti, 2007.

Cociş, S., F. Marcu şi Ov. Ţentea, *Bibliografia Daciei Romane (1919-2000),* Cluj-Napoca, 2003.

Comşa, E., *Bibliografia neoliticului de pe teritoriul României,* 2 vol., Bucureşti, 1976-1977.

Comşa, E., *Bibliografia paleoliticului şi mezoliticului de pe teritoriul României,* Bucureşti, 1978.

Comşa, E., *Bibliografia referitoare la a doua vârstă a fierului de pe teritoriul României,* Bucureşti, 1993.

Comşa, E., *Bibliografia epocii bronzului pe teritoriul României,* ed. D. Popovici, Bucureşti, 1996.

Deletant, A. şi D. Deletant, *Romania,* Oxford-Santa Barbara-Denver, 1985.

Desa, I.-S. et al., *Publicaţiile periodice româneşti* (Ziare. Gazete. Reviste). *Catalog alfabetic,* vol. IV (1925-1930), Bucureşti, 2003.

Dogaru, M., *Bibliografia heraldicii româneşti,* Bucureşti, 2004.

Fischer-Galati, S., *Rumania. A Bibliographic Guide,* Washington, D.C., 1963.

Fochi, A., red., *Bibliografia generală a etnografiei şi folclorului românesc, 2* vol., Bucureşti, 1968-2002.

Golimas, A. H. şi Gh. C. Cristian, *Bibliografia numismatică românească,* Bucureşti, 1984.

Grigorescu, D., ed., *Bibliografia esenţială a literaturii române,* Bucureşti, 2003.

Hodoş, N. şi Al. Sadi-Ionescu, *Publicaţiunile periodice româneşti* (Ziare. Gazete. Reviste). *Descriere bibliografică,* vol. I, *Catalog alfabetic,* 1820-1906, Bucureşti-Leipzig-Wien, 1913.

Lemny, Şt., *Românii în secolul XVIII.* O bibliografie, vol. I, Iaşi, 1988.

Lupu, I., N. Camariano şi O. Papadima, *Bibliografia analitică a periodicelor româneşti,* Bucureşti, vol.I (1790-1850), părţile I-III, 1966-1967; vol. II (1851-1858), părţile I—III, 1970-1972.

Muşlea, I., *Bibliografia folclorului românesc (1930-1955),* ed. I. Datcu, Bucureşti, 2003.

Râpă-Buicliu, D., *Bibliografia românească veche,* vol. I, Additamenta (1536-1830), Galaţi, 2000.

Rusu, A. A., *Bibliografia fortificaţiilor medievale şi pre-moderne din Transilvania şi Banat. Bibliographie der Befestigungen aus Siebenbörgen und aus dem Banat während des Mittelalters und den Fröhneuzeit,* Reşiţa, 1996.

Stoicescu, N., *Bibliografia localităţilor şi monumentelor feudale din România.* Partea I. *Ţara Românească* (Muntenia, Oltenia, Dobrogea), 2 vol., Bucureşti, 1970.

Stoicescu, N., *Bibliografia localităţilor şi monumentelor medievale din Banat,* Timişoara, 1973.

Ştrempel, G., coord, gen., *Bibliografia românească modernă (1831-1918),* [Bucureşti], vol. I (A-C), 1984; vol. II (D-K), 1986; vol. III (L-Q), 1989; vol. IV (R-Z), 1996.

Veress, A., *Bibliografie româno-ungară,* 3 vol., Bucureşti, 1931-1935.

b. Dicţionare

Albescu, I. E. et al., *Personalităţi româneşti ale ştiinţelor naturii şi tehnicii.* Dicţionar, Bucureşti, 1982.

Bărbulescu, M., *Atlas-dicţionar al Daciei Romane,* Cluj-Napoca, 2005.

Brezianu, A., *Historical Dictionary of the Republic of Moldova,* Lanham-London, 2000.

Calafeteanu, I. şi Cr. Popişteanu, coord., *Politica externă a României. Dicţionar cronologic,* Bucureşti, 1986.

Chiţimia, I. C. şi Al. Dima, coord., *Literatura română. Dicţionar cronologic,* Bucureşti, 1979.

Cosma, V., *Muzicieni din România. Lexicon bio-bibliografic,* 3 vol., Bucureşti, 1999-2002.

Crişan, Gh., *Piramida puterii. Oameni politici şi de stat, generali şi ierarhi din România.* Dicţionar, vol. I (23 august 1944-22 decembrie 1989); vol. II (1989-2004), Bucureşti, 2004.

Dan, P., *Asociaţii. Cluburi. Ligi. Societăţi. Dicţionar cronologic,* Bucureşti, 1983.

Datcu, I., *Dicţionarul etnologilor români, 2* vol., Bucureşti, 1998.

Datcu, I. şi S. C. Stroescu, *Dicţionarul folcloriştilor. Folclorul literar românesc, 2* vol., Bucureşti, 1979-1983.

Dobre, Fl., ed., *Membrii C.C. al P.C.R. (1945-1989).* Dicţionar, Bucureşti, 2004.

Drăgoi, G., Fl. Faifer, D. Mănucă, Al. Teodorescu, L.Volovici şi R. Zăstroiu, coord., *Dicţionarul literaturii române de la origini pînă la 1900,* Bucureşti, 1979 (Bucureşti-Chişinău, 2002).

Drăguţ, V., *Dicţionar enciclopedic de artă medievală românească,* Bucureşti, 1976 (2000).

Ghinoiu, I., *Obiceiuri de peste an.* Dicţionar, Bucureşti, 1997.

Ghinoiu, I., *Panteonul românesc.* Dicţionar, Bucureşti, 2001.

Hangiu, I., *Dicţionarul presei literare româneşti 1790-2000,* ed. a 3-a, Bucureşti, 2004.

Hasdeu, B. P., *Cuvente den bătrîni,* 3 vol., Bucureşti, 1877-1881 (ed. Gh. Mihăilă, 2 vol., 1983-1984).

Hasdeu, B. P., *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicţionarul limbei istorice şi poporane a românilor,* 3 vol., Bucureşti, 1886-1898 (ed. Gr. Brâncuş, 1972-1976).

Ianoşi, I., coord, gen., *Dicţionarul operelor filozofice româneşti (111 lucrări fundamentale),* Bucureşti, 1997.

Ioniţoiu, C, *Victimele terorii comuniste.* Dicţionar, 5 vol., Bucureşti, 2000-2003.

Lahovari, G. I., C. I. Brătianu şi Gr. G. Tocilescu, *Marele dicţionar geografic al României,* 5 vol., Bucureşti, 1898-1902.

Lecca, O., *Dicţionar istoric, arheologic şi geografic al României,* Bucureşti, 1937.

Micul dicţionar academic, 4 vol., Bucureşti, 2001 -2003.

Mihăilă, G., *Dicţionar al limbii române vechi (sfîrşitul sec. X - începutul sec. XVI),* Bucureşti, 1974.

Myss, W., ed., *Lexikon der Siebenbörger Sachsen. Geschichte, Kultur, Zivilisation, Wissenschaften, Wirtschaft, Lebensraum Siebenbörgens (Transylvanien),* Thaur-Innsbruck, 1993.

Niculescu-Varone, G. T. şi E. Varone, *Dicţionarul jocurilor populare româneşti,* ed. a 2-a, Bucureşti, 1979.

Oprea, I., C.-G. Pamfil, R. Radu şi V. Zăstroiu, N*oul dicţionar universal al limbii române*, Chişinău-Bucureşti, 2006.

Păcurariu, M., *Dicţionarul teologilor români*, Bucureşti, 1996 (2002).

Pippidi, D. M., coord., *Dicţionar de istorie veche a României (Paleolitic - sec. X),* Bucureşti, 1976.

Porumb, M., *Dicţionar de pictură veche românească din Transilvania. Sec. XIII-XVIII,* Bucureşti, 1998.

Puşcariu, S., *Dicţionarul limbei române*, I—II (5 tomuri), Bucureşti, 1913-1949. Continuat de *Dicţionarul limbii române, serie nouă,* red. resp. I. Iordan, Al. Graur, I. Coteanu, M. Sala şi Gh. Mihăilă, tomurile VI-XIV, Bucureşti, 1965-2000.

Răduică, G. şi N. Răduică, *Calendare şi almanahuri româneşti 1731-1918. Dicţionar bibliografic,* Bucureşti, 1981.

Răduică, G. şi N. Răduică, *Dicţionarul presei româneşti (1731-1918),* Bucureşti, 1995.

Răduleţ, R., coord., *Lexiconul tehnic român,* ed. a 2-a, 18 vol., Bucureşti, 1957-1966.

Roske, O., coord., *Mecanismele represive în România. 1945-1989. Dicţionar biografic,* 6 vol., Bucureşti, 2001-2006.

Rusu, A. A., N. Sabău, I. Burnichioiu, I. V. Leb şi M. Makó Lupescu, coord., *Dicţionarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş,* Cluj-Napoca, 2000.

Rusu, D. N., *Membrii Academiei Române, 1866-2003.* Dicţionar, ed. a 3-a, Bucureşti, 2003.

Sachelarie, O. şi N. Stoicescu, coord., *Instituţii feudale din ţările române.* Dicţionar, Bucureşti, 1988.

Sasu, A., *Dicţionarul biografic al literaturii române, 2* vol., Piteşti, 2006.

Simion, E., coord, gen., *Dicţionarul general al literaturii române de la origini până în prezent,* 5 vol., Bucureşti, 2004-2006.

Stoica, G., P. Petrescu şi M. Bocşe, *Dicţionar de artă populară,* Bucureşti, 1985.

Stoicay, St., *Dicţionarul partidelor politice din România (1989-2004),* ed. a 4-a, Bucureşti, 2004.

Stoicescu, N., *Dicţionar al marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova. Sec. XIV-XVII,* Bucureşti, 1971.

Suciu, C., *Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania,* 2 vol., Bucureşti, 1967-1968.

Szabó, M. A. şi Szabó M. E., *Dicţionar de localităţi din Transilvania. Erdélyi helységnévszótár. Ortsnamenver-zeichnis für Siebenbürgen,* Cluj-Napoca, 1992.

Şăineanu, L., *Dicţionar universal al limbei române* (1896), ed. Al. Dobrescu, C. G. Pamfil şi I. Oprea, 5 vol., Bucureşti, 1995-1996.

Taloş, I., *Gândirea magico-religioasă la români.* Dicţionar, Bucureşti, 2001.

Treptow, K. W. şi M. D. Popa, ed., *Historical Dictionary of Romania,* London, 1996.

Turcu, M., *Dicţionarul cetăţilor şi aşezărilor fortificate geto-dacice,* Bucureşti, 2002.

Vintilă-Rădulescu, I., coord., *Dicţionarul ortografic, ortoepic şi morfologic al limbii române, ed. a 2-a, revăzută şi adăugită,* Bucureşti, 2005.

Wagner, E., *Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen. Mit einer Einführung in die historische Statistik des Landes,* Köln-Wien, 1977.

Zaciu, M., M. Papahagi şi A. Sasu, coord., *Dicţionarul esenţial al scriitorilor români,* Bucureşti, 2000.

Zaciu, M., M. Papahagi şi A. Sasu, coord., *Dicţionarul scriitorilor români, 4* vol, Bucureşti, 1995-2002.

c. Enciclopedii

Alexandrescu, I., I. Bulei, I. Mamina şi I. Scurtu, *Partidele politice din România (1862-2003).* Enciclopedie, Bucureşti, 2003.

Alexe, N., coord., *Enciclopedia educaţiei fizice şi a sportului din România,* 4 vol., Bucureşti, 2002.

Candrea, I.-A. şi Gh. Adamescu, *Dicţionarul enciclopedic ilustrat „Cartea Românească",* Bucureşti, 1931.

Cândea, V., *Mărturii româneşti peste hotare. Mică enciclopedie de creaţii româneşti şi de izvoare despre români în colecţiile din străinătate,* vol. I (Albania-Grecia), Bucureşti, 1991; vol. II (India, Olanda. Supliment Albania-Grecia), Bucureşti, 1998.

Cebuc, A., V. Florea şi N. Lăptoiu, *Enciclopedia artiştilor români contemporani,* 5 vol., Bucureşti, 1996-2003.

Diaconovich, Dr. C, *Enciclopedia română,* 3 vol., Sibiu, 1898-1904.

Dicţionar enciclopedic, Bucureşti, vol. I (A-C), 1993; vol. II (D-G), 1996; vol. III (H-K), 1999; vol. IV (L-N), 2004; vol. V (O-Q), 2004; vol. VI (R-Ş), 2006.

Dicţionar enciclopedic român, 4 vol., Bucureşti, 1962-1966.

Duţu, Al., Fl. Dobre şi L. Loghin, *Armata română în al doilea război mondial* (1941-1945). Dicţionar enciclopedic, Bucureşti, 1999.

Florescu, R., H. Daicoviciu şi L. Roşu, *Dicţionar enciclopedic de artă veche a României,* Bucureşti, 1980.

Ghinea, D., ed., *Enciclopedia geografică a României,* 3 vol., Bucureşti, 1996-1998; ed. a 3-a, revăzută şi adăugită, 2002.

Gusti, D., coord., *Enciclopedia României, 4* vol., Bucureşti, 1936-1943.

Kahl, Th., M. Metzeltin şi M.-R. Ungureanu, *Rumänien,* Wien, 2007.

Mamina, I., *Monarhia constituţională în România. Enciclopedie politică (1866-1938),* Bucureşti, 2000.

Manolescu, Fl., *Enciclopedia exilului literar românesc (1945-1989). Scriitori, reviste, instituţii, organizaţii,* [Bucureşti], 2003.

Mic dicţionar enciclopedic, Bucureşti, 2004.

Minerva. *Enciclopedie română,* Cluj, 1929.

Neagoe, St., coord., *Enciclopedia istoriei politice a României (1859-2002),* Bucureşti, 2003.

Opriş, I., *Muzee şi colecţii din România. Mică enciclopedie,* Bucureşti, 2002.

Petan, A., C. Stan şi A. Şerbănescu, *Enciclopedia limbii române,* Bucureşti, 2001.

Preda, C., coord., *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României,* 3 vol., Bucureşti, 1994-2000.

Predescu, L., *Enciclopedia Cugetarea. Material românesc. Oameni şi înfăptuiri,* Bucureşti, [1941] (1999).

Rezachevici, C, *Enciclopedia domnilor români,* vol. I. *a. 1324-1881*, Bucureşti, 2001.

Scorpan, C, *Istoria României. Enciclopedie,* Bucureşti, 1997 (1999).

Scurtu, I., I. Alexandrescu, I. Bulei, I. Mamina, M. Păcurariu, D. Ghinea şi S. Mariţiu, *Enciclopedia de istorie a României,* ed. a 3-a, 2 vol., Bucureşti, 2002.

Sturdza, M. D., coord, şi coautor, F*amiliile boiereşti din Moldova şi Ţara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică şi biografică,* vol. I, [Bucureşti], .2004.

Ştefănescu, Şt., coord., *Enciclopedia istoriografiei româneşti,* Bucureşti, 1978.

Tambozi, J., G. Tambozi şi A. Tambozi, *Enciclopedia aromână,* Bucureşti, 2000.

Tudor, D., coord., *Enciclopedia civilizaţiei romane,* Bucureşti, 1982.

Văduva-Poenaru, I., coord., *Enciclopedia marilor personalităţi din istoria, ştiinţa şi cultura românească de-a lungul timpului,* 6 vol., Bucureşti, 1999-2003.

Vlăsceanu, Gh. şi I. Ianoş, *Oraşele României. Mică enciclopedie,* Bucureşti, 1998.

d. Antologii

Antologia gîndirii româneşti, secolele XV-XIX, red. resp. C. I. Gulian, Bucureşti, 1967.

Antologie de filosofie românească, ed. M. Mâciu, 6 vol., Bucureşti, 1986-1988.

Cronicari moldoveni, ed. A. Ghermanschi, Bucureşti, 1987.

Cronicarii moldoveni. Grigore Ureche, Miron Costin, Ion Neculce, ed. D. H. Mazilu, Bucureşti, 1997.

Cronicari munteni, ed. A. Ghermanschi, Bucureşti, 1988.

Cronicari munteni, ed. M. Gregorian, 2 vol., Bucureşti, 1961 (1984).

Gîndirea românească în epoca paşoptistă (1830—1860), ed. P. Cornea şi M. Zamfir, 2 vol., 1969.

Literatura română medievală, ed. D. H. Mazilu, Bucureşti, 2004.

Literatura română veche (1402-1647), ed. G. Mihăilă şi D. Zamfirescu, 2 vol., Bucureşti, 1969.

Marino, A., ed., Revenirea în Europa. *Idei şi controverse româneşti (1900-1995).* Antologie, Craiova, 1996.

Mihăilescu, Ş., ed., *Emanciparea femeii române. Antologie de texte,* vol. I (1815-1918), Bucureşti, 2001.

Şcoala Ardeleană, ed. Fl. Fugariu, 3 vol, Bucureşti, 1970 (2 vol., 1983).

e. Cataloage

Bianu, I., *Catalogul manuscriptelor româneşti,* vol. I, Bucureşti, 1907.

Bianu, I. şi G. Nicolăiasa, *Catalogul manuscriptelor româneşti,* vol. III, Bucureşti, 1931.

Bianu, I. şi R. Caracaş, *Catalogul manuscriptelor româneşti,* vol. II, Bucureşti, 1913.

Catalogul documentelor moldoveneşti, 1387-1700, 4 vol., Bucureşti, 1957-1975.

Catalogul documentelor Ţării Româneşti, Bucureşti, vol. I (1369-1600), 1946 (I.-R. Mircea); vol. II (1601-1620), 1974 (M. Soveja, D. Duca-Tinculescu şi R. Dragomir); vol. III (1621-1632), 1978 (D. Duca-Tinculescu şi M.-D. Ciucă); vol. IV (1633-1639), 1981 (M.-D. Ciucă, D. Duca-Tinculescu şi S. Vătafu-Găitan); vol. V (1640-1644), 1985 (M.-D. Ciucă, D. Duca-Tinculescu şi S. Vătafu-Găitan); vol. VI (1645-1649), 1993 (M.-D. Ciucă şi S. Vătafu-Găitan); vol. VII (1650-1653), 1999 (M.-D.Ciucă, S. Vătafu-Găitan şi M. Bâzgan).

Dumitriu-Snagov, I., ed., *Monumenta Rnmaniae Vaticana. Manuscrise - documente - hărţi.* Catalog, Bucureşti, 1996.

Ene-Florescu, C. V., *Catalogul calendarelor româneşti (1794-1947),* Bucureşti, 2000.

Ştrempel, G., *Catalogul manuscriselor româneşti, 4* vol., Bucureşti, 1978-1992.

Ştrempel, G., F. Moisil şi L. Stoianovici, *Catalogul manuscriselor româneşti,* vol. IV, Bucureşti, 1967.

f. Atlase

Bodea, C, L Constantinescu și Șt. Pascu, ed., *România, atlas istorico-geografic,* București, 1996.

Bolocan, G., C. Ionescu, E. Mihăilă și T. Oancă, ed., *Dicționarul toponimic al României,* 3 vol., Craiova, 1993-2003.

Cuciuc, C, *Atlasul religiilor și al monumentelor istorice din România*, București, 1997.

Fabini, H., *Atlas der siebenbörgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen,* 2 vol., Hermannstadt-Heidelberg, 1998 (2002)-1999.

Ghinoiu, I., coord., *Atlasul etnografic român*, vol. I, *Habitatul,* vol. II, Ocupațiile, București, 2003-2005.

Glavce, Cr. și E. Radu, *Atlasul antropologic al Transilvaniei,* 2 vol., București, 2005-2006.

Mittelstrass, O., *Historisch-landeskundlicher Atlas von Siebenbürgen*, vol. I, Ortsnamenbuch, Heidelberg, 1992.

Noul atlas lingvistic român pe regiuni (Atlasul lingvistic român pe regiuni) (serii: *Moldova și Bucovina, Maramureș, Crișana, Banat, Muntenia și Dobrogea, Oltenia, Transilvania, Basarabia, Nordul Bucovinei, Transnistria),* București, 1967.

Pascu, Șt., ed., *Atlas pentru istoria României,* București, 1983.

Petrovici, E. (și I. Pătruț), *Atlasul lingvistic român*, serie nouă, 7 vol., București, 1956-1972.

Pușcariu, S., *Atlasul lingvistic român* (red. S. Pop), partea I, vol. I, Cluj, 1938; vol. II, Sibiu-Leipzig, 1942.

Pușcariu, S., *Atlasul lingvistic român* (red. E. Petrovici), partea a II-a, vol. I, cu un Suplement, Sibiu-Leipzig, 1940.

Rev, V., O. Groza, I. Ianoș și M. Pătroescu, *Atlasul României,* București, 2002 (2006).

g. Repertorii

Constantinescu, R., *Vechiul drept românesc scris. Repertoriul izvoarelor 1340-1640,* București, 1984.

Crăciun, I. și A. Ilieș, *Repertoriul manuscriselor de cronici interne. Sec. XV-XVIII. Privind istoria României,* București, 1963.

Opriș, I., *Monumentele istorice din România (1850-1950),* București, 2001.

Răduțiu, A. și L. Gyémánt, *Repertoriul actelor oficiale privind Transilvania tipărite în limba română, 1701 — 1847,* București, 1981.

Răduțiu, A. și L. Gyémánt, *Repertoriul izvoarelor statistice privind Transilvania 1690-1847,* București, [1995].

Roska, M., *Erdély régészeti repertóriuma,* Kolozsvár, 1941.

II. Sinteze istorice Lucrări generale

a. Sinteze istorice

Agrigoroaiei, I. și I. Toderașcu, coord., *Istoria României.* Compendiu, Iași, 1996.

Bărbulescu, M., D. Deletant, K. Hitchins, Ș. Papacostea și P. Teodor, *Istoria României.*, București, 1998 (2004, 2006).

Bârlea, O., *Romania and the Romanians,* Los Angeles, 1977.

Boia, L. și L. Roussin, *Histoire de la Roumanie,* Paris, 2003.

Bulei, I., *Scurtă istorie a românilor*, București, 1996 (2004).

Castellan, G., *Histoire de la Roumanie*, Paris, 1984.

Castellan, G., *Histoire du peuple roumain*, Crozon, 2001.

Cândea, V., *Brève histoire de la Roumanie,* Bucarest, 1977.

Constantinescu, M., C. Daicoviciu și Șt. Pascu, *Istoria României. Compendiu,* București, 1969 (1971; ed. a 3-a, red. Șt. Pascu, 1974).

Constantinescu, M., C. Daicoviciu și Șt. Pascu, *Histoire de la Roumanie dès origines a nos jours,* Paris, 1970.

Constantinescu-Iași, P., E. Condurachi și C. Daicoviciu, coord., *Istoria Romîniei,* 4 vol., București, 1960-1964.

Constantiniu, Fl., O *istorie sinceră a poporului român,* București, 1997 (1999, 2002).

Dogaru, M. și M. Zahariade, *History of the Rumanians. From the Origins to the Modem Age,* vol. I, Bucharest, 1996.

Durandin, C., *Histoire de la nation roumaine,* Bruxelles, 1994.

Durandin, C., *Istoria românilor,* trad., Iași, 1998.

Fischer-Galati, St., *Rumania,* New York, 1956.

Fischer-Galati, St. și D. C. Giurescu, ed., *Romania. A Historic Perspective,* Boulder-New York, 1998.

Fischer-Galați, St., D. C. Giurescu și I.-A. Pop, O *istorie a românilor. Studii critice,* Cluj-Napoca, 1998.

Georgescu, T., *Istoria românilor,* București, 1997 (2000).

Georgescu, Vl., *Istoria românilor de la origini pînă în zilele noastre,* ed. a 3-a, București, 1992.

Ghyka, M. C, *A Documented Chronology of Roumanian History from Prehistoric Times to the Present Day,* Oxford, 1941.

Giurescu, C. C, *Istoria românilor,* 3 vol., București, 1935-1946 (ed. D. C. Giurescu, 2000).

Giurescu, C. C, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până la moartea regelui Ferdinand I,* București, [1943] (2000).

Giurescu, C. C, coord., *Istoria României în date,* București, 1971 (1972).

Giurescu, C. C. și D. C. Giurescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri pînă astăzi,* București, 1971 (1975).

Giurescu, C. C. și D. C. Giurescu, *Istoria românilor, 2* vol., București, 1974-1976.

Giurescu, D. C, coord., Istoria României în date, București, 2003.

Hasdeu, B. P., Istoria critică a românilor (1873-1875), ed. G. Brâncuș, București, 1984 (1999).

Iorga, N., *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen, 2* vol., Gotha, 1905; ed. rom.: *Istoria poporului românesc,* 4 vol., București-Vălenii de Munte, 1922-1928; reed. (1 vol.) G. Penelea, București, 1985.

Iorga, N., *Istoria românilor în chipuri și icoane,* 3 vol., București, 1905-1906.

Iorga, N., *Histoire des Roumains et de leur civilisation,* Paris, 1920, Bucarest, 1922; ed. rom.: *Istoria românilor și a civilizației lor,* București, 1930.

Iorga, N., *Istoria românilor prin călători,* 4 vol., București, 1920-1922 (ed. A. Anghelescu, 1 vol., 1981).

Iorga, N., *Istoria românilor,* 10 vol., București-Vălenii de Munte, 1936-1939 (reed. Gh. Buzatu și V. Spinei, coord., 7 vol., București-Iași, 1988-2002).

Istoria românilor, 8 vol., București, 2001-2003.

Matei, H. C., Fl. Constantiniu, M. D. Popa, N. C. Nicolescu, Gh. Rădulescu și C. C. Giurescu, *Istoria României în date,* București, 1992.

Nistor, I. I., *Istoria românilor,* ed. Fl. Rotaru, 2 vol., București, 2002-2003.

Oțetea, A., red., *Istoria poporului român,* București, 1970(1972).

Pop, I.-A., *Românii și România. O scurtă istorie,* București, 1998.

Seton-Watson, R. W., *A History of the Romanians, from Roman Times to the Completion of Unity,* Cambridge, 1934 (Hamden, 1963).

Treptow, K. W., coord., *A History of Romania,* Iași, 1995 (1996, 1997).

Xenopol, A. D., *Histoire des Roumains de la Dacie Trajane depuis les origines jusqu'a l'union des Principautés en 1859, 2* vol., Paris, 1896; ed. rom.: *Istoria românilor din Dacia Traiană,* 10 vol., București, 1888-1893; ed. populară, 12 vol., Iași, 1896; ed. a 2-a, 5 vol. (din 14 proiectate), 1913-1914; ed. a 3-a, revăzută de I. Vlădescu, 14 vol., București, 1925-1930; ed. a 4-a, de Al. Zub, 5 vol., București, 1985-1999.

b. Lucrări generale

Achim, V., *Țiganii în istoria României,* București, 1998.

Albulescu, I., *Istoria gândirii și practicii pedagogice românești,* Cluj-Napoca, 2005.

Alexandrescu, S., *Paradoxul român,* București, 1998.

Alexianu, A., *Mode și veșminte din trecut. Cinci secole de istorie costumară românească,* ed. a 2-a, 2 vol., București, 1987.

Alreresu, S. et al., coord., *Istoria teatrului în România,* 3 vol., București, 1965-1973.

Alzati, C., *Terra Romena tra Oriente e Occidente. Chiese ed etnie nel tardo '500,* Milano, 1982.

Antohi, S., *Imaginaire culturel et realité politique dans la Roumanie moderne,* Paris-Montreal, 1999.

Apolzan, L., *Carpații - tezaur de istorie. Perenitatea așezărilor risipite pe înălțimi,* București, 1987.

Armbruster, A., *Romanitatea românilor. Istoria unei idei, ed. a 2-a revăzută și adăugită,* București, 1993.

Arvinte, V., *Român, românesc, România. Studiu filologic,* București, 1983.

Axenciuc, V., *Introducere în istoria economică a României. Epoca modernă și contemporană,* vol. I, București, 1997 (1999).

Banciu, A., *Istoria constituțională a României, București,* 2001.

Barbu, D., coord., *Firea românilor,* București, 2000.

Barnea, AL, coord., *Arheologia clasică în România.* Primul secol, Cluj-Napoca, 2003.

Bălan, Șt. și N. Șt. Mihăilescu, *Istoria științei și tehnicii în România. Date cronologice,* București, 1985.

Berceanu, B. B., *Istoria constituțională a României în context internațional,* București, 2003.

Berindei, D., *Istoria Academiei Române (1866-2006),* București, 2006.

Bernea, E., *Spațiu, timp și cauzalitate la poporul român,* București, 1997.

Biagini, A., *Storia della Romania contemporanea,* Milano, 2004 (2007).

Bîrlea, O., *Istoria folcloristicii românești,* București, 1974.

Bîrlea, O., *Folclorul românesc, 2* vol., București, 1981-1983.

Block, M., *Die materielle Kultur der rumänischen Zigeuner,* Frankfurt am Main-Bern-New York-Paris, 1991.

Boia, L., *Istorie și mit în conștiința românească,* București, 1997 (2000, 2002).

Boia, L., *România, țară de frontieră a Europei,* București, 2002 (2005).

Boia, L., coord., *Mituri istorice românești,* București, 1995.

Boicu, L., V. Cristian și Gh. Platon, coord., *România în relațiile internaționale 1699-1939,* Iași, 1980.

Boldur, Al. V., Istoria Basarabiei. *Contribuţii la studiul istoriei româneşti,* 3 vol., Chişinău, 1937-1940 (Bucureşti, 1992).

Bologa, V. L, G. Brătescu, C. Duţescu şi Şt. M. Milcu, *Istoria medicinei româneşti*, Bucureşti, 1972.

Bolovan, S. P. şi I. Bolovan, *Germanii din România. Perspective istorice şi demografice,* Cluj-Napoca, 2000.

Brătianu, G. I., O *enigmă şi un miracol istoric: poporul român,* ed. a 2-a, de St. Brezeanu, Bucureşti, 1988.

Brătianu, G. I., *Originile şi formarea unităţii româneşti,* ed. A. Pentelescu şi P. Otu, Bucureşti, 1996; ed. I. Toderaşcu, Iaşi, 1998.

Brâncuşi, P., *Istoria muzicii româneşti. Compendium,* Bucureşti, 1969.

Buluţă, Gh., *Scurtă istorie a bibliotecilor din România,* Bucureşti, 2000.

Calafeteanu, I., coord., *Istoria politicii externe româneşti în date,* Bucureşti, 2003.

Capidan, Th., *Meglenoromânii,* 3 vol., Bucureşti, 1925-1936.

Capidan, Th., *Macedoromânii. Etnografie, istorie, limbă,* Bucureşti, 1942.

Carageani, Gh., *Studii aromâne,* Bucureşti, 1999.

Carmilly-Weinberger, M., *Istoria evreilor din Transilvania* (1623-1944), trad. Bucureşti, 1994.

Cartojan, N., *Istoria literaturii române vechi,* 3 vol. Bucureşti, 1940-1945 (1980,1996).

Cazacu, P., *Moldova dintre Prut şi Nistru,* Iaşi, s.a.

Cazacu, M., *The Story of Romanian Gastronomy,* Bucharest, 1999.

Căliman, C., *Istoria filmului românesc (1897-2000),* Bucureşti, 2000.

Călinescu, G., *Istoria literaturii române de la origini până în prezent,* Bucureşti, 1941 (1982).

Căpreanu, I., *Bucovina, istorie şi cultură românească* (1775-1918), Iaşi, 1995.

Câncea, P., M. Iosa şi A. Stan, coord. *Istoria parlamentului şi a vieţii parlamentare din România pînă la 1918,* Bucureşti, 1983.

Cernovodeanu, P., ed. *The History of the Jews in Romania. I. From its Beginnings to the Nineteenth Century,* Tel Aviv, 2002.

Cernovodeanu, P. şi P. Binder, *Cavalerii Apocalipsului. Calamităţile naturale din trecutul României (până la 1800),* Bucureşti, 1993.

Cesereanu, R., *Imaginarul violent al românilor,* Bucureşti, 2003.

Ceterchi, I., coord. *Istoria dreptului românesc,* 3 vol., Bucureşti, 1980-1987.

Chelcea, I., *Ţiganii din România. Monografie etnografică,* Bucureşti, 1944.

Ciachir, N., *Din istoria Bucovinei* (1775-1944), Bucureşti, 1993.

Ciobanu, Şt., *Istoria literaturii române vechi,* Bucureşti, 1947 (1989).

Ciobanu, Şt., *Basarabia. Populaţia. Istoria. Cultura,* ed. C. Scafeş, Bucureşti-Chişinău, 1992.

Ciorănescu, G., *Românii şi ideea federalistă,* ed. G. Penelea-Filitti, Bucureşti, 1996.

Cliveti, Gh., *Liberalismul românesc. Eseu istoriografie,* Iaşi, 1996.

Cliveti, Gh., A. Stan, Ş. Rădulescu-Zoner, Gh. *Onişoru şi D. Şandru, Istoria Partidului Naţional Liberal,* Bucureşti, 2000.

Cojoc, M., coord. *Tătarii în istoria românilor,* Constanţa, 2004.

Constantinescu, N. N., coord. *Istoria economică a României. De la începuturi până la cel de al doilea război mondial.* Bucureşti, 1997.

Coteanu, I. şi FI. Popescu, coord. *Introducere în cultura şi civilizaţia poporului român, 2* vol. Bucureşti, 1988.

Curinschi-Vorona, Gh., *Istoria arhitecturii în România,* Bucureşti, 1981.

Daicoviciu, C. şi M. Constantinescu, coord. *Breve histoire de la Transylvanie,* Bucarest, 1965.

Daicoviciu, C., Şt. Pascu, V. Cheresteşiu şi T. Moraru, *coord., Din istoria Transilvaniei,* vol. I (ed. a 3-a), vol. II (ed. a 2-a), Bucureşti, 1963.

Decei, A., Relaţii româno-orientale. *Culegere de studii,* Bucureşti, 1978.

Deletant, D., *Studies in Romanian History,* Bucharest, 1991.

Denkmäler in Rumänien. Monuments en Roumanie, Bukarest-Miinchen, 1995.

Diamandi-Aminceanu, V., *Românii din Peninsula Balcanică,* Bucureşti, 1938.

Djuvara, N., coord. *Aromânii: istorie, limbă, destin,* Bucureşti, 1996.

Dogaru, M, *Heraldica României,* Bucureşti, 1994.

Dragnev, D., coord. *Galeria voievozilor. Domnii Ţării Moldovei.* Studii, Chişinău, 2005.

Drăghicescu, D., *Din psihologia poporului român,* Bucureşti, 1907 (1995, 2003).

Drăgoescu, A., coord. *Istoria României. Transilvania, 2* vol., Cluj-Napoca, 1997-1999.

Drăguţ, V., *Arta românească. Preistorie, Antichitate, Ev Mediu, Renaştere, Baroc, Bucureşti,* 1982 (ed. Cr. Moisescu şi T. Sinigalia, Bucureşti, 2000).

Drăguţ, V. şi D. Grigorescu, *History of Romanian Arts. An Outline,* Bucharest, 1990.

Dumitraşcu, S., *Arheologia română la sfârşit şi început de mileniu. Convorbiri cu 104 arheologi români,* Oradea, 1995.

Dumitrescu, FI., R. Florescu şi V. Vătăşianu, coord. *Istoria artelor plastice în România, 2* vol. Bucureşti, 1968-1970.

Duţu, A., C. Botoran şi M. Retegan, *Transilvania în evoluţia relaţiilor româno-ungare,* Bucureşti, 1993.

Edroiu, N. şi V. Puşcaş, *Maghiarii din România,* Cluj-Napoca, 1995.

Firoiu, D. V., *Istoria statului şi dreptului românesc, 2* vol., Cluj-Napoca, 1998.

Fischer-Galaţi, St., *România în secolul al XX-lea,* trad. Iaşi, 1998.

Focşeneanu, E., *Istoria constituţională a României (1859-1991),* Bucureşti, 1992 (1998).

Fruntaşu, I., O *istorie etnopolitică a Basarabiei (1812-2002),* Chişinău, 2002.

Gazdovits, N., *Istoria armenilor din Transilvania (de la începuturi până la 1900),* Bucureşti, 1996.

Georgescu, Vl., *Istoria ideilor politice româneşti (1369-1878),* München, 1987.

Gerster, G. şi M. Rill, Siebenbürgen im Flug. *Das deutsche Siedlungsgebiet: seine Wehrkirchen, Dörfer, Städte und Landschaften,* München, 1999.

Giurescu, C. C., *Transilvania în istoria poporului român,* Bucureşti, 1967.

Giurescu, C. C., *Probleme controversate în istoriografia română,* Bucureşti, 1977.

Gregorian, T., *Istoria şi cultura poporului armean,* Bucureşti, 1993.

Grigoroviţă, M., *Din istoria culturii în Bucovina (1775-1944),* Bucureşti, 1994.

Guida, Fr., *La Grande Romania,* Cosenza, 2002.

Guida, Fr., *Storia d'Europa nel XX secolo. Romania,* Milano, 2004.

Gündisch, K., *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen,* München, 1998.

Gyémánt, L., *Evreii din Transilvania. Destin istoric. The Jews of Transylvania. A Historical Destiny,* Cluj-Napoca, 2004.

Hanga, Vl., *Les institutions du droit coutumier roumain,* [Bucarest], 1988.

Hanga, Vl., *Istoria dreptului românesc. Dreptul cutumiar*, Iaşi, 1993.

Henry, P., *Les églises de la Moldavie du Nord, 2* vol. Paris, 1930.

Hitchins, K., *România 1866-1947,* trad. Bucureşti, 1996 (1998, 2004).

Hitchins, K., *Românii, 1774-1866,* trad. Bucureşti, 1998 (2004).

Hitchins, K., *Mit şi realitate în istoriografia românească,* trad. Bucureşti, 1997.

Hitchins, K., *The Identity of Romania,* Bucharest, 2003.

Hurezeanu, D., *Civilizaţia română modernă,* Bucureşti, 2000.

Hurezeanu, D., Scrieri. *Curente de idei în România modernă,* Bucureşti, 2002.

Ianoşi, I., O *istorie a filosofiei româneşti- în relaţia ei cu literatura,* Cluj, 1996.

Iliescu, O., *Moneda în România, 491 — 1864,* Bucureşti, 1970.

Ionescu, C., *Agenţiile de presă din România, de la 1889 până astăzi,* Bucureşti, 2003.

Ionescu, Gr., *Istoria arhitecturii în România, 2* vol. Bucureşti, 1963-1965.

Ionescu, Gr., *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor,* Bucureşti, 1981.

Iordan, I., coord., *Istoria lingvisticii româneşti,* Bucureşti, 1978.

Iorga, N., *Istoria Bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor, 2* vol. Vălenii de Munte, 1908-1909 (Bucureşti, 1995; Iaşi, 2001).

Iorga, N., *Geschichte der Rumänen und ihrer Kultur,* Hermannstadt, 1929.

Iorga, N., *Les arts mineurs en Roumanie, 2* voi, Bucarest, 1934-1936.

Iorga, N., *Istoria învăţământului românesc,* Bucureşti, 1937.

Iorga, N., *Opere economice,* ed. G. Penelea, Bucureşti, 1982.

Iorga, N., *Locul românilor în istoria universală,* ed. R.. Constantinescu, Bucureşti, 1985.

Iorga, N., *Istoria românilor din Ardeal şi Ungaria,* ed. G. Penelea, Bucureşti, 1989.

Iorga, N., *Istoria literaturii româneşti. Introducere sintetică,* ed. M. Ungheanu, Bucureşti, 1997.

Isar, N., *Istoria modernă a românilor (1777-1878), 2* vol. Bucureşti, 2001-2003.

Jurcă, N., *Istoria social-democraţiei din România,* Bucureşti, 1994.

Kahl, Th., *Istoria aromânilor,* trad. Bucureşti, 2006.

Kellogg, F., O *istorie a istoriografiei române,* trad. Iaşi, 1996.

Kiriţescu, C. C., *Sistemul bănesc al leului şi precursorii lui,* ed. a 2-a, 3 vol. Bucureşti, 1997.

Klein, K. K., *Transylvanica,* München, 1963.

Kolar, O., R*umänien und seine nationalen Minderheiten 1918 bis heute,* Wien-Köln-Weimar, 1997.

Kõpeczi, B., ed. gen., L. Makkai, A. Mócsy şi Z. Szász, ed., *History of Transylvania,* 3 vol., New York, 2002.

Kuller, H., ed., *O istorie a evreilor din România in date,* 2 vol., Bucureşti, 2000.

László, P., ed., *Historians and the History of Transylvania,* Boulder-New York, 1992.

Lazăr, M., *Paradoxuri ale modernizării. Cultură şi ideologie in România,* Cluj-Napoca, 2002.

Lăzărescu, D. A., *Imaginea României prin călători,* vol. I (1716-1789), Bucureşti, 1985; vol. II (1789-1821), Bucureşti, 1986; vol. III (1821-1834). I*maginea poporului român în conştiinţa europeană,* Oradea, 1995 (Bucureşti, 1999).

Lăzărescu, D. A., *Românii în francmasoneria universală,* Bucureşti, 1997.

Lemny, Şt., *Originea şi cristalizarea ideii de patrie în cultura română,* Bucureşti, 1986.

Lovinescu, E., *Istoria civilizaţiei române modeme,* ed. a 3-a, de Z. Ornea, Bucureşti, 1997.

Makkai, L., *Histoire de Transylvanie,* Paris, 1946.

Mamina, I., *Regalitatea în România 1866-1947,* Bucureşti, 2004.

Manolescu, N., *Istoria critică a literaturii române,* vol. I, Bucureşti, 1990 (1997); Braşov, 2002.

Mazilu, D. H., *Noi despre Ceilalţi. Fals tratat de imagologie,* Iaşi, 1999.

Metzeltin, M., *România: stat, naţiune, limbă,* trad., Bucureşti, 2002.

Mihăescu, D., *Bucovina şi Basarabia,* Iaşi, 2000.

Milea, V., Şt. *Pascu şi I. Ceauşescu, coord., Istoria militară a poporului român,* 6 vol., Bucureşti, 1984-1989.

Moisa, G., *Istoria Transilvaniei în istoriografia românească 1965-1989,* Cluj-Napoca, 2003.

Moisescu, Cr., *Arhitectura românească veche,* vol. I, Bucureşti, 2001.

Moisin, A., *Istoria Transilvaniei. Sinteză istorică şi documentară, 4 vol.,* s.l., 1997-2000.

Moraru, A., *Istoria românilor. Basarabia şi Transnistria* (1812-1993), Chişinău, 1995.

Muraru, I. şi Gh. Iancu, *Constituţiile României. Texte. Note. Prezentare comparativă,* ed. a 3-a, Bucureşti, 1995.

Murgescu, B., *Istorie românească - istorie universală (600-1800),* Bucureşti, 1994 (1999).

Murgescu, B., *A fi istoric în anul 2000,* Bucureşti, 2000.

Murgescu, C, *Mersul ideilor economice la români. Epoca modernă,* ed. a II-a, 2 vol., Bucureşti, 1994.

Muşat, M. şi I. Ardeleanu, *România după Marea Unire,* vol. II, partea 1, *1918-1933;* partea 2, *noiembrie 1933 - septembrie 1940*, Bucureşti, 1986-1988.

Năgler, Th., *Românii şi saşii până la 1848 (Relaţii economice, sociale şi politice),* Sibiu, 1997.

Neagoe, St., *Istoria guvernelor României de la începuturi- 1859 până în zilele noastre - 1995,* Bucureşti, 1995.

Nedelea, M., *Istoria României în date 1940-1995,* Bucureşti, 1997.

Negoiţescu, I., *Istoria literaturii române,* vol. I (1800-1945), Bucureşti, 1991; Cluj-Napoca, 2002.

Nemoianu, V., *România şi liberalismele ei,* Bucureşti, 2000.

Neţ, M., *Cărţile de bucate româneşti. Un studiu de mentalităţi,* Bucureşti, 1998.

Neumann, V., *Istoria evreilor din România. Studii documentare şi teoretice,* Timişoara, 1996 (2002).

Nicolescu, C., *Istoria costumului de curte în Ţările Române.* Secolele XIV-XVIII, Bucureşti, 1970.

Nicolescu, C., *Case, conace şi palate vechi româneşti,* Bucureşti, 1979.

Niculiţă-Voronca, E., *Datinele şi credinţele poporului român adunate şi aşezate în ordine mitologică (1903),* ed. V. Durnea, 2 vol., Iaşi, 1998.

Nistor, I., *Istoria Basarabiei (1923),* Chişinău, 1991; Bucureşti, 1991.

Nistor, I., *Istoria Bucovinei,* ed. St. Neagoe, Bucureşti, 1991.

Nouzille, J., *Transilvania - zonă de contacte şi conflicte,* trad., Bucureşti, 1995.

Nouzille, J., L*a Moldavie. Histoire tragique d'une région européenne,* Paris, 2004.

Ogden, A., *Fortress of Faith. A Pictorial History of the Fortified Saxon Church of Romania,* Iaşi-Oxford-Portland, 2000.

Ogden, A., *Revelations of Byzantium. The Monasteries and Painted Churches of Northern Moldavia,* Iaşi, 2001.

Oişteanu, A., *Imaginea evreului în cultura română. Studiu de imagologie în context est-central european,* Bucureşti, 2001 (2004).

Oişteanu, A., *Ordine şi Haos. Mit şi magie în cultura tradiţională românească,* Iaşi, 2004.

Pamfile, T., *Mitologie românească,* 3 vol., Bucureşti, 1916-1924 (1999) (ed. I. Datcu, 2000).

Panaitescu, P. P., *Interpretări româneşti. Studii de istorie economică şi socială,* Bucureşti, 1947 (ed. Şt. S. Gorovei şi M. M. Székely, 1994).

Panaitescu, P. P., *Introducere în istoria culturii româneşti, Bucureşti,* 1969 (ed. D. H. Mazilu, 2000).

Panaitescu, P. P., *Contribuţii la istoria culturii româneşti,* Bucureşti, 1971.

Papacostea, V., *Tradiţii româneşti de istorie şi cultură,* Bucureşti, 1996.

Papadima, O., O *viziune românească a lumii. Studiu de folclor (1941),* Bucureşti, 1995.

Pascu, Şt., *Voievodatul Transilvaniei,* 4 vol., Cluj, 1972-1989.

Păcurariu, M., *Istoria Bisericii Ortodoxe Române,* 3 vol., Bucureşti, 1980 (1990-1997).

Păcurariu, M., *Istoria Bisericii româneşti din Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş până în 1918,* Cluj-Napoca, 1992.

Petrovici, E., *Istoria poporului român oglindită în toponimie,* Bucureşti, 1964.

Peyfuss, M. D., *Chestiunea aromânească. Evoluţia ei de la origini până la pacea de la Bucureşti (1913) şi poziţia Austro-Ungariei,* trad., Bucureşti, 1994.

Philippide, Al., *Originea românilor,* 2 vol., Iaşi, 1923-1928.

Pineiro, A. A., ed., *History of Modem Romania,* Buenos Aires, 1999.

Pintea, A. şi G. Ruscanu, *Băncile în economia românească 1774-1995,* Bucureşti, 1995.

Pippidi, A., *Byzantins, Ottomans, Roumains. Le Sud-Est européen entre l'héritage impérial et les influences occidentales,* Paris, 2006.

Platon, Gh., *Istoria modernă a României,* Bucureşti, 1985.

Pop, A., O *fenomenologie a gândirii istorice româneşti. Teoria şi filosofia istoriei de la Hasdeu şi Xenopol la Iorga şi Blaga,* Bucureşti, 1999.

Pop, I.-A., *Istoria, adevărul şi miturile (Note de lectură),* Bucureşti, 2002.

Pop, I.-A. şi M. Porumb, *Patrimoniul cultural al României.* Transilvania, Cluj-Napoca, 2004.

Pop, I.-A. şi Th. *Năgler, coord., Istoria Transilvaniei,* vol. I *(până la 1541),* Cluj-Napoca, 2003.

Pop, I.-A., Th. Năgler şi A. Magyari, coord., *Istoria Transilvaniei, vol. II (de la 1541 până la 1711),* Cluj-Napoca, 2005.

Popescu, C. T., *Istoria mentalităţii româneşti,* vol. I, Bucureşti, 2000.

Porumb, M., *Biserici de lemn din Maramureş,* Bucureşti, 2005.

Potra, Gh., *Contribuţiuni la istoricul ţiganilor din România (1939),* ed. Şt. Postelnicu, Bucureşti, 2001; ed. M. Dascal, 2002.

Preda, C., *Contribuţii la istoria intelectuală a politicii româneşti,* Bucureşti, 2003.

Puia, L., V. Bozga şi R. Vasile, *Istoria economiei României,* Bucureşti, 1988.

Puşcariu, S., *Istoria literaturii române. Epoca veche,* Sibiu, 1921, 1930 (Bucureşti, 1987).

Puşcariu, S., *Limba română,* 2 vol., Bucureşti,. 1940-1976 (1994).

Rădulescu, A. şi I. Bitoleanu, *Istoria românilor dintre Dunăre şi Mare. Dobrogea,* Bucureşti, 1979.

Rădulescu, A. şi I. Bitoleanu, *Istoria Dobrogei,* Constanţa, 1998.

Rezachevici, C., *Cronologia critică a domnilor din Ţara Românească şi Moldova, a. 1324—1881,* vol. I, Secolele XIV-XVI, Bucureşti, 2001.

Roman, R. A., *Bucate, vinuri şi obiceiuri româneşti,* Bucureşti, 1998.

Rosetti, Al., *Istoria limbii române,* vol. I, *De la origini pînă la începutul secolului al XVII-lea,* Bucureşti, 1986.

Rosetti, R., *Istoria artei militare a românilor până la mijlocul veacului al XVII-lea,* ed. P. Otu, Bucureşti, 2003.

Roth, H., *Mică istorie a Transilvaniei*, trad., Târgu-Mures, 2006.

Russu, I.I., *Românii şi secuii, ed. I. Opriş,* Bucureşti, 1990.

Rusu, D. N., *Istoria Academiei Române în date (1866-1996),* Bucureşti, 1997.

Scarlat, M., *Istoria poeziei româneşti,* 4 vol., Bucureşti, 1982-1990.

Schenk, A., *Deutsche in Siebenbörgen. Ihre Geschichte und Kultur,* Mönchen, 1992.

Scurtu, L., *Contribuţii privind viaţa politică din România. Evoluţia formei de guvernămînt în istoria modernă şi contemporană,* Bucureşti, 1988.

Scurtu, L., *Monarhia în România 1866-1947,* Bucureşti, 1991 (1997).

Scurtu, L., *Istoria românilor în timpul celor patru regi (1866-1947), 4* vol., Bucureşti, 2001.

Scurtu, I., *Istoria contemporană a României (1918-2003),* Bucureşti, 2003.

Scurtu, I., coord., *Istoria Basarabiei de la începuturi până în 2003,* ed. a 3-a, Bucureşti, 2003.

Scurtu, I. şi Gh. Buzatu, *Istoria românilor în secolul XX (1918-1948),* Bucureşti, 1999.

Scurtu, I. şi I. Bulei, *Democraţia la români, 1866-1938,* Bucureşti, 1990.

Senz, I., *Die Banater Schwaben,* München, 1994.

Simonescu, D. şi Gh. Buluţă, *Scurtă istorie a cărţii româneşti,* Bucureşti, 1994.

Stahl, H. H., *Contribuţii la studiul satelor devălmaşe româneşti,* 3 vol., Bucureşti, 1958-1965 (1997).

Stahl, H. H., *Probleme confuze în istoria socială a României,* Bucureşti, 1992.

Stanomir, I., *Libertate, lege şi drept. O istorie a constituţionalismului românesc,* Iaşi, 2005.

Stoenescu, A. M., *Istoria loviturilor de stat în România, 1866-1989,* 3 vol., Bucureşti, 2002 (2006).

Sută, N., coord., *Istoria comerţului exterior românesc. O prezentare sintetică,* Bucureşti, 1996.

Şăineanu, L., *Basmele române în comparaţie cu legendele antice şi în legătură cu basmele popoarelor învecinate şi ale tuturor popoarelor romanice. Studiu comparativ,* Bucureşti, 1895 (1978).

Ştefan, I. M. şi E. Nicolau, *Scurtă istorie a creaţiei ştiinţifice şi tehnice româneşti*, Bucureşti, 1981.

Tanaşoca, N. Ş., *Bizanţul şi românii,* Bucureşti, 2003.

Teodor, P., *Evoluţia gîndirii istorice româneşti,* Cluj, 1970.

Teodor, P., *Istoria istoriografiei române,* Cluj-Napoca, 2003.

Theodorescu, B., *Istoria bibliografiei române,* Bucureşti, 1945 (1972).

Theodorescu, R., *Roumains et Balkaniques dans la civilisation sud-est européenne,* Bucarest, 1999.

Tomescu, M., *Istoria cărţii româneşti de la începuturi pînă la 1918,* Bucureşti, 1968.

Turnock, D., *The Romanian Economy in the Twentieth Century,* New York, 1986.

Ţîrcomnicu, E., Meglenoromânii. *Destin istoric şi cultural,* Bucureşti, 2004.

Verdery, K., *Transylvanian Villagers. Three Centuries of Political, Economic and Ethnic Change,* Berkeley-Los Angeles-London, 1983.

Vlad, L, *Conservatorismul românesc (concepte, idei, programe),* Bucureşti, 2006.

Völkl, E., *Rumänien.* Vom 19. *Jahrhundert bis in die Gegenwart,* Regensburg, 1995.

Vulcănescu, M., *Dimensiunea românească a existenţei (1943),* ed. M. Diaconu şi Z. Balica, 3 vol., Bucureşti, 1996.

Vulcănescu, R., *Mitologie română,* Bucureşti, 1987.

Wagner, E., *Geschichte der siebenbürger Sachsen.* Ein Überblick, ed. a 6-a, Innsbruck, 1990.

Xenopol, A. D., *Teoria istoriei,* trad., Bucureşti, 1997.

Xenopol, A. D., *Principiile fundamentale ale istoriei,* ed. R. Croitoru, Bucureşti, 2003.

Zach, Kr. şi C. R. Zach, ed., *Modernisierung auf Raten in Rumänien.* Anspruch, Umsetzung, Wirkung, München, 2004.

Zaharia, N., M. Petrescu-Dâmboviţa şi E. Zaharia, *Aşezări din Moldova. De la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea,* Bucureşti, 1970.

Zamfir, C. şi M. Preda, coord., *Romii în România,* Bucureşti, 2002.

Zbuchea, Gh., O *istorie a românilor din Peninsula Balcanică (Secolele XVIII-XX),* Bucureşti, 1999.

Zub, Al., *A scrie şi a face istoria. Istoriografia română postpaşoptistă,* Iaşi, 1981.

Zub, Al., *Istorie şi istorici în România interbelică,* Iaşi, 1989.

Zub, Al., *De la istoria critică la criticism. Istoriografia română sub semnul modernităţii,* Bucureşti, 2000.

Zub, Al., *Orizont închis. Istoriografia română sub dictatură,* Iaşi, 2000.

III. Publicaţii de izvoare istorice (cronologie)

Cizek, E., D. Sluşanschi şi M. Băluţă-Skultety, *Romano-dacica. Izvoarele antice ale istoriei României,* vol. I, Bucureşti, 1992.

Cizek, E., coord., Romano-dacica. *Izvoarele antice ale istoriei României,* vol. II, Bucureşti, 1989 (1994).

Cizek, E., C. Georgescu şi L. Franga, *Romano-dacica. Izvoarele antice ale istoriei României,* vol. III, Bucureşti, 2001.

Fontes Historiae Daco-Romanae. *Izvoarele istoriei României, 4 vol., Bucureşti, 1964-1982* (vol. I: *Fontes ad Historiam Dacoromaniae pertinentes. Izvoare privind istoria României).*

Pippidi, D. M. şi I. I. Russu, coord, gen., *Inscripţiile antice din Dacia şi Scythia Minor. Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris Antiquae. Seria Prima. Inscripţiile Daciei Romane (Inscriptiones Daciae Romanae), 7* vol., Bucureşti-Paris, 1975-2001; Seria Secunda. *Inscripţiile din Scythia Minor (Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et latinae),* 3 vol., Bucureşti, 1980-1987.

Petolescu, C. C., ed., *Inscriptiones Daciae Romanae. Inscriptiones extra fines repertae Graecae et Latinae* (sec. I, II, III), vol. I: *Italia et Pars Occidentis,* Bucureşti, 1996; vol. II: *Zones du CIL III et du CIL VIII (IDRE II),* Bucureşti, 2000.

Popescu-Spineni, M., *România în izvoare geografice şi cartografice. Din antichitate pînă în pragul veacului nostru,* Bucureşti, 1978.

Popescu, E., ed., *Inscriptiones intra fines Dacoromaniae repertae Graecae et Latinae anno CCLXXIV recentiores. Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII descoperite în România,* Bucureşti, 1976.

Foreign Sources on the Rumanians, Bucharest, 1980 (1992).

Bucur, T. et al., *România. Documente străine despre români,* Bucureşti, 1992.

Gal, I., coord., *Documente străine despre români,* Bucureşti, 1979 (1992).

Gorovei, Şt. S., ed., *Izvoare străine pentru istoria românilor,* Iaşi, 1988.

Hurmuzachi, *Eudoxiu de, Documente privitoare la istoria românilor,* Bucureşti-Cernăuţi, 45 vol., 1876-1942.

Documente privind istoria Romîniei. Seria A. Moldova; Seria B. *Ţara Romîneascâ,* Seria C. *Transilvania,* Bucureşti, 1951-1960. *Continuată de Documenta Romaniae Historica.* Seria A. *Moldova;* Seria B. *Ţara Românească,* Seria C. *Transilvania,* Seria D. *Relaţii între Ţările Române,* 11+20 + 6 + 1 vol., Bucureşti, 1965-2006.

Zimmermann, Fr., C. Werner, G. Möller, G. Göndisch, H. Göndisch, K. G. Göndisch şi G. Nussbăcher, ed., *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbörgen, 7* vol., Hermannstadt-Bukarest, 1892-1991.

Popa-Lisseanu, G., ed., *Izvoarele istoriei românilor,* 15 vol., Bucureşti, 1934-1939.

Ionaşcu, I., P. Bărbulescu şi Gh. Gheorghe, *Tratatele internaţionale ale României, 1354-1920. Texte, rezumate, adnotări, bibliografie,* Bucureşti, 1975.

Holban, M. et al., ed., *Călători străini despre ţările române,* 10 vol., Bucureşti, 1968-2001.

Iorga, N., *Acte şi fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului,* 3 vol., Bucureşti, 1895-1897.

Iorga, N., *Studii şi documente cu privire la istoria românilor,* 31 vol., Bucureşti, 1901-1916.

Mihaly de Apşa, I. I., *Diplome maramureşene din secolele XIV şi XV,* Sighet, 1900 (ed. V. Iuga de Sălişte, Cluj-Napoca, 2000).

Elian, Al., C. Bălan, H. Chircă şi O. Diaconescu, *Inscripţiile medievale ale României,* vol. I, *Oraşul Bucureşti, 1395-1800,* Bucureşti, 1965.

Bălan, C, ed., *Inscripţii medievale şi din epoca modernă a României. Judeţul istoric Argeş (sec. XIV-1848),* Bucureşti, 1994.

Caproşu, I. şi P. Zahariuc, ed., *Documente privitoare la istoria oraşului Iaşi,* 3 vol., Iaşi, 1999-2000.

Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó-Kronstadt, 8 vol., Kronstadt, 1886-1926.

Rusu, A. A., I.-A. Pop şi I. Drăgan, ed., *Izvoare privind evul mediu românesc. Ţara Haţegului în secolul al XV-lea (1402-1473),* Cluj-Napoca, 1989.

Feneşan, C, *Documente medievale bănăţene (1440-1653),* Timişoara, 1981.

Furnică, Dumitru Z., ed., *Documente privitoare la comerţul românesc (1473-1868),* Bucureşti, 1931.

Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan, ed. revăzută şi completată de P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959.

Gemil, T., *Relaţiile ţărilor române cu Poarta Otomană în documente turceşti (1601-1712),* Bucureşti, 1984.

Guboglu, M. şi M. Mehmet, *Cronici turceşti privind ţările române. Extrase,* vol. I, *Sec. XV - mijlocul sec. XVII,* Bucureşti, 1966.

Guboglu, M., *Cronici turceşti privind ţările române. Extrase,* vol. II, *Sec. XVII - începutul sec. XVIII,* Bucureşti, 1984.

Mehmet, M. A., *Cronici turceşti privind ţările române. Extrase,* vol. III, *Sfîrşitul sec. XVI - începutul sec. XIX,* Bucureşti, 1980.

Mehmed, M. A., *Documente turceşti privind istoria României,* vol. I *(1455-1774);* vol. II *(1774-1791);* vol. III *(1791-1812),* Bucureşti, 1976-1986.

Veress, A., *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti. Acte şi scrisori,* 11 vol., Bucureşti, 1929-1939.

Boga, L. T., *Documente basarabene,* 20 vol., Chişinău, 1926-1936.

Bălan, T., *Documente bucovinene,* 6 vol., Cernăuţi-Bucureşti, 1933-1943.

Ghibănescu, G., *Surete şi izvoade,* 25 vol., Iaşi, 1906-1932 (1933).

Ghibănescu, G., *Ispisoace şi zapise,* 6 vol., Iaşi, 1906-1933.

Szilágyi, S., *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae. Erdélyi országgyplési emlékek,* 21 vol., Budapest, 1875—1898.

Filitti, I. C., *Din arhivele Vaticanului,* vol. I, *Documente privitoare la episcopatele catolice din Principate;* vol. II, *Documente politice 1526-1788,* Bucureşti, 1913-1914.

Constantinescu, R., *Lupta pentru unitate naţională a ţărilor române 1590-1630. Documente externe,* Bucureşti, 1981.

Mihai Viteazul în conştiinţa europeană. Documente, 5 vol., Bucureşti, 1982-1990.

Lupaş, I., *Documente istorice transilvane,* vol. I (1599-1699), Cluj, 1940.

Kemény, J. şi E. Trauschenfels, *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens*, 3 vol., Cluj, 1839-1860.

Izvoare şi mărturii referitoare la evreii din România. Sources and Testimonies Concerning the Jew in Romania, vol. I (V. Eskenasy); vol. II/1 (M. Spielmann); vol. II/2 (L. Benjamin, M. Spielmann şi S. Stanciu); vol. III/1 (L.Gyémánt şi L. Benjamin), Bucureşti, 1986-1999.

Şotropa, V., *Proiectele de constituţie, programele de reforme şi petiţiile de drepturi în ţările române în secolul al XVIII-lea şi prima jumătate a secolului al XIX-lea,* Bucureşti, 1976.

Izvoarele Răscoalei lui Horea. Seria A. *Diplomataria,* Bucureşti - Cluj-Napoca, 10 vol., 1982-2006; Seria B. *Izvoare narative*, 3 vol., Bucureşti, 1983-1984.

Călători străini despre Ţările Române în secolul al XIX-lea, serie nouă, vol. I (1801-1821), îngrijit de G. Filitti, B. Marinescu, Ş. Rădulescu-Zoner şi M. Stroia, red. resp. P. Cernovodeanu, Bucureşti, 2004; vol. II (1822—1830), coord. P. Cernovodeanu şi D. Buşă, Bucureşti, 2005; vol. III (1831-1840), coord. P. Cernovodeanu şi D. Buşă, Bucureşti, 2006.

Oţetea, A., ed., *Documente privind istoria României. Colecţia Eudoxiu de Hurmuzaki,* serie nouă, 4 vol., Bucureşti, 1962-1974.

Iscru, G. D. et al., ed., *Izvoare narative interne privind Revoluţia din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu,* Craiova, 1987.

Oţetea, A., red. resp., *Documente privind istoria Romîniei. Răscoala din 1821,* 5 vol., Bucureşti, 1959-1962.

Arimia, V, ed., *Revoluţia din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu.* Documente externe, Bucureşti, 1980.

Mateescu, T., ed., *Documente privind istoria Dobrogei (1830-1877),* Bucureşti, 1975.

Acte şi documente relative la istoria renascerei României. Actes et documents relatifs a l'histoire de la régéneration de la Roumanie, 10 vol., Bucureşti, 1889-1909.

Anul 1848 în Principatele Române. Acte şi documente, 6 vol., Bucureşti, 1902-1910.

Dragomir, S, *Studii şi documente privitoare la revoluţia românilor din Transilvania în anii 1848-1849,* vol. I—III, V, Cluj-Sibiu, 1944-[1946].

Bodea, C, *1848 la români. O istorie în date şi mărturii,* 3 vol. Bucureşti, 1982-1998.

Documente privitoare la anul 1848 în Moldova, Bucureşti, 1960.

Documente privind revoluţia de la 1848 în ţările române. Seria B. *Ţara Românească,* 5 vol. Bucureşti, 1983-1993; Seria C. *Transilvania, 7* vol. Bucureşti, 1977-2005.

Hamangiu, C, *Codul general al României (Codurile, legile şi regulamentele uzuale în vigoare) 1856-1909,* 8 vol. Bucureşti, 1919; ed. a 2-a [*1909-cca 1925*]; ed. a 3-a, *1941;* vol. 8-30, *1919-1942.*

Oţetea, A, red. resp. *Documente privind Unirea Principatelor,* vol. *I-IV, VI-VII,* [Bucureşti], 1959-1997.

Ardeleanu, I. et al., coord. *Românii la 1859. Unirea Principatelor Române în conştiinţa europeană, 2* vol. Bucureşti, 1984.

Păcăţian, T. V., *Cartea de aur sau luptele politice naţionale ale românilor de sub coroana ungară,* ed. a 2-a, 8 vol. Sibiu, 1904-1915.

Documente privind istoria Romîniei. Războiul pentru Independenţă, 10 vol. Bucureşti, 1952-1955.

Independenţa României. Documente, vol. I, *Documente şi presă internă* [*mai 1876-1884*]; vol. II, *Corespondenţa diplomatică străină* [*1853-1877 mai; 1877 mai-1878 decembrie*]; vol. III, *Presă străină*; vol. IV, *Documente diplomatice* 1873-1881, Bucureşti, 1977-1978.

Rosetti, R., *Acte şi legiuiri privitoare la chestia ţărănească,* 8 vol. Bucureşti, 1907-1908.

Documente privind marea răscoală a ţăranilor din 1907, 5 vol. Bucureşti, 1977-1987.

România în războiul mondial 1916-1918. Documente-Anexe, 4 vol. Bucureşti, 1934-1946.

Ardeleanu, I., V. Arimia, I. Gal şi M. Muşat, coord, *1918 la români. Desăvîrşirea unităţii naţional-statale a poporului român. Documente externe 1879-1916,* vol. I—II, Bucureşti, 1983.

Ardeleanu, I., V. Arimia şi M. Muşat, coord, *Desăvîrşirea unităţii naţional-statale a poporului român. Recunoaşterea ei internaţională. 1918. Documente interne şi externe,* vol. III—VI, Bucureşti, 1986.

Popescu-Puţuri, I., Şt. Pascu şi A. Deac, *1918 la români. Documentele Unirii. Unirea Transilvaniei cu România. 1 Decembrie 1918,* vol. VII-X, Bucureşti, 1989.

Calafeteanu, I. şi V.-P. Moisuc, ed. *Unirea Basarabiei şi a Bucovinei cu România, 1917—1918.* Documente, Chişinău, 1995.

Scurtu, I., coord. *Istoria României între anii 1918-1944. Culegere de documente,* Bucureşti, 1982.

Scurtu, I., coord. *Totalitarismul de dreapta în România. Origini, manifestări, evoluţie, 1919-1927,* Bucureşti, 1996.

Scurtu, I., coord. *Ideologie şi formaţiuni de dreapta în România,* vol. II (*1927-1931*); vol. III *(5 ianuarie 1931 - 7 iulie 1934);* vol. IV (7 *iulie 1934 - 30 martie 1938),* Bucureşti, 2000-2003.

Scurtu, I., C. Mocanu şi D. Smârcea, ed. *Documente privind istoria României între anii 1918-1944,* Bucureşti, 1995.

Scurtu, I. şi L. Boar, ed. *Minorităţile naţionale din România,* vol. I, 1918-1925. Documente, Bucureşti, 1995.

Scurtu, I. şi I. Dordea, ed. *Minorităţile naţionale din România,* vol. II, *1925-1931. Documente,* Bucureşti, 1996.

Scurtu, I., ed. Minorităţile naţionale din România, vol. III, *1931-1938. Documente,* Bucureşti, 1999.

Gheorghe, Gh., *Tratatele internaţionale ale României. Texte, rezumate, adnotări, bibliografie,* vol. II (*1921-1939*), vol. III *(1939-1965),* Bucureşti, 1980-1983.

23 August 1944. *Documente,* vol. I (*1939—1943*); vol. II *(1944);* vol. III *(1944-1945),* vol. IV *(1944-1945),* Bucureşti, 1984-1985.

Mocanu, M. R., ed. *România. Documente,* vol. I, *România: marele sacrificat al celui de al doilea război mondial. Documente;* vol. II, *România şi armistiţiul cu Naţiunile Unite. Documente,* Bucureşti, 1994-1995.

Scurtu, I., ed. *România. Viaţa politică în documente (1945, 1946, 1947),* 3 vol. Bucureşti, 1994-1996.

Nastasă, L. şi A. Varga, ed. *Minorităţi etnoculturale. Mărturii documentare. Ţiganii din România (1919-1944),* Cluj-Napoca, 2001.

Nastasă, L., coord, A. Andreescu şi A. Varga, ed. *Minorităţi etnoculturale. Mărturii documentare. Maghiarii din România (1945-1955),* Cluj, 2002.

Nastasă, L., coord. *Minorităţi etnoculturale. Mărturii documentare. Maghiarii din România (1956-1968),* Cluj, 2003.

Andreescu, A., L. Nastasă şi A. Varga, ed. *Minorităţi etnoculturale. Mărturii documentare. Evreii din România (1945-1965),* Cluj, 2003.

IV. Preistoria

Andriţoiu, I., *Civilizaţia tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului,* Bucureşti, 1992.

Bader, T., *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică şi tracică,* Bucureşti, 1978.

Bader, T., *Die Schwerter in Rumänien,* Stuttgart, 1991.

Bitiri, M., *Paleoliticul în Ţara Oaşului,* Bucureşti, 1972.

Bona, I., *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen,* Budapest, 1975.

Boroffka, N., *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa,* Bonn, 1994.

Boroneanţ, V., *Paleolithique supérieur et épipaléolithique dans la zone des Portes de Fer,* Bucarest, 2000.

Borziac, I., *începuturile istoriei Moldovei,* Chişinău, 1996.

Cârciumaru, M., *Le paléolithique en Roumanie,* Grenoble, 1999.

Chirica, V., I. Borziac şi N. Chetraru, G*isements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tisa,* Iaşi, 1996.

Ciugudean, H., *Epoca timpurie a bronzului în centrul şi sud-vestul Transilvaniei,* Bucureşti, 1996.

Ciugudean, H., *Cercetări privind epoca bronzului şi prima vârstă a fierului în Transilvania,* Alba Iulia, 1997.

Comşa, E., *Neoliticul pe teritoriul României - consideraţii, Bucureşti,* 1987.

Dergaciov, V., *Culturi din epoca bronzului în Moldova,* Chişinău, 1994.

Draşoveanu, Fl., *Cultura Vinca târzie (faza C) în Banat,* Timişoara, 1996.

Dumitrescu, Vl., *Arta preistorică în România,* Bucureşti, 1974.

Dumitrescu, Vl., A. Bolomey şi F. Mogoşanu, *Esquisse* d'*une préhistoire de la Roumanie jusqu'a la fin de l'âge du bronze,* Bucarest, 1983.

Dumitrescu, Vl.. şi Al. Vulpe, *Dacia înainte de Dromihete,* Bucureşti, 1988.

Dumitroaia, G. şi M. Mantu, *Cucuteni, the Last Creat Chalcolithic Civilization of Europe,* Bucharest, 1997.

Florescu, A. C., *Repertoriul culturii Noua - Coslogeni din România. Aşezări şi necropole,* Călăraşi, 1991.

Gogâltan, F., *Bronzul timpuriu şi mijlociu în Banat şi pe cursul inferior al Mureşului,* Timişoara, 1999.

Gumă, M., *Civilizaţia primei epoci a fierului în sud-vestul României,* Bucureşti, 1993.

Gumă, M., *Epoca bronzului în Banat. The Bronze Age in Banat,* Timişoara, 1998.

Kovács, T, *L'Age du Bronze en Hongrie,* Budapest, 1977.

Larina, O., *Culturi din epoca neolitică,* Chişinău, 1994.

Lazarovici, Gh., *Neoliticul în Banat,* Cluj-Napoca, 1979.

Lazarovici, Gh. şi Z. *Maxim, Gura-Baciului.* Monografie arheologică, Cluj-Napoca, 1995.

Leahu, V., *Cultura Tei,* Bucureşti, 2003.

Leviţki, O., *Culturile Hallstattului timpuriu şi mijlociu în Moldova,* Chişinău, 1994.

Luca, A. S., *Cultura Bodrogkeresztúr,* Alba Iulia, 1999.

Mogoşanu, F., *Paleoliticul din Banat,* Bucureşti, 1978.

Morintz, S., *Contribuţii arheologice la istoria tracilor timpurii.* I. *Epoca bronzului în spaţiul carpato-balcanic,* Bucureşti, 1978.

Nestor, I. şi M. Petrescu-Dâmboviţa, *„Începuturile societăţii gentilice patriarhale şi ale destrămării orînduirii comunei primitive", în Istoria Romînei,* vol. I, Bucureşti, 1960, p. 90-136.

Nicolăescu-Plopşor, A., *Oamenii din vîrsta veche a pietrei. Epoca paleolitică în România*, Bucureşti, 1965.

Paul, I., *Cultura Petreşti,* Bucureşti, 1992.

Paul, I., V*orgeschichtliche Uhtersuchungen in Siebenbürgen*, Alba Iulia, 1995.

Păunescu, Al., *Evoluţia uneltelor şi armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României,* Bucureşti, 1970.

Păunescu, Al., Paleoliticul şi neoliticul de pe teritoriul Dobrogei. Studiu monografic, Bucureşti, 1999.

Păunescu, Al., *„Paleoliticul şi mezoliticul pe teritoriul României", în Istoria românilor,* vol. I, Bucureşti, 2001, p. 67-110.

Petrescu-Dâmboviţa, M., *Depozitele de bronzuri din România,* Bucureşti, 1977.

Roman, P., *Cultura Coţofeni,* Bucureşti, 1976.

Roman, P. şi I. *Nemeti, Cultura Baden în România*, Bucureşti, 1978.

Rotea, M., *„Mittlere Bronzezeit im Karpaten-Donau-Raum (19.-14. jahrhundert v. Chr.)", în Thraker und Kelten beidseits der Karpaten,* Eberdingen, 2000/2001, p. 22-30.

Rotea, M., *„Preistoria", în Istoria Transilvaniei*, vol. I *(până la 1541),* coord. I.-A. Pop şi Th. Nägler, Cluj-Napoca, 2003, p. 29-50.

Rustoiu, A., *Metalurgia bronzului la daci. Tehnici, ateliere şi produse de bronz (sec. II î. Chr. - sec. I d. Chr.),* Bucureşti, 1996.

Schuster, C, *Perioada timpurie a epocii bronzului în bazinele Argeşului şi Ialomiţei Superioare,* Bucureşti, 1997.

Soroceanu, T., *Studien zur Mureş-Kultur. Mit Beiträgen von V. V. Morariu, M. Bogdan, I. Ardelean und D. Săbădeanu und Mitarbeit von Ortansa Radu, Erlbach,* 1991.

Soroceanu, T., ed., *Bronzefunde aus Rumänien,* Berlin, 1995.

Sorokin, V., *Civilizaţiile eneolitice din Moldova,* Chişinău, 1994.

Ursulescu, N., M. Petrescu-Dâmboviţa şi D. Monah, *„Neoeneoliticul", în Istoria românilor,* vol. I, Bucureşti, 2001, p. 111-209.

Vlassa, N., *Neoliticul Transilvaniei. Studii, articole, note,* Cluj-Napoca, 1976.

Vulpe, Al., Die *Äxte und Beile in Rumänien,* 2 vol., Mönchen, 1970-1975.

Vulpe, Al., *„Epoca bronzului", în Istoria românilor,* vol. I, Bucureşti, 2001, p. 211-395.

V. Dacia înainte de romani

Antonescu, D., *Introducere în arhitectura dacilor,* Bucureşti, 1984.

Archibald, Z. H., *The Odrysian Kingdom of Thrace,* Oxford, 1998.

Babeş, M., *Die Poieneşti-Lukaševka-Kultur,* Bonn, 1993.

Bader, T., *Die Schwerter in Rumänien,* Stuttgart, 1991.

Der Basarabi-Komplex in Mittel- und Södosteuropa. Kolloquium in Drobeta-Tr. Severin (7.-9. November 1996), Bukarest, 1996.

Berciu, D., *Contribution a l'étude de l'art thraco-gète,* Bucarest, 1974.

Bichir, Gh., *Cultura carpică,* Bucureşti, 1973.

Bichir, Gh., *Archaeology and History of the Carpi from the Second to the Fourth Century A.D.,* Oxford, 1976.

Bichir, Gh., *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană,* Bucureşti, 1984.

Chochorowski, J., *Die Vekerzug-Kultur,* Krakow, 1985.

Ciugudean, H. şi F. Gogâltan, ed., *The Early and Middle Bronze Age in the Carpathian Basin,* Alba Iulia, 1998.

Ciugudean, H. şi N. Boroffka, ed., *The Early Hallstatt Period (1200-700 B.C.) in South-Eastern Europe,* Alba Iulia, 1994.

Crişan, I. H., *Spiritualitatea geto-dacilor. Repere istorice,* Bucureşti, 1986.

Crişan, I. H., *Civilizaţia geto-dacilor, 2* vol., Bucureşti, 1993.

Daicoviciu, C., La *Transylvanie dans l'Antiquité,* Bucarest, 1945.

Daicoviciu, H., *Dacii,* Bucureşti, 1965 (1972).

Daicoviciu, H., *Dacia de la Burebista la cucerirea romană,* Cluj, 1972.

Dumitrescu, Vl., A. Bolomey şi F. Mogoşanu, *Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie jusqu'a la fin de l'âge du bronze*, Bucarest, 1983.

Eliade, M., *The Vanishing God. Comparative Studies in the Religions and Folklore of Dacia and Eastern Europe,* Chicago, 1972.

Florescu, R., *The Art of Dacian-Roman Antiquity,* Bucharest, 1986.

Florescu, R., Gr. Arbore-Popescu, Al. Vulpe, I. Glodariu şi G. Florea, *I Daci,* Milano, 1997.

Glodariu, I., *Dacian Trade with the Hellenistic and Roman World during the 2nd Century B.C.-1st Century A.D.,* Oxford, 1976.

Glodariu, I., *Arhitectura dacilor- civilă şi militară (sec. II î.e.n. - I e.n.),* Cluj-Napoca, 1983.

Glodariu, I., *„Istoria şi civilizaţia dacilor", în Istoria Transilvaniei*, vol. I *(până la 1541),* coord. I.-A. Pop şi Th. Nägler, Cluj-Napoca, 2003, p. 67-136.

Glodariu, I. şi E. Iaroslavschi, *Civilizaţia fierului la daci (sec. II î.e.n. - I e.n.),* Cluj-Napoca, 1979.

Glodariu, I., E. Iaroslavschi şi A. Rusu, *Cetăţi şi aşezări dacice în Munţii Orăştiei,* Bucureşti, 1988.

Gostar, N., *Cetăţile dacice din Moldova,* Bucureşti, 1969.

Gramatopol, M., *Dacia antiqua. Perspective de istoria artei şi teoria culturii,* Bucureşti, 1982.

Husar, A., *Dacia preromană,* între Orient şi Occident, Cluj-Napoca, 2000.

Iaroslavschi, E., *Tehnica la daci,* Cluj-Napoca, 1997.

Kull, B., *„Tod und Apotheose. Zur Ikonographie in Grab und Kunst der jöngeren Eisenzeit an der unteren Donau und ihrer Bedeutung für die Interpretation von «Prunkgräbem»", în Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, 78 (1997),* p. 197-466.

Mihăilescu-Bârliba, V., *Daria Răsăriteană în secolele IV-I î.e.n. Economie şi monedă,* Bucureşti, 1990.

Oltean, D., *Religia dacilor,* Bucureşti, 2002.

Oppermann, M., *Thraker zwischen Karpatenbogen und Ägäis,* Leipzig-Jena-Berlin, 1984.

Párducz, M., *„Probleme der Skytenzeit im Karpatenbecken", în Acta Archaeologica Hungarica, 25 (1973),* p. 27-63.

Pârvan, V., Dacia. *Civilizaţiile antice din ţările carpato-danubiene (1928, 1937),* ed. a 5-a, de R. Vulpe, Bucureşti, 1972; ed. a 6-a, de R. şi Al. Vulpe, 2002.

Pârvan, V., *Getica. O protoistorie a Daciei* (1926), ed. R. Florescu, Bucureşti, 1982; Chişinău, 1992.

Petolescu, C. C., *Decebal, regele dacilor,* Bucureşti, 1991.

Petre, Z., *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor greceşti referitoare la geţi,* Iaşi, 2004.

Petrescu-Dâmboviţa, M., *Scurtă istorie a Daciei preromane,* Iaşi, 1998.

Petrovic, P., ed., *Roman Limes on the Middle and Lower Danube,* Belgrade, 1996.

Pippidi, D. M., *Contribuţii la istoria veche a României,* ed. a 2-a, Bucureşti, 1967.

Pippidi, D. M., Scythia Minor. *Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la Mer Noire,* Bucarest-Amsterdam, 1975.

Pippidi, D. M. şi D. Berciu, *Din istoria Dobrogei. I. Geţi şi greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri pînă la cucerirea romană,* Bucureşti, 1965.

Preda, C, *Monedele geto-dacilor,* Bucureşti, 1973.

Preda, C, *Istoria monedei în Dacia preromană,* Bucureşti, 1998.

Russu, I. I., *Limba traco-dacilor,* Bucureşti, 1959 (1967).

Rustoiu, A. et al., *Habitat und Gesellschaft im Westen und Nordwesten Rumäniens* vom Ende des 2. *Jahrtausends v. Chr. zum Anfang des 1. Jahrtausends n. Chr.,* Cluj-Napoca, 2002.

Rusu, M., *„Die Verbreitung der Bronzehorte in Transsilvanien vom Ende der Bronzezeit in der mittlere Hallstattzeit", în Dacia, 7(1963),* p. 177-210.

Sanie, S., *Din istoria culturii şi religiei geto-dacice,* Iaşi, 1995 (1999).

Sîrbu, V., *Credinţe şi practici funerare, religioase şi magice în lumea geto-dacilor,* Galaţi, 1993.

Sîrbu, V. şi G. Florea, *Les Géto-Daces. Iconographie et imaginaire,* Cluj-Napoca, 2000.

Szabó, M., *Les Celtes en Pannonie,* Paris, 1988.

Teodor, S., *Regiunile est-carpatice ale României în secolele VII-II î.d.Hr. Consideraţii generale şi repertoriu arheologic,* Bucureşti, 1999.

Vasiliev, V., *Fortifications de refuge et établissements fortifiés du premier âge du fer en Transylvanie,* Bucarest, 1995.

Vasiliev, V., I. Al. Aldea şi H. Ciugudean, *Civilizaţia dacică timpurie în aria intracarpatică a României,* Cluj-Napoca, 1991.

Vulpe, R., *Studia thracologica,* Bucureşti, 1976.

Zirra, Vl., *„Beiträge zur Kenntnis des keltischen Latène in Rumänien", în Dacia, 15 (1971),* p. 71-238.

VI. Regiunile nord-dunărene de la provincia Dacia la apariţia limbii române (sec. II-VIII)

Alburnus Maior, vol. I, Bucureşti, 2003.

Alexandrescu-Vianu, M., *Histria IX. La sculpture en pierre et au terre cuite,* Bucarest, 2000.

Alicu, D. şi A. Paki, *Town Planning and Population at Ulpia Traiana Sarmizegetusa,* Oxford, 1995.

Alicu, D. şi C. Opreanu, *Les amphithéâtres de la Dacie romaine,* Cluj-Napoca, 2000.

Alicu, D., C. Pop şi V. Wollmann, The Figured *Monuments from Sarmizegetusa,* Oxford, 1978.

Ardevan, R., *Viaţa municipală în Dacia Romană,* Timişoara, 1998.

Barnea, I., *Les Monuments paléochrétiens de Roumanie,* Roma, Citta del Vaticano, 1977.

Barnea, I. şi R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei. II. Romanii la Dunărea de Jos,* Bucureşti, 1968.

Barnea, I. şi Şt. Ştefănescu, *Din istoria Dobrogei. III. Bizantini, români şi bulgari la Dunărea de Jos,* Bucureşti, 1973.

Bărbulescu, M., *Interferenţe spirituale în Dacia romană,* Cluj-Napoca, 1984 (2003).

Bărbulescu, M., *„De la romani până la sfârşitul mileniului I", în Istoria Transilvaniei,* vol. I *(până la 1541),* coord. I.—A. Pop şi Th. Nägler, Cluj-Napoca, 2003, p. 137-197.

Bărbulescu, M., coord., *Civilizaţia romană în Dacia,* Cluj-Napoca, 1997.

Bărbulescu, M., coord., *Funeraria dacoromana. Arheologia funerară a Daciei romane,* Cluj-Napoca, 2003.

Bârzu, L., *Continuitatea creaţiei materiale şi spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii, Bucureşti,* 1979.

Bârzu, L. şi St. Brezeanu, *Originea şi continuitatea românilor. Arheologie şi tradiţie istorică.* Bucureşti, 1991.

Bejan, A., *Banatul în secolele IV—XII,* Timişoara, 1995.

Bejan, A., Daci*a Felix. Istoria Daciei Romane,* Timişoara, 1998.

Benea, D., Daci*a sud-vestică în secolele III—IV,* 2 vol., Timişoara, 1996-1999.

Benes, L., *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia,* Praga, 1978.

Bogdan Cătăniciu, I., *Evolution of the System of Defence Work in Roman Dacia,* Oxford, 1981.

Bordenache, G., *Sculture greche e romane nel Museo Nazionale di Antichita di Bucarest. I. Statue e rilievi di culto, elementi architettonici e decorativi,* Bucarest, 1969.

Brezeanu, St., *Daco-Romanian Continuity. Science and Politics,* Bucharest, 1984.

Brezeanu, St., R*omanitatea orientală în Evul Mediu. De la cetăţenii romani la naţiunea medievală,* Bucureşti, 1999.

Cociş, S., *Fibulele din Dacia romană. The Brooches from Roman* Daci*a,* Cluj-Napoca, 2004.

Curta, F., *„The Changing Image of the Early Slavs in the Romanian Historiography and Archaeological Literature. A Critical Survey", în Södost-Forschungen, 53* (1994), p. 225-310.

Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei. Catalog de expoziţie, Bucureşti, 2006.

Dana, D., *„Les Daces dans les ostraca du désert oriental de l'Egypte. Morphologie des noms daces", în Zeitschrift för Papyrologie und Epigraphik, 143* (2003), p. 166-186.

Dumitraşcu, S., Daci*a apuseană (Teritoriul dacilor liberi din vestul şi nord-vestul României în vremea Daciei romane),* Oradea, 1993.

Etienne, R., I. Piso şi A. Diaconescu, *„Les deux forums de la Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa", în REA, 92* (1990), 3-4, p. 273-296.

Fischer, I., La*tina dunăreană. Introducere în istoria limbii române,* Bucureşti, 1985.

Florescu, F. B., *Das Siegesdenkmal von Adamklissi, Tropaeum Traiani,* Bukarest-Bonn, 1965.

Florescu, R., *The Art of Dacian-Roman Antiquity,* Bucharest, 1986.

Fodorean, F., *Drumurile din Dacia romană,* Cluj-Napoca, 2006.

Găzdac, C, *Circulaţia monetară în Dacia şi provinciile învecinate de la Traian la Constantinus I,* Cluj-Napoca, 2002.

Gramatopol, M., *Arta romană în România,* Bucureşti, 2000.

Gudea, N., *„Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte", în JahrRGZM, 44* (1997), p. 1-113.

Gudea, N. şi I. Ghiurco, *Din istoria creştinismului la români. Mărturii arheologice,* Oradea, 1988; Cluj-Napoca, 2002.

Harhoiu, R., *Die fröhe Völkerwanderungszeit in Rumänien,* Bukarest, 1998.

Horedt, K., Moreşti. *Grabungen in einer vor- und fröhgeschichtlichen Siedlung in Siebenbörgen,* Bukarest, 1979.

Horedt, K., *Siebenbörgen in spätrömischer Zeit, Bukarest,* 1982.

Horedt, K., *Siebenbörgen im Fröhmittelalter,* Bonn, 1986.

Husar, A., *Celţi şi germani în Dacia romană,* Cluj-Napoca, 1999.

Husar, A., *Religiile Daciei Romane,* Târgu-Mureş, 2002.

Ioniţă, I., *Din istoria şi civilizaţia dacilor liberi. Dacii în spaţiul est-carpatic în secolele II—IV,* Iaşi, 1982.

Lica, V., *The Coming of Rome in the Dacian World, Konstanz,* 2000.

Macrea, M., *Viaţa în Dacia romană,* Bucureşti, 1969.

Macrea, M., *De la Burebista la Dacia postromană. Repere pentru o permanenţă istorică,* Cluj-Napoca, 1978.

Madgearu, Al., *Continuitate şi discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în secolele VII-VIII,* Bucureşti, 1997.

Madgearu, Al., R*olul creştinismului în formarea poporului român,* Bucureşti, 2001.

Mihăescu, H., *La romanité dans le sud-est de l'Europe,* Bucarest, 1993.

Mihăilescu-Bîrliba, V., *La monnaie romaine chez les Daces orientaux,* Bucarest, 1980.

Nemeti, S., *Sincretismul religios în Dacia romană,* Cluj-Napoca, 2005.

Niculescu, A., *„«Romania Antiqua, Romania Nova» şi «continuitatea mobilă» a limbii române", în Quaderni di Filologia Romanza, 6* (1987), p. 7-25.

Okamura, L., *„Roman Withdrawal from Three Transfluvial Frontiers", în Shifting Frontiers in Late Antiquity, ed. I. Mathison şi H. Siran, London,* 1996, p. 11-19.

Olteanu, Şt., *Societatea românească la cumpănă de milenii (secolele VIII-XI),* Bucureşti, 1983.

Olteanu, Şt., *Societatea carpato-danubiano-pontică în secolele VI-XI. Structuri demo-economice şi social-politice,* Bucureşti, 1997.

Opreanu, C. H., *Dacia romană şi Barbaricum, Timişoara,* 1998.

Opreanu, C. H., *„Die Folgen des ersten Dakerkrieges Trajans für die politische Lage der Gebiete nördlich der Donau", în ActaMN, 35/1* (1998), p. 187-194.

Opreanu, C. H., *„The First Daco-Roman War of Trajan (AD 101-102). A New Point of View", în Trajano Emperador de Roma,* ed. J. Gonzalez, Roma, 2000, p. 389-401.

Opreanu, C. H., *Transilvania la sfârşitul antichităţii şi în perioada migraţiilor. Schiţă de istorie culturală,* Cluj-Napoca, 2003.

Paid, A., *„La Colonisation de la Dacie romaine", în La Politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romaine IIème—IVème siècles* après *J.-C. Actes du IIe Colloque roumano-suisse.* Berne, 1993, ed. R. Frey-Stolba şi H. E. Herzig, Berne, 1995, p. 19-38.

Petolescu, C. C., *Scurtă istorie a Daciei romane,* Bucureşti, 1995.

Petolescu, C. C., Daci*a şi Imperiul Roman. De la Burebista până la sfârşitul antichităţii, Bucureşti,* 2000.

Petolescu, C. C., *Auxilia Daciae,* Bucureşti, 2002.

Petre, A., *La Romanité en Scythie Mineure (IIe—VIIe s. de n. è.),* Bucureşti, 1987.

Pinter, Z.-K., I. M. Ţiplic şi M. E. Ţiplic, ed., *Relaţii interetnice în Transilvania. Secolele VI—XIII,* Bucureşti, 2005.

Piso, I., *Fasti Provinciae Daciae,* vol. I, *Die senatorischen Amtsträger,* Bonn, 1993.

Piso, I., *„Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa. Breve presentation et état de recherche", în Transylvanian Review, 10, 2* (2001), p. 16-37.

Popa, D., *Viaţa rurală în Transilvania romană,* Sibiu, 2001.

Protase, D., *Autohtonii în Dacia, I. Dacia romană,* Bucureşti, 1980.

Protase, D., *Autohtonii în Dacia, II. Dacia postromană până la slavi,* Cluj-Napoca, 2000.

Protase, D., *La continuité daco-romaine (IIe-VIe siècles),* Cluj-Napoca, 2001.

Ruscu, D., *Provincia Dacia în istoriografia antică,* Cluj-Napoca, 2002.

Russu, I. I., *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic şi componenta latino-romanică,* Bucureşti, 1981.

Sanie, S., *Civilizaţia romană la est de Carpaţi şi romanitatea pe teritoriul Moldovei. Secolele II î.e.n.-III.e.n.,* Iaşi, 1980.

Sanie, S., *Cultele orientale în Dacia romană, vol. I, Cultele siriene şi palmiriene,* Bucureşti, 1981.

Schmauder, M., *Oberschichtgräber und Verwahrfunde in Südosteuropa im 4. und 5. Jahrhundert. Zum Verhältnis zwischen dem spätantiken Reich und der barbarischen Oberschicht Aufgrund der archäologischen Quellen, 2* vol., Bukarest, 2002.

Schramm, G., *Ein Damm bricht. Die römische Donaugrenze und die Invasionen des 5.-7. Jahrhunderts im Lichte von Namen und Wörtem,* Mönchen, 1997.

Schuller, W., ed., *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung,* Köln, 1994.

Scorpan, C, *Limes Scythiae. Topographical and Stratigraphical Research on the Late Roman Fortifications on the Lower Danube,* Oxford, 1980.

Stanciu, I., *„Die ältester Slawen in der Gegend der Oberen Theiss. Eine kurze Untersuchung der Problematik im Lichte der Daten aus dem Nordwesten Rumäniens", în Zbornik na pocest Dariny Bialekovej,* ed. G. Fusek, Nitra, 2004, p. 347-356.

Stoicescu, N., O *falsă problemă istorică - discontinuitatea poporului român pe teritoriul strămoşesc,* Bucureşti, 1993 (ed. nouă a vol. *Continuitatea românilor. Privire istoriografică, istoricul problemei, dovezile continuităţii,* Bucureşti, 1980).

Strobel, K., U*ntersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans,* Bonn, 1984.

Strobel, K., *Die Donaukriege Domitians,* Bonn, 1989.

Suceveanu, Al. şi Al. Barnea, *La Dobroudja romaine,* Bucarest, 1991.

Suceveanu, Al. et al., *Histria. La céramique romaine des Ier-IIIe siècles* ap. J. C, Bucarest, 2000.

Suciu, V., *Tezaure monetare din Dacia romană şi postromană,* Cluj-Napoca, 2000.

Tagliavini, C., *Le origini delle lingue neolatine,* Bologna, 1972.

Teodor, D. Gh., *Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e.n. Contribuţii arheologice şi istorice la problema formării poporului român,* Iaşi, 1978.

Teodor, D. Gh., *Romanitatea carpato-dunăreană şi Bizanţul în veacurile V-XI e.n.,* Iaşi, 1981.

Teodor, D. Gh., *Creştinismul la est de Carpaţi de la origini până în secolul al XIV-lea,* Iaşi, 1991.

Teodor, D. Gh., *Spaţiul carpato-dunăreano-pontic în mileniul marilor migraţii,* Buzău, 2003.

Theodorescu, R., *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos, 400-1400,* Bucureşti, 1976 (2002).

Tudor, D., *Oltenia romană,* ed. a 4-a, Bucureşti, 1978.

Ţeposu-Marinescu, L., *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis,* Oxford, 1982.

Ţiplic, I. M., *Contribuţii la istoria spaţiului românesc în perioada migraţiilor şi în evul mediu timpuriu (secolele IV—XIII),* Iaşi, 2005.

Vulpe, R., *Columna lui Traian. Trajan's Column,* Bucureşti, 2002.

Watson, A., *Aurelian and the Third Century*, London-New York, 1999.

Wollmann, V., *Mineritul metalifer, extragerea sării şi carierele de piatră în Dacia romană. Der Erzbergbau, die Salzgewinnung und die Steinbrücke im römischen Dakien,* Cluj-Napoca, 1996.

Yavetz, Z., *„Latin Authors on Jews and Dacians", în Historia, 48 (1998),* 1 Quartal, Heft 1, p. 77-107.

Zaharia, E., *Populaţia românească în Transilvania în secolele VII-VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei),* Bucureşti, 1977.

Zahariade, M. şi N. Gudea, The Fortifications of Lower Moesia (AD 86-275), Amsterdam, 1997.

Zugravu, N., *Istoria romanităţii nord-dunărene (secolele II—VIII). Contribuţii la etnogeneza românilor,* Iaşi, 1994.

Zugravu, N., *Geneza creştinismului popular al românilor,* Bucureşti, 1997.

VII. Societatea românească la începuturile Evului Mediu (secolele IX—XIV)

IZVOARE

Izvoare documentare

Bak, J. M., Gy. Bónis şi J. R. Sweeney, *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. Laws of the Medieval Kingdom of Hungary, vol. I (1000-1301),* Bakersfield, 1989.

Barabás, S., ed., *A római szent birodalmi széki Teleki család oklevéltár,* vol. I, Budapest, 1895.

Bártfai Szabó, L., ed., A *Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család történet,* Budapest, 1910.

Bártfai Szabó, L., ed., *Oklevéltár a gróf Csáky család története-téhez vol. I/1-2, Budapest, 1919 (A körösszegi és adojáni gr. Csáky család története,* vol. I, Oklevéltár).

Borsa, I., ed., *A Balassa család levéltára, 1193-1526,* Budapest, 1990.

Corpus Juris Hungarici. *Magyar Törvénytár 1000-1895,* vol. I (*1000-1526. évi törvényczikkek),* Budapest, 1899.

Fejér, G., ed., *Codex diplomatics Hungariae ecclesiastics ac civilis,* 11 tomuri, 43 vol., Buda, 1829-1844.

Géresi, K., ed., *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly,* 5 vol., Budapest, 1882-1897.

Györffy, G., J. B. Borsa, F. L. Hervay, B. L. Kumorovitz şi J. Moravcsik, ed., *Diplomata Hungariae Antiquissima, accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia 1000-1196,* vol. I (*1000-1131*), Budapest, 1992.

Jakó, Zs., ed., *A kolozsmonostori konvent jegyzö-könyvei (1289-1556), 2* vol., Budapest, 1990.

Jakó, Zs., ed., *Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia,* vol. 1 *(1023-1300),* Budapest, 1997.

Knauz, F. şi L. *Dedek, ed., Monumenta Ecclesiae Strigoniensis,* 3 vol., Esztergom, 1874-1924.

Kubinyi, F., ed., *Codex diplomaticus Arpadianus (1095-1301),* Pest, 1867.

Lukinich, E., L. Gáldi, A. Fekete Nagy şi L. Makkai, ed., *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia, usque ad annum 1400 p. Christum,* Budapest, 1941.

Marsina, R., ed., *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae,* 2 vol., Bratislava, 1971-1987.

Monumenta Poloniae Historica, vol. III, Warszawa, 1961.

Nagy, I. et al., ed., *Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius,* 8 vol., Györ-Budapest, 1865-1891.

Nagy, I. et al., ed., *Hazai oklevéltár 1234-1536,* Budapest, 1879.

Nagy, I. şi Tasnádi Nagy Gy., ed., *Anjoukori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis,* 7 vol., Budapest, 1878-1920.

Pesty, F., ed., *Oklevelek Temesvármegye es Temesvár város történetéhez* Pozsony, 1896.

Potthast, A., ed., *Regesta pontificium Romanorum,* 2 vol., Berlin, 1875.

Sedlák, V., ed., *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae,* 2 vol., Bratislava, 1980-1987.

Smiciklas, T. et al., ed., *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Diplomaticki zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije,* 18 vol., Zagreb, 1904 sqq.

Szabó, K., Szádeczky L. şi Barabás S., *Székely Oklevéltár,* 8 vol., Kolozsvár-Budapest, 1872-1898, 1934.

Szentpétery, I. (şi I. Borsa), ed., *Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke,* vol. 1/1,2, 3, II/1, 2-3, 4, Budapest, 1923-1990.

Teutsch, G. D. şi Fr. F*irnhaber, ed., Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbörgens,* vol. I, Wien, 1857.

Theiner, A., ed., *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia,* 2 vol., Roma, 1859-1860.

Theiner, A., ed., *Vetera Monumenta Slavorum meridionalium Historiam Illustrantia,* 2 vol., Roma-Zagreb, 1863-1875.

Varjú, E. şi Iványi B., ed., *Oklevéltár a Tomaj nemzetség-beli Losonczi Bánffy család történetéhez* 2 vol., Budapest, 1908-1928.

Wenzel, G., ed., *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus,* 12 vol., Pest, 1860-1874.

Wenzel, G., ed., *Magyar diplomácziai emlékek azAnjou-korbó. Acta extera Andegavensia,* 3 vol., Budapest, *1874-1876.*

Werböczy I., Hármaskönyve. *Tripartitum opus iuris consuetudinarii inclyti regni Hungariae,* ed. K. Csiky, Budapest, 1897.

Izvoare narative

Anonymi Geographi Descriptio Europae Orientalis. Descrierea Europei Orientale, ed. G. Popa-Lisseanu (Izvoarele istoriei românilor, vol. II), Bucureşti, 1934.

Anonymus Notarius, Gesta Hungarorum. Faptele ungurilor, ed. G. Popa-Lisseanu (Izvoarele istoriei românilor, vol. I), Bucureşti, 1934 (2001).

Chronicon pictum Vindobonense. Cronica pictată de la Viena, ed. G. Popa-Lisseanu (Izvoarele istoriei românilor, vol. XI), Bucureşti, 1937.

Dercsényi, D., ed., *The Hungarian Illuminated Chronicle. Chronica de gestis Hungarorum,* Budapest, 1969.

Gombos, F. A., ed., *Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI,* 3 vol., Budapest, 1937-1938.

Keza, *Simonis de, Chronicon Hungaricum. Cronica ungurilor,* ed. G. Popa-Lisseanu *(Izvoarele istoriei românilor,* vol. IV), Bucureşti, 1935.

Marczali, H., ed., *Enchiridion fontium historiae Hungarorum. A magyar történet kútföinek kézikönyve,* Budapest, 1901.

Plano Carpini, *Johannes de, „Ystoria Mongalorum", în Sinica Franciscana,* vol. I, *Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV,* ed. A.v.d. Wyngaert, Quaracchi-Firenze, 1929.

Rogerius, Carmen miserabile. Cântecul de jale, ed. G. Popa-Lisseanu (Izvoarele istoriei românilor, vol. V), Bucureşti, 1935.

Schwandter, J. G., ed., *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini,* 3 vol., Vindobonae, 1746-1748.

Szentpétery, I., ed., *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum,* 2 vol., Budapest, 1937-1938.

Lucrări

Achim, V., *Banatul în Evul Mediu. Studii,* Bucureşti, 2000.

Anghel, Gh., *Cetăţi medievale din Transilvania,* Bucureşti, 1973.

Anghel, Gh., *Fortificaţi medievale de piatră din secolele XIII-XVI,* Cluj-Napoca, 1986.

Armbruster, A., *Der Donau-Karpatenraum in den mittel- und westeuropäischen Quellen des 10.-16. Jahrhunderts. Eine historiographische Imagologie,* Köln-Wien, 1990.

Bartha, A., *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries,* Budapest, 1975.

Bănescu, N., *L'ancien État bulgare et les Roumains,* Bucarest, 1947.

Bejan, A., *Banatul în secolele IV-XII,* Timisoara, 1995.

Benkő, S., ed., *Erdély a keresztény magyar királyságban,* Kolozsvár, 2001.

Brătianu, Gh. I., *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă,* Bucarest, 1935.

Brătianu, Gh. I., *„Les Assemblées d'État et les Roumains en Transylvanie", în Revue des études roumaines,* 13-14 (1974), p. 9-63; 15 (1975), p. 113-143.

Brătianu, Gh. I., *Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti,* ed. V. Râpeanu, Bucureşti, 1980; Chişinău, 1991.

Brătianu, Gh. I., Marea Neagră. *De la origini pînă la cucerirea otomană,* ed. V. Spinei, vol. II, Bucureşti, 1985; Iaşi, 1999.

Brezeanu, St., *Romanitatea orientală în Evul Mediu. De la cetăţenii romani la naţiunea medievală,* Bucureşti, 1999.

Busuioc-von Hasselbach, D. N., *Ţara Făgăraşului în secolul al XIII-lea. Mănăstirea cisterciană Cârţa,* 2 vol., Cluj-Napoca, 2000.

Cantacuzino, Gh. I., *Cetăţi medievale din Ţara Românească în secolele XIII-XVI,* Bucureşti, 1981 (2001).

Ciocâltan, V., *Mongolii şi Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuţia cinghizhanizilor la transformarea bazinului pontic în placă turnantă a comerţului euro-asiatic,* Bucureşti, 1998.

Constantinescu, N., Şt. Pascu şi P. Diaconu, coord., *Relations between the Autochtonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania,* Bucharest, 1975.

Decei, A., „ *Contribution a l'étude de la situation politique des Roumains de Transylvanie au XIII et au XIV siècle", în Revue de Transylvanie, 6, 2 (1940),* p. 194-232.

Diaconescu, M., *„The Political Relations between Wallachia and the Hungarian Kingdom during the Reign of the Anjou Kings", in Mediaevalia Transilvanica,* 2, 1 (1998), p. 5-42.

Diaconu, P., *Les Pétchénègues au Bas-Danube,* Bucarest, 1970.

Diaconu, P., *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles,* Bucarest, 1978.

Djuvara, N., Thocomerius-Negru Vodă. *Un voivod de origine cumană la începuturile Țării Românești,* București, 2006 (2007).

Dragomir, S., *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, București, 1959.

Drăganu, N., *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și onomasticei,* București, 1933.

Edroiu, N., *Procesul de constituire a formațiunilor statale pe teritoriul României (secolele VIII—XI),* Cluj-Napoca, 1999.

Engel, P., The Realm of St. Stephen. *A History of Medieval Hungary, 895-1526,* London-New York, 2001.

Entz, G., *Erdély építészete a 11.-13. században,* Kolozsvár, 1994.

Eszlary, Ch. d', *Histoire des institutions publiques hongroises,* 2 vol., Paris, 1959-1963.

Fine, Jr., G. V. A., The Early Medieval Balkans. *A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor, 1991.

Fügedi, E., *Castle and Society in Medieval Hungary,* Budapest, 1986.

Fügedi, E., Kings, Bishops, *Nobles and Burghers in Medieval Hungary*, ed. J. M. Bak, London, 1986.

Fügedi, E., The Elefánthy. *The Hungarian Nobleman and His Kindred,* ed. D. Karbic, Budapest, 1998.

Gonța, Al. I., *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XIII-XVII,* ed. I. Caproșu, București, 1989.

Gorovei, Șt. S., *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate,* Iași, 1997.

Gündisch, K. G., *Das Patriziat siebenbörgischer Städte im Mittelalter,* Köln-Weimar-Wien, 1993.

Györffy, Gy., *Az Arpád-kori Magyarország történeti földrajza,* 3 vol., Budapest, 1963-1987.

Holban, M., *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII-XIV*, București, 1981.

Horedt, K., *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII,* București, 1958.

Horedt, K., *Siebenbürgen im Frühmittelalter,* Bonn, 1986.

Horedt, K., *Das frühmittelalterliche Siebenbürgen. Ein Überblick,* Thaur/Innsbruck, 1988.

Iambor, P., *Aspects de la société transylvaine au début du Moyen Âge", în Transylvanian Review,* 5, 2 (1996), p. 66-78.

Iorga, N., *Studii asupra evului mediu românesc (pînă în sec. XVI),* ed. Ș. Papacostea, București, 1984.

Kosztolnyik, Z. J., *Hungary in the Thirteenth Century,* New York, 1996.

Kristó, Gy., *Ardealul timpuriu (895-1324),* trad., Szeged, 2004.

Kristó, Gy., coord., *Korai magyar történeti lexikon (9.-14. század),* Budapest, 1994.

Lukács, A., *Țara Făgărașului în evul mediu (secolele XIII-XVI),* București, 1999.

Lupaș, I., *Voievodatul Transilvaniei în secolele XII și XIII,* București, 1936.

Madgearu, Al., *Românii în opera Notarului Anonim,* Cluj-Napoca, 2001.

Moga, I., *Les Roumains de Transylvanie au Moyen Âge,* Sibiu, 1944.

Moga, I., *Voievodatul Transilvaniei. Fapte și interpretări istorice,* Sibiu, 1944.

Nägler, Th., *Așezarea sașilor în Transilvania. Studii,* București, 1981 (1992).

Niedermaier, P., *Der mittelalterliche Städtebau in Siebenbürgen, im Banat und im Kreischgebiet,* vol. I, Heidelberg, 1996 (2002).

Niedermaier, P., *Städtebau im Mittelalter. Siebenbürgen, Banat und Kreischgebiet (1247-1347),* vol. II, Köln-Weimar-Wien, 2002.

Niedermaier, P. și B. Ungar, *Städtebau im Spätmittelalter. Siebenbürgen, Banat und Kreischgebiet (1348-1541),* Köln-Weimar-Wien, 2004.

Obolensky, D., *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500—1453,* London, 1974.

Olteanu, Șt., *Societatea românească la cumpănă de milenii (secolele VIII-XI),* București, 1983.

Olteanu, Șt., *Societatea carpato-danubiano-pontică în secolele VI-XI. Structuri demo-economice și social-politice,* București, 1997.

Pall, Fr., *Rumanians of Transylvania in the Middle Ages.* Bulletin of the Center for Transylvanian Studies, 2, 2 (1993).

Pálóczi-Horváth, A., *Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary,* Budapest, 1989.

Papacostea, Ș., *Românii în secolul al XIII-lea. Între cruciată și Imperiul mongol,* București, 1993.

Papacostea, Ș., *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice,* ed. adăugită, București, 1999.

Pascu, Șt., *Contribuțiuni documentare la istoria românilor în sec. XIII și XIV,* Sibiu, 1944.

Pataki, J., *Anjou királyaink és a két román vajdaság,* Kolozsvár, 1944.

Poncea, Tr.-V., *Geneza orașului medieval extracarpatic (sec. X-XIV),* București, 1999.

Pop, I.-A., *The Ethno-Confessional Structure of Medieval Transylvania and Hungary, 9th-14th Centuries.* Bulletin of the Center for Transylvanian Studies, 3, 4 (1994).

Pop, I.-A., *Românii și maghiarii în secolele IX—XIV. Geneza statului medieval în Transilvania,* Cluj-Napoca, 1996 (2003).

Pop, I.-A., *Istoria Transilvaniei medievale de la etnogeneza românilor până la Mihai Viteazul,* Cluj-Napoca, 1997.

Pop, I.-A., *Națiunea română medievală. Solidarități etnice românești în secolele XIII-XVI,* București, 1998.

Popa, R., *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului,* București, 1988.

Popa, R., *„Observații și îndreptări la istoria României din jurul anului O Mie", în Studii și cercetări de istorie veche și arheologie,* 42 (1991), 3-4, p. 153-188.

Rady, M., *„Voivode and Regnum: Transylvania's Place in the Medieval Kingdom of Hungary", în Historians and the History of Transylvania, ed. P. László,* Boulder-New York, 1992.

Rady, M., Nobility, *Land and Service in Medieval Hungary,* London, 2000.

Rusu, A. A., *Ctitori și biserici din Țara Hațegului până la 1700,* Satu Mare, 1997.

Rusu, A. A., *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV),* Cluj-Napoca, 2005.

Sălăgean, T., *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional,* Cluj-Napoca, 2003.

Spinei, V., *Moldova în secolele XI—XIV, București,* 1982 (Chișinău, 1994).

Spinei, V., *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century,* Cluj-Napoca, 2003.

Stănescu, E., ed., *Răscoala și statul Asăneștilor. Culegere de studii,* București, 1989.

Stoicescu, N., coord., *Constituirea statelor feudale românești,* București, 1980.

Szpes, J., *Az utolsó Árpádok,* Budapest, 1993.

Ștefănescu, Șt., *Țara Românească de la Basarab I Întemeietorul pînă la Mihai Viteazul,* București, 1970.

Teodor, D. Gh., *Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e.n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român,* Iași, 1978.

Teodor, D. Gh., *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V-XI e.n.,* Iași, 1981.

Teodor, D. Gh., *Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea,* Iași, 1991.

Teodor, D. Gh., *Meșteșugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV—XI d. Hr.,* Iași, 1996.

Theodorescu, R., Bizanț, *Balcani, Occident. La începuturile culturii medievale românești (secolele X-XIV),* București, 1974.

Theodorescu, R., *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos, 400-1400,* București, 1976 (2002).

Turcuș, Ș., *Sfântul Scaun și românii în secolul al XIII-lea,* București, 2001.

Țiplic, I. M., *Contribuții la istoria spațiului românesc în perioada migrații lor și în evul mediu timpuriu (secolele IV-XIII),* Iași, 2005.

Vătășianu, V., *Istoria artei feudale în țările romîne, vol. I, Arta în perioada de dezvoltare a feudalismului,* București, 1959 (ed. anastatică, coord. M. Porumb, Cluj-Napoca, 2001).

Vekov, K., *Locul de adeverire din Alba-Iulia (secolele XIII-XVI),* Cluj-Napoca, 2003.

Zimmermann, H., *Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici. Vorträge und Forschungen zur süd-ostdeutschen Geschichte,* Köln-Weimar-Wien, 1996 (2000).

Zimmermann, H., *Der Deutsche Orden im Burzenland. Eine diplomatische Untersuchung* Köln-Weimar-Wien, 2000.

Zsoldos, A., *Az Árpádok és alattvalóik (Magyarország története 1301-ig),* Budapest, 1997.

VIII. Românii în secolele XIV-XVI: de la „republica creştină" la „restaurarea Daciei"

Izvoare

Bak, J. M., Gy. Bónis şi J. R. Sweeney, *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. Laws of the Medieval Kingdom of Hungary,* vol. II (*1301-1457*), Salt Lake City, 1992.

Bak, J. M., Gy. Bónis, J. R. Sweeney, A. Csizmadia, P. Engel, P. B. Harvey Jr. şi L. S. Domonkos, *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. Laws of the Medieval Kingdom of Hungary,* vol. III (*1458- 1490),* Los Angeles, 1996.

Bogdan, I., *Documente privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi cu Ţara Ungurească in sec. XIV—XVI,* vol. I, Bucureşti, 1905.

Bonfinius, Antonius, Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia, ed. Ioannes Sambucus, Basilea, 1568.

Chivu, Gh., M. Georgescu, M. Ioniţă, Al. Mareş şi Al. Roman Moraru, *Documente şi însemnări româneşti din secolul al XVI-lea,* Bucureşti, 1979.

Corfus, I., *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone (Sec. XVI şi XVII),* ed. V. Matei, Bucureşti, 2001.

Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000-1893, vol. I (1000-1526. évi törvényczikkek), Budapest, 1899.

Csánki, D., *Magyarország törtenelmi földrajza a Hunyadak korában,* vol. I—III, V, Budapest, 1890-1913.

Demény, L. et al., ed., *Székely Oklevéltár,* serie nouă, 6 vol., Bukarest-Kolozsvár-Budapest, 1983-2000.

Döry, F., Bónis G. şi Bácskai V., *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301 -1457,* Budapest, 1976.

Döry, F., Bónis G., Érszegi G. şi Teke S., *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458-1490,* Budapest, 1989.

Fejér, G., ed., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis,* 11 tomuri, 43 vol., Buda, 1829-1844.

Gombos, F. A., ed., *Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI,* 3 vol., Budapest, 1937-1938.

Hudiţă, I., *Recueil de documents concernant l'histoire des Pays Roumains tirés des archives de France, XVIe et XVIIe siècles,* Iaşi, 1929.

Jakó, Zs., ed., *A kolozsmonostori konvent jegyzökönyvei (1289-1556),* 2 vol., Budapest, 1990.

Kovachich, M. G., *Supplementum ad vestigia comitiorum,* vol.I, Buda, 1798.

Kristó, Gy. et al., ed., *Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensis illustrantia 1301-1387. Anjou-kori oklevéltár,* 9 vol., Budapest-Szeged, 1990-1999.

Lukinich, E, L. Gáldi, A. Fekete Nagy şi L. Makkai, ed. *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia, usque ad annum 1400 p. Christum,* Budapest, 1941.

Mályusz, E, ed, *Zsigmondkori Oklevéltár,* vol. I (*1387-1399),* II/1 (*1400-1406),* II/2 (*1406-1410),* Budapest, 1951-1958; şi Borsa I., ed.: III (*1411-1412*), IV (*1413-1414),* V *(1415-1416),* Budapest, 1993-1997.

Monumenta Hungariae Historica, II. Scriptores, vol. XXIX, Budapest, 1877.

Nagy, I. et al, ed., *Hazai okleveltár 1234-1536,* Budapest, 1879.

Nagy, I. şi Tasnádi Nagy Gy., ed., *Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius,* 8 vol., Györ-Budapest, 1865-1891.

Nagy, I. şi Tasnádi Nagy Gy., ed., *Anjoukori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis, 7* vol., Budapest, 1878-1920.

Schwandtner, J. G, ed., *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini,* 3 vol., Vindobonae, 1746-1748.

Szabó, K., Szádeczky L. şi Barabás S, *Székely Oklevéltár,* 8 vol., Kolozsvár-Budapest, 1892-1898,1934.

Teutsch, G. D. şi Fr. Firnhaber, ed, *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbörgens,* vol. I, Wien, 1857.

Theiner, A., ed., *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia, 2* vol., Roma, 1859-1860.

Werböczy I., Hármaskönyve. *Tripartitum opus iuris consuetudinarii inclyti regni Hungariae,* ed. K. Csiky, Budapest, 1897.

Lucrări

Achim, V., *Banatul în Evul Mediu. Studii,* Bucureşti, 2000.

Ahrens, M., *Habsburg und Siebenbörgen 1600-1605. Gewaltsame Eingliederungsversuche eines ostmitteleuropäischen Förstentums in einem fröhabsolutistischen Reichsverband,* Köln-Weimar-Wien, 2001.

Andreescu, A., Arta cărţii. Cartea românească veche, 1508-1700, Bucureşti, 2002.

Andreescu, Şt., Vl*ad Ţepeş (Dracula). Între legendă şi adevăr istoric,* Bucureşti, 1976 (1998).

Andreescu, Şt., *Restitutio Daciae,* [vol. I] *Relaţiile politice dintre Ţara Românească, Moldova şi Transilvania în răstimpul 1526-1593*; vol. III, *Studii cu privire la Mihai Viteazul, 1593-1601*, Bucureşti, 1980-1997.

Andreescu, Şt., *Vlad the Impaler (Dracula),* Bucharest, 1999.

Andreescu, Şt., *Perspective medievale,* Bucureşti, 2002.

Andreescu, Şt., coord., *Istoria românilor: cronicari, misionari, ctitori (sec. XV-XVII),* Bucureşti, 1997.

Andreescu, Şt. et al., *Stephen the Great, Prince of Moldavia (1457-1504).* Historical Bibliography, Bucharest, 2004.

Anghel, Gh., *Cetăţi medievale din Transilvania,* Bucureşti, 1973.

Anghel, Gh., *Fortificaţii medievale de piatră din secolele XIII-XVI,* Cluj-Napoca, 1986.

Armbruster, A., *Der Donau-Karpatenraum in den mittel- und westeuropäischen Quellen des 10.-16. Jahrhunderts. Eine historiographische Imagologie,* Köln-Wien, 1990.

Balázs, M., Early *Transylvanian Antitrinitarianism (1566-1571). From Servet to Palaelogus,* Baden-Baden-Bouxwiller, 1996.

Barbu, D., Byzance, *Rome et les Roumains. Essais sur la production politique de la foi au Moyen Âge,* Bucarest, 1998.

Berciu-Drăghicescu, A., *Impactul valorilor creştine asupra societăţii româneşti în secolele XIV-XVIII,* Bucureşti, 2000.

Berindei, M. şi G. Veinstein, *L'Empire ottoman et les pays roumains 1544-1545. Étude et documents,* Paris-Cambridge, 1987.

Berza, M., *Pentru o istorie a vechii culturi româneşti. Culegere de studii,* ed. A. Pippidi, Bucureşti, 1985.

Bichigean, G, Adunări de stări în Ţările Române. *Congregaţiile generale în Transilvania voievodală,* Sibiu, 1998.

Bocşan, N., I. *Lumperdean şi I.—A. Pop, Ethnie et confession en Transylvanie (du XIII-e au XX-e siècles),* Cluj-Napoca, 1996.

Boldea, L., *Nobilimea românească din Banat în secolele XIV-XVI. Origine, statut, studiu genealogic,* Reşiţa, 2002.

Boldur, Al. V., *Adunările de stări sociale în istoria Moldovei şi a Ţării Româneşti. Sfatul Mare de Obşte,* Bucureşti, 2001.

Brătianu, Gh. I., *Sfatul domnesc şi Adunarea stărilor în Principatele Române,* ed. a 2-a, Bucureşti, 1995.

Brătianu, Gh. I., *Adunările de stări în Europa şi în Ţările Române în Evul Mediu,* Bucureşti, 1996.

Cantacuzino, Gh. I., *Cetăţi medievale din Ţara Românească în secolele XIII-XVI,* Bucureşti, 1981 (2001).

Cazacu, M., L'Histoire du prince Dracula en Europe Centrale et Orientale (XVe siècle), Geneve, 1988.

Căzan, I., *Habsburgi şi Otomani la linia Dunării. Tratate şi negocieri de pace 1526-1576,* Bucureşti, 2000.

Căzan, I. şi E. *Denize, Marile puteri şi spaţiul românesc în secolele XV-XVI,* Bucureşti, 2001.

Chihaia, P., *De la „Negru-Vodă" la Neagoe Basarab. Interferenţe literar-artistice în cultura românească a evului de mijloc,* Bucureşti, 1976.

Chihaia, P., *Tradiţii răsăritene şi influenţe occidentale în Ţara Românească,* München, 1983 (Bucureşti, 1993).

Chihaia, P., *Ţara Românească între Bizanţ şi Occident.* Studii, Iaşi, 1995.

Chihaia, P., *Artă medievală. Studiu istoric,* 5 vol., Bucureşti, 1998.

Chirtoagă, I., *Istoria românilor. Epoca medievală,* Chişinău, 1999.

Ciobanu, V., *Ţările române şi Polonia. Secolele XIV—XVI,* Bucureşti, 1985.

Ciocâltan, V., *Mongolii şi Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuţia cinghizhanizilor la transformarea bazinului pontic în placă turnantă a comerţului euro-asiatic,* Bucureşti, 1998.

Constantinescu, N., *Curtea de Argeş (1200-1400). Asupra începuturilor Ţării Româneşti,* Bucureşti, 1984.

Crăciun, M., *Protestantism şi ortodoxie în Moldova secolului al XVI-lea,* Cluj-Napoca, 1996.

Decei, A., *Istoria Imperiului otoman pînă la 1656,* Bucureşti, 1978.

Demény, L. şi P. Cernovodeanu, *Relaţiile politice ale Angliei cu Moldova, Ţara Românească şi Transilvania în secolele XVI-XVIII,* Bucureşti, 1974.

Denize, E., *Ţările Române în relaţiile internaţionale. Secolele XV-XVI,* Aalborg, 1999.

Denize, E., *Stephen the Great and His Reign,* Bucharest, 2004.

Diaconescu, M, coord. *Nobilimea românească din Transilvania. Az erdélyi román nemesség,* Satu Mare, 1997.

Donat, I., *Domeniul domnesc în Ţara Românească (sec. XIV-XVI),* ed. Gh. Lazăr, Bucureşti, 1996.

Dragomir, S., *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu,* Bucureşti, 1959.

Drăgan, I., *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440-1514,* Bucureşti, 2000.

Drăguţ, V. şi P. Lupan, *Mural Painting in Moldavia, 15th-16th Centuries,* Bucharest, 1982.

Engel, P., *Magyarország világi archontológiája 1301-1457,* 2 vol., Budapest, 1996.

Engel, P., *The Realm of St. Stephen. A Histoy of Medieval Hungary, 895-1526,* London-New York, 2001.

Engel, P., Kristó Gy. şi Kubinyi Á., *Magyarország története, 1301-1526,* Budapest, 1985.

Entz, G., *Erdély építészete a 14.-16. században,* Kolozsvár, 1996.

Eszlary, Ch. *d', Histoire des institutions publiques hongroises,* 2 vol., Paris, 1959-1963.

Felezeu, C., *Statutul principatului Transilvaniei în raporturile cu Poarta Otomană (1541-1688),* Cluj-Napoca, 1996.

Fögedi, E., *Castle and Society in Medieval Hungary,* Budapest, 1986.

Fögedi, E., *Kings, Bishops, Nobles and Burghers in Medieval Hungary,* ed. J. M. Bak, London, 1986.

Fögedi, E., The Elefánthy. *The Hungarian Nobleman and His Kindred,* ed. D. Karbicr, Budapest, 1998.

Gemil, T., *Românii și otomanii în secolele XIV-XVI,* București, 1991 (1999).

Georgescu, V. Al., *Types et formes d' Assemblies d'États en droit féodal roumain,* Londres, 1968.

Georgescu, V. Al., *Bizanțul și instituțiile românești pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea,* București, 1980.

Gheție, I., coord., *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780),* București, 1997.

Gheție, I. și Al. Mareș, *Originile scrisului în limba româna,* București, 1985.

Gheție, I. și Al. Mareș, *De când se scrie românește,* București, 2001.

Giurescu, D. C, *Țara Românească în secolele XIV și XV,* București, 1973.

Gonța, Al. I., *Satul în Moldova medievală. Instituțiile,* București, 1986.

Gonța, Al. I., *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XIII-XVII,* ed. I. Caproșu, București, 1989.

Gorovei, Șt. S., *Mușatinii, București, 1976;* Chișinău, 1991.

Göllner, C, Siebenbörgische Städte im Mittelalter, Bukarest, 1971.

Grigoraș, N., *Robia în Moldova (De la întemeierea statului pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea),* 2 vol., Iași, 1967-1968.

Grigoraș, N., *Instituțiile feudale din Moldova,* voi. I, *Organizarea de stat pînă la mijlocul sec. al XVIII-lea,* București, 1971.

Grigoraș, N., *Moldova lui Ștefan cel Mare,* Iași, 1981.

Gross, L., *Confreriile medievale din Transilvania (secolele XIV-XVI),* Cluj-Napoca, 2004.

Gündisch, K. G., *Das Patriziat siebenbörgischer Städte im Mittelalter,* Köln-Weimar-Wien, 1993.

Held, J., *Hunyadi. Legend and Reality,* New York, 1985.

Holban, M., *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII-XIV,* București, 1981.

Iorga, N., *Studii asupra evului mediu românesc (pînă în sec. XVI),* ed. Ș. Papacostea, București, 1984.

Ivaniuc, Fl., *Instituția hotărniciei în Țara Românească. Secolele al XIV-lea - al XVIII-lea,* București, 2003.

Jakó, Zs., *Az erdélyi rajda kancelláriájának szervezete a XVI-ik század elején,* Kolozsvár, 1947.

Karácsonyi, J., *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig,* Budapest, 1900.

Kessler, W., ed., *Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbörgisch-sächsische Nationsuniversität,* Köln-Wien, 1990.

Lukács, A., *Țara Făgărașului în evul mediu (secolele XIII-XVI),* București, 1999.

Lukinich, I., *Erdély teriieti változásai a török hoditás korában, 1541-1711,* Budapest, 1918.

Lupaș, I., *Realități istorice în voievodatul Transilvaniei din sec. XII-XVI,* București, 1938.

Mályusz, E., *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban,* Budapest, 1988.

Matei, M. D., *Geneză și evoluție urbană în Moldova și Țara Românească. Până în secolul al XVII-lea,* Iași, 1997.

Maxim, M., *Țările române și înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în evul mediu,* București, 1993.

Maxim, M., *L'Empire ottoman au Nord du Danube et l'autonomie des Principautés Roumaines au XVIe siècle. Études et documents,* Istanbul, 1999.

Maxim, M., *Romano-Ottomanica. Essays & Documents from the Turkish Archives,* Istanbul, 2001.

Mihăilă, G., *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi,* București, 1972.

Moga, I., *Les Roumains de Transylvanie au Moyen Âge,* Sibiu, 1944.

Moga, I., *Voievodatul Transilvaniei. Fapte și interpretări istorice,* Sibiu, 1944.

Mureșanu, *C., John Hunyadi. Defender of Christendom,* Iași-Oxford-Portland, 2001.

Murgescu, B., *Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea,* București, 1996.

Năsturel, P. Ș., *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leur relation du milieu du XIV-e siècle a 1654,* Rome, 1986.

Neagoe, M. et al., *Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476. Monografie și culegere de texte,* București, 1977.

Niedermaier, P., *Städtebau im Mittelalter. Siebenbürgen, Banat und Kreischgebiet (1247-1347),* vol. II, Köln-Weimar-Wien, 2002.

Niedermaier, P. și B. Ungar, *Städtebau im Spätmit-telalter. Siebenbürgen, Banat und Kreischgebiet (1348-1541),* Köln-Weimar-Wien, 2004.

Obolensky, D., *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500-1453,* London, 1974.

Olteanu, Șt. și C. Șerban, *Meșteșugurile în Țara Românească și Moldova în evul mediu,* București, 1969.

Onciul, D., *Opere complete, vol. I, Originile Principatelor Române,* ed. A. Sacerdoțeanu, București, 1946.

Pall, Fr., *Romanians of Transylvania in the Middle Ages. Bulletin of the Center for Transylvanian Studies,* Cluj-Napoca, 2, 2 (1993).

Panaite, V., *Pace, război și comerț în Islam. Țările Române și dreptul otoman al popoarelor (secolele XV-XVII),* București, 1997.

Panaitescu, P. P., *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova,* București, 1964.

Panaitescu, P. P., *Mircea cel Bătrân,* ed. Gh. Lazăr, București, 2000.

Panaitescu, P. P., *Mihai Viteazul,* ed. Cr. Antim Bobicescu, București, 2002.

Papacostea, Ș., *Ștefan cel Mare, domn al Moldovei (1457-1504),* București, 1990 (2001).

Papacostea, Ș., *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice,* ed. adăugită, București, 1999.

Papacostea, Ș., *Evul mediu românesc. Realități politice și curente spirituale,* București, 2001.

Pascu, Șt., *Contribuțiuni documentare la istoria românilor în sec. XIII și XIV,* Sibiu, 1944.

Pascu, Șt., *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea,* București, 1954.

Păcurariu, M., *Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI-XVIII,* Sibiu, 1968.

Pecican, O., *Troia, Veneția, Roma. Studii de istoria civilizației europene,* Cluj-Napoca, 1998.

Pintescu, F., *Românii din Transilvania la sfârșitul secolului XVI și începutul secolului XVII,* Suceava, 2004.

Pippidi, A., *Hommes et idées du Sud-Est européen a l'aube de l'âge moderne,* Bucarest-Paris, 1980.

Pippidi, A., *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI-XVIII,* București, 1983 (2001).

Pop, I.—A., *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV-XVI,* Cluj-Napoca, 1991.

Pop, I.-A., *The Ethno-Confessional Structure of Medieval Transylvania and Hungary, 9th-14th Centuries.* Bulletin of the Center for Transylvanian Studies, 3, 4 (1994).

Pop, I.-A., *Românii și maghiarii în secolele IX—XIV. Geneza statului medieval în Transilvania,* Cluj-Napoca, 1996 (2003).

Pop, I.-A., *Istoria Transilvaniei medievale de la etnogeneza românilor până la Mihai Viteazul,* Cluj-Napoca, 1997.

Pop, I.-A., *Națiunea română medievală. Solidarități etnice românești în secolele XIII-XVI,* București, 1998.

Popa, R., *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea,* București, 1970 (ed. a 2-a, de A. Ioniță, 1997).

Popa, R., *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului,* București, 1988.

Porumb, M., *Pictura românească din Transilvania. Die rumänische Malerei in Siebenbörgen, vol. I (Sec. XIV-XVII. 14.-17. Jahrhundert),* Cluj-Napoca, 1981.

Prodan, D., *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea,* 3 vol., București, 1967-1968.

Pușcașu, V., *Actul de ctitorire ca fenomen istoric în Țara Românească și Moldova până la sfârșitul secolului al XVIII-lea,* București, 2001.

Rady, M., *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary,* London, 2000.

Rădvan, L., *Orașele din Țara Românească până la sfârșitul secolului al XVI-lea,* Iași, 2004.

Rezachevici, C., *Istoria popoarelor vecine și neamul românesc în Evul mediu,* București, 1998.

Rezachevici, C, *Rolul românilor în apărarea Europei de expansiunea otomană. Secolele XIV-XVI. Evoluția unui concept în contextul vremii,* București, 2001.

Rusu, A. A., *Ctitori și biserici din Țara Hațegului până la 1700,* Satu Mare, 1997.

Rusu, A. A., *Ioan de Hunedoara și românii din vremea sa. Studii,* Cluj-Napoca, 1999.

Rusu, A. A., *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV),* Cluj-Napoca, 2005.

Simon, Al., *În jurul Carpaților. Formele și realitățile genezei statale românești,* Cluj-Napoca, 2002.

Sinigalia, T., *Arhitectura civilă de zid din Țara Românească în secolele XIV-XVIII,* București, 2000.

Solcanu, I. I., *Artă și societate românească (sec. XIV-XVIII),* București, 2002.

Spinei, V., *Moldova în secolele XI—XIV,* București, 1982 (Chișinău, 1994).

Stoicescu, N., *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova. Secolele XIV-XVII,* București, 1968.

Stoicescu, N., *Unitatea românilor în evul mediu,* București, 1983.

Szadeczky-Kardoss, L., *A székely nemzet története és alkotmánya,* Budapest, 1927.

Szpcs, J., *„The Peoples of Medieval Hungary", în Ethnicity and Society in Hungary,* ed. F. Glatz, Budapest, 1990.

Șlapac, M., *Cetăți medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea - mijlocul secolului al XVI-lea),* Chișinău, 2004.

Ștefănescu, Șt., *Țara Românească de la Basarab I Întemeietorul pînă la Mihai Viteazul,* București, 1970.

Theodorescu, R., *Bizanț, Balcani, Occident. La începuturile culturii medievale românești (secolele X-XIV),* București, 1974.

Theodorescu, R., *Un mileniu de arta la Dunărea de Jos, 400-1400,* București, 1976 (2002).

Theodorescu, R., *Civilizația românilor între medieval și modern. Orizontul imaginii, 1550-1800,* 2 vol., București, 1987; ed. a 2-a, 1 vol., Iași, 2006.

Toderașcu, I., *Unitatea românească medievală,* vol. I, București, 1988.

Toderașcu, I., *Permanențe istorice medievale. Factori ai unității românești* (II), Iași, 1994.

Țeicu, D., *Banatul montan în Evul Mediu,* Timișoara, 1998.

Vătășianu, V., *Istoria artei feudale în țările romîne,* vol. I, *Arta în perioada de dezvoltare a feudalismului,* București, 1959 (ed. anastatică, coord. M. Porumb, Cluj-Napoca, 2001).

Vekov, K., *Locul de adeverire din Alba-Iulia (secolele XIII-XVI),* Cluj-Napoca, 2003.

Wojciechowski, Z., *L'État roumain au Moyen Âge. Histoire des institutions,* Bucarest, 1999; Pitești, s.a.

Zach, Kr., *Orthodoxe Kirche und rumänisches Volksbewußtsein* im 15. bis 18. Jahrhundert, Wiesbaden, 1977.

IX. Țările Române în secolul al XVII-lea

Izvoare

Andea, S. și A. Andea, *Documente privind mișcarea lui Pintea, 1693-1703,* Cluj-Napoca, 2003.

Bethlen, I., *Historia rerum Transylvanicarum ab anno 1662 usque ad annum 1673,* Pars I-II, Wien, 1782-1783.

Bethlen, I., *Rerum Transylvanicarum libri quatuor, ab anno 1629 usque ad annum 1663,* Cluj, 1789.

Bethlen, M., *Önéletírása,* ed. Szalay L., vol. II—III, Pest, 1858-1860 (reeditare V. Windisch Éva, 2 vol., Budapest, 1955). Trad, rom.: *Descrierea vieții sale de către el însuși,* Cluj-Napoca, 2004.

Biblia, 1688, ed. V. Arvinte, I. Caproșu, A. Gafton și L. Manea, 2 vol., Iași, 2001-2003.

Cantemir, D., *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae. Descrierea Moldovei,* trad. Gh. Guțu, București, 1973.

Carte românească de învățătură (1646), ed. A. Rădulescu, București, 1961.

Corbea, T., *Dictiones latinae cum valachica interpretatione,* vol. I, ed. A.—M. Gherman, Cluj-Napoca, 2001.

Corfus, I., *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea,* București, 1983.

Costin, M., *Opere,* ed. P. P. Panaitescu, 2 vol., București, 1958.

Cronica anonimă a Moldovei 1661-1729 (Pseudo-Amiras), ed. D. Simonescu, București, 1975.

Cserei M., *Históriája, 1662-1711,* ed. Toldy F., Pest, 1852 (reed. Bánkúti I., Budapest, 1983).

Demény, L. et al., ed., *Székely Oklevéltár, serie nouă,* 6 vol., Bukarest-Kolozsvár-Budapest, 1983-2000.

Filstich, J., *Încercare de istorie românească (Tentamen Historiae Vallachicae),* ed. A. Armbruster, București, 1979.

Gooss, R., *Österreichische Staatsverträge. Förstentum Siebenbürgen 1526-1690,* Wien, 1911.

Hudiță, I., *Répertoire des documents concernant les négotiations diplomatiques entre la France et la Transsylvanie au XVIIe siècle (1636-1683),* Paris, 1926.

Hudiță, I., *Recueil de documents concernant l'histoire des Pays Roumains tirés des archives de France, XVIe et XVIIe siècles,* Iași, 1929.

Istoria Țării Romînești (1290-1690). Letopisețul cantacuzinesc, ed. C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960.

Istoria Țării Romînești de la octombrie 1688 pînă la martie 1717, ed. C. Grecescu, București, 1959.

Ivireanu, A., *Opere,* ed. G. Ștrempel, București, 1997.

Îndreptarea legii (1652), ed. A. Rădulescu, București, 1962.

Kemény, J., *Önéletírása,* ed. Szalay L., Pest, 1856 (reed. V. Windisch Éva, Budapest, 1959). Trad, rom.: *Memorii. Scrierea vieții sale,* Cluj-Napoca, 2002.

Kolosvári, S. și K. Övári, ed., *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár 1540-1848 évi erdélyi törvények,* Budapest, 1900.

Kraus, G., *Cronica Transilvaniei 1608-1665,* ed. G. Duzinchievici și E. Reus-Mîrza, București, 1965.

Marcu, L., ed., *Constituțiile aprobate ale Transilvaniei* (1653), Cluj, 1997.

Neculce, I., Opere. *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte,* ed. G. Ștrempel, București, 1982.

Szabó, K., Szádeczky L. și Barabás S., *Székely Oklevéltár,* 8 vol., Kolozsvár-Budapest, 1892-1898,1934.

Szalárdi, J., *Siralmas magyar kronikája 1601-1666,* Pest, 1853 (reed. Szakály F., Budapest, 1980).

Székely Oklevéltár. Új sorozat 2 vol., Bukarest, 1983-1985; vol. III, Budapest-Bukarest, 1994; vol. IV, Kolozsvár, 1998.

Sziládyi, A. și Szilágyi S., ed., *Török-magyar-kori államokmánytár,* 7 vol., Budapest, 1863-1872.

Șincai, Gheorghe, *Opere, vol. II-III, Hronica românilor,* ed. Fl. Fugariu, București, 1969.

Teleki Mihály levelezése, ed. Gergely S., 8 vol., Budapest, 1905-1924.

Tóth, I. Gy., ed., *Relationes missionarium de Hungaria et Transsilvania (1627-1707),* Roma-Budapest, 1994.

Trausch, J., *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum sive annales Hungarici et Transsilvanici,* Pars II (*1630-1699*), Brașov, 1848.

Urbariile Țării Făgărașului, vol. I, ed. D. Prodan, L. Ursuțiu și M. Ursuțiu; vol. II, ed. D. Prodan, București, 1970-1976.

Ureche, Gr., Letopisețul Țării Moldovei, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958.

Wesselényi, I., Sanyarú világ, ed. Magyari A. și Demény L., 2 vol., Bukarest, 1983-1985.

Lucrări

Ahrens, M., *Habsburg und Siebenbörgen 1600-1605. Gewaltsame Eingliederungsversuche eines ostmitteleuropäischen Fürstentums in einem fröhabsolutistischen Reichsverband,* Köln-Weimar-Wien, 2001.

Andea, A., *Banatul cnezial până la înstăpânirea habsburgică (1718),* Reșița, 1996.

Andea, S., *Transilvania, Țara Românească și Moldova. Legături politice (1656-1688),* Cluj-Napoca, 1996.

Andea, S., *Din relațiile Transilvaniei cu Moldova și Țara Românească în sec. al XVII-lea,* Cluj-Napoca, 1997.

Andreescu, A., *Arta cărții. Cartea românească veche, 1508-1700,* București, 2002.

Andreescu, Șt., *Restitutio Daciae, vol. II (Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1601-1659),* București, 1989.

Andreescu, Șt., coord., *Istoria românilor: cronicari, misionari, ctitori (sec. XV-XVII),* București, 1997.

Baidaus, E., *Politica și diplomația Moldovei în timpul domniei lui Vasile Lupu (1634-1653),* Chișinău, 1998.

Barbu, V., *De bono coniugali. O istorie a familiei din Țara Românească în secolul al XVII-lea,* București, 2003.

Benda, K., *„Les bases sociales du pouvoir des princes de la Transylvanie", în La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie (1450-1660),* Budapest, 1963.

Berciu-Drăghicescu, A., *Impactul valorilor creștine asupra societății românești în secolele XIV-XVIII,* București, 2000.

Bérenger, J., *Istoria Austriei,* trad., București, 1999.

Bérenger, J., *Istoria Imperiului Habsburgic 1273—1918,* trad., București, 2000.

Bernath, M, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române,* trad., Cluj, 1994.

Bezviconi, G., *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse (din cele mai vechi timpuri pînă la mijlocul secolului al XIX-lea),* București, 1962.

Brătianu, Gh. I., *Sfatul domnesc și Adunarea stărilor în Principatele Române,* ed. a 2-a, București, 1995.

Brătianu, Gh. I., *Adunările de stări în Europa și în Țările Române în Evul Mediu,* București, 1996.

Caproșu, I., O *istorie a Moldovei prin relațiile de credit până la mijlocul secolului al XVIII-lea,* Iași, 1989.

Cândea, V., *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc,* Cluj-Napoca, 1979.

Cernovodeanu, P., *England's Trade Policy in the Levant and Her Exchange of Goods with Romanian Countries under the Latter Stuarts (1660-1714),* Bucharest, 1972.

Cernovodeanu, P., *În vâltoarea primejdiilor. Politica externă și diplomația promovate de Constantin Brâncoveanu (1688-1714),* București, 1997.

Cernovodeanu, P. și Fl. Constantiniu, coord., *Constantin Brâncoveanu,* București, 1989.

Cicanci, O., *Companiile grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636-1746,* București, 1981.

Ciobanu, Șt., *Dimitrie Cantemir în Rusia,* ed. a 2-a, București, 2000.

Ciobanu, V., *Politică și diplomație în secolul al XVII-lea. Țările Române în raporturile polono-otomano-habsburgice (1601-1634),* București, 1994.

Ciobanu, V., *Românii în politica est-central europeană 1648-1711,* Iași, 1997.

Codarcea, S., *Societé et pouvoir en Valachie (1601-1654). Entre coutume et loi,* Bucarest, 2002.

Costea, I., *Solam virtutem et nomen bonum. Mobilitate, etnie, regionalism în Transilvania princiară (secolul XVII),* Cluj-Napoca, 2005.

Decei, A., *Istoria Imperiului otoman pînă la 1656,* București, 1978.

Demény, L. și P. Cernovodeanu, *Relațiile politice ale Angliei cu Moldova, Țara Românească și Transilvania în secolele XVI-XVIII,* București, 1974.

Dragomir, S., *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu,* București, 1959.

Duțu, Al., *Sinteză și originalitate în cultura română (1650-1848),* București, 1972.

Duțu, Al., *Humanisme, baroque, lumières. L'exemple roumain,* Bucarest, 1984.

Eremia, I., *Relațiile externe ale lui Vasile Lupu (1634-1653). Contribuții la istoria diplomației moldovenești în secolul al XVII-lea,* Chișinău, 1999.

Felezeu, C, *Statutul principatului Transilvaniei în raporturile cu Poarta Otomană (1541-1688),* Cluj-Napoca, 1996.

Feneșan, Cr., *Constituirea principatului autonom al Transilvaniei,* București, 1997.

Filip, V., *Academia domnească din București (1694-1821),* București, 1994.

Gemil, T., *Țările Române în contextul politic internațional (1621-1672),* București, 1979.

Georgescu, V. Al., *Bilanțul și instituțiile românești pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea,* București, 1980.

Georgescu, V. Al. și E. Popescu-Mihuț, *L'Organisation d'État de la Valachie,* Bucarest, 1989.

Georgescu, V. Al., P. Strihan și O. Sachelarie, *Judecata domnească în Tara Românească și Moldova (1611-1831),* P. I, vol. I și II, P. II, București, 1979-1982.

Gheție, I., coord., *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780),* București, 1997.

Ghitta, O., *Nașterea unei biserici. Biserica greco-catolică din Sătmar în primul ei secol de existență (1667-1761),* Cluj-Napoca, 2001.

Golimas, A. H., *Un domnitor, o epocă. Vremea lui Miron Bamovschi Moghilă, voievod al Moldovei,* București, 1980.

Gonța, Al. I., *Satul în Moldova medievală. Instituțiile,* București, 1986.

Gonța, Al. I., *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XIII-XVII,* ed. I. Caproșu, București, 1989.

Grigoraș, N., *Robia în Moldova (De la întemeierea statului pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea),* 2 vol., Iași, 1967-1968.

Grigoraș, N., *Instituțiile feudale din Moldova,* vol. I, *Organizarea de stat pînă la mijlocul sec. al XVIII-lea,* București, 1971.

Hudiță, I., *Histoire des relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1635-1683),* Paris, 1927.

Ionescu, Șt., *Epoca brâncovenească. Dimensiuni politice. Finalitate culturală,* Cluj-Napoca, 1981.

Ivaniuc, FI., *Instituția hotărniciei în Țara Românească. Secolele al XIV-lea - al XVIII-lea,* București, 2003.

Jakó, Zs., *Társadalom, egyház mpvelödés,* Budapest, 1997.

Kutschera, R., *Landtag und Gubernium in Siebenbürgen 1688-1869,* Köln-Wien, 1985.

Lazăr, M., *Realități fiscale din Țara Moldovei,* Iași, 2000.

Lengyel, Zs. K. și U. A. Wien, ed., *Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie. Vom Leopoldinum bis zum Ausgleich (1690-1867),* Köln-Weimar-Wien, 1999.

Lukinich, I., *Erdély teröleti változásai a török hoditás korában, 1541-1711,* Budapest, 1918.

Lukinich, I., *A szatmári béke története és okirattára,* Budapest, 1925.

Magyari, A., II. *Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege,* Kolozsvár, 1994.

Maior, G., *Politica agrară la români. Dezvoltarea chestiunii agrare în toate țările locuite de români, din secolele XVII, XVIII și XIX,* București, 1986.

Matei, M. D., *Geneză și evoluție urbană în Moldova și Țara Românească. Până în secolul al XVII-lea,* Iași, 1997.

Maxim, M., *Țările române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în evul mediu,* București, 1993.

Maxim, M., *Romano-Ottomanica. Essays & Documents from the Turkish Archives,* Istanbul, 2001.

Mazilu, D. H., *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea,* București, 1976.

Moga, I., *Rivalitatea polono-austriacă și orientarea politică a Țărilor Române la sfârșitul secolului XVII,* Cluj, 1933.

Möller, G., *Die Törkenherrschaft in Siebenbörgen verfassungs-rechtliches Verhältnis Siebenbürgens zur Pforte 1541-1688,* Hermannstadt, 1923.

Năsturel, P. Ș., *Le Mont Athos et les Roumains.* Recherches *sur leur relation du milieu du XIV-e siècle a 1654,* Rome, 1986.

Nicoară, T., *Sentimentul de insecuritate în societatea românească la începuturile timpurilor modeme (1600-1830),* 2 vol., Cluj-Napoca, 2002-2005.

Olteanu, Șt. și C. Șerban, *Meșteșugurile în Țara Românească și Moldova în evul mediu,* București, 1969.

Panaite, V., Pace, *război și comerț în Islam. Țările Române și dreptul otoman al popoarelor (secolele XV-XVII),* București, 1997.

Panaitescu, P. P., *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova,* București, 1964.

Papacostea, V., *Civilizație românească și civilizație balcanică. Studii istorice,* ed. C. Papacostea-Danielopolu, București, 1983.

Pavlesco, E., *Georges II Rákóczy, prime de Transylvanie (1648-1660). Essai sur la politique extérieure,* Iași, 1924.

Păcurariu, M., *Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI-XVIII,* Sibiu, 1968.

Periș, L., *Le Missioni Gesuite in Transilvania e Moldavia nel Seicento,* Cluj-Napoca, 1998.

Pippidi, A., *Hommes et idées du Sud-Est européen a l'aube de l'âge modeme,* Bucarest-Paris, 1980.

Pippidi, A., *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI-XVIII,* București, 1983 (2001).

Porumb, M., *Pictura românească din Transilvania. Die rumänische Malerei in Siebenbörgen, vol. I (Sec. XIV-XVII.* 14.-17. Jahrhundert), Cluj-Napoca, 1981.

Prodan, D., *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea,* 2 vol., București, 1986-1987.

Pungă, Gh., *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu,* Iași, 1994.

Pușcașu, V., *Actul de ctitorire ca fenomen istoric în Țara Românească și Moldova până la sfârșitul secolului al XVIII-lea,* București, 2001.

Radosav, D., *Sentimentul religios la români. O perspectivă istorică (sec. XVII-XX),* Cluj-Napoca, 1997.

Rezachevici, C., *Istoria popoarelor vecine și neamul românesc în Evul mediu,* București, 1998.

Românii și asediul Vienei 1683. Culegere de studii, București, 1983.

Ruffini, M., *L'influsso italiano in Valacchia nell'epoca di Constantin vodă Brâncoveanu (1688-1714),* Mönchen, 1974.

Rusu, A. A., *Ctitori și biserici din Țara Hațegului până la 1700,* Satu Mare, 1997.

Sălăgean, T. și M. Mitu, coord., *Principele Ștefan Bocskai și epoca sa,* Cluj-Napoca, 2006.

Sârbu, I., *Relațiile externe ale lui Matei vodă Basarab 1632-1654 (Cu privire la istoria Orientului european),* ed. R. Grăf, Timișoara, 1992.

Sinigalia, T., *Arhitectura civilă de zid din Țara Românească în secolele XIV—XVIII,* București, 2000.

Solcanu, I. I., *Artă și societate românească (sec. XIV-XVIII),* București, 2002.

Stoicescu, N., *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova. Secolele XIV—XVII,* București, 1968.

Stoicescu, N., *Matei Basarab,* București, 1988.

Stoicescu, N., *Constantin Șerban,* București, 1990.

Szekfp, Gy., *Bethlen Gábor,* Budapest, 1929.

Șerban, C, *Vasile Lupu, domn al Moldovei (1634-1653),* București, 1991.

Ștefănescu, Șt., *Istoria românilor. De la Mihai Viteazul la Constantin Brâncoveanu,* București, 1996.

Theodorescu, R., *Civilizația românilor între medieval și modern. Orizontul imaginii, 1550-1800,* 2 vol., București, 1987; ed. a 2-a, 1 vol., Iași, 2006.

Trócsányi, Z., Teleki Mihály. *Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig,* Budapest, 1972.

Trócsányi, Z., *Az erdélyi fejedelemség korának országgüplései. Adalek az erdélyi rendiség történetehez,* Budapest, 1976.

Trócsányi, Z., *Erdély központi kormányzata 1540-1690,* Budapest, 1980.

Tüdös, S. Kinga, *Székely fönemesi életmod a XVII. század alkonyán,* Bukarest-Kolozsvár, 1998.

Várkonyi, A., *Erdély változásai, 1660-1701,* Budapest, 1984.

Werner, G., *Das Türkenjahr 1664. Ein europäische Bewahrung,* Eisenstadt, 1964.

Zaborovschi, V., *Istoria politicei externe a celor trei principate Țara Românească, Transilvania și Moldova de la asediul Vienei (1683) până la moartea lui Șerban Cantacuzino și suirea pe tron a lui Constantin Brâncoveanu (1688),* [București, 1925].

Zach, C. R., *Staat und Staatsträger in der Walachei und Moldau im 17. Jahrhundert,* München, 1992.

Zach, Kr., *Orthodoxe Kirche und rumänisches Volksbewußtsein im 15. bis 18.* Jahrhundert, Wiesbaden, 1977.

Zöllner, E., *Istoria Austriei de la începuturi până în prezent,* trad., 2 vol., București, 1997.

X. Țările Române în secolul al XVIII-lea

Izvoare

Arneth, A. von, *Maria Theresia und Joseph II. Ihre Korrespondenz,* 3 vol., Wien, 1867-1868.

Aron, P. P., *Doctrina Christiana,* Blaj, 1754.

Balázs, H. É., *Jobbágylevelek,* Budapest, 1954.

Benkö, J., *Transilvania sive Magnus Transilvaniae Principatus,* 2 vol., Wien, 1778.

Cipariu, T., *Acte și fragmente,* 2 vol., Blaj, 1855.

Condica lui Constantin Mavrocordat, ed. C. Istrati, 3 vol., Iași, 1985-1987.

Dobrescu, N., ed., *Fragmente privitoare la istoria bisericii române,* Budapest, 1906.

Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea, 2 vol., București, 1961-1966.

Dosoftei, *Opere,* ed. N. A. Ursu, București, 1978.

Dumitru-Snagov, I., *Românii în arhivele Romei (Secolul XVIII),* București, 1977 (Cluj-Napoca, 1999).

Erhler, J. J., *Banatul de la origini până acum (1774),* ed. C. Feneșan, Timișoara, 1982.

Freyberger, A., *Historica relatio unionis Walachicae cum Romana ecclesia. Relatare istorică despre unirea bisericii românești cu biserica Romei,* ed. I. Chindriș, Cluj-Napoca, 1996.

Georgescu, Vl., *Memories et projets de reforme dans les Principautés Roumaines 1769-1830. Répertoire et textes inédits,* Bucarest, 1970.

Griselini, F., *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului timișan,* ed. C. Feneșan, Timișoara, 1984.

Kolosvári, S. și K. Óvári, ed., *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár 1540-1848 évi erdélyi törvények,* Budapest, 1900.

Micu-Moldovan, I., *Actele sinodale ale bisericii române de Alba Iulia și Făgăraș,* 2 vol., Blaj, 1872.

Pall, Fr., *Inochentie Micu-Klein. Exilul la Roma 1745-1768,* ed. L. Gyemant, 2 (+1) vol., Cluj-Napoca, 1997.

Pâclișanu, Z., *Corespondența din exil a episcopului Inochentie Micu,* București, 1924.

Pușcariu, I., *Documente pentru limbă și istorie,* 2 vol., Sibiu, 1889-1897.

Stoica de Hațeg, N., *Cronica Banatului,* ed. a 2-a, de D. Mioc, Timișoara, 1981.

Lucrări

Andea, A., *Iluminism și modernizare în societatea românească,* Cluj-Napoca, 1996.

Andea, S. și A. Andea, *Structuri transilvane în epoca luminilor,* Cluj-Napoca, 1996.

Barbu, D., *Pași pe nisip. Timpul și privirea în civilizația românească a secolului al XVIII-lea,* București, 1996.

Barițiu, G., *Părți alese din istoria Transilvaniei. Pre două sute de ani în urmă,* 3 vol., Sibiu, 1889-1891 (ed. Șt. Pascu și Fl. Salvan, Brașov, 1993-1995).

Bârlea, O., *Biserica Română Unită și ecumenismul corifeilor Renașterii culturale,* München, 1983.

Berciu-Drăghicescu, A., *Impactul valorilor creștine asupra societății românești în secolele XIV—XVIII,* București, 2000.

Bérenger, J., *Istoria Imperiului Habsburgic 1273—1918,* trad., București, 2000.

Berindei, D., *Românii și Europa. Istorie, societate, cultură (sec. XVIII-XIX),* vol. I, București, 1991.

Bernath, M., *Habsburgii și începuturile formării națiunii române,* trad., Cluj, 1994.

Blaga, L., *Gîndirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea,* ed. G. Ivașcu, București, 1966 (1995).

Bocșan, N., *Contribuții la istoria iluminismului românesc,* Timișoara, 1986.

Boicu, L, *Principatele Române în raporturile politice internaționale (secolul al XVIII-lea),* Iași, 1986.

Bozac, I. și T. Pavel, *Călătoria împăratului Iosif al II-lea în Transilvania la 1773. Die Reise Kaiser Josephs II. durch Siebenbürgen im Jahre 1773,* vol. I, Cluj-Napoca/Klausenburg, 2006.

Caproșu, I., O *istorie a Moldovei prin relațiile de credit până la mijlocul secolului al XVIII-lea,* Iași, 1989.

Câmpeanu, R., *Intelectualitatea română din Transilvania în veacul al XVIII-lea,* Cluj-Napoca, 1999.

Câmpeanu, R., *Elitele românești din Transilvania veacului al XVIII-lea,* Cluj-Napoca, 2000.

Chihaia, P., *Tradiții răsăritene și influențe occidentale în Țara Românească,* München, 1983.

Chindriș, I., *Cultură și societate în contextul Școlii Ardelene,* Cluj-Napoca, 2001.

Cicanci, O., *Companiile grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636-1746,* București, 1981.

Ciobanu, V., *Les Principautés Roumaines et la politique européenne (1699-1815),* Bucarest, 1984.

Ciobanu, V., *Statutul juridic al Principatelor Române în viziune europeană (sec. al XVIII-lea),* Iași, 1999.

Constantiniu, Fl., *Relațiile agrare din Țara Românească în secolul al XVIII-lea,* București, 1972.

Demény, L. și P. Cernovodeanu, *Rotațiile politice ale Angliei cu Moldova, Țara Românească și Transilvania în secolele XVI-XVIII,* București, 1974.

Dragomir, S., *Istoria desrobirei religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII, 2* vol., Sibiu, 1920-1930 (ed. S. Șipoș, vol. I, [Oradea], 2007).

Dragomir, S., *Românii din Transilvania și Unirea cu Biserica Romei. Documente apocrife privitoare la începuturile unirii cu catolicismul roman (1697-1701),* Cluj-Napoca, 1990.

Duțu, Al., *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700-1821). Studii și texte,* București, 1968.

Duțu, Al., *Sinteză și originalitate în cultura română (1650-1848),* București, 1972.

Duțu, Al., *Cultura română în civilizația europeană modernă,* București, 1978.

Duțu, Al., *Humanisme, baroque, lumières. L 'exemple roumain,* Bucarest, 1984.

Edroiu, N., *Răsunetul european al răscoalei lui Horea,* Cluj-Napoca, 1976.

Edroiu, N., *Pe urmele lui Horea,* București, 1988.

Edroiu, N. și P. Teodor, coord., *Răscoala lui Horea (1784). Studii și interpretări istorice,* Cluj-Napoca, 1984.

Eliade, P., *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originile. Studiu asupra stării societății românești în vremea domniilor fanariote,* trad., București, 1982 (2000, 2006).

Feneșan, C, *Cnezi și obercnezi în Banatul imperial (1716-1778),* București, 1996.

Feneșan, C, *Administrație și fiscalitate în Banatul imperial 1716-1778,* Timișoara, 1997.

Filip, V., *Academia domnească din București (1694-1821),* București, 1994.

Georgescu, V. Al., *Bizanțul și instituțiile românești pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea,* București, 1980.

Georgescu, V. Al., P. Strihan și O. Sachelarie, *Judecata domnească în Țara Românească și Moldova (1611-1831),* P. I, vol. I și II, P. II, București, 1979-1982.

Georgescu, Vl., *Ideile politice și iluminismul în Principatele Române 1750-1831,* București, 1972.

Gheție, I., coord., *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780),* București, 1997.

Ghitta, O., *Nașterea unei biserici. Biserica greco-catolică din Sătmar în primul ei secol de existență (1667-1761),* Cluj-Napoca, 2001.

Ghițulescu, C, *În șalvari și cu ișlic. Biserică, sexualitate, căsătorie și divorț în Țara Românească a secolului al XVIII-lea,* București, 2004.

Gorun, Gh., *Reformismul austriac și violențele sociale din Europa Centrală 1750-1800,* Oradea, 1998.

Göllner, C, *Regimentele grănicești din Transilvania 1764-1851,* București, 1973.

Grancea, M., *Călători străini prin Principatele Dunărene, Transilvania și Banat. Identitate și alteritate (1683-1789),* Sibiu, 2002.

Grigoraș, N., *Robia în Moldova (De la întemeierea statului până la mijlocul secolului al XVIII-lea),* 2 vol., Iași, 1967—1968.

Gyémánt, L., *Mișcarea națională a românilor din Transilvania 1790-1848,* București, 1986.

Heitmann, K., *Imaginea românilor în spațiul lingvistic german 1775-1918. Un studiu imagologic,* trad., București, [1995].

Hitchins, K., *The Idea of Nation. The Romanians of Transylvania, 1691-1849,* Bucharest, 1985 (1988).

Hitchins, K., *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania,* vol. I (1700-1868), ed. P. Teodor, Cluj-Napoca, 1987.

Horga, I., *L'Église gréco-catholique roumaine (uniate) de Transylvanie a l'epoque des Lumières. L'évкché d'Oradea (1780-1830),* Lille, 1995.

Imreh, I., *Viața cotidiană la secui 1750-1850,* trad., București, 1982.

Iorga, N., *La Révolution Française et le sud-est de l'Europe,* Bucarest, 1934.

Iorga, N., *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821),* ed. a 3-a, de B. Theodorescu, 2 vol., București, 1969.

Isar, N., *Istoria modernă a românilor (1774-1878),* 2 vol., București, 2001-2003.

Ivaniuc, Fl., *Instituția hotărniciei în Țara Românească. Secolele al XIV-lea - al XVIII-lea,* București, 2003.

Jewsbury, G. F., *Anexarea Basarabiei la Rusia: 1774-1828. Studiu asupra expansiunii imperiale,* trad., Iași, 2003.

Kosáry, D., *Culture and Society in Eighteenth-Century Hungary,* Budapest, 1987.

Kutschera, R., *Guvernatorii Transilvaniei, 1691-1774,* trad., Sibiu, 1943.

Kutschera, R., *Landtag und Gubernium in Siebenbörgen 1688-1869,* Köln-Wien, 1985.

Lebel, *G., La France et les principautés danubiennes,* Paris, 1955.

Lemny, Şt., *Sensibilitate şi istorie în secolul al XVIII-lea românesc,* Bucureşti, 1990.

Lengyel, Zs. K. şi U. A. Wien, ed., *Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie. Vom Leopoldinum bis zum Ausgleich (1690-1867),* Köln-Weimar-Wien, 1999.

Livadă-Cadeschi, L., *De la milă la filantropie. Instituţii de asistare a săracilor din Ţara Românească şi Moldova în secolul al XVIII-lea,* Bucureşti, 2001.

Lumperdean, I., *Literatura economică românească din Transilvania la începutul epocii moderne,* Bucureşti, 1999.

Lungu, I., *Şcoala Ardeleană, mişcare ideologică naţională iluministă,* Bucureşti, 1978 (1995).

Maior, G., *Politica agrară la români. Dezvoltarea chestiunii agrare în toate ţările locuite de români, din secolele XVII, XVIII şi XIX,* Bucureşti, 1986.

Mârza, I., *Şcoală şi naţiune. Şcolile de la Blaj în epoca renaşterii naţionale,* Cluj-Napoca, 1987.

Mihordea, V., *Relaţiile agrare din secolul al XVIII-lea în Moldova,* Bucureşti, 1968.

Mihordea, V., *Maîtres du sol etpaysans dans Ies Principautés Roumaines au XVIIIe siècle,* Bucarest, 1971.

Miron, G. M., *„... porunceşte, scoale-te, du-te, propovedueşte... " Biserica greco-catolică din Transilvania. Cler şi enoriaşi (1697-1782),* Cluj-Napoca, 2004.

Mitu, M., *Oameni şi fapte din secolul al XVIII-lea românesc. Schiţe de istorie literară,* Bucureşti, 1999.

Mitu, S., *Geneza identităţii naţionale la românii ardeleni,* Bucureşti, 1997.

Munteanu, R., coord., *La culture roumaine a l'époque des Lumières,* 2 vol., Bucarest, 1982-1985.

Mureşan, Fl. V., *Satul românesc din nord-estul Transilvaniei la mijlocul secolului al XVIII-lea,* Cluj-Napoca, 2005.

Nicoară, T., *Transilvania la începuturile timpurilor moderne (1680-1800). Societate rurală şi mentalităţi colective,* Cluj-Napoca, 1997.

Nicoară, T., *Sentimentul de insecuritate în societatea românească la începuturile timpurilor moderne (1600-1830),* 2 vol., Cluj-Napoca, 2002-2005.

Oţetea, A., *Contribution a la question d'Orient,* Bucarest, 1930.

Panaitescu, P. P., *Dimitrie Cantemir,* Bucureşti, 1958.

Papacostea, Ş., *„Contribuţii la problema relaţiilor agrare în Ţara Românească în prima jumătate a veacului al XVIII-lea", în Studii şi materiale de istorie medie,* 3 (1959), p. 230-321.

Papacostea, Ş., *Oltenia sub stăpânirea austriacă 1718-1739,* Bucureşti, 1971 (1998).

Papadima, O., *Ipostaze ale iluminismului românesc,* Bucureşti, 1975.

Păcurariu, M., *Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania cu Ţara Românească şi Moldova în secolele XVI-XVIII,* Sibiu, 1968.

Pippidi, A., *Hommes et idées du Sud-Est européen a l'aube de l'âge moderne,* Bucarest-Paris, 1980.

Pippidi, A., *Tradiţia politică bizantină în Ţările Române în secolele XVI-XVIII,* Bucureşti, 1983 (2001).

Platon, Al.-Fl., *Geneza burgheziei în Principatele Române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea - prima jumătate a secolului al XIX-lea).* Preliminariile unei istorii, Iaşi, 1997.

Popovici, D., Studii literare, ed. I. Em. Petrescu, vol. I, *Literatura română în epoca „Luminilor",* Cluj, 1972.

Porumb, M., *Un veac de pictură românească din Transilvania. Secolul XVIII,* Bucureşti, 2003.

Prodan, D., *Teoria imigraţiei românilor din Principatele Române în Transilvania în veacul al XVIII-lea. Studiu critic,* Sibiu, 1944.

Prodan, D., *Răscoala lui Dorea, ed. nouă, revăzută,* 2 vol., Bucureşti, 1984.

Prodan, D., *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării naţiunii române,* ed. a 3-a, Bucureşti, 1984 (1998).

Prodan, D., *Problema iobăgiei în Transilvania 1700-1848,* Bucureşti, 1989.

Puşcaşu, V., *Actul de ctitorire ca fenomen istoric în Ţara Românească şi Moldova până la sfârşitul secolului al XVIII-lea,* Bucureşti, 2001.

Radosav, D., *Sentimentul religios la români.* O *perspectivă istorică (sec. XVII-XX),* Cluj-Napoca, 1997.

Roger, A., *Les fondements du nationalisme roumain (1791-1921),* Genéve, 2003.

Sabău, N., *Metamorfoze ale barocului transilvan, vol. I, Sculptura,* vol. II, *Pictura,* Cluj-Napoca, 2002-2005.

Schaser, A., *Reformele iozefine în Transilvania şi urmările lor în viaţa socială. Importanţa edictului de concivilitate pentru oraşul Sibiu,* trad., Sibiu, 2000.

Sigmirean, C., *Istoria formării intelectualităţii româneşti din Transilvania şi Banat în epoca modernă,* Cluj-Napoca, 2000.

Sinigalia, T., *Arhitectura civilă de zid din Ţara Românească în secolele XIV-XVIII,* Bucureşti, 2000.

Solcanu, I. I., *Artă şi societate românească (sec. XIV-XVIII),* Bucureşti, 2002.

Stan, A., *Protectoratul Rusiei asupra Principatelor Române (1774-1856),* Bucureşti, 1999.

Ştefănescu, B., *Le monde rural de l'ouest de la Transylvanie. Du Moyen Âge a la Modernite,* trad., Cluj-Napoca, 2007.

Ştefănescu, Şt., *Istoria românilor în secolul al XVIII-lea. Între tradiţie şi modernitate,* Bucureşti, 1999.

Teodor, P., *Interferenţe iluministe europene,* Cluj-Napoca, 1984.

Teodor, P., *Sub semnul luminilor. Samuil Micu,* Cluj-Napoca, 2000.

Teodor, P., ed., *Enlightenment and Romanian Society,* Cluj-Napoca, 1980.

Theodorescu, R., *Civilizaţia românilor între medieval şi modern. Orizontul imaginii, 1550-1800,* 2 vol., Bucureşti, 1987; ed. a 2-a, 1 vol., Iaşi, 2006.

Tóth, Z. I., *Primul secol al naţionalismului românesc ardelean 1697-1792,* trad., Bucureşti, 2001.

Vintilă-Ghiţulescu, C., *Focul Amorului. Despre dragoste şi sexualitate în societatea românească (1750-1830),* Bucureşti, 2006.

Zach, Kr., *Orthodoxe Kirche und rumänisches Volksbewußtsein im 15. bis 18.* Jahrhundert, Wiesbaden, 1977.

Zöllner, E., *Istoria Austriei de la începuturi până în prezent,* trad., 2 vol., Bucureşti, 1997.

Zub, Al., ed., *La Revolution française et les Roumains: impact, images, interpretations. Études a l'occasion du bicentenaire,* Iaşi, 1989.

XI. Românii în perioada reformelor şi a revoluţiilor democratice (1820-1859)

Izvoare

Aricescu, C. D., *Acte justificative la istoria revoluţiunii române de la 1821,* Craiova, 1874.

Bădărău, G. şi D. Vircu, ed., *Regulamentul Organic al Moldovei,* Iaşi, 2004.

Bocşan, N. şi V. Leu, *Revoluţia de la 1848 din Transilvania în memorialistică,* Cluj-Napoca, 2000.

Chindriş, I. şi G. Neamţu, ed., *Procese politice antiromâneşti care au zguduit Transilvania în toamna anului 1848,* Bucureşti, 1995.

Cojocaru, I., *Documente privitoare la economia Ţării Româneşti, 1800-1850,* 2 vol., Bucureşti, 1958.

Filitti, I. C, *Corespondenţa domnilor şi boierilor români cu Metternich şi cu Gentz între 1812-1828,* Bucureşti, 1916.

Filitti, I. C, *Documente din vremea Regulamentului Organic,* Bucureşti, 1935.

Fotino, I., *Tudor Vladimirescu şi Alexandru Ipsilanti în revoluţiunea din anul 1821, supranumită Zavera,* Bucureşti, 1874.

Georgescu, Vl., *Memoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines 1769-1830. Repertoire et textes inédits,* Bucarest, 1970.

Georgescu, Vl., *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines 1831-1848. Répertoire et textes. Avec un supplément pour les années 1769-1830,* Bucarest, 1972.

Iorga, N., *Izvoarele contemporane asupra mişcării lui Tudor Vladimirescu,* Bucureşti, 1921.

Kolosvári, S. şi K. Óvári, ed., *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár 1540-1848 évi erdélyi törvények,* Budapest, 1900.

Maior, L, *Avram Iancu. Scrisori,* Cluj, 1972.

Neamţu, G. şi I. Bolovan, coord., *Revoluţia de la 1848 în Transilvania. Ancheta Kozma din Munţii Apuseni,* Cluj-Napoca, 1998.

Pascu, Şt., coord., *George Bariţ şi contemporanii săi,* 10 vol., Bucureşti, 1973-2003 (vol. X, coord. S. Retegan).

Petrescu, I., *Documente privind revoluţia din 1848 în Oltenia,* Craiova, 1969.

Popescu, M., *Contribuţii documentare la istoria revoluţiei din 1821,* Bucureşti, 1927.

Popescu, M., *Documente inedite privitoare la istoria Transilvaniei între 1848-1859,* Bucureşti, 1929.

Retegan, S., coord., *Mişcarea naţională a românilor din Transilvania între 1849-1918. Documente,* vol. I *(8 august 1849-31 decembrie 1851),* Cluj-Napoca, 1996; vol. II *(31 decembrie 1851-15 iulie 1859),* Bucureşti, 2004.

Siruni, H. D., *Documente turceşti referitoare la evenimentele din 1821-1822,* Bucureşti, 1940.

Varta, I., *Revoluţia de la 1848 în Ţările Române. Documente inedite din arhivele ruseşti,* Chişinău, 1998.

Varta, I. şi T. Varta, *Moldova şi Ţara Românească în timpul domniilor regulamentare. Documente inedite din arhivele din Federaţia Rusă, Ucraina şi Republica Moldova,* Chişinău, 2003.

Vărzaru, S., ed., *Prin Ţările Române. Călători străini în secolul al XIX-lea,* Bucureşti, 1984.

Vîrtosu, E., 1821. *Date şi fapte noi,* Bucureşti, 1932.

■ Lucrări

Anghelescu, M., *Preromantismul românesc (pînă la 1840),* București, 1971.

Aricescu, C. D., *Istoria revoluțiunii române de la 1821,* Craiova, 1874 (1996).

Barițiu, G., *Părți alese din istoria Transilvaniei. Pre două sute de ani în urmă,* 3 vol., Sibiu, 1889-1891 (ed. Șt. Pascu și Fl. Salvan, Brașov, 1993-1995).

Bălan, T., *Refugiații moldoveni în Bucovina. 1821 și 1848,* București, 1929.

Bălan, T., *Activitatea refugiaților moldoveni în Bucovina la 1848,* Sibiu, 1944.

Bérenger, *Istoria Imperiului Habsburgic 1273—1918,* trad., București, 2000.

Berindei, D., *L'Union des Principautés Roumaines,* Bucarest, 1967.

Berindei, D., *L'anne revolutionnaire 1821 dans les Pays roumains,* Bucarest, 1973.

Berindei, D., *Revoluția română din 1821,* București, 1991.

Berindei, D., *Românii și Europa. Istorie, societate, cultură (sec. XVIII-XIX),* vol. I, București, 1991.

Berindei, D., *Revoluția Română din 1848-1849. Considerații și reflexii,* Cluj-Napoca, 1997.

Bochmann, K., *Der politisch-soziale Wortschatz des Rumänischen (1821-1850),* Berlin, 1979.

Bocșan, N., *Contribuții la istoria iluminismului românesc,* Timișoara, 1986.

Bocșan, N., *Ideea de națiune la românii din Transilvania și Banat. Secolul al XIX-lea,* Reșița - Cluj-Napoca, 1997.

Bodea, C, *The Romanians' Struggle for Unification 1834-1849,* Bucharest, 1970.

Bodea, C, *Fața secretă a mișcării prepașoptiste române. Unitatea națională,* București, 2004.

Bodin, D., *Tudor Vladimirescu,* București, 1937.

Bodin, D., *Glose și științi noi privitoare la comisul Ionică Tăutul,* București, 1945.

Boicu, L., *Austria și Principatele Române în vremea războiului Crimeii (1853-1856),* București, 1972.

Boicu, L, *Geneza „chestiunii române" ca problemă internațională,* București, 1975.

Carp, R., I. Stanomir și L. Vlad, *De la „pravilă" la „constituție". O istorie a începuturilor constituționale românești,* București, 2002.

Cazacu, P., *Moldova dintre Prut și Nistru, 1812-1918,* Chișinău, 1992.

Cernovodeanu, P., Basarabia. *Drama unei provincii istorice românești în context politic internațional (1806-1920),* București, 1993.

Cheresteșiu, V., *Adunarea națională de la Blaj, 3-5 (15-17) mai 1848. începuturile și alcătuirea programului revoluției de la 1848 din Transilvania,* București, 1966.

Ciachir, N., *Basarabia sub stăpânire țaristă (1812-1917),* București, 1992.

Ciachir, N., *Din istoria Bucovinei (1775-1944),* București, 1993.

Ciupală, A., *Femeia în societatea românească a secolului al XIX-lea. Între public și privat,* București, 2003.

Cliveti, Gh., *România și puterile garante, 1856-1878,* Iași, 1988.

Corfus, I., *Agricultura în țările române 1848-1864. Istorie agrară comparată,* București, 1982.

Cornea, P., *Originile romantismului românesc. Spiritul public, mișcarea ideilor și literatura între 1780-1840,* București, 1972.

Crăciun, G., *Moldova în vremea domniei lui Grigore Alexandru Ghica, 1849-1856,* Iași, 1996.

Diculescu, Vl., *Bresle, negustori și meseriași în Țara Românească,* București, 1973.

Djuvara, N., *Între Orient și Occident. Țările Române la începutul epocii moderne (1800-1848),* trad., București, 1995.

Dragomir, S., *Avram Iancu,* ed. a 3-a, București, 1968.

Dragomir, S., *Studii privind istoria revoluției române de la 1848,* ed. P. Teodor, Cluj-Napoca, 1989.

Drăganu, T., *Începuturile și dezvoltarea regimului parlamentar în România pînă în anul 1916,* Cluj, 1991.

Duțu, Al., *Sinteză și originalitate în cultura română (1650-1848),* București, 1972.

Edroiu, N., *Revoluția lui Tudor Vladimirescu (1821) și presa belgiană,* Cluj-Napoca, 1997.

Eliade, P., *Histoire de l'esprit public en Roumanie au dix-neuvième siècle.* 1. *L'occupation turque et les premiers princes indigènes (1821-1828); 2. Les trois présidents plénipotentiaires (1828-1834),* Paris, 1905-1914.

Filip, V., *Academia domnească din București (1694-1821),* București, 1994.

Filitti, I. C., *Domniile române sub Regulamentul Organic 1834-1848,* București, 1915.

Filitti, I. C., *Principatele Române de la 1828 la 1834. Ocupația rusească și Regulamentul Organic,* București, 1934.

Filitti, I. C., *Tudor Vladimirescu (Rostul răscoalei lui),* București, 1938.

Filitti, I. C., *„Frământările politice și sociale în Principatele Române de la 1821 la 1828",* în Opere alese, ed. G. Penelea, București, 1985, p. 61-196.

Florescu, Radu R., *The Struggle against Russia in the Roumanian Principalities, 1821-1854. A Problem in Anglo-Turkish Diplomacy,* ed. a 2-a, Iași, 1997.

Frunzetti, I., *Arta românească în secolul XIX, București,* 1991.

Georgescu, Vl., *Ideile politice și iluminismul în Principatele Române 1750-1831,* București, 1972.

Giurescu, C. C., *Contribuțiuni la studiul originilor și dezvoltării burgheziei române pînă la 1848,* București, 1972.

Göllner, C., *Regimentele grănicerești din Transilvania 1764-1851,* București, 1973.

Göllner, C., ed., *Die Siebenbürger Sachsen in den Jahren 1848-1918,* Köln-Weimar-Wien, 1988.

Gyémánt, L., *Mișcarea națională a românilor din Transilvania* 1790-1848, București, 1986.

Heitmann, K., *Imaginea românilor în spațiul lingvistic german 1775-1918. Un studiu imagologic,* trad., București, [1995].

Hitchins, K., *The Rumanian National Movement in Transylvania, 1780-1849,* Cambridge, 1969.

Hitchins, K., *The Idea of Nation. The Romanians of Transylvania, 1691-1849,* Bucharest, 1985 (1988).

Hitchins, K., *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania, vol. I (1700—1868),* ed. P. Teodor, Cluj-Napoca, 1987.

Iacobescu, Mihai, *Din istoria Bucovinei, 1. (1774-1862). De la administrația militară la autonomia provincială,* București, 1993.

Imreh, I., *Viața cotidiană la secui 1750-1850,* trad., București, 1982.

Iordache, A., *Originile conservatorismului politic din România și rezistența sa contra procesului de democratizare (1821-1882),* București, 1987.

Iordache, A., *Principatele Române în epoca modernă,* vol. 1, *Domniile pământene și ocupația rusească (1821-1831);* vol. 2, *Administrația regulamentară și tranziția la statul de drept (1831-1859),* București, 1996-1998.

Iordache, A. și A. Stan, *Apărarea autonomiei Principatelor Române 1821-1859,* București, 1987.

Iorga, N., *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea de la 1821 înainte. În legătură cu dezvoltarea culturală a neamului,* 3 vol., București-Vălenii de Munte, 1907-1909 (1983).

Isar, N., *Istoria modernă a românilor (1774-1878), 2* vol., București, 2001-2003.

Iscru, G. D., *Revoluția din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu,* ed. a 2-a, București, 1996.

Jelavich, B., *Russia and the Romanian National Cause 1858-1859,* Bloomington, 1959.

Jelavich, B., *Russia and the Formation of the Romanian National State, 1821-1878,* Cambridge-London-New York, 1984.

Jewsbury, G. F., *Anexarea Basarabiei la Rusia: 1774-1828. Studiu asupra expansiunii imperiale,* trad., Iași, 2003.

Kovács, I., *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania,* Cluj, 1973.

Kutschera, R., *Landtag und Gubernium in Siebenbörgen 1688-1869,* Köln-Wien, 1985.

Lengyel, Zs. K. și U. A. *Wien, ed., Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie. Vom Leopoldinum bis zum Ausgleich (1690-1867),* Köln-Weimar-Wien, 1999.

Lumperdean, I., *Literatura economică românească din Transilvania la începutul epocii moderne,* București, 1999.

Maior, G., *Politica agrară la români. Dezvoltarea chestiunii agrare în toate țările locuite de români, din secolele XVII, XVIII și XIX,* București, 1986.

Maior, L., *1848-1849. Români și unguri în revoluție,* București, 1998.

Marica, G. Em., *Studii de istoria și sociologia culturii române ardelene din secolul al XIX-lea,* 3 vol., București, 1977-1980.

Marica, G. Em., I. Hajós, C. Mare și C. Rusu, *Ideologia generației române de la 1848 din Transilvania,* București, 1968.

Mârza, I., *Școală și națiune. Școlile de la Blaj în epoca renașterii naționale,* Cluj-Napoca, 1987.

Metzeltin, M., P. Lindenbauer și H. Wochele, *Die Entwicklung des Zivilisationswortschatzes im südosteuropäischen Raum im 19. Jahrhundert. Der rumänische Verfassungwortschatz Dezvoltarea lexicului de civilizație în spațiul sud-est european în secolul XIX. Lexicul constituțional român,* Wien, 2005.

Mitu, S., *Geneza identității naționale la românii ardeleni,* București, 1997.

Murgescu, M. L., *Între „bunul creștin" și bravul român. Rolul școlii primare în construirea identității naționale românești (1831-1878),* București, 1999.

Neamțu, G., *Revoluția românilor din Transilvania 1848-1849,* Cluj-Napoca, 1996.

Negruți, E., *Satul moldovenesc în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Contribuții demografice,* Iași, 1984.

Nicoară, S., *Mitologiile revoluției pașoptiste românești. Istorie și imaginar,* Cluj-Napoca, 1999.

Nistor, I.I., *Tudor Vladimirescu și Sfânta Alianță,* București, 1940.

Oldson, W. O., *A Providential Anti-Semitism. Nationalism and Polity in Nineteenth-Century Romania,* Philadelphia, 1991.

Oprescu, G., *Pictura românească în secolul al XIX-lea,* București, 1984.

Oţetea, A., *Tudor Vladimirescu şi mişcarea eteristă în ţările româneşti, 1821-1822,* Bucureşti, 1945.

Oţetea, A., *Tudor Vladimirescu şi revoluţia din 1821,* Bucureşti, 1971.

Oţetea, A., *Pătrunderea comerţului românesc în circuitul comercial internaţional (în perioada de trecere de la feudalism la capitalism),* Bucureşti, 1977.

Panaitescu, P. P., *Emigraţia polonă şi revoluţia română de la 1848,* Bucureşti, 1929.

Papacostea-Danielopolu, C., *Intelectualii români din Principate şi cultura greacă 1821-1859,* Bucureşti, 1979 (1999).

Păcurariu, M., *Revoluţia românească din Transilvania şi Banat din anii 1848-1849. Contribuţia bisericii,* Sibiu, 1995.

Pippidi, A., *Hommes et idées du Sud-Est européen a l'aube de l'âge moderne,* Bucarest-Paris, 1980.

Platon, Al.-Fl., *Geneza burgheziei în Principatele Române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea- prima jumătate a secolului al XIX-lea). Preliminariile unei istorii,* Iaşi, 1997.

Platon, Gh., *Geneza revoluţiei române de la 1848. Introducere în istoria modernă a românilor;* Iaşi, 1980 (1999).

Platon, Gh., *Moldova şi începuturile revoluţiei de la 1848,* Chişinău, 1993.

Platon, Gh. şi Al.—Fl. Platon, *Boierimea din Moldova în secolul al XIX-lea. Context european, evoluţie socială şi politică (Date statistice şi observaţii istorice),* Bucureşti, 1995.

Platon, Gh., V. Russu, Gh. Iacob, V. Cristian şi I. Agrigoroaiei, *Cum s-a înfăptuit România modernă,* Iaşi, 1993.

Platon, M., *„Dacia literară". Destinul unei reviste, viaţa unei epoci literare,* Iaşi, 1974.

Ploeşteanu, Gr., *Confederalismul paşoptist: între utopie şi realitate,* Bucureşti, 2001.

Popovici, D., *La littérature roumaine en Transylvanie au dix-neuvième siècle,* Bucarest, 1938.

Popovici, D., *Studii literare,* ed. I. Em. Petrescu, vol. II, *Romantismul românesc,* Cluj, 1974.

Prodan, D., *Problema iobăgiei în Transilvania 1700-1848,* Bucureşti, 1989.

Purici, Şt., *Mişcarea naţională românească în Bucovina între anii 1775-1861,* Suceava, 1998.

Radosav, D., *Sentimentul religios la români. O perspectivă istorică (sec. XVII-XX),* Cluj-Napoca, 1997.

Roger, A., *Les fondements du nationalisme roumain (1791-1921),* Genève, 2003.

Rotman, L. şi C. Iancu, ed., *The History of the Jews in Romania,* vol. II, *The Nineteenth Century,* Tel Aviv, 2001.

Sigmirean, C., *Istoria formării intelectualităţii româneşti din Transilvania şi Banat în epoca modernă,* Cluj-Napoca, 2000.

Stan, A., *Revoluţia română de la 1848, Bucureşti,* 1992.

Stan, A., *Agricultura română în faza finală a clăcăşiei, 1831-1864,* Bucureşti, 1994.

Stan, A., *Protectoratul Rusiei asupra Principatelor Române (1774-1856),* Bucureşti, 1999.

Stanomir, I., *Naşterea Constituţiei. Limbaj şi drept în Principate până la 1866,* Bucureşti, 2004.

Suciu, I. D., *Revoluţia de la 1848-1849 în Banat,* Bucureşti, 1968.

Ştefănescu, B., *Le monde rural de l'ouest de la Transylvanie. Du Moyen Âge a la Modernite,* trad., Cluj-Napoca, 2007.

Tacciu, E., *Romantismul românesc. Un studiu al arhetipurilor,* 3 vol., Bucureşti, 1982-1987.

Taylor, A. J. P., *Monarhia Habsburgică 1809-1918. O istorie a Imperiului Austriac şi a Austro-Ungariei,* trad., Bucureşti, 2000.

Turczynski, E., *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung,* Düsseldorf, 1976.

Turczynski, E., *Geschichte der Bukowina in der Neuzeit. Zur Sozial- und Kulturgeschichte einer Mitteleuropäisch geprägten Landschaft,* Wiesbaden, 1993.

Turczynski, E., *De la iluminism la liberalismul timpuriu. Vocile politice şi revendicările lor în spaţiul românesc,* trad., Bucureşti, 2000.

Ungureanu, M. R., *Marea arhondologie a boierilor Moldovei (1835-1856),* Iaşi, 1997.

Vaida, A., *Revoluţia de la 1848-1849 în nordul Transilvaniei,* Bucureşti, 1998.

Vitcu, D., *Diplomaţii Unirii,* Bucureşti, 1979.

Vitcu, D., D. *Ivănescu şi C. Turliuc, Modernizare şi construcţie naţională în România. Rolul factorului alogen (1832-1918),* Iaşi, 2002.

Xenopol, A. D., *Primul proiect de Constituţie a Moldovei din 1822. Originile partidului conservator şi ale celui liberal,* Bucureşti, 1898.

Zeletin, Şt., *Burghezia română. Origina şi rolul ei istoric,* Bucureşti, 1925 (1991,1997).

XII. Românii în perioada edificării statelor naţionale (1859-1918)

Izvoare

Amintiri despre Jubileul de 40 de ani de domnie a M.S. Regelui Carol I, 1866-1906, Bucureşti, 1909.

Ancheta industrială din 1901-1902, vol. I, *Industria mare,* Bucureşti, 1904.

Avarvarei, O., N. Cordoş, I. Dordea, L. Dragomir şi I. Drăgan, ed., *Documente privind mişcarea naţională a românilor din Transilvania,* vol. I, *1881-1891-,* vol. II, *1892-1894,* Bucureşti, 1997-1998.

Daşcovici, N., *Interesele şi drepturile României în texte de drept internaţional public,* Iaşi, 1936.

Documente oficiale. *Din corespondenţa diplomatică de la 5/17 septembrie 1877până la 15/27 iulie 1878, prezentată Corpurilor Legiuitoare în sesiunea anului 1880/1881,* Bucureşti, 1880.

Iliescu, D., *Documente privitoare la războiul pentru întregirea României,* Bucureşti, 1924.

Iorga, N., *Correspondance diplomatique roumaine sous le roi Charles Ier (1866~1880),* ed. a 2-a, Bucureşti, 1938.

Lungu, C. M., ed., *De la Pronunciament la Memorandum, 1868-1892. Mişcarea memorandistă, expresie a luptei naţionale a românilor,* Bucureşti, 1993.

Lungu, C. M., *Diplomaţia europeană şi mişcarea memorandistă (1892-1896),* Bucureşti, 1995.

Polverejan, Ş. şi N. Cordoş, *Mişcarea memorandistă în documente (1885-1897),* Cluj, 1973.

Popea, N., *Memorialul arhiepiscopului şi metropolitului Andreiu baron de Şaguna sau luptele naţionale politice ale românilor, 1846-1873,* Sibiu, 1889.

Popescu, M., *Documente inedite privitoare la istoria Transilvaniei între 1848-1859,* Bucureşti, 1929.

Sturdza, D. A., *Domnia Regelui Carol I. Fapte. Cuvântări. Documente,* vol. I (1866-1876), Bucureşti, 1906.

Memorialistică şi scrieri contemporane

Argetoianu, C., *Pentru cei de mîine. Amintiri din vremea celor de ieri,* ed. St. Neagoe, 10 vol., Bucureşti, 1991-1997.

Averescu, Al., *Notiţe zilnice din război (1916-1918),* 2 vol., Bucureşti, [1937].

Bibicescu, I. G., *Mişcarea poporaţiunii în România de la 1870 până la 1878,* Bucureşti, 1880.

Boerescu, C., *Discursuri politice, 1866-1891,* Bucureşti, 1903.

Brătianu, I. C., *Acte şi cuvântări,* 9 vol., Bucureşti, 1930-1943.

Brătianu, V. I. C., *Scrieri şi cuvântări,* 3 vol., Bucureşti, 1938-1940.

Carol I, *Cuvântări şi scrisori,* Bucureşti, 1909.

Carol I, rege al României, *Memorii de un martor ocular,* ed. St. Neagoe, 3 vol., Bucureşti, 1992-1993.

Carol I al României, *Jurnal,* vol. I (*1881-1887),* ed. V. Docea, Iaşi, 2007.

Carp, P. P., *Discursuri,* vol. I (*1868-1888*), Bucureşti, 1907.

Carp, P. P., *Discursuri parlamentare,* ed. M. Duţă, Bucureşti, 2000.

Colescu, L., *Progresele economice ale României îndeplinite sub Domnia M.S. Regelui Carol I (1866-1906). Tablouri figurative şi notiţe explicative,* Bucureşti, 1907.

Cuvântările regelui Carol I. 1866-1914, ed. C. C. Giurescu, 2 vol., Bucureşti, 1939.

Discursurile lui I. I. C. Brătianu, ed. G. Fotino, 4 vol., Bucureşti, 1933-1940.

Duca, I. G., *Amintiri politice,* 3 vol., Mönchen, 1981-1982.

Maiorescu, T., *Discursuri parlamentare cu privire asupra dezvoltării politice a României sub domnia lui Carol I,* 5 vol., Bucureşti, 1897-1915 (2001-2003).

Maiorescu, T., *Însemnări zilnice,* 3 vol., Bucureşti, 1937-1943.

Maiorescu, T., *Jurnal şi epistolar,* ed. G. Rădulescu-Dulgheru şi D. Filimon, 9 vol., Bucureşti, 1975-1989.

Marghiloman, Al., *Note politice, 1879-1924,* 5 vol., Bucureşti, 1927 (ed. St. Neagoe, 3 vol., 1993-1995).

Lucrări

Adăniloaie, N., *Independenţa naţională a României,* Bucureşti, 1986.

Adăniloaie, N., *Istoria învăţământului primar (1859-1918),* Bucureşti, 1998.

Alexandrescu, V., *Romania in the World War I,* Bucharest, 1985.

Angelescu, C. C., *Izvoarele Constituţiei de la 1866,* Bucureşti, 1926.

Arcadian, N. P., *Industrializarea României. Studiu evolutiv-istoric, economic şi juridic,* ed. a 2-a, Bucureşti, 1936.

Aslan, Th. C., *Finanţele României de la Regulamentul Organic până astăzi, 1831-1905,* Bucureşti, 1905.

Aslan, Th. C., *Studiu asupra monopolurilor în România,* Bucureşti, 1906.

Atanasiu, V., A. Iordache, M. Iosa, I. M. Oprea şi P. Oprescu, *România în primul război mondial,* Bucureşti, 1979.

Axenciuc, V., *Evoluţia economică a României. Cercetări statistico-istorice 1859-1947,* vol. 1, *Industria-,* vol. 2, *Agricultura;* vol. 3, *Monedă - Credit - Comerţ - Finanţe publice,* Bucureşti, 1992-2000.

Axenciuc, V., *Avuţia naţională a României. Cercetări istorice comparate, 1860-1939,* Bucureşti, 2000.

Băicoianu, C. I., *Istoria politicei noastre vamale și comerciale de la Regulamentul Organic și până in prezent,* București, 1904 (2002).

Băicoianu, C. I., *Istoria politicei noastre monetare și a Băncii Naționale,* 3 vol., București, 1932-1939.

Băicoianu, C. I., *Câteva cuvinte despre monetăria noastră națională,* București, 1939.

Băldescu, R., *Răsboiul ruso-româno-turc 1877—1878,* Sibiu, 1926.

Bérenger, J., *Istoria Imperiului Habsburgic 1273-1918,* trad., București, 2000.

Berindei, D., *Epoca Unirii,* București, 1979 (2000).

Berindei, D., *Societatea românească în vremea lui Carol I (1866-1876),* București, 1992 (2002).

Biró, S., *The Nationalities Problem in Transylvania 1867-1940. A Social History of the Romanian Minority Under Hungarian Rule, 1867-1918 and of the Hungarian Minority Under Romanian Rule, 1918-1940,* Boulder-Highland Lakes-NewYork, 1992.

Bobango, G. J., *The Emergence of the Romanian National State,* Boulder-New York, 1979.

Boicu, L., *Diplomația europeană și cauza română 1856-1859,* Iași, 1978.

Boicu, L., *Din istoria diplomației europene. Anul 1859 la români,* Iași, 1996.

Bolovan, I., *Transilvania între Revoluția de la 1848 și Unirea din 1918. Contribuții demografice,* Cluj-Napoca, 2000.

Bossy, R. V., *Politica externă a României între anii 1873—1880 privită de la Agenția diplomatică din Roma,* București, 1928.

Bossy, R. V., *Agenția diplomatică a României la Paris și legăturile politice franco-române sub Cuza-Vodă,* București, 1931.

Bossy, R. V., *Agenția diplomatică a României la Belgrad și legăturile politice româno-sârbe sub Cuza-Vodă,* București, 1934.

Brătianu, Gh. I., *Le problème de frontières russo-roumaines pendant la guerre de 1877-1878 et au Congrès de Berlin,* Bucarest, 1928.

Brătianu, Gh. I., *La Bessarabie. Droits nationaux et historiques,* Bucarest, 1943.

Bridge, F. R. și R. Bullen, *The Great Powers and The European State System, 1815-1914,* London, 1979.

Bulei, I., *Lumea românească la 1900,* București, 1984.

Bulei, I., *Sistemul politic al României moderne. Partidul Conservator,* București, 1987.

Bulei, I., *Conservatori și conservatorism în România,* București, 2000.

Bulei, I., *Viața cotidiană în timpul lui Carol I,* București, 2006.

Cazacu, P., *Moldova dintre Prut și Nistru, 1812-1918,* Chișinău, 1992.

Căpreanu, I., *Bucovina, istorie și cultură românească (1775-1918),* Iași, 1995.

Căzan, Gh. N. și Ș. Rădulescu-Zoner, *România și Tripla Alianță, 1878-1914,* București, 1979.

Cernovodeanu, P., *Basarabia. Drama unei provincii istorice românești în context politic internațional (1806-1920),* București, 1993.

Chirot, D., *Schimbarea socială într-o societate periferică. Formarea unei colonii balcanice,* București, 2002.

Ciachir, N., *Războiul pentru independența României în contextul european (1875-1878),* București, 1977.

Ciachir, N., *Marile Puteri și România 1856-1947,* București, 1991 (1996).

Ciachir, N., *Basarabia sub stăpânire țaristă (1812-1917),* București, 1992.

Ciobanu, Șt., *Unirea Basarabiei. Studiu și documente cu privire la mișcarea națională din Basarabia în anii 1917-1918,* Chișinău, 1993.

Clark, C. U., *United Roumania,* New York, 1932 (Bucharest, 2002).

Cliveti, Gh., România și puterile garante 1856-1878, Iași, 1988.

Cliveti, Gh., *România și crizele internaționale, 1853-1913,* Iași, 1997.

Cojocariu, M., *Partida Națională și constituirea statului român (1856-1859),* Iași, 1995.

Colescu, L., *Recensământul general al populației românești,* Bucureșd, 1905.

Constantinesco, N., *Romania on the European Stage, 1875-1880. The Quest for National Sovereignty and Independence,* New York, 1998.

Constantinescu, O. și N. N. Constantinescu, *Cu privire la problema revoluției industriale în România,* București, 1997.

Corivan, N., *Lupta diplomatică pentru cucerirea independenței României,* București, 1977.

Corivan, N., *Relațiile diplomatice ale României de la 1859 la 1877,* București, 1984.

Creangă, G. D., *Proprietatea rurală în România,* București, 1907.

Curticăpeanu, V., *Mișcarea culturală românească pentru Unirea din 1918,* București, 1968.

Damian, Gh., *Istoria războiului ruso-româno-turc din 1877-1878,* București, 1898.

Dobrescu, V., *Elita românească în lumea satului transilvan (1867-1918),* Târgu-Mureș, 1996.

Dobrescu, V., *Sistemul de credit românesc din Transilvania (1872-1918),* Târgu-Mureș, 1999.

Dobrogea. *Cincizeci de ani de viață românească, București, 1928* (Constanța, 2003).

Dobrovici, Gh. M., *Istoricul dezvoltării economice și financiare a României și împrumuturile contractate, 1823-1933,* București, 1934.

Doctrinele partidelor politice. 19 prelegeri publice organizate de Institutul Social Român, București, 1924.

Drăganu, T., *Începuturile și dezvoltarea regimului parlamentar în România pînă în anul 1916,* Cluj, 1991.

Droz, J., *Histoire diplomatique de 1648 a 1919,* Paris, 1973.

Dumitriu-Snagov, I., *Le Saint-Siège et la Roumanie modeme,* 2 vol., Rome-Paris, 1982-1989.

Duroselle, J.-P., *L'Europe de 1815 a nos jours: vie politique et relations internationales,* Paris, 1993.

Economu, R., *Unirea Bucovinei, 1918,* București, 1994.

Eidelberg, P. G., *The Great Rumanian Peasant Revolt of 1907. Origins of a Modem Jacquerie,* Leiden, 1974.

Fati, S., *Transilvania, o provincie în căutarea unui centru,* Cluj, 2007.

Filitti, 1. C, *Izvoarele Constituției de la 1866 (Originile democrației române),* București, 1934.

Frunzetti, I., *Arta românească în secolul XIX,* București, 1991.

Gane, N., P. P. *Carp și rolul său în istoria politică a țării,* 2 vol., București, 1936.

Göllner, C., ed., *Die Siebenbürger Sachsen in den Jahren 1848-1918,* Köln-Weimar-Wien, 1988.

Hausleitner, M., *Die nationale Frage in der rumänischen Arbeiterbewegung vor 1924,* Berlin, 1988.

Heitmann, K., *Imaginea românilor în spațiul lingvistic german 1775-1918. Un studiu imagologic,* trad., București, [1995].

Hitchins, K., *The Nationality Problem in Austria-Hungary. The Reports of Alexander Vaida to Archduke Franz Ferdinand's Chancellery,* Leiden, 1974.

Hitchins, K., *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania,* trad., vol. II (*1868-1918*), Cluj-Napoca, 1992.

Hitchins, K., *Ortodoxie și naționalitate. Andrei Șaguna și românii din Transilvania, 1846-1873,* trad., București, 1995.

Hitchins, K., *Afirmarea națiunii. Mișcarea națională românească din Transilvania 1860-1914,* trad., București, 2000.

Hobsbawm, E. J., *The Age of Capital 1848-1875,* London, 1975.

Iacob, Gh., *Economia României (1859—1939). Fapte, legi, idei,* Iași, 1999.

Iacob, Gh. și L. Iacob, *Modemizare-europenism. România de la Cuza Vodă la Carol al II-lea,* 2 vol., Iași, 1995.

Iacobescu, M., *Din istoria Bucovinei,* 1. *(1774-1862). De la administrația militară la autonomia provincială,* București, 1993.

Iancu, C., *Evreii din România (1866-1919). De la excludere la emancipare,* trad., București, 1996 (2006).

Iancu, C., *Emanciparea evreilor din România (1913-1919),* trad., București, 1998.

Ilincioiu, I., *Țăranii, pământul și moșierii din România, 1864-1888,* București, 1982.

Ilincioiu, I., ed., *The Great Romanian Peasant Revolt of 1907,* Bucharest, 1991.

Iordache, A., *Viața politică în România 1910-1914,* București, 1972.

Iordache, A., *Originile conservatorismului politic din România și rezistența sa contra procesului de democratizare (1821-1882),* București, 1987.

Iordache, A., *Originile și constituirea Partidului Conservator din România,* București, 2000.

Iorga, N., *Istoricul războiului balcanic,* București, 1915.

Iorga, N., *Războiul nostru în note zilnice, 1914-1918,* 3 vol., Craiova [1921-1923].

Iorga, N., *Politica externă a Regelui Carol I,* București, 1923 (1991).

Iorga, N., *Histoire des États Balcaniques jusqu'a 1924,* Bucarest, 1925.

Iorga, N., *Războiul pentru independența României. Acțiuni diplomatice și stări de spirit,* București, 1927.

Iorga, N., *România contemporană de la 1904 la 1930. Supt trei regi,* București, 1932.

Iosa, M. și T. Lungu, *Viața politică în România 1899-1910,* București, 1977.

Jelavich, B., *The Great Powers, the Ottoman Empire and the Straits Question, 1870-1887,* Bloomington, 1973.

Jelavich, B., *Russia and the Formation of the Romanian National State, 1821-1878,* Cambridge-London-New York, 1984.

Jelavich, Ch. și B., *The Establishment of The Balkan National States (1804-1920),* Seattle, 1977.

Jinga, V., *Principii și orientări ale comerțului exterior al României (1859-1916),* Cluj, 1975.

Jowitt, K., ed., *Social Change in Romania, 1860-1940. A Debate on Development in a European Nation,* Berkeley, 1978.

Kellogg, F., *The Road of the Romanian Independence,* West Lafayette, 1995.

Kennedy, P., *The Rise and Fall of the Great Powers,* London, 1989.

Kirițescu, C., *Istoria războiului pentru întregirea României, 1916-1919,* ed. a 2-a, 3 vol., București, [1925-1927] (2 vol., 1989).

Kutschera, R., *Landtag und Gubernium in Siebenbörgen 1688-1869,* Köln-Wien, 1985.

Lengyel, Zs. K. și U. A. Wien, ed., *Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie. Vom Leopoldinum bis zum Ausgleich (1690—1867),* Köln-Weimar-Wien, 1999.

Lesourd, J. A. și C. Gérard, *Histoire économique. XIXe et XXe siècles,* Paris, 1963.

Lungu, C. M., *Relațiile româno-austro-ungare (1875-1900),* București, 2002.

Lupaș, I., *Problema transilvană în timpul lui Cuza și Carol I,* București, 1946.

Macarovici, G. P., *Monetele României contemporane,* 1867-1941, București, 1941.

Maier, L., *Rumänien auf dem Weg zur Unabhängigkeitserklärung 1866-1877. Schein und Wirklichkeit liberaler Verfassung und staatlicher Souveränität,* München, 1989.

Maior, G., *Politica agrară la români. Dezvoltarea chestiunii agrare în toate țările locuite de români, din secolele XVII, XVIII și XIX,* București, 1986.

Maior, L., *Le mouvement du Mémorandum,* Bucarest, 1981.

Maior, L., *Mișcarea națională românească din Transilvania, 1900-1914,* Cluj-Napoca, 1986.

Maior, L., *Memorandul. Filosofia politico-istorică a petiționalismului românesc,* Cluj-Napoca, 1992.

Maiorescu, T., *Istoria politică a României sub domnia lui Carol I,* ed. St. Neagoe, București, 1994.

Mamina, I., *Consilii de Coroană,* București, 1997.

Mamina, I. și I. Scurtu, *Guverne și guvernanți,* vol. I, 1866-1916, București, 1994.

Manoilescu, M., *Rostul și destinul burgheziei românești,* București, 1942 (1997, 2002).

Manuilă, S. și D. C. Georgescu, *Populația României,* București, 1937.

Mândruț, St., *Mișcarea națională și activitatea parlamentară a deputaților PNR din Transilvania între anii 1905-1910,* Oradea, 1995.

Michelson, P. E., *Conflict and Crisis. Romanian Political Development, 1861-1871,* New York, 1987.

Michelson, P. E., *Romanian Politics, 1859-1872. From Prince Cuza to Prince Carol,* Iași-Oxford-Portland, 1998.

Mitrany, D., *The Land and the Peasant in Rumania. The War and Agrarian Reform (1917-1921),* London-New Haven, 1930.

Moga, V. și S. *Arhire, coord., Anul 1918 în Transilvania și Europa Central-Estică. Contribuții bibliografice și istoriografice,* Cluj-Napoca, 2007.

Munteanu, I., *Mișcarea națională din Banat 1881-1918,* Timișoara, 1994.

Murgescu, M. L., *Între „bunul creștin" și bravul român. Rolul școlii primare în construirea identității naționale românești (1831-1878),* București, 1999.

Netea, V., *Lupta românilor din Transilvania pentru libertate națională 1848-1881,* București, 1974.

Niculae, V., O *istorie a social-democrației române,* vol. I, *Social-democrația din România în secolul al XIX-lea. Geneza - doctrina - acțiunea politică,* București, 1993.

Nistor, I., *Istoria unirii Bucovinei cu România, 28 noiembrie 1918. Studii și documente,* București, 1928.

Oldson, W. O., *A Providential Anti-Semitism. Nationalism and Polity in Nineteenth-Century Romania,* Philadelphia, 1991.

Oprea, I. M., *România și Imperiul Rus,* vol. I *(1900-1924),* București, 1998.

Oprescu, G., *Pictura românească în secolul al XIX-lea,* București, 1984.

Oțetea, A. și I. Popescu-Puțuri, red., *Marea răscoală a țăranilor din 1907,* București, 1967.

Pascu, Șt., red., *Românii din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar (1865-1900),* Cluj-Napoca, 1978.

Pavel, T., *Mișcarea românilor pentru unitate națională și diplomația Puterilor Centrale* [vol. I] *(1878-1895);* vol. II *(1894-1914),* Timișoara, 1979-1982.

Pavel, T., *Partidul Național Român și acțiunea memorandistă. Corespondență politică (1887-1901),* Cluj-Napoca, 1994.

Păianu, N., *Industria mare, 1866-1906,* București, 1906.

Platon, Gh., *Unirea Principatelor Române,* București, 1984.

Platon, Gh., *Românii în veacul construcției naționale,* București, 2005.

Platon, Gh. și Al.-Fl. Platon, *Boierimea din Moldova în secolul al XIX-lea. Context european, evoluție socială și politică (Date statistice și observații istorice),* București, 1995.

Platon, Gh., V. Russu, Gh. Iacob, V. Cristian și I. Agrigoroaiei, *Cum s-a înfăptuit România modernă,* Iași, 1993.

Pollard, S., *Peaceful Conquest. The Industrialisation of Europe,* 1760-1970, Oxford, 1981.

Popa, M. N., *Primul război mondial, 1914-1918,* București, 1979.

Purici, Șt., *Mișcarea națională românească în Bucovina între 1775-1861,* Suceava, 1998.

Radu, S., *Modernizarea sistemului electoral din România 1866-1937,* Iași, 2005.

Rădulescu, M. S., *Elita liberală românească (1866-1900),* București, 1998.

Rădulescu-Zoner, Ș., *România și Tripla Alianță la începutul secolului al XX-lea, 1900-1914,* București, 1977.

Retegan, S., *Dieta românească a Transilvaniei (1863-1864),* Cluj-Napoca, 1979.

Retegan, S., *Reconstrucția politică a Transilvaniei în anii 1861-1863,* Cluj-Napoca, 2004.

Riker, T. W., *Cum s-a înfăptuit România. Studiul unei probleme internaționale, 1856-1866,* trad., București, 1944.

Roger, A., *Les fondements du nationalisme roumain (1791-1921),* Geneve, 2003.

Rosetti, R., *Pentru ce s-au răsculat țăranii,* București, 1907 (1987).

Rotman, L. și C. Iancu, ed., *The History of the Jews in Romania,* vol. II, *The Nineteenth Century,* Tel Aviv, 2001.

Sava, E., *Economia industriei transporturilor și evoluția agriculturii, industriei și comerțului în România, 1859-1902,* vol. I, *Istoria căilor ferate și dezvoltarea progresivă a economiei generale a României sub influența industriei transporturilor,* București, 1904.

Schmidt, J., *Populismus oder Marxismus. Zur Ideengeschichte der Radikalen Intelligenz Rumäniens 1875-1915,* Tübingen, 1992.

Scurtu, I., coord., *Marea Unire din 1918 în context internațional,* București, 2003.

Sigmirean, C., *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă,* Cluj-Napoca, 2000.

Stan, A., Ion C. Brătianu. *Un promotor al liberalismului în România,* București, 1993.

Stan, A., *Putere politică și democrație în România 1859-1918,* București, 1995.

Stan, A. și M. Iosa, *Liberalismul politic în România. De la origini până la 1918,* București, 1996.

Stone, N., *Europe Transformed, 1879-1918,* London, 1983.

Stroia, M., *Românii, marile puteri și sud-estul Europei,* București, 2002.

Suciu, D., *Antecedentele dualismului austro-ungar și lupta națională a românilor din Transilvania 1848-1867,* București, 2000.

Taylor, A. J. P., *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918,* Oxford, 1954.

Taylor, A. J. P., *Monarhia Habsburgică 1809-1918. O istorie a Imperiului Austriac și a Austro-Ungariei,* trad., București 2000.

Tătărescu, Gh., *Regimul electoral și parlamentar în România,* ed. N. Ș. Tanașoca, București, 2004.

Torrey, G. E., *The Revolutionary Russian Army and Romania, 1917,* Pittsburgh, 1995.

Torrey, G. E., *Romania and World War I. A Collection of Studies,* Iași-Oxford-Portland, 1998.

Treptow, K. W., ed., *România în epoca primului război mondial. Romania During the World War I Era,* Iași-Oxford-Portland, 1999.

Turczynski, E., *Geschichte der Bukowina in der Neuzeit. Zur Sozial- und Kulturgeschichte einer Mitteleuropäisch geprägten Landschaft,* Wiesbaden, 1993.

Turliuc, C., *Organizarea României moderne. Statutul naționaliților,* 2 vol., Iași, 2004.

Țurcanu, I., *Unirea Basarabiei cu România. Preludii, premise, realizări, 1918,* Chișinău, 1998.

Vitcu, D., *Diplomații Unirii,* București, 1979.

Vitcu, D., D. *Ivănescu și C. Turliuc, Modernizare și construcție națională în România. Rolul factorului alogen* (1832-1918), Iași, 2002.

Xenopol, A. D., *Istoria partidelor politice din România,* vol.I/1, București, 1910.

Zbuchea, Gh., *România și războaiele balcanice (1912—1913),* București, 1999.

Zeletin, Șt., *Burghezia română. Origina și rolul ei istoric,* București, 1925 (1991,1997).

Zeletin, Șt., *Neoliberalismul. Studiu asupra istoriei și politicii burgheziei române,* București, 1927 (1992, 1997).

XIII. România între 1919 și 1947

Ediții de documente

Ancel, J., ed., *Documents Concerning the Fate of Romanian Jewry During the Holocaust,* 12 vol., Jerusalem-New York, 1986.

Arimia, V., ed., *Istoria Partidului Național-Țărănesc. Documente (1926-1947),* București, 1994.

Benjamin, L., ed., *Evreii din România între anii 1940-1944,* vol. II-IV, *Problema evreiască în stenogramele Consiliului de Miniștri. Perioada unei mari restriști,* București, 1996-1998.

Chirițoiu, M., ed., *Lovitura de stat de la 30 decembrie 1947(Documente). Preliminarii militare, consecințe politice,* București, 1997.

Ciucă, M. D., ed., *Procesul Mareșalului Antonescu. Documente,* 3 vol., București, 1996-1998.

Ciucă, M.-D. et al., *Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Ion Antonescu,* 8 vol., București, 1997-2004.

Constituția din 1923 în dezbaterea contemporanilor, București, 1990.

Dobrinescu, V. Fl., I. Pătroiu și Gh. Nicolescu, coord., *Relațiile militare româno-germane 1939-1944. Documente,* București, 2000.

Lascarov Moldoveanu, A. și S. V. Ionescu, *Constituțiunea României din 1923 adnotată cu dezbateri parlamentare și jurisprudențe,* București, 1925.

Manuilă, S., coord., *Recensământul general al populației României din 29 Decemvrie 1930,* 10 vol., București, 1938-1941 (1994).

Mocanu, M. R., *România in anticamera Conferinței de Pace de la Paris. Documente,* București, 1996.

Preda, D., ed., *Relațiile româno-sovietice. Documente*, vol. I, *1917-1934*; vol. II, *1935-1941,* București, 1999-2003.

Stănescu, Fl. și Dr. Zamfirescu, *Ocupația sovietică în România. Documente 1944-1946,* București, 1998.

Trașcă, O. și A.-M. Stan, *Rebeliunea legionară în arhive străine (germane, maghiare, franceze),* București, 2002.

Țârău, V. și I. M. Bucur, ed., *Strategii și politici electorale în alegerile parlamentare din 19 noiembrie 1946,* Cluj-Napoca, 1998.

Memorialistică

Bossy, R., *Amintiri din viața diplomatică (1918—1940),* ed. St. Neagoe, 2 vol., București, 1993.

Carmilly-Weinberger, M., *Drumul vieții. Operațiunea de salvare a evreilor refugiați pe granița ungaro-română în Transilvania 1936-1944,* trad., Cluj-Napoca, 1996.

Carol al II-lea, Regele României, însemnări zilnice (1937—1951), ed. V. Moisuc și N. Raus, 3 vol., București, 1995-1998.

Călinescu, A., *Însemnări politice 1916-1939,* ed. Al. Gh. Savu, București, 1990.

Crainic, N., *Zile albe, zile negre. Memorii,* ed. N. Lemnaru, vol. I, București, 1991.

Duca, I. G., *Amintiri politice,* 3 vol., München, 1981-1982.

Gafencu, Gr., *Însemnări politice* 1929-1939, ed. St. Neagoe, București, 1991.

Iorga, N., *Memorii,* 7 vol., București, 1931-1939.

Manoilescu, M., *Dictatul de la Viena. Memorii. Iulie-august 1940,* ed. V. Dinu, București, 1991.

Manoilescu, M., *Memorii,* ed. V. Dinu, 2 vol., București, 1993.

Marghiloman, Al., *Note zilnice,* 5 vol., București, 1927.

Pop, V., *Bătălia pentru Ardeal,* ed. S. Pop și N. C. Nicolaescu, București, 1992.

Sănătescu, C., *Jurnal,* București, 1993.

Sebastian, M., *Jurnal,* 1935-1944, ed. G. Omăt și L. Volovici, București, 1996.

Lucrări

Achim, V. și C. Iordachi, *România și Transnistria: problema Holocaustului,* București, 2005.

Agrigoroaiei, I., *România interbelică,* vol. I, Iași, 2001.

Agrigoroaiei, I. și G. Palade, *Basarabia în cadrul României întregite, 1918-1940,* Chișinău, 1993.

Ancel, J., *Contribuții la istoria României. Problema evreiască 1933-1944,* trad, 3 vol. București, 2001-2003.

Ancel, J., *Preludiu la asasinat. Pogromul de la Iași. 29 iunie 1941,* trad, Ierusalim-Iași, 2005.

Axenciuc, V., *Evoluția economică a României. Cercetări statistico-istorice 1859-1947,* vol. 1, *Industria;* vol. 2, *Agricultura:,* vol. 3, *Monedă - Credit - Comerț - Finanțe publice,* București, 1992-2000.

Axenciuc, V., *Avuția națională a României. Cercetări istorice comparate, 1860-1939,* București, 2000.

Axworthy, M., C. Scafeș și C. Crăciunoiu, *Third Axis, Fourth Ally. Romanian Armed Forces in the European War, 1941-1945,* London, 1995.

Baciu, N., *Agonia României 1944-1948. Dosarele secrete acuză,* Cluj-Napoca, 1990; București, 1997.

Bancoș, D., *Social și național în politica guvernului Ion Antonescu,* București, 2000.

Barbul, G., *Memorial Antonescu. Al treilea om al Axei,* ed. V. Fl. Dobrinescu, București, 2001.

Bănică, M., *Biserica Ortodoxă Română, stat și societate în anii '30,* Iași, 2007.

Bărbulescu, P., *România la Societatea Națiunilor (1929-1939). Momente și semnificații,* București, 1975.

Benjamin, L., *Evreii din România între anii 1940-1944. Legislația antievreiască,* București, 1993.

Biró, S., *The Nationalities Problem in Transylvania 1867-1940. A Social History of the Romanian Minority Under Hungarian Rule, 1867-1918 and of the Hungarian Minority Under Romanian Rule, 1918-1940,* Boulder-Highland Lakes-New York, 1992.

Bogdan, C. și A. Platon, *Capitalul străin în societățile anonime din România în perioada interbelică,* București, 1981.

Bold, E., *De la Versailles la Lausanne, 1919-1932,* Iași, 1976.

Bold, E. și I. Seftiuc, *Pactul Ribbentrop-Molotov. Antecedente și consecințe,* Iași, 1998.

Botoran, C., I. Calafeteanu, E. Campus și V. Moisuc, *România și Conferința de Pace de la Paris (1918-1920). Triumful principiului naționalităților,* Cluj-Napoca, 1983.

Braham, R. L., ed. *The Tragedy of Romanian Jewry,* New York, 1994.

Bucur, M., *Eugenie și modernizare în România interbelică,* trad. Iași, 2005.

Burger, U., *Zwischen Konfrontation und Kooperation. Die 'historischen' Parteien Rumäniens in der politischen Auseinandersetzung mit der Sowjetunion in den Jahren 1944 und 1945,* Sankt Augustin, 2003.

Buzatu, Gh., C. Ciucanu și Cr. Sandache, *Radiografia dreptei românești (1927-1941),* București, 1996.

Buzatu, Gh., V. Fl. Dobrinescu și H. Dumitrescu, coord. *România și Conferința de Pace de la Paris (1919-1920),* Focșani, 1999.

Campus, E., *Politica externă a României în perioada interbelică (1919-1939),* București, 1975.

Campus, E., *Din politica externă a României 1913-1947,* București, 1980.

Campus, E., *Mica înțelegere (1921-1938),* București, 1997.

Ciachir, N., *Marile Puteri și România 1856-1947,* București, 1996.

Ciobanu, V., *Contribuții la cunoașterea istoriei sașilor transilvăneni, 1918-1944,* Sibiu, 2001.

Cioränescu, G., *Bessarabia. Disputed Land between East and West, München, 1985;* Bucharest, 1993.

Ciupercă, I., *Opoziție și putere în România anilor 1922-1928,* Iași, 1994.

Cojocaru, G. E., *Integrarea Basarabiei în cadrul României (1918-1923),* București, 1997.

Constantin, I., *România, Marile Puteri și problema Basarabiei,* București, 1995.

Constantiniu, Fl., *Între Hitler și Stalin. România și Pactul Ribbentrop-Molotov,* București, 1991.

Constantiniu, Fl., Al. Duțu și M. Retegan, *România în război 1941-1945. Un destin în istorie,* București, 1995.

Crohmălniceanu, Ov. S., *Literatura română între cele două războaie mondiale,* 3 vol. București, 1972-1975.

David, E., *Futurismo, dadaismo e avanguardia romena: contaminazioni fra culture europee (1909-1930),* Torino, 2006.

Dima, N., *Bessarabia and Bukovina. The Soviet-Rumanian Territorial Dispute,* New York, 1982.

Dima, N., *From Moldavia to Moldova. The Soviet Romanian Territorial Dispute,* New York, 1991.

Dobrinescu, V. Fl., *România și organizarea postbelică a lumii (1945-1947),* București, 1988.

Dobrinescu, V. FI, *România și Ungaria de la Trianon la Paris (1920-1947). Bătălia diplomatică pentru Transilvania,* București, 1996.

Dobrinescu, V. Fl. și D. Tompea, *România la cele două conferințe de pace de la Paris (1919-1920, 1946-1947). Un studiu comparativ,* Focșani, 1996.

Doctrinele partidelor politice. 19 prelegeri publice organizate de Institutul Social Român, București, 1924.

Enescu, I., *Politica externă a României în perioada 1944-1947,* București, 1979.

Frunză, V., *Istoria stalinismului în România,* ed. a 2-a, București, 1990.

Giurescu, D. C., *Guvernarea Nicolae Rădescu,* București, 1996.

Giurescu, D. C., *România în al doilea război mondial 1939-1945,* București, 1999.

Giurescu, D. C., *Uzurpatorii. 6 martie 1945-7 ianuarie 1946,* București, 2004.

Grad, C. și V. *Ciubotă, 1918. Sfârșit și început de epocă. Korszakvég-korszakkezdet. The End and the Beginning of an Era,* Zalău-Satu Mare, 1998.

Hausleitner, M., *Die Rumänisierung der Bukowina. Die Durchsetzung des nationalstaatlichen Anspruchs Grossrumäniens 1918-1944,* München, 2001.

Haynes, R., *Politica României față de Germania între 1936 și 1940,* trad. Iași, 2003.

Heinen, A., *Legiunea „Arhanghelul Mihail" - mișcare socială și organizație politică. O contribuție la problema fascismului internațional,* trad. București, 1999.

Hillgruber, A., *Hitler, Regele Carol și Mareșalul Antonescu. Relații germano-române (1938-1944),* trad. București, 1994.

Iacob, Gh., *Economia României (1859-1939). Fapte, legi, idei,* Iași, 1999.

Iacobescu, I., *România și Societatea Națiunilor, 1919-1929,* București, 1988.

Iancu, C., *Evreii din România. De la emancipare la marginalizare 1919-1938,* trad. București, 2000.

Iancu, Gh., *The Ruling Council. The Integration of Transylvania into Romania 1918-1920,* Cluj-Napoca, 1995.

Ioanid, R., *The Sword of the Archangel. Fascist Ideology in Romania,* New York, 1990.

Ioanid, R., *Evreii sub regimul Antonescu,* București, 1997.

Ioanid, R., *The Holocaust in Romania. The Destruction of Jews and Gypsies Under the Antonescu Regime, 1940-1944,* Chicago, 2000.

Ioanid, R., *The History of the Jews in Romania,* vol. IV, *The Holocaust,* Tel Aviv, 2002.

Ionescu, Gh., *Comunismul în România, 1944-1964,* trad., București, 1994.

Ionescu, M. E. și L. Rotman, ed., *The Holocaust and Romania. History and Contemporany Signifiance,* Bucharest, 2003.

Iordache, A., *Ion I. C. Brătianu,* București, 1994.

Iordachi, C., *Charisma, Politics and Violence. The Legion of the „Archangel Michael" in Interwar Romania,* Trondheim, 2004.

Jowitt, K., ed., *Social Change in Romania, 1860-1940. A Debate on Development in a European Nation,* Berkeley, 1978.

Kirițescu, C. I., *România în al doilea război mondial,* 2 vol., București, 1995.

Kuller, H., *Evreii din România anilor 1944-1949,* București, 2002.

Lăcustă, I., *Zece alegeri interbelice 1918-1937. Cine a câştigat?,* Bucureşti, 1998.

Leuştean, L., *România, Ungaria şi Tratatul de la Trianon (1918-1920),* Iaşi, 2002.

Livezeanu, I., *Cultură şi naţionalism în România Mare 1918-1930,* trad., Bucureşti, 1998.

Machedon, L. şi E. Scoffham, ed., *Romanian Modernism. The Architecture of Bucharest, 1920-1940,* Cambridge, 1999.

Madgearu, V., *Agrarianism, capitalism, imperialism. Contribuţiuni la studiul evoluţiei sociale româneşti,* Bucureşti, 1936 (Cluj-Napoca, 1999; Iaşi, 1999).

Madgearu, V., *Evoluţia economiei româneşti după războiul mondial (1940),* ed. D. Poenaru, Bucureşti, 1995.

Maner, H.-Chr., *Parlamentarismul în România (1930-1940),* Bucureşti, 2004.

Maner, H.-Chr., *Multikonfessionalität und neue Staatlichkeit. Orthodoxe, griechisch-katholische und römisch-katholische Kirche in Siebenbürgen und Altrumänien zwischen den Weltkriegen (1918-1940),* Stuttgart, 2007.

Manoilescu, M., *Rostul şi destinul burgheziei româneşti,* Bucureşti, 1942 (1997, 2002).

Manuilă, S. şi D. C. Georgescu, *Populaţia României,* Bucureşti, 1937.

Manuilă, S. şi W. Filderman, *The Jewish Population in Romania during World War II,* ed. K. W. Treptow, Iaşi, 1994.

Marinescu, A. S., *1944-1958. Armata Roşie în România,* 2 vol., Bucureşti, 2001.

Mitrany, D., *The Land and the Peasant in Rumania. The War and Agrarian Reform (1917-1921),* London-New Haven, 1930.

Moisuc, V., *Premisele izolării politice a României* (1919-1940), Bucureşti, 1991.

Nagy-Talavera, N., O *istorie a fascismului în Ungaria şi România,* trad., Bucureşti, 1996.

Niculae, V., O *istorie a social-democraţiei române,* vol. II *(1900-1948),* Bucureşti, 1997.

Oprea, I. M., *România şi Imperiul Rus, vol. II (1924-1947),* Bucureşti, 2003.

Ornea, Z., *Tradiţionalism şi modernitate în deceniul al treilea,* Bucureşti, 1980.

Ornea, Z., *Anii treizeci. Extrema dreaptă românească,* Bucureşti, 1995.

Petculescu, C., *Mişcarea legionară. Mit şi realitate,* Bucureşti, 1997.

Puşcaş, V., *Speranţă şi disperare. Negocieri româno-aliate, 1943-1944,* Bucureşti, 1995.

Quinlan, P. D., *Ciocnire deasupra României. Politica anglo-americană faţă de România 1938—1947,* trad., Iaşi, 1995.

Quinlan, P. D., *Regele playboy - Carol al II-lea de România,* trad., Bucureşti, 2001.

Quinlan, P. D., ed., *The United States and Romania. American-Romanian Relations During the Twentieth Century,* Woodland Hills, 1988.

Radu, S., *Electoratul din România în anii democraţiei parlamentare 1918-1937,* Iaşi, 2004.

Radu, S., *Modernizarea sistemului electoral din România 1866-1937*, Iaşi, 2005.

Roberts, H. L., *Rumania. Politics of an Agrarian State,* New Haven, 1951.

Ronnett, A. E., *Romanian Nationalism. The Legionary Movement,* Chicago, 1974 (1995).

Rusenescu, M. şi I. Saizu, *Viaţa politică în România 1922-1928,* Bucureşti, 1979.

Saiu, L., *The Great Powers and Romania, 1944-1946. A Study of the Early Cold War Era,* New York, 1992.

Saizu, I., *Modernizarea României contemporane (Perioada interbelică) - Pas şi impas,* Bucureşti, 1991; Iaşi, 2003.

Sălăgean, M., *Administraţia sovietică în Nordul Transilvaniei (noiembrie 1944-martie 1945),* Cluj-Napoca, 2002.

Scafeş, C. I., H. Vl. Şerbănescu, I. I. Scafeş, C. Andronic, I. Dănilă şi R. Avram, *Armata română 1941-1945,* Bucureşti, 1996.

Scurtu, I., *Viaţa politică din România 1918-1944,* Bucureşti, 1982.

Scurtu, I., *Istoria Partidului Naţional-Ţărănesc,* ed. a 2-a, revăzută şi adăugită, Bucureşti, 1994.

Scurtu, I., *Istoria României în anii 1918-1940. Evoluţia regimului politic de la democraţie la dictatură,* Bucureşti, 1996.

Scurtu, I., *Viaţa cotidiană a românilor în perioada interbelică,* Bucureşti, 2001.

Scurtu, I., ed., *Political Structures in Central and Southeastern Europe (1918-2001),* vol. I, *Romania,* Bucharest, 2003.

Seişanu, R., *Principiul naţionalităţilor: originile, evoluţia şi elementele constitutive ale naţionalităţilor. Tratatele de pace de la Versailles, Saint-Germain, Trianon, Neuilly, Sèvres, Lausanne,* ed. C. Schifirneţ, Bucureşti, 1996.

Simion, A., *Dictatul de la Viena,* ed. a 2-a, Bucureşti, 1996.

Spector, Sh. D., *România la Conferinţa de Pace de la Paris. Diplomaţia lui Ion I. C. Brătianu,* trad., Iaşi, 1995.

Şandru, D., *Populaţia rurală a României între cele două războaie mondiale,* Iaşi, 1980.

Tănăsescu, Fl., *Parlamentul şi viaţa parlamentară din România (1930-1940),* Bucureşti, 2000.

Transilvania, Banatul, Crişana, Maramureşul 1918-1928, 3 vol., Bucureşti, 1929.

Treptow, K. W., ed., *Romania and World War II,* Iaşi, 1996.

Ţîrău, L. C., *Între Washington şi Moscova. Politicile de securitate naţională ale SUA şi URSS şi impactul lor asupra României (1945-1965),* Cluj-Napoca, 2005.

Vago, R. şi L. Rotman, ed., *History of the Jews in Romania, vol. III, Between the Two World Wars,* Jerusalem, 1996.

Veiga, Fr., *Istoria Gărzii de Fier, 1919-1941. Mistica ultranaţionalismului,* trad., Bucureşti, 1993.

Vesa, V. şi V. Puşcaş, coord., *Dezvoltare şi modernizare în România interbelică, 1919-1939. Culegere de studii,* Bucureşti, 1988.

Volovici, L., *Ideologia naţionalistă şi „problema evreiască". Eseu despre formele antisemitismului intelectual în România anilor '30,* trad., Bucureşti, 1995.

Watts, L. L., *O Casandră a României. Ion Antonescu şi lupta pentru reformă, 1918-1941,* trad., Bucureşti, 1994.

Weber, E., *Dreapta românească,* trad., Cluj-Napoca, 1995.

Zaharia, G., *Romania's Contribution to the Defeat of Nazi Germany,* Bucharest, 1975.

Zeletin, Şt., *Neoliberalismul. Studiu asupra istoriei şi politicii burgheziei române,* Bucureşti, 1927 (1992, 1997).

XIV. Regimul comunist din România (1948-1989)

Ediţii de documente

Cătănuş, I., *Cazul Ştefan Foriş. Lupta pentru putere în P.C.R. De la Gheorghiu-Dej la Ceauşescu,* Bucureşti, 1999.

Ciucă, M.-D., ed., *Procesul lui Iuliu Maniu (Ancheta. Procesul public. Sentinţa), 4* vol., Bucureşti, 2001.

Colfescu, S., N. Henegariu, A. Dumitriu şi Cr. Cantacuzino, ed., *Memorialul ororii. Documente ale procesului reeducării din închisorile Piteşti,* Gherla, Bucureşti, 1995.

Giugariu, M., ed., *Principiul bumerangului. Documente ale procesului Lucreţiu Pătrăşcanu,* Bucureşti, 1996.

Mocanu, M. R., *Cenzura comunistă. Documente*, Bucureşti, 2001.

Oprea, M., *Banalitatea răului. O istorie a Securităţii în documente 1949-1989,* Iaşi, 2002.

Oprea, M., *Securiştii partidului. Serviciul de cadre al P.C.R ca poliţie politică. Studiu de caz: arhiva Comitetului Municipal de Partid Braşov,* Iaşi, 2002.

Retegan, M., *Război politic în blocul comunist. Documente,* Bucureşti, 2002.

Scurtu, I., România. *Retragerea trupelor sovietice. 1958,* Bucureşti, 1996.

Memorialistică

Betea, L., *Maurer şi lumea de ieri. Mărturii despre stalinizarea României,* Arad, 1995; Cluj-Napoca, 2001.

Brucan, S., *Generaţia irosită. Memorii,* Bucureşti, 1992.

Ioanid, I., *Închisoarea noastră cea de toate zilele,* 5 vol., Bucureşti, 1991-1997 (3 vol., 1999-2002).

Niculescu-Mizil, P., *De la Comintern la comunism naţional. Despre Consfătuirea partidelor comuniste şi muncitoreşti, Moscova, 1969,* Bucureşti, 2001.

Sfetcu, P., *13 ani în anticamera lui Dej,* Bucureşti, 2000.

Ţugui, P., *Istoria şi limba română în vremea lui Gheorghiu-Dej. Memoriile unui fost şef de secţie a CC al PMR,* Bucureşti, 1999.

Lucrări

Almond, M., *The Rise and Fall of Nicolae and Elena Ceausescu,* London, 1992.

Barbu, B., *Vin americanii! Prezenţa simbolică a Statelor Unite în România Războiului Rece,* Bucureşti, 2006.

Bălan, I., *Regimul concentraţionar din România 1945-1964,* Bucureşti, 2000.

Bâtfoi, D.-L., *Petru Groza, ultimul burghez. O biografie,* Bucureşti, 2004.

Behr, E., *„Sărută mîna pe care n-o poţi muşca". Românii şi Ceauşeştii. Investigaţia unui blestem al istoriei,* trad., Bucureşti, 1999.

Betea, L., Lucreţiu Pătrăşcanu. *Moartea unui lider comunist. Studiu de caz,* Bucureşti, 2001.

Boia, L., coord., *Miturile comunismului românesc,* Bucureşti, 1998.

Boldur-Lăţescu, Gh., *Genocidul comunist în România, 4* vol., Bucureşti, 1992-2003.

Caşu, I., *Politica naţională în Moldova sovietică (1944-1989),* Chişinău, 2000.

Câmpeanu, P., *Ceaușescu, anii numărătorii inverse,* Iași, 2002.

Cârneci, M., *Artele plastice în România 1945-1989,* București, 2000.

Cernat, P., I. Manolescu, A. Mitchievici și I. Stanomir, *Explorări in comunismul românesc,* 2 vol., Iași, 2004-2005.

Cesereanu, R., *Decembrie '89. Deconstrucția unei revoluții,* Iași, 2004.

Cesereanu, R., ed., *Comunism și represiune în România. Istoria tematică a unui fratricid național,* Iași, 2006.

Ciroianu, A., *Ce Ceaușescu qui hante les Roumains. Le mythe, les représentations et le culte du Dirigeant dans la Roumanie communiste,* Bucarest, 2004 (2005).

Cioroianu, A., *Pe umerii lui Marx. O introducere în istoria comunismului românesc,* București, 2005.

Ciuceanu, R., *Regimul penitenciar din România (1940-1962),* București, 2001.

Deletant, D., *Teroarea comunistă în România. Gheorghiu-Dej și statul polițienesc, 1948-1965,* trad., București, 1990; Iași, 2001.

Deletant, D., *România sub regimul comunist,* trad., București, 1997.

Deletant, D., *Ceaușescu și Securitatea. Constrângeri și disidență în România anilor 1965—1989,* trad., București, 1998.

Deletant, D. și M. Ionescu, *Romania and the Warsaw Pact 1955-1989,* Bucharest, 2004.

Deletant, D. și M. Pearton, *Romania Observed. Studies in Contemporary Romanian History,* Bucharest, 1998.

Dobre, F., *Securitatea. Structuri-cadre, obiective și metode,* vol. I (*1948-1967),* vol. II (*1967-1989),* București, 2006.

Dumitrescu, V. C., *O istorie a exilului românesc (1944-1989),* ed. V. Frunză, București, 1997.

Fischer, M. E., *Nicolae Ceaușescu. A Study in Political Leadership,* Boulder, 1989.

Frunză, V., *Istoria stalinismului în România,* ed. a 2-a, București, 1990.

Frunză, V., *Istoria comunismului în România,* București, 1999.

Gabanyi, A. U., *Literatura și politica în România după 1945,* trad., București, 2001.

Gabanyi, A. U., *Cultul lui Ceaușescu,* trad., Iași, 2003.

Georgescu, Vl., *Politică și istorie. Cazul comuniștilor români 1944-1977,* ed. R. Popa, București, 1991.

Gilberg, T., *Modernisation in Romania Since World War II,* New York, 1975.

Gilberg, T., *Nationalism and Communism in Romania. The Rise and Fall of Ceausescu's Personal Dictatorship,* Boulder-Oxford, 1990.

Gillet, O., *Religie și naționalism. Ideologia Bisericii Ortodoxe Române sub regimul comunist,* București, 2001.

Harrington, J. F. și B. J. Courtney, *Relațiile româno-americane 1940-1990,* trad., Iași, 2002.

Hazard, E. W., *Cold War Crucible. United States Foreign Policy and the Conflict in Romania, 1943-1953,* New York, 1996.

Hlihor, C. și I. Scurtu, *The Red Army in Romania,* Iași-Oxford-Portland, 2000.

Ionescu, Gh., *Comunismul în România, 1944-1964,* trad., București, 1994.

Ionescu-Gură, N., *Nomenclatura Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român,* București, 2006.

Ionițoiu, C., *Rezistența anticomunistă din munții României, 1946-1958,* București, 1993.

Ionițoiu, C., *Cartea de Aur a rezistenței românești împotriva comunismului,* 2 vol., București, 1995-1996.

Jela, D., *Lexiconul negru. Unelte ale represiunii comuniste,* București, 2001.

Jowitt, K., *Revolutionay Breakthrough and National Development. The Case of Romania 1944-1965,* Berkeley-Los Angeles, 1971.

King, R. R., *A History of the Romanian Communist Party,* Stanford, 1980.

Kligman, G., *Politica duplicității. Controlul reproducerii în România lui Ceaușescu,* trad., București, 2000.

Kunze, T., *Nicolae Ceaușescu - o biografie,* trad., București, 2002.

Levy, R., *Gloria și decăderea Anei Pauker,* trad., Iași, 2002.

Marinescu, A. S., *1944-1958. Armata Roșie în România,* 2 vol., București, 2001.

Micu, M., *Dosar Ana Pauker,* București, 1991.

Mihalache, A., *Istorie și practici discursive în România „democrat-populară",* București, 2003.

Munteanu, M., ed., *Romania and the Warsaw Pact, 1955-1989, 2* vol., Bucharest, 2002.

Murgescu, B., coord., *Revoluția română din decembrie 1989.* Istorie și memorie, Iași, 2007.

Möller, Fl., *Politică și istoriografie în România, 1948-1964,* Cluj-Napoca, 2003.

Mureșan, M., *Evoluții economice 1945-1990,* București, 1995.

Negrici, E., *Literature and Propaganda in Communist Romania,* Bucharest, 1999.

Olteanu, Cr.-L., E.-S. Gheonea și V. Gheonea, *Femeile în România comunistă. Studii de istorie socială,* București, 2003.

Onișoru, Gh., ed., *Mișcarea de rezistență anticomunistă din România, 1944-1962,* București, 2003.

Quinlan, D. P., ed., *The United States and Romania. American-Romanian Relations During the Twentieth Century,* Woodland Hills, 1988.

Păiușan, Cr., D. N. Ion și M. Retegan, *Regimul comunist din România, o cronologie politică (1945-1989),* București, 2002.

Rădulescu-Zoner, Ș., D. Bușe și B. Marinescu, *Instaurarea totalitarismului comunist în România,* București, 1995 (2002).

Roșca, N., *Închisoarea elitei românești. Compendiu,* Baia Mare, 1998.

Scurtu, I., ed., *Political Structures in Central and Southeastern Europe (1918-2001),* vol. I, Romania, Bucharest, 2003.

Siani-Davies, P., *The Romanian Revolution of December 1989,* Ithaca-London, 2005.

Șomâcu, S. S., *Radiografia puterii. Elitele politice din România în anii 1945-1989,* Craiova, 2003.

Tănase, St., *Elite și Societate. Guvernarea Gheorghiu-Dej, 1948-1965,* București, 1998.

Tismăneanu, Vl., *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc,* Iași, 2005.

Troncotă, C., *Istoria Securității regimului comunist din România,* vol. I, 1948-1964, București, 2003.

Țirău, L. C., *Între Washington și Moscova. Politicile de securitate națională ale SUA și URSS și impactul lor asupra României (1945-1965),* Cluj-Napoca, 2005.

Vasile, Cr., *Între Vatican și Kremlin. Biserica Greco-Catolică în timpul regimului comunist,* București, 2003.

Vălenaș, L., *Memorialul stalinismului. România între anii 1949-1965,* București, 2003.

Verdery, K., *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu,* trad., București, 1994.

Verona, S., *Military Occupation and Diplomacy. Soviet Troops in Romania, 1944-1958,* Durham-London, 1992.

Vianu, L., *Censorship in Romania,* Budapest, 1998.

XV. România între 1990 și 2007 sau tranziția cu specific național

Abraham, Fl., *România de la comunism la capitalism. O istorie care nu tace, nu doarme, nu iartă și nu minte!* București, 2006.

Barbu, D., *Republica absentă. Politică și societate în România posteomunistă,* București, 1999.

Gabanyi, A. U., *Revoluția neterminată,* trad., București, 1999.

Gallagher, T., *Democrație și naționalism în România, 1989-1998,* trad., București, 1999.

Gallagher, T., *Furtul unei națiuni. România de la comunism încoace,* trad., București, 2004.

Geran Pilon, J., *The Bloody Flag. Post-Communist Nationalism in Eastern Europe - Spotlight on Romania,* New Brunswick-London, 1992.

Granqvist, R., *Revolution's Urban Landscape. Bucharest Culture and Postcommunist Change,* Frankfurt am Main-New York, 1999.

King, Ch., *Post-Soviet Moldova. A Borderland in Transition,* London, 1994.

Nastasă, L. și L. Salat, *Modelul românesc de relații interetnice. Interethnic Relations in Post-Communist Romania,* Cluj-Napoca, 2000.

Nelson, D., *Romania after Tyranny,* Boulder, 1992.

Paști, Vl., *The Challenges of Transition. Romania in Transition,* Boulder-New York, 1997.

Pavel, D. și I. Huiu, *„Nu putem reuși decât împreună". O istorie analitică a Convenției Democratice, 1989-2000,* Iași, 2003.

Rus, A., *Mineriadele între manipulare politică și solidaritate muncitorească,* București, 2007.

Rühl, C. și D. Dăianu, *Romania 2000. 10 Years of Transition. Past, Present and Future,* Bucharest, 2000.

Sandu, D., *Spațiul social al tranziției,* Iași, 1999.

Scurtu, I., ed., *Political Structures in Central and Southeastern Europe (1918-2001),* vol. I, Romania, Bucharest, 2003.

Stan, L., ed., *Romania in Transition,* Aldershot-Brookfield-Dartmouth, 1997.

Stoica, St., România 1989-2005. O *istorie cronologică,* București, 2005.

Stoiciu, A., *Enigmes de la séduction politique: les élites roumaines entre 1989 et 1999,* Bucarest-Montréal, 2000.

Tismăneanu, Vl., *Revoluțiile din 1989. Între trecut și viitor,* Iași, 1999.

Tudor, M. și A. Gavrilescu, *Democrația la pachet - Elita politică în România postcomunistă,* București, 2002.

Verdery, K., *The Vanishing Hectare. Property and Value in Postsocialist Transylvania,* Ithaca, 2003.

Indice

INDICE ALCĂTUIT DE MARIA GHITTA, DANIELA MÂRZA, MARCELA SĂLĂGEAN, VIRGIL LEON ŞI TUDOR SĂLĂGEAN

A

B

D

E

F

G

H

I

N

S

Mulţumiri

Autorii şi editura aduc mulţumiri tuturor celor care ne-au pus la dispoziţie materialul fotografic şi, în special:

Revista *Magazin istoric* (redactor-şef Dorin Matei) pentru permisiunea de a reproduce numeroase imagini tipărite în cartea *Mileniul românesc;*

Muzeul Naţional de Istorie al României pentru permisiunea de a reproduce imaginile de la pag. 14 (sus), 15 (sus), 16 (jos), 17 (sus), 18 (sus, ambele centru), 22 (sus), 23, 24 (jos), 25 (dreapta), 31 (sus, jos, stânga), 32 (jos, stânga), 33 (sus), 34 (sus), 35 (jos, stânga), 38 (sus, dreapta), 39 (sus, centru, dreapta-două foto), 43 (sus, dreapta, jos), 44 (ambele sus), 53 (jos), 54 (jos), 60 (sus), 61 (toate), 66 (sus, stânga), 67 (toate), 91 (ambele), 153 (2 şi 3 sus, ambele centru), 167 (centru), 187 (sus), 197 (jos), 202 (jos, stânga), 204 (centru), 210 (ambele sus, dreapta), 211 (sus, dreapta), 214 (sus), 240 (jos), 243 (stânga), 244 (jos), 248, 256 (sus), 260 (stânga), 262 (jos), 271 (centru, jos), 308 (jos), 309 (jos), 346 (ambele), 348 (jos), 386 (jos), 389 (sus), 390 (sus, jos), 391 (jos, stânga), 400 (jos), 401 (jos), 466 (sus);

Muzeul Naţional de Artă al României pentru permisiunea de a reproduce imaginile de la pag. 7 (centru, dreapta), 185 (sus), 194 (jos), 229 (jos), 282 (dreapta), 302 (sus), 327 (jos), 353 (jos), 358 (sus), 372 (toate), 375 (sus), 378 (sus, dreapta), 389 (jos), 393 (sus), 433 (sus), 434 (ambele);

Biblioteca Academiei - Cabinetul de Stampe pentru permisiunea de a reproduce imaginile de la pag. 387 (jos), 390 (centru), 392 (ambele), 394 (sus, stânga, jos), 395,

Muzeul de Istorie din Craiova pentru permisiunea de a reproduce imaginile de la pag. 388 (stânga), 389 (jos);

Pavel Bălan pag. 125 (sus), 167, 204, 214 (jos, dreapta), 215, 224 (sus), 246, 286 (sus, jos-două foto), 287(sus, jos), 294 (jos);

Mihai Potârniche pag. 32 (jos-două foto), 37, 38 (jos, dreapta), 39 (centru), 58 (jos, dreapta), 63 (jos-două foto), 88 (centru-două foto), 146, 151 (centru), 162 (sus), 170 (jos), 171 (centru), 172 (sus), 174 (sus), 177 (sus), 178 (centru), 195 (jos), 213 (sus), 214 (jos, stânga), 218 (centru, dreapta), 222, 257 (sus, stânga), 264 (sus), 285 (sus), 293 (jos, stânga), 295 (sus, dreapta), 296 (jos), 343 (jos-dreapta), 427 (jos), 437 (jos, stânga), 438 (jos), 439 (centru), 443 (sus), 555 (jos), 561 (jos);

Iurie Foca pag. 7 (sus stânga), 169,173 (jos), 175 (sus), 178 (sus), 181 (jos), 188 (jos), 189 (sus), 196 (jos), 198 (sus), 212 (sus), 218 (sus, centru stânga, jos), 219 (sus, centru, jos dreapta), 281,285, 545 (centru);

Paul Buciuta pag. 55,169 (sus),175 (sus), 178 (sus), 189 (sus), 197, 198 (sus), 281, 288;

Radu Oltean pag. 89 (jos);

S-au depus toate eforturile pentru a-i identifica pe deţinătorii drepturilor de autor asupra imaginilor reproduse şi ne cerem scuze anticipat pentru orice omisiune neintenţionată a autorilor unor fotografii. Ne-ar face plăcere să inserăm menţiunea de rigoare in ediţiile ulterioare ale cărţii.

ISTORIA

ILUSTRATĂ
A ROMÂNIEI

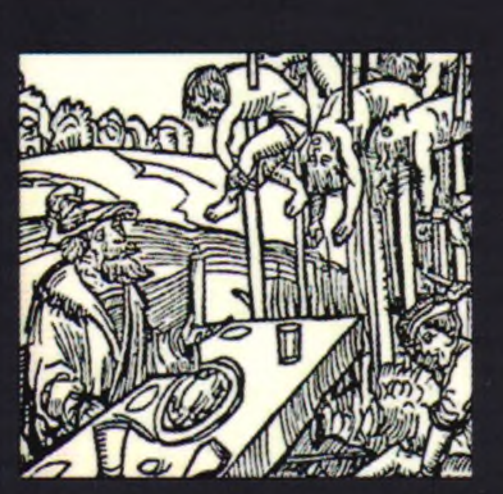

ISTORIA

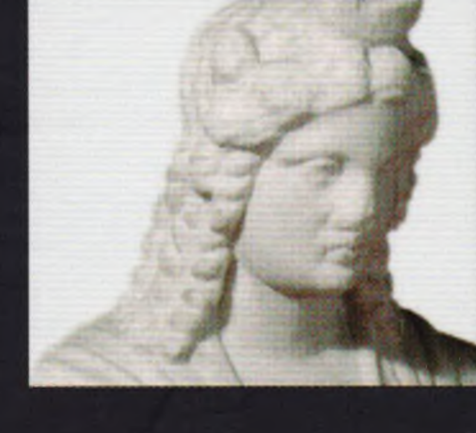

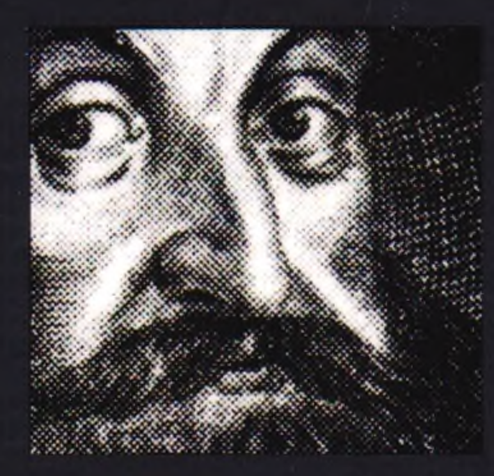
Prezenta lucrare, elaborată după circa 15 ani de la căderea comunismului în România, este rezultatul sintetizării unor cercetări recente, care aduc noi interpretări în legătură cu multe dintre episoadele trecutului românilor. Nu este o carte revoluționară și nici una demitizatoare cu orice preț, ci una care urmărește reconstituirea istoriei în acord cu criteriul adevărului, atât cât îi este dat omului să-l cunoască. Eliberați de unele canoane ideologice și chiar metodologice, autorii au putut cerceta și reflecta liber, dând la iveală ceea ce au considerat că reprezintă esența istoriei românilor.

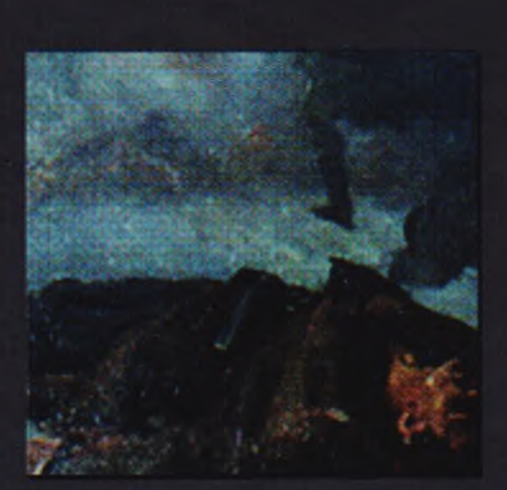

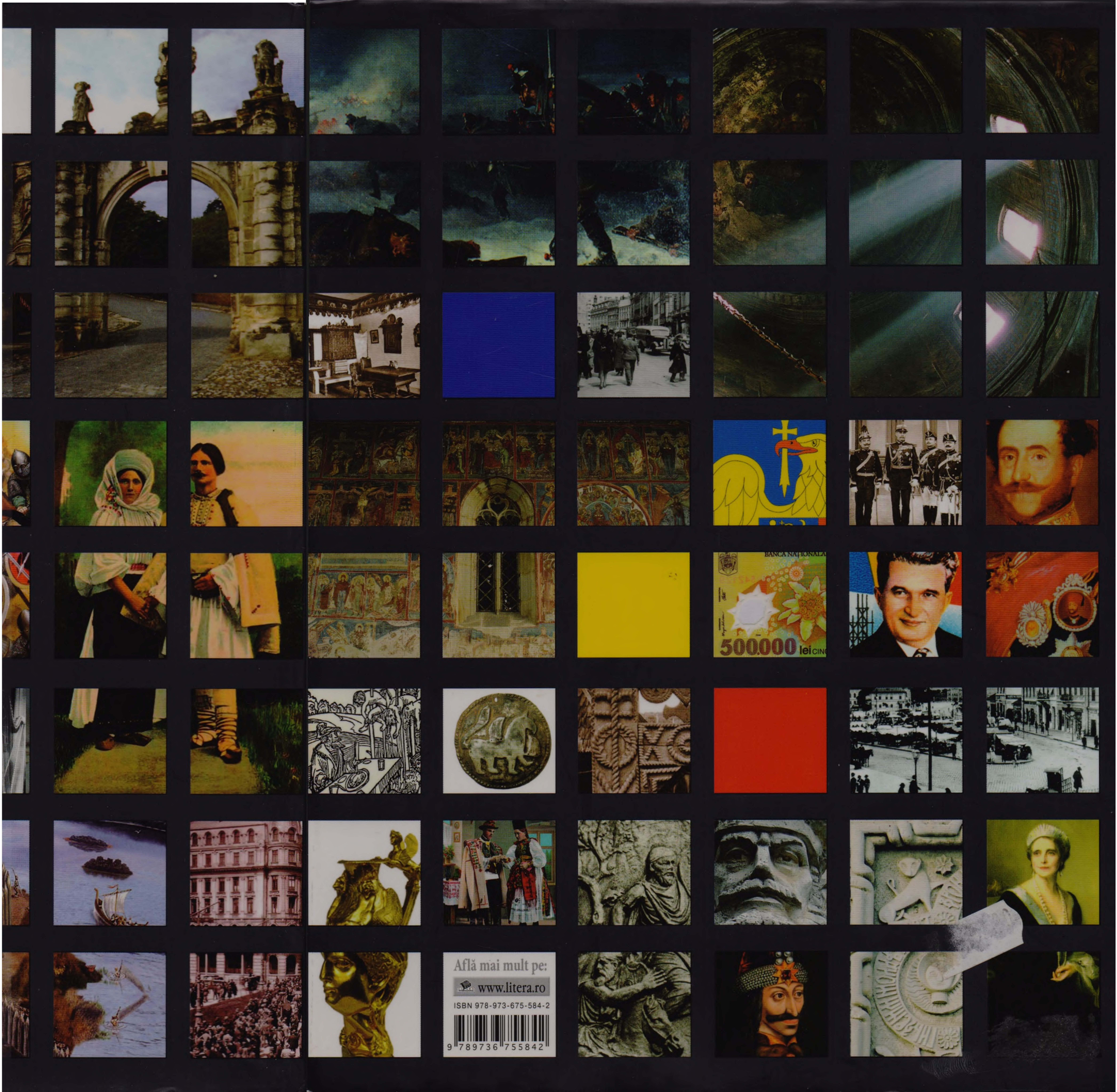

Află mai mult pe:
www.litera.ro
ISBN 978-973-675-584-2
9 789736 755842

ISBN 978-973-675-584-2
9 789736 755842